ОСТОЈА ЂУКИЋ

СФИНГА ЦИВИЛИЗАЦИЈА

ORBISTERRARUM TYPUS DE INTEGROIN PLURIMIS EM
EVROPA
AFRICA
SEPTENTRION
GROENL A
DIA
AMERICA
SEPTEN:
TRIONA
LIS
Circulus Arcticus
OCEA:
NUS OCCIDENTA:
Tropicus
Cancri
MAR
DEL
MAR
DEL
NORT
LIS
ARCHI
PELAGO
DE S.LAZARO
I d Ladrones
CIRCULUS ÆQUINOCTIALIS
Salomons I.
ZUR
MARE
PACIFI
CUM
AMERICA
MERIDIONALIS
PERUVI
LI ANA
NOVA GUINEA
Tropicus Capricorni
Zelandia
nova
Fretum Davis
Nova Britan
Nova Anglia
Cuba
Guiana
Chili
Rio d la Plata
Tierra del Fuego
Fretum Magallanicum
Fretum le Maire
Staten land
Circulus Antarcticus
MERIDIES
America primum detecta a' Christophoro Colombo. anno. 1492: at ab Americo Vespucio latius retecta a° 1499: deq; suo nomine eam dicit: hinc a° 1520. a Ferdinando Magellano, Fretum quod de nomine suo Magellanicum dictum, trajectum est Idem prestiterunt Franciscus Draco a° 1579 Tomas Candisch ann. 1587 Oliverius a Nort a. 1600 Sebaldus de Weert. a° 1600 Georgius Spilbergh a. 1615. commodius vero et titius fretum deprehensum anno 1616 a Iacobo le Mayre, quod et ab ipsius nomine dictum fretum le Mayre.

ENDATUS, AUCTUS, ET ICUNCULIS ILLUSTRATUS
ASIA
AMERICA
Septentrio
OCEANVS TARTARICUS
Oceanus Deucaledonius
MARE ATLANTICUM
Tropic Cancri
Tropicus Capricor
OCEANUS ÆTHIOPICUS
MAR DI INDIA
MARE ARABICUM
Oceanus
CHINENS IS
Mindano
Equinoctialis
Maddagascar
Terra de Natale
Wits Landt
Edels Landt
T LANDT VAN DE EENDRACHT
Leeuwins Landt
Nuyts Landt
A. VAN DIEMENS LANDT
Signa coeli iuxta observationem Tich Brahe et Fred. Houtmanni

ОСТОЈА ЂУКИЋ

СФИНГА
ЦИВИЛИЗАЦИЈА

Преглед морално-етичких учења, обичаја и вјеровања, традиције и сродних феномена у цивилизацијском трајању

Бања Лука
Челинац
2005.

Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци
Народна библиотека "Иво Андрић" Челинац

Проф. др Остоја Ђукић

Сфинга цивилизација - Преглед морално-етичких учења, обичаја, вјеровања, традиција и сродних феномена у цивилизацијском трајању.

Рецензенти:
Академик проф. др Рајко Кузмановић
Проф. др Адам Нинковић

Главни и одговорни уредници:
Проф. др Драго Бранковић
Проф. др Младен Шукало
Мр Момчило Спасојевић
Борислав Максимовић

Лектори:
Мр Момчило Спасојевић
Милош Бојиновић, проф.

Компјутерска припрема, обрада и дизајн
Јанко Велимировић, проф.

Ликовни прилози и корице
Мр Петар Ђаковић
Јанко Велимировић, проф.

Штампарија
"ГрафоМарк" Лакташи

За издавача
Светозар Ћеркета

(1916 - 2003)

Оцу Душану Ђукићу с неизмјерном љубављу и поштовањем.
Заједно смо корачали сунчаном и цвјетном стазом,
Ти застаде и нестаде к'о роса на цвијету;
Ја збуњен тумарам непознатим богазом
Увјерен да ћемо се срести на оном свијету.

"Што се за ових пет хиљада година збило на површини, то је сачувала историја света; проклета историја ратова, глади, револуција, покрета народа, проливања крви! Није то једина историја. Испод и иза ње налази се благословена историја уметности, религија, филозофија и поезија. Ова друга, она је прва. Текст прве мелодије човековог бивства није жалопојка и проклињање, лудило и ропац власти Вавилона, смрвљеног Египта, ни трулог Рима и Византије, него немо знање које су сачували пирамиде, грчке скулптуре, кинески храмови и мексички градови. Наше право бивство се налази у ономе што смо стварали а не у ономе што смо разорили. У ономе што остаје, не у ономе што је пролазно. Али нема ни једне благословеније, ни једне веће, ни једне вернije и истинскије, звонкије, дубље историје од писане речи. Реч је прави текст бивства, истински садржај и смисао и одгонетка целокупне историје.

Дух много зна, све зна: види разлику између владавине и власти, између реалног и званичног; између демонског и плодног, између ропства и слободе, између суза и спокојства. Дух се данас налази изван доба и трагичан је, јер је беспомоћан, принудно пасиван, искључен и запостављен."

(Бела Хамваш)

С А Д Р Ж А Ј

П Р Е Д Г О В О Р 13

I. МОРАЛНО-ЕТИЧКЕ И СРОДНЕ НОРМЕ МЕСОПОТАМИЈЕ 27

II. ЕТИЧКА, МОРАЛНА И СЛИЧНА УЧЕЊА ДРЕВНОГ СУМЕРА 33

III. ЕТИЧКЕ И ОСТАЛЕ ДРУШТВЕНЕ НОРМЕ У СТАРОЈ ВАВИЛОНИЈИ 41

IV. ЕТИКА И ДРУШТВЕНА ПРАВИЛА У СТАРОЈ АСИРСКОЈ ЦИВИЛИЗАЦИЈИ 53

V. ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ МОРАЛНО-ЕТИЧКИХ И ДРУШТВЕНИХ ЗБИВАЊА У ФЕНИКИЈИ 61

VI. ЕТИЧКЕ НОРМЕ, ОБИЧАЈИ И ДРУШТВЕНА ПРАВИЛА У СТАРОМ ЕГИПТУ 67

VII. ПЕРСИЈСКЕ (ИРАНСКЕ) МОРАЛНО- ЕТИЧКЕ, ОБИЧАЈНЕ И РЕЛИГИОЗНЕ НОРМЕ 87

VIII. ДРУШТВЕНА ПРАВИЛА И НОРМЕ КОД ЈЕВРЕЈА 101

1. Основна обиљежја и карактеристике јеврејске цивилизације 101
2. Морално-религиозна учења и обичаји 105
3. Јеврејске етичке и сличне норме и правила друштвеног живта 118

IX. ОБИЧАЈИ, ЕТИКА, ВЈЕРОВАЊА И ТРАДИЦИЈА У ПРАСТАРОЈ КИНЕСКОЈ ЦИВИЛИЗАЦИЈИ 133

1. Географска и друштвено-историјска обиљежја Кине 133
2. Класична кинеска етика 165
3. Позитивни период: Конфуције (Kung Fu Zi) и Мо Ц'(Mo Zi) 166
4. Мо Ц' (Mo Zi или Мо Cu) и утилитаристички dao 178
5. Период Менција, Лао Ц'а, Јанг Чуа 183
а. Менције: Урођена подука 183
б. Лао Ц' (Lao Zi-Lao - tzu): примитивна урођеност 189
в. Прва фаза daoizma - Јанг Чу 198
г. Школе имена : формална мета-етика 201
6. Чуанг Ц' (Chuang-tzu, Zuangzi): daoistički релативизам 202
7. Сун Ц ' (Sun Zi): прагматички конфуцијанизам 208

8. Мо Ти, алтруиста 210
9. Мрачно доба: крај Стотину школа 212
10. Настављени утицаји класичне мисли 213
11. Остале етичке и друштвене карактеристике кинеске мисли 213

X. МОРАЛНО-ЕТИЧКЕ И ДРУШТВЕНЕ НОРМЕ СТЕПСКИХ РАТНИКА 221

1. Основна обиљежја Високе Азије 221
2. Степски народи и њихове карактеристике 225
а) Скити 227
Б) Хуни 228
в) Авари или Обри 235
г) Хазари 238
д) Печенези и Кипчаци 239
ђ) Бугари и Мађари 243
е) Монголски народи 246
Ж) Татари 262
з) Сармати 266
и) Алани 268
3. Нека заједничка морално-етичка правила номадских ратника 269

XI. ОБИЧАЈ, МОРАЛ И ТЕОКРАТИЈА НА ТИБЕТУ 273

XII. ОБИЧАЈИ, ТРАДИЦИЈА И ПОНАШАЊЕ КОРЕЈСКОГ НАРОДА 289

XIII. ДРЕВНА ИНДИЈСКА МОРАЛНО-ЕТИЧКА И СРОДНА УЧЕЊА 299

1. ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ИНДИЈСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ 299
2. Општа запажања о раној индијској етици 323
3. Браманска-хиндуистичка (хинду) етика 328
4. Класична хиндуистичка етика 330
5. Упанишадска етика 338
6. Смарта етика 340
7. Епови и остала књижевност 342
8. Џаинска (ђаинска) етика 352
9. Гандијевска етика 356
10. Будистичка етика 360
а) Увод у будистичку етику 360
б) Етичка питања у будистичкој традицији 362
в) Моралана филозофија будизма 366
г) Будистичка перспектива о мјесту знања и истине у етици 369
д) Будизам као етика врлине и порока 372
ђ) Будистичка социјална етика 374
е) Будистичке перспективе практичне етике 376
ж) Допринос етици у каснијим будистичким традицијама 381
11. Шри Ланка 384

XIV. ОБИЧАЈИ, МОРАЛНА ПРАВИЛА И НАЧИН ЖИВЉЕЊА И ПОНАШАЊА НАРОДА ЈУГОИСТОЧНЕ АЗИЈЕ 387

XV. РОМСКИ ОБИЧАЈИ И ТРАДИЦИЈА, НАЧИН ПРЕЖИВЉАВАЊА И УСТАЉЕНИ ОБРАСЦИ ПОНАШАЊА 407

XVI. ТРАДИЦИЈА И ЕТИКА, ОБИЧАЈИ И ПОЛИТИЧКО-КУЛТУРНЕ ТЕКОВИНЕ СТАРОГ ЈАПАНА 423

1. Основне карактеристике јапанске цивилизације 423
2. Морално-етичке и политичке основе у Јапану 434
3. Још нека обиљежја јапанске културе и традиције 464

XVII. МОРАЛНО - ЕТИЧКА И СРОДНА УЧЕЊА ЦИВИЛИЗАЦИЈА ДРЕВНЕ АМЕРИКЕ 477

1. Географске и цивилизацијске одлике Јужне Америке 477
2. Прве цивилизације у старој Америци 486
а) Карактеристике цивилизације Маја 491
б) Ратоборни Астеци 497
в) Инке - умјешни градитељи и организатори 506
г. Индијанци у САД - синови природе и сјетни ратници 515
3. Морално-етичке карактеристике старих америчких цивилизација 516
4. Умјетност и књижевност старе Америке 528

XVIII. ОБИЧАЈИ, НАВИКЕ, НАЧИН ЖИВЉЕЊА И ПОНАШАЊА АРКТИЧКИХ И ЕВРОАЗИЈСКИХ СУБАРТИЧКИХ ЕТНИЧКИХ ЗАЈЕДНИЦА 535

XIX. ВЈЕРОВАЊА, ОБИЧАЈИ, МОРАЛ И ТРАДИЦИЈА ПЛЕМЕНСКИХ ЗАЈЕДНИЦА 553

1. Обичаји, морал, навике и начин живљења индоевропских и семитских сродних заједница 553
2. Етничке, моралне, културне и сродне карактеристике племенских заједница Африке 564
3. Вјеровања, обичаји и културно-историјске одлике домородачких племенских заједница Америке 596

XX. ОБИЧАЈНО-РЕЛИГИОЗНЕ, МОРАЛНЕ И ОСТАЛЕ ОСОБЕНОСТИ ИЛИРСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ 607

XXI. ТЕКОВИНЕ И ВРИЈЕДНОСТИ ТРАЧКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ 621

XXII. МОРАЛНО-ЕТИЧКИ ОБРАСЦИ ПОНАШАЊА И ЖИВЉЕЊА КОД КЕЛТА 641

XXIII. НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЖИВЉЕЊА И ДРУШТВЕНИХ НОРМИ КОД ФРАНАКА, ГАЛА И ГОТА 649

XXIV. ФИЛОЗОФСКО-МОРАЛНА ВЈЕРОВАЊА И ТРАДИЦИЈА У ВИЗАНТИЈИ 661

XXV. ФИЛОЗОФСКО-ЕТИЧКИ И СЛИЧНИ ПОГЛЕДИ И СХВАТАЊА У РУСИЈИ 701

1. Опште карактеристике 701
2. Филозофска мисао у Русији 717
3. Руска етика 722

XXVI. ЕТИЧКА И СРОДНА ДРУШТВЕНА И КУЛТУРНА УЧЕЊА У АНТИЧКОЈ ГРЧКОЈ 731

1. Основне етно-географске и историјско-културне карактеристике грчке цивилизације 731
2. Нека општа обиљежја хеленске етике 739
3. Историјски преглед етичких учења 748
4. Теме и питања у грчкој етици 751

XXVII. МОРАЛНО-ЕТИЧКИ ПОГЛЕДИ, ОБИЧАЈИ И ТРАДИЦИЈА У РИМСКОМ ДРУШТВУ 765

1. Рим од села до града и царства 765
2. Легенда о Ромулу и Рему 767
3. Успон Републике и Царства 768
4. Живот, обичаји, морал и вјеровање Римљана 770

XXVIII. СРЕДЊОВЈЕКОВНА И РЕНЕСАНСНА ЕТИКА, НАУЧНА И КУЛТУРНА ЗБИВАЊА 781

1. Опште карактеристике средњег вијека и ренесансе 781
2. Увод у средњовјековну и ренесансну етику 790
3. Од очева цркве до сколастике 792
4. Златно доба сколастике 802
5. Ренесансни плурализам и пад сколастицизма 809

XXIX. ХРИШЋАНСКА ВЈЕРСКА, ЕТИЧКА И СЛИЧНА УЧЕЊА И ПОГЛЕДИ 813

1. Уводне напомене о хришћанској вјере и етици 813
2. Преглед хришћанске вјере и етике 817
3. Исус Христос 823
4. Свети Павле 837
5. Разлика између католицизма и православља и главне одлике православног морала 845

XXX. ПРЕДИСЛАМСКА АРАПСКА ЕТИКА И КАСНИЈИ АРАПСКИ ФИЛОЗОФСКО-ЕТИЧКИ ПОГЛЕДИ 865

XXXI. ИСЛАМСКА ВЈЕРСКА, ЕТИЧКА И СРОДНА УЧЕЊА И ПОГЛЕДИ 895

1. Уводне напомене 895
2. Почеци и развој: основне вриједности 901
3. Теолошки и приступи традиционалиста 913
4. Филозофски приступ 918
5. Етика у шиа традицији 921
6. Суфи перспективе 923
7. Муслиманска етика у савременом свијету 924

XXXII. ТУРСКА РАТНИЧКА И МОРАЛНО-ЕТИЧКА ПОИМАЊА И ПОНАШАЊА 931

XXXIII. ОБИЧАЈНО-МОРАЛНА, ВЈЕРСКА И СЛИЧНА СХВАТАЊА АЛБАНАЦА 961

XXXIV. НАЧИН ЖИВЉЕЊА, ОБИЧАЈНО-МОРАЛНЕ НОРМЕ ВИКИНГА 985

XXXV. ОБИЧАЈНО-РЕЛИГИОЗНЕ И ОСТАЛЕ НОРМЕ СТАНОВНИШТВА АУСТРАЛИЈЕ, ОКЕАНИЈЕ И НОВОГ ЗЕЛАНДА 995

XXXVI. ОБИЧАЈНО-РЕЛИГИОЗНЕ И ОСТАЛЕ НОРМЕ RĀPA NUI НА УСКРШЊЕМ ОСТРВУ 1011

XXXVII. МОДЕРНА МОРАЛНА ФИЛОЗОФИЈА 1019

1. Неке напомене у вези са модерном и моралном филозофијом; 1019
2. У правцу аутономије 1038
3. Аутономија и теорија: за и против 1048
4. Нови правци 1055

XXXVIII. НЕКА ИСХОДИШТА ЦИВИЛИЗАЦИЈА ИСТОКА И ЗАПАДА 1065

XXXIX. З А К Љ У Ч А К 1091

XL. СЕЛЕКТИВНА ЛИТЕРАТУРА 1127

1. Дјела аутора са бивших југословенских простора и приједоди 1127
2. ЛИТЕРАТУРА НА СТРАНИМ ЈЕЗИЦИМА 1153
а) Дјела на енглеском језику 1153
2. Дјела на њемачком језику 1165
3. Дјела на француском језику 1169
4. Важније интернет адресе: 1171

XLI. П Р И Л О З И **1171**

ОПШТИ ПОГЛЕД **1173**

1. ИСТОРИЈА СВЕТА 1173
2. КУЛТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЈА 1175
3. ИЗ КИНЕСКЕ ТРАДИЦИЈЕ 1176
УМЕЋЕ РАТОВАЊА 1176
ЛАО Ц` (одломак) 1177
Истинско човјештво (одломак) 1180
ИЗРЕКЕ И ПОСЛОВИЦЕ КИНЕСКИХ МИСЛИЛАЦА 1181
4. ИНДИЈСКА ЦИВИЛИЗАЦИЈА 1188
ИЗРЕКЕ ИНДИЈСКИХ МИСЛИЛАЦА 1201
5. ЈАПАНСКА ЦИВИЛИЗАЦИЈА 1205
ПРАВИЛА ЗА ЖИВОТ И СМРТ САМУРАЈА 1205
6. АФРИЧКА БАШТИНА 1207
МОРАЛНИ ПОРЕДАК 1207
7. ДРЕВНА АМЕРИКА 1208
8. ГРЧКА - КОЛИЈЕВКА ЕВРОПСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ 1212
МОРАЛ И РЕЛИГИЈА 1212
9. БЛИСКИ ИСТОК 1214
МОРАЛ У ДРЕВНОЈ ПЕРСИЈИ 1214
10. ЧОВЈЕК И ВРИЈЕМЕ 1216
ДУГ НАШ ЧОВЕКУ 1216
ОДА XX ВЕКУ (ЕСЕЈ) 1217
11. МУДРОСТИ НАРОДА СВИЈЕТА 1219
12. МИСЛИ О ВЕЛИЧИНИ И ЧУДЕСНИМ МОЋИМА ЉУБАВИ 1261

XLII. ТУМАЧ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА И ИЗРАЗА УПОТРЕБЉЕНИХ У ТЕКСТОВИМА **1263**

XLIII. Р Е Ц Е Н З И Ј Е **1289**

И НА КРАЈУ ... **1303**

П Р Е Д Г О В О Р

"Огромни точак је почео да се окреће у прадавна времена и питање кад ће се зауставити".
(Изрека из древних времена)

Књига која је пред читаоцима плод је вишедеценијског проучавања и интересовања за старе цивилизације. Овакву и сличне књиге пишу стручни тимови, те увијек постоји опасност да појединац није у могућности да сагледа и презентује вишеслојну проблематику на мултидимензионалан начин. Када сам отпочео да пишем ову књигу, имао сам осјећај да сам се упутио на Хималаје, преко непрегледних и непознатих простора, стално сумњајући да се до врха не може стићи, јер је пут предалек и претежак, а живот је кратак и пролазан; подручје познатог је огромно и тешко сазнатљиво, оно непознато остаје скривено у далекој прошлости и засигурно у далеко већим димензијама. Мукотрпан рад је био сличан тражењу игле у садјевеном сијену. Јављао ми се и други дојам: заронио сам у огромну океанску дубину кроз стијење и литице у нади да избијем на други крај планете и осјетим свјетове и вијекове који су прохујали, али само чудо или Божја промисао треба да ме спасе од погубне авантуре, подводних сирена, нерјешивих енигми, свакојаких изазова, бура и олуја, чувара тамних пролаза, освете демона и вапаја изгубљених, страдања осамљених и беспомоћних! Настојао сам да унесем само мало свјетлости у вјечну таму која се стално увећава. У свим мојим настојањима имао сам убјеђење да ме неке чудесне силе вуку напријед, а друге опет назад и да у овој својеврсној одисејади траје борба међу њима с промјенљивом срећом. Књига овакве врсте може да остане незавршена. И кад се нешто уради, човјек има утисак да је на почетку и да би се све могло рећи другачије и приступачније. Остаје ризик да се нешто пренагласи или недовољно интерпретира, затим да се запоставе или непотпуно освијетле неке цивилизације, поготову оне које су давно

ишчезле. Писање о прошлости, кажу, исто је што и поновно сахрањивати мртваца, премјештајући га из једне у другу гробницу. Могло би се рећи да бављење прошлошћу открива ризнице драгоцјености и мудрости, које уче и опомињу да су се пред истим и сличним дилемама и проблемима налазили, како људи у прошлости, тако и у данашњем времену, и да ће пред истим загонеткама стајати и у будућности. Стога потпуно оправдање има изрека: "Што више гледамо у прошлост, све јасније видимо будућност". Уосталом, цијели живот није ништа друго до путовање у смрт!

Ово дјело није имало претензије да свестрано и темељно прикаже цивилизацијска раздобља, што се објективније и детаљно може урадити само ако се пише историја појединих цивилизација, нити је тежило приказивању цивилизација по континентима, јер би се изгубио важан чинилац узајамног додира култура, већ је имало циљ да се да глобалан пресјек великих цивилизација. Предности глобалног приступа је у томе што омогућава бољи увид у међусобни додир култура и лакше кретање кроз огромну грађу, те даје широк увид у ту проблематику. Потешкоћа у раду било је и када су у питању одређене ријечи и термини. Приоритети су давани онима које су нудили преводиоци са изворних језика. Намјера је била да се у књизи прикаже, прије свега, преглед морално-етичких учења, обичаја, вјеровања, традиције и њима сличних феномена на планети у једном селективном виду. При том су изношене и неке географске, историјске, етнографске, привредне, умјетничке, књижевне и друге карактеристике. Краће речено, дат је кратки портрет појединих земаља и цивилизација како би се на што прикладнији начин приказала тематска грађа и о њој стекао дубљи и свестранији увид. Нагласак је стављен на далекоисточне, те цивилизације давне Америке, степских народа, старог Балкана, Византије и Арапа, племенских народа, као на хришћанска и исламска и ренесансна етичка учења, потом на ријетке цивилизације на тлу Азије. Краћим приказима дат је преглед цивилизација Блиског истока, а код појединих цивилизација прављени су мањи пресјеци са најбитнијим карактеристикама. Широко су обухваћени стари и класични период, изузев тамо гдје су чвршће везана класична и савремена збивања или су предмет расправе била модерна кретања у поменутој проблематици. Осветљавани су бројни детаљи и мозаици, како би се стекла што јаснија слика и што потпу-

нији дојам о тематици ове књиге. Основу за филозофске, етичке и остале ставове и убјеђења стекао сам увидом у бројну литературу на српском и страним језицима, слушајући предавања умних људи, затим путујући, учећи тако из отворене књиге свијета. Путем дужих или краћих боравака у разним дијеловима свијета посјетио сам многе музеје, библиотеке, археолошке локалитете, споменике, храмове, цркве, џамије, синагоге, палате, пирамиде, галерије, те многе друге споменике материјалне и духовне културе од освита цивилизације до најновијег времена. У разноврсној грађи сачувана су исходишта, свједочанства и учења и умијећа великих мудраца, филозофа, научника, царева, краљева, војсковођа, градитеља, умјетника, књижевника и теолога.

У писању ове књиге коришћене су многе енциклопедије, монографије, студије и велики број друге литературе и разноврсне грађе. Међу ауторима и истраживачима истичу се: Вил Џјурант, Марко Поло, Х. Џ. Велс, Морган, Диркем, Паул Дојсен, Рудолф Ото, Мери Мицли, Џералд А. Лерн, Чед Хенсен, Роналд Престон, Кристофер Роу, Џон Хелдеун, Катрен Реди, Георг Силбербауер, Пурусотама Билиориа, Менахем Келнер, Азим Нанџи, Ниниан Смарт, Бела Хамваш, Едуард Кале, Хајнрих Харер, Џ. Нахру, Ернст Бенц, Мирча Елијаде, Ди Браун, Маргарет О., Хиријана, Марвин Пери, Ингрид Фишер-Штрајбер, Михаел С. Динер, Курт Фридрих, Чери Јоувен, Ли Тианрен, Филип Хити, Питер Сингер, Антонио Монрој, Џ. Нортон Леонард, Сарвепали Радакришнан, Робер Мантран, Есад Беј, Перл Бак, Ростовцев, Моника Канто-Спербер, Г. Г. Мајоров, Пол ди Брej, Аниа Склиар, Мириам Мајер, Јохаим Хилдебранд, Халил Иналџик, Ален Вотс, Лафкадио Херн, К. М. Сен, Петер Бартл, Мишен Рандом, Луј Фредерик, Ролан Барт, Џон Блофелд, W. T. Stace, R. C. Zaehner, Renee Haynes, Aldous Huxley, Хироши и Кајоко Јамасаки и други. Од аутора на бившим југословенским просторима највише су заступљени: Чедомил Вељачић, Тома Маретић, Милош Н. Ђурић, Вера Вучковаки-Савић, Радослав Катичић, Рада Ивековић, Душан Пајин, Сретен Петровић, Синиша Стојановић, Радосав Пушић, Мислав Јежић, Здравка Матишић, Радмила Гикић, Стеван Пешић, Војислав Ђурић, Весна Крмпотић, Неркез Смајилагић, Сњежана Зорић, Кармен Башић, Дејан Разић,, Владимир Девиде, Марија Војводић, Милка Јаук-Пинхак, Фехим Бајрактаревић, Марија Ђукановић, Светозар

Петровић, Дарко Танасковић, Мирослав Танасијевић, Ксенија Премур, Гроздана Олујић, Драган Миленковић, Мирослав Марковић, Бранко Мерлин, Петар Влаховић, Бранко Гавела, Милан Будимир, Тврtко Куленовић, Џевад Хоџић, Марко Вишић, Гордана Брајовић и други. Нису изостали ни Библија, Талмуд, Кур'ан, будистички списи ни остала литература религиозне садржине.

Посматрајући дуги развој историје човјековог живота и његове културе, уочавамо да се издвајају три пресудна доба: најраније, прачовјеково, у коме је људско биће одабрало пут стваралачког рада, естетских преокупација и хуманости; у другом добу, античкој епохи, долази до стања у коме је људска мисао заблистала свјетлошћу сазнања свијета и допрла до великих тајних и космичких дубина; треће је атомско доба, у коме долази до немира, брига, неизвјесности у коме човјек уништава живи и неживи свијет, тј. природу у цјелини и, по Бранку Гавели, приближава се своме крају.

Негдје средином четвртог миленијума п.н.е., дошло је до значајног развоја људских заједница. Наиме, раштркана села неолитских заједница утрла су пут сложенијем друштву. Ове нешто веће и хомогеније заједнице које су се удружиле, представљале су прве цивилизације и њихова појава обиљежава почетак нове фазе у свјетској историји. Те прве цивилизације настале су, како би се могло закључити, у четири међусобно доста удаљена подручја: уз доњи ток Тигра и Еуфрата, у долини Нила, у долини Инда и уз Хуанг-Хо. Ране америчке цивилизације појавиле су се нешто касније. За све цивилизације карактеристично је надмоћно израстање града који постепено гута околну природу и постаје доминантан облик живљења. Ширење и развијање града се наставило све док данашња урбана цивилизација није постала мјерило друштвеног напретка. Највише су, током вишемиленијумског развоја, била насељавана подручја Блиског истока, кинеска и индијска територија, предјели уз Јадранско, Јонско и Средоземно море, дијелови сјеверне Африке, сибирски базен са непосредном околином, гдје је клима је била сасвим другачија него у данашње доба. Било је то доба доминације степских народа и уједињавања номадских племена, претежно сточара, у борби за обезбјеђивање испаше стоци освајањем нових предјела и потискивањем старосједилаца. Борбеније, виталније, ратнички расположене и физички супериорније заједнице и племена су опстајала у арени сталних борби, сеоба, бјежа-

нија, опсада, повлачења, наглих и дрских продора, чудних ишчезавања, страдања, промјенљиве судбине или потпуног, дјеломичног и загонетног нестанка цивилизација.

Већ у примитивном друштву човјек се дружи са својим ближњим и то мање због жеље, а више због навике, потребе, опонашања и под притиском околности. Плашио се самоће и много чега другога у непосредној својој близини. Усамљени појединац повезује се са другим људима, због тога што га осамљеност доводи у опасност, а заједница му омогућава да лакше обавља многе послове и друге разноврсне активности.

У најпримитивнијим племенима, у историји развоја људског друштва, једва да је и постојала нека власт. Примитивни ловци су се одлучивали да прихвате правило заједнице само кад се припремају за лов и када им пријети опасност од непријатеља.

Први облик трајне друштвене организације био је клан, који је представљао групу сродника која је имала заједничку територију земље и истог тотема. Код тако организоване групе владали су исти обичаји или закони. Племе је настало када се група кланова ујединила под истим поглавицом. Ово уједињавање у кланове и стварања племена био је други корак на путу у стварању државе. Постоје племена која су се опирала поглавицама или су их трпила само у случају рата. Вођење рата захтијевало је поглавицу, краља и државу. У мирним временима свештеник или врач имао је највећу моћ и утицај у племену. Стално краљевство постепено се развијало као уобичајени облик владавине код већине племена и оно се спајало и настало из функције ратника, оца и свештеника. У тако организованом друштву, у миру је владала ријеч а у рату мач. У читавој историји човјечанства закон и мит ишли су заједно, сарађујући или се смјењујући у владању. Рат је био пратилац развоја људског друштва од првих облика његовог организовања. Ловци су се борили за богата ловишта, сточари за нове пашњаке, а земљорадници за нова и плодна земљишта. Ратови су често вођени без дубљих и стварних повода: због сујете владара, освете неког убиства, отмице жена, нестрпљења младих војника и демонстрације снаге, ради пљачке и силовања, а врло ријетко из религиозних побуда. Постојале су конвенције и обичаји када се ратовање обустављало, а то су били одређени сати, дани, седмице или мјесеци. Ипак, рат је међу примитивним племенима избијао често и био је

једно од средстава природне селекције. У раним цивилизацијама ратници су уживали велику моћ и углед. По Вилу Дјуранту, рат је на суров начин елиминисао слабе народе, али је поред подизања храбрости, насилног понашања, окрутности, интелигенције и вјештине вођења борбених дејстава, доприносио технолошком развоју и на неки начин убрзавао друштвени развој. Међу племенским народима рат је био суров и неумољив судија. Хорде освајача, на челу са својим поглавицама и другим господарима, нападале су на мирно становништво, убијале, отимале и пљачкале њихова добра, а посебно стоку, коју је народ, не без разлога звао "благо". У својим разматрањима племенског живота, Ластер Вори наводи да држава настаје "освајањем једног племена од стране другог". Ратоборнија племена успијевају да потисну своје ривале, то јест, мање агресивна и мирољубива племена, учвршћују се као племе и стварају државу. Многи теоретичари државе и истраживачи племенских заједница, полазе од става да је путем насиља, уз употребу силе, створена држава, те да је она исход освајања и учвршћивања побједника. У примитивној заједници устројство друштва заснивало се на крвном сродству, а држава је промјена у друштвеној организацији. Само је држава могла да регулише унутрашњи мир, одбрану и односе са сусједима и да води организовне ратове. Она је посједовала ауторитет владавине и путем породице, школе и цркве, односно вјерске установе, код грађана изграђивала навику лојалности, оданости и поштивања правила понашања: убирала порезе, доносила законе, контролисала државни апарат, ауторитет владара и остало без чега она не може.

Појава закона веже се за настанак друштвене својине, брака и владе, али истовремено, постојала су примитивна друштва у којима није било закона. У тим примитивним племенима сваки човјек је поштовао права својих саплеменика и кршење тих права се дешавало изузетно, или уопште није било таквих случајева. Та појава је касније названа обичајним правом. У оквирима племенских заједница владали су крути, неповредиви морални обичаји, који су се морали беспријекорно извршавати и свако се у духу њих морао понашати, као по било којем закону. Преступ у виду насиља или убиства сматрао се за личну ствар и санкционисао се крвном осветом. У првобитном друштву ауторитет обичаја био је високо уздигнут и обезбјеђивао је појединцу, групи или племену сигурност

и заштиту у одсуству промјене или укидању закона. Обичаји су били устаљене норме, које су стабилизовале друштвене односе, неријетко поузданије него закони. У обичајима је присутна воља божанстава испољена кроз прокламоване религиозне скрупуле, затим традицију и културу предака, па су обичаји имали снагу закона и ограничавали анархију и асоцијална понашања у друштвеним односима код примитивних племена. Прекршаји обичаја доносе непријатељство, док код прекршаја закона долази до поларизације, што једни осуђују а други прећуткују. Закони се намећу, а обичај израста из традиције, па их народ прилагођава властитим потребама. Закон је током времена замијењивао обичаје, тако што држава "замјењује природан поредак породице, клана, племена и сеоске заједнице". Та промјена постаје потпунија с појавом писма. Тад се закон од збирке одређених правила која су садржана у памћењу поглавица, старјешине или свештеника мијења у прецизно записани законодавни систем. Међутим, обичаји код бројних народа и цивилизација, и даље имају велику улогу и до краја остају сила иза закона, иза трона и битно утичу на регулисање начина живота и понашања друштвене заједнице.

У развоју законске регулативе прва фаза је лична освета и њено извршавање је дозвољено као чин којим се задовољава правда. Начело освете заступљено је у историји закона и јавља се у закону о освети, који је ушао у Римско право, затим се налази у Хамурабијевом законику и Мојсијевом захтјеву "око за око, зуб за зуб". У даљем току развоја цивилизације, злочин је третиран тако што се освета замјењивала обештећењем. Код неких народа који су у већој мјери остали везани за племенске обичаје, сукоби су рјешавани јавним двобојима који су могли да имају безазлени карактер, али и крваве епилоге који су се окончавали смрћу.

Важан корак у развитку права десио се онога тренутка када су поглавице или држава увели обавезу кажњавања за гријехе и преступе и судили по садржају обичајног права коме је додато и позитивно право, изведено из одлука и указа власти. У примитивним друштвима поглавица је био судија и законодавац, а казне су биле окрутне. Стабилнију организацију друштва доноси блаже казне.

Породица има изузетно важну функцију у развоју сваке цивилизације. Двије су основне и незамјењиве потребе човјека: утољавање глади и потреба за љубави, па су егзистенцијална и био-

лошка компонента од великог значаја за породичне и уопште друштвене односе. У првобитним условима живота људи су се удруживали у ловачке скупине и кланове и на солидарним принципима штитили своју заједницу и обезбјеђивали и стварали услове за живот у њој. Економски односи и политичка владавина у дужем временском периоду развоја замјењивали су сродство као начело друштвене организације, па је и клан изгубио свој наглашени значај у структури друштвене организације. Замијенила га је породица која преузима задатке реогранизације производње и одржавања врсте, док је држава путем владе обезбјеђивала одржавање реда.

У првобитним цивилизацијама фундаменталан и прворазредни био је положај жене, односно мајке, док је положај мушкарца био секундаран. Жене су, у првобитном облику организације породице, са дјецом живјеле са мајком или њеним братом, а муж је био припадник другог клана. Дешавало се да муж долази и ради за клан своје жене и њених родитеља, па је овакав облик заједнице мужа и жене називан "матрилокални брак". Било је племена у којим се није знао биолошки отац дјетета, али и гдје се то знало, веза између оца и дјеце била је слаба. Важна је била мајка и она је обављала све послове, изузев лова дивљачи. У већини племенских заједница мушки чланови су живјели одвојено од женских. У неким краљевствима насљедства су одређивана само по женској линији. То право по мајци не представља само матријархат, него превласт и владавину жене над мушкарцем. Код неких племена и старих народа жене су, и у каснијим периодима, имале високе положаје, али то су били рјеђи случајеви. Она је, упркос свему, била потчињена и њен положај се граничио с ропским, и поред тога што је највећи дио економског напретка остваривао више захваљујући њој, него мушкарцу.

Очинство и имовина постепено су почели да се рачунају по мушкој лози, па је патријархална породица, с доминацијом мушкарца, постала основна економска, политичка, легална и морална јединица друштва.

Да би се регулисао живот у заједници, била су нужна одређена правила. Ниједно друштво не може да се одржи без поретка, а сваки поредак захтијева прописе. У првобитним друштвима моћ обичаја је била од пресудног значаја. Правила живљења и пона-

шања су различита у различитим заједницама, али су, у оквиру једне групе, истовјетна. Она могу да буду одређени обичаји, конвенције, кодекси, устаљени обрасци поступања, морал или закони. Међутим, без обзира што правила имају вриједност и снагу утицаја у друштву, основни морал су представљали обичаји, које су сматрани суштинским за његово егзистирање, благостање, развој и опстанак. У првобитном друштву, гдје нису постојали писани закони, обичаји или морална правила, су од прворазредног значаја у регулисању свих области живљења, привређивања и понашања. Магија времена чинила је да обичаји, дуготрајним понављањем постају друга природа човјека, а њихово кршење доводи до, гријеха, нелагодности и стида. По могућности да суди о својим поступцима, односно да посједује свијест и морално осјећање, човјек се разликује од животиње. Временом се развија етика или филозофија морала, која проучава смисао и циљеве моралних поступања, темељне критеријуме, вредновања моралних чинова, као и заснованост, изворе и смисао моралности.

Брак је један од битних елемената цивилизације. У дугомиленијском развоју постојао је групни брак, потом пуналуа, а посебни су облици ендогамног брака левират и сорорат**,** типични за дивљаштво. У варварству се јавља синдијазмички, а у цивилизацији моногамни брак са свим својим карактеристикама и особеностима. У једном периоду друштвеног развоја јављала се полиандрија, затим полигамија. Какав год, брак је био обавезан код свих примитивних народа и цивилизација у историји човјечанства.

Најважнији циљ морала је да се регулишу полни односи, јер нагон за размножавањем не отвара само проблеме у оквиру брака, него пријети да наруши друштвени поредак својим интензитетом, презиром према закону и изопаченостима. У првим цивилизацијама, поготово у примитивним друштвима, предбрачни односи су постављени као слободни, док је проституција сразмјерно млада. Оно од чега се страховало у племенским друштвима није губитак невиности, већ страх од неплодности, па је предбрачна трудноћа била више предност него хендикеп. Оно што је невиност, од мане претворило у врлину и учинило битним фактором у моралним кодексима свих цивилизација, је институција својине. У неким цивилизацијама било је толико пуританства и строге забране у погледу ступања у сексуалне односе, да су се дјевојке убијале и у случајним

додирима с мушкарцем у пролазу. Са развојем својине, прељуба је од опростивог постепено сврставана у смртни гријех. Побачај је наилазио на строге осуде и казне у већини цивилизација. Строге норме, које су важиле за жене, нису се примјењивале на мушкарце. Оно до чега се може доћи проучавањем старих цивилизација је и констатација да су институције, конвенције, обичаји и закони дјело стотина вијекова и многих умова, те да је морал релативан, али и неопходан. Улазећи дубље у суштинска одређења цивилизација долази се до убјеђења да похлепа, грамзивост, насилност, трка за богаћењем и посједовањем магично плијене људе, тако да ту страст ни многобројни закони, образовање, морал ни религија не могу искоријенити. Па, ипак, жеља за влашћу, је најстрашнија, најбезобзирнија од свих људских страсти, страст која толико замагљује људски ум да су се многе поглавице, краљеви, цареви, фараони и други владари заборављали своје поријекло и сами себе проглашавали и сматрали боговима и неприкосновеним судијама и сурово и драконски судили, гнусно убијали и искаљивали бијес на недужним поданицима. Најгоре су пролазили робови и ратни заробљеници, који су често одређивани за жртве божанствима.

Задатак цивилизације био је да хуманизује односе међу људима и да похлепу преврати у штедљивост, насиље у расправу, убиство у људски спор, а самоубиство у филозофију, што се тешко и мукотрпно остваривало. Поред насиља и похлепе у првим цивилизацијама људи су билии и љубазни и великодушни, спремни да добро дијеле са другима, да дају дарове и исказују гостољубивост. Уважавали су и сарађивали с ближњима, били спремни на солидарност и милосрђе. Поред дивљих и националистичких ратних заслијепљености било је дивних примјера сарадње, жртвовања, отпора непријатељу, хуманизма, мира и толеранције. Силе деструкција и моралне изопачености водиле су уништењу људи, материјалних добара и ишчезавању цивилизација.

Првобитна религија је представљала обожавање натприродних сила и готово да није било народа који нису имали никакву религију. Она је универзална појава. У почетку су људи вјеровали у оно што виде око себе: предмете, животиње, разне појаве, небеска тијела и у немогућности да их одгонетну придавали им божанске моћи. У току развоја човјечанства смјењивали су се анимизам, магија, фетишизам, тотемизам, политеистичке и напокон, као круна

свему, појавиле су се монотеистичке религије. Вјеровало се у добре и зле духове, који су се настојали удобровољити да не чине зла и освете. Разним божанствима поклањани су многи дарови, жртвоване се животиње, па и припадници племена, тј. људска бића. Вјеровало се из страха, и то, прије свега, из страха од смрти. Цареви и свештеници били су оличење богова на земљи или су сматрани за свемоћна божанства. Обожавани су се животиње, биље, духови, преци, многа божанства и тајанствене појаве. Врачеви и чаробњаци као и празновјерја, обиљежја су свих првих цивилизација. Приликом испољавања религијских осјећања користи се магија, молитва, ритуали, церемоније и обреди у разноврсним вјерским објектима, у светилиштима и природи. Религија није основа морала, већ његова потпора, што се остварује помоћу мита и табуа.

У свим цивилизацијама се, као основне супстанце, смјењују добро и зло, с тим да је добро атрибут бивствовања и само бивствовања, а зло одсуство бивствовања, односно небивствовање. Зло је супротност и негација, али и одредница за препознавање добра. Зло је неуништиво, оно с временом само постаје перфидније, баналније, лукавије, тајанственије, бруталније и разорније. Степен напретка цивилизације и успјеха се мјери односом зла и добра, што је добра више, цивилизација је већа и блиставија. Уколико је зло у превази, цивилизација се умањује. Основно питање сваке цивилизације је: Како се ријешити проблема зла с његовим погубним посљедицама?

Традиција је усмена или писмена тековина и за сваку цивилизацију је од велике важности преношење религиозних и ратничких искустава, сјећања и везаности за догађаје и личности из историје, жртвовање и страдање, те поштовање културних традиција и моралних назора и његовање култа предака.

Гилгамеш, кинески и персијски цареви, Џингис-кан и неки други моћници, тежили су да одгонетању тајне бесмртности. Међутим, све се завршавало познатом констатацијом: човјече, ти си рођен, живјећеш и умријети! Људско постојање, и много штошта другог, недокучива су тајна, а смрт је тајна над тајнама. Болест и старост су неугодни и непријатни пратиоци људског живота у коме је много варки и нерјешивих загонетки.

Оно што посебно плијени и задивљује на овом свијету су грађевине и споменици материјалне и духовне културе, који одолије-

вају пролазности, а дјела су људског ума и руку, свједочанство и потврда његовог постојању у времену и свијету. Није јасно да ли човјек потпуно умире ("Живот је кратак сан") или се са смрћу пред њиме отвара нека друга димензија битисања. Али, утјеха постоји. Оно што не може наука, може филозофија, а изнад свега је религија и вјера у Бога Оца Сведржитеља, Творца и Исуса Христоса, Сина Божијег и Духа Светога. Припадници разних религија вјерују у своја божанства и светиње. Сви велики системи, посебно религијски и метафизички, као и оригиналне идеје, књижевна, умјетничка, па и научна достигнућа старог свијета, воде поријекло са Истока ("Ex Orient lux").

Питања о злу су стално присутна у људском животу, па је неопходно, у одређеној сразмјери, морално усавршавање људи. Ту од истих или сличних позиција полазе хиндуизам, будизам, џаинизам, Конфуције, Сократ, Платон и хришћанство. Кад се детаљније изучи духовна и материјална култура Истока, оригиналност стваралаштва неких западних мислилаца доћи ће у питање!

Полазећи од става да је цивилизација укупност материјалних и духовних достигнућа једног друштва у историјском развоју, премда у литератури постоје гледишта којима се потпуно изједначавају цивилизација и култура, у српском и њему блиским језицима, цивилизација је синоним за културу и на тај начин се поима у цјелокупној друштвеној мисли.

У погледу цивилизацијских и културних одлика Истока и Запада, постоје битне разлике које су карактеристичне за све области материјалног и духовног живота.

Основна обиљежја и заједничке карактеристике западњачког духа и западноевропске културе и цивилизације, по многим ауторима, су у сљедећем: објективности, рационалности, господарењу, егоистичкој тенденцији, сцијентизму, екстравертности, прагматизаму, прогресу, идеологичности, увјерености у човјекову савршеност, концептуалности, шематизму, отуђености од природе, парцијалности, одвојености науке и религије; трка за материјалним вриједностима, конкуренција и индивидуализам. За источњачки дух, њихове цивилизације и културе, карактеристично је да посједују: интровертност, духовност, медитивност, ирационализам, интуитивни тип мишљења, емотивност, блискости с природом, равнотежу духа и тијела, помирљив однос науке и религије, поистовјећивање

с космосом, односно универзумом, склад и сигурност, схватање свијета у укупности (једноти), колективизам, задовољство у малим стварима и са основним потребама.

Често се посебно истиче или чак пренаглашава европски идентитет филозофије, а запоставља, умањује или одбацује традиција старих источњачких учења у филозофском духу, посебно кад је у питању филозофија Кине, Индије и још неких старих цивилизација из тога духовног круга. На Истоку филозофско мишљење и виђење изражава се у мудрим изрекама и поукама, филозофемама и гномама, симболима, алузијама и у симбиози са митом, религијом, политиком, државничким активностима и проповиједима. У европском смислу филозофија обухвата цјелокупно људско знање и стремљење, провјеравање и вредновање најопштијих питања о свијету, човјековом сазнању и његовом искуству, првенствено рационланим путем и настојање да се спознају прапочеци бивствовања, бит свијета, предмети неприступачни осјећајном искуству, натприродни појмови и остали метафизички проблеми. Филозофија у источњачком смислу захтијева да се по њој живи да би се постигло врхунско знање, положај мудраца, идентификација са космосом, моћ управљања и понашања у складу са природом, пут врлине, савршенство и дјеловање према човјековој унутрашњој хармонији, предосјећају и домишљању. Древна источна мисао садржи велике истине о човјеку, свијету и животу па је нужан дијалог Истока и Запада да би се боље разумјели и да би се срушиле баријере, предрасуде и заблуде које су раније владале.

Презентовањем грађе о старим, посебно источним цивилизацијама, трудио сам се да то цјелокупно духовно стваралаштво и неке елементе материјалне културе, изнесем и уобличим у јединству, у цјелину. Уколико се прочита цјелокупан текст, надам се, да се стиче јасна и потпунија слика о тој проблематици. Како је у старим цивилизацијама посебно изражена морално-етичка функција религије, тај феномен је био у средишту ових разматрања. Нису изостале и менталне основе цивилизације као што су књижевност, умјетност, наука и неке друге творевине људског духа.

Улажући напор у покушају да синтетизујем свјетски развитак цивилизације, неколико пута сам напуштао писање и поново се лаћао пера. Када је посао, упркос свему, ипак окончан, свјестан сам велике одговорности и свакојаког могућег суда јавности, али

се, и поред свега, надам да ће основе презентоване грађе, моћи послужити у сагледавању цивилизацијских кретања од освита до модерног доба.

Напомињем да се у току шестогодишњег рада који је трајао од 1999. године у стварању овог дјела у истом налазе и преводи појединих краћих текстова са енглеског језика заступљени у књизи A Companion ti Ethics коју је приредио Piter Singer, али су ти преводи допуњени ауторовим размишљањима, ставовима и коментарима из области духовне и материјалне културе и остале сродне и разноврсне проблематике у цивилизацијском трајању.

Понекад се поједини термини користе у више варијанти, које су исправне у било којем прихваћеном облику, зависно од личног афинитета и избора. Те варијанте су коришћене и користе се, како на бившим југословенским просторима, тако и данас на српским просторима.

Гледајући велике гомиле књига и пратећи мој свакодневни напор покојни отац Душан је рекао: "Чувај се, сине, да у тој прошлости не залуташ!" Схватио сам очеву поруку.

Проф. др Остоја Ђукић

I. МОРАЛНО-ЕТИЧКЕ И СРОДНЕ НОРМЕ МЕСОПОТАМИЈЕ

"Гилгамеше, куда журиш?
Нећеш наћи бесмртност коју тражиш".
(Еп о Гилгамешу)

"Историја Месопотамије је дуга и бурна током времена, бројни народи су долазили да се настане на њеном плодном тлу око којег су се потом сукобили".
(Цивилизације древних народа)

Месопотамија, "земља између ријека", означава простор између Тигра и Еуфрата, које извиру из јерменских планинских масива и уливају се у Персијски залив. Троугао који чине ове двије велике ријеке, исходиште је живота и среће. Ту су град Алеп и језеро Урмиа као средишта великог пространства на којем су се врло рано појавиле значајне цивилизације.

Многи народи који су долазили на ово подручје потичу из пустињских предјела Сирије и Арабије. Говорили су сродним језицима, што је омогућавало комуникацију и стварање услова за егзистенцију.

Већ у трећем миленијуму прије нове ере, поједине етничке заједнице насељавају Месопотамији, међу којима најважнију улогу имају Сумерци и Акађани. Сумерци су своја насеља формирали на југу, у близини Персијског залива. Разликују су се од других етничких скупина и врло рано су, негдје око 3200. године п.н.е., открили писмо. Само стотињак година касније, Акађани са сјевера, заузимају Сумер и стварају своје моћно царство. Историјски извори потврђују да су током 2. миленијума п.н.е. Арморићани, а потом Арамејци настанили територију Месопотамије. Јединствену и стабилну државу на овом простору основао је тек Хамураби у 18.

вијеку п.н.е. која се назвала Вавилонија и простирала се од Персијског залива до града Мари. Након тога, почетком првог миленијума п.н.е., Асирци шире своју државу, али 539. године п.н.е долази до продора Персијанаца, када почиње доба цивилизације древне Месопотамије.

Иако морално-етички принципи, обичаји и традиције, као такви, нису били од примарног значаја у цивилизацијама Блиског истока, њихове темељне вриједности могу се потпуније пратити на основу сачуваних трговачких докумената и законских кодекса, мудрих изрека, прича и митова о херојима. Многи од најраније знаних писаних материјала из Месопотамије, представљају нешто више од "спискова за куповину", везаних за продају земље, уговора и објашњена како је тај и тај појединац донио своју звијер као жртву у тај и тај храм, гдје ју је примило одређено свештено лице у складу са ритуалима тога времена. Највећи број пронађених текстова потиче с почетка другог миленијума, али и ранијих периода, почевши од краја четвртог миленијума п.н.е. Познато је да су друштва у долинама Тигриса и Еуфрата била организована путем бирократских метода са градовима - државама. Краљевски архиви свједоче о слави владара, који су освајали и често уништавали сусједне државе и територије. Очито, никаква универзална декларација о људским правима није штитила поражени народ. Лична својина постајала је плијен, а мушкарци, жене и дјеца покретна својина побједника. Завјети оданости тражени су и давани, а освојена територија, којом су владали вазали, постајала је дио растуће империје.

Месопотамијски законски текстови и кодекси одражавају монархистичко и храм-државно уређење, које открива јединство храма и државе, ради контроле над земљом и људима. Територијалне границе давале су идентитет држављанства. Градови су обиловали храмовима разних божанстава, а сваки град - држава имао је владајуће божанство и идеал. Локални владар, као божји изасланик, контролисао је божанско имање. Људи су били обавезни служити боговима како би их одржали у доброј вољи - што је јасно изражено у сумерско - вавилонском епу о постанку свијета. Краљ је владао у складу са правилима која му је, наводно, откривало врховно божанство, али која су, у свакој инстанци, јасно одражавала тренутну

социјалну етику и праксу. Регулативе су представљене као читања закона: "Ако ја, човјек..."

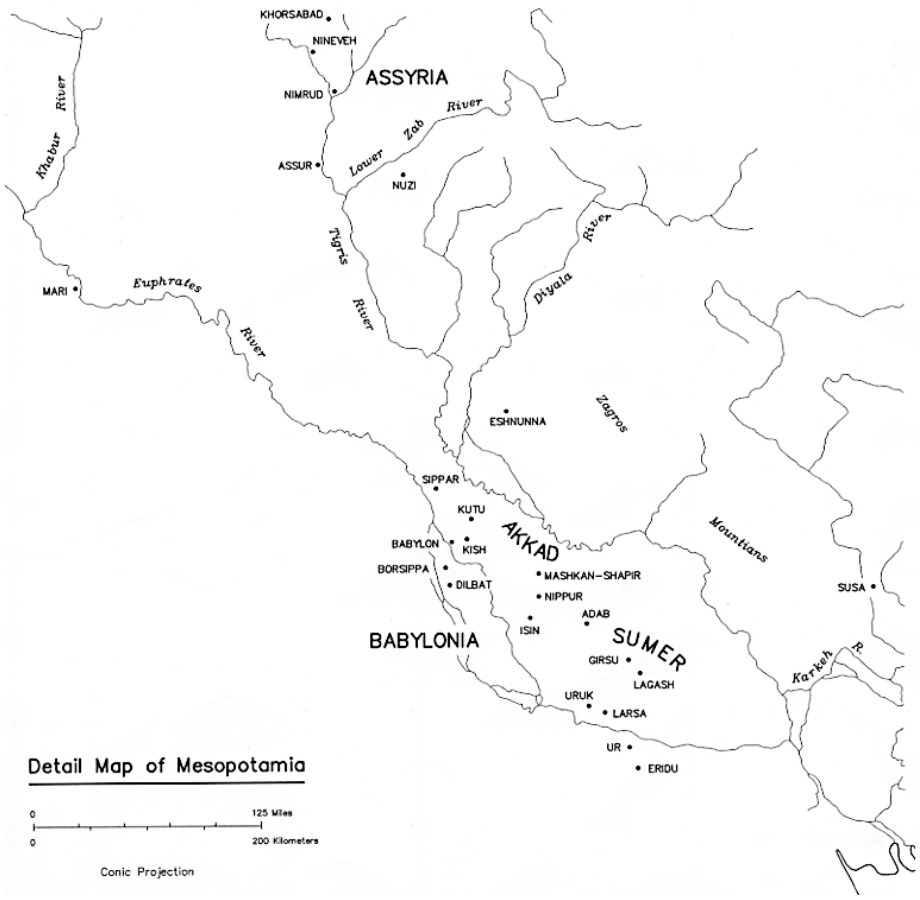

Наравно, бог је могао бити консултован ради упутства око непосредних проблема путем прорицања у храму и такав систем је давао огромну моћ свештенству. Храм је у многоме функционисао у смислу модерне градске вијећнице и био центар административне правде. Кршење датих божанских правила тумачено је као увреда богова. Прекршитељи су саслушавани на капијама храмова, али приликом давања заклетви свједока, у име бога, случај се премјештао унутар храма. Тигрис и Еуфрат су сматрани божанствима, те се понекад и њима обраћало код доношења пресуде. Оптужени је морао да рони у ријеку и уколико потоне, крив је, ако остане на површини воде проглашава се невиним. Упркос контроли над

земљом, од стране храма - државе, шпекулације су се, ипак, дешавале. Признаване су различите друштвене класе, а локална привреда, утемељена на ропској радној снази, увелико је процвала. Већина робова стицана је освајањима, а било је и домаћих робова, који су у тај положај доспјели због дугова. Такве индивидуе постојале су својина која се куповала и продавала, остављала у насљедство или поклањала.

У древној Месопотамији била су позната дуга сунчана раздобља, али и ријетке кише које изазивају поплаве и омогућавају гајење разних врста житарица и осталих земљорадничких култура, прије свега, повртларства и воћарства, што је нашло одраза у митолошким и историјским легендама, затим занатство и трговина. Постоји предање да је управљач Ларсе Гун – Гунум, у другој половини своје владавине, жртвовао богу сунца Шамашу двије палме од бронзе, па у вези са културом урмине палме стоји легенда о светом "дрвету живота". Прављени су предмети од глине (бурад, сандуци, цијеви, пећи, огњишта, печати, посуђе), а као замјена за дрво употребљавана је трска. Распрострањеност сточарства допринијела је развоју кожарске индустрије. Крупни преокрет у техници десио се открићем метала (бакра) а нешто касније појавила се бронза која је прављена од легура бакра са оловом, а касније са калајем.[1] На натурални карактер привреде у старој Месопотамији указује обичај да се данак и порез плаћају у натури. За вријеме Урукагине, око 2 400. године п.н.е., чиновници су узимали порезе у стоци и риби, а у изнимним случајевима узимали су и новац. Један од карактеристичних обичаја у далекој прошлости Месопотамије, био је процјена вриједности земљишта, вуне, уља, робова и бакарних предмета према цијенама жита.

Често су родитељи продавали дјецу у ропство, а услови те продаје записивани су у специјалним документима, сачуваним све до данашњих времена. Једна врста маскирања те продаје био је обичај усиновљавања туђег дјетета, што се биљежило у посебним документима. Онај ко усваја, плаћао би оцу усиновљеног дјетета извјесну накнаду као награду. Овакав начин усиновљења био је скривени облик продаје дјетета. Патријархални живот породице у старој Месопотамији карактерише неравноправни положај жене у

[1] В. Ј. Авдијев: Историја старог Истока, Научна књига, Београд, 1952. стр. 30-31.

односу на мушкарца и појава многоженства. Кћери су често продаване у ропство, а у документима су сачувани изрази "цијена жене".

Познато је ропство за дуг. Сиромашни су били присиљени да од богаташа узимају зајмове, најчешће у житу.[2] На тлу Месопотамије појављује се најстарији социјални термини као ознака за богаташе и сиромахе. Моћна аристократска класа посједовала је робове и земљу, а њени представници називани су "великим људима" (лугал). Насупрот њима били су слојеви "ситних људи", сиромашни чланови сеоских општина који су обрађивали земљу, плаћали разноврсне обавезе и дацбине и обављали махом тешке и опасне послове. Краљ је располагао посебним и крупним посједима. Понекад је државна власт присвајала општинско земљиште, па се, поред централизованог краљевског земљопосједа и општинског коришћења земље од стране сељака, јављала и приватна земљишна својина.

[2] Исто. стр. 32.

Сељаци који су остајали без земље, претварани су у робове, као и ратни заробљеници. Сви обесправљени ропски слојеви обрађивали су земљу, која је припадала краљевима, храмовима или аристократима. У породичном закону био је успостављен примат оца. Члан аристократије, који је имао финансијских тешкоћа, могао је продати своју жену и дјецу у робље на период од четири године. За силовање заручене дјевице аристократског статуса, изрицана је смртна пресуда. Невјерне жене су бацане у ријеку, гдје је, претпостављало се, ријечни бог потврђивао невиност или кривицу.[3]

Лажне оптужбе су строго кажњаване, а за убиство је изрицана смртна пресуда за починиоца. Непажљиво и неефикасно понашање могло је резултирати плаћањем казне за штету. Месопотамијски закони су штитили мушкарце у односу на жене и аристократе у односу на слободне људе и робове. Треба напоменути да је уобичајено да се архајски споменици, нађени на територији средње и јужне Месопотамије, дијеле према мјесту налаза на три културна периода: на културу Ел Обеид и културу Урука у Сумеру, потом на културу Џемет-Насре (близу Киша) у Акаду. Ова три периода, која су се смјењивала, обухватала су скоро читав 4. миленијум п.н.е. Организација друштва у древној Месопотамији, заснивала се на апсолутној моћи краљева, неприкосновеном ауторитету божанства и храмова, на великом утицају аристократа, тешком положају сељака који су посједовали земљу и ропској потчињености сељака без земље и осталих обесправљених слојева ове робовласничке деспотије. Робови, слуге, поданици, те остале масе сиромашног становништва, били су носиоци цјелокупног привредног живота и сви њихови прекршаји закона, правила и кодекса који регулишу друштвене односе и строгу хијерархију друштва, у коме краљеви, богови и свештеници имају неограничену власти и утицај, били су строго и окрутно кажњавани.

Приређиване су бројне храмске свечаности, приношене жртве, организоване забаве за више друштвене слојеве, а поштовано је и мноштво обичаја магијско-религиозног карактера. Моралним се сматрало оно што је одговарало аристократији и свештеницима.

---

[3] A Companion to Ethics, Edited by Peter Singer, Basil Blackwell Ltd. 1991-1993, Reprinted 1993 (twice), 1994, Blackwell Publishers, Oxford 1999. стр. 32.

II. ЕТИЧКА, МОРАЛНА И СЛИЧНА УЧЕЊА ДРЕВНОГ СУМЕРА

"По законима праведности Шамаша, заувек сам утемељио правду".

(Краљ Ур - енгур)

Археолошко - географске карактеристике Сумера јасно говоре о историјској позадини ове древне цивилизације: "Ако погледамо карту и следимо спојени Тигар и Еуфрат од Персијског залива до места где се ове историјске реке раздвајају (код данашње Курне), а затим пратимо Еуфрат на запад, наћи ћемо северно и јужно од њега, затрпане градове древног Сумера: Ериду (данас Абу Шахреин), Ур (данас Мукајар), Урук (библијски Ерех, данас Уарка), Ларса (библијски Еласар, данас Сенкерех), Лагаш (данас Шипурла), Нипур (Нифер) и Нисин. Следите Еуфрат на северозапад ка Вавилону, некад најчувенијем граду Месопотамије (земље "између река"); уочите директно од њега на истоку Киш, налазиште најстарије културе познате у овом региону; затим пређите неких шездесет миља даље уз Еуфрат до Аргаде, древне престонице краљевине Акада. Рана историја Месопотамије је била у једном аспекту борбе између несемитских народа Сумера да очува независност против експанзије и упада Семита из Киша и Агаде и других центара на северу".[4]

И поред борби и непријатељстава народи у овом региону су можда несвјесно и невољно сарађивали и створили изузетно плодотворну и јединствену цивилизацију. Сумер је био уточиште пјесника, умјетника, мудраца и светаца. Овај народ је примитивно обрађивао земљу и врло рано развио систем наводњавања. Водени и копнени саобраћај омогућио је развој трговине и појаву већих градских насеља. Сумерске алатке су претежно прављене од кремена и глине. Обрада метала била је на примитивном нивоу, а метални предмети су били луксуз и ријеткост. Злато и сребро били

[4] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 127.

су израз престижа и налажени су у гробницама у облику накита, посуђа, оружја, украса, па и алатки. Богато и сиромашно становништво било је раслојено на много класа и категорија, а поред тога, егзистирали су и различити облици ропства. Својинска права у овој древној цивилизацији представљала су светињу. За сумерско друштво карактеристично је формирање средње класе која се налазила између богатих и сиромашних а коју су чинили пословни људи, научници, љекари и свештеници. Медицина је постигла значајне успјехе, али је истовремено била под утицајем теологије и празновјерја. Сматрало се, на примјер, да болест настаје због напада злих духова. Сваки град у Сумеру имао је свога краља који се називао патеси, тј. свештеник – краљ. Управљање градовима било је у тијесној вези са религијом.

Негдје око 2 800. године п.н.е. трговина је онемогућила сепаратизам градова и стварана је "империја" на чијем се челу налазила доминантна личност са деспотским обиљежјима. Тиме се стварало економско и политичко јединство земље. Владар је долазио на власт борбом и насиљем, интригама и другим нечасним средствима и понашао се сурово и окрутно, али је у сваком тренутку могао бити збачен истим методима и средствима, помоћу којих је дошао на власт. Живио је у неприступачној палати са два уска улаза, а десно и лијево су биле нише у којима су боравили стражари, који су могли да заустављају посјетиоце и да их нападају бодежима. Краљеви су ишли у битке наоружани луковима, стријелама и копљима. Ратови су се водили, углавном, због контроле трговачких путева и роба, односно из економских разлога. Аркадски краљ Маниш-тусу отворено је објавио да осваја Елам да би овладао тадамошњим рудницима сребра и да би прибавио диоритски камен у коме би себе овјековјечио статуом. Поражени су обично продавани као робови или убијани на бојном пољу, а није риједак случај да су заробљеници као жртве предавани жедним боговима. Сепаратистички живот у градовима стимулисао је развој културе и умјетности, што је доводило до слабљења Сумера и на крају до његовог уништења. Краљ је након успјешно окончаног рата дијелио земљу својим храбрим ратницима, доглавницима и послушницима, ослобађао их пореза и осталих намета; они су му давали војнике и намирнице, прикупљали финансијска средства кроз порезе у натури за пратњу, слуге и чиновнике.

Сумерци су творци клинастог писма помоћу којег су изражавали сложене мисли о трговини, поезији и религији. Најстарији натписи на камену сежу чак до 3 600. године п.н.е. Вијековима је писање било оруђе трговине, ствар уговора, рачуна, пошиљки и признаница. Прелазак на писану књижевност био је покушај да се од измјена и пропадања сачувају магичне формуле, обредни поступци, свете легенде, молитве и химне. Сумерски историчари су, још око 2 000. године п.н.е., почели да реконструишу прошлост и биљеже садашњост, ради моралних поука за будућност и таква дјела доспјела су до нас у облику извода и цитата у каснијим вавилонским хроникама. На једној таблици код Нипура нађени су изворни фрагменти епа о Гилгамешу, који је много приступачнији у разрађеној вавилонској верзији.[5]

Плијене пажњу сумерска предања о постанку космоса, свијета, богова и људи, загробном животу, те о уређењу космоса и утемељењу цивилизованог живота, потом о сврси човјекова постојања, поеме о потопу, мудре изреке и пословице.[6]

Посебну пажњу завређује законик којим су Ур-енгур и Дунги озаконили статут Ура. Овај статут је мање представљао праизвор чувеног Хамурабијевог законика, али је доста сировији а једноставнији и мање строг од каснијих закона. Законска проце-

[5] Исто, стр. 140.

[6] Марко Вишић: Књижевност древног Блиског Истока, Октоих, Подгорица, 2000, стр. 27-94; 112-210.

дура обухватала је трговинске, као и сексуалне односе, регулисала све зајмове и уговоре, куповине и продаје, а законским нормама су обухваћени усвајање и насљедство. Судска функција се обављала у храмовима и махом су судили свештеници, а вишим судом су предсједавале професионалне судије. Најбољи сегмент у овом законику био је систем избјегавања парничења: "Сваки случај се прво подносио јавном арбитру, чији је задатак био да подстакне пријатељско поравнање без упућивања на закон, а тек послије неуспјелих покушаја да се спор споразумно оконча слиједио је даљи законски поступак", наводи се у документима оног времена.

Краљ Гуде упућује молитву богињи Бау, заштитници Лагаша, из које извире дух племенитости и уважавања на којој се уздиже једна од првих религија у историји човјечанства:

"О краљице моја, Мајко која си основала Лагаш,
Народ који погледаш богати се у снази;
Вернику ког ти погледаш, живот се продужава.
Ја немам мајке - ти си ми мајка;
Ја немам оца - ти си ми отац...
Богињо моја Бау, ти знаш шта је добро,
Ти си ми дах живота удахнула.
Под заштитом твојом, Мајко моја,
У твојој сенци с поштовањем обитавам".[7]

У сваком храму биле су присутне жене, неке као домаћице, друге као конкубине за богове и њихове овлаштене представнике на земљи. Институција брака је била регулисана многим законима. Жена је стицала право да располаже миразом којег јој је дао отац и мада га је посједовала заједнички са мужем, једино је она одлучивала о његовом насљеђивању. Супруга је са мужем посједовала једнака права у подизању дјеце, а у одсуству мужа и одраслог сина управљала је кућом и имовином. Неке послове је могла обављати независно од мужа и допуштено јој је чак да држи или располаже робовима. Понекад је могла да се уздигне на положај краљице и да влада својим градом са лакоћом и отменошћу, као што је то чинила Шуб-ад.

[7] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр.137-138.

Прељуба је код мушкараца била опростива, док се код жена кажњавала смрћу, што указује да је важио двоструки морал. Од жене се захтијевало да рађа много дјеце своме мужу и држави. Жена која у браку није имала дјецу могла је бити отјерана у било које вријеме без икаквог другог повода. Ако би се супруга успротивила непрекидном рађању, могла је бити кажњена утапањем. Дјеца нису посједовала права и могла су бити протјерана из града уз јавно одрицање родитеља од њих, што упућује на чињеницу да је била нужна покорност, послушност и брижност дјеце према родитељима. Жене из виших класа живјеле су раскошно, о чему свједоче археолошке ископине козметичких средстава, накита и женских украсних предмета од плаво - зеленог малахита, злата и лазурног записа у сумерским гробницама.[8]

Сарагон I, "први цар" ујединио је Сумер и Акаду. Био је вјешт политичар, изврстан војсковођа, организовао и остварио низ крупних освајања. Прогласио је себе штићеником врховне богиње Иштар, омогућио је да се регулише читав ријечни и иригациони систем, завео је јединствен систем мјера и тежина, а једним дијелом и декадни систем који се појавио код Семита. Своје амбициозне војно-трговачке претензије изразио је у титули "Цар четири стране свијета". За вријеме његове владавине од педесет и пет година истрошила се жива снага акадског народа, па је долазило до побуна и устанака против централне власти који су у крви угушивани. Друштво организовано на војничким принципима и строгој хијерархији, слабило је у моралном, економском и сваком другом смислу што је изазивало немире и указало на пукотине империје, скору пропаст некад моћне државе.

Древни Сумерци нису оставили велике теоријске расправе о етичким проблемима тако да се можемо ослонити само на чисто фрагментарне записе митова, одломке из књижевних дјела, појединих законика и судских одлука. Односи према људима могли су се схватити из односа човјека према богу, јер се тиме изражавао положај човјека у сумерској космогонији.

По сумерској митологији човјек је биће којег су створили богови да би се ослободили тешких послова у земљорадњи, узгоју стоке и наводњавању земље. Тиме се јасно одредио положај човје-

[8] Sir Leonard Woolley: Почеци цивилизације, Напријед, Загреб, 1996, str. 391.

ка, његове дужности и обавезе. У расправи о етичким нормама древног Сумера и Египта Мирослав Танасијевић свестрано приказује стање у сумарском друштву: "Организација духовног и световног живота је била божје дело, дефинисано помоћу стотинак меа. Значење речи ме остаје непознато, али је несумњиво да се њоме означавају елементи својеврсног скупа правила која се везују за сваки космички ентитет и културни феномен, што обезбјеђује развој и трајање друштва, у складу са замислима твораца света. Од стотинак меа, познато нам је шездесет и осам, али без икаквих објашњења - познати су нам називи из којих се може, са мање или више поузданости, извести значење. У том подужем попису налазимо: божанственост, институцију, краљевства, музику, писање и сасвим неочекивано, истину, искреност и мир. Необично је што у попису налазимо и лажљивост, застрашивање, оружје, жалопојке и разарање градова. Изгледа да су сумерски богови стварали сасвим реалан свет у коме није требало очекивати благостање, у замену за жртвене дарове и велелепне храмове".[9] Сумерци сматрају да су људске обавезе према боговима биле одређене и оне су важиле у оквирима постојећег друштва и свијета, гдје се смјењују истина и лажи, добро и зло, а читав тај поредак у друштву зависи од недокучиве божје воље.

У законицима и карактеристичним дидактичким текстовима налазимо понешто о етичким вриједностим, док нам сумерски митови мало или нимало говоре о томе. На основу записа, химни, поука, обредних поступака, молитава, поука и других текстова и усмених предања, може се тврдити да су Сумери, цијенили доброту, искреност, праведност, слободу, милосрђе, законе и да је то био дисциплинован, поштен и вриједн народ, који је оставио човјечанству писмо и једну од најстаријих култура у људској историји. Сви краљеви, намјесници, чиновници и други утицајни великодостојници, који су се директно или индиректно бавили законодавством, трудили су се да успоставе ред и законитост, заштите слабе од јаких, сиромашне од богатих. Ипак, није све текло како се на законима прокламовало. Ред и законитост су западали у кризе и такво стање које је захтијевало њихово обнављање. Богови нису много

[9] Културе истока (Часопис за филозофију, књижевност и уметност Истока), Г. Милановац, бр. 28, 1991, стр. 7-8.

водили рачуна о етичким нормама у друштву, а сасвим уопштено су подржавали правду, што се значајно одражавало на стање у друштву, износи Мирослав Танасијевић. У једној од химни богова, Нанше истиче да она зна за сва зла која се дешавају немоћним и угроженим људима и женама, о злој људској судбини, и да јој је жеља да помогне сиромашним, напаћеним и свима онима којима је егзистанција крајње отежана:

"Познаје сироче, познаје удовицу,
Зна за злодела човека човеку, и мајка
је сирочету".[10]

Божански поредак у старом Сумеру заснивао се на добрим и злим појавама и поступцима. Карактеристично је да се за злодјела не предлаже божанска већ људска казна која је одређена у законицима и кодексима друштва. Божански суд се узгред помиње и пред њим одговарају покојници за недјела која су починили у овом свијету, нема сличности са хришћанским поимањем раја и пакла. Загробни свијет представља суморно мјесто које је жалосна копија пређашњег свијета живих, па било каква награда у том свијету није вриједна помена и пажње. Избјегавање божанског гњева постиже се редовним жртвама, понудама и прописаним ритуалнима, док се очување етичких норми врши помоћу закона. Добри односи између богова и људи заснивају се на уважавању, извршавању устаљених обреда и ритуала, те поштовањем закона којим се регулишу етичке норме прихватљиве за људе и богове.

Ма колико да су закони штитили права сиромашних и незаштићених (удовица и сирочади), не може се изгубити из вида да су богатство и моћ били најбоља гаранција успјеха и напретка у сумерском друштву. Фрагменти из закона древног Сумера показују да је строго и окрутно кажњавање било напуштено и замијењено системом разрађених казни које се прописују у сребру и роби.

Дидактички текстови садрже оно што није поменуто у законицима и у њима се велика пажња посвећује бризи родитеља за потомство и бризи и старању дјеце о остарјелим родитељима. Породичне везе су биле од изузетног значаја за развој сумерске цивилизације. У једном од старих дидактичких текстова појам намлулу

[10] S. N. Kramer: The Sumerians, The University of Chicago Press, 1963, стр. 124.

се употребљава да означи човјечанство, али он садржи и човјечност која се схвата као збир моралних квалитета. Сумери су проклaмовали начело праведности и милосрђа, али су имали резерве према својим сусједима, јер нису били убијеђени у њихове добре намјере, искреност и мирољубивост. Они су законицима разрађивали правила за међуљудске односе, али се у њиховом понашању и односу према другим народима наслућивала латентна жеља за доминацијом.[11] На основу сачуваних расправа и дидаткичких текстова стиче се дојам да су доминирала теме у којима су присутни ривалство и доминација. Судећи према тим текстовима дало би се закључити да су Сумери били скептици у погледу добронамјерности својих суграђана и сматрали тачним мисао мудраца која каже "да мајке никад не рађају безгрешну дјецу".[12]

Тешко је на основу сачуваних текстова пратити поступни развој етичких вриједности у сумерском друштву, али је неспорно да су оне израсле из љубави према породици која се поступно ширила на читаву заједницу и постала универзална вриједност те цивилизације. Сумерске градске заједнице су биле подијељене и врло често завађене па су онемогућавале развој националне државе, а затвореност и повлачење у локалне оквире спречавали су развој етичких вриједности. Етички концепти Сумера су скоро идентични са каснијим јеврејским, али им недостаје јеврејска морална ревност која је заступљена у библијским текстовима.

Проучавање духовне баштине сумерског народа упућује на чињеницу да се код њега јављала отуђеност, ривалство и доминација у односу на друге народе, емоционална суздржаност, формализам и методичност у раду и понашању. Законодавство сумерских градова - држава узалуд покушава да путем правне регулативе утемељи односе у друштву, и предуприједи неспоразуме и пропише њихова рјешења. Сумери су, упркос узвишеним етичким нормама, остали подозриви и везани за традицију (молитву, жртвене понуде, обреде).

---

[11] S. N. Kramer: Исто, стр. 295, 266-267.

[12] Културе Истока (Часопис за филозофију, књижевност и уметност Истока), Г. Милановац, бр. 28, 1991, стр. 8.

III. ЕТИЧКЕ И ОСТАЛЕ ДРУШТВЕНЕ НОРМЕ У СТАРОЈ ВАВИЛОНИЈИ

> Чак је и Александар који је прилично био склон тешком пијанчењу, био шокиран моралом у Вавилонији".
>
> (Вил Џјурант)

Вавилонија је смјештена у самом срцу Месопотамије, тамо гдје се приближавају једно другом корита ријека Тигриса и Еуфрата, на раскрсници важних трговачких путева који су ишли из Мале Азије и Закавказја, према Персијском заливу и Иранској висоравни. Вавилонија је постала крупни трговачки, политички и културни центар предњег дијела Азије, сачувавши своју важност током готово два миленијума, чему је допринио и њен погодан географски положај.[13]

Посматрано историјски и етнички, Вавилон је производ уједињења Акађана и Сумераца. Њихово спајање генерисало је вавилонски тип у коме се доминантном показала акадско-семитска лоза, тако да се њихово ратовање завршило побједом Акада и оснивањем Вавилона као престолнице цијеле доње Месопотамије. Вавилон се истиче по сјају и љепоти зигурата, краљевског двора, десетинама храмова који се уздижу на улицама, висећим вртовима и мостом од 115 метара дужине преко Еуфрата.

У почетку историје ове земље на челу је стајала моћна фигура Хамурабија, освајача и законодавца, човјека пуног жара и генијалности, полетног војсковођа који је брзим маршевима прелазио непроходне планине и никада није губио битке. За вријеме његове владавине зарађене државице из ниже долине, биле су присиљене на уједињење и мир. Праведни законик који је утврдио мудри краљ Хамураби, донио је земљи стабилност, заштиту и поштену управу. Касити су, послије Хамурабијеве смрти, освојили Вавилон,

---

[13] В. Ј. Авдијев: Историја старог Истока, Научна књига, Београд, 1952. стр. 47.

а истјерани су послије шест вијекова рушилачке и раздорне владавине. Још четири вијека трајала је владавина мање познатих вавилонских владара, а затим је Вавилонија морала да призна асирску доминацију. Услиједила је побуна и Сенакериб је скоро до темеља уништио Вавилон, "али га је генијални деспотизам Есархадона обновио до благостања и културе. Моћ Асирије је убрзо почела да слаби па је Набополасар ослободио Вавилонију, основао династију и пред смрт завештао ово друго вавилонско краљевство свом сину Набукодоносору II", који у обраћању Мардуку, главном богу Вавилона, открива дјелић своје намјере и типичне карактеристике за монарха орјенталног типа: "Као свој драгоцени живот, волим твоју узвишену појаву. Осим мог града Вавилона, међу многим насељима нисам одабрао ниједно пребивалиште... По твом наређењу, о милостиви Мардуче, нека кућа коју сам изградио потраје вечито, нека будем задовољан њеним сјајем, у њој старост дочекам, са много потомака и у њој примам данак од краљева свих покрајина, од целог људског рода".[14]

Постојало је мноштво богова у старој Вавилонији. Према једном званичном попису богова који је извршен у деветом вијеку п.н.е. њихов број је износио 65 000. Сваки град је имао своја заштитничка божанства којима је становништво градило храмове, приносило жртве, упућивало молитве и вршило остале обредне радње којим се умилостивљују божанства и добија њихова наклоност, а вјеровало се у добре и зле духове. Најпознатији богови вавилонског пантеона су: Ану, Шамаш, Енлили, Еа, Иштар, Мардук, Набус, Нергал, Адад, Бел или Баал, Тамуз[15], али Мардук, првобитно бог сунца, постао је владар свих вавилонских божанстава па отуда његова титула Бел - Мардук, што значи Мардук прави бог; њему и богињи Иштар Вавилонци су упућивали молитву, похвале и очекивали помоћ и заштиту.

Владар не би у очима народа имао славу, моћ и поштовање све док од свештеника не прими, краљевску власт. Постојала је тијесна сарадња краља и свештеника, односно државе и храма. Вавилонија је кроз дуги период историје остала теократска држава, увијек "под влашћу свештеника".

---

[14] Вил Џурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр.230.
[15] Georges Conteneau: Бабилон и Асирија, Напријед, Загреб, 1978, стр. 218-224.

Богатство храмова се повећавало из генерације у генерацију и дијелило се између богаташа и богова. Краљеви су од божанстава очекивали опроштај и награду за доброчинство и снабдијевали храмове намјештајем, храном, робовима и уступали им један дио државних прихода. Неки посједи су плаћали храмовима једну врсту годишњег данка у виду жита, урми и воћа, а богаташима који не измире своје обавезе могла је бити заплијењена имовина која је на тај начин долазила у посјед свештеника. Сиромашни и богати даривали су храмове одређеном количином материјалних добара коју су сматрали неопходном за остваривање овоземаљског имовинског статуса. У ризницама храмова акумулирало се сребро, злато, бакар, драги камен, драгуљи и скупоцјено дрво.

Свештенички слој је богатство претварао у инвестициони капитал и постајао највећи пољопривредни произвођач и финансијер у држави. Свештеници су посједовали велика земљишна имања и огроман број робова, а под својим патронатима су имали на стотине радника које су могли да изнајмљују другим послодавцима. Било је и радника који су обављали различите послове у оквиру својих заната, од прављења намјештаја, свирања уз инструменте, прављења предмета од глине или производње пива. Нигдје у старом свијету, као у Вавилонији, свештеници нису имали тако велику

трговачку и финансијску моћ. Продавали су разне производе из храмовских радионица, држали у својим рукама великим дијелом трговину у земљи, мудро пласирали капитал и тако повећавали своју уштеђевину дајући позајмице под блажим условима од зеленаша, а сиромашним и болесним, понекада, омогућивали позајмице без камате. Правна дјелатност свештеника заслужује значајну пажњу, јер су они били биљежници, овјеравали и потписивали уговоре, састављали тестаменте, саслушавали свједоке, доносили пресуде у парницама и обављали све послове око трговинских трансакција, посредовали у споровима и обављали низ других функција у теократски организованој вавилонској држави.

Земљу у Вавилонији обрађивали су пољодјелци, закупци и робови и сељаци, власници земље. За обраду, кориштена је камена мотика, а управо ту је нађен и најстарији приказ плуга који датира из перода око 1400. године п.н.е. Изградили су и сложену мрежу канала и акумулација, одакле се помоћу уставе вода пуштала у поља или се, по потреби, пребацивала преко насипа помоћу кофа које су се дизале и спуштале на стожерном и обртном стубу. Вавилонци су гајили разне житарице и махунарке, орахе и друго воће, нарочито урме, али су били познати и као произвођачи хљеба, меда, колача и посластица. Они су налазили нафту и вадили олово, бакар, гвожђе, сребро и злато. Користили су кола са точковима која су најчешће вукли магарци, а коњ се помиње 2 100. године п.н.е.

У Вавилонији се развијала трговина и поморска пловидба, а пирати или похлепни становници обале сваког часа могли су да отму робу, поубијају посаду и претворе ју у робље. Подводни гребени су били опасност за поморски саобраћај. Вавилонска цивилизација је врло рано развила финансијски систем и употребљавала ковани новац, а били су познати и зајмови са високом каматом. У оптицају је био сложени кредитни систем. Сачувани су документи, економске и трговачке природе, у којима се говори о продаји, зајмовима, орташтву, размјени, провизији, насљедству, споразумима, мјеницама.

Робови су регрутовани од заробљеника из битака, или хватани на препаде од стране бедуина-пљачкаша, као и кроз репродуктивни циклуса и били су предмет купопродаје. Жене-робови биле су потпуно препуштене на милост и немилост купца и лишене сваке слободе и достојанства. Морале су да служе у кревету, за

столом, да раде све послове и рађају бројну дјецу. Роб је био лична имовина и посједник је био његов неограничени господар, могао је да га убије ако је сматрао да је мање користан жив него мртав. Слободан сељак и роб су били дужни да се одазову на војну регрутацију, кулук и сличне обавезе. Господар је плаћао трошкове лијечења роба, умјерено га одржавао у животу у току болести, старости и незапослености, а само кроз изванредну, дугу и одану службу роб је могао да се ријеши јарма ропства и стекне слободу. Пронађени су бројни докази о богатствима у Вавилонији и одређеном опортунистичком духу који је, на неки начин, успијевао да помири побожност са похлепом.

Религија је, без обзира на своје слабости, подстицала Вавилонце на одређену мјеру пристојности и грађанске послушности. Ипак, она није имала значајнијег утицаја на морал виших класа у каснијим временима. Дарежљивост краљева према свештеницима свједочи о њиховом заједничком интересу и темељима теократије у вавилонском друштву. Иначе, према свједочењу непријатеља напомиње се да је "блудница вавилонска" била "кањуга покварености", распуштености, расипништва, што није типично за остале земље свијета. Велики војсковођа и освајач Александар Македонски, иако склон пијанчењу и уживању, био је пренеражен моралом у Вавилонији и није могао да повјерује у такву раскалашеност, распуштеност и моралну деструкцију. Упечатљиве призоре и обичаје из вавилонског живота најбоље сликовито и живо записани су на страницама чувене Херодотове Историје: "Свака жена у Вавилону је била обавезна, једанпут у своме животу, да седи у Венерином храму и да има однос са неким странцем. И тако, многе који презиру да се мешају са осталим, будући поносне на своје богатство долазе у покривеним кочијама и смештају се код храма са бројном пратњом слугу. Али, далеко већи број чини следеће: многе седну у Венерин храм, носећи круну од конопа на глави; неке непрекидно улазе, а друге излазе. Пролази означени правом линијом воде у сваком правцу поред жена, а странци туда пролазе и праве избор. Када жена једном седне, она не само да се врати кући све док јој неки странац не баци комад сребра у крило и легне са њом испред

храма. Онај ко баци сребро мора, да каже овако: "Преклињем богињу Милиту да ти буде склона."[16]

Тешко је објаснити поријекло овог необичног обичаја, премда су могуће различите асоцијације. Жена која је једанпут дошла до храма није била проститутка, али су разне категорије проститутки боравиле око храмова и обогатиле се овим старим занатом, јер је храмовска проституција била доста распрострањена појава у западној Азији и неким другим дијеловима азијског континента. Вавилонцима је било допуштено предбрачно искуство, нека врста дивљег брака, који се окончавао по слободној вољи партнера, с тим што је жена била обавезна да носи маслину од камена или теракоте, чиме је показивала да је конкубина. Брак су уговарали родитељи размјеном дарова и он се реализовао куповином тако да је било тешко закључити ко је купљен жена или мушкарац. Ранији период вавилонске историје био је карактеристичан по томе што су родитељи једном годишње доводили своје кћерке на одређено мјесто гдје се окупља велики број људи, затим је извикивач наређивао дјевојкама да устају једна за другом и нудио их купцима и продавао заинтересованим муштеријама. Изгледа да је вавилонски брак карактерисала моногамност и вјерност која је слична данашњем хришћанском браку. Предбрачна слобода се завршавала строгим наметањем брачне вјерности.

Жена која учини прељубу као и њен љубавник, по вавилонским законима, кажњавани су потапањем у води. Једини спас био јој је у, евентуалном, милосрђу превареног мужа, што је омогућавало ослобађање од драконске казне, али је у том случају морала гола проћи улицом, односно насељем. Хамураби је наређивао да се невјерне жене бацају у ријеке. Мушкарац је могао на једноставан начин да се разведе од жене. Вратио би мираз и једноставно рекао: "Ти ниси моја жена". Уколико би жена рекла: "Ти ниси мој муж", морала је бити кажњена утапањем. Разлози за развод могли су бити: неимање дјеце, прељуба, неслагање карактера, немарно вођење домаћинства и друго. Уколико није пажљива, занемарује кућу и дјецу, вуцара се около, жена се, према законику из тога доба, такође имала за казну бацити у воду. Иако није могла да се разведе од свог мужа, жена је била слободна да га остави ако је

[16] Вил Џурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр.251-252

могла да докаже његову оркутност, а своју вјерност и честитост. У таквим ситуацијама могла је да се врати родитељима, да понесе дио стечене имовине и друге ствари које је преданим радом поштено стекла.

Из наведених примјера произилази да је положај жене у Вавилонији био нижи него у Египту и Риму, али ништа гори од положаја жене у Грчкој и средњовјековној Европи. Вавилонска жена је рађала и подизала дјецу, доносила воду са ријеке или из бунара, мљела жито, прела, ткала и чистила и за све то је морала да посједује слободу у јавности равну мушкарцу. Било је и случајева да су жене држале радње и бавиле се трговином па чак постајале и писари, што указује да су дјечаци и дјевојчице добијали извјесно образовање. Безграничну власт је ипак посједовао мушкарац и матријархалне тенденције су биле занемарљиве. Код виших класа муслимана у Индији кретање жена се ограничавало на одређене дијелове куће, а кад су је напуштале пратили су их евнуси и пажеви. Жене у нижим класама, су се поистовјећивале са машинама за рађање, а ако нису имале мираза нису се много разликовале од робова. Сам култ богиње Иштар указује на поштовање жене и материнства, али су Вавилонци кад би се нашли у опсади "давали своје жене да би спријечили трошење залиха хране". Префињеност која се његовала у Вавилонији долазила је са стране и проводила се у облику феминизоване дегенерисаности код младића, док су жене отворено откривале своје чари пред свима ради задовољства и среће највећег броја људи. Људи из сиромашних народних маса продавали су своје кћерке као проститутке за новац. Обичаји и манири у Вавилонији су били чудни и нигдје у старим цивилизацијама нису постојала таква разблудна уживања, наглашава Квинт Курције.

Гријех није тријумфално ометао вавилонски живот, али је осјећај гријеха испуњавао вавилонске химне, обреде и напјеве и давао тон који се задржао у свим семитским литургијама и антисемитским изведеним формама. У једној химни се каже: "Господару, моји су греси бројни, велика су моја недела. Тонем, у јаду, не могу више главе да подигнем, обраћам се свом милостивом богу. Богу, да га позовем и јечим..."

У вавилонском друштву није се ни сањало о демократији. Економски карактер овог друштва захтијевао је монархију засно-

вану на богатстству и феудалним привилегијама, заштићену неприкосновеном влашћу монарха и војничком силом. Трговачка плутократија је потискивала земљорадничку аристократију, помагала да се одржи друштвена контрола и била посредник између народа и краља. Краљ је остављао престо било којем од синова, по властитом избору, али је сваки син сматрао себе насљедником и у случају да није био изабран на краљевски трон обично је формирао клику својих присталица и отпочињао борбу за право насљеђивања. Монарх је владао произвољно, а власт су вршили централни и локални господари или управитељи, које је именовао краљ. Контролу над органима власти вршиле су провинцијске или општинске скупштине старјешина или угледних људи који су успијевали да сачувају свој углед и достојанство и у доба највећих криза.

Управитељи, па и краљеви лично, прихватали су вођство и власт Хамурабијевог законика чији су се темељи, упркос промјени околности и детаља, одржали током петнаест вијекова. Развој вавилонских закона текао је од религиозних ка световним санкцијама, од строгости до блажих облика кажњавања, те од физичких ка финансијским казнама.[17] Од човјека отпуженог за врачање и жена за прељубу захтијевало се да скоче у ријеку, да се види да ли су богови били на страни таквих људи или против њих. Прве судије били су свештеници и судови су, већином, били смјештени у храмовима. У Хамурабијево доба свјетовни судови одговорни су само властима и тиме су свештеници губили некадашњу судску моћ и утицај. У кривичном праву пресуде су вршене законом еквивалентне одмазде. Постепено су оштре казне биле замјењиване плаћањем одштете; новчана казна се употребљавала као алтернатива за физичку одмазду да би у каснијим временима постала једина казна.

Припадници виших класа су строжије кажњавани за неке прекршаје од људи из народа. Међутим, са таквих блажих кажњавања и одвраћања закон је у даљем развоју друштва прешао на окрутно и варварско кажњавање одсијецањем неког дијела тијела и смрћу. Обично се смртна казна изрицала за разбојништво, силовање, отмицу, провалу, инцест, изазивање мужевљеве смрти, незаконите удаје за другог човјека, кукавичлук, преступ у служби, пру-

[17] Гилгамеш, Веселин Маслеша, Сарајево, 1985, стр. 28.

жање уточишта одбјеглом робу, немарно и расипно вођење домаћинства и слично. У оквиру својих граница држава је регулисала наднице, цијене и хонораре. По насљедном закону дјеца су добијала имовину послије смрти оца, а удовица је могла да задржи мираз и свадбене дарове. Синови су насљеђивали једнаке дијелове имања, с тим да се приватна својина добро препознавала сама по себи у Хамурабијевом законику. Судије краљевског двора засиједале су у Вавилону, а коначна жалба је могла да буде поднесена и самом краљу. Разбојник који је ухваћен у извршавању злочина кажњавао се смрћу. Уколико разбојник не буде ухваћен, опљачкани човјек ће у присутности бога дати изјаву по ставкама шта је све посједова, а град и гувернер ће му надокнадити све што је изгубио. Ако тужилац терети неког човјека за прекршај који се кажњава смрћу и то се не докаже, биће кажњен смртном пресудом. Закон је у Вавилонији штитио мушкарце у односу на жене, а аристократе у односу на слободне људе и робове. Али и поред тога у многим елементим Хамурабијев законик је био модеран и савремени и вјековима служио као основа законодавства многих каснијих држава и цивилизација.

Вавилонци су оставили митове о постанку и стварању свијета и остале, који су, посредством Јевреја, сачувани до данас. Позната су предања о катаклизмичној поплави, о вегетацији и богињи Иштар, богу Тамузу.

Остаци вавилонске књижевности садрже мноштво псалми и химни пуних самопонижавања којим су се прикривали понос или охолост. Химне су пјевали свештеници и вјерници, а понекад су то чинили заједничи и једни и други. Форма химни и обреда водила је псалмима код Јевреја и њихов садржај као да је предсказао песимистичке и гријехом оптерећене тужбалице раних хришћана и данашњих пуританаца.[18]

Списи који су пронађени у вавилонској библиотеци садрже магичне формуле или изреке за уклањање демона, избјегавање зла, предвиђање будућности, поштовање божанства путем молитви и обреда, затим строго покоравање краљевском ауторитету и неограниченој власти, коју врши. Фрагменти магијски, литургијски, трговачки, књижевност и друго, писани су клинастим писмом на

[18] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 249.

плочицама влажне глине, стилусом или оловком засјеченом на крају у облику клина.

Гилгамеш, краљ Урука, из трећег миленијума п.н.е. постхумно је добио статус легенде и био сједињење високог свештеника и богиње Нинсун. Епска прича о његовом животу открива многе чињенице из живота древног Сумера. Вилонска верзија епа о Гилгамешу је најпотпунија и најразвијенија. У фрагментима савремених текстова, везаних за њега, нема индикација да је легенда постојала и за вријеме његовог живота. Тадашњи текст окарактерисао га је као оног који испитује, истражује, опажа, суди. Нека предања о овоме митском јунаку настала су много касније, па је сјећање на њега, као историјску личност, углавно исчезло. У легенди, која одсликава Гилгамеша као полубожанског хероја, он је представљен као брутални тиранин који је занемаривао људска права и по закону положаја и моћи, а не правде, судио је, убијао, мучио мушкарце и узимао дјевице. Када су се људи пожалили боговима, створен му је пратилац Енкиду и Гилгамешово антисоцијално понашање је промијењено. Сву своју енергију Гилгамеш је од тада усмјерио на херојске походе и освајања предјела изван Урука.[19] Пред страхом од смрти, кроз славна дјела он своје име претвара у вјечно и бесмртно: "Моје име ја хоћу узвисити". Систем вриједности и правила уздрман је кад су Енкиду и Гилгамеш нарушили свете зоне и увриједили богове. Енкиду је осуђен на смрт. Тада је и Гилгамеш, у потпуности, постао свјестан сопствене смртности. Никад не сумњајући у вриједност етике засноване на снази и ауторитету, одлучио је да порази смрт. Сабиту је коментарисала лудост Гилгамешовог похода и предложила другачији систем вриједности:

"Гилгамешу, куда журиш?
Живот који тражиш нећеш наћи.
Кад су богови створили људе,
смрт су одредили за њих,
а живот задржали за себе.
Зато једи и пиј, Гилгамешу,

[19] A Companion to Ethics, Edited by Peter Singer, Basil Blackwell Ltd. 1991-1993, Reprinted 1993 (twice), 1994, Blackwell Publishers, Oxford 1999. стр. 30.

напуни своје тело,
дан и ноћ само се весели!
Нека ти је сваки дан радосна светковина!
Весели се дан и ноћ уз харфу, фрулу и игру!
Обуци чврсту одећу,
опери и помажи своју главу,
и окупај тело у свежој води!
Весело гледај децу
која те хватају за руке!
Радуј се у наручју жене".[20]

Гилгамеш је игнорисао такву логику. Етички систем, који се развио у спознаји да је животни вијек ограничен и да га треба провести у друштву, љубави и ужицима, није се подрударао са његовим походом. Тужан, он тражи посљедњу милост - да види умрлог пријатеља и открије "закон земље", а овај му, мрачним бојама слика загробни живот:

"Главу, које си се дотицао и којој си се срцем радовао,
као стару хаљину прождире црв.
Груди којих си се дотицао и којим си се срцем радовао,
пуне су прашине као стара мешина.
Све тело моје слично је прашини".[21]

Коначно, Гилгамеш се срео са својим претком Утнапиштимом, који је сачувао све живуће током поплаве и који је, за разлику од Ноје из Библије, добио бесмртност од богова. Гилгамеш је добио упутства везана за несталност људског живота и научио да упркос својој моћи полубожанског краља, он као и сви смртници, ће умријети. Као надомјештење Утнапиштим га је упутио на магичну биљку која је расла на дну мора и која, кад се поједе, старог човјека учини младим.

Крајњим напором Гилгамеш је дошао до биљке која посједује чаробне моћи подмлађивања, али је одлучио да је одмах не

[20] Гилгамеш, Унирекс и Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица, 1997. стр. 59.
[21] Војислав Ђурић: Књижевност старог Истока, Издање НО Новинарске и дипломатске високе школе, Београд, 1951, стр. 16.

поједе. Док се купао, биљку је појела змија, што објашњава зашто она мијења кожу и обнавља се, док су људи осуђени да се изборају и остаре. Ипак, Гилгамеш увиђа шта треба да чини. Вратио се у Урук како би постао велики краљ, пастир свом народу и градитељ древних зидова. Легенда о Гилгамешу, позната на читавом Блиском истоку и даље, представљала је, уз авантуру монарха, поуку о налажењу смисла живота. Ако ни бесмртност, ни тајна подмлађивања нису на располагању људима, него је само гроб испред њих, како треба да се живи? Етички суд и поука који пружа примјер Гилгамешовог живота, није изречен, већ само индиректно изражен. Пред Гилгамешом је задатак да задовољи захтјеве богова и да буде краљ божјем народу и добрима. Етика која произилази из таквих односа је позната рана етика. У епској химни Уздизање Иштар прича се о томе како су богови одредили богињу Иштар за супругу богу неба Ану. Богиња Иштар је добила ознаке царске власти од бога Ану.

"Дао јој је у руке царски скиптар - грозно
непоштено оружје,
Дивни венац као у месеца, ставио јој је на главу".[22]

Липит - Иштар је тврдио да је изабран од стране небеског бога Ану и бога вјетра и олује Енлила да успостави правду настојећи да одговори на жалбе, елиминише немире и оружане устанке и да донесе мир Сумерима и Акадима.

[22] Исто, стр. 9.

IV. ЕТИКА И ДРУШТВЕНА ПРАВИЛА У СТАРОЈ АСИРСКОЈ ЦИВИЛИЗАЦИЈИ

"Чинио сам добро и богу и човеку, мртвима и живима.
Зашто су ме задесиле болест и беда?"
(Краљ Асирије)

Асирија се налазила на три стотине миља сјеверно од Вавилоније. Горштачка племена су јој пријетила са свих страна па је била присиљена да се ослања на војничку силу. Временом је савладала своје нападаче и освојила бројне градове у Еламу, Сумеру, Акаду и Вавилонији, овладала Феникјом, Египтом, и током два вијека, успјела је да одржи владавину Блиским истоком путем бруталне силе и насиља.

Деспотска владавина и доминација суровог војничког режима заснивала се на огромној моћи монарха, свештеника, војних заповједника и аристократа док су, на другој страни били робови, зависни сељаци, слуге и поданици, и друге обесправљене и сиромашне масе народа. Варваризам је увијек био пратилац цивилизације и налазио се у близини ње, спреман да је прогута оружаном силом, масовним миграцијама и неконтролисаном плодношћу. Он нема милости, не признаје пораз, вијековима зна да чека повратак изгубљених територија и на сурову освету непријатељима. На свом путу претвара све у џунглу и поустош.

У старом периоду асирске историје развили су се поједини градови који су се снабдијевали водом из ријеке Тигра и њених притока. Бог Ашур је дао своје име гдје су најранији краљеви те државе имали своје резиденције, изложене пустињској врућини и нападима ратоборних племена из сусједства, што је условило да се изгради помоћна престолница Нинива - названа по божанству Нина (асирска Иштар). Асурбанипалова владавина је била доминација једне од највећих империја Орјента, па је читаво становништво њеног западног дијела долазило да му плаћа данак као

врховном краљу. За његову импрерију могло би се казати: "Ако бисмо признали империјални принцип - да је зарад ширења закона, сигурности, трговине и мира, добро да многе државе буду милом или силом доведене под власт једне владе - онда бисмо морали да признамо Асирији част да је у западној Азији успоставила ред и благостање у већој мјери и на простору већем него што је тај регион на земљи, колико знамо, икада имао раније. Власт Асурбанипалова - који је владао Асиријом, Вавилонијом, Арменијом, Медијом, Палестином, Сиријом, Феникијом, Сумером, Еламом и Египтом - била је без сумње највећа административна организација која је икад виђена на Медитерану и Блиском истоку; приближили су јој се само Хамураби и Тутмес III, а Персија би јој била једина једнака прије доласка Александра.[23]

Та велика империја имала је либералне одлике. Многи градови задржали су локалну аутономију, а сваком народу је било омогућено да задржи властиту религију, закон и владара, под условом да редовно плаћа порез, односно данак. Па и поред овако либералне организације, биле су честе побуне против централне власти, немири због великог данка, па се често ангажовала војска да стално изнова осваја већ раније потчињене земље. Асирски владар Тиглат - Пилесер III се свакако довијао како би избјегао понављање побуна и наметнуо стабилну власт, па је депортовао побуњено становништво у друге, њима стране крајеве, гдје се мијешало са домороцима и губило своје јединство и идентитет. Упркос свему, побуне су се и даље дешавале и Асирија је морала бити у сталној ратној приправности.

Војска је у Асирији била најмоћнији ослонац власти. Подржавала се војна сила, а њени главни доприноси напретку су се одвијали у области умијећа ратовања. Војне формације су чинили: борна кола, коњица, пјешадија и инжињерија. Организоване су брзе и флексибилне ратне јединице, добро обучене за стратегију и тактику ратовања. Употребљавало се разноврсно оружје. У нападу су, поред мобилисаних маса оспособљених за ратовање, учествовали и племићи па и сам краљ. Увођење коњице као пратње бојним колима било је одлучујуће за многе битке.

[23] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 276.

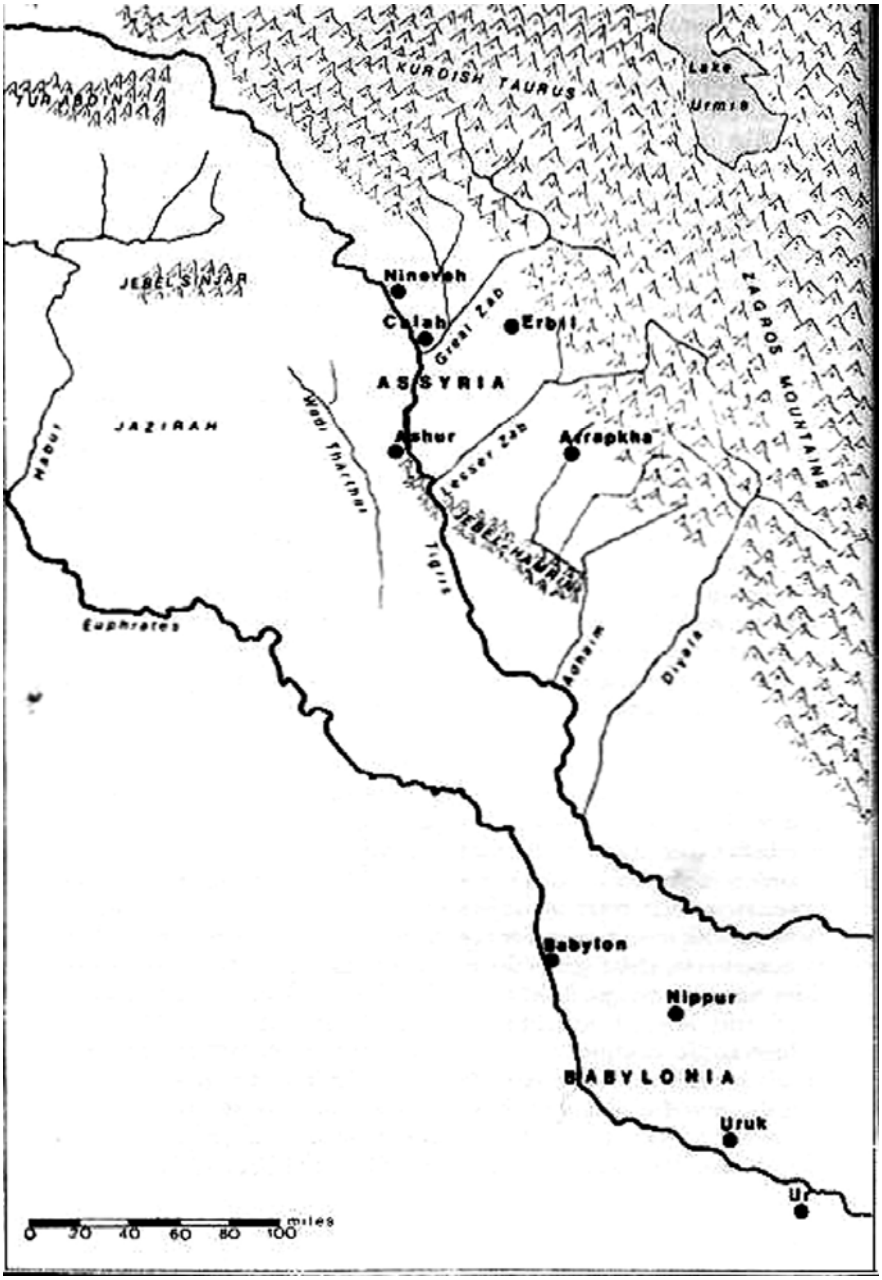

Главна опсадна направа био је ован, обложен гвожђем на предњем крају и карактеристичан за асирско ратовање. Ратни заробљеници су могли бити отјерани у робље и поубијани, а често су и убијани послије битака на окрутан начин клечећи леђима

окренути џелатима који су их тукли батинама по глави а потом им сабљама одсијецали главе. Освојени град је пљачкан и спаљиван до темеља, а ратни плијен дијелио се међу војницима складно испољеној храбрости и броју убијених непријатељских војника. Поражени племићи су кажњавани одсијецањем удова и других дијелова тијела или су бацани са високих зидина и утврђења; а њима и њиховој дјеци су одрубљиване главе или су их живе дерали и пекли на ватри.[24] Овакво брутално уништавање људских живота никога посебно није узбуђивало, ни биолошки опстанак није био угрожен јер је наталитет био доста велик. За разлику од асирске окрутности, Александар Македонски и Цезар су били познати по милосрђу, којим су, поред осталог, подривали и морал непријатеља.

Храмови су били главни ослонац монарха и он их је издашно помагао. Владар асирске државе представљао се као бог Ашур и сви закони били су укази његове божанске воље. Војне походе владари су организовали да би обезбиједили славу, моћ и ратни плијен за себе, војску и државу. Неопходно је истаћи да су религија, језик, наука и умјетност Асирије преузети из Вавилоније и Сумера, уз одређено прилагођавање специфичностима и сходно потребама војнички организоване асирске државе. Краљ се сматрао божанством и обично је представљао инкарнацију Шамаша, бога Сунца. Религија у овој земљи није учинила ништа да се ублаже бруталности и насиље режима. Развијала се према укусима и потребама краљева и имала је мањи утицај на власт него у Вавилонији. Ашур је био национално божанство и према списима, из периода успона Асирије, био је ратоборан и немилосрдан према непријатељу и ратним заробљеницима. Закони, казне и поступци власти у овој источњачкој деспотији, били су језиви: "Адаптација је била највише видљива у случају закона, који се одликовао ратничком немилосрдношћу. Кажњавање је ишло од јавног излагања руглу до присилног рада, двадесет до стотину удараца бичем, одсијецање носа и ушију, кастрације, чупање језика, истискивање очију, набијање на колац и одрубљивање главе. Закони Саргона II прописују додатне рафиниране поступке, као што су испијање отрова и спаљивање сина или кћерке на жртвенику бога; али нема

[24] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 277.

доказа да су се ти закони примењивали у посљедњем миленијуму пре Христа. Прељуба, силовање и неки облици крађе сматрани су за преступе и кажњавани смрћу".[25]

Локалну управу, коју су првобитно, чинили феудални барони, а у каснијем периоду провинцијски префекти или гувернера које је именовао сам краљ била је темељ империје. Краљевске уходе су мотриле на префекте и њихове помоћнике о стању у провинцијма државе и њиховом владању, обавјештавали краља. Асирска држава је, за сво вријеме свога постојања, била окренута рату и освајањима. Војном организацијом државе и употребом силе учвршћивана је дисциплина, јачали су патриотизам и краљевска моћ, обезбјеђивао се ратни плијен и робови чији је бесплатан рад служио за богаћење.

Асурбанипал се сурово односио према одбјеглим војницима и непослушницима и непосредно на њима искаљивао свој бијес. Одсијецао им је језике и тукао батинама док не би издахнули. Масакрирао је обичне људе из народа на јавним мјестима за ситне прекршаје и наређивао да лешеви жртава остају несахрањени и постану плијен звијери и птица.

Свака орјентална монархија, па и асирска, била је склона насиљу и окрутности. Насиље се примјењивало на рушењу оног што је насиљем успостављено. На крају скоро сваке владавине избијали су немири и побуне око насљедства. Против остарјелог монарх ковала се завјера, а неријетко би при краја живота, такав владар бивао збачен са престола и окрутно убијен. Насилне побуне, подмукла убиства и други облици силе с циљем преврата, били су чести на Блиском истоку. Може се казати, да су се историчари увијек више занимали за битке и ратове, а запостављали периоде мира и просперитета старих империја. Хронике које допиру до наших дана, обично говоре о ратовима, насиљу, крвопролићу, завјерама, побунама, убиствима и борбама за прјесто.

Асирци су се углавном бавили земљорадњом и марљиво и предано обрађивали своје посједе. Крупни племићи су посједовали велика имања на којима су радили многи робови и са презиром су гледали на трговце. Руда се вадила у домаћим рудницима или

[25] Rawlinson G: Fove: Great Monarchies of the Ancient Eestern World, New York, 1887, стр. 477-479.

увозила. Гвожђе је добијало превагу над бронзом, нарочито у производњи оружја. Дошло је до снажног развитка индустрије и трговине, коју су дјеломично финансирали приватни банкари. Различите врсте метала имале су улогу валуте.

У Асирији је постојало пет класа: патрицији или племићи, занатлије или мајстори, организовани у еснафе, слободни радници и сељаци, кметови везани за земљу, и робови заробљени у рату или су у ропство доспјели због дуга. Чести ратови које је водила Асирија као војничка држава, захтијевало је висок наталитет који се подстицао моралним кодексом и законима. Абортус се кажњавао изрицањем смртне казне. Жена која је покушала да га изврши набијана је на колац, а рађење се није смјело ничим спречавати. Иако су жене имале извјесну моћ, стечену кроз брак и интриге, њихов положај био је далеко неповољнији него у Вавилонији. Женама које би биле непослушне према мужевима, одређиване су сурове казне. Нису смјеле да се крећу без фереца и морале су да буду вјерне и одане док су мушкарци имали велику сексуалну слободу и могли су да имају онолико конкубина колико су жељели. Проституција је била легализована и регулисана државним прописима. У краљевском харему станарке су проводиле изолован живот у пјевању, плесу, свађи, шивању, бављењу умјетношћу или неком занатском активношћу. Муж који је преварен у брачним односима могао је да убије свог супарника и такав обичај је надживио многе законике. Брак је склапан на основу просте куповине. Није риједак случај да је удата жена живјела у кући свога оца, а муж је само повремено навраћао.

Асирски народ је живио од освајања и живио на граници варваризма. Уживали су у мучењу заробљеника, стављали их на грозна и паклена искушења и окрутно убијали без имало гриже савјести. Ритуалу звјерских мучења и убијања подучавали су и дјецу, што је био израз дивљаштва и примитивизма, какве се ријетко среће и у првим освитима цивилизације. Монарх Асурбанипал је наређивао да се свим побуњеним поглаварима одере кожа и њоме обложи стуб побједе, неке се у њега зазидају, а други набију на колац. Њивове војнике такође је око стуба ређао набијене на кочеве. Побуњеним официрима, Асурбанипал је одсјецао ноге и руке и, у једној прилици, никога од три хиљаде заробљеника није оставио међу живима. Хвалио се да је ратницима који су згри-

јешили против Ашура почупао језике из уста и онда их поубијао. Ужасне призоре, монарх је у окончавао је приношењем преосталих живих заробљеника на жртвеник богова и бацањем раскомаданих удова унесрећених војника псима или звјерињу. Рељефи, који су пронађени у Ниниви, приказују најстравичније сцене мучења заробљеника, призоре од којих застаје дах у грудима, сасвим непримјерено цивилизованом човјеку. Један од владара из асирског периода хвалисао се да његова бојна кола првествено служе да уништавају људе и животиње што говори о патолошким настраностима асирских монарха. Окрутности и злодјела која су чинили над људима граничила са се лудошћу и помрачењем ума.

Један од веома важних задатака који се постављао пред асирску религију је јачање патриотске свијести будућих покољења и послушности према боговима и господарима, потом настојање да се вјештим улагивањем извуче наклоност од богова уз кориштење магије, жртвовања и тајанствених појава попут изгоњења злих духова и слично. Нарочито су важну улогу имали чувари реда у светилиштима. Они су штититли света мјеста и предмете унутар храмова од крађе и уништавања. Спречавали су тучу и насиље и водили забиљешке о свему шта се дешавало у вези са храмовима и осталим светилиштима.[26]

Најславније мјесто Асирија је стекла захваљујући Асурбанипаловој библиотеци, која је садржавала око 30.000 глинених плочица од којих су многе имале краљеве врпце. Краљ проклиње оног ко украде таблицу, и препоручује га гњеву божаском, која ће да га оборе, униште његово име и потомство, затим, да се таква особа из земље протјера. Па, ипак, асирска умјетност је мање важна од вавилонске. Умјетници и занатлије су за племиће и даме, краљеве и њихове палате, свештенике и храмове производили све врсте накита, раскошан намјештај од скупоцјеног дрвета ојачаног металима са китњастим резбаријама, затим предмете украшене сребром, златом, бронзом и драгим камењем. На завидном степену развоја били су и сликарство, барељефи, вајарство и архитектура .

Једна легенда казује да је Асурбанипал подметнуо ватру у својој палати и страдао у том пламену. Било како било, смрћу Асурбанипала, Асирију је, такође, чекала пропаст. Накада тако си-

[26] Georges Conteneau: Бабилон и Асирија, Напријед, Загреб, 1978, стр. 251.

лни монарх у предсмртној агонији постављао је питања слична онима која су заокупљала Проповједника и доброг Јова: "Чинио сам добро и богу и човеку, мртвима и живима. Зашто су ме задесиле болест и беда?"[27]

Асирија није извукла поуку из својих освајања која су јој доносила богатство и трговину. У свакоме трентуку могао је да услиједи пораз. Слабиле су тјелесне особине и карактеристике некад непобједивих ратника. Најхрабрији и најјачи војници и старјешине гинули су у ратним походима, па је слабио биолошки потенцијал који је Асирији омогућио славу, моћ и освајање. Нестајали су економски извори, повећавало се незадовољство робова и домаћег становништва, па је било тешко одбранити неприродне границе државе од упада многобројних дивљих ратничких хорди.

У једном силовитом и суровом упаду, истом онаквом какве су некад предузимали Асирци, потпуно је срушен и опустошен Вавилон, а становништво поубијано и оведено у ропсто. Иронија судбине у случају Асирије показује да се суровост и окрутност према другима враћа истом таквом суровошћу и окрутношћу починитељу.

[27] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 288.

V. ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ МОРАЛНО-ЕТИЧКИХ И ДРУШТВЕНИХ ЗБИВАЊА У ФЕНИКИЈИ

"Кад би стигла јесен, они су се искрцавали, засијавали земљу и чекали жетву, а онда, кад би пожњели жито, поново би се отискивали на море."

(Херодот)

Феничани су били трговачки народ старог Истока, а објашњење самог њиховог имена било је проблематично. **Phoinix** је ријеч коју су Грци сковали и може да означава црвену боју коју су турски трговци продавали или палму која успијева дуж обале Феникије. Међутим, постоји вјероватноћа да је сам племенски назив Феничани дошао од египатске ријечи **Fenehu** која значи бродоградилац. Узани појас обале стотину миља дуг и само десет миља широк између Сирије и мора је представљао територију Феникије. Феникија је била тијесно повезана са острвима источног Медитерана, са Кипром, Критом и архипелагом Егејског мора. Југозападни крај Феникије лежао је на раскрсници прастарих поморских и караванских трговачких путева, што је допринијело да се у овој земљи од давнина развила трговина претежно транзитног карактера. Са истока и запада Феничани су били заштићени планинским гребенима Ливана и Антиливана. Њихова територија била је подијељена на ситне државице, односно градове – државице, међу којима су трајала непријатељства и борбе.

Историчари не могу да одгонетну многе тајне овог свеприсутног и неухватљивог народа. Међутим, поуздано се зна се да су као трговци пловили свим морима, цјењкали се око продаје и куповине у бројним лукама. Херодот, према причањима других, помиње да су им преци дошли из Персијског залива, а Аутран тврди да су огранак критске цивилизације. Овај трговачки народ своје вишкове - житарица, вина, текстила, драго камење бродовима

су превозили до сваког града Медитерана, а назад су довозили олово, злато и гвожђе са јужних обала Црног мора, бакар, чемпрес и жито са Кипра, слоновачу из Африке, сребро из Шпаније, калај из Британије, а робове из свих крајева.[28] Морем су се кретали према Сјеверњачи (Феничанска звјезда по грчком тумачењу). Вјештину навигације развили су до савршенства. Отискивали су се на океане и опловили Африку, двије хиљаде година прије Васка де Гаме. Становништво Феникије чини сложени етнички конгломерат. Као најстарији племенски слој спомињу се Хурити, чији је помен сачуван у Библији. На стратешким мјестима, по Медитерану, оснивали су утврде, око којих су временом израсла насеља, колоније или градови. Најпознатији овакви градови били су: Библос, Сидон, Каралис, Тир, Картагина, Тингис, Берита, Кадис и Марсеј.

Феничани су се бавили пољопривредом и производили пшеницу, јечам и просо. Гајили су свиње, коње, магарце, припитомили бика и неке друге животиње и били упућени на скитачки и сточарски начин живота. Још у трећем миленијуму п.н.е. сијали су лан и израђивали тканине, чији су се отисци сачували у керамици. Земљорадничка техника је била примитивна, а велики значај је имала мотика, која је тек постепено дјеломично уступила мјесто примитивном плугу. Жито је вршено помоћу стоке и специјалних направа. Старе тренице за жито постепено су замијењене жрвњевима. Тиме се Феникија сврстала у ред најразвијенијих источних земаља у економском погледу. Велики успјех постигнут је и у ткачкој производњи у вјештини бојења тканина, нарочито вунених, а најумјешнији су били у изради бродова и грнчарије.[29]

Феничка трговина достигла је врло висок степен развитака захваљујући великој продуктивности у пољопривредној производњи. Погодност се огледала у томе што су феничански градови лежали на раскрсницама веома важних трговачких путева. Још у 4. миленијуму п.н.е. ова земља је извозила маслиново уље и дрво, а предмет извоза били су: вино, кедрово уље, стока, жито, козметичка и медицинска средства, те робе преузете од других народа Блиског истока.

---

[28] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 298.
[29] В. Ј. Авдијев: Историја старог Истока, Научна књига, Београд, 1952. стр. 201-202.

У Феникији је осјећала сложеност космичких струја и разноврсност друштвених интереса. Сваки град је имао свог Беала, тј. господара или градског бога и за кога се држало да је предак

краљева и извор плодности земље (жито, вино, смокве и сл.). Беал Тира звао се Мелкарт, а Астарте је било грчко име за феничанску Иштар. Божанства су им била различита и многобројна, па се у неким крајевима обожавала Иштар, као богиња хладне чедности, а у другим као заљубљено и раскалашено божанство физичке љубави. Ту је био и бог Молох, тј. краљ, један од страшних богова коме су Феничани приносили, као жртву, живу дјецу и спаљивали их. Многи дјечаци су, за вријеме опсада, спаљени као жртве љутитог бога. Могло би се закључити да најстарија религија Феникије води поријекло од древних општинско-аграрних култова.

Важно мјесто међу божанствима имала је богиња плодности Анат. Монарх је у овој земљи, као и у други на Блиском истоку, водио борбе за освајање нових територијија. Завјети су тражени и давани, а освојене земље краљ је давао најпослушнијим сарадницима и људима чија је вјерност била провјерена кроз заједничку борбу. Функционисало је храмовско - државно уређење или градско - државни поредак, у коме је до изражаја долазило јединство храма и државе, у контроли над свим дијеловима земље и поданицима широм империје. У сваком граду налазили су се храмови бројних локалних божанстава. Људи су служили боговима да би их одржали у доброј вољи како би избјегли разна зла која су могла да их задесе.

У овој земљи нарочито се цијенило богатство у злату и сребру, али и неким ријетким робама тога времена. Привреда у градовима и у цијелој земљи била је развијена а њена снага се темељила на бесплатном ропском раду. До робова се долазило на различите начине: освајањем, лукавством, путем дуга и изнајмљивањем. Код свих раних морепловаца у старим цивилизацијама није се правила разлика између трговине и преваре или пљачке. Било је уобичајено да се отима и краде од слабих. Варани су се глупи и наивни, а са моћним се поступало поштено и поштовало се договорено. Било је то дволично понашањ трговаца, једно са слабим, друго с јаким, једно понашали на страни, у туђим, а сасвим други у својој земљи.

На дуготрајним путовањима трговци су били изложени свакојаким опасностима. Често су их пресретали гусари и пљачкаши, а и они сами, као трговци и морепловци, представљали су

опаспост за друге.[30] Често су заробљавали туђе бродове, отимали робу и одводили њихову посаду. Понекад су примамљивали домороце да дођу на бродове, а затим их заробљавали и продавали као робље. Феничанска лукавства, препреденост, разне злоупотребе и злодјела допринијели су рђавој репутацији семитских трговаца у античко доба. Разним врстама манипулације убјеђивали су шпанске старосједиоце да им, у размјену за товар уља, дају огромну количину сребра, да често није могло стати у спремиште њихових бродова. Присиљавали су простодушне домороце Африке на ропски рад у рудницима у своју корист, по цијени и накнадама недовољним за одржавање голог живота. Вјештим маневрима избјегавали су да плаћају разне обавезе у земљи и иностранству. Истина, то им није увијек полазило за руком па су морали давати разне дацбине у току путовања по страним државама, те испуњавати пореске обавезе према господарима и владарима својих градова, провинција и државе.

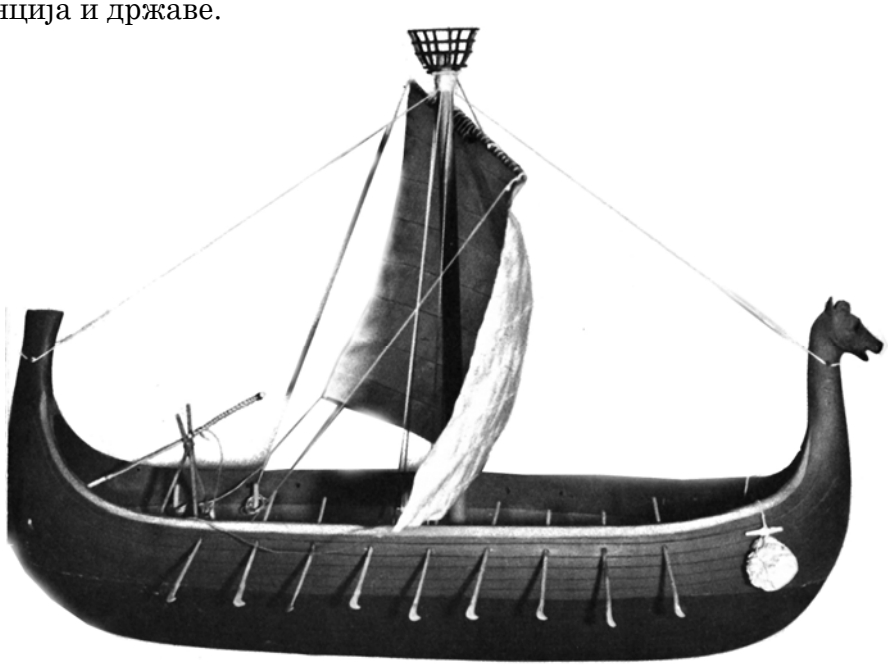

На броду су се, за вријеме путовања, налазили посада и чувари спремни за борбу, али, често мимо знања власника бродова,

[30] Sir Leonard Woolley: Почеци цивилизације, Напријед, Загреб, 1966, стр. 391.

вршили су и пљаче и друге нечасне радње. Дешавало се да су се женили и стицали дјецу у неким мјестима на свом путовању, па онда их остављали и враћали се занемареним супругама и дјеци у својој земљи. Љубавница су имали у разним мјестима кроз која су пролазили.

Феничански трговци су познавали језике, били вјешти у дипломатији, склапању пријатељства и избјегавању ратне опасности. Посједовали су солидна знања која се односе на обичај, морал, право и економије земља кроз које су путовали и с којим су одржавали трговинске везе. Подмићивали су и служили моћне, а тлачили, пљачкали и у ропство одводили слабије и немоћне.

Компаративним проучавањима утврђено је да је у Феникији и Сирији постојао онакав сеоско-општински поредак, какав је био присутан у осталим староисточним земљама. О томе свједоче они општинско-аграрни култови који су свог одраза нашли у митолошким спјевовима нађеним приликом ископавања Рас–Шамаре.[31] У пословним документима, који су нађени у ископинама, а односе се на 2. миленијум п.н.е., помињу се трговци, имућни људи и приватни земљопосједници, што говори о класном раслојавању друштва.

Египатски фараон, из времена Средњег царства, међу своје непријатеље је убрајао и "људе из луке", а из писаних докумената могуће је утврдити да се то односи на немирни трговачко-занатлијски пук феничанских градова, који су се убрајали у најбогатија и најмоћнија мјеста у свијету.

Сагледавајући стање у феничанском друштву у цјелини, може се доћи до закључка да је у њему била заступљена радна етика, одговорност и дисциплина у организацији царске власти, трговини, војсци, занатству, економији и осталим областима друштва, што је давало моћ и стабилност овој земљи.

Једна од највећих тековина феничанске културе је алфабетни систем писма који се појавио у 13. вијеку п.н.е. Тај феничански алфабет је био од огромног историјског значаја јер је из њега касније поникло старогрчко писмо.[32]

---

[31] В. Ј. Авдијев: Историја старог Истока, Научна књига, Београд, 1952. стр. 204.
[32] Исто стр. 206.

VI. ЕТИЧКЕ НОРМЕ, ОБИЧАЈИ И ДРУШТВЕНА ПРАВИЛА У СТАРОМ ЕГИПТУ

"Поздрав теби Ниле!
Ти који извиреш из земље,
Дођи и нахрани Египат"
(Стара египатска химна)

Посматрано са географске тачке гледишта, Египат се дијели на два дијела: Горњи Египат који представља уску дугачку долину и Доњи Египат којег чини широка делта ријеке Нила у облику троугла наслоњена на Средоземно море. Долина ријеке Нила протеже се у дужини 700 км у облику уског појаса, чија ширина се креће између 20 и 50 км. Грци су Доњи Египат називали Делтом, због сличности те територије са троугластим обликом великог слова Д. У старини тло Египта било је највећим дијелом мочварно, али изливене воде ријеке Нила добро наводњавају египатско земљиште и образују једну врсту џиновске оазе сабијене између огромних пустиња сјеверне и источне Африке.

Оно што је карактеристично за рељеф Египта је његова одсјеченост од сусједних земаља на западу и истоку, вијенцима стјеновитих планина и тешко проходним пустињама, док су му на југу особеност давали нилске катаракте. Египћани су своју земљу увијек сматрали за плодну и благодетну у односу на негостољубиве и дивље сусједне земље, представљали је сликовитим хијероглифом, као равну површину испресијецану каналима и називали је "Црном земљом". На сјевероисточном углу Делте отвара се једини излаз из Египта који омогућује прелаз преко Синајске превлаке и Синајског полуострва у Палестину, Сирију и у земље предње Азије. Свог заштитника плодне земље Египћани су одувијек сматрали доброг бога Озириса. Он је бог земље, воде и биљног свијета. Да би сачувао живот људи, земљу, водене ресурсе, плодност и

вегетацију, присиљен је да води борбу са својим свирепим и подмуклим братом Сетом, који је бог пустиња, смрти и страних земаља. Изида, Озирисова жена, уз помоћ Анубиса и чаробњаштва, вратила је у живот мужа.

Дугомиленијумска и богата историја египатске цивилизације могла би се подијелити на неколико раздобља: постанак и развој Најстарије египатске државе, Период старог царства, Период средњег царства, Ново царства и Египат позног времена.

У старо вријеме египатске историје Сострат је на малом острву Фар саградио велики свјетионик у бијелом мермеру висок петсто стопа, као звијезду водиљу на Медитерану. Свјетионик се сврстава у седам чуда старог свијета. Временом је нестао у разорним временима, али га је замијенио нови који омогућује пловидбу морем између стијена до Александрије. Мултиетничка и многојезична метропола Александрија, коју је основао генијални војсковођа и један од најмоћнијих царева у историји древних цивилизација, Александар Македонски, насљедила је културно благо Египта, Палестине и Грчке. У овој историјској луци, Цезар је примио одрубљену главу Помпејеву. Александријска библиотека, у својим старим ризницама, посједовала је културно - умјетничко благо на многим језицима Блиског истока, па је њено страдање у пожару велики губитак за човјечанство.

Нил је једна од највећих ријека свијета и мајка Египта. У свом току начинио је алувијална плодна земљишта, и природне предуслове за људски опстанак и развој пољопривреде. Херодот је писао да је Египат цвјетао захваљујући "дару Нила". Управо у долини ове велике и издашне ријеке, настала је једна од највећих старих цивилизација. Хиљадама година сељаци су мотрили ову ријеку и са нестрпљењем пратили њен водостај који је утицао на жетву, плодност, живот и судбине, не само људи који су живјели поред њених обала, већ и читаве земље. Египат све дугује Нилу, који је његова света и спасоносна ријека, артерија живота, извор среће и благостања. На египатском тлу су у различитим временима боравили Херодот и Александар, Цезар и Наполеон, те бројни истраживачи, историчари, филозофи, умјетници, научници и други мислиоци. Пажњу посјетилаца Египта привлачила је загонетна Сфинга, чији је чудесни лик чинио пола лав, а пола мислиоца, бијесно заривених канџи у пијесак, погледа који нетремице зури у

посјетиоце, и дубину и даљину ријечне равнице, којом су вјековима јездили разни цареви, многобројни робови, свештеници, земљорадници и номади, пријатељи и непријатељи, освајачи и ослободиоци, филозофи и умјетници, занатлије и трговци.

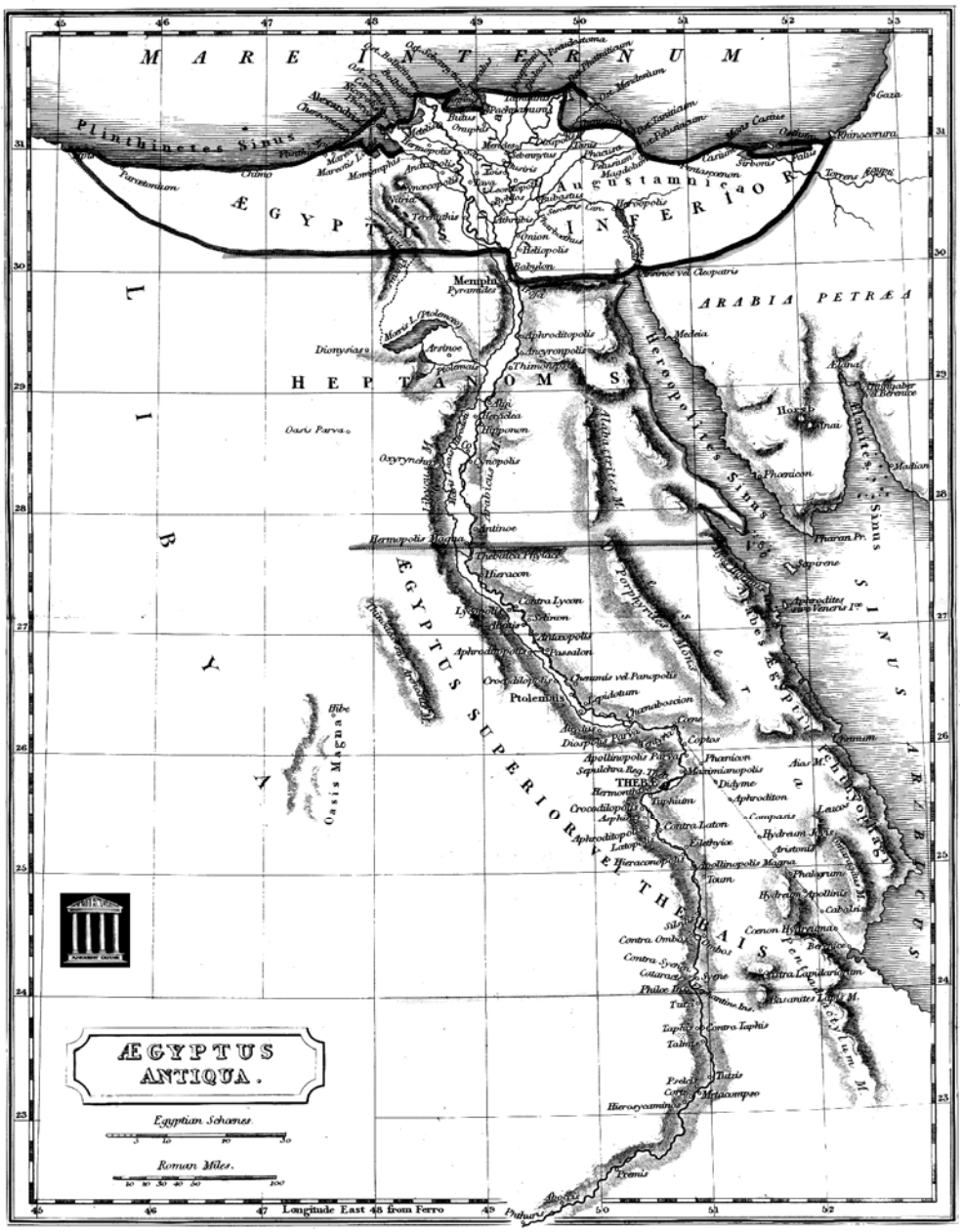

Велику знатижељу и дивљење побуђивале су камене пирамиде, као израз египатског генија, снаге ума и моћи државе, вјештине и умијећа древних неимара и љепоте у архитектури. У дјетињству историје, неуморни градитељи су подигли једно од највећих здања у историји човјечанства, као свједочанство о високим дометима ове цивилизације и умијећа употребе примитивних техничких справа за дизање запањујуће тешких камених громада на огромне висине, за оно, па чак и за данашње вријеме. Камени блокови, од неколико тона, дизани су на висину од петсто стопа. Тајна је како су то чинили египатски градитељи. Вјековима трају права ходочашћа како би се видјела та чуда, симболи моћи људског ума и грандиозне грађевине давне прошлости. То су огромне гробнице владара Старог царства, које су имале за циљ да приме и штите тијела фараона, а у унутрашњости се, поред мумије некад господара, налазио и намјештај, одјећа и многе друге драгоцјености.

Египатско становништво се бавило разноврсним занимањима. Сељаци су мукотрпно обављали земљорадничке послове, а вишак њихове производње хране постепено је растао и одвајао се за друге категорије становништва: раднике, службенике, војнике, али и за трговину. Рударство није имало већег замаха у овој земљи. Бакар се експлоатисао у мањим количинама, гвожђе се куповало од Хетита, док су једино нешто већи значај имали рудници злата дуж источне обале, из којих је, снажним радничким рукама, вађена руда. На преношењу тешке руде и камених авана за мљевење, радила су и дјеца, а старци и жене су испирали примјесе. За ове тешке послове господари Египата су одређивали затворенике, ратне заробљенике, робове и друге несрећнике и тако бесплатним присилним радом безбјеђивали замашне приходе. Становници ове древне државе били су вјешти и у производњи опеке, цемент, грнчарије, обрађивању украсног и обојеног стакла. Од дрвета су правили чамце, кола, столице и изузетно лијепе ковчеге. Користећи папирус, вјеште египатске занатлије, израђивали су обућу, конопце, простираче и папир. Познавали су и израду предмете од коже, а развили су и умијеће полирања и емајлирања. Нарочито је била развијена производња тканина и префињено ткање. Радници су углавном били слободни, али су неријетко подвргавани и присилном раду. Ропска радна снага коришћења је приликом великих државних радова: копања великих канала за наводњавање, град-

ње фараонских гробница и преношења камених блокова тешки хиљадама тона са огромних удаљености, те њиховог подизања на велике висине путем косих прилаза. На тим пословима радиле су на хиљаде робова.

Функционисала је поштанска служба, али је комуникација била доста отежана и компликована. Трговина је заступљена у примитивном облику и размјена се вршила путем трампе на сеоским пијацама. Појавио се и ковани новац, за који је гарантовала држава. Неки остаци материјалне културе свједоче о кредитирању и пословању путем вредоносних докумената у сфери промета сфери, те рачуноводственим и финансијским службама.

Египатски писари су показивали ревност у служби и водили евиденцију о обављеном послу, плаћеној роби, цијенама и трошковима, те о добити и губитку, као и састављању уговора и тестамената. Разлике између богатих и сиромшних, примјећивала се на сваком кораку и свим сферама живота, па и саобраћају. Богаташе су носили робови у носиљкама, јашили су на добрим коњима или су се возили у кочијама, а сиромашни људи су пјешачећи савладавали велике раздаљине.

Египћани су, слично као и други народи Истока, настали мијешањем читавог низа разних племена. Племена од којих се формирао староегипатски народ најчешће су везана за предјеле сјеверне и источне Африке. Сомали су, према староегипатским представама, својим ванъским изгледом подсјећали на Египћане. С друге стране, најстарија египатска племена била су у присном сродству са либанским племенима сјеверне Африке, јер староегипатски језик показује црте сродности са берберским језицима. Предмети из неолита свједоче о вези културе Египта са најстаријим културама сјеверне Африке. Негдје око 4. миленијума п.н.е., народи дуж Нила успоставили су своју државну организацију. Према писању старих историчара, становништво насељено уз велику ријеку било је подијељено на номесе и у свакој таквој скупини било су припадници исте лозе који су имали свој тотем, поштовали једног поглавицу и обожавало иста божанства.

У историјском развоју египатске државе, номеси су опстали, а њихови владари (номарси), посједовали су мање или више моћи у зависности од слабости или зависности фараона. Развој трговине и пораст трошкова ратовања утицали су да се номесе организују у

двије краљевине и то јужну и сјеверну, што је, вјероватно, одражавало конфликт између афричких домородаца и азијских досељеника. Напокон ће полулегендарни и умни Менес успјети да обједини двије земље под своју власт и прогласивши збирку закона, коју му је дао бог Тот, основао је прву историјску династију и подигао престолницу Мемфис. Овај моћни и умни владар научио је људе да користе столове и лежаје, а властели омогућио раскошан и расипнички живот, што се негативно одразило на уједињену земљу.

Велика заслуга и слава у Египту припада чувеном Имхотепу, који није био краљ ни освајач, већ умјетник и научник. На двору краља Зосера обављао је дужност љекара, архитекте и главног савјетника. Учинио је много за египатску медицину, па су га касније генерације поштовале као бога знања и сматрале га за творца науке и умјетности. По свој прилици успио је да оснује школу архитектуре која је у наредној династији обезбиједила врсне неимаре, који су се прославили изградњом велелијепих здања. Под његовим руководством сграђена је прва камена кућа. Лично је пројектовао најстарија египатска здања, као што су: пирамида код Сакаре, терасасте грађевине, којим је за вијекове био утврђен стил грађења гробница, а приписује му се и пројектовање погребног храма фараона Зосера са стубовима у облику лотоса.

Четврта династија сматра се једном од најважнијом и најутицајнијом династијом у египатској историји, чему су допринијели и велики рударски радови и трговина на Медитерану. Истина, има и мишљења да је том успону највише допринијела брутална енергија, ризик и одлучност Кеопса, првог фараона те династије. О првој пирамиди, те династије, код Гизе, записе је оставио Херодот ослањајући се на предања египатских свештеника:

"Сада ми кажу да је за владавине Рампсинитуса постојало тако савршено дељење правде и да је цео Египат био на високом ступњу благостања; али, после њега је Кеопс дошавши на власт, упао у сваковрсна зла и затворио све храмове, а свим Египћанима наредио да раде за њега. Тако су неки одређени да вуку камење из каменолома у Арапским планинама све до Нила, а другима је наредио да прихватају камене блокове превезене бродовима преко реке... И радило је по стотине хиљада људи истовремено, свака група по три месеца. Тај период у коме су људи мучени тешким радом трајао је десет година на друму којег су градили и до којег су

довлачили камен; по мом мишљењу тај посао није био ништа мањи од оног обављеног на пирамидама".[33]

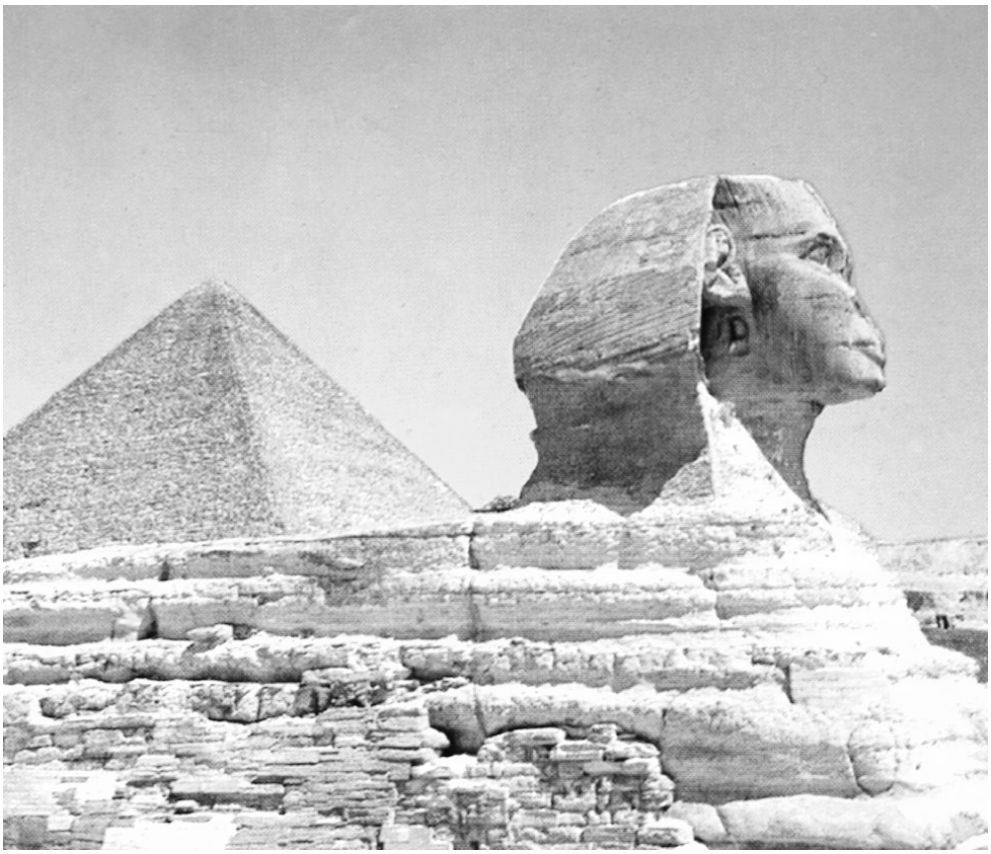

О Кеопсовом насљеднику Кафреу, по Херодоту Кефрен, зна се нешто више, јер му је сачуван портрет у диориту, који се данас чува као велика драгоцјеност Каирског музеја. Поуздани подаци говоре да је фараон Кефрен дуго владао Египтом. Изградио је другу по величини пирамиду и још неке значајне грађевине. Судећи по спољашњем изгледа са портрета, по сваком детаљу овог монарха препознаје се краљ, а соко на глави симбол је његове краљевске моћи и великог значаја.

Много се нагађало због чега су грађене пирамиде у Египту. Постоје бројне претпоставке, али је највјероватније да циљ из-

[33] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр.156.

градње није био архитектонске, већ, у првом реду, религиозне природе. Пирамиде су сачињавале гробнице које своје поријекло воде од најпримитивнијих обиљежја сахрањивања. Вавилонски краљ је, слично сваком обичном човјеку у египатском народу, вјеровао да у сваком живом тијелу пребива двојник, или ка, коме није суђено да умре заједно са издисајем и да ће успјети да преживи ако би се тијело сачувало од глади, насиља и трулења.[34]

Према томе, египатске пирамиде су, по својој висини, облику и положају тежиле моћи којом се обезбјеђује бесмртност. Оне су морале да остављају дојам грандиозности, страхопоштовања и снагу, па су се њихови огромни камени блокови слагали са преданим стрпљењем, а довлачени су из каменолома удаљених на стотине миља. Само у Кефроновој пирамиди уграђено је два и по милиона блокова, од којих су неки достизали тежину и до сто педесет тона, а просјечна тежина износила је двије и по тоне. Ове камене громаде заузимале су површину од милион квадратних стопа и досезале висину до 481 стопу. Маса грађевине је кохерентна и само понегдје блокови су изостављени да би се оставио пролаз за краљево тијело. Узбуђени посјетилац, мора да пузи стотинак степеница до самог срца пирамиде. Ту у тами и тајанству почивају мумије краља и краљице. Двојник или Ка је замишљен као минијатурни облик тијела коме је била потребна храна, одијевање и опслуживање послије смрти љуштуре, односно тијела. У краљевским гробницама били су обезбијеђени клозети, а у неким погребним текстовима страховало се да би ка могло да се храни својом нечисти у недотатку довољне количине хране. Египатски обичаји су налагали сахрањивања ратника са оружјем. Покојникови насљедници су обично, или лијени и шкрти, занемаривали правила да покојника треба обезбиједити храном. Нису то чинили ни кад би он остављао посебан прилог за покривање трошкова. У таквим случајевима ликовне компензације су биле једна врста мудре предострожности и гаранција да ће Ка покојника бити задовољан.

Умјетници су чинили покушаје да изостанак хране замијене њеним сликарским приказима и тако опскрбе покојнике том потре-

[34] The Rider Encyclopedia of Eastern Philosophy and Religion, Editors Stephan Schuhmacher and Gert Woernner, London - Melbourne - Auckland, 1989, стр. 167.

бом. За Ка је био осигуран живот, не само сахрањивањем леша у саркофагу од тврдог камена, већ и његовом обрадом путем мумификовања. Арапска пословица каже: "Цео свет се плаши времена, али се време плаши пирамида". Чињеница је да цивилизација као и живот уништава оно што је изградила. Развој удобности и благостања, те морала и лијепог понашања доприносе да се људи више опредјељују за мир него за рат, али се појави личност која узурпира престо и оконча са миром и почиње рат и више тежи разарању него полету духа и материјалном напретку, што се десило у египатском случају. У Египту је било много краљева, па их је историја груписала у династији у које спадају монарси једне лозе или породице, али је то чињено и по неким другим критеријумима. Познати су фараони Пепи II и Аменемхет I. Аменемхет је говорио да у његово вријеме није био нико гладан ни жедан, да је гајио жито и молио бога жетве, уживао у поздравима Нила и свих долина. Други пут је био огорчен на завјеру коју је на вријеме открио и угушио, па је сину оставио горке савјете који упућују на окрутност и деспотизам оличен у песимистичком ставу. "Јер у време зла, човек нема пријатеља".

Сенусрет I је познат по прокопавању великог канала од Нила до Црвеног мора, затим по изградњи великих храмова у Хелиополиосу, Абидосу и Карнаку. Побиједио је нубијске завојеваче и учинио друге велике подухвате унутар земље и на вањском плану. За Сенусрета III је карактеристично да је нападао Палестину, отјерао Нубијце, постаио плочу код јужне границе, оставши поруку да се за њу треба борити. Амнемхет III је извршио одређене реформе и показао се као врсан администратор, градитељ канала и система наводњаања, власт барона је окончао постављањем чиновника и увео још неке промјене у администацији и систем владавине учинио ефикасним. Послије његове смрти отпочео је сукоб супарничких претендената на престо па је средње царство пропало након два вијека побуна, обрачуна, раздора и непријатељстава. Хикси, ратоборни номади из Азије, успјели су да освоје Египат, попале градове и униште храмове, опљачкају богатства и нанесу бројна зла египатској цивилизацији. Власт Хикса није дуго трајала. Постали су троми, успавани и полако су губили контролу у освојеној земљи.

Египћани су организовали рат против Хикса, истјерали их, са својих територија и успоставили Осамнаесту династију која уздиже Египат до највеће славе и моћи. То је златни период у развоју египатске цивилизације. Тутмес I је консолидовао власт нове династије, освојио Сирију, створио империју и при крају своје владавине поставио је своју кћер Хатшепсут, да влада заједно с њим. На крају је за насљедника одређен Тутмес III, али Хатшепсут се послужила лукавством и преузела власт и показала се као краљ у сваком погледу, изузев што је била женско. Ова умјешна краљица је удесила да истовремено буде проглашена мушкарцем и божанством. Кад се краљица појављивала у јавности, облачила је мушко одијело и носила браду, а таква је приказана и на споменицима. Постала је један од најуспјешнијих египатских владара. Успјела је да одржи ред у земљи без тираније, а спољни мир је обезбјеђивала без губитака. Предузимала је војни поход на обале источне Африке, изналазила ново тржиште за трговце и обезбјеђивала повластице за свој народ. Краљицу је послије двадесет и двије године владавине наслиједио Тутмес III, који је водио много ратова. Успио је да порази бројне непријатеље и Египат је постао господарем Медитерана. Изградио је моћну флоту. Ратним плијеном који је освојио на многим походима поставио је темеље египатској умјетности, па је плејада умјетника даровала Египат непроцјењивим драгоцјеностима људског духа.

Фараони и провинцијски племићи одржавали су и примјењивали закон и ред у земљи захваљујући послушном апарату писара који су чинили чиновничку бирократију. Они су ревносно обављали многе послове у египатском царству. На високом степену развоја било је грађанско и кривично законодавство. Ефикасни, прецизни и јасни су били закони о приватној својини и насљеђивању. Као и у данашње доба, постојала је једнакост пред законом. Један од најстаријих сачуваних правних докумената на свијету односи се на акт којим се суду предочава једна парница везана за насљеђе. Судије су захтијевале да се сложени случајеви заступају и расправљају, те рјешавају према устаљеним правилима. Пресуде нису изрицане олако, већ послије темељитих, па и поновних расправа и одбијања. Лаж пред судом, кажњавала се смрћу.

Египат је посједовао мрежу редовних судова, од локалних у номесима, до врховних у Мемфису, Теби и Хелиополису. Казне су

биле оштре. Примјењивало се мучење као средство изнуђивања истине, пребијања штапом, а понекад и одсијецање носа, ушију, удова, језика, те прогони у руднике и слично. Честе су биле и смртне пресуде на окрутан и драконски начин: дављењем, спаљивањем, набијањем на колац, а "најригорознија и најстравичнија казна била је да се осуђеник жив балзамује.[35] Представници виших сталежа били су поштеђени срамоте јавног изршавања пресуде, па им је допуштено да се сами убију. Безбједносне мјере, којим су штићени животи и имовина и континуитет власти, биле су у надлежности фараона, а одржавање њиховог угледа омогућавале су школе, цркве и, наравно, војска.

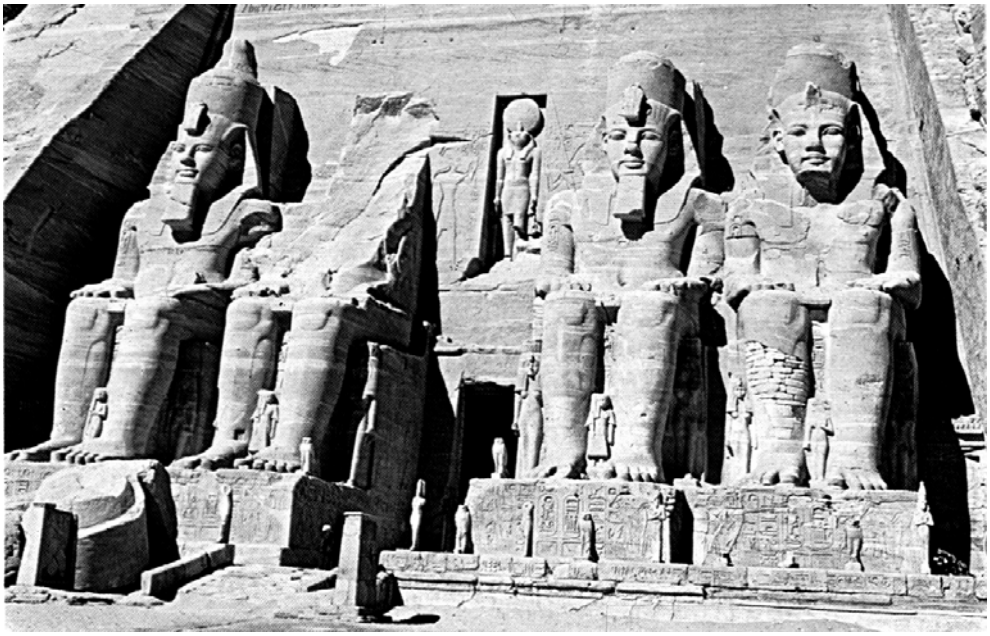

Нигдје на Истоку, као у Египту, није организована власт са већим успјехом и дужим трајањем. Одржавана је неком врстом психолошке дисциплине. Оно што је типично за стари Египат била је добро и ефикасно организована администрација на чијем челу је био везир, који је истовремено био и први министар, врховни судија, управник државне благајне. Он је доносио коначне судске одлуке и налазио се уз самог фараона, који је оличавао врховни суд

[35] Sir Leonard Woolley: Почеци цивилизације, Напријед, Загреб, 1966, стр. 163.

и неприкосновену власт и ауторитет. Било који сложени случај из области законодавства могао је да буде изнесен пред њега. Био је смјештен у "Великој кући" из које је владао па отдуда и потиче назив за титулу коју је носио. У његовом присуству била су смјештена и министарства. На путовањима са огромном пратњом, фараон је добијао многобројне поклоне у драгоцјеностима, као дар или мито, а и он је награђивао одане племиће и друге своје вјерне савезнике. Уз помоћ свештеника фараони су успијевали да за себе обезбиједи признања божанских атрибута што им је увећавало ауторите и моћ. Поштовања која су им исказивана била су неизмјерна. Дворили су их, многобројни достојанственици, племићи, генерали, чланови личне пратње, затим они који су се бринули за гардеробу, тоалету, фризуру, обућу, накит, козметику, исхрану и остале високозахтјевне и раскошне потребе.

У Египту религија је била свеприсутна, па су богови били основи устројства свијета, управљали смјеном дана и ноћи, поплавама Нила и свакодневним животом. Религија се налазила у свакој фази и форми од тотемизма до теологије. Огроман је утицај религије на књижевност, филозофију, власт, умјетност и етику. У почетку су за Египћане били Нил и небо божанства. Мјесец и Сунце су представљали богове. Тврдили су да су први људи били животиње, неспособни за говор и било какво животно умијеће. Творци су интелектуалне митологије која је изражавала захвалност према природним појавама. Египатски пантеон су испуњавали и бројна животињска божанства која су била веома популарна. Египћани су у скоро свим провинцијама и периодима обожавали бика, крокодила, јастреба, краву, гуску, козу, овна, мачку, пса, ласту, змију, па су допуштали да се та створења слободно крећу по храмовима и осталим светилиштима. На каснијем стадију развоја богови су постали људи и задржали су животињске двојнике и симболе.

Амон се приказивао као бик или ован, дотле је Себек представљао крокодила, Хорус јастреба или сокола, Хатор је био у лику краве, а Тот као бог мудрости налазио се у облику павијана. Веће богове у египатској религији чинили су: Амон или Ра, Озирис, Изида, Хорус, Тот и Птах. Ту су и нижа божанства: Анубис, Шу, Тефнут, Нефтис, Кет, Нут и безброј других. И фараон је био бог који се сматрао за сина Амона-Раа и владао је по божанском праву и рођењу. Оно што је најупечатљивији одликовало египатску

религију је вјера у бесмртност, јер се сматрало да тијело настањује сопствена копија која се зове Ка, а и душа која пребива у тијелу је као птица која лепрша међу дрвећем. Тијело, Ка и душа могли су да се сачувају од смрти ако се тијело спаси од пропадања или уколико пред Озириса дође очишћена од гријеха, једино им је тако допуштено да вјечно живе на "срећним пољима хране". Озирис је испитивао мртве стављајући срце са једним пером на тас и на тај начин провјеравао њихову искреност. Оним који би пали на испиту провјере, досуђено је да вјечно леже у својим гробницама гладни и жедни без свјетла дана и служе као храна крокодилима. Пробе и мучења су се могли избјећи ако се мртви опскрбе храном, пићем и слугама или уколико се гроб испуни талисманима који ће угодити боговима. Египатска Књига мртвих сачињава мноштво сакупљених пергамената на којима су свештеници у дугомиленијском развоју ове земље исписали молитве, одређене ритуалне, формуле и врацбине којима се смиривао, па чак и заваравао Озирис. Напокон је душа стизала до Озириса и била дужна да му се обрати на устаљени начин. Душа је морала давати изјаву да је невина у погледу свих већих гријехова, док се у "Негативној исповијести" налази једно од најстаријих и изразито племенитих осјећања која се односе на људски род:

> "Поздрављам Те, Велики Боже, Господару Истине и Правде! Дошао сам пред Тебе, мој Господару, доведен сам да видим твоје лепоте... Доносим ти Истину... Нисам починио никакву неправду према људима. Нисам угњетавао сиромахе... Нисам наметнуо никакав рад ниједном слободном човјеку поред оног који је сам обављао... Нисам грешио, нисам починио ништа чега би се богови гнушали. Нисам наређивао надзорнику да злоставља роба. Нисам мучио глађу ниједног човјека, никог нисам натерао да плаче, нисам убио ниједног човека... Никога нисам издао. Нисам ни на који начин умањио залихе храма; нисам пљачкао жртвени хлеб богова... Нисам варао на ваги. Нисам одузимао млеко од одојчади. Нисам мрежама ловио птице божје... Ја сам чист. Ја сам чист. Ја сам чист."[36]

[36] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 210.

Краљ као божанство у Египту имао је врачеве који су му помагали, давали упутства, а и сам је посједовао чаробну моћ да изазове кишу, спријечи сушу, повећа водостај ријека и омогући плодност. Гатање, чарање, чини и талисмани били су свакодневна појава у животу. Призивала су се божанства која тјерају зле духове и ненадане ударце несреће. Пут до блаженства у египатском друштву није водио кроз исправан живот, већ је то чињено путем магије, обреда и дарежљивости према свештеницима.

Фараони су исто вријеме били богови и краљеви, вође и заштитници свог народа, власт и чиста краљевска крв, није био риједак случај женидба са сестром или ћерком, што је дуго било присутно у египатској историји. Обични људи су поштовали моногамни брак и породични живот је био добро уређен и здравог моралног духа као и код развијених цивилизација у ранијим временима. Прељуба је била довољан разлог да муж отјера жену, али уколико се то дешавало из других разлога, морао је да јој уступи дио имовине. Продирањем у аркане (тајне) може се утврдити да је мужевљева вјерност била прилично озбиљна, слична оној у каснијим културама, а положај жене био је доста напредан у односу на друге народе.

Макс Милер је рекао: "Ниједан народ древни или модерни, није дао жени тако висок правни статус као што су то учинили становници долине Нила". Многи документи говоре да су жене посједовале имовину, могле слободно да се крећу без пратње, да се баве трговином и занатима, насљедство имања је текло према женској линији и прелазило је с мајке на кћерку. У каснијим периодима моћ супруга се смањивала због контакта са другим народима и њиховим обичајима. Чедоморство је у Египту оштро осуђивано и родитељи који би убили дијете морали су по закону да га мртво држе у наручју три дана и три ноћи. Породице су биле бројне са много дјеце коју је било тешко пребројати кад устреба. Жена је имала иницијативу у љубави и овдје је био присутан матријархат. Са непосредношћу и отвореношћу се говорило о сексуалним темама, а предбрачни морал је био слободан и безбрижан. Има и циничних нота које су упућене мушкарцима да се чувају жена са стране као вртлога дубоке воде који се не може измјерити.

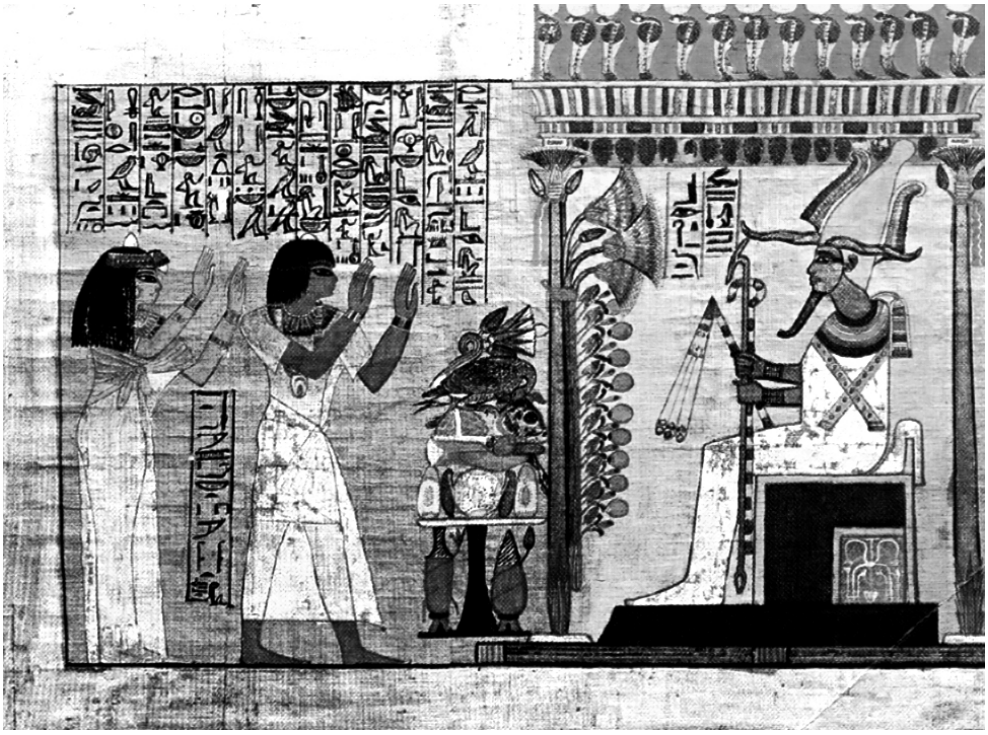

Положај Египта је много различит од осталих земаља из његовог ближег и даљег окружења по јединственом положају и развојном путу. Мудрост Египћана била је пословична, а постоје и одређени списи који се могу сврстати у домен моралне филозофије. Можда су један од најстаријих филозофских дјела Поуке Птахотепа у којем се говори да старост доноси слабост, обнавља дјетињство у смислу немоћи, слаби вид, слух и снагу, а срце се узнемири. Своме сину преноси савјете старог времена које су чули богови да не буде охол због своје учености и да са незналицом разговара као са мудрацем и да се никаква граница не може ставити на вјештину и да не постоји занатлија који посједује потпуну преданост. Сина упућују да живи у кући доброте и љубазности па додаје: "Кога Бог воли, њему отвара уши; кога Бог мрзи, њега оглуви. Срце омогућује човјеку да чује или не чује. Срце је човјеков живот, његово здравље, његов спас. Ако неки син прими оно што му отац говори, ниједна његова намера неће претрпјети пораз; својој деци ће говорити исто као што је слушао знање од свог оца. Пази на оно што изговараш и што ти кроз уста излази, како би мудри могли

ећи: Како је лепо оно што овај човек говори."[37] Треба имати у виду да је Египат најстарија држава са централизованом управом, што је имало великог утицаја и на развој етичких норми, а саме норме су, у великој мјери допринијеле настанку египатске државе. Од свога постанка Египат је био земљорадничка држава у којој градска насеља нису остварила своју самосталност.

Иригациони радови, земљорадничка традиција утицали су на уједињење земље ради заштите од природних стихија и непријатеља који је често долазио у Египат. У долини Нила владао је колективни дух и развијена брига за старе и немоћне. Основ египатске моћи представљао је колективни дух, осјећај припадности народу који је међусобне односе регулисао на најбољи начин. У египатском друштву није било сасвим обесправљених људи. Робови се помињу тек у Средњем царству и то су били заробљеници из Куша или Азије, нису били потпуно обесправљени и њихов положај раван је скоро сиромашним Египћанима.[38] Важно је напоменути: "Како су сви друштвени слојеви имали своја права и обавезе, судски спорови су се решавали ослањањем, на маат, док је сваки човек одговарао за своја дела и пред боговима, ако не за живота, онда сигурно после одласка са овог света. Они који прд Озирисом докажу своју исправност, могли су очекивати вечни живот у својеврсном рајском врту, док су неправедни нетрагом нестали у чељустима чудноватe звери. На тај начин су етичке норме друштва добиле и божанску заштиту".[39]

Важно свједочанство о етичким начелима у старом Египту представљали су Савјети, текстови који представљају упутства за исправно владање и понашање па су исти безброј пута током вијекова преписивани и допуњавани.

Познати су Рани савјети, збирка из 7. и 8. вијека п.н.е. и остали савјети током бројних династија египатских владара. Веома су значајни савјети у вези оног ко се огријешио о богове и људе чинећи зла и недјела па слиједе усмјерења:

---

[37] Бела Хамваш: Антологија хумана (Пет хиљада година мудрости), Дерета, Београд, 2001. стр. 13-14.

[38] C. Aldred: The Egyptians, Thames and Hudson, Ltd, London, 1988, стр. 201-202.

[39] Културе Истока (Часопис за филозофију, књижевност и уметност Истока), Г. Милановац, бр. 28, 1991. стр. 8.

"Остави га богу,
нахрани га хлебом својим
тако да седне и застиди се.

Не поздрављај оног с ким си у завади,
не повређуј своју савест,
не кажи му лажно: "Здраво!"
Не говори лажно
то је богохулно.
А што се правде тиче
божју награду бог даје
коме он хоће"[40]

Сви савјети који су давани млађим и насљедницима откривају нам узвишене етичке норме у египатском друштву које често нису биле поштоване, о чему свједоче сачувани записници са суђења и остали документи из тог периода. Мање важне спорове су рјешавали регионални државни службеници, док су важнији спорови изношени пред краљеве намјеснике. Врховни судија у Египту је био сам фараон, а свака незадовољна странка је могла да се жали краљу. Египатски суд је доносио своју одлуку у складу са маат, а овај сложени појам је обухватао поредак, праву мјеру, равнотежу, прави однос између живих бића и ствари. Египатска етика је изведена из етичке дужности. Судија је био присиљен да правду свакодневно тражи у складу са околностима и људима који је траже. У једном старом египатском папирусу пише "Предај своје срце знању и воли га као мајку, јер ништа није тако драгоцено као знање". Постојало је школовање писара за административне послове, јер "једина срећа је окренути душу књигама у току дана и читати ноћу", наводи се у сачуваним списима из древног периода. Завршавале су се храмовске школе, затим се прелазило у високе школе које су биле у саставу надлежства високе благајне. Египћани су написали најстарија књижевна дјела и творци су чувеног писма хијероглифи које је садржавало пиктограме, идеограме и силабичке знаке са својим словима до краја своје цивилизације.

Најстарија египатска литература садржи Текстове о пирамидама и односи се на религиозну проблематику. Чувено је и ауто-

[40] Исто. стр.9.

биографско дјело Прича о морнару бродоломнику у којем се говори о доживљајима и невољама које су прошле. Библиотеке су сачуване чак из периода другог миленијума п.н.е. Одржала се и прича која говори о пустоловинама Синухела, великодостојника који бјежи из Египта. Сачувана су египатска предања о загробном животу, дидактичко пјесништво, поуке и савјети, те религиозно-филозофски еп под називом Човек уморан од живота разговара са својом душом.[41] Сачуване су разноврсне приче о пирамидама, те љубавне пјесме које често славе љубав између брата и сестре. Египатски свештеници су упркос многим празновјерицама, били зачетници науке, односно положили су њене темеље. Допринијели су много развоју математике и астрономије. Почели су годину да дијеле на три сезоне од по четири мјесеца и то пораст Нила, период обраде земље и период жетве. О египатској физици и хемији не зна се ништа, али изгледа да су знали много више из разних научних области него што су објавили међу људима. Годину су усклађивали са ријеком Нил и Сунцем. Египатки календар је одступао за шест часова годишње у односу на стварни календар неба. Египћани су усавршили балзамовање, али упркос томе нису постигли значајан напредак у изучавању људског тијела. Египатски свештеници су у лијечењу употребљавали магију и врачбине јер су за болест мислили да се ту заправо ради о запосједнутости тијела демонима које треба путем магијских чинова и гатања истјерати из тијела. Поред празновјерица у лијечењу, стасала је и египатска медицина гдје је било сјајних љекара, хирурга и специјалиста који су постигли велике домете и поштовали етички кодекс који је пренијет у Хипократову заклетву.

У доба Тутмеса III и Размеса II стечена су многа богатства ратовањем и ратовањем. Главне египатске умјетности биле су архитектура и вајарство, али би се ту морали додати и барељефи као спона између скулптуре и сликарсва.

Сликарство овдје никад није достигло статус независне умјетности па је остало допуна архитектури, скулптури и рељефу, али је било свуда присутно и већина статуа је била осликана и све површине су бојене.

[41] Марко Вишић, Књижњвност древног Блиског истока, Октоих, Подгорица, 2000, стр. 1.

За вријеме царства гробнице су украшаване са мноштвом слика.

Вјештина којом су радили египатски сликари је запањујућа. Успјели су да развију све боје дуginог спектра и на зидовима и таваницама домова, храмова, палата и гробница, успијевали су да прикажу призоре из природе, животињски свијет и мноштво детаља из свакодневног живота. Са истим жаром и вјештином и преданошћу којом су градили Карнак и пирамиде и пунили храмове скулптурама, такву изузетну пажњу посветили су унутрашњем уљепшавању дома, украшавању тијела и развитку свих љепота живота. Мање важне умјетности биле су у Египту на високом мјесту. Остаци гробница откривају раскош намјештаја, скупоцјених посуда од сребра, злата и бронзе, затим алабастерско посуђе, пехаре од кристала, блиставе здјеле од диорита, кревете сјајне израде и дизајна, кутије за накит и корпе за мирисе, керамичке предмете разноврсне изведбе и обиље других драгоцјености. Храмови и палате су имали хорове и оркестре, а фараонова свита је имала "надзорника пјевања" који је организовао свираче и музичаре да га забављају. Поред тога, тиха музика свирала се на лаути, звечки, фрули и лири. Умјерници Египта радили су у анонимности и сиромаштву и моћници који су их ангажовали нису их цијенили ништа више од обичних занатлија.

Ако желимо да разумијемо египатски карактер, онда долазимо до констатације да је тешко разликовати етику литературе од свакодневних животних ситуација. Доброта и племенитост су компас египатског живота па пјесник савјетује човјека из свог краја:

"Подај хлеба оном ко њиве нема,
И створи себи добро име заувек".

Моћна египатска цивилизација путем солидарности, јединства и дисциплинованог рада, мноштва умјетничких производа, захваљујући огромном трајању и непрекидној снази, успјела је да створи трајне вриједности за читаво човјечанство.

Можда би се кратки пресјек свега оног што је посједовала египатска цивилизација састојао у сљедећем: "Па ипак, песак је само ништио тело древног Египта; његов дух још увек живи у знању и сећању људског рода. Побољшања у пољопривреди, металур-

гији, индустрији и техници; вероватан проналазак стакла и лана, хартије и мастила, календара и часовника, геометрије и азбуке; оплемењавања одеће и украса, намештаја и кућа, друштва и живота; изванредан развој уређене и мирољубиве управе, пописа становништва и поште, развој основног и средњег образовања, чак и стручне обуке за јавну службу и администрацију; унапређење писма и књижевности, науке и медицине; прва јасна формулација за коју се зна, о индивидуалној и друштвеној свести, први вапај за социјалном правдом, прва широко распрострањена моногамија, први монотеизам, први есеји о етичкој филозофији, успон архитектуре, вајарства и мањих уметности до степена квалитета и снаге који никада (колико знамо) раније није достигнут, а коме је од тада ретко било премца: ти доприноси нису били изгубљени, чак ни онда када су њени најљепши егземплари били закопани у песку; или порушени неком конвулзијом ове планете".[42]

Египат је срушен пред налетом великих освајача, али његови доприноси у материјалној и духовној култури су неизбрисиви и вјечни.

[42] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 222.

VII. ПЕРСИЈСКЕ (ИРАНСКЕ) МОРАЛНО-ЕТИЧКЕ, ОБИЧАЈНЕ И РЕЛИГИОЗНЕ НОРМЕ

> "Човекова дужност је од непријатеља начинити пријатеља, од злобника начинити праведника, незналицу начинити ученим".
>
> (Авеста)

Персија је у вријеме цара Дарија била империја и обухватала је преко двадесет провинција или сатрапија и никад раније у историји није постојала тако пространа област са централизованом влашћу.

Она је око двјеста година владала над четрдесет милиона становника и није имала данашње границе па ни оно што је познато под тим називом на ширем подручју Блиског истока нити њеним становницима као Иран. Преци иранских Персијанаца своју прадомовину називали су Airyana vaēđah или "земља Аријаца" ("аријевски дом"). У једном натпису код Накш-и-Рустама цар Дарије I са поносом за себе каже да је "Персијанац, син Персијанца, Аријевац аријевског поријекла". Страбон под називом Ариана подразумијева оно што се у данашње вријеме обухвата суштином ријечи Иран. Персија је некад сачињавала мали дио, односно узани појас, источно од Персијског залива, који су у старо вријеме Персијанци називали Парс, а у савремено доба Фарс или Фарсистан. У тој земљи су биле већином планине и пустиње са мало ријека, оштрим зимама и жарким и сувим љетима. Страбон наводи да су љетње жеге биле тако јаке да змије и гуштери нису успијевале да пријеђу улицу довољном брзином да би избјегли смрт од ужареног сунца.

Претпоставља се да сој отпорних горштака и њима сродних Међана, индоевропског поријекла и вјероватно потиче из јужне Русије. Персијанци посједују извјесне сличности са аријевским племенима која су преко Афганистана стигла у Индију и постала владајућа каста на сјеверу ове земље.

По цртама лица, анатомској грађи, усправном ходу, виткости, горштачком отпору, префињености, отменошћу изгледа и држања, његовању косе, обући и одјећи Персијанци су убрајани међу најљепше народе на древном Блиском истоку. Употребљавали су мирисе, креме, материје за бојење и средства за уљепшавање и остале козметичке материје. Козметичка средства су била највише заступљена код виших слојева друштва и припадника женског пола, а постојала је и специјална класа експерата која се бринула за љепоту аристократије.

У дугој историји Персије користили су се разни језици. Најпознатије је староперсијски који је уско повезан са санскритом, премда превладава мишљење да је то дијалекат једног много старијег језика коме је доста сродан данашњи енглески. Компаративном анализом је утврђено да се староперсијски језик развио у два правца: **зенд** којим је написан коментар авестичких текстова под називом Зенд Авеста и **пахлеви**, хиндски језик из којег се развио данашњи персијски. Персијанци су за своје натписе употребљавали клинасти писмо, али су се за израду важнијих докумената користили **арамејским** алфабетом. По свој прилици, писање је у Персији била једна врста забаве у замјени за вријеме које се посвећивало љубави, рату и лову.

Обични човјек у персијском друштву је био неписмен и посвећивао се обради земље. Сељаци, власници земље, су посједовали мање земље за обраду па су своја имања удруживали по неколико породица у пољопривредна удружења слична земљорадничким задругама да би се добиле веће површине земљишта и увећана имања ефикасније користила и обрађивала. Један дио земље су посједовали феудални барони и давали га у закуп уз одређену надокнаду у приносима, љетини, док су неке земљишне посједе обрађивали страни, а понекад и персијски робови. Употребљавао се дрвени плуг са металним врхом и обично су га вукли волови. Коришћено је вјештачко наводњавање. Главне културе су биле јечам и пшеница, а у исхрани се користило месо. Пило се вино и боговима као жртве приносила се једна врста опојног пића под називом хаома, чија употреба, по вјеровању Персијанаца, не изазива узбуђење и гњев, већ праведност и побожност.

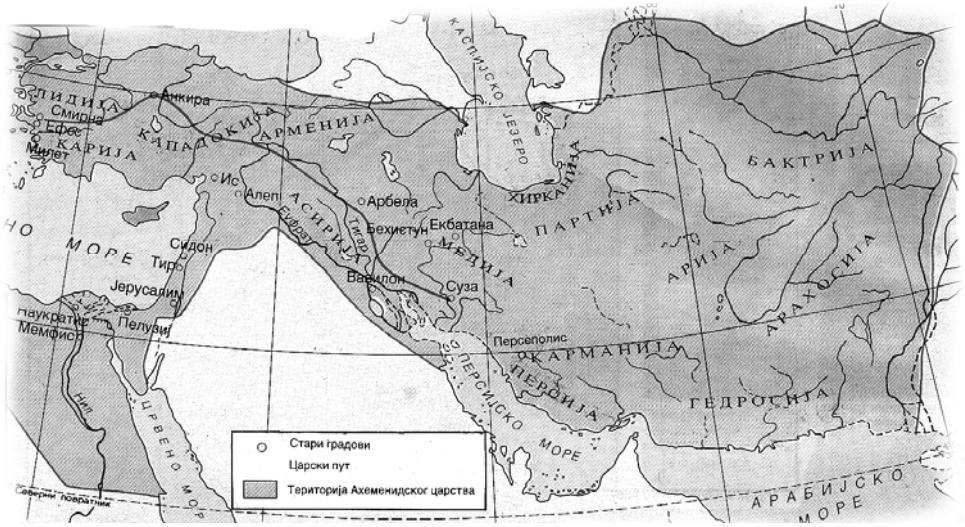

Индустријска производња није била развијена. Цвјетала је занатска дјелатност, а разноврсне потребе су се подмиривале куповином робе из различитих дијелова империје. Престолнице су спајане путевима које су изградили и парасанговима измјерили инжињери према упутама мудрог и брижног цара **Дарија II**, па Херодот пише да су се на одређеним мјестима ових комункација "налазиле краљевске станице и одличне крчме, а читав пут је пролазио кроз насељене и безбједне крајеве". Ови путеви су грађени да би се задовољиле војне и државне потребе, олакшала централна контрола и управе, затим развијала трговина и размјена обичаја на широким просторима царства, размјењивали идеје и проналасци, а тим путевима су пролазила и натприродна бића из персијске, јеврејске и хришћанске митологије. Трговином су се у Персији бавили већином странци, за Персијанце она није била часно занимање, јер су они и тржницу сматрали за легло лажи и обмане. Богате класе су подмиривале своје потребе непосредно из властитих поља и продавница па их нису занимали купо-продајни односи. Зајмови и камате су се одвијали у натуралном облику, док је употреба новца дошла у каснијем периоду и пренесена је из Лидије уважавајући персијске услове и околности.

Живот у старој Персији организовао се на војним и политичким основама, гдје су војна моћ и административна контрола империје главне полуге система. Империјална власт је беспре-

корно функционисала и била једна од најефикаснијих у историји старих цивилизација. На челу монархије налазио се краљ-ратник који је додијелио себи титули "краљ краљева", па је апсолутно владао и могао је да убије без поговора, суђења и навођења разлога, а извођење неких окрутних убистава често је препуштао мајци или главној жени. Нико се од великаша и племића није усуђивао да критикује или прекори краља за драконске пресуде и убиства у присуству родитеља, јер јавно мнијење скоро није постојало или је било тотално немоћно. Краљу су се упућивале похвале и за пријеке и исхитрене одлуке и казне. Неки краљеви у историји Персије преносили су дио својих овлашћења на потчињене племиће или царске евнухе, а они су се одавали љубавном уживању, коцки, лову, пићу и још неким пороцима. У орјенталним монархијама смјену на престолу пратиле су побуне, борба за власт, устанци и подмукла убиства. Аристократија је настојала да ограничи краљевску власт и стављала се као посредник између народа и престола. Краљ је остваривао своју моћ и империјалну управу захваљујући војсци, гдје је ударну снагу чинила краљевска гарда у којој су се искључиво налазили Персијанци и Међани. Центри безбједности на стратешким тачкама царства попуњавали су се регрутима од петнаест до педесет година живота од сваког потчињеног народа.

У држави је једини закон био краљевска воља и моћ огромне армије. Било је убјеђење да га божанство надахњује у његовим одлукама и пресудама па се сматрало да је сваки закон у краљевини израз божанске воље и кршење закона представља увреду божанства. Сам краљ је сачињавао врховни суд уколико то није пренио на неке учене и потчињене старјешине. Формулисање закона и извршавање функције судије дуго су вршили свештеници, а у каснијим временима су овлашћени и оспособљени мушкарци и жене доносили пресуде. У свим случајевима прихватала се кауција. Суд је одређивао награде и казне, а у разматрању преступа узимали су се у обзир добра прошлост и услуге оптуженог. Парничења су смањивана, а појавила се и класа људи који су се називали "представницима закона". Они су поучавали парничаре како да поступе у конкретним случајевима.

Смртна казна је изрицана за понуду и примање мита. За мање преступе примјењивало се бичевање од различитог броја удараца које је временом замијењено новчаном казном. За велике

преступе и увреде кажњавања су била свирепа и извршавана су жигосањем ужареним гвожђем, осакаћивањем, осљепљивањем, тамницом или смрћу. За обичне преступе и повреде закона нису изрицане смртне пресуде, али су драстична кажњавања за најтеже злочине и кривична дјела била неминовна. Вил Џјурант наводи да се смртна казна извршавала на различите начине: тровањем, набијањем на колац, вјешањем, разапињањем на дрвету, каменовањем, закопавањем тијела до главе, мрвљењем главе између громада камена, посипањем жртве ужареним пепелом и слично. Нека од ових варварских кажњавања примјењивали су Турци приликом освајања и кажњавања поробљених земаља. Народ је у провинцијама или сатрапијама обезбјеђивао плаће службеницима, затим хареме и ловне паркове. Поред високих трошкова, честих побуна, неефикасности управљања, језичких, културних и осталих баријера, империјални систем у Персији је најуспјешније организован од свих источних деспотија. Легендарно предање које сеже у далеку прошлост Персије говори да се много стотина година прије Христа у "земљу Аријеваца" појавио велики пророк коме је народ дао име Заратустра, док су га Грци називали Зороастер. Његово зачеће, рађање и појављивање било је божанско и чудесно.

На дан свог рођења гласно се насмијао и сви зли дуси који се окупљају око људског живота побјегли су без трага у паници и страху. Заратустра је посједовао безграничну љубав према мудрости и праведности, па је изабрао да живи у планинским беспућима и храни се плодовима земље и сиром. Ђаво није успио да га наведе на искушење.[43] Он је вјеровао у Ахура Мазду - господара свјетлости и врховно божанство, укупан збир свега оног што доприноси праведности и моралности. Ахура Мазда му се приказао у божанском ореолу и дао му у руке Авесту или Књигу мудрости и замолио га да је проповиједа и тумачи људима. У ископинама Маргиане и Бактрије које се сматрају једном земљом која се некад простирала дуж средњег тока ријеке Амур-Дарја живјела су племена са истом материјалном и духовном културом као у Ирану.

У комплексу храмова с тих простора живјеле су религијске представе о злим и добрим дусима којима је човјек окружен у свакодневном животу. Зли духови су оличени ликовима змајева у

[43] Мирча Елијаде: Водич кроз свете религије, Вук Караџић, Београд, 1996, стра. 295.

агресивној пози са истакнутим очима и широко отворених чељусти, а добри у виду рептила, најчешће змије. На каменим амулетима приказани су ликови злих и добрих духова у сталном супротстављању.

Заратустра се наводи као реформатор религије која је знатно раније настала, а предоџба житеља Маргуша и идеје борбе добра и зла, издвајајући главног бога, најближи су његовом учењу. Ипак, мора се имати у виду да је њихов натуралистички дуализам далек од сложене етичко-филозофске концепције учења Заратустре, али се без сумње може сматрати његовим извором.[44]

У схватању цјелине свијета Иранци полазе од дуалистичког принципа као фаза конфликта који траје дванаест хиљада година. Вјечна борба траје између бога Ахура Мазде и ђавла Ахримана. Вјечни живот је загарантован онима који посједују честитост и поштење који се сматрају као највеће врлине. Мртви су мање цијењени него код Грчке и Хиндуса и нису се сахрањивали, него су бацани псима и птицама лешинарима. Ахура Мазда се прво приказује као "читав круг самих небеса" и његов божански лик је заодјенут небеским сводом као одјећом, тијело му је оличење магичне свјетлости која даје божански сјај, док су сунце и мјесец представљали његове очи. У каснијим фазама развоја персијског друштва Ахура Мазди као творци и владари укупног универзума помаже читаве легија мањих божанстава. Заратустра је своје божанство замислило као врховног бога и ствараоца свих бића и ствари са племенитим и узвишеним особинама. По његовом тумачењу, Ахира Мазда има седам својстава која граде његов божански ореол: свјетлост, добар ум, право, владавину, побожност, добробит и бесмртност.

Поред светих духова, у персијској митологији заступљени су били и анђели чувари, постојао је по један анђеоски заштитинк за сваког човјека, жену и дијете. Управо су ови анђели и остала бесмртна света бића помагали човјеку да дође до врлине, али је сваки побожни Персијанаца вјеровао у седам daevasa или злих духова који непрестано лебде у ваздуху, искушавају човјека и настоје да га наведу на злочин и гријех. Зли дуси и остале зле

[44] В. Ј. Сарианиди: Трагом Заратустре, Култура Истока, број 25, Дјечје новине, Горњи Милановац, 1990. стр. 61.

паклене и разорне силе водиле су жестоку борбу против Ахура Мазде и сваког облика праведности и побожности. На челу свих ђавола и демона налазио се Ангро Маиниус или Ахриман, по свим одликама праузор каснијег јеврејског сатане који је пренесен у хришћанство. Ахриман је створио опасна ситна створења, таму, злочине, гријех, временске непогоде и владао доњим свијетом и помоћу ђаволских изума уништавао рај који је Ахура Мазда одредио за прве ствараоце људског рода и живота на земљи. По свим предањима, записима, изнесеним доказима и аргументима који се наводе може се закључити да је Ахура Мазда сматрао да су зли духови лажна божанства, а његови сљедбеници су у персијску теологију увели енорман број демона и утвара.

Вјеровање које је потекло од Заратустре има све одлике које се граниче са монотеизмом и такве карактеристике је задржало упркос обичајима Ахримана и злих духова која су нешто специфичнија у односу на монотеистичко поимање божанства, свијета,

живота и смрти. Хришћанство је монотеистичка религија у којој до изражаја долази улога Бога сведржитеља и творца свега видљивог и невидљивог, Сина и Духа Светог, анђела и осталих божанских бића на небу и земљи, који су оличење добра, спаса и васкрснућа; док Сатана и све ђаволске силе садрже само зло и наводе човјека на гријех, искушење и деструкцију. Значи, хришћанство, са схватањем раја и пакла и осталих обиљежја, своје коријене вуче из персијског монотеизма. У раној хришћанској теологији заступљени су персијски дуализам, јеврејско чистунство и грчка филозофија чинећи својеврсну укупност и савршенсто.

По предању и писаним документима могуће је утврдити да је Заратустра био историјска личност. У стиховима химни он се приказује тјелесно и људски у оквиру стварних друштвених односа. Залагао се за реформе у иранском друштву и у почетку је имао мањи број присталица, јер су жесток отпор давали припадници старе вјере.[45] Заратустрина реформа није била искључиво вјерска, него је истовремено имала и привредни карактер. Њена сврха се састојала у привлачењу номадских племена источног Ирана да се привикну и устале да живе на једном мјесту и да се у том духу баве рационалном земљорадњом и сточарством. Податак да је Заратустра рођен у западном Ирану откривају многе чињенице и наведена мјеста у Авести. Можда је реформатор напустио свој завичај због слабог одзива присталица свог учења или је био присиљен да га напусти. Западни Иран је био на вишем степену привредног развоја па је Заратустра настојао да стање срећених друштвених односа из своје отаџбине пренесе и прилагоди мјесту своје мисионарске реформатске дјелатности. Заратустра је разговарао са Ахура Маздом о егзистенцијалним питањима која имају филозофску димензију.

Са етичке тачке гледишта, нарочито када се тиче медитације, постоји сличност Заратустрине мудрости са будистичком орјентацијом која потиче из Индије. Заратустрини разговори са Ахура Мазудом имају узвишен смисао: "Рећи да је Заратхуштра разговарао с Ахура Маздом не значи тврдити да је Маздах попримио тварни лик, него једино да се знање о духовној егзистенцији

[45] Чедомил Вељачић, Рада Ивековић; Индијска и иранска етика, Свјетлост, Сарајево, 1980 стр. 506.

не може добити од земаљских учитеља него путем дубоке медитације. Да се ту мније медитација јасно произлази већ из текстова на пахлави језику, гдје се каже да је Заратхуштра тражио надахнуће и божанску познају кад је одлазио на ријеку Дарећи".[46]

Заратустрина наука је емоционализам у којем не постоји непосредни стваралачки однос између врховног принципа мудрости и релативног остварења добра и зла. Заратустријанску етику један од највећих познавалаца источних филозофија Чедомил Вељачић је окарактерисао на сљедећи начин:

"Заратхуштрина етика, према којој је добро и зло укоријењено најприје у мисли, затим у ријечи, па у дјелу (исто начело које Buddho супротставља ђаинима у многим расправама), претпоставља разрађену психологију чија је аналитика усмјерена према резбарском раду етичке мудрости. Експлицитну разраду аналогних психолошких претпоставки дисциплине практичног ума наћи ћемо касније у индијском систему samkya-yogaћ".[47]

Заратустра и његови сљедбеници сматрали су свијет као поприште борбе између добра и зла, што је условило снажан религиозни подстицај и санкцију за морал. Сваки човјек хтио то он или не увучен је у борбу, као ратник у војсци Господа или ђавола, односно свако дјело или пропуст иду у корист или на страну Ахура Мазде или Ахримана. Ова етика је била чудеснија од теологије и било је уобичајено да људи имају религиозну подршку за свој морал, али је она дала обичном животу дигнитет, значај већи од било ког који је могао да дође из гледишта о свијету у коме се човјек схватао као беспомоћни црв. Заратустра нас увјерава да људска бића нису била само пиони у космичком рату, већ да су могла по сопственом праву да се опредјељују и слиједе свјетлост или лаж, с тим да је Ахриман био жива лаж, а сваки лажов је био његов слуга и поданик. Из наведених констатација могао је да услиједи једноставан морални кодекс који је усредсређен око златног правила и гласи: "Добра је једино она природа која другоме неће чинити било шта што није добро ни за њу саму". Према Авести човјекова дужност на овоме свијету је трострука: "Од непријатеља начинити при-

[46] Исто, стр. 508.

[47] Чедомил Вељачић, Размеђа азијских филозофија, Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1978, стр. 96.

јатеља; од злобника начинити праведника; и незналицу учинити ученим". Највећа врлина у персијском друштву била је побожност, а затим су послије ње слиједиле част и поштење на дјелима и ријечима. Камата се у Персији није наплаћивала, али су позајмице биле скоро у рангу светих. Најопаснији од свих гријехова било је безбожништво или невјерништво, а смртна казна је требало да се изврши над сваким отпадником.

Учитељ је код Персијанаца показивао великодушност и доброту према грађанима своје земље, али то се није односило на странце који су сматрани нижом врстом људи и њих је Ахура Мазда наводио да воле своје земље и на тај начин отклањао опасност напада на сопствену земљу. Херодот напомиње да су Персијанци "себе цијенили као најизврсније људе у сваком погледу" и тим особинама се, по њиховом мишљењу, приближују сусједне земље, "али су најгори они који живе најдаље од њих". Побожност је била највећа врлина у старој персијској цивилизацији и прва дужност у животу сваке особе односила се на поштовање Бога кроз прочишћавање, жртву и молитву. Жртвеници су у овој земљи подизани на врховима брда, у палатама или у центру града, а ватре су паљене на њима у част Ахура Мазде или неког нижег божанства, али је ватра сматрана божанством и читава породица се окупљала око огњишта обављајући вјерски ритуал и чувајући да се ватра не угаси. Сунце се сматрало највише отјеловљење Ахура Мазде или Митре и без поштовања сунца добра дјела која чине људи тога дана нису њихова. Сунцу, ватри и Ахура Мазди су приношени различити дарови, а у ранијим временима људске жртве. Карактеристично је да су богови узимали само мирис, а јестиве дијелове дарова присвајали су свештеници и вјерници. Персијанац који је провео живот посвећен вјери и истини, могао је без страха да се суочи са смрћу која стиже на крају крајева. Бог смрти Активихад је неуморан и сигуран трагач коме нико не умиче. Он је неумољив, неподмитљив, немилосрдан и долази на невидљив и лукав начин да би обавио свој посао. Они који су ишли да траже бесмртност, схватили су да је то илузија и обмана јер нису успјели да савладају замке које им је поставио Активихад. Персијанац који није био у табору Ахура Мазде са страхом је очекивао смрт и казне за гријехове и прекршаје. Најстрашније од свих мистерија на Блиском истоку десиле су се у Персији и односе се на пакао,

чистилиште и рај. Мртве душе су, по персијском вјеровању, морале да пријеђу преко Ситастог Моста да би стигле на другу страну, гдје су их очекивали велика задовољства, млада дјевојка и срећа у животу са Ахура Маздом. Зла душа која не би успјела да пријеђе пала би до оне дубине пакла која одговара њеној злоби. Пакао је амбис таме и страхоте у којем је осуђена душа трпјела муке до краја свијета. Тамо гдје су врлине биле доминантније над гријесима, сљедила су прочишћења кроз повремену казну. За оне који су имали много гријехова, али су чинили и добра дјела одређена је била патња од дванаест хиљада година и послије тога би био отворен пут за небо. По персијском вјеровању, царство Ахура Мазде ће се остварити па ће Ахриман и све зле силе бити уништени. Усљедиће живот без зла, таме и бола. Људски род ће бити ослобођен свих мука и страдања па ће се остварити рај на земљи: "Мртви ће устати, живот ће се вратити у тела и она ће опет дисати; ... цели физички свет ће се заувек ослободити старости и смрти, искварености и пропадања."[48]

Заратустријанска религија није садржавала празновјерице, ратне атрибуте и идолатријске одлике као друге религије тога времена на блискоисточним просторима, али је неочекивано брзо ишчезла. Послије Заратустрине смрти, старо свештенство (magi) су га увукли у своју теологију, убројали међу свештенике и постепено га заборавили па је тиме нестао култ Заратустре, а Ахура Мазда је изблиједио и у првом вијековима нове ере био замијењен новим божанством. Стари персијски свештеници су били вјешти, мудри и лукави, па су са мноштво правила и светих ритуала и обредне чистоте, уздржавањем од меса, једноставном одјећом и прихватљивим учењем стекли велики углед и утицај у народу, а и сами персијски краљеви су их консултовали када би се одлучивали на значајније кораке на унутрашњем и ванјском плану. Заратустријански елементи у персијској религији су ишчезли муслиманским и татарским освајањем ове земље. Задржавши се само у мањим заједницама, провинције Фар. Бела Хамваш констатује: "Крајњи напор ни код једног народа древног човечанства није био тако потресан као код Иранаца. Заратустра је, целокупним знањем своје архаичне сакралне личности и свом својом натприродном снагом,

[48] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 375.

покушавао још једном да истргне народ. Заратустра је знао да ако човечанство само себе преда силама материјалне природе и препусти материјалним силама моћ над животом, овај процес се више не може зауставити. Човечанство ће се потпуно претворити у материјалну природу, живот ће му бити пука биолошка појава, разум ће се преобразити у животињску практичност, инстинкт у анонимност, о његовом бивству ће одлучивати сирови и груби физички и хемијски закон и што је још понајмање могуће надокнадити: и сама заједница ће се више приближавати маси без духа и смисла, најприје ће постати примитивна, варварска, дивљачка, затим ће на пут на ниже почети да одбацује и своје људско обличје, постајаће све мрачнија, дегенерисаће се, биће све више механичка, све поспанија, лења, док у свом срозавању не буде напустила чак и племенитије кругове животињског бивства."[49]

Драстична и брутална су била кажњавања код Персијанаца и Мађана, чак је и краљ учествовао у изрицању казне и њеном извођењу, што оставља дојам крајњег варваризма и дивљаштва. Са издајицама се поступало без милости и сажаљења, разапињани су на дрвећу, претварани у робове, разарани су и пустошени њихови градови, мушка дјеца су им кастрирана, а женска су продавана у храмовима или на трговима.

По понашању, Персијанци показују да су на високом степену културе и пристојности. Били су благи, слободни и отворени у разговору, а красили су их срдачност, великодушност и гостољубивост. Придавали су значај ритуалним обичајима, уздржавали су се у јелу и пићу, а чистоћу су сматрали као највише добро послије живота. Слободно полно опћење између више особа или проституција кажњавани су на тај начин да се окривљени "морају убити чак и пре него змија што гмиже или вукови што завијају." За онанију се кажњавало бичевањем, а морални кодекс није био наклоњен дјевицама и нежењама. У Авести је наведено: "Човек који има жену далеко је изнад онога који живи у уздржаности; онај који води домаћинство далеко је изнад онога који га нема; онај који има деце, далеко је изнад оног који их нема."

Женидбу и удају су уговарали и организовали родитељи и то у периоду кад би дјеца доспјела у пубертет. Били су легализова-

[49] Бела Хамваш: Духовна култура древног човечанства 1, Дерета, 1999, Београд, стр. 229-230.

ли полигамију и конкубинат. Положај жене у персијском друштву био је доста висок. Жене из виших класа имале су прописане начине излажења, понашања на јавним мјестима и комуникације са ближим и даљим оркужењем. Дијете и брак доносили су неопходне услове за поштовање. Синови су уживали поштовање и економску вриједност за родитеље, затим као војнича имовина за краља, док су дјевојчице биле у подређеном положају. Абортус се кажњавао смрћу. Образовање је било предвиђено за синове имућних људи и том дјелатношћу су се бавили свештеници. Предмет изучавања били су текстови Авесте који су се односили на религију, медицину и право. Методе које су коришћене у учењу биле су меморисање и механичко декламовање. Дјечаци из скромних класа учили су се да јашу коње, да рукују луком и стријелом и говоре истину; није им било дозвољено да се кваре писменошћу и осталим облицима образовања. Више образовање је дуго трајало и захтијевало тежак и напоран рад. Медицину као науку примјењиали су свештеници и лијечили болеснике комбиновањем магије и хигијене. Једино је архитектура у Персији достигла веће домете. Скоро сви елементи персијске умјетности су позајмљени и увезени. Импресионирају палате Персепоља и гробнице краљева. Иначе, Персијанци су највише енергије трошили на припреме и вођење рата па су умјетност и занати били запостављени.

Исквареност и апатија, те неморалност и деградација у народу, као и насиље и немир на престолу, највише су допринијели паду Персије. Морално посрнуће је много утицало на сламање физичке кичме Персије у одсудним биткама.

Персијска поезија је имала различите периоде свога развоја и представља велики допринос овога народа баштини човјечанства. Премда посједује и извјесне стереотипе, она је испјевана лијепим језиком, пуним пјесничких слика и боја, осјећања за природу и љепоту, те посједује мудро поимање смисла свијета и живота, стварности и пролазности. Његовале су се током дугог историјског периода различите пјесничке врсте: касиде, газели, рубаије, месневије, пјесме у част владара, дидактичке и филозофксе пјесме, љубавне, мисаоне, гномичке и остале.

Омер Хајам у Рубајама, међу многим лијепим стиховима има и ове:

"Љубав! То је сунце непрестаног сјаја,
то је птица среће, благослов из раја!
Љубав није као славуј туговати
Љубав је умрети а без издисаја!"

Кратка пјесма Мјесецу од Муизиа сама говори о љепоти:

"О месече, јеси ли ти лук у шаха,
Или си обрва у лепог севдаха,
Или си минђуша у небеског уха?"

Пјесник Хафиз увиђа пролазност живота, среће и радосних дана, па у руковјети стихова живописно изражава шта треба чинити и како треба живјети:

"Добри дани, другари, прохује,
К'о облаци у часу олује:
Граби часак, јер живот је кратак
Ко мудрује он најзад тугује". [50]

[50] Из персијске поезије, ИРО Рад, Београд, 1985.

VIII. ДРУШТВЕНА ПРАВИЛА И НОРМЕ КОД ЈЕВРЕЈА

1. Основна обиљежја и карактеристике јеврејске цивилизације

> "Ако у некој земљи видиш да је сиромах угњетаван, да се крше закон и правда, не чуди се том; јер изнад већег има још већи".
>
> (Стари Завјет)

Јевреји су семитски народ и ова вјерска заједница је поријеклом из Месопотамије (данашњи Ирак). Њихова праисторија је прекривена велом таме од старих времена па и данас траје проучавање тог периода и нешто каснијих раздобља. Родозачетником Јевреја сматра се Аврахам и негдје око XX вијека п.н.е. почиње сеоба родова под његовим вођством, што се и у Библији помиње. Аврахамови родовски припадници населили су се у Канаан, гдје ће послије неколико вијекова настати и прва јеврејска држава. Све до почетка II свјетског рата, а то обухвата дсет вијекова, језгро европског народа је представљала европска заједница. Иначе, Израел представља суверену грађанску државу која је на темељу закључка Уједињених нација од 29. 11. 1947. године проглашена 14. 5. 1948. године. По предањима, говорним језицима, изговора неких гласова хебрејски језик се дијели на три групе: **сефарде**, **ашкеназе** и **источњачку заједницу** (поријеклом из Азије, за коју се вјерује да представљају потомке оних које су Асирци, Вавилонци и Персијанци и други народи одвели у унутрашњост континента као заробљенике). Веома спорно је значење имена иври, које је изведено од властитог имена Ебер (хебр. Евер), унука Шемовог, библијског родозачетника семита. Има тумачења да је то изведено име од именице евер - обала, те стога дошљаци, пречаци, али је најновијим археолошким истраживањима у данашњој Сирији такво гле-

диште одбачено. На тим налазиштима су откривене глинене плочице на којима су записана многа властита имена и топоними који су одавно познати као јеврејски. Међу тим записаним подацима налази се и име краља Ебриума (Евриум), за које се с доста права претпоставља да је истовјетно с библијским именом Ебер. Израел (Јисраел) је друго име Аврахамовог сина Јакова (Јааков) кога је, према библијској легенди, добио послије ноћне борбе с неким непознатим бићем. Ипак, спорно је значење овог имена, јер библијска пучка етимологија тумачи да се од тада, Јаков тако зове јер "се борио с Богом и људима". Јаковљеви потомци су једноставно себе назвали синови Израела, а земљу коју су населили Земља Израела (Erec Jisrael). Од времена вавилонске превласти раширић се међу Јеврејима на средњем и Блиском истоку назив (J'hudi - Juda). Касније то постаје име најснажнијег јеврејског племена и средишње области земље. Имена Израел и Јехуда ће послије распада носити и двије јеврејске државе, назив Чифут је код нас стигао из турског језика, а сматра се увредљивим називом за Јевреје тек од времена Првог свјетског рата.

Номадски период у јеврејској историји траје од XX -XII вијека п.н.е. Јеврејска племена су прво почела да се досељавају у Палестину (Канаан) око 2000. п.н.е. као номадски сточари с родовским уређењем. Према предању Јевреје је из Месопотамије (Доњи Еуфрат) довео патријарх Аврам. Када је дошло до провале Хикса у Египат око 1700. године п.н.е., већи дио јеврејског становништва прешао је у Египат, напустио номадски живот и почео да се бави обрадом земље и занатима. Протјеривањем Хикса из Египта, Јевреји долазе у тежак положај и фараони их присиљавају да подижу утврђења и храмове.

Послије смрти Рамзеса II у XIII вијеку п.н.е. дижу буну и под вођством Мојсија, одлазе у Палестину. Уз пут, на брду Синају Мојсије им је дао "Десет Божјих заповијести", које говоре о Богу, ауторитету вође, врлинама, забрани чињења недјела, љубави, молитви, односу према родитељима и слично. Јединствена држава Израел распала се у периоду 930-586. године п.н.е. и дошло је до диобе земље у држави. Слиједи вавилонско ропство и расељавање Јевреја (586-537 година п.н.е.). За вријеме персијске владавине Јевреји су отпочели духовну и културну обнову.

Изградили су храм у Јерусалиму, објављен је Мојсијев закон као устав јеврејске заједнице и спровели су низ других мјера. За вријеме грчке доминације отпочела је јеврејска дијаспора и послије супарничке борбе Александрових насљедника Јевреји су заузели подручје грчке политичке и утицајне сфере. Потом долази до политичке самосталности Хашмонејске дражве коју је признао и Рим, али ће она убрзо пропасти. Римљани су првобитно Јеврејима

признали самосталност коју након побуне Јевреја укидају и Јудеју у 6. вијеку н.е. претварају у своју провинцију. Римљани су послије појаве хришћанства угушили устанке Јевреја, разорили бројне градове, па је слиједило њихово расељавање по свијету. Јевреји су у Шпанији у периоду X - XII вијека отпочели да граде свој политички и културни препород. Француска револуција 1789. године омогућила је равноправност Јевреја, изузев у Португалији и царистичкој Русији и такво стање је трајало до 1918. године. Од 1922. године до краја II свјетског рата Јевреји се боре за оснивање државе. Коначно је држава Израел створена 1948. године. Као племенски народ Јевреји су били припадници племенских вјеровања и магије, тотемизма и фетишизма.

Вјера у једног бога, вјероватно је то био бог патријарха Аврахама, временом је потиснула многобожачке идоле. Јахве је име јеврејског Бога и његов тетраграм значи JHVH, употребљава се у Библији, а додана су му и нова талмудска значења, док је израз Јехова неправилно изговорено име Бога Јахвеа. Често је било погрешних тумачења Јахвеа као политеистичког божанства, али се у пригодним приликама примјењује и назив Адонаи (Господин.) Јахве је вјечни и непромјењиви Бог у јеврејској теологији. Као теолошки појам Израел означава јеврејство у његовој свеукупности религиозне заједнице, као народ и нацију, те територијалну заједницу. Бог је, према легенди, уништио Содому и Гормору, два староизраелска града гријеха и разврата.

Јеврејска књижевност обухвата садржаје који се односе на њихове легенде, религију, историју, филозофију, поезију, науку, прозна и слична остварења. Јевреји су стварали за вријеме сеоба, борби и устанака, културне изолације и прогањања. Њихова дјела из различитих периода су обогатила ризницу свјетске књижевности

Што се тиче умјетности, Јевреји су имали велике тешкоће у стварању, али су подигли дивне синагоге. Примијењена умјетност је дошла до изражаја на украсима синагога, опреми књига и графици.

Јевреји су били стално прогањани, изложени сеобама и борбама за опстанак. У Европи је убијено, угушено или спаљено 6 милиона Јевреја за вријеме II свјетског рата. Упркос свему, Јевреји

су остали чврст и хомоген народ који је одолио свим прогонима и нападима током историје.

2. Морално-религиозна учења и обичаји

Када су Хебреји ушли у Канаан, вјероватно у касном тринаестом вијеку п.н.е., земљу су контролисале локалне монархије које су признавале власт Египта. Према бибилијској легенди, хебрејско краљевство, као и оно у Месопотамији, установљено је у десетом вијеку п.н.е. божанским избором хебрејског бога Јехове, који води поријекло од канонског бога Јаха или Јахуа. Саул је прво изабран, а онда одбијен. Давидовим избором успостављена је јудејска линија владара. Краљ је био заштитиник Јеховиног краљевства, пастир Јеховиног народа, учесник у неким култним ритуалима и у неким случајевима био укључен у процесе суђења, али није био сасвим изнад закона. Библијски закон одражава мотиве пронађене у законима Месопотамије. "Постепено је представа о Јахвеу као националном богу попримила облик и дала јеврејској вери јединство и јединственост, чиме се она издизала изнад хаотичне многобројности месопотамских пантеона. Вероватно су Хебреји освајачи преузели једног од богова Канаана, Јахуа, и ре - креирали га по властитом лику, као озбиљно ратоборно божанство, укоченог врата, са скоро људским ограничењима."[51]

Овај хебрејски бог не полаже право на свезнање и обраћао се Хебрејима да означе своје домове прскајући их крвљу жртвеног јагњета. Он није божанство да прави грешке, премда се оне десе. Човјек је највећа његова грешка и он сувише касно жали што је створио Адама или што је допустио да се Саул прогласи за краља! Богу Јахвеу се повремено у старим списима приписују раздражљивост, крвожедност, похлепа и необузданост. Он јасно даје до знања свима: "Бићу милостив према оном кога ја одаберем и показаћу милосрђе према оном кога ја одаберем". Волио је много да прича и држи дуге говоре па је један од богова са најтипичнијим људским особинама. Јахве подсјећа на богове Илијаде који су се жестоко борили за свој народ. Подржавао је империјалистичке и експанзионистичке тежње владара и свог народа настојећи да буде

[51] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 315-316.

изнад других божанстава па позива своје сљедбенике да "коначно збаце" његове супарнике и униште кипове осталих божанстава. Мојсије недвосмислено помиње: "Господ је ратник", док Давид додаје: "Он подучава моје руке ратовању". И Мојсије је смогао снаге да упозори Јахвеа на пренагљене одлуке: "Одустани од свог жестоког беса и покај се због зла које си намењио против твог народа". Аврам такође настоји да уразуми Јахвеа да поступа по начелима морала и одустане од уништења градова Содоме и Горморе ако у њима има бар десет добрих људи.

Оштре су и неумјерене пријетње које Јахве упућује своме народу ако му се не покоре и не испуне његове захтјеве. Хебрејски народ је прије Исаије ријетко сматрао Јахвеа богом свим племенима, а још рјеђе богом читавог народа.[52]

Економски и политички сепаратизам довео је Хебреје у такав положај који би се могао назвати теолошком независношћу. Јеврејска племена су била толико издвојена и аутономна да су многа од њих имала своја сопствена божанства. И у Јеремијино вријеме теолошка разноврсност и поклањање своме богу су дошли до изражаја па се пророк чуди таквом стању и земљи: "Колико градова твојих има, толико и богова твојих, о Јудејо!" Суморни пророк не може да се помири са тим да његов народ обожава Баала и Молоха. Политичко јединство под Давидом и Соломоном и концентрисање богослужења у јерусалимском храму утицали су да Јахве буде једини и врховни бог Хебреја, чиме је постигнуто јединство на теолошким основама које прожима историју, политику и економију. Хебрејска религија није придавала пажњу раскошним обредима и разноврсним и веселим церемонијама које су карактеристичне за друге религије на Блиском истоку, већ је изражавала потиштеност и суморна расположења. Религија је требало да развија побожност, утјера страх код поданика и побуњених народа, али је она код већине примитивних народа развила се у култове мистерије и ужаса. Шкриња Завјетна, у којој се чувају свици Закона, својим мистеричним култом и недодирљивошћу, на најбољи начин симболизује одлике и карактер хебрејске вјере.

Да бисмо приказали карактеристике збивања у овој земљи, друштвено-етичке и остале особености, нужно је да наведемо гео-

[52] Енциклопедија живих религија, Нолит, Београд, 1992. стр. 320.

графске и историјске одлике којима је био изложен Аврамов народ, положај Јевреја у Египту и освајање Канаана. Палестина је била узани појас који се простире од Дана на сјеверу према Бесарбији на југу, и свега двадесет пет до осамдесет миља од Филистинаца на западу у правцу територија на којима су живјели Сиријци, Армејци, Амонити, Моабити и Едомити на истоку.

Није се очекивало да ће овако мала територија играти важну улогу у историји и остварити тако велики утицај у старом свијету. Јудеја се налазила на географски важном положају и између моћних земаља тога доба па је била присиљена да води ратове, да се приклања одређеним странама у сукобу империја и плаћа данак или да трпи поразе. У Библији су позната мјеста гдје се резигнирани псалмисти и пророци обраћају небу и траже спас и помоћ за свој народ, јер су у близини била моћна царства која су жељела да прошире своје територије и покоре сусједне земље. Велики непријатељи ове цивилизацији били су варваризам, исушење, потоп, ратоборни сусједи и многе друге опасности на унутрашњем и спољашњем плану.

По хебрејском вјеровању Аврамов народ је дошао из Ура и Сумера, потом се населио у Палестину негдје око 220. године п.н.е. По хебрејском увјерењу то се десило хиљаду и више година прије Мојсија. Слиједило је заузимање Канаана које је Хебрејима обећао Бог. Амрафаел кога сусрећемо у Постању највјероватније је Амарпал, отац Хамурабијев који је прије њега владао на вавилонском престолу. Египатске војске су пустошиле Палестину и нема поузданих података како су Хебреји ушли у Египат. Претпоставља се да су у почетку долазили као робови и број досељеника није био велик, али је на хиљаде Хебреја стигло у Египат у Мојсијево доба, што се тумачи као посљедица високог наталитета и упркос томе што су били мучени и малтретирани, они су се брзо множили и развијали. Многе приче су везане за ропство Хебреја, побуне, бјекства и исељења на остала подручја Азије, али у њима има реалности и истине који су помијешани са вјером у натприродна бића, разне мистерије и чудеса. Не могу се приче о Мојсију схватити као производ маште, празновјерја и многих иреалних појава и на олак начин одбацивати и занемаривати. Мало помена има о Амосу и Исаији, чије су проповиједи настале скоро читав вијек прије настанка Петокњижја.

Предања упућују да је Мојсије повео Хебреје на Синајско брдо и истим оним путем којим су прије хиљаду година прије њега пролазиле египатске експедиције у потрази за тиркизом. Нама у данашње вријеме су невјероватна лутања по пустињи која су трајала скоро четири деценије, али је то сасвим разумљиво када се има у виду овај традиционално номадски народ који је морао да се бори са многим ратоборним народима на свом путу пустињом, затим глађу и многим другим несташицама и опасностима. Гладне номадске хорде су у свом налету успјеле да освоје Канаан и тада је отпочела масовна најезда, убијање и масакр људи у насељеним заједницама, за које се каже да је обављено по божанској заповијести и на богоугодан начин. За Мојсија се тврди да је био стрпљив државник, мудар и одан своме народу и да је владао без проливања крви позивајући се на измишљене разговоре са Богом. Насупрот њему, Јошуа је био суров и пријек ратник, вршио је прогоне, убијања и сврирепа кажњавања. На чудан и ратничко-номадски начин Хебреји су остварили своју Обећану земљу.

По свом поријеклу Хебреји су били Семити и нису били посебно издвојени и различити од осталих семитских народа. Ипак, они су у читавој историји Блиског истока остали најчистији од свих народа и ријетко су склапали бракове са припадницима другог народа. Племенски начин живота био је код њих врло изражен па се владавина није одвијала по начелима државе, већ јаке патријархалне породице. Поглавар сваке групе породица улазио је у вијеће старјешина које је у племену чинило коначни суд закона и правде и сарадња са вођама других племена одвијала се у вријеме ратне опасности и осталих невоља и стихија.

Породица је била стожер живота у којој се одвијало цјелокупно привређивање у обради земље и чувању стоке, па је посједовала јаку економску снагу, ауторитет и политичку моћ. Постојао је извјесни степен породичног колективитета којом се ублажавала строгост очинске дисциплине па се тиме повећао индивидуализам у појединим периодима. У вријеме појаве индустрије у градовима у Соломоново доба ствара се нова јединица производње и то условљава слабљење ауторитета породице и некад традиционални поредак хебрајског живота се битно трансформисао. Племена су исказивала послушност судијама који су били поглавари и ратници и нису се на најбољи начин сналазили у тој улози, чак

када се радило и о свештеницима. Једно вријеме у Јудеји није било краља па је свако радио оно што је сматрао за добро и право. Пријетње других народа и њихови ратни походи приморали су Хебреје да уједине племена и прогласе краља чија ће власт над њима бити организована на трајним основама. Њихов први краљ је био Саул који их је поучио добру и злу и храбро водио у битке, а живот је изгубио у бјекству од Филистинаца. Тада су Хебреји увидјели да ратови за насљеђе спадају у домен монархије. Првог краља, послије извјесног времена, насљеђује Давид који је посједовао истанчан смисао за умјетност (плес, свирање и пјевање), љубитељ многих дјевојака, раскошног живота и веселих свечаности. Био је способан краљ и успјешно водио Хебреје четрдесет година, успио је да угуши оружану побуну свог сина Абсалома који је убијен у издајничкој бици против оца. Умио је и да праштa побуњеницима, али је у себи истовремено носио неке варварске особености и наду у напредак цивилизације.

По доласку на хебрејски престо Соломон је поубијао све своје супарнике, а и сам Јахве је то одобрио и обећао му највећу мудрост која се може посједовати. Соломон је успио да обезбиједи мир и "у свом животу је спајао епикурејско уживање у забави и раскоши са стоичким испуњавањем својих краљевских обавеза". Научио је свој народ да поштује закон и ред, искорјењивао неслогу и омогућио да се развије радиност, поредак и пријатељство међу људима и племенима, те јачао колективну свијест и доприносио чврстој организацији власти и стабилности свога царства. Сарађивао је са феничанским трговцима, изградио јаку флоту, а претпоставља се да је у Арабији имао руднике злата и драгог камења. Није заборављао на лично задовољство, а по свједочанству неких историчара, имао је већи број жена и мноштво конкубина. Изградио је храм за Јахвеа у Јерусалиму и импресивну палату за своје царско величанство. Није довољну пажњу посвећивао религији и веће поштовање је поклањао својој палати него чувеном храму. Хроничари тог времена му замјерају за изградњу жртвеника за егзотична божанства његових жена које су већином биле странкиње, те за филозофску и политичку непристрастност према боговима. Соломон је био изузетно мудар и обдарен за владање над народом, али је био прилично самољубљив и егоцентрична особа. У крви и зној у грађени

су храм и палата па је народ био исцрпљен радом, дажбинама и немаштином.

Тора је у хебрејском друштву представљала компилацију прописа - посуђених и оригиналних - развијених између X и V вијека п.н.е. О томе шта садржи Тора и које су њене карактеристике стоји: "Тора садржи пет књига Мојсијевих написане руком на свитку од специјалне коже који је намотан на две дрвене дршке. Увијени свитак учвршћује се свиленом траком (да се не би одмотао.) На Тору се навлачи одора меил од декоративног текстила (сомот, брокат, свила и др.) која се украшава срмом и извезеним орнаментима и текстом.

На видљиви део дрвених дршки постављају се римоним, два украса од сребра са звончићима (или круна тзв. кетер Тора.)

На Тору се окачи сребрни тас израђен у виду штита, уметнички украшен орнаментиком и текстом. Свака Тора има показивач у облику шаке с кажипрстом (јад) који је израђен од племенита метала или слонове кости, а може и од бољег дрвета. Окачи се о дршку Торе и служи за праћење текста при читању. Тора, пет књига Мојсијевих, састоји се из педесет и четири Сидре, једне за сваку недјељу."[53] Као и закон Месопотамије, давала је идентитет људима као одабраном народу везаном за своје божанство конвенционалним и законским везама. И након шестог вијека п.н.е. када је Јехова представљен као универзални, прије него територијални бог, Хебреји су задржали посебност унутар израза универзалности. Завјетодавни знак било је јединствено мушко, а необрезивање или неки покушај да се симбол помрачи, био је издејствован са напуштањем завјета. Циљ закона био је sedaka (tzedaka), што се обично преводи као правда или праведност и који означава прави пут или онај који је нормалан. Деутерономист је написао да цедак значи ићи ћеш путем и живјећеш да наслиједиш земљу коју твој бог Јехова теби даје. Cedaka, како је изражен у библијском закону, налазио се у казуистичком и аподиктичном облику. Када је закон посвећен као свети и погодак за сва времена и све генерације, представљао је везујућу, нефлексибилну форму књиге правила. Однос између божанства и људи заснивао се на принципу да ја

[53] Павле Шосбергер: Основни појмови јеврејских обичаја и религије, Прометеј, Нови Сад, 2000., стр. 10.

дајем како би ти могао давати по којем је Јехова обећао богат благослов сразмјерно послушности према својим правилима, која су покривала све од прихватљиве хране, облачења, сексуалних обичаја, до ритуала. Другим ријечима, послушност је награђивана, непослушност кажњавана, тако да када би нека особа или група трпила бол или губитак, то се могло приписати неетичком понашању. Кохезиона природа породице произвела је концепт који је означен као здружена личност. Зло почињено у једној генерацији могло је бити кажњено у другој. Тако је неетични поредак могао умаћи казни, док би добар насљедник трпио несрећу. Овакво вјеровање, које је одражавало дефектан осјећај индивидуалнизма, изазвано је од стране Езекиела, гдје је свака особа сматрана одговорном за своја лична зла.

Однос између гријеха и казне отворен је и причом о Јову, херојy, праведном човјеку који је вјерно поштовао сва правила. А онда стиже га патња и биједа, не због сопствених или туђих гријехова, већ због опкладе на небу. Пошто Јов није могао знати разлог своје несреће, нити је могао наслутити било какво објашњење прилика у којим се нашао, наметнула се дилема да ли је исправан начин живота нужан и обавезујући услов за срећу и благостање. Одговор у случају Јова био је да би појединац безусловно требао поштовати религиозна правила без обзира на тренутне посљедице јер у суштини само је битан крајњи циљ. Другачији одговор дат је Еклезијасту. Еклезијаст третира теме сличне онима из Епа о Гилгамешу, те оне из пјесама свирача на харфи у Египту. Аутор, у улози Соломона, добио је титулу кохелет (учитељ). Његова уводна јадиковка каже да је живот бесмислен. По врлини статуса, богатства и моћи, као и Соломон, могао је удовољити сваком своме хиру, од учешћа у мудростима до задовољства (вино, жене и пјесма); од гомилања богатства и подизања монументалних грађевина до поступака који граниче са лудилом и бесмислом. Све је било лишено важности. Судбина људи, мудрих или лудих, добрих или злих, у крајњем смислу увијек се своди на исто. Мистерија смисла живота остаје нерјешива. Зашто онда да се живи? Кохелет је препоручио прихватање свега што је људима дато као што је то чинила дјевојка-крчмарица у легенди о Гилгамешу. Савјетовао је своје ученике да слободно живе, једу свој хљеб са уживањем и пију своје вино весела срца, јер Бог одобрава све што ко уради. Препоручивао

им је да носе бијелу одјећу и мажу главу уљем, те да уживају у животу са женом коју воле, јер пролазни су дани човјековог бесмисленог живота, то је људски усуд док живе и напорно раде корачајући земљом под овим сунцем. Човјек, увијек треба да учи, стиче знања и ради, са задовољством и преданошћу, јер у гробу којем иде нема ни рада, ни мисли, нити знања, нити мудрости.

Квохелтова етика налаже дан по дан, приступ живљењу. За разлику од Египћана, није вјеровао у суд након смрти. Овдашњи живот је све што постоји. Радна етика остала је у снази његовог учења и важност одговорног живота са уживањем у постојању није била игнорисана. Неке ствари су боље од других: мудрост је боља од глупости, постојаност од непостојаности, живот од смрти, али на крају, када смрт дође, све је бесмисао, ма што год ко за живота одабрао.

Хебрејске мудрости и учења познавали су двије класе људи: мудре, који су се придржавали божанског закона и који су били добри грађани, дискретни, вриједни, поуздани, поштени, благог говора, понизни, сагласни, марљиви и непристрасни у просудама; и зли који су глупи и игноришу закон. Постојале су и двије класе жена: добре, које су биле идеалне супруге, чије су главне бриге биле добробит породице и мужа, које су вриједно радиле и оштроумно водиле домаћинство; и зле које су биле блудне авантуристкиње, оличење лудости и катастрофе. По овоме учењу - један пут водио је успјеху, а други према неуспјеху и проблемима.

Поред регулатива у Егзодусу које кажу да постоји један закон за домаће и странце који живе у заједници али су ипак између њих прављене разлике. Као категорије постојали су грађани и робови, гости који су пролазили кроз земљу и настањени странци, мушкарци и жене, и нису сви били једнаки. Постојала је друштвена заинтересованост и брига за сирочад и удовице, а пажња се посвећивала и гостима и пролазницима. Робови Хебреји, бивали су ослобађани након шест година, а поступање с њима било је великодушно. Брак са странцима био је забрањен. Прихваћене су друштвене и политичке неједнакости.

Породична етика наглашавала је значај мушке линије. Није било вјеровања у други живот, а "бесмртност" се састојала у продужењу идентитета кроз мушки подмладак.

Наравно, неки су игнорисали cedaka. Пророчански протести презирали су кршење права сиромашних удовица и сирочади од стране моћних и богатих. Мицах је у осмом вијеку п.н.е. позвао људе да чине правду, воле доброту и ходају покорно са својим богом. Пророчанска пријетња катастрофом у то доба једне је ужасавала, док су је други игнорисали и исмијавали.

При крају шестог вијека п.н.е. катастрофа из пријетње се десила: Јерусалим је уништен, хебрејске вође и умјетници одведени су у егзил у Вавилон, а Цирус од Перзије освојио је и Вавилон. Персијска политика дозволила је хебрејским егзилантима да се врате и обнове уништени град Јерусалим и храм. У петом вијеку п.н.е. изникле су моћне хебрејске вође, укључујући Езру и Нехемија, који су радили на успостављању хебрејског идентитета, не само путем физичке рестаурације града и храма, већ и на основу система вјере. Током овог периода направљени су коначни додаци за Тору. Овај законски кодекс, који обухвата првих пет књига Библије, постао је основа ковенантне етике засноване на односу између божанства - односа који је традиција пратила од времена Мојсија до Абрахама. Нехемијево и Езрино тумачење ових одредница захтијевало је одвајање Хебреја од свих других, забрањивао се брак између Хебреја и не-Хебреја и ишло тако далеко да се раскидају већ склопљени мијешани бракови. Ова двојица вођа били су убјеђења да мијешани бракови не само да загађују чистоту јудеизма, већ крше прописе из скрипта и провоцирају гњев божји.

Нису се сви слагали са сепаратистичком политиком. Аутор књиге о Рут, која је сачињена у касном четвртом вијеку п.н.е., напоменуо је да је краљ Давид потомак брака између Моабита и Јевреја. Јонах је јасно представио бригу хебрејског божанства за друге људе и нагласио одговорност Хебреја према странцима - чак и презреним Асирцима. Док је борба везана за сепаратистичке етике напредовала, један други елемент је утицао на хебрејску мисао. Изникла је из персијске религије пророка Зороастера и увела је у јудеизам аријанско спознање космичког дуализма. Зороастијанска религија утицала је да је Аура Мазда, свезнајући стваралац и очувалац свијета доброте, истине, чистоте, свјетлости био супротстављен Ангра Маиниу, оличењу зла, лажи и таме. У склопу биполарности зороастризам видио је историју као помјерање ка крају времена, посљедњој епохи у којој ће тријумфовати истина и доб-

рота. У есатону, свака људска душа сада сједињена са тијелом прешла би Мост раздвајања преко којег би праведни прешли у рај, а зли би враћени. Коначно и добри и зли били би провјеравани тако што су пролазили кроз поток топљеног метала. За добре би то било као топла купка, а за зле то је значило пропаст. Есхатолошка етика водила је бригу о проблемима божје праведности. Ако је божанство било праведно, добро и свемоћно, како је онда зло могло превладати и бити успјешно на свијету. Одговор је да је зло резултат дјеловања Маиниуа (који је наслиједио ђавола) и иако се чинило да зло тријумфује у свијету, равнотежа би се успоставила у свијету који ће доћи и у ком ће исправно понашање бити награђивано, а зло кажњавано. Акценат је био на појединцу, чије би добро понашање завриједило рај.

Ови концепти ушли су у хебрејску етику. Они формирају централна учења књиге о Данијелу, написане око 168. године п.н.е. када је прогањање Јевреја од стране Грка било најинтензивније и најсвирепије.

Данијел је дао Хебрејима нови одговор на проблеме божје праведности: ако добри пате на земљи упркос својој доброти и вјерности према закону, биће награђени у другом животу. Ако се чини да зли људи напредују и постају моћнији и богатији, побожни су знали да ће они у другом животу бити кажњени сразмјерно злим дјелима која су починили, јер сва моћ и богатство стечени на овом свијету не представљају ништа у свијету који је пред човјеком. Праведни су знали да је крај на домаку и само су требали да се држе своје вјере, без обзира на прогањање, тортуру и смрт.

Јахве - Јехова је био етичко божанство, његова правила представљала су позитивну етику и његови послушни сљедбеници су знали да живе у складу са највишом етиком, правилима понашања откривеним од стране божанства.

Књига о Данијелу, симболизовала је неуспјех снаге. Добар, пристојан етички живот више није био битан за стварање етичког друштва. То је било немогуће међу људима јер је зло било доминантно и поред свега и крај је био сасвим извјестан. Само у новом животу у царству праведних морално друштво је могло доминирати и трајати. Да би био дио тог идеализованог друштва, појединац мора бити усмјерн на индивидуалну праведност у овом животу. Док је јудеизам учио да етичко понашање може бити признато као

испуњавање услова, правила и стога завређивао награду у божанском благослову за појединце и народ, сада је нагласак био на личној награди или казни.

Неке хебрејске секте, укључујући фаризе и монахе који су живјели поред Мртвог мора (за које се вјерује да су били Есени), прихватиле су есхатологичка учења; могуће је да је кроз ове секте овакво виђење свијета постало дио хришћанства и хришћанске етике.

У Старом завјету није заступљен само закон него је ту историја, поезија и друге књижевне творевине, филозофија и још много ствари из домена друштвене мисли. Ова својеврсна књига, поред легенди, мистерија и осталог штива из сродне проблематике,

садржи најстарије списе и неки од њих се сматрају најбољим и најузвишенијим у људском роду. Научници сматрају да су Књига о Судијама, Самуилу и Краљевима рађене на брзину за вријеме или нешто касније послије Изгона. У њима су се сачували предања и традиција расутог и разбијеног народа и свједоче о тешким временима и страдању хебрејског народа, као и његовој упорности и борби да се одржи у критичним и неизвјесним тренуцима своје историје. Плијене пажњу списи о Саулу, Давиду и Соломону које по структури, живописном стилу, љепоти и осталим умјетничким вриједностима спадају у најбоља књижевно-историјска остварења на Блиском истоку. Једноставно и живописно, снажно и убједљиво су изнесена размишљања у духу филозофије историје у Постању. Фантастичним и романтичним причама обилује Библија (Tanah). Прозне приче о Рут, Исаку и Ребеки, Јакову и Рахели, Јосифу и Венијамину, Самсону и Далили, Естери, Јудити и Данијелу су дивне и скоро савршене. Велики значај има поетска литература заступљена у Старом завјету. Поетско ткање почиње с "Пјесмом Мојсијевом" (Судије, V) и врхунац љепоте и раскоши достиже се у Псалмима. Псалми су префињена пјесничка остварења и представљају свјетске домете у области лирске поезије. Најдубљи смисао и умјетничку вриједност имају они који исказују вјерски занос, подстичу вјеру и теолошки поглед на свијет. Ту се на метафоричан и живописан начин, путем обиља слика, приказују вјерска осјећања, оданост вјери и молитви у разним животним ситуацијама. Ниједна поезија у каснијим временима са овом тематиком није постигла славу и величину Псалми. О Пјесми над пјесмама Радослав Лазић пише:

"Старозаветна књига Пјесма над пјесмама узор је љубавне поезије и нема јој равне у светској књижевности. Овај древни спис о љубави Мушкарца и Жене, написан је пре двадесет девет векова, а њен аутор остао непознат. Библија није само света књига вере и хришћанске религије Истока и Запада, већ је Библија и наука која нам сведочи о начину друштвеног уређења и живота хебрејског народа и његове величанствене цивилизације, уметности и морала, обичаја и веровања, живота и љубави".[54]

[54] Пјесма над пјесмама, Графопублик, Београд, 1990, стр.3.

У Пјесми над пјесмама слави се овоземаљски елеменат у хебрејском животу, док је у Посланицама присутан глас старости. Људи су много очекивали од љубави и живота и на крају остају разочарани, јер нису остварили своје жеље и снове. Посланице своје поријекло дугују нешто египатској књижевности и грчкој филозофији, а неке потичу од Соломона, и вјероватно их је у трећем или другом вијеку п.н.е. сакупио неки хеленизовани александријски Хебрејин. Соломон је познат по мудрости и савјетује: "Жена је многе жртве у пропаст сурвала; многе је снажне људе побила... Ко год прељубу почини са женом тај памети нема. Три су ствари које се не могу докучити, а и четири које разумети не могу: Траг од орла на небесима, траг од змије на литици, траг од лађе посред мора и траг од човека код жене;[55] Даље се наглашава: "Боље у љубави и жељи за храну, него во угојен у мржњи"! Хебрејски мудраци су презирали лењост и нерад: "У сваком раду има користи, али много приче води само у беду..." "Будала исприча све што јој је на уму, а мудар човек задржава то за касније." У јеврејској мудрости садржано је скоро сократовско поистовјећивање врлине и знања и све то подсјећа на оне школе у Александрији у којима се спајала хебрејска теологија и грчка филозофија, чиме су ударени темељи европској мисли.

За Карлајла је Књига о Јову која је написана у вријеме Изгона "једна од најузвишенијих ствари коју је перо икад исписало и ту је први и најстарији израз о проблему који нема краја - човековој судбини и Божјим путевима на земљи". Ова књига на племенит и узвишен начин говори о јунаку, те његовим патњама, дилемама и искушењима који можда представљају симбол за свој народ. Код Хебреја је присутно наглашавање овог свијета, јер се тражило да се врлина награди на овом свијету или никада. Често се стицао дојам да зли остварују успјехе, а патњама су изложени праведници и поштени људи. Псалмисте је понекад мучило због чега безбожник успијева на свијету, а одатле се може поставити питање казне за зло и награде за добро. Ипак, Јахве се јавља Јову, опрашта му гријехове, прихвата жртву, награђује га и оптужује његове пријатеље за слабе аргументе и сумње које су код њега развили. Јов је добио све, смирио се, услиједио је срећан завршетак, али одговори

[55] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 347.

на његова питања су изостали и све ће то имати великог утицаја на касниј у хебрејску мисао. Мисли из Књиге о Јову имале су велики утицај на хришћанство и његову побједу.

У Проповједнику, чије је ауторство непознато, па Саратон ту књигу смјешта у период између 250. и 168. п.н.е., изнесене су истине о свијету и животу, Њен настанак приписује се Кохелету и Соломону. У њој су присутни песимистички тонови и одговори, и све се препушта слијепом и немилосрдном случају. Благостање и несрећа се не везују за врлине и пороке. Свуда влада стихија и пуко догађање. Чак се и богатство не сматра сигурним и не обезбјеђује трајну срећу и спокој. Кретања и догађања се понављају и ништа ново нема под сунцем. Живот се поима као јалова борба у којој човјека неминовно сљедује пораз. Узалудно је батргање и јурњава, јер се не могу постићи трајни резултати и живот и све се завршава тамо гдје почело. Изнад свега је таштина: "Таштина над таштинама, вели Проповедник, све је таштина, све је сама таштина. Која корист човеку од свег труда његовог под сунцем? Један нараштај одлази, други долази, а земља једнако стоји. Сунце, излази, сунце залази, па опет хита на место одакле излази".[56]

Најпознатији хебрејски филозофи у Од Антике до Средњег вијека су Исак Израелија, Ибн Габриола Герсон, као и његов савременик Мојсије из Нарбоне и Исак Авраванел. У класичном периоду најзначајнији мислиоци били су: Филон, Моше бен Мајмон, Саадја бен Јосеф и Јуда Халеви.[57] Модерни и савремени мислиоци Раши из Троа, Исак Лурије, Сабатај Зевија, Мозес Меделсон, Мартин Бубер, Франц Розенцвајг и Емануел Левинас. Познати су и бројни мислиоци у ранијим и каснијим раздобљима хебрејске историје, као и мистици и остали духовни стваоци.

3. Јеврејске етичке и сличне норме и правила друштвеног живта

Сам концепт "јеврејске етике" отвара бројна питања, нека од њих су инхерентна спознаји било које ограничене етике (хришћанске, Навахо, марксистичке етике или неке друге), а нека су

[56] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 351-352.
[57] Енциклопедија живих религија Нолит, Београд, 1992. стр. 333.

јединствена за јеврејску етику. Одвојено од ових питања, постоји значајна литература која се по заједничком консензусу назива "Јеврејска етика". Посебан дио у овом опусу посвећен је анализи односа између религије и етике: постављани општи проблеми по самој спознаји јеврејске етике, као примјера религијске етике, неће овдје бити обрађени, али ће се поменути неки од њих кроз анализу етичке грађе у историјском развоју јеврејског друштва.

Шта је јеврејска етика? Одговор на ово питање претпоставља одговор на присније питање: Шта је јудеизам? То није тако једноставан задатак, јер каже се: "Два Јевреја, три става". Добро позната склоност Јевреја неслагању око теолошких ствари док истовремено не искључују један другог из вјере или заједнице, могу одражавати типичну концентрацију Јевреја на конкретна и практична питања. Ова концентрација поставља питања понашања (укључујући најнаглашенија етичка питања) на централно мјесто, шта може бити јединствено међу западњачким монотеистичким вјерама. Тако, на примјер, гдје Талмуд цитира Бога говорећи: "Да ли су они (јеврејски народ) напустили мене, а задржали Тору?" Ово наглашавање понашања насуприт вјеровања отежава дефинисање јудеизма као система вјеровања на јединствен начин.

У савременом свијету, на примјер, јудеизам се може дефинисати секуларним и религиозним терминима. Секуларна дефиниција може бити национална и културна. Секуларна националистичка дефиниција може бити ционистичка (национални покрет Јевреја за успостављање државе у Палестини) или неционистичка. Ционистичка дефиниција јудеизма само је дефинисана на плетори начин. Ни данас није лакше дефинисати јудеизам у религијском смислу. Четири различита главна покрета (ортодоксност, конзервативизам, реконструкционизам и реформизам) сваки на свој начин тврде да су норматив за интерпретацију јудеизма. Многи од приступа који су овдје споменути могу се исто тако комбиновати (као, на примјер, у формама религијског ционизма). Очито је да ниједна потпуна дефиниција јеврејске етике није могућа, јер постоји тако много варијација јудеизма. Пошто није могуће да се то уради, једноставно се може игнорисати или задовољити неком условном и непотпуном дефиницијом. Међутим, чак и ако се претпостави да се зна значење термина јеврејски у изразу јеврејска етика, остају фундаментални проблеми које треба разјаснити.

Јудеизам је умногоме религија оријентисана према практичној перфекцији у овом свијету (религија тава и шерпи - по ријечима протестантског дерогатора из 19. вијека). Ова практична орјентација налази свој конкретан израз у кодираним нормама Торама заснованог понашања који се назива Халаха или јеврејски закон. Док, доста од Халаха представља оно што се данас назива религијским или ритуалним законом, укључучујући и грађански, кривични и морални закон. Међутим, морална компонента није ни на један начин издвојена од осталих компоненти и у Халахау и на њу се гледа унутар система, као на извлачење ауторитета из Божјих заповијести као што то чине остале Торе. Пошто Халаха садржи етичку компоненту мора се поставити питање да ли јеврејска традиција признаје етичку независност Халаха. Може ли онда бити јеврејских норми које нису укључене у Халаха?

То је вишесложен проблем, а пут до његовог рјешења тежак је и трновит. Ако јудеизам признаје постојање два аутентична јеврејска, па ипак независна царства, гдје спадају Халаха и етика, какве су онда њихове међусобне релације? Може ли Халаха исправљати на основу јевресјких етичких разматрања? Ова могућност мучна је Јеврејима који подржавају Халаха као непромјенљиви израз божје воље на земљи. Може ли се етика измјенити на основу халахаских разматрања? Та могућност би вјероватно била неприхватљива за оне Јевреје који Халаха виде као израз ране фазе божјег динамичног и текућег откровења. То питање се може објаснити на сљедећи начин: ако су Халаха и јеврејска етика обе аутентично јеврејске, да ли је једна супериорнија од друге? Ако није шта да се ради када дође до конфликта? Ако никад не дође до конфликта, у ком смислу су онда различити. Отварају се и други проблеми: ако постоји супра-халахахијска јеврејска етика, какав је њен однос са нејеврејским грађанским законом? Каква је обавеза Јевреја везано за наметање те етике или њено нуђења не-Јевреjима. Ако моралност мора бити универзално препознатљива, онда не само да јеврејска етика мора бити примјенљива на сва људска бића, мора бити и на располагању. Ако постоји супра-халахахијска јеврејска етика, да ли је она стварно универзално расположива, а ако јесте, шта је то нарочито јеврејско везано за њу?

Уколико су, како се често тврди, Јевреји као и сви други, онда је још погодније да појам јеврејске етике буде проблематичан

као и појам религијске етике. Јудејски израз каже, нико није умро од нејасног филозофског проблема, јер ништа није тако пролазило као јеврејска етика што се потврдило у историјском развоју јеврејског друштва. Пратећи смјернице Исаије Тисбија и Јозефа Дана, данас можемо подијелити литературу онога што се назива јеврејском етиком у четири главне категорије: Библијска, рабинска, средњовјековна и модерна. Одређени, скорашњи научници (као што су Израел Ефрос и Шуберт Сперо) држали су да (Хибру) Библија јесте самосвјесно одређење области људске активности паралелне оном што називамо етиком. Ту су и неслагања. Док је Библија засигурно прожета етичким питањем, не види законе који владају етичким понашањем као ни у ком смислу различите од закона који владају грађанством, криминалом и ритуалним питањима: сви су они дати од једног Пастира. Библијски Хибру чак нема ријеч за етику у нашем смислу ријечи. Према томе, Библија учи етику, али не самосвјесно и као таква: она је извор јеврејске етике, а не гледа на себе, да тако кажем, као на етички текст.

Међутим, и поред тога, остаје питање, која су то етичка учења Библије? Питање претпоставља да је Библија, бар у моралном и теолошком смислу, јединка. Док ову поставку могу одбити неки историчари Библије, она одражава традиционални јеврејски приступ тексту који је усвојен у овом разматрању.

Можда најзначајнија етичка учења Библије јесу тзв. Десет божјих заповијести (тзв. јер постоји много више него десет специфичних заповјести у овом одјељку) датих у Егзодусу 20. Од десет изјава у овом тексту, најмање шест имају директан етички садржај: а) поштуј оца и мајку; б) не убиј; в) не чини прељубу; г) не кради; д) не свједочи лажно на ближњег; ђ) не жуди за туђим стварима (укључујући и жену другог, што указује да Декалог и није баш споменик феминистичким осјећањима). Остале четири (Ја сам Господ, Бог твој...; да се само Бог може обожавати, да се Божје име не спомиње узалуд и обичај Шабата (јеврејски јидиш: шалус) је седми дан у недјељи, везују се за питања, теолошке и ритуалне важности. Ова подјела предмета питања коју рабини касније читају из Библије: између обавеза људских индивидуа и обавеза између људи и Бога.

Много од библијске легислативе укључује прву групу и то је можда и један од највећих доприноса јудеизма западњачкој рели-

гијској традицији: да се Бог обожава кроз постојање хумане и моралне односе са ближњима (Као што су рабини говорили касније да се Бог идеално обожава на три начина: учењем Тора, жртве и молитве и чином доброљубља). Другим ријечима, шта год је моралност њена основа је у Божјој вољи. Бог је једнако веза за моралност као и за религију. Основа захтјева које Бог поставља пред људска створења је међусобно уважавање, што произилази из библијског учења да је човјек створен по угледу на Бога.

С обзиром на то, очито је да особа достиже највиши могући ниво савршенства или самодостигнућа постајући што сличнија Богу, што је то, на људски начин, могуће. То је основа за оно што може бити једна најважнија етичка доктрина хебрејске Библије, имитација Бога (imitatio Dei).

Библијска доктрина imitatio Dei, изражава се у ријечима: Бићете свети, јер сам је Ваш Господ Бог свети; А сада Израеле оно што твој Господ Бог тражи од тебе је да поштујеш Господара свога Бога, да идеш његовим путем и да га волиш и служиш Господу Богу свим срцем и душом; и Бог ће вас успоставити за свети народ под собом као што ти се заклео ако будеш пратио заповијести Бога свога господа и ишао његовим путем.

Ови ставови укључују двије експлицитне заповијести: да се буде свет, јер је Бог свет, и да се иде путевима Господњим. А како да неко постане свет и као Бог? То је из Библије тешко јаснија растумачити и појмити. Левитикус јесте увод у листу заповијести која комбинује морална питања (поштовање родитеља, доброчинство, правда, поштење, доброта према слабијима итд.), ритуална (Шабат, жртвовање и сл.) и теолошка (не помињи име Бога узалудно.) Неко постиже светост слушајући Божје заповијести или идући његовим путевима.

Не треба бити изненађен када јудеизам, који тако јасно наглашава практично изнад метафизичког, уводи доктрину која тако јасно тражи метафизичку интерпретацију, одмах инсистира на практичној интерпретацији. Имитација Бога није метафизичко питање у јудеизму већ практично и морално. Јеврејима није заповеђено и не смије се заборавити да имитација Бога, као што горе наведени текст јасно каже, јесте заповијест Торе и сачињена је као таква од стране најкаснијих власти, буквално и да се стварно трансцендентују из себе самих у нешто у смислу Бога; прије имају

заповијести да поступају на одређене начине. Кроз постизање практичног моралног савршенства Јевреји имитирају Бога и тако испуњавају своју судбину као појединци створени по угледу на Бога. Ова се поента може нагласити још више, ако се упореди јеврејски приступ имитацији Бога са друга два погледа: платоновим и хришћанским. У Теетету Сократ каже: "Требамо одлетјети са земље на небо што прије можемо; одлетјети је постати као Бог, док је то могуће: а постати као он значи постати свет, праведан и мудар", што има пуну потврду у Платоновом схватању божанства. За разлику од одласка са земље на небо, Тора позива Јевреје да имитирају Бога овдје на земљи испуњавањем његових заповијести. Онда неко не постаје као Бог; појединац иде својим путем, односно поступа у складу са Богом колико год је то могуће за људско биће. У хришћанству налазимо још јасније нагласак на стварној, буквалној и стога метафизичкој интерпретацији имитације Бога. Хришћански Бог је толико жељан да дозволи људима да постану као он, да изводи imitatio humani и инкарнише себе у тијело људског бића.

Имитација Бога се онда проводи преко посредника постаје imitatio Christi, која свој израз налази, не у испуњењу шест стотина и тринаест заповијести Торе, већ у поступцима вјере и повјерења и прије него је његово самоуништење постало очигледно кроз имитацију врлина Христа. Морална импликација хуманости створена је по угледу на Бога, подвлаче оба специфична закона (као што је: "Љуби ближњега свога као себе самог", јер твој ближњи је створен по угледу на Бога као и ти) и генерално универзалистичко вјеровање хебрејске Библије, нешто што је евидентно код класичних литералних пророка (Исаије, Јеремије, Језекиља), исто тако лежи у основи рабинске дискусије што бисмо назвали моралним питањима. Претходно је написано да хебрејска Библија није самосвјесно свјесна моралности као одвојене религијске или интелектуалне категорије. Ово је исто тако тачно, додао би се за корпус рабинских писања који се усредоточују на обредну молитву и текстове који су се око ње развили. И овдје немамо одвојеног, посебног текста који се на експлицитан начин бави етиком, нити очигледног признања етике као одјела мисли која се мора третирати одвојено од осталих питања. Ово стоји и за познати мистички трактат Авот, компилацију максима и проповиједи, од

којих многи укључују оно што ми називамо етичким учењем. Сврха овог приказа одвија се у духу оног што Херфорд предлаже, јесте да опише идеалну личност миснаха; стога се она више врти око побожности него етике.

Чак и више него Библију широки опис рабинских питања се у основи бави једним питањем: како да живимо свој живот како бисмо испунили заповијест да се учимо светима идући Божјим путевима. Рабински одговор на ово био је опис структуре детаљног закона сачињеног да управља сваким аспектом нашег понашања. Структура, тијело закона зове се Халаха (проповједнички, ако не етимолошки изведена из хебрејске ријечи за "начин-пут", преводи се кинеским концептом дао, и узето као спецификација како неко иде Божјим путевима) и укључује, али није ограничен на морална питања. Међутим, потпуно свјесни да ниједна спецификација законских обавеза не може покрити сваку моралну дилему, рабини који користе мисне садржаје и Талмуд ослањају се на бројне библијске заповијести, као што су: "Праведност, слиједићеш праведност", "Радићеш што је добро и исправно Божјим очима" - и на једну од њихових властитих осталштина, а то је да се иде и изван писаног закона у испуњењу Божје воље - да се захтијева посебно понашање од стране Јевреја. Такав захтјев може се оправдати на тој основи да нико никада у потпуности не може задовољити обавезу имитирања Бога.

Централна доктрина да су људска бића стварана по угледу на Бога (као што наведено, основа за заповијест имитирања Бога) наглашена је у познатој дебати између два мисничка рабина: Акибе и бен Азаиа. Њихова је дебата била концентрисана на питање: Која је највећа максима из Торе? Рабин Акиба номиновао је: "Љуби ближњег свога као себе самог", док је бен Азаи говорио: "Ово је књига генерација човјека, по свом лику Бог га је створио". Битна поента за нашу сврху овдје је да нема стварне дебате. И рабин и бен Азаи се слажу да доктрина по којој су људи створени по угледу на Бога јесте централно учење Торе. Бен Азаи цитира саму доктрину, а Акиба њене најчистије моралне импликације. Имајући у виду преференцу јеврејске традиције према пракси у односу на проповијед, није онда изненађење што се у популарном јеврејском уму, барем сматра да је рабин Акиба добио расправу.

Нагласак на поштовању других заснован на томе да су они створени по угледу на Бога исто тако налази свој израз у оном што може бити најпознатије рабинско морално учење, Хилелово такозвано Златно правило. Кад је нејеврејин упитао Хилела да га научи цијелу Тору док је он (не-Јеврејин) стајао на једној нози, Хилел је одговорио: "Оно што не волиш не чини другоме, то је цијела Тора. Остало су коментари. Иди и учи." Можда је само личнио размишљање да је Хилелова формулација овог принципа супериорна у односу на његовог познатог савременика који је фразирао исту идеју у позитивном смислу ("Чини другима како би да они чине теби"), пошто се сматра да неко не може показати већа поштовања према другоме него кад га остави на миру уколико његово понашање никоме не штети.

Све у свему, упркос важности моралних учења у Библији и Талмуду, ови текстови не познају самосвјесно изграђен морални систем; они чак нису свјесни ни етике као одвојене религијске, интелектуалне или људске категорије. Тек у средњем вијеку под очитим утицајем грчке етичке мисли која је пренесена кроз ислам, први пут налазимо одвојен корпус јеврејске мисли самосвјесно и експлицитно посвећене етици. Форма је могла бити грчка, питање исправног понашања очито није нешто ново. Оно што је ново јесте композиција текстова која се бави моралним понашањем између строгог контекста Торе и Халаха (Халахаха). Литература овог периода подијељена је од стране Тисбија и дана у четири категорије: филозофска, рабинска, пијетистичка и кабалистичка. Везано за филозофски жанр налазимо да се етика учи у филозофским и мистичним текстовима, проповиједима, опорукама и писмима, причама и легендама, поезији, коментарима Библије и Миснаха и приручницима етичког понашања.

Везано за прву од четири категорије средњовјековне јеврејске етичке литературе, чини се да је основно питање које се подвлачи дискусија о етици међу средњовјековним јеврејским филозофима имало везе са природом Бога: важност коју неко придаје етичком понашању (vita activa насупрот vita contemplativa) зависи од нечијег виђења људске природе. Пошто јудеизам учи да су људска бића створена по угледу на Бога, слиједи да наша процјена људске природе зависи умногоме од наше процјене божанске природе. Ако је Бог протумачен као суштински активан, онда бисмо

своје савршенство требали наћи у контемплацији и етика игра сходно томе мање битну улогу у нашим животима, често вођена као пропедеутик интелектуалном (контемплативном) савршенству.

Ово питање наглашено је у раду најзначајнијег средњовјековног јеврејског филозофа Мојсија Мајмонидеса (1138-1204). У раду Закон карактерних црта Мојмонидес је је представио мало измијењену верзију Аристотелове етичке доктрине и концепције као етичко учење јудеизма. У свом филозофском раду Водич за збуњене, чини се да он даје предност чисто интелектуалистичкој интерпретацији јудеизма, смањујући етичко (и истовремено халахаијско) савршенство до нивоа неопходног пропедеутског за постизање интелектуалног савршенства. Међутим, на самом крају књиге поука практична орјентација јудеизма побјеђује и Мајмоидес информише читаоца да најистинскија савршеност укључује имитацију Божјег доброљубља, правде, праведности након што је постигнут највиши могући ниво интелектуалног савршенства. Филозоф Мајмонидес, могло би се рећи, наводи нас да имитирамо Бога путем метафизичке спекулације. Мајмонидес рабин не може то оставити на таквом нивоу и инсистира да та имитација има практични утицај на наше животе у заједници.

Можда као одговор на етичка писања средњовјековних јеврејских филозофа, многи писци су често својим текстовима улазили у анализе, у покушају да докажу да ови текстови пружају све што је некоме потребно да сачини комплетан етички систем. Прихватајући рабински налог да се враћамо и враћамо на Торе, јер је у њима све садржано, сматрало се да нема потребе за осврtање на Аристотела ради инструкција било за форму или садржај етике. Радије су била опредјељења да све што је некоме потребно може да тражи у Торама и рабинским компилацијама. Рабинска етика није јединствен средњовјековни феномен и радови се и даље пишу до дана данашњег у овом оквиру. Цијели покрет, који је почео у посљедњем вијеку и за који су везани значајно модерни елементи, тзв. Мусар покрет (којег је сагледао Хилел Голдберг) је можда најбоље схваћен као верзија средњовјековне рабинске етике.

Пијетистичка етичка литература повезана је са кругом мистичара и пијетиста који су били активни у Њемачкој у дванаестом и тринаестом вијеку. Ова литература је у великоме заокупљена специфичним проблемима и актуелним ситуацијама, прије него -

потрагом за општим принципима. Обиљежена је дубоким пијететом, празновјерним елементима типичним за јеврејски народ насупрот елитној религији с акцентом на напор укључен у провођење моралних и религиозних поступака: што је већа тешкоћа код провођења поступка, то је он више хвале вриједан. Ова идеја и паралелна спознаја да је пијетист обиљежен својом послушношћу према закону неба, који је строжији и захтјевнији од закона Торе којих се сви други морају придржавати, можда и није била у потпуности без преседана у јудеизму, већ јој је дат нови нагласак од стране удружења пијетиста и мистичара. Овај позив на супероргаторно етичко понашање имао је велики утицај на каснији развој међу европским Јеврејима.

Један од набитнијих интелектуалних развоја у историји средњовјековног јудеизма било је дизање и ширење јеврејског мистичког покрета званог Кабала. Кабалистичка идеја, која је имала значајан утицај на јеврејску етику била је спознаја да религијски поступци могу имати дубок утицај на саму структуру универзума. Ово, наравно, има смисла у контексту виђења свијета који види физичко и духовно у сталном стању активне међусобне пенетрације. По овом мишљењу нема проблема са држањем да дефинитивна међузависност може постојати између дијела људског бића и развоја у свијету.

Све до 1789. године у Европи и много касније у муслиманском свијету Јеврејима није било допуштено да у потпуности узимају удјела у културама и друштвима око њих. Када је такво учешће било могуће, Јевреји су наступали са ентузијазмом. Ова отвореност и укључивање у ширу културу је једна од суштинских разлика које обиљежавају модерни за разлику од средњовјековног јудеизма. Друго обиљежје различитости модерног јудеизма јесте начин на који је постао издијељен на много конкретних покрета, трендова, па чак, можда и деноминација. Стога, јудеизам се данас разликује од средњовјековног по својој врлини отворености према укупној проблематици модерности и по тој ствари више не говори једногласно (или са много различитих, али ипак суштински хармоничних гласова, за оне који инсистирају да је јудеизам увијек био обиљежен плурализмом) у свом настојању да одговори на комплекс проблема. Оваква ситуација је јасна у случају етике. Неко може сматрати да јеврејски мислиоци који држе да је јеврејска етика

есенцијално аутономна у кантовском смислу и други који славе чињеницу да је она била и треба бити апсолутно хетерономна. Сваки могући став по питању односа између етике и Халаха је насилно одржаван од стране различитих мислилаца као ауторитативан став према јеврејској традицији. На конкретнијем нивоу има рабина који се хвале импресивним препорукама као стручњаци у пољу јеврејског закона и етике који свједоче пред конгресним комитетима и изучавају питања абортуса и представљају дијаметрално супротне ставове о јеврејском понашању према абортусу.

Јевреји и јудеизам нису, наравно, јединствени у овом погледу. Они су, као и сви други, само још више фракцијска јеврејска реакција на проблеме постављене од модерног свијета, а то је исто тако рефлексија природе моралности, колико је рефлексија природе јудеизма.

На крају ове опсежније расправе враћамо се поново на почетак око спорне дефиниције јеврејске етике уз све ограде, искушења, недоумице, могуће неспоразуме и условну употребу па стоји: "Етика у Јевреја представља етички систем и кодекс јеврејског народа. Етика Јевреја вуче коријен из Библије (или Tanah) и Талмуда. Налази свој најпотпунији израз у Халахаху, правни систем Јевреја, гдје се јасно каже да морална перспектива и акција потичу из послушности према Богу". Јудеизам се понекад назива етичким монотеизмом, али се назива и Тора монотеизмом.[58]

Изгледа да би најбоље ову компликовану и многозначну расправу о јеврејској етици било добро завршити улогом и значајем праведника у јеврејском предању. Предање о праведнику се појављује у јеврејским изворима веома рано, а највише у Tanah-у, старозавјетном штиву Библије. Ријеч праведник води поријекло из хебрејског језика, а о каквој се правди ради најбоље говоре стихови из пророчке књиге Јешаје (Исаије) у изврсном преводу Ђуре Даничића:

"Росите небеса, озго
и облаци нека капљу правдом,
нека се отвори земља

[58] Encyclopedia of Ethiics, Susan Neiburg Terkel, consulting editor, R. Shannon Duval, editor, Unated States of America, 1999. str. 145.

и нека роди спасењем
и заједно нека узрасте правда;
ја Господ створих је".

Праведник чини правду по закону, не скрнави жену ближњег свог, не пљачка нити отима, хљеб свој даје гладном и нагог одијева одјећом, на лихву не даје нити камату узима, устеже се од зла и по праву и истини суди и по Божјим законима, ходи и његово право чува да би чинио истину. То је праведник и такав ће одиста, по ријечима Господа, живјети, наводи пророк Језкиљ. Из свега произлази:

"Човјек је тај, који поред божанске cedaka, правде и закона, права, врши и обавезан је да врши праведна дела да чини cedaka, дакле да у свом свакодневном делању поступа по праву и правди, по законима и праведности, буде cadik - праведник."[59] Значи, праведник је темељ свијета.

Напомена: Сачувана писма из Тел-ел-Амарне дају општу слику палестинског и сиријског живота до уласка Јевреја у долину Нила. Претпоставља се да "Хабуру" који се у преписци помиње значи Јевреји (Хебреји).

Јеврејски пословни морал заслужује значајну пажњу, јер су Јевреји, као и Феничани, били ненадмашни трговци у старом вијеку. За разлику од Феничана, они су опстали, упркос свим прогонима и катаклизмама у историјском трајању па су данас водећи пословни људи у савременом свијету.

Пословна култура и пословна етика овог народа од давнина садрже право умијеће у пословању у односу према пословним партнерима: изграђене манире, висок степен уважавања странака у купо-продајним односима, толеранцијију, поштење и појерење и једну врсту моралног кодекса који плијени својом учтивошћу, сусретљивошћу, стрпљивошћу, професионалним понашањем, хуманошћу, дисциплином, поштовањем личности, договора и рокова, коректношћу при рекламирању и осталим фер плеј поступцима.

Јеврејска пословна етика спаја традицију са савременошћу, усваја искуства и тајне вишемиленијског развоја на пословном

[59] Еуген Вербер: Праведник у јеврејском предању, Културе Истока, бр. 30, Дечје новине, Горњи Милановац, 1991, стр. 24-25.

плану и прилагођава се новим трендовима пословања па спада у ред настаријих и најкоректнијих у читавом свијету.

3. Књижевност и умјетност Јевреја

Књижевност, умјетност и култура Јевреја у ширем смислу створени су у дугомиленијском развоју у матичној земљи и на осталим просторима гдје су доспјели Јевреји послије изгона.

Старојеврејско писмо није идентично с квадратним и два курзивна писма која су данас у употреби. Оно своје поријекло води из месопотамијског клинастог писма, док најстарији текстови писани старојеврејским потичи из XI и X вијека. п.н.е. Сва писма са старојеврејским садржајима била су консонантска, а вокалне знакове су почели да употребљавају јеврејски научници у VIII вијеку. Поред квадратног писма уведеног за вријеме вавилонске владавина, данас у употреби двије врсте курзивног писма као и у другим језицима неасимилованих Јевреја (jidiš, ladino).

Током дуге историје Јевреји су користили два или више језика, али се хебрејски којим су писани споменици може сматрати изворним језиком јеврејског народа, Хебрејски језик сс сврстава у тзв. канаанску групу сродних семитских језика. најстарији степен свога развоја у старојеврејским племенима овај језик је достигао у XX вијеку п.н.е. Остао је говорни језик јеврејске државе до задњег миленијума п.н.е. Основни споменик из овог раздобља је Стари завјет.

Негдје од VI вијека п.н.е. присутан је утицај арамејског језика у лексици и граматици код Јевреја па се дјеломично истискује хебрејски иу говорне употребе. У раздобљу од II вијека п.н.е. до III вијека н.е. слиједи стварање послијебиблијских, односно талмудистичких зборника и тада се хебрејски кезик обогаћује ријечима из грчког и латинског језика. У писаним аналима се биљежи да је у IV вијеку хебрејски језик престао да буде говорни језик, али је сачуван као језик "светог учења" и богослужења.

У таздобљу од IX до XV вијека хебрејски је поново заступљен у свтовној књижевности, а дјеломично у средњовјековној филозофији и науци и налази се под утицајем арапског језика. Тек у XIX вијеку

јавља се обнова и настаје модерни хебрејски језик. Од стварања модрене хебрејске државе 1948. године овај језик постаје службени за читаву земљу и израелски народ.

Јеврејску књижевност сачињавају језичкокњижевна дјела која са односе на све Јевреје и обухватају: легенде, религијску историју, филозофију, поезију и науку. Најзначајније и најчувеније јеврејско дјело је Библија коју су стварали разни аутори и настала је у раздобљу од IX до VII вијека п.н.е., а њен такст је коначно уобличен у VII вијеку п.н.е. Књижевнмост јеврејског народа обухвата више периода: старозавјетно, међузавјетно, хеленистичко и талмудско-мидрашки раздобље, оријентални период и период декаденције, затим период у коме долази до изласка из изолације (XVII вијек до данас). Изласком из изолације остварује се национални препород. Тада долази до великог полета на пољу књижевности. Јављају се бројни пјесници, романсијери, прозни и драмски писци, сатиричари и критичари. Књижевност на јидиш-језику заступљена је од Финског залива до Азорског мора и све до САД. На њему се развија књижевност од XII вијека, а савремени облик добија Хаскалом. Представници класичне прозе су Менделе Мохер Сфарим, ЈИцхак Лејб Перец, Шолем Алхејм и други. У заносу су стварали пјесници социјалистичке оријенетације, затим пажњу заслужују приповједачи и драмски писци. Видно мјесто у јеврејској књижевности заузимају пјесници и приповједачи између два рата: Меше Надир, Кадје Молодиски, Арон Цејтлин и још неки ствараоци, затим долази плејада савремених књижевника и критичара.

Код Јевреја ликовна умјетност није била заступљена као код других античких народа у то доба. На такво стање су утицале вјерске забране ликовног обликовања и честе миграције овог народа. Утврђено је данатичка архитектура по свом стилу припада предњоазијском подручју. Поред извјесне оригиналности, синагога у Толеду садржи мјешавину арапске и готске архитектуре. Многе дрвене синагоге у Чешкој, Русији и Пољској показују сличност с мотивима словенских народа. Модернијеврејски сликари и вајари у XIX и XX вијеку не опредјељују се за национални стил у овој умјетности, већ слуиједе умјетност околине у којој живе.

У јеврејском народу је од давнина заступљено мишљење да звуци звона разгоне зле духове. Истакнути значај имала је

храмовска музика и она која се изводила приликом поклањања цару. Сматра се да су пророци уз заглушујуће инструменте долазили до екстазе, а владари су уз игру и пјесму славили побједе у рату и успјех у изградњи значајних објеката. Цар Давид је и сам био музичаер и у XI вијеку је основао једно музичко тијело. Освећење Соломоновог храма пратио је велики број пјевача и инструменталиста. најстарији храмовски натписи односе се на читање библијских текстова по утврђеним мелодијским формулама. Псалмични напјеви су изведени својеврсним рецитовањем уз и без присуства вјерника. Касније храмовски напјеви трпе стране утицаје, али народне мелодије које пјевају Јевреји широм свијета имају сличне мелодијске обрте. Умјетничка музика развијала се под утицајем старих јеврејских традиција и садржи у себи извјкесне европске и оријенталне елементе. Истакнути јеврејски муички умјетници у ранијем и новијеме времену су: Јоел Енгел, Јозеф Каминski, Ерих Валтер Штернберг, Јозеф Тал, Еден Партош, Уриа Бошковић, Паул Бен Хаим, Марк Лаври, А. З. Иделсон и многи други. У Израелу постоје сви облици музичке умјетности, а и у осталим дијеловима свијета Јевреји велику пажњу посвећују музичком образовању.

IX. ОБИЧАЈИ, ЕТИКА, ВЈЕРОВАЊА И ТРАДИЦИЈА У ПРАСТАРОЈ КИНЕСКОЈ ЦИВИЛИЗАЦИЈИ

"Добра је влада када је принц принц а министар министар; кад је отац отац а син син."

(Конфуције)

1. Географска и друштвено-историјска обиљежја Кине

Народна Република Кина је држава која се налази у источној и средњој Азији, по површини је трећа земља у свијету, а по броју становника убједљиво прва, којој од недавно припада и Тајван; поред Пекинга и Шангаја са изузетно великим бројем становника, постоји скоро десетак градова који су густо насељени и имају по неколико милиона становника. Двије трећине кинеске територије прелазе надморску висину од 1 000 метара. На истоку преовлађују низије са плодним долинама највећих кинеских ријека. Сјеверно и сјеверо-источно су Велики и Мали Кинган и друге планине Кине до око 3 000 м висине, а на југу су нижа побрђа са долинама Сикјанга на југо-истоку земље, док су на сјеверо-западу полупустињске и пустињске висоравни и базени. На југо-западу простране кинеске територије налази се Тибет чији поједини планински вијенци достижу 5 000 – 6 000 м, затим долазе висока хималајска горја на граници са Непалом, Трансхималаји, Каракорум, Кунлун, Нан-шан, гдје је извориште многих азијских ријека. Око Кине налази се највећи океан, највише планине и једна од најдужих пустиња на свијету.

Велике ријеке, грандиозни водопади, бисерне планинске стијене, далека брда и непролазни гребени и литице, благи превоји и низије, уз обиље биљног и животињског свијета, сунчаних поднебља и измаглица су само неке од карактеристика кинеског рељефа.

Јангце (Чингђијанг) је чувена кинеска ријека која у дужини од три хиљаде миља тече кроз плодни југ, док на сјевер хита Хуангхо (Жута ријека), и улива се у Жуто море или залив Печали; зависно од прилика и наноса у кориту, затим долазе остале ријеке: Сикјанг (Сиђијанг), Амур, горњи токови Брамапутре (кин. Цангпо), Салвина, Меконг и друге. Познато је пет "Светих планина", како их називају Кинези, а то су: Тајшхан, Хенгшан, Хауашан, Хангшан и Сунгшан.[60] На тим планинама императори Кине су приређивали грандиозне светковине славећи Небо и Земљу, а вјеровали су да се негдје у дубинама ових планина крију биљке које дају бесмртност људским бићима. Велики канал од Тјенђина на сјеверу па до Хангџоуа на југу, као и остали многобројни канали за пловидбу и наводњавање право су благо огромне кинеске територије; језера Кине су Ћингхаи (Кукунор), Дунгтингху (Тунгтинг), Појанг и друга. Шуме захватају 16% територије и углавном су листопадне, на високим планинама четинарске, а на југу тропске и суптропске.

Тајна је откуд су Кинези дошли на данашњу територију, као и раса од које воде поријекло, затим старост њихове цивилизације. Пронађени остаци пекиншког човјека свједоче о великој старости ове древне цивилизације. Можда би ова енигма могла да се веже за Монголију која је била насељена 20.000 година п.н.е. сличном расом, чији су се потомци проширили у Сибир и Кину стварањем пустиње Гоби на југу Кине. Премда Кина има континуитет писане историје од пет хиљада година, не смије се преувеличавати хомогеност ове културе или кинеског народа у цјелини. Неки елементи њене ране умјетности и производње подсјећају на оне који су потекли из Месопотамије и Туркистана. Имајући у виду да је "монголски" тип сложен и мјешавина настала укрштањем освајачких или имитирајућих раса из Монголије, јужне Русије и централне Азије, може се закључити да Кина није јединствена земља једног народа, већ су у њој заступљене људске варијације различитих карактера, језика, култура, особених по поријеклу и често супротстављених у традиционалном и моралном погледу и по облицима владавине. Имајући све ово у виду може се утврдити да национални састав Кине чине: Кинези (Хани) око 94% становништва,

[60] Књига планина и мора, приредио Зоран Милић, Дечје новине, Горњи Милановац, 1994. стр. 5-11

затим долазе Цуани, Хуи (Дунгани) кинеског поријекла, Ујгури, Тибетанци, Ји, Мјао, Манџурци, Монголи и остали, негдје око 55 националности.

Кина је аграрно-индустријска земља. У Кини је традиционално био највећи број сељаштва и пољопривреда је била основно занимање. Након побједе револуције 1949. године и реорганизације пољопривреде на бази задругарства и пољопривредне кооперативе завршен је процес колективизације земље и трасирани правци развоја па је сељачка имовина, укључивши и окућнице, постала колективна својина. Иначе, Кинези су унаприједили пољопривреду још у ранијим периодима историје, усавршили обраду земље што је олакшало, иначе тешку живот, сељаштву. Основу кинеског развоја чинили су сеоска домаћинства, те усавршавање и развој села и пољопривреде. У Кини се највише гаје: пиринач, пшеница, кукуруз, соргум, јечам, соја, кикирики, чај, памук, дуван, сусам, јута, конопља, шећерна трска, сунцокрет, кромпир, свилена

буба, шећерна репа, поврће, воће, сточне биљке, ананас итд. Сточарство представља важну грану привредног развоја. Нарочита пажња посвећује се узгоју говеда, свиња, оваца, а од живине на прво мјесто долазе патке. Заступљен је ријечни, језерски и морски риболов, развијено пчеларство, вртларство. Велико је богатство у шумама, рудама, воденим ресурсима. До великог изражаја долази развој тешке индустрије, многих произвођачких капацитета, саобраћаја, трговине, грађевинарства, занатства, услужних дјелатности, израда стакла, те предмета од глине, жада и многих других далекоисточних раритета.

Међу стотинама ријеткости, вриједности и драгоцјености Кине посебно мјесто заузимају:

дугачке, дубоке и пловне ријеке и грандиозни водопади, неке од њих спадају у највеће у свијету;
бисерне стијене огромних размјера које сежу у непрегледне висине;
планински вијенци за које постоји увјерење да се приближују непојмљивим небеским висинама и планина на којој посматрач може да види одсјај свога тијела у магли;
далека брда и непролазни гребени и литице;
обиље биљног и животињског свијета уз неке ендемичне и аутохтоне врсте које су типичне за кинеско тло;
ледени висуљци - сребрнасти цвјетови од леда и снијега који цвјетају у сред зиме;
Кинески зид – 2 650 км дуг и преко 2 000 година стар, највећа грађевина људског ума и руку, једина рукотворина која може да се уочи голим оком са Мјесеца;
чудесни, узбудљиви и импресивни пејзажи Гујлинга, по многима најљепши на свијету;
палата Потала на врховима Хималаја у Тибету;
хиљадама година закопана војска од 8 000 коњаника израђених од глине у природној величини;
гвоздена пагода у Кајфенгу;
статуа Буде Лушане у храму Фенгсејн, висока 17,14 метара;
храм легендарног кинеског краља Ју од прије 4 000 година;
чувени храм Ци Јуан (Врт одавања поштовања) на планини Дјухуа;
Камени кинески једнорог пред гробницом цара Вен Дија;

Небески храм, један од највећих у Кини;
Царска палата, некада позната као Забрањени град у Пекингу;
блиставо море од емералда у Унутрашњој Кини и још много ријеткости.

Кинези своју земљу нису звали Кина, већ Тиен-хуа (Испод небеса) или З-хаи (Међу четири мора), Чунг куо (Средње царство) или напокон Чунг Хва Куо (Средње цвјетно царство), а декретом револуције назвали су је Чун Хуа Мин-ку (Средње цвјетно народно царство).

Од праисторије људи живе на обалама Жуте ријеке, гдје је земља била плодна и погодна за земљорадњу и узгој одређених значајних култура, воћа и поврћа. Базен ове ријеке која је мајка хранитељица и представља срце Кине даје свако добро, род, срећу и спас, али хировита ријека се у доба обилних киша и топљења сњегова излива из корита, постаје зла и опасна, плави све под собом и односи усјеве, стоку и људске животе. Од ове ријеке Кинези су проширили своју територији и организовали Царство у средишту, зато што је овај народ мислио да се налази у средишту свијета. Жута ријека или Хуангхо (Хоанг-Хо) добила је име по боји пијеска, односно муља којег доноси са тибетанских висоравни. Наноси ријеке често се таложе на дну корита, водостај постаје висок, вода пробија насип, излива се у равнице и, као што смо већ поменули, плави огромна подручја. Постоје приче да је цар Ју, оснивач легендарне династије Шиа, у 21. вијеку п.н.е. успио да укроти непредвидљиви ток ријеке на тај начин што је изградио насипе и канале и онемогућио да ријека мијења ток и тиме спасио народ, житарице и стоку у долинама и равницама поред ријеке. Ју не би успио да све то тако добро уради и донесе благодет кинеском народу да му није карту свијета поклонио змај који је неким чудом изишао из ријеке и поново нестао! Сјеверне равнице Кине зими шибају ледени вјетрови, али су љети заступљени дуги и топли сунчани периоди погодни за раст житарица и осталих пољопривредних култура. У предјелима јужно од Плаве ријеке клима је тропска и честе монсунске кише омогућују узгајање пиринча и сигурне приносе за исхрану становништва ове многољудне земље. На западним дијеловима кинеске територије преовлађују планине, степе и пустиње. Ту живе полуномадски народи који се баве

сточарством и његују своје обичаје и традиционални начин живота и вјеровања, гдје доминира колективни дух, узајамна помоћ, солидарност, заједничка борба против сваког зла, народне свечаности и славља и остала обиљежја номадског начина живљења. Кинеска историја се поуздањем сеже до око 1 500 година п.н.е., али она са детаљима и испрекиданим хроникама могла би се објаснити до 3000 година п.н.е., док се она религиозна може везати за настанак свијета.

Запањујућ је податак, који говори о Пан Гуу и његовом уобличавању свемира послије осамнаест хиљада година напорног рада и по митском предању он је уобличио свемир 2 229 000. године п.н.е. Од дијелова његовог тијела, затим од даха и гласа, изграђена је ингениозна и импресивна космогонија која свједочи о трајности ове цивилизације, предањима и писаним аналима из далеке прошлости.

Сваки од кинеских царева, свједочи легенда, владао је по осамнаест хиљада година и трудио се да допринесе материјалном и културном напретку земље. У вријеме прије доласка "Небеских царева", како кажу легенде, "људи су били звери, облачили су се у кожу, јели живо месо и знали су само ко су им мајке, али не и очеви", премда се ова организација не може односити само на кинески начин живота, већ је, у извјесном смислу, типична за старе цивилизације. Наводи се да је цар Фу Си био на престолу давне 2852. године п.н.е. и уз помоћ своје царице успио је да научи људе у Кини музици, браку, понашању, цртању, рибарењу са мрежама, припитомљавању животиња, гајењу свилене бубе и издвајању свиле из њезине чауре, потом другим важним и корисним пословима. Након тога на престо долази одлучни цар Хуанг Ди обдарен војничким вјештинама и за вријеме владавине од једног вијека обезбиједио је Кини магнет и точак, сазидао прве објекте од цигле, одредио званичне историчаре, изградио опсерваторију за изучавање небеских тијела, ревидирао је календар и омогућио да се изврши подјела земље.

Ју је владао тако добро да је Конфуције, пишући о њему много миленијума касније, жалио због деградације Кине. Конфуције, стари кинески мудрац, обавјештава нас да су људи у тој држави стицали морални наук гледањем у Јуоа, који је увео реформе у Кини и дозволио да се могу упутити савјети и жалбе

владару. У Књизи историје је записано: "Што се тиче доброг Јаоа каже се да је владао Чунг Куом стотину година. Био је љубазан и добар као небо, паметан и пажљив као богови. Са даљине зрачио је као сјајан облак, а прилазећи му као јако Сунце. Био је богат, али није покушавао да то злоупотријеби и није се много луксузирао".[61]

Јао је, по предању, уступио Свијет Шуњу. Гун је узаврео гњевом против Јао и одлучно упозорио да само онај ко схвата закон Неба постаје владар, а ко схвата закон владара, може достићи положај једног од тројице гунова! Користећи се грешком коју је починио Јао, он је пожелио титулу гуновског велможе. И тада је љута звијер одлучила да подигне метеж: сједињени рогови велике звијери створили су зупце, а репови подигнути увис његово знамење. Позивали су га, али се није јавио. Летио је дивљим просторима и хтио да обори владара Шуњу. И тада су га изгнали на Крилогору и тамо исјекли уским мачем.

За кинески народ, његову културу и историју веома је значајан посљедњи од "Пет вођа" који се звао Шун. Наглашава се да је био стрпљиви херој, који се зналачки борио против поплаве Хоанг-Хоа, унаприједио календар, извршио стандардизацију мјера, увео новине у образовању и пред крај своје владавине поставио поред себе инжињера Јуа, који је успјешно контролисао поплаве и девет кинеских ријека усмјерио да теку кроз девет планина и при том је направио и девет језера. Народ је говорио: "Да није Јуа сви бисмо постали рибе".

Не постоје вјеродостојни записи о Сија династији, око тога се често разилазе мишљења кинеских историчара. Остаци који су пронађени у Хонану, садрже имена вођа који су потицала из друге или Шанг династије. Ту су ископани разни предмети од бронзе и други раритети. Ву Хи је био један од царева ове атеистички настројне династије. Одбацио је богове и вриједност неба. Са слугама је играо шах и побијеђене убијао, а њихову крв спремао у торбу из које су излазила многа зла и оштре казне. Опасни и по злу чувени Чоу Син довео је династију до краја и њему се приписује проналазак штапића за јело. За његову се жену каже да је представљала модел неморала и злобе и у својим вртовима дозвољавала свакојаке изопачености. Они који су критиковали краљичине посту-

[61] Confucius: The Book of History, rendered and compiled by W. G. Olg. London, 1918, стр.20-21.

пке и бунили се против неморалних поступака и злодјела, били су изложени тортури и сурово кажњавани.

Постоји хронологија династија, догађаја и личности, те осталих збивања у дугомиленијском развоју кинеске цивилизације.

Већ је речено да кинеска легенда на живописан начин говори о настанку свемира из хаоса облика јајета. Из распуклог јајета родио се Пан Гу - први човјек. Половина распуклог јајета изнад њега претворила се у небо, а друга половина у земљу. Услиједио је раст неба, земље и Пан Гуа у трајању од 8000 година. Након тога небо је било врло високо, земља изузетно велика, а Пан Гу постаје изузетно велик. Осјећања која је испољавао за вријеме живота и распаднути остаци тијела Пан Гуа, утицали су на стварање временских прилика, небеских тијела, географије Кине, и појави почетка човјечанства, истиче Сретен Драшкић.

Најстарија кинеска историја сеже у изузетно далеку прошлост и о томе постоје оригинални и вјеродостојни подаци. Неки документи, сачувани из тог периода, имају ограничену вриједност. Претпоставља се да Кинези нису били старосједиоци Кине, већ номадски народ сличан Хунима. Дошли су из Шинјианга и Монголије и населили данашњу провинцију Шанси. О настанку кинеске нације и њеним првим владавинама каже: "Кинеска нација се формирала, углавном удруживањем неколико племена од којих су најважнија била: Ji, Jiang, Xia и Shang. У најстарије доба, Кином су владали локални краљеви, а затим су бирани цареви: Помињу се прва три краља (San Huang), Yao, Shun i Yu, а затим пет царева (Wu Di), Huang Di, Zhuaxu, Digu, Tangyao, Yushun. Од првих царева најважнији је Huang Di, "Жути цар", који се сматра оцем кинеске нације. У одлучујућој бици код Zhuolua, поразио је племе Li, које је било прастановник Кине и ујединио кинеска племена. Huang Di се највише задржавао у Shaanxiu. Није имао сталну престолницу, већ је боравио у својим покретним војничким логорима, што указује да су стари Кинези били номадски народ са војном организацијом. Ова организованост огледала се у подели земље приликом наводњавања. Земља се делила на једнаке парцеле. Свака парцела имала је девет поља, која је обрађивало осам породица. Девето поље је било заједничко и од њега се плаћао порез. На деветом пољу налазио се бунар па се овај начин расподеле земље назива "бунарским системом" (jingtianzhi). Равно-

мерна расподела земље давала је кинеским насељима карактер војних логора".[62] Током вијекова Кинези су изградили огромно царство. Њихова наука и техничка достигнућа обиљежили су историју читавог човјечанства.

У историји Кине спомиње се и Куанг Ченг, који је био савјетник војводи Хуану. Подржао је Хуановог брата у борби за контролу Ци и замало да не убије Хуана који из битке излази као побједник и заробљава Куана, затим га поставља за првог министра у држави. Куанг Ченг је свог вођу учинио моћним тиме што је оружје које је било од бронзе замијенио гвозденим и увео монопол на гвожђе и со. Организовао је наплату пореза "да би помагао сиромашнима и наградио мудре и радне људе". Тако је Ци за вријеме његове владавине стабилна држава која је имала своју влауту, ефикасну администрацију и развијену културу.[63]

Конфуције је у својим забиљешкама изнио да људи до његових дана уживају у поклонима које им је оставио Куанг Ченг.

Нарочито је био популаран Чоу-ли или Закон Чоуа који је приписан премијеру војводе Чоуа. Ово законодавство одише духом Конфуција и Менција и вјероватно је производ краја Чоу династије. У правом смислу велике породице обиљежавају почетке кинеске цивилизације.

По историјским подацима, које уважавају кинески и остали историчари, археолози, етнографи и други истраживачи најстарија позната династија је Шанг. Негдје крајем 11. вијека п.н.е. ову династију смјењује моћна династија Чу и она постаје господар земље. Између 481. и 221. године п.н.е. одвија се борба великаша краљевства за власт па непрестани ратови гасе династију и у земљи доминацију успостављају Зрачена краљевста. Тако је 221. године п.н.е. господар краљевства Ћин (Чин) уједињује Кину, и на тај начин се завршава Период зарађених држава. Ћиншихуанг, први кинески цар (259-210. п.н.е.), објединио је земљу и владао гвозденом руком. У његово вријеме отпочела је градња грандиозног Кинеског зида. Због великих пореза и обимних радова, које је изводио, ангажовањем бројне радне снаге, цар није био омиљен код народа и остао је у лошој успомени. У Кини се ширио бирократско-централисти-

[62] Сретен Драшкић: Кракта историја Кине, Тара, Београд, 1998, стр. 13-14.
[63] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 647.

чки облик владавине умјесто ранијег феудалног система. Цареви династије Хуа проширују кинеско царство на запад, потом на сјевероисток и југ, преко Плаве ријеке.

Ова моћна династија влада од 206. до 220. године н.е. Раздобље ове династије спада у класични период кинеске културе.[64] Обновљен је конфуцијанизам, а легализам, на чијој је основи извршена организација царства, гаси се као школа. Кина се проширила изван данашњих граница - на Кореју, Вијетнам и Монголију и на те земље је културно утицала.

Феудални поредак у овој земљи трајао је дуго и био један од најстабилнијих у старом свијету. Настао је из пољопривредних заједница примитивних народа путем апсорпције слабијих од стране јачих и уједињавањем у групу која је имала заједничког вођу и сви њени припадници штитили су се од напада варварских племена и поштовали чврста морална правила.

За Кину феудалног доба, била је карактеристична мјешавина проблема која се рјешавала периодичним реформама. Богатство је расло, а луксуз и корупција аристократских слојева узимали су маха. На дворовима су се сретале уобичајне мјешавине људи састављених од музичара, дворјана, филозофа, књижевника, те осталих повлашћених и често сумњивих појединаца, који су стизали до царске престолнице. Варвари су непрестано опсједали границу и рат је постао сурова стварност и кретао се од игре аристократа до такмичења у клању и убијању. Анархија је бивала све очигледнија, а немоћни мудраци су узалуд опомињали и очајавали због неуважавања и игнорисања од стране владара и утицајних аристократских слојева.

Сељак је морао да сије жито и то само понекад за себе, а већином за феудалног газду. Држава је личила на лабаву асоцијацију у којој су барони условно признавали суверенитет војводства и регистровали раднике за различите послове. Функциоери и остали утицајни људи у царству су подучавали народ пољопривреди и контролисали производњу свиле. Влада је имала монопол на рибу и со у многим провинцијама. У градовима је дошло до процвата трговине и издвајања моћног слоја трговаца, који су удобно и раскошно живјели и били склони луксузу. Можда би за то вријеме

[64] Едуард Кале, Повијест цивилизација, Школска књига, Загреб, 1982, стр. 116.

могла да стоји ова карактеристика Кине: "У условима нејединства и очигледног хаоса, ментални живот Кине показао је виталност која је узнемирујућа за генерализацију историчара. У том хаотичном добу постављени су, наиме темељи кинеског језика, литературе, филозофије и умјетности, комбинација живота додатно осигураног економском организацијом и снабдјевањем, културе која још није потчињена тиранијом неизбежне традиције и царске владавине, те је била социјални рам за најкреативнији период у историји кинеског ума. У сваком двору у хиљаде градова и села, песници су певали, граничари су окретали своје точкове, ливци су изливали елегантне посуде, доколичарски писци претварали у лепоту карактера писаног језика, софисти су радознале студенте подучавали триковима интелекта, и филозофи мудровали над несавршенством човека и декаденцијом држава".[65] По свједочењу писаних извора у Кини Јин Ченг је са свега 13 година ступио на трон царства Ћин. Остали кинески владари су почели да страхују од њиховог моћног противника и да смишљају интриге и завјере.

У ранијој констатацији наведено је да је 221 п.н.е. за цара проглашен Ћиншихуанг (Ши-Хуанг) који је тиме понио прву царску титулу у кинеској историји. Он је управу земљом повјерио намјесницима који су дословно слушали и проводили његова наређења - мандаринима. У то вријеме проводе се реформе по царском наређењу, па се закони, мјере, новац, писање и календар уједначавају. Једна од занимљивост и чуда, било је и наређење да "размак између точкова на коњским колима мора бити једнак у читавој Кини!" Смеле реформе које је проводио цар разљутиле су мудраце па су почели понешто да му замјере. Међутим, цар није прешао преко увреде и наредио је да се погуби 460 мудраца. Том приликом цар је ишао толико далеко у својој освети да је наредио да се спале све древне књиге о историји кинеских владара, као и Конфуцијево учење, Великаши су у Кини, без обзира да ли су управљали малим краљевством или огромним царством, били поштовани као богови, имали су политичку и вјерску улогу, уз све свечаности и почасти и одавање признања и обвљања осталих церемонија које су потврђивале царску моћ, углед и неприкосновени ауторитет.

[65] Сретен Драшкић: Кракта историја Кине, Тара, Београд, 1998, стр. 13-14.

Цар је био Син Неба, врхунски шеф бирократије, заповједник царске војске, главни чувар традиције, шеф церемонијала и прималац дарова од вазала. Његове одлуке и дјела су се спроводили без поговора, са тачношћу и прецизношћу које задивљују. Великаш се понашао отмено, препотентно и са великом углађеношћу и манирима достојним њиховом рангу: не игра, не пјева и не смије се. Царски задатак је био да стање реалног свијета усклади с космичким поретком и влада у складу с врлином. Стајао је усправно и достојанствено, покрети су му били спори и одмјерени. Мало је говорио, већином покретом главе или кратко и потврдно, односно одрично, зависно од ситуације која је захтијевала одговор. Великашки оброци су се састојали од већег броја јела и састављали су се у зависности од годишњих доба. Онај ко је разговарао са великашем смио је да га гледа само испод браде. Аутократски политички систем Кине се састојао од Цара као шефа државе, предсједника Владе и министара разних ресора. Класа ситних и убогих сељака називана је "црним главама". Они су проводили живот у тешком и напорном послу. Једино су сеоске свечаности доводиле до промјене у једноличном животу ових мученика и чемерника који су били осуђени на тежак рад и понижавајући положај у друштву.

Постојала је подјела рада између мушкарца и жене на селу: мушкараци су радили пољске послове, бавили се ловом и риболовом, док су жене гајиле свилену бубу и ткале. У топлим периодима сељаци су обрађивали земљу, жели житарице, припремали прехрамбене производе за зиму, себи и стоци, док су жене, у зимским данима, ткале конопљу и свилу. Од стоке су гајене свиње, овце и живина.

У прољеће и јесен одржаване су сеоске свечаности у природи, тј. приређивањем игара, плесова и пјесама. У тим приликама упознавали су се младићи и дјевојке и договарали око ступања у брак. Сељаци су често морали да напуштају своје породице и одлазе у далеке крајеве ради изградње насипа, канала, путева и других грађевина. Земља је све више допадала у руке богаташа, а сељаци били у ропском положају, крајње понижени и обесправљани. Поред наведених тешкоћа и несрећа, дешавали су се глад, поплаве и ратови. Сељаци су, у таквим приликама, сву кривицу сваљивали на цара. До велике побуне сељака, против цара у Кини, дошло је 184. године н.е. а побуњеници су носили турбане жуте

боје, тј. боје своје земље. Ова побуна је имала велике размјере и допронијела је паду династије Хан. Послије овог одсудног пада, смјењују се периоди разједињавања са периодима јединства и хомогености кинеске нације. Кинеско царство ће, упркос бурама и олујама, те нападима спољњих непријатеља и варвара, опстати све до почетка 20. вијека и наставити да се развија у духу новонасталих промјена.

Династија Танг (618-907) и династија Сунг (960-1279) настављају технички напредак и развој Кине и долази до нових открића: штампарије и барута око, 10. вијека, чиме је Кина постала претеча научно-технолошког развоја у свијету, све до 17. вијека.

Монголи, један од најмоћнијих степских народа (1280-1308), су номадске етничке заједнице. Године 1227. успјели су да пријеђу Кинески зид, пробију сва утврђења и одбрану Кинеза, потом да заузму и сам Пекинг и организује своју власт у тој држави. Кублај-кан је 1280. године, основао династију Јуан, када је дошло до асимилације Монгола у супериорнију кинеску нацију. Кина се у то вријеме отвара према свијету; долази до развоја трговине, поморског саобраћаја и осталих облика привредне и културне сарадње са свијетом. Управо у то вријеме Венецијанац Марко Поло је боравио у Кини и Кублај-кан му је током три године повјерио управљање једном кинеском облашћу.

У доба династије Минг (1368-1644), нарочито за вријеме цара Јунг-Ло (1403-1424), осјећа се и даљи напредак Кине у изградњи забрањеног града и осталих значајних објеката у земљи. Забрањени град је импресивна палата у центру Пекинга која постаје резиденција свих кинесих царева и њихових породица. Овим је још једном потврђено да су кинески цареви тежили да свом народу оставе дјела непролазне вриједности и да је организација царства најсавршеније функционисала управо у Кини.

Династију Минг на престолу Кине насљеђује династија Ћин (Чин). Она ће владати овим великим царством од 1644. године до 1912. године и посљедња је династија која ће владати Кином након чега долази до грађанских ратова, нестабилности и бројних других потреса у Кини.

Цар Куанг Ли (1621-1722) из династије Ћин био је познат као војни заповједник, државник и научник. У 18. вијеку долази до највећег територијалног проширења Кине.

Година 1911. Кина је проглашена републиком са Сун Јатсеном као предсједником који 1912. године даје оставку и на чело Кине долази генерал Јуан Шикај. Касније слиједе догађаји из новије историје Кине који трају до данашњих дана.

Једна од величанствених грађевина у старој кинеској цивилизацији је Кинески зид дуг 3 000 км. (неким монографијама стоји 2 650 км), висок око 15 метара, широк, при основи 8 метара, а на горњем дијелу 5 метара. Стар је преко 2000 година, а има 25 000 стражарских кула распоређених на равномјерном растојању. Зид је повезивао старе одбрамбене бедеме и штитио земљу од напада варвара и служио за снабдијевање различитих гарнизона. Џиновски зид није довољно заштитио Кину од најезде освајача. Кинези ову монументалну грађевину називају Chang-Cheng.

Ова монументална грађевина, видљива голим оком са Мјесеца, имала је дугу историју градње и мноштво других догађања и особености: "Кинески зид је велико архитектонско достигнуће древне Кине. Још 400. година пре нове ере, у Периоду зараћених држава, краљевства Чу, Веј, Џао, Ћин и Џунгшан изградила су зидове на различитим стратешким тачкама да би се лакше одбранила једна од других. Пошто је први од царева династије Ћин победио својих шест противника и први ујединио Кину, сјеверни зидови краљевства Ћин, Џао и Јен оправљени су и повезани 214. година пре нове ере, као заштита од инвазије хунске аристократије. После збацивања царева Ћина, све наредне династије Хана, Северних Веја, Северних Ћија, Северних Џоуа и Суја, доградиле су заштитне зидове на северним границама, тамо гдје су дошле у сукоб са номадским групама из Монголије. За време династије Минг (1368-1644) "Кинески зид, тада је обично назван граничним зидом, био је осамнаест пута дозиђиван као одбрана од Татара и Вала".[66]

Изградња овог зида је јединствени грађевински подухват у свијету. Цар је окупљао на хиљаде људи из свих дијелова Кине, који су као робови мукотрпно радили под војничком дисциплином. Многи градитељи грандиозног здања умирали су од болести и исцрпљености. Њихова тијела су уграђивана у зидове, па је зид,

[66] Кина, Југословенска ревија, Београд, Народна издавачка кућа лепих уметности, Пекинг, 1980, стр. 57-58.

поред крви и зноја, те натчовјечанских мука и тешкоћа, односио и људске животе.

Ови невјероватни, исцрпљујући и крајње напорни и одговорни послови трајали су око 2 000 година. Поред Кинеског зида, сељаци су били ангажовани на изградњи путева, палата, храмова, канала за наводњавање и осталих објеката. Кинези су водили бројне ратове у својој дугој историји са номадским племеним акоја су највише упадала са сјевера земље, а и крваве грађанске ратове. Некада су ратови вођени на овај начин: "У почетку ратују племићи, који поштују правила витештва и части. Међутим, у време зарађених краљевстава рат постаје крвави насилни сукоб у коме победу редовно прати покољ. Ово време сталних ратова условљава развој војске."[67]

У почетку кинеске историје ратови су се водили на тај начин што се ратом бранила част великаша. Зарађене стране су се сукобљавале борним колима. Двоколице су вукла четири коња. У сре-

[67] Цивилизације древних народа, Змај и Атлантис, Нови Сад, Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица, 2002, стр. 76.

дини кола налазио се возач који је био храбар и одважан, а с његове десне стране копљаник, док је на лијевој био стријелац.

Судар ратника у борним колима био је суров и крвав, завршавао се нечуваним трагедијама и окрутним погубљењима противника. Негдје од 3. вијека п.н.е. Кинези мијењају правила ратовања. Они су се сукобљавали са Хунима који су били страшни ратници, који су на брзим коњима попут вихора упадали на кинеске територије, одапињали смртне стријеле и брзо освајали поједина мјеста. Кинези убрзо замјењују копља мачевима и самостријелима и у ратним сукобима користе коњицу. Језиви су били призори за вријеме Зарађених краљевстава када је владала ратна пустош, насиље, тиранија и гнусно убијање. У многим дијеловима земље гомилао се ратни плијен, робови, коњи и стока, на бојном пољу је остајало на хиљаде одсјечених глава.

У древној Кини био је обичај да више нараштаја живи под истим кровом у слози, међусобном уважавању и љубави. У кинеској патријархалној породици посебно се поштују старци. Отац има изузетно важно мјесто и он је стожер око кога се све окреће. По старој кинеској традицији изнад врата се окаче лук и стријела ако се роди дјечак, а пешкир или нека тканина уколико на свијет долази дјевојчица. Рођење дјечака се јавно прославља и оглашава, док се то не чини за дјевојчице. Новорођене дјевојчице не смију имати никаквих физичких недостатака. У случају да су примијетни деформитети или било какво физичко оштећење, родитељи односе дијете у поље или шуму и напуштају га.

Мала дјеца оба пола проводе дјетињство у кругу жена. Дјечак се учи да буде одлучан и ауторитативан, а дјевојчица послушна и покорна. С навршених седам година дјечаци се одводе код учитеља који их уче древним ритуалима, љубазности, врлинама, гађању луком и стријелом и осталим ратничким вјештинама, те уљудном понашању и префињеним манирима. Дјевојке одлазе у просторије за жене и тамо уче да ткају, преду, шију, гаје свилену бубу и раде остале женске послове везане за кућу и породицу.

Брак се у Кини склапао око четрнаесте године и уговарали су га родитељи. Супруга је са својим мужем живјела код његових родитеља. Традиција испредања свиле стара је у Кини 5 000 година, па је вијековима љубоморнао чувана тајна гајења свилене бубе и поступак производње свиле. По кинеском предању божанска

гусјеница је понудила владару побједнику тканину, коју је испрела. Краљица је била одушевљена и опчињена тканином која је била "лагана попут облака и глатка попут воде." Одлучила је да гаји свилену бубу на листу дуда и прва је испредала свилу. Отада се гаји свилена буба и њена производња и умножавање постају типично кинеско умијеће.

Жене се највише баве одгајањем свилене бубе на тај начин што се велике гусјенице ларве лептира пусте да на припремљеној подлози испредају чауре од дугих свилених нити. Прије него што гусјеница пробије чауру и претвори се у лептира, жене са њих увјежбаним покретима скидају влати свиле. Влати су дугачке око 1 км а тешке свега 1 грам. Више влати се сједињује заједно у једну која се испреда и од ње се добија тканина. Још далеке 138. године п.н.е. изасланици цара Ву-Тија полазе са товарима према народима Запада и тиме се успоставља Пут свиле којим ће се вијековима одржавати веза између Истока и Запада. Негдје од 1. вијека наше ере Римљани су увозили свилу из Кине.

У спису Пловидба око Еритрејског мора помиње се Кина и трговци који из њене унутрашњости доносе сирову свилу, влакно и тканину звану серикон, пролазећи кроз Бактријану, пјешице доносе у Баригазу, а затим, пловећи Гангом, чак у Лимурију (Мала Азија.) И није лако било продријети у ту земљу, јер се само мали број из ње враћао.[68]

Постајала су три пута, прве главне осе којима се одвијала трговина, између Кине и Запада, а на којима се налазио велики број мјеста. Оаза Каши је било мјесто на којем су се састајали трговци из Средоземља, Персије, Индије и Кине са робама из својих земаља, а Кинези су највише доносили свилу и враћали се кући пуни робе и успомена. Трговци су се разликовали по изгледу, начину одијевања, језику, вјери и обичајима. Путеви којим су тада трговци ишли били су пуни природних препрека, опасности и неизвјесности. Дочекивали су их разбојници, пљачкаши, гусари, одметнуте наоружане групе, стражари и понекад су их дочекивали ратни сукоби, падали су у немилост а многи се никад нису вратили са пута који је представљао својеврсну авантуру која се често и животом плаћала.

[68] Пут свиле, Југословенска ревија, Београд, 1986, стр. 20.

Кинеско писмо је настало око 1 500. године п.н.е. и употребљава се до данашњих дана. Хиљаде кинеских знакова користе се да би исказали предмете, идеје, али никад звуке. Потребно је научити на стотине кинеских знакова да би се знала основа писмености.

Први знаци кинеског писма представљају упрошћене цртеже, који се називају пиктограми. Ти једоставни цртежи могу да представљају покрете или ствари, лако су уочљиви и читају се вертикално. Међутим, временом је дошло до измјене знакова и они су постајали апстрактнији.

На самим почецима развоја писма, знаци којима су се служили Кинези употребљавани су за записивање гатања на оклопу корњаче. У каснијем периоду Кинези пишу на керамици, свили, камену, костима и још неким материјалима. Прве књиге које су написали Кинези прављене су од бамбусових гредица које су међусобно повезане кожом или свиленом врпцом и на тај начин се обезбјеђивало увезивање листова, односно гредица и редосљед текста. Знаци су се обликовали помоћу четкице која се умакала у бочицу од бамбуса са црним мастилом.

Калиграфија је умјетност писања и веома је развијена у Кини. Учитељ ову вјештину и умјетност преноси на ученике на тај начин што их учи редосљеду који морају да повлаче линије за сваки знак, а за поједине знакове и преко десет потеза. Упућује их да су нужни склад и пропорције знакова. Учитељ с лакоћом и одмјереношћу, са лактом доста удаљеним од тијела, вјештим покретима и прецизношћу ствара знакове кинеског писма и умјетност која је на великој цијени у кинеској култури. Иначе, кинеским језиком говори се у Кини, најмногољуднијој земљи у свијету, и овај језик спада у групу цијењених свјетских језика, нарочито у Азији.

Кинези су, толико поносни на кристално бистру воду ријеке Ли, очекивали да свако ко плови низ њено божанско корито крај изванредног бријега Зелени лотос, запјева са њиховим прецима:

"Гуилинг је прва лепотица света,
А Гујлингу најлепши је Јангшуо;
Брегови и воде се надмећу у сјају,
Али један без других нису ништа".

Оно што је допринијело јачању династије Ћин, раздобљу првог и уједињеног централизованог царства своди се на:

- "Јачање средишње државне власти и њених интеграција у приликама центрифугалних тежњи локалних велможа и рецидива прошлости, потискивање моћи насљедне аристократије и настојање да се управљање државом замијени меритократијом заслужним људима које поставља влада или суверен руководећи се у начелу критеријем о промоцији најспособнијих, првенствено оних људи који су се истакли у рату;
- Чврсту организацијску структуру државе која се у основи ослања на заједнице сеоских домаћинстава и оне одговарају држави за исплату пореза, обавезан рад и мобилизацију у случају војних и других потреба;
- Чвршће везивање сељака за земљу ради боље и веће пољопривредне производње, стабилније организације државе, јединственије наплате пореза, сигурнијег извлачења "вишкова" производа, те рационалнијег кориштења средстава рада, особито новог пољопривредног алата, прије свега бољих плугова. Повезано с тим реформа истиче значење слободних сељака и улогу индивидуалних домаћинстава, а нарочито велику важност производних занимања;
- Стимулирање производње посебним мјерама. С такве основе од обавезног рада за државу била су ослобођена она домаћинства која су се истакла на пословима обраде земље и ткања, односно она која су произвела велике количине жита и свиле".[69]

Феномен сељаштва у Кини заузима посебно мјесто па заслужује да се о њему нешто више каже. Истраживање кинеског сељаштва обухвата широк дијапазон питања и проблема, јер је јасно да су сељаци били главни стуб царства па су се сви велики подухвати везивали за сељака и село. Објашњење сељаштва односи се на прилике у селу, политичко-административну организацију, повезаност руралних подручја и центра, превирања и реформе у селу, разна друга кретања у сељачким масама, структуру и ре-

[69] Иво Драгичевић: Кина од небеског царства до наших дана, Прометеј, Загреб, 2002, стр. 36.

зултате пољопривредне производње, расподјелу "вишкова производње" и на друге области сељачког живота. Од Конфуција је остало да је "богатство земље овисније о народу него о владару..." Током дугог времена, сељак је у Кини био формално правно слободан, али на његов положај ће дјеловати многи фактори, па многе идеје из Конфуцијеве хуманистичке доктрине неће много допринијети напретку сељаштва. Дешавале су се и неприлике у селу, проузроковане ратом, елементарним непогодама, интензификацијом мануалног рада, одвођењем сељака на присилне радове и другим мјерама које су подузимали поједини владари.

"И доиста, у стварним околностима живота и рада, сељаков свијет била је његова комуна, а нарочито обитељ. Сељак је радио и живио за њу. Она је најчешће била једина слика о заједници који је створио у своме микросвијету, то што је кинеско друштво било изграђено на обитељској солидарности и хијерархији: отац је био неприкосновени ауторитет, а очева ријеч била закон. Због изнимног великог значаја обитељи - државе у малом - она је, колико су год могућности допуштале, а о томе смо већ говорили, била егзистенцијални и сигурносни ослонац својих чланова... Отац је дословно одлучивао о судбини чланова обитељи, особито дјеце.

С обзиром на господарске, организацијско-сигурносне, традицијске, етичко-филозофске (и козмолошке) идеолошке и др. засаде и циљеве, било је незамисливо да се нетко од чланова обитељи тек тако од ње одвоји, или неконтролирано осамостали ("индивидуализира") без очева допуштања и његова благослова",[70] - наглашава Драгичевић.

Остаје да напоменемо о неким терминолошким и садржајним значењима и особеностима кинеског феудализма. Под појмом кинеског феудализма подразумијева се својеврсно друштвено-економско уређење које је у Кини трајало до 20. вијека, али се сусрећу и други термини као: азијски или орјентални начин производње с кинеским посебним карактеристикама, полу-феудални систем, квази-феудализам, специфични облик феудализма. У самој Кини користе се и термини класно феудално друштво, бирократски феудализам и др. Међутим, чињенице доказују да је кинески феудализам био ефикасан систем и издржао пробу и искушење у

[70] Исто стр. 287.

дуговијековном развоју, те допринио великом друштвеном и економском развоју Кине, премда је ову земљу држао у одређеној изолацији од осталог дијела свијета.

У савременој Кини присутне су нове концепције реформе у којој тржиште и реструктуисање друштвеног развоја имају све важнију улогу. То подразумијева да се нови производни, партнерски, трговачки и слични односи "осамостаљују" одвајајући се у знатној мјери од других норми државног плана-и етатизма, чиме се многи пословно-производни субјекти доводе у изазован и више-мање независан однос, па се питање њиховог пословног морала и морала одговорности поставља, на нов "осебујнији и озбиљнији начин". Послије смрти Мао Цедунга 1976. године, Кина слиједи пут реформе и модернизације на чијем челу се налази Денг Хисиаопинг (Сјаопинг). С таквим размишљањима о моралу и друштвеном развоју, затим о етици и тржишној економији, може се повезати врло важна и занимљива улога радног етоса, културе и цивилизације као фактора раста и развоја.

У расправи о етици у развоју и етици и тржишту савремени кинески аутори истичу историјску улогу искуства и указују на потребне примјене одговарајућих, првенствено конфуцијевских начела у новим, пост-маовским условима. Оваква потреба проистиче из спознаје да су с модерним и јачим развитком економије веће могућности моралних девијација. Ако то изнесемо у ширем значењу, постаје јасно да порастом друштвеног и личног богатства, повећава се потреба за одржавање јавног реда, социјалне равнотеже и уважавања захтјева за ефикаснију одбрану моралности.

Кина - азијски џин, који иде гигантским корацима напријед не заборавља своју прошлост и културну баштину. Све више се у Кини данас обнавља позив на конфуцијанизам, на његова начела и поуке о врлинама, реду, моралним обзирима и слично.

Многи кинески аутори заокупљени етичким питањима у новим тржишним условима и у околностима раста и модернизације економије, враћају се традиционалном, већ споменутом поимању о незаобилазном значењу друштвеног реда, јер је "конфуцијевски идеал успостава сређеног, складног друштва у сагласности с Природом", подвлачи Иво Драгичевић.

Конфуције је неоспорно био јак филозоф, али је остао превише привржен традиционализму, па је његово учење касније пре-

творено у догму попут религије и представљало је велику кочницу духовном стваралаштву и креативности. Кинески идеолози су доста лутали између Конфуција и савремености. Напокон су се окренули критиковању западних вриједности и њихове извјештачености, мегаломаније, трулих и нечовјечних односа у њиховом друштву и многих других тековина западне цивилизације. У најновије доба врши се се прилагођавање Конфуцијевог учења савременим социјалистичким условима привређивања и реформи коју слиједи ова најмногољуднија земља на свијету. У Кини се ствара ситуација у којој јењава јачање националног духа. Можда се то догађа због критика са стране, промјене услова привређивања или због промјене тона штампе. Кинези су заокупљени подизањем свог животног стандарда који има приоритет у односу на национални дух и патриотизам. Може се констатовати да је кинески национализам присутан и нема га, а можда се држи на узди и може да се отме. Постоји могућност да се искористи или злоупотријеби.

Кина ће по својој економској снази ускоро избити на прво мјесто у свијету и постати, не само највећа привредна сила, већ и глобална суперсила, "што подразумијева и њену политичку, војну, технолошку и сваку другу моћ и утицај у свијету."

У сваком случају, појава Великог змаја у Азији оставља отвореним многа питања у региону и свијету. Кинези ће недвојбено постати значајна свјетска сила, а можда и суперсила. Међутим, Кина је оптерећена великим насљеђем прошлости, односно традиционалнизмом, сталним притисцима са стране, нарочито САД. Још није пронађен прави модел социјализма и тржишне економије. Огроман је прираст становништва, а западњачки начин живота полако продире у Кину. Постоје бројне друге баријере. Будућност Кине ће зависити од њеног руководства и стратешких праваца развоја, те истрајности у реформама.

Упркос свему: "Већина данашњих теоретичара слажу се да ће појава кинеског суперзмаја представљати нови феномен у светским односима и да ће довести до прерасподеле богатства и моћи. Наравно, тај прелазак Кине из једног квалитета у други неће бити остварен преко ноћи, неким револуционарним или насилним

путем. Свет ће имати довољно времена да се навикне на нову светску суперсилу и да се прилагоди променама".[71]

Кина је је пронашла свој пут и стала на своје ноге и тражи мјесто за столом, примјећује Ли Куа Ју. Највјероватније је да ће Кинези "Велики змајеви" допринијети рјешавању загонетке будућности и многих пророчанстава о "жутом цару". Ту могу значајно да допринесу Руси и Јапанци, а можда би тројни савез на Истоку зауставио агресивни Запад. Не смије се занемарити значај и утицај савремене индијске цивилизације.

Књига пјесама је настала хиљаду година нове ере. Краљ Ву из династије Џоу је наредио да се сакупе пјесме и да их музичари обраде, прије него што ће њему, Небеском сину, бити предате на увид. Ове пјесме су богате сликама узвишене религије, тешкоћа рата и самоће, љубави. У њима има туге због растанка, чежње за љубављу, срећним животом, жала за младошћу и изврсних призо-

[71] Александар Новачић: Кина (Змајеви долазе), Verzal press, Београд,1999.

ра и пејзажа кинеске природе. У овој својеврсној Антологији заступљене су народне церемонијалне и жртвене пјесме, али и лирска и љубавна поезија. Најпотресније су оне пјесме које говоре о дубоком болу и тузи војника који су морали да напусте своје куће предодређени за смрт која их је чекала на сваком кораку.[72]

У Кини је током дугих историјских раздобља била присутна необична и јединствена мјешавина религије, морала и филозофије. Религија примитивних становника није се много разликовала од вјере примитивних народа уопште. Били су присутни анимистички страх и обожавање духова. Поштовала се репродуктивна моћ земље и изражавано страхопоштовање према небу. Обожавали су се: вјетар, гром, дрвеће, планине, змајеви и змије, а био је заступљен култ плодности па су у прољеће дјевојке и младићи плесали и настојали да се сједине са пољима да би мајку земљу подстакли на плодност. Свештеници и цареви били су у тим данима повезани, а познато је да су први монарси Кине били државници - свеци чијим су великим војним походима претходиле молитве и тражење помоћи од богова.

У кинеској теологији небо и земља су били спојени као двије половине великог космичког јединства и повезане једном везом слично мушкарцу и жени, господару и вазалу, односно везом yin и yang. Важно је нагласити да су небески поредак и морално понашање људског рода у старој Кини били сродни процеси и представљали су дијелове универзалног и нужног ритма који се звао - dao (tao) - небески пут, морал или закон звијезда и означавао је сарадњу дијелова са цјелином. Врховно божанство је оличено у самом моћном небу, које означава морални ред и божански поредак који обухвата и људе и ствари, налажући правичан однос између родитеља и дјеце, мушкарца и жене, слуге и господара, господара и цара, те цара према Богу.[73] Људи су се молили небу као божанству, а филозофи су о њему говорили као праведном и благодарном и поимали су га у безличности. Филозофија се развијала и концепција персонификованог неба се односила на широке народне масе, док је безлично схватање неба било заступљено код обра-

[72] Кинеска митологија, Отокар Кершовани, Ријека, 1987, стр. 47.
[73] Енциклопедија митологија Истока, аутор Rachel Storm, Leo Commerce, Ријека, 2002, стр. 225.

зованих класа и званичној државној религији. Сви ови почеци религиозности у Кини условили су појаву два најзначајнија елемента која представљају фундаменте религиозности: општенародно обожавање предака и конфуцијанско обожавање неба и великих људи. Образовани људи у кинеском друштву су приносили и жртве као једну врсту комеморације, јер је било добро да се мртви поштују и памте. Тиме су се стварали услови да се стари обичаји поштују, а новине опрезно прихватају, чиме ће се обезбиједити услови да царство буде у миру и слободи. Кинеска нација којој је физичко и просторно јединство било онемогућено великим раздаљинама и недостатком саобраћајница, изражавала је снажно духовно јединство и генерације су се спајале чврстом мрежом традиције.

И религија, за коју су се опредијелили учени људи, била је проширење или сажимање популарне народне вјере. Постепено се током вијекова Конфуције издизао путем царских указа до положаја послије самог Неба. Сваки град је подизао храм у његову част, школе су носиле његово спомен-обиљежје, а цар и његови званичници приносили су тамјан и жртвене дарове његовом духу и успомени на њега као једном од највећих ауторитета у богатом народном памћењу. Конфуције није био бог, али је многим Кинезима представљао замјену за бога. Конфуцијанство је признавало врховну владајућу силу свијета па је цар приносио обредну жртву на олтару Неба и поклањао се том безличном божанству као вољи Божјој или поретку свијета. Ова вјера није ништа говорила о бесмртности.

Неки популарни теолози су искористили магловито учење Лао Ц'а и преобразили га у религију. Dao Старог учитеља ја био начин живота који је омогућио постизање личног мира на земљи, а ни у сновима није било слутње о божанству. Тек у другом вијеку наше ере ово учење добило је свој мистички ток захваљујући људима који су тврдили да су у директној линији с Лао Ц'ом добили еликсир који ће обезбиједити бесмртност. Овај напитак је постао популаран да је неколико царева умрло због тога што су му се до крајности толико препуштали. На овај начин су постигнута чудесна изљечења и онима који у томе нису успјели речено је да нису довољно одани вјери па је изостао позитиван ефекат. Људи су се ревносно одали овој вјери, градили храмове и помагали свештенике, али су у ту вјеру били уношени и извјесни елементи личног

сујеверја. Лао Ц'је проглашен за бога, а вјеровало се, да је на свијет дошао путем натприродног зачећа и да је рођен као стар и мудар. Вјерници су свијет населили новим демонима и божанствима, једне су плашили и тјерали, а друге су настојали да прену из дријемежа и чују упорне и заносне молитве које су биле њима упућене.

У хиљадугодишњем развоју daoistička религија имала је милионе привржених од обичних људи до царева и великодостојника, али је на крају завршила поразом и била скоро до краја сломљена. То није учинио конфцијанизам, већ се појавила погоднија религија која је обичном човјеку обећала надахнуће и утјеху.

У првом вијеку нове ере будизам је прешао из Индије у Кину и није био неко тешко и суморно учење, већ вјеровање у божанства која су упућивала и помагала како да се избјегне бол и постигне ослобођење од мука и тегоба, постигне просвјетљење и нирвана. Будизам је у Кини имао два истакнута облика и то хинајана будизам назван "Мала кола" и махајана будизам који се означава као "велика кола", с тим да је махајана будизам био проширенији и успјешнији, те знатно више утицао на традиционалну кинеску културу. Будизам се у Кини прилагодио њеним условима и допунио кинеским елементима, особито из daoizma, па се може говорити о синизираном будизму, односно кинеском будизму који се дијели на народни и будизам елите. О особеном и сложеном карактеру будизма у Кини на Западу се користе називи атеистичка религија или религијски атеизам, премда има будистичких школа (секти) које се никако не могу сврстати у атеистичке.

Упркос свему, у Кини се развило неколико главних школа у дужем и краћем трајању, као што су: амидизам, chan (зен) будизам, тантризам, чиста земља и лотосова школа. Оно што је карактеристично за кинеске прилике је наглашени религијски еклектицизам. У будизму је темељна мисао ослобођење од патње које се постиже прочишћивањем и остварује се у току наших прошлих или будућих трансмиграција душе и реинкарнација, а "бескрајни циклуси" се могу зауставити и тако елиминисати патња, те достићи просвијетљеност прихватањем и провођењем осмоструког племенитог пута. Разноврсна религијска вјеровања у Кини обухватају: многобројне религијске култове и секте, кинеске и стране религије, службене и остале религије, три тзв. велике религије (нео) конфу-

цијанизам, daoizam и будизам и неке друге не толико важне религије, као и религије неких националних мањина.

Будизам се на кинеским просторима мора посматрати у складу с изворном кинеском мишљу и традицијом, прије свега с концептима конфуцијанизма и daoizma. Теолози су ово прихватљиво и популарно будистичко учење прилагодили потребама обичних људи. Будизам је брзо ушао у душу народа, али су били присутни и остаци раније религије Кинеза. Оно што је специфично за реллигије у Кини је да нису искључиве као у Европи и Америци и нису никад довеле земљу у опасност од вјерских ратова. Религије толеришу једна другу у државним оквирима, па чак и у истом срцу. Није риједак случај да Кинез у исто вријеме може бити анимиста, daoista, будиста и конфуцијанац. Он посматра свијет као умјерен филозоф и сматра да би најбоље било када би се угађало свим религијама, и плаћали разни свештеници да изговарају молитве над гробом покојника.

Кинез коме је срећа наклоњена не обраћа већу пажњу на богове, а кад им се обраћа моли за добра на овом свијету. Он поштује своје претке и препушта да doaistički и будистички храмови обављају своју дјелатност уз дужно поштовање према њима. Кинези имају свој поглед на свијет и живот па нису као исламисти ни као хришћани, уколико су се за то одлучили, прихватили то ревносно, него су жељели да остваре срећу на овом свијету. Живот опасан зидинама и у оквиру зидина био је уобичајен за кинеско становништво које је живјело у низијама и долинама. Зидови су служили као заштита од сјеверних номадских племена, а њих су изградиле државе Ch'in, Yen i Chao. Када је Ch'in успио да створи прво свекинеско царство 221. године п.н.е. спојио је претходно изграђене дијелове и успоставио једну континуирану брану. Доминантан елеменат градског призора династије Хан био је зид. Он је одвајао насеља од поља и, формирајући ограђени простор, олакшавао устројавање живота унутар..., имао је изглед узастопних редова зидина у облику правоугаоника.[74]

На крају овог општег пресјека из историје, религије, етнологије, културе и осталих збивања у древној кинеској цивилизацији,

[74] Гари Шнајдер: Живот у старој Кини, Културе Истока, бр. 12, Дечје новине Горњи Милановац, 1987, стр. 42.

нужно је да се нагласи да је још Дидро рекао да су Кинези "супериорнији од других азијских народа у старинама, уметности, интелекту, мудрости, политици и по свом укусу за филозофију", и по суђењу неких аутора, "они о таквим стварима полемишу са најбољим људима у Европи"! Изношене су тврдње да је организација овог царства најбоља откад свијет постоји. То значи да су Кинези створили најбоље облике владавине и најсавршенији начин функционисања царске управе која се икад појавила у старим цивилизацијама. Војвода Кијсерлин у својој импресивној књизи закључује: "Све у свему најсавршенији тип људског рода као нормалан феномен је развијен у старој Кини... Кина је креирала највишу универзалну културу што је позната... Величина Кине обузима ме и све више и више импресионира... Велики људи ове земље стоје на вишем нивоу културе него наши... та господа... стоји на страшно високом нивоу као личности, нарочито ме њихова супериорност импресионира..."[75]

У самом центру Пекинга, на површини од 720 000 квадратних метара, ограђен зидом од 10 метара и широким каналом налази се Забрањени град. Ту је и царска палата, једна од највећих и најбоље очуваних царских резиденција на свијету у којој су од 1420. до 1911. боравила 24 кинеска цара, а посљедњи међу њима био је Пу Ји. Прелијепо здање овог својеврсног града садржи мноштво палата и осталих грађевина које носе називе из кинеске филозофије, митологије и традиције. На крововима царских палата налазе се постављене животиње од жада и другог материјала и симболизују значај оног које живио у тим скоро божанским просторима. По писаним документима стоји да је Забрањени гад градило сто хиљада занатлија и милион радника, а главни архитетка овог огромног царског здања био је Леи Фада. По љепоти и савршенству доминира Палата врховне Хармоније, једина грађевина у овом граду која на извијеним крововима са сваке стране има по десет животиња. Изван зидина Забрањеног града простире се Пекинг који је данас свјетска метропола, али је и он грађен према строгим пројектима царских грађевина.[76]

---

[75] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 641.

76 Александар Новачић: Кинески мозаик, Народна књига Алфа, Београд, 2000, стр. 157-158.

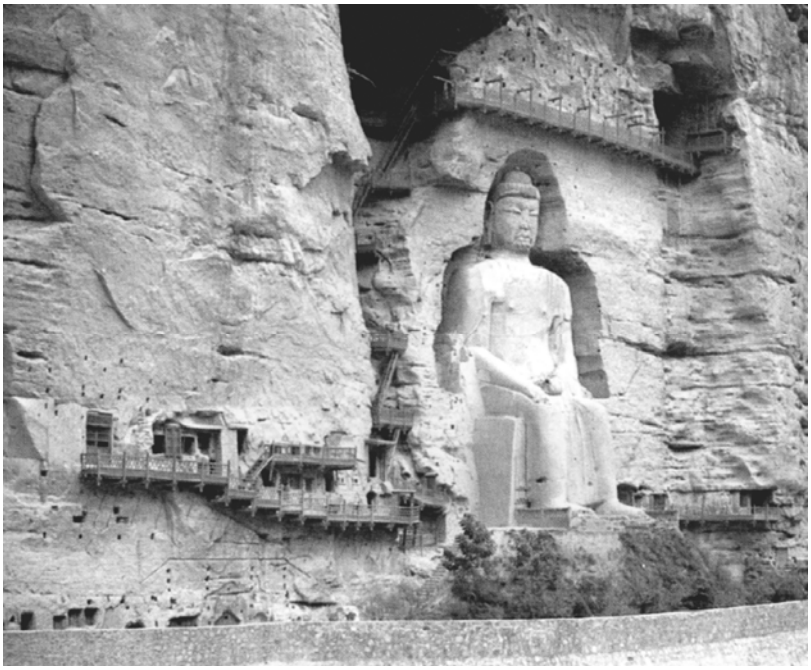

Змај је свеопшти симбол у Кини и симболише императора, снагу и моћ. Ово биће потиче из легенде и састоји се од главе коња, тијела у облику змије и ногу као код кокошке. Постоје бројне легенде о томе зашто су Кинези изабрали баш змаја за симбол. Једна од њих каже да је змај одијелио небо од земље, створио жива бића, те омогућио живот на земљи, па се вјерује да је он праотац људске врсте. Поријекло Жутог цара веже се за змаја, а влада и мишљење да је он имао змајево тијело, људску главу па га је народ звао и Жути змај. Неки кинески цареви су тврдили да потичу директно од змаја. Змајеви и данас представљају омиљену забаву младих и старих Кинеза, а ликови змаја се могу срести у свим дијеловима Кине. Кинези су најмногољуднија земља на свијету, па се често каже: "Змајеви долазе".

Летећи коњ, који је пронађен у једној гробници неког кинеског генерала, не подсјећа на Пегазе из грчке митологије. Већ више изражава укроћену снагу, чврстину и покоравање неким чудним и невидљивим силама. Овај бронзани ат има под ногом малу ластавицу, коју је нагазио и она управља његовим летом. Трговци и цареви изасланици доносили су глас о људима који су

највећи дио живота проводили у седлу на коњима, а вјероватно се то односило на Монголе, ратнички народ који је био везан за коње. Коњи су били лијепи, издржљиви и брзи, да тако нешто није били виђено, те су их Кинези назвали "коњи са неба".

Највећи војни стратег у старој кинеској историји био је Сун Цуа (или Сун Ву Сија), код нас раније превођен као Сун Цу Ву. Мајстрор Сун, ратник и филозоф, прије 2500 година написао је књигу Вештина ратовања, која се у новије вријеме преводи као Умијеће ратовања и главна мисао ове књиге је, да је најбоља стратегија она која рат чини непотребним, затим да је најбоље побиједити непријатеља без борбе. Даље се нижу многе пажње вриједне мисли о рату, од којих наводимо само неке:

"Морални закон захтијева да народ буде у потпуности једнодушан са својим владаром како би га следио уз цену живота, без обзира ма каква опасност претила". "Избећи грешке значи учврстити извесност победе, а то даље значи победити непријатеља који је већ побеђен". "О, божанских ли вештина довитљивости и тајности!"

"Ако познајете непријатеља и самог себе, онда се не треба бојати исхода стотину битака". "Вешт нападу је онај генерал чији противник не би знао шта да брани; вешт у одбрани је онај чији противник не би знао шта да напада".[77]

Кинеског Макијавелија, како називају Шан Јана, владара из области Шан, историја сматра за првог познатог аутора чувеног трактата о управљању државом и народом у Кини прије 2 300 година. Ово дјело било је омиљена литература императора, филозофа, књижевника, правника, савјетника и осталих учених људи. Његова политичко-правна студија има у виду деспотску државу и много пажње у њој посвећено је најбољем начину управљања у земљи које треба да се одвија помоћу кажњавања и награђивања. Шан Јаново дјело је била темељни правно-политички компас легалистичке школе која је одиграла прворазредни значај у формирању владарско-бирократског система управљања у древној Кини. Његова мисао о кажњавању је одраз времена у којем је живио: "Мора се сурово кажњавати чак и за најмање кршење државних

[77] Мисли из књиге: Сун Цу Ву: Вештина ратовања, Војно дело, Београд, 1952.

интереса: у противном је немогуће управљати народом и државом".[78]

Кинеска медицина једна од најстаријих у свијету и прије хиљаду година овај народ је са успјехом лијечио помоћу љековитих трава, акупунктуре, масаже, система дубоког дисања и употребљавао разне друге препарате и љековита средства. Прво се појавио врло давно мајстор хербалне медицине којег су називали Шеногнг, затим долази Класика Жутог цара о интерној медицини. Традиционална кинеска медицина полази од филозофског става да је људски живот највреднији и да медицина треба да лијечи болесне и спасава оне који су на умору. Кинези комплексно посматрају превентиву од заразних болести гдје узимају у обзир социјалне прилике, природно окружење, везу духа и тијела, однос природе, човјека и друштва, психолошко стање, те разне друге сегменте и околноти. Пацијенту се прво испитује пулс, равнотежа yina и yanga,

[78] Александар Новачић: Кинески мозаик, Народна књига Алфа, Београд, 2000, стр. 72.

потом слиједи хербално лијечење, акупунктура или примјена меди масаже. Кинези су познавали тајне дуговјечности, вакцинације, припремања многих препарата, провођења хигијенских мјера, дијете, биолошког часовника и енергије chi. Кинези и данас комбинују традиционални и модерни начин лијечења.

Плијене пажњу кинеско кулинарство, легендарне династије, древни закони, калиграфија, третман учених људи, неизмјерна културна баштина, организација администрације и система царске владавине, особенсоти биљног и животињског свијета, велика открића у старом свијету, дуг континуитет цивилизације, школе мишљења, филозофски погледи, употреба чаја и израда одијела од свиле и разних тканина, те мноштво других значајних проналазака и дјела материјалне и духовне културе.

Јозеф Нидем је написао 25 томова књига о науци и цивилизацији Кине и указао да постоје тенденције на Западу које имају за циљ да игноришу кинеска достигнућа. Међутим, Кина је земља великих открића и скоро више од половине техничких проналазака и научних изума који се користе у модерном свијету измислили су и открили кинески умови и то давно прије Европљана.

Кинезима се приписују открића: папира и штампарије, компаса, барута, децималног система, хербалне медицине и других начина лијечења, падобрана, кишобрана, балона, кормила, шаха, шибице, мјеста за нулу, негативних бројева, висећег моста са луковима, папирног новца, чекрка за пецање, ракета, топова, мина, летећих балона, сеизмографије, магнетске деклинације, летећих змајева, карти за играње, бојних отрова, точка, вакцине, хормона тироидне жлијезде, израчунавања виједности "пи", трансимисије преко зупчаника и много тога.[79]

Такође су кинески генији зачетници модерне пољопривреде, поморске пловидбе, коришћења нафте и гаса, жељезног рала, узенгија, принципа парне машине, производње челика, колица са тежиштем изнад точка и других изума од непроцјењиве вриједности за читаво човјечанство.

[79] Александар Новачић: Кинески мозаик, Народна књига Алфа, Београд, 2000, стр. 70-71 и 101.

2. Класична кинеска етика

Овај рад усусређује се на класични период кинеске мисли (550-200. п.н.е.), јер одатле потичу главне филозофске поставке, премда ће у општим карактеристикама и другим разматрањима бити обухваћен и знатно ранији период. Предузеће се компрехенсивни третман цијеле историје цивилизације, што укључује и будистичку и не-конфуцијанску методу ради, детаљније анализе класичних гледишта.

Разлике између западњачке и кинеске етике су дубоке и широке. Наша наслијеђена грчка психологија дијели его на рационално и емоционално. Она објашњава све људске менталне процесе путем вјеровања и жеље. Наш концепт моралности укључује референце везане за људску способност резоновања. Кинески мислиоци гледају на људске поступке на другачији начин. Они се не позивају на способност нити вјеровања нити жеље као разлога за дјеловање.

Кинески приступ у почетку је више социјални. Хуманост је друштвена па нас социјални dao (пут) води. Кинески етички мислиоци разматрају како да се сачува, пренесе или промијени овај пут - јавност, расправа, водиља. Када су модерни кинески филозофи и писци тражили превод за ријеч етика, изабрали су сложени термин dao de - начин и врлине. Dao је јавна, објективна водиља, de (врлина) састоји се из карактерних црта, вјештина и диспозиција стечених излагањем dao-u. De је физичка реализација dao-a у неким дијеловима људског система - породица, држава или индивидуа. Врлине можемо стећи било интернализирањем начина или она може бити урођена. И dao се укључује више од исправне моралности. Постоје начини у моди, правила понашања у стреличарству, привреди и знању. Dao и де могу имати и негативне конотације, као кад се говори о начинима нечијег противника. Већина кинеских писаца, ипак, користи dao када говори о властитом систему вођења понашања и већина заузима социјално становиште. Преводи као правило, дакле, третирају dao као одређени опис. Они пишу "начин" када нађу dao у тексту (класични кинески језик нема одређени члан). Ово не узрокује потешкоће ако имамо на уму да се различите школе не слажу око тога који је начин - начин.

3. Позитивни период: Конфуције (Kung Fu Zi) и Мо Ц'(Mo Zi)

Конфуције (551-479. године п.н.е), био је први и најзначајнији мислилац класичног периода. Његова мудрост се састоји из ових начела: поштовање других, толеранција, опроштај, вјерност, преданост, повјерење, обавеза и култ предака. Он је тврдио, ипак, да је само преносио правила друштвеног понашања - li (ритуал) насљеђен од старих кинеских царева. Књига Li-a чини Конфуцијев дуо. Конфуције је своје ученике учио dao-u у свим класичним текстовима. Он себе није видио као филозофа већ као историјског сколастика. Његов задатак није био правдање и систематизовање правила већ учење и преношење.[80]

Конфуцијеви ученици сакупљали су дијалоге и размјене мишљења са Конфуцијем којих су се сјећали. Та грађа афоризама изложена је у књизи познатој под именом Аналеки. Његови ученици нису се слагали око значења dao које је Конфуције заступао у својим расправама и тумачењима. Неки су се фокусирали на li (ритуал), а други на ren (хуманост или човјекољубље). Ren се често јављало и помало мистериозно у Аналектима.

Конфуције је правила ритуала третирао као збир описа имена и улога. Његове изјаве нису искључиво укључивале прописане начине и правила по којима је износио своја мишљења. Он није сегментирао li у 9 правила - реченице коју сабиру изнесене мисли. За Конфуција основна улога језика јесте да води наше поступке. Ми чујемо или учимо начине размишљања краљева преко пренесених текстова, насљеђених традиција и конвенционалног говора ријечи. Они су користили језик да би регулисали понашање. Њихове смјернице су нам још увијек доступне јер су записивали и преносили своје ријечи. Налазимо их у експлицитно писаној форми, Li приказује позитивни, културни начин пренесен у литератутуру. Преводи li укључују ритуал, правила понашања, манире, церемоније и пристојност. Најопштији термин који можемо користити за li јесте конвенционалност. Li даје, на примјер, форму обраћања, погребну одору, чак и како сједити за столом. Конфуцијев

[80] Moritz Ralf: Philosophie im alten China, Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1990, стр. 65.

приступ li-u је некритичан. Он никад не поставља сократовско етичко питање: "Зашто слиједити само ове конвенционалне норме?" Ипак, чини се да је био свјестан да конвенционалне норме варирају у различитим областима и у различито вријеме.

Класични кинески филозофи изражавали су своја неслагања када се има у виду и моралност. Преводи се обично и то преводе пуритански као праведност или деонтолошки као дужност пословична правила. Они не индивудуализирају обавезе и дужности као ми. Мислити о li (моралности) као о идеално исправној друштвеној смјерници у језику има своју потврду. Тако Конфуције има конвенционалну моралност (li) за разлику од МО Ц'ове утилитаристичке моралности (li i - различит li знак) и Менцијеве интуитивне моралности (ren i). Конфуције је опомињао: "Нека вам упориште буду li (ритуал, церемоније, долично понашање.) Не знати li, значи немати средство да се стоји".[81] Конфуције се није расправљао око садржаја Књиге ритуала нити око њеног ауторитета. Он се усмјерио, умјесто тога, на интригантно практичним питањима. Како да исправно извучемо смјернице из језика у тексту? Како да користимо књиге у изградњи људских врлина које би резултовале у нашем праћењу начина понашања и посматрања живота и свијета које чини мудрац?

Конфуције је разматрао интелектуални проблем интерпретације текста. Његов dao је била едукација. Кључ преношења буквалног dao био је у исправљању имена. Први корак је проучавање - усвајање садржаја. Конфуцијеви ученици највише су проучавали класике. Они су садржавали и правила и прихваћене описе историјских модела одговарајуће врлине.

Ми учимо да прихватамо ове културне улоге и уигравамо их учећи моделе из живота и литературе. Из модела се учи свирање музике и играње своје улоге. По Конфуцију друштво мора да обезбиједи примјере владара, министара, очева и синова и исправно их идентификовати. Тек тада можемо ми учити из њихових интерпретација и њихових улога. Жеља да се интернализују улоге произлази из наше природе друштвеног бића. Ми себе цијенимо потпуно хуманим ширећи свој репертоар улога. Своју изванредност показујемо квалитетом интерпретације своје улоге. Интерпрета-

[81] Фунг Ју - Лан: Историја кинеске филозофије, Нолит, Београд, 1977, стр. 60.

ција ритуала тако дијели смисао који има кад говоримо о музичкој интерпретацији. Конфуције често спарује yue (музика) са li (ритуал). Узмимо било који музички комад као водич, можемо га извести добро или лоше. Ми своју изведбу називамо интерпретацијом дјела. Изграђивање доброг карактера захтијева да интерпретирамо li у игрању својих улога. Мистериозни концепт ren (хуманост) гарантује исправну изведбу водича dao. Интерпретаторска способност мора бити одвојена од правила која интерпретирамо, али ипак и тијесно везана за њега. Хуманост је интерпретирана интуиција. Не можемо учити ren по одређеним инструкцијама, јер те инструкције морамо интерпретирати. Због овог изгледа да хуманост мора бити урођена. Боља се интерпретација постиже ако учимо и вјежбамо. Без интерпретацијске вјештине правила о ритуала не може исправно функционисати. Тако, хуманост може бити способност да се исправе имена. Исправљамо име кад чинимо исправно разлучивање, примјењујемо га на правом мјесту. Можемо мислити о правилу као интернализованом програму. Да би извршили програм који садржи термин X морамо да разлучимо да ли се ради о X или не X. Морамо исправити сваки термин који се јавља у књизи правила. Исправити име значи омогућити да га људи користе на правим објектима. У супротном, инструкције из књига правила ће одвести људе у погрешном правцу. Пошто он сматра да је тенденција да се пренесе и прими dao као нешто природно, главно и политичко питање за Конфуција јесте исправљање имена. "Уколико имена нису исправљена... послови се не могу постићи... и људи неће знати како да помјере руку".

Владар исправља имена постављајући људе на статусне позиције. Већина садржаја правила упућује исправне поступке према људима који имају социјалне улоге - отац, брат, владар, министар, итд. Имена су примарно друштвене, хијерархијске улоге. Владар проглашава некога министром. Ми онда сви користимо ту титулу као водич у нашем понашању према особи која испуњава ту улогу. Слично томе, према Конфуцију, политички систем би требао идентификовати узоре очева и синова. Ово нам даје везу са правилом. Исто тако, даје нам наше узоре како да извршимо улоге описане у правилу ритуала. Без прихваћеног друштвеног правила кориштења имена које се дијели, правила нас не би могла водити.

Једноставно, исправљање имена захтијева нешто изнад саме књиге правила пошто морамо исправити имена како бисмо користили књигу правила. Ren, žen у неким преводима јен, (љубав, човјекољубље), космички образац, несебичности, милосрђе итд. јесте интуитивна способност да се li исправно интерпретира. Ren можемо примијенити у властитом поступку или при вођењу других.

За ren и li и њиховом значају у Конфуцијевој филозофији у преводу са кинеског оригинала Радосав Пушић даје кључне карактеристике: "Ren је несумњиво централни појам Конфуцијеве философије. Иако га он нигде није јасно одредио и дефинисао, ипак постоје бројни описи, на основу којих можемо одредити његову садржину и смисао. Тако се термин преводи као "љубав", "човекољубље", "космички образац", "несебичност", "милосрђе", итд. Педантни истраживачи говоре о неколико фактора који су незаобилазни у разумевању рена, а то су: крвно сродство и ритуал (li) у њему утемељени. Њихову потку чини кланска, племенска структура друштва и поштовање породичног реда, које је превасходно подразумевало поштовање старијих и љубав према родитељима. Увек треба имати на уму да су индивидуа, породица, држава, за Конфуција, као и за све старокинеске филозофе, имали другачија значења од оних која им ми данас придајемо. Ren је бит човека самог.

Из ње изкултивисање своје личности, љубав према свим бићима, обнављање, односно повратак изворима ритуала. Конфуције је, на неки начин, извршио редефинисање и реинтерпретацију ритуала, тако што их је више заснивао на реалним, свакодневним односима људи, а мање на мистично - религиозној основи традиције. Тако ren не подбацује li (ритуале), већ пре тражи одговарајући модел ритуала кроз који би се могао појавити".[82]

Мора се имати у виду значење појма ren (žen) у старокинеском језику (ren у pinyin транскрипцији) и сам знак (хијероглифи)

[82] Философија старе Кине (Лао Ц', Конфуције, Мо Ц', Чуанг Ц'), Светови, Нови Сад, 1996. стр. 29-30.

којим се он обиљежава у кинеском језику, подразумијевајући да се појам не може одвојити од структуре знака. Настанак знака ren (žen) везан је за спајање два карактера и то "човјека" и "два". Спајањем та два знака "идеографски се означава оно што је заједничко у два човјека и тиме указује на појам заједничког назива за човечанство" (Yi Pao-mei). У структури знака заступљена је асоцијативна веза која полази од конкретног и ствара апстрактни појам, што је једна од битних одлика кинеског писаног језика уопште. По тумачењу Yi Ch'uana "žen-ren значи сматрати - себе и другог као једно". Ако се полази од изворног Конфуцијевог схватања rena, поред оног што смо већ истакли, он се употребљава у смислу откривања и успоставља универзалне и стандардне вриједности хуманости (људскости) у себи, а тиме и у другима. Од стране самог Конфуција и његових интерпретатора произлази да се ren-žen терминолошки употребљава на сљедећи начин: беневолентност (добронамјерност, добра воља према људима), савршена врлина, унутрашња љубав према човјеку, врлина срца, љубав за све што је добро и праведно у човјеку. Конфуције је био увјерен у природност rena-žena и да он није далеко, тако ко га тражи већ га је нашао. Сви ови термини који означавају Ren сливају се у једно значење - људскост. Конфуције је износио своје учење у примјерима и параболама па није лако одлучити се за једнозначну дефиницију или превод.

Владо Шестан добро уочава да се појам људскости открива у контексту цјелокупног Конфуцијевог учења, па и осталих класика и читаве конфуцијанске традиције и при томе треба савладати раскорак, односно супротност између два аспекта конфуцијанства, тј. етичког с једне и идеолошког и инструменталног с друге стране. Тај раскорак носи печат историјског развоја и потиче из Хан династије када је Конфуцијево учење канонизовао и у крут систем претворио га је конфуцијански филозоф Тунг Џунг-шу. То је произлазило из захтјева за конституисањем централизованог бирократског царства коме је била потребна монолитна идеологија. Конфуције се трудио да пронађе избалансиран однос између вриједности појединца и цјелине човјечанства, док је формализована конфуцијанска доктрина у ханском периоду стављала појединца у једнострано подређење хијерархијским односима у друштву, чиме се права људска природа спутавала и упућивала да поштује строге бирократске форме управљања. Владари ханског периода су поку-

шавали да ren прилагоде циљевима своје концепције развоја друштва на спољашњем и унутрашњим плану. То се најбоље може видјети из примјера на који упућује Тунг Цунг-шу када наводни одговор принца Таи Кунга који жели да примијени хуманост (људскост) и праведност да би успјешно владао државом Чи.

Амбициозном и бирократски настројеном владару није одговарала употреба rena - žena која би изазвала хаос у земљи па је она прилагођена законима успостављања реда у земљи и строгог кажњавања за криминал, прекршаје и самовољу. За интерпретацију Конфуцијевог идеала у новија времена важно је: "Савремена критичка обнова Конфуција превазилази наведене дихотомије враћањем на изворе. Један од савремених конфуцијанских филозофа

професор Chung-ying Cheng упозорава да се изворна Конфуцијева филозофија заобилази од многих мислилаца, а њен склоп етичких и метафизичких идеја занемарује. У својим тумачењима он се ослања на неоконфуцијанског мислиоца из 18. вијека, Tai Chena. Суштину људскости (žen) он дефинише као континуум доброга (доброте) или врлине (племенитости) који захвата сва људска бића као једнака, али је укорењен и може да се развија у сваком појединцу. Принцип žen укључује обавезу човека да усавршава и буде од користи другима, јер ће тако усавршавати и бити од користи самоме себи. Човек се дакле може сагледати у његовом односу (односно скупу односа) са другим људима, иако је истовремено и несводива јединка, појединац како у односу на друге људе, тако и у односу на реалности".[83]

Žen (ren) је заокупио пажњу као животни праксис човјека и налази се као средишњи феномен значајног кинеског аутора A. S. Cua који се у приступу овом проблему ослања на идеје и дјело великог неоконфуцијанског мислиоца Wang Yang-minga из 16. вијека. Окосница његове мисли је да žen као идеал не може да постоји у "апсолутној изолацији". Wang Yang-ming полази од становишта да је појам моралног агента као носиоца дјеловања истовремено садржан у креативном приступу конституисања значења žena и то путем мисли и акције. Cua тумачи žen у свјетлу специфичних карактеристика кинеске филозофије, али се при том служи и неким категоријама које су производ "западне" филозофске мисли. Залаже се да се конфуцијански žen сагледава као хармонија човјека и природе, али се та хармонија подразумијева на несистематски начин: "Ту нема систематске онтологије, основа за хијерархију односа и вредности. Сагледано у светлу Конфуцијеве преокупације моралном теоријом као задатком пре практичног него интелектуалног разумевања, одсуство категоријалне схеме не иде на уштрб, кохерентности визије... Прихватити žen као водећи идеал властитог живота не подразумева одређену концепцију идеала који треба да се оствари. То значи прихватити један став и решеност, у уму и срцу, да се ствари и догађаји сагледавају на

[83] Владо Шестан: Конфуцијански идеал људскости, Култура Истока бр. 30, Дечје новине, Горњи Милановац,1991, стр. 16.

начин у коме они могу постати саставни делови једног хармоничног јединства које није унапред одређено.[84]

A. S. Cua у свом дјелу Јединства знања и деловања - студије Wang Yang-mingove моралне психологије износи да кохеренција конфуцијанског žena пружа дакле "само једну полазну тачку за орјентацију у сусрету са моралним проблемима" и то путем изазова активном бићу да сачини садржај и значај свога ангажовања у одређеној дјелатности, апострофира В. Шестан.

Ren (хуманост) је интуитивна способност да се li исправно интерпретира. Њега можемо примијенити у властитом поступку или при вођењу других. Исправљање кориштења језика захтијева ren. Без људи који би дали узоре улога и владара који би их признали и дали титулу за добру изведбу, не можемо се ослонити на примјере које су засновали и начин намјене које су употребљавали краљеви - мудраци. Сам Конфуције је термин често користио, али је био нарочито лукав по том питању. Као одговор на фрустрације својих ученика Конфуције је два пута натукнуо без објашњења да сви детаљи о његовом вођењу dao-a имају неку јединствену срж. Конфуције је рекао: "Мој dao има једну нит". Zengzi је одговорио: "Чујем те". Конфуције је отишао. Други је питао: "На шта је мислио?" Zengzi је одговорио "Dao нашег учитеља је оданост и узајамност". Већина присталица конфуцијанизма прихвата претпоставку Zangzija. Конфуције је у насљедство мало оставио од своје теорије лојалности и међусобности. На крају разматрања идеала људскости-žen добија свој израз као етичка и метафизичка бит Конфуцијевог учења и гради оно језгро Конфуцијевих идеја које представљају основу његове универзалне хуманистичке вриједности. Често се етичко језгро довољно не уочава, јер га у сјену бацају друге стране конфуцијанске традиције, а најчишће идеологија и институционална пракса бирократске организације кинеског друштва. Савремено гледање на кинеску традицију подразумијева нове приступе Конфуцију који настављају критичку обнову Конфуцијевог учења која је започета у раздобљу династија Минг и Чинг.

[84] Владо Шестан: Конфуцијански идеал људскости, Култура Истока бр. 30, Дечје новине, Горњи Милановац, 1991, стр. 16.

Све оно што смо рекли о renu - ženu доприноси да нам универзална хуманистичка вриједност конфуцијанске етике постане ближа и јаснија. Žen се у смислу идеала људскости поима као динамични потенцијал оног што је племенито и добро у човјеку у трагању за још вишим, новијим и савршенијим хуманистичким начелима и стремљењима. Данас се велика пажња посвећује конфуцијанској рационалној интуицији доброте у човјеку, затим схватању конфуцијанског појма конкретности човјека и значаја, његовог индивидуалног бића у креацији властитог живота, чиме постаје јаснија самоактуелизација човјека у савременом свијету. Радослав Пушић у renu одређује средиште Конфуцијеве мисли којег сачињавају: ритуали (li), музика (yue), храброст (yong), и знање (zhi). Zhong yong је веома важан појам за разумијевање Конфуцијеве филозофије, етике, политичких ставова, његове логике, теорије сазнања, традиције и цјелокупне мисли овог кинеског Сократа. У преводу на наш језик термин Zhong yong значи златно правило или средишњи пут. Он подразумијева базичну покретачку моћ која се јавља из саме суштине на чијим поставкама се одвијају процеси рађања, јављања, развитка и мијењања у свијету. Овај изузуетно значајан појам има сличности са неким идејама из Књиге промјена.

За разумијевање Zhong yonga веома је важно уочити његову структуру: "Тројако значење речи yong у сложеници Zhong yong деломично упућује на то. Zhong је: средина, центар; а yong, употријебити вечно (увек, уобичајено). И за zhong yong можемо рећи да је то, у неку руку, пут мудрости који се огледа у свестраној манифестацији ren. Реализација сопственог бића је непрекидно учење, усавршавање, помоћу којег се истовремено креира и друштвени поредак. Због тога је мудрац веома сличан цару, јер попут њега и он сам представља оспољење "заповести неба". У правом смислу те речи, и мудрац и цар су, за Конфуција, деца неба. Зато се према овом мислиоцу и сједињујемо са dao-m, темељно у исконској моћи испољавања бића (de), ослањањем на доброчинство љубави (ren), а крећемо (кроз живот) на основу исправност (yi) чина."[85]

[85] Син неба, Философија старе Кине (Лао Ц' Конфуције. Мо Ц', Чуанг Ц'), Световi, Нови Сад, 1996. стр. 30.

Ако племенити господин, мудрац и цар дјелују из средишта свега бића, чине то због исправности чина, док обични људи крећу за нижим и приземним вриједностима и у свему траже пуку корист (li) за себе и уски круг својих најближих.

Код Конфуција је присутно златно правило и идеја етичког пута у експлицитном смислу, а то се односи на придржавање врлине независно од тога да ли се испуњава претпостављени реципроцитет на коме се онда заснива. Наводнимо примјер у позитивној конотацији који се односе на Конфуцијев одговор Цекунгу: "Истински човек, желећи да изгради свој сопствени карактер покушава такође да изгради и карактер других људи, и желећи да сам успе, помаже и другима да успеју". "Чини другима оно што себи желиш" Златно правило у негативном облику гласи: "Кад се истински човек појави ван куће... оно што не жели да се њему учини, не чини ни он другима. И тако и у држави и у дому људи су задовољни. Потом слиједи: "Оно што не желим да други учине мени, не чиним ни ја другима".[86] Конфуције је рекао Ценгцеу да се кроз читаво његово учење провлачи централни принцип, а Ценгце је послије одласка Конфуција одговорио ученицима: "То је начело узајамности (или šu).

Конфуцију је било јасно да само истински човјек зна како се воле и мрзе људи. Конфуције полази од увјерења да се морални закон може наћи свуда, али је он једна врста тајне за људе. Само моралан човјек је истинска потврда универзалног поретка и једино морална личност је у стању да његује своју истинску бит или морално биће. И тако се у животу дешавају супротна гледишта: мудри сматрају да је морални живот нешто више него што он јесте, док лудаци не знају у довољној мјери шта је морални закон.

За Конфуција је од нарочите важности: "Наћи централни кључ за наше морално биће који нас сједињује са универзалним поретком заиста је највише што човјек може постићи. У току дугих векова људи су ретко кад били способни за то."[87] Да би владар успјешно руководио својом земљом потребно је, по Конфуцију, да посвећује пажњу на његовање свог личног понашања, да поштује људе од вриједности и високе министре државе, да исказује осј-

[86] Конфуције: Велико учење, БИГЗ, Београд, 1984, стр. 93-94.
[87] Исто, стр. 89.

ећање љубави према својим блиским, да буде отац обичном свијету, да подстиче вјештине и лијепе умјетности, да показује љубав према странцима из далеких земаља и интерес за положај и добробит принчева царства. Још је Конфуције опомињао у она времена, што је и данас актуелно: "Кад у земљи влада ред, срамота је бити сиромашан и обичан човек. Кад је у земљи хаос, срамота је бити богат и високи службеник".

Конфуције је упућивао на самокритику и сагледавање сопствених грешака, недостатака и заблуда: "Немој критиковати туђе недостатке, критикуј своје сопствене". Конфуције је говорио: "Човек је тај који истину ствара великом, а не ствара истина човека великим". Свјестан је био Конфуције да је тешко остварити примјере истинског човјека и да до таквог стања може доћи само узвишенији човјек који никад не покушава да критикује друге због оног у чему и он сам не успијева, те не срамоти људе због оног у чему нису успјели. Лични примјер је веома битан код управљања земљом па Конфуције додаје: "Кад сам владар ради оно што је право, имаће утицај на народ и не издајући наређења, а кад сам владар не ради оно што је право, сва његова наређења неће бити ни од какве користи.[88] Имајући у виду да је битно народ усмјерити на прави пут и да чини добра дјела, Конфуције сматра да је проста спознаја она за коју је народ способан па му треба наложити да ради без објашњења зашто то чини и уколико народ зна да дјела за добробит заједнице нека то извршава. Међутим, ако народ не разумије и не посједује знање за обављање послова, неопходно је подучити га.[89]

Поред указивања на развијену интуицију интерпретирања, Конфуције није толерисао питања о апстрактним аксиомима понашања. Он свој експлицитни нормативни систем заснива на улогама. Не приписује нормативну вриједност особи осим њеног друштвеног односа. Све наше дужности су дужности према другим друштвено описаним особама и стварима. Ове улоге су природне, а улоге у породици су основни примјери. Ово води конфуцијанизам до карактерисања себе као система парцијалне или издијељене љубави. Бавимо се људима у њиховим улогама као мајка, комшија,

[88] Исто, стр. 105.
[89] Heiner Roetz: Konfuzius, Verlag C. H. Beck, München, 1995, стр. 74-79.

ментор, кћерка. Ако се ово стави у контраст са Кантовим поштовањем индивидуе као издвојене особе или агента, онда је ситуација нешто другачија. Основ за овај посебан статус моралног поштовања јесте рационалност моралних агената (особа). Конфуције исто тако није учинио велике захвате у моралној теорији. Он не излаже познате деонтолошке ставове као што су категорички захтјеви да се говори истина или одржавају обећања, да се буде праведан и да се поштује аутономија агента. Противи се у строгом смислу владавини закона. Дијелом он приговара тенденцији да казна наводи на егоизам. Конфуцијанисти се исто тако противе егалитаризму који подрива улоге, а којег носе законска правила. На мјесто закона Конфуције поставља друштвено образовање - моделирање коришћење имена и изведбе улога, заједно са традиционалним социокултурним dao постављеним од класика. Основ за нормативни однос између људи јесу односи социјалне улоге, а не неки рационални агенси.

Конфуције се непрестано залагао за добро начело владавине и он наводи шта је потребно да би се оно остварило: "Владар треба да буде владар, министар да буде министар, отац да буде отац, а синови да буду синови".[90]

Бројна Конфуцијева разматрања разноврсних проблема о васпитању, култивисању породице, уређењу државе, значају музике, потом традиције, поезији, остваривању праведне и савршене личности и још много тога из моралне и политичке филозофије налази се у дјелима: Велико учење, Средишна хармонија, Трактату о музици, Глави о доброти људске природе и Афоризимима. Конфуцијанизам је сложен у историји кинеског мишљења па компетентни истраживачи наводе да су овом путу припадали: Период Прољећа и Јесени и Зарађених држава, Заснивање централизоване феудалне аристократије у вријеме династије Ћин и Хан, феудални деспотизам моћних аристократских породица Веи, Јин и Сјеверно-Јужних династија, заснивање јединствене државне организације и процват феудализма у кратким периодима нестабилности у вријеме династија Суи, Танг и раздобља Пет династија, у вријеме савршене феудалне организације и друштвене стаг-

[90] Конфуције: Велико учење, БИГЗ, Београд, 1984, стр. 12

нације династије Сонг, Јуан и Минг. За вријеме распада феудализма у Кини под династијом Ћинг.[91]

Познати неоконфуцијански филозофи били su: Zhon Dunyi, Lu Jiuyuan, Chen Liang, Zhu Xi.

4. Мо Ц' (Mo Zi или Mo Cu) и утилитаристички dao

Мо Ц' (Мо Се) први филозоф ривал, усваја много од Конфуцијеве структуре нормативне шеме. Он дискутује о томе како имена у правилима воде понашање и то чини радије него што се осврће на расправе које се односе на морати у реченицама. Име користимо правећи shi (ово исправно) или fei (оно погрешно). Знати име је знато које би shi требало имати име, а које fei не би. Ова могућност да се створи подјела везана за језик изазива тенденцију да се свака разлика третира на прави начин. Наиме, Мо Ц' поставља позната филозофска питања о експлицитном лингвистичком садржају смјерница. Он тврди да су нам потребни аргументи за традиционални садржај. Зашто бисмо специфичне традиције или обичаје сматрали за и (моралност)? Зашто сматрати ren (хуманости) ко чисто интуитивну интерпретаторску, спсобност примјењену на уобичајни dao (начин)? Свака таква способност би исто тако требало да води до креирања нових моралних правила - ревизија социјалне моралности. Тако он директно доводи у питање ауторитет водиља dao-а предака. Обичаји могу бити погрешни (Мо Ц' износи причу о примитивном племену које по обичају једе прворођеног сина. То би требало шокирати добре конфуцијанисте). Дакле, он расправља да се мора имати мјера за одабирање међу различитим dao садржајима. Предложио је корист као мјеру. Ову норму третирао је као стандард од shi и fei. Тако је то постало модел за редање и исправљање имена у dao.

Мо Ц' наводи да његов критериј долази из природне или небеске воље - природне преференције добробити у односу на штету.

Кључни појмови а размумијевање Мо Ц'ове филозофије су налог неба (tian zhi) и наклоност неба (tian yi). Ови појмови могу се поистовјетити када се указује на оно што небо хоће, али постоји и

[91] Син неба, Философија старе Кине (Лац Ц'. Конфуције, Мо Ц'. Чуанг Ц'), Светови, Нови Сад, 1996. стр .32.

битна разлика међу њима. Полази се од става да налог неба изражава заповијест која се нужно мора поштовати. "Наређење", "заповијест" неба не могу избјећи да не изврше царски службеници, народ и цар. Исправно схваћен налог неба означава једини закон и једину смислену регулативу појавног свијета. Човјек треба да дјелује у складу са овим одређењима без обзира на вољу и другачије мотиве, јер у случају одступања и самовоље долази до несреће и казне[92]. Овакав поглед на свијет био је карактеристичан за људе из древног раздобља историје. Људи у стара времена били су увјерени да све што их надилази са својим моћима потиче од неба и богова. Тако су давали разна имена моћним силама које су небеског и божанског поријекла: врховни господар, божански дух, доброчинитељ, први покретач, праотац свега постојећег, свемоћно божанство, натприродна сила и слично.

У филозофији Мо Ц'а налог неба у многим својим елементима посједује сличне особине "заповијестима неба" и садржи темеље погледа на свијет који су били заступљени у вријеме владавине династије Чоу. Погрешно су неки истраживачи у Мо Ц'овој филозофији видјели утемељење једне нове религије. Наклоност неба указује на поредак, упутства и правац дјеловања који су човјеку јасни и на њему је да их прихвати или одбије, упозна се са њима или их одбаци. Међутим, уколико се на овај начин схвати наклоност неба, она у себи не садржи нужност која је ту присутна. Слиједи трансформација од световног ка профаном, од бога ка човјеку која се, по МО Ц'овим размишљањима, одвија или у мудрацу или у цару. Тако долази до увјерења да човјек посједује "двоструку" природу: једну пролазну и ограничену, а другу бескрајну везану за космичке размјере и вјечну.

Ову другу природу Мо Ц' схвата као унутрашњу дату свакој личности и омогућује њену везу са универзумом. Мо Ц' је покушао да разријеши један од битних проблема који је присутан у старој кинеској филозофији везан за однос неба и човјека. Можда је Мо Ц' желио да разоткрије како оно што кратко траје и нестаје може у себи носити одлике непролазности и оног што нема свог почетка и краја. Конфуције је увјерен да човјек мора да дјелује по заповијести неба, дотле Мо Ц' раздваја небо и човјека па тврди да небо

[92] Исто, стр. 37-38.

има своје природно, космичко биће које није подложно промјенама и егзистира независно да ли то људи желе или не желе. Затим се дешавају парадоксалне ствари, јер све што постоји у универзуму, па и човјек, воде поријекло из једног истог почела које све узајамно веже путем узрочно-посљедичних веза. На овакав начин, свијет се схвата као позорница бескрајних мијена, а његов темељни принцип се манифестује кроз налог и наклоност неба.

По Мо Ц'-у о апсолутном постојању се не може много знати, јер небо или једноставно божанско представља тајну. Смисао свега што се појављује је у љубави (ai), те смислености и исправности бивања (yi) и небеској моћи испољавања (tian de)[93]. Свако дјелање, по Мо Ц'у, заснива се на љубави и мржњи и на основу природних чинова оне изазивају различите посљедице. Читав тај процес збивања Мо Ц' види као "ону снагу која човека води у круг живота и смрти, богатства и сиромаштва, реда и хаоса". Љубав се битно разликује од смислености и исправности. На њој се све заснива. Једна битна веза је она која гради однос између љубави и доброчинства (li). Тако се љубав означава у смислу истине која може бити бескрајна, небеска и божанска. Већ смо раније напоменули да Мо Ц' полази од тога да оно ограничено и пролазно успијева да оствари вјечну љубав на сљедећи начин: да се љуби човјек, чини добро људима и слиједи наклоност неба.

Доброчинство љубави није пуко доброчинство по себи, већ је то оно по чему љубав може да постоји и заједно чине исправно (смислено бивање.) Тиме се долази до врлине која није нужно везана за морални чин, већ се више односи на небеску моћ испољавања (tian de). У небеској моћи испољавања лежи љубав и доброчинство. Човјек по својој природи жели оно што је добро и тако се остварује најтемељнија веза човјека и неба. То Мо Ц' назива свеобухавна љубав. Она нас упућује на добра дјела и сазнање да је човјек у стању да мијења ситуацију на боље, наводи га да се не плаши неба, демона, духова и богова. Међутим, Мо Ц' је био убијеђен да човјек који спозна наклоност неба и (tian yi) и не слиједи је, одбацује сопствену срећу и уништава свој живот. Проистиче да се наклоност неба прима као љубав због остваривања личне среће. Без наклоности неба као љубави не бисмо постојали

[93] Исто, стр. 30.

ни опстали на овом свијету као бића јер је љубав свобухватна и суштина свега што постоји.

Испољавање моћи неба указује на нешто што је овостране и невидљиво и по својој природи утиче на утемељење свијета. У Мо Ц'овим филозофским погледима срећа и љубав потичу из истог извора. Зло и невоље се сагледавају као недостатак потребне количине добара или да смо изневјерили или на било који начин повриједили наклоност неба. Промјене и дјеловање у складу са наклоношћу неба омогућује да се људи ослободе патње и докуче добро. Везивање постојећих ствари за нешто пролазно доприноси свему што таквој природи припада, али уколико се оне вежу за оно што је вјечно и постојано, човјек се ослобађа свих недаћа и ограниченог трајања. Тако Мо Ц' стиже до апсолута чија се моћ испољава у љубави, доброчинству и највишем добру. Сазнање да човјек нужно треба да слиједи наклоност неба доносе му слободу па се о нужности и слободи констатује: "Нејасна, тајновита преплетеност нужности и слободе коначног и бесконачног, стоји у свему што се, на неки начин јавило. Мо Ц' ће у демонима и духовима видети само један облик везе човека и неба. Он на основу древног веровања кинеског народа гради сопствену метафизичку визију".[94] Доброчинства може да чини човјек човјеку, породица породици, држава држави и у тим случајевима изражавају се само неке од могућих манифестација наклоности неба.

Из домена Мо Ц'ове филозофије произлази да хаотично стање у друштву и разни облици људског сиромаштва нису нужни сами по себи, већ се на извјестан начин, одбацују моћним чином. На тај начин се одређује природна веза између дјеловања и налога неба, коју неки истраживачи сврставају у домен односа слободе (чина) и нужности судбине. У свему се тежи остваривању највише добробити за коју је свако постојање способно, а то је истовремено и оно гдје се очекује наклоност неба. Оно што заслужује посебну пажњу у Мо Ц 'овој филозофији је да се човјек не јавља као пасивни прималац стваралачке моћи, већ је активни учесник у свим збивањима. Његова судбина се везује за небо (космос, природу), али све зависи од личне креације и ангажовања. У Мо Ц'овим разматрњима важно мјесто има веза између наклоности

[94] Исто, стр. 30.

неба и човјека. По свој прилици, Мо Ц' је имао визију да ће друштво једног дана постати"друштво љубави" и да ће се међу људима развијати братска љубав и она се омогућује у држави која ће грађанима обезбиједити дуготрајан мир и благостање. Све оно што треба да се оствари у друштву има везе са "сином неба", тј. царем који се налази у улози пуког оспољења налога неба. Поштовање сина неба у Кини нема религиозне одлике, већ је то више потреба да се изврши филозофско-политичко усмјерење. Има апсурда у Мо Ц'овој филозофији изнесеног у захтјеву да се под небом дјелује ради самилости бивања, чиме се занемарују себични интереси, што указује да његова вјера носи печат филозофско-мистичног искуства и то указује на чињеницу да "мисао о томе само са таквом вером уопште и постоји као смислена").

По Мо Ц'у исправан, позитиван dao треба посједовати било које одлике које ће повећати добробит када се примијене у вођењу нашег понашања. Мо Ц' је језички утилитарист. Требали бисмо користити један критериј да одаберемо и правило које ћемо пратити и разлике које ћемо правити са терминима у том правилу. Требали бисмо изабрати обоје у начинима који константно унапређују li (добробит) и умањују fei (штету). Мо Ц' сматра да овај приједлог говори да бисмо требали да користимо фразу "универзална љубав" радије него конфуцијански "парцијална љубав". Dao који укључује често кориштење фразе парцијална љубав не може бити константан. Водиће неког ко прихвата да други имају универзалан став. Питање за кинеску етику је који dao да улијемо људима да води њихово de. Доктрине парцијалне љувави рећи ће да треба да улијемо dao универзалне љубави, пошто на овај начин самоосуђујући конфуцијански dao није константан dao.

Мо Ц' претпоставља да би требало да припишемо термин имена и правила shi - fei расуђивања униформно широм друштва. То би требало да ограничи домаћин конфуцијанског ритуала у ситуацијама и околностима као што су сахране, скупи концерти и агресивно ратовање. Они разбацију ресурсе који би се боље користили за добробит људи. Осуђује конфуцијанисте због тога што одвајају моралност од неморалности у ситним стварима, док у крупним стварима, као што је укључивање државе у рат, славе владара и називају га моралним. Он воли да то назива мало бјеље у односу на бијело и много бјеље у односу на црно. Према овом мишљењу

конфуцијанисти нису дали добар примјер кориштења термина морал.

Менцијев начин приступа стварности, свеобухатној љубави, наклоности неба, те питањима нужности и слободе креће се у филозофско-мистичним релацијама и садржи многе утилитаристичке компоненте. Он своју корисност не повезује са субјективним стањима као што је задовољство, срећа или задовољење жеља. Корист је објективна ствар, једна врста материјалног благостања. На друге начине Мо Ц' ово становиште је мање индивидуалистичко од типичне западњачке моралне теорије. Његова визија сократовског филозофског питања је прије друштвена него индивидуална. Сократ пита да ли да послуша друштвено прихваћена правила. Мо Ц' пита да ли би друштво требало да прихвати или измијени јавна правила.

5. Период Менција, Лао Ц'а, Јанг Чуа

а. Менције: Урођена подука

Менције је живио послије мохизма Мо Ц'ове школе, постао је велика школа и јака политичка снага. Важио је као ривалитет конфуцијевском утицају и моћи. Жалио је за ширењем језика Мо Ц'а и осталих конфуцијаниста, као што је Јанг Чу. Менције сматра Јанг Чуов језик за отјелотворење егоизма. Јанг Чу је користио небо-природу као основу за правила понашања. Међутим, сматрао је небо имплицитним за наше природне капацитета, прије него природну вољу. Небо диктира да живимо одређено вријеме и даје нам рођење са одређеном количином gi-a (уздисаја). Умријети прије органски намијењене смрти значило је ићи против небеске заповијести. Стога се мора избјегавати свака активност (нарочито политичка) која би могла исцрпити gi прије него небо жели да умремо. Наш живот је заповијест са неба и самоочување, стога значи дужност.

Менције је узимао у обзир и виђење својих противника везана са природним и небеским стандардом као основом социјалном, конвонцијалном dao. Он аргументује да небеске смјернице долазе као урођени осјећаји или инклинације егоистичког очувања, нису општа инклинација за алтруистичку добробит. Небески дар је у

потпуности инстинктивна моралност у форми заметка. Свако од нас рођен је са генетском инклинацијом понашања. Како сазријевамо, ове инклинације расту по снази и сензитивитету у односу на морално окружење. Осим лишавања и кривљења спољних утицаја они ће евентуално прожети мудрост - као што је конфуцијански морални карактер. Срце се може посматрати слично савјести у западњачким теоријама, осим што капацитет моралне дискриминације постављен од стране Менцијуса расте у прецизности током живота.

Инклинације за понашање чине xin (srce, um) - владар тијела. Његова улога је да води понашање. Менције разликује четири сјемена или срца која се развијају у четири примјерне врлине. Прво сјеме је људска склоност коју је Мо Ц' хтио да усади. Реагујемо усљед симаптије према другим људима. Ово реаговање потпуно развијено постаје врлина хуманости. Друго је наша склоност да осјећамо стид, што мотивише развитак и моралност. Треће је наша склоност да показујемо поштовање и покорност према друштвено супериорнијима. Прво мотивише сагласност са li. Коначно, имамо урођену тенденцију да распознајемо shi -fei. Разликујемо у поступцима и ставу разлику између нечег одобреног у контексту shi и нечег неодобреног fei. Ова тенденција за-против, поступак-вођење, ставови прераста у практичну мудрост zhi (знање).

У нормалном развоју ова сјемена генеришу своје врлине. Међутим, можемо и успорити њихов нормалан, здрав развој. Политички, економски и друштвени услови могу утицати на правилно сазријевање органских моралних црта. Људи погођени ратом или економском кризом неће развити нормални морални карактер. Они људи који су под утицајем језика Мо Ц'а и Јанг Ц'а исто ће заостати у развоју. Покушавали су да на силу одњегују своју биљку користећи ријечи и језик. Оба јеретика тврде да је за њихову дискриминацију одговорна природна основа. Међутим, сваки користи основну разлику (добробит-штета, властито-други) за промјену природне наклоности за морално нахођење. Они се залажу за прихватање лингвистичке праксе како би се измијенио природни пут šhi-fei својства. Сјеме може да се развија и због нас самих и нашег непридржавања и подстицања. Ако бисмо могли избрисати све те штетне утицаје, људска морална савршеност била би правило, а не риједак изузетак.

Менције тврди да њихово спонтано поријекло брани конвенционалну праксу. Ритуали сахрањивања јављају се као природни одговор. Не можемо поднијети да видимо инсекте и дивље звијери како се гозбе мртвим тијелом нашег родитеља. Тако, индиректно, небо заповиједа ритуал сахране путем природног осјећања и предрасуда понашања. Понашања посебне привржености породици и клану (парцијална љубав) исто су природна. Небеса програмирају сва морална понашања у нама при рођењу. Исто тако, небо програмира и кодекс понашања и могућност избора типова при провођењу поступка - могућност интерпретације за shi-fei. Овако спонтано сортирање је исправно. Сортирање у складу са специфичним, намијењеним критеријем може само пореметити тај природни спонтани начин сортирања.

Тако је Менције лансирао радикално одвајање од претпоставки постављених од стране Конфуција и Мо Ц'а. Наша мотивација за етичким понашањем, наш карактер, долази од природе, не од одгоја, па га морамо култивисати. Моралност није производ цивилизација. Она је специфичног поријекла. Кад су потпуно зреле, ове склоности сјемена кулминирају мудрошћу - као моралним карактером. Пошто су мотивације природне, оне се мистично настављају са цијелим природним редом. Мудрац, стога, може узети цијели свијет као предмет своје моралне бриге. Потпуно зрела органска конституција срца долази у хармонију са космичком моралном силом-"као бујица" gi (дух). Симултано, ми га користимо и он нас користи. На сличан начин Менције брани позицију код li. Пошто је dao од мудраца - краљева, тај код представља најбољи могући сажетак исправног dao. Међутим, дефинитиван критериј моралног понашања јесте ум мудраца, а не књига кодекса. Питање у свакој тврдњи је: "Шта би овдје мудрац урадио?" Сваки поступак је јединствен. Тако је развијена интуиција преферирана у односу на било који на језику заснован морални систем. Без интуиције погрешно бисмо интерпретирали нахођења. Тако Менције наглашава ren и li, док Конфуције подвлачи li.

Његова опозиција према језику Мо Ц'а и Јанг Ц'а постаје опозиција према самом језику. Менције слободно даје моралне изјаве. Ипак, намјерно избјегава конституисање моралне теорије. Ако се руководимо неким производним моралним језиком, долазимо до двије основе понашања. Ослањамо се на моралне инсти-

нкте и покушавамо да их примијенимо како би одговарали неком језичком нацрту - неком експлицитном dao. Ово може само нарушити или оштетити природне моралне инстинкте. Не можемо изнудити њихов раст учењем критеријума за разликовање, као што не можемо убрзати раст риже вукући је. Из изложеног је могуће закључити да Менције представља идеалистичко крило конфуцијанства, а нешто познатији Хисин Ц' реалистичко. Конфуције је у свом учењу заборавио да објасни зашто човјек треба да поступа на одређени начин, у духу оног што је проповиједао. Менције је управо покушао да пружи одговор на ово питање и развије своју теорију о првобитној доброти људске природе по којој је стекао славу и популарност.

У Менцијевим дјелима стоји: "Да ли је људска природа добра или рђава - то ће, рећи, каква је тачно природа људске природе - био је један од најспорнијих проблема у кинеској филозофији. Према Менцију, у његово доба су поред његове постојале још три теорије о овом предмету. Прва је гласила да људска природа није ни добра ни зла. Друга - да људска природа може бити добра или рђава (што, изгледа, значи да у човјековој природи постоје и добри и рђави елементи), а по трећој, природа извесних људи је добра а других лоша".[95]

Менције и Као Ц', филозоф који је био његов савременик, дуго су полемисали о овим питањима. При своме тврђењу да је људска природа добра Менције није имао у виду да се сваки човјек јавља као мудрац сличан Конфуцију, него се ослања на извјесне сличности са раније поменутим теоријама по којима у човјековој природи постоје добри елементи. Он признаје постојање и других елемената који по себи нису ни добри ни рђави, али који, уколико се не спутавају могу да доносе зло и страдање. Овакви елементи, по Менцију, дијеле се са другим живим бићима и у неку руку, представљају 'животињску' страну човјековог живота, па их не би требало узимати у обзир као дјело 'људске' природе. Менције је наводио бројне елементе у прилог своје теорије, међу којима посебно мјесто имају тврдње да сви људи посједују дух који не подноси патње других и да сваки човјек реагује са осјећајем узне-

[95] Фунг Ју-Лан: Историја кинеске филозофије, Нолит, Београд, 1977, стр.86.

мирености и мучнине кад посматра дијете које се налази у великој опасности.

Из ових релација могли би да произиђу ставови да онај коме недостају осјећај саучешћа, стид и гађење, скромност и попустљивост, те осјећај за право и криво није човјек. У осјећају саучешћа Мо Ц' види зачетак човјекољубља, а у стиду и гађењу настанак исправности, док у осјећају за право и криво уочава развој мудрости, потом у скромности и попустљивости зачеће пристојности. Ова четири зачетка аналболна су постојању четири уда код човјека. Ако људи знају да потпуно развију и употпуне четири зачетка која носе у себи, резултат ће бити сличан ватри која почиње да гори или врелу које проналази свој слободан ток. Човјек се у Менцијевим филозофским размишљањима разликује од животиње по поменута четири зачетка и стога их треба развијати и усавршавати да би био истински човјек. Менције вели: "Оно чиме се човек разликује од птица и животиња мало је. Мноштво људи то одбацује, док га виши човек чува". По традиционалном моцистичком учењу љубав у себи не би смјела садржавати степене веће или мање љубави, док је код конфуцијанаца то обрнуто. Према томе, моцисти су се залагали за једнакост у љубави према другима, а код конфуцијанства је изражена ступњевитост. Менције каже да виши човјек у свом односу према стварима изражава љубав, али не посједује осјећај човјекољубља. Тек у односу према људима изражава човјекољубље, али ту не спада дубоко чувство оданости према породици. За човјека је важно да има осјећај породичне оданости према члановима своје породице, човјекољубље према људима и љубав пема стварима. Проширење љубави према својој породици је потребно на такав начин да укључује и особе изван породице у духу начела савјесности према другима и алтруизма којег је заступао Конфуције. Наглашава се да је у првобитној природи свих људи присутно осјећање саучешћа и исто им не дозвољава да гледају патње других.

На разлику између конфуцијанске и моцистичке теорије љубави јасно је указао Менције и каснији филозофи у старој Кини, те и они у новијим временима. Менције се залаже да љубав према другим људима буде равна љубави према родитељима, без обзира да ли је овдје садржано да човјек треба да воли родитеље мање или више и позива на избјегавање љубави ступњевитог типа за

коју су се залагали конфуцијанисти. Менције све ово има у виду и кад се супротставља моцистичком начелу свеобухватне љубави, наводећи примјере који то илуструју. За политичке погледе није довољно да људи само утоле глад, имају одијело и живе спокојно, јер им недостаје добро учење и налазе се близу птица и звијери, износио је у својим дјелима Менције. Залагао се за изграђивање људских односа који ће бити засновани на моралним начелима и у томе је садржано оно што човјека одваја од птица и звијери, јер "људи своје пуно остварење и развој налазе само у људским односима". Конфуцијанисти су државу поимали као моралну институцију, гдје треба да на престолу буде морални вођа и у духу конфуцијанске политичке филозофије, једино мудрац може бити истински цар. Код Менција престо је предаван од мудраца мудрацу и то је образац који треба да се слиједи. Владар народа мора да има етичка својства која су неопходна за вођу. У случају недостатка истих, народ има право да диже револуцију, па се у таквим ситуацијама и убиство краља не сматра злочином. За Менција владар који не поступа идеално са моралне тачке гледишта, престаје да то буде и нема никакве вриједности за народ. У његовој политичкој филозофији прави се ранг најважнијих вриједности у друштву: "Народ је најважнији чинилац (у држави), духови тла и жита су по важности други, а владар последњи"[96]. По Менцијевом мишљењу, као и политичким ставовима конфуцијаниста из позних раздобља кинеске филозофије, постоје двије врсте владавине и то владавина wang-a (мудраца) краља и владавина ra-a (ратничког главешине). Мудрац цар или краљ влада моралним поучавањем и васпитањем, а ратни главешина влада помоћу силе и принуде. Тако се моћ владе wang која упражњава врлину човјекољубља садржи моралне одлике, а влада ra је физичка и умјесто врлине користи се сила. Мудрац у коме су оличени цар или краљ чини све за добробит народа и изграђује државу на здравим економским темељима, гдје подјела земљишта на равне части има важну улогу. Менције је прихватао и разрађивао нека Конфуцијева начела и примјењивао их на државу и политику. У Менцијевим дјелима заступљен је један облик својеврсног космичког мистицизма. "По Менцију и његовој школи конфуцијанства, свемир је у суштини

[96] Исто, стр. 60.

морални свемир. Морална начела човекова уједно су метафизичка начела свемира, а природа човекова потврда је ових начела. Менције и његова школа имају на уму тај морални свемир кад говоре о Небу, а поимање тог моралног свемира је оно што Менције назива 'спознајом Неба', tien min, како вели Менције".

Б. Лао Ц' (Lao Zi-Lao - tzu): примитивна урођеност

Менције није био једини антијезички морални филозоф. Лао Ц' (Lao Ce) митски аутор Daode - ying (Tao Te Ching), а преводи се Књига о Путу и његовој врлини (Пут и његова моћ) представља један антидинстинктивни правац. У децемгру 1973. године, у провинцији Хунан, граду Чангша, поред Дуге ријеке, између осталог, кинески археолози су пронашли и два преписа књиге Лао Ц' и то препис са веома старом формом карактера назван је књига А, а онај други препис књига Б. Све негдје до династије Танг постојали су различити преписи књиге Лао Ц'. Подјела на цјелине у оквиру које се Књига о de помиње као прва, а Књига о dao као друга, није имала устаљену праксу. Садашња верзија као канонска има осамдесет једну цјелину (Књига о dao-у је прва, а Књига о de друга) и постала је доминантна послије указа цара из династије Танг. По први пут са старокинеског језика на наш језик појављује се књига Лао Ц' из пера врсног преводиоца, писца коментара и познаваоца кинеске филозовије, књижевности и цјелокупне културне баштине кинеске цивилизације Радосава Пушића. У књизи Лао Ц' заступљени су преводи: Књига прва: DE, Књига друга: DAO, Канонска верзија: Књига о DAO и DE, извори на којима су засновани преводи и у додатку Изворник: Књига А на старокинеском језику. Превођењем ове књиге омогућено је знатно дубље и свестраније сагледавање филозофско-етичке, књижевне, теолошке и укупне друштвене мисли у древној Кини Лао Ц'овог времена и знатно раније.

И Менције и Лао Ц' су се слагали да ниједан лингвистички правац за понашање не може дати константно адекватан савјет. Као што је Мо Ц' показао конфуцијански код понашања не може бити константан dao. Без неког инстинкта за интерпретирање његово виђење је неодређено и његова парцијална љубав се представља као колективна водиља. Ни Мо Ц' можда не стоји боље.

Његов апел на универзалну корисност може исто тако бити некористан. Менције аргументује да dao заснован на корисности можда не може оправдати њено јавно допадање. Промовисање говора о користи не мора бити добробит за друштво. Даље, ако и прихватимо одређени лингвистички садржај, навео је Конфуције, опет се суочавамо са проблемима интерпретације. Потребан нам је додатни лингвистички водич за кориштење лингвистике. Неопходна нам је морална интуиција да интерпретирамо услове кодекса. Сам кодекс никад не може гарантовати константно правило понашања.

Daode-jing (Tao Te Ching) даје експлицитно лингвистичко начело за свој скептицизам да сваки dao може бити константан. Било који dao можемо интерпретирати на различите начине, јер примјена сваког имена садржаног у dao-u захтјева и динстинкцију у интерпретацији и преферцијално изведен одговор. Мо Ц' је тек претпоставио да shi - fei (корист-штета) и њихова динстинкција пружа могућност да се схвати водиља и начин њеног испољавања. И то се исто може интерпретирати, а интерпретација би вјероватно варирала у различитим теоријама корисности. Чини се да је нешто игнорисао. Ако друштвени говор може модификовати наше преференце према властитој породици, може модификовати и наше преференце за корист. Сваки ће генерисати различите начине поступака - различити dao. Неко може имати и антидобробит dao-a. Тако добробит није константан dao.

Имена (лингвистичка) дају све моралне смјерове са њиховим капацитетом за вођење у стварном свијету. Име води дискриминацију, жеље и поступак. Учење имена је водиља стога што додавањем ријечи у наш ријечник постајемо отворени за цијењене друштвено одобрене динстинкције. Друштвено надређени, наши учитељи и модели одобравају када дискриминишемо као што би и они учинили у датим условима. Ово је интегрални дио наше социјализације. Наш друштвени модел учи нас да изаберемо начин понашања према именованом објекту. У одређеном контексту, уче нас да неке ствари третирамо као shi, а неке као fei. Научити било које име, значи научити shi - fei везан за њега.

Ове научне склоности за учење и одбацивање ствари јесу конвенционалне и стечене жеље. Интернализовани лингвистички dao преводи се у тијело инклинација за класификовање ствари. Класификацију користимо у извршавању интерних програма за

нахођење. Ми одабирамо или избјегавамо те ствари у понашању. Тако језик води нас одређеним поступцима. Поступци засновани на посматрању ствари, које су за нешто или нису су неприродни, неконвенционални, за разлику од природних и устаљених поступака. Лао Ц'ов славни слоган Wu wei означава дјеловање из dao-a - недјелање и наређује нам да одступимо од друштвеног, лингвистичког условљавања. Контрастни идеал јесте спонтан природни поступак. Кад год конвенционалне категорије генеришу поступке, поступци су неприродни. Природни поступци, по контрасту, не захтијевају некакве чињеничне услове. Нико нас не треба учити да једемо, спавамо или рађамо.

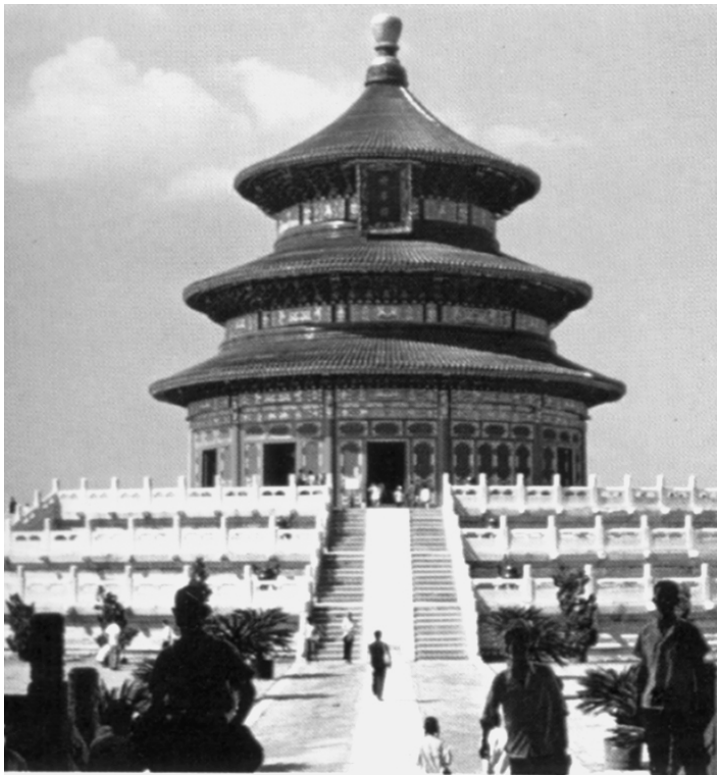

Чинити wei, укључити се у дискриминаторска понашања вођена именима, омета нашу природну спонтаност. Лао Ц'ова теорија објашњава Мо Ц'ову критику начина заснованих на језику. Она је исто тако реалнији поглед на лепезу природног понашања. Менције је претпоставио да је наша интуиција била потенцијално до-

вољно богата да нас начини мудрацима - краљевима унифицираног моралног царства. Лао Ц'ова верзија прелингвистичких инклинација остаје веома оптимистичка из перспективе западњачких индивидуалиста, али мање идеалистичка од Менцијеве. Он претпоставља да без језика и културне акумулације били бисмо друштвени само толико да оформимо мала фармерска села. Живјели бисмо у миру, јер без језика не бисмо имали радозналости да ступимо у интеракцију са осталим сељанима. То природно примитивно понашање је једини chang (константан) dao. Пратимо ту природну стазу кад одбијамо да поступамо у духу Wu Wei. Као што смо видјели код Мо Ц'а и Конфуција конфликтна имена користе исте термине, као добро и лоше, лијепо и ружно, високо и ниско. Међутим, не слажу се око нацрта за динстинкцијуу вођењу нашег понашања. Лао Ц'ов daode-jing позива на размишљање о неконвенционалним начинима. Тај начин изврће све конвенционалне парове супротних термина вођења. Dao преокретања преокреће вредновање. Обично цијенимо доминантност, мушки род, активност, имање, доброчинство, мудрост и чистоту. Лао Ц' представља разматрање вредновања потчињености, женског рода, пасивности, неимања, недоброчинства и глупости. За сваки пар супротних термина водиља текст настоји да мотивише изокретање конвенционалног избора. Ово је довољно да покаже како ова имена не дају константно вођење.

Шта слиједи да увидимо неконстантност друштвеног нахођења по именима или језику? Овдје Daode - jing постаје енигма. Конфуцијанске интерпретације третирају Лао Ц'а као препоручивање негативног начина као константног начина. Легализам, исто тако, третира свијет као озбиљну водиљу, нарочито у свом политичком реверзибилном дијелу. Легалистички писци извлаче наводе из текста правдајући макијавелистички метод шема влада - држати људе у незнању, држање доброчинства за неприродно. Могао би се извести другачији поглед на Лао Ц'а. Он наводи, као и Менције, да напустимо све језичке водиче за понашање. Питање разлике између Менција и Лао Ц' лежи у њиховом виђењу садржаја нашег генетског механизма. Према Лао Ц'у, наш природни пут, неукрашен културом и језиком, подржао би само друштво на нивоу аграрног села. Назовимо ово примитивним daoizmom.

Исто тако, можемо узети у обзир и реверзирање вриједности повезаних са именима како бисмо изразили чисти скептицизам. Ово га доводи у везу са Чуанг Ц'ом. Коначно, будисти читају текст као наметање мистичког минизма и као метафизичари Буда - природе, правдајући стоичку резигнацију. Може бити и других могућности. Daode ying једноставно наводи да ниједна изјава о начину поступања не може бити константно мирно. Не би нам могла кохерентно рећи који константан, практичан закључак да извучемо.

У досадашњим разматрањима бавили смо се паралелама између Лао Ц'а и њему сродних филозофа са погледом на daoističku проблематику имена, језика, културе и остало у тим размјерима. Сада ћемо показати на особеност Лао Ц'овог учења у погледу на етичку проблематику и њима сродне феномене. Задржаћемо се на објашњењу dao (taoa) и de, пута и врлина, те особености мишљења овог древног кинеског филозофа и осталим димензијама. Лао Ц' је употријебио ријеч dao у својој филозофији која је увелико била присутна у језику оног времена. Радосав Пушић наводи да dao значи 'ићи празним, отвореним делом пута', а касније се додају и продужена значења, попут оних који се вежу за ријечи 'водити', 'говорити', 'закон' у старим списима Кине, па до: 'начин', 'поглед', 'мишљење', 'савјет', 'разум', 'ријеч' и остала у каснијем периоду кинеске историје. За dao би се могло навести: "Будући да ништа није пре или ван домета daoa, он свој темељ треба имати у себи самом. Зато dao није пут, као што није ни закон, бог, итд. Он не указује на неки мета dao. Он не може садржавати властито надилажење. Да би друге ствари биле ван његовог утемељења морају кореном бити различите од њега. То је, по мишљењу Лао Ц'а, немогуће. Dao увек у темељу стоји. Ступити у његову близину, значи прићи оном најдаљем и удаљити се од себе сама".[97] Лао Ц' сходно свом разумијевању daoa истиче да су 'небо dao', затим 'човјек dao', као манифестације daoa, па се о њима може говорити и стицати различита знања, али да се не могу сазнањем докучити ни изрећи. Схватањем daoa у изнесеном смислу долази се до констатације да он није нешто материјално и духовно и у крајњем смислу, докучује се као оно безусловно слободно и самосвојно. Dao, као

[97] Син неба, Философија старе Кине (Лао Ц' Конфуције, Мо Ц', Чуанг Ц'), Светови, Нови Сад, 1996, стр. 15-16.

ријека тече у свим правцима, покреће се, сабира у себе и мијеша се са свим бићима. Он је дјелатан и свеобухватан и посједује стваралачку моћ. Dao је нечујан, безобличан, вјечан, из једног дијела, непостојећи, али постојећи у манифестацији. Окреће се бесконачно. Не само да све ствари потичу из daoa, него се оне и враћају daoy.

Карл Јасперс од становишта да је тао (dao) у свеколиком јединству извор једнога и да свеколико бивствујуће има бивство у оној мјери у којој је облик таквог произвођења, не једно као број, него јединство - као биће.[98]

У Књизи о dao-u стоји:

"Dao је празан и без облика,
неисцрпно употребљив.
Ах, како је само дубок,
изгледа да је праотац свега.
Никада се потпуно не појављује,
скроман у својој моћи.
Не сукобљава се,
(сусретне ли) светло, он је светло,
(сусретне ли) прашину, он је прашина.
Ах, како је само невидљив,
иако га нема он ипак јесте.
Ја не знам откуд долази,
чини ми се (да је) пре свих богова
он већ био ту".[99]

Канонска верзија Књиге о dao-u саржи:

"Dao који изговориш није свеобухватни dao,
име које именујеш није свеобухватно име.
Безимено, почетак је Неба и Земље,
именовано, мајка је свих ствари".[100]

[98] Карл Јасперс: Анаксимандар. Хераклит. Парменид. Плотин. Анселмо. Лаоце. Нагарђуна, Вук Караџић, Београд, 1988, стр. 159.
[99] Лао Ц', Светови, Нови Сад, 1997, стр. 71.
[100] Encyclopedia of Ethics, R. Shannon Duval Edtor, New York, 1999. стр. 263.

Лао Ц' пише да је из taoa (daoa) настао прво један, из једног два па се из два појавило три и одатле воде поријекло све ствари. У Лао Ц'овој филозофији једно се открива као удвојена суштина стваралачког и светог, оног што је испред и јасно се уочава (yang) и оног тамног, пријемчивог и налази се у позадини као невидљиво (yin). По Лао Ц'овим запажањима јасно је да се о једном не може много рећи, већ да је присутно у неком стању и неком виду стварности. Међутим, опис тог једног ријечима и реченицама може бити истинит, неистинит и бесмислен. Вид стварности коју једно открива напросто јесте.

Вода као метафора користи се за неколико етичких вриједности, посебно за скромност и милосрђе у књизи Tao Te Ching. Према преводу Johna C. H. Wua произлази: "Највиша форма доброте је

као вода. Вода зна како да извуче корист из свих ствари без икаквог стремљења. Остаје на истом мјесту гдје људи нису вољни да иштаураде. Осим тога долази близу taoa".[101] Те се преводи као врлина, моћ енергија daoa (taoa), квалитет dao који сваку ствар у космосу неједнако манифестује (изговара се дух, а пише de). Те, поред осталог, означава и врлину и морал, као и убједљиву моћ која неизбјежно прати моралност, морални живот који се лагодно живи у заједници са taom.[102]

Књига о de говори и о значаају посједовања овог принципа: (Онај ко поседује) највише de нема потребу да по сваку цену задобија de, зато (он) заиста има de. (Онај ко поседује) ниже de (стално истиче како он) не губи (никад) de, зато (он) у ствари, не поседује de. (Онај ко поседује) највише de, дела из празног (daoa) и ничег нема што (он) није у стању да учини".[103]

Добро је оцијенио Лао Ц' да човјек најнижег карактера плаћа највишу цијену, јер даје врлину у замјену за богатство. Ипак, шкртица највише губи због тога што гомилањем материјалних богатстава запоставља врлину. Скроман и задовољан човјек посједује врлину и самосталност па није изложен срамоти и страху од смрти. Мудар човјек заузима важно мјето у Лао Ц'овим филозофским погледима у размишљањима. Мудрац је објективан, непристрасан, правичан и објективан према људима. Све ће учинити да помогне свим људима. Карактеризација daoa је од изузетног значаја за разумијевање daoizma: "Dao је начело универзалног поретка, првобитни узрок, процес свемира, једнак мноштву својих творевина и од њих неодвојив".[104] Сваки човјек би требало да посједује знање о Путу, а недостатак тог знања је прије моралног, а мање интелектуалног карактера. У животу политичара тешко се могу наћи три битне особине: милосрђе, умјереност и скромност. Према Лао Ц'овим филозофским сазнањима за наше духовно здравље неопходно је сазнање о нашем незнању. Људи нису опасни све док су у стању да расуђују о свом духу.

Интелектуалац који је на власти размишља у терминима и правилима и жели да конституише друштво као геометријско тије-

[101] Исто, стр. 263.
[102] Исто, стр. 264.
[103] Лао Ц', Светови, Нови Сад, 1997, стр. 27.
[104] Даоизам, Деметра, Загреб, 2002. стр. 9.

ло, а не схвата да појачана регулатива уништава слободу и снагу друштва. Једноставнији човјек регулише односе међу људима што је мање могуће, без вјештачког и комплексног, па неометани владином регулативом спонтани економски импулси и жеља за хљебом и љубављу покрећу точкове живота на једноставан и спонтан начин. По Лао Ц'у наметање и сложене шеме штете сваком човјеку, поготово владару. "Нећу ништа да урадим тако ће људи сами да се промене; биће ми драго да се не померам и људи ће сами бити исправни. Нећу да се трудим око тога и људи ће сами постати богати. Нећу да показујем амбицију и људи ће сами сачувати примитивну једноставност.[105] Човјек треба да овлада својом личношћу тако да она постане извор несебичне љубави, праве врлине и области свеукупног разумијевања. Неопходно је ставити се у службу свога народа, али ослобођен жеље да се њима влада. Владар је велик уколико је истински краљ своме народу, а не тиранин.[106] Савршен човјек у daoizmu је непомућене душе и не мучи га немир. Истински људи из древних времена нису се бунили против оскудице и лоше среће и нису постајали охоли и надмени у срећним временима. Такве особе су избјегавале користољубље и самозадовољство и кад су остваривали успјех. Савршени људи се не плаше и кад се пењу на највише мјесто, не оквасе се и кад уђу у воду, па чак се не опеку у случају уласка у ватру. Све ово је резултат истинске мудрости која постиже крајњу тачку савршенства у сједињењу с Путем. По свим карактеристикама савршен човјек је и за Лао Ц'а и Чуанг Ц'а персонификација самог Пута. О моралисању у Лао Ц'овом духу расправља се на особен начин: "Моралисање чини човека намештеним, извештаченим. Такви људи себе приморавају да чине разне ствари, и тако се све више удаљавају од правог и природног. Надувени и усиљени, они стоје на врщима прстију. На тај начин није могуће постићи никакав напредак. Јер, како им расте самопоуздање, они постају све одбојнији и притворнији.[107] Ако се такви људи пореде са dao-om, они су сплачине које се избацију из кухиње и гнојни чиреви и као такве их други избјегавају и не воле. Моралност се у овом смислу подразумијева

[105] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа Београд, 1995, стр. 655.
[106] Лао-це: Књига о Путу и његовој врлини, Графос, Београд, 1984, стр. 20.
[107] Лао Це: Тао Те Ђing, Бабун, Београд, 1987, стр. 122-123.

као средство које појединци људи користе да би добили "на важности и да би се хвалисали пред другима".

Лао Ц' је извршио велике преокрете у историји кинеске културе. Он је, на извјестан начин, игнорисао и скоро поништио законе. Етику је поставио на нове темеље у кинеском друштву. Завршићемо приказ Лао Ц'ове мисли у духу daoizma у преводу Радосава Пушића са кинеског оригинала:

"Dao све ствари рађа и чува,
негује а не поседује.
Покреће их без снаге,
води их (а природу њиховог бића) не спутава.
То се зове xuan de."

"(Они који теже daou,
могу га остварити (само ако су) са њим исти,
могу остварити de (само ако су) са de исти,
могу изгубити (само ако су) губитку блиски.
Са daoom исте,
dao у себе прима;
са de исте,
de у себе прима;
са губитком блиске,
губитак у себе прима".
(Из књиге Лао Ц')

в. Прва фаза daoizma - Јанг Чу

Конфуције је путовао из државе у државу и на том путу је сретао људе које је називао Yin che, "они који се скривају" и такве осамљене индивидуе окарактерисао је као "особе које су побјегле из свијета". Ови усамљени људи су се често ругали Конфуцију и исмијавали његове узалудне напоре да спаси свијет. Неки су сматрали да је Конфуције "човјек који зна да не може успјети, али и даље покушава". Конфуцијев ученик који је познат као Чу Лу (Tzu Lu) је на сљедећи начин одговорио на нападе: "Није исправно одбијати званичну службу. Ако се не одбацују одредбе односа између старих и младих у породичном животу, како ћете онда одбацити дужност што постоји између владара и поданика? У својој жељи да очувате

личну чистоту, ви подривате велики друштвени однос између владара и поданика".[108] Осамљеници су били једна врста индивидуалиста, лутали су по различитим мјестима и настојали да очувају личну чистоту. Били су увјерени да је свијет толико рђав и да се не може ништа учинити да се он поправи. Стоји свједочанство да је један од осамљеника рекао: "Свет је надошла бујица, постоји ли ико ко то може променити?" Daoisti су били заокупљени луталачким животом, налазећи се далеко од других људи, у природи и тишини. Они нису били само пасивни посматрачи који нису покушавали да идеолошки оправдају своје понашање. У осами и неометани настојали су да изграде мисаони систем сходно њиховим поступцима.

Један од првих поборника таквог погледа на свијет био је Јанг Чу за којег се претпоставља да је живио у раздобљу између Мо Ц'а и Менција. У Менцијевим дјелима постоји тврдња да "ријечи Јанг Чуа и Мо Тија испуњавају свет". Постоје свједочанства да се ради о Јанг Чуу и његовом дјелу под истоименим називом, али су то непоуздани подаци. Налазе се о њему и другачији извори. Приписује му се и начело крајњег хедонизма, па се чак и оптужује као хедониста. О овом филозофу немамо конзеквентно изнесене ставове, већ се више ради о дјелима и мислима који су заступљени код других аутора а односе се на Јанг Чуа.

Начело од којег је полазио Јанг Чу гласи: 'Свак за себе'. Желио је да не повриједи друге и није хтио било кога и најмање да оштети па макар могао добити и читав свијет. Цијенио је лично ја, презирао ствари и цијенио живот. Темељно начело Јанг Чуа се састојало у сљедећем: "Чувати свој живот и одржавати оно што је у њему истинско, не дозвољавајући стварима да човјека упетљају". Ако се зна да је Јанг Чу заступао идеје да свако дјела за себе, те је презирао ствари и цијенио живот, онда је поступао супротно од Мо Ц'овог начела свеобухватне љубави. Ставови који се износе о Јанг Чу заступљени су у разговорима, коментарима и то наводи Хан Феј Цу, а такође и неке књиге из тог времена садрже одговоре Јанг Чуа на питања Ч'ин Цуа. По Јанг Чуовом мишљењу треба имати у виду дијелове и цјелину, "јер у поређењу с кожом, длака је безначајна", а исто тако комадић коже је безначајан у поређењу с удом.

[108] Фунг Ју - Лан: Историја кинеске филозофије, Нолит, Београд, 1977, стр.77.

То се никад не смије пренабрећи. Јанг Чу полази од констатације да би људи из древних времена избјегли да повриједе једну влас па макар постигли добро за цио свијет. И у случају да се свијет понуди у искључиво власништво тих људи, не би га прихватили. Јанг Чу резимира: уколико би свако одбио да ишчупа и једну длаку и одустао да прими свијет као добитак, свијет би се налазио у савршеном реду.

Главне идеје Јанг Чуове филозофије заступљене су у дијеловима књиге Lao-tzu, у извјесним поглављима дјела Chuang-tzu и Lü-shih Sh'in-ch'iu. Досљедно о значају сопственог ја Јанг Чу резонује: "Наш живот наш је властити посед, а благодати од њега веома су велике. У погледу његова достојанства, чак се ни почасти царевања не може упоредити. По значају, чак се ни богатство поседовања света не би за њ заменило. У погледу његове сигурности, кад бисмо га изгубили, макар само за једно јутро, никад га не бисмо могли повратити. То су три ствари на које пазе они који схватају".[109] Lao tzu садржи одломке који говоре на исти начин о опхођењу и цијењењу властите личности. Такође у књизи Chuang - tzu изнесене су мисли у којима долази до изражаја идеје да се за учињено добро чувамо репутације, за учињено зло казне, па треба слиједити средњи пут и узимати то за своје стално начело.

У вези са корисношћу у поменутој књизи о Chuang-tzu Јанг Чу вели да свијет познаје корисност корисног, али је важна спознаја корисности бескорисног, јер се управо у овом бескорисном налази начин да се сачува живот. Човјек који посједује вјештину живљења не смије да чини много зла, али ни много добра. Најбоље је наћи средњи пут између добра и зла и њега се досљедно држати. Исходиште daoističke филозофије јесте у очувању живота и избјегавању повреда. Метода коју Јанг Чу примјењује да би то остварио састоји се у 'бјежању'. Осамљеник напушта друштво и лута планинама и далеком пољима, али без обзира на скривање у људском животу све је сложено и не могу се избјећи многа зла и неугодности, па је разумљиво да дође вријеме кад метода 'бјежања' не помаже. Ствари које су неупотребљиве често успјевају да испуне свој природни животни вијек. Човјек који није у стању да сагледа ствари са вишег становишта, ниједна метода га не може заштитити од

[109] Фунг Ју-Лан: Историја кинеске филозофије, Нолит, Београд, 1977, стр. 81.

опасности и повреда. Више становиште захтијева укидање свога ја, али је из излагања Јанг Чуа потврђено да су први daoisti били себични, али ће се у каснијем развоју та себичност преокренути и сама себе уништити.

Г. Школе имена : формална мета-етика

Очигледна важност имена и језика у кинеској етичкој доктрини довела је до периода интензивне анализе имена. Јавиле су се три мислилачке школе које су третирале ове проблеме. Један закључак је услиједио да бисмо требали да реформишемо језик према идеалним теоретским правцима. Етичко вођење, кориштење имена требало би бити недвосмислено да би било chang (константно). Овај приједлог је формална визија Конфуцијеве доктрине сређивање имена. Оно присваја слоган: једно име - једна ствар. Друга школа, нео-мохисти навела је да природни језик није и не треба бити у складу са ставом: једно име - једна ствар. Наши уобичајни начини говора не прате неки конзистентан принцип. Обично и мислимо да је бијели коњ - коњ. Исто се слажемо да јахати бијелог коња јесте јахати коња. Међутим, некада не сматрамо да је чинити нешто над нечим под једним описом исто што и чинити исто под другим описом. Сматрамо да је лопов особа, али схватамо да су казне (убијање лопова) различите од убиства (убијања људи).

Ова школа заступала је мишљења да би језик савршено имао смисла ако бисмо га заснивали на реалним спознајама. С обзиром на заједнички смисао и спољашње сличности и разлике можемо поставити правила кориштења имена на екстерној константној реалности. Ова школа наставак Мо Ц'ове мисли је тако развила у повезану теорију лингвистичког и моралног реализма. Свијет пружа основу за приказивање наших shi и fei. Трећа школа изазвала је чак и овај условни реализам. Сличности и разлике међу стварима воде наше именовање, али можемо бројати и груписати сличности на неограничене начине. Реалност не даје привилегију некој константној шеми класификације. Она не може измирити наше несугласице око давања динстинкција. Интерпретација било ког daoa (начина) је капризно један од неограниченог броја перспектива.

6. Чуанг Ц' (Chuang-tzu, Zuangzi): daoistički релативизам

Чуанг Ц' (Чуанг Це) припада трећој школи у којој је доминантан daoistički реализам. Није могао да више слиједи антилингвистичка гледишта Менција и Лао Ц'а. Реалисти су показали да је свака констатација лингвистичке позиције некохерентна. Рећи да сав језик негативно утиче на dao било је искривљење daoa. Даље су расправљали да је свако неслагање око shi-fei доприноси да једна страна мора бити исправна.

Чуанг Ц' је окренуо Лао Ц'ов daoizam. Не одбацује се језик као природан и спонтан поступак. Умјесто тога, он је одбацио претпоставку да небеско природно или реалност дају кохерентно полазиште за стварање daoa. Чуанг Ц' је све зарађене школе упоређивао са небеским гласовима. Свака тврди да обожава природу или небески став. Свака то тривијално чини. Оне су, као актуелно виђене, природне. У њиховој природности, међутим, ниједна није супериорна у односу на другу. Сва актуелна гледишта везана су за shi-fei, једнака су са становишта реалности или небеса. Наравно, узевши овај узвишени став, морао се дати одређени статус и становишту животиња. Космос не даје посебну важност животу или смрти људске врсте.

Циљ извлачења водиље из природног пропада, показује Чуанг Ц'. Оно увијек претпоставља неко претходно императивно shi (исправно). Узмимо, на примјер како Менције покушава да извуче водиље из природних квалитета срца-ума. Он претпоставља да би срце-ум требало владати над осталим природним инклинацијама. Замишља да је став мудраца исправно понашање и тежња да се слиједи истина, док се лудак руководи својим осјећањима и погрешним процјенама, те девијантним понашањем и немогућношћу да сагледа суштину ствари. Цијела идеја да срце-ум може бити искривљени стандард-разлика између природног и неприродног развоја срца-ума претпоставља неки стандард за развој срца. То мора бити нешто друго осим позивања на природно, органско срце. Ниједно зрело срце-ум не сазријева у shi - fei расуђивању без акумулирања и претпотављања претходног арбитрарског shi - fei стандарда расправљања. Тако Чуанг Ц' долази до скептичког

гледишта вођења језиком. Може се показати да природне или процјењиве разлике, међу типовима јесу исправне смао када претпоставимо процјењиво становиште. Све одредбе shi су индексне. Шта је shi (са једног становишта или интелектуалне линије), то је fei са друге. Свако ко покуша да разријеши разлику заузима треће становиште. Знање не достиже ни dao ни врх. Наши животи су коначни. Ићи за нечим што нема граница (савршено знање) са нечим што има границе (наш живот) је лудост. Чак ако бисмо имали знање, не бисмо то знали. Не бисмо осјетили и докучили да ли смо пронашли константно знање - динстинкцију незнања. Какав бисмо онда закључак усвојили по Чуанг Ц'у из ове некогнитивистичке анализе?

Чини се да Чуанг Ц', са мало оклијевања, извлачи три практична закључка. Прво, он велича флексибилност и толеранцију - отвореност према другим перспективама. Чини се да је свјестан да чак и овај свијет претпоставља одређена гледишта - гледиште у односу на гледишта. Када узмемо Чуанг -Ц'ову перспективу губимо мотивацију да осудимо алтернативне начине вођења понашања. Неки нови начин приписивања категорија и вођења поступка, као што је наука, може нам на крају дати невјероватне моћи - као способност летења. Бити отворен према новим концептуалним семенима је карактеристика младости и флексибилности. Бити затворен у крут карактеристика је старијих година и извјесне смрти. Чуанг Ц' се наравно брине да наше преферирање живота у односу на смрт проистиче из незнања.

Друго, можемо ићи са уобичајним пошто оно пружа основу за корисну сарадњу и размјену са другима. Могли бисмо за практично схватљиво захтијевати мало више гледишта и начина. Коначно, узимајући било који начин нахођења који прихватимо - па чак и ако смо месари - морамо га довести до умјетничког савршенства. Можемо било коју вјештину развити до нивоа друге природе. Губимо се у својој пракси. Када нам та истренирана интуиција води наше поступке, наше унутрашње гледиште је да нека спољна сила води вјештину. Сваку научену активност можемо довести до умјетничке вјештине и користити задовољавајућу љепоту у пракси: Свакако, култивисање сваке такве вјештине значи игнорисање других. Усавршени у једној ствари, трагично смо осуђени да будемо оштећени у другој.

Чуанг Ц' је био један од оснивача филозофије daoizma и његово дјело представља једно од најљепших књига, не само кинеске, већ и свјетске филозофије. У цјелокупном опусу његовог стварања разноврсни су проблеми којима се бавио овај древни кинески мудрац. Његова поетска филозофска мисао је проткана благим и мистичним хумором. У филозофији Чуанг Ц' заступљена је љубав према природи, па је у укупна разматрања о свијету, животу и човјеку унио поетску осјетљивост Русоа и сатиричну мудрост Волтера. Плијени његова мисао о правој природи живота; "Онај ко је овладао правом природом живота, не настоји да постигне оно што живот не може да пружи". Постоји прича да је овај кинески филозоф два пута одбио високе положаје на двору. Кад му је војвода од Веја понудио мјесто премијера, најурио је краљевске гласнике и позивајући се на дух оклопа корњаче, за коју би било боље да је вукла свој реп по блату, у алегорично-сатиричном тону је одговорио: "Ја ћу да вучем свој реп по блату". Увидио је да се цареви и владари служе нечасним средствима и по томе имају сличности са преварантима и осталим људима сумњивог морала. Залагао се да људи имају слободу у изградњи друштва које им најбоље одговара: "Чуо сам да треба свету допустити да осети слободу; нисам чуо да треба владати светом".

Чуанг Ц' је увидио да мудар човјек, уколико жели да остане непокварен и наклоњен правди и истини, мора избјећи власт и живјети што даље од царева и филозофа у свом миру и осами. У миру и тишини шума моћи ће да осјети божански dao - закон и ток необјашњивог живота природе. Тако ће човјек бити поштеђен ријечи и биће у могућности да одбаци маштарије и комплексе, узнемиреност и негативне утицаје, неће тежити за посједовањем имовине и остваривањем корити од злата. Да би човјек схватио дубоку ствар у смислу daoa "мора да потисне своје знање", заборави теорије и да осјећа чињенице.

Чуанг Ц'у је било јасно да dao не може да се изрази ријечима и контрадикцијама, па се он описује као јединство ствари и њихов ток од извора до испуњења, чему треба још додати управљање тим током. Постојање је било присутно од давнина: "Пре него што су постојали небо и земља, од давнина је тако било, безбедно постојање". Чуанг Ц'ов мудрац је ослобођен амбиција, знања и истине и налази се пред космосом као присуство загледано у тајну и заго-

нетку: "Универзум је леп, али он ништа не говори. Четири годишња доба смењују се по утврђеном закону, али су нечујна. Све настајање почива на апсолутним начелима, али ћути".[110] За истинског човјека важна је храброст и истрајност у погледима: "Шта се мисли 'истинским човјеком'? Истински људи давнина нису се бојали бити усамљени у својим гледиштима. Нису стремили великим открићима. Нису имали нацрта за будућност. Ако би пронашли циљ, нису жалили. Нису се дичили успјесима".[111] Кад се расправљало о томе да ли је разбојнику потребан морал Чунаг Ц' је био јасан и одлучан: "Како да му није потребан! Без морала не може да се макне. Истовремено осети где је нешто скривено: то је његов таленат; мора да провали: то је његова одважност; мора да побегне: то је његова дужност; мора да зна да ли ће успети или неће: то је његова мудрост; мора да дели: то је њему поштење; потпуно је искључено да онај ко не располаже са пет врлина може да буде одличан разбојник.[112]

По својој природи ствари су различите па ни њихове природне способности нису исте, сматрао је Чуанг Ц'. Заједничко им је да су подједнако срећне када у потпуности и слободно испољавају своје природне способности. Човјек постиже релативну срећу кад једноставно слиједи оно што је у њему природно. То може да оствари сваки човјек. Социјална и политичка филозофија коју тежи да постигне Чуанг Ц' је релативна срећа за сваког човјека. Он наглашава разлику између природног и човјековог. Ако оно што је људско савлађује природно, јавља се више биједе и несреће. Постићи релативну срећу за човјека је највише што таква социјална и политичка филозофија може очекивати да се постигне.[113] Људи су склони да упрљају своју унутарњу природу и одбацују своје тежње за влашћу и немир. Ако то не чине, одвијају се процеси мира и хармоније у људском роду.

Чуанг Ц' износи да је снивање 'општење са демонима' и да се при буђењу јављају облици какви они уистину јесу: "кад човек сања, не зна да сања. Понекад у сну сања да сања, кад се пробуди

[110] Душан Пајин, Филозофија уметности Кине и Јапана, БМГ, Београд, 1998, 67-68.
[111] Daoizam, Деметра, Загреб, 2002. стр.180.
[112] Бела Хамваш: Scienta sacra I, Духовна баштина древног човечанства 2, Дерета, Београд, 1999, стр. 106.
[113] Фунг Ју - Лан: Историја кинеске филозофије, Нолит, Београд, 1977, стр.126-127.

тек му је јасно да је сањао; само они пробуђени и чистог увида знају да је човеков живот велики сан. А приглупи мисле да су пробуђени, да јасно виде и све знају. Такви су цареви и њихови службеници, ах, како су само плитког ума!"[114] Својим размишљањима о сновима и језику Чуанг Ц" заступа становиште које се може сврстати у плурализам, скептицизам, толеранцију, а неки то виде као апсурд, а полазна тачка његових размишљања су дуалистичка начела (ying-yang).[115] Језик и снови су нужни да би се приказало стање ствари и процеси у природи.

У Чуанг Ц'овој филозофији присутно је парадоксалнно становиште да се мноштво бића и свијета приказује преко једног/истог. Све ствари и своју личност сматра једним/истим. Манифестација разлика и мноштва могуће су преко једног и истог. И тако се стиже до Чуанг Ц'ових ставова који се састоје у спознаји битног (dao), те да језик и снови нису нужни па космос не говори и мудрац не сања, већ у тишини слиједи мијене космоса. Ху Ц' је запитао Чуанг Ц'а како опстаје човјек који не покушава да поправи живот, на што му је чувени филозоф одговорио: "Пут му је дао израз; небо му је дало обличје. Он не допушта да га наклоност и ненаклоност озледе. Ти се сада бавиш спољним стварима и трачиш свој дух. Разбацујеш своју енергију, тако, наслоњен на дрво, јадикујући, или дремајући за својим столом. Небо ти је дало тело, а ти га користиш за блебетање о тврдом и белом".[116] Мудрац једино не тежи за добитком, не смишља планове, није на губитку, не чезне за материјалним вриједностима и не дотичу га добро и зло, држи се других људи и мјере у свему. Савршен човјек у Чуанг Ц'овим поимањима постоји по истом принципу по којем, постоје Небо и Земља; разликује се од обичних људи по спиритуалном стању па се разлика очитује и у физичкој конституцији. Савршен човјек се клоне гњева, задовољства, туге, потиштености, јаких емоција, порока и других непотребних ствари и поступака.

---

[114] Син неба, Философија старе Кине (Лао Ц' Конфуције, Мо Ц', Чуанг Ц'), Светови, Нови Сад, 1996, стр. 52.

[115] Wolfgang Bauer. Geschichte der chinesischen Philosophie, Verlag C. H. Beck München, 1999, стр. 83-96.

[116] Chuang Tzu: О целовитости врлине; Културе Истока бр. 28, Дечје новине, Горњи Милановац, 1991. стр. 25.

Чуанг Ц' је живио досљедно своме учењу и на смрт је гледао као на мијењање облика, процес трансформације. Свој став о смрти најупечатљивије је истакао у одломку из шесте главе свога дјела, гдје о смрти говори као о процесу преображаја човјека, а такво стање мудрац прихвата захвално и скромно као што је прихватао и сам живот. Учитељ Лај је отишао да посјети свога пријатеља на самрти и резигнирано се запитао шта ће велики творац учинити са њим, односно направити од њега и куда ће га послати. Размишљао је хоће ли опстати јетра пацова или ножица бубе. Овај му је одговорио: "Велики tao ми је задао облик, запослио ме је животом, олакшао ми је у старости и дао да отпочеком у смрти. Ако држим да је живот добар, морам добром сматрати и смрт. (...)"[117] Кад је умирао Чуагн Ц', ученици су се трудили да припреме церемонијални погреб, али је овај филозоф тражио да се уздрже од тога. Тада су ученици рекли да ће га несахрањена појести лешинари, на шта је слиједио учитељев одговоро: "Изнад земље ћу бити храна за змајеве, испод ћу бити храна за ларве цврчака и мраве. Зашто бисмо опљачкали једне да бисмо нахранили друге".[118]

Чуанг Ц' износи daoističku усаглашеност са daom и сучељава је са моралним учењима и вриједностима, слично ономе зашто се залагало конфуцијанство. Човјек који је усаглашен са daom пореди се са животом слободних коња, а ослањање на морал и обичаје у друштву са крођењем и зауздавањем коња. Постоји извјесна разлика између филозофије и религијске праксе у daoizmu која се односи на домен етике. Taoistička (daoistička) религија подразумијева праксу покајања и искупљења од гријеха у извођењу вишедневног обреда који је био карактеристичан негдје почетком наше ере. Обред се састојао из поста, гдје је била укључена редукована дијета и један оброк у дану, затим ритуал покајања који се изводио три пута дневно, а састојао се из призивања божанства као свједока и јавним исповиједањем гријехова. За болесне ово је био обред који води исцељењу па се ови обилици активности не разликују од оног што се чини у другим религијама.

Специфичан је поглед који се односи на етичку проблематику: "У овој етици исповедања присутна је претпоставка које се др-

[117] Чуанг Це: Лептиров сан, Београд, 2001, (Београд: "Јован"), стр. 75.
[118] Вил Џјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа Београд, 1995, стр. 691.

жи и конфуцијанизам: да људи греше и да им треба дати прилику да се покају (евентуално) постану бољи (касније). Ту се прихвата опште људско стање: понављање и враћање у круг (грех-покајање-грех-покајање). Конфуције је сматрао да се етичка начела човекољубља и благонаклоности могу развити васпитањем људи и поштовањем обичаја, норми и институција (при чему је нагласак на колективном и друштвеном, ономе што је од општег значаја и вредности".[119]

Иначе, у филозофији daoizma влада неповјерење према колективној етици. Истински људи нису познавали жудњу за животом, нити су се бојали смрти. Њихов долазак је био нечујан, а одлазили су из овог живота без оклијевања. Долазили би на исти начин како би и одлазили. Никад нису заборављали откуд су доспјели, нити су постављали питања куда иду. Нису безглаво јурили да би пронашли свој пут у живот. Живот су примали онакав какав је био, а смрт су прихватали као нешто нормално и нису се бринули зашто одлазе из живота. Одлазили су у непознато, али им је било све јасно и ничег се нису плашили. [120] Човјек треба да иде за оним што је трајно да би остао цјеловит. Једноставно треба да живи и брине се о родитељима док су на овом свијету и да достојанствено дочека старост.

Можда би се ово излагање о филозофији и етици Чуанг Ц'а могло завршити једном од метафора у његовим списима које говоре о човјеку који је сањао да је лептир и гдје је заступљен принцип преображаја:

"Једном је Чуанг Чоу (тј. Чуанг Це) сањао да је лептир који лепрша около, срећан због оног што јесте и радећи оно што ужива. Није знао да је био Чуанг Чоу. Изненада се пробудио и био је ту, очигледно и недвосмислено Чуанг Чоу. Али, није знао: да ли је сада он Чуанг Чоу, који је сањао да је лептир - или је он лептир који сања да је Чуанг Чоу".[121]

7. Сун Ц ' (Sun Zi): прагматички конфуцијанизам

[119] Чуанг Це: Лептиров сан, Београд, 2001, (Београд: "Јован"), стр. 15-16.
[120] Daoizam, Деметра, Загреб, 2002. стр. 7
[121] Чуанг Це: Лептиров сан, Београд, 2001, (Београд: "Јован"), стр. 7.

Сун Ц' (Сун Це) учи из аналитичких теорија језика и у њиховим анализама види начин за оживљавање конфуцијанизма. Како су расправљали Хуи Ши и Чуанг Ц' ми немамо природне основе за shi-fei динстинкцију. Једина легитимна основа исправног и неисправног језика јесу саме конвенције од којих су Менције и Лао Ц' побјегли. Само ефикасан друштвени начин shi-fei може имати за резултат исправно коришћење имена. Свијет то не може сам учинити. Људи су са лингвистичке тачке гледишта друштвене животиње и стандарди прихватљивости су друштвени. Наши стандарди нас тјерају да усвајамо, сачувамо и преносимо такве конвенције водиље. То чинимо радије него да их потцјењујемо и свака разумна особа би се борила да иде у складу с њима. Тако би друштво требало казнити оне који лоше тумаче имена, праве нове динстинкције и шире концептуалну конфузију.

Поштовање предака и конфуцијански начин заснован на ритуалима држе се као најпогоднији водич за поступке. Прекрасно интелигентни мудраци - цареви су их написали и све године су их успјешно пратили. Покварити их значи дозивати анархију и катастрофу у већ опасном свијету. Доказ историје је да предачки dao осигурава опстанак. Функционише зато што се преплиће са природним људским осјећањима. Са друге стране, оно усађује исправна осјећања и жеље. Коришћење ритуала у држави резултира усађивањем жеља у популацију. Жеље су различите за сваку хијерархијску улогу. Људи вишег ранга разматрају различит скуп жеља и инклинација. Ако људи имају различите жеље, онда друштво може распоредити оскудне ресурсе и задовољити све жеље. Уколико сви желе свилу, резултат ће бити конкуренција, борба, хаос и катастрофа. Усађује се жеља за свилом само вишим класама. Диференцирана способност класификовања и жеље ће стога подстакнути широко задовољство. Неједнакост ће довести до једнакости. Људи имају природну тенденцију да праве дискриминацију и да уважавају конвенционалне системе морала. Претпоставке Менцијевих идеалиста да нас природа ставља на располагање различитим садржајима је грешка. Људи су природно морални, али само у смислу да су они природни корисници језика. Имамо тенденције да усвојимо неке конвенционалне структуре или друге.

Сун Ц' даље тврди да сви имамо апстрактни капацитет да будемо мудраци, јер можемо научити било коју улогу са њеним

жељама. Ако бисмо се могли ријешити искривљених опсесија, страсти и ометања, свако од нас би могао преузети исправан начин као што су то чинили мудраци. Ипак, имајући у виду снагу наших осталих мотивација, одустајање од историјских стандарда понашања лежало би негдје између неразборитог и лудог.

Сун Ц', слично Хобсу, вјеровао је да је људска природа лоша код свих људи, чак се може рећи да су Шун и Јао били прилично негативно настројени послије рођења. Добро које се настоји показати људима је извјештачено, неубједљиво и присутно је само на ријечима, док се на дјелима не потврђује.

8. Мо Ти, алтруиста

Мо Ти је безгранично волио све људе и био спреман да жртвује скоро читаво своје биће за добробит човјечанства. Водио је поријекло из Луа, одакле потиче и Конфуције. Појавио се убрзо послије одласка мудраца. Овај филозоф је критиковао неприступачност и сложену природу Конфуцијеве мисли и настојао да је замијени универзалном љубављу која би требало да влада међу људима. Све је нужно учинити да би се људи упутили да воле и помажу једни друге. Он је био најранији кинески логичар и њене проблеме формулисао на једноставан начин. Ишао је толико далеко у својим претпоставкама и убјеђењима, приказујући стварну егзистенцију духова и фантома. Позивао се на свједоке и очевице ових иреалних бића. Противио се Конфуцијевом хладном виђењу неба и писао је о личности Бога и његовим чудотворним моћима.

За Мо Тија свеобухватна љубав је једино рјешења за социјалне проблеме у друштву. По Мо Тијевим погледима владају праведни односи и љубав међу људима у читавом свијету. "Људи у основи воле једни друге, јак неће начинити жртву од слабог, мноштво неће опљачкати мањину, богат неће вређати сиромашног, племенит неће бити дрзак према оном ниског рода, а достојанствен се неће надметати са припростим.[122] Извор свих зала Мо Ти види у себичности која је присутна у свим дијеловима друштва. Он прави чудно поређење између човјека који украде нешто мањег обима или неку ситну ствар и за исто бива универзално осуђен и кажњен,

[122] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр 677.

док се човјек који осваја туђе царство слави као херој свога народа и покољења га уздижу и поносе се његовим освајачким резултатима.

Доктрина коју заступа Мо Ти креће се од пацифизма до критицизма државе и њених институција па је била прожета анархизмом и представља опасност за власт. Својом идејом универзалне љубави, износе биографи овог филозофа, спријечио је освајачке намјере неких сусједних владара. Имао је истомишљенике и сљедбенике и скоро читава два вијека су његови погледи доминирали и били прихваћени као религија пацифистичке секте. Конфуцијански филозофи и политичари исмијавали су идеје Мо Тија као површне и неприхватљиве за кинеско друштво. Хан Феи је критиковао наведене ставове Мо Тија који нису примјерени реланим друштвеним условима "све док човјек не пусти крила универзалне љубави" и не искоријени се рат као арбитар нације. Оваква учења Мо Тија су била убрзо запостављена и заборављена у кинеској цивилизацији, али су остала да свједоче о алтруистичким и хума-

нистичким побудама појединих филозофа у културној баштини старе Кине.

9. Мрачно доба: крај Стотину школа

Сун Ц'ови најпознатији сљедбеници постали су вође легалистичких школа. Прихватили су Сун Ц'ов језик - минус његова страст за традиционалне норме. Потребни су били конвенционални стандарди понашања, али он нису морали да буду старе конвенције. Њихова корисност као конвенције не захтијева поријекло мудраца - царева. Модерни цареви су их могли савршено добро формулисати. Савремени начин приступа овом проблему обећавао је већу реалност.

Ово гледиште је послужило првом цару династије Ћин да посвршава многе послове и учини велика добра. Он је успио освојити Кину, сахранити ривале учитеља, спалити књиге и елеминисати бројна учења, па је био гласник узбудљивог класичног периода Кине, што је условило и касније веће заостаје и анархичне токове. Та прва династија трајала је колико и владавина првог цара.

Многи су увјерени да је паролу о "такмичењу" Стотину школа мишљења и цвјетању стотину цвјетова измислио Мао Цедунг, али је истина другачија и овај феномен се веже за раздобље Прољећа и Љета и периода Ратујућих царстава прије 2500 година. Тај велики временски интервал је називан "златним добом Кине" због културног просперитета ове земље. Локалне вође у Кини тога времена настојале су да имају добру привреду, војску, да сакупе што више пореза и учврсте државну организацију, а увођени су и савјетници за поједине области привреде и културе. Та огромна шароликост и нејединство у држави омогућили су стварање разних филозофских школа (сто школа мишљења), а дошло је и до "цвјетања сто цвјетова" у умјетности. Порастао је интерес за кинеске класичне филозофе, умјетнике, научнике и друге ствараоце. Велики полет у култури и умјетности омогућио је привредни раст (производња жељеза) за оружје, израду пољопривредног оруђа, јавне радове на заштити од поплаве, иригационе системе, подизање великих зидова, разне изуме и сл.)

Цар Веи је у свом замку сакупио писце, филозофе, сликаре, занатлије, музичаре и остале ствараоце из разних области духовне

и материјалне културе и бесплатно их издржавао захтијевајући од њих да пишу, сликају, дискутују и стварају дјела своме народу и јачају моћ императора. Из тог процвата и просперитета остала је значајна кинеска пословица: "Нека се такмичи сто школа, мишљења и нека цвјета сто цвјетова".

Када је дошло до застоја у развоју привреде и културе, гасиле су се школе, престао је интерес за класичне филозофе, књижевнике и научнике и све је то имало негативне посљедице за кинеску културу и њену традицију.

10. Настављени утицаји класичне мисли

Владари касније Хан династије усвојили су конфуцијанизам, као званични систем мисли усред филозофског мрачног доба. Будизам увезен из Индије, увео је елементе више западњачке концептуалне шеме и доминирао је раном средњовјековном Кином. Касније, како је будизам опадао, менцијевска верзија конфуцијанизма се поново јавила. Ова неоконфуцијанска ортодоксност подијељена је у супротстављене императивне фракције, али су све прихватиле ортодоксност Менција. Оне су конкурентне интерпретације интуиционизма у етици.

Контак са Западом суочио је Кину и њену традицију са другом варварском инвазијом идеја. Социјализам и прагматизам били су најпривлачнији западњачки системи за кинеске интелектуалце. Мао Цедунг је, међутим, волио да пореди себе са легалистичким првим царем као реформистом традиције. Денг Сјаопинг представља васкрснуће прагматичког импулса. Који год dao се слиједећи прати у Кини, показаће више западног утицаја, али Кина то неће интерпретирати преко етичке шеме деонтолошког индивидуализма. Кинески реформисти могу искушати владавину закона, али као класични политички мислиоци они увијек могу преферирати установљење карактера у односу на казну.

11. Остале етичке и друштвене карактеристике кинеске мисли

У поимању кинеске филозофско-етичке мисли сусрећемо се са језичком баријером и посебним начином на који су размишљали

кинески филозофи, етичари, књижевници и други ствараоци ове древне цивилизације. У сусрету са кинеском филозофско-етичком мишљу намеће нам се утисак о неповезаности изрека и списа њених аутора. То показују дјела Конфуција, Лао Ц'а и осталих аутора. Често не постоји веза између једног става и сљедећег и све се изражава са малим бројем ријечи и помоћу одређених наговјештаја. Филозофија у Кини се разликује од европског поимања и свако треба да се бави филозофијом, као што на Западу свако треба да иде у вјерски објекат. Сврха бављења филозофијом је да се човјеку омогући да буде и остане човјек. Много тога у овој филозофији изражава се у алузијама, алегоријама, ћутањем, афоризмом, парадоксом, антитезом, кратким и језгровитим изрекама, хумором, навођењем примјера и на друге начине. Из свега избија да би човјек у кинеској филозофској мисли требало да буде човјек неке посебне врсте. Није постојало професионално бављење филозофијом у Кини, а неформални филозофски ствараоци нису морали да стварају формалне списе.

Упознавање са овом филозофијом може да тече преко тумачења кратких изрека, списа појединих филозофа, те разумијевањем нереченог, али наговјештеног, потом писама која су писали ученицима и пријатељима. Има и оних који су на систематски начин изложили своју мисао (Менције, Хисин Ц'). На Западу се тежи систематској повезаности, али у Кини је сугестивност била идеал за поезију, сликарство и остале облике стварања. Кинеска умјетност у својој позадини има филозофску димензију.

Књига Chuang - tzu садржи сљедећу мисао. "Мрежа служи за хватање рибе, али кад човек ухвати рибу, нема потребе да даље мисли о мрежи. Клопка служи за хватање зечева, али кад човек ухвати зеца, нема потребе да даље мисли о клопки. Речи служе да садрже идеје, али кад човек схвати идеје, нема потребе да даље мисли о речима".[123]

Према томе, филозофија у Кини је имала посебан ток и правце развоја. Конфуцијанизам наглашава човјекове друштвене одговорности, док се daоизам залаже за оно што је у њему природно и спонтано. Кинески филозофи су тежили за узвишеном, да не кажем, апсолутном истином и за трајним вриједностима. Фило-

[123] Фунг Ју-Лан: Историја кинеске филозофије, Нолит, Београд, 1977, стр 24

зофија у древној Кини нас упућује на идеал живота, постизање савршенства и тражење чврстих темеља за свако истинско мишљење. Филозофи у овој далекоисточној земљу су узели непосредно опажање ствари за полазну тачку својих филозофских размишљања. Филозоф нам говори оно што види па је такво сагледавање стварности богато садржајем и сугестивно. У кинеској филозофији се није развила епистемологија управо због ове непосредности кинеске мисли. У њиховој филозофији је љубав према човјеку морална вриједност, а љубав према Богу надморална, па се тежи тражењу "централног кључа за наше морално биће које нас сједињује са универзалним поретком". Кинези се нису много бавили религијом, а исто толико су се бавили и филозофијом.

Ипак, у кинеској традицији присутно је настојање да се постигне идеал мудраца - владара који ће се руководити истином, прадом и човјекољубљем. У кинеској филозофији није у првом плану повећавање позитивног знања, већ уздизање духа и настојање да се докуче вриједности које су више од моралних. У друштву се код Кинеза у практичној политици тежило достигнућу великог државника, а у умјетности да се достигне идеал великог умјетника. Постоји овоземаљска филозофија и бави се друштвом и људским пословима и односима, то јест, човјеком и природом у његовом окружењу и то је овоземаљска филозофија. За разлику од ње је надземаљска филозофија која се бави метафизичким проблемима и лишена је практичне употребљивости и реализма.

У Кини су се узгајале житарице, важне културе. Омиљено пиће овог народа био је чај. Гајило се украсно поврће, храњиве махунарке, соја, а правили су се и јаки зачини. Најбројнији слој становништва били су сељаци који су мукотрпно живјели. "Све што је човјеку потребно у овом пролазном животу јесте шешир и здела пиринча", каже једна њихова пословица. Употребљавале су се разне врсте животињског меса (пилетина, свињетина, риба и пачије месо). Брале су се траве, алге, а били су познати и кухарски специјалитети. Аристократи са двора, владари и утицајни појединци су раскошно живјели. Израђивали су се разноврсни предмети од дрвета, свиле, жада, глине и осталих материјала. Такође су били познати и многи индустријски производи.

Књига промјена, Књига пјесама, Књига историје, Конфуцијева дјела и Менцијево штиво, били су добро познати широм Кине.

Чувени су стари кинески пјесници: Ту Фу, Ли Паи, Ванг Веи, Хан Ји, Ли Ји, Ли Шангјин, Лу Јову, Цао Цао, Ћи Јуен, Ванг Анши и многи други који су величали непролазне љепоте кинеске природе, љубав, пријатељство, небо, живот и све остале вриједности. Схватали су су краткотрајност и пролазност живота, писали пјесме о растанку заљубљених, износили хаос ратне пустоши, тугу због напуштања родног краја, изненадног губитка и одласка на војну службу, исказивали осјећање туге за оним који су преминули; радовали се животу, ријеци, потоку, мору, вину, цвјетању, сусрету, раду у пољу; говорили о срећи, радости и успјеху у животу, раду и породици, те о префињеним осјећањима према онима које волимо и родбини. У кинеској поезији било је боема и луталица који су остали познати по својим поетским остварењима и односту према животу, природи и људима. Пјесници Кине су прихватали пуританизам кинеске филозофије.

Битне одлике кинеске поезије су: "Неке фине одлике те поезија сакривене су у преводу, ми не видимо сликовито написане карактере, од којих је сваки самогласник, а који ипак изражава комплексну идеју: ми не видимо стихове, који иду од врха до дна и с десна на лево; ми не можемо да осетимо метар и риму, који су окупили поносну укроћеност претходника и закона; ми не чујемо тонове - плитке и оштре - који дају ритам кинеском стиху".[124] Кинези су постигли велике домете у прозним дјелима, поготово у романима, причама, есејима и драмама. Они су поносни на своју литературу и сматрају је највећом послије Грчке. Најбројнија је историјска литература, али и остала остварења из домена прозних остварења заузимају значајну пажњу. Вјештина изношења чињенице, елоквентност, опсег и филозофска дубина казивања красе кинеску прозу.

Сликарство је познато у Кини неколико вјекова прије нове ере. Под утицајем будизма заступљене су и фреске које су се чувале у Великом храму у Ло-јангу. Познати су ликовни умјетници у старом периоду кинеске историје који су умијеће сликања подигли на висок ниво. Прави зенит кинеско сликарство је постигло на почетку наше ере, али су стихије ратова уништиле то рано сликарско благо. Код Кинеза се у конфуцијанству очитовала политичка моћ,

[124] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа Београд, 1995, стр 709-710

док је будизам у мјешавини са daoизмом постао доминантна снага у умјетности[125]. Ку К'аи-чих је био највећи геније кинеске будистичке школе. Сликарство је цвјетало у доба династије Танг, па се радо помиње мисао Ту Фуа: "Сликара има много као јутарњих звезда, али је уметника мало".

У Кини су веома рано били развијени земљорадднички кулови: такав став је произлазио из структуре кинеског становништва које се највише бавило пољопривредом. Главна божанства су везана за земљорадњу. Њима су упућиване молитве за кишу, плодност, напредак, спасење од разних невоља, приношене жртве и вршени други церемонијални обреди. У кинеском народном вјеровању сваки брешчић може утицати на мртве и на живу природу, на људе и њихове давно преминуле потомке.

Култ предака и његово обожавање заузима главно мјесто у кинеској традицији и повезан је са конфуцијанским учењем. При обичајима рођења важни су: kaj kou (обичај отварања уста новорођенчету), Hao san že (Добри трећи дан), Sue sun (први рођендан), затим Sun min је одређени знак под којим се родио младожења, односно невјеста, затим Cha li - чајни дар и Šou si (шала са младом и младожењом). Примјењују се разни облици око сахране: "По кинеском народном вјеровању неопходно је да се још за живота припреми погребна одећа. Такође је веома развијен обичај да синови, разуме се уколико су у могућности, што пре припреме сандук за сахрану својих родитеља, чак и када су они још у пуној животној снази".[126]

Бројни су обичаји у току године (календарски празници) за које су везане одређене церемоније, разне радње и поступци, којима се умилостивљују божанства, побјеђују зле силе и обезбјеђује здрав и дуговјечан живот. Важно је истаћи да је Кина земља старе културе у којој се народна радиност развијала вијековима и достигла је невјероватно богате умјетничко-изражајне форме. Далеко су се прочули кинеска керамика, дрворезбарство, изрези из хартије, каменорезачки радови, резбарење кости, украси на стаклу и текстилу, разнобројна и

[125] Древна кинеска култура, Музејски простор, Загреб, 1984, стр. 55-67.
[126] Петар Влаховић: Живот и обичаји народа Кине, Научна књига, Београд, 1973, стр. 79-82.

разноврсна одјећа, обућа и предмети за обављање послова у земљорадњи.[127]

Волтер је говорио да је оно што Кинез најбоље зна и највише гаји је морал који је доведен до савршенства у овој цивилизацији. Сврха моралног кодекса је била да се побиједи хаос сексуалних односа и разлог постојања породице лежао је у подизању дјеце. Обожавање предака и поштовање родитеља у Кини заузимају посебно мјесто. Владао је обичај већег уважавања мушког дјетета које је касније могло да ради на њиви и учествује у рату. Она дјеца која су преживјела опасности и болести у дјетињству била су одгајана са најнежнијом љубављу. Чедност је била строго наметана кинеским дјевојкама које су извршавале самоубиство зато што су вјеровале да су обешчашћене случајним додиром мушкарца.

Мушкарац је уживао слободу и могао је да умјерено задовољава сексуалне потребе попут глади. Још Марко Поло је описао куртизане на Кублај - кановом двору, које су биле бројне и заносно лијепе. Оне су радиле са дозволом и често су биле испоручиване члановима страних амбасада. У каснијим временима се развија посебна врста забављачица које су пружале услуге у виду отмене конверзације за младиће и утицајне људе који примају госте са стране. Такве дјевојке су често биле веома образоване и надарене за књижевност и филозофију, музику и плес. Предбрачни односи су били слободни за мушкарце, а строго ограничени за жене из угледних породица да ни говора није могло бити о романтичној љубави. Брак се није његовао због љубави, него ради подизања многочлане породице. Мушка и женска дјеца су држана одвојено и родитељи су тражили партнере за своју дјецу.

У старо вријеме постојао је специјални чиновник који се бринуо да свака жена буде удата до двадесете године, а мушкарац ожењен до тридесете. Младићев отац је, по обичају, слао дар оцу дјевојке одакле син треба да се ожени, док се од дјевојке очекивало да донесе мужу мираз у материјалним добрима. Млада је са мужем живјела у кући младожењиног оца или поред куће његовог оца све док се одређене околности не би измијениле. Мушкарац је, поред главне жене, могао да има конкубину или 'споредну жену'. Тако је споредна жена код одређених мушакраца била једна врста робиње,

[127] Исто, стр. 124-131

а главна је била дужна да рађа и одржава лозу. Човјек је од жене могао да се разведе налазећи бизарни разлог, али није било дозвољено да се жена разведе од мужа, само у изузетним условима могла је да га остави и врати се родитељима, што се ријетко дешавало. У рано доба у Кини породица се окупљала око мајке, али се у новија времена ситуација измијенила у корист мушкараца. Женама виших класа у старо вријеме било је дозвољено образовање па су многе од њих постигле високо мјесто у поезији и другим уметностима. Мушкарац је у времену доминације Конфуција био апсолутан господар жена и дјеце па је могао да их прода у ропство, мада је то чинио у великој невољи. Он је своју жену поштовао, не због љепоте, културе и образованости, већ због плодности и послушности. И поред ситних чарки, мањих свађа и неразумијевања, у кинеској породици је било доста доброте, љубави, међусобне помоћи и уважавања.

Оно што је карактеристично за Кину је, свакако, чињеница да је продични дом био у исто вријеме "обданиште, школа, радионица и влада", а може се рећи да је "просечан Кинез био узор синовске послушности и оданости здравог поштовања и ревносне бриге за старе особе".[128] Кинез се врло рано упознавао са правилима пристојности и углађености, неемотивне учтивости и захваљујући томе стекао изврсне манире и достојанствено понашање, чему је највише доприносила Књига церемонија.

Уколико желимо да објективно сагледамо ову изузетну цивилизацију, онда је нужно да се забораве периоди хаоса и беспомоћности у којима се она налазила, морамо да је сагледамо у периодима њеног успона и хиљадама година дугог континуитета, имајући у виду културу и проналаске којима је Кина обогатила цјелокупно човјечанство. Власт и институција царства нису нигдје достигли такво савршенство као у Кини. Ту су још школовање за државну службу и именовање на основу образовања и бројне друге предности у односу на друге цивилизације тога и нешто каснијег времена. Промјене које су се десиле у селима и градовима Кине у новија времена показују виталност ове нације, спремност да се побиједе све невоље, наклоност традицији и свестрано укључивање у међународне привредне и културне токове. Кратко речено: "Кина

[128] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа Београд, 1995, стр 792.

је велика". Можда би се за крај разматрања о кинеској цивилизацији могло рећи:

"Кина није земља Прометеја, Фауста, Великог инквизитора или сумњичавог Јова. Док човек са Запада жели да покори природу, Кинез настоји да живи у хармонији с њом. Врхунски идеал је живот у складу са космосом, са природом и са друштвом".[129]

За Кину је карактеристичан принцип yina и yanga коју полази од њиховог нераскидивог јединства. Завршимо овај приказ кинеске цивилизације умјетничким дојмом, знајући да се у Кини много ратовало, па се у пејзажима и вртовима тражио контемплативни мир, узајамно повјерење човјека и природе.

Кинески умјетници су приказивали сву отвореност "дивљих" предјела, као што су сузе планине, осамљене колибе, водопади, уређене дијелове воћњака, врта, парка и слично. Натурални мистецизам је био дио daoističkog искуства и он се у кинески будизам уносио постепено у току продирања и усвајања будизма у Кини, смјењујући одбацивање човјека и природе типично за рани будизам.

У Кини је постојала контемплација амбијента у најразличитијим варијацијама у тежњи да се сачувају изузетни тренуци и посебна расположења, за која се сматра да представљају врховно добро живота. У процесу стварања пресудан је сензибилитет и на њему заснован животни стил који обухвата натурални интимизам или натурални мистицизам, што је зависило од нагласка којег су му поједини ствараоци давали. Пао - Тех Хан на једноставан начин износи како човјек постиже задовољство и пуни душу: "Човек треба да проведе дан лутајући пољима, или тумарајући шумом, или купајући се у бистром потоку, или јурећи за ветром или пецајући шаране, или гађајући дивље гуске у лету. Нека ужива у повјетарцу под летњом кишом и нека се врати кући певајући".[130]

[129] Александар Новачић: Кинески мозаик, Народна књига, Алфа, Београд, 2000, стр. 45.
[130] Душан Пајин: Филозофија уметноти Кине и Јапана, БМГ, Београд, 1998, стр. 90-91.

X. МОРАЛНО-ЕТИЧКЕ И ДРУШТВЕНЕ НОРМЕ СТЕПСКИХ РАТНИКА

"Соко на небу немоћан је без крила,
а човек на земљи без коња.
(В. Јан)

1. Основна обиљежја Високе Азије

Западни хроничари, кинески и персијски љетописци помињу велике војсковође и канове Атилу, Џингис-кана, Тамерлана... као веома моћне владаре. Они се јављају у историјско доба, у пуном јеку цивилизације и са својим ратничким хордама, у току само неколико година, читав кинески, ирански и римски свијет претварају у гомиле рушевина. На те варваре и њихов начин живота, највећи утицај имала је степа: "Међутим, чим човек иоле упозна начин живота који су водили, види да никада људи нису у већој мери били синови земље објашњиви њоме, обликовани средином и тако непосредно 'читљиви' у својим хтењима и понашању. Та кржљава и здепаста тела, но у исти мах и жилава, јер су морали одолевати и најсуровијим физичким условима, та лица косих очију, истакнутих јагодица и прорећених мања и те прекаљене чворноватe груди, створила је степа, њени оштри ветрови, изузетне хладноће и неподношљива жега. Потребе пастирског живота, односно непрекидно трагање за испашама, наметнуле су им номадски живот, а економска зависност пак, везе са седилачким светом које су се каткад испољавале у виду стидљивих 'позајмица', а не ретко претварале у крваве пљачкашке походе".[131]

Негдје 3-4 велика азијска освајача из номадских племена прекидала су ток историје а можда их је било још о којима мало или скоро ништа не знамо. Атили и Џингис-кану пошло је за руком да оснују огромна царства која су била ограничена на четвртину

[131] Рене Грусе: Царство степа, Издавачка кеижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 1996., стр. 5.

континента (од Сибира до Жуте ријеке), и то је био џиновски подухват који им је донио атрибут "освајача свијета". Стари класични свијет је упознао бројне варваре који су живјели у њиховом сусједству, али оно што је карактеристично да су цијела подручја "данашње Европе, Блиског истока, Ирана, Индије и Кине достигла исти или приближно исти степен материјалне цивилизације", дотле су народи на широком појасу од манџурских граница до Будимпеште, настањени на централном и сјеверном дијелу Евро-Азије - зони степа које су у наставку на сјевер чиниле сибирске шуме. Земљорадња је у степама била могућа смао у изолованим оазама па је становништво било приморано да се лати сточарства и живи номадским животом. Развијеније азијске цивилизације биле су окружене појасом сиромашних пашњака и најсуровијим климатским условима "где најмање једном у десет година сви извори пресуше, трава усахне, стока изумре и с њом и номади".

Повремени напади и упади номада на обрађено земљиште остају природни закон, а ти номади су најчешће били Хуни, Турци и Монголи. Овдје се нећемо задржавати на Турцима које смо посебно обрадили, изузев када је у питању приказ заједничких карактеристика степских народа. Успјех освајачких похода номада треба тражити у чињеницама да су ови народи заостали у материјалној култури, али да су као ратници имали огромну надмоћност, јер су као стрелци на коњима јурили попут муње и изванредно руковали осталим оружјем везаном првенствено за коњицу, па су били страх и трепет за сједилачко становништво. Класичан је примјер покретљиве, свеприсутне и непобједиве монголске коњице када су њоме командовали један Џебе и Субетај, двојица чувених Џингис-канових стратега, па је она са замкама и умијећем ратовања била убојита снага и својеврсно вјешто оружје које је рушило све пред собом.

Висока Азија у данашњим размјерима доказ је највеће геолошке драме која је везана за нашу планету. Планински лук Тјеншана и Алтаја, чији се обриси истичу дуж ивица серендијског узвишења, иду правцем стазе сибирске висоравни Ангаре, а с друге стране је алпско убирање Хималаја који су у миоцену дошли на мјесто евроазијског 'Медитерана'.[132] Тјеншан и Алтај на сјевере-

[132] Исто, стр. 9

западу, затим лук кога чине Хималаји на југу, утицали су да се обиљежи и одвоји Туркестан и Монголија и они су остали да лебде изнад низија које се налазе у околини. Тибетански масив има поларне услове за развој вегетације и полукружног дијела Алтаја и Тјеншана, гдје влада алпска клима, готово све остало подручје Високе Азије заузима лонгитудинална зона степа које су обрасле травом која зими нестаје, а љети је сасушена.

Персијска степа се одликује са више живота у влажним областима, с тим да се евроазијска сјеверна персијска степа, наставља на суву суптропску иранску и авганистанску степу. Хуни су на територији јужне Русије и Мађарске настојали да успоставе протурско царство. Негдје у 6. вијеку истим простором Русије, а затим и Мађарске, владају Авари - монголска хорда коју су из централне Азије потиснуле Туђуе, а након њих у 6. вијеку, наступају Турци и Хазари, па потом у 9. вијеку Турци Печенези, након тога, у 12. вијеку, завладаће Кумани, да би коначно, у 13. вијеку, стигли џингискановски Монголи, који су створили јединствено становништво степе од Пекинга до Кијева.

Историја степских пространстава представља једну особену сторију лутања турско-монголских и осталих хорди у потрази за бољим пашњацима. Понекад су због потребе својих стада, морали да предузимају сеобе које су трајале вијековима и да на коњима превађују бескрајна пространства. Климатски услови и психофизичка напрезања захтијевали су прилагођавање, како физичке конституције, тако и начина живота. О најезди степских народа на остале територије Азије и Европе, свједоче оскудни подаци, сједилачки народи су биљежили па је то текло у таласима и то чак до Великог зида или дуновских тврђава; ова инвазија је трајала до Ту-тунга или Силистрије, те би заузимали неке дијелове или се разбијали о њих. Не постоје подаци који доказују како су велике групе Турака, Монгола и Тунгура биле распоређене на степским просторима. Не може се историја степских народа свести на непрекидно тумарање на коњима за бољом испашом. Постоји нешто значајније што је ове народе усмјеравало на ратне походе и освајања и састаоји се у сљедећем: "Чињеница од капиталне важности за историју човјечанства је притисак који су ти номади вршили на цивилизована царства југа, притисак који се у више махова завршавао и освајањем територија. Спуштање номада био

је један готово физички закон, диктиран условима степског живота".[133] Степски коњаник је и стријелац на коњу који је обарао противника са велике раздаљине, одапињао је стријелу и док бјежи - парћанска стријела, у ствари је скитска или хунска - и ратује као што стријелом и ласом гони дивљач или неукроћене коње. Од мјеста одакле креће на дуготрајне походе, тамо гдје се завршава степа и почиње подручје културе, он наслућују сасвим другачије услове живота, што распаљује његову машту и подстиче похлепу. У његовом крају зиме су оштре и ледене па степа у том периоду постаје наставак сибирске тајге, док у жарким љетима личи на пустињу Гоби. Степске народе нису привлачила земљишта због тога што су обрадива, јер су они освајањем обрадивих територија, за кратко вријеме враћали их у непродуктивни угар, а враћали се у своју родну степу у којој расте трава за коње и овце.

Степски номади су крстарили на коњима ободом старих сједилачких царстава и од становништва убирали данак, а уколико би се ови успротивили изненада су жестоко нападали и отимали и пљачкали материјална добра и друге вриједности. Док се номад осјећа номадом, он онога који живи сједилачким животом сматра својим слугом, рад и плодове његовог рада својим добром. Обрадиво земљиште и обичног сељака види као нешто што може да искоришћава докле и како хоће. Стално јахање на коњима и убирање данка на добровољној бази, или још чешће отимањем, степски скитачи подсјећају: "Ето такве вучје дружине - није ли уосталом вук стари турски тотем - тумарали су овим крајевима, заједно са чопорима јелена, спремне да у сваком тренутку немилосрдно нападну или благовремено с пуним правом, оглобе све што је било слабо и није им се могло одупрети. Тај систем изненадних пљачки, у алтернацији са редовним убирањем пореза, чему су Небески синови давали исувише фино име називајући га добровољним даром, важио је такорећи као правило у релацији између турскомонголских племена и Кинеза и то у периоду који је потрајао од 2. века пре Христа па све до 17. века наше ере".[134] Међу номадима је било и моћнијих личности који су били добро упућени у сплетке међу представницима сједилачких царстава, нарочито на

[133] Исто, стр 16-17.
[134] Исто, стр.17.

кинеском двору, па су се стављали на страну једне од завјереничких страна прилажењем са својом хордом и под изговором да је брана, заузели би пограничне предјеле царства. Послије два и по, вијека Кинези би се консолидовали и потисли номаде изван великог зида па би понижени варвари који су од кинеске цивилизације наслиједили лагодности и пороке, губили жестину свог дивљег темперамента, постајали предмет мржње и њихова земља је била угрожена од других варвара који су живјели номадским животом и често остајали гладни у својој родној степи.

У руским степама на западу, које су представљале наставак азијских, редом су се смјењивали Атилини Хуни, Бугари, Авари, Мађари, затим Хазари, Печенези, Кумани, Џингисканиди. Иста ситуација се дешавала и у исламским земљама, гдје је процес исламизације и иранизације турских освајача Ирана и Анадолије представљао апсолутно исто што и покинежење турских, монголских и тунгуских освајача Небеског царства. На тај начин се Висока Азија представља као матрица народа којој је у општем метежу припала улога да старим цивилизацијским царствима дарује султане и синове Неба. Степске хорде које су својом најездом доводиле канове на престо "постале су један од географских закона у историји".

2. Степски народи и њихове карактеристике

Први пут којим је повезивана Азија са Европом водио је кроз сјеверне степе. Управо тим путем од палеолита шири се оријансјенска култура по Сибиру, поред Краснојарска, а на горњем Јенисеју откривена је једна 'оријансјенска Венера' и одатле води на локалитете у сјеверној Кини. Постоји вјероватноћа да је магдаленијен био заступљен како у Сибиру, тако и у Манџурији па су у пећини поред Пекинга пронађене коштане игле, избушени животињски очњаци, школьке, огрлице од кости, комадићи седефа и још неки остаци. У неолитском периоду сибирским степским путем у Азију прелази огромна количина керамике која се средином трећег миленијум развијала у централној Русији и на једном дијелу сибирске територије и одаткле је могла да врши утицај на протокинеску керамику у Гансуу. За стару историју степе карактеристична је појава необичне и дубоко оригиналне умјетности са зоомор-

фним мотивима која је била намијењена украшавању бронзаних, сребрних и златних дијелова људске и коњске опреме.

По мишљењу неких истраживача, негдје око 1200. године прије Христа, у руске степе населио се један индоевропски народ из Румуније и Мађарске, по свој прилици трачко-фригијске расе, па се потпуно настанио на тим просторима, а постоји претпоставка да је тај народ остао да живи у старој постојбини. По свему судећи био је то стари народ који се називао Кимеријани. Остаци који су нађени у гробницама свједоче да се прије кимеријанска и кимеријанска цивилизација налазила у средњем дијелу степе и према Туркестану. Ова цивилизација од 1150-950. године прије наше ере развија се у областима сјеверно од Црног мора, док је раздобље између 950-750. године посљедња фаза у развоју ове културе.

Управо на завршетку ове фазе у руској степи постојала је извјесна веза са гвозденом цивилизацијом Степама су у току дугомиленијског раздобља прокрстарили бројни народи: Скити, Хуни, Сармати, Алани, Турци, Ујгури, Китанци, Авари, Бугари и Мађари, Хазари, Печенези и Кипчаци, Монголи, Шејбанди и други. Били су то номадски народи који су организовали ратне походе на многе земље у окружењу, прелазили границе и стизали до Паноније, Римског Царства, Византије, Русије, дубоко у област Централне Азије, Блиског истока, Кине, Индије, на многе остале територије евроазијских континената. Били су изврсни ратници, са јаком дисциплином и одговорношћу, добро организовани, издржљиви и спремни да воде борбу у свим климатским условима. У писаним историјским изворима међу првим народима Високе Азије помињу се Скити, Хуни и Сармати, затим слиједе хорде осталих степских народа, а најјачи печат, везан за степу и организоване ратне походе, остариће, поред Турака, Монголи. За вријеме Џингис-кана у 13. вијеку Монголи су били на врхунци моћи, а у касније временима њихово црство се смањује и опада утицај којег су некад вршили на друге народе. У приказу морално -етичких, али и осталих правила и норми из којих ове произилазе, задржаћемо се највише на хунском и монголском народу као најбројнијим и најутицајнијим, а остали степски народи су слични њима, поготову када се имају у виду ратне најезде и поступања према покореним народима, као и крути војнички неписани закони и дужности.

а) Скити

Скити су за грчке писце и историчаре, почев о Херодота (5. вијек п.н.е.) и даље, име које се доводило у везу са разним племенима иранског поријекла, која су насељавала црноморске степе од 7. вијека п.н.е. Ова прилично бројна и разнолика племена била су на различитом степену друштвено-економског развоја. Херодот разликује три врсте ових номадско-ратничких групација: ораче и зељораднике, номадско-сточарске и 'парске Ските' који обухватају оне који имају своје владаре. Грци су преко колонија на сјеверним обалама Црног мора одржавали трговинске везе са Скитима и многе су претварали у робове. Против грчких и црноморских господара Скити који су били робови дизали су устанке, а најпознатији је био под вођством Савмака, у 1. вијеку п.н.е. У западном дијелу полуострва Крима, Скити су основали робовласничку државу која је имала велику моћ у периоду од 3. до 2. вијека п.н.е. са престолницом Кримским Неаполисом.[135]

Рене Грусе истиче да ономастика потврђује да су Скити припадали иранској раси, али су претходно настањивали сјеверни дио Ирана и у тој својој "првобитној иранској домовини" - у степама данашњег руског Туркестана - живјели номадским животом. На њих није утицала асирска и вавилонска материјална цивилизација, која је на неке друге народе нешто јужније оставила видљив утицај. Скитима и њима сродним племенима, остао је стран и мазадизам који је битно измијенио и медијска и персијска религијска увјерења. Скити су били брадати, имали шиљате капе, широку одјећу - тунику и панталоне. Њихов предивни сапутник био је степски коњ, а најомиљеније оружје било им је лук. Ови степски стријелци нису боравили у градовима и сталним становима, већ су поворке са коњским запрегама тамо-амо лутале по широким пространствима за бољом пашом. Превозили су жене, дјецу, храну, коњску и своју опрему и били господари руске степе од 7. до 3. вијека п.н.е. Стално су били на колима, а жене су држали под ферећама. Скити су из јужне Русије протјерали Кимеријце. Дошли су у сукоб са још неким народима. Они су у великим најездама преко седамдедсет година уливали ужас и били страх и трепет за

[135] Мала енциклопедија, Просвета -По-Ш, Просвета, Београд, 1986, стр. 404.

све народе у предњој Азији. Кретали су се попут оркана и "пљачкали просторе од Кападокије и Медије и од Кавказа до Сирије". То представља један од првих силовитих налета номада из сјеверних степа на древне цивилизације. Дарије је покушао да потуче Ските, али су га ови својом тактиком повлачења настојали да увуку у степу, али се персијски цар није дао преварити, него се на вријеме зауставио па се о његовом неуспјелом 'походу на Русији' говори као о деспотском безумљу.

О томе је оставио свједочанство велики грчки историчар Херодот. Раздобљем од 3. до 2. вијека п.н.е. Скитима су завладали Сармати и отада им се губи сваки траг и до велике сеобе народа задржали су се само у мањима скупинама. Јахали су на скоро дивљим коњима, али су изненада, десетковани неком мистериозном болешћу.

Што се тиче умјетности, Скити и Кимеријанци су обострано утицали једни на друге, с обзиром да су њихови ескадрони у свеопштем метежу тог времена били измијешани боравећи на истим територијама. Непосредни утицај стизао је из асирско-вавилонске Месопотамије, али је препознатљив специфични скитски стил који је у обради јасно испољен са својом декоративношћу и живописним елементима. Умјетност скитског народа има ове карактеритике: "Из таквих почетака, дакле, настала је читава скитска уметност зооморфних мотива, коју бисмо могли дефинисати као стваралаштво које је асирски (или грчки) натурализам трансформисало у декоративни начин изражавања. Она се дефинитивно изгледа одликују са златним царевима из гробнице у Костромскаји, такође и у Кубану и вероватно из 6. вијека, односно са стилизованим приказом њихових шума у виду спирала. Место, где се, дакле, током ових векова оформљује естетика степе: са свим оним својим тенденцијама, чији ћемо развој пратити до Монголије и Кине, је јужна Русија".[136]

Б) Хуни

Хуни су азијски номадски народ турско-татарског поријекла. Били су одлични коњаници и вјешти ратници. Негдје око 200. го-

[136] Рене Грусе: Царство степа, Издавачка кеижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 1996, стр. 34.

дина п.н.е. основлаи су снажну државу у Монголији и источном Туркестану, одакле су нападали на Кину. Кад су их Кинези одбили са својих граница, усмјерили су се према западу и под вођством Баламира прошли кроз "Врата народа", а 375. године упали у Европу и ту великом брзином уништили Херманарихову источноготску државу, затим освојили цијелу Панонију. Овим продором убрзане су сеобе које су отпочеле са великим каном Атилом (445-453), па су организовали моћну државу која је имала сједиште у Панонској равници.

Велики ужас и згаришта су донијели продори Хуна у римски и германски свијет. Запријетила је нечувена опасност Балканском полуострву, Италији и Галији. Пошто су успјели да покоре Алане, Остроготе, та да истјерају Визиготе, Хуни су постали господари читаве равничарске зоне од Урала до Карпата. Атила је 441. године прешао долином данашње Мораве, заузео Ниш, опљачкао Филополис, а потом опустошио читаву Тракију све до Аркандиополиса и

тако је постао господаром читавог појаса од Дунава до Ниша. Према томе, Атила је водио рат са Грчком, Римом, Готима и читавом преосталом Европом, "али шта се може урадити ако, уместо придржавања мировних договора уз узајамну заклетву, с једне стране они хоће да се урежу у његово тело, с друге да се упију, а с треће му приносе за здравље пехар с отровом, као Олегу код цариградских капија".[137]

О Хунима и њиховим провалама у римски и германски свијет најбоље записе оставили су Амијен Марселин и Жорнандес: "Хуни, пише Амијен, у свирепости и варварству превазилазили су све што се може замислити. Они намерно прекривају ожиљцима образе своје деце како би спречили да им ниче брада. Са здепастим телом предугачких горњих удова и несразмерно велике главе, личе на права чудовишта. Уосталом и живе као животиње. Хране не кувају и не зачињавају, већ једу дивље коријење и месо које претходно само згњече испод седла. Не знају да се служе плугом, нити за било каква стална станишта, куће, колибе. Вечито сељакају се, још од детињства се челиче изложени мразу, глади и жеђи. Током сеоба прате их стада, упрегнута кола на којима им је породица. Ту њихове жене преду, шију им одећу, порађају се и одгајају децу до пубертета. Ако било кога од њих упитате одакле је, где је рођен, не би умео рећи. Одећа им се састоји из ланене тунике и казака, начињеног од пацовске коже, зашивених једно за друго. Тунику земљане боје не скидају док им не иструли на телу, тек кад потпуно дотрули онда је мењају. Додамо ли томе још кацигу или капу забачену уназад и јареће коже омотане око мањавих ногу, набројали смо готово све што имају на себи".[138]

Своје даље описе настављају Амијен и Жорнандес о обући која је прилагођена нози и могућности да нормално ходају. Највећу поенту код хунских раника чине мали и неугледни коњи који јуре попут муње и када их једном узјашу, никад више не силазе с њих. Они на коњима проводе живот; вијећају, обављају куповину, продају, пију, једу, па чак и спавају ослоњени на врат животиње. У битке крећу на коњима уз страховиту дреку. У случају отпора, брзо

[137] Александар Фомич Вељтман: Атила и Русија IV i V века, Српско-српско пријатељство, Београд, 2002, стр. 12.

[138] Рене Грусе: Царство степа, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 1996, стр 101-102.

се разилазе на све стране, изненада се прикупљају и силовито крећу у напад ломећи и рушећи све пред собом. Не знају да се веру и нападају утврђене логоре, али су вјешти да одапињу стријеле и погађају са невјероватне даљине.

Сидуан Аполинер физички изглед Хуна тумачи као посљедицу свјесне деформације у току дјетињства, износећи да им је спљоштен нос са једном 'безобличном пљоснатом израслином", затим се истичу истакнутим јагодицама и очима које су утонуле у дупље као у најдубље пећине, али 'чији продорни поглед може да обухвати и најудаљеније просторе'. Тим орловским очима ови спретни номади на великим даљинама уочавају чопоре јелена и дивље коње, скоро на самој линији хоризонта у степи. Аполинер живописно приказује степског коњаника: "Иако нижег раста од просечног док је на ногама, Хун постаје огроман кад је на коњу". Хини Хефталити, у неким преводима Ефталити, су по Сунг Јунговој причи, сишли с планинских врхова Ћин-шана, односно Алтаја у степе данашњег руског Туркестана. Код византијских историчара они су Хефталити, од персијског историчара Мирхонда Хијателити, а у кинеским изворима то су Је-таи. По неким списима, ови Хуни потичу из краљевског клана, док их византијски историчари помињу под именом бијели Хуни. Ове скупине Хуна су се након дугих лутања и успутних борби обреле у Индији. Неки заостали дијелови ових племена задржали су се у средњој Азији, док је већина вршила упад на индијску територију, те свирепо убијала становништво, пљачкала и вршила разна друга злодјела.

Хефталити (Ефталити) су починили доста сурових прогона, мучења и нечасних дјела: "Упад Ефталита знаменит је не толико због неких својих последица за доцнији развој земље, колико због свирепости ових освајача. Ефталити су личили на Атилине Хуне: Њихови походи су били чисто пљачкашке природе. Нису били у стању да истакну из своје средине владарску лозу каква је била династија Кушана. Главни стан њихових поглавица био је у западном Туркестану. Најспособнији међу тим њиховим вођама био је Михирагула, кога зову индијским Атилом. Кажу да је његова најмилија забава била да гледа кад би пуштали слонове да се сурвају низ стрме обронке, и да би уживао гледајући муке несрећних животиња. То је свакако била мало скупа забава...

Најзад су његова зверства довела до устанка индијских кнежева, које је био натерао на плаћање данка, те је Михирагула на крају крајева свргнут (године 528). Међутим, самим пљачкашким походима Ефталита нису коначно учинили крај Индијци, већ Турци који су се у оно доба већ доста оснажили. Турци су заједно са Персијанцима навалили на Ефталите и разорили њихово главно средиште на Оксу (године 565.). После овог пораза Ефталити су се нагло и потпуно претопили у околне народе, као што је то било сто година прије, по Атилиној смрти, и са Хунима у Европи".[139]

Тачније Атила је повјеровао обећањима римског епископа светог Леона Великог, који му је обећао плаћање данка и руку принцеза Хонорије. Тако се Атила 452. године вратио у Панонију и умро наредне године. По мишљењу Жан-Пол Руа постоји сличност Хуна и Сјунгнуа, што је видљиво из имена и назива локалитета, али су по њему Хуни највероватније прото-Турци. Према истраживањима многих етнолога и историчара све велике степске формације чиниле су конгломерат племена која су морала припадати свим народима и служити се свим у то вријеме познатим језицима. Хуни су његовали своје вјерске обичаје који су везани за постојбину, али су били под утицајем народа који су их покоравали, нарочито Турака. У борби су се Хуни јуначки борили као да је сваки од њих био Атила. У безизлазним ситуацијама џунски цар је захтијевао да се начини ломача и да да сваки ратник донесе своје коњско седло, чиме се тварао бријег од седала, а сваки ратник је изговарао прастару молитву упућену духу смрти, али већина није знала значење тих молитви. Али и у таквим ситуацијама, кад се није могло ни напријед ни назад, налазило се рјешење.

Повратак у источне степе постаје нада, излаз и спасење. Војници су до крајности били одани Атили и жељели се с њим до посљедњег борити и умријети. Атилина војска је била спремна на сва искушења и тешке подвиге па се постављало питање шта је и слиједи одговор: "Атилина је војска оштри сјевер и неизцрпљиви исток. Атилина војска је бескрајна као степа, из које је дошла. Атилина је војска као она далека риека на истоку, чијим је именом

[139] Х.Џ. Велс Историја света, Народно дело, Институт за национални публицитет П.М. Петровића у Београду, Београд, 1931. стр. 327-328.

окрштен Атила, у коју утјечу сви потоци, коју ојачавају све риеке, и која у своме току однаша све са собом!"[140]

И у најтежим тренуцима који су између живота и смрти, борци су се раздвјалаи тек када су изнад својих глава чули бојну буку и угледали духове палих, који су се у црним ноћним облацима и даље борили, па је са тамног бојишта одјекивало: "Атила! Атила!", тутњало је попут олује тамним бојиштем. Изгледало је да звуци долазе из ваздуха и унутрашњости земље, што се повезује са паганским степским вјеровањима да и мртви помажу живима у тренуцима када треба да, отворе путеве спаса и изалаза из безнадежног положаја и кад пријети колективна трагедија. На бојиштима гдје су ратовали Хуни чуо се често плач жена које су пратиле ратнике, затим јаукање рањеника и трк коња са јахачима, а понекад и без њих.

Степски ратници знају да је опасност послије побједе највећа, то је стара мудрост која опомиње на опрезност и да се лако не

[140] Gerhard Ellert: Атила, Наклада Хрватска тискара, Загреб, 1945, стр. 174-175.

препушта осјећањима радости и среће. Атила је вјеровао својим сарадницима, пророцима, слушао савјете који су му били упућивани од умних људи и заробљеника који су му били одани, понекад тумачио предсказања и одлуке који су долазили са граница јаве и сна, живота и смрти, али дешавало се да му је ратна срећа наклоњена кад није постојала скоро никаква могућност да умакне својим непријатељима. Као тамна сјенка пролазио је исрпед противничких стражара и измицао у посљедњи час са својом војском као да му се небо отворило и показало пут избављења, спасоносни правац кретања и сигурну заштиту.

У хунском табору није постојао ни закон ни право, једино воља Атиле. Рисмком бискупу Атила је изнио своје опредјељење степског номада који је наклоњен степи и њеним вјеровањима и култовима, а није се интересовао за крижс, нагласивши да га називају бич Божији. Атили је било јасно да се читав његов народ састоји из ратника и да је војска која се бори извор немира. Он је упозоравао да хунски језик не познаје двије различите ријечи за храброст и снагу, те за мудрост и лукавство. Знао је да му се ближи крај, потом да је створио велико царство и да је дужност његових синова да га одржавају и заштите, а за ту сврху је потребна мудрост и снага, одлучност, неустрашивост, сналажљивост, јасно заповиједање...

Атили је било јасно, а на то је и опоменут, да је спалио многа села, поубијао кнежеве у освојеним земљама, починио гријех и чари су рекле да га брзо очекује смрт која се не може избјећи. Схватио је Атила да постоји пораз, казна, испаштање и крај свега. Грк који је био ожењен и настањен у Скитији кратко је описао изасланику Приску живот народа за вријеме Атиле: "Овде свако управља мирно оним што има и не пада му на памет да угњетава суседа". Исто тако, правдољубиви Приск као дипломата није могао да прећути подмуклу завјеру коју је ковао Теодосије с намјером да помоћу свога евнуха Хрисафија, поткупи велможу блиског Атили, који је требало да убије свог господара. Узвишен и достојанствен одговор дивљака из степе Имнператору сврставају га у ред великана просвећених земаља: "Теодосије је уваженог рода и познатог је порекла, ни Атила није мање уважен и познат по своме роду. Али, Атила је наслиједивши монархију од свог оца, потпуно сачувао достојанство, а Теодосије је то наслеђено достојанство изгубио, не само

зато што, пристајући да плаћа данак Атили - постаје његов роб, него још више, што је, као неверни и зао роб, одлучио да скује заверу против свог господара, постављеног изнад њега по небу и судбини".

Главна и највјеродостија документована грађа о Атили као цару Скита, Хуна па и Руса, садржана је у скраћеним изводима књига које је император Теодосије упутио хунском цару 448. године, а њих је за посланика Максима водио ретор Приск. Атила је увијек размишљао да је важна садашњост, а будућност ће се сама по себи ријештити. Држао се савјета свога оца Мурдзуха: "Не бој се! Ако си добро нанишанио твоја ће стријелица погодити". Ипак, Хуни су били врвари, окорјели пљачкаши, који су се појављивали на границама цивилизованих земаља, и као и други степски народи, нападали људе, отимали стоку и другу имовину и са плијеном бјежали на своје просторе. Знали су да гониоце увлаче у замке, бјежећи одапињу стријеле, намаме на засједе у пустињама и убијају. Међу овим ратницима није било издаје и подмуклости. Били су солидарни, правдољубиви, срчани и пријатељски расположени један према другоме.

Умјетност коју су његовали Хуни је огранак стилизоване анималистичке степске умјетности која је била присутна и на тлу јужне Русије. Та умјетност је била такође под јаким асирско-вавилонским и грчким утицајем. Ту су већином украшени предмети од бронзе и декоративне тканине.[141]

в) Авари или Обри

Авари или Обри су монголски народ који је у 5. вијеку потиснуо Хуне, загосподарио на простору гдје су они живјели и покренуо их на сеобу. Има мишљења да су Авари турска номадска племена на ступњу војне демократије, јер Авар на турском језику значи бјегунац, скитач. Овај народ је живио у племенском савезу који је обухватао подручја која су се протезала од Кореје до планинских масива Тјеншана и средње Азије. Алтајски Турци су негдје у 6. вијеку срушили превласт Авара. Један дио побијеђених Авара пошао је путем Хуна и око 558. године стигао у земљу кавкаских Алана, а

[141] Александар Фомич Вељтман: Атила и Русија IV i V века, Српско-српско пријатељство, Београд, 2002, стр. 11-12.

на том походу придружили су им се и турски Ујгури. Против Авара који су жељели да се настане у Добруџи, а против њих ратовали су византијски цареви Јустинијан и Јустин II. Упорни као ратници, добро организовани и вођени у ратним најездама Авари су се учврстили у Европи од Азивског мора до Шлеске и на тим простима су покорили Хуне, бугарска племена и словенске Анте.[142] Византија им је плаћала данак, а они су заједно са Словенима вршили пљачкашке походе на Балканско полуострво. Византијци су их сломили 626. године приликом опсаде Цариграда када се након ове битке ствара словенски племенски савез којим се раскида са Аварима, изузев Посавске Хрватске која је остала с њима у заједници. Франци су их коначно уништили у походима 791-796. године. Негдје тридесетих година 9. вијека нестаје аварског имена у Европи и они су се највјероватније утопили у друге моћније народе свога времена, првенствено Монголе и Турке.

Аварске хорде преласком у Европу представљале су велику опасност за њене народе. Краљ Алана је с њима успоставио добре односе. Авари су Византинце подсјећали на Хуне и на леђима су носили двије плетенице. Врло брзо су покорили Хунгуре и Сабире, затим потомке некадашњег Атилиног народа, тадашње Хуне. Велике успјехе Авари су постигли када је на престо дошао веома способан каган Бајан, што доста подсјећа на монголско поријекло. Истицао се више као лукави политичар него као војсковођа. Успио је мудром тактиком и савезом са другим владарима освојити велике просторе, затим је присилио Мађаре на предају и подигао логор у близини некадашење Атилине престолнице. Оштро је замјерено Византинцима који су прекршили договор па је разгнијевљени Тарду дао до знања да то неће толерисати: "Ако се ти Уаркуни (Варконити) уопште усуде да сачекају моју коњицу, и на сам фијук наших бичева под црну земљу ће се сакрити, јер на то робовско племе нећемо потезати мачеве, већ ћемо га, као бедне мраве, изгазити копитама наших коња".

Авари су били храбри и одани својим старјешинама. Поред страховитих губитака које су тада трпјели, они су се опорављали и кретали даље у освајање. Међутим, ништа значајније нису могли

[142] Опћа енциклопедија Југословенског лексикографског завода (А-Бзу), Загреб, 1977, стр. 338.

да учине па је њима 805. године управљао један бивши каган, прекрштен у Теодора, као поданик Карла Великог. Послије бројних пораза Авари нису били спремни да се одупру налетима Словена и Бугара па су морали да се повуку у западну Панонију. За праве Аваре је увријежено мишљење да су прото-Монголи који су под својом влашћу успјели да обнове велики авез Сјунгнуа, а за вазале су имали један народ који су Кинези називали Туђуама, који нам представљају историјске Турке.[143] Авари су, по историјским записима и свједочанствима, били шаманисти, имали су своје врачеве и остала шаманистичка обиљежја која су његовали у својим походима.

Аварска умјетност је типични огранак степске "са рашчлањеним и стилизованим животињским, и још чешће биљним геометријским мотивима, чији спирално-изувијани и елегантно испреплетени облици првенствено теже да делују својом декоративношћу". Аварско-словенска култура садржи углавном два слоја: старији и млађи који се приближно подударају с трајањем првог и другог аварског каганата. Ријеч је о украсним предметима и коњској орми која се облаже металима, с тим да је био у употреби и златни накит.

Авари су радо склапали савезе са другим народима и предано и истрајно извршавали своје обавезе у ратним походима. Били су одважни и поуздани, храбри и осветољубиви. Нарочити гњев и љутњу су исказивали против савезника који би издали у рату. Поштовали су племенску хијерархију и били покорни кагану, дисциплиновани, послушни и истрајни на бојном пољу. Знали су подносити велике жртве приликом одбране својих одсјесечених дијелова ратне јединице. Често су се са војском кретали цивили, жене и дјеца. Били су доста крути у ратним и пљачкашким походима, али праведни и коректни у међусобним односима и подјели плијена. Његовали су култ предака и уз свечаности и церемоније сахрањивали умрле и погинуле. Туговали су за својом постојбином и жељели да се тамо пшто прије врате.

[143] Жан-Пол Ру: Религија Турака и Монгола, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 2002, стр. 10-11., стр. 14-15.

г) Хазари

Негдје почетком 7. вијека у југоисточном дијелу руске степе настало је хазарско царство. Хазари су, по сачуваним изворима, спадали у турски народ. Обожавали су тенгрија и на челу су имали кагане и таркане. Претпоставка од које полази Бартолд је да су Хазари огранак западних Турака, или можда још прије од тога, западних Хуна. Њихов утицај је био значајан по томе што већ 626. године њихов кан Зиебил је био замољен од византијског цара да му пружи помоћ за ратовање у Персији, односно за освајања сасанидске провинције Азербејџана. Савез између Хазара и Византије обнављан је неколико пута, а склапали су се и бракови између њихових владарских породица. Наклоност византијског цара према Хазарима била је очита: "Међутим, наклоност византијског двора према Хазарима била је разумљива и из других разлога. Од свих европских турских народа Хазари су били далеко најцивилизованији, исто као што су то били Ујгури међу Турцима Високе Азије. Иако нису постали земљорадници и седилачки народ, успели су да оформе јединствену државу, и да се обогате трговином и да, захваљујући контактима са Византијом и арапским светом, достигну релативно висок степен просвећености".[144]

Хазари су имали престолницу у степама Терека, а ново хазарско средиште и владарска династија били су највјероватније смјештени на мјесту гдје ће се развити њихов најпознатији град Итил, у близини ушћа ријеке Волге. По свему судећи Итил је био зимска престолница, а у љетном периоду, као и њихови преци Сјунгнуи, били су у кубанским степама. Уз помоћ византијског цара Теофила саградили су утврђени град Саркел на ушћу или на великој окуци Дона, затим су на рушевинама Фанагореје подигли трговачки центар Матарку. Хазарско царство је било подручје са веома развијеном трговином па су у њихове градове навраћали византијски, арапски, јеврејски и остали трговци.

У овој земљи пружили су своје коријене ислам, хришћанство и јеврејска религија. На овим просторима добро је примљен Ћирило, као и мисионари других вјера. Јудејство је овдје било добро прихваћено, али су хришћани и исламисти били бројнији. Ирониja

[144] Рене Грусе: Царство степа, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 1996, стр. 203.

судбине је хтјела да Хазари буду уништени, иако су били цивилизовани и јудаизовани. Уништиле су их, нажалост, хорде истог поријекла које ће насупрот њима остати ка живе и даље. Десило се то негдје у другој половини 9. вијека. Хазари су се послије борбе са Турцима и још неким племенима повукли у "крајеве између доњег Дона и доње Волге и Кавказа".

Руски кнез Свјатослав им је 965. године срушио престолницу Саркел, али је хазарски каганат сачувао своје територије око доње Волге, потом степу око Кубана и Дагестана. Василије II, византијски цар, у савезу са руском војском помогао је да се 1016. година потпуно разбију Хазари, а од 1030. године они су нестали као војна и политичка сила. Овдје су Византинци направили највећу грешку која ће скупо коштати цивилизоване народе, између осталог, Византију и Русију. Из степе ће кренути нове хорде освајача, али потпуно дивље које ће рушити, палити, пљачкати и убијати старосједилачко цивилизовано становништво, што ће имати тешке посљедице за Европу и Азију. Хазари су храбри, спретни издржљиви и послушни.[145]

Поштују пријатељство и савез, наступали су опрезно и мудро; издржљиви су, правдољубиви, толерантни, без фанатизма, дружељубиви, вриједни, спремни су да у злу прискоче у помоћ онима са добрим намјерама, исказивали су нежност и поштовање према дјеци, женама и старијима, праведно дијелили плијен, земљу, стоку и остало. Имали су смисла за дипломатију, поштовање сусједа, вјерских обреда, исказивали су толеранцију и племенитост у многим ситуацијама па је хазарски каганат постигао значајне цивилизацијске домете.

д) Печенези и Кипчаци

Печенези су били једно турско племе степских номада. Припадало је западним Турцима, а касније је под јаким притиском Карлука било приморано да иде према доњем току Сир-дарје и Аралском мору. Лутајући и усмјеравајући свој поход даље на запад задржали су се једно вријеме на територијама између Урала и Волге, али су у тим становштима били изложени нападима Хазара

[145] Gerhard Ellert: Атила, Наклада Хрватска тискара, Загреб, 1945, стр. 58.

и Огуза, морали су те области напустити и кретаи даље. Скрасили су се између Дњепра и доњег Дунава, одакле су отјерали Мађаре. Ратовали су у савезу са другим племенима против Византије. Током 10. и 12. вијека Печенези су се налазили на широком простору од Дона до делте Дунава. Изузетно тежак пораз доживјели су у сукобу с руским кнезом Јарославом и потпуно изгубили власт над степом. Потом су продрли у Бугарску, Македонију и Тракију. У борбама са Византијом исцрпили су своју снагу. Нарочито тежак пораз доживјели су 1087. године када им на бојном пољу гине и сам поглавар. Грешку прави Алексије Комнин који је наставио да их гони и доживио пораз код Дристре.[146] Тада су Комнина спасиле турске хорде Кипчака које су изненада изрониле из руске степе и Печенеге напале са леђа и потпуно из разбили. Печенези су под притиском Кипчака усмјерили своје нападе на Тракију. Намјеравали су да 1090. године заједно са Селџуцима из Мале Азије нападну Цариград, али је Алексије Комнин поново позвао у помоћ Кипчаке и заједнички су 1091. године печенешку војску потпуно разбили.

Тако су се умјесто Печенеза у руској степи обрели Огузи и Кипчаци. Огузи се у историји помињу под именом Туркмани, а један њихов клан је прихватио ислам у 11. вијеку и кренуо на освајање Персије и пошло му је за руком да освоји велико муслиманско царство. Други њихов клан је остао паганski под именом Уза, потукао је Печенезе у руској степи. Клан Уза је кренуо у освајање Балкана и стигао до Солуна и сјеверне Грчке, али су их Печенези и Бугари потпуно уништили. Посљедњи њихови остаци су прешли у подручје западно од Волге гдје су се покорили Кипчацима који су их докрајчили или асимиловали.[147]

Кипчаци су се код појединих народа називали различитим именима (Половецима, Команима, Куманима, Кунима). Они су највјероватније представљали један огранак Турака Кимака, који су живјели у Сибиру или још раније на ријеци Обу. Кимици и Огузи били су доста сродни по својим етнолошким карактеристикама, обичајима и култури. Огузи су побиједили Печенезе, али су ма-

[146] Петар Влаховић: Живот и обичаји народа Кине, Научна књига, Београд, 1973, стр.220.
[147] Рене Грусе: Царство степа, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 1996, стр. 208.

совно изгинули, тако да су Кипчаци остали једини господари руске степе. Постали су савезници Грузијанаца. Један монголски клан са кинеско-манџурских граница стиже у крајеве између Урала и Волге и асимилује се и претапа у Кипчаке. О Кипчацима и њиховом животу је записано: "Као што је било доскора у западном Туркестану, у кипчачкој држави - у којој су скитачи тумарали по појединим њеним пространим крајевима - постојао је известан број градова и обрађених крајева, где је био нашао уточиште живаљ са сталним боравиштем. Такви градови и крајеви обично су плаћали данак кану скитача. У градовима какви су Кијев, Москва и други, становништво је живјело животом који је личио на живот хришћанских градова пре монголске најезде, а под влашћу било руских кнежева, било татарских намесника, који су наплаћивали данак за рачун кана златне хорде. Московски велики кнез успео је да задобије каново поверење. Тиме је дошао до све израженије превласти над осталим кнежевима, клеветницима, као што је био и он".[148]

Кипчици су остали господари степе све до 1212. године, односно до великих налета првих Џингис-канових војсковођа, а онда је један дио њих под доминантним руским утицајем прелазио на хришћанство. И када су потпуно нестали у једном дијелу монголске Русије, сачуваће се њихово име. Гледано са историјског аспекта развој кипчачког каната умногоме се разликовао од осталих џингисхановнских каната. Монголи су се у другим освојеним земљама, након својих побједа, у већој или мањој мјери прилагођавали новим срединама и на тај начин постајали бољи или лошији ученици побијеђених. Постајали су владари, односно цареви, султани и кнежеви, примали вјеру, обичаје, културу и традицију покорене земље. Остали су, као што географска обиљежја говоре 'канови Кипчака', заправо насљедници једне турске хорде која је некад носила то име и наставили да живе животом тих некадашњих 'Комана' или Половеца чију је прошлост прогутало вријеме и о чијем боравку у степи руска историја није сачувала ни трага. Исламизација монголских киплачких канова, у културном погледу није донијела много а од Европе их је одвојило потпуно што је имало знатног утицаја на њихов канат. Она их је искључила из токова

[148] Х. Џ. Велс: Историја света, Народно дело, Институт за национални публицитет П. М. Петровића у Београду, Београд, стр. 407-408.

старе иранске и египатске цивилизације, потпуно их одсјекла од западног свијета и начинили их у каснијим раздобљима историје Отоманима, странцима на европским територијама.

Да би се боље разумио живот ових степских номада који је могао кренути и другим путем, нужно је напоменути да степа нуди небо и земљу са пијеском и сасушеним растињем, са ријетким оазама вегатације. У даљинама се обично назире море и понегдје сусретну степске животиње. Шатори скитничких народа су се налазили на одређеним заклонитим узвишењима гдје се могло доћи до воде и хране која се обично носила и обезбјеђивала за људе и стоку или су слиједили пљачкашки походи да се обезбиједи оно најнужније за живот у овим врелим поднебљима. У оваквим пустињама бачијале су турске и монголске хорде које су чинили само стожер, јер је Монгола било далеко мање. Према Рашидудиновом свједочанству Џингис-кан је у насљеђе Батуу оставио само четири хиљаде аутентичних Монгола, а осталу војску су сачињавали турски елементи - кипчачки, болгарски, огуски и други. Управо та чињеница је утицала на брзу турцизацију каната, као и монголска толеранција у вјерском погледу. У љетном периоду Бату је подизао свој логор гдје ће нићи град Сарај, на доњој Волги и примао посјетиоце у свој раскошни шатор: "Бату је седео на високом позлаћеном постољу или престолу, величине кревета, које је имало три нивоа. Поред њега налазила се једна од његових супруга, а с њене леве и десне стране седели су остали. На улазу у шатор била је клупа с кумисом (преврелим кобиљим млеком) и четири велика пехара од сребра и злата опточена драгим камењем".[149]

Кипчачки Монголи нису имали других насеобина осим огромних логора с филцним шаторима и запрежним колима која су зависно од годишњег доба премјештали с једног мјеста на друго дуж Волге па су претоварена кола личила на праве покретне градове. У таквим покретним стаништима владао је ред, дисциплина, знале су се старјешине, дијелила се храна свим породицама; жене су биле запослене на изради обуће, одјеће и других декоративних предмета, а ту су се налазили и умјетници који су стварали своја дјела. Брига о дјеци је била у надлежности жене.

[149] Рене Грусе: Царство степа, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 1996, стр. 412.

Владала је послушност, слога и узајамна помоћ. Срећа је била ако станишта не прокисују, влада здравље и постоји неопходна количина хране.

ћ) Бугари и Маћари

Пропашћу Авара најзначајнију улогу у турско-монголском дијелу Европе заузимају Бугари. Писани извори указују да су Бугари највјероватније турског поријекла, мада их неки истраживачи настоје повезати и са Хунима и Кутрингурима. Негдје у току друге четвртине 7. вијека кан Кубрат (642) био је поглавар бугарског племена Оногундура и успио да на сјеверозападном дијелу Кавказа, тачније на простору између Кубана и Азовског мора створи моћну краљевину тога времена. Послије смрти овог способног кагана ситуација се битно измијенила. Појавили су се Хазари који су у свом налету бугарска племена подијелили у два дијела, односно двије групе. Једна од њих под Бајаном, Кубратовим сином, остала у земљи под хазарским патронатом. Потомци овог огранка су се касније населили у Ками и Казну, гдје су основали велику Бугарску која неће бити дугог вијека. Срушили су је Монголи Џингис-кана у 13. вијеку, рачуна се да су њихови потомци Чуваши.[150]

Други Кубратов син, кан Аспарух, повео је своју групу на запад, прешао ријеку Дунав 679. године и смјестио се у некадашњој Мезији. Током византијских грађанских ратова Аспарух је помагао Јустинијана који је његовом насљеднику, кану Тербелу, званично дозволио да заузме ове територије и успостави своју владу. Бугари из Мезије ће вијек касније покушати под вођством кана Телеца да заузму Цариград, али их је цар Константин V поразио 762. године. Жеља за освајањем Цариграда је остала па је бугарски кан Крум успио да побиједи и убије цара Нићифора I и по старом хунском обичају од његове лобање начинио пехар. Покушај заузимања Цригрaда 813. је пропао, слично оном аварском. Кумов насљедник Омуртаг успио је да склопи мир с Византијом. За вријеме кана Бориса средином 9. вијека Бугарска је примила хришћанство, извршила славенизацију и одвојила с од других турских

[150] Рене Грусе: Царство степа, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 1996, стр.200.

племена. На тај начин се Бугарска прикључила хришћанској Европи и знатно проширила и учврстила власт над својим територијама.

Авари су у својим походима освојили велике територије, али су у 9. вијеку њихова освојена пространства заузели Мађари или Угри. Остаје чињеница да мађарски језик не припада татарско-монголској групи, већ угро-финској и не постоје везе међу овим групама. Претпоставља се да је политичка организација Мађара у времену о којем говоримо била у рукама турске аристократије. Арапски географи у својим дјелима говоре о двије групе Мађара: једна је остала на Уралу, гдје се и данас могу срести њихови потомци Вогули, док је друга прво пребјегла у област сјеверно од Азовског мора, а затим се спустила у равницу 'Алтекузу', подручје између Дњепра, Карпата, Серета, делте Дунава и Црног мора.[151]

Занимљиво је напоменути да су арапски географи у то доба Мађаре сврставали у Турке, јер су тада угрофинским племенима владали Турци и то скупином са Урала који су представљали Бугаре из Каме, као и другом из Алтекузуа који су чинила племана из Оногундура или Оногура који су се у IX вијеку утврдили југоисточно од Карпата. Сматра се да назив Угри потиче управо од Оногура са којим су се током друге половине 9. вијека стопили. Има извора који Мађаре повезују са турским племеном Кабар који се доводи у везу са Хазарима, а краљевска породица Арпад је једно вријеме владала Мађарима. О постојању турске оногурске и кабарске аристократије потврђују византисјски извори, нарочито Константин Порфирогенет, гдје су се принчеви на мађарском двору називали турским титулама. Мађари су око 838. године били поданици Хазара, затим су наредне два десетљећа били протјерани од Печенеза и прешли у Алтекузу 880. и стигли до делте Дунава. У тим, предјелима Мађари су били под влашћу турске хазарске краљевине, а вјероватно им је хазарски кан поставио младог племића из племена Кабар који се звао Арпад.

Када је византијски цар Лав IV заратио са бугарским царем Симеоном, позвао је Угре да му помогну и они су прешли Дунав и огњем и мачем успјели да поруше Бугарску. Међутим, Бугари су

[151] Рене Грусе: Царство степа, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 1996, стр 201.

добили помоћ од Турака Печенеза који су господарили руском степом. Они су с леђа напали Угре и приморали Арпада и његов народ да бјежи у планине Трансилваније. У том тешком тренутку од Мађара је помоћ затражио германски краљ Арнулф који је започео рат са словенским краљев Светоплуком, владарем Велике Моравске у чији су састав ушле Чехословачка, Аустрија и западна Мађарска. Арпад је потпуно поразио Светоплука и Велика Моравска је нестала. Угри ће се дефинитивно учврстити на овим просторима и територија ће по њима добити назив Угарска (899). Из ових крајева Угри крећу на велика харања, разарања, пљачкања и рушења западних земаља. Продирали су у Италију, нападали Њемачку, опљачкали територије до Лорене, попалили Павију и опустошили област око Алпа све до франачке краљевине Бургундије и Провансе, опљачкали земље у Шампањи до Атинјиа, похарали територије Ремса и Санса до Берија, потпуно разорили Лотарингију, Шампању и Бургундију.[152]

Свуда куда су пролазиле ове опасне ратничке хорде сијале су смрт, пустош, страхоте и ужас. Изгледало је да су се Атилини дани повратили у још ужаснијим походима и крвопролићу. Ови варвари су јуришали, палили и рушили невиђеном жестином. Већи дио западне Европе нашао се у пламену и смрт је вребала становништво са свих стана. Отон I је скупио све снаге Германа и поразио Угре 955. године. Био је то бљесак сунца и спас Европе од ропства, мрака и невиђеног разарања. Угарски краљ Ваик се покрстио у Стефана (Иштвана) и то представља велики тренутак за даљу судбину овог народа. Владавина 'Светог Стефана' (997-1038) била је прожета борбом за спас хришћана, боље речено најјачи бедем који ће представљати препреку за туђинске хорде и упаде племена која су надирала из Азије. Нестао је терет за цио западни свијет стварањем ове мирољубиве земље која је постала бастион хришћанства и велика нада оних који су осјетили најезде сурових освајача. Угарска је била штит од најезде Монгола у XIII вијеку до изгона османлијских тлачитеља у XVIII вијеку.

[152] Исто, стр. 202.

е) Монголски народи

Монголи су у ширем смислу група народа који углавном живе у Азији (сјеверна Кина, Монголија, Сибир, Авганистан) и само дјеломично у Европи на југоистоку, око ушћа Волге (Калмици у Русији). У њихов састав улазе још нека племена централне Азије. У ужем смислу они се дијеле на Монголе у Кини и Халха Монголе који су основно становништво Монголије.[153] Монголи у Кини живе у тзв. Унутрашњој Монголији и везани су за сјеверно подручје Синђјанга, а одређене грпе су насељене у области Јунан, гдје су дошле у вријеме монголске најезде у 13. вијеку. Чудне путеве и судбине Монгола најбоље исказују његови народи. Могули и Калмици које са својим етничким групама Торгути, Могули у Авганистану су једна врста егзотичне оазе која је ту заостала из времена њихових ратних похода на врхунци војне моћи. Бројне су и разноврсне скупине Монгола у матичној земљи и изван ње.

Најзначајнија подјела у прошлости била је на сточаре и ловце. Већина Монгола је живјела у степским областима са изразитом класном подјелом. Процес феудализације код ових народа довршен је у другој половини 13. вијека, а доле су живјели на вишем степену дивљаштва. За вријеме Џингис-кана Монголи освајањем великог дијела Азије и Европе, пространство од Тихог океана до Азовског мора, постижу зенит у свом развоју, али послије његове смрти опада снага и слава царства. Ови народи се служе монголским језиком са више дијалеката који припада монголској групи алтајске породице језика. Живјели су у јуртама.[154]

Нас у старом периоду највише интересују религија Монгола која потиче из истих и сличних извора као и код Турака. Шаманизам се често погрешно уотребљава да означи религију Монгола и Турака, мада се као појава коју одређује у потпуности и дјеломично среће и у другим крајевима свијета, а посебно на тлу централне и сјеверне Азије и то је подручје гдје се он најпотпуније и најјасније испољава.

---

[153] Миле Недељковић: Лексикон народа света, Човечанство 2000, Српска књижевна задруга, Јавно предузеће Службени лист, Београд, 2001, стр. 137.

[154] Петар Влаховић: Живот и обичаји народа Кине, Научна књига, Београд, 1973, стр. 201.

Шири појам шаманизма може се дефинисати на овај начин: "Шаманизам подразумева неприкосновену визију света према којој је овај подељен на две или три суперпозиране зоне - небо и земљу или небо, земљу и доњи свет; њих повезује космичка оса којом се може прелазити из једне зоне у другу. На свим тим спратовима и деловима који их раздвајају непрекидно обитава мноштво невидљивих зооморфних бића која једноставности ради, можемо назвати духовима. Сам феномен шаманизма почива на архајској техници екстазе, коју, уз помоћ транса, може постићи једино човјек посебно обучен за то - шаман. Било на који начин да је задобио своје моћи, нслеђивањем, даром за невидљиво или дуготрајним радом, он не може очекивати да ће њима 'овладати' без претходног стрпљивог обучавања, најчешће одвојен од света или учећи од других, великих и у њих већ упућених."[155] Муслимански историчар из Индије Ђуздани је забиљежио да се Џингис-кан бавио магијом и одржавао присне односе с демонима. По њему он је имао обичај да падне у транс и да у том стању, општећи с духовима, изговара разне ријечи и он је, у највећм броју случајева, прорицао своје

[155] Жан-Пол Ру: Религија Турака и Монгола, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 2002, стр. 10-11. стр. 64-65.

побједе. Зна се да Џингис-кан није био шаман, али и ова прича не би морала бити измишљена. Постоје још нека свједочанства која се могу довести у везу са овим. Према одређеним тумачењима шаманski транс, са својим стидљивим почетком, заносом, грчевима и смиривањима у очекивању нове ерупције, може се упоредити са пламеном ватре. Било је и нешаманског лијечења и предсказивања, прорицања помоћу кошцица и коцкица. Поред наведеног употребљавали су се предсказивачки текстови, харуспиције, онеиромантија, астрологија, омопластокопија, камење за кишу и слично. Посебну улогу имали су извори живота, култни предмети и пребивалишта мртвих, разне невидљиве силе, космичке појаве и поимање укупног универзума. Био је јак утицај будизма, нарочито ламаизма на монголске народе, као и несторијанског хришћанства и манихејства, као још неких религија.

Џингис-кана су пратили, посебно у старијим годинама, лица са посебном обдареношћу: љекар, шаман, дервиш и звјездочатац. Они су имали лијекове, старинске врачбине, амајлије и хороскоп. Видљиво је и јасно да су Монголи употребљавали и многе паганске обичаје који потичу из степе везаних за сопствену традицију, као и традицију њима сличних народа. Монголски владари су се на Западу након неколико генерација преобратили у ислам. Џингис-канови насљедници, поготово Берке, преобраћали су Монголе у ислам. У подручју Туркестана и још неким предјелима на тим просторима биле су заступљене разне вјере, а Монголи су дуго остали вјерни свом првобитном начину живота. Ти дијелови монголског царства присилно су исламизирани тек крајем 14. вијека. Монголи нису примили хришћанство зато што се оно у оно доба налазило у стању умног и моралног заостајања, било је без јединства у вјери, лишено снаге и частољубља, а његове мисије на Исток нису успијевале, нарочито код степских народа.

У 12. вијеку Монголи су, по Владимирцову, били подијељени на велики број улуса, а ова ријеч је истовремено означавала и племе и мали народ. Монголска племена су међусобно ратовала, а сукоби су се одвијали и са сусједним Татарима. Џингис-канова породица је припадала клану (омук) Борџигин, а унутар тога клана налази се потклан (јасун) Кијата. Након великих џингис-канових успона и побједа, монголска племена су се подијелила у двије категорије и то оне који су припадале Кијатима и оне који су се нала-

зили изван њих. Први су спадали у категорију Нируна или чистих Монгола и били су синови свјетлости, док су други припадали Дурлукинима и били мање цијењени. Нируне су чинили: Тајџиготи, Тајчиути или Тајџиути, Урујуди, Мангкуди, Џаџирати или Џуирати, Булулази, Барлази, Барини, Дорбани, Салџигути и Кадагини, Катагини или Катакини. У Дурлукине су се убрајали Арулати или Алади, Бајаути, Короласи, Сулдуси, Ирикаси, Конгирати, Онгкирати, Конкурати или Конгради.

По начину живота монголска племена крајем 12. вијека су се дијелила на сточарска, која су насељавала степске предјеле и племена ловаца и риболоваца, чија су станишта била у шумовитим предјелима и поред ријека. На подручјима од Сибира до Монголије која су била насељена монголским номадима, те ловцима и риболовцима истицала се јужна степска и сјеверна шумовита зона. Гренар заступа тезу да Монголи нису припадали степским народима, већ су насељавали шумовита побрђа. Он шумско поријекло Монгола препознаје по употреби дрвених кола и дрвених бурића. За степска племена била је карактеристична сеоба у трагању за испашом и живот у насељима од филцаних шатора који су се називали јуртама, док су шумска племена становала у колибама, од брезове коре.

Бартолд и Владимирцов уочавају код Монгола једну утицајну аристократију са вођама који су носили титуле багадур или баатур (јунак) и нојан (предводник). Употребљавале су се и остале титуле, као сечен или сетсен (мудрац), билга (мудрац на турском), тајцу (кинеска титула за владара.) Аристократски слој у монголском друштву имао је велики утицај на цјелокупну органзацију живота: "Главна брига те аристократије, багадура и нојана, била је проналажење испаша (нутук) и обезбјеђивање довољног броја поданика који би водили бригу о стадима и шаторима. Та аристократија управљала је другим друштвеним класама: ратницима или оданима, слободним уваженим људима (нокуд) класом обичног простог народа (карачу, арад) и најзад робовима (богул). У ову последњу категорију нису улазили само робови као појединци, већ и читава поражена племена сведена на служинчад или робове

победника који су водили бригу о њиховим стадима, помагали им у ратовима и обављала још неке друге послове.[156]

Руски монголисти су примјетили да код племена шумских ловаца (хојин-ирген), аристократија изгледа није заузимала тако истакнуто мјесто као код степских сточарских народа, односно племена, али су она била под јаким шаманским утицајем. Разлике између сточарских и шумских Монгола нису биле искључиве, јер је било много додирних тачака и блиских активности па се дешавало да један клан усљед животних недаћа с једног начина живота пријеђе на други. Џингис-кан је у својој младости био лишен очевог стада па је водио мукотрпан живот ловца и риболовца све дотле док поново није стекао коње и овце. Разлика између шумских и номадских Монгола је јасна и видљива: "Изгледа да су ипак шумска племена живела на вишем ступњу дивљаштва, због тога што су везу с цивилизованим светом одржавала само преко номадских племена. Насупрот њима, ова друга имала су срећу да живе у суседству Ујгура, из централнег Гобија, Кинанаца из Лиао-хеа и Ђурчета из Пекинга. Ти номади нису имали градова, али су у току свога бачијања на неком простору постављали скупине (ајил) шатора, односно филцаних јурти (гер), које су потом подизали на запрежна кола (кара-утај терген, казак терген) и та кола распоређивали у круг (киријен) формирајући привремене агломерације, односно зачетке својих будућих градова".[157] Такође се разлика између Монгола шумских ловаца и сточарских степских номада огледала и у постојању двије врсте шатора и то гер, неприкладно названог јурта, односно филцаног шатора округлог облика за чије је подизање био потребан велики број кочића и летви и вуненог шатора маикана, пространог и ниског, какав су номади, који су живјели у пустој степи, лакше могли направити.

Кутулу-каган, гдје се титула каган или цар стицала постхумно, а у периоду око 1240. године ова титула значи јунака о којем постоје бројне приче и легенде. Обично се вјеовало да се његов глас пролама као грмљавина на планинским вијенцима, те да су његове руке сличне медвјеђим шапама и посједовале су моћ

[156] Рене Грусе: Царство степа, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 1996, стр. 216.
[157] Исто, стр. 217.

да располуте човјека лакоћом попут стријеле. Претпостављало се да у зимским ноћима спава потпуно го поред ватре и не обраћа пажњу на жишке и угарске који су му прљали тијело, а када се изјутра будио, тијело му је било са ожиљцима који су личили на убоде инсеката. У вријеме појаве Џингис-кана Монголија је била у превирању. Насупрот Џингис-кану стајао је Џамукин табор који је имао велики број присталица. Било је неизвјесно ко ће од два ривала, Џингис-кан или Џамуку. Џингис-кан је имао смисао за вођење политике, упорност и способност да докаже како је у праву без било каквог спора, потом је уживао подршку кераитског владара. Он је уз подршку Ванг-кана потукао и протјерао Џамуку, побиједио и своју непријатељску браћу Тајчиуте и у тој борби опасно је рањен и захваљујући срећној околности остао жив. Младог трајчиутског борца под именом Џебе ("Стријела") који му је стријелом оборио коња, није погубио. Тако је Џингис-кан поштедио живот том неустрашивом стријелцу који је касније постао један од најбољих војсковођа и заједно са прослављеним саборцем Субитајем, постао истакнути стратег велике монголске епохе.

Послије побједе Тајчиута, Џингис-кан је кренуо да се обрачуна са старим монголским непријатељима и убицама свога оца - Татарима који су били велика напаст у степи. Том приликом неке утицајне личности из Џингис-кановог табора, међу којима и његов стриц Дааритај, огријешили су се о правила која су била договорена и пљачкали за себе, па им је плијен одузет. Они су постали ужасно љути на Џингис-канов поступак и тајно одбјегли на страну његових непријатеља. Сизеренство Џингис-кану су признали Солони, а потукао је и војску меркитског краља Токтоа. Међутим, нападала га је коалиција степских и њима сродних народа и нека поражена степска племена, који су крстарили степским пространством, пљачкали и поново се разилазили свако на своју страну.

Џингис-кан је био чврст стожер у степи, непоколебљив старјешина, добар политичар, неприкосновен ауторитет и човјек који је знао шта хоће, односно војни стратег који је снагом своје личности ишао из побједе у побједу. Раскинуо је са Ванг-каном и кренуо на освајање бројних евроазијских земаља, сијући рушевине, ужас, страх, прогоне, смрт и пустош. Велика је заслуга Џингис-кана за уједињење Монголије, стварање јаке степске војске, гдје је коњица имала главну и одсудну улогу. Убрзо се овај степски деспот про-

глашава царем који је тежио да постане господар свијета. У једном тренутку дошло је до неслоге између свештенства и царства, између једног врача и једног кана. Драма испод филцаних шатора била је разријешена на тај начин што је дошло до ломљења кичме чаробњаку. За Џингис-кана било је карактеристично да је уважавао не само сопствене шамане, него и представнике других божанстава, тј. поглаваре свих култура којима би могао повјеровати а посједују моћ обуздавања натприродних сила.

Аристократски организована монголска војска имала је своју елиту - личну канову гарду која је имала десет хиљада људи. Њена коњица била је подијељена на дневне и ноћне гардисте. Ту су још били корчине или стрелци, односно 'носиоци тоболаца'. Ову ударну војну снагу сачињавали су племићи и слободни људи. Гардисти војници су имали предност над заповједницима у преосталом дијелу војске, а из редова гардиста биране су и високе старјешине. Монголска војска је била распоређена у три крила и била је окренута према југу: лијево или источно крило, централно и десно. Монголске ратнике славне епопеје на привлачан и оригиналан начин су представили сликари кинеске школе Као Мунг-фу. Историчари М. Гренар биљежи: "Док је у логору монголски ратник носио шубару са штитницима за уши, дуге филцане чарапе, чизме и кожух који му пада преко колена. А кад креће у бој, на главу ставља кожну кацигу која му штити потиљак и налвачи масиван али ипак савитљив оклоп (начињен) од испреплетаних кожних трака превучених смолом). Од убојитог оружја сваки ратник посједује два лука и тоболца са стрелама, јатагана, секирицу и гвоздени буздован који му виси о седлу, поред тога има и копље са куком за скидање коњеника и једно уже од коњске гриве са омчом. Од тог рантика неодвојив је његов коњ".[158]

Ратници, односно синови степе, били су мали, здепасти, кошчати, плећати и издржљиви. Коњи су им били мали, кратконоги, незграпни, "јаког врата, нешто дебљих ногу, густе длаке, али задивљујуће срчани, снажни и издржљиви, веома скромни у захтевима и сигурни на ногама". Пошто је коњица била ударна компонента монголско ратовања, слиједи њен приказ: "Невероватна покретљивост коњице омогућила им је да делују изненада

[158] Исто, стр. 346.

и истовремено буду присутни на више места, што је већ на почетку, пре ступања у било какву акцију, збуњивало непријатеља. Ако би овај био јак и држао се добро, монголски ескадрони не би навaљивали, већ би се попут ситних степских крадљиваца, разилазили и ишчекивали, али спремни да у сваком тренутку, чим будност кинеског копљоноше, хорезмијског мамелука или мађарског коњаника и за длаку попусти, поновно јурну и нападну. А, како би противник којим случајем направио грешку и почео да их гони док су се тобоже повлачили, унапред је био отписан; тад би сигурно завршио далеко од своје базе на неком опасном терену, где би га из заседе опколили и као стоку поклали. Лака монголска коњица, како из средишњице, тако и са крила, обично је имала задатак, да непријатеља засипа стрелама, стварајући тако застрашујући празнине у његовим редовима".[159]

Монгол је био стрелац на коњу од дјетињства и његово непогрешиво одапето оружје погађало је непријатеља на даљинама и од 200 до 400 метара. Први редови монголске коњице су се у таласима смјењивали и тактичком вјештином одвлачили су непријатеља довољно далеко и кишом стријела потпуно деморалисали, затим би уводили коњицу у средишњицу која је мрвила, сјекла и пробадала све што би се нашло на путу. Коњица монголских ратника се изненада појављивала, развијала редове и прекривала хоризонт, ишла у лаком касу, а онда би одједанпут јурнула свом жестином, споразумијевајући се помоћу заставица и чинила је то уз паклену дреку и у једном тренутку би се стуштили незаустављиви ескадрони попут бљеска муње. Монгол је на свом коњу ловио Кинеза, Персијанца, Руса или Мађара на исти начин како је ловио антилопу или тигра. Био је способан да погоди орла у лету. Обично су слиједиле хајке, непријатељ би се попут дивљачи изнуривао, избезумљивао, а на крају систематски убијао. У сусрету са непријатељем одапињали су велики број стријела. У случају да је непријатељ јачи, повлачили би се, извиђали и чим његова будност попусти, слијеидо би изненадни силовит напад. Правили су замке, засједе и безбројна ратна лукавства. Непријатељу су сучељавали заробљенике и ратне плаћенике, а своје најјаче снаге су држали на лијевом и десном крилу да би га опколили и уништили. Монголи

[159] Исто, стр. 248.

су иза себе оставили трагове битака, пожара и пустоши. Једини посјетиоци на некадашњим бојиштима били су орлови и гавранови, те случајно залутала дивљач. Код Монгола је важила изрека да онај ко говори истину не умире од болести, јер га неко из злобе убија прије времена.

По кагановим ријечима, људи се труде да нагомилају брда лажи, али простодушност и искреност су људске врлине које су од непроцјењиве вриједности и увијек плијене људе. Монголи су послије побједе над непријатељем читали молитву сунцу и шкропили земљу кумисом, узјахивали коње, тјерали чопоре стоке и изнемогле заробљенике у траљама. Свуда је одјекивала шкрипа кола са натовареним теретом и рањеним Монголима која су вукли биволи. По степи се вила прашина, чула се отегнута пјесма војсковођа о плавом Керулену, златном Онону и високим планинским вијенцима. Монголи су били лукави и знали су шта треба да раде са онима који усамљено лутају и немају циља: "У степи подаље од монголских логора простирао се табор лутајућих војника из разних племена која су се уз пут придружила Монголима. Ту су се виђале и туркменске шарне јурте и тангутски риђи шатори и црни шатори Белуџа и обичне колибе Алана или коњаника каквог непознатог племена. Сва та весела гомила, терана од Монгола, прва се слала на јуриш, а после борбе купила је остатке плена који су узимали Монголи".[160] Кипчаци су живјели дубоко у степи и кад би осјетили да долазе Монголи, натоварили би на камиле своју имовину и побјегли. Једни су се скривали у мочварама, а други у високим планинама. И остали степски становници су бјежали пред Монголима у планине и лађама преко мора. Такође су монголске чете упадале у аланска насеља и изложили све огњу, пљачки и убиству.

Џингис-кан је савјетовао своје војсковође Субуда-Багатура и Џебе-Нојона: "Свакоме граду који испољи послушност укажите наклоност и оставите тамо малу стражу и заповедника који је заборавио шта је осмех... Али сваки град који пође путем отпора узимајте на јуриш! Не остављајте тамо ни камена на камену и претварајте све у прах и пепео... Ми мислимо да ово наше наређење вама обојици неће изгледати тешко..."[161] Монголи су знали изнудити да

[160] В. Јан: Џингис-кан,Рад, Београд, 1988, стр.288.
[161] Исто, стр. 279.

им противник положи оружје, а онда су се свом снагом и окрутношћу обрушавали на њега. Тако су руским кнежевима обећали да ће их ослободити и а војском омогућити им несметан одлазак у отаџбину ако положе оружје. Руси су повјеровали, а онда је 'услиједила сјеча зла и љута'. За војника је остала одбрана оштрица његовог мача, а све остало је заборављено на бојишту.

Монголски војници су у ратна освајања често водили и своје жене и дјецу: "Са многим нукерима биле су у јуртама и њихове монголске жене, које су кренуле у поход из далеке отаџбине, као и жене и деца које су заробили на путу. Монголке су биле обучене као и нукери, и тешко је било да се уочи разлика. Оне су понекд учествовале у борбама, али су жене иначе водила бригу о камилама, товарним коњима и колима у којима су чувале плен добијен при деоби. Жене су надзиравале и заробљенике са господаревим жигом утиснутим на бутини и поверавале им разне послове. Оне су, заједно са заробљеницима, музле кобиле, краве и камиле и за време одмора кувале храну у бакреним и каменим котловима".[162] Војници су се осјећали чудно у кавкаским клисурама и говорили да им је тешко. Од становништва Азербејџана и још неких домородаца тражили су скупоцјене дарове и пристајали на мир.

[162] Исто, стр. 288.

Бог је на небу, а каган је био божја сила на земљи. "Печат господара укрштања планета, владар свих људи". Тиме је Џингискан постао најузвишенији, а сва званична акта су овјеравана стављањем тамага или царског печата, што је у неку руку, представљало зачетак управне службе код Монгола. Најбољи приказ Џингис-кана дао је Махмуд Јалвача који бриљантно даје карактеристике необичног војсковође: "Високог је раста и мада му је преко шездесет година, још је врло снажан. Тешким корацима и неспретним покретима подсећа на медведа, лукавошћу на лисицу, пакошћу на змију, наглошћу на пантера, издржљивошћу на камилу, а дарежљивошћу према онима које хоће да награди на крвожедну тигрицу која мази своје тигриће. Има високо чело, дугу уску браду и жуте очи што не трепћу, као у мачке. Сви канови и војници боје га се више него ватре или грома, а ако нареди десеторици војника да нападну на хиљаду непријатеља војници ће јурнути без размишљања, јер верују да ће победити; Џингис-кан увек односи победе..."[163] Многи градови и племена су се предавали без борбе када се појави овај каган који са војском пустоши и руши попут урагана и тајфуна.

Јасак је био скуп прописа и правила или једна врста обичајног џингисхановског права са моралним компонентама. Свој први нацрт највјероватније вуче из 1206. године. Тим јасаком велики кан 'Сила Неба', намеће цивилном и војном друштву строгу дисциплину прописану вољом Неба. За овај својеврсни обичајноправни и морални кодекс важи: "Био је то у суштини један крајње сурови законик који је не само за убиство, већ и за сваку озбиљнију крађу, обману с предумишљајем, прељубу, содомију, бацање чини, утају, итд, предвиђао смртну казну. И цивилна и војна непослушност изједначавала се са злочином, по једном истом праву, будући да је јасак истовремено представљао и грађански и административни законик; представљао је заправо скуп строгих правила, која је требало да омогуће управљање светом. Касније је у судској пракси допуњени Џингис-хановим указима, који су данас изгубљени као што је уосталом изгубљен и сам јасак".[164]

---

[163] В. Јан: Џингис-кан,Рад, Београд, 1988, стр. 120.

[164] Рене Грусе: Царство степа, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 1996, стр. 244.

Путници Запада су се увијек занимали за строгу дисциплину и били запањени драконским кажњавањем источних деспота. Сматрало се да су Монголи према својим каганима и поглаварима најпослушнији народ на свијету, чак су, влада увјерење, послушнији од свештеника према својим претпостављеним. Они су одани својим старјешинама, беспријекорно их поштују и никад не лажу. Код Монгола није било свађа, размирица, обрачуна и убистава, а каган је на земљи био светиња над светињама. Једино су се међу Монголима знале дестити ситне крађе. Нађена стока се не присваја и најчешће се враћа сопственику. Жене су биле чедне и уздржане чак и за вријеме забаве. Цингис-канов јасак је унио велике промјене у монголско друштво и спријечио анархију која је била раније заступљена и утицао на збивања која су услиједила у савременом монголском животу. На врху друштвене пирамиде била је цингискановска или златна породица, а њен поглавар је био велики кан са синовима, принчевима и осталом свитом. Она је посједовала огромна освојена пространства. Пашњаци су подијељени Цингис-кановим синовима и они су представљали језгро будућих цингискановских каната.

Монголско-турско друштво задржало је аристократску организацију. Стару степску аристократију су, према Бартолду и Владимирцову, чинили дични јунаци (багадури) и старјешине (нојани) То је подијелило народ у класе: ратнике или вјерне масе који су били слободни људи, затим људе који су били племенита поријекла и чинили обичан народ и најзад робове који у начелу нису били монголског поријекла. Феудални принцип био је заступљен и у војсци и представљен различитим степенима војне хијерархје. Постојала је заповијест над десетином, са старјешинама над стотину, затим на хиљаду и онима који су командовали десетинама хиљада. Заповједници над огромном масом војника бирани су међу високом аристократијом. Монголски степски старци су говорили: "Тек кад убијеш свог непомирљивог непријатеља, биће мир и близу и далеко..."

Џингис-кан је учинио у животу много и великих, потресних и страшних дјела. Напосљетку је желио да побиједи смрт. Тешко му је пала смрт унука и поред свега је наредио да се коњи окрену натраг и крене у степу. Мучила га је једна мисао и обратио се мудрацу Чун Чуну: "Свети мудраче, одавно хоћу да дознам да ли имаш такав лек да старог учиниш младим, да слабом улијеш нове снаге. Не можеш ли учинити да дани мога живота теку непрекидно, да не знају за свршетак, као што непрекидно теку воде једне велике реке? Немаш ли лек да човека учиниш бесмртним?"[165]

Мудрац је рекао да је прочитао многе књиге које су написали најумнији кинески научници и да за њега нема више тајне. Истина гласи: постоје многа средства да се повећа снага човјека, те да се излијечи од болести и дуже сачува живот, али нема, нити је било лијека да се човјек спаси од смрти и постане бесмртан. На крају Џингис-кан се помирио са смрћу и схватио савјете мудраца, али је желио кад умре да се ничим не одаје његова смрт; да се не плаче и не кука како се непријатељи не би веселили и славили његов одлазак из овог свијета. Прије него што ће отићи на онај свијет Џингис-кан је одабрао мјесто за вјечни починак и прошаптао: "Ово место згодно је за пашњак дивљем јелену и одговара ми за мој последњи одмор. Запамтите ово дрво". Још у 13. вијеку Саади је дошао до сазнања да се послије најезде Монгола у свијету све

[165] В. Јан: Џингис-кан,Рад, Београд, 1988, стр.358.

замрсило као коса Етиопљанина и људи су постали слични вуковима. Оно што би се могло рећи за Џингис-кана над кановима, степског вука и једног од најмоћнијих царева у историји човјечанства, садржано је у мислима из персијске бајке: "Овај цар одликовао се крајњом окрутношћу, проницљивим умом и победама".[166] Џингис-кан је 1227. године сахрањен у подножју планина Кхенти заједно са живим слугама, женама и многим војницима и никад није откривено гдје је сахрањен.

Негдје у 15. вијеку кренуо је из западног Туркестана посљедњи освајачки скитачки народ под вођством Тамерлана, званог Тимур, односно Тимур Хроми (Тимур Ленк). Овај изузетни вођа био је по мајци Џингисканов потомак. Прво је загосподарио Смаркандом, а одатле је проширио своју власт над областима Кипчака (од Туркестана до јужне Русије), затим над Сибиром и на југ над крајевима све до ријеке Инда. Убрзо је добио титулу врховног кана. Био је скитач примитивног поријекла па је окрутношћу и ратовима створио огромно царство пустоши и насиља, који се простирало од

[166] Исто, стр.105.

сјеверне Индије па све до Сирије. Постоји свједочанство да је уживао да диже пирамиде од лобања побијених људи. Када је на јуриш заузео Испахан, наредио је да се подигне "ћеле-кула" и у њу узида 70 000 одсјечених глава. Он је на свом ратном путу поставио јасан задатак: "Његова тежња је била да обнови Џингисканову велику државу, то јест онако како је он схватио творевину свога претка. У тој тежњи је претрпео потпун неуспех. Успео је једно да шири пустош и ужас на све стране. Турци - Османлије који у оно време још нису били загосподарили Цариградом, као и Египћани, плаћали су му данак. Пенчаб је страшно опустошен од Тамерлана. Град Дехи му се предао, а на то по његовој наредби на најгрознији начин поклано све становништво. Кад је године 1405. умро Тамерлан, оставио је за собом као једине трагове своје моћи име окружено крвљу и ужасом, рушевине и пустоши и најзад једну поткресану и опустјелу државу у Персији. Династија коју је основао Тамерлан засновао у Персији, збачена је после педесет година приликом налета друге једне хорде туркоманских скитача".[167]

У политичком смислу Тамерлан се није усуђивао да намеће никакво ново право, већ је исказивао задовољство са новим чињеничним стањем. Успио је да замијени монголску доминацију турском-џингискановског царства тимуридским. И на правном плану није показивао жеље да било шта мијења. Никад се није јавно прокламовао да џингискановски јасак замјењује муслиманским шеријатом. Тамерлан се практично позивао на Кур'ан, његове успјехе су предсказивали дервиши и имами, а све ратове које је водио имали су џихадски карактер, па чак и они које је покрето против самих муслимана. Тамерленово је царство за разлику од џингис-кановог, било нестабилно, лишено чврстине и правих темеља. "По култури било је турско-персијско, по правном одређењу турско-џингискановско, а по политичком и религисјком устројству монголско-арапско. Када се све то има у виду, може се рећи да је Тамерлан у себи сажимао исто онолико личности колико и наш Карло V. Те контрадикторности, које се у њему нису примећивале, својом многоструком испреплетеношћу високо уздижу његову личност, јер доиста је било речи о владару без такмаца, о надчо-

[167] Х. Џ. Велс: Историја света, Народно дело, Институт за национални публицитет П.М. Петровића у Београду, Београд, 1931, стр. 409.

веку који је на размеђу двеју епоха, прошао кроз више цивилизација".[168]

Овај хроми и тамнопути човек, високог раста и велике главе био је стално у трку и као некада Џингис-кан и он је надвисио своје вријеме. Међутим, Џингис-каново царство је опстало и послије његове смрти кроз дужи период, а Тамерланово је, упркос генијалним потомцима, убрзо пропало. Тамерлан се у присуству принчева и емира, који су се ничице простирали пред њим, прогласио сљедбеником Џингис-кана и Џагатаја, а око титуле се колебао и тек је 1388. године ријешио да се назова султаном, а нарочито се колебао да с престола уклони назовивладаре Џингис-канове куће. Он је био спреман да се ријеши сваког кана, али се бојао да ће се рјешавањем таквог неоспорног ауторитета, лишити и послушности племства. Многи владари који су признали Тамерлана поступали су према њему као према политичком заточенику. Све фермане које је доносила тимуридска управа, носили су по протоколу, из поштовања према славној породици, имена њених потомака.[169] Не може се оспорити Тамерлану, по угледу на Џингис-кана и укрштањем турске с монголском расом, стварање моћне војске с јаком дисциплином и освајачким претензијама. Јунаштво војске и њена дисциплина кратко су трајали, јер су младићи у њој васпитавани за ратовање претходном двовјековном примјеном немилосрдног јасака. То свједоче Тамерланови походи по сибирском мразу и индијској жези. Иако је у себи спојила турско јунаштво и џингис-кановску дисциплину, ова војска по свом темпераменту није посједовала неке нарочите могућности да се размахне и оствари замашније резултате. Тамерлан је био оличење драконског војсковође према освојеним племенима и народима па није презао од великих злочина и свакојаких зала. Измишљао је ужасне муке за побијеђену војску заробљенике. Уништавао је све пред собом с великом окрутношћу и бруталношћу. Свађе, насиља и преврати на двору отпочели су одмах послије Тамерланове смрти, што је допринијело брзом паду царства.

---

[168] Рене Грусе: Царство степа, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 1996, стр. 434.

[169] Исто, стр. 433.

Најстарије сачувано дјело монголске књижевности је Тајна историја Монгола и настало је 1240. или 1241. године. У њему су приказани поријекло и живот оснивача монголске државе, Џингис-кана (око 1167-1227) и многа важна збивања тога времена. Оно је "значајно и као историјски извор, зато што пружа изванредан увид у живот и обичаје, у социјалне односе и надметања међу племенима у степама Централне Азије у предвечерје настанка великог царства, дјело се с правом сматра књижевно-умјетничким дјелом, штовише, својеврсном антологијом најстарије усмене књижевности монголских племена".[170] Монголска књижевност у раздобљима од 13–14. и од 15–16. вијек је слабо сачувана. Заостали списи садрже мудре поуке Џингис-кана о животу, понашању, умијећу владања, нешто обредног и побожног пјесништа у којем преовлађује шаманистички дух и фрагменти неких преведених текстова. Монголи су се у највећем броју стопили са турским становништвом и прихватили ислам, а само ријетке монголске оазе сачувале су се на западној обали Каспијског мора до 17. вијека и у Авганистану до 19. У Кини су Монголи његовали ратничке пјесме. Монголски управљачи Кине бринули су се за развој властите писмености и културе, али су након распада царства читаве књижевне врсте старог времена једноставно ишчезавале, а утицај будистичке компоненте монголске културе био је незнатан, што је условило враћање изворном шаманизму, али овакво стање не треба сматрати хаотичним, већ одразом стања у којем су се ратници нашли повратком у степе. Земља је у том раздобљу монголске историје била подијељена на низ малих и полузависних државица које су међусобно биле непријатељски расположене. Само ужи врх ратничке аристократије развијао је и његовао књижевност, док до многих племена расутих по средишњем дијелу степе књижевност никад није допирала. Касније ће услиједити савремени токови монголске књижевности, али под јаким утицајем традиције.

Ж) Татари

Назив Татар јавља се негдје од 9. вијека и означава племена око Бајкалског језера и на данашњем пограничном подручју

[170] Повијест свјетске књижевности 1, Младост, Загреб, 1984, стр. 669.

између Кине и Монголије. Персијски, арапски и кинески извори помињу Татаре као племенски савез у којем су владајућа племена (Бијели Татари), а поред њих ту су монголска и турска племена (Црни Татари)[171] Ријеч Татарин на персијском језику означава коњаника, лице у служби турске државе и српских кнезова које преноси пошиљке. Приватна лица користила су татаре за пренос поште уз погодбу и давала им бакшиш. Татар-ага старао се о отпреми пошиљки, распореду извршилаца у различитим правцима и сигурности саобраћаја. У вријеме великих освајања Џингис-кана и његових насљедника називају се синонимно Монголи и Татари. Тек у 13. вијеку основна маса Монгола смијешала се са старосједиоцима и номадским турским племенима у која спадају: Хазари, Кипчаци, Кумани, Бугари, Печенези, Узбеци, Огузи и многим другим, па се Татарима назива слој на власти у земљама које је држала Златна Хорда. За Русе су Татари представљали низ народа на сјеверу Кавказа, у Азербејџану, затим се у скупину Татара, убрајају и нека нетурска племена, најчешће Чуваши, Мордвинци и остала. Татари се служе турским језиком из скупине алтајских језика. По вјерској припадности они су муслимани - сунити од 14. вијека, осим појединих скупина казанских Татара, које су у 16. и 17. вијеку прешле на православље. Татари се нису одрекли и неких елемената древних предисламских религија, гдје је било распрострањено вјеровање у духове шуме, ријеке, те кућне духове и оне који су везани за пашњаке и мочваре. Њихово занимање било је номадско сточарство, ратарство, лов и риболов. Правили су куће од дрвета са украшеним фасадама, а становали су и у јуртама и често се селили од мјеста до мјеста за бољим условима живота. Израђивали су кожне и златом украшене предмете и разне врсте тканина.

Половички кан Котјан је дошао код руског кнеза Мстислава Романовича да моли за помоћ против татарске најезде са ријечима: "Оче, клањам ти се! Раније си био љубазан према мени, као и ја према теби! Буди нам уместо оца. Помози нам да отјерамо љути Џингис-канов народ! Ови зликовци, што се зову Татари, јуре по нашој земљи као вуци. Данас су нам одузели сву нашу земљу, а

[171] Опћа енциклопедија 8, Ш-Жва, Југословенски лексикографски завод, Загреб, 1982, стр. 141.

сутра ће доћи до вас и узеће вам руску земљу. Одбраните нас! Ако нам не помогнете, све ће нас сада посећи, а ви Руси, бићете посечени сутра! Треба сви да се удружимо и бранимо заједнички.[172] Половци нису могли да зауставе Татаре који су дошли из далека, иза Обеза и Гвоздених врата.

Татари су пљачкали половичка станишта, плијенили жене, дјецу, коње, стоку и сва богатства Котјана и осталих половичких војвода. Тада су Татари напљачкали толико да нису знали шта ће са плијеном, подигли су стоваришта крај обале Хазарског мора. Руси нису стигли да се прикупе за битку, а Татари су напали са свих страна у великом броју. Обје стране су се силовито сударили и тукле са нечуваним јунаштвом. Руски кнежеви су обманути од стране превијаних и лукавих Татара, па су предали оружје, потом су Татари навалили на голоруке руске војнике и направили нечувени покољ, а кнежеве похватали, задавили и ставили испод дасака. Већ је раније поменуто да су Монголи, односно Татари, све пред собом палили, пљачкали богатства старосједилачких народа и гнусно убијали људе, жене и дјецу. Татари су иза кола са плијеном тјерали полунаге исцрпљене заробљенике, тукли их бичевима док не би попадали и од рана и исцрпљености у ужасним мукама издахнули. Хватали су дјецу, забављали се њима, затим их напуштали не бринући се о судбини нејаких и остављених створења. Куда су Татари пролазили није остајало ништа: ни човјек, ни камила, ни пас, осим мртве пустиње, ријетких лешинара и ноћних шакала. Жена која је остала случајно жива у рушевинама, озарена поклоњеним хљебом, испричала је усамљеном јахачу Тугану ово: "Упали су... ти страшни људи умотани у кожухе... Свуда су јахали на ниским коњима и купили све што су год примећивали... Похватали су сву моју децу и мужа, хтео је да заштити породицу, држали су ме као робињу ради забаве свима. Једном ми је ноћу успело да се сакријем и дошла сам овамо у ове рушевине... Овде нисам нашла своју кућу. Само гомила прашине. Дању промичу гуштери, а ноћу завијају и прикрадају се шакали. Близу града нашла сам ову децу коју су Монголи оставили. Ми смо заједно тражили храну и копали корење дивљег лука... Сад су ова

[172] В. Јан: Џингис-кан, Рад, Београд, 1988, стр. 305.

деца постала моја и умрећемо заједно, а можда ћемо и преживети"[173]

Страховита пустошења вршили су Татари свуда куда су пролазили. Доносили су ропство и мрак покореним народима. Становништво су убијали, градове и села сравњивали са земљом. Ови дрски освајачи су извршили стаховита рушења у Русији, а роспство које је услиједило још је више допринијело разједињењу слабе руске области и јавља се све већа неслога међу кнежевинама. Велика пропаст кнежевина била је на југу и западу, док су се оне из средишне равнице између Оке и Волге ширише. На освојеним руским земљама Татари у вршили насиља и друге репресалије: "Татари ударају намет на освојене руске земље и постављају тамо управљаче, баскаке, са мањим одредима војника који имају дужност да надгледају становништво преостало после најезде. Татарски чиновници пребројавају становништо да би му наметнули порез. Једино су свештена лица ослобођена пореза, и уопште узев, Татари остављају православној руској цркви све њене повластице и не прогоне је. Осим сакупљања данка они се не мешају у послове освојених области, које остављају руским кнежевинама, али задржавају право да их потврђују у томе звању, зато руски кнежеви морају да одлазе у Хорду и траже од хана јарлук (повељу) који им даје кнежевску власт. Опљачкано и десетковано том свирепом најездом, руско становништво повија се под татарским јармом.[174] Као што смо раније изнијели Татари-Монголи су били сурови ратници и пљачкаши, храбри и незадрживи у биткама. Код њих је било цијењено јунаштво и остале ратничке врлине, поданички однос према вођама, жртвовање за ратне старјешине, кажњавање непријатеља, лукавство, освета, иживљавање над покореним и немоћним, уживање у побједама и слично.

Насљеђе Џингис-кана је неодвојиво од Русије и она је, хтјела то или не, у добром дијелу остала чувар овог насљеђа и на тај се начин одређује читава њена историјска судбина. Чак је и у периоду антинационалне монархије образовано друштво тежило да Русија буде европска држава и свеколико се стидјели да

[173] Исто, стр. 378.

[174] Павле Миљуков: С. Сењобос, Л. Езенман: Историја Русије, Народна култура Институт за националну историју, Х. Ш. Београд, 1959, стр. 93-94..

признају природну везу Русије с Азијом, чак је Русија тад силом прилика била присиљена да наставља историјско дјело државног уједињења Евроазије, што је било и дјело Џингис-кана на истом путу окупљања разједињених дијелова Евроазијског улуса његове империје. По Николају Трубецкоју Русија ни послије револуције није постала оно што јесте, није се ослободила духовног јхарма европаске културе и не може слободно да створи своју сопствену националну културу, засновану на психолошком типу руског, евроазијског, а не само слијеђења општеевропске орјентације.[175]

3) Сармати

Прве помене о Сарматима налазимо код Херодота, а касније и код других писаца, гдје се наводи да су Сармати или Саурома, представљали савез племена. Њихово поријекло потиче из Централне Азије и слично Скитима и Кимерима представљали су највиталнији дио група иранског поријекла које су се служиле иранским нарјечјем и по својој племенској организацији, начину живота и другим карактеритикама подсјећали су на скитска племена. Као и Скити били су номади, добри коњаници и умјешни ратници. Антрополози, археолози и остали истраживачи наводе да су се Сармати бавили претежно пољопривредом, односно земљорадњом и ловом. У каснијем периоду њихово име је постало изворни назив за бројне групе сродних и уједињених племена која се придружују и уједињују са чисто сарматским језгром из азијских предјела. Негдје од 6. вијека п.н.е већина сарматских племена почела је постепену сеобу и упутила се на запад преко Азије. Преко два вијека трајао је њихов пут до подножја западног Урала.

Према резултатима новијих истраживања до којих се дошло почетком овог вијека претходнице ове велике групе племена сачињавали су Роксолани; Јазиги, Аорси и Алани. Сматра се да су Роксолани и Јазиги упутили ка Волги, док су Алани и Аорси доспјели на Кубан. Негдје у 1. вијеку н.е. освојили су подручје око Ростова. Ту је у једној гробници која је откопана 1864. године пронађено мноштво прилога у које спадају дијадеме, огрлице и типична сарматска флашица од агата у злату украшена мотивима

[175] Николај Трубецкој: Наслеђе Џингис-кана, Бримо, Београд, 2002. ср. 73-74.

животиња. Највјероватније да је на том мјесту сахрањена сарматска владарка и да су жене играле важну улогу у сарматским племенима. Пронађени грчки предмети у гробницама свједоче о постојању трговачких веза са грчким колонијама на Црном мору.

Богата археолошка налазишта у која спадају гробља и остале материјалне културе налазе се у предјелу Кубана, око великих ријека, на југу Русије и Украјине, те у Војводини дуж значајних ријека. Сарматске гробнице су биле четвртасте, округле или овалне јаме. Тијело покојника је сахрањивано без сандука и било је обавијено у кожу или крзно. Понекад су се у гробницама сарматских покојника налазили дијелови коњске опреме, копито или глава коња.

Из свега произлази да су Сармати у периоду од 4. вијека п.н.е до 4. вијека н.е. насељавали јужни дио европске Русије и њихова се историја дијели на четири периода. О њима су оставили свједочанста историчари старог вијека. У почетку су покорили Ските, а заједно са Словенима и Германима у каснијем периоду угрожавали су римске границе. Добар дио Сармата успјели су да асимилују Словени.

Сармати су били вјешти политичари и дипломати, имали су способност за организацију и управљање. Досљедно су проводили своје обичаје и његовали успомене на претке. Били су обучени за ратовање, преговоре, склапање савеза и нису волјели превртљивце, кукавице и издајице. Оштро су кажњавали она племена и народе који се нису држали договора и савезништва. И жене код Сармата су водиле борбу са луковима и стријелама, што говори да су жене заузимале изузетан положај и да је у друштву владао матријархат. Сармаћанке су инспирисале Грке да причају легенде о Амазонкама. У ранијим периодима Сармаћанке нису могле да се удају док у борби не убију неког непријатеља. Удајом су напуштале бојно поље и посвећивале се подизању породице. Сармати су волјели да се ките украшавају и декоришу себе, своју дјецу и предмете за свакодневну употребу. Изгледа да је умјетност била на високом степену, о чему говоре украси на коси, одјећи и оружју. Сарматски мајстори су изводили декорације користећи златне гранулације, уметањем стакла, драгог камења и украса. За Сармате се може рећи да су били великодушни, племенити, и одани људи, поуздани савезници у рату, вриједни ратари у миру, отворени у разговорима,

дарежљиви, гостољубиви, поносити и са јасно одређеним животним правилима. Сармаћанка је у одређеном историјском периоду играла водећу улогу у друштву, била ратник и владар, глава породице и мајка, заштитник свога народа и чувар традиције.

и) Алани

Алани су номадски народ сарматског поријекла. Живјели су на обалама Каспијског језера, а одатле су у 1. вијеку дошли у Понтску низију, одакле су продрли у азијске и подунавске римске провинције. У периоду од 2 – 9. вијека насељавали су просторе сјеверног Кавказа и области између доњег Дњепра и јужног Урала. У 4. вијеку покорили су их Хуни па су били присиљени да иду у понтске степе, одакле улазе у саставе кавкаских и дунавских римских покрајина, у Јерменију и Малу Азију. Алани су успјели да из Паноније преко Германије, Галије и Шпаније стигну до сјеверне Африке и ту им нестаје даљи траг. Већи дио аланског становништва остао је у степама између Дона и Кавказа и посредством Византије примио хришћанство. У 13. вијеку покорили су их Монголи и протјерали у дубока кавкаска горја. Неке аланске групе под именом Јазиги населиле су се на територији данашње Мађарске, док дијелови појединих аланских племена настањују се на Кавказ и тамо још и данас живе под именом Осети.

По својим етнопсихолошким карактеристикама слични су Сарматима. Бавили су се земљорадњом и сточарством. Били су одважни ратници који су ширили просторе гдје су боравили и са промјенљивом ратном срећом водили борбу са сусједима и другим номадским племенима. Алани су били храбри, дисциплиновани, одани својим старјешинама, солидарни и дружељубиви. Посвећивали су дужну пажњу породици, сахрани погинулих бораца, племенским свечаностима и обичајима. У религиозном погледу слиједили су остале степске народе. Мртве су сахрањивали у близини насеобина гдје су живјели. Изводили су колективне церемоније приликом сахране и његовали сјећања на покојнике. Сталне борбе и сеобе, прилагођавања околини и остале неповољне околности оставили су траг у животу и етици овог народа.

3. Нека заједничка морално-етичка правила номадских ратника

Сјеверне степе захватају огромне територије које се протежу од Мађарске до Манџурије и представљају својеврсну област у свијету. Степске области које се налазе у јужној Русији и западном Сибиру подсјећају на сјеверноамеричке прерије и посједују све погодности за земљорадњу или испашу. То не важи за друге степске области, нарочито у средњој Азији и даље на истоку, гдје су непрекидне суше и по својим карактеристикама, односно географским и климатским одликама, не разликују се много од Сахаре, Арабије, Блиског истока, у којима су такође биле постојбине номадских народа. Територије које се налазе између сјеверних шума и високог планинског појаса који одваја сјеверну Азију од Јужне Азије дијели се на западну и источну половину у којима су се дешавала различита друштвено-историјска кретања и промјене. Западну полоину сачињавају равнице између Балкана и Карпата, затим неки дијелови Румуније и Бугарске до јужне Русије. Одатле слиједе области између Кавказа и уралских шума до источне Русије и даље преко јужног Сибира и казахтанске области, сјеверно од Иранске висоравни, а одатле до препрека које чине Памир, Западни Тјеншан до Балкашког језера и Алтаја. Источна половина иде иза Памира и обухвата сјеверно и јужно подручје степских области између планинских масива, слива ријеке и спуштају се до Монголије.[176] Тадашње становништво, чак и са почецима цивилизације, у западној Азији није могло да живи од земљорадње па се бавило ловом. Употребљавало је лук и стријелу, разна копља, камене сјекире и керамику грубе израде. У почетку оружје је било од кости и камена, а у каснијим периодима развоја од метала.

Према до сада утврђеним подацима и чињеницама "сточарски народи су одиграли значајну улогу у развоју једне карактеристичне привреде, период њиховог највећег утицаја на спољашњи свет пада у време појаве коњичког номадства, које представља кулминацију старог живота у степама. Али до те промене је дошло

[176] Освит цивилизације, Југославија, Београд, 1969,. стр. 315.

тек после пуног развоја једног ранијег метода кориштења коња у рату, за вучу лаких кочија на точковима с паоцима".[177]

Ратници с коњима у степи су почели да стичу пресудну улогу у ратовању и да стварају заједницу коњаничких номада. Коњи су припитомљавани и обучавани за рад и ратне потребе. Човјек на коњу могао је да буде ловац, ратник или номад из непосредне околине, а понекад је долазио из далека. Сточарски народи нису се могли одупријети нападима коњице па су често препуштали своја стада и крда пљачкашима и тако су губили оно од чега су живјели и постајали поданици и најамници. Често су непријатељу плаћали данак у стоци, а трајала је борба и обрачуни међу племенима. Степа је била поприште сталних борби, пљачки, подмуклих напада, неизвјесноти, немира, прогона и многих других неприлика и оипасности. Степски ратници су уливали страх у кости, сијали ужас, пустош и смрт свуда куда су се појавили. Имали су јаку коњицу са гардисјким дијелом, добро организованом средишњицом и јаким снагама на десном и лијевом крилу. Угрожавали су сједилачке народе и племена, сусједе и продирали дубоку у дијелове Азије и Европе. Стизали су до Кине, Индије, Византије и Римског царства. Међу свим степским ратницима највећи ужас, геноцид, свирепо убијање чинили су Хуни, Турци и Монголи, а по злочинима и пљачкама нису заостајали и други народи и племена из степе.

Коњичке хорде би се за тили час, попут муње, сручиле на непријатеља. Слиједила су гнусна убијања, драконска мучења и кажњавања, масовна ликвидација, заробљавања, отимачина и пљачка имовине, одвођење жена, дјеце и стоке, рушење кућа и осталих настамби, дивљачка иживљавања, остављање пустоши, згаришта, рушевина, несахрањених војника и цивила за пир лешинарима, тоталног уништења војних формација и неостављање камена на камену у непријатељским селима и у већим мјестима. Степски освајачи, односно вукови, били су окрутни, немилосрдни; испољавали су свирепост, дивљаштво, бруталност, бездушност и остале варварске поступке. Примјењивали су лукавство, лицемјерје, служили се лажима, обмнама, застрашивањем, подмуклим поступцима, уцјенама, проглашавањем лажног мира и кршењем дате ријечи: Све су рјешавали мачем, стријелом, ножем и копљем.

[177] Исто, стр.322.

Степски номади су се борили за голи живот у условима гдје је стално била сурова клима, харала глад и немаштина, одвијали се међусобни сукоби и ратни походи и инвазије. Срећа је била да се обезбиједи живот за себе и породицу макар за данас, а сутра... Пљачка и плијен били су најчешћи начин снабдијевања дрских и неумољивих ратника.

Војна аристократија је имала највећи значај, на чијем врху су били канови, цареви и њихове породице, а најнижи слој су чинили заробљеници, најамници и остали поданици, који су водили бригу о стадима и шаторима. Ту су још високи војни заповједници, владари, мудраци, чаробњаци, љекари, хроничари и други миљеници кана, цара или неког другог високог војног достојанственика. Исказивала се беспрекорна послушност, бескрајна оданост, крајња искреност, вјерност до непојмљивих граница, натчовјечанско пожртвовање према поглаварима а нарочито према кагану. Поштовала се хијерархија у друштву, јер је Бог био на небесима, а каган је на земљи, божја сила и владар свих људи. Номадски народи

су неограничено вјеровали својим старјешинама и сматрали да једино они могу бити сигурна гаранција за живот и да само поступајући по њиховим заповиједима, послушношћу, гвозденом дисциплином и великом одговорношћу могу остварити побједу и доћи до плијена и неопходних средстава за живот. Живот или смрт били су стални пратиоци ових сурових ратника. Нису се дешавала убиства, међусобне свађе и обмане, било какве размирице и непоштовање. Војник је имао свога старјешину и мач, односно било које оружје и то му је улијевало снагу и давало наду да истраје, побиједи, опљачка и задобије плијен и сачува себе и породицу. У случају погибије, породица се обезбјеђивала основним средствима за живот.

За ова ратничка и скитачка племена морално је било што се убија, пљачка, осваја и врше недјела према непријатељу. Они су једноставно сматрали да то треба да буде тако и праведно и истинито је било само оно што служи њима и њиховим старјешинама. За ове степске варваре био је доминантан закон јачег, љубав према породици; својој ратној браћи и отаџбини, храброст, страхопоштовање, пријатељство, пружање помоћи у невољи, самосавлађивање и спремност да се у сваком тренутку жртвује живот. Из степе су непрестано допирали јауци, крик орлова, фијуци стријела и неки чудни шапат душа палих ратника. Степска племена и неки народи налазили су се на средњем ии вишем ступњу дивљаштва, затим периоду варварства и касније у раним зачецима цивилизације. Знало се понекад и код степских владара примијетити осјећај стида, кајања, гријеха, страха од виших сила, засићености ратом и жеља за миром и спокојем. Мудраци, пророци, шамани и астролози су опоминьали да небо кажњава оне који убијају, руше и пале, да казна стиже и крај напокон дође. Међутим, то су војним поглаварима могли да саопште изузетно умни мудри и храбри људи, али је увијек постојала опасност да своју искреност плате главом.

Код степских племена и народа постојала је у својим својеврсним облицима једна врста ратничке етике са неограниченом послушношћу, подаништвом и изузетним поштовањем неприкосновеног ауторитета старјешина и спремност на сва одрицања и ратна искушења. Поштовали су се устаљени обичаји степског живота и оно што је везано за претке и традицију. Полако су се развијали елементи ситуационе етике која је зависила од околности под којим су се одвијали одређени догађаји у степском животу.

XI. ОБИЧАЈ, МОРАЛ И ТЕОКРАТИЈА НА ТИБЕТУ

Да би се упознало оно што не умире у смрти, треба познавати оно што не умире у животу."
(Тибетанска мудрост)

Тибет, на кинеском Сицанг, је аутономна област на југозападном дијелу Кине, централна Азија. Становници Тибета припадају кинеско-тибетаснкој етничкој скупини. Главни град је Ласа, сједиште далај-ламе, врховног поглавара ламнистичког будизма, чија је резиденција била Потала, велика палата на високој стијени, многобројни храмови и манастири са свештеницима који су изабрали да живе на пространој висоравни, највишој на свијету, са просјечном висином 4000-5000 м. Ласа је важан каравански и трговачки центар који је друмовима повезан од 1954. године са осталим дијеловима Кине. Око и преко Тибета пружају се планински вијенци са леденицама, чији поједини врхови достижу и до 8000 метара висине. Хималаји на јужној граници са Монт-Еверестом, Трансхималаји, Кунбун на сјевероисточној граници и др, између којих леже поједине котлине и долине. Велике ријеке и језера су везани за ово горостасно горје, узвишења, кланце, непрегледне долине и остале одлике овог јединственог рељефа.

Од давних времена Тибет је заостала пољопривредна земља са неповољном климом и тешким условима за обезбјеђивање најнужнијих животних потреба. Овдје у току године борави око пола милиона номада, што усложњава проблеме домаћег становништва. Главна грана је сточарство и гаји се тибетанско говече јак, овце и козе, затим је развијен лов на животиње од којих се добија крзно. По ријечним долинама и котлинама становништво се бави земљорадњом, а извођењем хидромелиорационих радова омогућено је узгој јечма, ражи, оваса, кромпира, па чак пшенице, кукуруза, грашка и уљане репице. Користи се рудно благо, граде електране и

користе многа друга природна богатства. Нарочита пажња се посвећује шумарству и текстилној индустрији, обућарству, прехрамбеној, а у новије вријеме видно мјесто заузимају обућарство, хемијска индустрија, туризам и тибетански начин лијечења. Саобраћај је у прошлости био каравански и за те сврхе су се употребљавали јак и двогрбе камиле. Изградњом аутопута у дужини од 21000 км. Тибет је повезан са осталим дијеловима Кине и Индијом, а од 1957. године одвијасе ваздушни саобраћај и постоји аеродром у Ласи.

Тибетанци су народ монголског поријекла који насељава територију Тибета и сусједне планинске предјеле који припадају централној Азији, а то су: Кашмир, Непал, Сиким, Бутан и неки други, али све те територије које насељавају Тибетанци простиру се углавном између Хималаја на југу и познатог Куен-Луна на сјеверу и од Памира на западу до Сечуана на истоку.

Тибетанци су живјели на територијама које су биле оскудне за бављење земљорадњом и сточарством. Кинези су први упознали овај народ и давали му различита имена: Туфан, у 7-13. вијеку, Сифан у 13-14. вијеку и нека друга имена, а тек од 18. вијека називају га данашњим именом Сицанг. Први владар који се помиње на Тибету је Сронцзангамбо и помиње се да је владао од 620-650. године, а за вријеме његове мудре владавине успостављене су тјешње везе са Кином и донекле са Индијом. У том периоду долази до продора кинеске културе и писмености. Јављају се почеци законодавства, историографије и занатства, нарочито грнчарије, а усвајају се прва математичка и астрономска знања. Шири се будизам и изграђују будистички манастири који током времена постају крупни феудални сопственици земље. Током 8. и 9. вијека тибетски владари су покушали да освоје источни Туркестан и југозападне кинеске провинције. Такви освајачки циљеви довели су их у сукоб са Кином, а услиједили су унутрашњи сукоби између свјетовних феудалаца и будистичких калуђера, што је довело до истрошености и распада Тибета средином 9. вијека на низ посебних државица.[178] У 13. вијеку дошло је до најезде Монгола па је морао, као и Кина, да призна монголску врховну власт и да се, даље исцрпљује под немилом туђинском влашћу. Услиједиле су

[178] Мала енциклопедија: Просвета 3, По-Ш, Просвета, Београд, 1986, стр. 584.

борбе у 13. и 14. вијеку између разних будистичких секти за превласт и тек почетком 15. вијека будистички монах Цзонкаба оснива секту Гелуг-ба и то доводи до почетка претварања будизма у ламаизам. Ламаизам је све више узимао маха па је у 16. вијеку врховни свештеник секте прогласио се за далај ламу (океанки лама) и тиме постао свеобухватни врховни лама, а његов доглавник је понио титулу панчен лама. Коначно учвршћење ламаизма остварено је почетком 17. вијека када побједник Далај Лама V и његови насљедници владају у граду Ласи као "живе буде" и држе под својом ингеренцијом вјерску и политичку власт.

Тибетански будизам је оваквом констелацијом односа у земљи добио строго теократски карактер чије се економске основе заснивају на огромним имањима будистичких манастира. Далај Лама V успио је да обезбиједи спољњу подршку Кине. На тло Тибета од Европљана су прво продрли хришћански мисионари језу0ити и капуцини и успјели да врло рано имају представнике у Ласи. Кина је имала суверенитет над Тибетом све до 19. вијека.

Негдје средином овог вијека почела је борба за Тибет између империјалистичких сила, а у првом реду између Велике Британије и Русије. Са својих упоришта у Индији Велика Британије је провела 1888-1889 године ратне операције против Тибета, па је дјеломични ратни успјех довео до склапања кинеско-британског спора-

зума, чиме су британској трговини и њеним представницима обезбјеђени повлаштени положаји у Тибету. И Русија је успјела да изнуди повољна рјешења и одржи утицај у равнотежи с британским. Пошто је Русија била заузета у рату с Јапаном 1904-1905. године, Велика Британија предузима нову војну експедицију и успјева да заузме Ласу, али је тибетански народ одговорио дугим герилским ратом, што је натјерало Британце да се повуку и напусте престолницу Тибета. Услиједила је британско-кинеска конвенција 1906. године којом је Британија признала суверенитет Кине над Тибетом, задржавајући само раније повластице за своју трговину. Кинези су 1910. године са Тибета протјерали англофилски оријентисаног Далај Ламу XIII, који је нашао заштиту и уточиште код Британаца у Индији. Утицај Кине на Тибет слаби за вријеме антиманџурске револуције, што користи Велика Британија и враћа Далај Ламу XIII на Тибет и усљед унутрашњих слабости Кина је на англо-кинеској конференцији у Симли била присиљена да повуче војску с Тибета. На тај начин је на Тибету доминирао британски утицај који се обезбјеђивао уз поршку Далај Ламе XIII и тибетске буржоазије.

САД су покушале да остваре утицај на Тибет и да га одвоје од Кине, па су 1949. године прокламовале његову 'независност', али се она није могла одржати. Послије побједе револуције у Кини и стварањем НР Кине, почели су тибетанско-кинески преговори 'о мирном ослобођењу Тибета', који су резултирали укључењем Тибета у састав НР Кине као аутономне области, при чему је Тибет задржао једну врсту унутрашње аутономије. Кина је предузела кораке на војном плану и поново смјестила базе на Тибету, а 1953. године преузела је и спољњу политику ове земље, тако да су 1954. године Далај Лама и Панчев Лама учествовали у раду I кинеског националног конгреса у Пекингу. Нешто касније у Кини је формиран Комитет за управљање Тибетском Аутономном Облашћу, али је отпор према кинеском утицају нагло растао и 1959. године претворио се у устанак у главном граду Ласи, али су Кинези овај устанак брзо угушили и Далај Лама са својим присталицама склања се у Индију. Кина много улаже да модернизује Тибет и настоји да сачува духовне и културне вриједности овог народа.

Будизам који је освојио Тибет био је будизам Тантричког возила, својеврсна грана будистичког поимања свијета и живота.

Сваки пети Тибетанац наклоњен је манастирском животу, а тиме и малобројнија породица има више својих чланова у монашким редовима. Легенда каже да је будизам уведен у Тибет за вријеме владавине краља Сонгцена Гампоа почетком 7. вијека н.е. Краљ се оженио са двије принцеза и то једном из Непала, а другом из Кине и обе су биле будисткиње. Будизам је, захваљујући високом поријеклу принцеза, успио да се рашири у дворској средини. Народ се упознао с будистичким учењем највише заслугом индисјких монаха. Око 750. година н.е. стигао је у Земљу снијега и леда 'гуру' Падмасамбхава ("син Лотоса") доносећи народу Тибета поруку Тантричког возила. И управо на тим темељима засновано је учење секте црвених лама. Универзитет у Vikramashili посљедње жариште пропадајућег индијског будизма упутио је на Тибет свог чувеног учитања Бенгали Атишу, а с њим, на висораван, највишу на свијету, стиже мистичка доктрина Кālацакра (Точак Времена).

Будизам је ухватио тако јаке коријене да је световна власт прешла у руке монаха. Сљедбеници црвене секте дозвољавали су склапање бракова па је ово учење освајало масе и омогућило преношење власт са оца на сина, што је било у супротсности с првобитним Будиним учењем. У то вријеме оснива се и друга секта: "Пошто се тибетско редовништво све више удаљавало од верских прописа Цонг-Капа (Tsong-kha-pa), 'човек из долине црног лука' у којој је касније изграђен манастир Ку-мбум, предузео је у 14. веку енергичну реформу. Основао је жуту секту која - насупрот црвеној - забрањује брак. Његова делатност наишла је на такав одјек да су га Тибетанци прогласили најистакнутијим верким учитељем.[179] Жута секта је брзо преовладала и успјела да скоро потпуно елиминише црвену. У Тибету је данас веома мали број монаха у црвеним капама и њихова улога није ништа више од неке врсте врачева. Монголи су првобитно припадали црвеној секти, али су се временом од ње даљавали и у 16. вијеку приступили жутој секти и остали њени сљедбеници све до 20. вијека. У Монголији је 1924. године умро 'живи Буда' из Угре и отада на његово мјесто нико није дошао и ламаизам је убрзано пропадао. Тибетански будизам се послије реформе из 14. вијека није у даљем току развијао, него је све више добијао у сјају и величанствености својих обреда. Вјерска

[179] Анри Арвон: Будизам, Плато и Чигоја штампа, Београд, 2001 стр. 94.

дјелатност се послије Цонг-Капе одвијала на плану успостављања строге хијерархије у секти, уређењу манастира и на све већој раскоши приликом извођења обреда. Ламаизам је посебна форма будизма која је успостављена на Тибету, а ријеч "лама" се у почетку односила на почасну титулу која се додјељивала монасима вишег ранга, али у данашње вријеме сваки тибетски монах се назива "ламом".

Под појмом ламаизам подразумијева се теократија коју у Тибету спроводе монаси. Сходно посебној и строгој хијерархији, сваки вјерски поглавар бива поистовјећен са неким од буда и бодхисатви који су били установљени у будизму Великог возила уз претходном периоду. Поред далај ламе и панчен ламе, постоји и други ранг у хијерархијском редосљеду који припада хутуктуима, инкарнацијама бодхисатви и богова. Многи свештеници у ламаистичком рангу су сматрани реинкарнацијом богова и светаца нижег ранга. Њихов број непрестано расте, јер присуство отјелотвореног бога у неком будистичком храму привлачи ходочаснике. Битно је нагласити да реинкарнација буда и бодхисатви дјелује као нешто сасвим стварно. Кад смрт односе неког ламу који се сматрао отјелотворењем извјесног божанског бића, Тибетанци су увјерени да је њихова душа потражила уточиште у неком другом створењу. Одмах се предузима потрага за дјететом у чијем је тијелу остварена та нова реинкарнација. Када се напокон пронађе, захваљујући необичним догађајим везани за рођење, или неким чудима који је то дијете само извршило, доводе га до чланова вјерског реда којему је припадао упокојени буда и подвргавају га испиту и провјери. Чим дјечак успије да докаже да је прави насљедник, одмах га уздижу у достојанство покојног ламе.[180] По тибетанском вјеровању сваки Буда је предмет истинског култа и указују му се поштовања и вјерски обред скоро као богу. На свом путовању у Тибет Олга Московљевић је забиљежила: "Цио живот ове сиромашне земље тече у знаку ламаизма. Тибет је тврђава те чудне вере и због изолованости је био нека врста културног резервата. Кад су Кинези окупирали Тибет ламаизам је тамо престао да пстоји, али је Ладак остао као неки осамљени музеј једне невероватне цивилизације. Зачетник будизма у Тибету је Падама Самбава који је дошао из

[180] Анри Арвон: Будизам, Плато и Чигоја штампа, Београд, 2001 стр. 96.

Индије у 8. веку нове ере. Не зна се зашто је владајућа класа тада одбацила своју дотадашњу религију шаманистичког типа која се звала бон-па. У њој су се обележавали змајеви, змијски цареви, духови природе, приносиле су се крвне жртве, па и људске".[181]

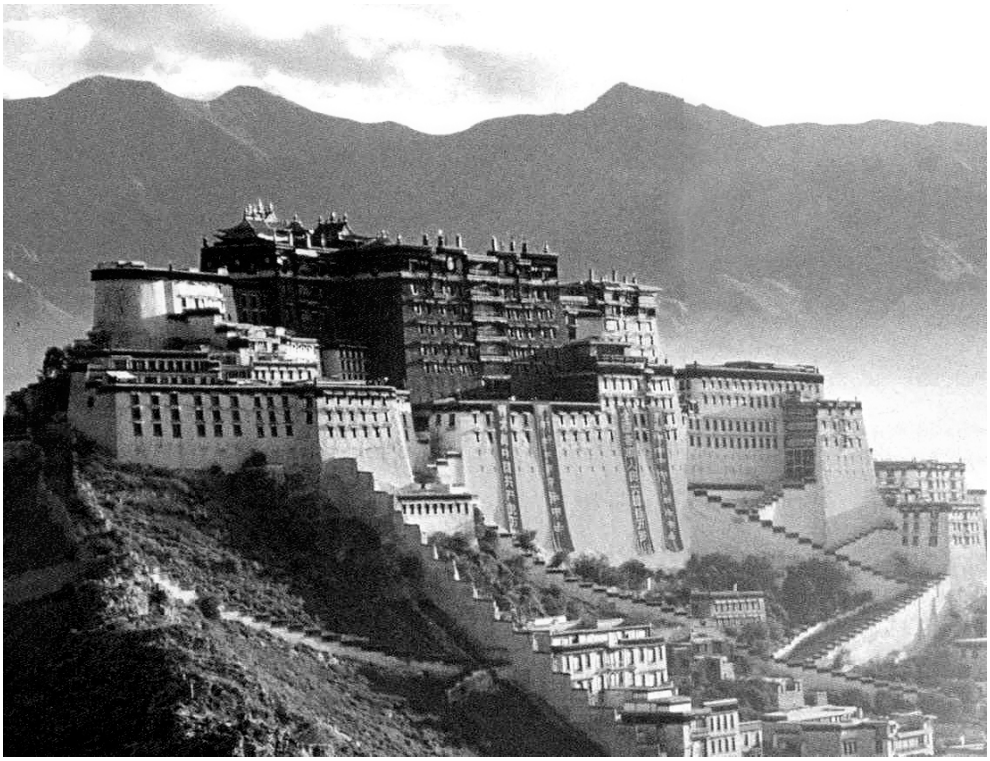

На територији Тибета постоји велики број манастира. Полиандрија је била присутна у историјском развоју, али је у данашње вријеме остала једино у усамљеним долинама. Живећи у најтежим условима на вртоглавим хималајским висинама, Тибетанцу су, на једноставан начин, рјешавали контролу рађања да због прираштаја становништва не би дошли до глади. Односи у породицама били су добро срећени. Најстарији од браће сматрао се оцем све дјеце, други се називају 'ујацима'. Жене су у Тибету биле слободне, бавиле су се трговином. Породице су бар једно дијете имале у ламама, а образовање се добијало од будистичих свештеника. Тибе-

[181] Олга Московљевић: Земље лотосовог цвета, Гутенбергова галаксија, Београд, 2003, стр. 119.

танци у животу никуда на журе. Људи су често проводили дане и ноћи у игри, запостављајући чак обавезе на послу, кућу, породицу... Неповјерљиви су према странцима. Народ на Тибету има смисла за хумор, срећан је и простосрдачан. Прављење ситних подвала и кориштење прилике за смијех је омиљени обичај код овог народа, с тим да нема ни трунке злобе и мржње. Жене и мушкарци се баве врачањем, прављењем хороскопа и прорицањем. Учитељи са својим ученицима одлазе у планине, беру биље, а пристуни су и молитвени исцјелитељи. Читавим Тибетом су вијековима кружиле приче о светим монахињама и монасима који су чинили чуда, што није подлијегало провјери, а Тибетанци су били срећни у својим убјеђењима, слободни у свом племенитом држању, постојани у вјеровању.

Тибетанци у јесен уживају у својим древним забавама, прије свега, у пуштању змајева, гдје не учествују само дјеца. То је право народно веселье, којим се одушевљавају чак и племићи. Становници Тибета се плаше духова, па их поштују и не желе да их повриједе: "Људи не желе да узнемиравају духове Земље, плашећи се казне у виду земљотреса и велике суше. Бакрене плоче за ковачницу новца тако радије недељама тегле преко планина из Индије, а опруге старих железничких вагона купују се да би се ковале сабље".[182]

Прослава тибетанске Нове године је јединствен призор. Дефиле хиљаду војника под старом витешком опремом је нешто величанствено и остаје у најживљем сјећању. Тада промичу старе заставе, звекћу панцири на људима и коњима, а кациге са урдунатписима пресијавају се на сунцу. Трупе које предводе два генерала марширају Паркором до једне чистине на рубу града и тамо их очекује мноштво десетина хиљада људи окупљених око ватре, чији пламен гута читаве товаре масла и жита, жртвованих боговима. Маса посматра монахе који у ватру бацају мртвачке главе и фигуре који симболизују зле духове. Задимљени плотуни грме према планинским врховима. Кулминацију означава клецави пророков плес у трансу око ватре, послије којег се убрзо сручује без свијети. За многе је ово прилика да се ослободе своје укочености.

[182] Хајнрих Харер; Седам година на Тибету, Дечје новине, Горњи Милановац, Јединство, Приштина, 1990, стр. 267.

Вришти се разуларено, вратоломно плеше у екстази и све постаје непредвидљиво у очитовању фантастичног религиозног осјећања које прожима одушевљене масе. Доживљај тог јединственог славља је непоновљив, поготово за странца: "Сад смо из прикрајка могли као на длану да посматрамо све што се пред нама одвијало. Хиљаде су прилазиле младом Бого-краљу, само да би примиле његов благослов. Смерно поклоњени и исплаженог језика - каква необична слика! Нико од њих није се усуђивао да подигне поглед. Уместо полагања руке којом смо благосиљани ми и монаси, народу је следовао само благи додир свилене кићанке".[183] Посјетилац напусти простор, Далај-лама устаје и одлази у своје одаје, а сви остали остају у дубоком и понизном поклоњењу.

Тибетанска религија и филозофија су се развијале у склопу ширења будизма у Азији. До стизања будистичких мисионара и изградње манастира у 8. вијеку, владајућа религија је била магијско-шаманистичког карактера. Борба за превласт између ње и будизма трајала је неколико вијекова. Тибетски будизам представља трећу фазу у развоју будизма, а интегрише у себе елементе тибетске традиције, попримајући раскошну форму, са сложеним ритуалима и богатим пантеоном чији је врхунац оличен у исконском Ади-буди. У прво вријеме он се заснивао на мисионарским преводима индисјких и тибетских текстова, а касније и радовима самих Тибетанаца, од којих је највише заслужан Цонг-кхапа. Најстарија секта ламаизма је Њингмапа, а за њеног оснивача сматра се Падмасамбхава. Нешто су млађе полуреформисане секте Сакјапа и Каргјитпа, чији су оснивачи Марпа и његов ученик Миларепа. Реформа ламаизма извршена је у 16. вијеку и потом је у реформисаном облику пренесен и у Монголију, западне дијелове Кине, Туркестан и Сибир и на тај начин је Тибет постао вјерска метропола. Текстови писани на тибетском језику су остали у употреби у неким од земаља гдје се ламаизам ширио, на примјер у Монголији, све до 19. вијека тибетски је био важнији у књижевности од монголског језика.

Тибетански тантрички будизам је облик махајанског будизма који се назива ламаизам, доминирао је на Тибету и осталим просторима. који су били у сфери тибетског утицаја. Тибетански бу-

[183] Исто стр. 278.

дизам заснива се на четири племените истине које сачињавају окосницу чувене проповиједи Гаутаме Буде у Бенаресу и најдрагоцјеније сазнање о добру у будистичом свијету. Те четири племените истине су: патња је универзалност и реалност овога свијета, поријекло патње, превлађивање или савлађивање патње, пут који води ка престанку, односно укидању патње. Неки врсни познаваоци будистичке филозофије и религије, међу којима и Синиша Стојановић, умјесто патње узимају ријеч бол која одговара духу нашег језика и вјеродостојно изражава све муке и тешкоће пред којима се човјек налази у овом свијету, а трећој и четвртој истини, у смислу бола додаје се још у загради ријеч жеља да би се овај појмовни комплекс на што увјерљивији начин расвијетлио. Да би своје учење учинио приступачним, Буда се ограничио да својим размишљањима и проповиједима изложи само начела морала и етике и да дефинише једну врсту "филозофије коју треба живјети", а осуђивао је догме, система и обреде. Залагао се за пут који је подједнако удаљен од умртвљења тијела и од тјелесних задовољстава и уживања. За Будин став према метафизици и спекулацији ума, односно његово одбијање да о томе расправља и даје судове, карактеристично је: "Нисам се изразио да је свет вечан, ни да није вечан, да је свет коначан, нити да је бесконачан, да су душа и тело исто, ни да су различито". Четири племените истине представљају темељ будистичког учења и полазну тачку за његово разумијевање. "Ево, о калуђери, како гласи племенита истина о патњи: рођење је патња, старост је патња, болест је патња, смрт је патња; патња је сједињење с овим што се не воли, патња је раздвојеност од оног што се воли; патња је неоствареност наших жеља; укратко, пет врста предмета којим се везујемо (то јест, пет елемената који чине наше Ја: тело, осећања, представе, образовање и знање) јесу патња.

Ево, о калуђери, како гласи племенита истина о пореклу патње: оно што води из једног поновног рођења у друго јесте жеђ (за животом) која бива праћена уживањем и похлепом, а само ту и тамо проналази своја задовољства: жеђ за ужицима, жеђ за живљењем, жеђ за непостојаношћу.

Ево, о калуђери, како гласи пелеменита истина о укидању патње: то укидање је гашење поменуте жеђи потпуним уништењем

жеље, тако што се жеља одстрањује, што се од ње не одустаје, што се од ње ослобађа, што јој се не оставља нимало места.

Ево, о калуђери, како гласи племенита истина о путу који води укидању патње: то је пут са седам огранака који се зову: исправна вера, исправна воља, исправан говор, исправно деловање, исправна средства за живљење, исправно настојање, исправно сећање, исправно размишљање".[184] Према томе, прва племенита истина је будистичка онтологија, друга и трећа будистичка феноменологија, а четврта будистичка етика. Душан Пајин, велики познавалац и заљубљеник у филозофију, књижевност и умјетност Истока, посебно индијску и кинеску, увиђа да реинкарнација има важну етичку димензију у будизму и хиндуизму, јер, према закону карме, у наредној реинкарнацији човјека стижу позитивни и негативни ефекти појединих поступака из садашње реинкарнације. Проблем се јавља у томе што је 'онтологија' будизма у противрјечности са његовом 'етиком'. У том духу поменути аутор бројних студија и радова о будизму и тантризуму наставља: "У тибетанском

[184] Анри Арвон: Будизам, Плато и Чигоја штампа, Београд, 2001, стр. 37-38

будизма (ламаизму) идеја реинкарнације је детаљније изложена него у индисјкој традицији, при чему је врхунац достигнут и 'Књизи мртвих' (Bardo Thödol), која предтавља исцрпан опис претпостављеног путешествија које човек пролази у времену од 7 недеља - између смрти и наредног рођења - као и упутство како да човек ту прилику искористи за постизање избављења".[185]

Оно што је карактеристично за реинкарнацију и што изазива сумњу и недоумицу је одсуство трајности и идентитета који би био носилац реинкарнације и карме у будистичком схватању човјека па се доводи у питање не само идеја реинкарнације већ и психолошки појам личности!" Оригиналност Великог возила (Mahayana) и његова вриједност заснива се на чињеници да је у њему разрађена једна нова етика. Човјеков највиши циљ не састоји се у томе да сам умакне пакленом циклусу реинкарнација, што у суштини представља егоистичну тежњу, већ настојање да својим ближњим помогне да дођу до тог ослобођења. Идеал није ослобођени светитељ који је заокупљен својом личном нирваном, него Бодхисатва који доспијева на праг нирване, али одбија да у њу уђе, спреман да спаси оне које је оставио иза себе и који се још муче и копрцају у мрежама maye. Текстови, који чине Велико возило пиотенцирају на једном само њему својственом милосрђу. Једна од сутра из канона на санскриту покушава да дефинише све три Возила. Послије дефиниције Малог возила, дотични текст описуије сљедбенике Mahayane: "Други пак, жељни свезнања, Будиног знања, знања потпуног и ничим условљеног, придржавају се Татхагатине заповести и уче се да разумеју оно што је знао, што је могао и у шта је био сигуран Татхагата, у намери да себи обезбеди обично блаженство и срећу тако што ће саучествовати са светом ради користи, блаженства и среће великог света како богова тако и људи, зато да би потпуна нирвана била обзбјеђена свим бићима. Може се рећи да свако од њих тражећи Велика Кола Mahayanu, бежи од троструког света. Зато га и зову Бодхисатвинамахасатва".[186]

Заступљеном концепцијом о Бодхисатви Велико Возило није у противрјечности првобитном Будином учењу; оно тиме само

[185] Душан Пајин: Друга знања, Доб, Београд, 1975, стр. 29.
[186] Анри Арвон: Будизам, Плато и Чигоја штампа, Београд, 2001. стр. 69.

открива оно што је у том учењу било латентно. Када је доживио просвјетљење Буда је ријешио да се посвети дуготрајном проповиједању вјере и одолио је савјетовању да одмах уђе у нирвану. Дошло је до скретања Великог возила са традиционалнг пута, то се десило због превеликог значења које се придавало Бодхисатви на уштрб Буде. Овдје се много тога не мијења. Сваки буда и даље остаје изнад сваког бодхисатве, али вјерник Великог возила који пребива у надземаљског свијету, више воли посредовање бодхисатве који показује велики интерес за његове муке и тегобе. Бодхисатва посједује самилост која је у толиком обиму даје он вољан уступити човјеку који га преклиње један дио својих доброчинстава и награда које за њих сљедују. Бодхисатва пристаје на патњу и мучење не само ради сопственог спасења него и ради спасења других створења. На овакав начин Бодхисатва остварује хероизма жртвовања самог себе. Бодхисатве проживљавају патње свих бића и усљед својих гријехова налазе се на мукама у паклу, чије се границе пружају у бескрај и у којем мноштво разноврсних карми омогућују бесконачно понављање једног устаљеног круга патњи и невоља. Бодхисатве су препуне љубави и самиости и жеље да се подвргну патњи за љубав многих јадних и измучених бића.

Највећи дио тибетанског будизма потиче из Индије, што тврде и сами Тибетанци, али постоје и одређене разлике То се не односи само на књиге, већ такође и на усмене коментаре, пошто су учитељи већином долазили из Индије. Било је и других утицаја, не баш искључиво кинеских. Прије времена Џигнис-кана постојало је једно велико подручје Западе Кине које је било нека врста независне државе послије пропасти Тибетанског царства. У томе је региону било разноврсних културних утицаја, почев од кинеских, тибетанских и других из ближег и даљег окружења, али у суштини, тантричке школе воде поријекло из Индије.

Свјетски признат стручњак за санскрит, тибетански језик и тумачење будизма, посебно тантричког, Алекс Вејмен о промјенама у тантричком будизму пише: "Сигурно је да је једна од највећих промена коју је тантризам донео била у његовом нагласку на ритуалном елементу. На једном површнијем нивоу ово је вероватно била најзначајнија новина. Међутим, тантризам је зарадио свој 'извитоперени' статус, као што сте рекли, поготово у интерпретацији theravade и у каснијим западним радовима о том предмету,

управо због своја друга два значајна скретања у односу на главни ток традиције: свог синкретизма и нагласка на улози учитеља, тј. гуруа".[187]

Учење Атише и дугог низа сљедбеника и насљедника сакупљено је у зборнику поука које носе назив Kadamthorbu и представљају синтезу трију школа будистичке мисли. Главно је обиљежје ових учења интелектуална ширина и широкогрудост с којом се приступа објашњењу смисла и животности мистичког доживљаја, а на сваком кораку се осуђује секташки-догматизам. Аиша увијек истиче неодвојивост духовног досега од етичких врлина и једну врсту самилости према 'свим живим бићима'. Код овог мислиоца су присутне двије рационалне основе мистицизма: отпор против догматизма сваке институционалне религије и иста вриједност етичог испољења мистичког доживљаја с његовом интервертном продубљеношћу, наглашава у расправи о Атишиним мистичним и етичким погледима Чедомил Вељачић. У својим коментарима Атиша разјашњава 'десет врховних врлина' и уз самилост која је на првом мјесту и обухвата начело ethosa, религије, а уз увид у ништавило и метафизику, нарочито истиче важност вољног основа дисциплине практичног ума у yogaćari, у изворној Будиној формулацији осмочланог пута 'исправни напор', у етици аскетске дужности. У етичком смислу те дисциплине могу се компаративно-филозофски успоредити, у извјесном смислу једино с формулацијом Кантоновог формализма у етици чисте дужности.

Вељачићево виђење будистичког аскетизма и тантризма могло би се свести на ова обиљежја: "Схватљиво је да је у Тибету, у истим повијесним околностима, buddhistički аскетизам прогнан из Индије, изазвао обрат у супротном смјеру и сузбио тантризам на архетипско подручје сублимиране антитезе еротског култа. Тако је тантризам vađra-yāne успио да успостави и одржи здраву психофизичку равнотежу биолошког тонуса између екцеса ропског пада под аутократску власт богова љубави (у сва 'три свијета'), с једне стране, а иконокластичког екстрема аскетске интроверзије, с друге. Мислим да је једино захваљујући једрини горштачког здравља тибетског живља, религија могла овдје да се покаже као првобитна

[187] Тумачење и разумевае тантричког будизма (Разговор с Алексом Вејменом), Културе Истока, број 8, Дечје новине, Горњи Милановац, 1986, стр. 44.

биолошка снага и да успостави равнотежу покретних сила културнохисторијског оплемењивања на једном од полазних ступњева духовног развоја. Чини ми се да ни Rousseau ни Ibn Tufail прије њега нису могли ни сањати о првобитној природности здравог живота по рођењу какву сам ја још доспио да проматрам у узрасту и узгоју тибетске дјеце у домовима и школама, а изнад свега на школским излетима којима сам могао да се придружим у Хималајима".[188]

Напетост између етичко-интелектуалних и магијско-ритуалних елемената у традицији била је извор реформистичких покрета својствених развитку тибетанског религиозног живота. Тибетски језик посједује своје особености и припада групи тибетанско-бурманских језика.

Тибет је вијековима био изолован у високим планинским вијенцима средње Азије. За историју и књижевност Тибета одлучујућа је појава будизма у 7-8. вијеку који се одржао до најновијих времена. Карактеристика будизма у Тибету је у томе што је уродио тоталитарном теократијом, чије су феудалне форме кроз велика временска раздобља остале неизмијењене. Као што смо истакли, будизам је у Тибету уродио невјероватно разрађеним ритуалом и строгим храмовским церемонијалом којим је руководила војска монаха. Већ у 14. вијеку тибетска вјерска институција доживљава радикалну промјену на организационом плану и Тибет постаје центар средње Азије и даје печат свим збивањима у том дијелу свијета. Јавља се тантрички будизам који раскошну, маштовиту, мистичну, ритуалистичку и симболичну природу још више наглашава. У 14. вијеку у земље у окружењу и нешто даље, и за њих је Тибет остао вјерска метропола У неким земљама, на примјер у Монголији, тибетански је био језик учености, не само свештеника, него и образованих људи и племства и далеко важнији за књижевнст од самог монголског.

У Тибет су врло рано стизали преводи и коментари будистичких и санскритских текстова из Индије. Вјерска књижевност која се базира на канонским будистичким текстовима чини највећи дио писмености Тибета. Сачињавани су и тибетски текстови тамо

[188] Чедомил Вељачић: Размеђа азијских филозофија, Књига друга, Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1978, стр. 274.

гдје су санскритски оргинали изгубљени. Књижевни језик и стил се стварао у Тибету захваљујући првођењу будистичких канонских текстова. Изузетну пажњу заслужују текстови који се приписују Буди и привим ученицима, затим они који садрже коментаре и помоћну литературу. Ријетка је књижевност свјетовне природе у Тибету. Велики дио те књижевности чини прелаз - то су аутобиографије, водичи и приручници за ослобођење; аскезу и јогу. Чувена је Тибетанска књига мртвих.

Поред филозофских расправа из различитих периода, у Тибету постоје значајна поетска остварења која се памте и напамет цитирају. Највећу славу и оригиналност постигао је чувени пјесник Миларепа, велики грешник, покајник и светац. Његове пјесме су пуне искрености, топлине, нежности, контемплације и саосјећајности. Далај-лама VI се помиње као велики љубавник, па је писао и сакупљао љубавне пјесме. Тибетанска књижевност је под великим утицајем индијске будистичке и њој сродне књижевности.

XII. ОБИЧАЈИ, ТРАДИЦИЈА И ПОНАШАЊЕ КОРЕЈСКОГ НАРОДА

"Људске главе не вреде много ако нису заједно".
(Корејска пословица)

Кореја је земља која се налази на истоименом полуострву између Жутог и Јапанског мора у источној Азији. Корејци себе називају Чосон-Сарам. Припадају жутој раси и њихово поријекло се изводи од палеомонголида (Тунгуза), који си у трећем миленијуму п.н.е. били раширени на подручју данашњег Сибира и Манџурије, затим насељавају данашњу Кореју. Мијешали су се на сјеверу са Кинезима и на југу с малајским етничким елементима. Од 2 – 19. вијека налазили су се под кинеском влашћу, изузетак чини продор Монгола у 13. и Јапанаца у 16. вијеку. На политичку историју Кореје утицали су Кинези и Јапанци у ранијем периоду, потом донекле и Руси почетком 20. вијека. Овај народ се највише бавио земљорадњом и сточарством до половине прошлог вијека, а били су заступљени и одређени занати, док је индустијска производња отпочела у новије вријеме.

Прву државну формацију, кнежевину Чосон, створила су корејска племена на сјеверу 1120. године п.н.е. Кинези су их освојили 108. године п.н.е, учинили својом колонијом, али никад нису успјели да њима потпуно овладају. Из богате и легендарне историје овог народа забиљежено је: "Корејци су били хомоген народ већ у време почетка хришћанске ере, још у време династије Шила, која је опстала од 57. године пре Христа до 935. године нове ере. Тада је Кореја доживела, кажу историјски записи, велики културни и цивилизацијски развој. Парк ми је тада испричао легенду о пореклу Корејаца, коју сам тада само површно разумео, али сам је касније нашао у књигама. Легенда каже да се принц Hwanung, син небеског господара, спустио на велику планину са 3000 оданих слугу и основао 'Божји град'. Био је добар и племенит владар. Свој народ је

упутио у 360 корисних послова и заната, укључујући и уметност, пољопривреду, медицину, грађевинарство и столарију, чак и рибарство. Написао је кодекс о понашању. Легенда каже да је у близини његове палате била шумовита планина, у којој су живели један тигар и једна медведица. Они су желели да постану људи, па су упитали племенитог владара да ли је то могуће. 'Могуће је', одговорио је принц, 'али морате ићи у мрачну пећину и у њој остати сто година, једући само бели лук и трпећи'. Тигар није издржао, али медведица јесте, претворила се у лепу жену, удала се за краља Hwanunga, родила с њим сина Тангуна, који је основао династију Шосон или 'Земљу јутарње тишине' (на корејском). Њени поданици су преци Корејаца, оснивачи њихове државе. Зато се и данас у Кореји слави 3. октобар као дан Тан-Гуна, оснивача Кореје.[189] И данас Корејци нагађају око тога да ли је све то легенда или је тако заиста било. За рани период корејске државе важно је истаћи: "На почетку 4. стољећа постојали су у Кореји три веће државе, размјерно већ добро уређене; настале су након што је попустио кинески притисак, спајањем разних сточарских родовско-племенских савеза: моћна држава Koguryo (јап. Kokuri) на сјеверу Корејског полуотока и на југу данашње Манџурије, држава Paekche (јап. Kudara) на југозападу и Silla (јап. Shiragi) на југоистоку, творци који су били племенски савези тунгуских ратника Chinhana, а чији је господарски темељ била прерада жељезне руде".[190] Свим државама био је заједнички будизам који је стигао из Кине и поменуте државе су постале отвореније за утицај надмоћне кинеске културе. Нарочити процват доживјела је Koguryo (јап. Kokuri) који је 313. године успио да анектира сусједну префектуру Lo-lang, што је само унаприједило културно-посредничку улогу те старе кинеске колонијалне покрајине. Нарочиту пажњу завређује техника узгоја риже. Paekche су одржавале трговачке и културне везе с Јапаном, док је Шила водила дуготрајну борбу с њим. Јапан је још у 3. вијеку на јужној обали Кореје подигао своју војничку колонију и успио прилично дуго да се одржи, али су га Шила у савезу са Кином побиједили 668. године. У раздобљу трију држва Кореја је

[189] Милоје Поповић: Феномен Јужне Кореје, Издавачка кућа Књижевне новине, Београд, 1990, стр. 15-16.

[190] Велика илустрована повијест свијета, Отокар Кершовани, Ријека, 1976, стр. 3211.

много искрварила у унутрашњим ратним сукобима у вишеструким валовима исељавања и депортације становништва из побијеђеног Kogurya у Кину. Уједињени у држави Великој Шили Корејци уживају скоро читав један вијек ванског и унутрашњег културног развоја. Уклањањем опасности од јапанске инвазије, владар Мунму је својом спретном политиком успио да чврсту војну алијансу с Кином династије Танг претвори у лабавији однос, који је само у кинеским очима био вазалан. Живе трговачке и културне везе с Кином династије Танг и даље су се одвијале. С двора династије Танг и високих кинеских школа враћали су се у Кореју научници, умјетници и свештеници с потребним знањем и положеним испитима да би заузели одговарајуће високе положаје у управи, вјерској хијерархији и умјетности.

У Кореји је велики углед уживао "Други путник" Ch'oe Ch'ivon, који је након блиставе војничке каријере одлучио да се повуче при крају 9. вијека у манастир и тамо је написао духовну биографију у више томова, при чему морално-етичка проблематика има значајно мјесто. Убрзо се створио мит о поријеклу Велике Шиле по којој, како смо већ истакли, Корејци потичу од Тангуна, сина небеског принца Hwanunga и медвједице у облику жене. Двије новоосноване државе на сјеверу и југу су водиле међусобну борбу за превласт, нарочито у раздобљу од осмог до деветог вијека. Велика Шила је напокон 920. године признала власт нове државне творевине која се од 918. године, када је Ванг Кон преузео власт, назива "Koryo" (земља врхунске љепоте", јапански:Korai и кинески Kao-li, па име Кореја потиче од те ознаке. Тиме је ударен темељ новом јединству корејске државе под династијом Ванг, које се одржало до продора Монгола 1392. године. Касније ће услиједити борба, нарочито с Јапанцима, и још неким освајачима, али је корејска држава успјела да се одржи упркос тешким и крвавим борбама са далеко моћнијим државама.

Послије Другог свјетског рата створене су двије државе у Кореји и то Сјеверна Кореја, која је била под совјетском и Јужна Кореја, под америчком доминацијом, с различитим друштвено-политичким системима. Окупационе снаге су се повукле 1949. године, али је Кореја остала подијељена. Кореја је током раније историје била дуго изолована, с моћном влашћу домаћих феудалаца, што је допринијело њеној заосталости и тешком животу широких слојева становништва.

Можда у Корејцима има крви њихових давних монголских предака, племена, која су још из праисторијских времена населила ове просторе, крви Џингис-кана, који је у 13. вијеку прегазио и похарао више од пола свијета. Корејци су кроз историју морали увијек да се бране да би сачували свој идентитет, име и земљу. Будизам је био доминантна религија у свим слојевима корејског становништва, премда је с оклијевањем и касно уведен у Малу Шилу. Конфуцијанство у Кореји није имало велико одјека. Будистички манастири су постали толико бројни у Кореји да је држава 806. године морала да интервенише забраном утемељивања нових манастира и израде златних и сребрних Будиних статуа. О цвјетању будизма најбоље свједочи ликовна умјетност којом је Кина у

доба династије Танг стилски снажно дјеловала, али је у доба јапанске инвазије и разарања много тога уништено и до данас је незнатан број слика сачуван.

За вјеровања Корејаца важе ове одредбе: "По религији углавном су будисти. Конфучијанство има такође извесног утицаја. Прихватање католичанства и протестантизма је релативно мало. Али, анимизам и шаманизам, уз култ предака, и даље чине основу народних вјеровања. комбинацијом одеће беле и црне боје у којој превлађује бела, изражава се жалост".[191] Синиша Стојановић за будизма у Кореји напомиње да се раширио у епохи Великој Шили (668-935). Прво је сјеверна краљевина примила будизам, затим Шила и јужна краљевина Паикша, која је позната по бројним будистичким храмовима. Касније династије уводе школу ч'ан која се на корејском зове Сеон, али су се јављали и елементи секти. У корејској историји биле су се заредале узурпације престола па су развлашћени претварани у робове и притискани великим порезима. Незадовољни сељаци су бјежали из земље у Јапан, стварали разбојничке банде и бавили се гусарством. Такво стање је у рубним покрајинама изазивало сепаратистичке покрета па се земља смањивала, а страни непријатељи су користили незадовољство народних маса да би остварили своје циљеве.

Само у Корејанском рату који је избио 25. јуна 1950. године ова земља је на обје стране изгубила око два милиона људи, а материјална штета је износила око 5,5 милијарди долара уз масовна страдања цивила и морална посрнућа. Свјесни свог природног сиромаштва, Корејци су били вриједни земљорадници и сточари, те умјешне занатлије и трговци. Они су радили од изласка до заласка сунца. Рад је остао као навика без које нема опстанка. Корејце су муке, невоље и страдања у прошлости научила да трпе, ћуте и раде. Корејанци су гостољубиви, пословни и осмијани људи са источњачком мудрошћу, одани традицији предака, спремни да подносе изузетне напоре, што су доказали у ратовима, на великим пројектима у земљи и низу других ситуација. Становници "Земље јутарње тишине" били су убијеђени да постоји на хиљаде духова у камењу, дрвећу, планинама, ријекама и потоцима, затим будизам који кроз вјечиту реинкарнацију доводи душу у стање нирване;

[191] Петар Влаховић: Живот и обичаји народа Кине, Научна књига, Београд, 1973, стр.176.

поштовали конфуцијанску етику, обичаје, умјетност и изнад свега цијенили знање, обожавали ријеку Хан, чували легенду на принца и његовог сина Тангуна и вјеровали да је зло тренутно и пролазно. Била им је јасна филозофија са азијског поднебља да треба радити као мрав и трпјети. Корејци знају, не само предано да раде, него да славе, да се веселе, друже и организују заједничке свечаности у будистичком и конфуцијанскоим духу. Религијска вјеровања и култови давали су им велику потпору да се извуку из биједе и пружала утјеху у нејасну наду за будућност. Корејцима је најтеже пало што су се у двадесетом вијеку нашли подијељени, полууништени и под јаким страним утицајем. Што се тиче односа између Кореје и Јапана, он би се могао овако окарактерисати:

"Оно што се поуздано зна да се ове две земље не воле много, али и не мрзе и то из једног простог разлога: једна без друге не би могла, биле би као осакаћене. Јапан је кроз дугу историју стално покушавао да се наметне и да освоји Кореју, што је у двадесетом веку и успео. Покушавао је да овој земљи наметне свој језик и своје обичаје, у чему је само деломично и привремено успео. Остало је много штошта од јапанског наслеђа. Корејци су примали неке добре особине Јапанаца, друге одбацили. Пословни дух и лукавост, мудрост и упорност својствени су људима обе земље. Кореја гледа на Јапан као на суседа који се и поред свих искустава и зазирања, мора поштовати, јер је за четрдесет година урадио нешто што Кореји служи као модел, узор и изазов.[192]

Кореји на економском плану нису узори Кина, Тајван и Америка, него Јапан, "чија искуства Корејци проучавају широко отворених очију, чијим економским успесима се диве и покушавају да их достигну, на који су љубоморни, али га поштују". Сличност између Кореје и Јапана не односи се само на својства која произлазе из географског положаја двије државе и историјских и културних традиција, које су се преплетале у дужим раздобљима историје, већ је то присутно и у многим другим погледима. Корејски човјек је васпитан захваљујући религијама Азије,

[192] Милоје Поповић: Феномен Јужне Кореје, Издавачка кућа Књижевне новине, Београд, 1990, стр., стр. 73.

родитељима, традицији, околини и условима живота и упућен да буде смјеран и послушан, да слуша старије и оне који су на власти, да предано ради и поштује дисциплину.

Године војног режима, односно једна врста диктатуре, хунта, насилно смјењивање власти, опозиционо дјеловање, те каснији либерализам, беспрекорна дисциплина и други услови, нису створили савршено друштво, благостање и рај, него су се јављали немири, штрајкови, буне, па чак и револуције.

Епохе се у друштвеном развитку не могу прескакати, илузије о савршеном друштву се руше, а социјална нирвана измиче. Будистичка прича о двије сестре-богиње је веома раширена и популарна у Кореји. По предању домаћин је одушевљено примио богињу богатства у своју кућу и обасуо је пажњом, али се након краћег времана појавила богиња сиромаштва, ружна и лоше обучена и затражила да остане у кући. Домаћи се уплашио и покушао да је отјера, али она одбије да то учини, говорећи: "Богиња богатсва коју си примио у кућу, је моја сестра. Између нас постоји договор да никада не живимо одвојено. Ако ти мене отераш и она ће напу-

стити твој дом и поћи са мном".[193] Тако се и догодило. Када је кућу напустила ружна и сиромашна богиња, нестала је и она лијепа и богата. Ова прича из Учења о Буди важи као примјер за сва времена и за сва друштва. Увијек се уз богатсво мора трпјети и сиромаштво. Произлази да је сиромаштво цијена која се мора платити за богатство, сјај и благостање. Богатима слава и новац лако ударају у главу попут шампањца, кажу Корејци. Старије генерације су осјетиле страхоте сиромаштва и немаштине у току крвавог рата који је уништио многа добра и животе, на сопственој кожи су искусиле што значи данонoћни рад да би се преживјело и опстало па је романтика далеко од корејског човјека, који схвата грубу стварност, па је навикао да трпи и пати.

Корејски народ се никад није мирио са колонијалним положајем и доминацијом великих сусједа. Живио је свој живот, стоички трпио и подносио тешко стање до границе коју је могао да издржи његов традиционални национални понос. Корејци су живјели једним животом на полуострву које је било заклоњено од свијета, у једној врсти изолације и формирали своје државице - градове, а негдје око нове ере створена су три краљевства (Когирио, Пекече и Шила), управљали из једног мјеста и сачували културни и политички идентитет упркос сталним опасностима и нападима са стране.

Кореја је једна кућа која је вјештачки подијељена на два дијела, али су деценије раздвојеног живота учиниле своје. Ове двије земље имају различите политичке и друштвене система, различите идеологије и развојне стратегије, а све то је условило и двије различите филозофије и различите визије у погледу на будућност и уједињења.

Корејски је један од тзв. изолованих језика, јер његове генетске везе с другим језицима до данас нису установљене. Постоје различите претпоставке о генетској сличности корејског језика с алтајским, кинеским и монголским, палеазијским, па чак и индоевропским језицима. У корејском језику има мого позајмица из језика сусједних земаља, нарочито је много позајмица из кинеског језика који је од почетка нове ере до 19. вијека у кореизованој форми ханмун био језик државног апарата и израз јавне писмености више

[193] Исто, стр. 100-101.

класе феудалног друштва. Корејски језик се дијели на шест дијалеката, а његову књижевну основу представља сеулски (престолнички) говор централног дијалекта. Консолидацијом корејске нације и под дејством покрета за просвећивање, који се у Кореји развио крајем 19. вијека и имао патриотски карактер "значајно је порасла улога престолничког говора као норме за национални књижевни језик." У Кореји се употребљава фонетско словно-слоговно писмо. Гласови се означавају словима груписаним у слогове.

Корејска књижевност је израсла из фолклора: народне легенде улазиле су у саставе историјских дјела, а мотиви и предмети народних прича и предања постали су основа првих примјерака умјетничке прозе. У својим различитим облицима, односно усменој традицији и писаним изворима, корејска књижевност постоји 2000 година.

Кинеско идеографско писмо и језик продрли су у Кореју почетком нове ере и користили су се у државној администрацији и књижевној пракси све до 19. вијека, мада је у 15. вијеку сачињено корејско писмо према којем се владајућа класа односила са презиром. Кинеска тадиција конфуцијанизма, будизма и taoizma (daoizma) такође је била од великог утицаја на корејско књижевно стваралаштво.[194]

У држави Шила (7-10. вијек) развија се поезија на корејском језику и оригиналне народне пјесме, а у IX вијеку сачињена су и Записи три покољења, која није сачувана. Сачувана су и нека прозна дјела, најчешће путописи и записи будистичких монаха. У раздобљу од 10.до 12. вијека сачувани су многи књижевни споменици. Пјесме Чон Ци Сана и Пак Јин Њана представљају даљи развитак поезија на ханмуну. 12. и 13. вијек био је период слабљења централизоване државе и запостављања конфуцијанизма, али јача улога daoizma.

У другој половини 14. и у 15. вијеку долази до јачања централизоване државе, стварања корејског писма, што је убрзало развој поезије и прозе на матерњем језику. Корејски феудалци у 17. и 18. вијеку покушавају да ограниче културну дјелатност људи из народа и да наметну традиционалну кинеску културу и

[194] Мала енциклопедија, Просвета 2-К-Пн, Просвета, Београд, 1986, стр.355.

њижевно стваралаштво, али с корејска књижевност и даље развија, нарочито приповиједетке.

Тек крајем 19. и почетком 20. вијека настаје патриотски културно-просвјетни покрет буржоаско-демократског карактера. Јавља се поезија слободно стиха и савремена проза. Јача европски утицај. За вријеме јапанске доминације развој националне корејске књижевности био је прекинут. У пјесми Buddhina слика живописни су стихови:

Пред Buddhom, којег сликах
Кичицом духа
Ничице падају тијело и душа моја.
Жељни сврси свих сврха доћи".
(Kynyo)

Корејски естетски и умјетнички критерији, технике и форме су под јаким утицајем Кинеза и Јапанаца. Нарочито је то заступљено у дјелима примијењене умјетности, али Корејци се труде да афирмишу свој специфични дизајн и стил. У преисторијском периоду и каснијим велелијепим гробницама сачувани су многи умјетнички предмети и писани документи. Златно доба умјетности настаје у периоду краљевства Шила. У сликарству се између 5. и 7. вијека јављају тушем и бојама сликани свици на којима су цвијеће, змајеви, животиње, реалистички портрети и симболичне представе. Кореја има значајну улогу у развоју и формирању јапанске умјетности, јер је преносила кинеске идеје и облике на јапанско тло. Корејски мајстори су аутори многих дјела јапанске умјетности.[195]

Када је у питању уједињење Јужне и Сјеверне Кореје морају се имати у виду историјске, националне, патриотске особености и хумани мотиви, разноврсне културне и остале везе и односи у прошлости, те економска логика и рачуница која је од пресудног значаја за будућност оба народа. Можда се жеља за уједињењем најбоље изражава у пророчким ријечима професора сеулског универзитета Yi Bung Muna: "Ако ујединимо наш народ, можемо постати много сложнији конкурент у свету".

[195] Исто, стр. 356.

XIII. ДРЕВНА ИНДИЈСКА МОРАЛНО-ЕТИЧКА И СРОДНА УЧЕЊА

"Људи ниског поријекла жуде за богатством , људи средње класе жуде за богатством и угледом, али они који су племенити, жуде само за чашћу, тако је част право богатство за онога ко је племенит!

(Чанакја)

1. ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ИНДИЈСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

Индија није земља као већина других и представља подконтинент на којем се налази далеки и посве другачији свијет са мноштво различитости и посебних карактеристика. О томе шта је Индија у географском смислу Вера Вучковачки-Савић на веома убједљив и класичан начин приказује: "Земља Индија може се слободно сматрати комплексним географским појмом који 'затварају' Хималаји и три мора: Арапско море, Индијски океан и Бенгалско море (или залив). Од предела покривених вечним снегом на северу, до аутентичних тропа на југу; од пустињских области на западу (пустиња Тар) до мочвара на истоку (део делте Ганге у Бенгалу). Има Индија пространа поља на којима расте све што се засаде и под претпоставком да монсунске кише редовно падају. Има још неистражених предела, већином у џунглама у којима живе људи као пре три и више хиљада година".[196] Пространа индијска територија образује једну врсту троугла који се усијеца у Индијски океан. На сјеверу се уздиже високи вијенац Хималаја који сеже небу под облаке и представља природну препреку. На југу се налази пространа висораван Декан изложена сталном уда-

[196] Радмила Гикић: Разговор о Индији, издавач Ревија - Издавачки центар Радничко свеучилишта Божидар Масларић; Осијек, 1989, стр. 59.

ру монсуна. Ту су пустињски и мочварни дијелови, џунгле, висинско-таласасти предјели, кањони великих ријека и плодна поља.

Хималаји представљају врх над врховима и на санскриту назив ове планине значи "боравише сњегова". Овај џиновски планински вијенац достиже 8 848 м надморске висине и спада у највиши врх на свијету. По легенди Индуса Ваисравана, индијски бог мудрости, у хималајском горју сакрио је огромно благо кога нико не може пронаћи. Узалуд се сви муче да нађу тајно скровише, ризнице и храмове у којима леже непроцјењиве драгоцјености и вриједности. Бог мудрости стално бди, ништа му не промиче и увијек даље и дубље склања благо испред очију радозналих, похлепних и несрећника који по сваку цијену, желе богатсво и славу. Уколико се неко дрзне да приђе близу слиједе потреси, олује и чудни хирови планине пред којим се све руши, обара и затвара и онемогућује излаз и повратак. Вјероватно ће бог наградити, поклонити или подијелити благо са оним ко постигне мудрост сличну његовој. Из врлетних предјела Хималаја извиру највеће индијске ријеке Инд и Ганг. У средишту Хималаја је и митска планина Меру, коју је Индра створио од летећих слонова.[197]"

Индуси поштују Ганг као свету ријеку и многи желе да посљедње тренутке живота заврше у њеним валовима. У ову ријеку се просипа пепео покојника, купа се ради прочишћења, читају молитве, медитира, осматра даљина непрекинутог тока ријеке и ведрина неба, односно бескрајних божанских висина. Ганг "мајка Индије", улијева Индусима осјећање радости и среће, вјере у живот и спас послије смрти. Поред ријеке је најплодније земљиште Индије. Огромна поља и низије су засијане пиринчом, просом и осталим врстама житарица. У ријеци се налази богати животињски свијет. Ганг храни, напаја, духовно крijепи, даје неизмјерне тренутке задовољства и блаженства, ослобађа људе варке и заблуде на овом свијету и даје наду и утјеху за постизање нирване.

Оно што је типично за Индију су монсунски вјетрови који долазе са Индијског океана и силовито дувају крећућу се према сјеверу и носећи све пред собом. Они сакупљају влагу, доносе обилне кише, па их сељаци од јуна са зебњом и стријепњом ишчекују.

---

[197] Енциклопедија митологија Истока,аутор Rachel Storm,Leo Commerce, Ријека, 2002, стр. 104.

Воде напајају исушену индијску земљу, омогућују род и плод, побједу над злим силама: биједа, глад, неимаштина, болест и патње и остале несреће и страдања. Монсуни проузрокују поплаве у којима нестају многи људски животи, материјална добра, стока, усјеви, бильни и животињски свијет.

Велики дио древне Индије био је прекривен шумама, на хинду језику "џунгле". У њима су се ловили тигрови, лавови, носорози, мајмуни, змије, биволи и слонови. За џунгле су везана многа митска створења, вјеровања, тајанствене појаве, предсказања, испосници, временске мијене, мистерије, нерастумачени знаци, чаробна појављивања, небеска кретања која се изнад њих дешавају.

Индија је вишенационална земља са више стотина народа, народности и племенских група који говоре 845 језика и дијалеката! Становништво Индије чине Хиндустанци, Бихарци, Бенгалци, Марати, Гуџарити, Прија, Пенџапци, Асамци, Дравиди, Телугу, Тамили, Канара, Малајам, тибетанско-бурманска група и други.

Индија је пољопривредно-индустријска земља. Она производи: пиринач, просо, јечам; шећерну трску, кромпир, кикирики, банане, памук, јуту, дуван, сусам, чај, каучук, ананас, кокос, сој, ланено сјеме, мак, рицинусово уље и многе друге пољопривредне културе. У Индији се гаје сљедеће врсте стоке: говеда, биволи, козе, овце, свиње, коњи, мазге и магарци, камиле, живина. Развијен је риболов и лов. Узгајају се неке врсте ендемичне флоре и фауне. Заступљена је шумска, рударска и електро производња, као и остали облици производње. Видно мјесто у Индији имају индустрија тешких машина, производња и прерада нафте, угља и других руда, а дијелом хемијска индустрија и друмски саобраћај. У посљедње вријеме, важно мјесто заузимају метална индустрија и машиноградња; производња аутомобила и авиона, машина и локомотива, тканина, прехране, индустријског биља, хартије, порцулана, керамике, гума, цемента, стакла и других производа. Индија има атомске реакторе, прву нуклеарну централу од 1970. године, као и вјештачки сателит (1975). Код Индуса је врло развијено занатство и домаћа радиност.

Средиште цивилизације у Индији развило се у долини ријеке Инд, па се она назива индском или по два велика градска средишта: Харапе и Мохенџо-даро. По пространству она је у оно вријеме највећа и за то вријеме изненађујуће урбанизована. Неки остаци материјалне културе потврђују да су припадници индијске цивилизације развили трговачке везе са Сумером. За појаву цивилизације у Индији карактеристичне су одредбе: "Од 3. миленијума пре наше ере становници долине Инда граде прве градове. Њихо-

ва сјајна цивилизација нестаје са доласком Аријеваца, индоевропских номада који су дошли из централне Азије 1500. године пре наше ере. Мешавина њихових традиција са традицијама локалног становништва рађа ведску цивилизацију (од Веде, свети текстови). То је порекло индијске културе која обухвата санскрит, хинду религију и систем касти".[198] Тајанствен је нестанак те цивилизације у првој половини хијехљадите године п.н.е. па се само може нагађати о условима нестанка: најезда Аријеваца, "истрошеност" културе, слаб наталитет, чести ратови, сеобе, појава неке болести већих размјера, побуне земљорадника и осталих обесправљених словјева друштва и још неке околности које су условиле пропадање и ишчезавање ове значајне цивилизације. Није у питању само нејасноћа око прве цивилизације у Индији, него постоје велике тешкоће око датирања каснијих догађаја, јер системско историографско праћење догађаја почиње у Индији тек с доласком исламиста у 11. вијеку н.е., а само нешто раније од пристизања будиста на Цејлон. Разлози су само други односи Индијаца према времену и укоријењености предања.

Аријевци су долазили у Индију у подручје Пенчаба вјероватно у више валова, по прилици између 1750. и 1250. године п.н.е., како се може појмити из ведског предања. Негдје од 10. до 8. вијека п.н.е. траје њихов преокрет према истоку низ Ганг до Бенгалског залива, а у то вријеме почиње обнова градског живота и стварање држава у Индији; додир са пријашњим становништвом условиће напуштање старе аријевске вјере и у раздобљу брахманизма од 8-6. вијека п.н.е., утемељење новог вјерског погледа, који је у основи свих каснијих религија. То је вријеме стварања каснијих класних разлика с елементима који ће у даљем току постати подлогом кастинског система. То су први познати почеци хиндуизма. На прелазу из 6. у 5. вијек појављују се Буда и Махавира, утемељивачи двије познате индијске религије - будизма и џаинизма. У то вријеме израста у средњем току ријеке Ганга санажна држава Магада, а у сјеверној Индији ничу градови с богатим градским животом, као што су Таксила и Паталипута.[199]

---

[198] Цивилизација древних народа, Змај и Атлантис, Нови Сад, Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица, 2002, стр. 86.

[199] Едуард Кале: Повијест цивилизације, ИРО Школска књига, Загреб, 1982, стр. 31.

Крајем 6. вијека нападају је Персијанци и дјелују на тадашњи културни и политички живот, а њихов утицај био је осјетан у Индији и у ранијем периоду. Царство Маурија (320-185. п.н.е) било је веома моћно. Негдје у IV вијеку п.н.е. индијски ратници Маурије одбијали су трупе Александра Великог. Маурије су били способни и мудри ратници. Развили су веома ефикасну шпијунску мрежу и у борбеним дејствима служили су се луквствима.

Цар Ашока (274-232. п.н.е) постао је најмоћнији цар династије. Био је широко образован, његова дјела су у складу с будистичким идејама о мудрости, правди, иситни и одбрани од насиља. Омогућио је да се у Индији израде и на стубовима и на стијенама урежу закони које су дужни сви поданици да поштују и досљедно да извршавају своје обавезе. У Индији је тада заведен ред, законитост, сигурност, напредак, доживјела је културни и умјетнички процват. Послије великог успона за вријеме Маурија, у Индији долази до исцјепканости на ситна царства која су водила међусобне борбе. Потпадала је под власт ратоборних скитских племена из централне Азије, потом Кузана са сјевера Кине, али су државе стварали и домаћи владари и Индијом се ширио дух хиндуизма с елементима кастинског система и другим одликама индијске културе.

Монголи су представљали највећу опасност за народе у сусједству, као и оне у далеким предјелима Азије и Европе. Године 1526. у силовитом налету продиру у Индију, оснивају царство и управљају Индијом нешто мање од два вијека. За вријеме монголске доминације срушени су бројни храмови и остала хиндуистичка и слична обиљежја. Под влашћу Монгола дошла је до изражаја муслиманска доминација што је изазвало стагнацију у култури и умјетности.

Религија индијске цивилизације је разнолика и прилично сложен феномен. Наиме, Аријевци су донијели у Индију антропоморфну религију Индоевропљана с божанствима као што су Варуна (грчки Уран), Дијас-питер (грчки Зеус, римски Јупитер), Агњи (бог огња) итд.[200] Спомен на аријевску религију остаће у светим индијским књигама Ведама. Сеобом Аријеваца на исток у Петорјечје (Пенџаб) у раздобљу брахманизма од 8. до 6. вијека п.н.е.

[200] Исто. стр.89.

напуштају се стара вјеровања и доминира хиндуизам. Главне одлике хиндуизма су: "Хиндуизам је најзначајнија религија савремене Индије. Између 4. и 3. века пре н.е. јавља се утицај дравидске мисли на ведско-брахманску. Током развоја религије, путем реформација, обликован је хиндуизам. Одувек су хиндуистима сматрани само они који су признавали кастински систем. Претпоставља се да данас има више од пет стотина милиона припадника хиндуизма. За разлику од осталих религија у Индији (будизма, џаинизма, сикизма, ислама и хришћанства), хиндуизам нема оснивача, нема јединствену утврђену догматику, нити врховни црквени ауторитет. Он је мање-више, резултат верско-културног развоја, старог неколико вијекова. Суштински представља синтезу обиља верских и филозофских праваца које одржава и спаја моћни социјални ред - кастински систем.

Хиндус сме да врује у кога год бога хоће, према личном нахођењу, чак и да не верује у једно одређено божанство, али мора веровати у карму и имати за циљ ослобођење од поновних рођења и стапање с универзалним духом; богом у теистичком или прематерију у филозофском виђењу тог феномена, а као најзначајније, мора се придржавати закона кастинског система. Зато се за хиндуизам каже да је он, пре свега, социјални ред санкционисан религијом са строго формулисаном хиндуистичком етиком".[201]

Хиндуизам је тешко дефинисати. Он је колико религија, толико и схватање живота, облик цјелокупне активности човјека од рођења до смрти, потом начин мишљења, обичаји и специфични тип друштвеног уређења. Он се обликовао током много вијекова компонујући аријску и домородачку традицију и уицаје неких других религија. У I вијеку п.н.е. консолидација Аријаваца у Индији је завршена и дошло је до културног и етничког спајања с домороцима и стварања новог типа традиције. Том приликом су стари богови уступили мјесто новим.

Хиндуистички пантеон се састоји од хиљаде богова и сваки припадник хиндуизма покушава да се на свој начин ослободи бремена животних патњи. Вјерници приносе жртве у храмовима, прочишћују се у водама Ганга, медитирају, упражњавај јогу и врше

[201] Вера Вучковачки-Савић: Енциклопедијски речник индијске митологије и религије, Слово, Врбас; Пролетер, Бечеј, 1995, стр. 105.

остале сличне активности. По хиндуистичком учењу душа је бесмртна и након смрти сели се у неко друго тијело које се рађа. Тај процес сеобе душа и након смрти појава у новом тијелу које се рађа назива се реинкарнација. Добар и частан живот омогућује реинкарнацију у особу вишег реда. Након више живота и прочишћења могуће је потићи савршенство, а то је спајање с космосом и достизање вјечног мира.

За Индусе крава је света животиња, односно отјелотворење божанства. Побожност се исказује храњењем краве, исказивањем поштовања према њој, а једење њеног меса предсавља богохуљење. Прочишћење се постиже уколико се пије пиће од крављег млијека, па чак од балеге и урина!

Будизам је религија, а једним дијелом и филозофија, настала у сјеверној Индији крајем 6. вијека п.н.е, а касније осваја највећи дио Азије. Појавио се у врјеме религиозног и социјалног превирања у Индији као реакција на друге вјерске и социјалне покрете и њихове ексклузивности. Основа Будиног учења је, прије свега, етика, борба против ритуала и каста, Будина мисао дјелује песимистички, али је реална и практична. Будистичко вјеровање у живот послије смрти заснива се на идеји реинкарнације као инструменту етике и постизање савршеног блаженства и потпуног ослобођења од бола, патње, материјалности, овоземаљских мука и поновног рођења. То постизања потпуног савршенства, посљедње етапе, завршетак егзистенције душе, угаснуће је нирвана (нибана). Будизам је имао велики утицај у прошлости Индије, али је у новије вријеме његова експанзија заустављена и сведена је на мање оквире и удаљене локалитете: "Од појаве Буде у 6. вијеку пре н.е. до тренутка када је почео да опада покрет чији је он зачетник, будизам се ширио у целој Индији, тако да је за владавине Ашоке, у 3. веку пре н. е, стекао статус националне религије. Ово раздобље, на које је будизам ставио свој неизбрисиви печат, трајало је бар хиљаду година. С препородом браманизма између 6. и 7. века будизам се сажима и утврђује у малим калуђерским заједницама, или у хималајским пределима и у Шри Ланки. Коначно је ишчезао из Индије почетком нашег миленијума - религија Узвишеног сели се на далеке крајеве великог полуострва".[202]

[202] Индија, Југословенска ревија, Београд, 1986, стр. 63.

Треба напоменути да је Гаутама Буда, оснивач будизма, потицао из богате породице, са 29 година напушта жену, сина, кућу и опредјељује се за самачки и луталачки живот. Покушава да нађе смисао живота, смрти и патње. Просвећење доживљава под једном смоквом након вишенедјељње медитације, схвата патњу људи; постаје просвећен, што је и у ријечи "буда" садржано. По Буди треба живјети благ и милосрдан живот да би се постигла нирвана, врховна мудрост и стапање с космичким сферама.

Џаинизам је основао старији Будин савременик Махавира. То је крајње аскетска вјера која у издвојености и одбацивању свега материјалног види спасење - побједу над свијетом, постајање

џаином па одатле назив џаинизам. У почетку је имао доста присталица, али му је утицај због ригорозног аскетизма временом слабио, тако да је данас у Индији мали број џаиниста.

Сикизам је новија и прилично значајна индијска религија. Основао је крајем 15. вијека Нанак. Ова религија на неки начин уједињује хиндуисте и муслимане под геслом монотеизма и борбе против иконопоклонства. Учење Нанка није оригинално, нити садржи неку нову доктринарну форму. Основи овог учења чини вјера у једног бога, али се тај бог, у рукописима Сика, приказује час пантеистички, час теистички. Некад је апсолутан, несхватљив и временски неограничен. Иако Сики признају само једног невидљивог бога, ипак се не пориче учешће других божантва у егзистенцији човјека. Гуру Нанак је настојао да људе изједначи социјално и ослободи их кастинског ропства. Етика сикизма најсличнија је етици хиндуизма. У овом синкретизму утицај хиндуизма је много јачи и више наглашен од ислама.

Догма сикизма тврди: "Религија се не састоји само од речи, ходочашћа и медитације...Остани чист усред нечистог света и тако ћеш наћи пут вере".[203] Велики број божанстава помињу се у индијској митологији и бројним религијским учењима, међу којима се истичу: Агни, Шива, Вишну, Кршна, Варуна, Брама, Парвати, Ариман, Лакшми, Рудра, Ганша, Буда, Махавира, Индра, Кали, Пурандхи, Радха, Шукла-Тара и друга.

Једино у Индији могуће је срести божанство и то не само једно, него хиљаду њих, а сам појединац својом храброшћу, одважношћу, просвјетљењем и жртвовањем постаје божанство, што открива осјећај смирења, тајанствену фантастику, мистичност, егзотичност, сањалаштво и многе друге драži и невјероватне појаве које испуњавају човјека кад ступи на индијско тло. Индија је земља различитих празничних дана, светковина, религиозних обреда, митских богова, садашњих светаца, свамија, гуруа. И управо разноврсни услови и околности омогућили су настанак различитих религиозних учења, међу којима посебну пажњу заслужују: браманизам, хиндуизам, будизам, џаинизам, парсизам, сикизам, потом бројне секте у Индији и широм свијета. Када је велики

[203] Вера Вучковачки-Савић: Енциклопедијски речник индијске митологије и религије, Слово, Врбас; Пролетер, Бечеј, 1995, стр. 242-243.

Ајнштајн говорио о свјетској религији, призивао је у сјећање будизам.

Шта чини особеност Индије у дуговјековном развоју?

У Индији тече континуитет развоја од Мохенџо-дара, 2900. година п.н.е. или раније, па се протеже до Тагоре, Гандија, Рамана, Индире; са вјерама које су у овој необичној и привлачној земљи пролазиле све нивое од варварске идолатрије до најтанијег и најдуховитијег пантеизма; са филозофијом која је изналазила на хиљаде варијација на једну монотеистичку тему која почиње са Упанишадама које су се појавиле осам вијекова прије Христа, Шанкаре, осам вијекова послије њега; као и чувеним научницима који су развијали астрономска знања прије три хиљаде година и у новије вријеме освајају Нобелове награде; са демократским уређењима неухватљивог поријекла какво се не познаје у другима дијеловима старог свијета и било је везано за сеоску организацију живота у древној Индији, затим са мудрим, духовно префињеним и благодарним владарима попут Ашоке и Акбара у престолницама које датирају из далеких времена индијске историје; са пјевачима који су пјевали и рецитовали епове који се по умјетничким доменима, љепоти и узвишености, те времену настанка, пореде са Хомером, и пјесницима који и у данашње вријеме скрећу на себе свјетску пажњу разноврсношћу тематике, дубином и ширином приказа тајни прохујалог времена и свакидашњих збивања; схватањем смисла живота и тражењем излаза из лавиринта у коме се налази савремени човјек; са умјетницима који су подизали бројне џиновске храмове за хиндуске богове на широким пространствима од Тибета до Цејлона и од Камбоџе до Јаве, или који су са бујном маштом, ненадмашном прецизношћу и скоро умјетничким савршенством клесали мноштво предивних палата за могулске краљеве и краљице. То све и више од тога је Индија.[204]

Индијци су сви; од оних који се налазе у атомском центру код Бомбаја, научним и истраживачким институтима и бројним културним, умјетничким, јавним, војним, вјерским, политичким и осталим институцијама, установама, удружењима и мноштву других асоцијација које окупљају људе до аскета, вјерских фанатика и луталица који се срећу у џунглама и непроходним путевима хима-

[204] Вил Џјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 395.

лајског горја, истиче се у једној расправи о Индусима и њиховим пословима и занимањима. Индијци су познати као гостољубив народ који сваког добронамјерног посјетиоца дочекују као светињу, угошћују и испраћају с љубављу, срдачношћу и брижношћу какве се ријетко могу наћи у било којем дијелу свијета. Ипак, они су прилично затворени у себе, премда је то површним посматрањем тешко закључити због немогућности да се продре у љуштуру интиме у коју су увучени људи ове чудесне земље, што је један од парадокса који је својствен житељима на овом потконтиненту. Пријатељства се брзо склапају и веома су присна и срдачна, али кратко трају и брзо се заборављају. Просто ишчезавају као да никад нису ни постојала, изузев оних чврстих и јаких која се никад не прекидају.

У историјском развоју Индије дошло је до тога да су Аријевци, становништво свијетле коже, населили сјеверне дијелове Индије и себе сматали супериорнијим од Давида, чија је кожа тамнија. Друштво које је настало из тог сусрета подијељено је на одређене групе, чувене касте, типичне за Индију, које су се сачувале до наших дана. У вјерским хиндуистичким текстовима друштво у Индији се дијели на четири основне груп: брамани или брахмани (свештеници) који су највиша каста у друштвеном рангу и сматрају се најчистијим, затим долази каста ратника или кшатрија. Сељаци и трговци сачињавају касту ваисија (ваишија), док слуге припадају касти шудра и морају да слушају три претходне касте више по рангу. У Индији се током времена развија на стотине поткасти. Правила касте су била строга и неприкосновена. Сваки припадник касте морао је да поштује и извршава дужности касте којој припада у погледу на вјерске обичаје, узимање хране, женидбу и удају, те обављање осталих послова и активности. Од 10. вијека строги оквири кастинског система се дословно поштују и извршавају. Недодирљивим и нечистим се у Индији сматрају људи који живе одвојено од других група и баве се занимањима која се односе на насиље и смрт: спаљују мртве, извршавају улогу џелата или су ловци.

Џавахарлал Нехру је у вези са индијским друштвом и кастама истакао: "У ствари, индијско друштво је анархично. То је чудна мешавина крајње друштвене дисциплине и анархичне мисли. Човек може да чини оно што му је воља и мисли што му је драго, било

да је у питању филозофија или ма које друго подручје... Међутим, правила касте морају се поштовати. Прекршиш ли једном правила касте, све се претвара у анархију - сем уколио се ова не замени нечим другим..."[205]

Обичај је био у старој Индији да се на погребној ломачи мужа спали и његова удова жена по традиционалном ритуали званом sati. Тај древни обичај не оставља равнодушним људе који посјете Индију и сазнају за овај језиви призор: "То наизглед тешко размрсиво клупко навело је Странца да се удуби у древне обичаје Потконтинента и покуша да схвати како и зашто било коме може пасти на ум да спали лепу и врло младу жену, која никад у свом кратком животу није починили ни најмањи преступ. У томе истраживању Странац је наишао на прави галиматијас прича, легенди, лажи, али и истина, које су открили истраживачи имуни на пристрасност било које врсте. Све што је прегледано, а и разговори са људима у чије је знање и објективност веровао, па је управо стога своје утиске код њих проверавао, указивали су на заједничку тачку стварних и митолошких збивања, на ватру као један од важних чинилаца нашега света, а за Индијце, како изгледа, и најважнији чинилац њихових живота и умирања".[206]

Дјеци се у Индији посвећује велика пажња па су у првим годинама живота окружена пажњом, љубављу и брижношћу. Већ у раним годинама дјечак или дјевојчица, богат или сиромашан, заузимају оно мјесто које им у складу с кастом припада. Далеко прије него што дијете дође на свијет, родитељи поштују традиционалне обичаје који би требало да поспјеше рађање мушког дјетета. Послије рођења се обавља читав низ свечаности којима се поспјешују здравље, срећа, успјех, напредак, затим одржавање и учвршћење традиционалних обичаја у складу са вјерским опредјељењем. У току развоја дјетета обављају се сљедеће радње и ритуали: пресјецање пупчане врпце, давање имена, прослављање десетог дана по рођењу; обиљежавање првог сунчевог изласка, престанка сисања, а између 1. и 3. године дјечацима се брије глава и тај тренутак требало би да му донесе срећан и успјешан живот.

---

[205] Индија, Југословенска ревија, Београд, 1986, стр. 169.

[206] Божидар Француски: Махараџа и странац, (Књига снова, прича и бајке о Индији), Филип Вишњић, Београд, 2003. стр. 89.

Најсиромашнија дјеца у раним годинама помажу родитељима у извршавању свакодневних послова. Дјечаци и дјевојчице из највиших каста су у повлаштеном положају и почињу да се уче читању и писању од 4-5. године. Дјевојчице се образују код куће, а мушкарце дјечачког узраста подучава браман. Посебна свечаност се приређује за дјечаке из високе касте између 8. и 13. године. Том приликом се обавља "упанајана", важан обред након којег дијете може да се посвети изучавању светих текстова, музике, руковању оружјем, обављању вјерских обреда, изучавању културе и умјетности, те осталих теоретских и практичних наука и умијећа. Вера Вучковачки-Савић уочава да је у Индији све теза и антитеза, затим чаробно и ружно. Држава Асам у долини Грахмапутре се назив "забрањена земља" за туристе и у истој живе примитивна племена која још нису хиндуизирана и омогућују истраживање основних поставки индијске културе, потом разликовање примитивног и високоразвијеног, чиме су обухваћени људи и њихов живот па су разноликости и контрадикције карактеристике индијског становништва. При оцјени Индије био би гријех да се ова огромна земља посматра као хомогена цјелина; не смију се изгубити из вида конкуретне бројке које опомињу и много говоре: број становника се приближава милијарди, неколико раса, велики број религија и вјерски секти (само хиндуистичких око три хиљаде), на стотине разних језика и дијалеката (845), мноштво етничких група и неколико каста које трају преко три миленијума и постале су друга природа индијског становништва које живи у двадесет и двије државе и сви представници различитих народа и раса сједе заједно у јединственом парламенту, а постоје све врстсе флоре и фауне и сва климатска обиљежја, при чему су "у таквој ситуацији контрадикције и контрасти нормална појава", наводе добри познаваоци индијске прошлоти, стварности и могућих путева будућег развоја.

Карактеристично је индијско трагање за истином, нарочито у почетним периодима развоја: "У почетним фазама развоја индијског духа полаже се нарочита важност на истину, све од ње зависи, за њом се страшно трага. Сматра се да су догма и отклоњење нешто за ниже духове који се не могу да уздигну изнад њих. Ишло се путем експеримента заснованог на личном искуству. Ово искуство, када се ради о невидљивом свету, било је, као и сва емотивна и психичка искуства, различито од искуства видљивог, спољашњег

света. Изгледало је да оно излази из тродимензионалног света који ми познајемо, у неко друкчије и пространије подручје, које је стога тешко описати нашим термином тродимензионалног света. Какво је ово искуство било и да ли је оно било визија или остварење неког вида истине и реалности, или је било само фантазија и машта, ја не знам. Вероватно да је то често било заваравање самог себе".[207] За Нехруа је филозофија у Индији била битан дио религије маса. Она је допрла до њих у упрошћеном облику и створила је онај филозофски поглед на свијет који је скоро исто тако широко распрострањен у Индији као и у Кини. Смисао овакве филозофије за неке је значила дубок и сложен покушај да се сазнају узроци и закони свих појава, те тражење коначне сврхе живота и покушај да се нађе органско јединство у многим противрјечностима живота. Према томе, индијска филозофска мисао је увијек полагала важност на коначни циљ живота и стално је узимала у обзир трансцендентални елемент у своме склопу. Индијска филозофија је одобравала живот у пуном склопу и одбијала да постане његова жртва и роб. Правилним се сматрало предавање правичној дјелатности својом снагом и енергијом, али се и уздизало изнад тог и није марило за исход ове дјелатноти. На овај начин се проповиједало одстрањивање субјективног у животу и дјелатности, а не њихово негирање.

Постоје нека мишљења да индијска мисао и култура представљају у суштини принцип негација а не афирмације живота. Ипак, гледано у цјелини, индијска култура никад није прихватила важност гледишта о негацији живота, мада су неке од њених филозофија то чиниле, али у далеко мањем обиму од хришћанства.

Стеван Пешић је био један од великих познавалаца индијског начина живота; њене митологије, религије, културе, обичаја и традиције. Он истиче да је у Индији нашао "материјалне доказе за сваку своју мисао и остварење сваког свог осећања", те да је то огроман свијет према коме је човјек ситан и уплашен, наглашавајући да размишљањем о Индији има на уму људе и њихове животе, обичаје, законе, биједу, радости, вјеровања, касте које су типичне за индијски начин живљења и представљају "небески и

[207] Пандит Ј, Нехру: Откриће Индије, Рад, Београд, 1952, стр. 78.

биолошки закон примењен на земљи", гдје су живот и смрт дани у безброј облика и вријација.

У Индији постоји вјеровање, односно увјерење да "нечисте силе" могу да овладају неким мјестом или кућом, да затрују баре, дрвеће и поља. Међу овима су и "лутајуће душе" умрлих, што утјерује страх, могу да ремете мир у својим бившим земним пребивалиштима, дозивајући злобне утицаје, затим злодуси, демони или душе оних који су умри насилном смрћу или лутају због тога што нису обављени прописани погребни обреди. Злодуси уносе страх јер се вјерује да могу да зарују бунаре, учину неплодним њиве и донесу болест дјеци и стоци. Други духови од којих се стријепи су демони и ноћна демонска бића и месождери који понекад дјелују са злодусима и имају моћ да се увуку у човјека.[208]

У Индији је од 8. вијека наше ере, поред древних хиндуистичких светилишта од дрвета, граде велелијепни храмови од цигле и камена, чувени по својој величини, раскоши, умјетничким дометима, складним пропорцијама, по свом изгледу, скулптурама, сценама из живота бога, огромним димензијама и стремљењем у висине подсјећају на Хималаје, свете планине. У срцу огромног светилишта, хармонично обликованој и стилски украшеној малој просторији званој "села" смјештен је кип бога исклесаног од камена, дрвета или отиснут у глини, најчешће у људском облику. Славе се догађаји из живота бога, легенде везане за њега, или се одржава годишњица храма. Тада се одвија церемонија одношења бронзаног бога, односно статуе која представља бога до ријеке. У тим тренуцима и вјерници нижих каста смију се приближити и учествовати у пригодним церемонијама, с тим да је улазак у храм забрањен овим нечистим створењима. Представници нижих каста се у овом чину уједињења перу да би постигли прочишћење заједно са богом кога поштују и славе.

Плијене пажњу индијска архитектура, скулптуре, рељеф, а у вријеме династије Гупта настале су изванредне фреске чувене по својој љепоти и раскоши, али се не смију сметнути с ума класична индијска музика и плес у којима умјетнике вриједности долазе до пуног изражаја. Умјетност је за индијске ствараоце начин да се изрази страх од природе и богова, вјерска привржености, нада и

[208] Индија, Југословенска ревија, Београд, 1986, стр. 180.

(не)моћ пред силама мрака и зла, смисао и бесмисао живота и вјеровања. Индијска умјетност изражава снажну, екстроверзну, физичку маштовитост. И она дјела са метафизичким концепцијама богата су чаробним појединостима из свакодневног живота, насталим, може се рећи, из чистог обиља и задовољства. Добро примјећује Ричард Ланој: "Ниједна уметност није тако непосредна у изразу, нити толико на први поглед допадљива, као што су то мања уметничка дела, мања по обиму а присна по карактеру, која красе врхове, прочеља, подножја, архитраве, стубове, вртанице и сводове индијских храмова. Она је узбуђујућа, снажна, плаха, домишљата, безазлена, чулна, лирична, нежна - она слави телесно здравље и благостање. Премда је, обично, сеоска по тематици, то није сељачка уметност. Традиција префињености стила продрла је у све поре света занатлије - уметника, који се са своје стране хранио бујним фолклором, легендама и култним сликама".[209]

У Индији се архитектура, скулптура и сликарство допуњују и употпуњују у рукама изванредних умјетника и долазе до изражаја у сваком појединачном дјелу. Приближно сви најважнији вјерски споменици који су се појавили у распону од 3. до 2. вијека п.н.е, као и они од 9. до 10. н.е. у ствари, су "пећине" којих на полуострву има велики број, негдје хиљаду и двјеста. Најважнији локалитети умјетности дубљења и клесања у живом камену налазе се дубоко у срцу планина, а посебно се истичу они од Баџе, Карлија, Канерија, Беџе, Насика, Удајагирија, Аурангабада, Бага и прије свега, код Аџанте, Елоре, Бадамија и Елефанте. Свестран поглед на индијску умјетност даје Вера Вучковачки-Савић: "Необичан је свет индијске уметности - неразумљив је, далек и стран по облику, а тако близак по оним општим човечанским осећањима која везују људе у јединствену породицу. Лепота ове уметности је прије свега у тој искреној, нагонској људскости. И дуг је њен пут, дуг пет хиљада година, корени различити, а облици јединствени и специфични. Појам индијства (за ликовну уметност фиксиран у приручницима за сликарство и скулптуру) обухвата оне константне неизменљиве категорије које су оформили природни фактори, тле, клима, друштвени облик рада и социјалног живота. У апсолутној зависности од свих ових фактора, као и функције у духовном

[209] Исто, стр. 129.

животу народа, индијска уметност је органски везана са средином у којој је поникла, далеко више него што је то случај код ругих старих народа".[210]

У свом другом дјелу Уметност Индије, Вера Вучковачки-Савић је подвукла њен значај у стварање азијских умјетности уопште, а посебно умјетности јужне Азије. Тако је видљиво да су се хинду идеје ширили по Азији, али не далеко од подручја саме индијске земље. Индијска умјетност започела је свој грандиозни пут по Азији посредством манускрипта на палмином лишћу, који су садржавали низ слика, илустрација, мисли и идеја. Доспјевши у нову средину та умјетност се прилагођавала постојећем облику и пикторалном схватању, па се донекле уклапала у њега, али при том није изгубила своја основна обиљежја.

Храмови, непролаз Индије, њене културе и умјетности, религије, обичаја и традиције. Задивљује џиновски храм у Конараку, у Ориси који има облик Сунчевих кола, за који су била предвиђена двадесетчетири точка умјетнички исклесана и џиновски коњ од камена. У 13. вијеку овај храм је подигла динстија Ганга.

Храмови у Кађураху, светом граду династије Чандела, су украшени еротским скулптурама које красе спољње зидове храмова и представљају грандиозно дјело индијског градитељског и умјетничког умијећа. Кађурахо, заједно са Конараком у Ориси, чини један од најнеобичнијих споменика танктричке умјетности. Ремек-дјелима архитектуре са симболичким и метафоричким елементима су храмови: Бубанешвар, Ранакпур и други. Храмови су посвећени боговима (Шива, Вишну, Пуруша, Агни и другим.).

На индијском тлу се налази јединствен у свијету храм љубави - Таџ Махал. Подигао га је Шах Џахан за своју жену Мумтаз. Ово дјело везано за исламски период културе и умјетности садржи ове битне компоненте: "Многобројне су величанствене гробнице у Индији подигнуте за време исламског периода, међу којима се Хумајунов маузолеј у Делхију, чије ће куле персијског стила постати узор једном другом још важнијем споменику, Таџ-Махалу. Таџ-Махал је исто тако гробница, значајно достигнуће и врхунско ремек-дело муслиманског неимара у Индији, које је познато и коме се

[210] Вера Вучковчко-Савић: Стара Индија од Мохенџодара до Вицајанагара, Југославија, Београд, 1978, стр. 7.

диви читав свет. Његову изградњу је наредио цар Шахџахан као спомен на своју жену Мумтаз Махал, умрлом прераном смрћу на порођају. Грађење је почело 1632. године и према сведочењу очевидаца из тог времена, француског трговца Ж.Б. Тавернијеа, за његово извођење биле су потребне двадесет две године упорног рада и хиљаду радника међу којима мајстора интарзија, клесара мермера, резбара и мозаичара".[211]

Пажњу привлачи град на лијевој обали Ганга, између двеју притока Варуне и Аси, одакле назив Варанаси. У свету ријеку Ганг се силази степеништем које је дуго 4 км и од јутра до мрака је крцато вјерницима, ходочасницима, испосницима и свештеницима који чине хиндуистичке обреде и ритуале. Сва та огромна маса хиндуистичког свијета хрли да се подвргне обредима, прањима која доносе прочишћење и старају се о посмртним ломачама. Ганг је света ријека живота, а од највеће религијске важности за сваког преданог Индуса је ходочашће које се састоји кретањем уз ову ријеку до њеног врела на обронцима Хималаја. У вријеме настанка софизма, метафизичих школа и испосничких секти, било је људи надахнутих филозофијом одрицања и "повлачењем у шуме" како би спојили Природу са цијелином, али ништа мање гоњени чежњом да се "повуку у шуму како би побегли од суровости градске". Опадањем будизма и препородом браманизма средином миленијума, у складу са идеалима вјерског васпитања, расте углед хиндуистипких калуђера.

Село је било у Индији увијек уважавано, а и данас у њој има око 560 000 села па је добро примијетио Делери: "Снага брамана потиче од жара којим он испуњава своје испосничке дужности, а жеља за борбеним духовним вежбама нагнала је у шуме хиљаде људи и жена у време духовне револуције".[212]

Индија је земља у којој се говори и пише на петнаест признатих језика: асамски, бенгалски, гуђерати, хинди, канада, кашмирски, малалајам, марати, орија, панџаби, санскрит, синдхи, тамил, телугу, орија и урду. На индијским просторима налази се свијет који се заборавља, па је она оно што сваки појединац размишља и пише о њој. Величансвена Индија је велика тајна, па су

[211] Индија, Југословенска ревија, Београд, 1986, стр. 138.
[212] Исто, стр. 132.

сви они који проучавају старе цивилизације задивљени и неизмјерно одушевљени, али и постиђени у сусрету с Индијом. У Индији су прошлост и садашњост ту, једна поред друге, трају напоредо или су у непосредној близини, а из њих се назиру обриси будућности која је такође отпочела.

За Индију је карактеристична спознаја да су у њој упоредо одувијек стајале све епохе, све религије и све филозофије и сви облици држава, како је то истакнуто у књизи Разговор о Индији од Радмиле Гикић. Хиндуистичка филозофија је започела са истраживањем природе, знања и ограничења разума. Она прима ум као оно што је најнепосредније знано и зато одбија да га претвори у материју познату само посредно и кроз ум. Ова филозофија прихвата спољни свијет, али не вјерује да га наша чула могу икада упознати онаквог какав јесте. Прожета је схоластичким елементима и празним наклапањем и прихватањем догми свештенства и њиховом разрадом; њена доктрина је маја, а дубина је присутна у медитацији којом се одликује ова филозодија, као и понирањем у бескрај да би се откриле недокучиве тајне.[213] Фихте је изградио свој идеалистичи систем сличан Шанкарином, док је Шопенхауер укључио Упанишаде, Веданту и будизам у своју филозофију. Ниче се у вјечном враћању приближио једној варијанти реинкарнације. Хегел велича Грчку другачије од својих савременика, али умањује значај Индије и говори о простоти Индије и недостатности њених учења. Хајдегера је занимао Исток, али је пређуткивао Индију и коментаре о њеној филозофији.

Можда је најбоље мишљење о индијској филозофији присутно код Чедомила Вељачића, једног од највећих ауторитета у овој области, који се позива на Вајтхеда: "За мене је филозофски аспект религије, а и религијски аспект филозофије нераздвојив и неизводљив из цјелине егзистенцијалног мишљења. Наравно да под 'религијом' не поразумијевам вјеру у бога и душу, а ни њену догматску институционално признату секташку организацију. Џаинска и будистика, а и претежно индијска дефиниција религије гласи 'пут прочишћења'. Прочишћење од гађења и оног што ми се

[213] Вил Џурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 552-553.

гади".[214] У погледу на источне филозофије, што се нарочито односи на индијску, често је навођена Вељачићева изјава: "Постоји филозофија која се не да ни мислити ако се у складу са њом не живи".

Ђузепе Тучи, у својим размишљањима о индијској филозофији износи сотеролошку заокупљеност индијске спекулације: "Стога се индијска филозофија ломи између сотеролошке мистике и сколастицизма који је око жудње за спасењем извезао најфиније украсе једног веома ратоборног дијалектичког формализма. Та мистика би се доиста, могла назвати интелектуалистичком. Мислилац, осим малобројних изузетака, не прима божанску милост својим девичанским умом".[215] У индијској филозофско-естетској-религиозној мисли упознајемо оно што је најдалекосежније, најдрагоцјеније, најсуптилије и оно што изражава: "Tat tvam asi" (То ти јеси), те најздравије пориве који су извор срећног живота и најузившеније поимање љепоте као идеала којем човјек тежи, а све то омогућује самоспознају и мир за којим човјек вјечно трага. Кад све ово имамо у виду, онда су нам јасне мисли неуморног путника и истраживача Стевана Пешића: "Најбоље је тамо гдје ми нисмо" и његова идентификација са чаробним индијским поднебљем: "Индија сам ја".

Наш велики познавалац источних култура, посебно филозофије, умјетности и књижевности Душан Пајин, износи да су неки тантрички текстови посвећени једној теми и униформног су садржаја, док други обухватају садржаје у којима су заступљени: ритуал, мантре и њихово значење, прављење мандала, различите химне и напјеви, јога, медицинска проблематика и слично. Позната мантра "Om mani padne hum" (О, драгуљу у цвету лотоса) различито се тумачи, тако да једни подвлаче њено значење у виду симбола или формула који се вежу за вербални карактер, а други инсистирају на звуковној страни. Има мишљења да се њен унутрашњи смисао постиже одређеним бројем понављања или да изговорене ријечи имају вриједност само за оног ко је упућен у њихово значење.

---

[214] Радмила Гикић: Разговор о Индији, Ревија - Издавачки центар Радничког свеучилишта Божидар Масларић; Осијек, 1989, стр. 20.

[215] Ђузепе Тучи: Историја индијске филозофије, Нолит, Београд, 1982, стр. 41.

Све оно што је типично за виђење индијског поимања живота у односу на европско, Гроздана Олујић кратко резимира: "За разлику од европског схватања живота, по коме се он одвија праволинијски, од тачке рођења до тачке смрти, индијски концепт је круг и мена. У тој мени, у крилатом точку времена, нема ни почетка ни краја. Рађају се и умиру галаксије, настају и нестају лептири, звезде и мрави, људи, трајање живота појединца, па и читавих народа,тек је тренутак краћи од блеска свица у трави, трептаја сузе у оку, али сам живот нити настаје нити нестаје - он се само кружно понавља. Тренутак у себи саржи вечност а вечност тек је тренутак: у ланцу реинкарнација умрли ће се неизоставно поново појавити као што се јављају 'острва у реци' песника".[216]

За чудесно индијско тло везани су: филозофи, нихилисти, софисти, мудраци, атеисти, материјалисти, метафизичари, идеалисти, свеци, богови, научници, владари, просјаци, затим појаве и појмови као што су: ахимса, нирвана, храмови, даршане, маја, мокша, самсара, реинкарнација, харицани, вимане, бањан дрво, остатак обичаја, спаљивање удовице након мужевљеве смрти (sati), обожавање краве, већином спаљивање умрлих, просвјетљење, медитација, карма, каста, риши, факири, атман, калпа). Нигдје као у Индији не осјећа се тако снажан извор духовног, физичког и емотивног здравља, рашчишћавање са прапочетком и тихи спокој у коме човјек осјећа самозадовољство и помирење са вијековима и свјетовима и схватање да постоји безброј живота и безброј смрти.

У Индији су сачуване старе науке, традиција и предања свих врста, а своје уточиште нашле су модерена психијатрија, психологија и неурологија које користе текстове јоге и тантризма који упућују да у сваком човјеку постоје неограничене духовне и интелектуалне моћи које могу довести до генијалних открића. Ламартин је био у праву када је написао: "Кључеви свему су у Индији". Путоказ за свјетску религију и будућност без насиља и ратова не налазе се на орвеловском Западу, већ у мудрости коју нуди Ганди. У Индији су божанства најближа људима и у њима самим који бораве или одлазе тамо. Познати књижевник и путописац Тврtко Куленовић на веома сликовит и на оригиналан начин констатује да

[216] Радмила Гикић: Разговор о Индији, Ревија - Издавачки центар Радничког свеучилишта Божидар Масларић; Осијек, 1989, стр. 141-142.

Индију не занима питање шта ће бити са ораховом љуском у океану, већ на који начин може да се смјести океан у у орахову љуску.

И љепота и ружноћа, величина живљења, биједа, умирање, старо и ново, смисао и бесмисао, могу се наћи на сваком кораку нама географски далеке, а духовно блиске Индије, гдје контрасти, поларности и контроверзе прожимају цјелокупни живот од настајања до нестајања. Са пута по југу Индије Радмила Гикић приказује ужасне призоре немаштине, камијевску атмосферу, примитивну земљорадњу и тежину живљења, што нас подсјећа на феудално доба и минуле цивилизације, па слиједи: "На безброј места лешинари. Развлачили су, чупали, кидали лешеве крај пута. Остајао би само костур биволица, крава, ужасни скелети глади и смрти. Из бунара су волови извлачили воду, теглили ужетом везане огромне кофе. Људи су се у плићацима купали, жене прале рубље, лупале дрвеним пратљачама, Али у истој води често су се краве заједно с људима купале, док су биволице лежале надомак обале. Често су нам се обраћали са 'Баба', што је знак поштовања, али и због бакшиша који су очекивали од нас. Престала сам да трагам за лепотом природе људи, пространстава, житних поља. Пред нама су се само појављивале слике ужасе, негде би тек блеснула радост породице и дома. Земљиште су обрађивали ралом сачињеним од два дрвета, састављена у тупи угао, с ручком којом је иза два вола, управљао човјек."[217]

Да би се упечатљиво приказала и друга страна Индије наводимо примјер који то илуструје: "Ко није био гладан и жедан у Индији, коме пацови нису отимали чапати и ко месецима није имао ране на ногама, тај не познаје Индију." На крају утјеху за све дају индијска религија и филозофија које тврде да је живот вјечан и бесмртан, али да и бескрај посједује границе и да се све понавља и непрекидно траје. Хималаји су симбол Индије и представљају тежњу недостижном идеалу па Бог господари вјечно сњежним и непрегледним висовима: "Сњежни хималајски врхови на сунцу, то је кажу, Шивин осмех".

У разматрању индијске етичке проблематике филозофи и етичари често постављају питање: "Да ли је икад било 'етике' у Индији?" Може ли се уопште смислено говорити о 'индијској етици'

[217] Радмила Гикић: Намасте, Индијо, Матица српска, Нови Сад, стр. 116.

и на који начин? Важно је питање: Није ли идеја о етици западњачки изум као и антропологија? Зар индијска мистика и правила пролазног живота изузимају владавину етике? Све су ово сложена питања која захтијевају прихватљиве одговоре и свестрану анализу етичког феномена у индијској историји, традицији и свакодневном животу.

У историји европске филозофије појам етике потиче од Аристотела, а у заоштреном виду се сужавао и ширио, те трансформисао тако да се овај појам у индијској и још неким старим културама може покушати саобразити приближној и дјеломичној адекватности у употреби слично аристотеловској традицији. Без двоумљења произлази да се индијска традиција бавила истраживањем морално доброг живота и принципима, законима, правилима, кодексима и поступцима који могу помоћи у постизању овог циља. Слично у осталим дијеловима античког свијета, индијски мислиоци нису се либили трагања за природом моралности, затим оног што је добро и лоше, исправно и погрешно, чак су ако нису ишли даље од описивања или уобличавања преовлађујућих обичаја и традиције, што ће рећи, дајући израз оном што је у санскриту одређено као дарма (dharma), што значи, грубо речено, морал и друштвени ред. Међутим, питања са којима смо започели ипак упућују на једну изражену тешкоћу, а то је смјештање у индијској традицији неисторијског, апстрактног и формалног теоретизирања у етици на која смо навикли на Западу.

У Индији је било потврђено и признато да је етика душа комплексних спиритуалних и моралних аспирација људи, помијешана са друштвеним и политичким структурама грађеним у дугом временском периоду. Етичка проблематика као поватни лајтмотив присутна је у литератури о култури, текстовима који садрже мудрост, народној традицији, легендама, еповима, литургијским канонима, правним и политичким споразумима и осталим изворима. Као и са било којом другом великом цивилизацијом чији коријени леже у старим учењима и вриједностима, може се, природно, очекивати да постоје разнолики етички системи унутар богате индијске традиције. Било би немогуће наћи етичко покриће за све позиције које су постојале у индијском друштву од давних времена до почетка трећег миленијума.

Садашњи прикази етичких учења биће селективни и ограничени на браманско-хинду и џаина трдицију, закључујући са кратким приказом гандијевске етике. Будистичка етика се посебно шире разматра с обзиром на њен значај, распрострањеност и карактеристике у току развоја индијског друштва. Коришћење термина из санскрита је неизбјежно због недостатка еквивалентних на српском језику и обрнуто, али ће они бити детаљније појашњени у духу нашег језика. Ретроспектива индијске етичке мисли садржи њена суштинска одређења у дугој и разноврсној традицији једне од најстаријих култура човјечанства.

2. Општа запажања о раној индијској етици

У разматрање индијске етике могло би се почети од запажања да су се људи у Индији, у рано доба, у свим практичним моралним ситуацијама и просуђивањима стављали на страну доброг: среће, здравља, опстанака потомстова, задовољства, смирености, пријатељства, знања и истине, а не страну лошег: биједе или патње, болести и повреда, смрти, неплодности, туге, љутње, непријатељства, глупоси и грешка, неистине итд. Све је то било универзално за сва осјећајна бића јер се сматрало да је највише добро могуће када цијели свијет може уживати у стварима које космос нуди. Највише добро је идентификовано са потпуном хармонијом, космичког или природнг реда, окарактерисаног као r i t a: то је креативна сврха која заокружује људско понашање. Друштвени и морални ред је тако поиман као корелација природног реда. То је уређени начин ствари, истина постојања или стварност и отуда и закон. Ниједан законски кодекс у индијском друштву није важио за цијели земљу. За регулисање понашања и односа у свакодневном животу умјесто закона примјењивани су дарма-шастрас, метрички уџбеници кастинских правила и дужности.[218]

Кодекс Ману је био више етички него систем примијењеног правосуђа и одражавао је средишњу идеју индијског поимања монархије: да се буде непристрасан и строг према очигледним, драстичним и бруталним прекршајима и злочинима, а очински брижан према општем добру. Поменути кодекс није допустио мије-

[218] Вил Џурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 485.

шање муслиманске и хиндуске крви, а обезбјеђивао је насљеђивање статуса и прихватање традиционалних обавеза и занимања из касте у којој је неко био рођен. Треба имати у виду да је у индијским условима постојала каратеристична разлика између магије и религије у односу према етичким квалификацијама и процјенама. Са ове позиције магије једнако дјелује за добро као и за зло, док је претпоставка религије садржане у етичности циља и побуде.[219]

Према ведским учењима смисао људског друштва је у одржавању поретка за који се сматра да је вјечан, али увијек потенцијално угрожен, па је човјеков задатак да тај поредак одржава и одражава с тим да је поремећај поретка гријех којег богови кажњавају, међу којима се истиче Варуна, који је сносио одговорност за ред и морал. Мора се додати да Веда у дословном смислу представљају свет знање, откровење које је примљено слушањем и преношено усменим путем, а тек у каснијим временима забиљежено писаним текстом у облику химни, обредних ритуала и коментара у духу религиозно-мистичне традиције. Најчешће се у Веде убрајају три збирке разноврсних текстова који у усменом и писаном облику одражавају најдужи континуитет индијске традиције, а то су: Rig veda, Yađur veda, Sama veda, а често им се додаје још једна, Atharva veda. Међу набројаним Ведама најстарија је Rig veda која садржи преко хиљаду химни упућених мноштву божанстава индијског пантеона. И ведска религија је била многобожачка, с тим што поједина божанства у неким приликама долазе у први план и играју пресудну улогу, слично ликовима паганских богова других индоевропских народа. Човјек је био у подређеном положају према божанствима и настојао је да их жртвама и молитвама умилостивљује.

У стварању свијета које се помиње у многим космогонијским митовима није учествовао само један одређени бог, већ низ божанстава, видовњака, природних сила, који су створили свијет из расположивог материјала оличеног у сређеном хаосу, па се може претпоставити да су богови касније дошли на свијет. Ведска митологија је богата, живописна, доста неодређена и компликована и садржи магијску религиозну, али неоспорно и филозофску слику

[219] Душан Пајин: Исходишта Истока и Запада, Вук Караџић, Београд 1979, стр. 71

свијета и човјека из ведског периода. Овако богата, садржајна и разноврсна митологија садржи у имплицитном, а често и експлицитном виду поједине метафизичке и онтолошке, етичке и антрополошке претпоставке и проблеме који ће у каснијим временима бити одређенији и јасније изражени.

У књизи Индијска и иранска етика Рада Ивековић пише: "Ведски се човјек обраћа боговима и силама молитвама и жртвом. Притом му је узор сам бог, али не као морални идеал него као жудни модел благостања. Човјек се понаша као он, жели живјети као он, и ту могућност му пружа обред који треба да му након смрти осигура пут до неба. У томе му могу помоћи они који су раније умрли, Yama, властити преци. На небу би човјек да живи што ближе боговима, али и на земљи би да им буде што сличнији. Од њих тражи сјај, богатство, славу и дуг живот. Нема још ни трага концепције омражаваног круга живота и смрти. Нема сумње да се ведски човјек зна веселити животу и надати најбољем након смрти. Сав његов успјех овиси о жртви".[220] Човјек ведског периода је био увјерен да није пронашао начин свога дјеловања на богове па ни дјеловања у животу уопште него судјелује у нечему што је у току и потврђује се као успјешно понављање. Појединац у индијском друштву није имао нарочиту улогу, али је за Индусе важило правило: "Боље је да радиш за себе макар погрешно, него да радиш туђи посао, макар изванредно."

Чанакјина Niti-šastra (Спис о моралу), односно Мудре изреке, које садрже моралну проблематику је дуго било најпознатије дјело ученог дворског савјетника краља Чандрагупте. Ријеч niti има више значења и различито се преводи и значи науку о моралу, здрав разум, корисност, практичност или, пак моралност. По Чанакјином тумачењу највеће идеје могу се претворити у стварност ако се поступа мудро, интелигентно, поступно, одлучно и тактично у постизању циљева које желимо остварити. Ово доба по ведском рачунању времена било је заступљено прије 5. 000 година и у истом су се дешавале свакојака зла: ратови, раздори, лицемјерја, лажи, опадање духовне активности и друге деструктивне појаве. Да би се превазишла неморалност и оздравило друштво било је

[220] Чедомил Вељачић, Рада Ивековић: Индијска и иранска етика, Свјетлост, Сарајево, 1980, стр. 18.

неопходно утемељење у моралном животу и његовом циљу правде и истине, те постизање свјесности Бога. Наводимо неке од мудрих изрека о моралу од Чанакје:

"Имати покварену жену, лажног пријатеља и дрског слугу као и живети у кући са змијом - све се то не разликује од смрти".
"Човек који се подло понаша, чије је гледање на живот неморално и који је непоправи варалица - онај ко оваквог подржава брзо пропада".
"Прави пријатељ је онај који нас не напушта у време када нам је потребан: у несрећи, оскудици, рату, на краљевом двору или на сахрани".
"Избјегавај онога ко ти ласка, али иза твојих леђа покушава да те уништи, јер он је као врч пун отрова са млеком на врху".
"Паметан човек треба да одгаја своје синове на морална начин, јер деца која познају списе о niti (моралности) и лепо се понашају, постају слава за своју породицу".
"Треба да добавимо и чувамо следеће благослове побожних и великих дела, богатство, житарице, упутства духовног учитеља и ретке лекове, иначе живот постаје немогућ".
"Поново се родио само да би умро онај ко за свога живота није достигао једну од следећих ствари: dharmu (побожне заслуге), arthu (богатство), kamu (задовољење жеље) или makšu (ослобођење од материјалног света)".

- "Моралност је украс лепоте, правилно понашање украс племенитог рођења, успјех је украс учености, а правилно трошење јесте украс богатству".[221]

Постоје многе особености и обиљежја морално-етичких учења која се односе на Веде у дуговјековној индијској традицији;: "Да бисмо заокружили овако амбициозне тезе о елементима етике у Ведама, могли бисмо рећи сљедеће: да је смисао људског друштва у одржавању поретка за који се сматра да је вјечан (без обзира на евентуални козмогонијски почетак), али увијек потенцијално угро-

[221] Мудре изреке Чанакја, VVZ-Veda, Београд, 1999 , str. 10-39.

жен. Човјеков је задатак да тај поредак одржава и да га одражава".[222]

Право или правичност идентификују се са ритуалом, односно формално је то ритуал са различитим садржајем. Другим ријечима, обавеза која проистиче из вриједности, рецимо опстанак расе, постаје сама по себи вриједност, нпр. жртва, без обзира на то што се нуди тим чином. Ритуал сада добија унутрашњу моралну вриједност. Али исто тако добија и властиту снагу и људи су пред избором да иду за ритуалима. Једна група може тврдити да има право или предност над другима у смислу ритуала, њихових садржаја, правилне изведбе, корисности итд. Ово доводи до диференцирања дужности и моралних правила за различите групе у већем друштвеном комплексу. Диференцијација је постављена на органско јединство природе и сличних индивидуа.

Шта се онда сматра етиком која иако се чини натуралистичком увелико је нормативна? Обично, оправдање је да је то божански поредак ствари и из тога проистиче да постоји тенденција да се апсолутизира морални закон. Међутим, није да се тиме жели рећи да се нека основна питања и парадокси етичке везаности не потежу, иако се чини да су они постављени у религијским митским и митологијским терминима. Илустрације ради постоје прописи о избјегавању меса, али, свештеник би згријешио према боговима ако би одбио да има удјела у неком затвореном ритуалу у који је укључена животиња. Кад се згријеши према боговима, ред се не може одржавати: шта онда да се уради? Овдје смо већ доведени до етичке дискусије. Оно што смо напријед изложили јесте примјер који покрива рани период (1.500-800. године п.н.е.) у коме је браманска традиција расла и цвјетала. Ово исто тако изискује и широк оквир за разматрање како моралне свјесности, тако и различитих етичких концепата, а често се развијају и конкретне моралне шеме, па све ове орјентације и усмјерења постају повезани са каснијим периодима које можемо идентификовати као хиндуистичку (хинду) етичку традицију. Истина је по Ведама једино непромијењено, непокретно-постојеће: душа, божанско биће, атаман[223].

---

[222] Чедомил Вељачић, Рада Ивековић: Индијска и иранска етика, Свјетлост, Сарајево, 1980, стр. 18

[223] Бела Хамваш: Scientia sacra I, Дерета, Београд, 1999, стр. 97.

3. Браманска-хиндуистичка (хинду) етика

Неопходно је да се у одређењу ове етике дадну три конкретне опсервације везане за браманско друштво.

а) Веде, свештеничке колекције текстова јесу највиши и неприкосновени ауторитет у старој Индији. Не постоји узвишенији извор записа и проповиједи од Веда. Њихов садржај је једноставно саслушан (шрути) и виђен, дати принципи су отјелотворени у боговима који су узор љуског понашања.

б) Нарочит принцип друштвеног поретка је усвојен и, вјероватно, у Индији донесен за вријеме Аријаца око 1.500 године п.н.е. према којем је друштво функционално организовано на четири касте, зване варне (у буквалном преводу појам варне значи боја, одређивање друштвене хијерархије по боји коже). То су са својим задацима: брамани (брахмани), је санскнитска ријеч која означава молитве религиозног садржаја, бесједе, рецитовања светих химни и припаднике највише касте, кшатрије у које спадају краљеви, владари, племићи и ратници, ваишје су људи који насељавају тло и ту спада радни народ (грађани, сељаци и други слојеви друштва који се баве привређивањем) и коначно шудре који сачињавају: слуге, најамници, робови, ратни заробљеници и остали радици са дна љествице индијског кастинског друштва које су обављали најтеже и најопасније послове. Брамани су припадници највише касте и њихов положај је одређиван рођењем или насљеђем и према предању ова каста је настала прије хиљаду и више стотина година п.н.е. Повлашћени положај брамана произлази из вјеровања да су молитве или ритуали ефикасни само ако их обављају брамани. Такво мишљење формирало се у доба браманизма и везано је за рукописе који су названи Брамане. У дугој културној историји Индије брамани су били интелектуалне вође народа, у својим рукама су држали науку, умјетност, религију и образовање, а утицали су на политику, дипломатију, формирање омладине и остале најодговорније послове у друштву.[224] Брамани су одређеним ритуалима могли да од нероткиње направе плодну жену, ангажовали

[224] Вера Вучковачки-Савић: Енциклопедијски рјечник индијске митологије и религије, Слово, Врбас, 1995, стр. 41.

су мушкарце који су симулирали лудило говорећи да је њихова зла судбина казна за тврдичлук према свештеницима и за сваку болест, законску тужбу, добар или зао знак, непријатан сан или нов подухват био је пожељан савјет брамана, а савјетодавцу је слиједила награда за учињено дјело. Они су били чувари и ствараоци традиције, састављачи и издавачи књижевних дјела, преносиоци и тумачи ведских знања, посредници између људи и богова.[225]

Кшатрије су као владари, борци, угледни племићи и војни заповједници штитили земљу од непријатеља. Имали су изузетан углед у доба великих ратова и најезде непријатеља на индијске територије, сматрали су да је гријех умријети у кревету умјесто бојног поља. У почетку су војне поглавице, краљеви и царви изводили вјерске обреде, разне ритуале жртвовања животиња и сл. Повољан статус кшатрија у друштву донио им је разне повластице, чак им је било допуштено да једу месо, али како је рат постепено уступао мјесо миру, кшатрије губе углед и некадашњу славу. Хијерархија каста у друштву и облик владавине одају стање у држави и доминантни морал у њој: "Ако влада духовна класа, судбином појединог човека управља јасан смисао, облик државе је краљевина; поредак одговара метафизичком реду, морал почива на апсолутним вредностима, подела је хијерархична. Ако влада делатна класа, страст делатности носи и државу и то је освајачка држава; морал је витешки, поделу ће одредити витешке врлине. Ако влада привредна класа, судбином појединог човека управља богаћење и прибирање имања, облик државе је грађански; владајући морал јесте да је у праву богат човек, сиромашан није у праву. Ако владају робови, људска судбина је препуштена несвесним силама и ове силе самовољно утичу на човека, облик државе је деспотизам; владајући морал је мржња према сваком индивидуалном уздизању".[226] Тако произилази да хијерархија није ништа друго до знање засновано на архаичној метафизици и примијењено на људску заједницу па владавина појединих људских карактера одговара владавини појединих каста.

Идеално, извори моћи су равноправно подијељени на различитим мјестима у кастинском систему древне Индије, исто тако,

[225] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 487.
[226] Бела Хамваш: Scientia sacra I, Дерета, Београд, 1999, стр. 196.

разлике у функцији не морају значити и разлике у интересима, правим и привилегијама. Али практични исход изгледа другачији. Систем подподјеле друштва и касте још више компликују функцију класа, претварајући их постепено у дискриминаторску институцију засновану на рођењу. Брамани су профитирали углавном из система и држали богатство и моћ, повећавао се њихов број, учвршћивала доминација у друштву и њихов положај је постао убједљив и препознатљив у вертикалној структури староиндијског друштва. Развија се потврдни, ауторитативни морал. Због овог је Макс Вебер судио да Веде не садрже рационалну етику.

в) Поред општег ритуалистичког погледа на свијет, ведске химне славе одређене људске особине и моралне идеале, као што су истинитост (satya), давање (dana), уздржавање (dama), преданост, топлина (tapas), привржености и захвалност, вјерност, опроштај, ненаклоност крађи, неварање, давање помоћи другима и избјегавање наношења повреда или ахимса свим створењима.

4. Класична хиндуистичка етика

Ауторитет Веда постаје норматив у каснијим периодима: Веде које се сада пружају даље од химни и ритуала прихваћене су као извор и симбол етике. Још једна важна институција, ашрама, и два морално значајна концепта, дарма и карма, јављају се и кулминирају у етичком концепту пурушарти, који су централни за класичну хиндуистичку етику која ће бити описана. "Ашрама означава станиште, живот - циклус. Живот се схвата као напредовања кроз четири фазе у концентричним круговима, од којих сваки има своја правила и понашање. Рецимо, студирање захтијева дисциплину, умереност и посвећеност учитељу, домаћин предвиђа брак, породицу и обавеза које уз то иду; полуповлачење, које представља постепено повлачење из токова и задовољства свијета, одрицање води тоталном повлачењу и контемплацији. Задња фаза означава припрему за коначно ослобођење и одбацивање егоистичких и алтруистичких тенденција, пошто онај који се повлачи мора да показује екстремну незаинтересованост. То исто тако укључује раскид са уобичајеним друштвеним и породичним правилима и

постојање аутономне идивидуе",[227] наводи се у етичкој литератури. Дарма или дхарма (дужност).

Дарма, као што смо рекли, јесте свеобухватна концепција и вјероватно јединствена за индијску мисао. Али, термин је исто тако прилично дифузан, пошто има многа и промјењљива значења која почињу као фиксни принципи у Ведама и иду од значења ред, употреба, дужност, добра дјела, функција или карактеристика до норми правичност, истина, закон, узрочност и слично. Значи, дарма је један од најзначајнијих аксиома индијске религије, филозофије, посебно етике, па има више лингвистичких основних и пренесених значења. Сама ријеч потиче из санскрита од коријена dhr, што значи формирати, подржавати, одржавати или држати заједно. Сигурно је у конотацији са идејом нечега што одржава, даје ред и кохезију свакој датој реалности и на крају природи, друштву и појединцима. Као што се примјећује дарма од ведске идеје органског јединства слично рити (rti) иде више ка људској димензији. У овом погледу паралелна је Хегеловој идеји Sittlichkeit (стварни етички поредак који регулише понашање појединца, цивилног живота и државе), више него Кантовој идеалној концепцији моралног закона. Како год било, за Индуса дарма представља облик живота чија санкција лежи у индивидуалној, групној или колективној преференцији. Творци закона спустили су спознају дарме ближе земљи дијелећи систем друштвених и моралних правила за сваку различиту групу, подгрупу (касте, владар, итд.) унутар хиндуистичког друштвеног система и исто тако дајући одређене универзалне дужности које се односе на све. Вокационална правила, дужности, норме и чак казне другачије су уређени за различите групе и улоге и захтјеви исто тако зависе од различитх животних циклуса или фаза за различите групе.

Тако представници виших класа могу учествовати у ведским ритуалима, док би шудра (радник) ризиковао да буде кажњен кад би само чуо рецитовање Веда, а да се не говори о онима ван класа - каста и странцима. Чешће се дарма позивала на објективне могућност јер она у ствари, даје само општу форму систему позитивног закона, обичаја и правила који су културни императиви, чији је

[227] A Companion to Ethics, Edited by Peter Singer, Basil Blackwell Ltd. 1991-1993, Reprinted 1993 (twice), 1994, Blackwell Publishers, Oxford 1999. стр. 25-46

садржај одређен различитим факторима, нарочито гласом тадиције, конвенционалног и уобичајеног понашања и савјешћу наученог. Дарма онда пружа оквир онога што је етички исправно и пожељно у било које доба. Оно што даје кохерентност само концепцији је можда њен апел за потребом очувања органског јединства или бића, да се даје правда, гдје је заслужена и да се умањи терет карме и исто тако да ослободи појединца испољених тешкоћа. Али шта подразумијевамо под концептом карме?

Карма је санкскритска именица и потиче од коријена kri, а значи родити, односно рођење, на језику пали карма има исто значење. У индијским религијама, што је најтипичније за будизам, она представља доктрину узрочности поновних рађања, санкцију за дјела једне душе, како у садашњем тако и у неком од прошлих живота.[228] Ни једно дјело, мало и велико, добро или зло, не може остати без посљедица, јер се напокон све показује. У духовном свијету влада закон карме или узрочности, а то је највиши и најстрашнији закон. Уколико је човјек љубазан и без гријеха, доживјеће награду у једном животном вијеку, а ако његове врлине потрају, може се поново родити на узвишенијем мјесту и са већим богатством. Међутим, зле људе чека казна за недјела и поновно рађање у облику животиње. Карма је представљала једну врсту одвраћања човјеколике звијери од убиства, крађе, оклијевања или шкртарења на прилозима. То се протезало на осјећање моралног јединства и дужности, на цио живот и моралном кодексу давало степен примјене далеко већи и логичнији од оног који налазимо у било којој другој цивилизацији.[229]

Добар Индус штити најситније инсекте и према њима се односи као према скромној сабраћи. Путем карме он покушава, а стрпљиво подноси зло, да се са вјером, надом и умјереним оптимизмом суочава са животом. Човјек у хиндуистичкој цивилизацији објашњава зло, налази начине да га спокојно прихвата и ублажава, што покушава већина свјетских религија.

Хиндуистичка мисао уопште, како је већ наглашено, присваја идеју теорије поновног рађања, а то значи да нешто што је

---

[228] Вера Вучковачки-Савић: Енциклопедијски речник индијске митологије и религије, Слово, Врбас; Пролетер, Бечеј, 1995, стр. 136-137.

[229] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 515-516.

душа носи са собом латентни потенцијал карме свега што чини особе, с тим да ефекат може бити угодан (sukha) или може бити болан и задавати патњу (dukha). Повезаност дарме и карме има наредне посљедице: нема рођења која одређују друштвене неједнакости; кретање унутар једног животног вијека је искључно: свако има своју дарму као и дар и друштвену улогу. Неко или напредује у карми стремеће ка вишем, поновном рођењу или покушава да пресијече Гордијев чвор и бира да одступи, једном и заувијек, са точка цикличног постојања (samasara). Али ово се не постиже лако, како се хоће и жели. Тачно је, ова слобода постављена као четврти и најтежи циљ у шеми четверослојног деонтолошког краја пурусарте, убуквалном смислу ствари које људска бића траже, пурусарта (људски крај).

У складу са хиндуистичким виђењем четири домета у животу која су од стварне вриједности, као што су: artha, материјални интерес; karma, задовољство; darma (dharma), друштене и појединачне дужности и mokša, ослобођење. Оне могу и не морају бити у континуитету једна са другом, иако један циљ може бити од иснтрументалне вриједности за постизање другог; darma се често сматра од инструменталне вриједности у вези са ослобођењем. Тако се може признати растућа скала међу поменутим вриједностима, а поправљање релативног статуса може водити до оштре дебате, као што је и био случај у индијској филозофији. Оно што је важно за напријед истакнуту концепцију људских крајности пружа контекст и критериј за одређивање правила понашања и смјерница везаних за институције класа и фаза у животу - циклусу. Јер, појединац ће настојати да постигне најбоље у смислу ових крајности у границама његовог темперамента, прилика, статуса итд. Понекад је то питање равнотеже, а у неким случајевима, опет, то је питање који интереси имају приоритет. Напримјер, браман у фази полуповлачења може сматрати да се разријешио свих својих породичних и друштвених обавеза, тако да су његови преостали интереси стремљење према ослобођењу кроз перманентно одрицање. Шта би требало, а шта не би требало да ради у овој потрази присутно је његовом властитом одређењу које проналази у медитирању и когнитивном склопу своје личности. Његова дарма је корелација његове урођене конституције чији је он сам господар.

Овдје се примјећује да је јаз између институције и етике скоро премоштен. То је још једна истакнута црта индијске етике.

У Риг-ведама (Rig vedama) изнесена су морална учења и дужности у земаљском животу и према божанствима, па је нужно придржавати се моралних начела у исправном животу, правилном поступању и чињењу добрих дјела: "Пошто су нам пружиле општа обавјештења о идеалном животу, химне износе појединости моралног живота. Боговима се треба молити. Обавезно је вршити обреде. Човек има да води живот пред оком божјим. Осим дужности према боговима, постоје дужности према човеку. Захтева се доброта према свакоме; гостопримство се убраја у велике врлине. 'Не смањује се богатство онога који даје... Неће наћи утехе човек који има хране, али је окорела срца према слабом човеку који моли за јело, према невољнику који му долази (за помоћ) и иде само за својим задовољством, чак пред њим'. Као пороци забрањени су магија, чаробњаштво, завођење и прељуба. Коцка је прокажена. Врлина значи слагање са законом божјим, који укључује љубав према човеку. Грех је непослушност према томе закону".[230] Велика је неправда чинити зло према људима и само помишљати на зло према боговима. Учињена грешка према човјеку који нас воли, пријатељу, сусједу и другу или чак странцу, је преступ раван светогрђу и упућују се молитве великог покајања Господу да ослободи од ових гријехова и преступа. Неки од ведских богова су толико постојани, одлучни и достојанствени, па се не могу никаквим жртвама наговорити нити одвратити од путева правде.

За вријеме тзв. sutra - периода који обухвата посљедње вијекове п.н.е. и почетак н.е. расла је потреба да се вјеровање и идеје, односно реигиозна и филозофска традиција Индије обједине, ауторитативно интерпретирају, приближе, коментаришу и класификују. Негдје у првим вијековима наше ере настала је систематизаија филозофско-теолошке мисли која обухвата шест школа хиндуистичке филозофије и састоји из сличних учења која воде приближно истом циљу, па слиједи: "Свака од њих је квалификована као astika (ортодоксна) и била самтрана једнако ваљаном за постизања мокше. Тих шест школа груписаних у три групе по две, јесу: nyaya и vaišešika, samkhya и јога, mimamsa и веданта. Бавиле

[230] Сарвепали Радакришнан: Индијска филозофија I, Нолит, Београд, 1964, стр. 76.

су се различитим питањима: логиком, епистемологијом, физиком, еволуцијом материје итд, али су биле све сматране - 'виђењем, гледањем' истине,[231]" нису изостављени етички Пут знања (dnjana), захтијева повлачење из уобичајних друштвених активности и строга дсициплина духа и тијела у настојању да се осјети истинско сопство, што долази до пуног изражаја у Шанкарином дјелу, док се пут посвећења (bhakti) састоји од потпуне преданости, љубави и обожавања личног бога и овакву орјентацију су подржавали теолошки системи мислилаца Веданте, међу којима су најзначајнији Раманућа и Мадхва. Овдје не би требало изоставити народни теизам, поготово сикизам кој је прихватио идеје карме и мокше, одбацио подјелу на касте и увео обожавање једног Бога.

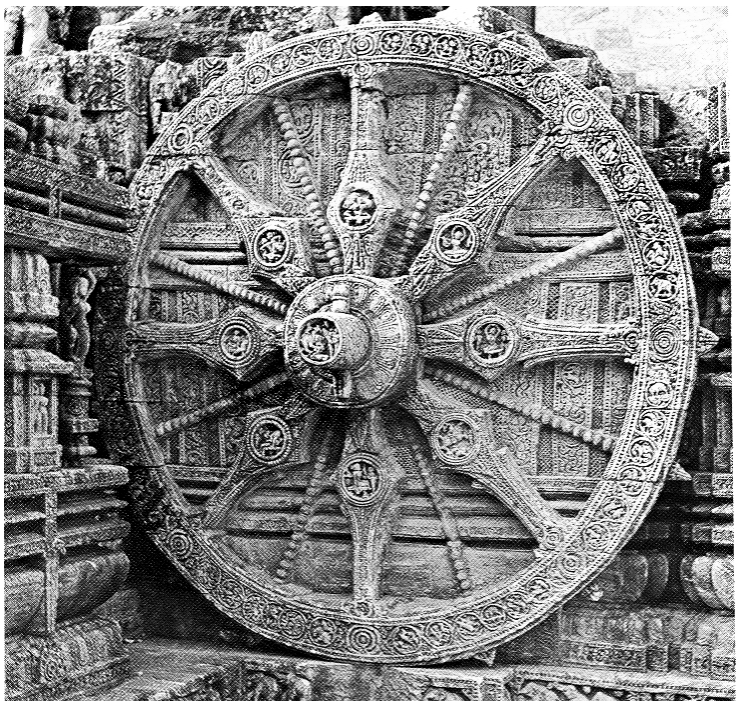

Шанкара (око 800. године н. е) тврдио је да се његово учење заснива искључиво на Ведама и да, према томе, представља апсолутну истину изражену на начин доступан људским бићима. Написао је за народ популарно тумачење Веданте - Мохамудгару или

[231] Енциклопедија живих религија, Нолит, Београд, 1992, стр. 242.

Чекић лудости у коме је јасно и снажно резимирао главни елементе свог система. "Лудо! Одрећи се своје жеђи за богатством, изгнај све жеље из свог срца. Нека ти ум буде задовољан оним што добијеш својом Кармом... Не горди се богатством, пријатељима или младошћу; време све то одузима у трену. Напуштајући брзо све ово, што је пуно привида, уђи у место Брахмана... живот је треперав, попут капи воде на листу лотоса. Време и траје, време ишчезава - ипак дашак наде никад не нестаје".[232]

По ведантском учењу човјек постиже блажени мир кад се одрекне, не само свијета, већ и самога себе. Ни добра дјела не могу дати спасење, јер добра дјела немају ваљаности или значења осим у маја свијету простора и времена, па само знање светачког видовњака може донијети спасење које се састоји у јединству сопства и универзума. Брахман и душа су једно, они никад не лутају, не умиру, никад се не мијењају.

Душан Пајин полази од два основна појма са којима је медитација била повезана у оквиру хинду и будистичких система, а то су реинкарнација (punarbhava) и карма, па су разлике у оквирима одређених учења уочљиве и јасно изражене: "У учењима ведских химни доминантна је идеја о једнократном путу човека - једно рођење и једна смрт. Веде и брахмане разликују се у погледу одређене етичке функције егзистенције post mortem: према Рг - веди грешник бива уништен док заслужан човек стиче бесмртност, а по брахманама трајна егзистенција је дата обојици, али различита - добри су награђени а зли кажњени".[233] Ово схватање поклапа се са хришћанским, а у брахманама налазимо и идеју да ће највећа награда бити рођен у будућем свету са целим телом. У појединим брахманама се јавља прелазно схватање (везано за однос између ведске и упанишадске концепције) које заувек везује етичко поравнање за стање post mortem, ако уводи и идеју поновног рођења на Земљи. Полазећи са етичког аспекта, чини се да је извор вјеровања у правду потреба да се поткријепи морално понашање. На тај начин реинакрнација, карма, првобитни гријех постају идеје које претварају неправду (незаслужену патњу) у правду, па се патњи у

[232] Вил Џјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 551.
[233] Душан Пајин: Друга знања, Доб, Београд, 1975, стр.23-24.

духу наведеног дају образложења и смисао, наводи Пајин у своме дјелу Исходишта Истока и Запада.

Ипак, за класичну хиндуистичку етику садржану у ведским рукописима најбитнија су обиљежја: "Разматрајући етички садржај Риг-веде, може се рећи да је ту морал израз божанског закона, а гријех је супротност томе закону. Грешник је онај тко не ради у складу с узвишеним духовним амбијентом, који окружује свијет и влада њиме".[234]

Браман у Индији није био сам свештеник, већ се обучавао за педагошку и књижевну професију, изучавао Веде, право, све ритуали и обичаје, морал и традицију, постизао духовну и тјелесну чистоћу, мир; морао је да се уздржи од пожуде и бијеса, и настојао је да се не излаже никаквом гријеху. Ако би браман починио злочин, морао је да прихвати драстично тежу казну у односу на друге касте и није смио да повриједи ни једно живо биће.

Нигдје као на индијском потконтиненту не можемо сусрести запањујући феномен који се односи на доминацију више класе над нижом у трајању током два и по миленијума, спор темпо промјена и строга етичка правила у кастинском систему.

Упанишаде у дословном преводу значе "сјести близу", затим се под овим појмом подразумијевају тајна, мистичка доктрина, учење, независне расправе, дијелови брамана и aranjaka који представљају врхунац ведске мисли. Оне обрађују историју, предања и разноврсне текстове ведских школа и чине основу духовне културе Индије старог вијека и хиндуистичке традиције. Класични упанишадски списи садрже друштвене, политичке и духовне интересе, моралне и естетске вриједности, свијест о чистом бивствовању (браман) и чистом сопству атман (atman), те о њиховом идентитету, избављењу од сваке патње и ослобођењу саме сфере етичког, путеве сазнања свијета и живота, потом све оно што је сматрано саставним дијелом учености тога времена.

Упанишадска мисао и мудрост су настале 500 година п.н.е. и у садржајном и симболичком смислу се одликују разноврсношћу тема и баве се метафизиком сазнањем, космологијом, филозофијом душе, монотеистичким тенденцијама, редом у збивању, одређењем

[234] Чедомил Вељачић: Филозофија источних народа I, Накладни завод Матице хрватске, Загреб, 1982, стр. 33.

човјека, митологијом и добро примјећује Флего, чест исказ у Упанишадама јесте "онај који тако зна... постаје". Душан Пајин, велики зналац Упанишада, у разматрању етичких питања наводи: "Етичке проблеме упанишаде рјешавају појмом карме, тј. принципом моралне нужности. Каузалитет карме је имперсоналан, тј. правда делује независно од воље људи и богова, попут каузалитета природног дешавања. Но, права преокупација упанишада је супраетичка, тј. како да човек избегне из домена важења ове нужности. Не зато да би могао некажњено да чини зло (то би такође била кармичка амбиција), већ зато што у (том) домену самсаре нема коначног стања и поравнања.

Један од основних појмова ведске 'етике' јесте ištapurta. Išta означава радње жртвовања (yajna) и спровођења ведских ритуала, а purta дела за јавно добро, доброчинства. Све то заједно ствара ištapurtu, тј. жртвену залиху, залогу, или одређену количину заслуга на небу које су или ненамењене у корист његових предака, како би се они тамо одржали или ће онима који их чини бити залога кад дођу на небо. Цела ова 'жртвена економија' почива на истим принципима као и размена у привредној економији".[235] У одређивању етичке праксе у Упанишадама се наводе принципи који представљају опште добро многих етичких система у Индији, а то су: дарежљивост, праведност, искреност, неубијање, уздржаност, поштовање вјере и ритуала, заштиту дјеце и немоћних, гостољубивост, поштење. Постоје и етички негативна својства у која спадају: крађа, прељуба, убиство, лаж, пијанство, тврдичлук, презир, осветољубивот, мржња, користољубље.

5. Упанишадска етика

Брамане и упанишаде се исто толико надовезују на Веде колико се од њих разликују. Карактеристике упанишадског учења састоје се у сличности са претходним и разликама: "Етика брахмана, које временски нешто претходе упанишадима, не доноси много новог у односу на ведско раздобље, осим веће крутости и безобзирније израженог самозадовољства владајућих брахмана. Жртвени обред који је овдје главна тема, нема у себи моралног

[235] Душан Пајин: Филозофија Упанишада, Дечје новине, Горњи Милановац, 1990, стр. 82.

смисла, иако постаје моћно оруђе у рукама свећеника захваљујући свом механичком дјеловању. Ови текстови, као што само име каже, брахманске су књиге in sensu eminenti. Они показују и потврђују њихову моћ, моћ једне безкрупулозне теокрације. Ради се о теокрацији као друштвеном али не и државном уређењу. Јер, државом владају кшатрије, којима у дио припада свјетовна власт, дакако - уз приволу брахмана. Али читава је социјална структура не само брахманска варна, изразито брахманизирана, што омогућује свећеницима да несметано и неупадљиво спроводе своју вољу".[236]

Hiriyanna основе упанишадске етике налази у предоџби зла као резултата метафизичке грешке која, тамо гдје постоји јединство брамана, види само разноликост. У пракси зло настаје погрешним схватањем стварности, а на теоретском плану усљед ограничености.[237] Упанишадска мудрост поред осталог, састоји се у истраживању истине и позивању Господа да учи човјека знању, размишљању, вјери, расту, стварању, радости и безграничном. На питање од чега је саткано безгранично слиједи констатација: "Место безграничног јесте дубина и висина, запад и исток, север и југ, место безграничног је овај велики свет",[238] као што је и мјесто душе на просторима и релацијама који су наведени, јер је и мјесто душе цијели свијет. Постоје животна задовољства у која спадају чулно, ментално и интелектуално, али је највише ананда и цјелокупна етика у Упанишадама подвргава се овом циљу, а дужност је средство за постизање циља највишег савршенства и моралност вриједи само као пут ка њему.

Закон моралности је позив да се постане савршен, "чак као што је савршен отац ваш небесни.[239]" Шри Чинмој у свом предавању Упанишаде: Круна индијске душе уочава да су Упанишаде живот божански, живот преображеног човјека и човјечанства, живот просвијетљене земаљске свијести и да нам оне говоре да је одрицања од живота жеље испуњавајуће уживање свјетског постојања. У Упанишадама се метафизичко знање ставља изнад ово-

[236] Чедомил Вељачић. Рада Ивековић: Индијска и иранска етика, Свјетлост, Сарајево, 1980, стр. 77-78.
[237] Hiriyanna: Основе индијске филозофије, Напријед, Загреб, 1980, стр. 74.
[238] Бела Хамваш Антологија хумана (Пет хиљада година мудрости), Дерета, Београд, 2001, стр. 29-30.
[239] Сарвепали Радакришнан: Индијска филозофија I, Нолит, Београд, 1964, стр. 149.

свјетских циљева. Али ова шема дозвољава и могућност одвојеног и асоцијалног тражења духовног краја изван свјетских изазова. Не може се порећи да се ова тенденција развија у учењима и погледима на живот јога и аскета и да утиче на индијска етичка мишљења. Чини се као да се дарма може давати. Као виртуоз Јађнавалкја правдајући своју исхитрену одлуку да остави за собом своје богатство, дом и двије жене, каже: "Није ради мужа, жене, синова, богатства, богова, Веда, брахминства, кшатријства итд, већ је друго у питању, због самог себе то чиним, све је ово ја... " Рад не увеличава нити умањује величину овог знања. Врлина је неопходна за знање и сократовско казивање да је знање врлина и то тако одзвања овдје.

Идеална упанишадска особа би требало да превазиђе емоције, осјећања, склоност, сентименте у постизању вишег звања. Али постоје одређена правила. Како било, само из ових разлога, било је навода из и без традиције, да је све што имамо етички банкротирана квијетистичка и на мистици заснована моралност. Барем, то је оно што кажу системи Веданта и Јога. Колико су ови наводи тачни, постоји листа од три компрехенсивне врлине које хвале Упанишаде које су вриједне помена, а то су damiata, data, dajadhvam, што значи самоограничење, давање властите жртве и саосјећање. Али опет, нема правила осим примјера и нема врлина о којима треба бринути након стицања ослобођења. Ипак, једна морална подјела упанишадског погледа на свијет јесте да сав живот, као и сав свијет, треба посматрати као цјелину док его поставља властите уске и личне интересе и чак само себе засјењује.

Неки текстови, међу којима важно мјесто заузима Yoga-vasišthe, заносно бране принцип слободе од било какве премоћи судбине. У нашем уму увијек су присутни утисци или склоности који наводе на добро, односно на зло: на нама је да слиједимо прве, а онемогућимо зле намјере и поступке потоњих.[240]

6. Смарта етика

Појам смарта се односи на традицију, ово учење засновано је на памћењу. Сматра се да је самарта једна од хиндуистичких секти

[240] Ђузепе Тучи: Историја индијске филозофије, Нолит, Београд, 1982, стр. 377.

која заступа ведски монизам чији је главни представник Шанкара. Храмови ове секте обилују идолима и украшеним олтарима. Догматски секта се ослања на религију епове и неких Пурана. Усваја свете законе насупрот шрути. Мало је података о историји ове секте, али су историчаи, филозофи и теолози закључили да је она могла да се појави крајем старог вијека и убрзо се распала на многе школе које су подстицале ницање низа нових. У каснијим периодима смарта је била схватана више као појам епске и пуранске традиције него као секта. У овом учењу његовао се култ Сунца.[241]

У оном што ми називамо смарта етика јавља се као паралелни и субсеквентни развој међу доктринисанијим и легалистчки настројеним тумачењима правила дарме. Школа Миманса подржава строго категоричко тумачење скриптуалних императива. Овај је систем мање филозофија него религија и он је ортодоксна реакција против безбожничких доктрина неких филозофа тога времена. Аутор овог учења је Ђаимини који одлучно брани ауторитет Веда наводећи да је људски ум превише крхк инструмент да би рјешавао проблеме метафизике и теологија, па је разум непоуздан да нам даје "науку" и "истину". По њему до мудрости и мира се не може доћи путем празне логике, већ скромним прихватањем традиције и смјерним извођењем ритуала прописаних у светим списима.[242] Све дужности (религијске и свјетовне) по смарта учењу могу бити подијељене на опцијске и обавезне и да су сви поступци инструментални према неком резултату или крају (чак и ако није назначен). Али ако постоји мандат, онда то неко ради из осјећаја обавезе. Текстови познати као Дармашастра, од којих су најзначајнији Мануов законик и Каутиљева расрава о политици, пренаглашавају легалистичку страну. Тако Каутиља правда круту владавину коју проводи краљ на основу тога што у одсуству контроле влада природни закон гдје већа риба једе мању. Правна наука, одредбе регулирања цивилног живота, владавина и сигурност државе су његов главни циљ. Али исто тако наглашава и употребу разума у студијима о овим питањима. И он и Ману дају као оба-

[241] Вера Вучковачки-Савић: Енциклопедијски речник индијске митологије и религије, Слово, Врбас; Пролетер, Бечеј, 1995, стр. 245.

[242] Вил Џјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа, Београд, 1995, стр. 546.

везно за краља да буде први у друштву, да се брине о добробити грађана и тражи заштиту права и интереса индивудуе унутар групе. Ману чак признаје да постоје различите дарме у различитим епохама, што претпоставља релативност у етици. Он наводи неких десет врлина, као што су: задовољство, опраштање, самоограничавање, не-љутња, непрепирање, чистоћа, сензуална контрола, мудрост, самоспознаја и истина. Етичко-легалистичка учења која је садржавао кодекс Ману била су уобичајна за индијску етику.

7. Епови и остала књижевност

Индија је земља у којој се говори и пише на петнаесет признатих језика: асамски, бенгалски, гуђерати, хинди, канада, кашмирски, малалајам, марати, орија, панџаби, санскрит, синдхи, тамил, телугу и урду. На иднијским просторима налази се свијет који се заборавља па је она оно што сваки појединац говори и пише о њој. Величанствена Индија је велика тајна па су сви они који проучавају старе цивилизације задивљени и неизмјерно одушевљени, али и постиђени у сусрету с Индијом. У Индији су прошлост и садашњост ту, једна поред друге, трају напоредо или су у непосредној близини, а иза њих се назиру обриси будућности која такође отпочиње. Ипак, скоро све што је индијски геније миленијумима стварао, садржано је у књижевним остварењима.

Индијска књижевност је разнородна, богата темама и мотивима митског, религиозног, свјетовног, историјског карактера, затим призорима, запажањима и збивањима из живота царева, краљева и осталих владара, мудраца, свештеника, мислилаца и обичних људи.

Пјеснички комплекс има савршено мјесто у индијској цивилизацији и ту се истичу Веде, напосе Риг-веде (Rig vede), касније Упанишаде, затим епска поезија, коју чини грандиозна и бескрајна Махабхарата, Рамајана, Bhagavad-Gita (Пјесма Господња) и још многа друга дјела древне индијске цивилизације. Пуране обухватају древне текстове, предања из прошлости или легендарне историје, а Тантре су рукописи из старог периода и садрже већином магију и мистику. Познати су скупови загонетки, заклињања и других мудрости.

Важно је напоменути да су у кодексу Ману садржани обичаји, правне и моралне норме староиндијског живота, разне друштвене и религиозне карактеристике кастинског система. Панћатантра је збирка приповиједака, бајки и басни, потом значајно мјесто заузима Чанакјина Нити шастра (Спис о моралу), односно Мудре изреке о моралу. Заслужују да се помену Ќалидасина романтична драма Шакунтала, затим, драмско стваралаштво Шудрака, Бхавабхутија, Шри Хариша и многих других.

Посебно ћемо се задржати на еповима и Ведама, јер су у њима садржани филозофско-религиозна, морално-етичка и остала изворишта староиндијске мисли, обичаја и традиције.

Популарни епови Махабхарата и Рамајана на величанствен начин кориштења нарације и анегдота исказују борбу, парадоксе и потешкће хватања у коштац са идејом дарме. Један хиндуистички мислилац је истакао да је Махабхарата "највеће дјело маште које је Азија дала", а Сер Чарлс Елиот је овај еп назвао "већим спјевом од Илијаде". Приче које се помињу у Махабхарати највјероватније имају историјску подлогу: непријатељства и борбе за власт двије лозе племена Бхарата.[243] Она се обликовала од 400 година п.н.е. до 400 година н.е. и на крају је постигла седмоструку дужину Илијаде и Одисеје заједно. Садржи 100 000 дистиха сврстаних у 18 књига. Ово дјело је писало на стотину пјесника и обликовало на хиљаду пјевача, све док брамани нису у првобитно кшатријско дјело унијели сопствене религиозне и моралне идеје и епу дале џиновски облик какав је данас. По предању Махабхарату је сакупио и средио митски пјевач Вјаса, из чега се закључује да је еп народна умотворина. Цијело дјело није у строгом смислу еп, јер садржи низ епизода које се никако не могу назвати епом, а многобројне су и филозофско-теолошке расправе. Зато се Махабхарата назива највећим драгуљем свјетске књижевности и енциклопедијом цјелокупног индијског живота. Вилхелм фон Хумболт каже да је ово дјело најљепша, можда чак једина филозофска епска поема свјетске књижевности.[244] Централна тема овог епа није само религиозне природе и садржи приче о насиљу, рату, коцкању, прогонству, непријатељству, завјерама, љубомори, похлепи, жудњи за богат-

[243] Повијест свјетске књижевности 1: Младост, Загреб, 1982. стр. 256.
[244] Вера Вучковачки-Савић: Уметност Индије, Просвета, Београд, 1959, стр. 118.

ством и кориштењу свакојаких средстава у стицању имања, славе и моћи. У Махабхарати је описано јединство индијске културне традиције различитих дијелова ове велике земље и то је учињено са симпатијом и поносом.[245] Из овог обимног дјела сазнајемо како је живио и о чему је размишљао индијски народ; стварању свијета, историја богова, мудраца, људи и старих митолошких династија, кастински систем, непријатељства међу сродним династијама, традицију и легенде, друштвене и политичка догађања, велики грађански рат и борбе за врховну власт у Индији. О садржају Махабхарате Радослав Катичић коментарише: "Окосницу садржаја Махабхарате твори главна њезина радња. То су догађаји везани за пријатељство и сукоб двију супарничких грана краљевске лозе у племену Бхарата. Врхунац и трагични расплет главне радње је битка на Курукшетри. То је уједно најстарије језгро големога дјела и ту нам се сачувала изравна предаја старога епског пјесништва људског. Повијесни оквир тога језгровитог дјела јесу борбе међу владарима аријских краљевстава на сјеверу Индије"[246]

Обимни еп је раздијељен у осамнаест књига: девет књига прича о легенди двије династије и то Пандаве и Куруа који потичу из истог племена Бхарата. Других девет књига садрже разне приче и легенде, некад у вези са Бхаратима, а некад без икакве везе с њима и још један додатак. Приче о Сакунтали, Налу, Дамајанти, Савитри и Сатјаванти и хиљаде других које се налазе у еповима, нарочито Махабхарати. Највећи дио епа прича о дугој огорченој и замршеној борби између Пандава и Куруа, који су имали заједничког дједу. Породица Пандава оличава добро, а код Куруа има неких чланова који су представници зла. Послије очеве смрти петеро браће Пандава одлазе са мајком Кунти да живе на двору Дхарта-раштра Куруа у Хатинапури. Као дјеца играју се заједно, а пет Пандава показују много наклоности према ратним вјештинама. И синови Куруа су били добри јунаци, али најстарији Дурјодхан је пакостан и пун разних зала. Као проворођеном и најистакнутијем царство је припало Јудхиштхиру, али Куруи се боје браће Пандава, завиде им и желе да их смакну. Из тог разлога започиње

[245] К. М. Сен: Хиндуизам, Дечја књига, Београд, 1990, стр. 90.

[246] Радослав Катичић: Стара индијска књижевност (Санскртска, палијска и пракртска, Накладни завод Матице хрватске, Загреб, 1973, стр. 112-113.

низ завјера, али се Пандаве увијек срећно извлаче, већином захваљујући Бхишми. Кад су Пандаве отишле из Хастинапуре, живјели су крију̂ћи се по шумама, пустињама и селима. Послије женидбе Пандаве добијају краљевство и на приједлог Бхишме земља се дијели између Куруа и Пандава, али Пандаве желе да прошире краљевство и предузимају побједоносне походе на четири стране свијета. Дурјодхан из зависти и страха жели да уништи моћ Пандаве и прибјегава подвали и лукавству. Он позива краља Пандава Јудхиштхира на коцкање и уз помоћ демона опчињава га и побјеђује. Јудхиштхира, краљ Пандав, губи на коцку све богатство, своју војску, своју браћу, а на крају и жену Драупади. По споразуму Пандаве треба да добију своје краљевство послије дванаест година прогонства из родне земље. Куруе не поштују раније нагодбу па је сукоб неминован: "Пошто су испунили уговор Пандују траже свој део краљевства, али Дурјодхан одбија, те тако започиње бескрајна дуга борба с промењљивом ратном срећом, борба пуна лукавства, суровости, зверстава, надчовечанског јунаштва с обје стране, која се на крају завршава победом Пандуја, тј. победом правде. Уствари, та борба аријских племена завршена је унијом. Гину сви Курући, земља се уједињује на задовољство богова и идеје стварања једне хомогене националне цјелине."[247]

Нарочито је с етичког аспекта инспиративно штиво Šanti-parva (Књига смирења или утјехе) у којем је садржано дидактичко посмртно слово Бхишме у коме он расправља о моралу и дужностима владара да би ублажио тугу Јудхиштхире, а себе ослободио од осјећаја кривице за бројне погибије на бојном пољу.

Рамајана је еп који се одликује једноставношћу, пун је животног жара, полета и младости, саврешене хармоније и искрених моралних принципа: љубави, узвишене благости и милосрђа, поред тога што борба за живот и власт тече у току цијелог спјева, истиче Вера Вучковачки-Савић, за Рамајану се може рећи да означава индијску Одисеју. Према индијском предању Валмаки је творац Рамајане, али не може бити сумње да су први и седми одјељак овог епа додати накнадно.

[247] Вера Вучковачки-Савић: Енциклопедијски речник индијске митологије и религије, Слово, Врбас; Пролетер, Бечеј, 1995, стр. 120.

Радослав Катичић, један од најбољих познавалаца индијске књижевности, сврстава Рамајану (Рамину судбину) у друго велико епско дјело староиндијске културне традиције и напомиње да је оно састављено у школама, индијском епском стиху, а потиче из истих предања као Махабхарата, премда се од ње у многоме разликује. У току дугих вијекова Рамајана се проширивала млађим додацима, никад није достигла размјере Махабхарате и увијек је остала јединствено и јасно обликовано епско дјело које се у сачуваним рукописима састоји од 24 000 строфа, а то није ни четвртина Махабхарате.[248]

Садржина Рамајана је фантастична и идилична. У земљи Косала, сјеверно од Ганге био је град Ајодхја у коме је владао краљ Дашарадха који је имао четири сина од три жене. Најстарији и насљедник престола био је Рама, затим Бхарата и близанци Лакшмана и Сатругхана. За свог насљедника краљ је означио Раму, али се томе противи Бхаратина зла мајка и захтјева од краља да јој испуни давно обећану жељу. Сада она подсјећа на обећани дар и тражи од њега да пошаље Раму у изгнанство у трајању од четрнаест година, а свог сина предлаже за насљедника престола. Краљ обећава да ће испунити задату ријеч, али је свјестан да чини велику неправду најмилијем сину. Краљ убрзо умире и сви његови доглавници се сврставају уз краљицу која на престо доводи свог сина Бхарату. Међутим, Бхарата обожава свога брата по оцу Раму и одбија да прими понуђени престо. На крају је морао да испуни очеву посљедњу жељу. Прихвата вођење краљевства до братовог повратка и као симбол Раминог присуства на престо ставља његове сандале. Рама у овом епу представља инкарнацију бога Вишну. Он одлази у изгнанство, са собом води вјерну жену Ситу. С њим су многи пратиоци, млађи брат Лакшман, безбројни пријатељи и ратници. Срећно је живио Рама у шуми са женом, братом и бројним пратиоцима. Након десет година идиличног живота Раме и Сите, долазе најтежи тренуци брачног искушења. Краљ демона Равана са Цејлона отима Ситу и одводи је у своју престолницу Ланаку. Рама, његов брат Лакшмани, пријатељи и ратници крећу у потјеру да избаве Ситу. На страни Раме је све што је добро и

[248] Радослав Катичић: Стара индијска књижевност (Санскртска, палијска и пракртска, Накладни завод Матице хрватске, Загреб, 1973, стр. 127.

племенито и људи и богови, а на другој страни се налазе демони и сва зла. Рама са својим пријатељима, оданим ратницима и савезницима побјеђује Равану, ослобађа жену Ситу и враћа се у отаџбину, гдје сједа на краљевски трон.[249]

Рамајана која представља јунака Раму и његову жену Ситу као парагоне врлине помало је догматска у својим становиштима о исправности, док је обилна Махабхарата мање ватрена по питању тачности у вези са дужностима и садржи правце и сва становишта етике које је тадашња култура познавала. На примјер, мудрац Каусика којег у Махабхарати суд осуђује због његовог инсистирања да говори истину..., јер то води до убиства невиног човјека, може у Рамајани бити означено као некомпромисно придржавање правила пошто је Рама у суштини опредијељен за давање приоритета обећању свога оца изнад његових краљевских и породичних обавеза.

Bhagavad-Gita, међутим, која је најдужи филозофски дио Махабхарате чини се као одлучнија у својим етичким изјавама и можда је из тог разлога имала необичан утицај на савремену индијску мисао. Она је врхунац драмске радње Махабхарате и читаоца држи у напетости кроз свих 18 књига. Представља органско јединство филозофије и религије и друштвеног живота: "Gita је јеванђеље правоверних хинду, једна од најраспрострањенијих књига света". Према томе, она је једно од "најграндиознијих дела за разумевање индијске мисли и живота". Традиција приписује овај спјев легендарном Валмикију, који се као наводни аутор већег епа, појављује као личност у причи, али он је производ већег броја лутајућих пјесника који рецитују ове епове у великом броју узастопних вечери пред фасцинираном публиком.

Велика енигма Bhagavad-Gite састоји се у Арџуниној дилеми. Она се састоји у овој алтернативи: "пролити родбинску крв ради постигнућа личне части и власти", или "поштедјети животе својих саплеменика, па изгубити ту части и власт". Арџуна нема другог избора него да се бори, у бољу да спаси част и углед себи и читавом племену. Он поступа у духу кастинске дужности и не може да се пита да ли је рат праведан или неправедан. Пошто припада

[249] Вера Вучковачки-Савић: Енциклопедијски речник индијске митологије и религије, Слово, Врбас; Пролетер, Бечеј, 1995, стр. 127.

касти ратника (кшатрија), једина дужност му је да ратује. Поменута дужност му налаже да убија сваког непријатеља, укључујући и родбину, само на тај начин обезбјеђује поштовање положаја у друштву и пут на небо:

"Узмемо ли дужност твоју (sva-dharmom)
Колебању места није:
За Кшатрију нема другог
Добра осим дужна (тј. за њега обавеза) боја".[250]

Арџунина дилема је још јаснија ако се шире и одлучније постави као спасење читаве нације у одсудним тренуцима историје: "убити у боју зле саплеменике на спасење читаве нације" или "поштедети њихове животе зато што су саплеменици, на пропаст читаве нације".[251] У овом популарном индијском епу бог Вишну се јавља инкарнисан у Кршну. Иако је по садржају дјело претежно теолошке природе, оно видно наглашава етику, даје морална правила, објашњава и доказује одређене догме у етичким димензијама. У коментарима популарне Bhagavad-Gite стоји: "Као што бог обухавата у себи мудрост, доброту и светост, тако би требало да људи теже за интегралним духовним животом. Сметње у том путу губе свој утицај кад постигнемо циљ: Истина је да изгледа у животу индивудуе постоји нека врста антагонизма између контемплације и акције. Кад Кршна треба да одговори на питање коју побожну методу треба прихватити, он одређено каже да се не треба мучити тим питањем, пошто разни путеви нису у основу различити, већ воде истом циљу и на крају се сви сједињују иако се успут укрштају у секу".[252]

Мотивације Gite није толико да учини вољу божју детерминантном моралних поступака, већ да очува браманску култну основу (њен изврсни идеал) док интегрише прије тећу асоцијалну етику аскетског одрицања и прихвата утицај настајућу пожртвованости са својом теистичком орјентацијом. Етика Gite је формална и материјална: појединац мора обављати своје дужности у складу

[250] Bhagavad-Gita (Песма Господња), БИГЗ, Београд, 1980, стр. 31-32.
[251] Сарвепали Радакришнан: Индијска филозофија I, Нолит, Београд, 1964, стр. 413.
[252] Bhagavad-Gita (Песма Господња), БИГЗ, Београд, 1980, стр. 32.

са својом природом; али ова дужност је одређена врлином појединца у односу на цијело друштво, односно, у зависности од класе којој припада. Тако слиједи максима: боља је властита дужност несавршена него туђа добро изведена. Што се посебног садржаја дужности и критерија по коме ће се судити тиче, текст је прилично нејасан. Како год се десило, обећање о ослобођењу лежи у непристрасном извођењу поступака и крута радна етика (karma-yoga) ријешена егоизма се предлаже што можда може оправдати прописани ритуални поступак (жртва, опрост и давање) и убијање везано за то. Али Gita не даје осврт на значајну улогу коју квази рационална снага игра у таквим процесима. За ово се развијају јога стазе интелектуално-вољног и jnana или знање (gnosis). Да воља одједном може бити интелигентна и практична у складу са својом моралном аутономијом, је интересантна идеја која је овдје била заступљена. Поред ових учења, истине, континенције, ненасиља (ahimsa), као и добробит свих и жеље добра сваком живом створу који су прилично потцјењени у Giti, у први план избија оно што је типично за епску традицију Индије.

Модел етичког човјека по Giti и Кришним ријечима је онај који је: без мржње за било које створење, саосјећајан и пријатељски настројен без посесивности и самопоноса, једнак у срећи и несрећи... који ни од чега не зависи, непристрасан, безбрижан... који нити мрзи, нити се радује, не тугује, нити чезне и одриче се и добра и зла. Али зашто би неко пратио ове принципе и шта да чини ако посљедице његовог поступка утичу на интерес другога, Gita о томе не каже много. Исто тако, ако су добро и зло трансцедентно и избрисана разлика, не може више бити етика о којој се говорило? Можемо ли сви бити Ничеов супермен? Многа отворена питања захтијевају дубљу и свестранију анлаизу.

Из свега произлази: "Епови су такође допринели формирању моралног кодекса понашања. Поштење, искреност и љубав према пријатељима које налазимо код Раме, Ситина чистота и љубазност, Lakshamina и Бхаратина братске привржености били су архетипови понашања. Исто тако Yudhisthirina истинољубивост и опраштање. Bhishmino жртвовање и жеља да заштити слабе од моћних браће Пандава, великодушност Карне из породице Курија створили су идеал безбројним Индијцима кроз многе генерације. Чињеница да све те личности показују људске слабости у другом погледу

учинила је да буду животнији и вољенији. Праведни краљ Рама, с једне стране, непотребно сумња у женину верност, побожни принц Yudhisthira воли коцку, јуначки Арџуна помало је ташт због своје величине. Све то чини да ове личности посједују праве, људске особине. То је такође у вези са хиндуистичким идеалима толеранције и прихватања чињенице да чак и најчистији имају слабости".[253]

Индијски епови су обезбиједили материјал за литературу драме, пјесме и народна предања за хиљаде година унапријед. И за мање образоване слојеве друштва епови су били ризница прича и бајки, а многе народне умјетности биле су под њиховим јаким утицајем. Све приче, бајке, басне у Индији говоре о разним вјеровањима путним магије, обичајима, односу човјека и жене, пријатељству и љубави, те побједи добра над злим силама и ратним разарањима.

Постоје читаве плејаде индијских стваралаца из разних времена, али је најплодније раздобље за књижевност и умјетност било у доба династије Гупта.

Све што је везано за књижевност и друге облике стварања своје уточиште има у Ведама па из свега произилази: "Први трагови књижевнх родова, донекле чак и у данашњем нашем смислу, налазе се у Ведама. Оне садрже све благо старих Инда. Оно што је Стари завет за Јевреје, Нови завет за хришћане, то су Веде за Инде. У најстаријим текстовима изворну снагу и полазну тачку представљају природне појаве; сва схватања религија, филозофије и живота крећу се око њих. Касније услед процеса развоја свести, новонасталих друштвених и економских услова и односа мења се и основни идејни тон Веда. На површину искаче митологија прожета фантастиком, меафизиком и апстракцијом. Од најстаријих тежњи, чисто религиозних, у којима се верник обраћа својим боговима тражећи земаљска блага, неосетно се прелази на жеље које се крећу у оквиру духовних вредности".[254] Тагорина поезија представља химну љубави, жени, природи, савршенству космоса и

[253] К. М. Сен: Хиндуизам, Дечја књига, Београд, 1990, стр. 91-92.

[254] Вера Вучковачки-Савић: Енциклопедијски речник индијске митологије и религије, Слово, Врбас; Пролетер, Бечеј, 1995, стр. 112.

неизмјерну вјеру у човјека, побједу над силама зла и остварење среће и смисла постојања.

У савременом духу стварају чувени књижевници Индије: Агеј Хирананда, Ватсјајан, Џибенананда Дас, Камила Дас. Адит Кумар, Амрита Притам, Ашок Ваџпаи, Гопалакришна Адига, Арун Колаткар, Индира Сант, Махадеви Варма, Кунвар Нараин, Видна Карандикар и други.

Још једном осјетити дух Индије значи путовати кроз све епохе и раздобља ове простране, посве необичне и чудне земље, осјетити мултиетичност, касте, религију, живот и смрт у непосредном додиру, храмова непролаза и остале грађевине које сежу небу под облаке, моћ божанства, живљења и постојања, биједу и

немаштину, ратну пустош, величину стварања и пропадања, просвјетљење, карму и сањати о реинкарнацији и нирвани, размишљати о прочишћењу и морално-етичком савршенству; Индија је сан у коме се све испуњава и доживљава, чаробно и недостижно, надидеално; једноставно, пролазно и свакидашње што тежи своме крају и налази некакав смисао. Тај рај и пакао, сан и јава, смисао и бесмисао, моћ и немоћ, добро зло, свјетлост и мрак, труде се да осјете сви, али предњаче филозофи, мудраци, духовници, пјесници, сликари, испосници, сањари, путници и љубитељи старина.

Иако Индуси нису били велики поморци, захваљујући посјетама са стране, њихова култура се ширила до Далеког истока и стизала до Римског царства, а одатле у остале дијелове свијета. Модерни индијски реформисти, као што је Ганди, покушали су да испуне неке празнине у традиционалним етичким учењима, симболизованим у Giti. Прије тога слиједи преглед још једног контрасног индијског етичког система.

8. Џаинска (ђаинска) етика

Једна од мање познатих етичких традиција у Индији јесте џаина (džaina). Џаинизам, који је филозофски систем и начин живота зачет је око 500. године п.н.е. од стране Махавире, аскете и неортодоксног учитеља за кога се мисли да је био Будин савременик и са којим се често пореди. Џаинизам је атеистичан и одбацује као и будизам вјеровање у узвишеног личог бога. Врло рано јавила се расправа о томе да су се џаинисти превише бавили моралом и монашким животом.

Ово је отворило пут двјема различитим сектама унутар џаинизма: digambara (необучени) и svetambara (у бијело обучени); ови други су више нагињали прагматском приступу стављања живота у контраст са строго крутим којег наредни наставља. Извор џаина учења индентификује се са много старијом аскетском групом великих учитеља (tintarkara) који су се звали nigranta. Њихова учења била су устројена и систематизована у храмовским текстовима познатим као Niganta pavajana, од којих већина више не постоје. Основно филозофско вјеровање џаина јесте да сваки ентитет на свијету има jiva у сјећању, принцип чија је посебна особина

свјесност и испуњеност животоном енергијом и срећним расположењем. Идеја је у томе да је свјесност континуирана и ништа у универзуму није без одређеног степена сентимента на различитим нивоима свјесне и наводно несвјесне егзистенције, од развијеније форме код одраслих људи до невидљивих ембрионских фаза на нишем животињском и биљном нивоу. Напомињено да осјећајност овдје није одређена чисто релацијом бол - задовољство. Сваки принцип сентенција постоји у корелацији с количином карме која је описана као несвјесно нематеријална ствар најсуптилније форме која одређује релативну природу бића. Активност вољне и невољне природе индицира карму и по услову придружења развоју осјетилног бића, што резултира евентуалном смрћу и поновним отјеловљењем одређене душе. Ако се карма може спријечити или исцрпити, веза се може прекинути, циклични процес зауставити и принцип осјећајности би могао порасти до своје најпуније реализације - вјеровање које џаинизам дијели са већином хиндуистичке и будистичке мисли.

Етичка импликација овог спиритуалног погледа на свијет је да мора да постоји крута дисциплина одрицања која укључује индивудуални и колективни начин живота, дарма, који води до овог принципа. Монашка заједница (samgha) је најпогоднији модел, иако је друштвени живот који стреми максимализацији овог прицица у свештеничком окружењу прихватљив. Живот монаха, нарочито једног арханта, филозоф - аскетик, који је кроз своју стоичку праксу достигао скоро свезнајуће стање, постаје нормативни стандард за свјетовне људе, који би требало да буду рођени као монаси сљедећи пут да би постигли узвишено коначно ослобођење (мокша), што је и крај џаина живота. Тако су дужности свјетовне особе изведене, уз неке модификације, из монашких (samgha). Али, ово искључује могућност независне социјалне етике, док код хиндуистичке јоге, самокултура и лични спас имају приоритет у односу на све. Парадоксално, овај крај није достижан без инхибиције свих властитих интереса егзистенцијалних жеља и склоности. Принцип осјећаности у том стању је незаинтересован и неактиван. Непотребно је наглашавати да се код џаина сва етика посматра у односу на монашку етику. Џаина етички живот скоро да постаје синоним за опсервацијом завјета, строгоће и уздржавања од бескорисних активности. Међутим, џаини нису дали никакав разлог зашто би

неки поступак, као што је болно чупање сваке длаке са тијела, био од есенцијалне важности за аскетски живот, а нема потребе коментарисати колико задовољство длаке представљају. Тако су сва задовољства зло, а бол је барем подношљива: што окреће класични утилитаризам наопако.

Класични приручник џаина етике дефинише исправно понашање везано за завјете о уздржавању, прогресивно се окренуо ка потпуном одрицању аскета. Ово је њихова аксиолошка шема. Има пет таквих завјета: ahimsa, satja, asteja, bramćarja и apigraha, које ћемо укратко описати. Ахимса (ahimsa) се односи на неповређивање осјећајних бића и можда је чак и најфундаменталнији концепт џаина етике. Са својим широким схаватањем осјећаја џаина етика неизбјежно рефлектује некомпромитујући поштовање свега живога. Ограничења чине круте дијететске навике, као што су неупотребљавање меса, алкохола и одређених врста хране и правила против искоришћавања, малтретирања, експлоатације, итд. свих створења која дишу, постоје, живе и осјећају. Постоје забране за третман који узрокује повреде животињама. Ту спадају туча, сакаћење, жигосање, претоваривање и ускраћивање хране и простора. Конзумирање меса је строго забрањено на основу тога што захтијева убијање животиња.

Ово питање чине припаднике џаина етике најранијим протагонистима ослобођења животиња и по овом моралном становишту превазишли су хиндуисте и будисте у излагању вегетеријанизму. Даље, џаине су били тако осјетљиви на убиство живог створа намјерно и случајно, да су се уздржавали од пијења воде због живих створења која се у њој налазе; чистили су мраве и инсекте са стазе и носили маске преко уста како не би удисали мала гљивична створења заједно с ваздухом. Логички екстрем ове етике би био да се умањи свако кретање и да се неко изгладњује до смрти, што су неки џаина монаси радили, сигурно антидате еудаимонизму. У случају тешке или смртне болести оваква пракса је исто била избор џаина. Једна битна квалификација мора бити наглашена.

Док је завјет ахимсе, чини се, био примјењиван на алтруистичким основама, овдје је у питању мотив избјегавања повреде некоме која се може десити небројеним поступцима, не само поступцима који доводе до патње других. У случају да би неко

лагао, то би могло бити штетно за њега самог јер угрожава развој своје душе. Тако ће џаина монах наставити са сумњом и бити у дилеми јер би лагање бандиту могло сачувати живот и његов плијен. Лажљивац опет може ставити интерес жртве изнад властитог минималног угроженог интереса. Ова прилично негативно изражена врлина имала је утицаја на ширу индијску етичку традицију.

Остали завјети односе се на истинитост (satja), неприсвајање ничег што није властито (asteja), спровођење сексуалног уздржавања (bramaćarja), што легитимише установу брака за необразоване и непосесивност (apigraha), подстичу непристрасно дјеловање у свакодневном животу. Пост, давање милостиње, опроштај, саосјећање и доброта према другима су неке од позитивних врлина које се подстичу. Могло би се рећи да се питање права и интереса других не поставља, осим маргинално под ахимсом (неповређивање), јер коначно оправдање цијеле етичке праксе је у томе да би требало да се поставља питање моралне позиције оног ко проводи праксу, а не неопходно других. Један чак опрашта другоме из овог разлога. У потпуном одсуству других бића усамљени џаина можда неће моћи акумулирати много заслужене карме. Понекад се монаси позивају на различите друштвене посљедице како би објаснили зло непоштовања завјета, али таква разумна и утилитаристичка разматрања су само џелисходне рационализације прије него њихова оправдања. И тврдило се од стране неких модерних писаца да врлине попут ахимсе имају унутрашњу вриједност и да њихово оправдање лежи у њиховом извору у неким доживљајима који су очити, а не из објективних чињеница (као штоје "живот је драг"). Оно што је исправно у хармонији са овим искуством, ахимса; у њиховом примјеру, је искуство које се односи на јављање бола и патње међу живим бићима и универзализовано је за друге из властитог искуства бола. Ахимса стоји као добро коме остале вриједности теже. Упрошћено добија се осјећај да џаина етика тежи да буде аутономна; није натуралистичка него нормативна и признаје могућност објективних вриједности од којих ахимса даје најзначајнији допринос.

Џаинска етика придаје велику важност како вјери тако и дјелима, с тим да постоји разлика између правила за аскете и оних, која се односе на обичне људе. Све радње које воде душевном

миру називају се punya, има девет путева за постизање punye или заслуге, и то су давање хране гладнима, воде жеднима, одијела сиромашнима, крова монасима и слично. У ђаинистичком учењу свуда наилазимо на разлику између духовних и физичких промјена, док мисли одређују карму и свака појединачна карма је узрокована неким актом - добрим, рђавим или индиферентним, тако и карма са своје стране производи мучне или пријатне посљедице.

Џаинисти сматрају да нирвана или ослобођење није уништење душе, већ признање њеног блаженства коме нема краја. Морал је изузетно важно средство којим се постиже преображај човјекове природе и стварање нове карме. Пут у нирвану води кроз три драга камена: вјере у ђиву, сазнања његовог учења и савршеног понашања. Наношење бола велики је гријех код џаиниста, у остале гријехове се сврставају: неистинитост, непоштење, обмана, похлепу везују за нижи свијет, а супротност овим гријеховима: стрпљење, понизност, једноставност и осјећање задовољства доприносе порасту и усавршавању духовних инстиката.[255] Џаински историчари су вршећи периодизацију историјске грађе и миленијске индијске традиције дошли до начелног закључка о антрополошком универзализму своје етике:

"Постоје такође довољни докази да је увијек било ненасилних људи који су се придржавали начела ahimsa и живјели искључиво од биљне хране поред месоједа насилне ђуди".[256]

Код џаина је био заступљен плуралистички реализам и они сматрају да је свијет испуњен ђивама. Џаинисти су успјели да изврше искуствену класификацију ствари у васиони и укажу на мноштво духова у њој.

9. Гандијевска етика

М.К. Ганди или Махатма Ганди, симбол новије историје Индије и личност која је позната, како у интелектуалним круговима индијског друштва, тако исто и у широким народним слоје-

[255] Сарвепали Радакришнан: Индијска филозофија I, Нолит, Београд, 1964, стр.235.
[256] Чедомил Вељачић, Рада Ивековић: Индијска и иранска етика, Свјетлост, Сарајево, 1980, стр. 179.

вима. Мисија и мудрост Гандија не могу се заборавити па су његова популарност и слава непрестано актуелни. Поред тога, он се више него ико у скорије вријеме борио да унаприједи индијску етику изван граница њене умањене вриједности у модерном цивилизованом свијету. Можда Ганди нема много да понуди као етички теоретичар. Његова генијалост несумњиво лежи у практичној мудрости, нарочито његовој могућности да узме неку и дају из традиционалне праксе или контекста (рецимо пост) и примјени је на савремена питања или ситуације, било по питању дијете или као грађанске непослушности. Због овог је био критикован од стране традиционалиста и модерниста. Ганди је водио националну борбу против британског суверена у Индији, што је зачело антиколонијалне покрете широм свијета. Начин и средства којима је био у могућности да достигне овај подвиг и како је ово повезано са посебном етиком за коју је он био, нарочито су битни. То да је он у овом процесу на крају поставио питања у односу на многе традиционалне хиндуистичке вриједности и обичаје, а исто тако и као домаћин модерних западњачких вриједности, а не преокрећући их, и то је тако значајно. Тако, на примјер, он је постао вегетеријанац на основу хинду обичаја, али је у кратком периоду своје морално оправдање за вегетаријанизам преокренуо у етичку консидерацију животиња.

Гандијева етика је занимљива мјешавина радикалног и конзервативног. На примјер, он се залаже за питање грађанских права у Јужној Африци, али његова борба не прелази границе праве индијске заједнице. Ипак, dao је примјер грађанског отпора који су неке црначке вође и њихови хришћански симпатизери тога времена слиједили. По повратку у Индију Ганди је прилично погођен неправдама каста, класа и религијском подијељеношћу које су имале дубоке коријене у индијском друштву. Он постаје поборник недодирљивих којима даје има Харијан (народ Бога) и залаже се против предрасуда и зла кастинског система. Ганди је, по свој прилици, био наумио да растави цијелу једну структуру. Дубље и дугорочно гледано Ганди, ипак брани класну структуру варна на основу аргумената да је она: а) различита од подијељеног система каста, б) сензибилна шема за демаркацију рада, в) закон људске природе и отуда дио дарме.

Оно са чиме се не слаже јесу претјеране привилегије које је једна класа, нарочито брамани, присвојила сама себи. Неједнакост, он сматра, постаје проблем када је структура поредана вертикално. Енигма дарме чудно поставља ограничења, а у другом случају идеју грађанских и људских права према којој се Ганди отвара прилично рано у својој каријери, али му исто тако помаже да постави принцип људског поступка, који је сам по себи подстакнуо борбу за права. То је принцип ненасилног поступка, или како га је Ганди назвао ахимса. Ганди се поигравао са несарадњом, идејом коју открива код Толстоја и Анрија Тороа и која је подупрта од стране његових квекерских пријатеља у Јужној Африци. То подвлачи идеју неотпора (или не опире се злу), што значи одрицање сваког отпора силом када се суочи са злом, неправдом и угњетавањем. Ганди ово у почетку назива пасивним отпором, иако модификује своју стратегију и даје нови термин satjagraha (истина-сила), што по његовим ријечима боље одражава индијску основу ове технике. Ово имплицира да Ганди није више задовољан једноставним окретањем другог листа или само обустављањем пореза и обавеза или заступањем спорног напредовања, тражи метод којим би се на другачији начин а) супротставио ситуацији и довео до рјешавања лицем у лице по овом питању и б) преобукао зло или погрешно без наношења повреда или насиља према другој страни.

У развијању ове методе Ганди комбинује три кардиналне спознаје које имају дуго постојање код Хиндуса, џаина и будистичка етика, односно сатја (satja), ахимса (ahimsa) и тапасја (tapasja). Посљедња од ових поменута у нашој дискусији строгих пракси повезана је са аскетизмом (тапас, духовна врлина). За Гандија овај концепт даје оквир за култивисање храбрости, чврстине и најбитније врлине непристрасности (овдје позивајући се на Gitu) неопходну за успјешан развој настајуће технике.

Сатја је повезана са истином, али истином у три смисла, као што је бити истинит, истина знања и истина постојања или реалност. Његов оригинални смисао, наравно произилази из сатја која означава бивство постојања, права постојећа истина, а да ли се она идентификује са небивствовањем браманом, нирваном или Богом на филозофији је да то одреди. За Гандија истина је Бог чиме он подразумијева да бисмо требали да наставимо са борбом за истину изван људске концепције у духу креативне толерацније.

На практичном нивоу сатја значи истину као поступак или сатјаграха, што подразумијева идеју достизања или чврстог придржавања исправне ствари, на тај начин је сатјаграха категорички став или сила којом се неко чврсто држи док не постигне тријумф у датој ситуацији. Ова истина, снага по њему мора одговарати потребама друштва изван индивидуалних потреба. Снага може бити природна или насилна. Ту Ганди налази да је џаина поука из ахимсе и ненаношења повреде другом бићу најпозванија. Наравно, не бисмо требали занемарити нагласак будиста на овим истим питањима и одређењима. Ганди признаје и користи негативну поуку неповређивања да квалификује сатјаграфу тако да не дође до повређивања.

Али Ганди чини и више: он трансформише ахимсу у динамичко стање за ратно лукавство које не престаје док се не постигне циљ. Другим ријечима изражено, далеко од пасивног "немој", ахимса када се испреплете са satjagrahom (истина-снага) постаје позитиван модел акције која диже намјеру овог налога на много виши етички ниво: настоји да доведе оно што је исправно у дату ситуацију. Даље, интерес друге стране није компромитован јер би активисти радије поднијели повреду или насиље над самим собом него што би их нанијели другом и саосјећање или љубав, како је Ганди назива, као и крајња хуманост, мора попратити ову акцију.

Ганди вјерује да ово може постати универзална форма принципа непристрасне ненасилне акције. Овај принцип се онда користи у друштвеној и политичкој активности у покретима грађанске непослушности, у ненасилним борбама за слободу и грађанска права, од којих су неки постигли завидне резултате. Поједини мислиоци могу аргументовати да примјена овог принципа у неким инстанцама значи или не значи принуду и да ли би ово у ствари поништило принцип или да ли ненамјерно насиље поражава сврху свега скупа. Консензус оних који су били под утицајем овог принципа, као што је Мартин Лутер Кинг у вођењу борбе за права Афроамериканаца у Сјеверној Америци, је да сврха никад није поражена. Ово ће вјероватно остати најзначајнији период развоја индијске етике у двадесетом вијеку. Истраживања показују да се индијска култура као и свака цивилизација бори за етички исправно понашање, као и за теоретско разумијевање етике. Можда неће успјети у постизању циља или ће можда изгубити циљ из вида, чак

се може дестити да не успије да достигне степен чистоте у свом етичком говору. Али има неколико важних идеја и принципа који су се јавили; ови су помогли друштву да преживи и да развија, поред етичких и естетске вриједности.

За нас у модерној епохи на почетку двадсет и првог вијека ови се могу чинити неадекватним. Без обзира на било шта друго, могу дати неке корисне метафоре или аналогије које бисмо употријебили заједно са нашим спознајама, идејама, теоријама и анализама. Дарма са својим коријенима у риту или природном реду може отворити комплетнију, повезанију, органски компактнију и еколошки обогаћену перспективу као супротност индивидуалнијем, конкурентнијем, оном које подчињава природу и техно-братскијем окружењу у којем ми размишљамо о етици. Карма или поступак-ефекат, па чак и индијске идеје концентричних животних циклуса и људских крајева могу дати друге могућности интеграција различитих и ограничених карактеристика људског живота у овој органској цјелини. И посљедње, али исто тако веома значајно, принцип непристрасне, ненасилне акције може се показати ефикасним у континуираној борби за правду и мир у свијету.

10. Будистичка етика

А) Увод у будистичку етику

Будино лично име је Сидарта, а породично Готама или Гаутама. Његов отац био је владар Краљевства Сакја у сјеверној Индији. Живећи као принц на сјеверу Индије у шестом вијеку п.н.е. Сидарта је био затечен у интелектуалном превирању тога времена, времена аскета и пророка, филозофа различитих орјентација; материјалиста, скептика, нихилиста, детерминиста и теиста. Исто тако, погађали су га крутост каста, жртвовање животиња и некритички став владара према овим питањима. Још више његову пажњу су заокупљале вјечна питања људске болести, бриге и патње, затим загонетке живота и смрти: Стога, у младом Сидарти који је напустио палату у 29. години и постао аскета налазимо профил побуњеника и уједно филозофа.

Поред истраживања наведених питања, Сидарта је експериментисао са различитим стиловима живота. Уносио се у различите технике медитације које су биле актуелне у та времена. Од учитеља медитације који су тада живјели и дјеловали учио је о вјежбама које воде до стања медијацијске апсорпције. Међутим, он је желио да изађе изван ових оквира и развио је обухватан систем медитације који укључује и вјежбе медитације смирености како би се достигла фаза мирноће и развој увида. Развој увида фокусирао се на три важне реалности: непостојаност, патња и безличност. Вјежбама медитације достигао је просвјетљење у 35. години и проповиједао је након тога својим пратиоцима. У току 45 године, након просвјетљења учио је и говорио свим типовима мушакараца и жена, сељацима, занатлијама, браманима и онима ван касте, краљевима и криминалцима, аскетама и филозофима своје учење. Предавања која су сачувана у Пали канону основни су извор нашег изучавања етике будизма.

Учења Буде настављена су у говорној форми и усменом предању. Тек много година касније (први вијек п.н.е.) монаси су све записали, па је, до наших дана сачувано оно чему је Буда подучавао. Доскора су постојали уређени и одштампани само Пали текстови на основу којих су се јављале одређене асоцијалције. Један дио ових предавања која се зову Vinaja баве се правилима дисциплине за монахе, док Suta Pitaka садржи основна учења Буде. Систематизација доктрина од стране неких каснијих коментатора назива се Абхидарма Питака. Скупа ови списи дају основне изворе за изучавање будизма и практичне смјернице за практична правила понашања.[257] Јаловост метода крајњег аскетизма навео је Гаутаму да потражи бољи начин. Сјетио се да је у часовима ране младости медитирао без претјеране строгости и да му је таква медитација омогућила да постигне духовну самоконтролу, увид, па чак и дубоку свјесност. Вратио се да поново испроба метод из ране младости који се састојао у медитацији без претјеране строгости за "постизање свог циља просветљења и среће која надилази чулне пријатности". Ни у таквим приликама ни касније Гаутама није раздвајао медитацију од ревносне примјене моралне и интелек-

[257] Тревор О. Линг: Рјечник будизма, Геополитика, Београд, 1998, стр. 12-19.

туалне дисциплине, али се ослободио окрутне строгости и упутио "средњим путем".

Постизање просвјетљења је узвишени циљ којем тежи Гаутама и он се десио: "Према записима разних традиција, Гаутама је нашао погодно место под великим дрветом, док је медитирао, доживео је искуство које ће га од тада па надаље бити познато као просветљење. Постао је Буда".[258] Природа овог доживљаја омогућила је да лично искуство постане основни елемент цјелокупне будистичке традиције.

Најранија традиција будизма често називана Теравада будизам добила је коријене у југоисточној Азији, а нарочито у Шри Ланки, Тајланду, Бурми и Камбоџи. Касније традиције Махајана (што значи Веће возило), развила се у Непалу, Кини, Кореји и Јапану, док се традиција звана Тантрајана (Езотерично возило) јавила на Тибету и Монголији. Махајанисти су о раној будистичкој традицији говорили као о Хинајани (Мање возило). Нас интересују заједничка етичка учења Буде, али постоје и одређене разлике у разноврсним тадицијама везаним за етику.

Б) Етичка питања у будистичкој традицији

Кад говоримо о будистичој етици мислимо на Будину анализу и увид у етичка питања која се налазе у његовим учењима, као и одражавање на естичка питања која се налазе у каснојој традицији. Предавања која су сачувана дају заједничку срж доктрине за анализу етичких питања из будистичке перспективе. Иако није презентовао добро разрађену расправу о филозофској етици, предавања садрже теоретске перспективе главних етичких питања. Али изван рационалног истраживања етичких питања показао је интерес за етику као практичну област, начин живота и добро дефинисан етички пут као ослобођењу од патње. Зачуђујућа и изузетно повољна историјска околност изворног будизма је у томе да је највиши и очевидно најнеприступачнији религијски најанемичнији слој Будина учења успио да најснажније продре све до најнижег слоја и да га сачува од најубитачнијих и социјално нега-

[258] Енциклопедија живих религија, Нолит, Београд, 1992, стр. 105.

тивних утицаја хиндуистичког празновјераја - од насиља крвних жртава и кастинске хегемоније.

Владар и хуманиста Ашока је у сврху политичког смиривања сусједних уземаља средствима пољопривредне и културне стабилизације био оснивач институционалног будизма као религијско административног система друштвеног уређења које се својим екстровертно хуманистичким начелима разликује од Будиног аскетског става, али искључиво из највиших културних и морални потреба, побуда и идеала.[259] На тај начин се будизам прије пола миленија од свих осталих историјских облика будизма у Азији, увријежио у Шри Ланки. Првобитни Ашокин будизам се интегрисао с Будиним као позитивним (екстровертни) с негативним (интровертним) поларним чиниоцем. Буда се цинично односи према боговима и сматра их сенилним незналицама и властодршцима, али их не негира, већ и њих са мало наде у успјех настоји да уразуми и обузда. Душу је сматрао свијешћу о самоме себи и својим дјелима уколико ју је уопште помињао.

Историјски и критички поглед на положај раног будизма у Индији показује да се он не може свести само докле текстови сежу, већ и дубље у друштвену и моралну атмосфру у којој је настао и којој је много допринио. Настао у времену којег су карактерисали друштвени, политички и интелектуални немири, он није могао избјећи да у извјесном смислу буде и друштвено-реформаторски покрет. Буда се у својим проповиједима залагао за поштовање живота и његових тегоба уз минимум патње и уз индивидуални напор за ослобођење којег може свако уз напор постићи, па је у тој чињеници садржан кључ Бидиним демократским погледима. За Буду је било неизбјежно да се поштује поредак у друштву изван своје заједнице и монаси су зависили од друштва, али се етика проширила даље од социјалних акција у друштву. Био је свјестан ограничења која пружају касте и ритуали у тадашњој Индији. Будистичка равнодушност према кстинском систему морала је изазвати незадовољство у друштву, па је то био један од узрока слабљења будизма.

---

[259] Радмила Гикић: Разговор о Индији, Ревија - Издавачки центар Радничког свеучилишта Божидар Масларић; Осијек, 1989, стр. 25.

Тако је реактивирани хиндуизам пружио елементе који су недостајали становништву и прихватљивије друштвене услове.[260] Буда је величао социјалну димензију етике и видио је као личну потрагу обиљежену вођењем доброг живота, користећи врлине и медитацијске вјежбе, али се није довољно радило на измјени кастинског стања. Вјежба медитације наглашавала је важност прихватања и придавања пажње било чему што неко ради док то ради, без ометања других мисли. Развијајући ову врсту свјесности дата је основа за медитацијске вјежбе са различитим објектима за концентрацију. Развој медитације промовисан је у свакодневним активностима и побољшавао је личну моралност. Стога, у будистичкој етици постоји уска интеграција етике као рационалног учешћа у анализи и аргументовању, као нормативне препоруке о понашању и начину живота, као социјалног израза и као интензивног личног тражења и модела развоја карактера.

Да би се разумјело како етичка питања потичу из будистичке традиције морамо се фокусирати на четири узвишене истине, што у суштини сумира основну поруку Буде. Четири узвишене истине и орјентација будистичог погледа на свијет помажу нам да смјестимо будистичку етику на одговарајуће мјесто и окружења. У срцу Будине доктрине јесу: спознаја dukkhe (тумачење да живот, према будизму, није ништа друго до патња и бол), samudaya (настанак или извор патње и бола), nirodha (искорјењивање патње и бола) и magga (пут који води искорјењивању мука и болести).[261] Забринутост и дубља карактеристика свијета описана је као нестварност - небитност и везује се за будистичку доктрину безличности и доктрине промјене и непостојаности. Оно што зовемо индивидуа или ја према Буди је комбинација физичких и психолошких фактора који се константно мијењају.

Пројектујући осјећај сталности на процес који је у непрекидном покрету, човјек постаје разочаран када се суочи са промјеном, дестукцијом и губитком. Овај комплекс који је везан за индивидуу подложан је сталној патњи и ако пројектујемо и претпостављамо контиуиран живот у срећи и задовољству, тешко нам је прихватити да смо подложни болести и патњи. Четири узвишене истине и уз-

[260] Рада Ивековић: Рана будистичка мисао; Веселин Маслеша, Сарајево, 1977, стр. 106.
[261] Валпола Рахула: Чему је Буда подучавао, Славија, Нови Сад, 1989, стр. 27-28.

вишена осмотрука стаза као њихова компонента дају етичка људска понашања садржана у Пали списима. Неки спознају dukkhe виде као индицију песимистичке прогнозе. Ипак, идеал који Буда нуди за човјека пратећи етички систем јеста идеал среће. Док нибана представља идеал крајње среће за човјека као морални идеал, Буда исто тако нуди квалификовану спознају среће за домаћина који живи хармоничан и правичан живот. Као што постоје различити изрази бола, евидентни су и различити степени задовољства и добростања. Док правичан и хармоничан живот дозвољава домаћину да стиче богатство на законит начин, без пожуде, да придобија задовољства и чини добра дјела, самотност практикује строжију контролу над жељама и посвећенија је идеалу ослобођења од свих патњи. И животни идеали домаћина и самотњака врло су критички настројени према животу са чистом сензуалношћу без присуства етичких спрега. Живот чистог задовољства по својој унутрашњој природи завршава досадом и нескладом и сукобљава се са здравим функционисањем породице и друштвеног живота.

Буда је осуђивао чисти хедонизам на психолошкој и етичкој основи. Он је исто тако критиковао неке материјалисте који нису вјеровали у живот послије смрти и тиме продужавали хедонистички стил живота без икаквих моралних вриједности. Из свега произилази да је Буда био критички настројен према начину остварења чисте сензуалности и путу самоограничавања и сматрао то врло битним у овом учењу .

Узвишена осмострука стаза садржи сљедеће аспекте: а) исправан поглед; б) исправна намјера; в) исправан говор; г) исправна дјелатности; д) исправан начин жиота; ђ) исправан напор; е) исправна пажња; ж) исправна концентрација.[262] Важно је напоменути да ставке од 3-5 спадају у етичко понашање (sila), ставке 6-8 спадају у ментални тренинг (samadhi), а 1 и 2 спадају у мудрост (pana). Стога, то је трострука шема моралног тренинга која се састоји од провођења врлине, избјегавања порока, вјежбе медитације и развијања мудрости.

Путем осмоструке стазе може се достићи коначни морални идеал будизма. Моралност осмоструке стазе истинска је 'прирона

[262] Будине бесједе, Деметра, Загреб, 2002, стр. 127-161.

моралност' (pakati-sila) и у супротности је са 'прописаним правилима' (pannati-sila). Етика у будизму представља стање воље и ума које се очитује у исправним активностима и исправном говору. Моралност није, штавише, како би се могло чинити из негативних исказа у Сута текстовима (као што је 'суздржавање' од убијања, крађе итд.) нешто негативно или пасивно што се састоји само у пуком 'нечињењу злих дјела', већ супротно, она је интенционално обуздавање које се заснива на истовременом "ницању племенитог стања воље и ума."[263]

в) Моралана филозофија будизма

Филозофски гледано први предуслов за етички систем према Буди, јесте спознаја слободе воље, друго разликовање добра и зла и треће спознаја узроковања у вези са моралним поступком. Трећи концепт указује на добре и лоше посљедице поступака који се поимају као морални, исто тако се односи и на посебну будистичку спознају, опстанак након смрти. Од ових, најбитнији концепт за процјену људскг поступка јесте спознаја каме, заснована на спознаји моралног узроковања. Пали термин каме користи се у односу на вољне поступке који се изражавају мишљу, говором и тјелесним поступком. Често се цитира изјава: "Мотив називам дјелом" и она даје фокус за процјену људског поступка са моралног становишта. Вољни поступци унутар граница моралне процјене могу бити добри, лоши или неутрални или мијешане природе.

Кад процјењујемо неки поступак, можемо сагледати његову генезу. Ако поступак има коријен у похлепи, мржњи и обмани, то је лош поступак; ако потиче из супротних основа и заснива се на слободи, саосјећајности и милости, онда је добар поступак. Међутим, треба да се сагледају и посљедице које исти има и на друге, а не само на починиоце, јер и они имају удјела у моралној процјени.

Пали ријеч, ćetana, обично се преводи као мотив или воља, јесте комплексан термин који покрива намјеру, вољу и мотив, али и посљедицу поступка, зависно од мотива и намјере. У складу са законом моралног узроковања, ако особа даје новац некоме коме треба слиједи неколико посљедица у форми психолошких закона: то је добра мисао и стабилизује тенденцију да се таква мисао

[263] Исто, стр. 168.

понови, то је добар поступак и каже се да је највећи благослов за добар поступак тенденција понављања и да то постаје дио нечијег карактера. Вјерује се да се ова психолошка димензија пружа кроз неколико рођења и преноси у други живот.

Постоји још један аспект посљедица доброг или лошег поступка. У складу са законом моралног узроковања, особа која даје у добортворне сврхе очекује нешто заузврат, угодност у будућем животу, а особа која украде или је биједна, заузврат ће живјети у биједи. Ово су два аспекта моралних посљедица поступка. Први аспект изграђивања карактера можемо описати као занатски модел поступка, а други аспект који се фокусира на награди и казни као судски модел поступка. Друга димензија ова два модела је непристрасно изграђивање карактера може бити и нибана - оријентисано, пошто је то у суштини покушај да се неко ријеши похлепе, мржње и обмане и покушај да се акумулира заслуга, усмјерен је ка бољем животу у будућности. Ово је посматрано од стране сколастика који су ушли у терминологију доброг и лошег која се користила у контексту нибана - оријентисаног поступка, што се може превести ријечима kusala и kausala и добро и лоше. Кад се говори о жељи за бољом егзистенцијом у будућим животима може се превести терминима punna и papa. Ако се punna сматра заслугом а papa незаслугом, заслужан поступак парадоксално помаже нам да скупимо виш горива за дуже путовање у самсару (точак постојања), док добар поступак у форми kusale скраћује наше путовање и убрзава приступ нибани.

Буда не ограничава процјену поступка на уски концепт самог мотива пошто поступак мора бити извршен, а начин на који је извршен и посљедице су важне. У том смислу ово је консеквенцијална или теолошка етика. Унутар консеквенцијалистичке орјентације, будистичка етика придаје важност раду на добробити других, материјалној и духовној. Сам Буда описан је као особа забринута добробитношћу и срећом људског рода.

Уопштено, будистичка етика има утилитаристички став, али будистички утилитаризам није хедонистички утилитаризам. Свакако, Буда би био критичан у односу на тражење чисте сензуалности и исто тако према сваком покушају да сведе људско задовољство на хедонистичку калкулацију. Како неко напредује стазом медитације jane (стања дубоке медитацијске апсорпције) су пове-

зана са стањима заједништва и среће, не свјетовне природе већ прије стања среће, усхићења и страсти. Постоје одређене рафинираности у овим стањима које иду ван граница задовољства која иначе повезујемо са хедонизмом (гледишта да задовољство јесте или би требало бити циљ свих наших поступака). У поређењу са позадином ових јанских стања као што је хедонизам и еудаимонизам (у којој срећа има улогу коју задовољство има у хедонистичкој доктрини), а кориштени у контексту западњачких етика могу изгубити чисту примјену.[264] Будизам може бити описан као конскевенцијалистичка етика која утјеловљује идеал крајње среће за индивидуу, као и социјалну етику са утилитаристичким становиштем које се бави материјалним и духовним добром људског рода. У складу са овим становиштем, будизам има и јаку алтруистичку компоненту, отјелотворену у четири узвишене врлине: доброте, саосјећања, симпатије, смирености.

Буда исто тако наглашава улогу дужности и правима родитеља и дјеце, мужева и жена, учитеља и ученика, као и обавезу некога према пријатељима и самотњацима. О дужности сина према родитељима Рада Ивековић констатује: "Син треба да служи родитељима, сматрајући их истоком, на пет начина мислећи: отхранили су ме и ја ћу их уздржавати, извршават ћу њихове обавезе, учврстит ћу породичну обавезу, управљат ћу се према свом насљеђу, удијелит ћу принос свим преминулим прецима".[265] Оно што је напријед описано у вези а обавезама јесу реципрочни односи заједничких обавеза прије него било какав концепт људских права.

Прво, будистички приступ дужностима и правима више је хуманистички него легалистички. Друго, док дужности и права самтра важнима, Буда их никад није подигао до нивоа етике дужности и права као што то чине западњачки етички системи. У етичким системима који произлазе из јудео-хришћанске традиције, кршење дужности повезано је са спознајом осјећања кривице због лошег поступка. Гријех и кривица и брига због лоших дјела из прошлости нису концепти који се уклапају у будистичку анализу лошег поступања. Уствари, тежак је задатак наћи у палију екви-

[264] A Companion to Ethics, Edited by Peter Singer, Basil Blackwell Ltd. 1991-1993, Reprinted 1993 (twice), 1994, Blackwell Publishers, Oxford 1999, стр. 62.

[265] Чедомил Вељачић, Рада Ивековић: Индијска и иранска етика, Свјетлост, Сарајево, 1980, стр. 269.

валенте у дискусијама за спознање као што је кривица у контексту лошег поступања. Уопштено, лоше поступање описано је као невјешт поступак, нездрав, као оскрвнуће итд. Наиме, брига и немир, као и нездрав страх везан за лоше поступке, сматрају се сметњом за вођење морално доброг живота. Тако, док концепти дужности и обавеза, као и правде и праведности, играју улогу у будистичкој етици, они су интегрисани у склопу шире хуманистичке и консеквенцијалистичке етике будизма.

Расправа Гаутаме Буде, будног мудраца о одговорности произлази из његовог најоргиналнијег става којим се супротставља свим изразима религиозне мисаоности у дотадашњој индијској традицији. Носиоца моралне одговорности треба схватити као процес, континуум (santanam) у биолошком циклусу "дозријевања" (vipako) плодова дјелатности (kamma, санск. karma) и у том смислу Буда назива човјека, као и свако друго живо биће "насљедником властитих дјела."[266]

Ипак, будизам не може да усмјери човјека ка некој активној и практичној етици, уколико не жели да изневјери своје главно начело.[267]

г) Будистичка перспектива о мјесту знања и истине у етици

У обичним, свакодневним ситуацијама, изјаве попут: "На мом столу је црвена књига", могу бити провјерене у смислу њихове истинитости и неистинитости. Међутим, у етици имамо изјаве као: "Убити је погрешно", "Крађа је лоша", "Лоше је поступио што није отишао на састанак", итд. Како су ове изјаве граматички сличне оној првој наведеној, чини се да им недостаје когнитивни садржај. Тако, каже се да је нелогично примјењивати појмове као што су знање и истина у пољу етике.

Такви проблеми нису погађали Буду и нема експлицитне дискусије о односу између чињеница и вриједности. Ипак, Буда је подржао релативну објективност моралних изјава као круцијалних за његов систем насупрот скептицизма и релативизма његовог времена. Постоји натуралистичко становиште са широком основом у

[266] Чедомил Вељачић: Будизам, КТРЗ Опус, Београд, 1990, стр. 79-86.
[267] Анри Арвон: Будизам, Плато. XX век, Београд, 2001, стр. 44.

будистичкој етици и може се рећи да одређени типови чињеница јесу важни као подршка моралним изјавама. Стога, у будистичкој етици нема односа логичког преношења између чињеница и вриједности, већ однос између посебних врста у складу са којима чинњенице обезбјеђују неку врсту основе за вриједности.[268] Али опет, из друге перспективе чини се да концепт као што је dukkha лежи на раскрсници између низа чињеница и њихових процјена. Ријеч као dukkha јесте опис стања ствари, природа људске тврдње, али у контексту. Четири узвишене истине са собом носе појам да морају бити познате и схваћене. Прва узвишена истина претпоставља да се dukkha мора схватити, а четврта да знање о dukkhi мора да се развија и постепено рафинира како би кулминирало знањем dukkhe. Тако будистичкој етици, у једном смислу чињенице су важне за разумијевање вриједности, али у другом смислу неки од централних концепата као што је dukkha изгледа леже на раскршћу између вриједности и чињеница.

Појам нирване представља круну васколиког здања будистичке доктрине и опире се свакој анализи. Ријеч нам објашњава смисао нирване (пали нибана) примјером свјетлости која се гаси јер јој недостаје гориво. Човјек који више не храни огњене страсти "гаси се" и његов живот више не бива праћен никаквим реинкарнацијама, слично свјетиљки која је стање утрнућа и потпуног ишчезавања.[269] У многим будистичким списима изражава се понос и радост свеца који је већ у животу успио да преброди немирно море страсти и да се склони у сигурну луку неосјетљивости. И сами богови завиде ономе чија су чула смирена, који одбацује сваку представу о себи и ослобађа се сваке прљавштине. Стање нирване се постиже дугим учењем и протеже се на више живота.

Исто је важно напоменути да је Будино кориштење појма чињеница изван његове употребе у западњачким етичким одразима. Чињеница за Буду може се открити путем наших нормалних чула, али он исто тако подржава и упознавање са чињеницама кроз екстра сензорну перцепцију. Узмимо примјер: "Убити је лоше". Убијање се сматра лошим или погрешним из неколико

[268] A Companion to Ethics, Edited by Peter Singer, Basil Blackwell Ltd. 1991-1993, Reprinted 1993 (twice), 1994, Blackwell Publishers, Oxford 1999. стр. 63.

[269] Анри Арвон: Будизам, Плато. XX век, Београд, 2001, стр. 45-46.

разлога: а) Генеза поступка показује да је он јасно повезан са коријеном мржње, понекад са похлепом и са когнитивним коријеном посједовања погрешних ставова и убјеђења; б) Има лоше посљедице на појединца и сметња је у достизању нибане или ће имати лоше посљедице у другом животу; в) Овдје и сада, нечији карактер се учвршћује прекорачењем идеала неповређивања, тјера особу да развија тешку свијест, долази у конфликт са другим људима и може бити кажњен законом. Стоји чињеница да се неке од информација важне за нормалне изразе могу обезбиједити сензорском опсервацијом, самоанализом, посматрањем других, итд. Али неке врсте информација као што су посљедице за будући живот иду изван наших нормалних моћи. Будизам исто тако прихвата да постоје нивои духовног развоја и да су разлике између нормалне перцепције и екстра сензорске перцепције разлика у степену, не врсти.

Будистички појам чињеница и важности чињеница у односу на вриједности је нешто што произлази из природе свијета у коме је живио. Понекад претварамо обичне узусе у претјерано тешке загонетке покушавајући да наметнемо формалну строгост у њима. Буда је за себе рекао да није ни тадиционалиста ни рационални метафизичар који сматра да логика може ријешити све проблеме, већ експерименталиста који поштује чињенице онакве какве су дате у свијету. Међутим, чињенице за њега имају важност у свијету његове доктрине. Та важност је нешто што произлази из природе ствари и није наметнута извана. Могуће је такође разазнати и један касније елемент у путу dhajane ("чисте медитације") кад томе додамо спознају вишег знања. Три врсте знања, од којих се појединa остварују на четвртом степену dhajane доприносе ослобођењу од три, касније четири, несавршености, или болести. Те три врсте знања су: знање о претходним животима, знање да сва лица умиру и да се поново рађају и знање о четири племените и узвишене истине.[270]

Hinayana говори о четири истине као о полазном увиду који се продубљује до коначног избављења, док prajñã-pãramitã обухвата поменуте четири истине у домену прелиминарног увида, пошто оне представљају двојство узрока и посљедица, те условље-

[270] Културе Истока, Дечје новине , Горњи Милановац, 1987, бр. 12, стр. 30.

них и неусловљених dharmi, самсаре и нирване, патње и избављења, средства медитације и циља пробуђења.[271] Најразуђеније учење о врстама знања заступљено је у Нагарђуниној madhyãmiki или sunyuãvãdi, која је настала систематизацијом и разрадом prajñãpãramite. Будистичка школа из 4. вијека (yogãcãra ili vijnãnavada) заступа схватање о три врсте знања) илузија (parikalpita), б) релативно знање (paratantra) и в) апсолутно знање (parinispanna).

Апсолутно знање у будистичком утчењу се односи на чист садржај свијести у којем се губи релација субјект - објект, супротности и других уобичајних облика знања. У старим браманским списима постојало је мишљење да је апсолутна истина оно што они наводе, а да је све остало лаж. Буда је савјетовао да мудар човјек који штити истину треба да избјегава закључак: "Једино је ово истина и све остало је лаж".

За грчку филозофију је типично да се однос знања и етике јавља у тзв. етичком рационализму. Међутим, у хиндуизму и будизму у једној равни постоји систем моралних норми са јасним разликовањем добра и зла, а на другој страни развија се учење о врхунском знању које надилази само двојство, а тиме и етичку раван са својством добра и зла.[272]

Д) Будизам као етика врлине и порока

Као етика која се бави моралним развојем човјека, будистичка етика пажњу посвећује и природи злих стања која помрачују ум и цјелокупним менталним стањима која осветљавају ум. Sutta (пали), Sutra (санскрит) садрже изворне Будине ријечи и све оно што је сакупио и у насљеђе оставио његов ученик Ананда. Три кошарице садрже оно што су потомству предали Буда и Ананда, затим говоре о монашком животу и расправе о филозофији и психологији. У једном од аутентичних Будиних канонских Sutta о комаду тканине, наводи се шеснаест оскрвнућа: или нечистоћа ума: похлепа, пожуда, злоба, бијес, пакост, лицемјерство, пркос, завист, шкртост, превара, издаја, тврдоглавост, наглост, ароганција, понос и таштина. Грешним или злим у будизму се сматра

[271] Душан Пајин, Друга знања, Доб, Београд, 1975, стр. 53-54.
[272] Истина, стр. 68-69.

сваки тјелесни чин, ријеч или резултат стања духа који неповољно утиче на наш живот и одражава се у његовом дјеловању као патња у овом или неком другом облику будућег живота. Најпознатији и највише се помињу десетоструки зли поступци који су у односу са три коријена гријеха (похлепа, бијес, и опсјена), а то су: уништавање живих бића, крађа, незаконити сексуални односи, лаж, лажни односи, грубе ријечи, празне ријечи, завист и зловоља и лажне идеје.[273] Супротно наведеним гријеховима су добра дјела.

Буда је тражио од људи, не само да се уздржавају од злих стања, већ и да практијују позитивне моралне врлине. Анализом будистичких текстова можемо врлине сврстати у три групе:

а) врлине савјесности: искреност, истинитост и праведност;

б) врлине добре воље: доброта, саосјећање и смиреност;

в) врлине самоуздржавања: самоконтрола, апстиненција, задовољство, стрпљивост, целибат, невиност и чистота.

Постоји десет нити које бића вежу за животни точак и ту се убрајају: опсјене о своме ја, сумња, везаност за обреде, чулна жеља, зловоља, жеља за свијетом обичаја, жеља за свијетом без обичаја, понос, узбуђивање и незнање.

Онај који је вјешт у добру и жељи да досегне стање смирености требало би да буде: ваљан, исправан, савршено исправан, предусретљив, благ, понизан, с малим задовољством, са мало обавеза, једноставног живота, контролисаних чула, ненаметљив, не би смио да се болесно веже за породицу. Правилна мисао у будузму је слободна мисао о похлепи, зловољи и окрутности.[274] Постоји облик "медитације" о етичким, духовним и интелектуалним питањима. Постоји пет препрека облику медитације који води до постизања нирване и које убрајамо: пожуду, зловољу (мржњу или љутњу), тупост или тромост, неспокојство или забринутост и сумњу).[275]

Уређење наведених моралних врлина које се препоручују у будистичком учењу указују да будистичка етика уводи широку лепезу моралних врлина за изграђивање моралног карактера.

[273] Будине бесједе, Деметра, Загреб, 2002, стр. 127-128.
[274] Тако је говорио Буда, Графос, Београд, 1989, стр. 43.
[275] Валпола Рахула: Чему је Буда подучавао, Славија, Нови Сад, 1989, стр. 89.

Неке од њих су повезане за природна осјећања која људска бића имају, остале се примјењују на потребе друштвене организације и живота у заједништву, док друге захтијевају пут моралног развоја и самоуздржавања. Врлине и пороци се исто тако односе на нас са емоционалног аспекта. Поред уске анализе негативних емоција као што су бијес, пожуда, завист и брига, Буда је централно мјесто дао позитивним и креативним емоционалним одговорима који су имали велику моралну важност и ту сврстава саосјећање, великодушност и захвалност. Његова анализа показује да постоји велики избор емоционалних реакција које изоштравају и проширују наш морални снзибилитет. Веза између моралне психологије и етике је централна карактеристика будистичке етике и тиме се она може сматрати и као етика врлина.

ђ) Будистичка социјална етика

Социјална етика будизма врти се око двије битне етичке перспективе, које се могу посматрати као "етика бриге". То је мјешавина принципа хуманистичког алтруизма и појма праведног социјалног, моралног и политичког реда који дају етичке темеље друштва. Иако је етички пут као пут ка ослобођењу у суштини консеквенцијалистички идеал, специјална и политичка етика будизма има деонтолошку нит као етика дужности и права, која је опет интегрисана у будистичку социјалну етику на властити начин. Породица чини централну јединицу будистичке социјалне етике. Унутар породице постоје реципрочне дужности које повезују све чланове породице. Овај појам реципрочности у људским односима значи да је прича о једнакости полова започета када је постављено питање примања жена у монашки ред постало практично питање. Везано за моралну и духовну изванредност жена постоји добро документована традиција у дискусијама и Буда је дао дозволу да се започне са посебним редом часних сестара. Унутар породице прихваћено је да жена доноси стабилност, бригу, стрпљење и саосјећање. Док су жене добијале статус светости, концепт Буде био је ограничен на мушкарце и ово је постало предмет дебате у каснијој традицији.

Одбацујући касте и расу Буда је рекао да су разлике засноване на рођењу вјештачке и да су једине вриједне разлике засно-

ване на карактеру. Код примања људи у монашки ред није обраћао пажњу на разлику између каста и социјало-економског статуса.

Буда се бавио и питањима свих облика живота. Будистички концепт друштва би у дубљем етичком смислу укључивао сва жива бића, не само људе већ и живортиње и нижа створења. За разлику од већине западњачких етичких система, култивисање социјалноморалних врлина покрива понашање у односу на сва жива бића. О социјално-политичкој мисли и њеним етичким димензијама Рада Ивековић износи јасан став: "Насупрот идеализму филозофије ослобођења, социјално - политичка филозофија је крајње реалистична, понекад готово мрачно злослутна. У одређеном смислу би се могло управо за њу, а не за филозофију ослобођења (upanišade, buddhizam итд.), рећи да је песимистичка. Филозофија м о к ш е се не мири са егзистенцијалном кондиционираношћу. Она увијек тежи превладавању људског модалитета, мијењајући човјека, кад се већ не може поправити ситуација. У том се смислу може утврдити да није песимистична. Али социјално - политичка филозофија полази од реалитета датости, без изгледа на бијег у нирвану или мокшу. Оцјена људске ситуације је у оба случаја - негативна. Социјална и политичка филозофија настоји да у тим увјетима, које назива 'рибљим', нађе најбољи начин за опстанак. Човјек је човјеку риба и већа риба једе мању рибу (matsya-nyaya)".[276]

Буда је очекивао да универзални монарх влада праведно и непристрасно. Постоје три концепта праведности: непритасност, одштета и истинитост. Док се непристрасност и ферплеј наглашавају код краљева, очекује се да њихова владавина има дух добре воље, дотле се код свих слојева друштва захтијева поштовање традиционалних дужности типичних за индијске социјалнополитичке услове. Изнад социјалног и политичког реда био је Будин концепт дарме, космички ред у универзуму и краљ није требало да само поштује овај ред и као монарх покретач да види да се његов ред одражава на режим: Основне одлике сваке државе чине: краљ, министар, народ, тврђава, ризница, војска и пријатељи, с тим што све наведено утиче на тежњу ка савршенству поретка. Савршен-

[276] Чедомил Вељачић, Рада Ивековић: Индијска и иранска етика, Свјетлост, Сарајево, 1980, стр. 122.

ство краља огледа се у овоме: он је висока рода с божанским карактеристикама, хуман, испуњен праведношћу, с повјерењем у старе људе, поштује дарму, истинољубив је, досљедан ријечи и обећања, захвалан за учињено добро; човјек великог замаха, велике енергије, брзих потеза, способан да покори сусједне владаре и да се одбрани од напада, одлучног ума, окружен министрима и осталим одговорним људима из свог окружења који посједују врлине јер су то карактеристике истинске привлачности. Краљ је одлучан, доброг памћења, јаког ума, узвишен, суздржан, вичан умјетничком умијећу, праведан судија, скроман и неподложан пороцима. Он је без страсти, љутње, грамзивости, тврдоглавости, безобзирности, без журбе, заједљивости, насмијешен, отворен у разговору, поштује обичаје и савјете стараца.[277] Буда је упућивао ученике да ће закон и поука бити компас за постизање пута и напредовања и послије његове смрти, па додаје:

"Закон ће бити ваша светлост,
Закон ће бити ваш заклон,
Никако не тражите заклон другде".[278]

Заповједништво над војскама, управљање царством, вођење судства и владање свијетом, доступни су само познаваоцима Веда. Као што разбуктала ватра разгара чак и мокро дрвеће, тако и познавалац Веда уништава властито зло настало дјелима.[279] Уопштено, могло би се рећи да иако су права и праведност битни у политичкој дјелатности; будистичка и социјална етика су усредоточена на људске односе гдје етика одговорности и поштовања разлика у потреби играју битну улогу.

Е) Будистичке перспективе практичне етике

Ако тражимо присуство неке основне моралне вриједности у будизму, наћи ћемо га у ових пет поука: уздржавање од убијања и повређивања живих бића, уздржавање од крађе, уздржавање од погрешних сензуалних ужитака, уздржавање од лагања и уздрж-

[277] Почеци индијске мисли, приредила Рада Ивековић, Нолит, Београд, 1991, стр. 369-370.
[278] Тако је говорио Буда, Графос, Београд, 1989, стр. 80.
[279] Почеци индијске мисли, приредила Рада Ивековић, Нолит, Београд, 1991,стр. 358.

авање од интоксиканата, односно уздржавање од алохолних пића и опојних средстава. Ове поуке, препоруке утјеловљују основне захтјеве за вођење доброг живота и успостављање добре заједнице. Поштовање живота и имовине, прихватање стила живота који искључује претјерана, незаконита и шкодљива уживања, искреност и свјесност о опасностима које носе нека друштвена зла као што је алкохолизам и овисност о дрогама, основна су морална питања у будистичкој заједници. У вријеме Буде, а и у каснијим дебатама, разматрана су питања везана за ове поуке. Ми ћемо укратко дотаћи два од ових птања: поштовање живота у вези са животињама и стицање богатства. Чак се и од краљева очекивало да обезбиједе заштићене територије, не само за људска бића, већ и за дивље, шумске звијери и птице у ваздуху. Намјерно мучење, повређивање и убијање животиња Буда је осуђивао.[280]

Четири су битне теме у расправама везаним за животне вриједности: жртвовање животиња, ратовање, пољопривреду и конзумирање меса. Буда се није устручавао да осуди и жртвовање животиња и задовољства лова. Није пропустио да укаже на бескорисност рата. Забранио је монасима да се придружују војсци и да копају земљу, јер би тим чином могли повриједити инсекте. Што се тиче конзумирања меса, оставио је отворену могућност, тј. ако неко практикује саосјећање, подразумијевало би се да исти практикује и вегетеријанизам. Постоји и друштвени контекст, гдје сам Буда и остали монаси сакупљају храну ходајући улицама у тишини и носећи посуде за храну.

Буда је од монаха тражио да не захтијевају неку посебну врсту хране, осим ако су болесни, већ да узму оно што им се нуди. Што се правила тиче, монах је могао прихватити и месо ако сматра да животиња од које користи месо није убијена са намјером да се нахрани монах. Иако Буда одбацује професије као што су продавање оружја и убијање и продавање животиња, није стављао ограничења у вези са храном за монахе, осим ако је била забрањена као отрована. Битно је истаћи да Буда није хтио да једе на забави или у случају фетиша помоћу којих су пустињаци тражили очишћење. Чини се да је вегетеријанизам позитивна пракса која се

[280] A Companion to Ethics, Edited by Peter Singer, Basil Blackwell Ltd. 1991-1993, Reprinted 1993 (twice), 1994, Blackwell Publishers, Oxford 1999. стр. 66.

може јавити као пракса саосјећања, али у контексту монаха који сакупљају понуђену храну, није било правила која су им забрањивала да узму месо под свим условима. Племенити човјек је онај који слиједи три врсте вјежбања: морално вјежбање, вјежбање супротности мишљења, супротности свијести и вјежбање супериорне интелигенције.[281]

Три су коријена или узрока рђавих акција: жудња, мржња и заблуђеност. Постоје у будистичком погледу на свијет четири точка која метафорички означавају доброчинство и срећу. У поменута четири точка спадају: неопходност живљења на одговарајућем и погодном мјесту, бити у друштву са добрим људима, достојно извршавати обавезе и имати савршене тежње. Дјело, радња добра или рђава, означава добра или лоша хтијења заједно са њиховим пратећим менталним факторима, проузрокујући поновно рађање и обликујући судбину бића.

Будистички монах живи без своје имовине, осим своје дјеце и здјеле за прошење, обични људи су подстицани да доприносе његовој економској стабилности. Од људи се тражи да се концентришу на производњу богатства кроз вјешт и поштен рад и да штите богатство штедњом и животом у оквиру својих могућности. Буда је осуђивао шкртост и екстраваганцију и давао смјернице за задовољство животом у овом свијету. Човјек има право на имовину и акумулацију богатства да би осигурао пристојну егзистенцију својој породици, али не да развија похлепу за богатством. Такође, идеја о помагању онима којима је помоћ потребна, давање онима који немају, прихваћена је чак и од стране краљева који су владали у складу са савјетима Буде. Које год моралне виједности узмемо везане за пет поука, произлази да је постојао прагматизам и реализам у Будином гледишту који пружају корисне изворе у опхођењу са конфликтима међу људима и моралним идеалима. Можемо рећи да је темељна преокупација будизма етичка и етика му је, као и џаинска, индивидуалистичка.[282]

Постоје најразноврснија схватања судбине у индијској традицији и повезана су са идејом карме. Извјесне разлике, које постоје санкхији, будизму и џаинизму у поимању карме, могу се занема-

[281] Синиша Стојановић: Будистичка мисао, Белетра, Београд, 1990, стр. 83.
[282] Рада Ивековић: Прегед индијске филозофије, Филозофски факултет Загреб, 1981, стр. 196.

рити. Заједничко у свим тим схватањима је да оно што се сматра судбинским јесте дозријевајућа последица чинова (акција) из прећашњег живота. Обично се каже да је карма начело каузалности засновано на акцији као посљедици прећашњег дјеловања. Карма се односи на људски чин дјелања и његове посљедице, односно плод дјелања у аксиолошком значењу или посљедицу у аксиолошкој равни. Јасно је да карма укључује и намјеру (вољу) која стоји иза чина, тј. мотива дјелања, при чему је мотив некад важнији од самог чина за аксиолошко одређење. Други ниво овог проблема налази се у одрицању од дјелања, односно одрицању од акције у различитим степенима. Крајњи степен је одрицање од дјелања у најдословнијем смислу, а ту се подразумијева порицање дјелања и за своје елементарне потребе. Подваријанта је одрицање од фуниционалног, прагматичког дјеловања, а блажи облик је одрицање од статуса субјекта, док је могуће одрицање и од плода дјелања, или пак, приношење плода као жртве. Из анализе појединих приступа јасно се уобличавају ставови одрицања од дјелања или дјелању уз одрицање од плода дјелања.[283]

Заједничко свим овим приступима јесте превладавање базичног егоизма. Рани будизам, као у доброј мјери и каснији, остао је "етичка терапија усмјерена на искључиво практични циљ смањења непријатности у животу у очекивању крајњег циља који се састоји у докидању непријатности уз докидање живота".[284]

Буда је закључио да патња настаје из жудње за задовољством и постојањем, те из заблуде да се смрћу све завршава. Отуда је дефиниција патње логички потпуна и кристално прецизна:

"Рођење је патња, старост је патња, болест је патња, смрт је патња. Бити здружен с оним које не волимо је патња, бити растављен од оних које волимо је патња. Не постићи оно за чим тежимо је патња. Укратко, пет огранака приањања уз живот (тјелесни лик, осјећај, предоџба, изрази воље и свијести) јесу патња".[285]

Будино учење и то најнеприступачнији и религијски најанемичнији његов слој успио је да најснажније продре у све дијелове друштва и да се сачува од најдрастичнијих и социјално негативних

[283] Душан Пајин: Отјеловљење и искупљење, Нолит, Београд, 1995, стр. 107, 117, 118.
[284] Рада Ивековић: Преглед индијске филозофије, Филозофски факултет Загреб, 1981, стр. 200.
[285] Радмила Гикић: Разговор о Индији, Ревија - Издавачки центар Радничког свеучилишта Божидар Масларић; Осијек, стр. 25-26.

утицаја хиндуистичог празновјера - од насиља, крвних жртава и вјековне кастинске хегемоије. Буда не негира божанства, већ им се обраћа са иронијом и настоји да их уразуми и обузда. Окултизам је вера у "божански план" и жеља да се на том плану сарађује са боговима, док је испосник Буда рушилац свих божанских планова свијета и свемира и његов чувени став гласи:

"Кроз безброј сам живота, ношен током збивања,
узалуд тражио градитеља тог здања.
Мучна је трајност препорађања.
Градитељу, сад си уочен! Више ме нећеш кућити!
Сломљени су сви потпорњи, истргнута греда свода.

Дух се ишчаурио из сумње. Коначно је уништена жеђ живота".[286]

Чедомил Вељачић са будистичким именом Bikhu Nanađivako - "онај који живи у складу са знањем" долази до увјерења да се увид у ништавност и ништавило живота и свијета дешавају једино диживљајним путем милосрђа, у етхосу спознаје, затим обрнуто, увид у бесмисао патње и страдања одвија се једино путем разумијевања смисла ништавила. Будин егзистенцијални однос према свијету и животу није никаква мисионарска склоност за проповиједање "једне истине", јер за сваког мислиоца постоји његова истина, што нарочито долази до изражаја у Бидиној поеми Носорог:

"К'о јелен у шуми ничим неспутан
што иде на пашњак када год хоће,
буди мудар, чувај неовисност,
осамљен се крећи као носорог.

———

Умакнувши борби гледишта, када
стигнеш на чистину, узми раван смјер,
Властитим знањем, а не вођен другим,

[286] Чедомил Вељачић: Филозофија источних народа I, Накладни завод Матице хрватске, Загреб, 1982, стр. 112.

осамљен се крећи као носорог".[287]

Будистички монах је спреман за подношење патње и спутавање жеља, одрицање и утјеху:

"Ту ти је била стара колиба. Желиш ли нову колибу?
Окани се жеље за колибом, просјаче, болно је увијек,
ново кућење.

Човјек се дружи с човјеком, човјек се тјеши човјеком;
човјек се о човјека опире, човјек је отпор човјеку.
Чему онда служи човјек, или људско покољење?
Кани се људи, иди - и смислено се одупри гомили".[288]

Буда се одрекао свијета по дубокој егзистенцијалној и етичкој спознаји његовог ништавила и ништавности, наглашава Вељачић.

Његова основна полазна теза гласи: "Свијет није ништа ни по себи ни за себе".

Ж) Допринос етици у каснијим будистичким традицијама

Касније будистичке традиције махајана, тантрајана, зен будизам и све имају коријене у оригиналним учењима Буде и са хинајана традицијом дијеле његове основне доктрине несебичности, несталности и патње. Међутим, њихове технике комуникације и полазишта имали су различите правце.

У вези са етиком будизма, централна тачка око које су махајна и тантрајана отворили свјежу линију истраживања било је питање да ли сви треба да теже да буду Буда или би неко требао бити задовољан престанком патње, прелажењем у стање савршенства које се назива арахант. Махајанисти су сматрали да умјесто стицања просвјетљења као Будине дисциплине, сви би требало да теже да постану Буда како би могли помагати другима. Према томе, махајанисти као и поборници тантрајане, сматрали су да посто-

[287] Чедомил Вељачић: Пјесме просјака и просјакиња, В. Маслеша, Свјетлост Сарајево, 1990, стр. 7 и 8.
[288] Исто, стр. 228.

ји виши идеал Бодхисатва, који је индицирао бесконачну предност другима и био израз најширих граница алтруизма. Буда је просвијетљен, а Бодхисатва је онај који тежи да буде Буда. Различити животи Бодхисатве посвећени су практиковању посебних врлина, као што су: милосрђе, стрпљење, труд, медитација и мудрост. Бодхисатва настоји да се идентификује са ослобођењем других. Тантрајана је дала јаку спрегу оданости у религијску праксу са нагласком на симболизму и ритуалу. Како су се ови повезивали са езотеричним учењима, чини се да нису дали неки посебни допринос етици која се разликује од махајанистичке перспективе.

Падамасири де Силва у разматрању каснијих будистичких традиција аргументује: "Ријеч зен је еквивалентна ријечи дхиана из санскрита и значи медитацију. Потиче са кинеског тла и дубоко је била концентрисана на праксу медитације. Међутим, била је критичка у вези са моралним правилима и ритуалима који су практиковани снагом конвенционалности. Кад се традиција превише заглави у правилима и процедурама, средство може постати само себи циљ. Исто тако, обилате филозофске и сколастичке динстинкције које су се јавиле у индијској традицији након Буде задржале су дубоку традицију медитације коју је Буда започео, тако су зен мајстори користили приче, парадоксе, поредбе и медитацијске вјежбе зване коан, како би продрмали конвенционални ум заглављен у правила и процедуре. Ово је корисна перспектива за практиковање моралности прије него теорија етике, али ипак, наглашава да је пракса моралности повезана са унутрашњом трансформацијом индивидуе. Тако да зен мајстор долази до парадокса да зен почиње гдје се моралност завршава".[289] И раније и касније традиције будизма настављају се као живе у различитим дијеловима источног свијета, а њихов утицај се простире и на Запад. Док етика будизма утиче на свакодневни живот својих сљедбеника, постоји велика мјешавина ритуала и конвенционалних пракси сваке културе који могу бити и помоћ развоју учења Буде, али и сметња. Будизам наставља да живи у људским умовима на различитим нивоима, од рутинске праксе и ритуала, интелектуалних

[289] A Companion to Ethics, Edited by Peter Singer, Basil Blackwell Ltd. 1991-1993, Reprinted 1993 (twice), 1994, Blackwell Publishers, Oxford 1999. стр. 67.

одражаја и дебата до дубље личне потраге која има своје коријене у будистичкој медитацији.

Моралност се у индијским условима односи на морално владање и моралне вриједности. То су својства духа која се манифестују било у ријечима, било у тјелесним акцијама или мислима. Добар морал обухвата добре тјелесне акције, добре вербалне акције и прошићавање које се односи на начин егзистенције.[290] У будистичкој традицији принципи који управљају људским понашањем повезују карактеристично стање човјечанства (патња, тјескоба, недаћа), изазване основним злом (жеље) са крајњим циљем будистичке тежње, односно потпуним просвјетљењем и нирваном. Будистичка етика велича она становишта и видове понашања који помажу човјечанству на путу ка коначном циљу трансценденталног просвјетљења; као посреднички критеријум и важан циљ повољног и ваљаног поновног рађања: све што доприноси томе циљу треба подстицати, а што га омета оповргавати или одбацивати:[291]

Краљ Брхадратха каже у Мантри упанишади да су сва уживања у људском тијелу заражена жудњом, бијесом, грамзивошћу, обманама, страхом, завишћу, глађу, жеђу, старошћу, болестима, тугом и другим патњама и мукама. Избављење и ослобођење од невоља, болести и свих тешких стања је изузетно значајно: "У филозофији и религији могу се уочити углавном два начина да се с патњом изиђе на крај. Први је да се патња осмисли (учини смисленом), а други да се установи да је патња илузија (нешто нестварно). На основу тога онда се формулишу и два пута избављења: морални (етички) и сазнајни (когнитивни). У првом типу решења патња се осмишљава тако што јој се придаје етичка функција, па се схвата као искушење, или казна. Патња је ту у функцији избављења, јер нагони човека на орално усавршавање и преображај који доводи до избављења. Когнитивно избављење почива на идеји да је патња последица човекове заслепљености, незнања, па је избављење пре свега сазнајног караткера и почива на стицању новог увида. У појединим учењима ова два типа избављења по правилу су повезана, с тим што је акцент на једном од

[290] Синиша Стојановић: Будистичка мисао, Белетра, Београд, 1990, стр. 81.
[291] Тревор О. Линг: Рјечник будизма, Геополитика, Београд, 1998, стр. 103.

њих или су, пак, етичко и когнитивно дати као етапе унутар јединственог процеса избављења. У тим случајевима етички преображај је припрема и предуслов за коначни, сазнајни преображај у коме се, поред осталог, сагледава и релевантност етичког поретка".[292]

За Индусе свијет није настао једном и заувијек, већ настаје из једног безобличног и неманифестованог стања у које се послије одређеног времена враћа и овај циклус се бесконачно понавља. У самсари човјек се реинкарнира и живот је без почетка и без краја, уколико се не постигне избављење. Смрт се у хиндуистичком вјеровању не сматра коначном, па је идеја избављења у тијесној вези са свим "самсаричким схватањем патње, односно живота као рђаве бесконачности". Тагоре у 82. пјесми збирке Певачеве жртве (Gitanđali) опомиње и констатује:

"Бескрајно је време у рукама твојим,
Господе! Нико не броји часове твоје.
Дани и ноћи пролазе, векови цветају и
вену као цвеће. Ти знаш да чекаш.
Столећа хрле једно за другим да малени
дивљи цветак усаврше.
Али ми немамо времена да губимо, зато
морамо да грабимо своју срећу. Пуки смо сиромаси
да би доцкан стигли.
И тако је, да време пролази, док га
свакоме дајемо ко наваљује, а теби остаје олтар
празан до краја.
На измаку дана пожурим, бојећи се да су
ти врата затворена; али видим да тамо има још
времена".

11. Шри Ланка

Шри Ланка (Цејлон до 1972. године) је држава у јужној Азији, односно на југоистоку од Индијског полуострва. Становништво чине: Сингалези, Тамили, Маури, Бургеси, Малајци и други. У

[292] Душан Пајин: Исходиште Истока и Запада, исто, стр. 116.

овој земљи је претежно сеоско становништво концентрисано у јужним и југоисточним регионима. Бави се узгојом каучука, чаја и кокосовог ораха, а у прошлости је главно занимање била пољопривреда, лов и риболов. У новије вријеме је највише запослених у пољопривреди, шумарству и риболову, а сточарство је недовољно развијено. У данашње доба знатно се улаже у рударство, рибарство, производњу електричне енергије, сировина у фармацеутској индустрији, нафте и још неке привредне гране. Индустрија се развија кроз државне инвестиције у малим предузећима, а оснивају се и државна предузећа.

Многе археолошке ископине потврђују да је Шри Ланка била насељена у преисторијска времена. У старом вијеку земљорадња је основно занимање становништва, а дјеломично је коришћено и вјештачко наводњавање. У то вријеме је дошло до распрада родовских заједница и формирања класног друштва са више малих робовласничких држава. Почетком нове ере ова земља постаје значајни центар транзитне прекоморске трговине и на тој основи постепено се развијају феудални друштвени односи. Сељацима се уводи кулук и разне даџбине у натури и новцу. Од 13. до 15. вијека постоји низ феудалних кнежевина које воде међусобну борбу па је исход те борбе образовање прве веће кнежевине Кенди која је захватала углавном централне области острва. Од 16. вијека постаје плијен колонијалних освајања великих сила.

Шри Ланка је статус доминиона добила 1948. године. Послије многих превирања на власт је 1977. године дошла Уједињена национална партија. Најстарији књижевни текст у Шри Ланки је будистички канон писан на палијском језику који је из Индије пренијет око 3. вијека п.н.е. Синхалешки језик је овдје био у употреби још у 5. вијеку п.н.е, али су се писци најчешће служили палијем и ова земља је касније остала једно од најважнијих упоришта палијске књижевности.

Од најстаријих времена на синхалешком је мало сачувано: своди се то на неколио стотина стихова у записима на зиду, коментаре уз фреске, као и списе из 10. вијека о реторици. Постоје преводи синхалешких текстова на палијски језик, али сачувани нису старији од 12. вијека. По сачуваним списима може се утврдити да синхалешка књижевност достиже врхунац у 15. вијеку када настаје већи број спјевова са мотивима из будистичке традиције.

Чувено филозофско дјело из тог периода је Saddharma-ratnakaraja (Драгуљ доброг учитеља) које је написао Вималакирти. Тада се јавља омиљени облик сандеша поема који се сачувао до нашег времена.[293] Доба колонијалних освајања и унутрашњих борби од 16-18. вијека довело је до опадања књижевне активности, али најзначајнија дјела у том периоду потичу од пјесника Алагијавана Мохотала и будистичкг писца Веливита Сарананкара. У 19. вијеку књижевници у Шри Ланки стварају под европским утицајем, а у 20. вијеку јавља се већи број прозних писаца у чијим дјелима се велича будизам насупрот хришћанству, а обрађују се социјалне теме и заузима критички однос према примитивизму и празно-вјерју.

[293] Мала енциклопедија Просвета,3, По-Ш, Просветга, Београд, 1986, стр. 1003.

XIV. ОБИЧАЈИ, МОРАЛНА ПРАВИЛА И НАЧИН ЖИВЉЕЊА И ПОНАШАЊА НАРОДА ЈУГОИСТОЧНЕ АЗИЈЕ

"Чојекова несрећа долази од претјеране жеље"
(Источњачка мудрост)

Југоисточна Азија већином је полуострвска и острвска. Обухвата већи број земаља међу којима се истичу: Цејлон, Индонезија, Бурма, Тајланд, Камбоџа, Вијетнам и Лаос и др.

На територији Индонезије живјели су људи од најстаријих, чак праисторијских времена. На Јави су нађени фосилни остаци човјека из прастарих времена и заједно с налазима у Кини представљају драгоцјене податке за утврђивање човјековог развојног пута.

Од најстаријих времена становништво се највише насељавало из Азије, а мање из Аустралије и Меланезије. Индонежани су у дугом току историје највише насељавали унутрашњост земље и бавили се ловом и земљорадњом, док су Малајци највише насељавали приморске предјеле и њихово главно занимање била су развијена земљорадња, рибарство, трговина и гусарство. Још прије нове ере у Индонезију долазе Индуси и под њиховим утицајем формирале су се прве државне творевине.

Вратимо се географском положају и још неким карактеристикама Индонезије: Она је острвска земља, смјештена у југоисточној Азији, са обје стране екватора, између Индијског и Тихог океана, копнене Азије и Аустралије. Ова земља обухвата највећи дио Малајског архипелага (6040 насељених и 7637 ненасељених острва) - Велика Судска острва Суматру, Јаву, Целбес, Мала Судска острва Бали, Ломбок, Сумбаву, Сумбу, Флорес, Тимор, затим Малучка острва, као и западни дио острва Нова Гвинеја од 1976. године. У прошлости становништво се највише бавило земљорадњом и ловом. Становништво припада малајским етничким групама (Јаванци, Сунди, Мадурци, Кинези, Папуанци. Индо-

незија је земља са многобројним остацима прошлости, заосталости и неписмености. Највећи дио територије је покривен прашумама, а изнад 1500 метара буја суптропска вегетација. У новија времена постоје плантаже каучука, кафе, чаја, кокоса, кинеског дрвета и другог. Послије ослобођења извршена је национализација електричних и трговинских предузећа, банака, хотела, жељезничког и ваздушног саобраћаја. Дошло је до експлоатације нафте и гаса, рудног блага, шума и развоја индустрије. У овој земљи велика су улагања страног капитала, нарочито јапанског, америчког, њемачког, канадског, холандског и др. Језик је индонежански, писмо латиница, а говори се преко 200 језика и дијалеката појединих етничких група.

Најзначајнији историјски догађаји у 8. вијеку у југоисточној Азији је успон велике државе краљева Shailendra (Shailendra значи "господар врха свијета"). Ови краљеви су успјели ујединити хиндуизиране градове Индокине, Суматре, Јаве и Малаје и већину других мањих острва, развити пољопривреду и надзирати трговину. Своју резиденцију су 778. године пренијели на Јаву. О овим утицајним владарима има мало података, али историчари и писци, посебно арапски, славе сјај и богатство земље, називају је Забагом, а њене владаре махарацама. Shailendre су у 8. вијеку постигли врхунац свога развоја, али су током 9. вијека Камбоџа и Јава успјеле да збаце тај јарам. Ова династија је у 10. вијеку била још јака и тек су је у 11. вијеку покориле Chole које су имале јаку флоту и савезнике у Јави и Камбоџи.[294]

У 13. вијеку у великом броју Арапи долазе у Индонезију, баве се трговином, оснивају низ муслиманских држава па долази до продора ислама са елементима арабљанске културе. Кинези су кроз средњи и нови вијек насељавали Индонезију и бавили се земљорадњом, рударством и трговином. Највећи број дошљака стопио се с Малајцима. Ова земља је све до најновијег времена била политички неуједињена, али ниједном освајачу није пошло за руком да је заузме цијелу. У 13. вијеку Кублај-кан је успио да покори неке државе и убире данак. Од 16. вијека почиње колонизаиција територије Индонезије. Експлоатација је била најприје примитивна и односила се на данак у натури од земљорадника, а у

[294] Велика илустрована повијест свијета, Отокар Кершовани, Ријека, 1976, стр. 3668.

18. вијеку трговачки капитал монополисао је цјелокупну трговину зачинима и другим производима.

Капиталисти великих држава, са изразитим колонијалним претензијама, подизали су плантаже, вршили вјештачка наводњавања ради што потпуније експлоатације природних богатстава. Усљедиле су године борбе за независност, Годие просперитета под руководством Сукарна, припадање покрету несврстаних, разна превирања, а у посљедње вријеме улаже се напор за сређивање прилика у земљи и постижу одређени резултати.

Језици који се употребљавају у књижевности Индонезије су језици народних група које су у 3. и 4. миленијуму п.н.е. насељавале простор иза Индије и острва Малајског архипелага, чији су остаци присутни и данас на великим острвима. На тим језицима је створено неколико значајних књижевности у којима разликујемо четири периода: најстарији прехинду, хинду-будистички, исламски и модерни период.[295] Књижевност се развијала на дворовима принчева и феудалаца од 7-15. вијека и то највише химне и похвале у њихову славу и то већином на јаванском језику, или санскриту. У исламском раздобљу од 15. вијека књижевност се развија брже и јаче, нарочито на средњој и источној Јави. У 20. вијеку јача утицај индонежанског језика који постаје службени и на њему се јавља модерна књижевност.

Индонежанска умјетност је била под утицајем индијске културе са елементима кмерске, а на свјеверним дијеловима острвља кинеске. Локални елементи су присутни на предметима из мегалитских гробница, у фолклору и при изради скулптура. Фрагменти камених рељефа из 5. вијека на Борнеу и Целебесу сматрају се најстаријим остацима умјетности, посебно зидног сликарства. Најзначајнија умјетничка дјела остала су на Јави и развијала су се у два стилска правца: источњојаванском и средњојаванском. Остаци најтипичнијег средњојаванског стила представљају осам шивинистичких храмова из 7. вијека који су подигнути у вријеме краљева Саилендра. Подигнути су још много импресивни храмови, израђене скулптуре Буде, терасасти брежуљци, обложени каменом и доста других умјетничких остварења из разних периода развоја ове земље.

Краљевина Тајланд се називала до 1932. и 1946-1949. године, али је нови назив Сијам. Држава Сијам се налази на југоистоку Азије у централном дијелу полуострва Индокине и на сјеверном дијелу Малајског полуострва. Посједује могућност изласка на Тихи и Индијски океан. У Сијаму се налази низија у сливу Менама, у источном дијелу висораван Корат, а између њих су високе планине на сјеверу и југу. Становништво сачињавају Таи-народи-Сијамци, Лаошани, потом Кинези, Малајци и друге етничке скупине. Језик

[295] Мала енциклопедија, Просвета 1, A-J, Просвета, Београд, 1986, стр. 888.

и писмо су тајски, а у употреби су лаоски, кинески и малајски језик, док је знатан дио становништва неписмен.

Феудални односи су оставили велики траг у овој земљи, али су 60-их година прошлог вијека развијени капиталистички односи и дошло је до наглог продора јапанског, америчог, западноевропског, британског и неких других капитала. Под њиховом контролом налази се производња каучука, експлоатација тиковног дрвета и калија, важније индустријске гране, саобраћај и банке. У пољопривреди преовлађују велепосједи и ситна имања сиромашних сељака. Овдје су заступљене производње пиринча, шећерне трске, памука, кукуруза, банане, кокоса, кикирикија, кафе, чаја, сусама, зачина, ананаса и многих других култура. Сточарство има значајно мјесто у привреди ове земље, затим морски и ријечни риболов, бродоградња и занатство.

По археолошким ископинама утврђено је да су старосједиоци Тајланда били Мони, Кмери и Индонежани. Негдје у 8. вијеку продрло је у Тајланд монголско племе Тај, за неколико наредних вијекова успјело да асимилира старосједиоце и учврсти власт. Средином 14. вијека Рамадипати оснива прву јединствену краљевину. У 19. вијеку постаје полуколонијална земља са јаком доминацијом Велике Британије, САД и Француске. Државни удар у Тајланду извршен је 1932. године и краљ Рама VII је био приморан да проведе низ економских и социјалних реформи а његовим одласком с власти Тајланд постаје уставна монархија у којој је краљ сам симбол власти. У Другом свјетском рату је савезник Јапана. Послије завршетка рата слиједили су државни удари и преврати и такво нестабилно стање је присутно чак и у данашњем периоду.

Важно дјело тајландске књижевности су анали Понгсавадан који су различите вјеродостојности и често недосљедни. Ту посебну пажњу заслужују фантастичне приче и многи догађаји везани за оснивање тајске престолнице Ајутхаје. Као и у другим земљама, срећу се уобичајне приче из прошлих живота Буде и приче о различитим свјетовима инспирисане старом индијском традицијом. Најзанимљивије верзије потичу из 14. и 15. вијека. Вјерских елемената има у драмама, поезији и романима. Од Кмера су преузели пантомимску игру, а као и у осталим дијеловима југоисточне Азије, тако и овдје, је популарно позориште сјенки. Поезија има своје особености које се заснивају у техници израде стихова која се заснива

на хармонији и музикалности тонова, асонанци и алитерација, унутрашњој и завршној рими, те у дужини стиха.

Бурма је република у југоисточној Азији, на сјеверозападном дијелу полуострва Индокине: лежи на обали Бенгалског залива и Андаманског мора, између Кине на сјевероистоку, Лаоса и Тајланда на истоку, потом Индије и Бангладеша на сјеверозападу.[296] Високи планински вијенци иду правцем сјевер-југ, настављају се у Хималаје на сјеверу. Између њих су рјечне долине погодне за гајење пиринча. Становници су већином Бурманци тибетско-бурманског поријекла, Карени, Чини, Мони, Шани, Каја, Индијци и остале етничке скупине.

Бурма је у свом историјском развоју била аграрна земља, али се налазила под честом туђинском доминацијом. Од пољопривредних култура гаје се шећерна трска, памук, сусам, кикирики, дуван, пшеница, кукуруз; сточарска производња заузима значајно мјесто, а такође и узгој свилене бубе. Постоје повољни услови за наводњавање, а климатски услови омогућују и двије жетве годишње. И друге гране привреде заузимају важно мјесто у овој земљи на југоистоку Азије.

Становници Бурме су доселили са Тибета и у 11. вијеку и ујединили се у једну државу. Године 1287. државу је разорио Кублај-кан. Почетком 16. вијека обновљена је бурманска држава и проширила се на југ и запад, а у њу улази и Сијам. Прво почиње трговина са Португалцима, а касније стижу Холанђани и Енглези. У 18. вијеку Бурма је проширила власт на Асам у сјевероисточној Индији. У 19. вијеку Британци су водили неколико ратова против Бурме и она је постала провинција Британске Империје до 1937, када је успјела да добије дјеломичну аутономију.

По стицању независности у каснијем пеироду, све су се више заоштравале супротности унутар земље па је и војска интервенисала. Револуционарни савјет као врховни орган власти је под предсједништвом генерала Не Вина остао на власти до 1981. године и са нешто измијењеним стањем земља је наставила национализацију цјелокупне индустрије и аграрну реформу.

Бурмански језик припада групи индокинеских језика, тачније речено, његовом тибетанско-бурманском огранку. По предању

[296] Мала енциклопедија, Просвета 1, A-J, Просвета, Београд, 1986, стр.345.

познати писац раног будизма Будхагоша је у V вијеку отишао из Бурме у Шри Ланку, закалуђерио се и преписао будистички канон на палијском језику и пренио Бурманцима. Канон је био брзо прихваћен па су се почели писати коментари и самостална дјела на палију. У 14. вијеку појављују се јуначке пјесме по угледу на индијске и оне спадају у класичну бурманску поезију која говори о походима, борбама, моралу и обичајима. Велико раздобље од 16. до 18. вијека карактеристично је са доста панегиричких пјесама владарима, а појављују се и лирске пјесме елегичног и љубавног жанра. За 18. вијек је од великог значаја појава пјесника, драматичара, филолога, сатиричара и хроничара, док се у 20. вијеку појављују и писци романа.

Читава бурманска умјетност може се подијелити на три фазе: рана (2-7. вијек), класична (9-12. вијека) и период пропадања (послије 13. вијека). Дјела ране фазе настала су у доњој Бурми. Класични период обухвата архитектуру Пагана, града са преко 5000 храмова, насталих у периоду највећег успона бурманске државе. Тада се појављују два основна типа грађевина: ступе у храмовима и раскошна декорација. Многи храмови су били позлаћени и раскошно урађени. Послије 13. вијека умјетност на домаћем тлу јењава, па се осјећа снажно дејство кинеских умјетника, о чему се може констатовати: "Затим, долази период снажног утицаја Кине, нарочито крајем 18. вијека. Главни споменик овог периода је пагода Шве Дагон у Рангуну, Краљичин манастир и царска палата у Мандолају. Скулптура је, такође имала највиши домен у Пагану где је пронађен велики број скулптура и рељефа са мотивима из бурманске и будистичке иконографије".[297] Постепено је долазило до процеса бурманизације када почиње да преовладава локални утицај. Израђују се теже фигуре, а моделација је све мање прецизна. Користи се кмерски језик и писмо, а неписмено је око 50% становништва.

Кампућија се називала Камбоџа, затим Кмерска Република и налази се на југоистоку Азије, у јужном дијелу Индокине, на обали Сијамског канала. Поред простране низије која обухвата највећи дио простора ове земље, протежу се ниски планински вијенци на сјеверу, истоку и западу. Кроз историју је била аграрна

[297] Мала енциклопедија, Просвета 1, A-J, Просвета, Београд, 1986, стр. 346.

земља. Негдје 1960-тих година дошло је до индустријализације ове земље, унапређења пољопривредне производње, развоја саобраћаја и подизања стандарда становништва, али је то све било прекинуто америчком интервенцијом. Касније се одвија успорен раст и назадовање у привреди и култури. Паду привреде допринијела је и вијетнамска интервенција и присуство трупа овог завојевача у Кампућији. Од пољопривредних и осталих култура највише се производе: пиринач, кукуруз, маниок, каучук, памук, дуван, јута, банане, ананас, агруми, кикирики, бибер, кафа, чај, кокосови ораси; развијено је сточарство, живинарство, риболов, гајење свилене бубе и искоришћавање шумскг богатства, посебно тропског дрвећа.

Најстарији становници у Кампућији су Кмери који воде поријекло из Индије. У 6. вијеку овај народ ствара империју у чији састав улазе Кошиншина и Лаос. Једно вријеме су Кмери били покорени, али је услиједило ослобођење: Независност Кхмера успоставио је наново тек Jayavarman II (802-850) који је младост провео на двору Shailendra на Јави. Да се ранија криза државе не би опетовала, утемељио је Roluosu, уз помоћ једног брахмана, средишњи државни култ божанског краља Девареје, у чијем се идолу, лингаму сједињују врховни бог заштитник и усуд земље са судбином владара. Jayavarman је испрва премјестио престолницу у брда Кулен, но ускоро је ипак поспјешио колонизацију плодне низине око Тонле Сапа".[298]

Највећи процват културе Кмера остварен је у 11. и 12. вијеку, о чему и данас свједоче остаци старе престолнице Ангкора, коју су азијски народи назвали "Величанствени Ангкор". Ипак, раздобље проспритета није дуго трајало, већ у 13. вијеку држава и култура Кмера опадају под налетом племена Таја са сјевера и Анамита са истока. Мјешавином тих племена и Кмера настао је данашњи народ Кампућије. Ова земља је у 15. вијеку била у вазалским односима према Сијану, а под протекторат Француске ступила је 1863. године. Кампућија се бори за независност дуги низ година на унутрашњем и спољашњем плану, у чему мање или више успијева, зависно од јединства у земљи и међународних политичких и економских кретања.

[298] Велика илустрована повијест свијета, Отокар Кершовани, Ријека, 1976, стр. 3671-3672.

Најстарији писани споменици у Кампућији односе се на деификацију владара уписаних на камену, у раздобљу од 7. до 14. вијека. Старији текстови који су пронађени на санскриту, а млађи на кмерском језику, од 11. вијека су још увијек под утицајем првог језика, али не изостају писани документи и на палију. Неопходно је имати у виду: "Између 14. и 18. вијека пишу се морални трактати у стиху у којима се одражавају културна клима са елементима будистичке етике, такође хронике и анали дворова, позоришни комади и легенде".[299] Од 19. вијека велику популарност стиче роман, а развијене су народне приче, бајке и басне. Прозна реалистичка дјела која се односе на ратну и мирнодопску проблематику појављују се тридесетих и четрдесетих година 20. вијека.

Умјетност Кампућије у великом временском периоду од 5. до 14. вијека налазила се под јаким утицајем Индије, уз наглашене локалне каратеристике. На тлу Кампућије налази се један од највећих храмова на свијету и то је кмерски храм Ангкор- Вата из 12. вијека са бројним терасама, стубовима, кулама и светилиштима. Умјетност браманског поријекла највише је дошла до изражаја у Бајону, главном храму Кмерске престолнице Ангкор-Том, гдје се налазе огромна попрсја будистичких светаца, бројне скулптуре и изврсна декорација.

Вијетнам је такође држава на југоистоку Азије и протеже се дуж лијевог дијела полуострва Индокине, уз обале Јужнокинеског мора. По поријеклу припада јужнокорејској групи народа који улазе у састав жуте монголске расе. Вијетнамци су настали током првог миленијума мијешањем и прожимањем разних старих етничких заједница Јужне Кине и сјевероисточне Индокине. Поред Вијетнамаца, засупљени су Таи, Кмери, Кинези, Муонг, Нунг и Мео. Главно занимање Вијетнамаца је земљорадња, а узгајају се пиринач, шећерна трска, кукуруз, маниок, батата, памук, јута, соја, кафа, чај, кикирики, банане, кокос, каучук, дуван и друге културе. Развијено је сточарство, затим риболов, шумарство и рударство, а у новије вријеме извршена је привредна реформа и велики напредак се биљежи у многим привредним гранама. Индустријализација је била поремећана неоклонијалистичком политиком

[299] Мала енциклопедија Просвета 2, К-Пн, Просвета, Београд, 1986, стр. 205.

САД и ваздушним бомбардовањем током неколио година (1964-1972. године).

Слично цијелој Индокини, Вијетнам је све до 13. вијека био у зависности од Кине. У 13. вијеку долази до оснивања државе Анам која је егзистирала до 17. вијека и обухватала читаву територију Вијетнама. Поново у кратком периоду 18. вијека заједно са Индокином налазио се под кинеским утицајем. Од 16. вијека почела су интересовања Европљана за Вијетнам, прво Италијана, па онда затим стижу Холанђани, Енглези и Французи у 17. вијеку. Вијетнам је морао током дужег периода историје да води борбу против колонијалних претензија великих сила. Рат против Француза Вијетнамци су водили осам година и завршио се побједом вијетнамске армије. Међународним посредовањем Вијетнам је био подијељен на Јужни и Сјеверни Вијетнам. Ослободилачки покрет Јужног Вијетнама наставио је борбу за ослобођење која је 1960. године прерасла у ослободилачки рат, а од 1962. године у борби против ослободилачких снага овог народа непосредно су се ангажовали САД. Вијетнамски ослободилачки рат (1960-1975) је побједоносно завршен и 1976. године створена је јединствена вијетнамска држава.

Традиционалне религије у Вијетнаму су анимизам, култ предака, будизам и конфуцијанство, наглашава П. Влаховић. Језик којим се служи народ Вијетнама припада кинеско-тибетанској групи језика и распрострањен је у Вијетнаму, Лаосу, Кампучији и Тајланду. Први период развојне писане вијетнамске књижевнсоти појављује се прилично касно и захвата период од 10. до 14. вијека. У претходном времену које захвата више од хиљаду година Вијетнам је био под политичком доминацијом Кине, а њен културни утицај се одржао и знатно дуже. Дјела која су писана кинеским идеогамима налазе се под снажним утицајем будизма. Познати су стихови Чанг Тхај Тона и његова сина, затим поезија већег броја будистичких монаха. Развој књижевности на вијетнамском језику веже се за раздобље од 15. до 18. вијека, али се не зна вријеме тачног почетка, премда се из љетописа види да је Нгујен Тхјуен писао стихове помоћу вијетнамског калиографског писма. Вријеме процвата вијетнамске књижевности везнао је за 18. и почетком 19. вијека, али долази до дубоке кризе и појаве сељачких устанака. Дотле је конфуцијанство проповиједало покорност монарху, оцу и

учитељу, али нове идеје хуманизма, формирају се на поимању људске среће и слободе, гдје се велика пажња посвећује људској јединки и њеним жељама и стремљењима. Појављује се жанр поеме чуен, у којој се као основна људска осјећања славе љубав и аскетска вјерност моралним обавезама. За лирску поезију 18. вијека карактеристично је да истиче дјела покретача и учесника сељачких буна. У пјесмама се на алегоричан начин изражавају љубав и слобода, мужевност и презир према феудалним наметима и невољама.

У 19. вијеку започиње борба за ослобођење и књижевност се надахњује борбеним духом, критиком феудалних господара и заосталости, док у 20. вијеку долази до народноослободилачког покрета и нова књижевност се развија под европским утицајем, али не изостаје патриотска и хуманистичка проблематика. Вијетнамска уметност одражава сложени пут историје овог народа. Археолошке ископине у Донг Сону из 4. вијека п.н.е. и 1. вијека н.е. показују да је материјална култура сродна са оном у Индонезији и Филипинима истог периода.

Побијене су многе тврдње старих истраживача југоисточне Азије да постоје само двије културе и то индијска (Камбоџа и Лаос) и кинеска (Вијетнам). Тиме су све друге културне традиције биле доведене у питање.

Највећи процват вијетнамска умјетност је доживјела под кинеским утицајем од 15. до 16. вијека, с тим да је кинеска умјетност префињенија и савршенија, а вијетнамска примитивнија, грубља и ближа народу. Позната је статуа у храму Бут Тап из 16. вијека са хиљаду руку. Вијетнамци су били прави умјетници за израду предмета од дрвета, па су се прославили израдом скулптура, музичких инструмената и ремек дјела архитектуре. Од давнина су познавали технику инкрустације и сликања лаком. Са европском колонијалном влашћу стигао је утицај европске културе и умјетности.

Лаос је континентална држава на Индокинеском острву и налази се на југостоку Азије. Претежно је планинска земља, али постоје равнице на југу и котлинама ријека које су повољне за земљорадњу. Становници ове земље су: Лаошани, Таји, Тајланђани, Шани, Мјао, Кмери, Вијетнамци, од којих је најбројније домородачко матично становништво. Језик и писмо су лаоски, али је велики број становништва током историје био неписмен, што је изражено и у новија времена. Лао спада у ред најнеразвијенијих земаља у свијету. Овакво стање је посљедица феудалне заосталости из прошлости и фанцуске колонијалне владавине.

Религија је будистичка, анимистичка, локални култови и нека друга вјеровања. Пољопривреда чини окосницу развоја и главни земљораднички производи су пиринач, кукуруз, маниок, кромпир, памук, дуван, кафа, соја, опијум, лимун, наранџа, банане, ананас, кинеско дрво и друго. Заступљени су сточарство, живи-

нарсто и ескплоатација рудног блага и водене енергије. Саобраћај и многе индустријске гране су слабо развијене због дуговјековног феудализма и колонијалне доминације.

Лаос је био под француском колонијалном управом од 1893. године. Стално је тињала борба за ослобођење, али су били изражени и унутарњи сукоби. Ова земља је постигла независност 1954. године и након тога се изјаснила за принципе политичке коегзистенције. Женевски уговор о неутралности и повлачењу страних трупа потписан је 1962. године. И након стицања независности стање у земљи није срећено. Америка је у рату с Вијетнамом непрестано бомбардовала територију Лаоса. Послије завршетка унутрашњих борби и стране интервенције постигнут је споразум о образовању коалиционе владе између САД и три вијетнамске државотворне стране. Стање у земљи је и даље тешко, али је дошло до укидања монархије.

Најважније мјесто у књижевности Лаоса заузимају двије легенде - хронике: једна говори о стварању свијета и појави првих људи на земљи, те о владавини првог краља; друга је ближа историји и садржи предања о стварању лаоске државе у XIV вијеку, потом о политичкој и вјерској хронологији. У свим родовима заступљена је будистички палијски канон. Из средњег вијека сачувана је стручна литература која се односи на области граматике, медицине, космологије, астрологије и магије, као и романи у прози и стиху који су богати легендама и митологијом. Постоје и народне умотворине које се односе на љубавну лирику, пјесме уз рад, шаљиве пјесме, приче и басне које је стварала народна машта при сеоским пословима, на вечерњим дружењима, приредбама и слично. Преовлађује лирика, док се епика готово и не помиње. У овој земљи су од давнина поштовани добри духови, култне радње, а били су поред будизма, заступљени облици магије и разне врсте сујеверја. Из будистичке традиције прихваћени су аскетизам, жудња за прочишћењем и једна врста пасивизма. Вијековима су били присутни заосталост, неслога, служење туђину и једна врста поданичог менталитета.

Малезија је држава (монархија) која се налази на сјеверу Борнеа, која одваја дио Јужнокинеског мора и припада групи земаља југоисточне Азије.

Рељеф је планински, али посједује и приморксе равнице богате ријекама, биљним покривачем и тропским шумама. Становништво чине Малајци, Кинези, Дијаци, Индуси и Пакистанци. Служе се малајским језиком, а користе латиницу и арапско писмо. Куће у Лаосу су правоугаоног облика са крововима на двије воде. Посједују породичну зграду, а постоје и "велике куће" у којима станују поглавице, а исте се по потреби користе за састанке мушкараца и смјештај бродова. Одјећа се прави од биљних влакана и она је веома оскудна. Украшавају тијело бојењем и тетовирањем. Бојење је заступљено у изради предмета домаће радиности. Начин привређивања је прилагођен природним условима. "Гаје разноврсно биље, а уз то лов и риболов имају знатну улогу у њиховом привређивању. Од биљака гаје таро, јам, батате, затим разне врсте палми, међу којима су саго и кокос. Земљу за обраду добијају и припремају је крчењем и паљењем. Од оруђа познају штап ('прљ') и стрелу. За превоз користе чамце с једрима од асуре и пловком са стране који служе за одржавање равнотеже".[300] Основу породичног живота у овој земљи представљају матријархат. Поглавице и врачеви се посебно поштују и награђују. Овај слој људи образује посебне свјетовне и вјерске сталеже. Учестало становници ове земље одржавају разне свечаности са магијско-религиозним садржајем. Изузетне церемоније се посвећују рођењу дјетета, његовом пунољетству, затим вјенчању и сахрани. Мноштво обреда и обичаја прати пољопривредне радове. Код Малежана је заступљен култ лобање, а раширена је и институција 'тајних мушких друштава'. Жвакање бетела и вјеровање у магичну силу ману илустрију нам само нека од обиљежја старосједилачког малежанског становништва из давних времена.

Територијом данашње Малезије владали су Малежани и још неки народи који су је покоравали и држали у зависности током историје. Португалци почетком 16. вијека освајају упориште Малани, али их у 17. вијеку потискују Холанђани. Крајем 19. вијека превласт у овој земљи стичу Енглези. У току II свјетског рата Малезија је била под јапанском окупацијом. Касније се образује Федерација коју су сачињавали Малајска Федерација, Сабах, Сараван и

[300] Петар Влаховић: Народи и етничке заједнице света, Вук Караџић, Београд, 1984, стр. 196.

Сингапур који 1965. године иступа из Федерације и организује самосталну државу.

Малезијска књижевност почиње се развијати са појавом ислама. Најстарије књижевне творевине су изреке и узречице које чине природни прелаз на поетске форме. У 17. вијеку јављају се пјеснички облици сјаир и пантум. За оснивача малезијске модерне прозе сматра се Абдулах Б. А. К. Мунши, истакнути хроничар и путописац. За 20. вијек је карактеристично да се романи пишу под европским утицајем, али у Индонезији и Малезији преовладавају узори муслиманског романа и путуписа. По својим етничким карактеристикама, вјеровањима и обичајима нарочиту пажњу заслужује Мелпа, етничка заједница Папуа - Нова Гвинеја у Меланезији. Сматра се да су преци Мелпа веома давно дошли у Меланезију и живјели око планине Хаген у централним висоравнима Папуа-Нова Гвинеја.

Овај народ је до доласка Европљана био изолован. Сусрет с Европљанима био је срдачан због тога што су видјели да они носе бисерне морске шкољке које су их подсјећале на извођење обредне игре 'мока'. Постојала су разбацана станишта мушкараца и чланова њихове породице. Жене су боравиле одвојенео за вријеме менструалних циклуса, а мушкарци су ноћивали одвојено од других укућана. Приликом вјенчања младожењини рођаци и пријатељи су богато даривали младу. То је била једна врста куповине невјесте која се обавезивала на рад и помоћ мужу и на тај начин је могла да учествује у обреду 'мока'. У насељу се налазио простор гдје се обављају заједничке обредне свечаности на одређеној удаљености од централне племенске куће у којој су се по њиховом вјеровању окупљали духови предака. Раширено је било вјеровање у претке и њихове моћи. Духови умрлих су бринули за своје сроднике и чували морал заједнице, а преступнике кажњавали болешћу. Гријехови су се могли искупити исповиједањем и приношењем жртве. Старјешина је уживао велики углед и поштовање, економски престиж; имао је више жена и око врата носио рабош на којем се видјело колико има дужности у заједници. У племенским скупинама је постојала хијерархија положаја и дужности, затим подјела рада између мушкарца и жене. Вршена је праведна расподјела материјалних добара, премда су постојали и сиромашни мушкарци који се нису могли оженити.

За Мелпе у старом периоду важе ова одређења: "У претколонијалном периоду били су познати ратници. Због тога вредности везане за част, понос, храброст и јуначка дела још увек живе у схватањима мушкараца, макар и у подсвести. Захваљујући томе мушкарци се још и данас издвајају од жена. Сукоб између Мелпа и њихових суседа су били чести".[301] Временом се изградио посебан систем схватања на релацији непријатељ - савезник и то у духу родовске традиције. Јаке непријатељске заједнице нису међусобно склапале бракове па је физичка сила остајала средство у рјешавању сукоба. Крађа је била честа и покрадено се намиривало крађом, куповином и понекад отимачином.

Становништво југоисточне Азије чине различите етничке скупине, већином је везано за Индију, Кину, потом за још неке сусједне земље, а у новије вријеме изражено је дјеловање ислама.

Карактеришу га заосталост, примитивизам, туђински утицаји, изолованост од осталог дијела свијета и многа локална обиљежја. Развијени су анимизам, тотемизам, прозновјерје, индијске религије, посебно будизам, затим конфуцијанство које стиже из Кине и ламаизам са Тибета, те исламска религија, аутохтони магијско-религиозни садржаји и домаћи култови, нарочито култ предака. И поред разних тешкоћа и стране инвазије, развијала се материјална култура, о чему свједоче храмови и бројне друге грађевине.

Морално-етичке норме ових народа зависиле су од религиозног опредјељења. Прихватала се традиција Индије, Кине, Тибета и других утицаја сусједа. Ови народи су дуго живјели у биједи и немаштини, изложени експлоатацији и оданом служењу феудалним господарима. Подносили су стоички тираније владара, и страних господара, били упорни, издржљиви, гостољубиви, патриотски расположени. Његовали су посебне свечаности приликом рођења, пунољетства и сахране, а био је заступљен асектизам, жудње за прочишћењем, пасивизам, поданични менталитет. Под утицајем конфуцијанства владала је покорност монарху оцу и учитељу. У новије вријеме изражен је хуманизам, тежња за срећом, слободом и самосталношћу, али је јак притисак прошлости и традиције.

---

[301] Исто, стр. 198.

Земље југоисточне Азије посједују одређене особености, али се њихови језици још и данас равнају према индијском и темеље се на индијском алфабету. Прихваћена су индијска математичка и астрономска знања, као и земљорадничка, занатска и трговачка искуства. Због најезде варварских племена и народа, Индуси се од 6. вијека све више повлаче, тако да превлађује кинески утицај, а постепено се развијају и властита схватања, обичаји, навике и обрасци културе. Трговина, економија и ширење вјере брахмана и будиста утицали су на изградњу друштва по индијском моделу и посебно по угледу на ведски краљевски церемонијал.

У земљама које припадају југоисточној Азији владао је понос на индијске претке и њихова славна и јуначка дјела. Најстарији написи једнаки су написима Палава, али од 9. вијека превладава вјерски и културно утицај будизма краљевства Пала из Бихара и Бенгала. Свакако, треба имати у виду да домаћи обичаји и навике, вјера и традиција нигдје нису били потпуно уклоњени, ни превладани. Будизам и хиндуизам, као што је то случају у Индонезији, имају посве локалне одлике, различите од индијских узора; још се јаче разликују култови Камбоџе и још неких особених земаља. Посебне карактеристике вјере у државама југоисточне Азије јесте обожавање владара, који се обично поистовјећује са Шивом. То величање шивинистичког култа у краљевском облику било је јако распрострањено и вјеровало се да он утјеловљује духовну моћ божанског краља. По убјеђењу становника са острва Балија посјетом селу доводе се духови из храма да обиђу своје куће. Вјера овдје има особености: "Религија је на овом чаробном острву есенцијална као и рад. Породица обожава заједничке претке на породичном олтару, а свако село има свој храм. Иначе, увек постоје по три храма: пура пусех - храм порекла, у коме се поштују оснивачи села, пура деса - храм званичних церемонија које се тичу живих становника села и пура делем - храм мртвих у којима се славе божанства смрти и другог живота."[302] Особље храмова посједује физичку и моралну храберост, налази спокој, не тежи да остваре претјеране жеље и тиме постиже срећу. Иста осјећања и поступке свештеници преносе и на вјернике.

[302] Олга Московљевић: Земље лотосовог цвета, Гутембергова галаксија, Београд, 2003, стр. 186-187.

Ратовима су мушкарци обезбјеђивали превласт над женама и одржавали култ богињи плодности из којих су жене потпуно искључене. Са слабијим непријатељем становиници овог поднебља су, након међусобног обрачуна, успостављали размјену. Међутим, са јаким непријатељем је слиједила примјена физичке силе и слична средства за ријешавање сукоба или се настојало обезбједити помирење преговорима, даровима, уступцима и другим начинима. Има остатака матријархата, поштовања култова предака, извођења религиозних и обичајних церемонија у раскошним и величанственим храмовима и у природи. Већина становништва у овим земљама је сиромашна, али веселе нарави и простодушна. Склона је да изводи тешке послове, трпи, пати и поштује друштвену хијерархију, гдје локални владари и војсковође уживају велику моћ, економски престиж и поштовање.

Народи југоисточне Азије испољавају храброст, понос и спремни су да се несебично боре и жртвују за опште добро. Испољавали су многе елементе традиционалног живљења и цијенили част и достојанство човјека. У свјетској историји религија Непал има своје изузетно мјесто због култа женске енергије, званог амашкати, који чини дио њихових најважнијих вјера, хиндуизма и будизма. У Непалу људи обожавају Мајку земљу и Мајку људи, јер једна рађа храну, а друга потомство и та религија је и данас жива. Код Непалаца постоји паралелизам између секса и религије. И сам Буда је тврдио да је једино сигуран пут до нирване у тјелесном спајању човјека и жене. У једном будистичком спису сачувана је мисао: "Цео овај свет, почевши од Браме па до црва, одржава се захваљујући спајању мужјака и женке. Па зар се тога треба стидети, када је самог бога Шиву страст према једној девојци присилила да узме четири лица да би је могао гледати."[303]

Широм земаља југоисточне Азије налазе се храмови и други религиозни објекти посвећени божанствима на општем нивоу и онима локалног карактера. На свим просторима ових полуострва и острва, а и у континенталном дијелу, младићи и дјевојке врло лагано, лијепо и полетно играју уз традиционалну музику или без ње, понекад се маскама које представљају главе разних митолошких бића и чудовишта, али дешавају се ситуације кад шаман,

[303] Исто, стр. 131.

љекар - врач истјерује болест из свог пацијента. Ту су и оне свечаности у појединим крајевима и земљама које долазе из Кине. Међутим, класични и рафинирани индијски балет се разликује од свега што је присутно у Непалу и другим земљама. Будистичка етика се разликује од конфуцијанске која се састоји у покорности монарху, оцу и учитељу и оне су понекад испреплетене, али је доминација будистичке, с обзиром да је јачи индијски утицај. Оно што се не смије заборавити вриједи изузетне пажње, поштовања и дивљења: "Сви становници југоисточне Азије, укључујући и Кину и Јапан, вредни су као црви. То није случајно, разлози како историјски тако и сасвим практични и овоземаљски.

Све земље југоистичне и источне Азије увек су биле густо насељене. Иако су сви проповедали чедност, деца су се рађала као водени цветови. А простор је био скучен, земља посна, клима и ветрови често сурови: Ратови и амбиције разних самураја и царева узимали су данак у крви, мушкарци су уместо у поље пиринча ишли у долину смрти, укрштали мачеве, сабље и копља."[304] Рад је у овим земљама схватан као навика без које се не може одржати, зато су радили као мрави и пчеле од јутра до мрака. Код свих источњачких, па тиме и народа на југоистоку Азије, присутна је мудрост, шкртост у ријечима, смиреност, једна врста благог и неразвијеног осмијеха који је увијек плива на лицу, спремност да се подносе и најтежи ударци судбине, унутрашња самодисциплина и јако развијен осјећај дужности према божанству, старјешини и отаџбини. Фестивали, церемоније и ритуали који су везани за обраћање боговима и природи, годишња доба, радове у пољу, стоку у планини, претке, приношење жртава и друге свечане манифестације као магнет привлаче масе, беспријекорно се извршавају и досљедно приносе с генерације на генерацију. Традиција се не заборавља, успјешно се његује и живи у сваком колективу и појединцу. Књижевни, умјетнички, вјерски, друштвени и економски живот показују како ту дубоко и пресудно дјелују норме и конвенције индијског начина мишљења и будистички поглед на свијет и живот. Будизам је био мисионарска религија, што је утицало да се будистичка умјетност рашири у Азији па је обухватила Индонезију и Индокину. Наиме, сва је будистичка умјетност у основи потекла

[304] Милоје Поповић: Феномен Јужне Кореје, Књижевне новине, Београд, 1990, стр. 14 - 15.

по угледу на индијске узоре и служи се иконографијом која се појавила у колијевци будизма, у Индији. Умјетност југоисточне Азије садржи особне компоненте: "Иако под јаким утјецајем индијских узора, та умјетност није била пука провинцијска имитација. Извијесно је да су дјела будистичке умјетности југоисточне Азије оргиналне и снажне креације које се могу успоредити с највећим индијским дјелима. Утицај хиндуске умјетности није био тако дубок, јер се хиндуизам није толико раширио као будизам, али се унаточ томе њено дјеловање такођер осјетило у читавој југоисточној Азији. Недвојбено је највеће дјело храм у Ангору, који су неки стручњаци назвали најзначајнијим умјетничким остварењем индијског свијета."[305]

Умјетничка дјела надахнута хиндуизмом створена су такође на Цејлону, Јави, Балију, Камбоџи и Вијетнаму. Упркос изразитом утицају индијског начина мишљења, индијски норми и узора у политичком, друштвеном, културном, економском и вјерском животу, у југоисточној Азији се могу запазити и неке особености. Кастински систем који је преузет из Индије са његовом темељном подјелом на брахмане, кшатрије, вајшешике и шудре није био толико крут и досљедно спровођен као у самој Индији. Касте нису биле тако постојане и ригорозне с обзиром да су допуштале могућност женидбе с припадницима осталих касти. Кастински систем, односно кастинска припадност, није морала бити непосредно повезана с обављањем појединих занимања. Вриједно је констатовати да брахмани не заузимају тако несумњиво надмоћан положај као у Индији. Од божанства Шива је највише поштован.

Будизам је обухватио све области југоисточне Азије, прво хинајана, а онда као махајане - будизам. У Камбоџи је најупечатљивије извршно дубоко вјерско прожимање друштвеног живота, и то не само нижих слојева, него чак и краљева. Такав начин мишљења и понуђене идеје по којима је највиши циљ савлађивање земаљских несавршености и сједињење с Брахмом дошле су до изражаја у умјетничким дјелима изванредне љепоте, отмености и високих умјетничких домета. У цјелокупном животу, раду, стварању, моралу и вјеровању не могу се занемарити кинески, у извјесном дјелу исламски, а у новије вријеме европски утицаји.

---

[305] Велика илустрована повијест свијета: Отокар Кершовани, Ријека, 1976, стр. 3684 - 3685.

XV. РОМСКИ ОБИЧАЈИ И ТРАДИЦИЈА, НАЧИН ПРЕЖИВЉАВАЊА И УСТАЉЕНИ ОБРАСЦИ ПОНАШАЊА

"Ако хоћеш да преживиш, мораш бити ђаво"
(Ромска пословица)

Роми (Цигани) су индијска етничка скупина, претежно аријског поријекла, настањена је широм свијета. Постоји Лурска легенда коју сачињавају текстови иранског писца Хамзе ал Исфаханија и пјесника Фирдусија која се односила на Роме. Према легендарним предањима у Персију је у 5. вијеку на позив краља Бахрам Гура стигло десетак хиљада Лура који су били изврсни пјевачи и свирачи. И у данашње вријеме Роми се у Ирану називају Лури, што је синоним за Роме у Сирији и Египту, гдје, поред наведеног термина за Роме, постоје још називи Наувари, Гедоари и Зот. Прво именовање Рома забиљежено је 1100. године као Atsincana по основи Грчке ријечи Athigganien, што значи "не дирати" која је трансформисана у Atsinganein, да би добила дефитивно име Циганин. Овом имену се брзо губи траг и замјењује га назив "Египћанин", име које је везано за Роме који су у Европу дошли из Египта. У Великој Британији они добијају име Gipsy, у Француској Gitan, у Шпанији Gatanos.

И поред ових постоји још мноштво назива за ову етничку заједницу, али је најраспрострањенији Цигани, који није разјашњен и нема своје уточиште у ромској језику. Касније се називају Бохемијени у Чешкој, а кад су дошли у Француску донијели су са собом заштитна писма из чешких земаља. Временом је овај назив постао синоним за човјека који живи као скитница, а то је случај са називом Цигани. Цигани вјечно путују и мијењају своја боравишта под сунцем. Иначе, Роми су народ који путује и има их у свим дијеловима Европе и у читавом свијету. Поред назива Ром, који значи човјек и супруг, употребљавају се и други (Синти, Кале и Мануши). Постоје и многи називи племенског поријекла, већином

индијског, као нпр. Ловари, Тамари итд. Индија има више племена која европски научници називају "Циганима", али Роми имају своје сједиште у Бомбају, а њима се придружује и значајан број Панџабаца. У друштвеном животу Рома заступљени су архаични елементи. Код њих се формирају чврсто везане групе које се заједнички крећу по разним крајевима и баве најразноврснијим занимањима. Највише су израђивали предмете од дрвета, вршили ковачку дјелатнст, поправке разних предмета од метала, свирали и пјевали, припитомљавали животиње, изводили циркуске вјештине, продавали робу и организовали забаве на зборовима и вашарима. Циганке су се бавиле гатањем и осталим сличним активностима. Роми носе одлике становништва у чијој су средини насељени, а носе одјећу јарких и свијетлих боја.

Према истраживањима, име Ром кориштен је још у средњем вијеку у византијиским земљама, а њихов језик је према том имену називан Romani. Ово име потиче од појма Винзатија: Romanoi, односно Romania - житељ Романије, онај који говори ромски језик. Постоји и лингвистичко тумачење овог појма које претпоставља да је овај етникон настао од ријечи Roaman (Shib), што је једнако термину "циганси језик", док термин Rom значи човек - људи, који говоре циганси, ромски.

Роми се на простору бивше Југославије, према срединама из којих долазе дијеле на Турске, Влашке, Њемачке и Бијеле Роме. Евидентна су и многа локална имена која се дају Ромима и она настају у зависности од начина живота и занимања који се баве: Чергари, Гурбети, Вретенари, Коритари, Котлари, Дресери и други. У употреби су и називи, као што су: Јаћупи, Маћупи, Каравласи и још неки, што указује на пројекло Рома, односно одакле су стигли у данашење насеобине. Када су Роми напустили Азију, прво су доспјели у Предњу Азију, а одатле у Европу. Често су прогањани и убијани, посебно у Другом свјетском рату када су их фашисти немилосрдно уништавали, одводили у логоре и вршили разне друге репресалије и насиља над њима. Ромска је судбина тешка, неизвјесна, скитничка и са доста сјете и туге, али упркос томе Роми су весели, раздрагани, спремни за шалу, пјесму игру и мудра надметања. За ромски живот типичне су ове одлике: "Живећи вековима у туђим срединама, изложени прогонима, беди и веома тешком животу, упркос свему сачували су свест о заједничком по-

реклу, језик, обичаје и вјеровања, позајмљујући елементе културе оних народа са којима су долазили у додир. Деле се на настањене, полуномаде и номаде.[306]

Роми прихватају религију земље у којој живе. Ипак, они су остали вјерни магији коју дијеле на bahtali и bibahtali; односно на 'бијелу' и 'црну' магију и она је присутна у свакодневном животу ових свјетских луталица. Користе се различита средства да би човјек помоћу магијских чинова остварио оно што жели. Постоји читав корпус вјерских обичаја који у себи садржи циганski концепт чисто - нечисто (užo - marime).

Нарочито пажњу заслужују свечаности које су везане за Бибијаку и Црну Сару, а обје воде поријекло од индијске богиње Дурге. Ова слава карактеристична је само за нека индијска племена (Гурбети, Калдераши, Калеси), док су Роми исламског поријекла потпуно заборавили ово божанство. Највећу пажњу заслужује божанство Бибијака, које живи у шумама или високој планини, јер надвисује обичне смртнике и блиста као да је од сувог злата. То божанство, по вјеровању Рома, лети ноћу потпуо невидљиво, улази у куће и черге и показује се само одабраним и поштеним људима. Бибијака садржи идеалне особине и не мари за људским потребама; стога је она прелијепа, не говори, не једе и не пије. Кад завлада болест, она долази и односи болесног. Уколико Ром одсијече и поједе уво од мачке, пса или прасета, Бибијака га не може додирнути, нити му се приближити. Славље везано за Бибијаку је у марту, а за Црну Сару у мају и тада ходочасници из цијелог свијета долазе на југ Француске да би учествовали у свечаној манифестацији поводом ових празника.

Црна Сара се уз помпу и веселье износи из таласа, а слава која се односи на Бибијаку обично се, уз ромске ритуале, организује око неке вођке, најчешће крушке, која се онда назива Биби, по богињи у чију част се одвија прослава. Прије отпочињања прославе дрво се украшава цвијећем и црвеним тракама, а на дан светковине око дрвета се ставља посна храна, у већини случајева риба, пасуљ, пиринач и разноврсна алкохолна пића. Светковина започиње паљењем свијећа и пјевањем молитава: "За здравље Бибујаке и срећу Рома". Сваке године се одређује домаћин прославе ко-

[306] Петар Влаховић: Народи и етничке заједнице света, Вук Караџић, Београд, 1984, стр. 225.

ји служи мушкарце, жене и дјецу храном и пићем. Учесници овог великог славља благосиљају домаћина, а он им узвраћа благослов. Онда се слављеници разилазе кућама и настављају са весељем да би се пред саму ноћ окупили на вечеру код домаћина прославе.

Роми своју главну вјеру, која је мјешавина Ислама и Хришћанства на бази паганства, одржавају калемећи на њу извјесне вјерске норме других конфесија. Све те елементе они чврсто чувају и његују у својој вјери.

Код Рома постоје бројни обичаји:

- обичај о рођењу дјетета
- свадбени обичај
- рођендан
- имендан
- посмртни обичај
- побратимство и посестримство
- крсна слава (Ђурђевдан, Петровдан, Велика Госпојина, Света Петка-Параскева, свети Архангел Михаил, Свети Никола), Рамазан и Бајрам
- годишњи празници (Бадњи дан, Божић, Васуљица, испраћај зиме о Светом Атанасу - 31. Јануар, Марта, Покладе ускршњег поста, Тодорова субота, Тетка Бибија, Лазарева субота, Велики петак, Ускрс, Додоле).

Видно место код Рома заузимају мађија, ритуали, бајање, врачање, гатање, вероване у снове, вероване у надприродна бића (виле, вештице, змајеве, караконџуле, вампире).

У народној медицини су познати видари, хирурзи, врачи и жреци, а такође и ветеринари (ђамбаси).

Готово сви Роми славе 6. мај - "циганску славу", чак и они који су примили исламску вјеру и обичаје. Јагњетина се не једе до тога дана, пошто постоји вјеровање да једући јагњетину прије Ђурђевдана, човјек једе месо своје мртве дјеце. На дан славе јагње се коље прије изласка сунца, с тим да глава породице захваљује Богу што га је сачувао у току зиме, затим се јагње окреће у правцу сунца и нуди му се вода да се напоји. Овај чин се изводи у сврху праштања јагњета што ће бити заклано. Кад обави клање, домаћин маже крвљу јагњета чело свију укућана, јагњећом кожом мете и чисти кућу, а само јагње украшава врбовим гранчицама. Црна џигерица закланог јагњета на Ђурђевдан, по вјеровању Рома, има

магичну моћ. Сви облици и норме понашања код Рома се традиционално преносе и тумаче ријечима: "Наши стари су радили тако и ми радимо тако". Рођено дијете се код Рома "уводи" у свијет пресијецањем пупчане врпце, с тим да му се прво на главу стави црвена капа, а затим му се црвени вунени конац везује око руке, потом се справља амајлија коју дијете носи зашивену у одјећу. Све ове радње и поступци чине се да се дјетету осигура срећно и безбрижно дјетињство.

Суђаје након седам дана одређују судбину дјетета па мајка не смије да спава те судбоносне ноћи "да дјетиња среће не би заспала". По ромском предању суђаје живе на двору краљице Кашали која воли своје људе и посебно дјецу и "тка кошуљу добре среће". У слози и миру суђаје су заједно с краљицом саградиле дворац гигантске птице Чарни и ову грандиозну птицу прогута ватра сваких 999 година, а потом се она поново рађа и васкрсава из пепела

попут Феникса. Код Рома је увријежено мишљење да новорођенче треба прво да посиса десну дојку, зато што је у циганској традицији десна страна "добра страна", срећна и права, па омогућује прави живот и напредак. До пубертета постоје многи обичаји који прате живот дјетета и оно се разним обредима уводи усвијет одраслих.

Калдераши и Ловари до данашњих дана су сачували традиционалне ромске свадбе. У церемонијама везаним за свадбу младожења клечи на лијевом кољену, а млада на десном, лицем су окренути једно другоме. Појављује се кум, ставља комадиће хљеба на њихова кољена и посипа их сољу. Младожења устима узима хљеб са младиног кољена, а она то исто чини са хљебом на његовом кољену. Док млада и младожења једу хљеб, кум пјева и кроз пјесму благосиља: "Нека вас прати добра срећа. Чак да хљеб и со постану непријатељи, ви живите у срећи и слози".

Погребни обичаји су разноврсни и потичу од многих вјеровања, магијских радњи и празновјерица. Погребна свечаност зависи од религије којој припадају (ислам, католичанство, будизам, протестантизам...), али постоје и обичаји који су везани за вјеровања Рома, па и неке локалне карактеристике приликом сахране. Код Рома је најјаче вјеровање у вампире. Роми који путују у чергама сахрањују своје мртве тамо гдје се затекну, често без неких видљивих обиљежја, па отуда увјерење да не постоји циганско гробље, или га је тешко пронаћи. Роми су увјерени да невидљива нит дијели живот од смрти, на једној страни и свијет Рома и не-Рома на другој страни. За Роме правда има овакво значење: "Kris. Сама реч означава 'правду', не само у хуманом већ и у божанском смислу, што илуструје циганска изрека: 'Нека ме kris убије!?' (Te marel man o kris); Иста се реч употребљава и за институцију која решава разне спорове, од мањих несугласица до случајева који потпадају под европски кривични закон (у Индији се назива pančajat, савет петорице). Сматра се да реч kris потиче из грчог језика, мада се среће и у многим другим подручјима, чак у Индонезији, где се тако назива једна врста мача".[307]

Судија у споровима међу Ромима није наклоњен ниједној страни и дужан је да одговорно води исправну процедуру и одлучује који ће обичајни закон примијенити, као и о начину његове

[307] Цигани света, Југословенска ревија; Београд, 1988, стр. 23.

примјене. Пороту чине групе непристрасних посматрача. Ако дође до сукоба међу племенима и појединцима из различитих племена, онда о насталим проблемима расправљају и рјешавају их старјешина и племенски савјет трећег племена које је неутрално. Судија 'племенске части' ужива велико повјерење и поштовање, често постаје легенда и примјер кога треба слиједити па се о њему прича у покољењима која долазе. Судија и порота узимају у обзир ставове и мишљење из публике, гдје појединци користе прилику да покажу своје говорничко умијеће у нади да ће бити изабрани за будуће старјешине и судије у обрачунима међу племенима или појединцима. Најчешћи разлози за сукоб су: туча, непоштена подјела добити, увреде, крађа, отмица материјалних добара, насилништво, пљачка, атак на част и достојанство личности, разводи, прељуба, лаж са тешким посљедицама и други проблеми, неслога и све остало што нарушава свакодневни живот. Када је у питању развод, јављају се сложена и осјетљива питања. Калдераши и Ловари купују себи жене па kris мора да одлучи да ли породица треба да врати цијелу суму коју је добила или само један дио.

"Случајеви тешког рањавања, силовања и убиства, тешких кршења 'циганске правде' и традиције сматрају се грехом (bezeh). С обзиром на то да смртна казна није никада изрицана јер би сама по себи била грешни чин (да не говоримо о вјеровању Цигана у духове) најтежа је казна била изгнанство из племена. Данас се и овај корак не предузима, пошто практично не би имао сврхе..."[308] Ром зна понекад да буде користољубац, да се служи ситним лажима и подвалама, те крађом у неким случајевима. У одређеним ситуацијама Роми умију да се претварају, да постају преливоде и непоуздани, али је код њих присутно чојство и понос; умију да спасе и заштите човјека, да га прикрију док траје потјера и укажу гостопримство, нахране и приме на конак путника. Онај ко задобије ромско повјерење, може да се осјећа сигурним да се било гдје међу њима налази.

Роми су вјечити путници и живе као номади. Познати су као заштитници и чувари својих древних обичаја и традиције. Њихов жиот се своди на вегетативни начин опстанка и живе од данас до сутра, скупљајући оно што је најнужније за живот. Чергари сву

[308] Исто, стр. 23.

своју имовину носе са собом и имају тек толико да се одрже у животу. Често се налазе на ивици егзистенције. Живот им је кратак и тежак, испуњен сталним кретањем и борбом за опстанак. Позната је пјесма: "Циганска је туга преголема, нико не зна шта се Циги спрема".

Склоност разновјерју, робовање традиционалним правилима понашања, уз устаљене обичаје, су окосница ромског живота. Ромско друштво је још увијек обичајна, језичка и крвна заједница. За Калдераше је карактеристичан номадски начин живота којим су донедавно живјели, а неки и даље тако живе. Усредишту ромског номадског и полуномадског живота налази се цар, циганска черга, покривена кола која представљају дом за двије, а често и више генерација. Роми рано склапају брак, што разултира више генерација које живе заједно. Они су повезани блиским сродством, па су, као што сами кажу 'иста крв, исте очи, иста душа, један трбух и једна срећа'.

У Европи је приватна својина сматрана неприкосновеном, а Роми у свом језику нису имали чак ни ријеч 'посједовање'. Пошто су живјели у биједи и немаштини, Роми су често били принуђени да краду и пљачкају да би опстали, понекад су у очима већине испадали 'лопови', премда су обављали и многе дјелатности од којих су часно живјели. Роми су се у доба ратова и великих криза налазили на удару закона и прописа који су предвидјели њихово истребљење и примјену грубе силе и насиља над ромским становништвом.

Понашање и живот у лутајућој ромској заједници је заснован на одређеним правилима и нормама: "живот у черги регулишу моралне и традиционалне норме, које такође одређују поделу рада. Мушкарци племена Калдераша праве лонце и друге месингане судове, а жене проричу судбину. Неколико цара, које припадају браћи и њиховим потомцима с породицама, сачињавају vicu, која је потекла од ромске речи за "лозу" или "породично стабло". Vica, како то сами Цигани објашњавају представља 'прсте исте руке', док велика вица (bari vica), проширена патријархална породица састављена од више таквих заједница, описује се као 'прсти обе руке'. Велика vica обично има једног заједничог претка, по ком се често назива сходно патрилинеарном принципу. Тако, на пример, налазимо имена као што су Минеши, Фрункулешти, Чукурешти,

Белкешти, Палешти међу групама Калдераша у бившој Југославији, Румунији, Мађарској, Пољској, Чехословачкој, Фанцуској , Канади, САД и Аргентини. То не мора да значи да они имају исто порекло, али имена доказују да су, у ближој и даљој прошлости, сви припадали истом културном типу".[309] Када дође до удруживања двију или више великих vica формира се племенска vica од сто и више черги. Велико груписање Рома дешава се повремено и кратког је вијека, јер им ванјски друштвени услови нису наклоњени.

Роми извјесној заједници нуде своје услуге и робу, а не воле да много раде, поготово тешке послове. Они се тешко одржавају у великом броју. У таквим условима понуда прелази потражњу и губи се идила и романтика, како се многима чини да је везана за ромски живот. Осјећање припадања племенској групи и заједничкој традицији нису довољни за остваривање мира и реда у ромском животу. Роми имају своју јаку патрилинеарну организацију и свој

[309] Исто, стр. 19.

законик. Увијек су се држали подаље од утврђених друштвених и економских одредби, живјели су у насељима која се на ромском животу зову цара, черга. Код Рома је обично у употреби глагол bešav који значи боравити, прије него "живјети" негдје. Та ријеч означава кратак предах послије кога се наставља путовање, па је у њој садржан начин на који су Роми вијековима живјели. У истој черги или насеобини Роми носе иста презимена. Живот у насељима ромског становништва се разликује од номадског. Премда су издвојена захваљујући традицији, празновјерју и предрасудама, циганска насеља представљају дио шире заједнице.

По свим елементима, друштвених и културних, живот насељених Рома се битно разликује од номада луталица. У ромском језику се не налазе ријечи за "брак", "породицу", али се склапају између себе ендогамни бракови и они и у данашње вријеме представљају поштовање ромске традиције. Значи, постоје изрази који означавају 'ступање у брак' и брачно стање. У ранија времена, ступање у брак с неким ко није Ром, значило је искључење из њихове заједнице. Тај крути обичај омогућио је да се Роми одрже и не утопе удруге етничке заједнице. До жена су ромски мушкарци долазили куповином, размјеном, понекад, мада ријетко, крађом или отмицом. Роми су у брак ступају доста рано и они су дио насеља или черге и преко њих vice.

Познато је да Калдераши, Ловари и још многа друга племена купују жене, а Гурбети то остварују размјеном. Обичај куповања жена показује да су оне сматране својином, иако правила и норме не дозвољавају да се оне третирају као роба. У калдерашком племену жена стиче статус врачаре, траварке или неко друго занимање, док се у другим племенима ово може сматрати пожељна допунска дјелатност али не представља обавезан начин стицања средстава за живот.

У ранијем периоду породице Калдераша су размјењивале невјесте, што су антрополози називали "размјена сестара" и то се одвијало са новчаног гледишта, изражавало се у дукатима, такао да је свако добијао онолико колико даје. Пошто увијек није било могуће извести овакву размјену, временом је она замијењена директном куповином. Успостављена је комерцијална традиција и невјеста је могла да кошта значајну суму новца. Ако обје породице сматрају да цијена одговара, онда се међу њима развијају прија-

тељски односи. Тамо гдје су цијене претјеране, родитељи невјесте постају "странци" за младожењу и његову породицу. У циганском начину живота сачували су се елементи кастинског система, што нам на најбољи начин показује њихово схватање 'чистоте' и 'нечистоте', при чему су ти фактори обавезно узимани у обзир приликом склапања брака. Из родбинских односа истраживачи су могли да утврде садашњу и прошлу структуру ромске заједнице.

За међусобно обраћање једни другима Роми корист ријеч "брате" и "сестро", а у истим се изражава припадност истој етничкој заједници. По породичним односима који се наглашавају, произлази снага и статус групе у оквиру племена. Роми су изражавали своју жељу за 'великом породицом' и таква тежња је била присутна, чак у пјесмама и молитвама, јер је бројност породице изражавала јачу позицију у оквиру групе и племена. Бракови без дјеце су били велика несрећа за Роме и они су често завршавани разводом.

У ромском свијету власт је била традиционалног и харизматског карактера. Легитимност ове власти почивала је на темељима вјековних обичаја, права и понашања који су типични за живот у ромској заједници. Особа која је на власти мора да буде добро упозната са традицијом и да посједује углед, достојанство, ауторитет и поштење. Особе које имају такве способности називају baro manuš - 'велики човјек' или bahtalo manuš - 'срећан човјек' и имају највећи шансу да постану племенске старјешине. Старјешине су биле много цијењене и разликовале су се од осталих по одјећи и држању. Посједовали су сребрни штап као обиљежје власти с угравираним симболом који се састојао од пет ритуалнх фигура: нијако, сунце, мјесец у првој четврти, звијезде и крст. Овај чудесно украшени, симболични и скоро магијски штап, завршавао се сребрном јабуком.[310]

Роми су правили уступке ширем друтшвеном окружењу, јер је оно било извориште њиховог живота: само су они обезбјеђивали храну и одјећу, налазили сировине, производили, продавали и куповали. Усвајали су и језик средине у којој су живјели и правила живота која су владала. Искуство их је учило да морају посједовати лукавство, сналажљивост, практичне мудрости, доскочице и остало

[310] Исто, стр. 20-21

да би се одржали и обезбиједили егзистенцију за себе и породицу. Поред претварња и сналажљивости да би преживјели друго правило гласи: "Ти си Циганин, а геџо је геџо", на крају постоји упозорење: "Цигани се даве у плићацима"; из ових констатација и изрека могуће је закључити кодекс понашања Рома у друштву, а остале појаве и кретања сматрају се предодређени судбином.

Да бисмо имали шира обавјештења о Ромима, важно је напоменути и неке њихове историјске карактеристике. Наиме, хиљадита година се узима за почетак њиховог егзодуса, док неки сматрају да су Роми били у Византији од 855. године. Почетком 11. вијека хорде Махмута Газнија упале су у сјеверну и сјеверозападну Индију, гдје су били настањени Роми и то је изазвало њихове сеобе. Отпочело је њихово мијешање са осталим номадским племенима. Губили су значајни дио традиције, измијенили су своју физиономију и примали су ислам и хришћанство. Кретали су се у разним правцима и стизали скоро у све дијелове свијета. По пристизању у Европу, подијелили су се у више група. Највјеродостојнији помени о Ромима потичу из 1362. године у Дубровнику, затим од 1378. у Загребу, а од 1385. године у Румунији, гдје су се налазили у ропском положају све до 19. вијека и у осталим земљама Балканског полуострва. У сачуваним документима је евидентирано да су 1515. године дошли у Шведску, а потом у Велику Британију и остале дијелове свијета. Стигли су у Канаду и Америку и друге земље, а велики број их је иселио са Балканског полуострва у ваневропске земље. Миграција Рома трајала је све до 20. вијека.

Највећа сарадања и прогони Рома десили су се у Другом свјетском рату. Претпоставља се да је страдало 600-700 хиљада људи, жена и дјеце ове етничке скупине. Има их готово у свим земљама свијета, нарочито европским, али ријетко која држава располаже тачним бројним стањем ове популације.

Ромски језик је једина "књига" коју су Роми понијели из Индије.Ромски језик и његови дијалекти сродни су језику племена Дарди и Кафистрану, као и језику племена Хидукушу у Индији. По својој основи, он представља варијанту Pali језика, који је развијена форма Санскрита.

Језик којим се служе Роми на простору бивше Југославије има два рода: мушки и женски, а од бројева - једнину и множину,

са поједностављеном деклинацијом, са осам падежа и просте и сложене адвербе за негирање. Три главна дијалекта су: лејашки, арлијски и тамарски.

Усмена књижевност заузима значајно мјесто у животу Рома и највише су дошли до изражаја пуране, легенде, бајке и пјесме. Важно је напоменути да су у бајкама присутни мотиви о 'царству Рома', међу којима се истичу митолошке, волшебне, бајке о животињама и шаљиве. У ромским народним причама, које је сакупио Јефим Друц, говори се како су се Роми раштркали по свијету и куд су год пролазили остављали су дјецу и од тада их има на читавој планети. По ромском предању сам Бог им је поручио да искамче, испросе, а понегдје и да "узму".

У једној од прича се наводи да је Бог дијелио занимања и чекао да дође и Ром, али се он није појавио. Кад је стигао Ром, занимања су разграбили други и није остало ништа, па га је Бог осудио да цијели живот сједи код куће, да чека жену да дође и донесе нешто за јело. Христос је, наводи се у причи, гледао како је Ром сакрио пети ексер којим је требало да се пробије његово тијело и чуо како се клео дјецом да су тражена само четири. Пошто је то била лаж, дјеца су могла да умру, али се Христос смиловао и за себе одлучио: "Опростићу ти твоје заклињање". Нека се не остварии", зато се Ром без икаква страха куне дјецом, родитељима, здрављем, очињим видом и свим оним што је најдраже. Нарочито је инспиративна прича о Рому из сиромашне и дјевојци из богате черге који су тајно склопили брак и побјегли из черге у удаљено село и тамо направили колибу у којој су живјели, али убрзо несрећним случајем Ром је изгубио живот. Млада Ромкиња је остала да живи сама у селу, али је повампирени муж стизао и ноћу водио љубав с њом. По наговору старице нацртала је угљеном крст изнад врата и мртвац није могао да уђе у кућу, али је са страна разбио каменом прозор и захтијевао да жена прикупи своје ствари и крене с њим право у гробницу. Жена је надмудрила повампиреног мужа и уз помоћ свештеника онемогућено је даље појављивање на овом свијету.

Музика код Рома је разноврсна и веома компликована, како по свом поријеклу, тако и по својим функцијама у друштву балканских народа уопште, а посебно у ромским етничким скупинама. Најстарији помен о музици код Рома у југословенским земљама потиче из половине XV вијека.

Према једној легенди музика код Рома постала је овако:

"Једном створи Бог на леђима Светог Петра ћемане. Незнајући да има ћемане на леђима, Свети Петар уђе у једну кафану у коју је било много веселих људи, који када видеше Светог Петра са ћеманетом на леђима повикаше: "Свирај, Свирај!"

Од њихове галаме и вике Свети Петар се уплаши и поче да бежи. На вратима му паде ћемане с леђа, он га узе и отиде право Богу, па га упита:

"Шта је ово, Боже?"

"Па то сам ти ставио ћемане, да свираш људима када су весели, да се забаве, да се неби потукли"одговори му Бог.

"Па када је тако, онда нека буде више свирача" рече Свети Петар.

"Па ко ће да свира ?" упита Бог.

"Нека буду Роми свирачи" одговори Свети Петар "Нека забављају људе да се у пићу и весељу не покрве".

"Нека буде тако" одговори Бог.

Па тако и остаде."

Роми су своју музику подешавали према потребам и укусу околине, што доказују чињенице да Роми свирају мелодије, прије свега оне земље у којој живе.

Традиција Рома је да се музика његује, да се вјештина свирања инструмената преноси с кољена на кољено и да је ова вјештина постала једна од најважнијих препознатљивих знакова ромског етникона.

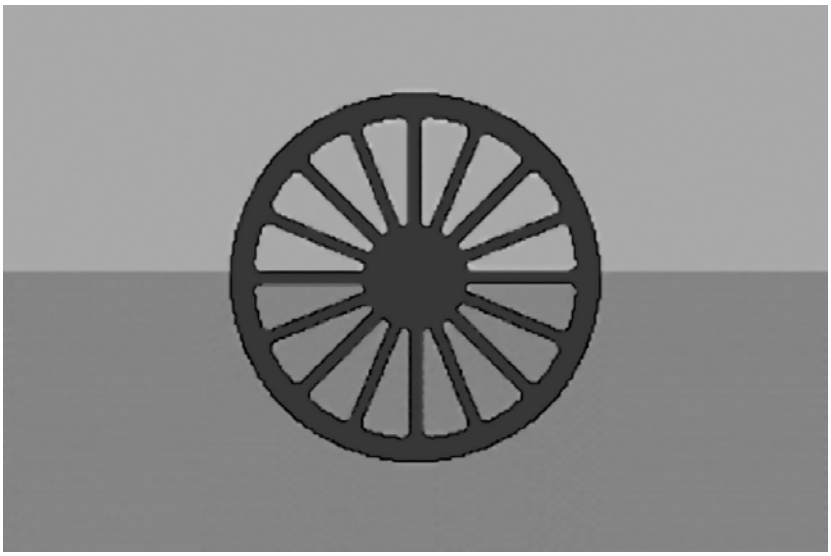

У причама се помиње да је и Пушкин био ромски зет, да се обрео у ромском табору, оженио се Ромкињом Земфиром и пристао да живи у черги по ромским обичајима. Стекао је и сина. Није пристао да постане ковач или џамбас, него је писао књиге и цртао призоре из ромског живота. Убрзо се Земфира заљубила у момка из табора кога озлојеђен и понижен Пушкин убије ножем. За убиство је постојала посебна казна код Рома. Убица је морао да сједне

на камен, а његово срце, сматрали су Роми, требало је да постане за цио ромски род као од камена. Дуго су Роми одлучивали и договарали се шта да ураде с Пушкином и најзад су га по старинском ромском обичају посадили на камен и протјерали из табора. Док је он сједио на камену, табор је одмаглио у степу. Срце му се није претворило у камен, стигао је да напише поему о себи и Земфири на аутентичан начин како ниједан Ром не би успио. Ромска прича је једно, а стварност друго. Поуздано се зна да је Пушкин страдо у двобоју са француским емигрантом Дантесом.

Заслужује пажњу прича у којој је Рому дошло вријеме да умре, стигла је смрт у лику старице и потражила да крене на онај свијет, али је Ром пјесмом, игром и измишљањем успио да је опчини и надмудри. Прастари начин живота остао је код Цигана све до 20. вијека, прилагођен страним културама и утицајима. На отпадима многих земаља постоји други живот који заједно и истовремено са нашим траје и пролази, а почива на истим сновима, жељама, љубавима, страстима, надама и очајањима и налази се на граници људског постојања.

Наши преци су имали погрешна увјерења и предрасуде па су Роме сматрали за безвриједна људска бића, за лопове и лажове без икаквог људског достојанства. Назвати неког Ромом, односно Циганином, била је увреда која је могла и главе да кошта, наглашавају Небојша - Бато Томашевић и Рајко Ђурић. По мишљењу поменутих истраживача сваки Ром има два живота: први је реални и њихова ромска судбина, живот на друму, биједа циганске черге и привремено успостављени шатори, а све се то налази на периферији "нашег" живота.

Друга димензија њиховог живљења односи се на контакт са нама да би обезбиједили свој опстанак и у тим релацијама морају да се сналазе, прилагођавају како знају и умију, да што више докуче о нама и нашим навикама и да се служе ситним триковима како би се докупали оног што смо ми одбацили и што нам представља вишак. Они често прикупљају оно што ми расипамо. У ромском животу стварност, фантазија и традиција су многоструким нитима испрплетени. Роми живе кратко, али интензивно и у контакту са природом и својим окружењем. По легенди Ромима су дјеца испадала из кола и тако доспјеше на све стране свијета.

XVI. ТРАДИЦИЈА И ЕТИКА, ОБИЧАЈИ И ПОЛИТИЧКО-КУЛТУРНЕ ТЕКОВИНЕ СТАРОГ ЈАПАНА

"Пролазе векови, прича о 47 самураја као да се јуче догодила. Њихове гробове свакодневно обилазе грађани и многи дошљаци".

(Драган Миленковић)

1. Основне карактеристике јапанске цивилизације

Јапан је острвска земља и налази се на истоку Азије. По легендарном предању са копља украшеног драгуљима пале су 4223 капи па се сматра да има толико острва у јапанском архипелагу, премда су научници утврдили да се број острва може свести на 3000. Шест стотина острва је насељено, од чега су највећа четири: Хокаидо, Шикоку, Киушу и Хоншу. На сјеверу се граничи морем са Шалином и Сибиром, на западу са Корејским полуострвом и Кином. Јапан је био доста удаљен, па му је географски положај омогућавао да избјегне директне сукобе на континенту, али је био довољно близу да прими утицаје са стране и накалеми их на властите темеље и изгради својеврсну културну јединственост у дугим раздобљима своје историје.

Највећи дио ове острвске земље обрастао је шумама, скоро три четвртине територије. Просјечна висина тзв. Јапанских Алпи износи 3000 метара надморске висине, а остале су знатно ниже. Јапанска острва по свом саставу припадају покретном слоју земљине коре па су земљотреси учестали. Јапан се назива "Земљом излажење сунца", али се по помјерању тла може звати и "Земљом честих земљотреса".

Периодизација јапанске историје могла би се свести на сљедеће: Праисторија и античка историја, Период Јомон, Yoyi период,

Кофун период и Heian период; Средњи вијек гдје спадају: Камкура и Muromachi период; Рано модерно доба у које се убрајају: Azuchi-Momomoyama и Едо период, затим Модерно доба којег чине: Meiji период, Meiji рестаурација и Taisho и Showa ера.

На самом почетку у Јапану, према сачуваним предањима, били су богови. Рађали су се и умирали и на крају су остали Изанаги и Изанами, брат и сестра, али од богова нису добили одобрење да створе Јапан. Брат и сестра су чекали на небеском висећем мосту и одатле у океан бацили драгуљем украшено копље. Потом су избачено копље подигли према небу па су са копља пале на хиљаде капи од којих су постала Света острва. Богови су посматрали пуноглавце у води и открили тајну сједињења. Убрзо су се Изанги и Изанами спојили и тако је настала јапанска раса. Даље се из старих извора сазнаје да је из Изанагијевог лијевог ока рођена Аматерасу, богиња Сунца, док од њеног унука потиче непрекинута лоза свих јапанских царева.[311]

Према претпоставкама Јапан је још крајем неолитског доба био насељен и то становништвом уралско-алтајског поријекла. По свим показатељима ово становништво је преко Кореје стигло у Јапан. Вјероватно постоје малајски и индонежански утицаји. Јапанци се битно разликују од Кинеза, што је присутно у језику, јер су јапанске ријечи вишесложне, за разлику од кинеских које су једносложне. По свему судећи, мијешањем различитих раса настала је једна нова са примјесом свих које су учествовале и створио се нови језик и особена цивилизација. Из четвртог вијека кинески списи говоре о Јапанцима као 'патуљцима' и напомињу: "Они немају ни волова ни дивљих животиња; тетовирају лице према свом рангу; носе одећу исткану у једном комаду; имају копља, лукове и стреле чији су врхови од камена и гвожђа. Не носе обућу, поштују законе и полигамни су, склони су јаком пићу и дуговечни су... Жене мажу тела ружичастом и жарко црвеном бојом. Не постоји крађа, а спорови су ретки.[312] Занатлије су у Јапан дошле из Кореје у трећем вијеку наше ере, а са њима је стигао и већи број робова насталих разним врстама кажњавања или су у ропство доспјели на бојном пољу. Често су се под слободним занатлијама подразумијевали

[311] Вил Џјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа Београд, 1995, стр. 288,
[312] Исто, стр. 829.

робови који су обављали разне врсте послова. Организација друштва у старом Јапану била је у исто вријеме феудална и племенска. Лафкадио Херн сувише идеалистики приказује становништво Јапана које је "неупрљано искориштавањем или сиромаштвом". Фенелоса, велики познавалац јапанске историје и културе, о сељаштву пише као о класи независних војника - господе. Често су се скупине сељака налазиле у вазалском односу код богатих земљопосједника или барона. Имања су била уситњена па је постајао велики број суверена за мноштво сељачких кланова и сличних облика организовања.

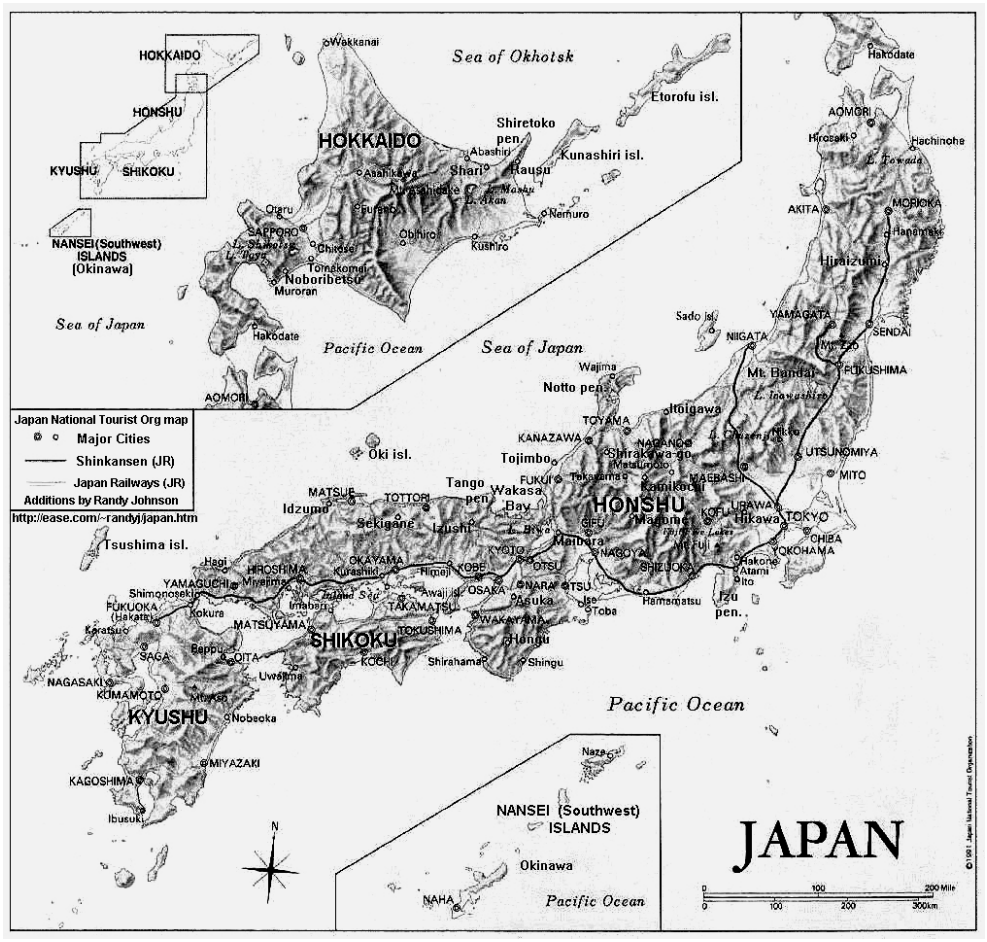

Рана религија у Јапану очитовала се у анимизму, тотемизму, обожавању предака и секса, те извођењу разних примитивних радњи и ритуала. Духови се, по древном јапанском вјеровању, налазе у небеским тијелима, биљкама, инсектима, на пољу, у дрвећу, животињама, људима, води, скровитим и отвореним теренима, тј. свуда и на сваком мјесту. Обично се мислило да се безбројни духови налазе над кућом и њеним житељима, у лептировима и инсектима који обично при вечери улазе у куће, затим у пламену луча или неке друге свјетиљке. Вршено је и прорицање спаљивањем костију јелена или оклопа корњаче и помоћу одређених знакова и линија утврђивала се добра или зла срећа и на основу тога су се доносиле одлуке о ратном походу, кретању на пут, улажењу и многе друге важне одлуке. Обожавани су умрли да се не би сручила зла воља на припаднике клана или племена. У гробове су стављани драгоцјени предмети: украси, накит, оружје и новац. Поред надгробне плоче читане су молитве и стављала се храна. Понекад би се приносиле и људске жртве и то за вријеме јаких киша да би се исте зауставиле, потом да би се осигурале грађевине, спријечила несносна суша, епидемија болести и у другим ванредним ситуацијама и околностима.

Шинтоизам је древна јапанска религија која је дубоко усађена у јапанском народу. Шинто има блиску везу са географијом и историјом острва па скоро представља, синоним за карактер Јапанаца. Постоји блиска веза између шинтоизма и будизма, па су се за обреде обје ове религије често користили исти храмови и ритуали. Шинтоизам потиче од кинеских ријечи šin - "божански" и tao-пут, што би у преводу значило "пут камија". Ово је политеистичка религија и подразумијева вјеровање у много божанстава. Нека шинто божанства се називају боговима и богињама, али највећи број шинто божанстава представљају прости духови који насељавају свијет заједно с људима тако да постоје божанства на високом небеском нивоу до оних везаних за дрвеће, стијене, прашину на земљи и испод ње.[313] Древни шинто показује посебно дубоко поштовање према kami, свеприсутним манифестацијама светог. Kami су били природне снаге, обожавани преци или једноставне замисли. Шинто има три облика испољавања: домаћи култ породичних

[313] Шинто: светске религије, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 9.

предака, култ предака клана који је његовала заједница и државни култ царских предака и богова оснивача. Такође се божанском праоцу царске лозе седам пута годишње обраћа цар или његови представници и то смјерном молбом, док се специјалном молбом обраћа у доба великих криза и ратних похода.[314]

Вил Џјурант запажа да шинто није захтијевао симболе вјере, извођење одређених ритуала, нити је изградио строга морална правила; није имао посебно свештенство за извођење молитве и вјерску поуку, ни утјешно учење о бесмртности душе и рају. Оно на чему је шинто почивао и што је од својих сљедбеника захтијевао је побожно и истинско поштовање предака, цара и прошлости. Јапанска религија не познаје концепт "гријеха", али садржи очишћење као основни принцип религиозног живота. Постојале су полугодишње церемоније очишћења, као и оне намијењене посебним ситуацијама. Устаљено је било поштовање чина испирања уста и руку прије улажења у шинтоистичко светилиште. Постојало је убјеђење да "спољашње" очишћење одаје "унутрашњу" мотивацију. Ритуална чистота која захтијева шинто религија је тежња да се живи у складу с камијем, гдје се подразумијевао божански дио универзума. Шинто је у "мирољубивој коегзистенцији" са будизмом успио да сачува бескрајно богатсво културне баштине у Јапану која се очитује у обичајима и фестивалима, плесовима, напјевима, ритуалу, музици, легендама и другим активностима и свечаним манифестацијама.

Будизам је у Јапан стигао знатно касније и то преко Кине и Кореје. У прво вријеме јапански двор није безрезервно прихватио будизам и долазило је до сукоба између њега и шинтоизма. Ипак, будизам је изборио своје мјесто у овој земљи и у знатној мјери измијенио јапанска гледања, однос према умјетности и животу, породици и друштву. Као поборник будизма истакао се Шотоку Таиши који је успио да нађе компромис између наизглед непомирљивих и узајамно искључивих филозофија, религија или гледања уопште и постигао је да све оне заједнички дјелују у смислу одржавња и јачања власти. Будизам се заснивао на узајамном поштовању три изузетне вриједности, односно блага: Буде, његових

[314] Sources of Japnese, Tradition, compileg Rysaku Tsunoda, W.n. Theodore de Bary and Donald Keene, Columbia University Press, New York, 1964, стр. 21-33.

учења и будистичких монаха. Тако је будизам у Јапану био спој религиозне потребе људи и политичких претензија државе. У Јапан није стигао Будин будизам који је био агностичан, песимистички и пуритански оријентисан, већ будизам ведрог церемонијала, заштитнички њежних богова, богобојажљивости, мирољубивости, послушности и увјерења у личну бесмртност. Зато се може рећи: "Будизму свој рани процват у Јапану могу захвалити, међу осталим и скулптуре од дрва и бронце и архитектура и умјетнички обрт; све је то од почетка седмог стољећа било подстицано будизмом - било изравно, било неизравно".[315] Тешко је, иначе, закључити да ли је будизму побједу у Јапану донијела држава или побожност.

Шинто и будизам заједно са идејама конфуцијанизма и daoizma биле су сплетене у неразмрсиво клупко и управо таква повезаност и њихов бројни међусобни утицаји чине суштину јапанске религије. Вјереници су их ријетко раздјељивали и говото увијек су узимали учешће у вјерској пракси најмање двије различите традиције истовремено. Значај породичних веза и лозе битан је од најстаријих времена, али је још више оснажио под утицајем Конфуцијевих идеја о синовљевој оданости и будистичких обреда и сјећања на мртве.[316] Долазимо до сазнања да су религије у традиционалном Јапану биле блиско повезане са свим аспектима економског и друштвеног живота. Познати су ритуали који су пратили пољопривредне дјелатности, као и обреди везни за рибарска и друга занимња. Важне етапе у животу сваког појединца, као што су рођење, склапање брака и смрт били су везани за одређене ритуале. Будизам је проповиједао и садржавао многе врлине и позитивне одлуке које су имале велики утицај на све слојеве друштва и учрвшћивале су власт у старом Јапану.

Послије Шотокуове смрти услиједила је дворска револуција или "велика реформа", како је називају јапански историчари. На челу ове побуне био је амбициозни аристократа Каматари заједно са принцом Нака. Смакнут је са престола законски насљедник и на чело земље је доведена сенилна марионета. Принц Нока је омогућио Каматарију као првом министру да послије цара Тенчија

[315] Владимир Девиде: Јапан (Прошлост и будућност у садашњости), Знање, Загреб, 1988, стр. 22.

[316] Енциклопедија живих религија, Нолит, Београд, 1992, стр. 322

изгради јапанску владу као аутократску царску власт. Централизовао је власт на тај начин што је лично постављао гувернере, сам наплаћивао порезе и остале дажбине и сву земљу у држави присвојио себи. Од лабавих и разједињених кланова и полуфеудалних посједа који су били под влашћу локалних вођа створена је строго организована монархистичка држава. Од овог па надаље цар је у Јапану имао најимпресивнију титулу у свијету, био апсолутни господар у држави и сматран божанством на земљи. Често се ословљавао као tenši или "син неба", уобичајно као teno или "небески краљ", а у ријетким случајевима називао се mikado или "узвишена капија". Цар је за вријеме свог боравка на престолу успио да себи обезбиједи нови назив послије смрти и у историјским списима је остајао забиљежен под сасвим другим личним именом од онога којим се ословљавао за вријеме живота. Он је одржавао континуитет лозе на тај начин што је могао да има неограничен број жена и наложница, насљедник није морао да буде први царев син, него било који од његових потомака за ког је постојало увјерење цара и блиских сарадника са двора да ће бити најуспјешнији на престолу.

У ранијим временима периода Кјото неки цареви су били одани вјери, а знало се десити да су постајали и будистички монаси одричући се власти и привилегија. Помиње се случај да је један од царева који је абдицирао са власти забранио лов рибе јер је сматрао да се тиме вријеђа Буда.

Јосеи је био непријатна изнимка која најочитије илуструје опасност једног суровог монарха. Наводи се да је тјерао људе да се пењу на дрвеће, а онда их скидао помоћу лука и стријеле. Скоро звјерски се понашао према дјевојкама које је хватао на улицама, везивао жицом и бацао у рибњаке. Био је окрутан према житељима главног града и јашући на коњу ударао их је бичем и злостављао. Пошто је огањ сијао, морао је од њега и главу да изгуби. Страдао је од својих поданика у нападу политичке безбожности која је скоро изнимка у историји Јапана. До 794. године влада је била у Нари, а онда премјештена у Нагаоку, нешто касније у Кјото - ("Престолницу мира") и овај град је остао престолница око четири вијека и тај период се истиче као златно доба Јапана. Кјото је 1190. године имао изузетно велики број становника за оно вријеме, нешто више од пола милиона. У самом граду на једној страни су у уџерицама и

колибама живјели сиромашни слојеви становништа и били срећни у својој немаштини, док су се у дискретном издвојеном дијелу града налазили вртови и палате аристократије и људи са царског двора који су се називали "становништво изнад облака". У првим раздобљима развоја цивилизације и технолошког прогреса владала је приближна једнакост, али у каснијем периоду јављају се све веће разлике у богатству међу људима које су настајале усљед разлитих способности, положаја и привилегија. Јављају се утицајне породице у Кјоту (Фуђивара, Минамото, Таира, Сугавара) које су имале велики утицај на постављање и свргавање царева, те на унутрашњу и спољну политику Јапана. У Јапану живи сјећање на Сугавару Мичизане због тога што се под његовим патронатом налазила књижевност па се и данас слави као Бог писма и школе га славе сваки 25. дан у мјесецу. Шогун Минамото Санемото остао је познато по једноставним стиховима у јапанском духу које је написао у јутро прије свога убиства. Посвећеног Даига на престо је поставио клан Фуђивара.

Јапан је настојао да опонаша кинеску културу и лукзуз па је отпочеоо да се такмичи са својим сусједном који је био на врхунцу своје моћи под династијом Танг. Јапанци су прихватили религију из средњег царства, затим одјећу, кухињу, начин писања, облике управљања, стварање поезије и умјетност, музику, архитектуру, вртове, манире, забаву и свечане манифестације и још много тога по узору на Кину, али је ипак у свему сачуван јапански дух и особеност. Чак су настојали да престолнице Нара и Кјото личе на кинеске. У периоду прије хиљаду година Јапан је увозио и опонашао кинеску културу на сличан начин како се данас прима и усваја европска и америчка култура и умјетност. Јапан је у вријеме о којем говоримо организовао стабилну владу и постигао зенит у свом развоју, па се богатство гомилало и усмјеравало на отмен живот и луксуз. Стварала се култура која се ријетко може сусрести у старим цивилизацијама, а манири, понашања и префињености на царским дворовима и код моћних шогуна заслужују посебну пажњу и уважавање. У то златно доба културе и свестраног процвата Јапана ударени су темељи и постављени стандарди учености и укуса цијелој јапанској нацији. Нису ограничавани слободе и прохтјеви. Куизин је уз новчану накнаду смишљала новаторије за сладокусце и гурмане. На блудне радње и прељубу није се гледало

строго и са великим осудама, већ у смислу опростивог гријеха. Господа је носила одјећу од лијепог ткања и сва је одјећа била складна и треперава, довољно пространа и умјетнички обликована. Музика и игра, свечане манифестације испуњавали су живот на царском двору и храмовима. Аристократске куће су биле украшене изрезебареним и разнобојним вратима која су са спољашње стране имала разне луксузне материјале (бронза, слоновача, седефи, злато) са врхунском обрадом и постављањем. Мали предмети од дрвета били су скоро до савршенства дотјеривани са невиђеном пропорцијом, геометријским облицима и хармонијом. Дошло је до процвата књижевности, али је морал падао све ниже и стврало се једно стање конфузије које је негативно утицало на друштвени развој. Ова епоха блиставог развоја није могла дуго да траје. Опасности и рањива мјеста у друштву су се множили и сваког тренутка могли су да униште тековину, културу и богатство државе. Наговјештају лошег стања у друштуву највише су допринијели рат, промјена у трговини и побуна експлоатисаних маса становништва.

Ниво културе је подизан изнад економских могућности, што је условило регрутовање неспособних кадрова, доприносило множењу корупције, па се дешавало да се положаји купују за новац или неке материјалне вриједности. Растао је криминал међу сиромашним слојевима становништва, а гомилао се луксуз на царском двору и код аристократа и осталих моћника у друштву. Разбојници и гусари су нападали на путевима и мору једнако обичне људе и цара и његову пратњу, па се стварала несигурност и страх у земљи. У унутрашњости су харали бандити, а неки од њих су отворено живјели у раскоши и изобиљу. Били су превише моћни, па се нико није усуђивао да их ухапси или на било који начин спријечи и угрози. Ратни обичаји и врлине су занемарени, а војна организација и одбрана скоро нису ни постојали. Разбојници су чинили чуда и сваки човјек је лако упадао у њихову клопку и тако препуштен на милост и немилост криминалаца и разбојника. Да би се спријечио хаос у земљи, створила сигурност и побољшало стање безбједности и заштите, велике породице су формирале своју војску и довеле до грађанског рата у којем су се хаотично надметале за "право да постављају цара". Царска моћ и углед су сваким даном били на нижој разини, док су главешине кланова постајали све

утицајнији, независнији и силнији. Тако се стварала једна неизвјесна ситуација која је осцилирала између (не)моћне централне владе и децентрализоване владавине феудалних господара. Над свим се уздигла класа војних диктатора која је убрзо преузела влст на свим дијеловима архипелага, па је цару признала божанске атрибуте, али више у фасадном смислу. Тако је Јоритомо, члан клана Минамото, окупио велику армију војника и вазала 1192. године и формирао независну власт под називом Камакурин бакуфу. Овај изузетно способни владар је убрзо умро, а насљедили су га слаби и неспособни синови. Можда има истине у јапанској изреци: "Велики човјек нема сјемена". Супарничка породица је основала тзв. Намјесништво које је више од једног вијека помоћу шогуна управљало царевима. Кублај Кан је знао за слабости Јапана и троструку владу која је стварала хаотично стање у земљи. Напао је Јапан флотом џиновских димензија и импресивним бројем војника за оно вријеме. "Велики вјетар" дигао је свом силином и разбио бродове моћног Кана, па се огромна већина војника утопила, а неки су доспјели у доживотно ропство у Јапану.

Ред Хоћое се такође борио за власт па је насљедно право временом "са пробисвијета и стваралаца прешло на кукавице и глупаке". Познате су биле разне сплетке, лукавства и преваре у борби за власт. Након многих превирања и обрачуна, подршке, помоћи од моћних породица и досјетљивости шогунат Ашикаге се утврдио у Кјоту и владао Јапаном 250 година и у том раздобљу трајао је хаос и скоро стално су се одвијали грађански ратови. Мора се признати да су Ашикаге доста племенити, залагали се за умјетност. Јошимицу се посветио сликању, а Јошимаса је био прави мецена и заштитник сликар а и других умјетника. Још у младости Нобунага, Хидејоши и Ијејасу зједнички су се договорили и одлучили да поново поврате јединство своје земље и подрже оног ко добије царски пристанак да управља цјелолупним Јапаном. Нобунага и Хидејоши нису успјели и ред је дошао на Ијејасуа који је основао шогунат Токугава, означио је почетак дугог мира, замах у развоју умјетности и свим другим областима културе и стваралаштва. Хидејоши је игром судбине ушао у службу самураја - 'човјек који носи мач', успио је да спаси живот своме господару и био награђен самурајском привилегијом да носи оружје. Придружио се Набунаги и послије његове смрти преузео је вођство над

разузданим побуњеницима који су планирали да освајају своју земљу. Средио је стање у половини царства и задобио наклоност и дивљење монарха. Имао је жељу да покори сусједне земље, али му то није пошло за руком. Послије неких неодлучних измјена, извјесних успјеха и великих пораза повукао се са власти и основао Намјесништво којим је владао уз раскалашен лични живот. Није имао титулу шогуна, али су га његови савременици називлаи taiko, што је значило "велики суверен". Ијејасу је исунио раније обећање, савладао своје супарнике и постао способан владар који је успоставио мир, организовао законитост, довео земљу у благостање и обезбиједио континуитет власти под својим потомцима и по његовим принципима и узору управљало се у Јапану пуних осам генерација.

Оно што је карактеристично за Ијејасуа је да је био човјек од идеја и акције, а етику је стварао успут, од случаја до случаја и настојао да буде строг и праведан. Једном је код Ијејасуа дошла млада жена да се пожали како јој је један од официра убио мужа како би је узео за жену. Ијејасу је на лицу мјеста наредио да се официр распори, а младу жену је задржао као своју конкубину. Био је увјерен, попут Сократа, да је врлина у знању па је у свом интелектуалном тестаменту, једној врсти завјештања породици послије смрти, оставио: "Живот је попут дугог путовања са тешким бременом. Нека твој корак буде лаган и чврст, да не посрнеш. Увери себе да су несавршеност и неумесност природна судбина смртника и неће бити места за незадовољсто ни за очајање. Кад се амбициозне жеље роде у твом срцу, сети се дана крајње нужде кроз које си прошао. Уздржавање је корен мирноће и вечите сигурности. Гледај на бес као на свога непријатеља. Ако знаш само што значи освајати, а не знаш шта значи бити поражен, јао теби; лоше ћеш проћи. Нађи радије грешку у себи него у другима".[317] На власт се уздигао оружјем, али је убрзо дошао до закључка да Јапану није више потребан рат и одлучио се да изграђује чврст и трајан мир. Ријешио је да заклете ратнике - самураје одвоји од мачева, па их је упутио да се баве књижевношћу и филозофијом. У земљи је дошло до процвата културе и умјетности, а ратоборност се смањивала и постепено јењавала Сматрао је да су људи основа царства и залагао

[317] Вил Џурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа Београд, 1995, стр.839.

се да се његови сљедбеници песебно брину и са саосјећањем односе према "удовцу, обудовљеном, сирочади и усамљенима". Окрутно је кажњавао побуњенике сасијецањем и ликвидацијом читаве њихове породице. Поред одређених недостатака и недемократских метода владавине, Ијејасу је организовао најсавршенији облик владавине који је до сада познат у историји. Насљедници Ијејасуа су се добро понашали у дугом временском периоду, успјешно владали земљом, цијенили праведност и искреност, а неки су се заносили идејом искрености, идејом укидања сиромаштва и за много тога што се граничи са утопијом.

Лафкадио Херн оправдано износи да је "перид Токугава био најсрећнији у дугом животу нације". Касније су се смјењивали цареви и династије, али је оданост традицији, гдје се његује култ предака, шинтоистичке свечаности поштовање цара и обавеза, његовање принципа одговорности, уживање у природи, фестивали, умјетнички занат, чајна церемонија, икебана, поетска, позоришна и сликарска остварења, те бројни обичаји, понашања, културни и политички обрасци постају препознатљиве слике и особености јапанске нације.

2. Морално-етичке и политичке основе у Јапану

Ако желимо да разумијемо стари Јапан, који је ишчезао негдје 1853. године, онда се мора имати у виду да је ова земља од нас удаљена пет хиљада миља и да се Јапанци од Срба разликују по језику, боји коже, влади и вјери, затим по манирима и моралу, карактеру и идеалима, књижевности и умјетности, потом по погледу на свијет и односу према природи, традицији и многим другим особинама; начину живљења, схватању политике и смисла живота, те осталих феномена и појава у реалном животу, на метафизичким основама, али су присутне и одређене сличности. Премда је Херн боље од било којег европског интелектуалца разумио Јапан, ипак је писао о "неизмјерној тешкоћи" да се продре и схвати оно што лежи под површином јапанског живота". Често се Јапану прилази површно и обавјештења о њему заснивају се на оскудним преводима из огромне књижевне баштине и непоузаним анегдотама путника и случајних посјетилаца која се формирају на тренутним дојмовима и импресијама без суштинских увида у истинске

вриједнсоти и особености ове цивилизације. Јапански филозофи и умјетници су понекад запањени необичним сплетом чињеница и фантазија које се износе о њиховом народу. Било је много неспоразума и предсрасуда између Јапана и западних земаља који су у неким случајевима комичне, али се из њих може много научити и отклонити заблуде које су у одређеним околнотима биле присутне и код неких довољно неинформисаних интелектуалаца.

На челу јапанске нације налазио се божански цар. Насљедни шогунат одобравао је цару и његовом двору годишње трошкове за одржавање импресивних и корисних фикција о непрекинутој владавини. На дворовима су се обављале и занатске активности: поправљање неких употребних предмета, израда штапића за јело, чачкалица, карата, календара, дрвореза, гравирање и друго. Било је и таквих мишљења, какво је заступао шогун Токугава, да цар треба да се лиши било каквог ауторитета и издвоји од народа, затим да се окружи женама и проводи весео и безбрижан живот. Царска породица се са лакоћом одрицала власти и задовољавала понуђеним рјешењима, па чак и диктирањем кроја аристократске одјеће.

Цар је у Јапану древног периода имао третман божанства и уливао је вјеру и у рату сматран за овоземељску инкарнацију божанства и био је глава велике породице која се зове Јапан. У "Земљи излазећег сунца" цар и његова породица били су далеко изнад народа а његове одлуке, укази и наредбе сматрали су се светим и неприкосновеним, нарочито за вријеме рата или непосредне ратне опаности.[318] Историја Јапана је историја царева, а прилог овој тврдњи је чињеница да су јапанске историјске ере носиле имена царева који су тада владали. Било је покушаја оспоравања царске улоге, као и њене глорификаије, па се положај цара кроз историју промјенљиво третирао: од истакнуте до потиснуте, ауторитет варира од великог и јаког до слабијег, а то значи да се царски третман кретао од апсолутне до симболичне моћи и он је остајао као есенцијална религијска снага кроз све периоде развоја јапанског друштва.

[318] Група аутора: Nihon tateyoko Japan as it is, Gakken Tokio, 1990, (Јапан уздуж и попреко, превела Марија Војводић.) Унирекс, Подгорица, 1995, стр. 119

У новије вријеме цар је симбол државе и јединства народа, с тим да суверена власт у данашње вријеме почива на народу. У јапанском уставу модерног доба заступљена је жеља за миром и одрицањем од рата и употребе силе за рјешавање спорова међу нацијама.[319]

Шогуни имају значајно мјесто у јапанској историји и традицији. Често су стицали велико богатство, захтијевали бројне повластице и понекад угрожавали и самог цара. Кроз град су се кретали у својој кочији или су ношени у носиљци, а квартови града куда су пролазили морали су бити максимално обезбијеђени, па је у ту сврху наређивано да сви капци на горњим прозорима морају бити затворени. Људима дуж пута је наређивано да клече држећи главу над рукама, а руке су морале бити положене према земљи. Шогун је имао многобројну личну пратњу коју су чиниле четири дворске луде и осам образованих дама, потом још неке одабране личности. Пратња је настојала да шогуну створи што угоднije тренутке забаве и рекреације. Његов кабинет састојао се од дванаест "великих старјешина", пет "старјешина" или министара и шест "подстарјешина" који су формирали млађи савјет. Тзв. Одбор цензора надгледао је све државне уреде и контролисао феудалне господаре, слично као у Кини. Ови господари називани daimyo ("велико име или господар"), исказивали су подаништво једино цару, а неки од њих у успијевали да ограниче владе шогуна и на крају успијевали да их збаце са власти. Ипак, шогуни су остајали моћни и настојали да освоје што веће надлежности и привилегије, чиме су угрожавали и сами царски ауторитет.

На дворовима феудалних господара у Јапану били су самураји - пратиоци са мачевима. У то вријеме за јапанско друштво је важио принцип да је сваки отмен човјек био војник, а сваки војник отмен човјек. На милионе самураја било је на служби код господара и они су имали посебан поглед на свијет и живот; презирали су учене људе, нарочито оне који су познавали књижевност и подругљиво их називали књишким будалама. Код Кинеза је идеал отменог човјека подразумијевао ученост, за разлику од њих, Јапанци су истицали ратничке вјештине. Самураји су имали привилегију да не плаћају порезе, од својих барона добијали су сљедо-

[319] Јапан данас, Министарство иностраних послова, Јапан, 1968, стр. 19.

вање хране, обично риже, нису обављали неке физичке активности, изузев што су умирали за земљу и своје господаре уколико буду нарушени и угрожени њихова част и углед. На љубав нису обраћали пажњу, а од коцке и кавге настојали су да извуку корист. Према Ијејасуовој изреци мач је "био срце и душа самураја", његова егзистенција и судбина. Мач се користио у рату, али врло често и у миру који је дуго трајао у вој земљи. Самурај је имао право да убије било којег припадника ниже класе који би га увриједио, а обично је испроубавао нов челик на случајном пролазнику или псу, како то наводи Ијејасу. Лонгфорд тврди да би чувени самурај који је хтио да испроба нов мач заузимао мјесто у Једу настојећи да ту испита његову чврстину и оштрину. Кад би наишао припит сељак, ратник би на њему примјенио наши-вара, а то се састојало у пресјецању од врха главе до рачвања ногу. Тако расјечен горњи дио тијела наставио би да бауља док се не би саплео и раздвојио на два равно расјечена дијела. Тешко је разумјети овај тривијалан чин испроубавања мача на недужном пролазнику.

Самураји нису били чувени само по забавном погубљењу и строгој ратничкој окрутности. Сваки припадник самурајског слоја био је дужан да поштује строги кодекс части - Бушидо или Начин живота самураја. Бушидо, живот ратника, значи смрт. Овај можда најстрожији кодекс части у историји садржавао је начин понашања који је био у складу са разумом, велику одлучност да се умре без колебања и поступа у складу са врлином достојном ратнику и да се смјело упушта у борбу са противником када је за то право вријеме. Суђење самурајима се одвијало по њиховом сопственом закону који је био строжији од обичајног и свих постојећих закона. Тежња да се оствари 'идеални' дух самураја покушава се постићи мијешањем многих религиозних, филозофских и естетских елемената. У првом плану у смислу императива била је оданост господару, што је било типично за племенска друштва, али се у ничему није осјећало понижење према онима који су тврдили да су на вишим положајима.[320] Овом императиву оданости према господарима снага конфуцијанске доктрине додала је скоро библијску важност. Однос самураја према смрти био је веома важан и заслужује посебну пажњу. За њега је смрт била 'лакша од пера', у чему се огледа јак

[320] Ричард Стори: Живот самураја, Југословенска ревија, Беогад, 1987, стр. 14.

утицај будизма. Нарочит значај у ритуалу смрти и увјежбавању самураја да владају собом и користе оружје (мач, лук, копље или мускету) одиграо је зен-будизам. Зен је увео ритуал церемоније пијења чаја прије борбе и послије ње да би се постигла релаксација. Сепуку, уобичајени назив за харакири, своје коријене вуче из шинтоизма. Постојао је и начин ђунши, а то је самоубиство због смрти господара.

Ограничени и аскетски домети у умјетности постигнути су у периоду Токугава, али су мање вриједности и нису имали неке изразите улоге у животу самураја. Премда је јапанска самурајска заједница гајила ултранационализам, уз опозицију која није била далеко од ових традиција, ипак аутентична приорда самураја много је сложенија и парадоксалнија, па је то тешко све приказати на конвенционалан начин. Суштинско значење ријечи самурај је "човјек који служи". Служба је постала срж њиховог ратничог кодекса. Вође Минамота и Таира су биле водеће личности самурајског реда у своје вријеме и за себе су говорили да служе тену, цару кога су у својој машти обожавали као симболичну и безграничну личност која је успјела да дође на престо са особинама и врлинама вишег ранга, човјека или дјетета. Самураји су читав живот подређивали интересима господара. За вријеме феудалног система, у Јапану сваки даимјо (daimyo) имао је кућу у Једу. У великом броју случајева то је била једина кућа за коју су знали његове жена и дјеца. Бакуфу је придавао значај кретању самураја у самом граду и изван њега. Стражари су на главним пунктовима водили рачуна на жене које излазе из града и на оружје које се настоји унијети у град. Онај ко је размишљао на побуну, прво је морао да води рачуна како да изведе породицу на безбједно мјесто изван града и како да унесе оружје и тајно га допреми устаницима. За три највећа традиционална феномена у Јапану, три светиње по јапанској изреци, сматрају се ватра, земљотрес и отац. Обавеза према родитељима је узвишена дужност и она се никад није могла остварити на потпун начин. И послије смрти чланови породице су се исповиједали поред породичног олтара покојном оцу као да је он стварно жив или духовно присутан.

Од самураја се захтијевало да буде поносан на своју војничку дужнст и храброст; његова узвишена одлука је што треба као фанатик да умре и стога је дужан да дадне све од себе да његова

дјела сваког дана буду узвишена и чиста.[321] Самурај који је служио даимја Небешима није имао друге обавезе према било којој религији него је био дужан да служи своме господару: "Где год смо дубоко у планини или покопани под земљом, било у које време и било где, наша дужност је да штитимо интересе нашег господара. Ово је обавеза сваког Небешима човека. То је кичма наше вере, непроменљиве и вечне истине".[322] Kokutai мишљење полази од става да је Јапан патријархална земља у којој су сви слојеви друштва међусобно повезани, а царска кућа је глава те породице. Цар је врховни отац по тој хијерархијској љествици и оданост и служење њему је патриотизам и највиши облик дјечије послушности. Повињавање царским захтјевима и обавезама је највећа жеља и светиња сваког Јапанца и она треба да траје вјечито. Самурај је живио увијек на опрезу и предострожности; био је способан да избјегава и најмање слободсти и да се држи јуначки и достојанствено у свим искушењима. Не доноси одлуке на пречац и никад не изговарај ријеч која би одавала слабост. "Самурај чија је намера да на бојном пољу чини чуда да превазиђе ратничку храброст најбољих, самурај који проводи дане и ноћи у измишљању начина како да зароби моћног непријатеља, оваплоћење је ваљаности јаког и несавладивог самураја".

У књизи Бушидо ("Живот ратника") Јамага биљежи своја размишљања у неколико одломака: "Став самураја, у ствари, одраз је његових погледа на живот, оданог служења господару, уколико има једног продубљивења његове верности у односу на пријатеље и уз дужно поштовање свог положаја, спремности на извршење своје дужности пре свега.[323]

Самураји се се не баве пословима сељака, занатлија и трговаца, па се труде да добро увежбају тај пут. Уколико неко у оне три класе обичних људи крши своје моралне принципе, самурај ће га казнити и на тај начин ће штитити праве моралне принципе у земљи. За самураја нема никаквог значаја ако има ратничко и цивилно знање а не може да га примени. Тако је он споља, физички приправан да одговара на сваки позив своје службе, а

[321] Хагакуре и Мишима, Бонарт, Нова Пазова, 2001, стр. 50.
[322] Ричард Стори: Живот самураја, Југословенска ревија, Беогад, 1987, стр. 100.
[323] Исто, стр. 83.

изнутра се труди да испуни свој пут дужности поданика према господару, пријатеља према пријатељу, оца према сину, старијег брата према млађем, мужа према жени. У свом срцу он чува путеве мира, али ипак држи своје оружје у приправности.[324]

Драган Миленковић истиче да јапанска прича о етици Четрдесет седам самураја говори о великашу који је повриједио закон и морао да се убије, али га његови вјерни вазали свете. Прича о храбрости и оданости самураја инспирише Јапанце вијековима. Четрдесет седам ронина - 'лутајући људи', тј. самураја одсјекли су главу Козуке Кири који је толико измалтретирао њиховог господара да је он био присиљен да изврши харакири. Њему је као обешчашћеном, по тадашњим законима, одузет посјед, његови ратници су распуштени, а његова супруга са дјецом морала је да се врати својима. Пошто је њихов господар неоправдано натјеран да изврши харакири, самураји су у тајности стигли у Кирине дворе, разбили капију, побили чуваре и одсјекли главу великодостојнику Кири и понијели на гроб гдје је био сахрањен њихов господар. Свих четрдесет седам самураја су се убили јавно и сахрањени су поред свога господара. Ово је један вјероватно најпознатији и најтипичнији догађај у историји Јапана и од изузетног је значаја за разумијевање јапанског карактера. Јунаци овог величанственог подвига плијене пажњу јапанске јавности, па су цвијећем украшени њихови гробови и тамјан тамо вјечито гори. Харакири као ритуално самоубиство у Јапану има своје законитости по којима се вршио и нигдје у свијету као у овој земљи није поштован овај чин узвишеног одласка из живота.

У јапанској традицији правни систем је био само енергични додатак убиствима и одмазди. Закон је једним дијелом потицао из древне примјене у народу, али је другим дијелом пратио религију у сеоби културе из Кине у Јапан. Формулисање закона у јапанском друштву започео је Фенчи Тано који су завршени и објављени 702. под царем Момуом. Феудално раздобље избацило је ове и сличне законе из употребе и сваки феуд је имао своје законе. Међутим, карактеристично је да самураји нису признавали никакве законе, изузев оних који су се односили на декрет и вољу даимјоа. Иначе, у Јапану је до 1721. године владао обичај да је читава породица

[324] Исто, стр. 83.

одговорна за понашање сваког свога члана. Одрасли синови су дијелили судбину оца који је био осуђен на смрт, а млађи или тек стасали били су протјеривани из земље. Средњовјековно суђење подразумијевало је искушење невиности, а мучење је остало прилично популарно до новијих времена. Бичевање за ситне увреде се проводило уобичајно, а смрт се могла зарадити у великом избору злочина. Цар Шому је укинуо смртну казну и то је утицало да се смањи број злочина, али цар Конин је био присиљен да је уведе и изда декрет да ће се лопови шибати док душу не испусте. Смртна казна се вршила на различите и често окрутне начине. Било је мишљења да смртна казна не доказује да је народ склон злочинима, већ корумпираности и неспособност чиновника, али је било и разочарења у њену ефикасност због дугог процеса суђења, па се дешавало да су догађаји заборављени, а свједоци помрли. Јошимуна је реформисао затворе, убрзао изрицање пресуда и укинуо одговорност породице, што је имало велики значај за јапански правни систем.

Друштво се у царском периоду Јапана дијелило на осам сеиа или каста, а у феудалној епоси то је сведено на четитир јасно издиференциране класе: самураји, занатлије, сељаци и трговци. Велики дио становништва чинили су сељаци са посједима, али је касније држава национализовала земљу и издвајала је сељацима на шест година или доживотно. Држава је поново успоставила приватно власништво над земљом и финансирала сјетву и жетву. Посједи су били малени, а морао је да се нахрани велики број људи, па је живот сељака био тежак. Држава је узимала дио прихода у облику пореза и осталих даџбина, а чести земљотреси су чинили велике штете пољопривреди. Јапанска проза је оставила свједочанства о глади и многим непогодама које су тада харале. Занатство и трговина су узимали маха и Кјото је постао велико складиште производа и робе. У свакој кући се нешто правило и продавало. Обрађивао се бакар, ковао новац, штампале књиге, ткале разноврсне тканине са златним и сребрним цвјетовима, израђивали су се намјештај, резбарија, музички инструменти, слике, све врсте кованих ствари од злата и осталих метала, правило оружје, затим се шила одјећа најбољег кроја; ту су се продавале играчке и лутке, те безброј других ствари. Еснаф мјењача новца убрзо је заузео највише мјесто и на тај начин су се вршиле главне функције финансирања.

Богати трговци и финансијери убрзо су постигли велики ранг у друштву и са завишћу су гледали на политичку власт феудалне аристрократије. Ипак, тешко се кидао оклоп старог Јапана, а навике, обичаји и традиција нигдје тако нису присутни као у Јапану. Јапанци су били нешто ниже грађе, односно скромног раста и у просјеку 162 центиметра, док су жене биле високе нешто око 150 центиметара. Низак раст се тумачи недостатком кречњака у исхрани, што је резултат недостатка млијека због малог броја пашњака у земљи, али и ова теорија мора се узети као крајње хипотетичка. Шминка је била врло популарна у рано вријеме у Јапану, чак у првим данима власти Кјота, а сваки мушкарац тога времена је стављао руменило на лице, пудерисао се, парфемисао и са собом носио огледало. Даме су још израженије румениле образе, бојиле нокте, а дешавало се да су понекад позлаћивале доњу усну, носиле велики број артикала за тоалету, имале много начина чешљања косе напријед и позади, на обрвама цртале неке прдмете и остало.

Мушкарци су бријали чело на глави и скупљали косу у перчин и пребацивали натраг. Браде су код мушкараца биле обавезне, а они који их нису имали носили су вјештачке, а маказе за обрве дијелиле су се сваком госту у имало имућној кући. У почетку је одјећа, нарочито у еопоси Нара, била салична кинеској, али у периоду Кјота мушкарци и жене су носили од два до двадесет слојева одјеће чија је боја била одређена рангом носилаца. Одјећа је била раскошна и често се вукла по земљи па су жене носиле дрвене нануле које су биле високе пет до шест центиметара. Имућнији су мијењали одјећу три пута дневно, а и сиромашни и богати су се свакодневно купали.

Главна храна коју су употребљавали Јапанци су: пиринач, рибе, поврће, плодови мора, воће, а зависно од прихода и месо. Јапанци су, као и неки други стари народи у кухињи схватали суштински чар цивилизације. Посвећивала се изузетно важна пажња послуживању и понашању за столом: "Манири за столом постајали су важни готово као религија; сложени прописи су одређивали ред и величину залогаја, као и положај тела на сваком степену оброка. Даме нису смеле стварати звукове док једу и пију,

али од мушкараца се очекивало да покажу да цене благородност домаћина малим захвалним подригивањем".[325]

Обично је оброк започињао врелим пићем од пиринчаног вина које се звало саке. Драгоцјенији од сакеа за аристорократију је био чај. Церемонија пијења чаја није остала везана само за свештенике зена и самураје, упражњавали су је и обични народ, затим племство и ратници. Естетски квалитет, познат као саби, најбоље се могао осјетити при церемонији чаја, па је путоказ био да задовољство треба тражити у нечему што је старо, помало избљиједијело или усамљено. Прибори за чајну церемонију су драгоцјен посјед и преносе се са генерације на генерацију и мајстори минијатуре су створили ремек-дјела и у прибору за чајну церемонију и у чајном церемонијалу лежи особен јапански поглед на свијет и живот. "Сва су та остварења тек резултат - у недостатку неке прикладније ријечи - филозофског односа класичног Јапанца према свијету и животу. Сва су она само материјализација спиритуалних спознаја и назора, доживљавања каква су се у Јапану развијала и остваривала из домаћег тла, из прастарих шинтоистичких ритуала прочишћавања, на које је тијеком повијести накалемљена и богата баштина кинеске културе, посебно таоистичке филозофије и зенбудистичког учења." [326]

Постоје случајеви да се чајна церемонија одржава напољу, у башти или дворишту неког храма, али је правило да се она одржава унутра и то у просторији која се назива Chashitsu која даје посебан дух чајној церемонији. Служење чаја представља ритуал који се стално усавршавао. Суштина служења чајем везана је за домаћина и састоји се у сљедећем: "Служи чај тако да допреш до душе госта, припреми угаљ какао би најбоље загрејао воду, учини да је гостима зими топло, а лети свеже, аранжирај цвеће да изгледа као да је тамо изникло, буди брз и ефикасан, припреми се за кишу и кад је ведар дан и буди предусретљив према свим гостима. То су седам тајни".[327] Јапанска церемонија чаја је подстицала

[325] Група аутора: Nihon tateyoko Japan as it is, Gakken Tokio, 1990, (Јапан уздуж и попреко, превела Марија Војводић.) Унирекс, Подгорица, 1995, стр. 68

[326] Владимир Девиде: Јапан (Прошлост и будућност у садашњости), Знање, Загреб, 1988, стр. 103.

[327] Група аутора: Nihon tateyoko Japan as it is, Gakken Tokio, 1990, (Јапан уздуж и попреко, превела Марија Војводић.) Унирекс, Подгорица, 1995, стр. 169

умјетнике керамичаре да раде све љепше шоље и чиније, што је допринијело да се формирају манири у којима се огледа спокојство, углађеност и шарм какав се ријетко среће. Цвијеће је постало култ у старом Јапану, па се сматра да је Рикју који је формулисао ритуал за чај, исто тако цијенио цвијеће као и шоље за чај. Кад је чувени шогун Хидејоши дошао да посјети хризантеме код Рикјуа, он је уништио све сем једне која је требало да засија свом силином пред моћним шогуном. Умјетност аранжирања цвијећа се усавршавала у корак са чајном церемонијом и у седамнаестом вијеку успјела да изборі своју независност. Појавили су се "мајстори цвијећа" који су мушкарце и жене припремали како да гаје, аранжирају и да виде сву љепоту у детаљима и цјелини и на тај начин се доживљавала иста љепота у једном цвијету као у хиљаде њих, али се истицала љепота која је присутна у листу, грани, стабљици, коријену и сваком другом дијелу раскошне биљке са цвјетовима.

Икебана је јапанско аранжирање цвијећа и једна од јапанских умјетности која је најшире прихваћена на Западу, али се често површно и без довољно разумијевања и недосљедно преузима. Да би се разумјела и доживјела икебана неопходно је добро познавати јапанску естетику, умјетност и културну историју уопште. Мора се продријети у значење и смисао икебане, у њену симболику, у њену бит, њен "живот" да би се појмила истинска вриједност и све њене одлике и тајне. Mami Kavasaki о аранжирању цвијећа инспиративно говори: "Та способност стварања свјетлости, љепоте и ширења среће, чар је која долази од цвијећа и сам се по себи шири у простору. Можемо га назвати 'духом цвијећа' ".[328] Цвијеће се сматра религијом Јапанаца и они га обожавају једном врстом жртвеног жара и силином националног и божанског поштовања.

Када недјељу или двије у априлу цвјетају трешње, у Јапану се оставља све да би се ходочастило од мјеста до мјеста и посматрало чудо најтананијих прелива боја и најраскошније и најпотпуније латице које омогућују срећу и уживање бескрајним поворкама људи свих узраста. Трешња је симбол вјерног ратника који је спреман да умре за своју земљу на врхуцу младости и снаге. Често

[328] Meikof Kasuya • Mami Kawasaki: Икебана, Младост, Загреб, стр. 65.

су осуђени на смрт на путу до губилишта молили да им се да један цвијет. Постоји прича госпе Чијо у чувеној пјесми о дјевојци која је дошла да узме воду са бунара и видјевши да су ведро и канап обавијени слаком од цвијећа, отишла је да воду узме са друге стране да не би покидала прекрасне витице и бијеле вијенце који су се формирали. Цурајуки је је у праву кад каже да се човјеково срце "никад не може разумети", али да у његовом родном селу цвијеће испушта мирисе као и у вријеме дјетињства и стара времена. Тиме се износи филозофија односа према природи и јапански дух живота. Ни у једној земљи не постоји љубав према природи као што је то заступљено у јапанској традицији. Мушкарци и жене су се у јапанској историји и култури просто сродили са природом и прихватили све благодети и дарове копна, мора, ријека, језера, неба и поклањају изузетну пажњу биљки док расте, ситним детаљима ,оплемењујући тако све што расте, цвјета и листа. Биљке и цвијеће украшавају сваку кућу у Јапану, а скоро свака хаику и друга пјесма у својим стиховима помиње пејсаже, цвијеће и годишње доба. У свим годишњим добима окупљају се пјесници и сликари који у заносу и надахнућу стварају своја дјела.

Често је у Јапану један камен кондензација планине, као што је хаику у три стиха кондезовао пјеснички доживљај, но драма у неколико пажљиво изведених покрета кондензује радњу, док је чајна церемонија кондензован "угођај смирене контемплације живота и природе", на сличан начин је јапанки врт у већини случајева на маленом простору земљишта успјела кондензација просторног пејсажа.[329] Баште природног стила у Јапану везане су за Асука период које су касније прерасле у оне које садрже вјештачка брда, језера и потоке, односно текућу воду коју су људи доводили. Ту спадају баште из Едо периода, daimyo баште прављене за феудалне господаре. Ове баште су биле по величини оргомне и за њихово прављење користило се познато дрвеће, стијене и остало растиње да би се у минијатуру репродуковао познати пејзаж. Неке баште из тог периода заслужују велику пажњу и дивљење.[330]

[329] Владимир Девиде: Јапан (Прошлост и будућност у садашњости), Знање, Загреб, 1988, стр. 103.

[330] Јапан уздуж и попреко, превела Марија Војводић, Унирекс, Подгорица, 1995, стр. 159.

Религиозни вртови потичу Хеиана и Камакура периода. Јодо стил је био врло популаран и вјеровало се у једну врсту раја. Главни елементи вртова у овом периоду било је језеро преко којег је постојао мост који је повезивао централно острво у њему, а иза језера су биле зграде са фигурама божанстава. Од Муромаћи периода прављени су вртови под утицајем зен будизма. Група стијена је тада представљала фигуру Буде, а бијели пијесак је симболизовао текућу воду. Естетске вриједности у асиметрији дају драж у необично оригиналним облицима. Унутар вртова се доноси дрвеће олујног Јапана, вулканско и морско камење, затим су ту поточићи, мање ријеке са млиновима, језерца, разноврсне фигуре будистичких и шинтоистичких божанстава и још неки драгуљи који уљепшавају простор, привлаче посјетиоце, научнике и обичне људе који воле природу, традицију, древну културу и умјетност. Идеалан врт је бескрајан и неомеђен и стално у лету попут лептира који је само за тренутак бацио сјену. Врт у идеалном смислу стално измиче нашем посједовању и непрекидно хита у даљину и бљеском показујући чаробну љепоту.

Било је много расправа о томе да ли зен негира или мијења општа правила понашања и вјеровања. Просјечни зен будиста их не мијења ако се преда зену. Он и даље мисли да ако не може да оствари буда - свијест током свога живота који може бити прекинут ратом, глађу, болешћу или другом несрећом, да ће негдје или у неком другом тијелу бити поновно рођен и да ће наставити своје стремљење мада вјерује, као практични будиста, у непостојање континуитета свог властитог бића помоћу којег се препознаје и идентификује. Он прихвата Будино учење о континуитету skandha и тај свежањ неће престати да постоји док га уобичајна свијест о своме сопству буде спајала. Ово наше садашње "ја" се усавршавањем вјере предаје ономе што је све подстицало одозго, изнутра, односно из нечег непознатог. То ће бити једно "ново рођење", а не понављање старог. Одлике које зен или c'an разликују од других типова будизма прилично је тешко исказати ријечима јер су недосежне, а ипак зен има свој посебан и препознатљив интуитивни осјећај за исказивање. Иако само име зен значи медитација и друге школе будизма наглашавају медитацију у мањем или већем обиму, а понекад далеко више, али практиковање саме формалне медитације није уопште неопходно за зен. Не може се поћи од тога

да је зен посебан по томе што 'нема шта да каже' или инсистирању да се истина не да исказати ријечима. Ради се о изузетном укусу зена као извјесне непосредности. Можда би за карактеризацију зена важила мисао Лао Ц'а којом се указује на истину непосредно и отворено и не троши се вријеме на симболике форме:

"Они који знају, не говоре;
Они који говоре, не знају".

У зену је увијек присутно осјећање да је буђење нешто сасвим природно, "запањујуће очигледно, што се може појавити сваког тренутка".[331] Из свестраног увида у теорију и праксу зена могуће је извући главне поставке на којима се заснива ово учење: "Зен је настао ка синтеза кинеског таоизма и индијског махајана-будизма и развио се у нешто што је битно више од суперпозиција тих двију његових компонената. Оснивач (стварни и легендарни) зена је његов 'први патријарх' Bodhidarma, који је, према традицији прешао из Индије у Кину".[332] Значи, основни концепт од кога полази зен је да се кроз медитацију и дисциплину достигне просвјетљење на личном плану, а онда и свих живих бића.

За зен Фредерик Франк наводи да се он представља суштином будизма и да је најближи неморализовању Конфуција или филозофирању Буде, али је он много ближи прећутном наклону главе пред нечим што није ни добро ни лоше, ни истинито ни неистинито. Стигавши у Јапан, зен је постао аристократски у умјетничком смислу и служио је пјесницима, сликарима и вајарима да потврде своје укусе и најбоље процијене вриједност. На другој стани, он се нашао међу обичним људима који нису знали ни да читају ни да пишу и били незналице што се тиче махајана филозофије, а нису схватили смисао зена у интелектуалном поимању, нити су било када били обавијештени да постоји та ријеч.

Коан који садржи зенистичке одлике проблем је који се не може ријешити на интелектуалнан начин. Настојећи да схвати коан ученик постаје свестан ограничења мисли, што га понекад

[331] Alen W,. Wats: Пут зена, Књижевне новине, Београд, 1982, стр. 75.
[332] Владимир Девиде: Јапан (Прошлост и будућност у садашњости), Знање, Загреб, 1988, стр. 74.

доводи до доживљавања просвјетљења или непосредне нерјешиве свјесности стварности. Циљ којем се тежи у будизму, као и зен будизму је достизање просвјетљења. Суштина зен будизма се остварује у новом погледу на живот и свијет. Дејан Разић констатује да уколико смо разочарани у живот, узнемирени и оптерећени проблемима, зен нам нуди могућност да остваримо нов поглед, према којем живот добија свјежији, дубљи и свеобухватнији смисао. Али да бисмо то остварили, потребно је да прођемо кроз процес највеће кризе кроз коју можемо да прођемо у животу. То је тежак посао и нека врста 'ватреног крштења', и човјек мора да прође кроз буре, земљотресе, превртање планина и разбијања камења на комаде. То је једна врста ординирања или филозофске сеансе која нам даје нове димензије схватања стварности.[333] Такво остварење новог погледа на живот и свијет на јапанском се назива satori, на кинеском vu, а на пали језику annuttarasamjak-sambodi. Велики познавалац зена у јапанској и кинеској традицији Д. Т. Сузуки истиче да код сљедбеника зена спољашње понашање нема већег значаја, јер су заокупљени својим унутражњим животом. Зен тражи просвјетљење за себе и помагање другима да га постигну и додаје: "зен понекад може изгледати сувише загонетан, критичан, пун противречности, али то је, ипак, једноставна дисциплина и учење.[334] Оно што треба нагласити је да зен гледа на живот и смрт равнодушно и да ни о једном ни о другом ни за тренутак не треба размишљати. Кад је један од највећих савремених филозофа Запада Мартин Хајдегер детаљније и непосредније упознао Сузукијеве радове одушевљено је изјавио: "Ако правилно схваћам, ово је исто што и ја покушавам да кажем у својим списима".

Породица је на Истоку била први основ друштвеног реда и у Јапану као и широм Истока овакво опредјељење није било одраз заосталости друштва, већ је то израз тенденције за породичном, а не за политичком влашћу. Породица је на Истоку замјењивала далекосежну централну власт тако да појединац није долазио до нарочитог изражаја. Слобода и све остало, посебно живот и смрт, могли су да дођу до изражаја у оквиру породице. Премда је власт оца била тиранска, она је у јапанским условима изгледала нужна

[333] The Rider Encyclopedija of Eastern Philosophy or Religion: Same, стр. 308.
[334] Д.Т. Сузуки. Е. Фром: Зен будизам и психоанализа, Нолит, Београд, 1977, стр. 99.

и хумана. Могао је да из свог домаћинства отјера зета и снаху, а задржи унуке. У одређеним ситуацијама могао је да убије дијете осуђено за порочност и тешке криминалне радње. Обични грађанин је имао једну жену, а припадници виших калса могли су, поред жене да држе конкубине и да им се не замјерају невјерства која понекад учине. Положај жене био је виши у ранијим него у каснијим фазама развоја цивилизације. У феудалном Јапану жена је имала три поштовања: према оцу, мужу и сину. Образовање жена, сем у етикети, било је ријетко. Муж је могао да убије жену и њеног љубавника ако би их ухватио у прељуби. Неки филозофи су савјетовали мужа да се разведе од своје жене ако она говори прегласни и предуго, али уколико је муж афективан и бруталан савјет филозофа је да се жена према њему односи двоструко љубазно и њежно. Васпитане у таквим условима строге дисциплине, оданости и поштовања према мушкарцу, јапанске жене су постале највредније и највјерније жене на источним поднебљима.

Плодност није подстицана због тога што су острва била пренасељена. За самураје је била ствар доброг гласа да се не жене прије тридесете и да немају више од двоје дјеце. Од сваког мушкарца се очекивало да се ожени. Муж је могао да се растане од жене која не може да има дјеце и да усвоји сина уколико има све ћерке. Дјеца у Јапану су васпитана на кинеским врлинама и књижевном насљеђу, те синовљевом поштовању као извору породичног реда, што је доприносило дисциплини и безбједности државе. Самурајска врлина била је лојалност према господару, док је синовљево поштовање била основна и врхунска врлина Јапанаца. И однос према цару био је израз синовљеве љубави и послушности. Ова главна врлина је до доласка Запада са својим митом о слободи и људским правима била готово цјелокупни морални кодекс грађанина Јапана. Остале врлине, сем послушности и лојалности, биле су мање наглашене него у Европи тога времена. Неке честите жене из виших класа су починиле самоубиство када је била угрожена њихова невиност. Куртизане које су стекле највише образовања у Јапану звале су се гејше које су сличне грчком хетерама. Биле су вјеште у књижевности, као и љубави, често су писале пјесме, вољеле музику, знале да свирају и бавиле неком од умјетности. Гејше су радо позиване у неке породице да забављају госте у разним друштвеним приликама, а осниване су и школе у којима су

старије гејше подучавале младе дјевојке у разноврсним вјештинама. Често су учитељице и ученице послуживале церемонијални чај и изводиле представе својих достигнућа из области умјетности и практичних вјештина. Многе дјевојке у Јапану предавале су се овој професији да би спасиле своје породице од глади. За Јапанце старог периода њихове историје је карактеристично да су успијевали да живе животом релативног реда и пристојности, иако љубави нису дозвољавали да одређује вјенчање, али су исказивали љубав и њежност према особи коју су одабрали за свог животног сапутника.

Љубав није главна тема јапанске поезије и она се појављује са једноставношћу, искреношћу и топлином узвишених осјећања. Вриједности giri и ninjo могу се лијепо изједначавати, чак се може рећи да се оне међусобно слажу и допуњавају. Giri представља правила морала или многе социјалне обавезе потребне за остваривање успјешних дужности у вертикалној структури јапанског друштва; однос између родитеља и дјеце, господара и слуге, учитеља и ученика, као и између пријатеља и сусједа. Giri представља моралну основу да се испуни обавеза и узврати на учињену услугу.

Ninjo подразумијева осјећање љубави према породици и људска осјећања која сви имамо. Giri је оно што разум каже, а ninjo, оно што срце осјећа и говори.[335] Giri и ninjo долазе понекад у сукоб и у Јапану се сматра да giri треба да има предност у односу на ninjo. Концепти giri и ninjo су везани за феудално доба. Феудална пракса и giri-ninjo концепт постали су данас архаични, с тим да концепт giri представља важан елеменат у социјалним релацијама.

Историјски коријени групизма у Јапану могу се срести у најранијим периодима развоја ове цивилизације. Негативна је била послушност милитаризму прије Другог свјетског рата и за вријеме трајања овог сукоба, али је јединство групе допринијело послијератном економском расту Јапана. Јапанци су познати по томе што воле поздраве и друге учтивости. Од јутра до мрака на свим јавним мјестима Јапанци измјењују поздраве у зависности од ситуације. Поздрави се размјењују са пријатељима и познаницима, а највећи број Јапанаца је уздржан према непознатим особама. Јапанци се међусобно поздрављају наклањањем и ти начини се различито

[335] Јапан уздуж и попреко, превела Марија Војводић, Унирекс,Подгорица, 1995. стр. 159.

користе у зависности од нивоа поштовања који се жели исказати. У школама, фирмама и у свакодневном животу сједење је на столицама, а у кућама се задржао традиционални начин сједења на tatamiju, односно поду, наводи у своме преводу Марија Војводић. Будистичке сахране имају своје устаљене обичаје и ритуале. Као и код неких других религија, у ноћи прије сахране организује се бдјење чланова породице, блиских рођака и пријатеља поред одра и приликом будистичких погребних церемонија. Послије уређења олтара позива се свештеник који даје посмртно будистчко име покојнику и чита молитве за такву пригоду. Потом сви присутни пале тамјане уз лаку храну и пиће присјећајући се дана проведених с покојником. У прошлости је ковчег са покојником био отворен за вријеме бдијења, али се у новије вријеме обично држи затворен. На дан послије бдијења одржава се сахрана са свим потребним свечаностима.

Јапанска радна етика је резултат будистичке традиције, сматра познати социјални коментатор Yamamoto Shichirei. Она објашњава да се чин рада прихвата као спириуална дисциплина и достизање просвјетљења, а не као првенствено економски циљ. Овакав однос према раду који је био у феудалном добу и данас живи у јапанским фирмама. Можемо рећи да се ради о радној етици која у својој традицији посједује спиритуални култ рада. Понос нагони Јапанце да се држе обичаја и онога што је општеприхваћено. Тако су поступали њихови очеви па је непријатно огријешити се о њих.

Обичаји у Јапану могли би се сврстати у одређене категорије у смислу западњачког поимања њихове бити и карактеристика везаних за одређене појаве друштвене, временске и остале околности па се наводе: обичаји повезани са религијом, са друштвеним односима, са протоком времена, са природом, одређеним мјестом и слично. Јапанци не раздвајају и не супротстављају обичаје једне другима, јер је у складу са јапанским духом да се они надовезују. Религијски елементи су дио свакодневнице, док се човјек разликује од природе у чијем се окружењу налази и његова егзистенција зависи од годишњих доба. За Јапанце је карактеристично да се не упуштају у класификације, већ се препуштају току времена, гдје долази до мијешања оног што је интимно, живота природе и свих њених манифестација са будућношћу човјека као мисаоног бића.

За Јапанце су обичаји више навика него обавеза и захтјев. Њих нико није дужан да строго поштује и слиједи.[336] Први празник је Нова година (o-šogacu) и новогодишњи дани се проводе у весељу и радости. Припремају се посебна јела и настоји да први мјесец буде срећан како би служио као примјер осталим мјесецима и учинио живот што љепшим и садржајнијим. Јапанци су познати као гурмани па се за празнике спремају добри и обилни обједи. Нека јела из јапанске националне кухиње доносе срећу па се њиховом припремању и сервирању за вријеме празничнх дана посвећује велика пажња широм земље. Зубатац, кромпир, ротква и још нека јела озарују срећом, као и саке који се пије млак. Јапанци на почетку године посјећују родитеље, пријатеље и пишу пјесме. Такође радо одлазе у храмове и остала светилишта из којих доносе чини које ће дјеловати током читаве године. Такође је обичај да се са честиткама на којима се налазе животиње које су представљене према кинсеком календару (пацов, во, тигар, зец, змај, змија, коњ, ован, мајмун, пијетао, пас и вепар).

Иначе, Јапанци су врло сујеверни и у свим приликама консултују астрологију у којој се предсказује будућност. Много се пази да се не предузме нешто што се за дотични дан не сматра срећним. Оштре зиме и разни други неповољни климатски услови користе се за његовање ратничких и сличних вјештина које доприносе јачању тијела и духа. Посјећује се светилиште Ебисуа, посвећено једном од седам богова среће, да би се одала почаст и обезбиједила његова благонаклоност. Сваког дана у току мјесеца јануара нешто се прославља и организација свечаних манифестација зависи од регије, мјеста и традиције, те осталих околности, везаних за културну историју овог народа. С посебним одушевљењем очекује се "промјена годишњег доба" (secubun) која пада трећег или четврог фебруара према нашем календару, а раније је одговарала почетку пролећа. У те дане ствара се најподеснија прилика да се растјерају демони на које се баца зрневље соје. У тој јавној церемонији узимају учешће сви од политичара, глумаца, научника, осталих познатих личности до занатлија, сељака и дјеце. Храмовски обреди поводом овог празника се разликују зависно од секте и локалитет на коме се дешавају. Тачно четвртог фебруара слави се и храброт

[336] Јапан, Југословенска ревија, Београд, 1988,. стр. 116.

"47 лутајућих самураја" који су осветили свог преминулог господара којега је увриједио неки високи велможа са шогунског двора, а када је изршена освета, самураји су заједнички достојанствено отишли у смрт, исправљајући неправду која је била нанесена честитом господару. Инари, ками житарица, слави се уз бројне церемоније да би се обезбиједила богата жетва и погодни временски услови за њено обављање. Нигдје у свијету као у Јапану нема толико свечаних празника: "Церемоније и прославе, већином локалне, нижу се скоро без прекида од почетка до краја године, с тим што те прославе могу падати у различите дане, зависно од области у земљи. Али један заједнички празник се прославља у Јапану трећег дана трећег мјесеца, тј. 3. марта, а то је празник лутака: девојчице износе гомилу малих лутака које представљају царски двор из старих времена, па се користе приликом да се међусобно позивају у госте и да облаче своје најлепше хаљинице".[337]

Трешњев цвијет је, како смо нагласили, симбол Јапана. Од почетка априла почиње цвјетање трешања које подсјећају на крхкост и краткотрајност живота, па сви слојеви друштва 'одлазе у посјету' да се диве танаким и њежним цвјетовима различитих боја. Праве се права ходочашћа испод стабала ових планинских љепотица уз пјесму, игру, обилну храну, појачано пиће и радост који трају читавим током цвјетања. Празник дјечака слави се петог маја и тада свака породица ставља на кућни кров мотку за коју је везано онолико разнобојних шарана колико има мушке дјеце. Празник мајки је западњачки обичај који је свесрдно прихваћен у Јапану. Читав мај је прошаран религиозним светковинама или историјским прославама. Највећа пажња посвећује се великом историјском дефилеу у Кјоту који обично пада 15. маја и тог дана на стотине људи и жена пролази улицама у свечаним поворкама у костимима хејанске епохе и слиједе све ритуале и перипетије ондашњих царских ходочашћа. У јуну су празници везани за здравље зуба, тачност, кишу, и евоцирање старих легенди које потичу из Кине. Љето је доба перуника, затим дозвољеног пењања на Фуђи, као и подсјећање на митско сједињење Веге (ткаље) и Говедара преко Млијечног пута, а младе Јапанке управо у овом раздобљу моле звијезде да им омогуће успјех у љубави. Онда долаз

[337] Исто, стр. 117.

велики празник задушница, отпочиње школски распуст и млади широм земље организују екскурзије. Крајем августа су 'велике врућине', вјетри се одјећа, предузима генерално спремање кућа и свуд се надовезују бројни фестивали.

Јесен долази са златним и црвеним преливима боја, измаглицом, благом и ведром атмосфером. Млади склапају бракове на традиционална начин, или у савременом духу уз мноштво церемонија и испољавања необуздане маште. Управо је јесен најподесније доба за ходочашће, фестивале, подсјећање на историју, претке, културну баштину, изложбе хризантема, умјетничких дјела, књижевне манифестације и чајне церемоније. Тада се посјећују вртови, умјетнички ателјеи, пишу се калиграфски радови и непрестано његују светковине и празници из прошлости. Посљедњи тренуци године која одлази обзнањују се у будистичким храмовима са сто и осам удараца клатна о велико звоно. Постоје многи празници који су везани за шинтоизам, будизам, конфуцијанизам, daoizam, а упражњавају се и неки хришћански обичаји.

Поред свих веселих светковина широм Јапана има много посебнх обичаја, тако бројних и разноврсних да чине нераздвојни дио јапанске цивилизације. Један од јапанских ауторитета Хага Хидео када су у питању фестивали пише: "Фестивали су остварење снова. Јапански фестивали произлазе из вјеровања наших предака који су молили да се обистине жеље које су гајили у свом духу. Једноставна бијела папирната врпца, сјајна поворка, митолошка драма, бројне бакље у мрклој ноћи; ништа од тога није креација појединачног генија већ плод мудрости и вјештине народа појединe покрајине. Другим ријечима, јапански су фестивали заједничко дјело наших предака".[338] Један од кључева за разумијевае Јапана јесте познавање или обавјештеност о односу Јапанаца према природи која их окружује и у којој живе. Човјек на Западу уништава природу и рушилачки се односи према својој околини, растињу и предметима у непосредном окружењу и настоји да побиједи, покори и потчини својој вољи и супротстава се природним токовима, за разлику од тога, човјек на Истоку његује и заштићава природу и жели да живи у њој или са њом, посједује јасну слику и

[338] Владимир Девиде: Јапан (Прошлост и будућност у садашњости), Знање, Загреб, 1988, стр.198.

њен однос према својој околини, доживљава све природне појаве дубоко у себи. У једном од познатим будистичких текстова Metta Suttâ, Sutta Nipatâ може се прочитати: "Управо попут мајке која властитим животом закриљујује од недаће свога сина, своје једино дијете - такве твоје нека буду мисли које пригрљују све што живи". Ј. Киркуп је један од западњака који је дубље разумио Јапан. Он је записао како му је група јапанских радника послије довршења неких поправки на његовој кући послала букет цвијећа и пјесму:

"Овог смо врућег љетног дана
под гостољубивим кровом
с весељем радили".

Западњак се супротставља природи, а источњачка мудрост се очитује у томе да се природа прихвати онаква каква она јесте. Такво поимање природе прожело је не само свакидашњи живот источних култура него и читаву њихову надградњу, односно филозофију и умјетност. Човјек Запада воли у сликарству да прикаже мртву природу са плодовима које је узео из природе, нпр. са убраним јабукама и цвијећем, одстрељеним фазаном или срндаћом, гдје је нарушена природа и њен склад. Јапански пејсажни сликар жели да прикаже љепоте природе - висока брда и клисуре, стабла и шуме, потоке и ријеке с неколико ситних ликова људи који живе с њима и у њима, па су просто урођени у цјелину.

Девиде подвлачи да сликар Запада стоји, живи и доживљава испред и изван онога што слика, док се класични Јапанац не служи перспективом, јер није осјећао да је испред или изван оног што је сликао. Проистиче да слика, калиграфија и пјесма у јапанској умјетности често чине нераздвојиву цјелину. Јапанац воли свеукупну природу и то онакву каква јесте. Уживање у љепотама природе је оно што у Јапану стално прати живот човјека. Цвјетање трешње се посматра сатима и данима као највећа светиња и ужива у љепоти овог узвишеног прозора који подсјећа на краткоћу и пролазност живота. Боје јесени (жута, смеђа, црвена и зелена) претварају се у шарено море разноврсних прелива које нуде раскош јесени и непролазне драгуље са значајном умјетничком вриједношћу. Када иду у шетњу у природи или се пењу на планине, пјесник и сликар ће понијети перо или кист и папир на коме

биљеже своје утиске и доживљаје. На основу свега може се закључити да јединство са природом представља основу јапанског етоса, филозофије, мисли, религије, "а то је уједно и део јапанске сензитивности према природи као и разлог уживања у истој", како то наводи Марија Војводић у својој преведеној књизи Јапан уздуж и попреко па слиједи: "Оваква блискост са природом и осећај јединства са истом је свеприсутан. Тако, тзв. јапанска ситуациона етика, односно спремним прихватањем ствари онакве какве јесу уз стављање нагласка на хармонију по сваку цену, је најбоље представљена чињеницом да су Јапанци прихватили америчку културу после Другог светског рата, иако су се за време рата борили против Америке. Други аспект ове чињенице је прихватање ствари онаквима какве јесу, јесте и недостатак дубљег интереса за религијске награде, односно Јапанци су више привучени оним што нуди тренутна ситуација и овоземаљске предности".[339]

Доживљавање умјетности у Јапану одвија се кроз љепоту и љепоте кроз умјетност па се на тај начин не одјељује умјетност од живота и поистовјећује љепота са самим животом. Умјетнички доживљај у Јапану није привилегија класе, касте или изабраних појединаца, већ је дио духа нације који живи у сваком јапанском становнику.[340]

Морал је у Јапану нешто што се тиче појединца а не групе. Обичаји који нису ни религиозног ни сујеверног карактера ослањали су се на однос између појединца и на њихов однос према природи. Најважније за сваког појединца у јапанском друштву било је да се 'не изгуби образ' и то није било везано за сујету, него се дешавало због некаквог личног поноса. Тај понос нагонио је Јапанце да слиједе оно што је општеприхваћено и да се држе обичаја на исти начин како су чинили њихови очеви па је било непристојно огријешити се о њих. Лафкадио Херн је говорио да је живио у неким областима Јапана гдје се ниједан случај крађе није десио стотинама година, а новосаграђени затвори су остајали празни и непотребни. Вил Џјурант је у свестраној анализи карактерологије јапанског народа дошао до резултата који убједљиво

[339] Јапан уздуж и попреко, превела Марија Војводић, Унирекс,Подгорица, 1995. стр. 28
[340] Владимир Девиде: Јапан (Прошлост и будућност у садашњости), Знање, Загреб, 1988, стр. 196.

потврђују да је јапански карактер, као и код свих људи, мозаик противрјечности; јер живот сваког човјека доводи у различите ситуације и времена, захтијева од њега наизмјенично силу и њежност, слободније понашање и озбиљност, потом стрпљивост и храброст, скромност и понос. И због различитих понашања и реаговања не смију се имати предрасуде о Јапанцима "зато што су сентименталн и реалистични, осетљиви и стоички, изражајни и повучени, што се лако узбуђују и што су уздржани; препуни ведрине, духовитости и љубитељи задовољстава и склони сликовитом самоубиству; нежно љубазни - често према животињама, понекад према женама - и повремено окрутни према животињама и мушкарцима".[341]

За типичног Јапанца карактеристично је да има све врлине ратника - агресивност и храброст, патриотизам и непревазиђену одлучност да умре у сваком тренутку, али веома често посједује душу умјетника која је сензуална, пријемчива, истанчана и скоро инстинктивно обдарена укусом за лијепо и узвишено.

У фокусу различитих разматрања може се навести да је прави и упечатљиви Јапанац трезвен и непретенциозан, штедљив и вриједан, знатижељан и студиозан, лојалан и стрпљив, с надљудском способношћу за детаљ, затим је спретан и гибак, те као већина физички малих људи има проницљив ум који није претјерано креативан на пољу духа. Међутим, оно што посебно краси и истиче Јапанце је способност за брзо схватање, прилагођавање и практична достигнућа и усавршавања, али се мора запазити: "Контакт и сукоб са Западом изменио је на неки начин морални живот Јапана. Традиционално поштење његових људи у већини опстаје; али ширење грађанских права и оштра конкуренција модерне трговине донели су у Јапану и пропорционални удео демократске корупмираности, индустријске безобрзирности и финансијског опсенарства. Бушидо опстаје ту и тамо међу вишим круговима и представља благу аристократску кочницу лошем комерцијалном и политичком понашању".[342]

Негдје половином прошлог вијека или нешто раније, Далеки исток се изједначио са Западом по оној моралној збрци која прати

[341] Вил Џјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа Београд, 1995, стр. 919.
[342] Исто, стр. 920.

сваку дубоку промјену у економској основи живота. Рат међу генерацијама траје и одвија се између пренагле младости и преопрезне старости који је појачан растом индивидуалистичке индустрије и слабљењем религиозности. Прелазак из села у град и замјена породице индивидуалцем као правном и одговорном јединком економског и политичког друштва довело је до поткопавања родитељског ауторитета па су се обичаји и вјековни морал подвргли брзоплетом младалачком расуђивању. Праћење страних узора и улагивање западњачком стилу живота означио је интелектуални живот новог царства.

Из Другог свјетског рата остала је мистерија о камиказама. Сама ријач састављена је од kami-бог и kaze-вјетар и означава "божански вјетар" који шаљу богови с неба да би се уништио непријатељ. Камиказе се најчешће вежу за пацифичко бојиште и односе се на пилоте - самоубице "који би се, са својим авионом крцатим експлозивом, суновраћивали на америчке бродове". Пилот је био сигуран у успјех свог задатка, али и у неизбјежну смрт за постизање постављеног циља. Одлазио је у блиставу смрт падајући "попут цвијета са сјајна трешњева стабла". Данас се називају "камиказама" аутомобилисти који безглаво јуре кроз прометне улице и стављају на коцку властити живот, као и животе недужних и случајних пролазника.

Острашћени националисти, радикални патриоти и присталице царева који су гајили претензије на туђе територије били су задојени фанатизмом и индокринацијом. Поред тога, био је развијен осјећај изолованости и настојања да се нађе спас и излаз из пренасељености и обезбиједе сировине и животни простор за повећани број становника, па су у неким преломним историјским тренуцима долазили до изражаја експанзионистичке и освајачке тежње попут оних иреалних из доба фашизма и нацизма када је Јапан ревносно слиједио политику и докрину хитлеровске коалиције.

У погледу на живот и свијет класичног Јапанца присутна је ријешеност на жртву ако то околности захтијевају. То се сматра нечим светим и готово само по себи разумљивим, што произилази из будистичког поимања живота и смрти и самурајске спремности да се умре кад год то устреба. Јапан је у сусрету са савременошћу постављао питања: могу ли се задржати жељезнице, авиони, елек-

троника и очувати етичке вриједности 'добрих старих времена', уравнотеженост и смиреност, цјеловитост љуске личности, осјећај за лијепо и живјети живот у којем се аутоматима препушта да умјесто људи обављају досадне и суморне послове, али не допустити да се то плати властитим отупљивањем, заглупљивањем, плиткошћу, празнином духа и стварношћу која осигурава пун желудац и празну главу, блиставо освијетљену собу и мрклу ноћ памети...? Владимр Девиде у свом есеју Традиција и суврменост се пита да ли су уопште спојиви машине и етика, прогрес и духовност, снага и љепота, па наставља:

"Прије нешто више од стотину година Јапан је, присиљен на то супротностима изнутра и топовима страних бродова извана, отворио врата трговине а тиме и утјецају запада. Група изнимно способних и Јапану оданих људу била је подузела да из те, тада још претежно феудалне земље, створи модерну државу: за само неколико десетљећа Јапан је прихватио, асимилирао и адаптирао својим потребама и увјетима западну технологију, медицину, судство, управу - па и умјетност. Јапанци су у много чему невјеројатно брзо не само сустигли већ и престигли своје учитеље са Запада и данас врхунски стручњаци из високоразвијених индустријских земаља имају шта да уче и науче од Јапана.

Па ипак, прихвативши модерну технологију Јапан није заборавио ни занемарио своју културну традицију. Први стручак техничке цивилизације купио је по цијени која није укључивала дехуманзацију човјека - а даље је развијајући и унапређујући није, бар досад, упао у фаталну грешку Запада да циљ побрка са средством и да стројеве више не производи да би побољшао увјете живота, већ да би могао производити још више стројева који ће онда произвести више од тога 'још више' - и такао у недоглед".[343]

Својеврсна коегзистенција модерног и класичног, традиција и савременост; човјек у Јапану може све видјети, чути и доживјети на сваком кораку. Има и супротних тенденција па понегдје супермодерна технологија покушава да брише неке старе обичаје. У неким случајевима традиција преживљава уз високу цијену и проблематичне вриједности тако да се реконструише оно што је

[343] Владимир Девиде: Јапан (Прошлост и будућност у садашњости), Знање, Загреб, 1988, стр. 240.

остало у духу минулих вијекова уз прилагођавања и мање корекције. Постоји уверење да Јапан може пружити наду да се преживе конфликти и дилеме савремене теничке цивилизације без жртвовања културе и традиције минулх епоха и да буде примјер како се у транзицији, савременој технолошкој цивилизацији и најезди сумњивих вриједности са Запада могу с а ч у в а т и: сопствени национални и вјерски идентитет, културна баштина, осјведочене етичко-моралне и остале вриједности из прошлости, духовно благо, традиције која прожима цјелокупно живљење сваког народа. У Јапану су прошлост и будућност у садашњости, што даје гаранцију да напоредо живе и допуњавају се тадиција и савременост. Филозофија и религија стигле су у Јапан из древне Кине. Будизам је дошао на јапанско тло шест стотина година његовог продора у Средње цвјетно народно царство.

Филозофија у облику Сунг конфуцијанства настала је у свијести Јапана послије скоро четири стотине година након што је Кина доживјела друго рођење. Сеигва, потомак јапанске породице Фуђивара, незадовољан знањем које је постигао као монах, а чувши за велике мудраце Кине, желио је да настави учење у тој земљи. Пошто односи са Кином нису били добри, Сеигва је одлучио да пријеђе преко мора у кријумчарском броду. Док је чекао на брод у једној луци, чуо је једног ученика како гласно чита на јапанском из кинеске књиге о Конфуцијеу. То се односило на Конфуцијево Велико учење; чиме је Сеигва био одушевљен и радосно је узвикнуо: "Ово је оно за чиме сам тако дуго жудео". Послије упорног трагања добио је примјерке наведеног и других дјела Сунг филозофије. Заборавио је да оде у Кину, али је око себе окупио групу учених људи који су на кинеску филозофију гледали као на откровење смјелог новог свијета свјетовне мисли. Сви млади људи жељни више знања у оно вријеме, долазили су на његова врата, па су будистички монаси жалили, говорећи да је срамота да било ко сем "ортодоксног и правог свештеника држи јавна предавања или учи народ". Ученик којега је Сеигва послао код Ијејасуа скоро га је превазишао по слави и утицају. Учени Хајашија Разана је освојио наклоност првих Токугава шогуна, па су га они именовали за свог савјетника и састављача својих јавних саопштења. Ијемицу је негдје око 1630. године увео међу племстсво обавезу посјећивања Хајашијевих предавања. Међу својим слушаоцима побудио је

велико одушевљење за кинеску филозофију. Познавао је будизам и хришћанство и успијева да их привуче моралном реду којег је сага Шантунга завјештала Далеком истоку. Много је учио па је говорио да нигдје није нашао да за човјека "постоји пут одвојен од његове оданости своме господару и синовљеве љубави према његовим родитељима". Страдао је у поодмаклим годинама у великом пожару у Токију 1657. године и кад су ученици покушали да га спасе, он се није одвајао од своје књиге. Умро је од прехладе задобијене у пожару остајући до краја живота вјеран својим филозофско-моралним ставовима и убјеђењима.

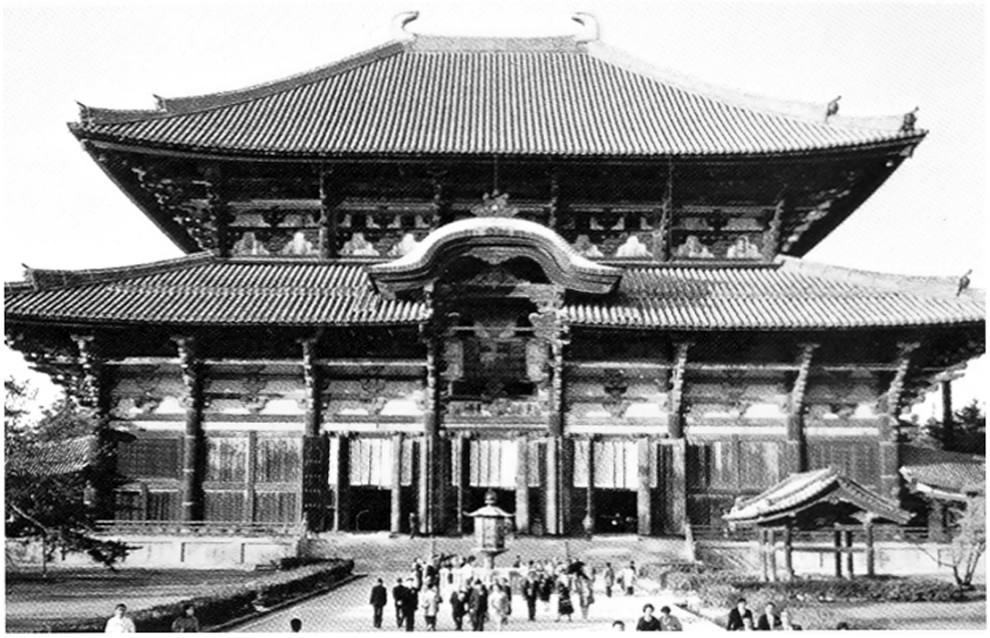

Након годину дана послије његове смрти Јапан добија једног од најодушевљенијих конфуцијанаца у дјелу Муро Кјусоа, који је за свога свеца заштитника одабрао Бога учења. Провео је своју младост испред Мичизаниног светилишта у молитви и посвећеношћу знању са одушевљењем и одлучношћу. Није се интересовао за славу и добитак, него стремио што већем знању и култури. Говорио је да Бог није нешто далеко и да га треба тражити у нашим сопственим срцима.

Најпривлачнији од свих раних конфуцијанаца био је Каибара Екен, који се не убраја међу филозофе, али је умио своју мудрост да изрази елегантно и на завидној висини, па је стекао велике симпатије и бројне поклонике своје мисли. Више га сврставају у књижевнике и мислиоце на пољу науке. Његове књиге су постале бројне и учиниле га познатим широм Јапана. Поред учености и славе, уживао је скромност мудраца и умио је да буде захвалан слушалац и незапажен путник. Он је говорио необично савремено: "Циљ учења није само прошрење знања већ формирање карактера. Његов циљ је да од нас направи праве људе, а не само учене људе... Учење морала које се сматрало стубом целокупног учења у школи старог времена једва да се учи у данашњим школама, због захтева да се проучавају бројни предмети. Људи више не сматрају да се вредно бавити учењима седих мудраца из прошлоти. Резултат тога је, да су пријатељски односи између господара и слуге, надређеног и подређеног, старијег и млађег жртвовани на олтар бога званог 'Индивидуално право' ".[344] Људи све више покушавају да изложе учење мудраца, али ријетко настоје да живе према њиховом учењу.

У Јапану је Шуши школа Сеигве, Разана и Екена узела своје име од Чу Хсија и слиједила његово ортодоксно и конзервативно тумачење кинеских класика. У једном периоду овој школи је била супротстављена Ојомеи школа која је предузела вођство од Венг Јанг - Минга који је био познат као Ојомеија. Ова школа је добро и лоше изводила из свијести појединца, а запостављала је друштвену традицију и учење старих мудраца. Накаје Тођу о дјелу Ојомеија износи високу оцјену: "Да није било помоћи његовог учења, мој би живот био празан и јалов". Накаје је био учен, вриједан и светачки искрен, али његова филозофија није била по вољи народа и власти. Шогунат се у то вријеме плашио идеје да сваки човјек може да одређује шта је добро а шта лоше. Када је један од присталица Ојомеиа Кумазава Банзан, прешао са метафизке на политику критикујући незнање и заблуде самураја, услиједио је налог за његово хапшење. Кумазава је схватио опасност и остатак живота провео у планинској осамљености.

[344] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа Београд, 1995, стр. 866

Јапански филозофи Ито Ђинсаи и Огју Сораи су основали класичну школу јапанске мисли, инсистирали су да се прескоче сви посредни тумачи и крене од самог великог Конфуција. Породица Ђинсаија није се слагала с њим око вриједности Конфуција, али млади учењак се одрекао угледа и богатства, напустио све амбиције које се тичу материјалних вриједности, кућу и имање поклонио млађем бату и одабрао да живи у самоћи, сиромаштву и усамљености, одан учењеу и идејама кинеских класика. По њему живот надјачава смрт и залагао се за дјела од овоземаљске стварности: "Онај од кога нема користи у управљању државом или се не влада у складу са људским односима, бескористан је... Учење мора бити активно и живо; учење не сме бити проста мртва теорија или спекулација..."

Ђаинсаијев син Ито Тогаи је наставио његову школу. Тогаи је подвргао критици славу и људску таштину па је упозоравао: "Како да се човек, чије се име заборавља чим умре, не назива животињом или песком". Није гријешио да човјек жели да пише и ствара како би његово име било вриједно дивљења и остало незаборављено. У каснијем периоду јапанске филозофије највећи конфуцијананац био је Огју Лораи. Био је контроверзан и необуздан дух, изрицао је критичко мишљење о мртвим и живим филозофима. Био је у немилости интелектуалаца и самураја, али га је штитио реформаторски шогун Јошимуне због његове храбрости и искрености. Јапанска мисао је песимизмом Сораија пала на низак ниво и изгубила се "у мастиљавом рату између идолопоклоника Кине и обожавалаца Јапана".

Млади љекар Мото-ори Норинага утрошио је тридесет и четири године у писање четрдесет и четири књиге коментара на Кођики или записе о древним догађајима и представља збирку јапанских, односно шитно легенди и ту се критикује све што је кинеско у Јапану и изван њега. Његову мисао је наставио ученик Хирата и нудио доказе "да је Јапан земља богова и његови становници потомци богова". Тако се стварала ситуација за поштовање цара и прогон страних варвара. У деветнаестом вијеку је срушен постојећи култ и успостављена надмоћ божанске лозе, а у двадесетом вијеку долази до појаве жестоког патриотизма који се нагло шири.

3. Још нека обиљежја јапанске културе и традиције

Јапанци су позајмили свој систем писања и образовања од Кинеза. Међутим, јапански језик се доста разликује од кинеског по томе што је вишесложан и адхезиван, али је једноставан. Граматика представља лак и природан систем. Јапанско писање било је најтеже у добу Нара. Поједностављивање писања трајало је током деветог вијека и дошло се до два упрошћена система употребе писма. Из разлога граматичке сличности јапански језик се сврстава у алтајску групу језика, као што су монголски и корејски језик. Наводи се сличност јапанског са језицима земаља "културе сјајног листа", што се односи на појас од Јужне Кине па све до Хималаја. Најстарији извори јапанског језика датирају из трећег вијека, али се то односи на кинеску историју гдје се помиње неколико јапанских ријечи. Појава kana-фонетског писма које је настало из кинеског створена је могућност записивања тим писмом. Стандардни јапански језик у данашње вријеме користи знаковно писмо kanji и то заједно са фонетским писмом kana, па се добија прилично комплексно јапанско писмо које задаје тешкоће приликом употребе.

Јапанска калиграфија је постигла високе умјетничке домете и помоћу ње, уз коришћење четке и црног мастила, исписују се јапански знакови kana и кинески карактери kanji. Она је дубоко укоријењена у јапанском друштву као умјетничка форма због тога што сваки карактер има своје значење и постоји разноликост карактера. Kakizome је свечаност која се одржава у Јапану 2. јануара и она означава прво писање и традиција одржавање ове свечаности траје и у данашње вријеме. Постоји разноликост стилова калиграфије, а такмичења у овој вјештини умјетничког писања одвијају се у основним и нижим средњим школама. И странци су се интересовали за јапанску калиграфију (shodo) због умјетничке вриједности и естетских форми изражавања.

Да би се ушло у тајне јапанске књижевности, требало је савладати бројне препреке. То није смао језик и писмо, већ и начин расуђивања и доживљавања свијета и живота, те традиција и историја које су се развијале вијековима и хиљадуљећима. Ова књижевност је у великој мјери аутохтона упркос снажном утицају

раније из Кине, а у посљедње вријеме са Запада.[345] Једна од најстаријих и најчувенији јапанских књига је Мањошу или Књига десет хиљада листова. Састоји се од 20 томова и неких 4 500 пјесама које су настале током претходна четири вијека. Премда се ауторство приписује двојици приређивача, ипак се за главног аутора сматра Otomo no Jakamuchi. Цар Диго је сакупио хиљаду и сто пјесама из протеклих стотину и педесет година и сврстао их у антологију познату под називом Кокиншу - Песме древне и нове. На том огромном послу помагао му је пјесник - учењак Цурајаки, чији предговор антологији и данас плијени својом дубином мисли, сликовитошћу и једноставношћу приказа поезије тога времена. Велиу пажњу привлачи и епска књижевност, а најпознатија дјела из ове области су: Трачеви о Генђију, Приче из прошлог времена, затим познате јапанске бајке, приче о фантазијама, борбама, моралу, басне, легенде, те будистичка учења у литерарном облику, ратничке баладе, есеји и остала књижевна остварења. Међу облицима јапанске умјетности у којима је најчешће кристалисан зен у доживљају природе и живота, зен као пут живота истиче се хаику пјесма.[346] У Историји хаику Блит наводи да је хаику аскетска умјетност која је блиска животу и природи колико је највише могуће и тако је умјетност аскеза и аскеза умјетност. За хаику су карактеристични суздржаност, краткоћа, доживљај природе, љепота, универзалност, непосредност, сликовитост, једноставност... О хаику поезији на корици књиге Четири годишња доба, се налази: "Хаику, кратка песма од три члана је традиционална јапанска форма која од својих зачетака поседује космичку универзалност, њена природа је усмерена ка буђењу успаваних људских осећања, она казује да је свако биће само део природе и да је у органској повезаности са другим бићима, то је поезија усамљеног али снажног посматрања знакова свих времена, и ових наших".[347] Најпознатији јапански хаику пјесници су: Соги, Сокан, Теишицу, Содо, Башо, Бусон, Исса, Хокуши, Јасуи, Киороку, Сена, Какеи, Шохаку, Оницура, Моритаке, Таиро, Шико, Киокусуи и бројни други.

[345] Повијест свјетске књижевности 1: Младост, Загреб, 1982. стр. 605.
[346] Владимир Девиде: Јапанска хаику поезија, Цанкарева заложба, Љубљана, Загреб, 1985. стр. 53.
[347] Четири годишња доба, Нова Холдин Д.О.О, Београд, 1994. (текст на корици књигње)

По завршетку грађанских ратова у Јапану наступа период мира и то је условило да се појави нова класа трговаца која почиње да његује естетске форме. Иначе, у основи јапанске естетике лежи дубоку укоријењени однос јединства са природом, али је истовремено садржан и будистички концепт о пролазности. У Хеиан периоду доминантна је естетика о патосу и безначајности. Постоје wabi-sabi естетике. Wabi потиче из чајне церемоније а њен принцип је откривање раскоши и спокојства у једноставности, док sabi представља термин за љепоту хаику пјесме.

Но драма је једна врста драматичне представе која је чинила саставни дио религијских фестивала из половине четрнаестог вијека. Поента драме са маскама је на екстремној стилизацији покрета глумаца, као и наративној музици која евоцира дивну и мистериозну атмосферу. Ту је и хор са наративним одјељцима и пјесмама уз пратњу оркестра који се састоји од флауте, малих и великих ручних бубњева, те вликог бубња званог Taiko. Сцена је једноставна и за њено украшавање користи се мали број објеката . Јапанци с одушевљењем говоре о овој драми: "О каква трагедија и лепота на Но позорници! Увек мислим како би то без сумње била велика ствар када би се Но драма на прави начин представила Западу. Резултат би био не мали протест против западног позоришта. То би значило откровење".[348]

Кабуки позориште је поријеклом из посљедњих деценија 16. вијека и у својим почецима није имало неку нарочито вриједност. Оно се постепено усавршавало и оплемењивало и добијало све већи значај у јапанском друштву. Центар овог позоришта чине глумци и укупна драж је садржана у глумачкој вјештини. Тематика кабукија односи се на ратна збивања, дворски живот, свакодневне психичке конфликте и остале ситуације из јапанског живота. Бурнаку је луткарско позориште и представља позоришну умјетност која је везана за новији период. На сцени у овом позоришту су лутке умјесто глумаца па је примијећена велика посјећеност ових представа од стране домаће публике и иностраних посјетилаца. Buyo се користи као генерички израз за традиционални јапански плес. У данашње вријеме buyo обухвата све кабуки плесове, односно оне плесове који се изводе у кабуки позоришту, затим једна врста

[348] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа Београд, 1995, стр. 887.

плеса која се назива kamigatamai и настала је у XIX вијеку под утицајем Но драме.

Музика је у Јапану давнашњег поријекла, а прве музичке композиције, техника и инструменти воде поријекло из Кореје и Кине. У почетку је музика била нераздвојна од игре и пантомиме, о чему свједоче прве драме са музиком и игром као што је био gagaku (дворска музика) или ритуални плесови, kagura и bugaku. Јапанска музика је била биљежена и сваки инструмент се везивао за сопствену музику. За инструменте и њихово усавршавање је карактеристично: "Први инструменти били су koto, нека врста цитре пореклом из Кореје, затим biva, кинеска лаута уведена 935. године. Ти инструменти су били мало-помало усавршавани, па су постали типични за јапанску музику. Најстарија музика која је до нас допрла је gagaku[349].

Током своје дуге историје Јапан је у више наврата наизмјенично отварао врата утицајима са стране у умјетности па се онда као реакција на то, готово херметички затварао пред њима. То се дешавало када су били у питању утицаји из Индије, Кине и Кореје, а касније и утицаји са Запада. Владимир Девиде даје сљедећи коментар: "Многи типично јапански облици умјетности - драма но, сликарство sumi-e, аранжирање цвијећа икебана, чајни обред cha no yu, поезија хаику, њихова архитектура и уређење вртова, па чак и judo и кендо - уопће се не могу разумјети без становите обавијештености о зену (као што се, уосталом, и Јапанца или Јапанке неће посве дојмити романтичка готичка архитектура и кипарство без предзнања о кришћанству): стога зен заслужује посебно мјесто када је у питању јапанска умјетност.[350]

Јапанци су се од памтивјека истицали у струкама које траже вјештину и сналажљивост па су њихови производи по квалитету и естетским вриједностима веома цијењени у свијету. Нарочито се истичу у вјештини обраде метала, грнчарије, вјештини лакирања, дрворезима и прављењу ситних предмета који чине драж живота. Постигли су високо мајсторство у изради кутија, разних комплета које омогућују да се праве посуде и танани украси. Дрво је служило за израду лутака, те разних објеката који "отелотворују поштовање

[349] Јапан, Југословенска ревија, Београд, 1988,. стр. 218.
[350] Kyoto цвијет културе Јапана, Музејски простор, Загреб, 1986, стр. 23.

према духовима и божанствима". Вјештина обраде метала у старом Јапану заслужује пажњу, с тим да се бронза користила за обредне предмете, а гвожђе се употребљавало за прављење оклопа и оружја.

Раскошни самурајски оклопи вуку поријекло из старих времена и били су израђени од лакованог гвожђа које је повезано врпцама од свиле. Посебну пажњу и дивљење изазивали су украшене кациге, ратничке маске, гвоздени вршци стријела, али нигдје није уложено толико љубави и поштвања као у израду сабљи и мачева које су врсне занатлије радиле са заносом и побожном брижљивошћу. Посебан поступак се користио код израде мачева јер су они били светиња за јапанске ратнике: "Мач, душа јапанског ратника, био је за њега благо од којег је могла само смрт да га одвоји. Преносио се са оца на сина, као драгоцено наслеђе. Његова оштрица је нешто најбоље што се у занатској обради гвожђа могло постићи".[351] Вјештина обраде метала није везана само за оружје. Бронзане легуре служиле су за израду огледала по кинеским узорима, а разне легуре употребљавале су се за разноврнсе приборе и предмете од метала, потребне храмовима и аристократији. Статуе Буде биле су декорисане разноврсним кујунџијским украсима, касније су почели да се украшавају стубови у храмовима и намјештај. Грнчарство је познато у Јапану од праисторије.

Декоративне и умјетнички израђене биле су посуде за чај, разни ћупови, лонци и остало. Сваки грнчар је имао свој стил, технику и вјештину за прављење грнчарије. У погледу на јапанску умјетност Кавабата резонује: "Увијек, у свако доба, јапанска умјетност крије дух који је увијек повезан с крајоликом. Тај дух Јапанци називају mono-no aware, што се може дефинирати као трагање за контемплативном хармонијом која води до спознаје да је у том свијету све, па и сам свијет, пролазно и да мора нестати".[352]

Јапан је прихватио будизам, прилагодио га своме темпераменту па је развијао његову мудрост до доброг расположења и милосрђа, што преплављује његове борове, његов бамбус и његове

[351] Јапан, Југословенска ревија, Београд, 1988,. стр. 156.

[352] Велике цивилизације свијета (Египат-Грчка-Рим-Византи-Ислам-Кина- Јапан-Стара Америка), Extrade, d.o.o. Ријека, 2000, стр. 852.

камелије. Углађеност, елеганција и четири врлине: скромност, једноставност, дубина духа и снага прожимају цјелокупни живот и културу Јапана.

Кинеско сликарство династије Сунг утицало је на јапанску орјентацију у овој умјетности. Оно се своди на једноставне мрље на папиру и Јапанци су истраживали тај пут. Називају га sumi-e, брзо сликарство. Оно брзим захватима изражава тренутак на папиру. Свештеници у томе виде начин да изразе што за њих значи просвјетљење. Највише се сликају пејсажи и остали дивни

предјели у природи. Будизам је одиграо огромну улогу у Јапану и зато су умјетнички мотиви чисто религиозног карактера, тј. Будине слике и скулптуре, догађаји из његовог живота, будистичка божанства или свети људи, сцене из религиозног живота и остали мотиви проткани религијом. Касније долазе портрети и други облици сликарства. В. Шантић о сликарству јапанске школе износи сљедећи суд: "Нарочито се развило сликарство, које је створило чисту јапанску школу звану Jamato-e. Слике пуне живости и лепоте у композицији умногоме су изгубиле религиозни карактер и биле инспирисане свакодневним животом људи свих класа. Познати су тзв. nise-e, или портрети и пергаменти на којима су изражене читаве приче (emakimono). Појавили су се исто тако пејсажи на вратима царске палате и параванима".[353] У раздобљу Едо аристократи дају својој чежњи и слободном времену отмен и очаравајући оквир. Да би се опустили и орасположили, неки се окрећу сликарству. Као сликари аматери лутали су по цијелом Јапану и откривају народни, лако разумљив свијет забавне четврти у Еду.

Типична јапанска кућа направљена је од дрвета. Онаква каква је била прије двије хиљаде година, она је таква и данас. То је условило обиље дрвене грађе и било је потребно да куће због честих земљотреса буду еластичне. Јапанске куће су једноставне, уредне и чисте. Што је могуће више изложене су свјетлости и ваздуху, а око њих је заленило и цвијеће, те други призори из природе, што је једна од одлика јапанске архитектуре.

Слику јапанске архитектуре прије доласка будизма дају шинтоистички храмови. Будистички храмови су грађени на класични начин. Током вијекова претрпили су промјене ослободивши се многих старих крутости своје архитектуре, али су знатно изгубили од своје елеганције. Орнаментика је на њима дошла до изражаја као и на шинтоистичким храмовима. Стара јапанска кућа била је прилагођена заједничком животу свих укућана, тијесној повезаности професија чланова домаћинства, строгом патријархалном начину живота, гдје је индивидуа била само члан супериорне породице. Послије катастрофалног земљотреса у Јапану 1923. године, велики значај је дат јачању конструкција кућа и употреби

[353] В. Шантић: Јапан, Култура, Београд, 1961, стр. 225-226.

чврстих грађевинских материјала. У новије вријеме граде се куће и зграде по узору на америчку архитектуру, али са јапанским прилагођавањем особинама земљишта и честим земљотресима.

Владари у Јапану су градили утврђене дворце који већином служе за одбрану од непријатеља. Неки се у градњи истичу: "Nobunaga и Hideyoshi најважније су особе у раздобљу Momoyama, учвршћују своју власт тако да граде утврђене дворце, односно тврђаве. Будући да се благо гомила, оне се претрпавају уресима. Nobunagina тврђава лежи у Azuchiju у близини језера Biwa. Насипи са шиљцима, јарци пуни воде, двоструки покретни мостови, утврђени улази. Очито је ријеч о грађевини за одбрамбене сврхе. Приликом рестаураторских радова откривени су окомити костури (hito-bashira: људски ступови) постављени с намјером да на грађевину пренесу своју животну енергију. Те тврђаве на стјеновитим, округластим планинским врховима, бијеле и сабласне, већ издалека одударају од овдашњег небеског плаветнила. Утврђени улази воде до малих дворишта према којима би непријатељ природно похитао. Намамљен на то мјесто, нападач мора страдати: пробушит ће га стрелице бранитеља који га с бедема држе под надзором".[354] Владар је из унутрашњости тврђаве управљао својим посједом. У случају ратне опасности имао је предвиђено неколико просторија у кули. Ако би се десило да лукави непријатељ потпуно опколи кулу, користио би се изграђени лавиринт у коме је непријатељ могао лако да залута.

Дворац Химеји је најугледнији и најчувенији у Јапану. Ова велелепа грађевина издалеко личи птици па је названа Дворац бијеле чапље или бијелог ждрала. Ванјски дио се састоји од низа зидова и јарака пуних воде. Зидови и паравани су прекривени разноврсним бојама. Ови дворци су грађени према западњачком стилу градње и они у Јапане не доносе само нову вјеру, хришћанство, већ и нову технологију. У Јапану се становништво у случају опасности повлачи у тврђаву. Самураји су градили куће у близини таквих тврђава, а на ширем простору били су настањени трговци и обртници. Дворцем је управљао господар који је био покровитељ умјетности, а у исто вријеме надзирао је и трговину.

[354] Велике цивилизације свијета (Египат-Грчка-Рим-Бизант-Ислам-Кина-Јапан-Стара Америка), Extrade, d.o.o. Ријека, 2000, стр. 242

Царске палаче биле су изузетно лијепе и једноставност је представљала њен раскош. У унутрашњим просторима владала је геометријска строгост и по унутрашњим просторима не разликује се "од племићких кућа, храмова и других вјерских зграда". У двору једноставност мјеста подстиче на размишљање. Грађевине носе стубови и верандом која омогућује да се унесе пејсаж из природе у умјетност, а од 9. вијека била је уведена институција дворског сликара. Према легенди у двору је боравио сликар Коса Канаока коме је сваке ноћи побјегао по један коњ којега је насликао. Јапанско поштење је велика изнимка у свијету. Ни у хришћанским и другим земљама не осуђује се тако свјесно и оштро крађа као у Јапану. Мисионар Pedro Arrupe највјеродостојније описује с дивљењем и изузетним уважавањем поштење Јапанаца: "Такво поштење било ми је нешто неописиво. За мене је то било као објава. О. Лопез је то много прије доживио па је зато и одлучио да ми пошаље ковчег с најбољим сакралним орнаментима, сигуран да у то неће дирнути ниједан Јапанац из једноставна разлога јер му то не припада".[355]

Најзначајнија разлика између Јапана и Запада је у јапанском групизму, односно западњачком индивидуализму. Као најбољи примјер јапанског групизма у прошлости наводи се 'часни пораз' у Другом свјетском рату. Примјери истог су масовна самоубиства послије Другог свјетског рата, као и понашања у пословном свијету, а простире се и на свијет школске дјеце због обавезе да носе униформе. На формирање групизма у Јапану конфуцијанизам је имао пресудан утицај. Конфуцијанска етика је захтијевала лојалност господарима и поштовање старијих, што се у Едо периоду проширило на кућу, односно породицу.[356] Глава куће је имала апсолутни ауторитет и сви чланови колектива били су одговорни за сваку акцију члана колектива, а у случају грешке једног сви су сносили одговорност. Јапанци воле да расправљају, читају и размишљају о свом националном идентитету. Постоји мноштво књига написаних о људима и тој земљи. Међутим, Јапанци радије читају књиге о себи и својој земљи, које су написали

[355] Pedro Arrupe: Тај највјеројатни Јапан, Филозофско-теолошки институт Дружба Исусова, Загреб, 1978, стр. 125.

[356] Јапан уздуж и попреко, превела Марија Војводић, Унирекс, Подгорица, 1995. стр. 34.

страни аутори. Због чега Јапанци толико трагају за својим идентитетом? Многи то објашњавају типичном радозналошћу Јапанаца. Постоји и чињеница да је Јапан острвска земља и да су због тога људи сензитивнији на стране утицаје. Стоји и констатација да су Јапанци дуго били изоловани од спољног свијета, па из те повучености и дуговјековне самодовољности јавља се жеља да сарађују и да се пореде са спољним свијетом.

Јапанци жарко желе да пронађу своју улогу у међународној заједници и да се активно укључе у међунардне економске токове и осигурају егзистенцију и просперитет нације. Јапанци, посебно

млади, а и они који нису више млади, више од осталих народа у прошлости и у данашње вријеме највише од свега воле да се баве спортовима. Милиони људи прате такмичења на телевизијским екранима или посјећују такмичења у традиционалним спортским и борилачким вјештинама. Екипна и појединачна надметања на многим спортским теренима, на води и у халама, су свакодневница. Од свих игара су данас највише на цијени амерички безбол и голф.

Поред нових спортова, Јапанци и Јапанке су остали вјерни традицији: "Па ипак, не заборављају се ни традиционални спортови, поготову откако су ушли у моду широм свијета, као џудо, чија је 'Мека' у токијском Кодокану, затим аикидо, као и карате, дисциплине које се такође извозе. Још старији национални спортови, као кјудо (јапанско стрељаштво уз помоћ асиметричног лука), или, пак кендо (вештина мачевања), спорт за који је потребан оклоп и нека врста кациге, и који се упражњава, уз снажне крикове, помоћу мача начињеног од бамбусове трске, шинаи, популарни су међу младима, како дечацима, тако и девојчицама".[357] Захваљујући борилачким вјештинама и старим техникама борбе прилагођеним новој форми, може се успоставити мост између новог и старог Јапана. Сва велика удружења у Јапану имају своје вјежбаонице - дођо гдје огроман број Јапанаца практикује кендо. У таквим условима мач замјењује повезане бамбусове трске. Употребљавају се кациге и оклопи који штите главу и тијело.

Вјежба се грациозност, спонтаност, ефикасност, оштрина и чврстина, што чини заједничке црте у свим јапанским борилачким вјештинама. Све те црте леже у дну сваке јапанске душе и полази се од тога да се дадне све од себе. Јапанци се крећу од става да оно што постоји налази се и изнад живота и смрти. У ери Меиђи стари самураји, који су остали без посла, почели су постепено да организују јавно приказивање својих вјештина и ратних техника. Све до тада борилачке вјештине су чуване у тајности. Многи учитељи су прилагођавали ратну технику и настојали да од ње створе спортске дисциплине. Мајстор Кано Џигоро отворио је прву школу за џудо и разрадио сопствени метод коме је дао име кодокан-џудо, гдје кодокан значи школу за проучавање пута, а

[357] Јапан, Југословенска ревија, Београд, 1988,. стр. 185.

џудо пут гипкости. Ова школа је представљала адаптацију ђиуђица, што значи технику за брзо савладавање противника бруталним путем или уврtањем његових удова. Половином деветнаестог вијека постојала су у Јапану 'школе' (рју): за мачевање, за бробу голим рукама, за стрељаштво, за вјештину јахања и за разне друге дисциплине. У Јапану је био поприличан број тајних школа, затим малих школа већином у удаљеним мјестима, као и школа које су отварали ратници - луталице (ронини). Одвијао се прелаз са борбене технике на будо, што значи 'пут ратника', али будо значи смирење и хармонију, а то означава и 'пут хармоније'. Можда се јапански дух најбоље исказује у сљедећем: "За нас будо, позорише но и позориште кабуки - то је храна. Корен наше душе врло је стар. Зато можемо да будемо модерни и ултрамодерни а да не изгубимо своје корење. Ништа у Јапану није раздвојено: лаки мирис сакса (алкохолно пиће од пиринча), укус пресних риба (сашими), поштовање са којим се односимо према својим традицијама, и узношење нашег цара, све то чини целину. Разлика је између нас и Запада су у томе што нам остаје оно средиште које ви називате душом. Средиште, то је језгро. Без језгра, плод вене и опада",[358] ријечи су једног јапанског индустријалца.

Лафкадио Херн је бавећи скоро читавог живота јапанском цивилизацијом дошао до закључка да се испод површинских накупина чудноватог празновјера, једноставних митова и необичне чаролије налази силна духовна снага, читава душа једне расе са огромном покретачком снагом, изванредним практичним способностима, великом интуицијом, и смислом за умјетност. Ако би се желио упознати шинтоизам, морамо упознати тајанствену јапанску душу у којој се налази смисао за лијепо, надареност за умјетничко стварање, жар јунаштва из прошлих вијекова, привлачна честитост и вјерско страхопоштовање да бисмо на крају постали несвјесни и инстинктивни.

Brigitte Bizalion наглашава да Јапан граби, опипава и обликује стварност, те да све своди на праву мјеру, свом свијету даје димензију и обликује га. Најважнија четири елемента у природу су: дрвеће, цвијеће, ријеке и брда овјековјечени су на јапанским сликама. Јапански умјетник је био прави маг да прикаже

[358] Исто, стр. 189.

летимични дојам и овлада вјештином заустављања тренутних појава, што се најочитије приказује у хаику стиховима и то је "једноставно то што се ту и сада догађа":

Мирис орхидеја
задржао се на лептировим
крилима". (Башо)

Највећи утицај на формирање јапанског погледа на живот и смрт извршио је будизам. Секта Јодо је проповиједала да је живот каквог смо упознали упрљан и да се треба трудити за поновно рођење у Јодо чистој земљи. И још неке секте су упозоравале да човјек суочен са смрћу трба да умре и да сваки тренутак живота мора провести интензивно. Bushi-do је 'пут ратника' и 'пут умирања' да би се сачувао понос ратничке класе. Зен иде још даље и сматра да је прихватање смрти еквивалент за живјети, пун и комплетан живот. Уобичајни назив за самоубиство у Јапану је харикири, али је сепуку ритуално самоубиство расијецањем стомака да би се спасила част и понос кроз драматично и величанствено умирање и епитет етичког понашања, кажу добри познаваоци Јапана. Мотори Норинага је овјековјечио дух Јапана у цвијету планинске трешње:

"Ако би неко питао
Шта је дух Јапана
Светлећи на јутарњем сунцу
ови цветови планинске трешње."

XVII. МОРАЛНО - ЕТИЧКА И СРОДНА УЧЕЊА ЦИВИЛИЗАЦИЈА ДРЕВНЕ АМЕРИКЕ

"Какве све мисли мора да навиру путнику
... док крочи преко праха генерација које
су подизале ове колосалне грађевине, које
нас одводе ... у саме дубине времена."
(Амерички историчар Вилиам Трескот)

1. Географске и цивилизацијске одлике Јужне Америке

Јужна Америка се налази између Атланског и Тихог океана и Карипског мора.

Кичму Јужне Америке чине Анди. Они се по ланчаном низу протежу дуже од шест хиљада километара и то од Панамског канала до Огњене земље. Врхови Анда на појединим мјестима прелазе седам хиљада метара. Планински набори на сјеверној страни граде три упоредна ланца у смјеру сјевер - југ. На подручју екватора постоје још два набора Краљевских Кордиљера. У области Перуа планинска узвишења теку дијагонално због ерозивних издубљења на источном рубу. Тако се од чувене боливијске висоравни Алтиплани до рта Хорн протеже свега један повезни планински ланац. Ако се упореде према оси континента, Анди изгледају помакнути из средишта. Врхове западних Кордиљера дијели од атланске обале око пет хиљада километара ваздушне линије, док пеурански обалски руб на свом најширем дијелу не прелази сто километара. Тек на супротној страни налази се богато натопљено амазонско подручје са воденом мрежом у затвореним долинама источних огранака, гдје се обилни водени токови пробијају кроз пијесак. Постоје огромна подручја зеленила на наведеном географском локалитету, али се обални дијелови Тихог океана одликују великим сушама. На тим сушним мјестима као и у

пустињи нема биљних и животињских врста, изузев оних које су успјеле да се прилагоде суровим условима живота. Позната је пустиња Атакама гдје готово никад не пада киша.

Francois Hébert - Stevens је записао: "Као што Египат може бити творевина Нила, тако се трага за створитељем Анда. Настанак култура које носе његово име подсјећа на поступак клијања у биологији. До њега се неће доћи на брижљиво припремљеном хранилишту, већ се сасвим случајно јавља на рубу неке летвице или на дну лабараторијског ормара. Јужноамеричке културе развијају се попут низа гљивица плијесни на бочној страни андских Кордиљера."[359]

У Боливији и Перуу становништво је већином индијанског поријекла, док местици превлађују у Венецуели, Колумбији, Еквадору, Парагвају и Чилеу, а потомци бијелих досељеника шпанског поријекла у Аргентини и Уругвају, становништво португалске припадности у Бразилу, затим црнци и мулати у Бразилу и Венецуели, напокон зембоси и много југославенских исељеника у Чилеу, Аргентини и другим земљама. Јужна Америка у наше вријеме обухвата 12 република и 2 колоније. У употреби су шпански, португалски, француски, енглески, холандски и индијански језици.

Већина земље је под шумама и прашумама. Доминира градско становништво и око 75% становништва је неписмено.

У Јужној Америци преовлађује агро-индустријски комплекс са веома развијеном плантажном монокултурном земљорадњом. Развијени су још сточарство, рударство, дрвна индустрија, искоришћавање водене снаге. Доминира улагање страног капитала, нарочито америчког. Већина земаља Јужне Америке налази се у полуколонијалном или неоколонијалном положају. Влада велика социјална нестабилност, честе политичке промјене и друге врсте тешкоћа и нестабилности.

Пошто је вјерски живот старих америчких цивилизација био проткан са свакодневним активностима, задржаћемо се само на неким религиозним обиљежјима, а остало ће бити приказано у излагању оног што је најтипичније за сваку појединачну земљу древних народа Јужне Америке.

---

[359] Велике цивилизације свијета (Египат - Грчка - Рим - Бизант - Ислам - Кина - Јапан - Стара Америка), Extrade, Ријека, 2000, стр. 1019.

У претколумбовској Америци је постојало поистовјећивање различитих божанстава и међусобно укрштање њихових атрибута, што је својствено становницима овог дијела свијета од најранијих времена; већина божанстава је постојала у неколико аспеката, а она су такође могла припадати небеском или подземном свијету, што је у умјетности представљено у "огледалима" на њиховом тијелу, а аспект је зависио од тога да ли "огледало" приказује "мрак" или "свјетлост".

Према записима антрополога, историчара религије и осталим свједочанствима могуће је утврдити да су већини јужноамеричких народа вјеровања била заједничка - то јест вјера у добре и зле духове, повезивање духова уз одређена мјеста и даље њихово повезивање с прецима и клановима.

Тешкоће око упознавања митологије и религије древних народа Јужне Америке проистичу из тога што није било покушаја свестранијег проучавања ових феномена на цијлом потконтиненту и немогућност да се разлуче изворна вјеровања од оних која су касније додата.

О вјеровању народа Јужне Америке у древно доба Фалкнер каже: "Ти Индијанци вјерују у два бића, једно добро и једно зло... Замишљају мноштво таквих божанстава, а свако од тих божанстава управља судбином одређене породице и клана што их је оно, како они мисле, и створило. Тако се неки кланови називају именом јагуара, други пуме, неки опет кланом гунака, а други нанадуа. Замишљају да свако од тих божанстава има своје посебно обитовалиште у пространим подземним пећинама, под неким језером, на планинаком вису итд., а кад Индијанац умре онда да му душа одлази да живи с божанством које бдије над његовом породицом и да ондје ужива у срећи трајне и бескрајне опојности. Такође мисле да су звијезде помрли Индијанци, а Млијечни пут да је ловиште гдје ти Индијанци лове нандуе, да су два звјездана облака јужног неба перја тих нандуа која се ковитлају... Вјерују да је на свијету безброј таквих демона и њима приписују свако зло које се на свијету дешава људима и животињама."[360]

Маргинална племена у Јужној Америци која су била ловци и сакупљачи хране, без развијене пољопривреде, често номади и полономади, имала су религијска схватања сличне структуре која су се темељила на шаманизму, премда са бројним локалним варијантама специфичних обиљежја. Свако је племе имало своје специфичне магијске обреде, процедуре врачања, начине на које ће усмјеравати духове на заштити од злих сила и представе о оностраном.

Племена која су насељавала тропске прашуме Гвајане, базен Амазоне и остала подручја у том региону развила су напред-

[360] Harold Osborne: Јужноамеричка митологија, Отокар Кершовани, Опатија, 1986, стр. 9

није технике методом сјече и спаљивања шуме, организовала су и сеобе у оквиру одређеног подручја. Имала су сличну структуру вјеровања као код маргиналних племена и народа. У средишту је био шаман који је са својим невидљивим онострaним помогачима управљао магијским обредима, исцјељивао болесне, врачао и прорицао, чувао племенску традицију, нарочито ону која се односи на везу између живог и надискуственог свијета.

Племена Јужних Анда нису имала организовано свештенство и храмско богослужење, изузев ратарских обреда. За поједина племена овог подручја обављани су ратарски обреди, обреди плодности и обреди предвођени свештеницима који су изговарали молитве и приносили животињске жртве врховном бићу и богу створитељу за добар урод и здравље људи.

Цивилизације средњих Анда су најнапредније на јужноамеричком потконтиненту и у религији пољопривредника на висоравни и код сеоских заједница главно мјесто су заузимала анимистичка вјеровања, чаробњаци и врачеви. Одређени вјерски ритуали и обреди заједнице били су повезани са циклусом пољопривредних радова. Било је и развијенијих религијских вјеровања, као код Инка, и о томе су овакви погледи: "Више знамо о религији Инка. Била је то религија хијерархијске, теократске државе, која се заснивала на принципу божанства краљевске особе. Сунце је било племенски бог аристокрације Инка, а владари су били персонификације, представници или `синови` бога сунца. Осим тога, Инке су још вјеровали у бога стваритаља Viracochu, бога мјесеца, богове звијезда и времена - посебно бога грома - , и у много мање богове и духве. Према покореним народима Инке су примјењивали систем синкретизма и апсорбирања, укључујући њихова локална божанства и култове у организирану државну религију, стога је немогуће одвојити права обиљежја Инка од синкретских елемената." [361]

Иако је потконтинент Јужна Америка с Андима, Кордиљерима и прашумама доста неприступачан и неповољан за живот и привређивање ту су се веома рано развиле најстарије америчке цивилизације: "Свијет истински несклон човјеку! А ипак се у тој, двије тисуће километара дугачкој полупустињи на обали између

[361] Исто, стр. 21-22.

Tumbeza и Paracasa настале најистакнутије културе претколумбовског раздобља: култура Chimú, Mochica, Nazca, те најприје култура Pracas. Ваљда је то случајно био народ рибара и сакупљача хране. Населили су се на ушћима ријека и то ондје гдје је висок водостај обећавао плодност обрађеног земљишта. Долине Moche, Viru, Santa, Nepana или Ica праве су оазе које су у доба процвата пружале животни простор донекле бројном становништву. Када је природа показала своју лошу страну, били су потребни домишљати сустави за наводњавање. Царство Chimu на сјеверу захваљује своје благостање, а можда и своју пропаст, изградњи водовода, односно канала што су омогућавали довођење воде из великих удаљености. Могло би се рећи, ријечим Viktora von Hagena, да `је овдје један народ оставио траг на путу трајања`.

У том више тисућа километара издуженом подручју налазимо неколико климатских подручја. У сјеверним Андима, нижима и ужима од јужних, до висине између 2200 и 2500 метара налазе се шуме с епифитима, док долину Marañóna, која представља земљописну ос, свако толико задеси суша. Прометне везе су отежане, а средиште Cajamarca, трговиште што је доживјело промјену судбине царства Инка, становницима је тешко приступачно. Уздужна долина Callejóna до Huaylasa, окружена прекрасним врховима Бијелих Кордиљера, штити низ потпуно различитих крајолика: шкрте висинске пашњаке, шикаре у близини градића Yungaya и на крају моренски шљунчани појас. Изнад Cuzca, старога главног града, саграђена на рубу широке равнице на висини три тисуће и петсто метара, стиже се до подручја пространих равница с котлинама уз ријеке и долинама с релативно сувом климом. Но, срце јужноамеричке културе лежи у средишњем дијелу Анда, између некадашњег Chavina, језера Titicaca и Tiahuanaca. И овдје су снажно изражене супротности између умјерено сухе климе на обали (макар је већи дио године под дебелим слојем магле, у Лими готово да нема падавина) и ледених вјетрова што шибају на високоравни. Овдје се човјек мора непрестано борити за преживљавање и отимати из тла неколико слабих биљних гомоља. Они су му омогућили, колико год му је била ускраћена вода, више лоше него добро премостити мртво годишње доба. Појединац не значи овдје ништа. Преживљавање могу осигурати само заједнички напор и међусобна помоћ. Тако су рушевине Tiahuanaca они величанствени

остаци којима се дивио Cieza de León, не смију посматрати као врхунац било којег колективизма. Тај сеоски, нескривени `социјализам` био је само одговор на непријатељски расположену природу".[362]

На дугом кордиљерском горју налазиле су се огромне громаде чији је транспорт био могућ захваљујући само климатским условима и прилагодљивом облику. У том дијелу свијета владале су супротности и неумјерености. Ту су до изражаја долазили тропска влажна врућина Амазона, затим оштра клима андског подручја и боливијског планинског залеђа. Сељаци у тим неповољним климатским условима могли су да обезбиједе тек толико колико им је било потребно за преживљавање. Скупине становништва опстајале су у таквим изразито тешким условим захваљујући колективизму. Велики камени украси, палате, пирамиде, разноврсни предмети и инструменти, гробови на узвишењима и боје у природи дају особеност јужноамеричким предјелима. На тим просторима одвијала се трагична судбина првих досељеника, а на крају су остале рушевине камених палата, храмова и сакралних објеката који свједоче о славној прошлости.

Класични период у историји претколумбовске Америке карактеришу велике културе Chimú, Mochica, Nasca и Pracas које су се развијале на обалама ријека и језера, те њихова умјетност проткана бојама и линијама које исказују животну радост, полет и одушевљење ових цивилизација. У унутрашњости земље налазиле су се тврђаве, храмови, подземне житнице и остаци бројних предмета и посуда, потом остали раритети и неизмјерно умјетничко благо. На раскршћу тајних ходника, у дубини Chavina, бдије, по предању Ланзон, тајанствено божанство попут мрачног и узнемирујућег култа.

Умјесто некадашњег бујања живота и процвата култура које су обогатиле човјечанство, остали су једино пустош, празнина, мук и много тога покривено пијеском, земљом и велом прошлости.

Камене људске фигуре са Ускршњег острва или Tiahuanaca су изазов и симболично свједоче о времену и култури који су одавно исшчезли и личе на нијеме путнике који су случајно застали на

---

[362] Велике цивилизације свијета (Египат - Грчка - Рим - Бизант - Ислам - Кина - Јапан - Стара Америка): Исто, стр. 1020 - 1021.

осамљеним мјестима и изгубили се; не знајући куда и како да крену, остали су ту гдје су се затекли да би обиљежили прошлост и учинили је непролазном.

Да бисмо схватили појаву цивилизација давни Америке, нужно је да се сјетимо легенде о стварању: "Иако је била ноћ... богови се окупише овдје у Teotihuacanu."

Преко 40000 година живјели су народи Америке одвојено од других дијелова свијета и необавијештени о томе да постоје други континенти. Постојале су везе међу инуитским групама на Аљасци, у Сибиру, сјеверној Канади и Гренланду и кратког викиншког истраживања и насељавања дијела источне обале негдје око 1000. године нове ере, али први контакт с ванјским свијетом је приликом судбоносног открића Христифора Колумба 1492. године. За само 50 година тога контакта европски освајачи, прије свега Шпанци, уништили су двије велике и главне цивилизације Астека и Инка и многе друге мање заједнице.[363]

И почело је да се драстично смањује становништво Новог свијета. За нешто мање од једног вијека од некадашњих 100 милиона остало је свега 10, а узрок том енормном смањењу били су: мач, ропство, болест, масовно и изненадно умирање, самоубиства, жртвовање, бијег у прашуму и непроход, гладовање и друге трагедије невиђених размјера.

Аутохтоне религије су брзо нестале, а традиција, историја, астрологија и друга древна знања која су трајала миленијумима била су затрта огњем и мачем освајача. Домородачко становништво са свештеницима и војсковођама је мирољубиво и пријатељски дочекало шпанске експедиције које су се убрзо претвориле у окрутне тиране, бездушне освајаче, лукаве, подмукле, похлепне и крвожедне банде жељне злата, славе, уживања, пљачке и убијања.

О овом наглом ишчезавању јужноамеричких цивилизација које су имале велике домете у култури и науци има врло мало поузданих историјских докумената јер су дрски вандали уништавали све трагове гнусних злочина, онемогућавли да истина изађе на видјело дана и затирали сјећања.

Највише података пружају нам археолохија, етноисторија и текстови на језицима Маја, Астека, Ћићимека, Какћикела и дру-

[363] Margaret Oliphant: Стари свијет, Свјетлост, Сарајево, 1998, стр. 178.

гих старосједилаца који су нам оставили свједочанства, те записи католичких мисионара: Ланде, Хименеса, Олмоса, Торкеманде, Дурана, Самароге и Саогуна. Многи погледи и аспекти, обичаји и морално - етички ставови од којих полазе старе америчке цивилизације разликују се од оних у Старом свијету. Само једна група Маја Средњоамериканаца била је истински писмена, а све остале групације бројних племена нису посједовале ту способност. Још су Астеци у стара времена имали неке облике писма које је било прилагођено за састављање пореских листа и писање годишњака. Преко миленијум и по требало је да се дешифрује посмо Маја, а нешто значајнији напор је учињен седамдесетих година прошлог вијека, ипак сви знакови нису још протумачени. За културе старе Америке ваља напоменути: "Маје чији се градски храмови уздижу изнад шумског свода џунгле, Астеци, у чијој је престоници на отоку живјело 100 000 људи; и Инке славни због своје мегалитские архитектуре - сви су функционирали без коришћења најосновније машине на свијету: точка. Сва роба се преносила на људским леђима или, у Андима (са максимумом тежине од 50 килограма) на ламама."[364]

Камене блокове и остале материјале за градњу покретала је снага мишића. Нису уопште постојале ротацијске машине па ни млински камен није био познат овим народима. И прије контакта са Еворпљанима индијански ковачи су обрађивали злато, сребро, бакар и бронзу, али није било гвозденог оружја нити оруђа за рад у пољопривреди и другим дјелатностима.

Новац није био у оптицају, а у Астечком царству зрна какаовца или птичија пера уобичајно су коришћена као вриједност.

Мора се прихватити чињеница да су многи прехрамбени производи који су се користили у Старом свијету потекли из Америке. На царском двору Астека пила се једна врста пића од зрна какаовца која се на овом језику називала Xocolatl - чоколода. Из Централне Америке води поријекло парадајз, авокада, кукуруз и многе врсте грашка и тикве. Јужна Америка је постојбина кромпира и на високим Андима узгајано је око 700 врста ове

[364] Исто, стр. 178.

гомољасте биљке, затим кикирикија и маниока.[365] Неке медицинске биљке које имају широку употребу, као што су дуван, кинин и кока потичу са америчког тла. Фауна није тако богата као флора и веома мали број животиња је коришћен за вучу, млијеко и месо. Животињски протеини су се обезбјеђивали путем лова и риболова, а узгајани су пурани, заморци и ламе. Margaret Oliphant наглашава да животињске и биљне врсте које су узгајали амерички Индијанци имају и у данашње вријеме велики значај у свјетској прехрани, медицини и економији.

Помиње се отприлике 1000. године п.н.е. да су се цивилизације Мексика састојале од културних варијација. Свима њима је било заједничко: монументална архитектура, планирани обредни и вјерски центри са комплексима пирамида и тргова, разна астрономска знања и посматрања небеских појава са прецизним одређивањем тока и трајања истих, поуздано календарско рачунање времена и једна врста хијероглифског писма.

2. Прве цивилизације у старој Америци

На територији данашње мексичке државе прва се појавила цивилизација Олмека. Ова цивилизација је својим радом и живљењем била везана за влажно и мочварно земљиште у Мексичком заливу. Благородна клима, плодност земљишта и остали повољни природни услови, а прије свега захваљујући умјешности и вриједности овог становништва, годишње су обављане најмање двије бербе кукуруза и убирање осталог коријенастог биља. Хране је било у изобиљу, што је омогућило да се прехрани огромна војска, занатлије и умјетници, те остали слојеви раноамеричког становништва. Локалитет на којима су нађени остаци олмечке културе сежу дубоко у прошлост и датирају од 1200. до 300. године п.н.е. У бројним археолошким ископинама на широким просторима Мексика пронађене су камене фигуре у облику људских глава које достижу висину и до 3 метра, потом мноштво осталих фигурица и сјекире од нефрита. На предметима који су пронађени приликом ископавања јављају се натприродна бића која су карактеристична за касniју

[365] Исто, 178.

мексичку космологију и постанак свијета и живота код ове цивилизације.

Олмеци су градили обредне центре преко којих их свестраније упознајемо и на том простору била је смјештена пирамида и плочници који су стилизовани у облику маске јагуара. Плочници су марљиво рађени у геометријским пропорцијама и са естетским укусом и поклањани боговима. Олмаци су били вјешти и предузимљиви трговци. Њихова трговачка мрежа била је развијена у читавом Мексику и даље, што је утврђено по фигурицама од бијеле глине сачињеним у олмачком духу вјештим рукама умјетинка, а исте су пронађене у многим гробницама и сакралним објектима. Неке скулптуре Олмека од гранита и базалита, биле су тешке од 20 до 60 тона. Мексичка цивилизација свој врхунац достиже у изузетно великом граду Teotihuacanu, којег саградише вриједни Олмеци са обиљежјем скоро метрополе за то вријеме. Негдје око 1500. године п.н.е. Долина Мексика је постала изванредно жива и прометна, право мјесто ходочашћа гдје су масе вјерника стизале са свих територија да посјете тај свети локалитет, за које се вјеровало да су у његовим пећинама рођени Сунце и Мјесец. Велике поворке становништва у религиозном одушевљењу и скоро усхићењу долазиле су да обиђу и поклоне се божанствима и задовољно су се, након обављене свете дужности, враћали кућама. У првом вијеку нове ере мексичке цивилизације достижу највећи процват јер је тада сграђена Пирамида Сунца која се сматра монументалном грађевином, највећом у претколумбовској Америци, савршеним драгуљем вриједних неимара. Сеоско становништво се масовно сливало у град који је у тадашње вријеме имао око 200 000 становника. За владајуће елите у центру града биле су сграђене палаче, док су занатлије и фармери имали скромније куће које су биле нешто пространије приземнице, а радници и нижи слојеви су градили колибе слијепљене од блата и ћерпића. План градске зоне одржавао се преко пет стотина година на оси сјевер - југ. Радницима који су радили с грнчаријом били су обезбијеђени посебни квартови у граду. Градски утицај се трговином и дипломатијом ширио до Маја који су живјели у Гватемали. Не постоје вјеродостојни подаци и свједочанства како је овај велелијепи и импозантни град, односно његов центар, уништен у пожару у 8. вијеку, али он није престајао

да буде мјесто ходочашћа и дивљења посјетилаца све до доласка шпанских окупатора.

Премда су Ћићимеци разорили високо развијене културе тога времена, драматично измијенили структуру друштва, донијели су са собом и сјеме у коме се налазио зачетак будуће величине. Ратоборни Астеци воде поријекло од Ћићимека и витални Толтеци који су претхидили Астецима и створили темеље на којима су ови касније изградили цивилизацију. Ћићимци су били обични ловци и сакупљачи хране. Пронађена су њихова пољопривредна насеља "у дивљини планинских крајева и пустиња сјеверног Мексика".[366]

Прве хорде Ћићимека раширile су се Долином Мексика послије пада чувеног Teotihuacana. Ови прослављени ратници носили су перја од птица и били обојени попут Сијукса и Команча из каснијег периода. Нападали су мирољубиве градове уз бојне покличе од којих се ледила крв у венама, клали становништво, силовали, пљачкали, одводили у ропство велики број људи, правили дар - мар и остављали пустош, рушевине и велике површине земље, шуме и камењара прекривених лешевима гдје год су се појавили. Неки градови Долине Мексика прихватили су Ћићимеке за владаре и уживали њихову заштиту, док су се други организовали и пружали отпор у дужем временском раздобљу. Постепено се ситуација смиривала па је ред и мир завладао Мексиком и његовом централном долином. Дио Ћићимека асимилирала је стара цивилизација па су њени преживјели лакше одбили инвазију са сјевера. Други дио Ћићимека сачувао је самосталност и изградио сопствене градове и постепено их побољшавао како је култура напредовала и побољшавала се.

Око 970. године н.е. један од тих градова бивших варвара, толтечки град Тулу, чија је локација везана за данашњи Хидалго, сакупио је довољан број становника и моћи да је успио да завлада не само кључном Долином Мексика, него и многим далеким крајевима Средње Америке. [367]

Тиме је отпочела писана историја Мексика. Многи подаци о Толтецима из Туле сачували су се у астечким пјесмама и леген-

[366] Jonathan Norton Leonard и Редакција Time – Life књига: Давна Америка, Младост, Загреб, 1970, стр. 57.
[367] Исто, стр. 58

дама које су се преносиле на бројне генерације попут Хомерових епова из херојског доба грчке цивилизације. Легенде су садржавале више емоционално обојено казивање него вјеродостојне чињенице, али су научници регистровали многе истините догађаје када су их одвојили од митских предања, а археолеошка истраживања потврдила наведене чињенице и податке. Толтецима је недостајала истанчана умјетничка вјештина класичног доба, умјесто које се видјела карактеристична окрутност и снага.

Најважнији остатак материјалне културе из тог времена је ниска пирамида с пет степеница, украсима и својеврсним стилом градње, на чијем врху се налазила широка платформа, гдје је некад стајао пространи храм. Ти стубови и четири четвртаста потпорња са ратницима уклесаним у барељефу подупиру кров храма, а испред пирамиде су у симетрији поредани бројни други стубови и остали осамљени дијелови ове рестауриране грађевине која је као отворена књига успомену на далеку и славну прошлост.

Толтеци нису жељели да врше замјену својих крволочних богова мање крволочним, ипак је на њих извршила осјетан утицај традиционална религија Teotihuacana. Толтеци формирају град на новом принципу: "Тулу је у извјесном смислу нова врста града. Умјесто да се уздиже незаштићен у равници попут Teotihuacana, њени храмови и пространа стамбена подручја стајали су попут круне на врху лако обрањивог брежулька. Коначно, тај град је био изграђен на chichimečkoj граници и мора бити да су му стално пријетили напади барбара. Врло далеко од тога да би њиме доминирали свећеници, толтечки главни град био је град војника који су се покоравали војним старјешинама. Град се издржавао од огромног данка што га је морало плаћати покорено становиштво."[368] Овај град кога су брижно и упорно градили Толтеци био је узор прве старе америчке државе која је живјела од пореза и његова организација послужила је као модел владавине, економије и религије у каснијем периоду у већем дијелу Средње Америке и на ширим просторима.

Толтеци су прије много хиљада година били познати у цијелом јужном Мексику као "учени мушкарци и жене". Они су оснивали удружење које је проучавало и чувало духовна знања и

[368] Исто, стр. 60.

искуства древних времена. Окупљали су се као учитељи и студенти у Teotihuacanu, древном граду пирамида у Мексику и били увјерени да управо на том мјесту човјек постаје божанство.

Дон Мигуел Руис је учитељ из реда Витеза орла и успио је да продре у тајне и мудрости древних Толтека и да преко њихова четири споразума: беспрекорно користите своје ријечи, ништа немојте схватити лично, немојте стварати претпоставке и увијек учините све што можете; уз уважавање и испољавање љубави, молитве и исправног моралног понашања покаже прави пут ка истинској личној слободи. Стари Толтеци сматрају да се до слободе да будемо оно што јесмо и изразимо своју личност стиже уколико не схватамо ништа лично, користимо све могућности и расположива средства, избјегавамо неспоразуме и оговарања, комуницирамо отворено и беспрекорно користимо ријечи, понашамо се без драме и убјеђења, посједујемо умјетност трансформације, наступамо увијек са добрим намјерама и посежемо за истином да бисмо извидали емоционалне ране, изашли из духовне таме и пронашли спасење и срећу. Они су убијеђени да за љубав нису потребни разлози, јер она постоји или не постоји. Права љубав за њих значи да се други прихватају онакви какви јесу без настојања да се промијене.

Улазећи у суштину знања Толтека Мигуел Руис је запазио и интуитивно осјетио да човјек има могућност да ствара пакао и рај. Ако исправно користи имагинацију, на прикладан начин употријеби свој ум и на племенит и моралан начин усмјери своја осјећања у стању је да оствари рајски сан. Када се упрегне машта и свијет гледа другим очима, онда се догађа чудо и сваки пут приликом отварања очију све нам изгледа потпуно другачије па се додаје: "Сад затворите очи, а затим их отворите и погледајте око себе. Оно што ћете видјети је љубав која извире из дрвећа, љубав која долази са неба, љубав која потиче од светлости. Видећете љубав у свему што вас окружује. То је стање блаженства. Ви директно примате љубав из свега, укључујући и себе и друге људе. Чак и када су људи ружни и бесни, испод тих њихових осећања ви видите да вам они такође упућују и своју љубав."[369]

[369] Дон Мигуел Руис: Књига мудрости старих Толтека - Четири споразума (Практични водич ка личној слободи, Manana press: Моћ књиге, Београд, 2002, стр. 103-104.

Прве цивилизације Анда су култура Chavin настала отприлике 1200. године п.н.е. ширењем умјетничких дјела и слика у карактеристичном стилу Chavin, док Paracas такође одржава утицаје са сјевера на примјер на врчевима који имају два кљуна и мост.

Chavinoidne црте су вијековима слабиле и народ Nazca је постао доминантан на јужној обали. Moche су саградиле неке од највећих зграда у Јужној Америци, познат је Храм Сунца.

а) Карактеристике цивилизације Маја

Маје су једна од најзначајнијих цивилизација у претколумбовској Америци. Завладале су обалама Мексика, продрле у Гватемалу, западни Хондурас и Јукатан. Тамо су формирале независне градове - државе. Од Олмека су усвојили изузетна знања из астрономије и аритметике. Ова цивилизација је прва постигла праву писменост.

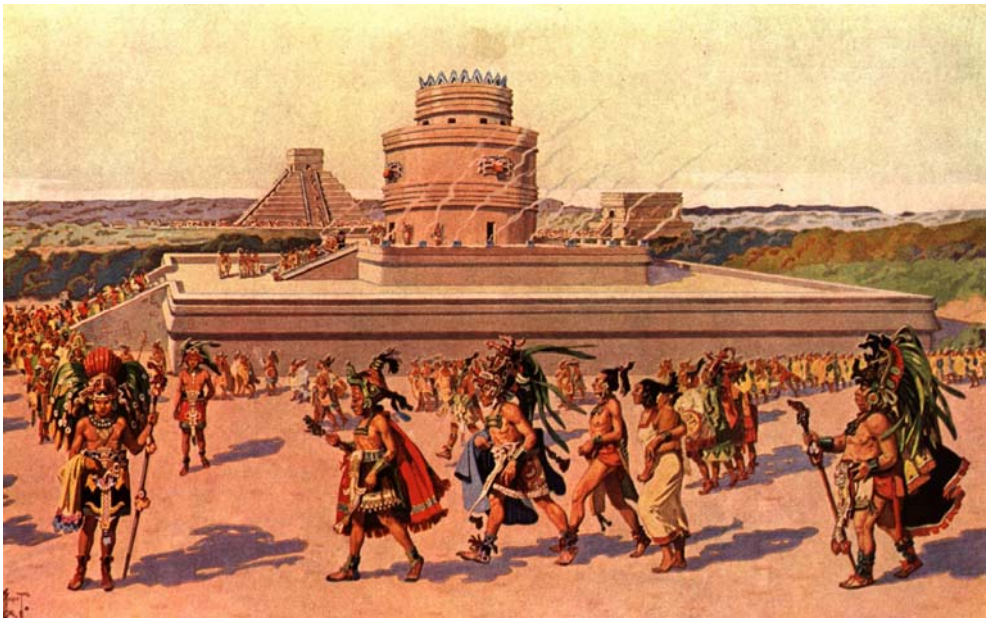

Претклasични период Маја траје од 650. године п.н.е. до 250. године н.е. У том временском раздобљу Маје су узимале замах на обали Тихог океана и на високом вулканском земљишту данашње Гватемале. Умјерена клима и богато земљиште омогућили су

успјешно гајење пољопривредних култура које добро успијевају на планинским обронцима који се припремају и уређују по спратовима. Маје су познате по подизању значајних градова и пирамида и палача у њима. Њихова цивилизација се шири према сјеверним предјелима, потом на тропску шуму Петен, а успјели су да обухвате и суву висораван Јукатана.

Класични период (250-800) карактеришу умјетност и архитектура које достижу свој врхунац. Развијају се градови и постају лијепи и богати. Храм ратника је грађевина Маја коју су Ице доградиле и проширили. Грађевина се тако зове због рељефа који се налази унутра. Ту се налази и нека врста олтара, а рељефи приказују ратнике у борби. Претпоставља се да су у питању Маје и Толтеци који су дошли да их покоре. Портал храма красе два моћна стуба, а пред улазом у град лежи фигура Чак Мола, најомиљенијег божанства Маја. Чувено божанство је било нека врста посредника између људи и богова. Јагуар је веома значајна фигура у митологији Маја и оличење је моћи и снаге и симболизује врховног свештеника.

На Храм ратника наставља се Хала 1000 стубова која подсјећа на неки локалитет у Грчкој. Претпоставља се да су стубови некад носили кров и да је то у ствари некада био пут којим се ишло до пирамида.

Паленке су најфасцинантнији локалитет Маја на тлу Мексика. То је један од најзначајнијих градова који се раније звао Начан Кан, односно "мјесто на коме живи мала змија". Припада класичном периоду и његов сјај се везује за велике домете и успоне грађевинарства Маја. Мајсторство у изради грађевина и умјетност Маја нарочито су дошли до изражаја на Храму записа, Великој палати, Храму сунца и Храму крста.

Мерида је главни и највећи град Јукатана и у том раскошном и умјетички обликованом граду могуће је доживјети живу историју и типичне призоре архитектуру, културу и остале материјалне и духовне творевине и тековине Маја на тлу Мексика.

На локалитету Ушмал који је хармонични примјер Пука стила, својеврсног за класични период Маја. Стил није подлегао толтечком утицају и огледа се у богатој пластици фасадних украса, из којих сваког часа израња маска Чака.

Према вјеровању Пророкова пирамида изграђена је у току само једне ноћи, од стране једног чаробњака патуљка! Пирамида је изграђена на пет старијих пирамида које се сада налазе у њеној унутрашњости. Служила је за вјерске церемоније и медитације свештеника који су живјели наоколо, док су богаташи живјели на сјеверу, а сиромашни на југу Ушмала. Пажњу у овом граду заокупља и тзв. "Женски манастир", импозантан комплекс у коме се налази велико двориште. Постоји вјеровање да је због многобројних малих просторија, комплекс служио младим женама Маја прије него што би биле жртноване!

"Гувернерова палата" која потиче из нешто каснијег периода украшена је геометријским фигурама Маја и каменим мозаицима. Маске бога Чака и змије симболизују моћ воде и земље, као и рођења и смрти. Стручњаци ову палату убрајају у најуспјешније дјело архитектуре Маја. У значајне археолошке вриједности Јукатана спадају Лебна и Кабах који свједоче о животу и култури Маја, већином из класичног периода.

Негдје у 8. вијеку у срцу тропске шуме Петен вриједне руке Маја су раскрчиле дрвеће и подигле монументални и шарени град Тикал. Врхови пирамида овог шумског града стрше над крошњама дрвећа. У центру града је главна пирамида висине 70 м и највиша је пирамида из доба процвата културе Маја. На самом врху ове изузетно лијепе пирамиде налази се мало светилиште у којем су свештеници постили и причешћивали се прије свечаности у којима су учествовали.

Наоколо су трг окружен терасама, храмови, палате, терени за игру лоптом и остали објекти. У подножју пирамиде, на почетку степеница, налази се већи број олтара гдје су свештеници изводили ритуале.

У срцу града били су смјештени свештеници и племићи, а недалеко наоколо народ је живио у колибама и другим оскудним боравиштима. Породице Маја из околине су долазиле у град да присуствују вјерским свечаностима и осталим церемонијама које су приређиване у славу и част краља, војсковођа, високих вјерских старјешина и поводом значајних датума и догађаја. У свечаним приликама краљ је био окићен драгуљима, а свештеници су носили одежде ватрених боја, украшене перјем ријетких птица, најчешће кецала.

У 9. вијеку вјерске грађевине и краљевска боравишта се изненада потпуно напуштају. Било је потребно свега неколико деценија да овај изузетно лијепи град у великим дубинама шуме нестане и зарасте у густо растиње. Велика је загонетка због чега је нестао чаробни град Маја некад славан, моћан и са великом културом и умјетношћу. Постоје бројне претпоставке и објашњења: глад, најезда освајача, земљотрес, епидемија болести, прегрешња према божанствима, пожар, освета злих духова, демонских сила, дуга изолација и опсада града, ванземаљски утицаји или нека чудна катастрофа која није оставила трага.

Можда је дошло до побуне сељака против својих вођа и свештеника који су кренули у бјекство и нашли спас на неком другом локалитету. Није искључено да је током ноћи дошло до великог покоља становништва од неких скитничких хорди или завјере сељака па су преостали становници побјегли главом без обзира и град је убрзо потпуно пропао у густој прашуми.

Опадање моћи, културе и умјетности Маја (9 – 16. в.) текло је постепено. Градови су се напуштали и тражила тиха скровишта. У току 10. вијека Толтеци с успјели да се прошире, стекну доминацију и угрозе Маје. Од тада Маје се повлаче и живе у сјенци моћних народа, запуштају пирамиде и храмове, ишчезавају, полако се асимилирају и на тај начин се гаси слава и моћ ове велике цивилизације. Традиција Маја се одржала код виталних сељачких маса које су сачувале сјећање, неке културне и остале одлике својих прослављених предака.

Маје су се највише бавиле земљорадњом. Земља се поштовала као божанство. Маје су знале да њихов живот и опстанак зависи од издашности и великодушности свете земље. Најважније пољопривредне културе које су гајиле Маје су кукуруз, боб, тиква, парадајз, памук, какао, маниока, пасуљ, дуван и кромпир. Земљиште за обраду се добијало крчењем шуме, равнањем стрмих страна и спаљивањем коријења стабала да би се посијао кукуруз, света биљка Маја, такође и друге културе. Кукурузу су се приносили дарови. Жене су мрвиле кукурузе великим каменовима, затим додавале мало воде на добијено брашно и справљале лепињицу звану "тортиља". Оне су ткале, израђивале одјевне предмете и огртаче, затим радиле остале послове у домаћинству.

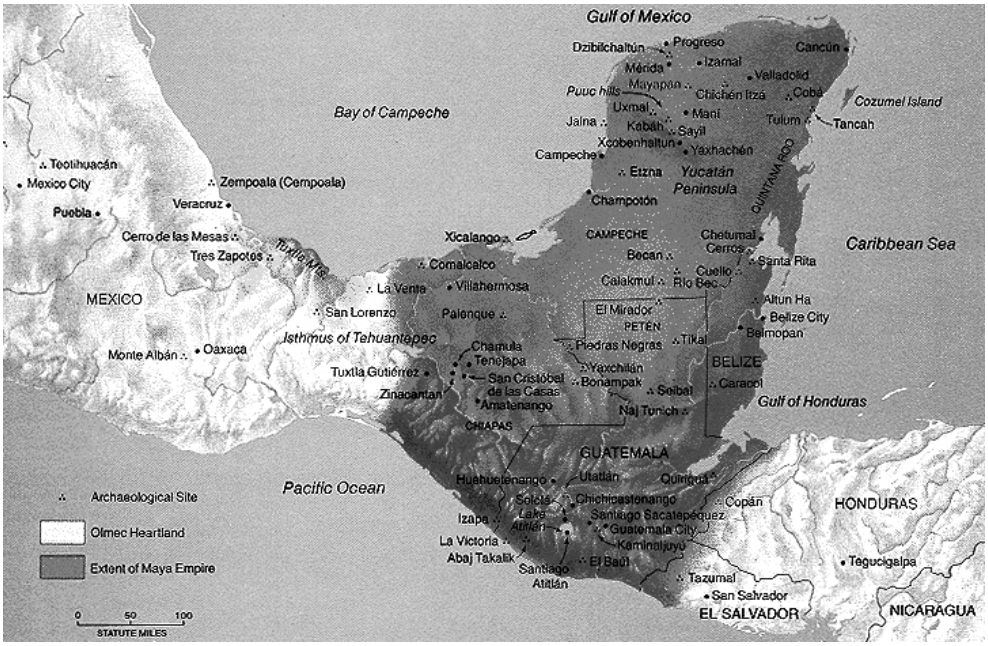

Увјерења Маја, као и Астека, била су садржана у чињеници да су богови више пута уништавали свијет. Да се не би поновило уништење свијета и живота, Маје су настојале да богове задовоље приношењем дарова и жртава. Оне су вјеровале у богове који су били оличење природних елемената, као што су сунце, киша, кукуруз.[370]

Легенда говори да су Сунце и Мјесец били први становници земље. Међу њима је често долазило до свађе. Мјесец је био непослушан и невјеран па га је Сунце казнило на тај начин што му је ископало око и учинило га мање свијетлим.

Чаки су божанства кише и они је шаљу на тај начин што тресу велике тикве пуне воде, а уколико би се сва вода просула дошло би до потопа! Љута божанства су искаљивала своју срџбу пустошењем града и подизањем олуја.

Код Маја је била позната игра лоптом. Убацивала се тешка лопта од каучука кроз обруч. Тимови који су учествовали у игри нису смјели додиривати лопту рукама и стопалима, већ раменима, кољенима и куковима. На крају је капитен тима који је изгубио

[370] Цивилизације древних народа, Змај и Атлантис, Нови Сад, Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица, 2002, стр. 96.

утакмицу приношен као жртва која даје своју крв за добро богова и људи.

Маје су знале да се служе бројевима и писмом. Користиле су се сложеним цртежима квадратног облика званим глифе. Ови знаци представљали су ствари, животиње, богове. Постојали су и нешто другачији глифи који су одређивали прилоге па су писари у комбинацији глифа образовали кратке реченице.

Писмом које су сачиниле Маје биљежили су се: кретање звијезда, затим датума, имена богова и њихове моћи, пророчанство свештеника, успјеси поглавица у рату, свадбе и смрти значајних личности.

Свето писмо Маја било је уклесавано на камене стубове, олтаре и степенице; стављано на накит, шкољке, кости, потом осликано на каменици, дрвеним платформама, зидовима храма и опсерваторијама.

Код Маја је владало право мајсторство у коришћењу бројева, с тим да је тачка била јединица, црта петица, а шкољка нула. Могли су да се служе бројевима преко милијарде!

Астрономи Маја су голим оком осматрали небо и звијезде, израдили календар и вријеме дијелили на дане, мјесеце и године. Предсказивали су догађаје и долазак новог бога - господара и упућивали на приношење жртава и дарова божанствима да би се стекла њихова наклоност.

О Мајама постоје аргументи као о мирољубивом народу, али сцене ритуала и сачувани натписи говоре да се крв морала пролити приликом обреда па односило се то на крв домаћих жртава или ратника заробљеника.

Навели смо да је цивилизација Маја великом брзином пропала. Чичен Ицу су преобликовали Толтеци око 1000 година н.е. Маје су изградиле другу престолницу, али нису могле да је спасе од уништења у грађанским ратовима 15. вијека. Шпанске инвазионе снаге су 1520. године затекле разбацане и разједињене групе Маја, чије су старе традиције и научна достигнућа у то вријеме били прекривени велом заборава.

Када би се цијенио допринос Маја човјечанству, он би се, поред писма, садржавао у осталим значајним вриједностима: "Изнад свега, размишљања о времену су играла централну улогу у животу Маја. Израда неколико до танчина разрађених календара који су

се поклапали, и математички прорачуни и астрономска осматрања кретања небеских тијела у вези са календарима, су била подручја на којима су Маје надмашиле све остале мезоамеричке народе."[371]

У тијесној вези су били вријеме, писмо и активности владара Маја. На надгробним споменицима су тачно обиљежени ритуали и догађаји који су везани за умрлу особу.

Високи умјетнички домети Маја указују на постојање обучених занатлија специјалиста који су радили драгоцјене посуде и предмете од нефрита и другог материјала за елитни слој у друштву. Међутим, уништени су градови Маја и огромни изрезбарени споменици. Све је то остало у тропској прашуми, а тек у новије вријеме археолози су успјели да открију велика интелектуална достигнућа и традицију ове цивилизације која је дуго лежала под земљом у планинским врлетима, низинама и котлинама ријека, гдје су биле настањене Маје у вријеме свог културног и материјалног успона. Ипак, за класичну културу Маја могло би се рећи да није била хомогена нити затворена за ванјске утицаје. Сваки град је развијао своју властиту умјетност и архитектонски стил. За трговину неким производима (какао, копални тамјан, опсидијан и нефрит) коришћени су пловне ријеке и море.[372] Неоспорно је да се за Маје може рећи да су били добре занатлије и умјетници, вјешти трговци, народ који је цијенио и развијао своју домаћу радиност, успјешно се бавио дипломатијом и пронашао формулу за преживљавање упркос бројним неповољним околностима.

Распад класичне цивилизације Маја на полуострву Јукатан и напуштање великог мексичког града Тикала оставили су празнину и изазвали бројне друге промјене на мексичком тлу у друштвеном, привредном, културном и моралном погледу.

б) Ратоборни Астеци

Астеци су своју цивилизацију развили на територији данашњег Мексика. Чувену престолницу Tenoctitlan основали су у вријеме када Маје доживљавају крај и одлазе са историјске сцене.

---

[371] Margaret Oliphant: Стари свијет, Свјетлост, Сарајево, 1998, стр. 192.
[372] Исто, стр. 190.

Сматра се да су Астеци, који су се звали и Мексици, напустили полупустињске предјеле сјеверозападног Мексика и лутали за плодном земљом и повољнијим условима за живот и опстанак. Били су мало и сиромашно племе које се бавило ловом и риболовом да би преживјело, али су вјеровали у свога бога Хуицилопочетлија који их је водио и прорицао им свијетлу и срећну будућност.[373]

Коначно су Астеци изишли као побједници међу различитим групама које су жељеле да успоставе своју власт и загосподаре свим просторима у мексичком базену. Долину Мексика Астеци су освојили 1325. године. И Астеци нису били самостални, већ су служили као плаћеници моћним градовима - државама који су раније основани на обалама језера. Наоружани знањем и вјерујући у пророчанство Астеци су, по легенди примјетили орла на кактусу како прождире змију. Свештеници су овај призор протумачили као божји знак и на острвцету усред лагуна астечко племе подиже колибе и утврђује се. Тако је рођен Tenoctitlan и отпочео успјех једне од најмоћнијих цивилизација претколумбовске Америке. Астеци су у силном налету 1428. године успјели да побиједе своје дотадашње господаре Тепенеке из Аскапостсалкоа. Стваран је мит да ће Tenoctitlan овим освајањем постати центар свијета, а Астеци његови незамјењиви господари и владари Долине Мексика. На једном астечком споменику стајао је натпис: "Све док је свијета, глас и слава астечког народа Тенохтитлана неће изумријети." Астеци су искористили повољне услове у којима су се нашли и своју територију проширили покоравајући друге народе. Почетком 16. вијека створили су велико царство које се простирало од Карипског мора ко Атланског океана. Њихова држава је убирала, порезе експлоатацијом заточеног становништва и то беспримјерном агресивношћу и безобзирношћу. Посматран с вјерског становишта систем је дјеловао на такав начин да је Хуицилопчтли, бог рата и сунца, односно главно астечко божанство, било главни покретач и оно је патило од глади за свјежим и крварећим срцима људских жртава и кад би их добило, награђивало је Астеке побједама. Астеци су у организацијском и духовном смислу били милитаристички устројени. Они су били чудни, одважни и храбри ратници.

[373] Цивилизације древних народа, Змај и Атлантис, Нови Сад, Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица, 2002, стр. 100.

Освајали су туђе територије, заробљавали непријатеље и жртвовали их Хуицилопочтилију, свом врховном божанству.

У ратне походе Астеци су кретали мудро и тактично. Прво су покушавали да се споразумију с непријатељем на тај начин што су показивали добру вољу, држали говоре, размјењивали поклоне и кад све то није успјело отпочињале су жестоке борбе. Побједник је обично била она страна која је успјела да уништи велики храм у непријатељском граду.

Обично је млади Астек осјетио дух борбе од 14. године када је помагао старијима у борби. Од првог заробљеног непријатеља одсјецали су прамен косе и калили се за будућа ратна војевања. Многи астечки официри су се регрутовали из реда аристократије , а изванредно храбри ратници, већином младићи, постајали су чланови једног од витешких редова и ступали у ред "витезови - орлови", "витезови - лавови", "витезови - леопарди" и сл.

Астеци су у освојеним градовима омогућили да поражени задрже своје законе, обичаје, богове, моралне норме па чак и свога краља. За све то су освојени градови морали да плаћају данак, прикупљање леопардове коже, златне штитове, драго камење, какао и заробљенике.[374]

У астечком друштву ратника и освајача положај сваке особе је зависио од рођења, али понекад од заслуга и сплета других околности. Великашки скуп постављао је једног од присутних за цара ("тлатоани"). За цара се бирао мудри и паметни ратник, искусни официр и старјешина, особа која исказује храброст у борби, разборитост и спремност да нађе најбоље рјешење у свакој ситуацији, а поред свега, тражило се да је цар који се бира похађао велику школу ("калмекак").

Када се све ово има у виду, није тешко протумачити тајне успјеха астешких ратника. Од оног тренутка када је изабран цар код Астека, нико му не смије видјети лице, његово одијело је сачињено од перја ријетких птица и постаје сличан божанству, апсолутни и неприкосновени ауторитет који суди и пресуђује по свом власитом нахођењу. Раније одијело од перја и посуде из којих је јео се уништавају и он почиње нови живот по божанским мјерилима. У управљању државом и војском помаже му Савјет, али воља цара је неограничена и нико му се не смије у било чему супротставити.

Великаши су се регрутовали из племићких породица, али су неки стизали на овај положај тако што су у биткама заробили бројне непријатеље па су били награђени да стигну у друштво најодабранијих, астешке елите. Била је отворена могућност да обични сељак, војник стигне до "витеза - орла" и да се ријеши намета, напорног рада, сиромаштва и пониженог положаја у друштву. Племић је имао привилегије које се нису састојале само у добром и удобном животу, него је могао да игра сдамом, лови, одлази на гозбе, рукује луком и стријелом, похађа школе, да одлази на забаве и друге свечаности.

Богати трговци су се код Астека звали "почтека" и они су могли да тргују и крстаре по читавом Царству и изван њега. Бавити се трговином било је опасно због гусара, друмских разбојника,

[374] Исто, стр. 102.

ратних похода и осталих тешко предвидљивих и опасних околности. Трговци су успијевали да се снађу, избјегну препреке и врате се са товарима памука, жада, ријетких птица, жита, драгог камења, коже од ријетких животиња, златних штитова, одијела и других производа и драгоцјених артикала. "Почтека" је имала још једну изузетно важну мисију која је од великог значаја за цара, државу и народ. Наиме, они су обавјештавали цара о богатству, стању и понашању становништва у земљи, евентуалним опасностима по Царство и ономе шта се дешава и чини у сусједним царствима уколико се прелазе границе. Цар је ове трговачке уходе ослобађао радова и ратовања, јер је на врло једноставан начин долазио до драгоцјених података о стању у Царству и ван њега.

Астеци су се издржавали првенствено од високих пореза, а убирали су и велике количине кукуруза, пасуља, житарица; производња је разна роба, драгоцјени метали, какао, тиркиз и перје.

За Астеке је посебна важност био ратни плијен. Ратни заробљеници су били главни извор жртвовања боговима и одвођени су у главни град, гдје би се просипала њихова крв - "цвијеће" на поетичном астешком језику, које се жртвовало за крвожедне богове!

За свега 200 година постојања Астеци су ненасељено острво на рубу језера Текскоко претворили у велики камени град који је имао више од 100 000 становника.

Код Астека је жртвовање људи био главни извор религије и сматрао се веома битним за добробит и просперитет државе. Међутим, овакво упражњавање религиозног чина није у потпуности доминирало животом Астека. Упоредо са крволочним церемонијалима унутар зидина, одвијали су се фестивали и светковине уз музику и плес. За ту прилику племићи су подучавани да се придржавају правила и ритуала типичних за царски двор. Жак Сустел у књизи Астеци износи склоност овог народа религиозности: "Астеци се сматрају најрелигиознијим народом међу Индијанцима претколумбовске Америке. Одиста, њихова религија и митологија је проста, темељи се на астралним појавама, али је током времена добијала нове видове и постала је доста компликована, јер фигурирају многи богови, полубогови и култни хероји, чије корене треба тражити у друштвеној структури. У сваком обичају, астечка митологија је разграната, дуалистичка, с очитим примесама ани-

мизма и тотемизма. Она је посебног каректера и тешко је наћи прави извор за њу, мада је јасно да је реч о еманципованом и културно развијеном народу."[375]

Много се поштовао Кецалкоатл или "перната змија" као бог свештеника и ово божанство је у ствари стари толтечки бог и по вјерском убјеђењу Астека он је људима подарио календар, научио их да рачунају вријеме, његовом значају и подјели. Једно од најузвишенијих астечких божанстава је Хуицилопочтли или тзв. "Лијеви колибри" који је вођа астечког племена за вријеме сеоба и као бог сунца и рата највише се поштује, слави и уважава јер је кроз све буре и олује провео астчки народ и омогућио да оствари срећу и благостање. Тлалок или "Земља" је популаран међу сељацима и улијева им страхопоштовање и од њега зависи род, плод и напредак. По предању његов однос према сељацима и њиховим усјевима зависи од расположења. Уколико је расположен, односно весео и радостан на земљу шаље благотворну кишу. Ако се наљути или му се не поклања пажња путем молитви, а у пригодним ситуацијама и жртвовања, слиједе громови и разорне олује.

Астеци су вјеровали да је овај свијет неколико пута уништаван, по сачувном усменом предању то се десило четити пута. Катастрофе и уништења свјетова и људи у претходним временима опомињу људе да схвате богове да би одложили крај петог свијета који ће, по астечком вјеровању, страдати од земљореса. Оно што је Астеке доводило до крајњег очајања и извјесне безнадежности је страх да се сунце једног јутра не роди и завлада мрак и тама, а тиме нестане човјек и живот на планети. Изгледа да су Астеци били далеки вјесници који и нас упозоравају да се приближавамо еколошкој катастрофи и нестанку људског рода, живог свијета и мајке Земље.

Да би се одложила апокалиптична збивања и омогућио опстанак Космоса, Астеци су приносили људске жртве и одлагали крај петог свијета. Астечки богови су били жедни људске крви и само ова божанска течност могла је да одобровољи богове, учини их милостивим и благодарним да се смилују на патње, жртве и молитве људи и одложе крај свијета. Богови шаљу људима кишу,

[375] Митологија и религија Астека, Заједница књижевних клубова Србије, Београд, 1989, стр. 16 - 17.

омогућују рад на пољима, штите жетву и настоје да све што се сије и сади напредује и рађа, прехрањује људе и омогућује живот и опстанак. У случају да се боговима не удовољи и не принесу жртве, слиједи освета богова. Ако људи фатално гријеше, долази до крајње срџбе богова која се може завршити кажњавањем људског рода и уништењем свега што постоји, свијета и живота. Када су се организовале велике астечке свечаности, жртваовање и убијање људи трајало је по више дана. Највећи и најстрашнији празник крви, незапамћена жртвовања људи у астечкој историји збило се 1487. године. Тада су текле ријеке крви, на десетине хиљада људи, већином ратних заробљеника и затвореника, су жртвовани на врху великог храма. Стравични призор прелазио је све границе познатих стадања и пролијевања људске крви. Ова језива страва и ужас жртвовања уз плес, музику и ритрал крви најочитије говоре како су људи одлазили у смрт да би се задовољили божански хирови: "Жртве се пењу степеницама храма уз буку песама и плесова. На врху му свештеник распори груди једним потезом ножа. Потом ишчупа срце које још куца и представља га Сунцу. Глава се одсече. Крв се сјаји по степеницама храма. Напојено на тај начин, Сунце наставља свој пут"[376]

Религија Астека се час приказивала као неограничени политеизам, час опет као историја пламена дата у фантастичном руху и одвијала се кроз непрестану борбу и настојање да се усаврши свијет. Из религиозног поимања свијета и живота код Астека долази се до убјеђења да је човјек немоћан у поређењу са божанствима и редом у космосу, "а светови у којим живи нису савршени и стога су осуђени на пропаст, на уништавање". Овакав филозофски смисао астечке религије оставља утисак да се ради о цивилизацији са високим достигнућима у свим културним и животним манифестацијама.

Извори астечке митологије и религије су бројни и међусобно се допуњавају, а понекад постоји и више верзија једног мита па се тешко може дати прецизна слика астечког божанског пантеона. По једном од бројних извора у почетку су постојали само бог Тонакатекутл (Отац хранитељ и богиња Тонакасиуатл (Мајка храни-

[376] Цивилизације древних народа, Змај и Атлантис, Нови Сад, Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица, 2002, стр. 101.

тељка). Сматра се да је њиховим спајањем настао нож од бјелутка, који је, по предању, пао на земљу и тада се родило хиљаду и шест стотина божанстава која су населила свемир, а међу њима се истичу: Уицилопочтли, Тескатлипока, Тлалок, Омакатл, Местли, Мискоатл, Кветсалкоатл, Сентеотл, итд. По вјеровању Астека сјевер припада Тескатлипоки, богу хладноће и смрти, са запада је долазио Тлалоа, бог воде, плодности, младости и земљорадње. Омакатл је био бог светковина и радости, а Местли је била богиња мјесеца, али и добра и зла. Нарочито уважавање је придавано Уицилопочтелију, богу ватре, топлоте, крви и рата. Постојала су у астичком пантеону и друга божанства. Јакатекутлија, Икстлилтона, Опчитлија и још нека.

Неопходно је истаћи да је астечки календар приказивао главна и споредна божанства, полубожанства и хероје културе, који су по свим својим карактеристикама имали соларни каректер и придстављали сунце у различитим дјелокрузима. Астечка митологија на својеврстан начин приказује необичан вид митотворачке свијести у космичким просторима и покушава да нађе човјеков идентитет изван свкодневних збивања.

Што се тиче живота астечке дјеце, он у многоме подсјећа на живот њихових родитеља. Од ране младости дјеца се уче да раде, да се суочавају са болом и умором, те да спремно дочекују све животне изазове, рјешавају препреке и да са одраслим зајено куће, теку, поштују родитеље и старије. У школи с учили да буду добри грађани, да слушају учитеље и узорно се понашају и извршавају своје обавезе и задужења. Мајке су са великом брижношћу и њежношћу прихватале новорођенче и звале га: "моје мало кецалово перо". Према мушком рођеном дјетету испољавала се посебна љубав и одушевљење. Чим је дијете стигло на свијет, бабица га је упозоравала да је дошао на свијет да буде добар ратник и напоји Сунце крвљу непријатеља и да нахрани Земљу њиховим лешевима. Дјевојчици се говорило да ће остати у кући и да ће јој бити добро као срцу у тијелу.

Дјеца Астека су припремана да обављају свакодневне послове у домаћинству, на њиви, да посјећују храм и припремана су да касније прихвате све послове и обавезе одраслих. Дјевојчице су се обучавале да праве "тортиље", преду, ткају, шију одјећу и раде мноштво других ситних послова у кући. Дотле су дјечаци

били више везани да обављају послове напољу: носили су терете дрва и трске из лагуне, пецали рибу у малим чамцима на језеру, нешто одраслији мушкарци припремали су се за ратничке дужности. За непослушност дјеца су била кажњавана на тај начин што се паприка бацала у ватру па је лице оних који су били несташни и непослушни било наднесено изнад дима који им штипа очи.

Сва дјеца астечког града Tenoctitlana су имала право да се образују и васпитају. За дјецу из народа биле су оргнанизоване мале школе у комшилуку. Тамо су за дјечаке биле извођене војне вјежбе и ратничка обука да би се припремили да постану добри, храбри и дисциплиновани војници. У Великој школи која је била везана за светилиште храма образовала су се дјеца племића по посебном програму обучавања из већег броја научних дисциплина, а нису изостале ни практичне радње. Дјеца која су завршила ову школу постајали су будући свештеници, официри и државници.

Tenoctitlan је био невјероватни и чувени град, као из бајке. Једним од четири насипа стизало се у овај дивни град. Мањи бродови су пловили језером са теретом намирница и робе које су стизале са свих страна и тискали се на улазу у град. На обалама канала понекад су се садили врбе и јабланови. У граду је било много мостова од дрвета који су спајали улице и повезивали плочнике. Овај је град врвио од људи и жена, трговаца и странаца који су обављали разноврсне послове и остале активности. Град је био издијељен на четврти и свака је имала свој храм, школе, трг, свечаности и друга обиљежја. Занатлије су имале своје квартове и груписале се по занимањима. У граду су биле доминантне великашке куће са обојеним вртовима, али су се могле видјети и кућице сељака од сушеног блата и сламе. Посебан тон граду давало је светилиште које се налазило у центру и у његовим зидинама било је више храмова, а постојао је и терен за игру лоптом.

Шпански освајачи су 8. новембра 1519. године стигли у постојбину Астека, на врата Tenoctitlana. Вођу шпанских освајача Хернана Кортеса примио је цар Астека Монтесум и уручио му у знак добродошлице ниску бисера и драго камење. Астеци су посматрали чудна створења Европљане и чинило им се да виде богове који су били најављени знацима и предсказани пророчанством, али су се грдно преварили. Шпанци су се дубоко згражали на

обичаје Астека који се односе на жртвовање људи боговима па су сматрали да је ђаво ушао у овај народ који убија људе да би задовољио богове. Шпанце је занимало злато и остале драгоцјености, док су Астеци више волјели перје и жад.

Убрзо је дошло до сукоба између Астека који су били бројнији и Шпанаца. Већина Индијанаца су били астечки непријатељи, посебно Тепанки и Астеци трпе пораз за поразом. Напокон 13. августа 1521. године Шпанци су сломили посљедњи отпор Астека и Tenoctitlan пада у њихове руке. Био је то крај астечке цивилизације која је много обећавала пред налетом сурових, лукавих и подмуклих шпанских освајача. Два свијета су се сударила и један је заувијек нестао.

в) Инке - умјешни градитељи и организатори

Посебно импресионира и заокупља пажњу цивилизација Инка која се налазила далеко на југу од Мексика и још даље од Панамске превлаке, у Перуу. Ово је била сасвим друга култура од астечке и са већим дометима у многим областима духовног развоја, али је у неким сегментима свога развоја заостајала за поменутим. По својим физичким карактеристикама Перу је особен и његову обалу чине пустиње у којим једва икада пада киша, а настањена мјеста су смјештена у оазама са ријетким ријекама и потоцима који шкрто теку са високих Анда.

Највиши врхунци Анда су покрвени вјечитим снијегом, док су долине између планинских ланаца плодне и са обилиним падавинама. На источниј страни земљиште се спушта према огромним кањонима Амазонке и ту су честе и обилне кише које падају у бујицама. Мало тога је остало од далеке прошлости Инка, јер нису располагали писаним језиком помићу којег би забиљежили догађаје из историје, културе и традиције свога народа. Шпанци су такође покорили и поробили овај достојанствени и марљиви народ у Андима и на тај начин је нестала још једна цивилизација са високо развијеном културом у Јужној Америци.

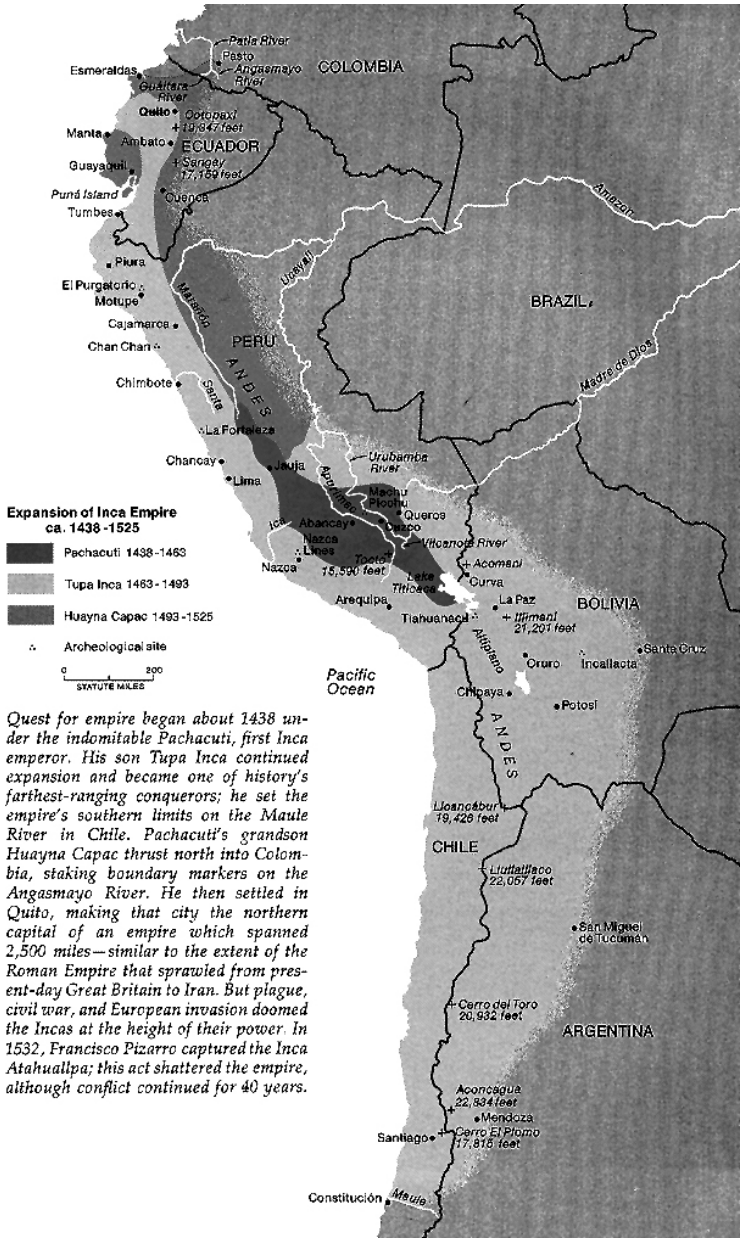

Quest for empire began about 1438 under the indomitable Pachacuti, first Inca emperor. His son Tupa Inca continued expansion and became one of history's farthest-ranging conquerors; he set the empire's southern limits on the Maule River in Chile. Pachacuti's grandson Huayna Capac thrust north into Colombia, staking boundary markers on the Angasmayo River. He then settled in Quito, making that city the northern capital of an empire which spanned 2,500 miles—similar to the extent of the Roman Empire that sprawled from present-day Great Britain to Iran. But plague, civil war, and European invasion doomed the Incas at the height of their power. In 1532, Francisco Pizarro captured the Inca Atahuallpa; this act shattered the empire, although conflict continued for 40 years.

Историчари културе и религије, антрополози и етнолози, филозофи и мудраци су постављали питање због чега се ова цивилизација развила у тешко приступачним и за живот крајње неповољним условима. Можда су Инке жељеле да се заштите од непријатеља или су стремили висинама да би се приближили

божанствима. Постоји легенда да су лутали кроз непроходне предјеле и зауставили се на висинама, не знајући да се врате, а напријед нису имали куда да иду. Постоји мишљење да је то случајнист или су се гоњени непријатељем ту зауставили и схватили да су безбједни. У сваком случају, загонетка остаје. Митови, легенде и стварност се мијешају и истина је негдје ту, али недокучива као и тајни предјели Анда. Вјероватно су вође и свештеници Инка тежили за висином или су ловци у потрази за храном и ријетком дивљачи стигли на висинске предјеле и очарани љепотом и раскошом бијелих Анда, изобиљем воде и дивљачи остали ту.

За цивилизације које су бљеснуле и ишчезле важи: "Цивилизације долазе и пролазе, али слава оних који су пролијевали зној градећи их, остаје вјечно."

Ипак, претпоставка је да су први људи доспјели на Анде као примитивни ловци и сакупљачи хране прије најмање 11 000 година, а вјероватно и много прије. Прешли су преко Панамске превлаке и донијели најосновнија знања о пољопривреди. Стално суво земљиште у Перуу омогућило је да се сачувају изграђени макадамски путеви, мостови, а пронађени су остаци тканина које су умјешно израђиване. Људи су живјели у кућама од камена или непечене опеке, док су кровови били постављени на штаповима од трске.

Становници на овим предјелима нису израђивали керамичке предмете нити су узгајали памук, а тканине су израђивали од грубих влакана дивљег биља. Сељаци су се бавили пољопривредом, ловом и риболовом. Постоје подаци да се до 2800. године п.н.е. гајио пасуљ и још неки усјеви, дотле се сакупљало биље и други производи за храну. Керамика се појавила касније и доспјела је са сјевера. У планинским предјелима коришћен је за пренос терета дивљи guanaco (гуанако), животиња сродна деви, затим је припитомљена лама и још неке.

Људи који су вјеровали у божанство јагуара никад нису имали централну владу у политичком и вјерском смислу, нити је код њих било значајнијих сеоба. Имали су обичај да посјећују

удаљена светишта у потрази за божанским савјетом или помоћи, а за такве савјете би богато награђивали свештенике.[377]

Царство Инка је обухватало велике просторе и настало је у срцу планинског вијенца Анда. Становници тих предјела своје царство су називали Тахуантинсују, "царство Четири стране". Посједовали су моћ и знање у управљању пространом територијом и многим покореним народима, премда нису посједовали писмо и грожђе.

Инке су се око 1200. године населиле у долину Куско као мало полуномадско племе. Први Инка је био Манко и тврдио је да је потомак бога сунца Интија, по легенди се појавио са својом сестром носећи комад злата који му је помогао да одабере предодређено мјесто за своје племе. Манко је успио да увјери народ у своје божанско поријекло, постигао је да га народ призна за владара, те да прошири своју власт на друга горштачка племена. Међутим, околна племена нису мировала и све више су угрожавала Инке у долини Куско. Инка Виракоча је побједио непријатеље, успоставио власт и контролу над пространом облашћу Андске висоравни. За вријеме владавине Хуајна Капака (1493 - 1525) Царство је обухватало огроман простор и протезало се на 4500 км од сјевера до југа и преко сто племена је ушло у његов састав и исказало послушност цару Инка. Дио освојених земаља припадао је сељацима, али су они морали обрађивати и други дио земље са кога су приносе жетве и осталих култура ишли цару, затим и трећи са којег је жетва одлазила за дарове богу сунца Интији.

"Царство Инка било је структуирано према строгом окомитом суставу. Ayllu, заједнице темељене на ратарству и овчарству удружене су у племена на челу с поглавицом. Племена су се могла удруживати у кнежевине и на крају у покрајине. Од curaca или одговорних у aylluu до покрајинског управитеља који сједи у вијећу Инка, сватко може бити позван на одговорност средишњој власти у Cuzcu. Појединац готово да нема подручја дјеловања. Везан уз свој комадић земље који је давао оскудну љетину, сваки радно способан одрасли мушкарац између 27 и 60 година био је обавезан на непла-

[377] Jonathan Norton Leonard и Редакција Time – Life књига: Давна Америка, Младост, Загреб, 1970, стр. 80 - 82.

ћене услуге, а оне су изискивалие знатан дио његова радног времена",[378] наводи се у расправи о организацији власти и свакодневног живота Инка.

Деспотска власт царске круне показивала се понекад попустљивом, али је цар често био окрутан и неумољив. Цар је знао кажњавати народе који су исказивали превише непријатељства према њему расељавањем на хиљаде километара далеко од куће. Тако одсјечени и на великој удаљености морали су да се повинују вољи Инка. Цар је желио да се његова ријеч свуда чује па је наредио да се изгради на хиљаде километара поплочених путева. Гласоноше и курири су се стално смјењивали на овим саобраћајницама и на брз и ефикасан начин преносили поруке у све дијелове Царства.

Држава није могла да одржи јаку и централизовану власт само помоћу 'водоравних' односа у друштву. Инке су поштовале и посебност покрајина уколико су се оне подвргавале централној власти, плаћале порез и давале одређен број војника за државне потребе. Оне су тежиле да успоставе хијерархијске односе у заједници, а одбрамбена утврђења су најупечатљивија свједочанства о војним грађевинама направљеним од огромних камених громада које су дјеловале као одваљени комади неког великог брда. Древни врачеви и обојене јагуарове главе са складном употребом и редосљедом боја дјелују задивљујуће и привлаче нарочиту пажњу љубитеља старих цивилизација. За Инке и њихово богатство умјетничког стваралаштва ваља захвалити чињеници да они своје пријашње утицајно подручје шире изван уско постављених граница које представља географски оквир и начин производње.

Царство Инка свој врхунац, којег потврђује историја у територијалном, политичком, административном, војном и културном погледу, достиже за вријеме владавине Почакутја Јупанкија (1438 - 1471) и његових насљедника. Изграђена је таква снажна и моћна царска држава која се чинила неуништивом. Раније је поменуто да се цар звани Инка сматрао полубог, а његов отац Инти био је бог сунца. Цар је у свему посједовао божанске одлике и сходно њима се понашао. Инка се оженио својом сестром да би очувао

[378] Велике Цивилизације свијета (Египат - Грчка - Рим - Бизант - Ислам - Кина - Јапан - Стара Америка): Исто, стр. 1114.

чистоту племена. Ту су лијепе племкиње, свештеници, стражари, војне поставе, чиновници, управници и остала свита у служби царског двора. Сматра се да је цар Атахулпа имао више од пет хиљада невјенчаних жена, што звучи невјероватно!

Цар је био сав у шареном одјелу украшеном драгоцјеним накитом. Лице су му красиле ресе сачињене од црвене вуне и злата. Златне минђуше су се преливале у сјају са његових ушију. Забрањено је било да га неко дотакне или да гледа његово лице.

Инка као цар је био врховни господар, даље је по хијерархији слиједио род Инка, а то су на хиљаде сродника владарске породице који су руководили војском и грађанским службама. У неким случајевим су храбри и изванредно способни ратници из обичних породица били унапређени у војне заповједнике и на тај начин им је отворен пут да се могу оженити принцезама из рода Инка. Чиновници, војници и свештеници су беспријекорно проводили у дјело одлуке и наредбе цара. Цар је командовао војском, руководио државом, одређивао висину пореза и других намета, организовао свечаности и ширио култ бога Сунца.

Инке су по многим својим оргнизационим способностима, административним устројством и управљањем државом, комуникацијама, контроли, развојем културе, употреби војске биле претече савремене цивилизације: "Успјех царства није овисио само о великом броју способних чиновника, него и на постојању изванредне мреже комуникација, строгој контроли сваке пољопривредне и индустријске производње, окрутном пореском систему и посматрању кретања грађана. Постојале су добро организоване оружане снаге лојалне цару."[379]

Не можемо се отети од утиска да су Инке на запањујући начин организовале државу, дистрибуирале огромну количину пореза и бринуле се за социјални статус грађана и водиле документацију без писаних докумената. Једино средство које им је помагало у бирократској контроли и вођењу административних послова било је quipu, тј. сет трака на којима су се на одређеним размацима завезивали чворови да би се записали и пренијели одређени статистички и други подаци везани за управљање државом и администрацијом, односно да би се регистровале царске одлуке и

[379] Margaret Oliphant: Стари свијет, Свјетлост, Сарајево, 1998, стр. 186.

важна достигнућа. Религија Инка је стављала нагласак на поштовање ритуала, док су се занемаривали духовност и мистицизам. Ова религиозност је била у свим својим сегментима повезана са најважнијим држаним, економским и војним активностима. Свештеници су се бринули о обављању обреда, чувању залиха хране и одржавању државних институција за неколико милиона људи који су се споразумијевали кечуа - језиком. Исто тако, религија се бавила питањима морала и прочишћења. Поштовала су се многа натприродна бића различитог значаја. Инке су нарочиту пажњу исказивале своме претку Интију, Сунцу. Обожаван је и Мјесец, за кога се вјеровало да је сестра Сунца. Велико поштовање исказује се и врхунском бићу које се називало Виракоча. Дужна пажња и изузетно уважавање исказивани су и боговима природних сила, на примјер Грома и Времена, а небеска бића су такође уважавана и сматрана нижим по рангу од сунца, мјесеца, звијезда, земље и мора. Постојале су натприродне силе локалног карактера повезане са одређеним мјестима и предметима. Сељаци у Андима су посебно обожавали Пача Маму, односно богињу земље и сматрали је мајком од које живе. Култ предака се посебно његовао код Инка који су вјеровали да покојници поново оживљавају на оном свијету. Обични људи из народа су се закопавали у гробљима, док су се цареви и племићи балзамовали. Постојало је вјеровање да се душе царских достојанственика и угледних племића на небу придружују свијету богова и да њихове мумије посједују исцјелитељске, благотворне и умирујуће моћи.

Мумифицирани остаци вођа Инка ношени су за вријеме државних празика, обично у новембру, по централном тргу престолнице Куско. Тамо им се постављало јело и пиће као живим бићима.

Свештеници су уживали велики ауторитет; управљали су храмовима у којима су чуване представе богова и у истим су, поред њих живјеле и ′дјевице сунца′ - посебно изабране жене из цијеле земље. Они су руководили великим јавним свечаностима које су биле везане за пољопривредни календар.[380]

Било је раширено вјеровање у свим дјеловима Царства да је Сапа Инка или цар директни потомак бога Сунца и он је стајао на

[380] Енциклопедија живих религија, Нолит, Београд, 1992, стр. 350-351.

врху пирамиде као апсолутни господар свих земаља у којим су живјеле Инке.

Вјера Инка је укључивала жртвовање људи само у изузетним приликама (глади, царске болести, националне кризе).

Живот сељака у Андима био је изузетно тежак. Земља је била врлетна, тешка за обраду, недостајала су и средства за обраду исте. Сви сељаци овог поднебља су мислили да потичу од истог претка па су се међусобно поштовали, уважавли и помагали једни другима у свим приликама, посебно код обраде земље, прављења путева и у другим физичким посливима који изискују снагу и напрезање. Земља је представљала власништво свих и дјелила се на парцеле. Посебно се сматрало моралним заједничка помоћ свих сељана у обради парцела старијих особа, инвалида, усамљених лица и сирочади. Свака породица је посједовала право да јој се заједнички обради земља, а стока и производи који се добијају од ње су правично дијељени. Вртоглави обронци, стрмине и косине андских планина нису плашили сељаке. Они успијевају да израде зидове и степеништа и на овим умјешно изведеним платформама гајили су кукуруз, маниоку, пасуљ, кромпир и још неке биљке. Жене су крај огњишта припремале оброке који се састоје од сушеног кромпира и кукуруза. Знале су да направе и алкохолно пиће, тзв. "чичу".

Инке су посјећивале нарочиту пажњу образовању младих и њихов образовни систем је изискивао доста труда и напора. Наиме, Инке су се плашиле да од дјеце не направе слабиће и мекушце неспособне за тешкоће и захтјеве које поставља живот. Жене су се саме порађале у кући и новорођенче је у првим мјесецима стављано у дрвену бешику. На сваки плач дјетета мајка није одговарала да би га навикла да не буде немирно и умажено.

У Царству се говорило мноштво језика и добар број дјеце је ишао у школу да би научио језик Инка - кеча. Они који са успјехом заврше школу могли су да постану чиновници или гласници цара. Уобичајно занимање сељака на Андима било је чување лама. У децембру је била велика свечаност и славље. Славиио се улазак племићких синова у зрело доба. Организована су такмичења и извођени одређени ритуали, као напримјер пењање на планину, гађање помоћу лука и стријеле. Дјечаци су добијали ознаку пунољетства, статус ратника, признање за будуће главе породица

и самосталност у одлукама. Додјељивано им је оружје, украшено одјело, штитник за полни орган и остала обиљежја ратника и заштитника породице. За цара су по селима биране лијепе, стасите, интелигентне и марљиве дјевојке. Неке од њих је цар Инка уводио у свој храм, а остале је дијелио својим најоданијим племићима у војсци и администрацији. Дјевојке које су доспјеле у храм уживале су посебну привилегију и постајале "дјевице Сунца", акле. Оне су припремале храну за вјерске свечаности, царске пријеме и поводом значајних догађаја и успјеха у рату и изградњи објеката у Царству. Преле су и ткале раскошне тканине за одјећу коју носи цар, његова породица и дворјани.

Инке су се истицале својом градитељском способношћу. Уређују стрмине и најзабаченије долине и узвишења и претварају их у приступачне и обрадиве терасе. Граде утврђења, мостове преко великих ријека и опасних провалија. Били су прави инжињери и посједовали врхунско умијеће у изградњи храмова, кућа, тврђава, мостова и уређених и поплочаних саобраћајница.

Највећу пажњу љубитеља старина привлачи фасцинантни град - тврђава на 2000 метара надморске висине. То је Мачу Пикчу који остаје загонетан и тајанствен на врху андског горја. Просто се чини немогућим изградња овог града на скоро неприступачном подручју планинског вијенца Анда. Још више чуди што су неки камени блокови виши од 7 метара! Камене громаде су постављане и исклесане са геометријском прецизношћу. По досадашњим откривеним подацима и неким одгонетнутим тајнама може се закључити да су у овом утврђеном граду живјеле "акле". Доказује то мноштво женских костура који су овдје пронађени.

Камени тргови и мале терасе, затим простор за пољопривреду изван градских зидина одаје вјеродостојну слику града из андског поднебља. И још једно умијеће Инка које задивљује. То су висећи мостови изграђени изнад ријека са великим водостајем и провалијом. Тако је у свим приликама био обезбијеђен прелазак људи, стоке, робе, пренос материјала за градњу и осталих ствари и намирница за живот у градском утврђењу.

Године 1531. шпански конквистадори крећу на Анде да сруше и посљедњу цивилизацију Јужне Америке. Цар Атахуалпа је пристао да разговара са Пизаром, али је био преварен и заробљен. Покушава да се откупи и доноси тоне сребра и злата да

би задовољио похлепне Шпанце, али му они не вјерују и осуђују га на смрт. Нестало је чудесно Царство сред вијенца Анда. Ишчезла је цивилизација градитеља, изврсних организатора и контролора, вјешто организованог комуникационог система, умјетника и вриједних ратара и сточара.

Г. Индијанци у САД - синови природе и сјетни ратници

Схватање духа Индијанаца захтјева да се крене даље од хришћанског и Аристотеловог доба и од картезијанског погледа на свијет и живот; не смију да нас збуњују дихотомије које познајемо. То значи ући у свијет чуда, праскозорја, маште, невјероватности, чудне јаве и сна, тајанствених предјела и недокучивих даљина и суштина. У таквим условима све дихотомије ископњавају: радост захтијева тугу, а туга призива радост, затим се човјек, друштво и свијет схватају у јединству; машта и стара конкретна мудруст и искуство улазе у ритуале, моралне приче, пјесме и митове. Идеализам се у оваквим условима удружује са истраживачком и постојаном практичношћу.[381]

Историја сјеверноамеричких Индијанаца истиче три њихове главне карактеристике које су присутне просјечном човјеку посредством дубоког поимања смисла умјетничког стварања и других начина испољавања духовне димензије па ту спадају: психолошка зрелост, многостраност и интензивност с мирноћом, с тим што мирноћа подразумијева богат унутрашњи живот, прихватање природе и ванског свијета као живих бића и свијест о трагичној судбини.

Индијанац је морао да улаже крајње напоре да живи у суровим условима, изложен честим ратовима и опасностима од суше, олује, заразних болести, поплаве и бијелог човјека. Све то је захтијевало да индијански начин живота подразумијева: храброст, дисциплину, одговорност, досјетљивост, провођење доброг дијела живота у седлу и на коњу, честе борбе, привремена станишта и сталне покрете, сраслошћу с духом природе, схватање чаробне љепоте пролазног свијета, вјеровање у конкретне ствари, појаве и видљива небеска тјела; живот у немаштини, осамљености и

[381] Митологија и религија сјеверноамеричких Индијанаца, Заједница књижевних клубова Србије, Београд, 1989, стр. 5.

несигурности, чврста морална правила и остале претпоставке живљења у изузетно тешким условима, гдје стално влада борба за живот и опстанак. Ипак, Индијанци су својим друштвеним институцијама, животом прилагођеном природи и умјећем стварања и спретним рјешавањем конкретних проблема од ванјске несигурности учинили услове за унутрашњу сигурност.

Бијела инвазија је била запријетила потпуном уништењу Индијанаца, али су нека племена преживјела упркос покољу, прогонима и геноциду који је учињен над овим чуварима природе, јахачима на коњима, одгајивачима стоке, ратарима, ратницима, чуварима традиције и тужног мелоса који говори о трагичности живљења и пролазности човјека и живота.

Шире смо о Индијанцима говорили у поглављу које се односи на племенске народе.

3. Морално-етичке карактеристике старих америчких цивилизација

У свим старим америчким цивилизацијама владала је строга дисциплина и одговорност. Маје су биле нешто блаже од осталих народа овог поднебља, али су и оне поштовале многе религиозне и остале ритуале сличне прецима и одржавале традицију, гдје се нису искључивала и жртвовања људи. Астечки Мексико и Перу Инка изазивају дивљење са својим величанственим храмовима, палачама, пирамидама, поплоченим путевима, надгробним споменицима, објектима културе; разним свечаним манифестацијама, нарочито светковинама посвећеним боговима, цару и годишњим добима, обичајима, култу предака, породичним празницима и многим другим тековинама материјалне и духовне културе.

Највише су до изражаја долазили јака управа с строгом хијерархијом, војна организација, систем опорезивања, брзе комуникације, вјештина у наводњавању, грађењу мостова и путева, развој сточарства и пољопривреде; обавезе становништва на давања у натури и радној снази, неке социјалне мјере бриге за старе, инвалиде и сиротињу, занатско и умјетничко умијеће омогућивали

су просперитет ових цивилизација у дугим историјским раздобљима.

Долина Мексика је била мјесто ходочашћа за становништво ових и сусједних народа и од огромне религијске важности и ту су хрлиле масе становништва из свих крајева да се моле и поклањају родном мјесту Сунца и Мјесеца. Владало је вјеровање да су се управо у пећинама Мексика зачела поменута божанства па се по устаљеним обичајима и религијским увјерењима исказивала љубав, поштовање, дивљење и оданости овим светињама.

Церемонија жртвовања у великим просторима храмова нарочито је била развијена код Астека. На таквим мјестима су се окупљали свештеници, жртве и обожаваоци. Ужасна и крвава религија ове ратничке цивилизације, од чијег призора су се ужаса-

вали и сурови шпански освајачи, подразумијевала је гнусно жртвовање; одсјецање главе, вађење срца, гомилање тјелеса уз музику и плес па је све око закрвављеног камена пливало у језерима крви и заударало на трулеж лешева и одавало призоре страве и ужаса, најкрвавије и најстравичније смрти. Овакво свирепо мучење и убијање, колективно жртвовање људи, није забиљежено ни код најсуровијих цивилизација старог свијета. Те крволочне церемоније су најбруталнији и најужаснији чинови мучења и гнусне ликвидације људских бића за хирове богова па је чудо како се није код њих побудило сажаљење и самилост да се обуставе и казне оваква злодјела и опамете људи да воле једни друге и да побожност исказују кроз молитву и мирољубиву побожност!

Војници који су заробљени на бојишту били су убијеђени да им жртвовање обезбјеђује славан загробни живот па су се радије одлучивали за смрт него да буду ослобођени.

Поред крволочних церемонија, Астеци су знали да организују и велике фестивале уз пјесму, музику, плес, гдје су припадници виших класа поштовали ситничаве етикете у понашању према свим учесницима веселих свечаности. Неки припадници ове цивилизације су посјећивали удаљена светилишта у потрази за божанским савјетима и помоћи у невољама.

Свештеници су били на високом положају у друштву и награђивани за своје савјете, молитве, упуте и остале помоћи које су пружали вјерницима. Масе становништва су у почетку посјећивале церемонијалне центре, поштовале култ бога - јагуара који је касније ишчезао.

Постојало је жртвовање људи и у осталим цивилизацијама старе Америке, али у много мањем обиму него код Астека. За церемонијалне жртве најчешће су се користили заробљеници регрутовани ратним путем или нападом на непријатељско село, гдје су се тољагама, уз звуке фруле и коришћење маски јагуара, обарале ненаоружане жртве и одводиле до храма за извршење церемонија. И поред свега што смо изнијели, астечко друштво је било на високом степену организације. Кортес је писао: "Човјек се заиста може дивити срећености и добром управљању које се свагдје одржава."

У доба цара Монтесума у астечком друштву постојала је добра организација економије која се заснивала на подједнаком

обиму материјалних добара свим члановима друштва по заслузи и рођењу.[382]

Систем судства се састојао од нижих и и виших судова, а чврст морални кодекс је изузетно поштовање указивао породици и заједници на тај начин што их је издизао изнад свега, приближно уважавању и односу према божанствима и светим предметима.

Породични живот идеалне астечке брачне заједнице био је испуњен дисциплином, радом и топлином. Млади су морали да се навикавају на муке и тегобе које их очекују у животу. Између дјеце и родитеља одвијала се чврста веза и дјеца су се васпитала у одређеном режиму и чврстом кодексу моралног понашања. Дјеци су у трећој години дават играчке попут малих разбоја и брушеног камена. У шестој години дјеца су преузимала неке одговорности у домаћинству, а у петнаестој години започињало је редовно школовање. Отац и мајка су показивали дјеци како се у кућу доноси рогозина, затим указивали на начин мљевења кукуруза да би се добио оброк. Учили су их да је живот патња, напоран рад, извршавање обавеза па је потребна послушност, покорност, поштовање и беспријекорно извршавање дужности према богу, цару, свештеницима, родитељима и другим старјешинама и управницима. Са четнаест година дјевојчице су училе да ткају и спремају оброке, а младићи лову, риболову и помагању старијим у борби. Родитељи су одраслој дјеци пружали савјете за школовање које је било усмјерено према часној каријери.

Бракове су у астечком друштву припремале обје породице, а млади су им на дискретан начин изражавали своје жеље. Обично су кћери племића ношене на носиљкама у младожењину кућу, док су сиромашне дјевојке стизале на тај начин што су их на леђима доносиле неке старије жене, а пут су им освјетљавле остале жене са запаљеним боровим лучем.

Активности које се односе на играње и купање у организовном астечком животу изводиле су се према устаљеним ритуалима.

Код Астека је био присутан церемонијлни обичај прочишћавања младенаца и мајки прије и послије рођења дјеце. Игре су

---

[382] Jonathan Norton Leonard и Редакција Time – Life књига: Давна Америка, Младост, Загреб, 1970, стр. 153.

код астечког народа имале призвук просвјећења, а омиљено је било пењање уз стуб и трчање уз планину, затим многе друге церемоније вјерског фестивала.

Астеци су нарочито цијенили ратничке вриједности и моралне норме: оданост и послушност цару и официру, храброст, стицање звања за храброст, нпр. "ветез - орла" и слично, извршавање дужности и обавеза, солидарност с осталим ратницима и међусобна помоћ, чување дате ријечи, непоколебљивост, вјерност, поштење, избјегавање клевете и издаје, пожртвовање и способност, правичност, учешће на фестивалима и светковинама, чување тајне и многе друге.

Легенда каже да је на подручју данашњег јужног Мексика владао Осморојелен Озелотова Панца. Напомиње се да је рођен 1011. године у граду Тилантогу, гдје је окрутно владао и држао становништво у покорности. Осморојелен је преузео положај поглавице у деветнаестој години, што се десило послије смрти његовог оца. Потицао је из Мексика, поносног народа који је назван "облачним народом" зато што је, по легенди, сишао с небеса. Женидбеним односима и жртвовањем својих супарника боговима Осморојелен је проширио подручје своје владавине, стекао је велики број ванбрачне дјеце, те славу и моћ. Умро је у 52. години када је и сам жртвован пошто је изгубио једну битку. Постоји седам књига са сликовитим писмом које се назива кодекс у којим су описани живот, подухвати и освајања Осморојелена. [383]

Доласком шпанских конквистадора на поручја гдје су живјеле ране цивилизације Средње и Јужне Америке дошло је до велике промјене. Нестали су сурови обичаји жртвовања људи и многи варварски чинови убијања и злочина. Међутим, Шпанци су донијели још већи неморал и скоро потпуно уништење древне цивилизације Јужне Америке које су, поред ужасних церемонија жртвовања, постигле високе домете у друштвеној организацији, производњи, неимарству, култури и умјетности.

Маје су сматрале да је част да се појединац жртвује за опште добро. У Бонампаку су сачувани сликовити докази из којих се може закључити да поглавица након напада стоји на церемонијалној платформи и доноси смртну пресуду заробљеницима. Не осврће се

[383] Исто, стр. 69.

на молбе неких несрећника да буду помиловани, гдје се уочава немоћ и трагедија жртава које пузе затворених очију испред поглавичиног копља и престрављени очекују смрт.[384] Пронађени су и остали остаци који се односе на ужасавајуће церемоније у Бонампаку, што на језику Маја значи "одсликани зидови". Фантастични спектакли су извођени у чудноватим грађевинама да би се удобровољели земаљски богови.

Текстови Књиге шесте садрже ритуалне химне, молитве и обраћања мексичких народа боговима и божанствима, у којима је бог оличење врховне снаге која ствара људе, управља њиховим животима и брине о животним заслугама, врлинама и манама свих живих бића, односно о томе куда ће људска створења отићи послије смрти. Ове текстове су написали учени људи или свештеници који су се окупљали у храмовима посвећеним боговима. Поменути текстови су се учили напамет и представљали саставни дио образовања па су се преносили с генерације на генерацију. У многим сачуваним текстовима уочљиво је да родитељи угледних породица савјетују своје синове и кћерке како треба достојно и поштено живјети у овом кратком и пролазном животу. Ту се износе моралне поуке и поруке, мудре изреке које чине својеврсни морални кодекс посвећен младима које чекају различита животна искушења, загонетке и бројне препреке које треба савладати да би се хумано живјело, помагало другима и чинила добра дјела, поштовала истинитост и праведност.

Значајно мјесто заузимају моралне поуке које очеви господари упућују својим синовима који су се налазили у времену круза и промјена. Синови се опомињу да се клоне порока, да се достојно племићки владају и прихватају све велине: "Подичите се сваким, поштујте свакога, не показујте дрскост према другима, нека не нађете разлога да понизите било кога, не откривајте све што знате пред другима; без обзира што се и пред вама приповедало ћутите, макар вас гурали од себе, не одговарајте; трудите се да не бидете ни са ким као змија напасна; не насрћите ни на кога; будите трпељиви и суздржани, бог ће вас умилно гледати и одговараће за

[384] Исто,, стр. 144.

вас, он ће вас осветити, трудите се за умиљености према свиме, због тога ће вам бог бити захвалан и удостојиће вас поштовањем."[385]

Даље се наставља са савјетом сину да не губи вријеме од бога поклоњено па је потребно дочекати бога молитвама и уздасима, те тражити од њега да им поклони оно што је потребно и да буду заузети корисним мислима. Потенцира се на извршавању дужности, одабиру часног занимања, поштовању предака, извршавању добрих дјела, савлађивању умијећа у гајењу житарица и постизању близине са богом, уз потврду на ријечима и дјелу племенитог поријекла и лика.

Говори и размишљања господара односе се и на упуте и понашање у животу дјевојчица које су стизале у разборите године. Препоручује им се да буду дисциплиноване и часне према себи и околини која их окружује, да увијек имају на уму своју племенитост и не учину ништа што каља образ и крње углед породице. Мудрост која извире из искуства и доживљаја родитеља гласи: "Запамти добро што ти казујем, кћери моја, овај свијет је зао и испуњен болом, нема никаквих задовољстава, само горчине и патње. Има једна мудра изрека која каже да нема среће која није преливена великом тугом; нема блаженог одмаора а да није завијен тугом овде у овом свету; то је мудра реч наших старих коју су исказали да би нас уверили да се много не растужујемо до неутешног плача и до непобедиве туге."[386]

Дјевојчицама се указује да знају како треба живјети и ићи правим путем, да потичу из кућа угледних и великодушних госпођа, да буду достојне господарске кћери и да не срамоте лозу и да запамте да су жене и испуњавају дужности које проистичу из тог статуса. Говори се да права кћерка достојна свога рода и положаја мора да буде марљива, не смије да се препусти тјелесном уживању и да буде вјерна ономе који је тражио и да се с уважавањем односи и према лијепом и ружном мушкарцу, односно младићу. Родитељи упозоравају кћерку да може једног дана да научи послове домаћице, вјештину ткања и израде лијепих предмета, те остале послове и вјештине који обезбјеђују егзистенцију.

---

[385] Fraj Bernandino De Saagun: Књига шеста, Просвета, Ниш, 1997, стр. 84.
[386] Fra Fraj Bernandino De Saagun: Књига шеста, Просвета, Ниш, 1997, стр. 85.

Када је отац завршио са подуком, на сцену ступа мајка и љубазним ријечима подсјећа кћерку да схвати озбиљно све што је отац говорио и да те ријечи чува као драгоцјености у срцу, онда напомиње кћерку које украсе и наките мора да употребљава, потом како мора да гледа, говори, хода и да не копира ништа што је туђе. Инсистира да кћерка не смије да се бави трачем и оговарањем, нити било каквим прљавим и подмуклим послом.

На крају у виду императива с мајчинском брижношћу и стријепњом износи оно што је најважније за живот и положај жене у заједници: "Запамти, кћери моја срцем вољена, коју обожавам свим својим бићем, труди се да живиш на овом свету у спокојству, одмарању и задовољству све дане које доживиш; труди се да избегнеш срамоту, гладај да не упрљаш своју част, труди се да не упрљаш лозу, част и славу својих господара предака од којх си потекла; труди се да чашћу захвалиш мени и своме оцу, да нам увеличаш славу својим часним животом. Нека те бог срећом благослови; кћери моја првороћена, и нека допутујеш до бога који је свуда и на сваком месту."[387]

Отац, заповједник и господар упозорава сина на благонаклоност, самосазање и самопоуздање и да буде спреман да прихвати богове и људе.

Код свих старих мексичких народа доминирала су размаграња која упућују на правду, истину и препоруке да се оне остваре, те да је овај свијет изузетно опасан, веома тежак и немиран па због тога нико не може избјећи патње и подозрења на овом свијету. И стари су говорили да се вихори и олује који владају у свијету и животу не могу отклонити да се заобиђу неистине, погрде, преваре, насиља, ратови; не могу се избјећи лажи и обмане па је у таквим условима тешко пронаћи истину кој измиче људима, изврће се и приказује у виду обмана и лажи.

У дуговјековној мексичкој историји очеви који су се налазили на мјесту поглавара и официра и вршили друге одговорне дужности настојали су да својим синовима дадну упуте и поуке о честитости, гдје се говори да су богови заштитници непорочним. Све је казано красним говором, сјајним порукама и примјерима

[387] Исто, стр. 94.

какви треба да буду синови да би уживали божју наклоности и постигли живот достојан човјека из племићког сталежа.

Очеви су савјетовали синове да, уколико им бог поклони живљење на овом свијету, мора да одаберу праве путеве којим ће ићи и да се ослободе тјелесних уживања, потом свих прљавштина које могу окаљати човјека у душевном и тјелесном смислу, те довести до болести и раног умирања.

Нарочито је вежно код мексичких цивилизација оно у чему отац поучава сина о спољашњем изгледу и понашању: "Сине мој, што мораш посебно запамтити јесте - да све оно што чујеш и видиш, поготово ако је нешто непријатно и злобе пуно, превиди то и укриј, прећути све, као да ништа ниси чуо, немој тада знатижељно да гледаш друге у лице, немој знатижељно да гледаш уресе које има на себи, нити појединости његовог изгледа; немој са изузетном пажњом да гледаш у покрете, нити изглед главних одличника, првенствено њихове жене, посебно супруге, јер изрека стара казује да онај који знатижељно посматра жене, показује да прељубу чини очима; неки су чак били кажњени смртном пресудом због тога."[388]

Маје су сматрали да незадовољни и љути богови шаљу град и олују. Божанства треба молитвама, поштовањем, истинским уважавањем одобровољити, развеселити и онда ће стизати награде за људски рад: честе кише, обилан род усјева, те радости и задовољства, мир и слога међу људима. Мајанска митологија и религија упозоравају да су богови више пута уништавали свијет. По предвиђањима Маја и овај садашњи наш свијет ће пропасти 2012. године!

Код Маја су се знале десити и побуне сељака због тешких услова живота; пореза, честих ратовања, неправде у расподјели земље, сиромаштва, присилних радова, жртвовања људи, одвођења дјевојака у храм и других намета, давања данка и осталих неправди и неподношљивих услова живота. Постоји увјерење да су се сељаци побунили против својих вођа и свештеника па су их натјерали у бјекство па је на тај начин нестао Тикал, шумски град.

Ни једна књига не говори толико детаљно и свестрано о животу, обичајима, морално - етичким и осталим учењима као Књига шеста Fraj Bernandino De Saagun: па један од мексичких

[388] Исто, стр. 108.

критичара наглашава: "Ово дело ће остати као једно од најзначајнијих прегнућа људског сазнања не само Мексика него и целокупног човечанства. То је једно од генијалних дела која представљају читаве епохе и морају се рачунати као благо универзалне литературе...."[389]

Поред тога што су Инке контролисале и регулисале живот грађана и то су углавном чиниле у благонаклоном расположењу, понекад је било крволочности каква се могла очекивати од древног деспотског система. Сељаци су често присиљавани на тежак рад, плаћали су порез и друге намете, ишли у ратове и живјели у биједи и немаштини. Функционери Инка су често састављали поворке младих дјевојчица до 10 година и одабирали оне најинтелигентније, најљепше и најплеменитије и слали их у школе сличне манастирима. Такве дјевојке су училе да кувају, ткају, лијепо понашање, вјеру и остале префињене манире. Мали број таквих дјевојака био је одређен за доживотни целибат, а већина изабраних дјевојака биле су дистрибуиране као помоћне жене или конкубине самом Инки, племићима и високим официрима.[390]

Површно гледајући владавина Инка била је тлачитељска, али у пракси је изгледало доста другачије. Побољшани услови живота због унапређења пољопривреде путем иригационих система омогућила су појаву вишкова. Послије подмиривања потреба двора, племства, влада је организовала дистрибуцију вишкова хране сиромашним уз масовне јавне свечаности.

Цар Инка био је свемоћни господар Царства. Одлучивао је о рату, командовао војском, одређивао висину пореза и других намета, расељавао становништво и уводио драконске мјере у побуњеним дјеловима Царства. Великодушно опраштао и помагао старије, сиромахе и инвалиде. Сви чиновници, свештеници, војници и одговорни племићи проводили су његове одлуке, поштовали његову вољу и повињавали се његовим наређењима. Цар је могао да укори оне који гријеше, похвали храбре и одане, послушне, одважне ратнике и све оне који су спремни на жртве и одрицање, узорне извршиоце одговорних послова у читавом Царству и слично.

---

[389] Исто, стр. 11.

[390] Jonathan Norton Leonard и Редакција Time – Life књига: Давна Америка, Младост, Загреб, 1970, стр. 107.

Цар је био светиња и на овом и на оном свијету. Појављивао се у шареном одијелу са ресама од перја, при појављивању је улијевао страхопоштовање и дубоке наклоне. Нико није смио да га гледа, нити да га дотакне. Ширио је култ Бога Сунца, био је полубог, односно сам бог. Налазио се на челу свечаних парада, прослава и у другим пригодним манифестацијама. Уколико се неко дрзнуо да драстично наруши мјере и систем у Царству, цар је постајао немилосрдан, окрутан и неумољив. Слиједило је протјеривање, затвор, мучење и изрицање смртне пресуде за издају, дезертерство, одбијање провођења одлука, побуну, завјеру, нарушавање култа божанства и неприкосновености царске власти .

На тргу Кускот једном годишње су "оживљавале" балзамоване мумије покојних царева и племића. Цареви су имали привилегију да имају велики број жена, чак на хиљаде!

Царски ауторитет је био неограничен и непогрешив! Царство Инка је било тако организовано да "у њему није летјела птица ни помакнуо се лист" ако то није била владарева жеља.

Добро обезбијеђени људи у држави Инка живјели су у безбиједности, послушности и оданости, умјереном изобиљу, понекад су патили од досаде. Високи функционери, већином из редова свештенства и војске живјели су у пространим кућама, имали су више жена, слуге, обезбјеђење, одијевали се у раскошну одјећу и били ослобођени од физичког рада. Највиши од њих били су окружени луксузом, уживали привилегије и за њих су биле приређиване свечаности, забава и разонода. Поједини официри у војсци су често пљачкали и убијали незаштићено становништво.

Nezahualcoyotl (Незахуалкојотл) је био краљ, филозоф, пјесник који је изградио десет миља дуг насип преко језера и остао у лијепој успомени и сјећању свога народа као доброчинитељ, особа која је бринула за народ; великодушно помагао, праштао и градио за будућност и милост бога Сунца.

Важну улогу у претколумбовској култури Јужне Америке имали су религија и марљивост народа: "Ништа од тога се не може наћи под владавином Инка. Службени култ, наметнут оружаном силом или политичким расправама, није тако строг да не би допустио или чак подржао локалне синкретизме. Кад се мноштво људи слије у Cuzco на службене вјерске обреде, онда је то дијелом

из знатижеље и уживања у спектаклу, а дијелом из потребе за сједињењем у заједничкој вјери."[391]

Пабло Неруда у својим стиховима износи да је андско подручје у најширем смислу било историја пролијевања крви. Послије мирољубивих култура поријеклом из сјеверне Азије и Полинезије дошла су ратничка племена која су чинила страшна крвопролића.

Много прије освајања племенски ратови за власт у Андима однијели су на десетине хиљада жртава међу становништвом, а рачуна се да је њихов укупан број достизао око 5 милиона.

Pater Labbé је у својим Поучним и окрепљујућим писмима из 1722. године примјетио: "Код тих народа влада обичај који нас је необично гануо. Убијају жене чим пријеђу тридесет година. Имали су једну са собом којој је било тек двадесет четири године. Један од тих Индијанаца ми је рекао да је већ стара и како неће дуго живјети јер ће је за неколико година морати убити. Наши патери су преобратили велики број Индијанаца тог племена. Треба пожељети женама да се сви они могу преобразити."[392] Иначе до ступања у брак жене су уживале велику слободу.

Шпанци су оружаном силом осигуравали власт над снажним и краткотрајним андским царевима који су од њих захтијевали да без борбе прихвате њихове законе и култ Сунца. Нудили су европским освајачима за узврат мирољубивост и заштиту

Европски ратници су убрзо сломили отпор племена у Андима. Посљедњи Инка је бјекством потражио спас у дубинама прашуме.

Тако је племенима из амазонског базена запријетило потпуно истребљење. Они су постали жртве организованих покоља, алкохола, биједних плата и свих других порока европске цивилизације.

По доласку Шпанаца много тога је ишчезло у моралу, обичајима, традицији и осталим културним творевинама америчких цивилизација, а неке су се скоро потпуно угасиле. Међутим, добар дио традиције, обичаја, морално - етичких норми је сачуван на ограниченим територијама гдје још живе остаци племена из прет-

[391] Велике цивилизације свијета (Египат - Грчка - Рим - Бизант - Ислам - Кина - Јапан - Стара Америка): Исто, стр. 1116.

[392] Исто, стр. 995.

колумбовског доба. Ипак, нужно је у виду поуке подсјетити: "Из величине прошлости људи црпе храбрости и повјерење у будућност."

4. Умјетност и књижевност старе Америке

Умјетност је веома рано била присутна код древних америчких цивилизација. Крути Олмеци су живјели у шумама источног Мексика, док су сељаци у западном дијелу уживали у свјетовном и сензуалном животу. Њихове главне фигуре изграђене као погребне жртве мртвацима не приказују мрачне богове него веселе анегдоте из свакодневног живота. Фигуре које су пронађене археолошким истраживањем односе се на призоре и активности из земљорадничких живота и ту спадају: жене које доје дјецу, ратници са оклопом, сеоске љепотице, загрљени љубавници, старице, свирачи с инструментима, музичари с фрулама, бубњари, плесачи, играчи с лоптом, мљевење жита, земљорадници и слично.

Мексички сељаци чији се портрети налазе на живахним скулптурама били су далеко од великих центара америчке цивилизације и никад нису градили храмове нити су исповиједали неку драматичну религију већ су остали вјерни својој земљи и рустикалним заједницама у скоро миленијском раздобљу.

Одлике културе Чавин су: "Сликовни састав културе Chavin уноси дијелове што припадају трима различитим скупинама: слику тијела, симболику живљења и геометријску подјелу ликовне површине. Према нашој хипотези постоји веза између, на први поглед прилично замршеног, састава кореспонденције и асоцијације које су примијенили кипари културе Chavin те метод структурирања тијела које је описао Schindler."[393]

Умјетност Маја је била на високом нивоу, што указује на постојање надарених и обучених занатлија који су стварали за елиту у овом друштву. Резбарење нефрита била је једна од највећих умјетности у класичном раздобљу ове цивилизације па се нефрит са свим својим нијансама зелене боје више цијенио од злата и био тражен на свим територијама гдје су живјеле Маје. Оне су обрађи-

[393] Исто, стр. 1052.

вале, односно резале, мрвиле и полирале камен пилама, бушилицама и разним врстама материјала за стругање.

Прављени су разни украси, затим плочице за груди, привјесци, куглице и мала људска лица у облику маске, а израда предмета од перја била је на великој цијени. Један од важнијих материјала којим су радили умјетници и занатлије био је опсидијан. Стреле Маја у разним величинама и облицима проналажене су у Куиригуи, Гватемала. Маје су за своје грађевине и грубо исклесане камене украсе користиле разне врсте боја и правиле изузетне декорације на разним материјалима.

За пропаст класичне цивилизације Маја наводе се одсуство воље за живот под шпанским конквистадорима, масовне епидемије болести, исцрпљење земље, промјена климе, пасивни бојкот и умирање под туђинском влашћу, повлачење у пустиње без воде и хране, нечувене освете шпанских освајача над становништвом, колективна самоубиства, увјерење овог народа да је стигла божја казна и пропаст свијета!

Умјетници, мајстори и трговци из Перуа састајали су се у бројним светилиштима да би измјенили идеје, технике и производе. Откривено је на десетак сепаратних култура у Перуу и претпоставља се да их је још толико остало неоткривено. Пронађени су велики огртачи на мумијама који се убрајају у истакнута достигнућа текстилног умијећа. Огртачи су били проткани ситним сликама птица, риба, јагуара и осталих животиња, потом логова и многих митолошких ликова, а понекад су између њих стављани геометријски дезени. О неким развијеним културама у Андима забиљежено је: "Цивилизација Nazca и Mochica биле су у пуном цвату попут многих других региионалних култура и оних дуж обале, као и оних у високим предјелима. Тако су потрајале све до отприлике 600. године н.е. Међутим, већ им се писала зла судбина на хладном платоу високих Анда. У мјесту Tiahuanaco, 12 миља јужно од језера Titicaca на граници данашњег Перуа и Боливије почела је попримати облик једна од оних карактеристичних институција дравне Америке - церемонијални центар. Премда је мјесто дуго било насељено, оно није привлачно: налази се на готово 12.000

стопа изнад морске површине, усјечено у врлетном и каменитом крајолику."[394]

Инке су израђивале полукружне зидове од лијепо украшеног камена са нишама које подсјећају на сједишта за гледаоце. Високо изнад града Кускоа налази се брежуљак Кенко који је био нека врста позоришта у који су се доносиле мумије из града и уз изразе дубоког поштовања смјештале су се у нише. Инке су обожавале дух планине и дух одавно сахрањених царева Инка. О раскоши, величини и привлачности за ходочаснике и путнике из свих предјела Анда и обале Тихог океана посебно мјесто има град Тиахуанако. Красе га љепота и хармонија, вјештина грађења, монументалност, геометријске пропорције и функционалност, прегледност, умјетнички дојам и безбједност и ријетко су било гдје постигнути у старом свијету као код овог града. Поред свег што је наведено, посебно мјесто заузимају умјетнички утисци: "Обредни центар се састојао од камених храмова, мегалитних капија, монументалних скулптура фигура високух и до 8 метара и улегнутих дворишта окружених одбрамбеним јарком. Скулптуре су прекривене нискорељефним резбаријама животиња из породице мачака, трчећих крилатих створења из профила и антропоморфна фигура која држи штап и која је увијек насликана сприједа. Неки мотиви имају коријене у умјетности Chavin, док је Бог с штапом могао бити рана предоџба о Виракочи, богу створитељу каснијих цивилизација са Анда."[395]

Позната су висока умијећа у изради скулптура и грнчарије Тихуанако касте, док су Хуари имали предјеле града за занатлије и трговину. Хуари су градили простране и високе камене куће, војна утврђења и контролне центре. Инке су користиле опеке и блато у изградњи својих насеља, док је престолница Чан Чан била смјештена на обали Тихог океана. Град је личио на лавиринт са палачама, гробницама царева и остлим грађевинама. Импресионирају путеви, мостови, посебно висећи и остале грађевине Инка и осталих цивилизација из области Анда.

---

[394] Jonathan Norton Leonard и Редакција Time – Life књига: Давна Америка, Младост, Загреб, 1970, стр. 85

[395] Margaret Oliphant: Стари свијет, Свјетлост, Сарајево, 1998, стр. 184.

Католички мисионари су успјели да случајним записима из културе и традиције индијанских народа сачувају вилика дјела која иду у сам врх свјетске књижевности. Многа од њих нису још проучена, проанализирана нити суштински растумачена, али се без љих не може проучавати историја и култура америчких народа прије доласка Колуба на просторе Америке. У изузетно значајна књижевна остварења спадају: Попал ух, Ћилам Балам, Мексичка пјеванија, Рабинал Ачи, Апу Ољантај, Приповијест старих мудраца, поезија Нецахуалкојотла, Анали Какћикела, даље слиједе записи Ланде, Олмоса, Saaguna и остлих свештеника. Заслужује пажњу и књига Тринаест астечких пјесника од Мигела Леона Портиља.

Сва ова и друга откривена дјела и она која још нису пронађена или су изгубљена и уништена свједоче о духовном стварању и култури древних америчких народа. Сачувана су свједочанства и остали списи о митологији и религији раних америчких цивилизација.

Пажња културне јавности највише је усмјерена на остварење из историје које се односи на далеке цивилизације Америке: "Једна од најљепших тако записаних књига из 16. вијека јесте Општа историја Нове Шпаније коју су прво записивали учени људи Астека на свом науатл - језику, али шпанским писмом, онда је текстове забележио и на шпански превео свештеник фрај Fraj Bernandino De Saagun. То велико дело написано је на науатл - језику којим говоре Астеке и многи други народи што и данас живе на висоравни Анахуак у близини Тенођтитлана, главног астечког града, на чијим ће рушевинама Шпанци изградити садашњу престоницу Сиудад Мексико."[396]

Карактеристично је да у многим дијеловима старих америчких цивилизација добијамо вјеродостојну слику о животу, проблемима са којим су се сусретали људи тога времена, ратним походима и многим другим догађајима из давних времена.

У књизи о књигама Ћилам Балам садржани су обични, лапидирано изражени дијалози поглавара и духовника, приче о побунама против освајача, чак објашњења рачунања дана и годи-

[396] Fraj Bernandino De Saagun: Књига шеста (О религији, етици и теологији мексичких народа), Просвета, Ниш, 1997, стр. 10.

на, хороскоп, по којима се прорицала будућност новорођеног дјетета, медицински савјети, црквене и свјетовне приче.[397] Ако то упоредимо са говором наше народне поезије Ћилам Балам су биле 'књиге староставне' које су почеле да се биљеже када су учени људи Маја из Јукатана научили да пишу шпанском абецедом ријечи свога језика, а то значи од 16. до 18. вијека.

Најзначајнији астечки пјесници били су: Тлалтекацин из Куаућинанка, Несауалкојотл из Тескока, Куакуауцин из Тепекпана, Несауалпили, Какамацин из Тескока, Тоћиуицин Којолћиуки, Ашајакатл, Макуилшоћицин, Темилоцин из Тлателока, Текајеуацин из Уешоцинка, Ајокван Куецплацин, Шикотенкатл Старији, Ћићикуепон из Ћалка и други. Мудраци и пјесници Астека говоре истим језиком, често говоре сличне метафоре, али изражавају мисли које потичу из различитих извора, слиједе традицију предака и настоје да открију смисао човјековог постојања на земљи, уз могућност да се говори и изрази истина и открије тајна Тлоке Науаке, врховног принципа који је као 'ноћ и вјетар'. Главне теме многих пјесама народа сунца су Давалац живота, цвијеће, чегртаљке, срце владара и смрт, али увијек у вези са ратом који се води у долини, луткама којима се истчу ритуалне жртве и врши покоравање сусједних народа.[398] Среће се представа Кецалкоатла који је оличење божанске мудрости, чији се култ, нарочито од толтечких времена раширио по цијелој Средњој Америци.

Пјесникиња Макуилшоћицин наводи примјере из рата као да их је сама посматрала. "Ашајакатл даје штитове орлова људима тамо гдје бесни рат, у унутрашњости долине..."

Пјесма тече као жубор потока и стихови се као ђердани нижу:

"Лагано он приноси жртвени дар
у цвећу и перју
Даваоцу живота.
Даје штитове орлова
својим људима,
тамо гдје бесни рат

[397] Књига о књигама Ћилам Белам, Багдала, Куршевац, 1981, стр. 6
[398] Мигел Леон Портиља: Тинаест астечких пјесника, Паидеиа, Београд, 1998, стр. 22-24.

у унутрашњости долине,
као наше цвеће
тако ти ратниче обријане главе,
веселиш Даваоца живота."

Какамацин и Тескока је владар и пјесник трагичног и кратког живота. Он је провео свој кратки живот у средини у којој су цвјетале умјетност, слава и моћ, али исто тако издаја и трагедија. Упозорава да треба да влада слога и мир међу људима. Какамацинове пјесма одраз су његове пјесничке душе и трагичне судбине која показује агонију једне културе већ осуђене на смрт. Стихови Какамацинове пјесме гласе:

"Пријатељи моји,
слушајте:
Нека нико не буде охол због краљевске моћи.
Нека буду заборављене неслоге и бес,
нека у добар час
нестану са земље."[399]

Једно од важних дјела књижевности Маја је књига Попол Вух племена Киче. Ова књига преношена је усменим путем до 16. вијека, једно вријеме била изгубљена и поново је у 18. вијеку проналази у гватемалском селу Ћићикастенага. Попол Вух на језику Маја Киче значи "скуп достојанственика и кућа у којој се они окупљају". Највећи и најутицајнији достојанственици племена имали су звање Ахау, што значи господа и титулу Ах - ол - поп која је представљала оне који се налазе на челу асуре.

Великодостојници Маја имали су задатак да помажу господарима у управљању народом и на тај начин су били посредници између господара и народа. Водили су ванске послове и бил управници куће у којој су се окупљали људи који се баве јавним пословима и који су учили плесове и друге ритуалне радње везане за народне свечаности.

Има трвдњи да је Попол Вух пророчка књига и у једној њеној верзији стоји: "Велики и чудесни су били моћни крељеви

[399] Мигел Леон Портиља: Исто, стр. 85.

Гукамац и Котуха. Они су знали да ли ће бити рата и све им је било јасно пред очима; видели су да ли ће бити глади или смрти, да ли ће бити свађа. Добро су знали где то могу да виде јер је постојала књига коју су звали Попол Вух."[400]

Маје Киће су, по Силванусу Морлеју, били просто опчињене, опијене и занесене кукурузом па су због кукурузног поља заборављале жене и дјецу и сва друга задовољства. Стиче се дојам да им је кукуруз био посљедња сврха и срећа, извор живљења и смисао постојања. У Ћићен Ицу Маје су жртвовале дјевојке одсјецањем главе на почетку бербе кукуруза. Жртоване дјевојке су представљале млад кукуруз.

Послије 70 дана од прве бербе жртвована је жена, односно мајка која је представљала зрео и већ обран кукуруз. Saagun напомиње, што је заступљено у књизи Попол Вух, да су богови, нарочито Тихил, тражили да им поданици принесу људске жртве. Из свега се може извући закључак да су Маје, попут Астека. упражњавале приношење људских жртава.

У Попол Вуху је заступљена игра лоптом обредног карактера и понекад се завршила жртвовањем играча који су изгубили игру.

Поред овог дјела, сачувани су многи митови, легенде, религијска предања, записи о ратним походима и побједама, мноштво свједочанстава о моралним подукама и још нека прозна остварења, као и значајна дјела поетске вриједности.

Књижевност Инка је нешто сиромашнија, али у њиховом усменом стваралаштву садржана су казивања и приче о градњи храмова, палача, утврђења, мостова и путева, потом о божанствима, јуначким подвизима, жртвовању, чудовиштима, пророчанствима, астрономским кретањима и другим важним догађајима.

Књиге Сахраните ми срце код Рањеног колена Ди Брауна и Тикијево оточје Francisa Maziéra сликовито и убједљиво говоре о животу, култури, обичајима, традицији и књижевној баштини, поготово усменом начину преношења древних прича, предања, бајки и осталих остварења из далеке прошлости.

---

[400] Попол Вух, Рад, Београд; Будућност, Нови Сад, 1998, стр. 116.

XVIII. ОБИЧАЈИ, НАВИКЕ, НАЧИН ЖИВЉЕЊА И ПОНАШАЊА АРКТИЧКИХ И ЕВРОАЗИЈСКИХ СУБАРТИЧКИХ ЕТНИЧКИХ ЗАЈЕДНИЦА

"Земља поноћног сунца. Земља бескрајних
простора, дивље пустоши и чудне, опоре лепоте.
Њена јужна граница је поларни круг,
а северна последњи ртови Европе. После тога нема
ничега, осим црне воде Леденог океана и
белог леда Арктика."
(Олга Московљевић)

Арктик означава сјеверну поларну област која је ограничена сјеверним поларним кругом. Ова огромна и дјеломично несељена област обухвата Сјеверни ледени океан, затим многобројна острва у која спадају Свалбард, Медвеђе, Јан Мајен, Нова Земља, Франц - Јосифова Земља, Сјеверна Земља, Новосибирска острва Арктички (Франклиново) аргипелаг - с Бофиновом Земљом, Гренланд и друга мања острва, као и најсјевернији дијелови европског, азијског и америчког копна. Арктичка клима је изузетно оштра и хладна, али је под утицајем Сјеверног леденог океана нешто блажа и подношљивија него у унутрашњости Антарктика.

Насеља на овом огромном поларном простору су ријетка, а заступљена је копнена и морска поларна фауна. Јавља се и тундра. Становништво у овим предјелима чине: Лапонци, Ескими, Алеути, Јакути, Тунгузи, Самоједи, Камачадали, Корјаци, Јукагири, Чукчи и многе друге етничке скупине, који живе од лова и риболова у сталној борби са суровим животним условима. У посљедње вријеме насељавају се многобројни руски досељеници у сектор Арктика који је под утицајем Русије и Американци и Канађани у сектор који је под америчком доминацијом. Ова подручја су богата рудама. Истраживања арктичких предјела отпочела у IX и

трајало до 12. вијека и у том интервалу норвешки Викинзи открили су Исланд, Гренланд, Лабрадор, Бијело море и вертикално допрли до Шпицбершких острва. У 16. и 17. вијеку долази до првог покушаја открића поморских путева преко Арктика и то између Атланског и Тихог океана. Ту се ангажује енглеска експедиција, затим Холанђани, док Руси истражују сибирски дио Арктика. Аљаска је припадала Русима, али је царска Русија нешто касније продала Американцима. Енглеска експедиција у XIX вијеку открила је Сјеверозападни, а Швеђани Сјевероисточни пролаз. Норвежани су истражили велики дио унутрашњости Арктика, а амерички истраживач Роберт Пири открива Сјеверни пол, а касније су слиједила открића осталих области и мјеста, што ће развити трансконтинентални саобраћај и омогућити бројне друге погодности на интерконтиненталним основама.

На Арктику и субарктичком појасу налази се једна од посљедњих граница између човјека и природе - граница гдје је присутна непобједива хладноћа најсјевернијих дјелова Земље. Овдје су прије много хиљада година доспјели монголоидни народи и населили залеђене пустиње у потрази за храном. Преживјели су захваљујући лову, риболову и сточарству. Европљани, Американци и други народи у новије вријеме стижу у потрази за златом, нафром, дијамантом и другим рудним налазиштима. Уједно долазак странаца међу Ескиме и друге народе који ту живе значи крај традиционалног живота и стизање порока Запада.

"Субарктичка област је подјељена на трндру и подручје тајге - руска реч која означава подручје северно и јужно од линије дрвећа. Сама линија дрвећа одређена је простирањем 'пермафроста' (стално смрзнутог тла), а у тундри оно лежи тако близу површине да само биљке плитког корена, најчешће маховина и лишајеви, могу да расту; у зони тајге 'пермафрост' лежи дубље и испрекидан је тако да је омогућен раст четинарастог дрвећа, патуљастих врба и бреза. Смрзнути слој спречава отицање воде од отопљеног снега и летњих киша и у равним областима у току лета тундра је прекривена барама и језерима, што обезбеђује милионима птица, које долазе у те крајеве, да свију гнезда и да се размножавају.[401]

[401] Атлас човечанства: Рад, Београд, 1986, стр. 58 - 59.

То нас упућује да је субарктички појас прелазни између хладног и умјереног на сјеверу и јужној земљиној полулопти, са обје стране стожерника (поларника). Истакли смо да су, сем средишњег и сјеверног Гренланда и неких канадских високоартичких острва, области око пола прије доласка Европљана биле насељене народима монголског поријекла који је стигао из Азије. Слаба биолошка продуктивност и изузетно тешки услови за живот условили су слабу насељеност и заосталост. Скоро све групе које су живјеле на овим предјелима посједовале су неку врсту саоница које су вукле домаће животиње, најчешће пси или собови. Чамци

као што су кајаци, умиаци или кануи од брезе били су присутни на многим дијеловима овог пространства. Опрема за лов се састојала од стријела, копља, замки, ступаца, обора, а у Евроазији су постојале мреже. Све групе су одјевне предмете правиле од коже, већином од карибуа (собови.) Изграђивали су разне врсте станишта која су имала греде, била покривена кожом и могла да се преносе са једног мјеста на друго. У Сјеверној Америци за грађу су се користили ледени блокови у вријеме мировања. И овдје, као свуд на сјеверу, постоји нешто што се код нас пренебрегава. Становници уживају да хране ситне животиње, затим патке, лабудове и друге дивокрилце. Суровост према животињама је искључена, изузев када је у питању лов и снабдјевање за исхрану, али и тада то се чини на опрезан, одмјерен и хуман начин. У стратегији борбе за опстанак људи и животиња су упућени једни на друге па ови житељи настоје да животиња буде у довољном броју да би се омогућила њихова репродукција.

Рибарство је веома значајна грана за исхрану становништва. Рибе се прегрштима ваде, огромне масе сребрне и свјетлуцаве. Просто нема довољно руку да се извлаче претоварене, до врха крцате мреже. Рибари се боре против хладних бурних мора и океана, против мрака и опасних струја, али не и са рибама. Не враћају се празних мрежа. Слично лове рибу Норвежани, Исланђани, Финци и други сјеверни народи. Риба је као хљеб насушни и једна од основних врста хране у овим предјелима. Све се храни рибом и уловљеном дивљачи на Арктику. Није риба храна само за људе, већ и животиње. Међутим, важно је и друштвено устројство, културне и традиционалне тековине на арктичким и субарктичким леденим површинама:

"Због неопходности сталних селидби, друштвена организација је била веома флексибилна и допуштала је групама да се разилазе и поново организују зависно од годишњег циклуса. Најраштрканије групе имале су билатералне рођачке везе, а у Централној Азији Јакути, Тунгузи и други имали су патрилинеарне кланове и фиксиране територије. Подела рада је постојала, жене су биле одговорне за домаће послове, док су мушкарци били задужени за лов и хватање у ступицу. Све групе имале су богат верски живот с пуно обреда, са заједничким веровањем о присуству душа или духова у људима, животињама и свету природе. Стварни свет

је посматран само као једно од пребивалишта повезано са другима, најчешће с реком или дрветом живота."[402] Врачеви или шамани могли су у трансу и пригодним ритаулима да посјећују небеса и дубине путем лета душе и сличних представа које су се изводиле пред публиком, односно читавом заједницом. Духови су се разним мистериозним радњама настојали привољети да омогуће код човјека добра дјела: богат улов рибе, затим дивљачи, спас од злих сила, напредак заједнице, праведну расподјелу, срећно путовање, проналазак станишта, ефикасну одбрану од дивљих животиња, погодно мјесто за становиште заједнице и слично. Норвешка божанства Аси, Вани, Один, Балдер, Њорд, Фреја, односно Фриг, Локи, потом исландксо многобожство и многа божанства осталих сјеверних народа Европе често су била позната на Арктику, а нека од њих и прихваћена. Хришћански мисионари успјели су да многе етничке скупине народа који су имали своју митологију, вјеровање и традицију преведу на хришћанство.

По археолошким доказима Ескими воде поријекло од ловаца који су дошли из Сибира на Аљаску крајем посљедњег леденог доба, десило се то прије неких 25 000 хиљада година, а у то вријеме су два континента била повезана мостом суве земље. Ловачка племена Ескима су населила различите области, развили различите културне особине, али међу свима њима има заједничких елемената у вјеровању, култури и начину живота и привређивања. Зима на мјестима гдје живе Ескими траје 8 - 9 мјесеци годишње, а релативно неплодо тло не омогућује бављење пољопривредом. Традиционална ескимска привреда у читавом току њиховог развоја била је заснована на лову и риболову. Највише су се ловили китови, фоке, рибе разних врста и то је био главни извор хране, а поред тога, лове птице, сјеверне јелене, карибуе (блиског европским собовима), моржеве, поларне медвједе и друге морске и копнене животиње. Почетком зиме лове рибу у окнима која отварају у леду, разбацујући уоколо уловљене комаде ради магичних циљева. Током кратког љета излазе чамцима на море и помоћу харпуна лове сисаре. Перје птица употребљавају да би се заштитили од велике хладноће. Одјећа Ескима је прилагођена хладним климатским условима. Кожа од јелена Ескиме штити од хладноће, вјетра

[402] Исто, стр. 59.

и мраза, а кратки капут има капуљачу која се навлачи преко главе. Панталоне су од јеленске коже и ногавице досежу до испод кољена. Чизме су такође начињене од коже скинуте с ногу јелена. Женска одјећа по свему подсјећа на мушку.

Станишта Ескима су четвероугаоне грађевине, понекад су укопане у земљу, а у новије доба са савременом монтажном опремом. Негдје у другој половини зиме од санти леда граде "иглу" зграде. Свјетиљка се користи од фитиља који је замочен у маст.

Насеља се састоје од неколико породица и живе у друштвеној заједници која скоро не познаје систем старјешине. Најважнија личност у оваквој заједници је шаман који се сматра посредником између свијета духова, природе и људи.[403] Све ескимске групе, које су најчешће малене скупине, су присне моралне заједнице са израженим смислом за узајамно помагање и одолијевање опасностима живота. Брак је моногаман, али има елемената полигамије. Жена ужива углед и поштовање у ескимској породици, а води домаћинство и брине о исхрани дјеце и осталих чланова док се мушкарци налазе у лову. Шамани чине магичне радње, обезбјеђују лов и за те своје дјелатности добијају накнаде у кожама или месу убијених животиња. Рекли смо да Ескими живе у мањим групама патријархалног карактера. Што се тиче културе налазе се на веома ниском нивоу. Код њих су заступљени почеци сликовног писма, примитивно сликарство и резбарство на кости и дрвету. Ескими се изврсно сналазе и оријентишу у природи, а растојање одређују по дужини дневног кретања, а правце према вјетровима. Ипак, Ескими су политичким притиском у новије вријеме обезбиједили нека права на Аљасци, у Квибеку и Гренланду, који је од Данске у новије вријеме добио аутономију. Ескими су у сталној борби са природом и њеном оштром климом за опстанак па произлази: "За један народ ледено доба никад није престало. Припремивши се за борбу против немилосрдних улова, Ескими су извукли све што су могли из своје земље и развили су груб, бескомпромисан став према животу који им је омогућио да преживе."[404]

---

[403] Петар Влаховић: Народи и етничке заједнице света, Вук Караџић, Београд, 1984, стр. 130
[404] Атлас човечанства: Рад, Београд, 1986, стр. 60.

У сјеверном Квибеку и на острву Бифон налази се већи број Ескима, чији се живот прије 1960. године знатно разликовао од данашњег. Они су у тој области били окупљени у малим скупинама, које су бројале по 50 људи и биле организоване по рођачкој линији. Негдје од 1900. године Ескими су у локалним заједницама измењивали лишчије и друге коже са локалним трговачким компанијама да би обезбједили јаке дрвене саонице, чамце и пушке. Традиционално обезбјеђивање хране постало је тешко, а оружјем су Ескими брзо искоријењивали дивљач па су долазили у прилично тежак положај, гдје је била нужна интервенција владе да би опстали. Ескими настоје да се прилагоде условима живота и организују на најбољи начин. Наводимо како су то учинили Ескими источне Канаде: "Сем у неколико насеља у којим су Ескими сасвим усвојили правила која издају њихове задруге и савети, друштвена организација је веома флексибилана. Нема одређених група и правила да не удружују људе по специфичим рођачким или суседским везама или уз одређеног поглавицу који дугује положај само својим способностима и стручности - лову, на пример. У ескимском друштву најважније друштвене везе су оне између рођака, који помажу једни другима у тешким временима делећи храну коју су уловили. Што се тиче друштвених обавеза, Ескими не праве разлику међу рођацима с мајчине и очеве стране и обично не признају сродство даље од првог или другог колена: брак између рођака није допуштен. Традиционално венчање није било попраћено никаквим прописаним ритуалима, али сада је обележено хришћанском службом и заједничким слављем."[405]

У малим насељима Ескими се баве традиционлним ловом и риболовом, обилазе подручја у пречнику преко 100 км. Уколико на једном мјесту бораве више дана, Ескими праве традиционалне снјежне куће. У љетном периоду Еским обично планира да борави дуже времена ван насеља и тада га прате жена и дјеца. Ескими су увјек настојали да младе поуче вјештини лова и путовања, орјентацији у природи и правилима полуномадског живота. Риба и месо убијене дивљачи, које се једе пријесно или печено и кухано је још увијек главни састојак исхране. Рођачке везе у друштву Ескима обезбјеђују висок степен обостране заштите и подршке, тако се

[405] Исто, стр. 60-61.

изван рођачке везе може да успостави један вид сарадње са осталим члановима заједнице, најчешће размјеном жена, што је знак пријатељства и узајамног повјерења. Обичај посуђивања жена пријатељима ишчезава у новије вријеме, али и због притиска мисионара.

Ескими учествују у организацији прослава и свечаности. Једна од најпознатијих је одређивање туторства дјетету по рођењу. Тутор је дужан да се стара о дјетету до постизања пунољетства, а то се дешава када дијете достигне зрелост и изврши задатак какав обављју одрасли. На примејр доживљај је кад таква особа убије животињу, улови велику количину рибе или направи други подвиг везан за економску димензију ескимског живота. На свечаности која се организује овим поводом истиче се допринос тутора дјечијем развоју, његова брижност, истрајности и успјешности у одговорном послу. Важни су плесови и ритуали који изводе Ескими да би онемогућили зле духове и нечисте силе да угоржавају човјека. Шаманизам је присутан код Ескима, поготово сибирских, али се он полако гаси код Ескима на канадском тлу.

Као што смо претходно констатовали лов на водене сисаре, птице и копнене животиње највише долазе до изражаја у ескимском животу и то је начин за експлоатисање тундре у којој владају жестока хладноћа и нема услова за земљорадњу, пошто је земљиште прекривено ледом и неплодно. Ескими су убијали моржеве и њима хранили псе, али у прољеће мушкарци лове птице којих има у изобиљу и то највише гуске, патке и камењарке, те остеле јестиве врсте. Ескими су се специјализовали за лов дивљачи, риба и двокрилаца поред морске обале и баруштинама у леду које се налазе у унутрашњости.

О евроазијском субарктику постоји сликовит приказ: "Десетине хиљада племена евроазијског субарктика живеле су читав миленијум од риболова, лова и чувања собова по хладним и неприступачним тундрама у којима сунце никада не залази током кратких летњих месеци, а сасвим нестаје у сред зиме. Тамо гдје је некад шаманово умеће било једина одбрана од пропасти, нови начин живота обезбјеђује сигурност."[406]

[406] Исто, стр. 62.

Мале етничке групе у праисторијска времена су на огромном пространству шума и отворених тундри на евроазијском далеком сјеверу су ловиле дивље животиње помоћу замки, затим рибе и одржавали се у животу. Ове групе су припитомиле соба можда у првом миленијуму п.н.е., а на сјеверним границама шума, од Лапланда до Камчатке, дошло је до појаве јединственог облика пастирског живота. По чувању собова разликују се друштва субарктика Евроазије и субарктика Сјеверне Америке. За другу разлику проглашава се период мијешања са европским трговинским и колонизаторским представницима и посредним путем са великим цивилизацијама Средње Азије и Далеког истока.

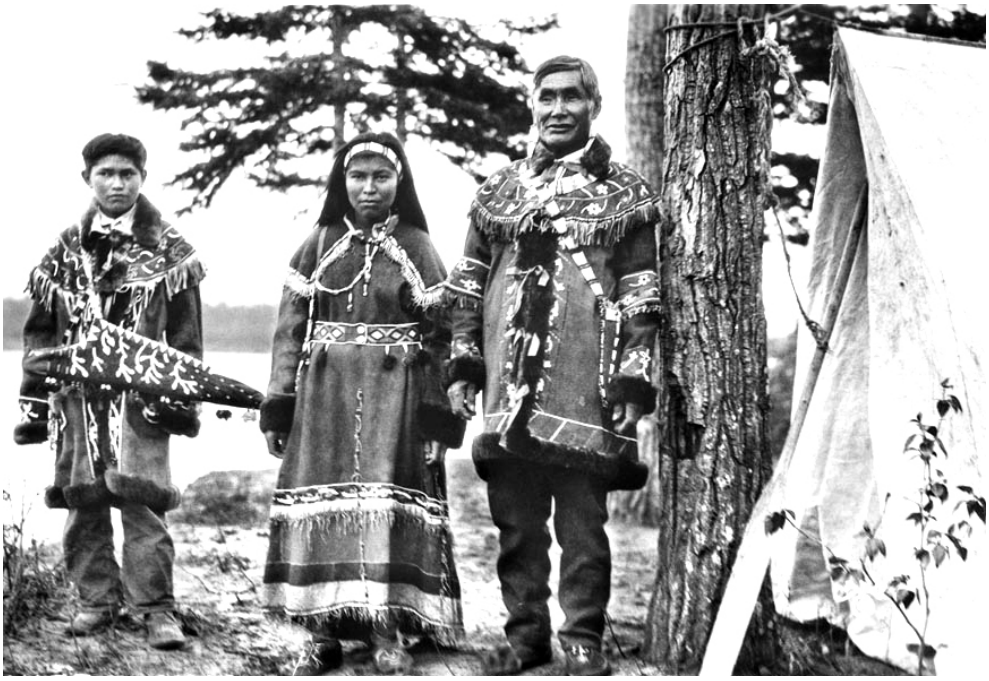

Највећи дио евроазијског сјевера лежи прикривен нетакнутим зимзеленим шумама. Дуж јужне границе тајге прелазе у степе Азије и шуме Европе. Тајге и тундре се одликују хомогеним саставом, а тундре су карактеристичне по својим еколошким условима. Клима има своје особености и креће се од високих количина падавина у појединим дјеловима до Сибира у којем је најнижа

температура на свијету, док је количина падавина само нешто виша од оне у пустињским областима.

Об, Јенисеј, и Лена су ријеке које дијеле арктичку и субартичку равницу на три дјела. Иако је присутна стална хладноћа, тундре и тајге нису потпуно занемарљиве и непродуктивне. У трндрама се за вријеме љета буди бильни и животињски свијет, а ријеке и језера посједују велику количину рибе и на њихове обале и водене површине слијећу безбројна јата птица. Постоје богати морски извори, али је мало јестивог биља, највише бобичастог.

Ненци из сјеверозападног Сибира се баве традиционалним занимањима, слично канадским Ескимима, али су почели, у нешто каснијем периоду, да се баве земљорадњом. Врло рано су трговали са Русима, а негдје у XVI вијеку заједно са још неким сибирским етничким скупинама плаћали су данак и казну Козацима који су покорили сибирску краљевину. Када су били на путовању, Ненци су живјели у традиционалним шаторима покривеним кором дрвета, али су у савременим условима стигли модерни шатори и дрвене колибе. Ови становници тешко приступачних предјела некадашњи фолклор и митологију преносе младима генерацијама, али шаманизам све више губи свој некадашњи значај. По предању Ненци вјерују да постоји горњи, средњи и доњи свијет, те да је Нгу Еру (господар неба) створио свијет, а онда је Ја Минђу (женски дух) створио планине. Овај женски дух и њени синови представљају главни извор доброте у замаљском животу и спасавају људски род од зла, несреће и разних опасности.

Други добри дух чине господари ирваса и птица. Зли духови доносе разне болести и природне феномене. Други син од господара неба је таман и прљав, управља подземљем. У религији Ненца сунце и мјесец имају своје господаре којима се приносе жртве у ирвасима. По њиговом религиозном убјеђењу стијене, метеорити, усамљено дрвеће и брда су свети и у њима постоје духови - господари.

Много празнују, а нрочито поштују култ ирваса. Ово становништво комбинује традицију са савременошћу. Велики дио евроазијског субарктика је шума и неплодно тло, али има покушаја да се неке површине прилагоде за земљорадњу. Житељи се за помоћ обраћају добром духу који је оличен у господарима ирваса и птица.

Разним методама и магијским чиновима животиње се користе за вучу, нарочито ирваси.

Људи у сјеверној поларној области, међу којима су најбројнији Ескими, живе у суровим условима живота и ту траје вјечна борба против немилосрдних услова живота. Миграције су биле врло честе у потрази за храном, сигунијим стаништима и бољим животом. Требало је побиједити снијег и лед, скоро неиздрживе хладноће, прехранити породицу и опстати. Народи Арктика и субарктика заузимају груб и бескомпромисан став према животу и то им омогућује да побиједе опасне ћуди природе и опстану у изузетно тешким околностима, гдје је угрожена примарна егзистенција. У старо вријеме живјели су на нивоу родовских заједница и код њих је једно вријеме био присутан матријархат који је замјењен патријархатом. На челу племена или групе налазио се врач, племенски вођа или неко друго одговоно лице.

Ескими су били традиционално везани за мање или веће групе колективног начина живота па скоро да нису имали старјешина у класичном смислу. Ради се о луталачким племенима којима је био својствен номадски или полуномадски начин живота. Вјеровали су у духове, затим нека локална божанства, а веома важну улогу у племенима имао је врач. Постојале су тајанствене и магијске радње да се призову добри духови, умилостиве и да се од њих тражи заштита. Највише су на том били ангажовани старјешине и жреци, који су имали своје помоћнике. Приносили су жртве духу шума, мора, ријека, и још неким. Поштовање предака и подсјећање ирваса, птица на њих било је заступљено код свих народа поларних крајева. Митови и легенде везани су за земље из којих потичу, оне са којима су у додиру, а постоје и такви који се односе на поједине народе на домаћем тлу. Свечане манифестације су се организовале у поводу рођења, женидбе, обредног туторства, стицања пунољетства, богатог улова, почетка пролећа, побједа у сукобима, проналажења одговарајућих станишта и у другим приликама.

Традиција и усмена предања имају важно мјесто у животу ових народа. Сахрана је била свечан чин без великих церемонија, а вјеровало се да постоји горњи, средњи (земаљски) и доњи свијет. Постојао је култ сунца па и мјесеца, а звијездама, ватри и свјет-

лости уопште је посвећивана изузетна пажња. Ови народи су се међусобно удруживали у кланове, а најчешће по рођачкој, а понекад сусједској линији. Брачне заједнице код народа поларног појаса се формирају уговарањем родитеља, куповином невјесте, одлуком младих да кријући од родитеља ступе у брак и на друге начине. У сваком случају, групе и заједнице имају занчајан утицај на избор брачног партнера и свечани начин ступања у брак. Традиционална вјенчања су обављана без нарочитих церемонија, на једноставан начин.

Арктички и субарктички народи живе у складу са природом; познају њен дух, ћуди и опасности, значај, начин искоришћавања, али су понекад склони прекомјерном лову, што може да угрози опстанак неких врста животиња. За лов и риболов, који чине смисао њиховог живота, су прави мајстори и виртуози, а то преносе и на младе нараштаје. Лове разне врсте поларне дивљачи у шумама, рибе разних врста, укључујући сисаре, затим патке, гуске, лабудове и осталу перад из непрегледних јата птица. У животу Ескима и других народа ових предјела важну улогу имају сјеверни јелени (ирваси), собови, пси, фоке и разне врсте дивљачи са скупоцјеним крзном. Куће су им у виду земуница од дрвета и осталог приручног материјала, а граде станишта од санти леда тзв. "игло", а под утицајем цивилизацијских тековина стигли су шатори и удобне куће. Формирају насеља која се састоје од неколико породица. Одјећу и обућу израђују од коже. Своје лађе називају унијак и облажу их кожом, а ескимску специфичност представља кајак - чамац направљен од коже и причвршћен око веслачког појаса. Народи сјеверног круга су познавали тетовирање, употребљавали маске и вјеровали у неке тотемске облике.

Сви народи сјеверног поднебља се изврсно орјентишу у природи; без тешкоћа одређују положај и правац кретња, растојање између појединих мјеста, атмосферске промјене, кретања и станишта дивљачи, небеске појаве и многе тајне свемоћне мајке природе.

Жене су у овим земљама живље од мушкараца. Много су ведрије, духовитије и осјећајније, слободније. Данима, а понекад и по читав мјесец и дуже, саме остају у кући, брину се о дјеци, спремају храну, чувају стоку и раде све послове, чак и оне типично мушке. Често се жале на изолованост и запостављеност.

Житељи арктичке и субарктичке области дјелују хладни. На то је утицала тешка клима у којој живе: сувише дуга мрачна зима, мало или скоро нимало сунца, непрегледне површине снијега, леда и мочвара. Затим природа која их окружује: бескрајне црне четинарике шуме, камените планине, дубоки морски заливи са стрмим и окомитим стијенама, врлетне стране и низинска удубљења прекривеним ледом или водом. На то утиче врло лака храна, без икаквих зачина и која се често једе сирова (месо). На сјеверу се љубави придаје значајно мјесто, али она не представља центар око кога се све окреће, као што је то случај код јужњака. Све се прихвата разумно, "не губи се глава" кад се човјек заљуби, него је присутна једна врста уздржаности, без романтике, маште и великих заноса и излива осјећања. Љубав се реално и рационално прихвата. Нема претјераних удварања и радозналости. У љубави све тече једноставно и природно уз конвенционалне и рационалне односе. Жене предузимају акцију када је у питању љубав и много су отвореније, отменије, комуникативније и смјелије од мушкараца.

За становништво које живи на арктичким и евроазијским субартичким просторима карактеристична је потиштеност, забринутост, осјећај самоће, извјесна повученост и једна врста меланхолије. Ипак, код ових народа и племена на поларним предјелима влада солидарност, узајамна помоћ, срдачност и искреност. Ћутљиви су, истрајни, повјерљиви. Мале групе и колективи су упућени једни на друге приликом лова, борбе са суровим условима живота и изненадним опасностима и несрећама. Развија се пријатељство и спремност на крајње напоре и жртвовања да би се спасио члан породице, групе и племена. Настоји се увијек извршити праведна расподјела улова и животних намирница. Лаж и неистина се презиру, а цијени се снага, умјешност у лову, поштење и учешће у заједничким свечаностима. Вјештина руковања оружјем и успјех у лову доносе славу и поштовање.

Примјетно је да анимизам и шаманизам полако ишчезавају у новом времену и на то утичу бројни фактори, међу којим најважнију улогу има хришћанско мисинонарско дјеловање.

Алкохол и остали пороци који су стигли путем колонијалних и остлих похода узроковали су велико зло и несреће код ових житеља. Странци искоришћавају природна богатства на овим предјелима, домаће становништво је на прелазу између прошлости и

савремених друштвено-економских збивања, али традиција и култ предака имају важно мјесто у њиховом животу.

Ондашњи ловци - номади су се кретали по арктичким и субарктичким областима Европе, Азије и Америке, примајући доста културних елемената од других заједница, мијешајући се са њима и утичући на њих, са своје стране, резимира П. Влаховић. Ако узмемо да је ескимска култура најдоминантнија на овим просторима, уочићемо да су у њој садржани лапаноидни, сибирски, палеосибирски, јакутски, аински и други утицаји.

У књижевности народа Арктика и субарктика, посебно Ескима, развијена су највише народна предања, гдје спадају митови, легенде, приповијетке и приче. У текстовима су садржани реалистични и хумористични елементи који су прожети вјеровањима и традицијом ових народа. Најчистије су традиције код Ескима из Канаде и са Гренланда, а Ескими са Аљаске налазе се под утицајем мишљења и вјеровања сјеверноамеричких Индијанаца и сибирских племена. За њих су типичне припоијетке које се дијеле на двије врсте: једне говоре о односима међу људима, друге обрађују односе људи с натприродним силама. Омиљене теме које су заступљене у првој групи су приче о сирочету које са само подигло и оне се завршавају с моралним поукама, гдје побјеђује добро, истина, слога, срећа, пријатељство, љубав према божанствима и људима. Приче о животињама односе се на џинове, патуљке, канибале, лукаве животиње и мистериозна бића са огромном снагом. Модерна књижевност почиње доста касно и јавља се у књижвеним часописима. Код њемачких и данских мисионара у 19. вијеку развила се књижевност религиозног карактера која се састоји од химни, кратких пјесама и прозних текстова. Ескимски писац с Гранланда Матијас Сторк је написао први роман, док Ханс и Авго Линге пишу романе и драме. Њпознатији пјесници су Јонатан Петерсен и Хендрик Лунд.

Најважнија врста умјетности код поменутих народа била је резборење на кости и рогу; на равним површинама цртане су сцене из лова и риболова, оне који се односе на празике, божанства и догађаје из свакодневног живота. Позанте су забаве гдје мушкарци и жене пјевају заједно, изврсни везови и моноге предмета из домаће радиности. Све је прожето митологијом и традицијом. Дуго су на Ескиме и друге народе који живе на арктичким и субарктичким

пространствима утицали трговци, извиђачи и мисионари, а у 20. вијеку државе које су их присвајале, али су ипак задржали смисао за заједнички културни идентитет, а многи још увијек имају сличну технику лова, друштвене обичаје и фолклор.

На крају представљања обичаја, навика, начина живљења и понашања артичких и евроазијских субарктичких етничких заједница долази се до осјећања да самоћа царује над овим просторима. Чудна нека туга се хвата човјеку за срце. Чини се човјеку да почиње да схвата носталгију народа који тамо живе, вјечиту жељу да крену некуд, а ипак љубав за ту усамљеност и осјећање потпуног иживљавања само кад се загледају сами у себе идући ћутке кроз дивљину својих предјела. Јер, као да се у миру оне пустоши расипају све навике што нам их је живот наше цивилизације створио, све наше страсти, све што нам је нешто значило и пружало радост

тамо далеко, далеко, у многољудним земљама, у бучним градовима и ми остајемо сами и тихи као бијеле брезе које чудесно лебде. У времену изван времена, у крају 'источно од сунца и западно од мјесеца', као што каже једна бајка, износи у путопису Олга Московљевић.

Антарктик представља јужну поларну област и обухвата антарктички континент са околним острвима и јужне субполарне дијелове Атланског, Индијског и Тихог океана. Овај јужнополарни континент се састоји од копна око јужног пола са ивичним леденим појасом и околним острвима, од којих се истичу: Јужна Шетландска, Јужна Оркнијска, Јужна Џорџија и Јужна Сандвичка. Тај огромни ледени покривач је окружен дијеловима Атланског, Индијског и Тихог океана, који у копно залазе морима. Бројна истраживања су показала да ово копно није јединствено, већ је састављено из два дијела и више острва спојених дебелим ледничким покривачем. На просторима Антарктика има много пингвина и других птица (чигре, галебови, албатроси.) Морски сисавци су китови и туљани, од којих је највећи јужни морски слон, а ту живи и јужни морски медвјед. У антарктичким морским водама живе многобројне врсте риба, ракови и главоношци. Од биљака расту маховина, лишаји, једна врста траве и неке јастучасте биљке. Фосили остаци флоре показују сличност са флором Новог Зеланда, Аустралије и донекле са биљним покривачем Капске области. Сматра се да су у прошлости постојали копнени путеви међу одређеним континентима.

Овај огромни континент је ненасељен, сем особља научно - истраживачких база које повремено борави на овим територијама, као рудари и заљубљеници нетакнуте природе. Овамо стужу ријетки туристи, научници, неуспјели менаџери, скептични филозофи, разочарани људи, отријежњени етичари, антрополози и авантуристи. Оне особе које траже спас да оду далеко од цивилизације, буке и савремених токова живљења, да се обру у леду, снијегу, пустоши и тишини; желе да наслуте ехо, првог праска, односно смиривања и да овдје осјете недокучиво, гдје чују глас птица, завијања вјетра и посматрају непрегледне ледене и снијежне површине доживљавају олакшање. Ту су самоћа и тишина готово апсолутне и долазе из дубина бијелог копна, мора и океана. Све говори немуштим језиком прапостојања и миленијумима који су

прохујали. Робинзони који ступе на ово тло схватају моћ природе, њене загонетке и неке од тајни недокучиве филозофије живљења. Постају им драги сваки камен, ријетка биљка и животиња, као да све што овдје постоји улаже огромне напоре да траје и опстане.

Посјетиоцу постаје јасно да су Бог или природа учинили чуда и да човјечанство мора предузети одлучне кораке да би се спасио човјек и планета од катастрофе која пријети и пакла који се отвара.

Овдје је вријеме изван времена па се заборављају оноземаљске муке, сва посрнућа и падови, покаже се сумња у Ајнштајнову теорију релативности или се стичу необориви докази за њену потврду. Добијају се грандиозна крила, указују неслућени хоризонту и неки елементи смисла постојања; поистовјећење са остацима живота који су измакли нестајању. Укаже се величина постојања и моћ живљења, Спинозин Бог или природа. Осамљен човјек у далеким предјелима доживљава једну врсту духовне катарзе и преумљења. Даљина и дубина постају блиске и разумљиве, мрак засија свјетлошћу. Наоружава се снагом коју му дају свемоћно божанство и природа обавијена велом тајанствености. Указује се пут којим се треба кретати, на коме вјера, нада, љубав и добра дјела представљају смисао живљења на овом и припрему за вјечни живот на оном свијету. Томе нас уче апостоли, пророци, светитељи и сви мислиоци од постанка свијета до данас. Тако нам постаје јасније да постоји царство Бога Оца, Сведржитеља, Творца неба и земље и свег видљивог и невидљивог, те да је Господ Исус Христос, Син Божији, сишао с небеса, овлаплатио се од Духа Светог и Марије Дјеве, и постао човјек, затим се жртвовао за род људски и чином свог васкрсења побиједио смрт и даровао вјечни живот човјеку. На далеким осамљеним просторима наука, религија, посебно филозофија, а у оквиру ње етика и њен пут, добијају пуни и прави смисао.

На Антарктику се јавља неколико интересних сектора, а има и спорних зона. Многе земље су ставиле своје потписе на уговор о коришћењу територије Антарктика у мирољубиве сврхе, али уговор је једно, а стварност друго. Нуклеарне експедиције су забрањене, али то није гаранција да се овај континент сачува од уништења. Можда препреку представља рудно благо које се појачно експлоатише и права је трка међу великим земљама ко ће

више да ограби. Антарктик нас свесрдно дарује драгоцјеним рудама и скоро нетакнутом природом, али и опмиње.

Човјек се дрзнуо и по сваку цијену хоће да замијени Бога, а заборавља да је слуга и раб Божији. Изгнан је из раја због гријеха којег је починио и даровано му је чистилиште. Умјесто покајања и тражења опроштења и спаса, он и даље безглаво срља свом крају. Све га више привлаче сатанске стазе, искушења и лажне наде. За поновљени гријх слиједи пакао из кога нема повратка. Сада се налази пред хамлетовском дилемом: или се са погрешног и опасног пута вратити или нове гријехове нестанком платити. Звона звоне, треба поруку препознати и симболику разумјети.

XIX. ВЈЕРОВАЊА, ОБИЧАЈИ, МОРАЛ И ТРАДИЦИЈА ПЛЕМЕНСКИХ ЗАЈЕДНИЦА

"Сви смо ми културни мјешанци који лутају
стазама предака и осјећају духове који траже
благонаклоност и жртве"

(Л. С. Сенгор)

1. Обичаји, морал, навике и начин живљења индоевропских и семитских сродних заједница

У доба Нобукодоносора Блиски исток је изгледао као океан у коме су се огромни ројеви људи кретали и крстарили у метежу, стварали и растурали групе, поробљавали и били поробљени, јели и били поједени, убијали и гинули, без краја, у варљивој нади да ће друге побиједити, на рушевинама подићи своја станишта, великим просторима загосподарити. Проницљивом посматрачу у то доба било би јасно да су иза и поред великих империја Египта, Вавилона, Асирије и Персије, постојале и бујале бројне мјешавине полунoмадских и полунастањених племена, већином индоевропског поријекла: Кимеријци, Киликијци, Кападокијци, Битињани, Ашканијанци, Мизијци, Меонци, Кананци, Митани, Арменци, Скити, Фригијци, Едомити, Хедити, Лидијци и стотине других народа од којих је сваки себе сматрао центром свијета, а поједини историчари у својој незналачкој предрасуди сводили су их на свега један пасус.[407] Током историјског развоја Блиског истока номадска племена су била стална опасност за царства и краљевства вишенасеобинског типа, опкољавали су их; оскудица их је тјерала да нападају те богатије регионе и воде честе ратове. У честим и силовитим налетима, номадско племе је показивало изузетну витал-

[407] Вил Дјурант: Источне цивилизације, Народна књига Алфа Београд, 1995, стр. 291.

ност, надживљавало је понекад насељено краљевство, успијевало да га прегази и успостави своју доминацију. Постоје бројне области у свијету гдје су краљевства цвјетала, доживљавала свој врхунац, а потом пад. На тим мјестима номади опет лутају као да су судбински одређени да буду пратиоци великих цивилизација. У том огромном и кључалом етничком мору долазило је до уобличавања неких мањих држава које су као преносиоци културе и традиције, својим дјелићима доприносили баштини људског рода. Митани се помињу као рани противници Египта на Блиском истоку и обожаваоци божансава: Митре, Индре и Варуне, а њихов прелазак у Персију и Индију омогућује да схватимо куда су се кретали и какву су опасност представљали за насељене народе који су у то доба живјели на путевима њихове најезде.

Хетити се убрајају у најмоћније и најцивилизованије индоевропске народе. Претпоставља се да су дошли преко Босфора, Хелеспонта, Егејског мора или Кавказа и учврстили се као војничка каста над домаћим земљорадницима планинског простора који се протеже јужно од Црног мора. Око 1800. године п.н.е. срећу се насељени близу извора Тигра и Еуфрата, а одатле су ширили свој утицај на Сирију, а моћном Египту задавали су велике муке и бриге па је Рамзес II био присиљен да им дадне неке повластице и уступке. За Хетите је карактеристично да су основали престолницу и створили сједиште своје цивилизације, потом су вадили гвожђе из рудника, имали свој законик на који је много утицао Хамурабијев. Вајали су огромне и незграпне фигуре или су их резбарили на стијени у природи. На сјеверу од Асирије налазио се стабилан народ кога су Асирци називали Урарту, Јеврејима као Арарат, а у каснијим временима као Арменија. У многим вијековима прије писане историје па све до успостављања персијске владавине, Арменци су успјели да сачувају независну власт, своје обичаје, одређене културне и умјетничке одлике.

Дуж обала Црног мора лутале су хорде ратника и полуномада који су се називали Скити. Једна запажена етничка заједница појавила се у Малој Азији негдје пред крај 9. вијека п.н.е. и послужила као мост до Лидије и Грчке. Били су то Фригијци који су насљедили остатке хетитске цивилизације и о њима су сачуване многе легенде. Њихов први краљ био је Гордиос и на престо је доспио као сељак који је у насљедство добио само пар волова.

Његов син Мида је наслиједио краљевство и био расипник који је ослабио државу похлепом и расипништвом па је у легендама приказано како је молио богове да му подаре моћ да се у злато претвори све чега се он дотакне. Богови су услишили молитву и све чега се Мида дотакао претворило се у злато. И храна коју је употребљавао претварала се у злато, тако је дошао у ситуацију да умре од глади, али су му богови дозволили да се очисти проклетства купањем у ријеци Поктолус, у којој су се од тада стварала зрнца злата. Фригијци су успјели да се из Европе пробију у Азију, саграде престолницу и да се боре са Асирцима и Египћанима за превласт на Блиском истоку. Поштовали су домаћу мајку - богињу Ма и претворили је у Кибелу са планина у којој је живјела, клањали јој се као великом духу необрађене земље и доживљавали је као персонификацију свих репродуктивних ененргија природе.

Од племена која су раније живјела преузели су обичај служења богињи кроз свету проституцију. У своју митологију унијели су предање о томе како се Кибела заљубила у младог бога Атиса и приморала га да се њој у част кастрира. Послије тога свештеници Велике Мајке жртвовали су њој у част своју мушкост да би ступили у службу у храмовима. Ове варварске легенде нашле су своје мјесто у митологији Грка и Римљана. У Малој Азији успон је постигла краљевина Лидије. На њеном челу приликом оснивања и у касније дугом периоду налазио се краљ Гиг. Алијат је успио да Лидији обезбиједи благостање и велику војну моћ. Њега је наслиједио Крез и проширио краљевство освајањима која су обухватила приближно цијелу Малу Азију, а затим све те освојене земље предао Персијанцима. Служећи се подмићивањима и лукавством, он је једну по једну државицу које су га окруживале потчинио Лидији, а усрдним невиђеним жртвама локалним божанствима, успио је да умири поданике и да их убиједи да он поштује њихове богове. У промету и трговини обезбиједио је златне и сребрне новчиће дивног облика.

Херодот је причао како је Крез своје благо показао Солону и од њега тражио да каже кога сматра најсрећнијим од свих људи. Солон је без двоумљења набрајао тројицу људи који су били покојни, одбијајући да ту уброји Креза због неизвјесности сутрашњице. Крез је одбацио Солонове ријечи као неразумне, почео да кује завјеру против Персијанаца, али га је изненада Кирова војска

напала и поразила пред његовим капијама. Према Херодоту Персијанци су остварили побједу захваљујући вољу камила којег коњи лидијске коњице нису могли да поднесу, него су се разбјежали на све стране. Лидијци су били разбијени, а њихов утврђени град Сард пао је Персијанцима у руке. Стара предања говоре да је Крез наредио да се начини погребна ломача и одлучио да буде спаљен са женом, кћерком и младићима племенитог рода. У посљедњим тренуцима живота сјетио се Солонових ријечи и жалио што је био заслијепљен славом и богатством. Том приликом прекорио је богове који су примили жртве, а ништа нису учинили да га спасе од уништења. Из Хероготовог свједочанства може се утврдити да се Кир сажалио на Креза, наредио да се ломача угаси, повео га са собом у Персију и учинио својим повјерљивим савјетником.

Док су у претходном разматрању били захваћени махом индоевропске заједнице и племена Блиског истока на сјеверном дијелу територије, дотле народи и њихове заједнице у централном и јужном региону од Асирије до Арабије припадају семитским, али са назнаком да је читав овај огромни простор са планинама и пустињама био подјељен на локалитете који су природно били изоловани и отуда се у њима јављају различити језици и традиција. У свим овим процесима није само трговина тежила ка асимилацији језика, обичаја и умјетности дуж главних путева и великих ријека, већ су сеобе и империјална пресељавања огромних људских заједница толико измјешали етничке групе и говор па је дошло до одређене хомогености културе коју је пратила хетерогеност поријекла. У тој својеврсној етничкој мјешавини и разноврсности, час су превладавали индоевропски, чпас семитски утицаји, али се то примјећује тек кад се посматра општи културни карактер цјелине.

Семити су по извору и мјесту рођења везани за Арабију. Из те сушне пустињске регије дошли су у низу миграција они становници који су рјешили да потраже боље животне услове. Карактеристике племена која су остала у постојбини садрже се у сљедећем: "Они који су остали, створили су цивилизацију Арапа и Бедуина: патијархална заједница, стога морална начела послушности, фатализам тегобне сурове средине и празноверна одважност да властите кћерке убијају ради приношења жртава боговима. Ипак, религију нису много узимали к срцу док се није

појавио Мухамед, и занемаривали су уметности и улепшавање живота као слабићке измишљотине дегенерисаних људи. Неко време они су контролисали трговину са даљим крајевима Истока: њихове луке код Канеха и Адена су биле препуне блага, а њихови стрпљиви каравани су преносили ту робу несигурним копном преко Феникије и Вавилона."[408] Арапи су хиљадама година живјели свој живот, одржавли традиционалне обичаје и данас су исти као у доба Кеопса и Гудее. Посматрали су како око њих пропада на стотине краљевина, а своју земљу су одлучно и љубоморно чували од невјерника и туђина.

Феничани су пловили својим вјешто изгађеним бродовим свим морима у старом свијету и били у свим лукама свеприсутни и неухватљиви. Посједовали су особине трговачког менталитета и понашали се како то ситуација захтијева. Били су вјешти у дипломатији, избјегавали рат и посветили су се стицању богатства, грађењу пријатељских односа са околним народима и бавили се многим другим вриједним, корисним и уносним пословима да им и данас могу позавидјети многи културни народи. О многим њиховим етнолошким особинама, наравима, обичајима и моралним одликама говорили смо раније па смо их овдје само поменули у оквиру семитских народа као мудре, способне, лукаве, досетљиве морепловце и трговце.

Сирија се налази у самом крилу Либанских брда и она је поносно окупљала своја племена под власт престолнице која тврди да је најстарији град уопште. Ту су долазили Сиријци са свих страна који су били жељни слободе и отпора туђину за остваривање његових циљева који су се односили на освајања и потчињавање. Краљеви Дамаска су у једном периоду историје владали над дванаестак мањих народа из своје непосредне околине. Одлучно су се одупирали настојањима Асирије да од Сирије створи вазалну државу. У овом граду семитски трговци згрнули су велико богатство, прелазили преко сиријских брда и долина и трговали са сусједним народима. Незадовољни занатлије и робови су радили за сналажљиву и грабежљиву трговачку класу. У документима се наводе подаци да су се зидари организовали у велика удружења, а пекари су чак штрајковали. Током вијекова трајала је класна борба

[408] Вил Џурант: Исто, стр. 297.

и запосленост у овом древном граду. Норочиту вјештину занатлије су доказивале у изради лијепе грнчарије, резбарењу слоноваче и дрвета, глачању драгог камења, ткању чувених декоративних тканина и многих других предмета и рукотворина.

У Сирији су мода, морал и понашање били врло слични као и у Вавилонији која је у давно вријеме била једно од утицајних средишта Блиског истока. За ову земљу је била карактеристична религиозна проституција и давао се подстицај свим репродуктивним процесима и енергијама природе, док жртвовање дјевичанства у храмовима није представљало само жртву за Астарте, већ и учешће с њом у годишњој светковини разузданости која ће, по вјеровању људи, дати неодољив подстицај земљи и осигурати благостање народа, напредак сточарства и род житарица. Касније Сирија припада арапском свијету и прихвата његову културу и традицију.

Што се тиче моде, понашања и морала, стање је било слично ономе у Вавилону. Овдје је, као и широм Азије плодност земље симболизовала је Велика Мајка, чије је сексуално општење са вољеним драганом било подстицај за све репродуктивне процесе. Дјевичанство се жртвовало у храмовима и то је била једна годишња светковина разузданости која је доприносила, њиховом вјеровању, расту и репродукцији биљака, животиња и људи. Сиријској Астарти, слично Кибели у Фригији, организоване су свечаности уз буку свирала, бубњева и кукњаву жена које су оплаквале смрт Астартиног преминулог господара Адониса. У тој жестокој ритуалној церемонији свештеници - евнуси су ножем засјецали кожу на свом тијелу, стварали стравични призор на тај начин што су збацивали одјећу и кастрирали се у знак доказа да ће ревносно до смрти служити богињу плодности. Негдје у тами ноћи, уз мистично освјетљивање, свештеници су отварали гроб младог бога и уз велике почасти и невиђену помпу проглашавали да је устао из мртвих. Свим учесницима овог театралног ритуала су шапатом саопштавали да ће и они једног дана устати из гроба и побиједити смрт.

Остали богови у Сирији били су крвожедни као и Астарта, свештеници су посебно признавали једно опште божанство које су звали Ел или Илу. Богови овог града су се поистовјећивали са Сунцем или Мјесецом. У свечаним приликама становници су им

приносили своју дјецу као жртве. Свечано обучени родитељи су присустововали ужасној светковини, слулшајући крике своје дјеце која су горјела у божијем крилу, али тај језиви призор се одвијао уз трештање труба и заглушујуће звуке свирала! И свештеници су се рањавли у чудесном ритуалу тако да је жртвеник био прекривен њиховом крвљу. Посредством свештеника могао се предати и новац богу, јер је он морао на неки начин да се умири и задовољи. Обожавоци овог младог бога начинили су култ од њега према своме лику, сновима и замислима. Међутим, овај бог којем су организовани ужасни ритуали није обраћао пажњу на људски живот и женске сузе.

Семитска племена јужно од Сирије примјењивала су сличне обичаје са различитим именима и детаљима и испуњавала своју земљу са великим бројем језика. Било је настојања да се ограниче ужасне свечаности. Тако је Јеврејима било забрањивано да 'тјерају дјецу да пролазе кроз ватру', али се они тога нису придржавали и повремено су органозовали извођење овог чина. Настојање да се приносе жртве и богови умилостиве људском крвљу је раширен древни обред који је имао велики број присталица и поклоника. Семитски народи су упражњавали овакве обилчаје у дужем периоду своје историје широм региона па овај својеврсни кодекс понашања захтијева дубље филозофско и етичко тумачење.

Има мишљења да су номадске скупине потомци старих азијских народа и да су кроз покољења сачувале многе традиционалне обичаје. И у данашње вријеме азијска номадска племена живе у шумским и брдовитим подручјима, гдје су их највјероватније давно потиснуле организованије придошлице. Она обухватају мање племенске заједнице које су некад биле заступљене на Блиском истоку, а оне веће и боље оргнанизоване знале су представљати велику опасност за напредне цивилизације тога времена. Потом су поменуте заједнице заступљене у западној, средишњој и јужној Индији и још неким предјелима азијског континента. Андаманска острва готово су сасвим насељена таквим народима; раширена су и по удаљњним шумским и мочварним подручјима обалне Кампућије. Можда су много познатије мањинске скупине Саманг негритоса и њихових сусједа Сеноја који насељавају џунгле сјеверне и средишње полуострвске Малезије, као и Аетас - негритоса с Лузона, Минданаоа и Миндороа на Филипинима.

Остале ловачко-скупљачке скупине могу се наћи како лутају по средишњем Калимантану (Борнео), Целебесу (Сулабеси) и источној Суматри.[409]

Такве мале заједнице могу да се састоје од једног старјешине и његове породице или неколико породица. Пошто је био недостатак хране, мање бројна племена су лутала у потрази за истом, али су остајала у оквиру својих граница. Храна која се састојала од коријења, гомоља, личића, плодова шуме и копљем и замком уловљене рибе увијек се дијелила на једнаке дијелове. Ситна шумска дивљач ловила се луком и стријелом, изузетак је Малајско полуострво, гдје су се употребљавале сенојске дуваљке и отровне стријеле које су прихватили и Семанги.

Земља и њени производи имали су за азијске племенске народе велики значај. Луталачка племена су градила припремна боравишта, али су се увијек враћала на мјеста која су сматрали својим. Нека племена Сеноја долазила су у одређено вријеме сваке године на мјесто гдје су припремали земљиште рушењем дрвећа и паљењем за гајење одређених пољопривредних култура. За вријеме сакупљања хране племена су боравила у привременим склоништима, обрада земље у одређено вријеме године намеће потребу да се формирају стални богови. Из тог произлазе различити ставови према земљи и духовима. Сеноји су бирали дрвеће које ће рушити и спалити да би земљиште припремили за обраду, али су се обраћали духовима за помоћ. Употребљава се читав низ обреда за добар урод, све до задње жетвене свечаности. Данима и ноћима племена су учествовала у табуима и уз музику и плес. Приношењем крваве жртве главе куће, односно старјешине, истјеран је зли дух. У случају да болесник умре, примјењује се друга врста табуа. Смрт и рађање код племенских народа Азије пуни су опасности па се племена, због властите безбједности и безбједности сусједа, морају изоловати. Уколико неки од чланова прекрши табу, услиједиће ужасна тропска олуја, коју шаље врховни бог. Мало су номадски народи размишљали о хијерархији духовних бића, а идеја да су духови предака присутни је била нејасна и немила.

Безбједност и благостање међу племенима су зависили од заједништва, међусобне солидарности и помоћи. Религије какве су

[409] Религија свијета (Енциклопедијски приручник): Исто, стр. 137.

познате у главним свјетским вјеровањима се разликују од оних у племенским народима. Кључ за разумијевање азијских племенских погледа на свијет састоји се у 'односу' с боговима и духовима, с осталим људским бићима и природом. Њихове религијске представе састоје се у обредним радњама, у којима учествује читава заједница.

Шаманизам је био присутан у религији народа Сибира. Вјеровало се у врховно божанство које је изнад свега, чак изнад добра и зла. Изабрани од породица, а касније и од духова женски и мушки шамани изводили су строге вјежбе.

Понекад су се код племенских народа жртвовали људи да би се задовољили захтјеви земље.

Код Бура постоји увјерење да је Бог створитељ сачинио себи дружбеницу, богињу земље Тари која је покушавала да спријечи Бога у стварању свијета и човјека. У створеном свијету владало је рајско стање, осим све веће љубоморе богиње, што је довело до жестоког сукоба међу њима. По Кондима из Индије, изузев мале скупине, богиња је успјела да побиједи и створитељу је допустила да задржи друго мјесто. Она је научила људе да лове, ратују и узгајају житарице, али је због те своје доброте захтијевала људске жртве као своју праву храну. Иако се у данашње вријеме жртвују биволи, обред и даље постоји. Сваке године у одређеном раздобљу склапају се кратки и строги мировни уговори међу селима која су често ратовала. Тако се путем уговора по неколико дана осигуравала сарадња. Понегдје их сваке године у свим покрајинама још увијек светкују, затим у одређеним ратарским раздобљима или кад је угрожен живот људи и животиња. То повезује људе, али је и даље најјача јединица у заједници породица.

Многи митови и дијалози доказују како су Конди покушавали да избјегну захтјеве богиње земље: "Радије ћемо умријети него ти дати људско биће." Међутим, раскидање везе с њом значило би раскинути везу са земљом која је била извор живота па би то условило сушу и глад, а потом је долазило до страдања и смрти. Богиња је наређивала строгу покорност племена, како би се обнављали ред, склад, мир и благостање.

Конди и остала племена су покушавали да у многим својим обредима ангажују тајанствене силе да би побољшали или обновили благостање, поредак и хармоничне односе у покрајини,

селу, сопственим редовима и свим породицама. У те обреде је спадало поштовање ратарског календара, од припремања земље и сјетве до жетве и млаћења жита, затим церемоније којима се одстрањују табуи при лову и сакупљању плодова. Било је и таквих обреда који су укључивали и друга племена. Најчешће су се односили на вјенчање или узимање друге жене. Проводило се и пресељење цијелог села с прецима ако је због неких проблема и болести било неопходно. Разне обредне радње које се односе на нечистоћу обухвалтале су читаву љествицу поступака и ритуала од малих гријехова у породици до родоскрвнућа да би се племе сачувало од губитка благостања, заштитила породица од казне, опасности и негативних утицаја везаних за све житеље у том подручју. "Сва рођења и смрти оскрвњују, али за Конде најопасније пријевремене смрти су у раљама тигра, при рођењу дјетета или смрт вјешањем, падом с дрвета или утапљањем. Због тога цијело село мора у 'карантену', обично на мјесец дана (данас мање), "за које се вријеме свећеници и народ свакодневно обредно прочишћавају."[410]

Племена су могла да доживе опасност од духова на високом положају: богова планина, брда, граница, рата или лова. Ова божанства су била јача од духова извора, дрвећа и нижих брежуљака. Вријеђање виших духова доноси брзе несреће и страдања. Силе, као што су зло око, врачање и уроци по себи су нетуралне, али постају зле дубоко застрашујуће када их неко употребљава против свог ближњег. Особе које се баве таквим послом нарушавају кодекс вјеровања и благостањае заједнице. Чаробњаци разним магичним поступцима могу да неутралишу зло и врате га његовом зачетку, али могу да наступе кобне посљедице које проузрокују болест и смрт жртве.

По увјерењу племена Конда нерођена дјеца, преци и живи чине једну заједницу па је живјети у заједници једнако важно послије смрти као и прије ње. У свијету сјена и таме настављају се исте активности које људи свакодневно обављају у овом свијету. Када се смрт деси у старости с потпуном сахраном, умрлом се пружа највише наде за сусрет са прецима. Умрли посједују могућност да се врате у кућу ожалошћених претварајући се у паука, лептира

[410] Религије свијета (Енциклопедијски приручник): Исто, стр. 139.

или неко друго слично створење које борави у близини гроба. Изненада смрт ствара препреку да преци прихвате умрлог па се из тога јавља неподношљива осамљеност опасног духа.

У племенским заједницама Јужне Азије типично је за однос између религије и морала: "У многим индијским заједницама, врло је танка спона која везује моралне концепте с религиозним идејама. Већина племена верује да су богови и духови равнодушни према моралном дјеловању својих поданика, те ће их штитити и помагати им све док добијају своје редовне дарове. Врло ретко се племенски богови јављају као законодавци, а Gawang, врховни бог племена Конијак, представља изузетак по свом интересовању за људске моралне пропусте. Јако је раширено вјеровање да кршење табуа може да узрокује несрећу, док идеја коју срећемо најчешће, да се и не знајући, може учинити нешто што ће повећати натприродне казне, указује да одмазду не изазива намера већ конкретан поступак. Веровање у натприродне санкције не захтева постојање појма 'греха'. Многи претписмени племенски језици немају реч за грех, већ користе туђице попут хинди речи пап ('зло', 'лоше'), не означавајући при том концепт вољног кршења божанске наредбе. Људи чија су дела узроковала бес богова могу осећати страх, али ће ово осећање бити много друкчије од осећања кривице које ће у другим друштвима изазвати својевољно кршење божијих закона и наређења. Многи племенски богови су сурови, љубоморни и грамзиви, те није никакво чудо што забране ових себичних бесмртника нису засноване на моралним начелима."[411]

Нигдје се у Индији не може срести свештеник чија је дужност да надгледа и утиче на моралност својих саплеменика. Они имају задатак да одржавају хармоничне односе људи и натприродних сила, а не да постављају моралне законе. Њихово дјеловање је усмјерено на откривање узрока болести или несреће, потом да, уколико су виновници богови или духови, ублаже њихову срџбу, љутњу или гњев, те да их умилостиви да би опростили гријех или прекршај. На тај начин, уз свестрано ангажовање, они могу помоћи својој заједници у борби против болести, несреће и осталих узрока који могу довести до прије времене смрти. У борби коју воде

[411] Енциклопедија живих религија, Нолит, Београд, 1992, стр. 353.

свештеници за одржавање хармоничних односа између богова, односно духова, и људи ријетко се укључују и морална начела.

Обожавање предака, вјеровање у аниму и загробни живот, вјерски обреди жртвовања широко су распрострањени код племенских народа југоисточне Азије. Иако постоје сличности у структури космологија племенских заједница југоисточне Азије, уочљиве су огромне разлике у схватању начина па који се моћи и силе космолошких принципа мнифестују. Највише су заступљена анимистичка вјеровања и шаманске обреди.

Према вјеровању већине племенских заједница југоисточне Азије, несрећу и болест не узрокују само зли духови, већ и људи који се одају вјештичарењу и чаробњаштву. Шаман који се том приликом позива да одагна болест, прво ће испитати да ли је њен узрок неки дух или пак чаробњак. Уколико је болест изазвао чаробњак, онда треба утврдити који. У неким заједницама и шамани могу бити вјештице и чаробњаци. Док неке друге ријетко наводе вјештичарење и чаробњаштво као објашњење болести и смрти.[412]

2. Етничке, моралне, културне и сродне карактеристике племенских заједница Африке

Африка је други по величини континенет на Земљи; простире се јужно од Европе и југозападно од Азије, између Атланског и Индијског одеана, Средоземног и Црвеног мора. Највјероватније је да име Африка потиче од латинске ријечи "aprica", што значи сунчана или можда од грчке ријечи "aphrike" која у преводу означава појмовну синтагму "никад хладна". Овај континент је, по многим претпоставкама, био дио неподјељеног морима и океанима суперконтинента, којем су поред Африке, припадали још и Јужна Америка, Азија, Аустралија и Антарктик. Новим генетичким испитивањима доказано је да су савремени Кинези, упркос фосилним остацима прехуманоида нађеним на тлу "Држава средине", потомци Африканаца. Тако се потврђује теорија да су људи селили са "Црног континента" и стизали у остале дијелове свијета. Нигдје

[412] Исто, стр. 344.

као у Африци нису изражене такве велике географске супротности, у њој има пространих области пустиња, шикара, савана и џунгли.

По језицима и култури Африка је различита, мада су вијекови трговине, миграција и освајања омогућили извјесне заједничке одлике у архитектури, сточарству, пољопривреди или облицима племенских и политичких организације. О овом огромном и бескрајном пространству записано је: "А добро знате: 'црни континент' је пун сјаја, пре свега сунца, ужареног песка огромних пустиња - Сахаре, Калахарија, Намиба; сјаја одблеска вода његових великих и дугачких река - Нила, Нигера, Конга, Замбезија, Лимпопоа; одблеска вода његових џиновских језера - Викторије, Чада, Танганьике, Кариба; и непрегледних вода два океана и два мора - Атланског и Индијског, Медитерана и Црвеног, који запљускују његове обале... Знате за магични сјај дијаманата у његовим богатим подземним недрима, и топли сјај у крупним очима милиона његових становника; знате, можда, да се баш ту 'доле', у прадавна времена, први пут на нашој планети човек усправио и подигао своју стваралачку руку и тако почео да исписију прве странице саге о хумнитету... Знате и за све, старе и сјајне, цивилизације које су негде широм Африке раскошно цветале, да би, потом, драматично и непоновљиво загасле у страшним вихорима мене и времена. Знате, на крају, да се све више јављају, смела до фасцинације, мишљења да се у Африци, иако убого сиромашној, и даље поразно заосталој, и зато, бескрајно тужној - можда може да роди заиста потпуно нови поредак, срећна и радосна будућност света."[413] Ваља поменути некад зелену Сахару, плави Нил, Рт добре наде, врхове Килиманџара, Суецки канал, пирамиде итд.

Африка представља праизвор и гроб човјека. Наиме, она је, по Стефановићу, праколијевка свих континената, што говоре и научне теорије. Управо се у њој појавило и усправило прво хумано биће - Човјек. Цвјетале су прве сјајне цивилизације, од којих је најпознатија египатска. Али вијековима и "црни континент": први робови из њега су одведени, а ту су створене и прве колоније. Он је и први дијељен, убијан и пљачкан. У данашње вријеме посједује слободу, али је на њему највеће сиромаштво на свијету. Упркос свему, храбро и одлучно, са високим достојанством и поносом на

[413] Момчило Стефановић: Африка - сјај и тама, БМГ, Београд, 1999, стр. 19 - 20.

јави и сну корача напријед и жели да оствари далеко царство благостања и среће. У Африци се налази пет великих чуда: Викторијини водопади, језеро Кариба, Матопос, Велики Зимбабве и шона скулптуре. Евелин В. напомиње да су се европски освајачи који су хрлили да освоје Африку, односно неке њене земље и области, одликовали "похлепом, издајством, лицемјерјем и окрутношћу".

Биљни свијет је, као посљедица климе, различито заступљен и зонално распоређен. Постоје непроходне прашуме и веома значајне биљке које дају каучук, уљана палма, бабана, маниок, кафа, затим се шире простране саване с бујном травом и дрветом баобаб оне прелазе у степе и пустиње у чијим оазама расту палме са урмама. На крајњем југу заступљена је средоземна вегетација.

Животињски свијет је разноврстан и богат. У прашумама живе гориле, шимпанзе и велики број змија и гуштера, а у саванама и степама заступљене су ове животињске врсте: афрички слонови, жирафе, антилопе, газеле, зебре, лавови, пантери, леопарди, хијене, шакали, нојеви и др., а у пустињама и оазама налазе се једногрбе камиле; у ријекама нилски коњи и крокодили.

Насељеност Африке веома је слаба, нарочито у пустињама, степама и прашумама. Она обилиује природним богатствима која су мало испитана, али је становништво сиромашно и највећим дијелом неписмено. Постоје три расне скупине становништва: хамити, црнци и банту раса. У градовима живи једна трећина становништва. Вјековима је у Афици био заступљен племенски начин живота, а најпознатији племнски народи су: Ањи, Акан, Амхари, Ашанти, Бамилека, Банту, Баганда, Бушмани, Дахомејци, Дамара, Догони, Етиопи, Еве, Канури, Масаји, Нанди, Пигмеји, Сомалци, Сонгаји, Груси, Бербери, Лоби, Ваи, Хотентоти, Суданski Црнци, Туарези, Баганда, Зулу и мноштво других. Сматра се да има преко тридесет хиљада афичких племена. Преовлађују народи црне расе. Има досељеника из Европе, међу којим су Бури и Енглези, Французи и Италијани. Ту су дошли Арапи, Малајци на Мадагаскар, затим неке етничке заједнице из јужне Азије и са осталих подручја.

У Африци се говори више од 1 200 језика и на стотине дијалеката. Највише су заступљени црначки, суданski, хамитски, банту, семитски језици и бројне скупине којим се служе црначки

житељи. Осим арапског, своје писмо су имали амхарски, берберски и биберијски језик.

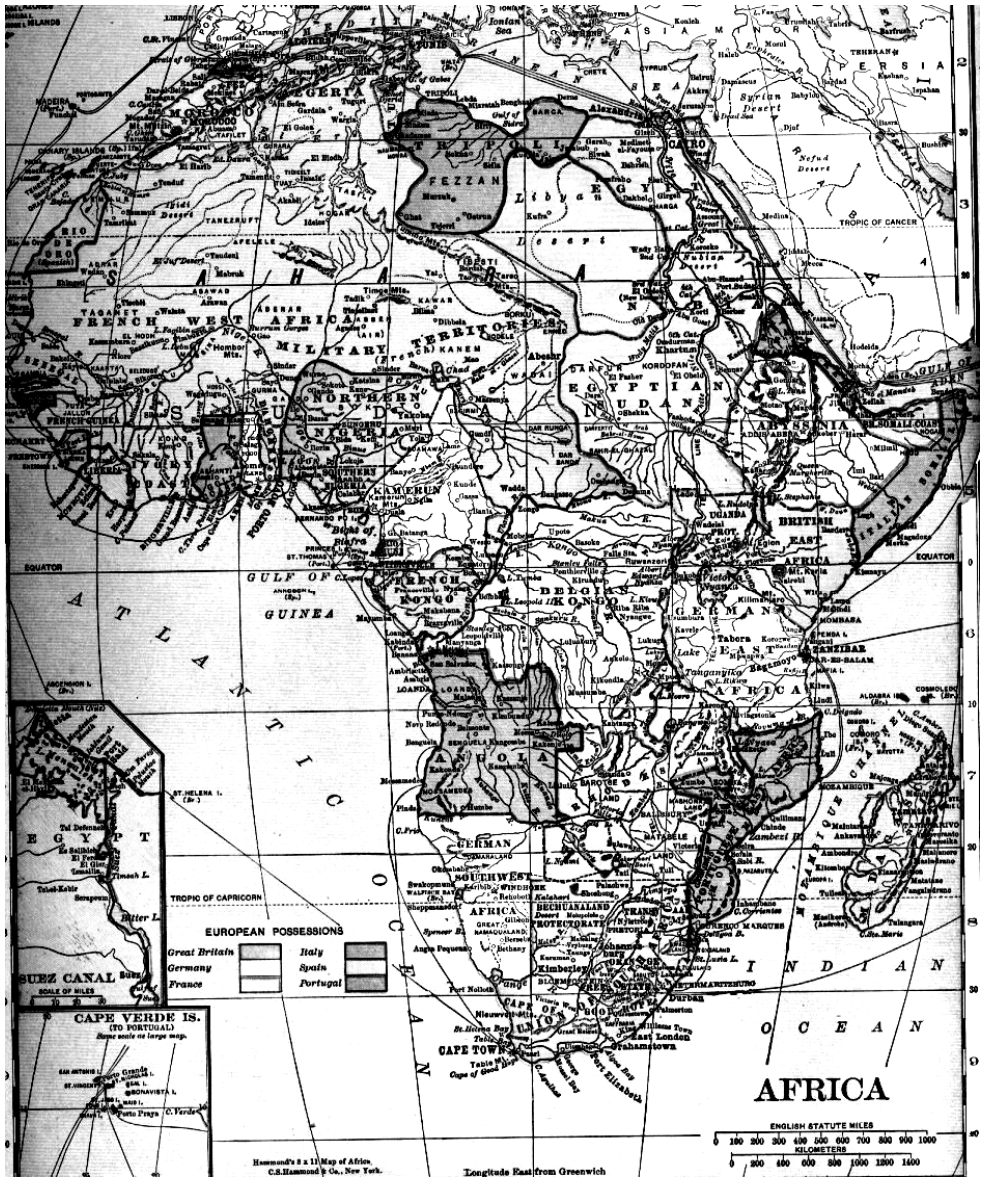

У афричке државе убрајамо: Алжир, Анголу, Бенин, Боцвану, Буркина Фасо, Бурунди, Централноафричку Републику, Чад, Џибути, Египат, Екваторијалну Гвинеју, Етиопију, Габон, Гамбију,

Гану, Гвинеју, Јужну Африку, Камерун, Кенију, Комари, Конго, Лесото, Либерију, Либију, Мадагаскар, Малави Мароко, Маурицијус, Мауританију, Мозамбик, Намибију, Нигер, Нигерију, Обалу Слоноваче, Руанду, Сао Томе и Принципе, Сејшели, Сенегал, Сомалију, Судан, Свазиленд, Танзанију, Того, Тунис, Уганду, Замбију, Зеленортска острва и Зимбабве.

Становништво Африке у давна времена бавило се ловом, сакупљањем плодова из природе, сточарством, примитивном земљорадњом и још неким пословима. За вријеме колонијалног периода вршена је расна дискриминација, сегрегација и експлоатација од стране капиталистичких земаља, што је доводило до заосталости и сиромаштва већине афричког становништва.

Послије ослобођења од колонијалних господара, афричке земље су почеле спроводити реконструкцију привреде која се састоји у плантажној пољопривреди, рударству и електрификацији, те борби за равноправне односе у међународној подјели рада и трговини. Према томе, евидентно је да Африка има све услове за пољопривредну производњу, хидроенергију, производњу тропских и суптропских биљака, коришћење рудног богатства, живинарство и пчеларство.

Феничани су један од културних народа који су најприје ближе упознали Африку. По наређењу египатскох фараона Неха око 600. године п.н.е. опловљена је цијела Африка. У Египту је постојала цивилизација која је око 4 000 - 5 000. године п.н.е. познавала иригациони систем, а око 3 200. године п.н.е. основана је једна од најстаријих држава у историји. Александрија је у старом свијету била један од највећих културних центара. Грци и Римљани су познавали Африку, нарочито њене сјеверне обале. По завршеткку пунских ратова 2. вијек п.н.е. сјеверни дио је био у саставу Римске империје, затим у саставу Византије, а током 7. и 8. дијелове Африке освајају Арапи и доносе ислам и своју културу. Треба напоменути да су тим дјелом од 13. вијека владали Турци Селџуци, потом стижу Османлије. Диоба Африке коју су спровеле хришћанске силе достигла је врхунац у касном 19. вијеку и дала је додатни подстрек ширењу ислама, као религије отпора европској колонизацији. Силе које су тада успостављале своје територије биле су Белгија, Британија, Француска, Индија, Холандија и Шпанија.

Међу наведеним силама владало је ривалство у Европи, али и жеља да дођу до природних богатстава и тржишта. Не треба заборавити да је Бартоломео Диас дошао до Рта добре наде 1487. године, а Васко де Гама је 1498. године опловио Африку са западне стране. Африка се опирала утицају колонизације, али су трговачки пустињски каравани номадских сточара ширили ислам и помагали дизање и ширење држава јужно од Сахаре, "нарочито оних на јужном ободу пустиње". Колонијална експанзија на подручје Африке била је жестока, али: "Упркос колонијалном настојању да се асимилира доминанатна култура метрополе, што се најјаче осећало у француским, белгијским, шпанским и португалским колонијама, те нове државе су карактеристичне по свом етничком и лингвистичком плурализму и далеко су од тога да постигну нормалну нациналност у смислу поседовања јединствене, хомогене националне културе. Традиционалне етничке размирице остају јак чинилац који угрожава крхко јединство неких нових држава."[414]

Из Африке су "извожени" робови лађама у Сјеверну и Јужну Америку и на Блиски исток. На тај начин је спровођен "лов на људе", што су чинили бјелци из Америке и Европе, Арапи са Блиског истока, али су многи Африканци пали у ропство захваљујући својим сународницима - краљевима и поглавицама који су их хватали као заробљенике у међуплеменским сукобима или на брзину проглашавали за криминалце и "вишак становништва". Црнци су често продавани у бесцијење трговцима робљем, већином за алкохол, дуван, оружје и тканине. Претужна је и стравично ужасна прича на десетине милиона црног робља које је путем срамне трговине и уз сталну помоћ и благонаклон католичке цркве доспјело у ропске окове и губило свако људско достојанство.

Мисионарска дјелатност хришћанске цркве у Африци одвијала се под геслом да 'безбожне Африканце треба привести правом Богу и спасити њихове грешне душе'. Никад није услиједило морално извињење, кајање или осуда цркве за овај крајње нехумани и ужасни чин продаје и препродаје људских бића. Африканци су стоички, ћутке, без роптања и клонућа поднијели понижења, ропство и страдање. Нису били у стању да се одупру сили, не-

[414] Атлас човечанства Рад, Београд, 1986, стр. 79.

правди, новцу, оружју, неморалу, похлепи и подмуклом нечовјештву бијелих људи.

Према недавним подацима Свјетске банке регистровано је да на 1 000 запослених у Африци долази двадесетседморо дјеце, али тај број је далеко већи када се има у виду да родитељи због изражене биједе упрежу своју дјецу у јарам најтежих послова који се односе на обраду земље примитивним оруђем и чување стоке.

Не можемо се отети утиску о чудима: "Африка - најнеобичнији музеј на свету. И у њему безброј чуда. Пред очима: како се стварала земљина кора, фосили првих живих бића на планети, како је стасао приви човек, написано прво писмо, како су настајале слике, скулптуре, музика, здања људи, богова и њихова царства, али и царства заумних дела природе, флоре и фауне. Нигде толико најчуднијих чуда. "[415]

Потврђује се да је Африка континент бескрајних простора, најјачих контраста и да су у њој у исти мах присутни свјетлост и тама, богатство и сиромаштво, стари и нови фараони, пирамиде и обичне камене куће, понос и понижење, величина живљења и трагизам људског рода, моћ мајке природе и немоћ човјека да се одупре злу, нада у спасење и горка разочарења. Она показује пут до истинске среће и богатства, отвара врата пред сваком добродошлици, али и све препреке оличене у биједи, немаштини, примитивизму, заосталости, необразованости, краткоћи и коначности људског постојања.

Афричког човјека шибала су хиљаду и једна олуја из Сахаре, походили "ловци на људске главе", али се заборављало да је у истој тој Африци колијевка једне од најстаријих цивилизација, водени џинови и прави драгуљи и раскош флоре и фауне, а можда прапостојбина првог човјека и живих бића уопште. Сваки афрички човјек је чудесна прича, пјесма неслућена, роман попут ријеке која протиче бескрајем и вјечита драма и загонетка.

Сјеверна Африка је још за Римљане била плодна колонија из које су се добијали смокве, урме и житарице. У каснијим временима вилки број освајача хрлио је да освоји ове предјеле. Овдје су арапски освајачи донијели ислам. Арапски језик, култура и религија преовалђују у сјеверној Африци, али упркос великим

[415] Момчило Стефановић: Африка - сјај и тама, БМГ, Београд, 1999, стр. 373.

притисцима и израженој арабизацији, Берберима су успјели у својим планинским стаништима да сачувају свој језик и традицију. У Мароку су још увијек на суковима (пијаце) могу срести народни љекари, врачеви, ковачи и разне занатлије.

Бебери у Рифу су сачували хијерархијску структуру друштва која се састојала из три главна нивоа. Постојало је двадесет племена, међу којима је било врло малих и оних са већим бројем људи. Свако племе у одређеној области подијељено је на кланове, а они су сачињени од проширених породица унутар извјесног броја локалних заједница. У претколонијално доба важно је било да најближе заједнице сличне величине не буду непријатељски

расположена, а сукоб се избјегавао путем савеза угледних људи који су постојали на сваком од три нивоа.[416]

Сахара је пустиња на сјеверном дијелу Африке и ствара обесхрабрујућу баријеру између плодног Средоземља и екваторијалних густих џунгли. На том безводноми неприступачном тлу царује суша, несношљиве врућине и страшне пјешчане олује и све то је онемогућавало живот у овом ужареном паклу. Политичка организација Туарега - "они које је напустио Бог", организована је на принципу "бубањ - групе" која се састојала од племића и одређеног броја поданика. Они су као отпорни и упорни номади загосподарили Сахаром и изградили специфични начин живота, побједивши олује, вјетрове и несношљиве пустињске врућине. Повезаност међу члановима групе је матрилинеарно, када је у питању насљеђивање политичког положаја, док је насљедство имовине засновано патрилинеарно и одвија се у складу са одредбама Кур'ана. У новије вријеме дошло је до слабљења моћи ахагарских номада. Народ са чалмом, које не бије глас ортодоксних присталица ислама, ријешио се ропства и земља је припала онима који је обрађују.

Западана Африка обухвата пространства западно од Екватора и ту овај дио континента урања у Атлански океан и ствара појас тропске шуме и доста суве саване на сјеверним предјелима. Овдје се налази велики број афричког становништва. На сјеверу се трговало златом и слоновачом, а на југу је земља била плодна и издашна па је била погодна за узгој пољопривредних култура којима је погодовало ово поднебље.

Културна историја западноафричких народа је доста сложена и била је одређена економским и политичким чиниоцима, еколошким разликама и развојем трговине. Најраније становништво западноафричке државе било је насељено у зони савана, трговало је златом и робовима који су стизали из џунгле и вршила се размјена за со, оружје, коње и металне предмете са земљама из Средоземља.

Хаусе су народ који потиче из савана на сјеверу Нигерије и југа Нигера. Етнички заједнице овог народа су подијељене на низ аутономних центара и постоји јасан систем друштвеног степено-

[416] Атлас човечанства: Рад, Београд, 1986, стр. 83.

вања, нарочито када је у питању градско становништво. Међу житељима градова издиференцирали су се шефови разних сепена, службеници племенитог поријекла, обични људи и бивши робови. Племићи су уживали велики ауторитет и обављали биорократске функције, а у најтежем положају били су потомци бивших робова.

Народ Ашанте из шумских области био је подијељен у осам основних друштвених група, а посједи су били организовани на бази породичне или заједничке својине, мада се сва, сем посљедњег права, могу да задрже у појединачном посједу. Мајчин клан код Ашанти давао је особи 'крв' и друштвени положај, гдје се укључује право на земљу, на осталу имовину, племенску припадност и државну сужбу. Насљеђе је ишло преко сестрине дјеце, осим неких изузетака. Очева линија давала је особи моралне и духовне квалитете, те његово лично име. Глава куће је био мушкарац кога је бирао поглавица, а важан положај је имала генеологијски старија жена. Ашанте су брак склапали са особама из истог града или села, премда се не дозвољава брачна веза унутар клана. Приликом вјенчања младожењина породица је плаћала симболичну цијену за младу - мању суму новца и нешто пића. Поглавице и породични савјети пресуђује у међуплменским сукобима, а грађанске и кривичне парнице рјешава суд.

Основне карактеристике народа Ибо из зоне шума су: "Основна друштвена јединица је село које насељава скуп патрилинеаре родбине у индивидуалним групама. Свака група може да се састоји од мушкарца, његових жена и деце, његове мајке удовице и његове млађе браће и сестара. Домаћинство има земљу на територији села. Домаћин одређује шта ће да се ради, а заузврат сваком члану пружа заштиту и заступа га. Ипак, традиционални ауторитет домаћина и оца породице је подривен због хришћанства, савременог образовања и одласка млађих Ибоа, и мушкараца и жена, у градове. Туце или више села стварају 'групу - села' - традиционалну основу власти, која окупља око 5 000 људи".[417]

Нечујно пратећи шумску дивљач у Централној Африци живе ниски растом Пигмеји који су прилагођени условима живота у џунглама, ловећи дивље животиње и сакупљајући разноврсне плодове. Земљорадња им није била позната. Поштовали су стра-

[417] Исто, стр. 90.

шног духа Њенгија. У давним временима били су једини становници џунгле. Народ Банту се касније населио на тај начин што је помјерио ранија боравишта ловаца - сакупљача и проширио се ријечним коритом према југу кроз садашњи Габон, Конго и Заир и продро до руба јужне Африке. Овај народ је сјечом шума и паљењем добијао плодно тло и гајио усјеве. Данас долази до масовне сјече шума и крчења џунгле, чиме је угрожен пигмејски начин живота који се полако гаси. Централна Африка је својим највећим дијелом остала ненасељена. Становништво у њој се бави пољопривредом, риболовом, ловом и шумарством.

Ратнички расположене Бембе су становници Централне Африке који имају разрађен и централизован друштвени систем који своје устројство вуче из краљевине Луба у сусједном Конгу. Користећи традиционалне моћне реликвије они изводе обредни сексуални чин. На тај начин се ослобађају енергије за добробит своје земље и народа. Уколико се ово не би проводило, дошло би до ишчезавања благостања. И монарх се бринуо чак у поодмаклим годинама да снага земље не би с њим отишла у гроб.

Португалци су запосјели унутрашњост данашње Анголе, а остатак Централне Африке налази се под доминацијом Белгије, Француске, Њемачке, Британије и Шпаније.

Источна Африка обухвата зараван гдје су живјели човјекови прадавни преци, а у саванама се налазило мноштво дивљачи. Масаји су потомци моћних краљевина, мирно напасају своја стада и гаје љетину. Ова друштва су космополитска, писмена, заједница посједују од давнина урбану културу живљења. Потомци и насљедници су веома старе арапске трговине робљем и слоновачом.

Прије колонијалног освајања и западне и источне границе Африке биле су обиљежене сложенијим политичким системима него што је то био случај у средишту. Традиционалне краљевине Банту постојала су на западу у које су спадали Ганда, Ниоро, Торо Руанда и Рунди, Између тих краљевина и сложених поморских друштава с источне стране живе народи чије је основно обиљежје недостатак централизоване власти. Старији људи сједе у савјетима, одлучују о политици и мире завађена племена и народе. Овакви обичаји и непостојање аристократије сврстава ове народе у

традиционално напредније и веће демократе.[418] Досељеници са Индијског потконтинента су успјели да формирају своје заједнице у Кенији, Уганди и Танзанији. Насеља бијелаца су углавном везана за Кенију и Мозамбик. Морони су били ратници без рата и регулаторна војска код Масаија.

Масаји из Кеније и Танзаније су били сточари и присиљени да мијењају мјеста боравишта у потрази за пашом. Сви становници су поштовали једног пророка и имали иста права приступа свим изворима на обиљеженој територији. Систем Масаја био је везан за године и карактеристичан за многе сточаре у источној Африци и подразумијевао је формалне обреде посвећивања. Они су посједовали систем насеља са боговима за ратнике и од њих су одвојенео Морони живјели и хранили се. Жене су унутар ограда подизале колибе, а средишњи простор је био намијењен за стоку. Глава домаћинства је имао колибе жена окружене капијама према старјешинству. Масаји одолијевају савременом начину живота и конзервативно живе у удаљеним и слабо насељеним областима. Код њих се једва уочавају промјене у начину живота, привређивању и култури.

Југ Африке обухвата земље сунца, богате и разноврсне флоре и фауне, изванредне услове за испашу и убир љетине, те налазишта злата, дијаманата и осталих драгоцјених метала и минерала. За ове просторе су се отимале многе земље па су у историји били поприште сукоба и крвопролића.

Високе заравни јужне Африке пресијецају ријеке Орање, Лимпопо и Замбези. Рубни дио пространог паноа познат је под називом Велика косина и окружује јужну Африку и достиже висине преко 3 000м у краљевини Лесото. Утицај средоземне климе је изражен око Кептауна на југозападу. Намибијска пустиња и Калахари су најбезводнији предјели у читавом свијету. Јужна Африка обухвата Јужноафричку Републику, Намибију, Зимбабве (раније Родезију), Боцвану, Лесото, Свазиленд и још неке просторе. Старосједиоци Африке су Бушмани и Хотентоти, а њихови потомци су сточари Нама из Намибије и племена Сан (Бушмани) који још и данас живе као ловци - сакупљачи у полусувим дијеловима пустиње Калхари. За старосједилачка племена је карактеристично:

[418] Исто, стр. 96.

"Домороци у унутрашњости су најприје добро прихватили и дали им земљу за пашњаке и обраду. Заједничка одлика многих јужноафричких друштвених устројстава, била је власт неког мањег клана или експлоатација је увек била обуздавана."[419] До сукоба је долазило кад су бијелци постали нови господари и почели да игноришу традицију држања црначког становништва па су тврдили да су власници, а заборављали су да им је земља уступљена на заједничко коришћење. И код ових племенских народа колиба поглавице је била окружена колибама његових жена.

Домородачким народима јужне Африке немилосрдни колонизатори су уништили привредни, културни и друштвени живот и многа њихова традиционална обиљежја. У Јужноафричкој Републици влада политика апартхејда и насилно наметање мигрантског рада. У неким дијеловима јужне Африке преовлађују чланови одређених етничких групација које су успјеле да одрже неке традиционалне институције, мада у измијењеним облицима. Добар примјер за овакву тврдњу су Венде које живе на сјеверној граници јужноафричке територије.

Рог или сјевероисток Африке представља област из које су стизали измирна и тамјан за египатске фараоне. То је мјесто на којем су се сусретале и мијешале културе Африке, Европе и Средњег истока, затим укрштала стара насљеђа. Пустињски народи који насељавају то узаврело подучје сусрећу се са низвјесношћу живота због недостатка воде и честих ратовања. Вјечито влада нетрпељивост и напрегнутост које су на ивици рата између муслиманских сточара и хришћанских земљорадника.

Сомалијски пастирски номади гаје домаће животиње и обезбјеђују месо и млијеко за исхрану. За ове производе у размјени добијају шећер, чај, одјећу и другу робу. Ови номади подижу привремена насеља око извора воде или разапињу шаторе који се прекривају кожама. За вријеме суша они су код извора, а у кишним периодима лутају одвојено по великим пространствима. Млади људи који су способни и јаки брину о камилама. Они се одмећу неколико дана хода удаљени од ожењених мушкараца, њихових жена, кћери и млађе дјеце. Из овог је видљива улога жене код Сомалаца. Заступљено је патрилинеарно подаништво и

[419] Исто, стр. 100.

јасан договор о одбрани. Знало се десити да мање групе организују султанате, али се заједничка политика одређује учешћем представника свих група. Жене су по традиционалним исламским законима искључене из скупштина, али је њихов неформални утичај био велик. Жене су чувале стада оваца или коза и уживале слободу кретања и независност. У градским срединама оне живе скучено ако не раде па су изложене депресији која се тумачи као "опсједнутост духовима". Кад муж узме другу жену, ситуација постаје компликована. Дужан је да издржава и често "лијечи" прву жену, а ту је и нова коју треба уздржавати.

Поезија коју су писали сомалијски номади је велике умјетничке вриједности па се одржавају поетска такмичења. Пјесме ових номада су својеврстан облик политичке полемике па је пјесништво и говорништво на високој цијени. Номадске заједнице почињу да се распадају и да се њихови чланови запошљавају у Сомалијској Арабији и сусједним земљама.

Хришћански земљорадници у Етиопији живе у нешто бољим кућама које су округле и саграђене од блата. Посједују хијерархијски систем организације друштвеног живота.

Афрички вјерски пантеон састоји се од духова, тотема, божанстава, митских бића, вјештица и чудовишта, легендарних појава, пророчишта и прорицања, тајанствених и магичних бића, тајних друштава и улоге предака у религиозном животу, те басни о животињама које имају религиозну тенденцију.

Бог је врховно биће код Африканаца и најмоћнији од свих светих, великих и узвишених сила. Он је најјачи и у себи носи живот и моћ и извор је свему што постоји и оном што је недокучиво и невидљиво. Из њега све црпи животну енергију; он напаја, спасава, заштићује и даје снагу, вјеру, наду, љубав и смисао постојања. Афрички племенски народи, скоро без изузетка, вјерује у врховно божанско биће. То се односи и на оне етничке заједнице које су под пресудним утицајем ислама и хришћанства. Афричком човјеку су иманентне изворне идеје о једном Богу као врховном лицу. У свијету се одвија непрестано дјеловање једних сила на друге, а човјек покушава да буде у сагласности с њима. Бог је највиши и он је творац свега и даје снагу и наду онима који га призивају и позивају се на њега. Надискуствена моћ приписује се занчајним људима, ближим и даљим прецима, нарочито оним

прецима који су оснивачи рода и о њему се свесрдно брину. Упрошћено приказивање афричких религија могуће је на овај начин: "Афричке религије могуће је поједностављено приказати као трокут. На његовом врху је Творац, а на бочним странама друге божанске силе и преци. База трокута представљају ниже силе којима се баве медицина и магија. Људи су у средини и пазе да живе у хармонији са снагама које управљају животом обитељи и радом. У неким животињама крију се моћи којих се треба прибојавати и нужно је улагати труд да се укроте. Чак је привидно и неорганска природа жива и може постати оруђем силе."[420] Ипак, се не може заобићи свеприсутно увјерење највећег броја афричких племенских заједница да у средишту предоџбе о Богу стоји често свемоћан Створитељ и Свевишњи који се може објавити у природним појавама као киша, муња, грмљавина или се може приказати у обличју Сунца на небу. Код племена Ашанти у Гани Свевишњи Бог се зове Њијаме (Нуаме), док племе Јоруба врховно божанство називају Олорун; за поједине етничке заједнице божанства постају апстрактна и безлична, у њима пребивају све ствари. Ово највише божанство је карактеристично по томе што нема готово ниједног култа и не прима никакве жртвене приносе нити молитве. "У митовима се та чињеница образлаже вјеровањем да се Свевишњи, завршивши стварање свијета, сасвим повукао из свијета и више се није бринуо за њега, препустивши бригу за природу и човјека другим, нижим боговима. Ова божанства и духови нижег ранга уживају често највише култно штовање, будући да они посредују између људи и недостижно удаљеног Свевишњег Бога на небу. Жртве које се њима приносе састоје се у правилу од коза или кокошки, те пива од јечма у жртви љеваници. Као што су бројни облици штовања разних божанстава и духова, бројне су предоџбе о душама и оностраности. Најчешћа је предоџба о сјени душе која даље егзистира у земљи смрти, у неком грму, далеко на западу."[421]

И поред свега што смо навели, можемо да се запитамо због чега људи славе и уважавју многе духове а не само једног бога. Један од могућих одговора био би да се није смјела запоставити ниједна сила која би могла имати моћ над њиховим животом, као

[420] Афричка митологија, Отокар Кершовани, Опатија, 1987, стр. 13
[421] Религијски лексикон, Моста, Загреб, 1999, стр. 7 - 8.

што се нису клањали и поштовали само једног старјешину или достојанствено лице. Један од многих разлога је и прича племена Менаде из Сијера Леоне да се испочетка људи нису молили. Навраћали су код Творца са ситним жалбама и приговорима. Бог је размишљао на који начин би могао људима објавити своју вољу. Створио је планину која је могла да разговара са људима и био увјерен да ће они, саслушати њен глас, придржавати се наредби и упута, чути и разумјети божански говор, поруке и законе. Раширено је било вјеровање у духове олује, земље, воћа, кишотворце и остале духовне појаве и привиђења, пророке и маге.

Мит који је присутан у свим дијеловима афричког континента говоре о Богу који је напустио Земљу. По предању Бог је у почетку живио на Земљи, али је био крајње незадовољан човјековом послушношћу, понашањем и односом према Богу и његовим створењима. Отишао је на небо и тиме је нестало блиске везе између Бога и човјека.

Сви афрички народи његују предања о прецима и спомињу их у митовима о Богу и у историјским легендама. Племе Зулу у Јужној Африци говори да су се први људи, и то мушкарац и жена у пару, појавили из трске. Слично мишљење имају и Тонге из Мозамбика, а племенски народ Хереро из Намибије увјерен је да су се преци појавили из једног дрвета за које се вјерује да још увијек расте негдје у степи. Легенда коју његујуе племе Ашанти из Гане о поријеклу првих људи садржи митска предања по којима се они стигли из рупе на тлу. На површину земље су изашли седморица мушкараца, неколико жена, пас и леопард.

Приче о постанку су веома честе код стаовништва Африке и вежу се за древна времена. Поменути Ашанти казују да су један мушкарац и жена сишли с неба, док се други пар појавио из земље. Господар неба је са својих висина спустио неотровну змију питона која се настанила у ријеци. У почетку парови нису имали дјеце, нису имали осјећања и жудње, нити су били упућени како долази до зачећа и рађања. Питон је научио парове како да добију потомство. Наредио је да се лицем окрену један према другоме, пошкропио њихове трбухе водом, изговорио ријечи "кус - кус" које се и данас употребљавају у ритуалима. Након тога парови су легли у постељу, жене су успјеле да затрудне и добију дјецу. Рођена дјеца су у свом тијелу посједовала дух ријеке у којој је боравио питон.

Отада је овај гмизавац заштитник клана и за људе из племена и данас табу. Забрањено је да се убија, а у случају да се нађе мртав, покрива се бијелом иловачом и сахрањује обредом сличним за људе.

У цијелој Африци присутне су приче у којима је садржано вјеровање о неприродности умирања. Племенске заједнице су сигурне да приликом стварања свијета и првих људи смрти није било. Смрт је стигла на земљу нечијом грешком, најчешће једне од животиња. За прекршај и кривицу највећу одговорност сносе пас или камелеон. Тиме је човјек постао коначан, а умирање стални пратилац људског рода. Представа о загробном животу такође постоји код Африканаца: "У посљедњој причи спомињана је земља мртвих, а у миту о Кинту говорило се о небеском свијету. Многе приповијести говоре о путовању у свијет мртвих, понекад у земљину утробу, а каткад на небо. Мбунде из Анголе причају о краљу Китамби коме је умрла прва жена. Краљ се толико ражалостио да се одлучио на доживотно туговање, тражећи од цијелог народа да му се придружи."[422]

Вјеровање у магију општеприхваћено је на афичком континенту, а исто тако и страх од врађбина. Магијске радње, чаролије, многи обреди и ритуали су свакодневница у Африци. Уз музику и занос до транса изводе се плесови, обредне церемоније с убрзаним ритмом и у таквим колектиним свечаностима учествује читаво племе или више мањих племенских заједница на разним мјестима. Славе су племенски и породични празаници; умилостивљују се божанства и духови, захтијева киша, добар род, напредак у породици, пословима, успјех у лијечењу, земљорадњи, лову, гајењу стоке и одвијају се свечаности у поводу многих других празника и празновјерица.

Чаробњаштво вуче своје коријене из прошлости па му се посвећује нарочита пажња: "Међу народима из прашуме чаробњаштво се све више шири, умјесто да опада, јер Африканци настоје да сачувају своје старо празновјерје и вјерске облике пред западњачким утицајем, који разбија племена и уништава многе њихове обичаје."[423]

---

[422] Афричка митологија, Отокар Кершовани, Опатија, 1987, стр. 67.
[423] John Gunther: Непозната Африка, Зора, Загреб, 1966, стр, 200.

Већина Африканаца упражњава локалне традиционалне религиозне обичаје. Има на стотине тих локалних религија, зависно од тога шта које племе или етничка групација вјерују и на који начин то чини, премда постоји много заједничког код свих етничких заједница. Све религије објашњавају како је постао универзум, садрже сјећање на претке, обреде везане за смрт и погребне свечаности, уче шта је добро и зло, затим регулушу односе између човјека и природе, између старијих и млађих и на који начин људи могу да се спасе, да имају угодан живот и избјегну страдања и несреће. Бог је врховно биће и помаже, као и добри духови, да се спасе од смрти.

Поред традиционалних афричких религија, значајно мјесто заузима ислам, потом долази хришћанство, већина је католика или протестаната, али има и припадника православне вјере.

Афричка филозофија садржи посебну синтезу, односно мјешавину мита и стварности умјесто класичне формуле. Изражава се сумња да ли она постоји и уколико се пође од констатације да постоји стиже се до тога да треба дати одговор шта она обухвата. Разјашњење поменутих дилема и проблема гласи: "Не питам се постоји ли она - је ли мит или збиља. Тврдим да она јест, једнако и на исти начин као и све филозофије свијета: у облику литературе. Узмимо у обзир ту знамениту чињеницу, намјерно прешућену, чињеницу што су је потиснули сами они који је производе и који, производећи је, мисле да кроз њу само поново успостављају већ од раније постојећу мисао. Кроз њу: кроз ништа транспарентног дискурса, флуидног етера без супстанције, којему би једина функција требала бити да покаже. Полазим од хипотезе да то потискивање не може бити безазлено: непрепознавање дискурса у њему самоме смјера тому да прикрије његову сталну свеприсутност, његов грчевит напор да једну фикцију усидри у стварноме. То је брисање стидљивог текста који сам за себе мисли да је нестварна транспаренција и који, у крајњој линији, тврди за себе да не постоји, истовремено захтијевајући за свој предмет (афричку псеудофилозофију) повластицу вјечног постојања мимо сваку изричиту формулацију."[424] Заступљена су и вулгарна поимања афричке

[424] Paulin Hountodji: О "афричкој филозофији", Школска књига, Загреб, 1983, стр. 33.

филозофије, гдје се не открива прави смисао и суштина афричког филозофирања.

Јасно је да је у својим вишим фазама подјеле филозофија у становитом смислу метафилозофија и да се она може развијати уколико промишља властиту историју, да се сваки нови мислилац мора, у извјесном смислу, надахњивати и инспирисати учењима претходника, али и својих савременика како би продубио или одбацио постојећу филозофску баштину свога времена. Не може се стога тврдити да метафилозофија не значи филозофско искоришћавање ванфилозофских чињеница, ни произвољно тумачење друштвених чињеница које саме по себи немају никакве везе са филозофијом. Метафилозофија садржи филозофска размишљања о дискурсима који су филозофски. За етнофилозофију може се рећи да жели описати имплицитно и неуобличено виђење свијета које постоји само у имагинацији антрополога. Оваквим разматрањима долазимо до сазнања да је етнофилозофија нека врста предфилозофије која се погрешно сматра метафилозофијом. Афричка филозофија заиста постији, али у нешто другачијем смислу. Она се јавља као литература коју стварају Африканци, а која обухвата филозофске проблеме. Овдје су ограничења само на реафирмацију чињеница постојања те литературе као филозофске литературе, а занемарују се сва питања о њеној вриједности и увјерљивости. Из тога произлази да су се разоткриле митолошке претпоставке на којима се темељи филозофија које су спречавале сваку помисао о њеном властитом статусу. Недвојбено је да филозофија постоји као одређени облик филозофске литературе која припада историји афричке књижевности уопште, али стоји чињеница да је мистифицирана и мистификаторска. Уз комплексу ових разматрања још важније је истаћи да афричкој филозофској литератури припадају и филозофски радови Африканаца који не вјерују у мит колективне филозофије и који оваква становишта чак одбацују. На посве нови начин се дефинише афричка филозофија и то као мјерило о афричком одређењу те филозофије и не заснива се више на посебности садржаја, већ на географској припадности аутора.

У овако кратком прилазу феномену афричке филзофије, могу се поставити и одређене дилеме и недоумице: "Више дакле нема сумње у то да афричка филозофија постоји премда у смислу друкчијем од онога на који су нас нучили антрополози. Она постоји

као посебан облик знаствене литературе. Наравно, пошто смо то утврдили, ипак остају бројна питања. Примјерице, како разликовати филозофијску литературу од других облика знанствене литературе, као што су математичка, физикална, биологијска, лингвистичка, социологијска, итд., јер се те дисциплине развијају као одређени облици литературе? Другим ријечима, што је посебан предмет филозофије као предмета проучавања? Опћенитије, каква је веза између знанствене и не-знанствене литературе (примјерице умјетничке) и поради чега морамо филозофијску литературу укључити у прву, а не другу?"[425]

Упркос свему, може се признати постојање филозофске литературе. Она представља озбиљне и слободне расправе самих афричких филозофа које се разликују од пуког збира списа и литературе намијењене широком кругу читалаца у којој је присутно тобожње афричко 'виђење свијета'.

Африканци су, слично свим другим народима у историји човјечанства, имали своја религиозана вјеровања. Нека од њих су се налазила у сфери филозофије и бавила су се размишљањима о исходишту свих ствари, те смислу и сврси живота, о смрти и настојању да се она превлада. Многи митови су једна врста малих филозофских парабола. Религиозни живот у афричким племенима најјасније се очитавао и испољавао у ритуалима, приношењем жртава, пјевању пјесама и многим другим обичајима и обредима. Стога се за афричке изреке, митове и легенде може изрећи сљедећи суд: "Мудре изреке и митови изражавају радост живљења и дјеловања. То је свјетоназор који афирмише и сматра га лијепим унаточ могућим патњама. Човјек треба да ужива у вођењу љубави, а дјецу да доживљава као дар с неба. Обитељ се затвара у уски круг: уз родитеље и дјецу једнако су важни и блиски дједови, тетке, стричеви, нећаци. Стари су људи изузетно поштују и о њима се води брига. Молитва помаже очувању другог живота и стјецања здравља."[426]

[425] Исто, стр. 48.
[426] Исто, стр. 13.

Унутар афричке заједнице важио је морал као начин човјековог понашања, као и помагање и наношење зла сусједу. То је борба сила које су подложне богу па је он посљедњи судац о човјековим поступцима према божанству, природи, другим људима из ближе и даље околине. У људима лежи снага којом могу да убију своје сусједе или да им нанесу велико зло, али је не смију злоупотријебити и заборавити да су дјеца божја која пред Богом одговарају за своје поступке. Снага, животна енергија и динамизам су у сврси помоћи човјеку само ако служе да умилостиве Бога и добре духове. У читавој афричкој митологији, религији и етици заступљено је прожимање духовних и материјалних садржаја и настојање да добро побиједи зло, да влада хармонија, сарадња, љубав, колективно доживљавање среће и отпор према страдању од опасних и дрских људи и природне стихије.

У данашње вријеме смо суочени са све већом потребом за новом етиком, новим средствима хуманизације човјека у друштву, за новом цивилизацијом или да доживимо апокалипсу. Међутим, у многим дијеловима свијета сусрећемо се са релативно примитивним, али морално чврстим етничким заједницама које, упркос свим негативним утицајима савремене цивилизације успијевају да сачувају моралну чврстину, поштују традицију и претке и да се одупру неповољним трендовима који прије те човјеку, човјечанству и планети.

Примитивни племенски народи нису имали јаког друштвеног уређења. Њихова етика је била свјесно рестриктивна, јер је морала бити таква с обзиром на околности које су биле присутне, начин живљења и поимања човјека и живота, схватања природе, изолованост и живот у прашумама, саванама, на рубу пустиња и других скоро неприступачних предјела. Све је то резултирало технолошко сиромаштво, заосталост, неспособност развоја и остале негативне посљедице. Такво сиромаштво није било изражено у моралном и умјетничком погледу. Искуство афричких племена, њихова снага и динамизам били су покретачки импулс за унутрашњу напетост и креативност које су резултирале морално надахнутим врхунским умјетничким остварењима. Као свијест о границама могућег или допуштеног уродила је смислом за контролисану слободу најочитије изражену у њиховом плесу и експериментима у култури. Контролисану слободу ми данас, кад остајемо без морала

заједништва и блискости односа са другим људима и природом, тешко можемо замислити.

Повратак народним изворима и духу предака је евидентна на сваком кораку у Африци. Томе нас учи и мудрост: "Тражите коријење да бисте знали како цвате цвијеће и зрију плодови. Јер стабло не може расти, ако не пусти коријење у земљи која га храни" (Бираго Диоп.) Пјесма Дах предака од истог аутора изванредно лијепим стиховима упућује на то како зборе неумрли дуси предака:

Отвори своје ухо говору ствари,
послушај шта говоре
шиштав глас огња,
стакленасти глас воде
јецање шуме
и шапат саване -
то говоре неумрли дуси предака"[427]

Сва афричка друштва, упркос динамици промјена и кретања, знала су да одговоре на њих. Нарав њихове заједнице и цивилизације претпостављали су блиске односе и колективизам који су у одлучном смислу сужавали промјене. За њих је разлика између добра и зла у свакодневном, практичном, свеобухватном прихватању оног што је 'исправно и природно', као и одбацивању свега што представља зло и лоше поступке. Из таквих побуда и погледа потиче њигов конзервативизам. За овакво поимање разлике између добра и зла типично је племе Пондо у југоисточној Азији.

У посљедње вријеме ствари се мијењају и нека друштва постају мање успјешна од других. И кад год преседани нису могли успоставити равнотежу друштвеног живота, заједница се распадала или је правило ваљало измијенити. Проучавајући историју боље разумијемо механизме промјене који су проузроковали ширење великог броја контраста и противрјечности.

Не може се у потпуности тврдити и увијек научно фундирати, али су класе у социјалном смислу ријечи у Африци биле: висока, средња и нижа. Високу класу су чинили чланови краљевских породица, богати земљорадници, државни званичници, високи

[427] Никола Марчетић: Вољена Африка, Школска књига, Загреб, 1981, стр. 156.

црквени свештеници, официри и љекари. У средњу класу су спадали трговци, предузетници и занатлије. Нижа класа је била најбројнија и састојала се од неквалификованих радника, већина од њих је радила на једној врсти 'фарми'. У најтежем положају су били робови који нису припадали ни једној класи, а највише су се регрутовали из реда ратних заробљеника, насљедним положајем и стицањем разних других околности које су пратиле афричке етничке заједнице.

Афричка породица и односи у њој имали су типична обиљежја: "Отац је био 'глава куће'. Послије његове смрти то је постајао најстарији син. Жене су имале иста права као и мушкарци. Оне су могле да имају и да наслеђују властиту имовину, да купују и продају добра, да склапају уговоре, да захтевају развод брака. Краљеви су имали право да истовремено имају више жена. У многим случајевима краљева 'главна жена' била је члан краљевске фамилије, као и његове сестре и полусестре... Дјеца су се играла с луткама, шутирала кожне лопте, играла с мачкама, псима, мајмунима, птицама и магарицама. Окружена љубављу и пажњом, поштовала су родитеље и породична правила, обављајући одмалена разне домаће дужности."[428]

Васколики и бујан живот и све његове многобројне матице и рукавци текли су у складу са подјелом на три класе. Највећи број становништва је радио на плодном тлу богатих земљорадника, али и на малим властитим парцелама. Жетве су биле издашне и о томе је бринуо 'дародавац'. Нил је био света ријека и системом наводњавања обезбјеђивао становништву обиље хране. Највише су се производили: пшеница, јечам, пасуљ, лук, краставци, лубенице, диње и остали прехрамбени артикли. Спремале су се у Египту и другим плодним дијеловима Африке богате трпезе са мноштвом ђаконија и пића, али су недостајали ножеви, кашике и виљушке. Племена у тешко приступачним дијеловима Африке су била у тешком положају и једва су се одржавала у животу. Услови за лов, а посевбно сакупљање плодова били су изузетно сложени па су биле честе миграције и сукоби међу племенима.

Амбре су имале два основна правила у своме животу: бракови између потомака заједничког поријекла, тј. унутар села били

[428] Момчило Стефановић: Африка - сјај и тама, БМГ, Београд, 1999, стр. 80.

су забрањени, док је човјек дуговао помоћ рођацима своје мајке у другим селима, као и рођацима свога оца у властитом селу, а очекивао је помоћ и од њих. Посредством сродничких односа држало се на окупу друштво, везивало за село и земљу, обезбјеђивала свеобухватна кохезија и сродствени систем 'мајчине браће и сестриних синова'. "Много се 'малих друштава', изгледа, снашло у све већим протурјечјима између лојалности сустава сродништва и добробити заједнице. Многа од њих почела су прије десет стољећа, а понекад и прије, бирати поглавице које су добијале све већу моћ. Повијест институције поглавица у ствари је повијест напора да се разријеши проблем јединства на континенту гдје се сматрало да разједињеност унутар заједнице којој се популација полако повећавала, и у којој се заоштравала конкуренција за добру земљу или трговину захтијева све већу цјелину".[429]

[429] Basil Davidson: Геније Африке, Стварност, Загреб, 1969, стр. 62.

Тамо гдје није постојала институција поглавице с централизованом влашћу, покушало се то остварити другим техникама интеграције. Код Нумера из јужног Судана сусреће се образац који је у извјесном смислу сличан моделу Амба.

Ваља увијек имати на уму да се у друштву, независно од степена успјешности и брзине којом се мијењало, градили међуљудски односи у моралном смислу личних веза. Ти међуљудски односи, по извјештајима добро упућених судионика из сјеверне Гане, изражавали су се у моралним поимањима или аксиомима "укоријењеним у непосредно искуство о нужности међузависности људи у друштву". Добро појединца зависило је од добра заједнице, а не обрнуто. Из овог се може констатовати да је морални поредак био изразито колективан.

Из свега поменутог произлазила је стабилност, самосталност, вјера у себе у суочењу с искушењима и невољама. Према талијанском опису сјеверне Анголе из 1680-тих година стоји: "Ти људи с освратном дрскошћу сматрају себе за најизврсније људе на свијету, и ништа их не може увјерити у супротно. Они мисле... не само да је њихова земља највећа на свијету већ и да је најсретнија и најљепша."[430] У случају да други нису мислили овако, ипак су се слагали са изнесеним констатацијама. Тешко су примали ванъске утицаје и кад су се увјерили у предности технолошког прогреса. Мисионарима је било тешко да их у било шта увјере.

У већини афричких племена, односно у огромном броју, права и обавезе појединаца дио су корпоративних права и обавеза, тако да је присутна и посебно "наглашена солидарност цјелине на рачун индивидуалних приватних интереса". Принцип добра код Африканаца односио се на добробит заједнице, а принцип зла функционисао обрнуто. Да бисмо шире и дубље познавали морални поредак етничких заједница у Африци, ваља познавати специфично устројство структуралне апстракције лозе, добне скупине, начин стицања материјалних добара за живот, неке традиционалне одлике и остале елементе ових заједница. Морални поредак је постојао у друштвима овог типа и онда када је изгледало да га нема.

---

[430] Исто, стр. 62 - 63.

Венде из Трансваала је једно од многих племена које је сматрало да је предбрачно сексуално искуство морално, ту у друштвеном смислу вриједно и потребно, али под условом да за посљедицу нема зачећа. Међутим, била су присутна строга одвраћања од предбрачног зачећа. Због тога што дјеца невјенчаних родитеља представљају велики проблем за заједницу, јер је у питању коме треба припасти дијете из предбрачних сексуалних односа. Код јужних Бантуа таква незаконитост је погађала родитеље, док то није био случај са потомцима. Венде су поучавале младиће и дјевојке "стварном животу" и на тај начин их упућивали на ограничен облик слободе прије брака. Код поменутих Венда повученост дјевојке и везаност за мајку се сматрала недостатком и говорило се да се она боји мушкарца и оклијева. Кад дјевојка одрасте, нормално је да она има мушкарца и неопходно је, унутар одређених граница, да води љубав с њим.

Племе Зулу је вјеровало да ће "непридржавање моралних норми у вези са сполношћу проузроковати зло које ће стићи заједницу" па су разрадили одговарајуће обичаје који су се односили на младе прије ступања у брак. Циљ њихових упута и предострожности односио се на "комбиновање одлагања вјенчања са снажним нагласком на дјевичанству прије вјенчања".

Полни морал, као и сваки други, био је промишљено селективан и у њему се одржавало специфично сродствено устројство. Правила колико и сродствене структуре, су играле важну улогу. Била су позната друштва у којима се лоза рачуна по мајци и гдје браћа по мајци у јавној служби и у насљедству постају важнија од очева. Такође су постојала друштва у којим се лоза рачуна по оцу, по браћи по оцу.

Осврћући се на традицију и касније збивања, могао би се изрећи суд о афричкој жени: "Афричка жена је по свему, и изгледом и ставом, веома сензуална, путена. Она то не крије, напротив, показује, саопштава и очима. Она се не стиди ни те своје лепоте и вредности. И доказује их штедро кад воли, а то уме. И да буде верна, докле год може, а то је дуго, чак и да прашта неверства мушкарца, без обзира што због тога тешко и болно пати... Предаје се у загрљају сва, свим срцем. Једном речју, веома топле крви, топлије него у белих жена, можда због климе, њене отворености,

једноставности, непатворености, неспремности да се лажно претвара да би 'тврдила пазар', и много чега другог, ко ће знати!

Оно што је специфично је интима афричке жене о којој се веома тешко говори и са својим другама, интима коју ваља поштовати, не откривати је олако."[431]

Сродствене структуре у Африци се творе по јединственом моделу с локалним варијацијама. Праву заједницу код Tallensija представљао је род који се састојао из двију и више максималних лоза. У том је друштву по његовом саставу произлазило да су мушкарци важнији. Жене су се сходно моралним нормама морале удавати изван своје лозе и обично су живјеле далеко од својих мушких рођака.

Већина афичких друштава била је попут племена Лози из западне Замбије који су се бојали да некоме дадну власт, чак када је у питању и заштитна власт. Они су имали увјерење да кад човјек једном дође на власт да ће се дићи против "оних за које се мора бринути". Друштво које је имало поглавице и краљеве ријетко се лишавало права на свргавање, барем до XIX вијека.

У афричким племенима строго се поштовала организација традиционалног живота: "Сапети својом структуром заједнице, морално санкциониране контроле и протутеже, Tallensisi су држали да је гријех подстицати рат, јер би рат могао опасно угрозити њихову равнотежу. Рат може с времена на вријеме бити неизбјежан, но они га нису одобравали јер је након могуће непосредне добити неријетко услиједио губитак. 'До рата је долазило кад би чланови неког рода нанијели тешко зло (примјерице убојство) чланицама неког другог рода од кога је њихов одвојен друштвеним препрекама много јачим од свих веза које их повезују.' Насилни се чин унутар неке групације могао искупити накнадом у складу с правима. Изван групације такав чин изазива одмазду која није предвиђена правилима. Тако рат није био 'политичко средство', већ чин одмазде. Његов чин је био казна, а не освајање."[432]

Концепт заједнице у Африци био је много више него пуки политички изум ограничен на међуљудске односе у било којем времену. Да је био само то тешко би одолио човјековој тежњи за

[431] Момчило Стефановић: Африка - сјај и тама, БМГ, Београд, 1999, стр. 71.
[432] Basil Davidson: Геније Африке, Стварност, Загреб, 1969, стр. 67.

влашћу и повластицама. Био је много више од тога и дубоко укоријењен у свијести племена како је њихово друштвао настало и помоћу каква се права оно може одржати. Ту се опет суочавамо с односом између предака и живих људи, што живим осигурава њихова права, као и с везом предака са земљом. Права живих заснивала су се на вези с прецима и она су се схватала идеално као баштина 'погодбе' између предака и Духа земље, биљежи Дејвидсон.

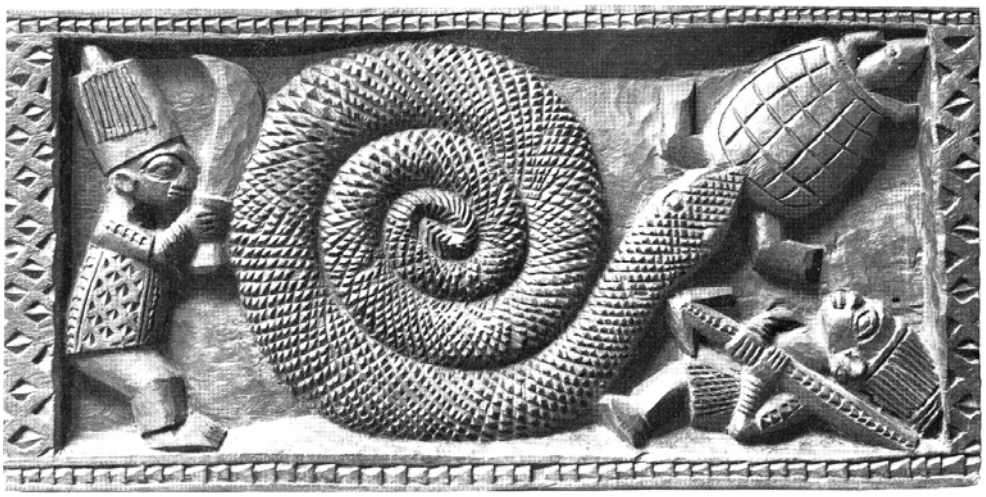

У Африци су до изражаја долазили поглавице и свештеници, али ни једни ни други нису имали сву политичку власт. За поглавице се мислило да представљају претке који су "дошли у земљу", а свештеници су говорили да су у име оних који су ту већ били. Између те двије скупине дошљака и старосједиоца успостављена је чврста веза како би и једни и други "заувијек живјели у слози једни поред других". Многа племена вјерују да заједничко добро читавог пемена зависи о свесрдној ритуалној сарадњи поглавица и свештеника, јер та сарадња мора бити слична сарадња жене и мужа.

За већину афричких племена карактеристично је да нису блудила у магли мистицизма. У односу према животу и свијету она су била сељачки практична. Однос према добру и злу произилазио је из констатационалне везе која их је повезивала и заједничком

схватању среће и несреће, као и остале опасности и повољних ситуација за читаву заједницу.

Што се тиче одређених казни, оне су биле присутне у заједницама и односиле су се на прекршиоце, као на примјер: "У Јужној Африци тјелесне су казне биле установљене за извјесне врсте злочина већ одавно. Провалници се, на примјер, линчују, ако су по други пут суђени за исту кривицу." По афричким етичким мјерилима клевета пече јаче од жеравице.

Не можемо се отети утиску о тежини живљења у Африци: "У Африци тече васколики живот, најчешће сиромашки, тежак и претежак, ређе бољи и срећнији. Али све више пупи и цвета - он је жеља велика и оних првих, сиромашних и неповрат, никад, оних других, богатијих. Најмање је - супербогаташа, мада их има, о - хо, и на највишем светском нивоу. Највише првих, пуких сиромаха, које од немилоште зову, 'фармама'. То им је сан. Најчешћe копају мотикама; још многе оранице преврће дрвено рало..."[433]

Бубњи су у Африци повезани између себе и као да одзвања: там-там. Талбаси и звечке обучене у масу ђинђува. Лица премазана бојама, главе окићене перјем, ресама и мноштвом украса. Тијело често тетовирано и остала обиљежја. Сламне ресе око бедара и на ногама. Маске од дивног, полираног црног дрвета. Одједном све загрми и проломи се бјесомучни плес. Схвати се да је потребна жртва. Иначе, неће бити лова, звјери ће клати козе, стријеле ће скретати с пута, пантери могу да угрозе људе, болест ће насрнути на колибе.

У духу еколошке етике стаје у дневник: "Хеј, људи, никад не узнемиравајте афричку, рајску, природну средину! Биће вам, можда, потребна као једини спас и исцељење после, не дај боже - нуклеарне 'галаме' Трећег светског рата!"[434]

На питањима области стваралаштва ломе се европско - свјетска копља. Расправља се да ли је Африка континент без прошлости, без историје, и без своје културе и умјетности, филозофије и науке. Спор је и око тога да ли она има аутохтони израз или ће то доћи у перспективи. Африка је у различитим областима стваралаштва имала своје представнике врло рано, али су још многе

[433] Момчило Стефановић: Африка - сјај и тама, БМГ, Београд, 1999, стр. 53.
[434] Исто, стр. 384.

области духовног стварања довољно неистражене, а исто тако квалитетни коментари умјетничког стварања често изостају.

Најстарија афричка књижевност је египатска и успон доживљава између 3000. и 2000. године п.н.е. Она је утицала на цивилизације и књижевности које се даље развијају: нубијску, кушитску, а мање на етиопејско - сабејску. Наводи се да кушитска, нубијска и аксумска култура постају хришћанске између IV и VI вијека. Користи се коптско писмо, а развој књижевности везан је за превођење Библије. Класична средњовјековна етиопијска књижевност писана је на црквеном језику, док је писање на амхарском језику почело у XIV вијеку.

У Римској Африци (II вијек п.н.е.), послије разарања Картагине развијала се римска књижевност и то углавном хронике и путописи.

Арапска књижевност у Африци јавља се у VIII и IX вијеку, а најинтензивнији развој доживљава у XI и XII вијеку.

У дословном смислу ријечи арапска књижевност се односи на књижевност тзв. црне Африке која се протеже на области јужно од Сахаре. Ово подручје насељавају црначки народи (Банту, Нилоти, Паранилоти и други.) Нешто касније долази до већег развоја књижевности у западној Африци. Ова књижевност је била усмена све до 19. и почетка 20. вијека.

Напокон савремени писци афричке књижевности претежно се служе енглеским, француским и португалским језиком. Скоро читава неоафричка књижевност је ангажована.

У својој поеми Молитва за мир предсједник Сенегала Леополд Сенгор каже:

"Господе Боже, опрости белој Европи!
А истина је, Господе, да је за време
четири столећа светлости бацила силину и лавеж
својих ловачких паса на моје земље. "

Пјесмом Отари сузе, Африко Бернард Бинлин Дадие скоро у виду молитве упућује поздрав, љубав и жељу Африци да јој се врате дјеца из вихора, олуја и лутања:

"Отари сузе, Африко!
Ми смо се напили са свих врела
неуспјеха и славе:
Наша су чула сада отворена
сјају твоје љепоте,
мирису твојих шума,
чвору твојих вода,
јаснођи твога неба."

И пјесник Патрис Лумумба у пјесми Свитање у срцу Африке износи дражи и љепоте непрегледних пространстава:

"Хиљаду година ти си мој црни брате
био радна животиња;
Твој пепео су разносили сви ветрови овог
континента.
Ти, који си некад зидао вечне пирамиде,
у којима
Твоји тлачитељи снивају вечни сан, био си
Роб за продају."

Афричка естетика има своје посебне одлике. Она је настала у сусрету човјека са природом и жељом да све овјековјечи. Црни човјек има велико срце, дубоко осјећа и далеко види. Леополд Сенгар у свом спису Негроафричка естетика запажа: "Често је већ речено да је Црнац човјек природе. Он живи вијековима са земљом и од земље, у козмосу и кроз њега. Он је чулно биће, отворених осјетила, без посредника између субјекта и објекта, он је субјект и објект у исто вријеме.

Он је звуци, мириси, ритмови, облици и боје. Он осјећа више него што види: он себе осјећа. То он у себи самом, у свом тијелу прима и осјећа радијације и имитира све што постоји. До темеља уздрман, он одговара на позив и препушта се прелазећи из субјекта у објект, од мене до Тебе, на валовима Другога."

Забиљежено је да много вијекова прије него што су Европљани почели да откривају Африку олако се или намјерно тврдило да је она 'празна, без историје, цивилизације и културе'. На црном континенту је постојала умјетност у прадавна времена. У многим

пећинама су пронађени цртежи који говоре о умјетничкој снази афричког генија. Постоје тврдње неких историчара умјетности да су афрички цртежи претходили староегипатским.

Афричка је умјетност имала сврху да изазове догађаје. Човјек је цртао звијери како би их његове стријеле могле погодити. Иводио је обред како би изазвао кишу. Умјетности је била огранак магије, како су то стари Африканци представљали. Афричка умјетност је била ради живота и ужитка. Резбари, плесачи, цртачи, бубњари, скулптори и остали ствараоци посједовали су велику вјештину, умјеће, естетске критеријуме, истанчан укус, смисао за хармонију и остале умјетничке квалитете. Афричка игра с маскама не темељи се ни на каквим посебним моралним правилима и оне су биле изразито забавне нарави.

Шоно скулптуре су једно од чуда Африке. Оне су прави драгуљи у Зимбабвеу па се препоручује: "Ако волите скулптуре у камену, можете их се до миле воље нагледати широм Зимбабвеа, чиниће вам се да сте у њиховом највећем музеју на свету, у највећој клесарској радионици и то је чудо. После оних пра, прамајстора за птице у 'Великом Зимбабвеу' нико овде, према свим сазнањима, дуго није клесао у камену."[435]

Осјећај природе умјетности код примитивца има своје чари. Он у звјездану ноћ одлази лагано тихим куцањем дрвене дирке балафона. У сунчано побједничко јутро он озарен бије у бубањ занесен у тонове и ритам па се од његове дубоке пјесме размиче небо.

Стихови из пјесме О мајко Африко од Асафе Габре Мариам много говоре:

"Не чујеш ли мајко
Крике сирочади
Позлаћене земље
Не видиш ли, мајко
На твојој сопственој земљи
У твом сопственом дому
Шта учинише дивљаци
О мајко Африко!"

[435] Исто, стр. 201.

3. Вјеровања, обичаји и културно-историјске одлике домородачких племенских заједница Америке

Америка обухвата континентски и острвски простор између Арктичког архипелага на сјеверној хемисфери до Рта Хорн на јужној хемисфери. На темељу природно - географске подјеле разликује се Сјеверна, Средња и Јужна Америка. Друга подјела се заснива на социо-историјским критеријумима и на основу ње и с обзиром на карактер колонизације амерички континент се дијели на Англоамерику и Латинску Америку. Трећа подјела одржава сложену економску и политичко-географску стварност и са одређеним карактеристикама и специфичностима издиференцирала се подјела на Сјеверну Америку, Америчко средоземље и Јужну Америку, али најчешће се говори о Сјеверној и Јужној Америци. САД је суверена држава која обухвата 50 држава и један Федерални округ у Сјеверној Америци. Нови континент је добио своје име по талијанском поморцу Америгу Веспучију.

Раније смо говорили о становништву претколумбовске Америке, гдје смо обухватили цивилизације Јужне Америке, њихов начин живота, културу, религију и обичаје. Досељеници потичу већином из Европе и о њима је расправа заступљена у многим дијеловима књиге.

Становништво Сјеверне и Средње Америке је досељеничко и то бјелци, затим Индијанци, црнци, мулати и местици. Мијешање раса и етничка шароликост карактеристични су за америчке просторе.

Овдје ћемо указати на племенске народе Америке, првенствено Индијанце и њихова племена у Сјеверној, Средњој и Јужној Америци, затим на Западно - индијским острвима. У доба доласка Х. Колумба на овом простору живјело је 1 - 8 милиона Индијанаца с око 270 језика, а на свим подручјима Америке било је 6 - 60 милиона Индијанаца и говорило се око 550 језика. Кад су бијелци насељавали Америку, немилице су потискивали и уништавали Индијанце. Најпознатија индијанска племена била су: Апачи, Чироки, Чејени, Крик, Хопи, Навахо, Сијукси и Зуњи. Осим правих Индијанаца, постоје Мелези између Индијанаца и Европљана, Индијанаца и Црнаца, зимбоси и други.

Индијанско становништво је у опадању, изузетак чини племе Навахо које се у посљедњих сто година повећало. До доласка Европљана, Индијанци су постигли занчајан напредак у земљорадњи и сточарству, а бавили су се ловом и риболовом. Развили су значајну културу и имали посебан однос према природи, земљи, свијету и животу. Индијански резервати су крајеви у САД и Канади одређени искључиво за Индијанце потиснуте из атланских предјела САД досељавањем бјелаца. У периоду од XVI до XIX вијека Индијанци су највећим дијелом уништени на територији САД и Канаде. Америчке власти су у XIX вијеку силом или приволом досељавале преостала индијанска племена из источних области САД. Упоредо са смањењем и укидањем иднијанске територије, додјељивани су им резервати који су стално смањивани па се у 20. вијеку у предјелима насељеним индијанским становништвом јавио покрет за очување споменика индијанске културе.

Код сјеверноамеричких Индијанаца музика је у служби култа, лијечења, разних пјесама и игара. Употребљава се једна врста флауте приликом свирања и мушкарци имају већу улогу у музици од жена. Музика је једногласна и преноси се с кољена на кољено. Инструментариј обухвата флауте, звиждаљке, чегрталке и бубњеве. Музика јужноамеричких Индијанаца је под снажним шпанским утицајем.

Многи истраживачи америчке племенске религије, попут Тејлора, дефинисали су религију као вјеровање у духове и богове, док су функционалисти нагласак стављали на обреде и церемоније, занемарујући класични начин вјеровања.

Систем вјерских симбола у изворним племенским религијама Америке заснива се на овим темељима: "Религија се деломично састоји од низа концепција о свету које су изражене у симболима и симболичним формама. Ако се запитамо како се конституише поглед на свет једне религије, од којих елементарних јединица се састоји, како се те јединице дефинишу и добијају израз, и на који начин образују значењску целину, бићемо близу разумевања интелектуалне димензије, а можда чак и емоционалне димензије система симбола пристановника Америке. Компоненте које смо називали 'погледом на свет', обухватају концепте о времену и простору, теорије о пореклу и судбини народа и претпостав-

ке о људској природи, њиховим међусобним односима и месту у природи. Сви ови концепти се изражавају различитим симболичким медијима - језиком, игром, архитектуром итд."[436]

Код америчких домородаца схватање простора захтијева системе од два, четири, пет и седам елементарних јединица, при чему је правац примарна денотација. Обично су системи са двије елементарне јединице били у односу према одређеној природној појави, као што је то случај поимања 'узводно' и 'низводно' код племена Јурок у Калифорнији. Организација простора код племенских народа била је симболично изражавана на различите начине, а најчешће бојом и архитектонским облицима. Концепт времена је био често сложен код појединих племенских народа и неки истраживачи су предлагали термин 'хронотеизам', којим се изражава сва моћ и персонификација ове димензије, а основну јединицу система представљао је семантички комплекс "сунце - дан - вријеме".

Обред је комуникативни аспект понашања и сви обреди се састоје од успостављања веза. Учесници вјерског обреда су људи и духови, те свештена лица као посредници између њих. Парадигматски елементи погледа на свијет (систематско, симболични изрази времена и простора) дјеломично обезбјеђују структуру преко које се одвија комуникација сваког од вјерских обреда. Том приликом се користи језик и велики број других значењских система. У том смислу користе се и медији, као што су: боја, плес, маскирање, ритам, итд., они се не своде само на комункативну структуру језика, него и на друге логичке операције које обухватају идентификацију, размјену или реципроцитет, контраст, инверзију, метафору, означавање, трансформацију, транзитивност и још неке. Број се употребљава да одреди простор и вријеме, као што је то случај броја четири у обреду Окипа племена Мандан. Структура употребљених кодова у наведеним ситуацијама није идентична језичкој, а метафора је често у употреби у ритуалима и обредима умјетности становништва Сјеверозападне обале.

Племенски народи Америке су изводили двије врсте ритуала и то оне који су усмјерени на друштвену групу и односе се на циклусе или годишња доба и оне који су посвећени појединцима,

[436] Енциклопедија живих религија, Нолит, Београд, 1992, стр. 27.

било као ритуали животног циклуса или у некој другој специјалној ситуацији (нпр. болести). Готово сва племена у Америци су поштовала годишње ритуале повезане с кретњама сунца или мјесеца, затим с циклусом обезбјеђивања хране (годишњом шемом лова, сјетвом и жетвом). Код Ирокеза и Хопија постојао је читав низ вјерских обреда везаних за календар. У фокусу календарских обреда била је друштвена група (род или село), али се изводила и друга врста ритуала усмјерених на појединца. Ту су у питању ритуали животног циклуса. Апачко племе Сибјеку је проводило дјевојачку пубертетску церемонију којом се на симболичан начин проводи млада жена кроз четири етапе њеног живота и наглашавају четири вриједности којима треба да тежи: физичка снага, мирна нарав, благостање и здравље у старости. Овим се чином, по Басу, млада дјевојка преображава у митолошку личност. Навохо - Индијанци схватају свијет повезано с људима и њиховим активностима, гдје се укључују све природне појаве које су сматране пријатељским или непријатељским. Неке природне појаве и неки Свети људи били су при том 'опасни' у смислу да су могли да изазову различите болести. Сви ритуали које су употребљавали Навахо - Индијанци подразумијевали су лијечење неког пацијента од истинске или антиципиране болести. Приликом лијечења извођени су обреди уз пратњу звечки, као и они гдје звечке нису коришћене. Обреди усмјерени на појединца организовани су у преломним фазама њиховог, односно почетком неког важног циклуса или значајним догађајем за живот дотичне личности.

Вјерски стручњаци, најчешће шамани, су изводили одређене радње и ритуале у специфичном временском и просторном амбијенту. При вршењу обреда њихов изглед и одјећа имали су посебно значење, а комуникација се успостављала путем уобичајних и путем специјалних изражајних медија (нпр. бубњева, звечки и других ударачких инструмената, посебно језика, плеса, дима, перја, итд.) Понекад су снови, халуцинације или физичка измјена стања коришћени у обредима многих народа, што је нарочито долазило до изражаја у јужној Калифорнији. У неким друштвима већи број вјерских стручњака заједнички је изводио сложене ритуалне драме.

Религија код племенских народа Америке је уређивала међузависност људи и духова у свјетовима које су они настањи-

вали и истицала оне оквире значења и моћи који су давали смисао и суштину њиховом начину живота и поимању смисла постојања. Она је јачала солидарност друштва, изражавала његове принципе и уграђивала их у прихваћени поглед на свијет. Један од типичних примјера је племе Сенека код којег је, као и код других ирокешких племена, друштвена стуктура била прилагођена околностима у којима су мушкарци били стално у лову и дипломатским мисијама, а жене одржавале села и бавиле се пољопривродом. У француско - индијанском рату Сенеке су изгубиле ловишта и биле смјештене у мале резервате, јер су економски, политички и војни неуспјеси и пораз у рату учинили да су њихови идеали недостижни. То крајње тешко и неизвјесно стање прелазило је у очајање: "Ловне дивљачи је било све мање и било је опасно напустити територију и упутити се на територију коју контролишу непријатељски расположени белци. Без оружја и без савезника, ни најхрабрији од храбрих се више није могао борити и навлачити пропаст на жене и децу. Трећа идеална слика - 'шумски државник - постала је предмет презира; ово разочарење, по Волисовом опису' можда је било најболније."[437] Умјешна игра и дипломатско умијеће поглавица Ирокеза омогућили су одржавање ратног стања између Француза и Енглеза, потом Енглеза и Американаца, а притом су добијали и поклоне (пушке, замке, храну, пиће и остало.) У свим напорним и доста сложеним активностима успијевао се очувати територијални интегритет, а било је успостављено и савезништво са околним племенским групама.

Након година благостања ситуација се потпуно измијенила. Ирокези су остали усамљени и презрени од других племена због савезништва с бјелцима. Реакција племена Сенека на друштвени и културни распад очитовала се у томе што су се многи пропили, растао је број оптужби за чаробњаштво, разне струје и фракције паралисале су вођење заједничке политике, домаћинства су била пољуљана, а туче и свађе учестале. Нешто касније јавио се покрет за вјерску и културну реформу. Све то је наметало рјешавање два велика проблема - улогу људи у пољопривреди и мјесто породице у контексту матрилинеарности. Пољопривреда је постала дјелатност којом се баве мушкарци, а односи у породици су престали да буду

[437] Исто, стр. 32.

унилинеарни. Један од разочараних шумских државника, који је носио назив Лијепо језеро, успио је да својом мисијом уз помоћ осталих поглавица и разумијевања племена оствари побољшање па су трезвене, мирне и побожне заједнице загосподариле простором и замијениле оне које је Волис у својим дјелима описао као 'прљаве селендре у дивљини'.

Сјеверноамерички Индијанци су говорили да не треба убити нити озлиједити свога сусједа, јер онај ко то учини, озлиђује сам себе. Индијски морално - етички кодекс је такође захтијевао да се не наноси штета и не мрзи ближњи свој. Ако се мрзи ближњи и наноси му се штета, онда се чини зло и преседан у људским односима. Човјек, по индијанском вјеровању, треба да воли друге онолико колико они воле њега. Правила понашања међу племенима, са сусједима и осталим народима заснивала су се на крутим основама и дословном поштовању договореног, слично ономе што регулише закон код многих народа. Сила се ријетко примјењивала да се наметне добро понашање, али се поштовао ауторитет поглавице, свештеника или неког другог старјешине. Сваки је човјек био свој властити судија, али је морао бити спреман да одговара за своје поступке и евентуалне прекршаје. Индијанци су живјели по својим правилима и принципима, без обзира шта други мисле о њима. Беспријекорно поштовање једног према другом било је основа њиховог карактера, а солидарност и узајамна помоћ били су пратиоци индијанског живота. Познато је да су индијански родитељи мало заповиједали својој дјеци, али се од њих захтијевала апсолутна послушност и то се преносило с кољена на кољено. [438]

Да би се разумио индијански дух и несаломивост, упркос сталним прогонима са својих огњишта, насиљу и непрестаним борбама за мајку земљу, културу и традицију, најсликовитије говори Црни лос из племена Сијукса у својим сјећањима на трагедију индијанских племена: "Ако читалац држи на памети та разматрања, сматраће тим кукавнијама дјела бијелог човјека у Сједињеним Државама према Индијанцу, и дрскост и страст које су потакле на дјела, али зант ће да је у својој правој тврђави и дому - свом племенском друштву, и својој души - Индијанац потрајао и надаље, преиначавајући тешке и вјероломне догађаје у друштвено

[438] Мирологија и религија сјеверноамеричких Индијанаца: Исто, стр. 15.

добро. Индијанска духовна и друштвена хигијена побиједила је. Неописива бол, депопулација, губитак кућишта, губитак било какве предвидиве будућности - све је то издржао, и није покушавао да себи каже да су зла мања него што су била. Задржао је свој хумор, свој понос, своје вриједности аристократичности, своју моћ љубави и своју вјеру у богове који не мрзе. Издан, савладан, изложен презривој мржњи, никад није био у души побијеђен. Тако да мрачна повијест није њему значила оно што она ванјски значи и што мора значити вама и мени. Тугу дубље него што је машта може наслутити - тугу људи потпуно свјесних, који проматрају како им свијет уништава безбројан и презрив непријатељ - такву су тугу познавали за тог дугог тока догађаја. Његова ширина живота, његови полагани, големи ритмови, његово попут плиме и осеке утјецање и истјецање бескрајне дубине и његова спонтаност радости која је запљускивала мудре старце, озбиљну младост и дјецу - никад нису затајили".[439]

Црни лос напомиње да су му духови још у младости, у његовој визији до средишта земље, показали све добре ствари у светом обручју земље које би се могле пренијети Шесторици дједова. Велики дух му је дао са запада, истока, сјевера и југа велике вриједности и показао добро и љепоту и шта треба учинити да стабло процвјета, али стабло је увело.

Индијанци су увјерени у свеприсутност духа свуда и у свему па упозоравају: "Требало би да знамо да су све ствари дело Великог Духа. Требало би да знамо да је Он у свему: дрвећу, трави, рекама, планинама, животињама и људима, а што је још важније треба да схватимо да је Он такође, изнад свега."

Индијанска мудрост да живот протиче и да попут таласа на мору једно племе долази за другим, један народ смјењује други. То је закон Природе и на њега се не можемо жалити. Пад може бити далек, али ће доћи, јер је тако удесила судбина. Чак ни Бијели човјек, премда наоружан и моћан, не може да избјегне сличну судбину и неумитне законе који владају у природи. И поред свега што постоји, те непријатељстава, мржње и ратова, Бијели Човјек и Индијанац су ипак браћа. Смртни су и дијеле парче земље, сјај сунца и мјесеца, лет птица, ливаде и шуме, топот коња, жубор

[439] Исто, стр. 11.

потока и ријека, глас дивљачи. Индијанци полазе од става да је свануће свети догађај и да је сваки дан свети и долази од нашег Оца. Из тога произлази да су сви дани свети и треба их третирати као такве. У свему је незамјењива улога човјека, а он је: "Није човјек творац разбоја живота, већ само влакно у њему. Што чини са разбојем, чини са собом."

Преци су по индијанском схватању светиња, а њихови гробови света жемља. Наши најмилији су нас напустили и отишли на други свијет, али су Индијанци увјерени да они никад не заборављају овај прелијепи свијет који им је подарио живот. Њихови духови су изнад шума, ливада, вода, села, поља, пропланака, стијена и остлих светих простора.

Земљу треба вољети и цијенити. Ми ходамо по њој и она је наша мајка и света. Имајући у виду да све из земље потиче и све се у њу враћа, сваки корак који на њој направимо неопходно је да буде молитва и захвалност. Тајанствена сила нам је подарила живот и омогућила да свако сјеме и свака животиња буду пробуђени и свјесни. Свјесни су били Индијанци да и они и њихови сусједи имају право да населе земљу и да се захвале громовима за кишу и мајци Земљи за плод, род, берићет и све оно што је потребно за живот.

Индијанци су били племенит, добродушан и поносит народ. Живјели су у складу са природом и уживали у њеној љепоти и раскоши. По схватању природе и односу према флори и фауни праве су претече еколошке етике. Али бјелци су их немилосрдно мучили, прогонили, убијали, палили њихова станишта и остављали пустош и крваве трагове куда су пролазили. Црвенокошци су са многих простора истријебљени. Индијанци су били увријеђени, понижени и озлојеђени свим оним што су подузимале САД да отму земљу, униште насеља, ликвидирају и раселе становништво и затру културу и традицију овог народа. Индијанска племена жељела су пријатељство и сарадњу са бијелим човјеком, али све преокренуло у сурову стварност и ужасну логику бијелог човјека: "Само је мртав Индијанац добар Индијанац." А Индијанци су чезнули за разумјевањем и сарадњом, умјесто непријатељства и покоља: "Ми белом човеку нисмо наносили штету и не желимо му зло... Спремни смо да белом човеку будемо пријатељи. Али наши бизони брзо нестају; а ишчезавају и антилопе, којих је још пре неколико година

било много. Ми ћемо кад све животиње помру, бити гладни; желећемо да једемо и то ће нас натерати да дођемо у трђаву. Ваши младићи не би смели да пуцају у нас; а пуцају чим нас угледају, па ми онда пуцамо у њих."[440]

У Санта Фе су 1863. године стигла само тројица поглавица и то Кадет, Чато и Естрења. Настојали су да увјере генерала Карлтона да њихов народ жели само једно: да живи у миру с бијелим људима, да живе спокојни у високим планинама. Том приликом Кадет је резоновао овако: "Ми смо се против вас борили све док смо имали и довољно барута и довољно пушака; али ваше оружје је боље од нашега. Да имамо исто оружје, борили бисмо се и даље. Исцрпљени смо; ми више немамо ни срца, ни хране, немамо од чега да живимо; ваше трупе се налазе свуда; ваши момци запосели су наша врела и наше воде. Ви сте нас истерали из последњег и најјачег упоришта и сломили нам срце. Учините са нама оно што је добро за вас, али не заборавите да смо људи и храбри ратници."[441]

Узалуд су Индијанци покушавали да учине све на политичком и дипломатском плану и спасе своја племена од страдања и уништавања. Мудрост, храброст, патриотизам и схватања завјета предака и истинска љубав према мајци природи и земљи нису били довољни да се Индијанци одупру далеко бројнијој, технички супериорнијој и боље снабдјевеној америчкој војсци. Многи Индијанци, њихове жене и дјеца су изгинули у неравноправној борби против америчких бјелаца. Навахо Индијанци разјарени преваром бјелаца, одлучили су се за борбу на живот и смрт. О оном што се збило забиљежио је капетан Николас Ход: "Навахи су, заједно са женама и децом, јурили у свим правцима и падали покошени мецима и пробуражени бајонетима. У једном тренутку, пошло ми је за руком да окупим двадесетак војника... и да са њима изађем кроз источну капију. Ту сам угледао војника како нишани у жену и двоје деце. Дрекнуо сам колико ме грло носило, он ме је погледао, али није послушао. Потрчао сам што саам брже могао, али нисам стигао на време; убио је два недужна детета и жену тешко ранио. Наредио сам да га разоружају, скину му опасач и спроведу га у

[440] Ди Браун: Сахраните ми срце код рањеног колена, Српска књижевна задруга, Београд, 1983, стр. 144.
[441] Исто, стр. 31.

гарнизон... У међувремену је пуковник дежурном официру издао наређење да износе хаубице и упери их на Индијанце. Наредник задужен за хаубице пречуо је наређење сматрајући да је оно противзаконито, али је на крају, уплашен претњама дежурног официра, био приморан да га изврши и тако спасе главу."[442]

Индијанци су, послије крвавих борби и нечувеног звјерства и нечовјештва бјелаца, поражени и са многих подручја потпуно истријебљени. Јуначки и достојанствено су се борили за своја насеља, земљу, ријеке и планине. Преостали црвенкошци су завршили у резерватима. Живи су оплакивали мртве и ова катаклизма је однијела огроман број људских живота. Бијели вукови су учинили нечувени покољ и угасили безбројна огњишта честитих и поштених људи који су знали шта је живот, како треба волјети и цијенити своју земљу, природу, традицију и претке који су усадили љубав, чојство и јунаштво у своје потомке. Индијански дух у прашумама и прерији је неуништив. Као да из даљине израњају ратни покличи поглавица које ни оружје, ни мржња нису могли да униште.

Индијанци су поручили да се много не брине гдје ће се провести дани који су преостали, јер увијек остаје мало до краја живота. Глас вјетра из даљине који јечи тужан опомиње на пролазност и трагизам људског живљења. Можда би за овај приказ узвишеног живљења и страдања најбоље било навести ријечи које је изговрио Стивен Винсент Бенет: "Тамо ме неће бити. Устаћу и нестаћу. А срце ми сахраните код Рањеног колена."

И подсјећања индијанског поглавице Сиати у писму упућеном предсједнику Вашингтону говоре о индијанском духу, схватању природе и живота; ту се износи да су Индијанци дио земље и да је она дио њих, затим да мирисно цвијеће представља њихове сестре, а јелена, коња, великог орла сматрају за своју браћу. Свака сјајна борова иглица, свака пјешчана обала, свака магла у тамној шуми, сваки кукац свети су у искуству и памћењу индијанског народа. Саити напомиње да и сокови који колају кроз дрвеће носе сјећање на црвеног човјека.

По индијанском вјеровању мртви људи не заборављају земљу свога рођења и кад оду у шетњу међу звијездама. Њихови

[442] Исто, стр. 29.

мртви не могу да забораве земљу на којој су живјели, волјели, стварали, туговали и са које су отишли по законима мајке природе. Земља је мајка и светиња црвеног човјека.

За Индијанца сјеновити врхунци, сочни пашњаци, топлина коња и човјек - сви припадају истој породици. Воду која тече брзацима у потоцима и ријекама они не сматрају водом, већ у њој виде крв својих предака који опомињу да живот неосјетно пролази и да треба волјети и цијенити планине, птице, ријеке, потоке, изворе, дивљач, разноврсно биље, сунце, мјесец, кише и све дарове моћне мајке природе и Великог Духа који је на сваком мјесту и у свему.

Индијанци дубоко осјећају међузависност човјека и природе и трагичне посљедице од уништавања животињског свијета па у виду вапаја упзоравају: "Шта је човек без животиња? Ако све животиње оду, човек ће умрети од велике усамљености духа. Што год се десило животињама убрзо ће се догодити човеку. Све ствари су повезане. Морате научити децу да је тло под њиховим стопама пепео њихових дедова. Да би они поштовали земљу, реците вашој деци да је земља с нама у сродству. Учите вашу децу, као што чинимо ми с нашом, да је земља наша мајка. Што год снађе земљу снаћи ће и синове земље. Ако човек пљуне на тло, пљује на себе самога. То ми знамо: Земља не припада човеку; човек припада земљи."[443]

[443] Милован Митровић • Сретен Петровић: Социологија, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2001, стр. 39.

XX. ОБИЧАЈНО-РЕЛИГИОЗНЕ, МОРАЛНЕ И ОСТАЛЕ ОСОБЕНОСТИ ИЛИРСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

"...Илири су, стољећима живећи у врло различитим увјетима, створили и врло различите обичаје и имали врло разнолике менталитете."

(Александар Стипичевић)

Проучавање Илира је отежано због тога што овај народ сам није оставио никакве писане документе о својој прошлости и о својој култури, а јужни њихови сусједи Грци и западни Римљани нису имали много разлога да их симпатишу и да их објективније и с пријатељских позиција прикажу. Прије би се рекло да све оно што су они оставили о Илирима има призвук антипатије и непријатељства па су такви подаци једнострани и необјективни. Разни словенски народи су се у раном средњем вијеку доселили на Балкан и једва су чекали да се оките именом Илири па ће се у 13. вијеку забиљежити да су Илири говорили словенским језиком. Управо у 19. вијеку почиње највеће интересовање за Илире у Европи и на бившим југословенским просторима. За Илире на Балкану интересовали су се многи научници, међу којима се истичу: Фране Булић, Шиме Љубић, Јосип Бруншмид, Ћиро Трухелка, Фрањо Фиола, Вејсил Чурчић, Димитрије Сергејевски, Михаило Валтровић, Никола Вулић, Јосип Алачевић, Мате Суић, Иван Маровић, затим Милутин и Драго Гарашанин, Бранко Гавела, Радослав Катичић, Селим Ислами, Хасан Цека, Музафер Коркути, Франо Пренди, Алојз Бенац, Александар Стипичић, Драгослав Срејовић и многи други у поменутом периоду, прије и касније на овим и ширим просторима Балкана и Еворпе.

По легенди коју је записао Аполодор име Илир, односно Illyrios - родочелник илирског рода везано је за сина Феничанина Кадма и његове жене Хармоније. По налогу свога оца Кадмо је

морао поћи у потрагу за својом сестром Европом коју је отмичио Зевс и обрео се у Беотији у Грчкој, гдје је успио да оснује град Тебу. Оженио се ту Хармонијом и по савету пророчишта отишао је међу илирске Енхелејце и постао њихов краљ. У земљи Илира стекао је сина Illyriosa по којем су Илири добили име. Постоје бројне теорије о етногенези Илира. Највећу популарност међу лингвистима и археолозима имала је донедавно теорија о Илирима као творцима тзв. културе жарних поља, посебно оног дијела који се назива лужичком културом. По научницима који су заступали ову теорију творци жарне културе били су Протоилири из којих су се развили Илири. Према Бенцу унутрашњи развој на западном Балкану довео је крајем бронзаног доба до формирања праилирских етничких заједница, а у каснијем развоју, у жељезном добу, дошло је до стварања илирског етноса. Слично Бенцу процес стварања илирског етноса виде и неки шпански археолози. Ко реакција на неке теорије јавила се и аутохтона теорија "по којој се илирска култура формирала на овом тлу на основи старијих брончанодобних култура." Од свих теорија које смо споменули и које постоје, најближа је истини теорија коју је формулисао Алојз Бенц, али и она оставља извјесне недоумице па нам садашње стање археолошких, филозофских и историјских знања не даје сигуран ослонац за реконструкцију замишљеног процеса етногенезе.[444]

Бранко Гавела признаје Илире као историјску категорију тек крајем халштатског доба, а то је вријеме у коме се одвија процес асимилације илирских племена па се може стећи увјерење да су само ове асимилиране групе илирске, премда је он дубоко и свестрано захватио све битне карактеристике илирског феномена на нашим и ширим просторима.

М. Гарашанин је полазио од тезе да се стварни континуитет може утврдити само у случају да постоји могућност установљења истинских хронолошких веза између појава временски одвојених епоха које у непромјењивом и еволуисаном облику прелазе из једне фазе у другу. Тако се став од кога је пошао А. Бенац подударао са ставовима истраживача из Албаније о етногенетској

[444] Александар Стипичевић: Илири (Повијест, живот, култура), Школска књига, Загреб, 1974, стр. 20 -21.

идентификацији илирског етноса и улози супстратских елемената у етногенетском процесу.[445]

Најстарија историја Илира обавијена је тајном. Тешко је претпоставити шта се одигравало на западном дијелу Балканског полуострва поткрај другог и у првим вијековима хиљадуљећа п.н.е. и које су све народи лутали тим просторима и која су се племена борила за пашњаке, за рудна лежишта, за трговачке путеве и које су се све битке одиграле на мору за превласт на Јадрану, напомиње Александар Стипичевић. О том значајном проблему Бранко Гавела износи своје мишљење: "Посматрано у светлости историјске ретроспективе, Илири заузимају у културној прошлости Балкана и Европе место које је у науци и књижевности додељено Пелазгима, Крићанима и Македонцима. У својој далекој и најдаљој прошлости Илири су, као и Пелазги, културна и језичка категорија везана претежно за балканско - подунавску област. Временом, захваљујући економском и културном саобраћају, Илири су у више или мање затвореном и, до извесне мере, аутаркичним геоекономским подручјима добијали обележје етнички кохерентних група. Међутим, и поред етничког афинитета и других фибијација међу овим популацијама и пепладама, Илири, као ни њихови балкански потомци, нису никад постали један народ, као што то нису биле ни велике групе Романа, Словена, Германа и вероватно Трачана."[446]

Претпоставља се да су илирска племена у други миленијум п.н.е. доселила на Балканско полуострво и то на његов западни дио. Њихова етногенеза се веже за наредни миленијум, тако да су у 3. вијеку п.н.е. створили значајну политичку организацију. Упорну борбу са Римљанима воде од 229. године п.н.е. па све до 167. године п.н.е. када се њихова организација распада на племена која су је сачињавала. Дуготрајно и упорно су се Илири опирали римској експанзији па су послије гушења Далматинско - панонског устанка 6 - 9. године били изложени снажној и ефикасној романизацији. Илири су Риму дали већи број сјајних војника и војсковођа између 3. и 4. вијека, те одређене тековине материјалне културе и много другог. Када су Словени стигли на Балканско полуострво,

[445] Годишњак, Књига XI, Центар за балканолошка испитивања, Књига 9, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, 1973, стр. 105.
[446] Бранко Гавела: Предања и знања о старом Балкану, Нолит, Београд, 1978, стр. 64-65.

затекли су полуроманизоване и романизоване Илире. Усљедила је словенизација Илира која је била нарочито изражена од доласка Турака на Балканско полуострво. Има мишљења да Јужни Словени воде поријекло од Илира, што је с научне стране једнострано и неодрживо.

Археолошка истраживања су омогућила да откријемо, а антички историографски извори потврдили да су Илири присутни на Балкану од самих почетака првог милемнијума старе ере. На историјској позорници југоисточне Европе Илири су се појавили упоредо са Грцима, тврде неки научници. Хомер у Илијади на десетак мјеста помиње илирско племе Појонаца које је склопило савез с Тројанцима у рату против Данајаца. Расправе о траговима најстаријих Илира на Балкану и њиховој компоненти у индоевропској заједници и дијаспори, затим археолошки документи и остала расположива грађа "у већем или мањем обиму најприје индицирају, а затим сасвим позитивно потврђују присуство илирског културног, етничког и језичког елемента у балканско - подунавској области."[447]

Најпознатија илирска племена била су: Либурни, Јаподи, Лабеати, Сциртони, Мелкумани, Даорси, Тауланти, Дасарети, Доклеати, Далмати, Албани, Атинтани, Молоси, Дарданци, Аутаријати, Диндари, Панони, Деури, Мезеји, Хистри, Колапијани и друга. Велике илирске групације, односно племена, живјела су на просторима "од Раше на западу до ријеке Реке на сјеверу, до границе Венете на сјеверозападу", око Крке на сјевер и уз морску обалу; између Сане на истоку, Зрмање и Велебита на југу, Јадранског мора на западу, око Дрима, Скадарског језера, Драча и још неких мјеста у Албанији, у Дукљи, потом у долини ријеке Неретве и код Ошанића недалеко од Стоца, а сматра се да су Македонци и Пеонци илирског поријекла; илирске насеобине биле су смејштене у цијелој данашњој јужној и средњој Србији, западно и источно од Мораве све до ријеке Пека и Тимока, сјеверној Македонији и Косову, средњој и источној Босни, око Дунава и Мораве, у околини Купе; неке илирске скупине су стизале до

[447] Бранко Гавела: Из дубине векова, Техничка књига, Загреб, 1977, стр. 224

Епира и чак до Мале Азије.[448] Један број ових племена је хеленизиран, такође су неке скупине племена у додиру с Римским царством романизиране или полуроманизиране, а преостале највећим дијелом словенизиране, не искључује се и могућност албанизације појединих племена на територији Албаније. Албанци су увјерени да су потомци Илира, о чему постоје различита мишљења и научне хипотезе.

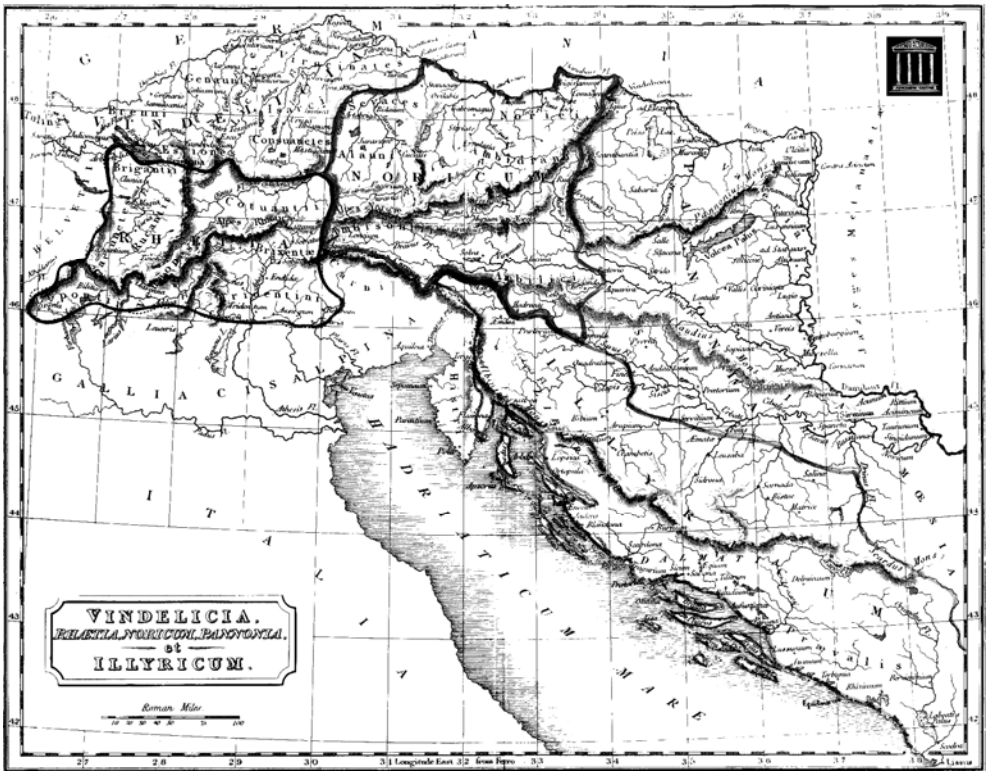

Најстарију познату илирску државу створило је племе Енхелејаца на југу Илирије, затим слиједи држава Тауланата, а државну творевину створили су и Дарданци. Најзначајнија илирска држава простирала се од средњодалматинских острва на сјеверу, све до Епира на југу и Дарданије и Македоније на истоку и била најзначајнија политичка творевина коју су Илири створили у то доба.

[448] Александар Стипичевић: Илири (Повијест, живот, култура), Школска књига, Загреб, 1974, стр. 36 - 41.

Напомињемо да су Илири ратовали са Римљанима, Грцима, Македонцима, Келтима, Словенима и неким другим народима из тог времена.

Проблем Пеласта и њихове етинчке и језичке везе са Грцима још није ријешен. Област проучавања елемената овог народа су се проширили новим компонентама, али је ово питање још увијек далеко од правог ријешења. Велики број историчара и истраживачи из старог вијека сматрали су да су Пеласти у ствари далеки преци Грка, у чијој су се митолошкој традицији и таквој улози и сачували, али истраживања у новије вријеме доказују да су Пеласти тијесно везани за илирски етнчки и језички супстрат. Двоструки однос према Пеластима највише се односио на лингвистичка истраживања. Код Дотина налазима податке о Пајонцима који су несумњиво припадали Илирима, и њихово идентификовање са Пеластима. Постоје историјски и неки други подаци у којим се за Пеласте, поред Илира и Дриопа, везују и неки други народи у области Грчке и Егеја.

Настојање да се објасни појам Пеларгои нису унијела ново свјетло у идентификацију носилаца под тим именом. Пеласте је Милан Будимир транскрибовао као Пелазге и они су по овом тумачењу грчки народ, што доказују Хомер и Хесиод. Ипак, важно је имати у виду: "Полазећи од многих значења имена Пеласти и интерпретација које се крећу у једној широкој амплитуди, изгледа нам да под тим именом не треба тражити неку одређену, простором лимитирану и језички издвојену, етничку категорију Старобалканаца. Да се ради о једној посебној популацији, коју су језик и друга обиљежја строго одвојили од старобалканског становништва, види се по начину како се у античкој литератури показују, а у модерној науци објашњавају, везе Пеласта, с једне стране, са Микенцима, Тројанцима, Грцима и дугим народима.[449] Можда се у грчкој традицији под именом Пеласти (Пелазги) првобитно није подразумијевала ни једна одређена популација, него се тако називало најстарије балканско становништво међу чијим је групама могао постојати слабији или јачи културни и језички афинитет, а слично томе и етничка кохезија. У оваковом тумачењу долази се до потврде да Пеласти нису неки одређени народ и да је њихово име у

[449] Бранко Гавела: Из дубине векова, Техничка књига, Загреб, 1977, стр. 219.

вријеме када су постојале неидентификоване етничке скупине било само један атрибут који је у временском трајању " стекао функцију и карактер апелатива", али истраживања на плалну археолигије треба да покажу вјеродостојност података до којих је дошла лингвистика.

Што се тиче религије код Илира, она има своје специфичности: "Вјеровање у наднаравне силе које управљају судбином људи, у тајновите и моћне богове од чије милости овиси рођење и смрт, болест и здравље, суша која доноси глад и киша која доноси благостање, добар или мршав улов, вјеровање у моћ појединих предмета да одврате зао поглед или зле накане непријатеља - оставили су бројне свједоке у предметима што их археолози проналазе у илирским гробовима и насељима и епиграфским споменицима из римског доба. За ранија времена - све до римске окупације -

најбројнији су они остаци који се односе на једно посебно подручје религијских и магијских вјеровања - на религиозну симболику."[450] На ужем илирском подручју као велики бог је поштован Медаур, заштитник Рисна, коњаник с копљем у руци. О том култу говоре: спирални орнамент, свастика, привјесци у облику коња, ликови змије, птица селица и слично. Сунце се као култ јавља у свим осталим религиозним манифестацијама. У бронзано доба облици овог култа, по мишљењу неких лингвиста и археолога, продиру из Подунавља све до Грчке. Змија се у 5. вијеку и даље повезује са самим именом Илира и прикази ове животиње су чести на наруквицама, огрлицама, фибулама, украсним иглама у Македонији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Албанији. Она се појављује као чувар кућног огњишта, симбол плодности, апотропејска животиња, тотем, демон вода и у још неким симболичним значењима. Хришћанство настоји да из вјеровања истјера овај илирски симбол, али никад потпуно, тако да се он сачувао из предисторијских времна у свијести различитих народа и племена све до данас, наглашава Стипичевић.

Симболима које смо навели у овом разматрању није био исцрпљен илирски религиозни симболизам, већ се разним временима и географским подручјима јавља преко шездесетак нових симбола у безброј примјерака. Многи симболи говоре о празновјерју Илира, као напр. о вјешању амулета око врата који су штитили своје власнике од непријатеља, од злог погледа и опасности. Били су то предмети у облику ноге, фалуса, кости и мноштво других. По овом вјеровању свијет је пун природних непознаница, страха од болести, злих људи и непријатеља који желе појединцима, племенима и већим заједницама да нанесу зло, болест и брзо умирање. Ти амулети су попут живог створења били активни судионици људи у борби против зла и недаћа. Само амулети нису могли бити ефикасна заштита па су били потребни антропоморфни богови који су могли да им дају гаранције за помоћ и улију наду да ће се све добро свршити и зло бити побијеђено. О илирским божанствима сазнаје се тек из споменика који се односе на римски период па је то недовољно за реконструкцију вјеровања илирских племена.

[450] Александар Стипичевић: Илири (Повијест, живот, култура), Школска књига, Загреб, 1974, стр. 181.

Заштитник извора било је илирско божанство Видасус и оно се јављало уијек заједно са његовим пратиоцом Тханом. Остатак култа Дијане, односно култа домаће богиње Тхане, све до данас се чува код Албанаца. У Босни и Херцеговини суочавано је неколико илирских божанстава у римској интерпретацији, илирска божанстава можемо да сазнамо једино из натписа који су сачувани из римског доба. У низу списа гдје се помиње Бинд Нептун као бог вода и извора, а представљен је наг, открива се илирска митологија. Било је вјеровања у животиње и биљке, гдје се животиње, а сасвим ријетко биљке, јављају у улози заштите појединог племена или рода није било развијено код Илира. О тотемизму код Илира може се говорити само на основу имена појединих племена, градова и људи. За само име Илир везана је тотемска животиња - змија и легенда о митском Илириосу упућује на змију, а његови родитељи Феничани Кадамос и његова жена Хармонија су се на крају претворили у змију. Низ илирских насеља имала су имена која су изведена из животињског свијета, а свој тотем у облику животиње или биљке носила су бројна племена на просторима које су насељавали Илири.

За начин живота и друштвено уређење карактеристично је сљедеће: "Разноликост природних увјета у којима су поједина илирска племена живјела, природна богатства што су им стајала на располагању, трговачке везе с околним крајевима, удаљеност тих племена од развијених и мање развијених сусједа и, на крају, ступањ њиховог друштвеног развитка - све је то увјетовало врло различите начине привређивања у појединим крајевима. Разлике у ступњу господарске развијености, па према томе и развијеност друштвене структуре илирских племена, биле су у току цијеле праповијести тако велике да се о неком јединству илирског господарског живота не може уопће говорити. Те су разлике с временом постојале све веће. Док су нека илирска племена у свом господарском друштвеном развитку стигла до својих држава с владарским династијама, дотле су друга још увијек живјела у прастарим патријархалним заједницама с неразвијеним господарствима што су се заснивала на примитивној земљорадњи и сточарству."[451] У развитку илирских крајева велику улогу имало је рудно богатство.

[451] Исто, стр. 136.

Илири су рано почели да копају руду, обрађују метал и праве од њега одређене предмете. Трговина је утицала на развитак илирског облика привређивања и друштва у цјелини. Илири су се бавили земљорадњом, сточарством, ловом, риболовом, рударством и обрадом метала, поступком добијања соли путем кристализације, а сматра се да су познавали процес добијања стаклене пасте, док су се поједина илирска племена бавила гусарством од најстаријих дана. Ту треба поменути развој трговине, бродоградње, израду новца и корушћење у размјени.

Између појединих илирских племена водили су се ратови па и крвави сукоби због земље, пашњака, рудоносних подручја, слаших извора, трговачког престижа и слично. Илири су стално ратовали са својим непријатељима, посебно Римљанима. У борби су били храбри, спретни, лукави, имали су разрађену концепцију тактике и стратегије, што им је омогућивало вођење комликованих битака с непријатељем, а познавали су и герилски начин борбе па су непријатеље брзо побијеђивали и приморавали на предају, бјесомучни бијег и панику. У борби су Илири употребљавали мач, бодеж, дугачко жељезно копље, бојни нож, штит, а на мору су за битке коришћени ратни бродови. Илири су узгајали винову лозу, употребљавали разне врсте пива и медовине.

Они су користили народну ношњу, што је видљиво на споменицима из VI до V вијека п.н.е. Инвентар мушке одјеће у каснијим временима састојао се од дуге, ријеђе кратке кошуље, односно хаљине, затим огртача. Хлаче су носили врло ријетко, а употребљавали су четири различита типа капа, зависно од прилике и пригоде. Обућу су користили сличну осталим народима у античко доба. Женска народна ношња била је богатија и раскошнија. Жене су најчешће биле одјевене у горњу и доњу хаљину и огртач. Илирске жене су биле одјевене и типом хаљине која је у струку била разрезана и дио на горњем крају је био гладак, а доњи наборан и звоноликог облика. Марама је покривала главу и најчешће је била приказана на илирским споменицима, могла је бити мања или већа попут данашњих пледова. Жене су носиле капе, а опанци су били слични мушким.

Грчки писац Аријан из II вијека н.е. описује да су Илири као жртве заклали три дјечака, три дјевојке и три црна овна, а по повлачењу жтрве су остављали и оне су лежале као плијен.

Неколико античких писаца говори о жртвама које су остављали Келти измијешани са илирским племенима: 'Није било ниједне врсте свирепости којом они нису искаљивали свој бијес над заробљеницима: боговима су жртвовали људску крв, пили су из људских лобања...'[452] Многи примитивни народи су ритуално убијали своје непријатеље, а понекад и саплеменике, јели њихово месо и пили њихову крв. Није им било страно људождерство, гдје су се јели витални органи (срце, мозак и сл.), али овај ритуал није био у вези са недостатком хране, него је имао религиозно - магијски карактер по којем се овим чином преузимала и насљеђивала снага, храброст, мудрост и друге врлине убијеног ратника, закључује Стипичевић. Неспорно је да су ови облици ритуалног уморства били ријетко кориштени, али вјероватно и Илири нису презали да у неким приликама посегну за појединим од ових језивих ритуала.

Код многих старих народа владало је увјерење да се људима може нашкодити погледом и то не само људима, већ животињама и стварима. Међу Илирима је владало убјеђење да се погледом може урећи и да дужи зао поглед може да убије особу у коју се гледа. При сахрањивању Илири су палили ломаче, бацали на њих лешеве да изгоре. Послије тога су сакупљали пепео и прекривали га земљом и камењем. Над гробом су изводили ритуални плес, јели и пили (даћа) и тиме успостављали везу са покојником којег су и мртвог рачунали за члана рода и били ријешени да му помажу у невољи, разбијали су керамичке посуде над гробовима. Код свих илирских племена владао је култ покојника, а било је сахрана и на друге начине. Илири су били храбри, одлучни, послушни, брижни у међусобном односу, имали су смисао за колективни живот, тежили су да остваре срећу и задобију повјерење претпостављених. У каснијим временима лако су прихватали туђе обичаје, падали у апатију и мијешали се са разним другим племенима. Били су практични и умјешни у многим занатима, обради метала и изради употребних предмета, поштовали су дужности, обичаје и традицију. Употребљавали су пиће и организовали свечане манифестације. Сахрана је била ритуалног карактера и свако племе је додавало неке своје особености локалног карактера.

[452] Исто, стр. 92.

Један од обичаја којег су Словени преузели од Илира је покопавање мртваца у ракама обложеним камењем и поштовањем неких ритуала том пригодом. Дијељење земљишта, односно пашњака сваке осме године, било је присутно код Илира, што су прихватили и Словени у неким крајевима. Илирског поријекла је црпуља за печење хљеба, такође личка капа са ресама, што је и код Словена било заступљено. Од Илира су Словени наслиједили култ богиње шуме и лова (Diana Silbvany), то је оставило трага у лику Мајке Јане у српском народном вјеровању, а и култ змије потиче од предисторијских Илира и оставио је многе трагове у словенској митологији. И многа имена воде поријекло од илирских, а доста тога илирског сачувало се до 13. вијека и касније. Александар Стипичевић с поузданошћу коментарише: "Илирски остаци у народној култури, архитектури и урбанизму, начину покапања мртваца, религиозној симболици, орнаменталној мотивици, народној ношњи и обући, накиту, глазби и плесу, језику, душтвено–политичкој организацији итд., довољно су бројни да се из њих може већ сада закључити са су Словени дошавши у ове крајеве у 6. и 7. ст., затекли у западном дијелу Балкана приилчно бројно старосједилачко, нероманизирано и полуроманизирано становништво које се било повукло најприје пред Римљанима, а онда и пред барбарским народима у неприступачне крајеве."[453]

Свакодневни живот Илира је зависио од прилика у којим су живјели. Они су се налазили у приморју, низинама, поред ријека и на врлетним планинама па су били изложени различитим условима. Прилагођавали су своја насеља, своје станове, затим одјећу и обућу, своје домаћинство и цјелокупан начин живота околини која их је окруживала и омогућавал им да користе сад пашњаке, сад рудна богатства, потом море пуно риба и планине са мноштвом дивљачи: И овдје је неопходно упутити на разноликост илирских племена с обзиром на порјекло и етнографску баштину. Реално приказани Илири на надгробним споменицима су маркантни, дивно грађени, с бујном брадом и косом, подсјећају на динарце који су живјели на тим просторима. Илири су бријали своје браде, али у свим племенима није било заступљено ношење браде. Тетовирали су своја тијела на исти начин као и Трачани. С обзиром на

[453] Исто, стр. 81-82.

друштвено уређење присутне су сљедеће одлике: "У првим стољећима развитка на Балкану - судећи по археолошком материјалу - не постоје велике разлике између појединих слојева илирског друштва. У градинама додуше већ од брончаног доба живи слој људи који није изравно везан уз производњу хране, али друштвена диференцијација још није изразита. У тим градинама у којим живе мајстори што израђују метлне предмете, врачеви, професионални војници и танак слој племенске аристократије, стварају се друштвене организације. Видљиви симптоми тог слабљења и уједно јачања новог, привилегованог друштвеног војника и племнске аристократије, почињу се примјећивати већ у VIII - VII ст. п.н.е."[454]

Умјетност је имала значајно мјесто код Илира. Ликовна умјетност у првим вијековима старијег жељезног доба развија строги геометријски стил који је био у моди у великом дијелу средње и сјеверне Еворпе. Ту до изражаја долазе концентрични кругови, затим комбинација трокута, ромбова, изломљених линија и сличних

[454] Исто, стр. 163

геометријских форми. Код Илира су изолирани појединци врло рано настојали да се служе писмом. О томе свједоче археолошки остаци и натписи на новцу и још неки. Дошло је до покушаја прилагођавања латинске абецеде домаћим потребама. Илири су се већином служили грчким или латинским писмом, зависно од тога да ли су били под влашћу Грка или Римљана. Пошто научници врло мало, односно никако не располажу текстом на илирском језику, веома се мало може открити о карактеру овог језика. Упознавање појединих илирских имена помоћу других индоевропских језика је мукотрпан посао и "исправан пут да се дође до сигурних ослонаца за даље упознавање илирског језика".

На крају овог разматрања проблематике везане за илирску цивилизацију, могли бисмо прихватити поуздане ставове Милана Будимира који је у својим дијелима дошао до поузданих знања да су старобалкански народи веома сродни по својим особинама, нарочито када је у питању језик, са Илирима. Илири су прастари балкански и један од најстаријих индоевропских народа. Доласком Словена на Балкан стопили су се с њима у један народ, али су многа њихова обиљежја сачувана у топонимима, легендама, грчким и римским изворима и многим предањима. О једном од обичаја илирског племена Пеонци, настањеног у Македонији, Херодот је записао: "Пре него што се ожени неки млади Пеонац, морао је најпре да сакупи грађу, да себи и својој млади сагради колибу над језером."[455]

[455] Бранко Гавела: Из дубине векова, исто, стр. 200.

XXI. ТЕКОВИНЕ И ВРИЈЕДНОСТИ ТРАЧКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

"Трачани су народ чијој се земљи
не могу одредити границе."
(Дион Касије)

Трачани су стари народ индоевропског поријекла који се насељавао у предјелима у близини Карпата на сјеверу, од Мораве на западу, до Црног мора и Мале Азије на истоку и до Вардара и Егејског мора на југу. Најпознатија трачанска племена била су: Трибали, Одриси, Дачани и Мези.[456] Термин Трачани први пут се јавља код Ховера и означава становништво Трачког Херсонеса (данашње Галипољско полуострво) и то као 'Трачани, који су ограђени бујно текућим Хелеспонтом'. Сматра се да садржај термина не одговара да се њиме називе становништво од средине IV миленијума п.н.е. и касније. По археолошким и лингвистичким особеностима, остацима материјалне и духовне културе трачка племена су припадала халштатској културној скупини (пеирод старијег гвозденог доба.) Термин Трачани је у периоду од XVI - XII вијека п.н.е., односно до каснијег бронзаног доба, сасвим условно коришћен и њиме се не може увијек означити формирана етничка заједница па је из тих разлога у поменутом раздобљу исправније и подесније користити термин Прототрачани. Појам Трачани представља грцизирану форму локалног трачког имена и означава смисао садржан у ријечима "храбар", "смио", "дрзак". У класичном раздобљу хеленистичка народна етимологија према својим законитостима даје сасвим супротно значење овом термину које се састоји у сљедећим изразима: "оштар", "дивљи", "груб", "суров", "неукроћен". Тумачење термина у овом смислу потпуно се уклапа у оно што су Грци мислили о својим сјеверним сусједима. С обзиром на Хомерово свједочанство о присуству Трачана на европским и малоазијским обалама и највјероватније грцизирање њиховог имена у

[456] Петар Влаховић: Народи и етничке заједнице света, Вук Караџић, Београд, 1984, стр. 253.

рејону мореуза које се односило на посебно племе или племенску формацију, дошло је касније до проширења појма Трачана на цјелокупну етничку масу. Грци су тек послије VI и у V вијеку п.н.е. своје сјеверне сусједе прихватили као становништво са сопственим језиком, религијом, начином живота, затим са социјалним, политичким и државним институцијама који се у битном разликује од њихових обичаја, понашања и погледа на живот. Трачани су ратовали са Грцима, Персијанцима, Македонцима и Римљанима. Трачане је успио да покори римски цар Трајан, а Римљану су их такође током вијекова романизирали, као и многе друге старосједиоце Балканског полуотока. За Трачане на Балкану може се рећи: "О Трачанима и Дачанима такође је сачуван помен у траговима њихове материјалне и духовне културе, које је открила археологија, и у историјским документима, које су писали грчки и римски историографи. Победу над Дачанима римски цар Трајан обележио је не само грађењем првог моста на Дунаву него и побједничким стубом, који и данас неоштећен стоји на Трајановом форуму у Риму".[457]

Заједницама у прелазном периоду из камено-бакреног у бронзано доба приписује се завршна подјела између земљорадње и сточарства, појава коња и запреге, потом формирање занатства и трговине, што је утицало на раслојавање и супротстављање између оних који обрађују земљу и занатлија који обрађују метале. Живот у трачкој равници се знатно разликовао од оног у другим областима, посебно планинском гдје је сточарство било главно занимање. Насеља су Трачани формирали на вишим висоравнима или на природно утврђеним и тешко доступним мјестима и ово се чинило због тога што је сточарство играло важну улогу у животу трачанских племена, принуђених да се стално крећу у потрази за пашњацима и бољим условима живота. Касније ће усљедити промјене и насеља ће се градити у равницама и долинама.

О карактеристикама примјена у друштвено-економским односима и консолидацији таковог стања утврђео је: "Најважнији резултати ових озбиљних друштвено-економских и политичких промена био је постепени распад родовско-општинског уређења, почетак прелаза од патријархално-родовске ка територијално-суседској заједници и спори процес њене консолидације. Процес распадања

[457] Бранко Гавела: Из дубине векова, исто, стр. 200.

био је најјасније изражен средином II миленијума п.н.е. и испољио се на целој територији трачке дијаспоре. Саме заједнице издвојиле су групе родовске аристократије и родовских општинара - посредника заједнице без разлике да ли су били сељаци или занатлије. Оне прве задобијале су моћ путем отвореног пљачкања и насиља и према родовској традицији, преузеле су у своје руке све руководне функције, добијале су највећи део ратног плена, утврђивале се рововима и обезбјеђивале отетим благом. Оне друге, биле су супротстављене првим. Социјална диференцијација се врло добро уочава на ископинама насеобина и кућа, што се види и на примерцима керамике и преко погребних обичаја, оружја, драгоцених и луксузних производа..."[458]

Сталешко раслојавање је допринијело јачању улоге вође племена који ступа на чело војнополитичке организације и предводи аристократску елиту. Господар је био носилац улоге војсковође и религијског поглавара, а на другој стани су били потчињени који су морали да ратују, производе и опслужују своје старјешине.

[458] Димитар Попов: Трачка цивилизација, Геополитика, Београд, 2000, стр. 17.

Трачки народи су били несложни, подијељени на племена која су имала своја имена зависно од области у којој живе, али су користили исте законе за све ствари. Били су Трачани бројнији од Грка и других народа у то доба. Грци су за Трачане користили имена Таике или Треике, а нешто касније Треке или Траке. Траикес, Треикес и Тракес вежу се за нимфу Траке код Грка која је помоћу бајања и травама уклањала патње код људи, а била је у могућности и да их изазива. По предању земља је по имену Траке добила име, а у ранијем периоду се називала Герке. Трачко становништво насељавало се гдје су планине и узвишења "затварали већа или мања поља". Окупљало се у зонама које су се одликовале плодном и обрадивом земљом, затим пашњацима, рудним налазиштем или погодним излазима на морску обалу.

На прелазу из II у први миленијум п.н.е. долази до формирања низа патријархалних породица и њиховог размјештања на појединим локацијама, а половином I миленијума п.н.е. појавиле су се видљиве власничке разлике унутар патријархалних породица које су биле моногамне и постају власници мањих посједа земље. Оваква раслојавања условила су појаву двије основне социјалне групе и то аристократије и општинара, с израженом поларизацијом међу њима која се још више појачала у току све израженијих миграција. Аристократија се издваја захваљујући богатству и контроли над привредом, а све стабилнији положај добија порастом приватне својине. У рукама аристократије налазили су се војска и судски послови, а непрестано су се одвијале ратне операције и пљачкашки походи. Археолошка налазишта гробова и надгробних обиљежја свједоче о положају и утицају аристократије у трачком друштву. Елита владајућих кругова стално је проширивала власт над непосредним произвођачима. Дешавла се присила преко сталних напада, разарања и терора и разних других неекономских разлога, али није изостајала и економска принуда. Растао је углед локалних династија и њихове оружане пратње која је запосједала освајане територије и суверено владала над њима. Аристократско - војничке структуре су постајале власници земље и осталих економских добара, док су остали слојеви друштва само формално управ-

лали својом имовином.[459] На тај начин се формирао класно - друштвени карактер трачког друштва у првом миленијуму п.н.е.

Аристократска елита је претварала сваку област у земљу за освајање и извор хране и самостално располагала добитком, радном снагом и мушкарцима за ратне походе. Поданици са различитим статусом били су оптерећени натуралним, радним, војним и другим обавезама. Господари су захтијевали од поданика да им се обезбиједе поклони и остали облици материјалних издатака па је владајући слој уживао у раскоши и луксузу. Владар је посједовао изузетну моћ, био врховни власник земље и свих производних средстава. Присвајао је монополску добит и дијелио земљу својим рођацима, властели или војним старјешинама. Овај повлаштени слој је бруталним контролисањем и драстичним мјерама проводио власт и остваривао своја права и престиж у друштву. У тешком положају су се налазили сељаци - општинари - земљорадници који су били дужни да обрађују земљу, коју су је само користили, без права власништва и плаћали су разноврсне обавезе.[460] У истом положају нису били сељаци у отвореним насеобинама и они који су живјели на приватним посједима аристократа или чланова владајуће структуре. На приватним посједима се, поред вишка производа, одузимало и оно што је било потребно произвођачу за сопствену и егзистенцију чланова своје породице. Најшири слојеви становништва живјели су у биједи и немаштини. Ништа бољи положај није био ни занатлија, који су радили у радионицама с обавезном да производе дају владајућој елити и остају без неопходних средстава за живот. Затворени општински систем трачког друштва није дозвољавао увођење ропског рада у земљорадњи и сточарству, али робове су могле да посједују богате породице и власници великих имања. Робови су у таквим условима представљали послугу и помоћно особље. Систем власти у сусједско-територијалним општинама није омогућио да се створе градови робовласничког типа, премда је робовласничка структура носила у себи све неопходне карактеристике за успостављање робовласништва.

Према Хомеровим свједочењима Трачани су се скупљали испод зидина Троје и били 'ратници у двоколицама', затим 'ловци

[459] Исто, стр. 23.
[460] Исто, стр. 23.

копљем', а већина од њих су били вични у борби прса у прса, познати су и по узгоју коња. Заједно с Тројанцима трачки ратници су се борили против Грка. Најпознатији од свих трачких вођа био је Резос који је по предању имао чаробно одсликану двоколицу у коју су била упрегнута два коња боје снијега који су јурили попут вихора, док му је оружје израђено од злата и није приличило људима већ бесмртним боговима. Постоје и други митови о трачким вођама па и легендарни митски пјевач, пјесник и владар Орфеј је трачког поријекла и често се везује за различита мјеста. У трачким земљама постојала је устаљена војнополитичка пракса, гдје су посебан статус имале династичке породице. Трачани су веома рано посједовали значајну државну организацију о којој се највјероватније није много знало, а касније извори су регистровали: "Почетак државноправне праксе у ствари датира много пре него што су је приметили и описали антички аутори. Тако, на пример, у казивању о походу Дарија I против Скита крајем VI вијека п.н.е. Херодот јавља да су Гети 'најхрабрији и најправеднији од свих Трачана'. Они се једини супростављају персијском цару и верују у бесмртност. То говори да су у то време Гети имали стабилну војну организацију и сопствену религију коју су, према античким ауторима, дуговали своме владару, и богу Залмоксису. Другим речима, постоје непосредна сведочења о родослову династије, већ крајем VI века п.н.е."[461]

Поред Гета, истичу се Трибали који су ратовали против Филипа II и Александра Македонског, док си Дачани сјеверно од Дунава у 1. и 2. вијеку п.н.е. имали јаку државу "са њиховим владаром Децебалом". Позната су и многа друга трачка племена на широким просторима. У вријеме велике грчке колонизације од 8. до 6. вијека п.н.е. Грци су заузели многа мјеста не само у близини обале, већ су продирали и дубље у унутрашњости трачке територије и освојени простори су представљали дио грчке источне колонизације. Грчки трговци, а нешто касније занатлије, зидари, сликари, најамници и војсковође улазили су у 5. и 4. вијеку п.н.е. на територију читаве Тракије, што је обогаћивало привидни и политички живот трачких племена и доприносило њиховом социјалном и културном развоју, а одвијали су се трачко - грчки узајамни

[461] Исто, стр. 28 - 29.

утицаји. Одриска држава у југоисточној Тракији у 6. вијеку п.н.е. била је стабилна и јединствена друштвена заједница, водила је борбе са Персијанцима, локалним становништвом и Хеленима. Познате су владавине у овој држави Тереса I и Спарадока, Ситалка и Сеута I, Медока и Хебризелма, те Котиса I који је водио дипломатске преговоре с Филипом II, па су га Атињани, послуживши се лукавством, муњевито уклонили. Послије смрти Котиса I, одриско царство се поцијепало због спољашњих потреса и унутрашњих конфликата па су се усљед тога стално мијењале границе државе. Већ је истакнуто да су Трачани водили борбу са Филипом II и Александром Великим и трпјели поразе, али потпуна македонска хегемонија није била успостављена, стално су тињали отпори, неслагања, опирање и непризнавање туђинске власти. Криза која се јавила у хеленском свијету послије смрти Александра Великог није мимоишла ни Тракију: "Без обзира на то што је одиска династија успевала да опстане, опсег њене хегемоније и снага војних и дипломатаских потеза постепено су се смиривали. До све веће слабости државе дошло је као резултат децентрализације. Центрифугалне тенденције су се ширили, а број династичких домова и локалних царстава са читавим низом вођа се повећавао."[462]

У то вријеме је почела инвазија Келта са сјеверозапада Балканског полуострва, што је продубило кризу у трачком друштву. Келти су у Тракији били кратко вријеме и то није битно измијенило уобичајни ток живота, констатује Попов. Најтеже и најкрвавије борбе Трачани су водили с Римљанима и напокон били поражени од цара Трајана који је на њиховој територији формирао римску провинцију Дакију у којој се живот одвијао у складу са насталим ситуацијама: "Без обзира на нове услове живота, сеоско трачко становништво живело је и радило у својим територијалним општинама. Противречност, специфична за ову друштвену структуру, разрешила се као резултат римске најезде и попримила је облик сукоба између индивидуалног и колективног владара (сељака и села) и стварног власника - фиска провинције.

Као и раније, тако и сада општинско језгро није дозвољавало коришћење робовског рада у великим размерама. У великим трачко-римским провинцијама робове срећемо на имањима и у

[462] Исто, стр. 58.

градовима, у приградским летњиковцима аристократије и у императорским доменима."[463]

Трачка култура је прожета учењем које је у науци обиљежено као трачки орфизам и представља аристократску доктрину која посједује идејне основе грчког орфизма, али се уопште не поклапа с њим. У основи овог погледа на свијет и начина размишљања налази се идеја о самоусавршавању и постизању бесмртности. Постоји аристократски-егзотерични, тј. тајни орфизам и припада онима који теже свијету знања и народски - егзотиерични или јавни који припада онима који знају за учење, "али остају релативно непросвећени или су само његове присталице". У трачкој религији присутна су два пута за стапање с богом и оличени су у Орфеју и Дионису. Значење трачког орфистичког култа заснивају се на сљедећем: "Трачки орфизам претпостављао је уређење света у ступњевима. У односу на основну фигуру у трачкој религији - Велику богињу - мајку, у стручној литератури доказује се циклус од четири фазе у њеном развоју. На почетку богиља (земља) сама ствара природу самооплођавањем, што ће рећи да се свет само рађа. Други ступањ представља појава божанског детета или њеног сина - Сунца. Мушки принцип је преко потребан да би се остварила равнотежа у природи, периодичност њеног обнављања, потпуна цикличност сезона. У току сазревања сина, идеја досеже до смисаоне равни бога и одговара трећој фази развоја. Четврта је стицање права на сети брак са богињом - створитељком да би рађање новог сина означило почетак следећег циклуса у коме се искључује самооплођавање и следе само три степена да би се добио седми и десетостепени циклус, који организује ред и хармонију у свету и васиони - вечити циклус поновног рађања (обнављање) и бесмртности уопште. За разлику од грчког овај модел је асиметричан и базира се на цикличном, а не на линеарном времену.

Сам Орфеј је одличан пример идеје уткане у представу да је он син Сунца и Велике богиње - мајке. Поред тога трачки орфизам повезује култ Сунца и култ Земље и у том смислу се у Тракији лик Орфеја јавља и под другим именом од којих је најпопуларнији

[463] Исто, стр. 74.

Залмоксис."[464] Код Трачана је била пракса да је божанско име табу, примјећено је код неких врховних женских божанстава. Позната божанства су били богови ријека Хеброс, Стримон и Нестос. Пут самоусавршавања код трачких племена, особито код Гета, кулминира у идеји о бесмртности па су обављани обреди у којима Трачани себе представљају бесмртнима. У трачком вјеровању као генералне персонификације појављују се ликови Велике богиње - мајке, врховног урано - соларног и хаотичног бога и трачких владара.

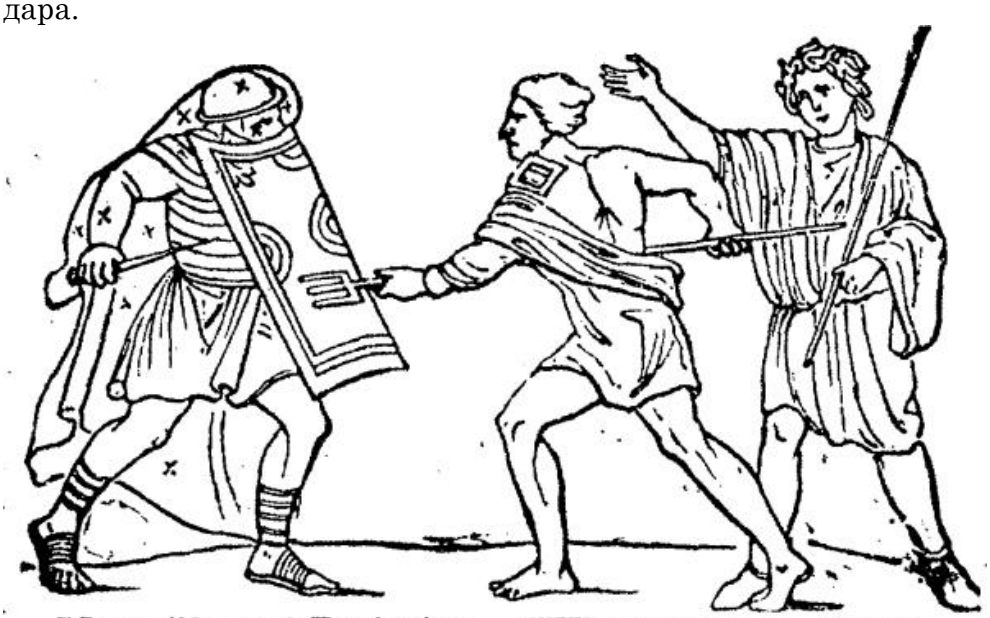

Myrmillo and Retiarius. (Winckelmann, *Monum. Ined.* pl. 197.)

Женски лик садржи идеју о плодности и разноврсности свијета од најранијих времена. Велика богиња - мајка у трачком вјеровању је врховна господарица свима и свему, свеобухватна је и свемоћна, одређује ритам живота и цјелокупне стварности и посједује више лица. На острву Лемнос био је његован култ трачке Велике богиње - мајке када су младе и невине дјевојке које треба да се удају опонашале свету животињу богиње - медвједа уз одређене ритуале и магијске радње. "Најмасовније и најпопуларније божанство код Трачана, познато са споменика култура и са новца -

[464] Исто, стр. 89-90.

трачки бог - коњаник, вероватно је персонификација локалних владара из прехеланског и хеленског доба. Политичко учвршћивање трачких државних организација и њихова унутрашња консолидација од краја 6. вијека п.н.е. па надаље, стимулисали су појављивање првих приказа коњаника."[465] Тračани су своја божанства поистовјећивали с римским и у свој пантеон укључивали и поједина орјентална, као нпр. Сабазија, Кибалу и Митрус.

Вијековима се обликовао духовни живот Трачана. Кроз различите епохе и промјеном историјско - културног окружења мијењала су се понашање, навике, обичаји и одређени културни обрасци код трачких племена. У историјском развоју у старо доба јављају се двије основне групе насеобуина - прва је отворена или незаштићена, а друга је утврђена. Трачке земље су посједовале тврђаве - насеља. Куле у центру су намијењене за одбрану од изненадних војних напада. Живот се у трачким насељима одвијао поларизовано између аристократије и општинара. Трачани су били вјешти ратници па су их високо цијенили Грци и Римљани. О њиховом раскошном држању не изостају похвале: "Ови здрави и јаки, у биткама прекаљени мушкарци - храбри и неустрашиви, претварали су рат у прави занат и изузетно су били цењени у грчким армијама, а Римљани су их користили као борце у својим флотама и у војсци. Они су били најстрашнији гладијатори међу којима је у историји, као симбол, остало упамћено име Спартака. Ови 'богови ратовања', како су их називали и како у V веку пре н.е. пише Херодот, у походима су на главама носили капе од лишчије коже, били су обучени у битоне, а преко њих су носили гуњеве (зејре), на ногама чизме од јеленске коже."[466]

Трачани су били прави мајстори за напад и јуриш, само јуриш био је једино правило којег су се придржавали. Знали су да изненаде противника, користили су засједе у тјеснацима, изненада предузимали маневре војних формација, али нису били успјешни на дужи рок. У свједочанствима која су до нас стигла из оног времена стоји да је окосницу трачке армије чинила тешка коњица. Наоружане коњанике су чинили племићи који су посједовали различите врсте шљемова, оклопа и накољеница; напад је отпочи-

[465] Исто, стр. 105.
[466] Исто, стр. 78.

њао копљима и мачевима и читав бојни ред се равнао према њима. Тешка коњица је прва прихватала битку и борила се у првим редовима. Посједовали су специјално копље за бацање, лаке штитове у облику мјесеца и кратке мачеве. Трачани су дали велики допринос у ратовима у античко доба.

Млади Трачани су расли и оспособљавали се као ратници и ловци, али су своју вјештину доказивали у занатима и умјетности. У борби са непријатељем и међусобним сукобима, те у лову поистовјећивали су се са "трачким херосом", односно трачким богом - коњаником.

Дјевојке су биле врло цијењена имовина код Трачана и оне које су имале намјеру да се удају одлазиле су у кућу код својих будућих мужева, али то нису чиниле по вељи својих родитеља. У Херодотовим списима је сачувано свједочанство да Трачани купују жене од њихових родитеља за велике паре. Ружне жене су могле својим миразом да купе мушкарца за које желе да се удају.

У трачком друштву посебно су били цијењени владари и њихова мисија па је важно поменути: "Владари у трачким земљама били су увек у средишту живота и збивања. Ко владари - жреци и владари - богови они су у првом плану били динамичка осовина и ослонац света. Од њиховог деловања и поступака зависио је ред и скалд у природи и друштву. Они су се унутар самог социјума и уопште у целом универзуму наметали као природна веза. Умели су уз то да све и сваког доведу до тоталне катастрофе и невиђене катаклизме."[467] Трачки владари су сваке године обилазили своје територије и поданике да би потхранили самосвојност своје власти, а тиме су се такође сваке године потврђивала врховна права и законито властништво над територијом.

Код Трачана су се организовале разне свечаности у поводу побједа, богатог улова и разни пирови и ту су представници аристократије, прије свега, владари давали боју и тон и диктирали начин живота. Разне ритуале и обичаје дужни су били да поштују и гости. Трачки владар је био фигура од које је зависио сваки пир и весеље. Он је дијелио храну и пиће, дарове и остале поклоне, помагао сиромашне и имао улогу доброчинитеља свих осталих, затим представљао извор плодности и симболизовао добар и угодан

[467] Исто, стр. 81.

живот, благостање, срећу и успјех људи у њиховим пословима и ратним походима. Трачани су се били прочули у хеленском свијету као здрави и издржљиви у пићу, а Тракија и њене сусједне земље сматране су с правом 'за земље са слатким вином'.

Трачани су цијенили поштење, богатство и дарове па о томе можемо неоспориво утврдити: "Свакидашњица царева и аристократа била је испуњена богатством, благом, раскоши и изобиљем. Препуна ризница и сва богатства, закопана у одређеним ситуацијама, крили су у себи и огромну божанску снагу. Она су представљала оваплоћење личних квалитета својих власника, симболизовала њихову срећу и успех, осигуравала и обезбеђивала њихову будућност. Брижљиво чувано посебно благо, његово презентирање и истицање претварало се у питање части због јаког утицаја који је вршио."[468] Дарови су код Трачана значили узајамност и обавезу. Вјеровало се да заједно с оним што се даје, али и што се прима, на оног који добија прелази дио успјеха и среће дародавца, јер се тиме вршило спајање индивидуалних и суштинских жеља и циљева. Дарови владару и његовој супрузи имали су посебну вриједност.

Сахрани и оном свијету Трачани су поклањали дужну пажњу. Херодот је забиљежио: "Богати се сахрањују на следећи начин: држе леш на отвореном три дана, кољу разне животиње и једу, с тим што прво оплакују умрлог. После га сахрањују тако што га спаљују или га само затрпају у земљу. Затим праве хумке и организују разне такмичарске игре код којих се највеће награде добијају за двобој у зависности од значаја умрлог."[469]

О поимању живота и смрти за Трачане важи прича да у једну урну, у зависности од тога што су доживјели током дана - добро или лоше - стављају разнобојне камичке који би били пребројани на дан њихове смрти и на тај начин се закључивало о животу сваког. Трачани су, поред свега, чврсто били увјерени у своје учење о бесмртности па је Солин у вези са проблемом смрти и одласком Трачана на онај свијет ускликнуо: "Они презиру смрт из некакве природне сугестије мудрости." Поред ратих подвига и славе

[468] Исто, стр. 84.
[469] Исто, стр. 86.

Трачани су цијенили штедљивост. Богатство и његово гомилање било је за њих важно као великодушност и племенитост.

Много тога из далеке прошлости Трачана није сачувано, а култура без писаних споменика је немушта. Стварност без писаних споменика сагледава се преко алегоријског језика, знакова, формула или помоћу симболике ритуала. Споменици из каснијег бронзаног доба доказују да су тадашњи трачки мајстори посједовали изузетно умијеће у изради ритуалног посуђа, луксузног ратног оружја, сјајне коњичке опреме, раскошне одјеће с украсима, одлично владали техником ковања и ливања и посједовали изузетну склоност за геометријскуе украсе. Касније су умјетници геометријски представљали ликове домаћих животиња да би услиједила и појава нових сижеа. На крају 6. вијека п.н.е. трачка умјетност је добила изразито аристократски и дворски карактер. Осмишљавали су туђа иконографска и стилска искуства, те су поред везе са Скитијом и Ираном, били у сталном контакту са Хеладом. У трачку стварност је постепено улазила умјетност коју су распростирали Грци на читавом Медитерану. Када је Тракија припојена римској култури, одразило се то и на умјетничком плану и она се с правом назива трачко-римска. До препорода трачке религије и умјетности дошло је у римско доба и нарочито се испољава у култу мртвих. Трачки језик је мало познат и сачувани су називи неких топонима и неке ријечи у језицима других балканских народа. У усменом предању постоји херојски еп о јунаку Марку, његовом коњу, вилама и тајанственим створењима и чудовиштима.

У трачким земљама налази се још једна специфичност, а то је веома раширен трачки паганизам о којем говори сљесећи став: "Хришћанство у трачким земљама обилује паганским елементима, много је паганских мотива, а велике деонице паганских тема боје њихову уметност. Археолошке ископине откривају да су се на рушевинама трачких паганских храмова на читавој територији земље зидале ранохришћанске цркве. Изненађује то што се у њима обред и даље вршио у духу паганизма у зависности од специфичности локалног етноса. Поред тога, народ је осмишљавао многе од хришћанских светаца, саобразно свом бићу и свом погледу на свет. Много је случајева када се један паганski празник у част неког божанства поклапао са даном када црква слави неког свеца или мученика, који је на тај начин постао светац заштитник самог

празника. На тај начин, паганска суштина неког божанског преносила се на свеца или мученика, или се он прихватао сагласно владајућем хришћанству. Није било правило да божанство има конкретну пројекцију на одређена лица. Најчешће се њим повезивала и чувала нека одређена карактеристика или функција. С друге стане - различита божанства могла су да утичу на формирање култа. На то је утицала локална паганска традиција на основу које су се стварале локалне варијанте хришћанских култова. Тако се трачки паганизам уткивао у рано хришћанско покрштавање локалног становништва."[470]

Редуковане фрагменте старобалканског културног и култског насљеђа налазимо још и данас у народном стваралаштву, обичајима, обредима и вјеровању Јужних Словена, нарочито у оним областима гдје су укрштени и измијешани са Словенима живјели романизирани Власи, потомци старих Трачана и Илира. У таквим срединама долазило је до прихватања, мијешања и укрштања старобалканског културног и култског насљеђа, искрсава читав сплет сложених и замршених питања на која је веома тешко, а каткад и немогуће дати коначне одговоре. [471] Миклошић, Докинс, Арнаудов и Шневајс, те многи други су убједљиво показали да јужнословенски кукерски, бабугерски и русаљски култски обреди представљају редуковане изданке аутентичних трачких обреда у част бога Диониса. Постоји једна врста јединства између неких јужнословенских и некадашњих трачких култских обреда, али само у извјесном реду духовних склопова, у оним случајевима кад је секундарно гранање прекрило основно. Румунски језички елементи сачувани у неким именима везаним за Диониса и неке свечаности у прољеће и јесен говоре о посредничкој улози коју су имали балкански Романи. Заступљени су трачки лингвистички фрагменти у словенској лексици, неки архаични трачки фрагменти налазе се у јужнословенским култним обредима. Ради се о једној врсти традиције коју су досељени Словени примали непосредно од некадашњег старобалканског становништва и оне која је продирала заједно са ширењем хришћанства. Такође су Словени преу-

[470] Исто, стр. 127-128.

[471] Драгољуб Драгојловић: Трачко културно и култско наслеђе код Балканских Словена, Академија наука и умјетности БиХ, Годишњак IX, Сарајево, 1972, стр. 177.,

зели неке митске термине који су у вези са старобалканским, негрчким становништвом, а постоје култски обреди везани за митско биће који су непосредни изданци трачких обреда везаних у част бога Диониса. Нарочито је важно расвијетлити који су друштвени, економски, религијски и псилхолошки фактори били од пресудног занчаја за прихватање дионисике религије, чији трагови долазе до изражаја нарочито од примања хришћанства и појаве богумилства на Балкану.

Исто тако, важно је напоменути да су значајни елеменат у готској држави представљали трачки Гети, који се, у историјским изворима често идентификују са Готима. По одређеним индикаторима може се утврдити да "готске игре" о којима је забиљешке оставио Константим Порфирогенет означавају најстарији помен дионисиких култова код Јужних Словена. У неким старим словенским изворима овакве обредне свечаности се зову "сатанске пјесме" или "сатанске игре" и означавају непосредну везу са култом мртвих.

Драгољуб Драгојловић констатује да се утапање дионске религије у богумилску есхатологију са свим оним пропратним елементима који су се нарочито манифестовали у кукерским, бабугерским и русаљским обредима постаје лако доказиво читавим низом појединости које се међусобно преплићу и допуњавају. Постоји језичка сличност између неких словенских и грчких термина и њихова повезаност са неким богумилским изразима. Такође блиску повезаност старобалканских и словенских митских елемената и "пресудну улогу манихеја и богумила на њиховом сливању показује један средњовјековни апокриф о Сибилиским пророштвима који је сачуван у бугарској, српској и румунској обради."

Сваки народ жели да сачува свој идентитет, културу, обичаје, обреде и вјеровања, што је случај и са Трачанима, али су Словени извршили снажан притисак на ове старосједиоце па се из свега може извести досљедан закључак: "Уочи словенске најезде, трачко становништво наставило је ревносно да чува своје обреде и обичаје, да одржава култ својих божанстава, да говори свој језик. Много је познатих личности, које су пореклом биле Трачани. Према списима Прокопија међу њима је био император Јустин или

велики војсковођа из VI века н.е. - Велизарије, познати историчар Приск и многи други магистрати."[472]

Резимирајући расправу о палеобалканским народима, међу којима су Илири и Трачани најзагонетнији, а њихова улога и значај су неспорни, важно је прихватити чињенице од којих је пошао наш чувени археолог Драгослав Срејовић: "У тренутку када их је дотакла историја, Трачани су насељавали источне, а Илири југозападне области Балканског полуострва, односно - Тракија је била непосредно повезана с обалама Црног и Егејског мора, Малом Азијом и источном обалом Грчке, а Илирија - с обалама Јадранског и Јонског мора, тј. са западном обалом Грчке и источном обалом Италије. Како их је раздвајала пространа област у средишту Балканског полуострва, насељена њима страним народима и племенима (Трибали, Дарданци, Пеоци, Македонци и др.), Трачани и Илири никад нису остварили чврше везе. Ипак, упркос географској раздвојености, судбина Трачана и Илира биле су сличне, јер су зависили од истих фактора - најпре од грчких полиса и колонија, а затим од политике македонске, епирске и римске државе. Тако се ни Трачани ни Илири никада нису до краја објединили, нити су остварили јединствену самосвојну културу; њихове државе биле су готово на исти начин структурисане, и подједнако крхке и кратковечне, а под сличним околностима изгубиле су своју независност, а затим, у оквирима Римске империје, и свој идентитет."[473]

Име Илир је најпре носило једно племе, временом су тај назив понијела сва њему "језички и културно блиска племена настањена сјеверно од Епира и западно од Македоније".

Карактеристично је да се за Либурне вежу углавном женска божанства: Венера Анзотика, Ика и Југосика, док су у Истри поштовани Еја, Мелесокус, Борија, Ирија и друга божанства о којима се, као и осталим илирским боговима и херојима, веома мало зна. Сваке девете године Илири су бацали у море по четири коња као жртве неком локалном божанству које је идентично са Нептуном и назива се Хипиус. За обичај жртвовања и обављања култа не постоје вјеродостојни подаци: "О местима жртвовања и

[472] Димитар Попов: Трачка цивилизација, Геополитика, Београд, 2000, стр. 121.

[473] Драгослав Срејовић: Илири и Тачани (О старобалканским племенима), Српска књижевна задруга, Београд, 2002, стр. 19 - 20.

светилиштима мало се зна. Као светилиште протумачена је једна зграда грађена у техници сухозида, у Горици код Груде, на територији Далмата, са једном већом и једном мањом просторијом. У задњем делу веће просторије откривена је ризница са различитим предметима (накит, оружје) који су ту, вероватно као заветни дарови, депоновани од почетка VII века пре нове ере па до времена римских освајања. Са периферије илирске територије познато је једно светилиште на градини Под, код Бугојна, с краја VII века пре нове ере, са правоугаоном платформом и жртвеником у средишту. Платформа је била украшена људским ликовима моделованим од глине на врховима вертикалних греда или Сунчевим диском. Местима намењеним за обављање култа сматрају се трмулу који се често налазе покрај градинских насеља, а која уместо гробова садрже слојеве пањевине. О врстама и начину приношења жртава мало се зна, а отворено је питање да ли су код Илира одређена лица обављала свештеничку функцију. Претпоставља се постојање људских жртава..."[474]

Географске и климатске одлике знатно су утицале на начин живота, вјеровања, култне радње, занимања и културу илирског становништва. Због расцјепканости земље, лоших комуникација, удаљености једних племена од других, Илири ни у једном раздобљу историје нису успјели економски, културно и политички да се обједине, чак и у централним илирским подручјима становништво је све до краја V вијека п.н.е. било раздијељено у независна племена која су се ријетко уједињавала у мање племенске савезе, а у периферним областима таква ситуација је остала неизмијењена све до времена римских освајања. Племенски старјешина је посједовао власт само на територији свог племена. Антички извори свједоче да су биле честе неслоге и сукоби међу илирским племенима због дубоких разлика које су постојале у општој култури појединих племена, обичајима и религијским схватањима. Те разлике су се продубљивале у неједнаким контактима са сусједним народима.

Херодот је, руководећи се прадавним вјеровањем Грка, сачуваним у митовима и пјесништву, у својим списима оставио

[474] Драгослав Срејовић: Исто, стр. 300.

свједочанство да су Трачани, послије Инда, највећи народ на свијету.

Трачка племена су због расцјепканости поштовала много локалних божанстава и култова па нису посједовала јединствен, општеприхваћен пантеон. Слично другим народима индоевропског пиоријекла, највишу почаст одавли су богу неба и његовој супрузи. Тај врховни бог посвједочен је на натписима, завјетним споменицима и осталим археолошким остацима из тог времена и појављује се под називом Сбелсурд. Супруга овог бога поистовјећена је с грчком богињом Хером која је у Тракији уживала посебан култ. Трачанке су изузетну част и поштовање одавале богињи Бендиди, приносиле јој жртву обавијену пшеничном сламом, организовале и светковале празник који се састојао од свечаних масовних обхода, коњичких трка са буктињама и ноћним оргијама.

Можда највећу пажњу заслужуије једна особност у вјеровању овог народа: "Трачани су веровали у бесмртност душе. Живот на оном свету замишљали су као веселу гозбу у присуству богова. То се вероватно одражавало у њиховој великој храбрости и у непоштовању живота. Оружје и купе за пиће, који су откривени у гробовима, показују да су стварно веровали да ће после смрти учествовати у ратним окршајима и на веселим гозбама. У религијском и политичком животу Трачана значајну улогу имало је свештенство. Свештеници су били заступници бога и саветници владара. Њихова моћ и утицај су, међутим, крајем I века пре нове ере срушени."[475]

Трачани негдје од II вијека п.н.е. напуштају своју религију и култове и у потпуности прихватају хеленистичку и римску културу. Њихова изворна вјеровања, култне радње и светковине могу се препознати на споменицима и још неким остацима из тог давног времена.

Срејовић је суверено владао фоклористиком, иконографијом, митологијом и археологијом на древном Балкану па размрсује компликовану грађу и вишеслојно разматра мотив коњаника у прадавним предањима, односно од Трачког хероса и Диоскура, потом преко Св. Ђорђа и Св. Тодора, па све до јунака Краљевића Марка из народних пјесама који на гласовитом Шарцу чини

[475] Драгослав Срејовић: Исто, стр. 71.

јунаштва и штити сиротињу. Он знатно проширује Вукове претпоставке о Марку Краљевићу, као и закључке до којих су дошли лингвисти, историчари, етнолози, књижевници, преводиоци и остали научници. Овај проблем дубински и суштински се захвата: "Данас је готово извесно да Марко Краљевић из наше народне поезије нема никакве везе с историјским краљем Марком, кога историја помиње као краткотрајног турског вазала на релативно малој територији између Прилепа, Битоља и Охрида. Човек који је, према летописима, познатији по својимо породичним неприликама него по великим и важним подухватима, коме се много касније приписивало да је довео Турке на Косово, док је, с друге стране, био добар хришћанин, 'племенит' и 'правоверни' - није имао ништа заједничко с легендарним Марком Краљевићем. Једино што је повезивало ове две личности била је подударност у имену, месту рођења и пореклу, и неки подаци од споредног значаја везани за његову владавину".[476] Наводи се да су споменици трачком коњанику присутни управо у крајевима у којима су раширене пјесме о Марку Краљевићу. Тражио је аналогију и сличност Марка Краљевића са хришћанским мученицима - Светим Ђорђем и Светим Теодором Тироном, затим раширеност пјесама о Марку Краљевићу на оним дјеловима Балканског полуострва гдје се налзе споменици трачком коњанику, нарочито у Бугарској, дуж обале Дунава па чак у Румунији и још неким локалитетима на ширим просторима.

[476] Драгослав Срејовић: Исто, стр. 77 - 78.

Илирски и трачки народ су прастановници Балаканског полуострва, нису имали развијену писменост па им је историја кратка и шкрта не зато што је таква, већ то лежи у чињеници да су њихову историју писали туђинци, најчешће се помињу грчки и римски извори. Били су на нивоу родовског уређења, вјеровали су слично у већи број богова, као и локална божанства и живот послије смрти, изводили одређене ритуале, постојали су култови и вршено повезивање са грчком или римском религијом. Придавали су велики значај ратовању и оружју, цијенили материјално богатство, владаре и свештенике. И један и други народ нису успјели у историји да се културно и политички обједине и створе централизовану власт за сва племена, него су остали разједињени и несложни, што је често доводило до сукоба и међусобних обрачуна. Формирање илирског и трачког народа дуг је и сложен процес који се одиграо у времену непрозирном за историју па је много тога неистражено и засновано на митологији и претпоставкама истраживача, а не на вјеродостојним документима и поузданој археолошкој грађи. Под утицајем туђинских форми особености у локалним културама се губе, односно долази до културне нивелације и формирања једна еклектичне и јако осиромашене културе, у којој је тешко разликовати шта је трачко, илирско, македонско, грчко, епирско или италско. Илири и Трачани су се стопили с другим народима, прихвативши њихово име, обичаје, језик, културу и друге особености па је сјећање на њих сачувано у ријетким топонимима, легендама, митоошкој грађи, анегдотама и изрекама.

По подацима који постоје и свједочењима у писаним изворима може се утврдити са су Илири и Трачани били изузетно храбри и непоколебљиви у борби, знали су да ратују, али и да празнују и светкују; поштено су и одано извршавали своје дужности према божанствима, локалним старјешинама и ратним вођама. Знали су да цијене сусједе, али и да примјењују грубе казне и насиље према непријатељима. Лако су прихватали туђе утицаје, посједовали склоност према користољубљу, пљачкали и кажњавали противнике. Постојала је класна диференцијација, гдје су привилегије имали слој војника и племенске аристократије.

XXII. МОРАЛНО-ЕТИЧКИ ОБРАСЦИ ПОНАШАЊА И ЖИВЉЕЊА КОД КЕЛТА

> "За Келте није постојала вера, ни идеја о награди због доброг дела, нити казни због греха; све је зависило од односа човека према њима у датом тренутку".
>
> (Бранко Гавела)

Келти (у римским историјским изворима Гали) представљају народ индоевропског поријекла који је у другом миленијуму п.н.е. живио у западној Европи, сјеверно од Алпа, с обе стране Рајне, затим Мајне, а одатле до Дунава и Лабе, па и на простору данашње Чешке и Словачке, гдје се помиње племе Бој. Племена која припадају овом народу отпочела су ширење у западну Европу око првог миленијума п.н.е., о чему свједоче сачувани извори келтске културе, нађени на бројним локалитетима. Миграција ових племена одвијала се највише у халштатском периоду и досезала је до Пиринејског полуострва и јужних крајева Француске и на тим просторима били су насељени Ибери и Лигури.

Негдје у 6. вијеку п.н.е. освојили су Италију, а затим у 5. вијеку п.н.е. Британска острва, слиједи оснивање насеља у долинама Саве и Дунава, мијешање са Илирима, док су нека племена стигла до Мале Азије (Галати) Када су продрли на Апенинско полуострво, створена је Цисалпијска Галија. Келти су у нашим крајевима основали многа насеља, од којих су најпознатија Singidunum (Београд) и Kapedunum (Ужице). Најраспрострањенији су били почетком нове ере и тада се претапају у друге народе, процес се убрзао римским освајањем од IV-I вијека п.н.е. и тада су Римљани освојили многе келтске земље. Временом келтски народ губи народност и језик, једино су изворне скупине овог народа сачуване у Британији, неким дијеловима Енглеске, Шкотске, Велса и Ирске. Петар Влаховић износи антрополошке карактеристике Келта: "У антрополошком погледу одликовао их је висок

раст, доста масивна и снажна грађа тела са кратком (брахикефалном) главом. У погледу боје коже представљали су прелаз између светлопутног становништва севера и тамнопутих медитеранских етничких заједница. Боја косе била је тамномрка. Овакве антрополошке карактеристике имале су и оне келтске етничке заједнице, што су насељавале централну и јужну Француску, Швајцарску, северну Италију и Шпанију, а које су Римљани звали општим именом Гали. За разлику од келтског становништва јужних области. Белги су имали светлију пигментацију и већу телесну тежину. Истина, око 4. и 3. века пре н. е, када су се проширили преко Рајне и Сене, и они су већ били знатно измешани с Германима, од којих су вероватно примили обичај спаљивања покојника приликом погреба".[477]

Келти су највјероватније у посљедњима деценијама IV вијека п.н.е. најприје дошли у панонску равницу, у широки простор између Карпата и Алпа. Ове области Келти су почели да освајају одмах и једна њихова мисија сусрела се са Александром Великим 335. годин п.н.е, негдје на Дунаву у подручју трачког народа Трибала. Управо тад је Александар журио да среди односе са трибалским краљем Сирмијем на дипломатском плану да би могао кренути на велики поход у Азију, да ступи у рат са Персијанцијама "и сруши и пољуља ствари и поредак у свету у коме је ропска покорност владарима, војсковођама и свештеницима била једино право обичног човека и грађанина". Дотле су остали народи античког Балкана, превасходно Илири, Грци који су насупрот Римљанима, створили једну културу и особен свијет који би се могао назвати Pax Graeca. На том простору израђиване су скулптуре класичне и хеленистичке умјетности, споменици непревазиђене љепоте које су изграђивали ученици великих атинских неимара Периклеовог доба - Иктиноса и Мнесиклеса, гдје су још дјеловали читав низ познатих имена филозофа, пјесника и научника. У ову концепцију уклапале су се и идеје младог македонског војсковође Александра Великог, инспирисане политичким доктринама једног од највећих античких и свјетских филозофа, Аристотела из Стагире, о стварању новог свијета на рушевинама теократских и сатрапских империја. Премда је стварана оружјем, нова хеле-

[477] Петар Влаховић: Народи и етничке заједнице света, Вук Караџић, Београд, 1984, стр. 172.

нистичка држава требало је да буде космополитска заједница народа, у којој би људи били блиски једни другима без обзира на боју коже и друге спољашње карактеристике и да живе као слободни народи у слободном свијету. Произлази да је прије доласка Келта на Балкану постојао шаролик језички и етнички спектар народа и племена који су овом простору давали посебно обиљежје. О узроцима и времену доласка Келта на Балкан Бранко Гавела износи: "У такво доба и такву средину дошли су Келти на Балкан. Међутим, и поред тога што су још антички историографи сматрали да тај догађај заслужује њихову пажњу и да треба да буде забележен и сачуван за потомство, још увек се не зна тачно и поуздано одакле је и које године или које деценије с краја 4. или почетка 3. века пре н.е. отпочела келтска миграција према Балкану. Антички извори који говоре о том догађају нису сасвим поуздани, јер њихови аутори нису били непосредни сведоци тих збивања. Изгледа нам понекад да су стари историчари, и грчки и римски, више схватали значај тих догађаја него што су познавали чврсте чињенице које о њима говоре. У већини случајева ауторе историографских списа раздваја и по неколико векова од времена келтских освајања великог карпатско-панонског басена, из кога су Келти кренули да освоје Грчку".[478]

[478] Бранко Гавела: Предања и знања о старом Балкану, Нолит, Београд, 1978, стр. 77-78.

На цијелом простору налазе се трагови који свједоче о постојању келтских насеља и њихове културе и живота у овом дијелу Европе. Гавела истиче примјере који говоре да Гал убија жену па себе само да не би пао у ропство непријатељу. Аталиди су у ратном сукобу побиједили пергамонске Гале, потомке балканских Келта, али се они нису осјећали побијеђеним: јуначки су отишли у смрт и 'царство небеско' само да не допадну у ропство. Због неизмјерне храбрости пергамонски владари су подизали споменике својим непријатељима Галаћанима који су били ратоборни, неустрашиви и до крајњих граница слободољубиви. Риједак је примјер у античкој, а нарочито у историји новијих времена да побједник подиже споменик побијеђеном, "његовој храбрости и врлини". Тако нешто могли су да учине само Грци који су знали да цијене слободу и моралне врлине ратника. Галске војничке врлине и ратничку храброст изузетно је цијенио Цицерон који биљежи да су Гали, за разлику од других народа, 'који од бесмртних богова траже мир и милост кад зарате, спремни да ратују и са самим бесмртним боговима'. И Солустије признаје да су Гали ратном славом надмашили Римљане. Међутим, има и другачијих мишљења, тако Силије Италик каже да су Келти непостојаног карактера, те да су дивљи, сурови и превртљиви.

Религију Келта тешко је тумачити, а многе археолошке ископине и остаци, те свједочанства писаца и историчара не могу се с поуздањем узети, с тим да се мора имати у виду да је долазило до мијешања Келта са народима Римског царства. Цезар је претпоставио да су галски Келти поштовали исте богове као и Римљани па у том смислу резимира: "О тим божанствима имају готово исту предоџбу као сви други народи", премда се код њих налазе бројна имена богова. Карактеристично је да се појављују имена богова везаних за локална светилишта. Ипак, најраспрострањенији келтски божански симбол јесте бог с роговима који се јавља код претходника историјских Келта. У многим дијеловима келтског свијета могу се наћи симбол јелена или рогатог голог бога с фалусом у ерекцији или змије с овновом главом.

Келтски пантеон је био развијен и ту су се разликовала мушка и женска божанства: бог грмљавине, богиња медвједа, богиња коња, богиња плодности, божанство ватре, воде, затим рогато божанство. Не може се поуздано тврдити да ли је код Келта

постојао врховни бог, али се у ирским причама говори о моћном Дагди који се може сматрати симболом плодности и рата. Обиљежје келтске религије било је насиље и жртвовање људи и вјера у пресељење душе и живот послије смрти, његовање култа предака знацима поштовања на гробним хумкама. Занимљиво је поштовање воде: "Извори воде-зденци и врела, те извори ријека потребних за плодност земље и одржавање живота били су изгледа омиљена средишта келтског штовања".[479]

Окосницу келтског друштвеног уређења чинили су племићи и свештеници који су дјеловали под заједничким називом друиди и познати су као носиоци традиције и једна врста изолованог и затвореног сталежа. Они су играли важну улогу у политичком, вјерском

[479] Религије свијета (Енцикопедијски приручник), Кршћанска садашњост и Графички завод Хрватске, Загреб, 1987, стр. 122.

и културном животу, а класични писци су били импресионирани раним друидима, док их Страбон спомиње као истраживаче етике. Келтска племена су се служила старокелтским језиком који спада у групу индоевропских језика и њиме говори мањи број становништва у западној Европи.

Келти су били ратнички народ, код њих је био развијен матријархат, као многи други народ - Трачани, Скити и Персијанци - високо су цијенили војничке врлине. Већ смо нагласили да су Грци код Келта цијенили храброст, јунаштво, скромност и издржљивост.

До доласка на Балкан и Малу Азију Келти нису имали државу, а тиме ни институцију краљевске власти. У свом продору према југу овај народ се руководио моралним, а не економским и материјалним мотивима. Имали су обичаје и васпитање сличне хеленским и указивали су гостопримство гостима који долазе у њихову земљу. Антички писци су дали тешке квалификације о моралним особинама Келта, чак неповољније него и персијским освајачима, наводећи да су они за собом остављали пожаре и рушевине.

Келти су били крупни и високог раста, ратоборни и брзо су се одлучивали за борбу без истрајавања у њој, али су "мрзили све што је зло". О томе да нису били упорни каже се: "Једини разлог што том прликом римска војска није била потпуно уништена, а сам Рим разорен и држава срушена, био је у томе што варвари, како Плутарх овом приликом назива Келте, нису били свесни величине своје победе и страхоте римског пораза. Док је Бренос прослављао победу и сакупљао богати ратни плен, Римљани су прикупљали на Каптолу нове снге и јединице којима су наменили задатак да бране и одбране Рим".[480]

Кад је успио да побиједи Келте, Фуриje Камил је био толико хуман и њежан према њима да су га они називали 'оцем, богом и спасиоцем'. Келтски војници су изјављивали да више воле његову побједу него своју слободу, јер су више били очарани његовом врлином него надмоћношћу његове војне силе. Јулиан Камиле, француски историчар наглашава да су Келти били толико храбри и смјели да није на периферији медитеранских земаља било "ни једне државе која би била у стању да их сузбије или да их обузда".

[480] Бранко Гавела: Предања и знања о старом Балкану, Нолит, Београд, 1978, стр.180.

Иако су по завршетку битке вјешали о вратове својих коња одсјечене главе непријатеља и по доласку кући закивали их на својим тријемовима, што је био грозан призор, о њиховој природи и етици могао би се прихватити суд Страбона: "Уопштавајући своју оцену келтског менталитета, Страбон закључује да је цео овај народ, који се 'данас зове Галима и Галаћанима, ратоборан, срдит, спреман за борбу, а иначе је скроман и честит'. Али ако се расрде, ови људи се скупљају у гомиле да би одмах кренули у борбу, и то тако храбро и неопрезно да лако падају под ударцима оних који против њих желе да примене неку војну вештину. У ствари, ако их неко изазове, било кад и било где или било каквим поводом, они су спремни да се испрсе испред опасности, ослањајући се при уласку у борбу једино на своју снагу и на своју смелост"[481].

[481] Бранко Гавела: Предања и знања о старом Балкану, Нолит, Београд, 1978, стр. 210-211.

У ратна освајања, по Бреносу, Келти су кренули због недостатка земље и за њих су свако дјело и сваки поступак могли бити и добри и зли, зависило је од тога какакв ће однос према њима заузети човјек у датом тренутку.

Налазишта која говоре о култури Келта дају замршену слику привредног и друштвеног живота и упућују да је у основи постојала одређена друштвена диференцијација, јер су се прехрамбена потрошна добра морала набављати са стране.[482] Келти су користили грнчарско коло и жрвањ, браве и израђивале предмете високе умјетничке вриједности. Може се претпоставити да су код Келта постојали специјализовани обртници као што су: лончари, клесари, крзнари, токари, дувачи стакла, столари, резбари, сукнари, ковачи жељеза, златари, колари, љевачи бронзи и посебно ковачи оружја. У додиру са античким свијетом, упознали су се са књижевношћу и филозофијом.

[482] Повијест свијета, Напријед, Загреб, 1977, стр. 190-191.

XXIII. НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЖИВЉЕЊА И ДРУШТВЕНИХ НОРМИ КОД ФРАНАКА, ГАЛА И ГОТА

"Дужност је Гота, говорили су они,
да влада мачем, а не пером"
(Удальцов, Косински и Вајнштајн)

Франци су етничка заједница која се састојала из већег броја малих германских племена са стабилним обичајима, моралом и осталим друштвеним нормама. Међу племенима истакнути су били Бруктери, Камаби, Кати, Катуаријии, Тенктери, Ампсиварији, Узипији и друга. У првим вијековима нове ере ова племена су насељавала предјеле у доњем току Рајне са обе стране, али оне које је Рим плаћао стајали су насупрот осталим. Име Франци јавља се у 3. вијку на подручју око Рајне и ту касније долази до диобе на рипуарске око средње Рајне и на салијске Франке у доњем току Рајне. Овакву подјелу биљежи Tabula Peutingeriana. Неки истраживачи франачких племена, њиховог живота, ратовања, државности и осталих карактеристика германску ријеч франк вежу за "копље", а други сматрају да Франци потичу од германског придјева са значењем "хитар" или од исландске ријечи frakkr.
Друштвене и политичке промјене, чести ратови и остали услови живота утицали су крајем 3. вијека на стварање јединствене етничке заједнице под општим називом Франци. Од тог времена почели су упади ових мудрих и лукавих ратника у Галију, на подручје Римске Империје, те у остале земље у сусједству и на ширим просторима. Франци који су већ били насељени у сјеверној Галији као помоћне јединице, искористили су прилику и постали господари те провинције.

Држава Франка од V - IX вијека обухватала је територије данашње Француске, а у каснијим периодима и шире просторе. На освојеним територијама Франци су настојали државно и правно да

се учврсте: "Германски народи везивали су право за личност а не за територију. Када су освојили Галију, Франци су наставили да се управљају по своме обичајном праву, али то право нису примењивали према гало - римском становништву. Исто је важило и за Готе и Остроготе. По њиховим схватањима човек је подлегао праву свог народа без обзира где се налази. Мада је постепени развој уређених држава донео са собом схватање о територијалном простирању права, старе идеје су у знатној мери опстале."[483]

Најзначајнији Франачки вођа у ранијем периоду био је Клодвиг (Klovis) 482 - 511. године. Он је 484. године створио велико краљевство у днашњој Француској и Белгији које се распало након његове смрти 511. године. Успио је да потисне из Галије Визиготе преко Пиринеја и утемељи владарску династију Меровинга која је уз помоћ цркве учврстила свој положај, проширила власт на Бургундију, Провансу, Тирингију, Баварску и потчинила властелу краљевској власти у новом друштвеном поретку на феудалним основама. Краљеви су дијелили посједе црквеним и свјетовним великашима који су на темељу обавеза везаних за такав посјед долазили у вазални однос према владару. Постепено је јачало војничко племство, а сељачке масе се све више везују за земљу коју обрађују у корист господара. Насљедна диоба државе условила је слабљење средишње власти меровиншке државе па су услиједиле тенденције осамостаљивања Неустрије, Аустразије, Бургундије и Аквитаније. Краљевска власт је непрестано слабила, али су у све повољнији положај долазили краљевски мајордоми, међу којима је најистакнутије мјесто заузимао Карло Мартел, побједник у бици против Арапа код Поитиерса 732. године.

Његов син Пипин Мали је постао насљедник престола, у савезу са папом успио је да сврге са власти посљедњег Меровинга и прогласи се за краља 751. године. За вријеме његове владавине франачка држава постиже велику моћ, успјех на војном и политичком плану, те одређено територијално проширење. Карло Велики (768 - 814) је био најмоћнији франачки владар и за вријеме његове власти и династије Каролинга франачка држава се знатно шири, постиже врхунац моћи, јер у њен састав улазе Њемачка,

[483] Сидни Пеинтер: Историја средњег века, Clio, Београд • Глас српски, Бања Лука, 1997, стр. 501 - 502.

Белгија, Холандија, дијелови Италије, Панонније и Балканског полуострва. Папа је Карла Великог 800. године крунисао за краља у Риму па се тиме учршћује феудални поредак, власт у држави прелази на двор који се ослања на цркву и земљишни посјед, али из владаревих овлашћења полако су почели да узмичу управници грофовија и маркâ. Лудвиг Побожни је насљедио свог оца Карла, успио је да сачува краљевство и одржи моћ франачке државе, али су његови синови послије очеве смрти отпочели борбу за престо. Тако је отпочела борба за насљеђе између Лотара, Лудвига Њемачког и Карла Ћелавог, а Пипин је раније умро. Склапањем вердунског уговора 843, године Лотар је добио Италију, Бургундију, Провансу, земљу између Maase, Schelde и Рајне, потом Фризију, док је Лудовиг Њемачки присвојио земље источно, а Карло Ћелави западно од Лотарове државе. Тако су од франачке државе настала три дијела: Француска, Њемачка и Италија.

У погледу друштвеног уређења франачка држава одликовала се породично - родовским животом, племенским заједницама, приватном својином, а касније долази до класне диференцијације. Наиме, од V вијека издвајају се војна аристократија, чланови владиних лоза и династија, а насупрот њима су обесправљени слојеви сељаштва, обични припадници оружаних формација, те остали слојеви у најамном односу, слуге и поданици. Почиње да се јавља занатство, а слој свештенства је имао повлаштени положај у друштву.

У даљем току развоја франачког друштва испољила су се два правца. Један дио су асимиловали Гали и одатле настаје француски народ, док је други дио посужио као основа за настанак њемачког народа, а франачки супстрат је послужио и за формирање холандске националне заједнице.

Гали су келтска племена која су у средњем вијеку насељавала просторе западно од Рајне и Алпа, потом сјеверно од Пиринеја. У ранијем периоду, односно у VII - VI вијека п.н.е., Гали су насељавали, поред осталог, сјеверну Италију и Британска острва. Прецизније одређење везано за територије на којима су живјели Гали састоји се у костатацији да су Гали келтско становништво Галије, које је насељавало данашњу Француску, сјеверну Италију, Белгију, Луксембург, дио Холандије и Швајцарску.

Гали су 390. године п.н.е. прешли Алпе, обрушили се на Рим и опљачкали га. Касније су се повукли, али су се у сјеверној Италији задржали више од 200. година. У силовитом нападу 278. године п.н.е. Гали су заузели дијелове данашње Турске, насељивши област названу Галатија. Јулије Цезар 58 - 51. године п.н.е. у чувеном галском рату побиједио је галска племена, послије чега су она релативно брзо романизована. Галски војсковођа Верцингенторис покушао је 52. године п.н.е. да потисне Римљане, али је поражен, заробљен, одведен у Рим и погубљен.

Галију су у V вијеку насељавали Франци, Бургунди и Визиготи па је она у средњем вијеку прва постала колијевка франачке државе, а послије тога настаје Француска.

Послије смрти Теодосија I (379 - 395) цареви који су владали на западу били су беспомоћне фигуре под патронатом варварских команданата. Тако је у првим годинама V вијека командант по имену Стилихон унајмио германске, чак и хунске јединице у узалудном покушају да порази Вандале који су пустошили Галију и одврати Визиготе, насељене на обали Јадрана, од уласка у Италију. Стилихон је, међутим, убијен. Вандали су прешли Пиринеје да би заузели сјеверну Шпанију, док су Визиготи прошли кроз Италију на путу за Галију, опљачкавши успут Рим. Тако су 490. године Остроготи држали Италију, Визиготи јужну Галију и Шпанију, а Вандали афричку обалу.[484] У германским сеобама често су се занемаривале удаљене области западног римског царства, што се односи на рајнску границу, сјеверну Галију и Британију.

Јустинијан је послије 532. године успио да врати Италију Царству, а и јужне обале Иберијског полуострва биле су одузете од Визигота, док су Британија, Галија и већи дио Шпаније остали изван његовог царства. Моћ Галије почела је да опада још од III вијека, јер је она била у својој основи пољопривредна област са уситњеном аграрном економијом. Нама је јасно да су Франци били више ратници него трговци који су заинтересовани за градски живот. Краткотрајни талас реформи франачких манастира захватио је ову земљу у VI вијеку. Германска најезда на Галију условила је ситуацију да су учени монаси побјегли у Ирску која постаје посљедње прибјежиште католичког хришћанства. Мало људи је у

[484] Сидни Пеинтер: Исто, стр. 33.

то доба у Галији знало да чита и пише, док су се образовани Ирци служили грчким и латинским језиком.

Гали су били одважни ратници. Носили су дугу косу и браду па су их Римљани сматрали дивљацима. Често су се пресељавали и кретали у ратне походе. Римљани су једно вријеме сјеверни дио Италије називали Галијом, јер су те просторе Гали насељавали прије доласка Римљана.

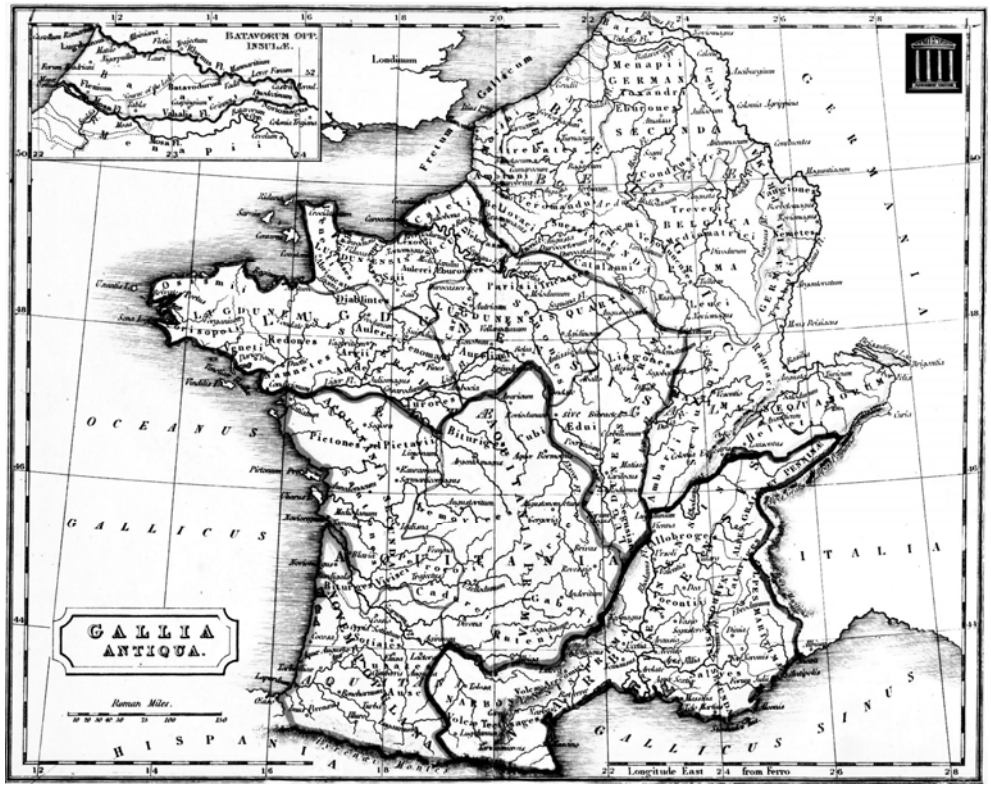

Становништво Галије се бавило земљорадњом, сточарством и риболовом поред ријека.

Важно мјесто у обезбјеђивању животних потреба имала су ратна освајања и пљачка. У каснијем периоду друштвеног развоја јавила се израженија класна диференцијација, затим је дошло до развоја занатства и трговина. Још прије римског освајања Галија је била чувена по вуненим тканинама, а у каралиншко вријеме ове тканине су предмет живе трговине.

Готи су источногермански народи који су према подацима из древне прошлости живјели на Скандинавском полуострву и обалама Балтика. Негдје у раздобљу I и II вијека Готи су кренули на југоисток и на доњу Вислу стижу око 150. године, а одатле између 150. и 200. године на сјеверне обале Црног мора. У областима Црног мора сусрели су се са старосједилачким народима у које спадају Сармати и Алани и са њима су стварали јаке војне савезе. Још од 3. вијека Готи су продрли на обале Црног и Егејског мора и сукобљавали се са Римљанима на многим теренима куда су пролазили. Једно вријеме су били потиснути од хунских племена, али су Готи били жилави и упорни ратници и непрестано кретали у војне окршаје. Према сачуваним историјским документима стоји да су се Саксонци, Свеви, Франци и Алемани једноставно помјерали из своје отаџбине на југ у области са сличним природним окружењем и том приликом су остваривали блиске везе са народима као што су Англи и Јити који се нису селили са својих територија. Упркос томе, Лангобаради, Вандали и Готи су се помјерали у крајеве који су били другачији од сјеверозападне Европе. Предјели Панонске низије и степе сјеверно од Црног мора биле су углавном пољопривредне области и одатле су се регрутовали ратници и сточари, јер је ту била граница између словенских ратара, грчких колониста и дивљих номада са азијских пашњака и степа. Западни Готи или Визиготи су насељавали у првим својим помјерањима и источне дијелове Балкана. У IV вијеку је међу Готима дошло до расцјепа; појединa племена су већ била прихватила римско хришћанство, а друга прилазе аријанској секти. Улфилин је превео Библију на готски језик. Источни Готи или Остроготи су населили предјеле јужне Русије, источно од Дњепра.

Обе готске гране - Остроготи и Визиготи сјединили су се под краљем Ерманариком (350-375), али инвазија Хуна 375. године уништава њихову државу и они су присиљени да се крећу према западу. Од тог времена Западни и Источни Готи имају властите историје и карактеришу их још неке видљивије разлике. За вријеме цара Валента Западни Готи добијају доњу обалу Дунава, гдје 378. године дижу устанак и успијевају да поразе римску војску код Хадријанополиса, али су касније постали римски савезници. Под вођством Аларика Остроготи су успјели да се осамостале, продиру у Италију и опљачкају Рим 410. године, потом се повлаче

најприје у Галију и ту формирају своју државу са сједиштем у Тулузи (418-507), затим у Шпанији формирају државну заједницу која се одржала до 711. године када су је уништили Арапи. Источни Готи су се сјединили са Хунима и заједно са њима харали и освајали многе просторе Европе. Послије смрти великог војсковође Атиле, Готи су се населили и учврстили у Мађарској, а одатле су стално угрожавали Византију.

Под Теодориком Готи су успјели да пријеђу у Италију, сруше Одоакарову и оснују своју државу 493. године са владарским троном у Равени. Против њих се уједињују Германи и сталним нападима слабе њихову моћ и руше мит о њиховој непобједивости. Коначно их је уништио Јустинијан 555. године. Кримски Готи су се у III вијеку као огранак Источних Гота обрели на Криму гдје су се помијешали са аутохтоним становништвом и прихватили њихову материјалну културу и остале одлике старосједиоца, поставши Готоалани и на тим просторима су се одржали до XVI вијека.

"Суштински Готи су представљали војску која је живјела од освојене земље. У обе готске државе затечени земљорадник је био обавезан да део својих приноса преда као потпору готском ратнику и његовој породици. Готски краљеви су се обично представљали као царски извршиоци и уживали су у титулама као што је патрицијска. Попут осталих германских народа, и Готи су сматрали право пре личним него обласним. Готима је суђено према готском закону, али су римски провинцијалци настојали да поштују римско право. Уопште, римској локалној администрацији је било дозвољено да делује као и раније."[485]

Готски језик припада групи источногерманских језика који су сви изумрли, изузев неких рунских натписа, а највећи споменик геотског језика из тог доба је Улфилинов превод Библије, из IV вијека сачуван у Србрном кодексу. Писмо које је послужило за превод Библије на готски језик је мјешавина грчког писма и руна. Руне своје поријекло вуку из готске ријечи и представљају слова стрих Германа, прије свега, Скандинаваца и сачуване су на каменим натписима и осталим предметима из далеке прошлости готског народа. Готско писмо је настало у XIII вијеку и састављено је од угластих и шиљатих слова писма у стилу готике.

[485] Сидни Пеинтер: Исто, стр. 34.

У умјетности Западних Европе посебно мјесто има готски стил који се у XII вијеку развио у сјеверозападној Фанцуској и касније се раширио у другим земљама. Овај стил је заступљен првенствено у архитектури и код истог до изражаја долазе оштри лукови, тежња за вертикалним линијама, настојање да се стрши у висине, потчињавање скулптуре и сликарства архитектури уз складне пропорције и геометријску правилност и прецизност.

У средњем вијеку феудално друштву се од V вијека дизало на развалинама Римског царства. Наука, умјетност и књижевност добијају сасвим друге карактеристике од одних које су биле карактеристичне за античку робовласничку културу. Класа феудалаца је стварала услове за појаву таквих облика идеологије који одговарају њеним интересима и учвршћењу њене власти. У овој епоси мисли и дјела владајуће класе постају материјална и духовна снага друштва. Важне одлике средњег вијека своде се на ову констатацију: "Средњи век се узнео од пропалог античког света - било је хришћанство и неколико полупорушених градова, који су изгубили сву своју ранију привилегију. То је имало за последицу - као што бива на свим раним ступњевима развитка - монопол на интелектуално образовање добили су свештеници и тако је само образовање добило првенствено богословски карактер."[486] Читава култура средњовековне Западне Европе добила је црквено обиљежје. Умјесто паганске, свјетовне филозофије коју је гајила антика, доминантно мјесто у друштву заузима католичка теологија. Елементи науке који су се сачували из античког доба почели су да служе само као помоћно средство за теолошке догме па "филозофија постаје слушкиња теологије". Житје, хагиографије и апокрифи постају главни род књижевности. Манастирске хронике су главне врсте историјских дјела, док су поезија, музика, као и све ликовне умјетности биле потпуно у служби цркве.

За VI вијек и нешто каснији период у Западној Европи на рушевинама Римског царства учвршћују се варварске краљевине. Римска робовласничка бирократија изгубила је некадашњу политичку власт и материјлну моћ, те остале привилегије у друштву. Варварска војно - земљорадничка демократија односила се према образовању, филозофији и науци с презиром. Аристократије европ-

[486] Историја средњег века I, група аутора, Научна књига, Београд, 1950, стр. 125.

ских варварских племена биле су неписмене. Потомци римске аристократије били су изложени презиру нове варварске аристократије, првенстено због образовања. Опште снижење културног нивоа односило се и на више свештенство. У Галији и осталим срединама западне Европе зауставља се предавањње о "седам слободних вјештина", а папе су у то вријеме исказивале отворену мржњу према свјетовном образовању. Дубоко опадање културе у то доба нашло је свог одраза у најпопуларнијој и најраспрострањенијој литератури, а то су житје светаца. Умјесто некадашњих паганских култова, јавља се клањање моштима светаца. Црква успијева да оствари привилеговани положај и стиче велико богатство. На подручјима која су заузимала франачка, галска и готска племена црква је учврстила своју организацију и постала доминантни фактор средњег вијека и најважнији регулатор у животу масе које су биле подчињене цркви и феудалним господарима.

Положај сељаштва Западне Европе у X и XI вијеку био је веома тежак па су дизани сељачки устанци који су крви угушивани. Владала је типична феудална хијерархија.

Негдје крајем I вијека н.е. Тацит у својој Германији пише: "Германи су се сад већ трајније настанили. Земљорадња је стекла сад већи значај у њиховом животу, иако је стока које је код њих било у изобиљу, и даље главна врста богатства; лов је већ сасвим потиснут у задњи план. Оре се, као уосталом и у време Цезара, помоћу полуга са воловском запрегом."[487]

Религија старих Германа је много испитивана и код сваког појединог народа пролазила је кроз стадије опште свим тим народима. Првобитно религије и култови појединих родовских група и племена, затим религије и култови племенских савеза и најзад религије разних крупних народа и нација имају сличне карактеристике, које су често заједничке за читеве њихове групе. И остале групације и већа удружења су били предмет научне анализе. На првобитном степену развоја народа и племена није владало јединство, већ мноштво локалних култова и вјерских система, што говори да је различитост полазна тачка у разматрању религија. Оно што показује као религија старих Германа одржава вјерске представе каснијег периода развоја, које су се формирале у

[487] Историја средњег вијека: Исто, стр. 23.

Скандинавији и Исланду од XI до XIII вијека. Те представе носе у себи печат формирања феудалних класних односа на сјеверу, као и трагове утицаја хришћанског учења. Код старих Скандинаваца дошао је до изражаја вишевјековни сакупљачки рад многобројних сакупљача, који су настојали да доведу у склад хетерогене вјерске норме разних племена и њихових савеза. Крајње су оскудни подаци о вјерским учењима у доба Цезара и Тацита. Јулије Цезар је тврдио да Германи нису имали свештеника сличних галским друидима, већ су за своје богове сматрали природне силе: сунце, мјесец и ватра па су постојале пророчице које су путем штапића или на други начин прорицале исход битака и друге догађаје. Приносиле су се жртве боговима, понекад и људске. Јављају се свештеници, храмови и света мјеста. Многе пророчице су настојале да себи обезбиједе повлаштен статус и дозволу за рад па су поједине од њих путовале у Рим у дипломатске сврхе, биле представљене цару, чак су понекад добијале дарове, омогућено им је да се несметано поврате у отаџбину и обављају своју дјелатност. Првобитно је свако племе имало своје култове, али касније велики значај имају култови племенских савеза.

Готи су били добро организован у племенском и војном смислу. Смјело и храбро су продирали на туђе територије, убијали су сједилачко становништво, пљачкали и одводили у ропство припаднике многих племена.

У средњем вијеку у Западној Европи долази до покушаја да се састави генологија богова, прародитеља појединих племена. Тацит је навео да су Германи замишљали да три главне групе западноевропских племена, а то су Ингевони, Истевони и Херминони вуку поријекло од три сина прачовјека Мана, сина бога Туисто или Теута, одатле долази назив Тевтонци. У доба матријархата постојао је култ мајке - земље. Временом ти старински култови прерастају у култове мушких врховних божанстава која представљају персонификацију неба, вјетра и многих других природних сила које су у вези с персонифицираним божанствима. Мушка божанства код разних племена старих Германа су сљедећа: Циу, Ер, Ирмин, Один и остала која имају више модификација и понекад подсјећају на римска и грчака божанства. Поред наведених божанстава, постојало је мноштво култних богова, велики број добрих и злих духова за које су навођена различита станишта.

Сачувани су остаци анимизма, тотемизма, магије, а боговима су посвећиване разне животиње и предмети. Код неких германских племена била су присутна вјеровања у загробни живот и култ мртвих, а извођене су и различи погребни ритуали.

У Светом Гралу је предмет за којим се трага легенда о краљу Артуру. Мит о Св. Гралу је доживио многе умјетничке трансформације. Претпоставља се да овај мит потиче из култова плодности античке Грчке, келтских легенди и хришћанске литургије. Сам појам Грала везује се за хљеб, предмете и посуде које је употребљавао Исус Христос. Ту се радња проширује и развија се мноштвом догађаја и личности, чиме се повећава тајанственост, мистична димензија и многе друге особености митског и легендарног казивања. Представе о Светом Гралу биле су присутне и код германских народа.

У хришћанском периоду прихвата се католичка вјера, али се поштују и многи стари обичаји и вјеровања. Код Франака, Гала и Гота владали су многи обичаји који се односе на рађање, склапање брака, добијање дјеце, радове у пољу, испашу стоке и њену заштиту, затим борбу против злих сила, гатање, погреб и слично. Нарочито су била изражена такмичења у ратничким вјештинама: хрвање, гађање луком и стријелом и копљем, савлађивање препрека, скакање преко воде, коњичке трке, веслање на води, дизање терета и многе друге дисциплине гдје до изражаја долази снага, спретност, брзина, издржљивост, сналажљивост, ратничко умијеће, уз поштено, непристрасно и праведно суђење и театрално проглашавање побједника.

Из свега се може закључити да су Готи, Гали и Франци слободољубиви народи, изузетно одважни и храбри, јединствени и сложни у војним подухватима, са великим смислом за колективизам и међусобно уважавање. Истрајни су и поносни на остварења у раду и на бојном пољу. Спремни су да се боре у свим ситуацијама, не одступају у борби и кад трпе велике губитке и мачем су стварали славу и моћ. Највећи дио прихода стицали су у ратовима, пљачком и отимањем од покорених народа. Били су марљиви, предани сваком послу и навикли на честе покрете, ратовања, сеобе са једних на друге просторе и спремни да поднесу велике напоре и искушења. Иначе, ови германски народи су имали смисла за правду и истину, а правне норме у њиховим

земљама односиле су се на сопствене народе, а за римске и галске грађане важили су други закони, обично из њихове земље. Стари германски народи су лако прихватали стране утицаје, нарочито у погледу вјере и ту су се рано опредељивали за римско хришћанство и аријанску секту. Били су склони асимилацији и тако су изгубили свој идентитет. Сељаци су обезбјеђивали прилоге за истакнуте ратнике и њихове породице. Поштено се дијелио ратни плијен и остала материјална добра, поштовани су институција приватне својине, договоре и савезе. Сматрало се да постоје добри и зли духови, те да у животу траје борба добра и зла па човјек непрестано треба да се бори за афирмацију добара.

XXIV. ФИЛОЗОФСКО-МОРАЛНА ВЈЕРОВАЊА И ТРАДИЦИЈА У ВИЗАНТИЈИ

> "Тиховање (исихија), највиши степен монашког живота, резервисан само за монахе најузнапредаваније у добродетељи (врлини), и савршенству, сад постаје метода за достизање просвјетљења. Тако схваћено тиховање представља крајње личносно вјерско осјећање".
>
> (Василије Татакис)

Када се размишља о Византији мора се имати у виду да ли се ради о блиставом граду или о далеком сну из бајке или привиђењу покривеном плаштом источних мудраца на Босфору, метрополи Орјента или ривалу Риму? Визант је у почетку био малено село које је лежало између Азије и Европе и доминирало босфорским мореузом, од којег касније постаје Константинополис, град раскоши који је привлачио пажњу добронамјерника; мудрих људи, филозофа, историчара и осталих научника, црквених великодостојаника и аскета, трговаца, путописаца, војсковођа, пјесника и сликара, али и непријатеља; неки руски цареви у својој охолости, самољубљу и моћи заузели су подозрив став према новој религији и отворено кренули у освајачке походе против Визаније као Источног Римског царства. Рим је брзо пао, а Византија је дуго одолијевала најездама ратоборних народа из Азије и Европе.

Било је дилема и неспоразума, између историчара и осталих истраживача око периодизације византијске епохе, као и проблема шта се подразумијева под рановизантијским, средњовизантијским или нововизантијским периодом. Многи тврде да византијска епоха почиње владавином Константина Великог, односно тачније речено, оснивањем Царигада. Огроман је значај овог оснивања, али се не сме сметнути са ума да је било потребно више од седамдесет година да овај град постане управни центар који је све

снаге царства усмјерио једном новом средишту. Вријеме оснивања Цариграда је погодан термин за означавање почетка византијске епохе. Нужно је додати да Константинова владавина удара неизбрисив печат у византијски живот и да је у том пероду хришћанска религија стекла своју слободу. И за Чарлса Дила Византијско царство почиње 'оног дана када је Константин утемељио Константинополис' као Нови Рим и од њега учинио други главни град Римског Царства, оног другог источног 330. године и прихватио најживотворнију од источњачких вјера, хришћанство.

Против напријед изнесеног става могу се навести и противаргументи, јер су за стварно утемељење патријаршијске организације важнији сабори из 381. и 451. године него сабор у Никеји; тринитарна теологија доживјела је, додуше, у Никеји свој прави врхунац, али је она одавно била уобличена. Потпуно уобличавање омогућио је васељенски сабор у Цариграду 381. године и тада је коначно осуђено аријанство, а Свети дух је постао потпуно равноправан и саставни дио Светог тројства.[488] Књижевноисторијски, опет 4. вијек не значи ни почетак ни крај. Уколико се књижевна историја узме као једини критеријум, онда се почетак Византије не може да узме прије 6. вијека. Против тога не би говорила ни нова хришћанска књижевност, јер је она присутна прије 3. вијека и послије. Што се културне историје тиче, затварање атинске филозофске школе од стране цара Јустинијана I, по мишљењу многих, није значила много. Стоји чињеница да су монашки фанатизам и безобзирност египатског патријарха довели до издисаја оно што називамо 'александријском великом школом' (прва половина 5. вијека), представљају једну од најоштријих цензура у историји образовања. Ни за само паганство не може се рећи да је мртво прије Јустијановог времена. Могу се наводити аргументи против ове или оне хронологије и они су увијек неисцрпни па је ријеч о флуидним прелазима на свим нивоима и онда је у основу исто да ли говоримо о 'касној антици' или 'рановизантијском периоду'.[489] Све те чињенице и супротстављање аргумената једних другима, условили су да рановизантијски период почиње од оснивања

[488] Ханс Георг Бек: Византијски миленијум, Clio, Београд, Глас српски, Бања Лука, 1998, стр. 36.
[489] Исто, стр. 37.

Цариграда. Сматра се да Јустинијанова владавина означава свршетак рановизантијске епохе. Словени су почели да надиру на сјеверне границе Византијског царства и то далеко прије него Арабљани на јужне. Ханс Георг Бек препоручује да се за крај рановизантијске епохе узме 630. година када културно и економско подручје прелазе у туђе руке, односно тада почиње арабљанска експанзија и тешкоће у снабдијевању и трговини. Под раносредњовизантијским периодом подразумијева се вријеме од арабљанског продора на византијске територије и повезује се са крајем владавине Василија II (1025.), док се за крај ове епохе узима 1204. година која је општеприхваћена. Када је у питању крај касновизантијске епохе, постоје сагласности о години 1453. Око 1460. и 1461. нема потребе дискутовати.

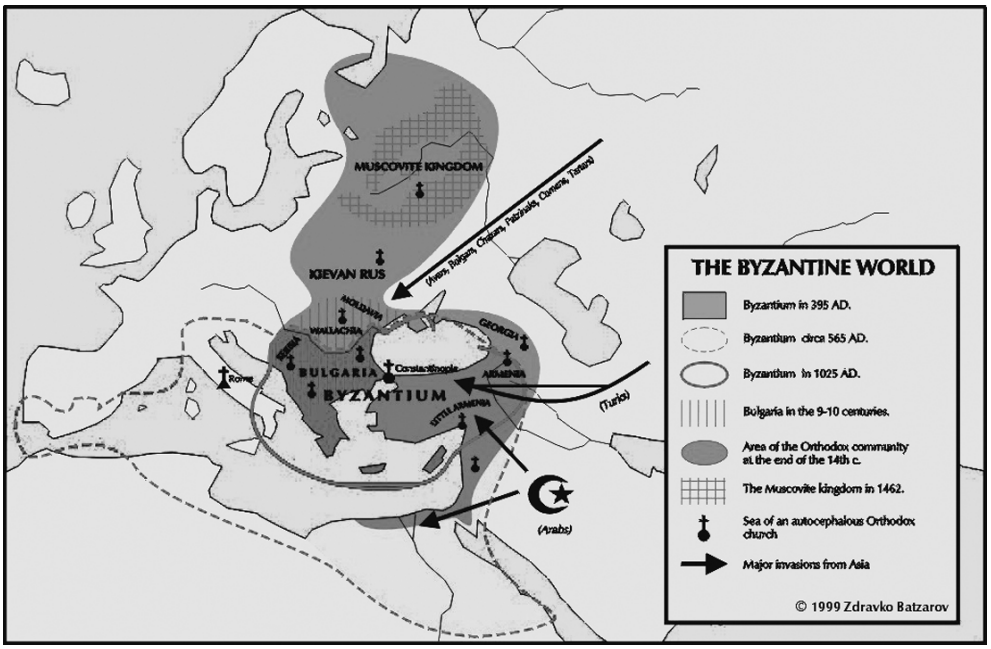

Познати византолог Димитрије Облонски пише да је послије пада Западног Римског царства 476. године пред налетом германских племена духовни и културни центар током читавог средњег вијека постала Византија (Источно Римско царство) или 'Византијски комонвелт'. Мијењали су се владари на византијском престољу и трајале територије које су се све више сужавале. Против

двију великих опасности - вјерских криза и навала варвара на границе царства борио се и сам цар Јустинијан (483-565) и успјешно одолијевао нападима непријатеља скоро са свих страна. Имао је велику помоћ и потпору у својој супрузи Теодори која је посједовала нагон за акцију, мушку одлучност, мудрост, смишљену срчаност, те способност да се сналази и доказује у најтежим ситуацијама. Теодора је живјела у раскоиши, имала је неодољиву жељу да се свиди свим дворјанима, дипломатима и гостима који су долазили па је захтијевала сјајно одијело и накит, божанствене одаје и предмете од високе умјерничке вриједности. Захваљујући дипломатији, вјештини управљања, устројству војске и централизовању управе са циљем уједињења царства, Константин је успио да га прошири и повећа његов утицај далеко изван граница. Цариград у то вријеме постаје духовни и политичи центар свијета. Послије славне владавине цара Јустинијана стиже вријеме анархије. Хераклије (610-641) је настојао да одбије навалу нападача из Азије, Африке и европских простора. Царство се смањивало и било изложено сталним нападима варвара, Персијанаца и Арапа, а потресају га и унутрашње вјерске кризе попут оне иконобораца у 8. и 9. вијеку. Сви остали владари нису успијевали да поврате некадашњу славу и моћ Византије, њен утицај, културу, умјетност и традицију. Године 1054. дошло је до раскола између Истока и Запада. Упркос подјели осјећа се јак утицај Византије. Ћирило и Методије су вршили покрштавање и ширили писменост у словенским земљама, док је на Западу конституисано Њемачко Царство на чијем је престољу био Карло Велики. У вријеме велике кризе иконобораца, изаурски цареви сламају снажне полете ислама и поново организују монархију. Византија ће још једном показати своју величину и славу за вријеме македонске владавине и успјешних похода на Исток. У сљедећим вијековима цареви у Византији били су из династије Комнена и доприносе њеном угледу на војном, економском, политичком и културном плану. Међутим, напади варварских народа нису престајали, као на примјер Нормана који су надирали из Италије, затим Турака, Срба и Угара. Царство је било угрожено са свих страна, а одсудни ударац му задају венецијански крсташи 1204. године и од тог силног ратничког упада и пустошења оно се више никад у потпуности није опоравило.

Постоје хронике и извјештаји о борбама које су крсташи водили у Цариграду, о њиховој храбрости и одважности, али и о вандалском понашању и суровом убијању војске и становништва, разарању и пљачкању града. Био је то подмукао напад са чисто освајачким претензијама, прикривен вјерским плаштом, што витезовима који су организовали овај поход не може служити на част и поштење. Нешто од бившег сјаја Византије покушало је да се поврати под владавином Палеолога, али њена ренесанса завршавала је тиме што су је цареви свели на Никеју и повратили нека од изгубљених подручја у ранијим ратовима. Вјерске и друштвене противрјечности, борба за царско насљеђе су поткопали темеље Источног Царства. Судбоносни и кобни ударац Цариграду задали су Турци под вођством Мехмеда II уз помоћ јањичара и плаћеника 29. маја 1453. године и умјесто крста на цркву Свете Софије (Аја Софија) стављен је полумјесец. Све до тог кобног часа пада једне од најљепших и најузвишенијих престолница у свијету, херојска одбрана града дуже је одолијевала нападима турске пјешадије, коњице и топништва. Пад Цариграда и преломни утицај јањичара на исход битке сликовито и са свим појединостима приказао је један од највећих ауторитета на пољу византологије Георгије Острогорски: "Тада је султан бацио у борбу своју главну резерву, јаничаре, па су ове елитне османлијске трупе успеле после тешке борбе да се попну на зид. У одлучном тренутку Ђустинијани, који се поред цара храбро борио смртно је рањен. То је изазвало забуну у редовима бранилаца и убрзало продор Турака. Ускоро је град био у њиховим рукама. Константин XI Драгаш борио се до последњег часа и нашао је у борби смрт коју је тражио. Становништво, које је преживјело опсаду и грозна масакрирања после пада града, одведено је у ропство. Три дана и три ноћи трајало је у граду пљачкање, које је султан, припремајући последњи напад обећао својим војницима да би подигао њихов опали дух. Уништена су блага непроцењиве вредности, уметнички споменици и рукописи, иконе и реликвије. Мехмед II је свечано ушао у освојени град. Цариград је постао престолница Османског царства"[490] Турци су тада пљачкали цркве, дерали и палили свете слике, ломили сребрне крстове и газили их по земљи. Улазили су на коњима у храмове, свете

[490] Георгје Острогорски: Историја Византије, Народна књига Алфа, 1998, стр. 528.

предмете газили по блату, убијали свештенике и осрамоћивали дјевице.

У таквој суровости и пустоши умирала је Византија, звјездани тренутак, свијет којим је владала вјера, култура и умјетност, дипломатија, трговина, раскрсница копнених и морских путева, сан освајача, рај свештеника, и аскета, извор тајанствених идеја о смислу живота и смрти, постојбина изузетних мислилаца и царева, ризница и баштина свега што је лијепо и узвишено. Било је и немилих догађаја, окрутности, међусобних обрачуна и борбе за престо, престиж, славу и богатство, зато Рене Ж. констатује: 'Од 109 владара 65 их је умрло насилном смрћу, уморством: дванаест их је преминуло у самостану или тамници; тројица су умрла од глади; осамнаест је осакаћено кастрацијом те су им избодене очи, нос и руке одрезени, а остатак је отрован, удављен, придављен, прободен бодежом, бачен са ступа ил оскрвнут отјеран у смрт. Укупно их је избројано у 105 година 65 превrата у палачама, на улицама и у војарнама, те 65 свргавања с пијестоља. Могло би се рећи да је Византија био апсолутна монархија ослабљена уморствима.'[491]

Из свега је видљиво да се Византија састајала од подручја 'плодног српа', афричке средоземне обале, Балкана, Италије, Шпаније и Галије, доброг дијела Германије и англосаских отока. Ове територије Византијско Царство је заузимало у вријеме владавине цара Константина. Цариград се налазио на половини путева између Европе и Азије, Средоземља и Црног мора и постепено се ширио и стицао углед и благостање све до пада под Турке када је изданак исламске најезде и њене даље експанзије према европском континенту.[492]

Када се говори о религији Византинаца, онда се морајуу најширем смислу ријечи имати у виду мање-више ирационална убјеђења и један својеврсни плурализам који се не може једностарано тумачити. Ради се о једном специфичном приступу који има рационалне и ирационалне елементе. Мора се водити рачуна о покретној скали различитх обиљежја и карактеристика који граде византијску религиозност. Вјери припада и суjевјерје, као и јерес у

[491] Велике цивилизације свијета (Египат-Грчка-Рим-Бизант-Ислам-Кина-Јапан-Стара Америка): Исто, стр. 441.
[492] Исто, стр. 436.

степену у којем се појављује као изазов вјери. Сви ови феномени се сврставају у подручје 'вјере', јер се не могу раздвојити једни од других и тек у цјелини постају или у извјесној мјери наговјештавају религиозно устројство Византинаца. Тешко је написати историју јереси у Византији и аријанством, несторијанством, монофизитизмом итд. бавили су се велики сабори. Неки побуњеник је могао догматски формулисати своје политичке намјере и поред тога што то није имало никакве везе са догматиком.

Отежано је било обухватити све јереси у историјској димензији због тога што су унутар јеретичких покрета постојале специфичне развојне линије па се дешавало да такав покрет почне чисто догматски, без икаквих политичких амбиција. Византијски јересиолози су били склони да при наиласку на погрешно мишљење да га доведу у везу с неким од познатих величина из историје хришћанске јереси, као и што су Арија, Силвије и Несторије на подручју догматике, а у другим областима ишло се у прошлост све до 'Симеона Мага' из апостолског времена или чак до Манија или било којег гностичара. Хришћанска вјера је била владајућа у Византији уколико је она, бар формално, била стварно хришћанска! Врло рано у Цариграду се појављују мухамедовци који у 8. вијеку имају џамију. Претпоставља се да су били поданици калифата који су извјесно вријеме имали боравиште у византијској престолници, али подаци упућују да нису били поданици Византијског царства. Христијанизација становништва Царства имала је своје особености и располажемо оскудним и фрагментарним знањима из ове области. Неоспорно се може прихватити тврдња већине византолога да се у унутрашњости, а нарочито у пограничним подручјима, на мјестима гдје се с пустињом границе афичке провинције, затим у доњем току Дунава, на Кавказу или јужној Русији, па чак и у Тракији, нешто даље од престолнице паганство задржало много дуже него у великим градовима. Јован Ефешки наводи да му је лично цар Јустинијан повјерио мисију да у хришћанство пореобрати пагане Мале Азије. За тридесетак година мисионарског рада у хришћанство је из Фригије, Лидије и Карије преобаћено између седамдесет и осамдесет хиљада пагана.

И у самом Цариграду у политичком и интелектуалном свијету било је јако паганство. Паганство је у другој половини 5. вијека успјело да збије редове и збаци са власти цара Зенона. На

челу покрета налазио се magister militum per Orientem. Илус који је припадао правовјерним, али је духовни вођа овог побуњеног паганства био филозоф Пампрепије. Послије неуспјеле побуне услиједио је прогон пагана, а међу њима било је неколико филозофа и других интелектуалаца. Јустинијан је прогонио 'Хелене', потом сенаторе, писце, софисте и схоластике хапсио и мучио, а у тамницу су доспјели паганski свештеници из Атине, Антиохије и Палмире. У наредним вијековима паганство је доживљавало прекоре, прогоне и забране. Григорије Гемист Плитон диже главу против устаљеног византијског погледа на свијет, али су још неки интелектуалци у 14. и почетком 15. вијека протестовали против неких догми и били оспоравани и нападани. Према учењу православне теологије Бог допушта постојање физичког зла да би тиме постигао више циљеве, кажњавање за почињени гријех, искушење и да би се скретала пажња од материје на духовне вриједности. За Византију је било карактеристично да се демонски свијет у великој мјери одржао у хришћанству и поред тога што Христово избавитељско дјело, према важећим канонским начелима догматике, значи побједу живота над смрћу и ђаволом, над доњим свијетом и демонским силама. На основу свега знесеног може се закључити: "И поред свега тога: ако се ствар посматра типски, може се рећи да је хришћанска вера била доминантни облик вере. Теологија може да припреми символ вере, да га тумачи и учврсти; што је ближа тексту откровења, то ће више њених елемената моћи да уђе у символ. Византијска теологија није се чврсто држала текста откровења. Како год да се у појединостима развијала - о томе се расправља на другом месту - није много помогла да се постигне религиозни 'real assent'. Једним делом ово није имало никаквих озбиљних последица. У једном друштву одређеном религијом, које је изградило догматику својих верских убеђења, очито постоји једна зона која се, артикулисана у симболу вере, беспоговорно признаје, а да не показује као подстичуће или спутавајуће на начин који би био историјски разумљив (изузетак чине 'племените јереси', о којима је већ било речи").[493]

[493] Ханс Георг Бек: Византијски миленијум, Clio, Београд, Глас српски, Бања Лука, 1998, стр. 330-331.

Свијет демона стекао је огроман значај у монашким круговима и они су стварали један демонски противкосмос који је постајао ривал Богу у борби за људску душу. Демони нису угрожавали само спасење душе него су негативно утицали на живот и здравље људи. Монаси су утицали на представе оних који су се препуштали демонским силама и уколико би се неки од монаха показао као јачи од демона, растао је његов ауторитет као вође и духовна моћ. Теофан из Церамија је сматрао да су људи који тврде да постоји дјеловање ђавола безбожници, али за њега је дјелатни ђаво неопходан корелат појму Бога. У својим проповиједима жигоше и оне који желе таквог човјека "који би се телом и душом предао сатаниној сили", а за истину наводи да се налази негдје на средини. Михаило Псел се бавио научно демонологијом и своје знање је сакупљао из античких извора. Тешко је докучити шта он мисли повремено наводећи реченице у којима стоји: "Ни најглупљи човек не би могао тврдити да се демони појављују у телесном облику. Такве приче спадају у подручје басни и забавне литературе".[494]

Посебно задовољсто долази до изражаја у хагиографији и ту демони добијају сва права и до крајности се користе. Теологија учи да човјек може да се супротставља злу и то помоћу слободне воље и наде у божију помоћ. Астрологија, једна од страсти Византинаца, пријетња је да постане конкурент божанском провиђењу. Она је без царског сјаја добро пролазила и у посљедњем вијеку, за њу се ватрено залагао Јован Катрарија, запостављући мјеста из Библије, која то забрањују. Код Византинаца увијек кад је ријеч о животу, истовремено је ријеч о пакости судбине, о њеној несталности и ћутљивости па говор о судбини и несталној срећи одвија се одвише интензивно да не би падао у очи. Најзначајније византијске јереси су павликијанство и богумилство и оне нису почеле космогонијским теоријама и метафизичким тумачењем свијета, него снажном критиком црквених и друштвених прилика времена у којем су се појавиле. Уколико је нека теологија била 'схоластистичнија', лакше је против ње устајао чисти библицизам и заједно са схоластицизмом одбацује све оно што је оправдава и подржава.

[494] Ханс Георг Бек: Византијски миленијум, Clio, Београд, Глас српски, Бања Лука, 1998, стр. 335.

Упркос свему религија у Византији показује разноликост и задовољава скоро све слојеве друштва: "У свету византијских веровања има места за свакога. Тиме се објашњава његова трајност. Строгост ортодоксије се увек наново доводи у питање или заобилази. Упркос томе, ортодоксија успева да се одржи, зато што нерет-ко једним гестом допушта оно што забрањује другим. Допушта чисти нонкомформизам, ако изричито не доводи у питање њена сопствена права, а понекад се њиме чак и поноси, као да је он њено законито дете.[495] Преостаје да се каже да је 'званична' ортодоксија добро етаблирана, али је остала глува за социјалне и реформаторске захвате. Иако је преживјела слом Царства, народне масе је нису узимале за озбиљно у значајнијем обиму.

Прва фаза византијске филозофије обухвата период од IV до VII вијека и ово раздобље филозофије било је у знаку христолошких и сотеролошких расправа и под великим утицајем новоплатонизма. То је период послије првог Васељенског сабора када долази до учвршћења хришћанске вјере и умјесто филозофа у вјерском, политичком и јавном животу најважније мјесто имају апологети и црквени оци. Они су извршили систематизацију догми, с обзиром да Исус Христос, исто као Сократ и Конфуције, није ништа писао нити је било шта у писаном трагу оставио. У овом духу карактеристично учење о Логосу и херменеутички приступ овој проблематици Александринца Филона и Оригена, потом писца четвртог јеванђеља Јована Богослова.[496]

Византијска патристика достигла је изузетне домете у IV вијеку и сматра се 'златним вијеком'. Највећу пажњу заслужују Кападокијци: Василије Велики, Григорије Богослов и Григорије Ниски. У разматрању опште проблематике, прије свега религиозне, па и дијелом филозофске и етичке, истичу се тројица из града Газе и то: Енеј из Газе који је оставио текст Теофраст у облику филозофског дијалога, што нам помаже да сачинимо сиромашну биографију овог филозофски најзначајнијег представниак школе у Гази. Живио је читаво вријеме у Гази и предавао реторику, познат је и као чиновник, а можда је предавао и филозофију у Гази. Спомиње се да је био ученик неоплатоничара Јерокла из Алексан-

[495] Ханс Георг Бек: Исто, стр. 365
[496] Иван Коларић: Филозофија, Учитељски факултет, Ужице, 1998, стр. 125.

дрије и уживао углед у своме граду као професор, административаац и ретор. За њега Прокопије из Газе каже да је имао "праведну душу и племенито срце..." и да је више волео да се одрекне својих положаја него да нечасно ради као што су то чинили други чиновници".[497] Једна особина која је дошла до изражаја у тешким тренуцима живота употпуњује његов морални лик. Тешко оболио Енеј из Газе обраћа се писмом паганском љекару-софисти Газију, свом пријатељу, кори га што не набавља лијекове и пита га да ли је бол исто тако неподношљив за једног филозофа као за сваког другог човјека. Откровење Бога људском љубављу и мистички реализам су извори и правци Енејине филозофске мисли. Својим филозофским ставом подсјећа на стоике, али се од њих разликује, јер увјереност стоика има извор у аутономном људском разуму. Ни Прокопију из Газе, коментатору и ретору, брату Захаријином, није била страна филозофска мисао. Он констатује да је својство зле силе и то само ње да проузрокује екстазу, а то се дешава на зло онима који су је примили. У коментару о пророку Исаију он тврди да пророк види застирање људског ума велом духа, али не екстазом свога ума, у што су многи били увјерени. Побија учење о вјечности свијета и томе је посветио своје Откровење Проклових теолошких основа из којих се не може створити представа о цјеловитом учењу на основу једног од њега сачуваног фрагмента. Коментарисао је и Књигу Постања, гдје износи тврђење да твар није вјечна и уколико трпи промјене, оне би се тицале и саме вјечности, "што је по хипотези, немогуће". Даље расправљајући о наведеном проблему Прокопије износи више тешкоћа које су искрсавале и на завршетку поставља питање:"Зашто Бог не би био Отац света или Творац, који га ствара као што сунце рађа зору, а не као што оснивач једног града уређује овом живот?" Уколико би Бог и свијет били вјечни, тада би проста и сложена тијела била истовремено створена, подвлачи Прокопије. Проблем је како би ова онда произлазила из оних.

Захарија, епископ Митилински, је савременик и пријатељ Енејин и бавио се истим питањем стварања свијета у свом дијалогу Амоније или о стварању свијета. Код Захарија и Енеје сусрећемо

[497] Василије Татакис: Историја византијске филозофије, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњачка Бања, 1996, стр. 37.

истовјетне проблеме и истовјетне аргументе па је тешко утврдити који је дијалог настао прије. Захаријин дијалог имао је сврху да побије учење о савечности свијета Богу која је у Александрији ширио Амоније, као и софиста Гесије. Захарија излаже поимање Бога у укупној хришћанској чистоти и недјељивости: "Бог је Јестаство - каже он - духовно и бестелесно, нетљено и бесмртно, неразумљиво, увек Себи истоветно, ничим ограничено, с оне стране описа, изнад сваке везе и односа. Он је од искони Творац са Својим творачким узроцима (замислима, предобазима) творног у Себи".[498] У Захариним коментарима и разматрањима Бог је Творац и онда када не ствара и то Својим Промислом и Својим Сведржитељством. Бог ствара у часу када је то добро за Божија створења и зато што је Бог. Захарин је став да није истина да све што настаје настаје у времену. По њему је вријеме чедо вјечности и вјечног Бога, при том се не заборавља свијет који је чулна слика Бога. Платоновски угао посматрања дозвољава Захарији да зарони у вјечност Божију, док су пагани да би приказали вјечност свијета користили аргумент сфере. За овај свијет Захарије каже да је почео од неке тачке у времену. Са оваквим аргументима и доказима јасно се оцртава разлика која одваја Бога грчких филозофа од Бога хришћанских филозофа. У свом дијалогу Захарија доказуј да је у току филозофија којом су се бавили Платон и Аристотел, а од црквених отаца он се везује за Светог Василија, поготову за Григорија Ниског. Јован Филопон је савременик поменутих хришћанких писаца из Газе. По свом опредјељењу и погледу на свијет и живот био је више научник него филозоф. У почетку је припадао паганству, али послије постаје хришћанин, с обзиром да паганска мудрот није могла да задовољи његов дух ни душу.

Хришћанство је у епохи у којој је живио Филопон "пружало чврше тло за спекулацију и научна истраживања него паганско учење". Он је је устројство и поредак космоса протумачило на прикладнији начин и према захтјевима рационализације. Саставио је коментаре неких Аристотелових дјела и представља једног од најзначајнијих посланика у претапању грчке мисли у хришћанство. У својим теолошким и филозофским дјелима расправљао је о вјечности свијета и његовог стварања, теми која је

[498] Исто, стр. 44.

заокупљала пажњу хришћана и пагана. И морална проблематика била је предмет расправе у Филопоновим дјелима: "Филопонова размишљања о моралу нису мање занимљива. Манихејци су мрак произвели у суштанство које је супарник и непријатељ Божији. Следећи Аристотела Филопон тврди да тама представља само одсуство онога што је супротно тами, то јест, лишеност светлости. Исто је теко тешка осуда намењена астролозима. Астрологија, каже Филопон, укида законе, правду, опомене и прекоре, похвале, покуде и казне, једном речју све оно што проистиче из вере примљене слободном вољом. Хришћанство захтева од верних да одбаце астрологију која удаљава од Бога; одбацивање астрологије је велик доказ побожности и хришћанске вере. Свако празноверје, магија и прорицање уопште, тако брижљиво прихваћени у стоицизму и неплатонизму, страни су хришћанству. Ова црта није била довољно уочена и процењена. Она исто тако очитује најдубљу истанчаност Хришћанства и високо место које је у њему намењено човекоковој личности. Постајући свестан вредности своје одуховљености, човек постаје спосособан да се уздигне до Бога самим својим духом и очишћеном душом".[499] Стефан Александријски је Филопонов ученик и познат је као коментатор Аристотелових списа, превасходно логичких, потом списа Хипократових и Галиновх. Цар Ираклије је именовао Стефана за васељенског учитеља на Пандидакториону (Универзитету) у Цариграду.

Филозофска школа у Александрији омогућила је продирање хришћанског духа у њено учење, знатно ограничила улогу екстазе и показала велико интересовање за природне науке, посебно за математику. Управо у овој школи дошло је до раскида између метафизике и паганства, те стварања услова за повезивање неоплатонизма и хришћанства. Управо су Стефан, као и Филопон, створили услове да се александријски платонизам, који је у себи интегрисао најплеменитије елементе хеленске културне баштине, стопи са интелектуалним насљеђем Византије. У Стефаново вријеме неоплатонизам изграђује себи особан пут за продирање у област хришћанске вјере. Строги монашки аскетизам доживио је веома снажан развој у источном хришћанству.

[499] Исто, стр. 53.

Цареви и патријарси су у свим вјерским споровима узимали у обзир мишљења монаха. У темељима сваког аскетизма налази се неки мистицизам. Монашка мистика на Истоку потиче из народнског ирационалног извора и посједује чак, могло би се рећи, материјалистичке тенденције, гдје преовлађује емпиризам и реализам. Мистицизам овог типа се развија и усавршава путем борбе против нечисте материје и злих духова. Главне одлике мистичне духовности су: "Морење тела подвизима једне неумољиве аскезе такав је, изгледа, главни и готово јединствени садржај монашког живота. Ако се присетимо, са друге стране, да су на узбурканом тлу Источног Царства душе вазда морале да се опиру безпрестаном притиску јереси, стварном или претпостављеном, онда ћемо добити суштинске црте које византијској побожности уопште дају тајанствен и немиран изглед. Све ово обавезује монаха на доследно самосавлађивање, па отуда афинитети за ритам мишљења и аскетски језик стоика и киника. Овде треба приметти да песимизам који се развија из схватања о нечистоћи твари има извор у неоплатонизму".[500] У представнике монашке духовности убрајају се: Диадох Фотички, Доротеј, Јован Карпатски, Јован Лествичник, Јован Раитски и Илија Екдик.

Леонтије Византијски је рођен у другој половини V вијека, можда 457. године и био је у раним годинама живота присталица несторијанске јереси, али су га списи правих учитеља очистили од ове јереси. Путовао је у Рим највјероватније 519. године за вријеме шизме између двију цркава, стао је на страну папе и настојао да сачува мир у хришћанству. Леонтије је 520. године стигао у околину Јерусалима и ступио у Нову Лавру склопивши пријатељство са Ноном који се налазио на челу оригениста. Такође је успоставио пријатељске односе са Светим Савом Освећеним и пратио га на његовом путовању у Цариград 531. године, али је до њиховог разлаза дошло кад је Свети Сава Освећени схватио да је Леонтије оригеновац. Леонтије се настањује у Цариграду и по Јустинијановом налогу учествује у расправи између севироваца и православних, а постоје свједочанства да је присуствовао Сабору 536. године против монофизита. Поново је доспио у оригенистичку Нову Лавру 538. године, потом опет у Цариград, гдје је умро 542.

[500] Исто, стр. 60.

или 543. године. Христолошки проблем је у средишту Леонтијеве филозофске мисли. Овај аутор је упрошћено разматрао народско схватање Исуса Христа и догматâ које је усвојено на Халкидонском сабору о истој тематици, затим је доказао да су све јереси које су се односиле на личност Исуса Христа богохулне заблуде.[501]

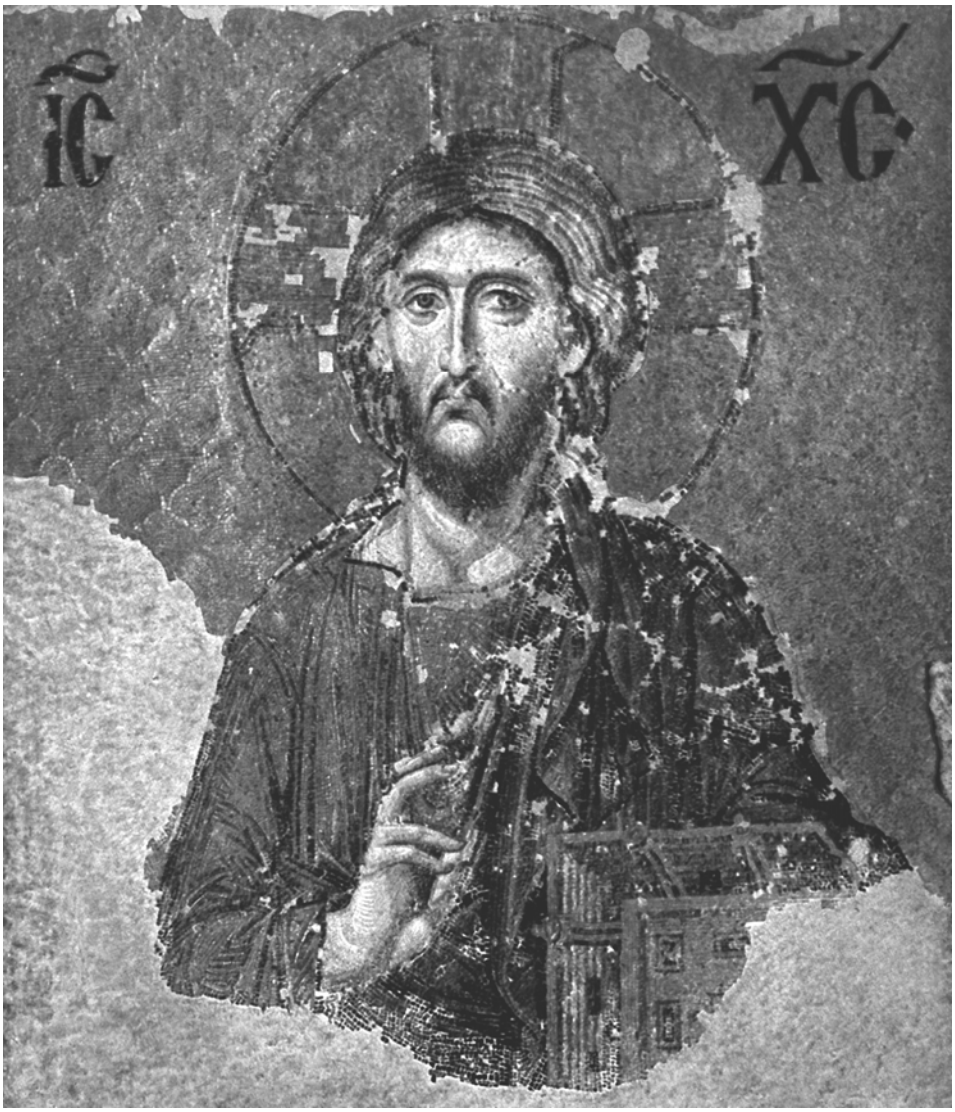

[501] Исто, стр. 72.

Међу јеретицима и припадницима других струја владало је мишљење да је немогуће оваплоћење Божије нити обожење човјеково, док Леонтје каже да Исус Христос, уколико је духовно биће јесте Бог, али уколико је људско биће, она је човјек. У основи спора између ова два гледишта налази се проблем приближавања Бога и човјека, а рјешење је у тајни оваплоћења бога Логоса. Између несторијанаца и монофизита нарочито, те Леонтија, постојао је прави понор. У расправљање са својим противницима приступао је Леонтије из чисте љубави према истини, а успостављање разлике између природе и ипостаси је стожер Леонтијеве христологије. Леонтије Византијски уз темељиту и врло широку ерудицију узор има у дјелима црквених отаца: Светог Василија Великог, Светог Григорија Назијанзина и Светог Кирила Александријског и слиједи их у христологији. Од њих је преузео основне метафизичке појмове о природи и ипостаси, термине и идеје који се односе на енипостазе, те многе друге категорије и одређења везане за христолошка питања. У поимању душе и тијела Леонтије се приближава неким Аристотеловим, а потом и одређеним Платоновим ставовима. Значи, у основи Леонтије је платоничар, а по форми аристотеловац, што није схваћено у његово доба. Овај племенити хришћанин је у доказивању природе Богочовјека користио оригиналне и дубоке мисли које захтијевају даља истраживања и тумачења.

Теолошки списи загонетног мслиоца Дионизија Ареопагита (Св. Дионисија Псеудо Ареопагита) појавили су се у шестом вијеку и прихватили су их и присталице и противници учења четвртог и петог Васељенског сабра. Сачувани су сљедећи списи: О небеској хијерархији, О Божијим именима, О црквеној хијерархији, О мистичном богословљу и 10 писама. Они су имали великог утицаја на литургичку побожност цркве својим симболичним објашњењима култских радњи богослужења. У поменутим списима садржана је мистична теологија која је наглашавала апсолутну несхватљивост Бога и Његову апсолутну различитост од свега осталог што постоји у Његовом створењу. Ту су присутна и учења у вези са Христосом која су у седмом вијеку проузроковала озбиљне тешкоће у учењу православне цркве. Темељне одреднице учења овог загонетног мислиоца су: "Дионисијеви списи су садржали учење да Син Божији, има једну теандричну (боговечанску) вољу и делатност, које је

потпуно комбиновало две различите активности и делатности Његове Божанске и човечанске природе. Ово учење је било названо монотелитизам (што значи да је Христос имао само једну Богочовечанску вољу) или монергизам (што значи да је Христос имао само богочовечанску делатност или енергију). Ово учење је жељно прихваћено од стране оних који су сматрали да ће оваква догматска формулација најзад решити проблем подела и ујединити монофизите са Црквом".[502] Иван Коларић, поредећи Августина и Ареопагиту, апострофира да су теме ареопагитског корпуса свијет као поредак, као законолико саподређење чулног и надчулног, затим непромјенљива хијерархија која пребива у ванвременској вјечности.

Диносије Ареопагит је заступао апофактичку онтологију и својим дјелима одређује судбину источне и западне теологије. Ханс Урс фон Балтазар је записао: "Да ли ћемо од тог сиријског монаха који је живео око 500. године научити ишта ново када му докажемо да није идентичан са оним кога је обратила беседа на Ареопагу? Не налази ли се цео тај феномен на сасвим другом нивоу? На нивоу карактеристично дионисијског смирења и мистике, када личност мора и хоће сасвим да се уклони, како би живела чисто као Божији задатак, али само у пуној снази? Личност која се као таква - сасвим као и у дионисијевским 'хијерархијама' - потпуно губи у taxis (= уређености) и функцији, да би на тај начин максимално непосредно (amésos) и прозрачно схватила и посредовала по Цркви предану светлост? Идентификовње његовог места непосредно у близини Јовановог и Павловог за њега очигледно одговара нужности: ако јој не би био послушан, то би за њега било непоштовање и промашај истине. Нећемо моћи да видимо ко је Дионисије све док не будемо у стању да у овом поистовећивању видимо облик његове љубави према истини и дубоко у срцу можемо да се радујемо што му је успело за хиљаду година да нестане иза Ареопагита..."[503]

У доба пљачкања гробова Ареопагит је извучен на свјетло дана, али је трајно и вјероватно заувијек успио да сакрије свој лик

---

[502] Томас Хопко: Православна вера; "Каленић" - Издавачка установа Епархије шумадијске, Крагујевац, 1992, стр. 143.

[503] Горазд Коцијанчић: Посредовања (Увод у хришћанску философију), Јасен, Никшић, 2001, стр. 97. и 98.

и идентитет. У четири посланице упућене монаху Гају и пете која се односи на ђакона Доротеја Дионисије говори о Богу и његовом стварању, суштини божанства и доброте, "смислу Бога као Принципа и Доброг као Принципа - Божанства и Доброте", те о Христовој човјекољубивости и могућности, иако је с друге стране свега, постаје истоврстан са свим људима, ту износи схватање да је Божија тама 'недоступна светлост' у којој 'пребива' Бог. У Арепагитским списисма се износи: "Безгранично човекољубље богоначелне доброте, на свој добротни начин, није одбило да нам уступи своју промисао; него је, учествујући истински у свему што је наше осим у греху, пошто се сјединило са нашом маленкошћу, задржавајући несливеним и неизмењеним учешће својих елемената, подарило нама, као истородним са њим, учешће у њему".[504] У вези са Христовим човекољубљем, о којем богословље само наговјештава, може се примијетити да је надсушаствени, примивши нашу човјечанстку суштину, из скривености изишао у нашу појавност. У књизи Хајдегер и Дионисије Ареопагит стоји да је најблиставије мјесто цјелокупног богословља, односно Богостварања Исуса по нашој природи несхватљиво за било који ум, чак и за првог од највиших анђела. Чињеницу да је постао човјек примили смо на начин тајне, а не знамо како је саздан од девичанске крви и на који начин је ногама, "које имају телесну масу и вешаствену тежину, ходао по течном мору; (не знамо) ни остало што се тиче натприродне природе Исусове". Из реченог произлази да је немогуће дефинисати егзистенцијалну особеност Хрисове богочовјечанске природе, јер се откровење Божије, било како да се одиграло унутар историјског времена, нуди у спознаји само као чињеница личног односа. Људска личност то понуђено сазнање може да освоји кроз спремност на однос, односно 'пријемчивост прихватања свјетлости', што на карактеристичан начин казују Ареопагитски списи: "Као што доброта божанства, која је изнад свега... осветљава све што се може осветлити... управо тако и јасна икона божанске доброте, оно велико и пресјајно и вечно блиставо сунце, најмањи одсјај доброте, обасјава све што у њему

[504] Христос Јанарас: Хајдегер. Дионисије Ареопагит, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњачка Бања, 1997, стр. 105.

може учествовати".[505] Филозофска мисао Дионисија Ареопагита је дубока и оригинална, те још недовољно истражена и освијетљена.

Максим Исповједник (580-662) заузима значајно мјесто у историји византијске филозфије. У младости је био на служби код цара Ираклија, гдје се и замонашио, али је своју теолошку ревност платио високом цијеном, одсјечен му је језик и десна рука. Спада у ред најистакнутијих духовних учитеља Истока. Међутим, свједочанства о његовој младости нису поуздана. Претпоставља се да је био син из угледне византијске породице, стекао је изузетно образовање и постао високи дворски службеник. Напустио је сјај царског двора и утјеху потражио у монашком животу, али све је то обавијено велом тајне, па можда се ради о сирочету са Голана које се школовало у палестинским манастирима. По свој прилици,

Максим никад није био хиротонисан у свештенички позив, али је живио по манстирима у разним мјестима. Максимови списи представљају биљешке молитвеника, путописе, свједочења созерцаватеља Божјих тајни, потом сјећања заљубљеног и слично. Постоје текстови који су драгоцјено свједочанство о богословљу, хришћанском размишљању о духовном животу и да је један Син Божији и Син Маријин и дјелује недвосмислено као Бог и као човјек. Свети Максим Исповједник заступа мишљење да Христос има пуноћу божанске воље, енергије, дјелатности и силе које су исте као и Бога Оца и Светога Духа. Поред тога, Христос посједује пуноћу човјечанске воље, енергије, дјелатности и силе које су исте као и код сваког другог човјека. Спасење се састоји у томе што је Исус Христос слободно и добровољно своју људску вољу потчинио својој божанској вољи, која је воља Божија. Син Божији је постао стварни човјек са стварном људском жељом и као стварни човјек могао је да 'испуни сву праведност' у савршеној и добровољној покорности Своме Оцу, затим је Исус Христос - ослободио све људе гријеха и смрти и на тај начин постао Нови Адам и Спаситељ рода људског.[506]

Свети Максим Исповједник у својим расправама о теолошкој и осталој проблематици која је заокупљала његову пажњу форму-

[505] Исто, стр. 108.

[506] Томас Хопко: Православна вера; "Каленић" - Издавачка установа Епархије шумадијске, Крагујевац, 1992, стр. 144.

лисао је 'три закона': природни, који упућује на рационални живот кроз природну солидарност и афинитет међу људима; писани, који унапређује једнакост и правду међу људима силом права и страхом од казне; благодат помоћу које учимо да волимо другог на божански начин и да примјењујемо свој однос и понашање према другима које је Бог примијенио на нас. По Максиму постоје двије врсте познања и два степена људског савршенства и то сазнање и битије, прво је својствено човјеку, а друго Богу. Истина је за њега интуиција и помаже човјеку да се сједини с Богом, али се може рећи да то није истина и у уобичајном смислу ријечи, такво стање је живот у Богу и потребни су напори да се он оствари: "Зато, да би се Он достигао потребни су аскеза и одређене добродетељи (врлине): љубав, уздржање и молитва, без којих је души немогуће да уђе, на савршен начин у заједницу (општење) са Богом. Прва врлина омекшава срце, друга спарушава жељу, а што се тиче молитве, она одваја ум од свих мисли и потпуно обожаваног представља га Богу".[507] Велика заслуга Максима Исповједника је на плану плодоносног доприноса унапређењу аскетичог и мистичког богословља. Човјек постаје праведан и свети уколико се сједини с Богом у јасној свјетлости духа, порука је која произлази из Максимовог аскетизма.

Овакво Максимово учење подсјећа нас на Платоново размишљање о обоготворењу душе која се након очишћења од страсти сједињује са Богом, што заступа у Федону. Да би човјек остварио своју савршену природу, мора да се ослободи страшћења које значи суштинску безгрешност која се постиже ако се чежњу за Богом коју је Творац ужегао у његову душу дајући му урођено знање о њему, пусти да потпуно и слободно размахне до несагледивих висина и ширина. Управо у тој тежњи почива моћ која га води до блаженства и поновног задобијања првобитне адамовске природе. У тешким тренуцима живота, на ивици биједе и очајања, Максим је сањао о првобитном блаженству и осјећао носталгију за изгубљеним рајем. Исус Христос је постао човјек да би спасио људе и по свему је слједио људске одлике, изузев у гријеху, јер је желио да нас учине боговима, али не у смислу савршене истовјетности.

[507] Василије Татакис: Историја византијске филозофије, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњачка Бања, 1996, стр. 86.

Кроз добро и истину Максим Исповједник настоји да продухови људску природу. Он одређује љубав као најкраћи пут до Бога.

По свом дјелу које је створио, ревности у вјери и ставовима за које се залагао Максим Исповједник је био најпоштованији и најистакнутији учитељ мистичког аскетизма, а Јован Скот Ериугена га назива "божанским филозофом". Нешто млађи од Максима био је Анастасије Синаит, који наставља и даље разрађује и коментарише Максимово и Леонтијево дјело. Он је саставио један важан спис који садржи главне појмове, категорије и судове "које треба употребљавати и правилно користити да би се било православан - то је, ипак, најважније, јер оно што је душа за тело, то је православље за дух". Аргументација која из библијских текстова и стварни, односно логички аргументи, најодсуднији су, по Анастасијевом мишљењу, у борби против незнабожаца и осталих противника, с тим што библијкси текстови могу бити искривотворени. Појам који заслужује врхунску вриједност, налази се изнад свих других, одређује све и ничим сâм није одређен јесте Бог. Бога, анђела и душу сматра Анастасије несазнативим и за човјека неисказивим.

Почетком XI вијека Византија се налазила под династијом Комнина и доживљава ново раздобље успона и славе, али су се могли наслутити и знаци блиске пропасти. Осјећала се дјелотворност интелектуалних учења у скоро свим слојевима друшва. Дошло је до појаве нових јеретичких учења 'павликијанаца', богумила и догматских заблуда са рационалистичким тенденцијама, што приморава православну цркву да се бори за унутрашње јединство и истину коју су заступали догмати. Православље све више усмјерава своју активност у духу добробити државе и њених царева и на тај начин се штити од унутрашњих и спољашњих опасности и то од политичких и духовних притисака и извитоперивања вјерских канона. Напоминьано је да се власт и дјеловање царева односи на тијело и душу па су цареви чак изузимани од било каквих канона и закона, док се дјелатност и власт патријарха односила само на душу. Коначни раскол међу црквама у хришћанству десио се у XI вијеку, па се показало да су Исток и Запад два различита свијета, не само по политичким тежњама, већ и по вјерским осјећањима и менталитету уопште. Сваки од ових двају свјетова одлучио се за свој крст и тумачење Христовог учења. Фи-

лозофско учење на Истоку и Западу било је заокупљено скоро истим проблемима. Највећу пажњу заокупљала је расправа о номинализму и реализму, а касније ће услиједити подјеле на платоничаре и аристотеловце. Најватренији присталица Платоновог учења био је Михаило Псел и управо је он отворио расправу између присталица Платонових и Аристотелових која је дуго трајала и допринијела буђењу филозофског духа. Спекулативни мистицизам који се везује за Дионисија Псеудо-Ареопагита и Св. Максима Исповједника испуњавао је читаву византијску епоху и његово присуство се осјећало до пада Цариграда. Тај продуховљени и дубински осмишљени мистицизам имао је узвишене карактеристике: "Био је то најдрагоцјенији производ монашке духовности који сачињава живу традицију и непомућено оцртава верски став византијске душе у њеном напору да појми Божанство у свој Његовој чистоти, и интелектуално и духовно - сагледавање. Иако овај дубоко хришћански став неоплатонизму дугује ону нарочито методу (бого)виђења (која је у ствари тиховатељно гашење жеђи за могућношћу сазерцања свеукупности космоса) није допустиво блиско га везати за неоплатонизам. Препуштајући аскетици испитивање спољашњих дужности хришћанског живота, мистично богословље се занима једино за унутрашњи живот хришћанинов у његовом непосредном и духовном односу са Богом".[508] Представници мистичног погледа на свијет и живот, односно мистичке теологије били су: Павле Латроски, Св. Симеон Студит, звани Богобојажњиви, Св. Симеон Нови Богослов, Никита Ститат и Калист Катафигиотис.

Кекавмен је био савременик Никите Ститата и Михаила Псела и успио је да, по наговору својих синова, састави запажену књигу која носи назив Стратегикон. У овој књизи нису заступљена разматрања која се односе само на војну стратегију, него читав корпус правила која се односе на живот византијских војника и грађана, на јавну и приватну сферу, духовну атмосферу времена о којем свједочи књига, морална понашања и остале области живота и дјеловања у византијском друштву. У својим надахнутим разматрањима и коментарима сложених проблема свога доба Кекавмен нас обавјештава да се није бавио бесједничком вјештином ни

[508] Исто, стр. 148.

грчким образовањем. Писао је за своју дјецу оно што се дешавало, шта је чинио, видио и научио о разним стварима које се свакодневно дешавају. У Стратегикону је уткано богато искуство, мудрост и вишедимензионални приступ разноврсним питањима из војничког и цивилног живота. Хуманистичка орјентација прожима дјело: "Практична мудрост Стратегикона натопљена је дубоким човекољубљем и правдољубљем духа који је потпуно хришћански. Када поступате исправно, Богу служите. У овом духу следеће правило добија свој пуни смисао: 'Ако служиш чиновнику - каже он - служи му не као чиновнку, већ као цару и као Богу'. Треба бити праведан према свима. Добро је да те се твоји подчињени плаше, али само зато што си правичан, а не из неког другог разлога, јер иако су твоји потчињени нису мање људи него ти' ".[509] Живот је, према Кекавмену, пут неизвјесности и једина неизбјежна истина је да човјек напокон стиже пред праведног судију - Бога. У правди види најјаче оружје. Уколико човјек види неправду на дјелу и не чини ништа да се она исправи, служи ђаволу. Истинска држава треба да има правдољубиве политичаре који уче народ да исправно дјелује и искорјењује зло из друштва. "Ако си философ, покушај да истовремено будеш човек политичар, способан да учиш добру целу Државу", каже Кекавмен.

Његов морални идеализам је сличан Сократовом, али је по духу потпуно хришћански. Кекавмен увиђа егзистенцију правде која је, поред свог дубоког човјекољубља, ипак само ствар људска и тиме несавршена. Изнад ове правде налази се једна друга и она, у мјери у којој се човјек до ње уздиже, преобраћа се у Бога. Правду у овом облику Кекавмен сматра за истинску и да би се она достигла неопходно је научити да се мишљењем обухвати природа бића да би се могло дјелати како доликује човјеку, чиме нас овај принцип подсјећа на стоицизам. Кекавмен опомиње да је радост кратког вијека, јер је све подложно пролазности и смрти: "Ако се радујеш пријатељу или слузи, сећај се да је и он човек, подложан смрти, и не потресај се ако га смрт стигне... Сачувај сличан став и када су у питању драгоцености до којих ти је стало".[510] Захтијевао је да се човјеково владање темељи на разуму и знању. Завршни дио

[509] Исто, стр. 165.
[510] Исто стр. 166.

расправе односи се на то како незнање може да нас обмане и смањи бајковите представе и тумачење па настоји да на позитиван начин протумачи сујевјерје и њему сличне појаве.

Никулицас је сачинио спис на 11 страна О задацима цара који је дуго приписиван анонимном аутору. Претпоставља се да је његова расправа упућена цару Михаилу VII и у истој се реално приказују појаве и збивања у Византији у другој половини 11. вијека. По Никулицасовим схватањима цар је закон, али потчињавање цару треба да има границе. Јасно се види када треба слиједити цара и поклоњати му се, па упозорава: "Њему ћеш се покоравати само ако чини добра дела и доноси добре законе, али ако се деси да ти каже: 'Попиј отров', то, природно, нећеш учинити. Одатле можете закључити да се Цар, као човек, потчињава законима благочешћа".[511] У овом кратком спису Никулицас је дошао до констатације да идеал личности цареве мора да буде узор и примјер за поданике.

Да би истински владао и доносио правилне и далекосежне одлуке цар мора да посједује четири значајне врлине: мужество душе, праведност, разборитост и мудрост, с тим што је мужество и разбор могуће употребљававати или на добро или на зло, док се правичност и мудрост не може рђаво употребљавати. Такве врлине имају моћ да уздижу цара од земље до небеса. Потчињавање цару у византијском друштву чинило је моралну основу највишег реда. Цар је представљао образац врлина којима се освајало небо, а таква царева понашања којима се испољавају уважавање поданика, благочешће, правдољубивост и сличне позитивне особине чине арсенал моралног јединства читавог друштва. Овакво морално расуђивање има сличности са позицијом владара - филозофа у Платоновој Држави. Из Никулицасових разматрања произишао је демократски став да су сви људи синови Адамови и то на исти начин као цареви и они који стичу хљеб властитим трудом. Из овог се може извести закључак да праве људске вриједности нису предности у поријеклу и друштвеном положају, него њихови морални квалитети. Прецизно и јасно Никулицас је међу првим византијским мислиоцима антиципирао идеју о једнакости свих људи.

---

[511] Исто, стр. 167.

Теофилакт Бугарски у свом дјелу које је слично Никулицасовом још отвореније износи дубоко благочашће које би требало да надахњује цара у његовим дјелима. Архиепископ Теофилакт заступа становиште да цар треба да буде благочестив у највишем степену, само на тај начин ће моћи да сазна да Бог све види и чује и да прихвати све људе као светињу. Он пореди цара са огњем који све обасјава и спаљује. Казне је нужно свести на што је могуће мању мјеру, а истински смисао дјеловања је у обасјавању и показивању правог пута. Уколико цар жели достојно да служи људе који су разумна бића, он мора да посједује знање и врлине. Цар не смије да изгуби из вида да је достојанство добио за своја дјела и да је на рангу царева уздигнут због тога што је био омиљен у народу, те посједовао разборити и благородну природу. Не смије се изгубити из вида чињеница да је Теофилакт био ученик Пселов, а његов учитељ је био познавалац грчке мисли, посебно се надахњивао дјелима великог Платона. Мудрост и ученост треба да красе цара који најбоље зна шта је нужно да чини за добро људи. Цар је чак дужан да буде човјекољубив и праведан. На ријечима и у дјелу Теофилакта присутан је хришћански хуманизам. Пошто је изнад свих, цар у свима и свакоме гледа Бога. Теофилактова мисао је допринијела хуманистичкој визији владара и значила је велики напредак у односу на дотадашње политичке и моралне ставове.

Михаило Псел је био велики поштовалац старохеленске филозофске мисли и културе. У његовим дјелима заступљен су неоплатонизам и теолошка мисао рановизантијског периода, а ти утицају су долазили преко Дионисија Ареопагита, Филопона и Стефана. Премда је Псел био велики поштовалац Платона, не чини много на плану тумачења његових дјела. Далеко више црпи из хришћанских извора и више се поштује као обновитељ неоплатонизма. Он је на посебан начин и посебним путем увео неоплатонизам у византолошку мисао. Прије него је отпочео са проучавањем филозофије, Псел је био заљубљен у реторску. Комбиновао је филозофију са реториком и користио предност сваке од њих. У Пселовим филозофским и реторичким расправама присутна је хармонија форме и садржаја и тежња добродетељи. По свом сјајном стилу подсјећа на грчке реторе, а узор му је био Дион Хризостом. Ни филозофија, ни реторика нису за Псела циљ по себи, него служе као средство да би се васпитала византијска

омладина на основама љубави према старој Хелади. Потпуно образовање човјека не може се остварити само помоћу филозофије и реторике, него се ту мора придодати и политичка наука. Не може се заобићи чињеница да је Псел био најотворенији и најуниверзалнији ум у Византији, образујући се на грчким изворима филозофије и реторике и комбинујући га са хришћанском филозофијом. Псел се интересовао и за друге области осим филозофије, нарочито легендарне историје, народна предања и изрека. Није се заустављао на историји филозофије старе Хеладе, већ се његова знатижеља протезала и на мисао Истока (Халдеје, Египта и Палестине), а занимао се и за мисао окултизма. У старим црквеним оцима Псел види претече хришћанства. Он схвата филозофију као људску мисао која стреми ка савршенству и старе Грке представља као несвјесне хришћане и тиме повећава углед античке филозофије у Византији. Борио се против теургичких и окултних идеја, али је и сам био оптужен за "јелинштину", односно за паганске тенденције и морао је да оправда своју привржености Платону, те изнесе чињенце и аргументе на који начин схвата старохеленску мисао и цивилизацију.

Човјекова духовна активност, према Пселовим погледима, требало би да се заснива на првој филозофији или метафизици и теологији. Ограничење Пселовог рационализма проистиче из његовог схватања филозофије и човјека које се састоји у сљедећем: "По мени - каже он - филозофија се дели на две: једна као сфера неминовног, неприступачна људској осећајности, схватива је само умом, друга је пак сфера - сфера осећајности, друштвености и човекољубља. Први део ја сам величао али га нисам волео, док се другоме дивим мање али га желим више"[512] Са филозофском радозналошћу Псел је проучавао разна знања, али је остао вјеран хришћанском учењу и традицији црквених отаца, као што су Григорије Богослов и Василије Велики. Сабрао је филозофска учења са грчких извора и осјежио многе њихове идеје у хришћанском духу. Волио је Платона, а као теолог је критиковао Аристотела. Михаило Псел је говорио: "Треба, дакле, да од Грка преузмемо знање о стварима и да уз помоћ наше философије познајемо форму и истину; треба да раздеремо профани омотач и

[512] Исто, стр. 187.

ту скривени дух, светлосан као бисер, да ослободимо; не треба мислити да је све оно што је Мојсије рекао само оно што се налази у Таблицама и не треба занемаривати све оно што су Грци казали о теолошкој проблематици..."[513] У јеванђељима су тешко схватљиве мудрости, а најмудрији за Псела је она "ко зна да пружи сладост нашег учења свему ономе што је горко и пресољено у учењу стаирх Јелина". Филозофија, према томе, нужно проистиче из природе хришћанског Бога и филозоф само изражава своју жељу и љубав према божанској (пре)мудрости. Она је истраживање истине и само човјеку разоткрива поредак који садржи природа под божанским упливом. Појам зла и добра поима Псел у духу хришћанске традиције и обогаћује их аргументима које проналази у неоплатонизму. Зло је релативан појам и постоји зато што ми нисмо у стању да увијек будемо на исти начин окренути добру. Он се не слаже са Платоновом поставком да је зло усијано у свијет промислом да би се остварио савршен свијет. Сви људи су испуњени битијем и постојањем и зато њима наизмјенично управљају промисао, природа и слободна воља. Сваки чинилац је детерминисан и дјелује сходно сопственој природи. Пселов универзитетски рад ће наставити Јован Итал. Традицију који је преузео Псел, наставља се са Италом као и са Михаилом из Ефеса и Евстратом из Никеје, учеником Италовим.

Италов насљедник на челу Филозофске школе био је Теодор из Смирне. Теодор Продром је познати пријатељ Платона и у својим расправама критикује Аристотела. За вријеме владавине великог Комнина утицај Итала осјећа се код Сотирика Пантевгена и Нићифора Василакиса. Никола Метонски је ватрени бранилац хришћанског реализма и познат је по сузбијању продора идеалистичког номинализма у хришћанску догмат, потом као критичар Проклове теологије. Гилем од Моербека је био савременик Николе Метонског, научио је грчки језик, дошао у додир са Прокловим дјелима и превео их на латински. Тако неоплатонизам стиже на латински Запад, гдје му се послије Псела, даје нови смисао. Евстатије Солунски је такође савременик Николе Метонског, значајни научник и племенити хуманиста, написао је дјело О подражавању у којем износи своје ставове о хуманистичким и

[513] Исто, стр.195.

морални проблемима. Његово дјело представља драгоцјени извор за упознавање живота и обичаја епохе којој је припадао. По коментарима Успенског византијска филозофија садржи исте космолошке, психолошке и гносеолошке проблеме као и средњовјековна филозофија латинског Запада, а у оквиру христолошких и осталих теолошких расправа заступљене су и морално - етичка питања. Поред платонизма и неоплатонизма, значајно мјесто заузима аристотелизам, посебно код Михаила Ефеског и Евстатије Никејског. За рани и нешто каснији период византијске филозофије важно је имати у виду: "Ипак је у патристичкој антропологији доминирајућа била теза о бесмртности душе, без које је незамислива хришћанска идеја о дефинитивном раскривању моралне судбине човека у оностраном животу. Схватање бесмртности душе било је оријентисано на традицију античког идеализма, али питагоровско-платоновска представа о преегзитенцији људске душе показала се као неспојива са хришћанским креационизмом (она је коначно била осуђена од цркве 553.). Исто се односи и на идеју о сеоби душа (метемпсихози), која је у нескладу са хришћанским апсолутизовањем моралне вредности појединачног и непоновљивог људског живота".[514] Космос је по схватању патристике 'стварање', али се налази испод свога 'творца', јер је материја створена и биће разорена. Као противтежа гностичком и манихејском песимизму, у патристици се брани свијет као добра и лијепа творевина бога, пуна сврсисходности. Мотиви на којима се заснива патристичка космогонија су креационизам и телеологизам, строга хармонија и прилагођавање, беспријекорни и хијерархијски систем космоса, те естетско оправдање свијета. Ове идеје су заступљене код Василија Великог, Григорија из Нисе и код Августина.

Иконокластичка криза (711-843) везана је за други период византијске филозофије (VIII и IX вијек). Иконоборачки покрет је своје најжешће дјеловање испољио у раздобљима владавине царева Лава III и Константина V, али и сам цар Теофило (829-842) био је ватрени борац против поштовања икона при богослужењу. Напокон су побједу донијели поштоваоци икона, с тим да се овдје не мисли на уважавање слика, већ ликова који су приказани на

[514] Илија Марић: Филозофија у раној Византији, Градац, часопис за књижевност, уметност и културу, Дом културе и уметничко друштво Градац, Чачак , бр. 122-123, 1997, стр. 10.

њима. Обожавање и култ икона у наведеном смислу успостављен је на II Никејском васељенском сабору који је одржан 787. године. Вријеме трајања иконоборачког покрета досљедно су у својим списима обиљежили Теодор Студит, патријарх Никифор и чувени Јован Дамаскин (Joanis Damaskinos). Треба имати у виду да су на Западу иконе имале третман "књига за неписмене", дотле су свети оци на Истоку развијали теологију као "филозофију култа". Јован Дамаскин је своје богословске расправе заснивао на Аристотеловој логици, а његов познати компедијум Извори вјере састоји се из три дијела: Дијалектика, О јересима и Тачно излагање православне вјере. У Дијалектици Дамаскин покушава да са више дефиниција обухвати филозофију и једна од њих истиче да је 'филозофија сазнање божанског и људског, тј, видљивог и невидљивог'. Дамаскин је уживао велики углед међу Словенима који су тек прихватили хришћанство, а патријарх Фотије је подстакао и инспирисао Ћирила и Методија на њихову просвјетиељску мисију и стварање глагољице.

Православно свештенство је пружило велики отпор у византијским иконокластичким царевима и допринијело да се сачува култ икона у богослужењу. Сукоб између иконокласта и иконодула обично се посматра на богословском нивоу, али се заборавља његова политичка позадина, јер управо у то вријеме долази до захлађења односа између Рима и Цариграда. Иван Коларић, имајући у виду естетичку проблематику у Византији тога времена, резимира: "У књизи 'Византијска естетика' Виктор Бичков пише о естетизацији унутрашњег искуства православља, истичући проблематику лика (иконе, слике) као централну у целокупној византијској култури. Он доказује како православна духовност нагиње миметичком лику (на пример, иконе), док католичка уметност и култура нагињу симболичком лику (на пример, крст). Павле Флоренски пише како је реализам суштина хришћанског поимања уметности, те да 'иконописац изражава хришћанску онтологију, не присећајући се њеног учења, него филозофирајући својом кичицом".[515] Импресионирају естетски погледи Василија Великог, затим великих Кападокијаца који су снажну свјетлост симбола бацили и на латински Запад, али посебно мјесто заузима чудесна личност

[515] Иван Коларић: Филозофија, Учитељски факултет, Ужице, 1998, стр. 126.

Псеудо-Дионисије Ареопагит својом мистичном инвенцијом, теолошким назорима и филозофско-естетским формама духовности.[516]

Исихазам је термин грчког поријекла и значи спокој, тиховање. То је византијско и старословенско богословље чија се суштина састоји у контемплацији Бога у осами уз тиховање, односно уз скоро савршени унутрашњи мир, гдје се созерцање таворске свјетлости постиже у екстази, која представља преумљење и духовни преображај, заправо долази до обожења у изразито јаком интензитету. Може се рећи да је исихазам једна врста аскетског подвига и молитвеног, прије свега, мистичног живота у православној цркви на Истоку. Исихасти су се појавили прилично рано, неки елементи њиховог обиљежја присутни су у V вијеку, али се највећи успон овог покрета дешава у XIII и XIV вијеку у Светој Гори, Византији, на Балкану, потом у Румунији и Русији. Овај монашко-црквени покрет развијао се у вријеме Григорија Паламе, а његове значајне претече су Свети Јован Лествичник из VII вијека и Свети Симеон Нови Богослов који развија неке исихастичке идеје у XI вијеку. Значајан допринос развоју исихазма дали су: Максим Исповједник, Григорије Ниски, Григорије Синаит, Петар Коришки, Прохор Пчињски и други.

У XIV вијеку је врхунац исихастичког спора и тада учешће узимају претежно сви богослови и филозофи тога доба, а нарочито се истичу: Варлам Калабријски, већ поменути Григорије Палама, Нићифор Григор, Григорије Акиндин, Нил Кавасила, Димитрије Кидон и још неки. Исихазам као монашко духовни покрет садржи најдубљу бит православља и византијске филозофије. Он је спокој безгласни, молбен, божантвена хармонија са божанством и понирање у несагледиве дубине, у којима се постиже највећи степен сједињења с божанством. Исихасти живе у миру и тишини, пуним духовним животом и у молитвеном безгласју. Отац Григорије је опомињао: "Усахните своју говорљивост, јер се на време треба припремити, тишина је језик будућих векова". "Исихастичко практиковање молитве саборности и контемплацијског живота вуче коријене из источне традиције - Кападокије, Египта, Синаја, посебно Цариграда и ту се подузимају подвизи за очишћење душе

[516] Богомир Ђукић: Одсјаји Леванта; ИП Октоих, Београд, 1997, стр. 11-12.

и тијела од страсти и зала, те стичу благодатне врлине и наставља са сталним продубљењем унутрашње умно-срдачне молитве Исусове и учешћем у заједничком евхаристијском животу цркве".[517]

Плод таквог духовног искуства је облагодарење свега човјека и доживљај божанске савршене свјетлости попут оне приликом Христове бесједе на гори. Исихасти су слични другим духовним покретима и њихова мисија је заснована на љубави, што је уочљиво из наведених одређења: "Искуства исихаста као хришћанских мистика, сродна су искуству будистичких (јогина), јеврејских (кабалиста) и исламских (суфиста) мистика. Исихасти смисао вере виде у љубави, јер се једино помоћу ње открива пут истине. Ако је вера човекојављање Богу, љубав је богојављење људске душе. За исихасте у почетку беше љубав, а не смисао. Љубав је најбољи пут за богопознање и богојављење. Бога дакле треба доживети, па онда о томе рећи смерну и истиниту реч, са свешћу о њеној неиспуњивости и недоречености. Исихасти подсећају да је први човеков грех био грех против поста, тј. први људи нису поштовали божју заповест о уздржавању у рају".[518] Под постом исихасти нису схватали само уздржавање од посне хране, него су проповиједали уздржавање од лоших мисли, жеља и дјела. Они су сматрали да свака душе посједује два крила којима се уздиже ка небу и то су пост и молитва. Исихасти иако посједују аскетски дух, не презиру тијело и од тренутка када се Христос Спаситељ оваплотио, људско тијело је постало храм Духа Светога. Христово васкрсење је највећи догађај у хришћанству и даје наду истинским вјерницима да ће послије Страшног суда и њихово тијело васкрснути. По исихастима најдубљи ефекат се постиже у обраћању Христу када се молитва сједини с дисањем.

Свети Григорије Богослов исказује посебну ревност по питању молитве, јер се више треба молити него дисати и хљеба јести. Тек са визијом аутентичне божанске свјетлости и енергије може да се ступи у непосредан однос с Богом и достигне обожење. Обожењем се човјек спасава од зла, причешћује вјечним енергијама Бога и постиже боголикост. Човјек боравком на земљи може

[517] Енциклопедија живих религија, Нолит, Београд, 1992, стр. 290.
[518] Иван Коларић: Филозофско-теолошки лексикон, Учитељски факултет, Ужице, 200, стр. 104.

да постиже славу, а Христос је по јеванђелистима Луку и Јовану поручио да је царство божије у нама. Процес обожавања непрестано траје, јер је усавршавање у Христу бескрајно. Хришћанска мистика има три степена узлажења: прочишћење, обасјавање и сједињавање и цио овај процес представља надживотно одушевљење. По исихастичком схватању Бог је свјетлост, а душа искра. Коларић полази од става да је људски ум humen naturale, упорна умна молитва уз задржавање даха и онда реактивира свјетлост, преко које се душа враћа Богу па се обожује кад ступи у контакт са Светим. Доказивање Бога за исихасте и хришћане је слично доказивању да је вода мокра, со слана, шећер сладак и слично. Ако се иде у крајност, такав поступак је за њих богохуљење. Црква се тешко опредјељује за мистике с обзиром да они виде Бога у дијелу сваке материје па им нису потребни освећени хљеб и црква за упућивање молитве Богу, него у мистичкој екстази директно комуницирају а божанством. За исихасте мистичарнање се не схвата као свјетлост, него су богоугодна свјетлост и енергија истинско знање, то је филозофија која се очитује по Исусу Христу или по Духу Светоме.

Исихасти су истину остваривали непосредним живим општењем с Богом па слиједи: "Родоначелник српског исихазма је Свети Сава, а најзначајнији представник Јустин Поповић. Занимљиво је да је и највећи учитељ исихазма Григорије Палама провео 20 година у монашкој републици Светој Гори, боравећи једно време у Савиној Карејској келији, кући и испосници. Посљедњи Васељенски Сабор одржан је у Цариграду 1351. године, назван је исихастички, јер су црквени оци на челу са Григоријем Паламом одбранили праву веру од јеретика и варламиста штитећи богом надахнуто учење о вечној таварској светлости, тј. о вечним божанским енергијама..."[519] Исихасти или тиховатељи представљају елитно православно монаштво које је извршило синтезу хеленске новоплатонистичке филозофије и источњачког мистицизма.

У XIII, XIV и XV вијеку филозофска и научна мисао у Византији има своје особености које се састоје у сљедећем: "Што се тиче фиозофије, треба напоменути да током читавог овог периода Пселов неоплатонизам стиче своје ватрене сљедбенике, шири се,

[519] Исто, стр. 105.

обогаћује и достиже са Плитоном своју потпуну распрострањеност, истина не без препрека. Аристотелизам православне схоластике, помогнут овог пута западном схоластиком - нарочито оном Томе Аквинског - увлачи неоплатонизам у расрапву око теолошких питања. То неоплатонизму даје нови карактер филозофије која настоји да обезбеди аутономију мишљења и ослобађање од догми. Мистичко богословље у облику исихазма достиже своју пуну распрострањеност. Оно се такође супротставља схоластичком рационализму, како православном тако и латинскоме, и истовремено, мешајући се и надмећући се неоплатонистичком силином свог мистичког замаха, доводи до препорода верског осећања".[520] Представници научног и филозофског покрета у посљедња три вијека византијске науке и филозофије су: Никифор Влемид, Георгије Акрополит,Теодор Ласкарис, Георгије Пахимер, Максим Плануд, Теодор Мелитиниотис, Јосиф Философ, Софоније Монах, Никифор Хумн, Теодор Метокит, Никифор Григор, док су се у посљедњем раздобљу византијске постојаности и самосталности филозофском дјелатношћу бавили Плитон, Висарион, Генадије (Схоларије) и други филозофи и теолози.

У области књижевности Византинци су били под утицајем грчке класике и читаве покласичне старине и оне су биле једини обавезујући узор. Понекад су у резигнацији постављали питање: да ли има смисла узимати перо у руку и стварати кад пред собом имају такве узоре? Међутим, временска дистанца која их дијели од њихових узора бивала је све већа, језик се незадрживо развијао а друштвене околности су се непрестано мијењале. Подручје филологије је пружало византијским писцима неисцрпну проблематику у свој ширини и приступачним моделима његове примјене. Готово сваки византијски књижевник је био и филолог, али у својој суштини књижевна остварења су била дјела индивидуалности ствараоца из једног одређеног времена које више није припадало антици, нити се може порећи класични утицај и креативни приступ уз инвенцију аутора и мноштво варијација. На дјелу је била рецепција класичних мотива у потоњим епохама и навођење цитата и алузија, те топоса, и његовање стилских каракеристика

[520] Василије Татакис: Историја византијске филозофије, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњачка Бања, 1996, стр.236.

које су везане за грчко насљеђе. Поље естетских интересовања византијских писаца се ширило, а на посебан начин Византинци су његовали хеленистичка остварења у умјетности говора и управо на пољу реторике "садржана је могућност да Византинац представи самог себе." Најпознатије књижевне врсте у византијској књижевности биле су: хагиографије и дјела апостолска , епиграми, тужбалице, лирско пјесништво коме филолофија није била наклоњена, есеји, писане упуте за припрему реторских вјежби, сатире, аутобиографије, љубавни романи, басне, појава књижевних остварења у виду романа са пуно елемената занимљивих за психоанализу и феноменологију натприродног и још неке књижевне творевине.

Временом се мијењао став похришћањене Византије према питањима свијета, живота и судбини, што је имало одраза и на морално стање: "Морално осећање није више у оној мери као пре одређено овим старим двојством него се дефинитивно повезује с духом, који са своје стране бива мучно разапет у једном кретању између пада и повратка у којем тренутак среће нема више право на трајање. То је тек у другом реду резултат христијанизације; позни Платон, гноса, новоплатонски систем итд, одиграли су у томе своју улогу, подривање грчког става туђим, орјенталним колико и римским утицајима, учинила је своје".[521]

Без обзира колико је византијска књижевност била актуелна, поставља се питање да ли је она "нешо више од једне успеле или неуспеле репродукције античког начина писања". Сви византолози и историчари књижевности се слажу у своме суду о величини историографске традиције у Византији, а отпочиње и бављење народним говорима и критички однос према неким појавама у друштву, посебне замјерке упућују се владарима, односно царевима тога времена, што ће доћи до нарочитог изражаја код Кекавмена. Када се разматра актуелност унутар византијске књижевности, стално се наилази на празнине и недостатак једног књижевног дијалога са оним животним вриједностима које су биле обавезујуће за идеални тип Византинца, а то су вриједности ортодоксије, па макар она била политизована. Имајући у виду

[521] Ханс Георг Бек: Византијски миленијум, Clio, Београд, Глас српски, Бања Лука, 1998, стр. 155.

идеолошке баријере и изражене проблеме празнине, слиједи мериторан суд: "Ове празнине показују се у једном моралном пуританизму који се не може порећи, да не кажемо у претераном а често и дволичном, чистунству у односу према сваком простосрдачном певању и мишљењу све до теорема њеног учења и менталних претпоставки лојалног односа према власти и Царству. Пишчева отпорна снага наспрам моралних постулата ортодоксије није била много довођена у искушење тамо где се он, мање - више искључиво, кретао античким путевима".[522]

Византијска иконографска тематика на раним хришћанским базиликама може се подијелити на неколико подручја. На црквеним зидовима прво су били заступљени призори из Старог и Новог завјета или у њиховој комбинацији и то се може поредити са молитвеним пјесмама за вријеме колективног мољења и проповиједима из Библије. На полукружним просторима и славолуцима приказује се свечано лице Бога, док је на задњем зиду иза олтара визија Бога на небу.

Негдје у првој половини шестог вијека на повишеном дијелу цркве гдје стоји пјевница јављају се историјски призори и ликови вјерског значења. У средишњем дијелу грађевина које су подигнуте прије иконокласистичког периода теме су распоређене највећим дијелом у куполи. У средишту су амблеми Христовог тријумфа, док јагње симболише жртву и апокалипсу па стоји: 'А кад Јање отвори седми печат, настаде у небу тајац око пола сата'.[523]

Крст који се налази изнад престола симболише моћ и Христов тријумф па се наглашава да ништа више неће бити проклето, а слуге Божје ће се клањати Богу и гледаће његово лице. Христ се приказује како понекад корача сам и држи у руци крст и постаје побједник над смрћу: 'Ја сам Алфа и Омега, Почетак и Свршетак'. Позадина куполе је у виду златног или плавог неба посуто звијездама са блиставим сјајем и одаје савршенство и хармонију. Небески свијет приказан на овим површинама обилује божанским бићима попут анђела и осталих. На куполама и у сусједним луковима приказани су свеци, пророци и мученици.

[522] Исто стр. 179.

[523] Велике цивилизације свијета (Египат-Грчка-Рим-Бизант-Ислам-Кина-Јапан-Стара Америка): Исто, стр. 512.

Свод куполе буди подсјећања на небо и свијет, а сама купола симболише вјечну свјетлост и Христову побједу над свијетом. У гробовима мученика и испосника често су проналажена Еванђеља која садрже призоре из Христосовог живота, његове муке и страдања, васкрсење и побједу живота над смрћу.

Византијске цркве су представљале неку врсту микрокосмоса и редукције свијета, а мотиви су одабрани и подијељени да подсјећају на становнике небеса. На највишем дијелу средње куполе налази се Христос Пантократор, а око њега су арханђели, пророци или апостоли. У удубинама полукружног простора цркве је Богородица која моли и симболише Цркву и подсјећа нас на свету тајну осјетилног свијета. Испод тога слиједи евхаристија у заједници апостола, а на бочним зидовима су призори из различитих периода Христовог живота приказаног у Еванђељима који за вријеме молитве стално побуђују на нов живот и побједу над силама мрака и зла. У периоду између 12. и 14. вијека све више долазе до изражаја мотиви из Еванђеља који се односе на живот светаца и слике из литургијског календара, с тим да призори из Еванђеља садрже питорескне одлике и задржавају византијску свечаности и раскош. "Као што се сјена ствара под утицајем сунчане зраке тако се и Христова слика боље отвара кад је утиснута на материју (...). Слика божанскога садржана је у самому божанскому као што сјена претпоставља оно што је баца, као и што отисак печата претпоставља печат (...) Отисак је унапријед садржан у печату".(Théodore Stoudite)[524]

Иконе су се у битном разликовале од зидног и књижевног сликарства, гдје је присутна тежња да се успостави веза између човјека и Бога. Бог је попримио људски лик онда када је послао Исуса Христоса да спасава људе. "Култ икона, независан од култа реликвија карактеристика је православне вере. Већ од средњег века постао је важнији од култа реликвија. Већ смо видели да је био у вези са литургијом нарочито од стварања иконостаса. Знамо да није било куће која није имала свој иконостас"[525], напомиње Луј Бреје. Запажени су примјерци икона сачувани из 10. и 11. вијека, али је процват сликарства икона дошао до изражаја у 13, 14. и 15.

[524] Исто, стр. 251.

[525] Луј Бреје: Византијска цивилизација; Нолит Београд, 1976, стр. 251.

вијеку у доба владавине Палеолога и то у Византији, Србији, Русији, Бугарској и још неким земљама које су његовале православну културу и умјетност. У раздобљима која слиједе послије иконокластичке кризе, иконе се сликају на дрвету, при чему се највише користе липа или чемпрес. Умјетник врши издубљење дрвета и лагано наноси слој гипса и љепила и тако настаје компактна маса погодна за стварање слике. За ову сврху коришћене су природне боје у праху које се отапају у води и жуманцету јајета да би се добила икона у боји.

Постоји велика разноликост фресака које су биле расуте по читавом царству и оне су биле блиједи одсјај мозаика, главне умјетничке форме у Византији. Фреска је обично велика слика изведена воденим бојама на свјежем малтеру. Зидне слике, линије и фигуре у Риму на крају 5. вијека обликују се недостатком позадине и просторне дубине, а од мозаика се разликују само по боји, јер су боје плоштене, без сјаја и нијансирања. У Византији сликари посједују велико умијеће у служењу бојама на малтеру, затим је њихов мозаик оправданији, савршенији и посједује већу строгост, сјај, раскош, љепоту и типичну византијску силуету, препознатљиву, изнијансирану и естетску обликовану.

Уништивачи слика у Византији оставили су велику празнину, али у 10. вијеку долази до обнове једне врсте фрескног сликарства које се одликује у "фигуралном" приказу. Умјетност мозаика на завидном нивоу била је у Цркви Свете Софије у Охриду, Македонија и потиче из прве половине 11. вијека. Међутим, овдје је присутна и одређена мекоћа линија која представља нови елемент словенске умјетности. У каснијим епохама фрескно сликарство, поред Византије, развијало се у Македонији, Србији, Грчкој и Русији. На тим фрескама примјењује се религиозна умјетност тога времена и међу ликовима се успоставља повезаност која се може готово физички осјетити. Мекши обриси доприносе чвршћој вези међу ликовима, те омогућују посебно јединство са Створитељем. Боје које се употребљавају су плава, окер, бијела, љубичаста и жута и оне се по многим особинама приближавају бојама које карактеришу мозаик.

Прикази мученика Христовог страдања и многи други призори везани за божанство и свете предмете у византијском фрескном сликарству задржали су типично византијски, крути и

свечани израз приликом ширења у друга поднебља. Нарочито је изражена у византијском фрескном сликарству 14. и 15. вијека и долази до већих промјена у односу на ранији период и композиција добија свјежину, те помоћу елегантних линија остварује складан ритам. Ни позадина није запостављена и освјетљава се окерским тоновима. Појављују се чудновати и непознати преливи боја: тиркизни, наранџасти, љубичасти, жути, зелени и светлоплави, па се стварају дисонанције боја, а декоративни ефекат има монументалну димензију. Тачност и лијепа израда се шире и у каснијем књижном сликарству, потпуно се занемарујуе религиозно усмјерење и фреске губе своју симболику. Убрзо долази до пропасти византијске државе и тиме је заустављен даљи развој фрескног сликарства пуног љупкости, али се и даље снажно изражава у другом облику - икони. Византијски мозаик је подређен основној идеји хришћанске религије и похвали Богу и то захваљујући посебном споју који ствара везу својом ријечју, истином и исреном стварношћу. Тако се може рећи да је мозаик најважнија врста умјетности у Византији.

Кипарство је било потиснуто и не припада међу главне изражајне форме византијске умјетности, док је сакрална умјетност језик емоционалних знакова који измичу смрти и покушавају ући у сасвим други свијет, тако да је сакрално откриће спиритуалне истине која треба да се оствари у симболичној фигуративности, представља овдје врело из којег извире умјетничко изражавање једне цивилизације.

Поред наведених, развијале су се и луксузне умјетности, као што су: резбарије у бјелокости, умијеће ковања сребра, умјетност емајла, тканине и везови, захваљујући стваралачкој погонској снази цивилизације која је трајала око хиљаду година и омогућила да се земља прекрије љубављау, величанственим и тајанственим творевинама људског духа и материјалне културе. Царски дворови и култна мјеста грађени су као кружне вишеугаоне квадратне грађевине са куполама, сводовима, украсом и својеврсном хармонијом. Архитектонска рјешења многих грађевина одају високе домете градитељства, склада и савршенства, па је византијска умјетност открила сву љепоту и раскош умјетничког стварања и оплемењивања простора, поготово када су у питању царски дворови, цркве и манастири. Фрескно сликарство је било скупоцјено и

омиљеније од мозаика па слиједи: "Као што смо видели, од почетка XIII века зидни мозаик је изузетна техника. Фреска је постала омиљени начин украшавања цркава. Сликари фресака су, као и мозаичари, његовали наративни и историјски стил. Од тога доба појединачне приче из Јеванђеља приказују се у црквама и широким циклусима. Сликарство је престало да буде само погодан оквир за раскош литургије. Оно се нагло развија - започиње од пада грађевие и досеже до сводова, формирајући неколико регистара".[526]

У посљедњим вијековима византијске самосталности, али и раније, долази до великих превирања, немира, војних побуна, унутрашњих борби и вјерских сукоба, те најезде разних освајача, што је стварало нестабилност и негативне трендове на филозофско-етичком плану. Мора се нагласити да су посредством Византије идеје и знања Персијанаца, Арапа и Кинеза продирале у Европу. Византија није била само прости посредник, већ је изградила своју сопствену филозофију, а тиме и етику, "богати у теолошким и чисто филозофским нијансама". Увијек византијске мисли о развоју филозофије имају велику улогу, нарочито када је у питању припрема и развој ренесансе.

Византија није ишчезла, као што то наводи Мишел Сурио, она још и данас обликује цивилизације православнвих народа. Православна црква је наставила духовну традицију Византије. Она је сачувала културу, језик, националну свијест и традицију за вријеме ропства под Турцима. Византија је била за свијет грчки и словенски васпитачица, извор духовне традиције, свјетлост православне вјере, а за многе и традиције. "Ми смо на почетку рекли да је византијски период веома значајан за разумевање развоја западне мисли. Сада треба додати да је без проучавања Византије сасвим немогуће истражити у њеним најунутарњијим и најсуштинским тежњама душу новојелинску, душу словенску, душу православних народа уопште, па чак и земљама које изгледају најпротивније јелинском утицају. Најсавршенији израз те душе потресене најживљим осећајем за грех и несавршенство човековао и истовремено, најсавршенији израз жеђи да ослобођење задобије у са-

[526] Луј Бреје: Византијска цивилизација, Нолит, Београд, 1976, стр. 469.

вршенству дао је у свом генијалном делу Достојевски".[527] Значајни руски филозоф Кириjевски говорио је да се у византијској филозофији налази савршено познавање истине. Словенска филозофија, посебно руска и српска, засноване су на византијским изворима. Можда је највише човјека обухватио у читавој његовој дјелатности руски филозоф Николај Берђајев.

Сви филозофи православног Истока ослањали су се на византијско предање, а ни један народ није се у потпуности одрицао свога византијског светопредањског насљеђа, нарочито када је у питању духовно насљеђе. Религиозно сликарство у Византији украшавало је и остало постојано и вјерно својој традиционалној основи. Није само одржаван постојећи ниво, већ су стваране нове верзије религозне умјетности. Оргиналност ове умјетности огледа се у програму зидног украса, у иконографском тумачењу тема, те у стилу и његовању умјетности у правом смислу ријечи. Не смије се занемарити и техничка оспособљеност умјетности, те о висини на којој стоје најбоља дјела. Византијски иконографи су се трудили да на зидове цркава пренесу типолошке слике и многе призоре из религиозног живота, гдје су присутне и теме из мистичног реализма. Оно што је на умјетничком плану било створено за вријеме Палеолога, односнило се на богатство нових дјела и понављање старих узора, што је служило као подстрек за даља усавршавања и стварања на умјетничком плану.[528]

[527] Василије Татакис: Историја византијске филозофије, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњачка Бања, 1996, стр. 316.

[528] Андре Грабер: Византију (Византијска уметност средњег века од VII-XV века), ИП Братство, Нови Сад 1969, стр. 172.

XXV. ФИЛОЗОФСКО-ЕТИЧКИ И СЛИЧНИ ПОГЛЕДИ И СХВАТАЊА У РУСИЈИ

"Много шта је на земљи од нас
скривено, али у замену за то
даровано нам је скривено осећање
живе повезаности са другим светом."
(Достојевски)

1. Опште карактеристике

Русија је назив који подразумијева земљу и државу насељену руским народом. Тај назив - као и назив "Руска држава" и "Руски империј" - до октобарске револуције 1917. године обухватао је све територије у саставу државе насељене руским и неруским народом.[529] У I вијеку н.е. спомињу се словенска племена под општим називом Венти (Венди.) У току сеоба народа та племена са својих аутохтоних територија између Карпата, Висле и средњег Дњепра шире се према Лаби, продиру у Подунавље, приближавају се Црном мору и источном Балтику, насељавају Горње Поволжје, као и слив Дона, Оке и још неких ријека.

У раздобљу од IV-VII вијека већина словенских племена источно од Дњепра назива се Антима. Главно им је занимање земљорадња и сточарство. У каснијем периоду развоја, односно од VII до VIII вијека племенски савези организују се у политичке творевине са више кохезије - Новгородска и Кијевска кнежевина. Спајањем ових кнежевина крајем IX вијека настаје језгро велике државе источних Словена које се постепено шири и изграђује Кијевску Русију. Држава се простире око средњег Дњепра и обухвата велике просторе са мноштвом народа и јаким трговачким и прометним центрима. Већ у ранијем времену, можда у VI вијеку, овај племенски савез се назива Русија и то име се преноси на

[529] Енциклопедија Лексикографског завода, Загреб, MCMLXII, стр. 538

формирану Кијевско - новоградску заједницу која стално јача и учвршћује се.

Негдје поткрај X вијека у састав Кијевске Русије улазе сва источнословенска племена и од бројних племена настаје руски народ. Трговина се још у VII и VIII вијеку концентрише у градовима. Постају цијењени и тражени руски производи, као што су: крзно, лан, мед, оружје и обрада кости. Руси тргују са Арапима, Византијом, балтичким земљама и другим народима из Европе и Азије. Владајућу класу сачињавају војници (дружински) великог кнеза и мањих кнежевина, потом велики земљорадници (бојари). Оба ова слоја моћних и угледних представника руског друштва спајају се па подређеним сељачким масама (смердима) намећу разне дажбине у натури и радној снази. Најсиромашнији сељаци у раној руској држави губе личну слободу и по тежини живљења и обавезама које дају великопосједницима, војној аристократији и осталим повлаштеним слојевима у друштву изједначују се са малобројним робовима (холопа). Све ово је водило настанку јаке феудалне државе.

Руски кнежеви Олег и Игор организују велике походе против Византије 907, 941. и 944. године. Кнез Свјатослав (969-972) осваја и пустоши земљу камских Бугара и државу Хазара између Волеге, Дона и Кавказа, а у два наврата ратује са Византијом. За вријеме владавине Свјетославова сина Владимира (980-1015) Руси посредством Византије примају хришћанство. Кијевска Русија врхунац развоја достиже за вријеме владавине Јарослава Мудрог (1019-1054). Он успијева да порази Печенезе и успоставља дипломатске и династичке везе са неколико европских земаља. Од средине XI вијека трају борбе око насљеђа и подјеле области, што слаби и испрпљује земљу. У земљу продиру Половци и освајају неке дјелове дотле моћне кнежевине.

Владимир Мономах успијева да заустави распад Кијевске државе. Након његове смрти кнежевске борбе се настављају, што доводи до цјепања земље и њеног слабљења на војном, економском и политичком плану.

Расцјепканост земље је изражена у временском интервалу од XI до XIII вијека, али долази до јачања феудалног система. Монголи су у неколико похода разорили многе руске градове и присилили руске кнежеве да им плаћају данак. Нарочито су

монголском најездом били погођени политички, привредни и културни центри у које спадају: Владимир, Ростов и Суздаљ, али брз процват доживљавају нова средишта - Твер, Рјазањ и Москва. Новогородски кнез Александар Невски води борбу против Швеђана и њемачке инвазије на Балтик, што је омогућило да се сачува приступ Балтику и сјеверозападним руским предјелима.

У први план након многих међусобних борби и одбране од непријатеља са стране, долази Москва која се отворено супротставила Монголима и успјела је да зада снажан ударац војсци монголске Златне хорде на Куликову пољу 1380. године. Окупљени руски кнезови су успјели да уједине руске земље и коначно ликвидирају монголску власт и побиједе многе друге непријатеље који су кренулу на Русију. Василије I прикључио је Москви територије кнежевина Муром и Нижњи Новгород у којима су, поред Руса, живјели и неруски народи. Велики кнез Иван IV цијели ток Волге укључује у територију Московске државе. Походи Јамака Тимофејовича завршавају се освајањем огромног подручја Сибира које је било ријетко насељено татарско - монголским народима.

Освајања се настављају средином XVII вијека под руководством Ивана IV који је прогонио бојарске и кнежевске родове ослањајући се на новостворени слој племства. Послије Ивана IV на власт долази Борис Годунов и наставља са обуздавањем бојарства, али се сељаштво налази у све тежем положају па на југу земље долази до правог сељачког рата. У то вријеме Швеђани и Пољаци опасно угрожавају Москву. Мињин и Пожарски организују народну војску и уз помоћ осталих слојева друштва ослобађају земљу од пољске доминације. Убрзо на престо у Русији ступа Михајло Романов, а за првих Романових јача Русија, нарочито то долази до изражаја за вирјеме Алексеја Михајловича који има подршку племства, грађанства и цркве. Он изграђује апсолутну монархију. Петар Велики (1689 - 1725) довршава изградњу апсолутне монархије, побјеђује непријатеље и на тло Русије пресађује тековине западне културе и умјетности. Катарина II је наставила Петрову политикку, укинула је унутрашње царине, монопол и допринијела развоју трговине, проширењу руских територија вођењем ратова и освајањем неких сусједних земаља. Пугачевљова буна је у крви угушена. За владавине Александра I остварени су пројекти либералних реформи. Русија је однијела побједу над Наполеоном, а послије Александра I на владарски трон долази крајњи реакционар Аркчејев, али су широке масе незадовољне и услиједила је побуна декабриста. Никола I је угушио устанак, водио борбу с Турцима и осталим непријатељима Русије. Јављају се оснивачи модерне руске литературе, међу којима се истичу Пушкин и Љермонтов. Формирају се струје славенофила, западњака и радикалних демократа. Незадовољство у земљи и појаву кризног стања настоји да разријеши Александар II провођењем дугоочекиване реформе која се састоји у укидању кметства и давањем земље оним сељацима који успијевају да је откупе. Цар Александар II је убијен 1881. године и на власт долази Александар III који је завео крајње реакционаран режим и гушио све што је слободоумно и напредно.

Владимир Иљич Љењин у својим првим објављеним теоретским радовима проширује Плехановљеву критику народњаштва и излаже основе програма и тактике будуће пролетерске партије која се формира у Минску 1898. године. Исте године на престол долази нови цар Никола II. Тежиште руске експанзије преноси се на Далеки исток (Манџурија и Кореја). Русија је била исцрпљена у

рату са Јапаном 1904 - 1905. Била је присиљена да потпише мир 5. 9. 1905. године и уступи Јапану јужни дио Сахалина и Порт Артур. Октобарска социјалистичка револуција отпочетла је 1917. године и побједоносно се завршила под руководством Лењина. Обесправљене масе су добиле своја права. Била је то прва успјешна револуција коју су извојевале радничко - сељачке масе. За живота Лењина остварени су велики успјеси у совјетској привреди, изграђена је бројна инфраструктура. Дошло је до полета у култури и умјетности, али послије Лењинове смрти на чело државе долази Стаљин. У периоду његове владавине дошло је до снажне бирократизације, јачања државе и култа вође. Захтијевала се строга послушност, завођена је цензура и гушила се свака напредна мисао. Све је било подређено држави и вођи. Сви они који би се побунили против диктатуре партије и култа вође, били су депортовани у Сибир и бројне затворе широм земље.

Недавно се распао бивши СССР и Варшавски пакт, док Сјеверноатлански пакт (NATO), на чијем се челу налазе САД, данас игра доминантну улогу и пресудно утиче на збивања на глобалном плану. Не треба заборавити да је Русија извојевала побједу над Наполеоном и пресудно утицала на исход Другог свјетског рата. Управо пред Москвом и Стаљинградом заустављене су елитне Хитлерове дивизије. Лењинград, данас Петроград, је издржао најјачу блокаду и још једном је доказано да су Руси непобиједиви на својој територији. Данас је Русија пасивни посматрач оног што САД и њени савезници чине.

Русија је незаобилазан фактор у међународним односима. Она ће највјероватније у заједници са још неким земљама играти одлучујућу улогу у заустављању америчке експанзије и изградњи новог свијета на хуманијимм начелима. Српски народ је током свог историјског трајања био ослоњен на братски руски народ, али његова помоћ и подршка нису биле адекватне и у оном обиму каквог је очекивао српски народ. Много очекивања се сводило на декларативну подршку и уважавање српских захтјева само док трају руски интереси. Неоспорно је да је Русија могла учинити далеко више у заустављању најновијег рата на српским просторима, као и рјешавању југосовенске кризе без ратне драме. Изгледа да су Руси једнострано сагледавали недавна збивања која су се претворила у крвави грађански рат или су се на челу руске

државе и дипломатије налазиле личности којима је била страна идеја славенства, а можда се нису довољно сагледале намјере и пријетње Запада или је Русија неспремно дочекала изазове новог времена послије распада бившег СССР.

Неопходно је напоменути да су Руси највећи славенски народ који је живио угланом у бившем СССР, затим у европским земљама, потом један број у САД и Канади. Недавним распадом СССР Руси окупљени у Руској Федерацији живе у неколико земаља, док су се бивше балтичке републике отцијепиле; Украјина се све више удаљава од Русије, што чине и неке исламске земље које улазе у састав Русије, нарочито је то дошло до изражаја код Чеченије која уз страну подршку пружа оружани отпор Русима и доприноси дестабилизацији ове земље.

Русија посједује највеће хидро потенцијале, рудно благо, нафту, плин, шумске и остале ресурсе на свијету. Заступљене су скоро све привредне гране, гдје посебно мјесто заузимају машиноградња, електропривреда, грађевинска, текстилна, прехрамбена и хемиска индустрија. Видно мјесто имају авиоиндустрија, изградња жељезница, рударство, затим производња средстава за путнички и жељезнички саобраћај, грађевинарство, космички програм, војни комплекс, бродарство, телефонски саобраћај, производња целулозе, папира, здраве хране, лијекова, минерала, умјетних ђубрива и слично. У Русији су заступљене скоро све врсте флоре и фауне. Развијене су пољопривреда и сточарство, а проводе се и савремене агротехничке мјере, механизација, затим је заступљен лов, риболов и туризам.

Руси су у давној прошлости, као и остали словенски народи, били многобошци. Вјеровали су у већи број виших и нижих божанстава. Нарочито су била популарна божанства: бог сунца - Дажбог, син бога неба и вјетра Сварога, богиња пролећа Весна, бог заштитник сточарства и земљорадње Велес, бог грома Перун. Примањем хришћанства под утицајем Византије Руси су досљедно сљедили ову вјеру. Православље је свој највећи развој доживјело на територији Русије. Управо у овој земљи налазе се највећи манастири и цркеве. Руски цареви су градили монументалне православне храмове који и данас свједоче о њиховој моћи, раскоши и умјетничком благу које је сачувано из различитих периода славне руске историје. Духовни живот везан за источне

Словене у почетку се одвијао у Кијевско - печерској лаври, оснивач овог манастира био је Теодосије. У својим проповиједима наглашавао је понизност, бригу за сиромашне и истицао значај страдања у хришћанском животу. Послије монголске најезде центар православног живота постао је манастир Свете Тројице у данашњем Загорску. Сергеј Радоњишки је најпопуларнији руски светитељ, први руски мистик који је извршио велики утицај на наредни период и читаво раздобље на које је дјеловао представља златно доба руске духовности, иконописа и архитектуре.

Руски језик је национални и књижевни језик руског народа. Њим говоре Руси у свим земљама гдје живе, а био је главни језик међу многобројним народима бившег Совјетског Савеза, а Повељом УН признат је као један од пет међународних језика.

Руске епске пјесме доспјеле су до нас у записима поткрај XVIII и почетком XIX вијека. Први зборник који се помиње је Кирше Данилова из 1804, године, а чувени сакупљачи народних умотворина су: П. В. Киријевски, П. Н. Рибников, А. Ф. Гилфердинг, А. В. Марков, Ј. М. Соколов и многи други. Записи потичу из сјеверних предјела, гдје су се народне епске пјесме задржавале и послије прогона народних пјевача из централне Русије у XVII вијеку. У току вијекова свог развоја руске народне пјесме су мијењале различите етничке и социјалне средине па су се помињали многи непријатељи који су хрлили да освоје руске просторе (Печенези, Татари, Скити, Турци...). Ове пјесме приказују догађаје из ратова што су их водили Иван Грозни и Петар I. Опјеване су и побуне Стјењке Разина и Ј. Пугачова, а између 1905 и 1917. године развија се популарни тип частушке, обично дистиха, често актуеленог и са сатиричним садржајем.

Староруска књижевност је настала у периоду XI и XII вијека. Први споменик који се помиње из овог времена је Остромирово еванђеље. За староруску књижевност карактеристично је да је била под утицајем византијске културе и црквенословенске писмености Јужних Словена. Старословенски језик с руским елементима извршио је продор у руске текстове. Средиште продора поменуте књижевности била је данашња Украјина с Кијевом. Ту су настајале староруске хронике и љетописи. Татарски напад на Русију утицао је да се средиште руске књижевности и културе сели у покрајинске центре: Новгород, Твер, Муром,

Рјазањ, а потом и у Москву. Тада настају хагиографије засноване на историјским чињеницама. Позната дјела из тог периода су Житје Александра Невског, Приповједање о Батијевој најезди на Рјазањ и друга.

Слово о полку Игорову је величанствено дјело руске књижевности из XII вијека. Ово поетско ремек - дјело обилазило је у преписима многе руске крајеве и примало елементе говора и ортографије новог краја и времена. Игор је организовао поход на Половце, степски народ који је угрожавао руске територије. Заједно са Игором у ратном распоредом били су Всеволод, Свјатослав Рињски и Игоров син Владимир на челу черниговских савезника. Руска војска је имала почетне успјехе у борби, али је била увучена у степу далеко од снабдијевања водом, храном и осталим ратним потребама. Руски кнезови су доживјели пораз и пали у ропство. Игор је и поред јуначког отпора допао непријатељу у руке. У дјелу је уочљива неслога међу руским феудалним господарима. Игорова одлучност, патриотизам, исказана храброст и пожртвовање у борби против непријатеља надахњивали руске родољубе и слободољубиве умове у стварању јуначког епа.

У XVII вијеку развила се новелистика која се односи на догађаје из свакодневног живота, гдје се помињу ова остварења: Приповједање о Злу - несрећи, Приповједање о Фролу Скобјеву, Приповиједање о Гргочу Гргечевићу, а протопоп Авакум пише своје Житје народним језиком. Управо у то вријеме у Русију крадом продиру анонимне љубавне и авантуристичке приповијетке.

Владавина Петра I омогућује западне утицаје у књижевности. Настоји се организовати стално позориште, јављају се приповјетке и романи из стварног живота, развија се љубавна поезија и још неке књижевне врсте. Јачање друштено - критичких елемената карактеристично је за другу половину XVIII вијка. Тада долази до продора идеја француске просвијећености, нарочито то долази до изражаја када је на престолу владе била Катарина II. Негдје крајем XVIII вијека у Русију стуже сентиментализам који се трансформише и прилагођава руским условима. У првој деценији XIX вијека јављају се дјела Василија Жуковског, Александра Грибоједова, затим долазе Аледсандар С. Пушкин, Михаил Љеремонтов, Јевгениј А. Баратински, Владимир Одојевски, Николаја Карамазин, а раније дјела Михаила Ломоносова,

Новикова, Крилова и Даржавина, те Островског, Њекрасова и Салтикова - Шчедрина.

Појавом на књижевној сцени Николаја В. Гоголља почиње доминација реалистичке прозе. Висорион Бјелински утврђује теоретске поставке руског реализма дајући му друштвено - аналитичку и сазнајну функцију. На њега се у критици ослањају Николај Чернишевски, Добролубов и Њекрасов. У емиграцији у то доба дјелују Александар Херцен и Николај Огарјев. Теме о градској сиротињи, интелигенцији и тешком сељачком животу заступљене су у прози Николаја Помјаловског, Фјодора Решетникова и Глеб Успенског. У поезији посебно мјесто заузимају Фјодор Тјутчев, Аполон Мајков и Афанасије Фет, претеча руског импресионизма.

Фјодор М. Достојевски пише романе са психолошком проблематиком, гдје морална и етичка питања, однос према Богу и смислу живота долазе у први план и плијене пажњу овог горостаса свјетске књижевности. Романима Браћа Карамазови, Злочин и казна, Идиот и другим Достојевски стиче свјетску славу и успијева да освијетли тамне дубине људске душе и изазове пред којима се налази човјек, гријехове у које пада и начин избављења од порока и страдања. Лав Толстој својим романима, Рат и мир, Ана Карењина, Васкрсење и другим свестрано разрађује моралну проблематику, догађаје и збивања из прошлости. Толстој спаја интимно и психолошко доживљавање свијета са постављеним историјским или социјалним проблемима и врши критику виших друштвених слојева и институција. Слиједе и остали књижевници: Николај Љесков, Владимир Корољенко, Леонид Андријев, Валериј Брујсов, Андреј Бели, Александар Блок, Василиј Розанов, Фјодор Сологуб, Димитриј Мерешковски, Константин Бањмонт, Зинаида Гипиус, Иван Буњин, Антон Чехов и бројни други ствараоци. Већ у 90- тим годинама XIX вијека појављује се у Русији критика која је под великим утицајем марксизма и социјалдемократске орјентације. Представници ове струје у руском друштву су Георгиј Плеханов, Вацлав Воровски и Анатолиј Луначарски који се у свом дјеловању везују за борбу радничке класе и идеје које је заступао Максим Горки у својим дјелима са слободарском и хуманистичком визијом па тиме постаје лучоноша новог друштва у предреволуционарном периоду. Својим романом Мати и драмом Непријатељи

Горки ствара карактере радника и револуционара. У свом реализму користи изразито социјално - дидактичко усмјерење по моделу социјалистичког реализма.

Авангарда у књижевности се појавила у опозицији према "музикалности" и смисаоној заслијепљености, а њени представници су: Николај Гумиљов, Ана Ахматова, Осип Мандељштам, Велимир Хлебников и Владимир Мајковски. Послије Октобарске револуције долази до новог стања и различитих орјентација у руској књижевности. Један број писаца емигрира, мањина се прикључује идејама револуције, већина инетелектуалаца у књижевном стварању настоји да се држи по страни и разочарана је са оним што се десило, само су се ријетки појединци прикључивали револуцији. У то вријеме руска књижевност покушава да ријеши питања друштвене функције у револуционарним збивањима и одреди компас којим ће се кретати у новим условима. У знаку револуционарне патетике дјелује Мајковски, Блок обликује дисонантну "музику револуције", Сергеј Јесењин се опредјељује за теме из сеоског живота, потресеност и хаотичност свијета кроз личну призму приказје Борис Пастернак, а патос револуције настоји нагласити Едуард Багрицки; новеле са темама из грађанског рата пише Исак Бабељ, а романе са особеном композицијом настоји да створи Борис Пиљњак, а за егзотичне и азијске, те далекоисточне мотиве интересује се Всеволд Иванов, ритмичну прозу обликује Александар Малишкин, Осип Мандељштам предвиђа "крај романа", потом долази поетска проза Јурија Олеша, за чвршће и традиционалне облике залаже се Димитриј Фурманов и експресивни Александар Серфимович, затим на традицији Достојевског ствара Леонид Леонов. Ту још треба поменути Федина, Гладкова, Иљу Еренбурга, Михаила Шолохова са великим романом времена и простора, Јевгенија Петрова и Иљу Иљфа, Михаила Зошченка, Николаја Забалоцког и Јевгенија Шварца.

Од 1932. године и касније у СССР, а тиме и у Русији, писци су морали да се придржавају диктата Партије и државе, односно Стаљиновог диктата. Ликвидиране су многе књижевне групе, а установљен је јединствен Савез совјетских писаца који је дјеловао у духу индустријализације земље и привредног прогреса. Романе пишу Валентин Катањев, Мариета Шагињан, а о колективнизацији говоре Панфјоров, Александар Твардовски и други. Јављају се

дјела из различитих области књижевног и осталих врста стварања. Партијски органи су осуђивали дјела из књижевности и умјетности која нису посједовала идејност, политичко усмјерење и остале упуте партијских и државних комисија. Ријетка су дјела у којима је заступљена критика друштвене стварности. Многи значајни слободоумни књижевници су били на удару стаљинистичке политике и идеологије. Посебно мјесто послије 1956. године има подузета рехабилитација књижевника које је прогонио стаљинизам. Створени су повољнији услови за књижевно стварање, објављују се нека дјела из ранијег периода која су била забрањена. Александар Солжењицин је напустио земљу и у својим дјелима изнио сав ужас и страдања за вријеме стаљинистичке диктатуре.

У поезији водећа мјеста поново заузимају Ана Ахматова, Николај Заболоцки, Леонид Мартинов, а стижу и Јевгениј Јевтушенко, Андреј Вознесенски и остали представници млађе плејаде књижевних стваралаца. Совјетска књижевност до распада СССР слиједи токове свјетске књижевности са многим остварењима која су била од изузетног значаја за читаво човјечанство.

Руска архитектура је зузимала важно мјесто успоставом Кијевске Русије, а послије пада Цариграда Москва постаје средиште православља. Слиједе се византијски утицаји у архитектури, као и особени руски, нарочито московски стил у изградњи, а евидентни су утицаји Запада, поготово у доба Петра Великог. Чувени су манастири, цркве, љетниковци, утврђења, зграде од изузетне вриједности, мостови и остале грађевине из разних периода. До изражаја долази аутохтони елементи руског грађевинарства. Изузетно мјесто заузимају кнежевски дворци, саборне цркве, бољарске палаче, зидане куле, управне зграде и слични грађевински објекти. Украшавају се зидови, израђују се куполе, рељефни украси, ванјски дио грађевине обогаћује се рашчлањивањем зидних плоха лезенама. У грађевинарству се користе полукругови, куполе, тријемови, разне изведбе од метала, дрвета и камена. Чувене и често монументалне грађевине у Русији су Петропавловска тврђава, Зимски дворац, Ермитраж, Црква св. Николе, Бољшој театар, комплекс Смољног манастира, Исакијевски сабор, палаче Воронцова, Строганова и Разумовског, Романових, зимска и љетња резиденција Петра Великог, Црвени трг, Лењинов маузолеј и мноштво осталих здања широм Русије и даље.

У свим дјеловима Русије подигнути су огромни споменици и скулптуре истакнутим личностима из ближе и даље националне историје, чевено Пискарјевско гробље у Петрограду на којем непрекидно одјекују тужни тонови подсјећа на ужасе и трагична збивања приликом опсаде града у Другом свјетском рату, а јединствена је панорама бородинске битке у Москви, те многа спомен - обиљежја из богате руске историје и ослободилачких ратова које је водио руски народ.

Још у Кијевској Русији започиње развој руске духовне и материјалне културе. Историја културе и умјетности има непрекинути континуитет од почетка државности до савременог доба. Руси су били ненадмашни мајстори и умјетници у изради предмета од злата, сребра, дрвета и осталих материјала. Скоро све врсте сликарства биле су заступљене у овој пространој земљи, гдје је руски гениј дао неизбрисив печат у умјетничком стварању.

Као што је познато руско сликарство има своје зачетке у византијским узорима. Најстарија дјела сликарске умјетности везане су за Кијев и то за Десјатинају цркву која је саграђена 989. године, украшена мозаицима и иконима византијског стила, а црква Св. Софије и Успенски сабор потичу из XI вијека са мозаицима и фрескама изузетне умјетничке вриједности. Из Византије су донесене неке слике, најчувенија међу њима је Владимирска Богородица, а послије тога у руском сликарству се развија тип Богородице "умиљенија", гдје су мајка и дијете приказани у топлом људском односу. Монголском најездом пада Кијев 1240. године и средиште умејтности помијера се према сјеверу, у Владимир и Новогород који у XIII и XIV вијеку постају средиште политичке и културне дјелатности старе Русије. Теофан Грк из Цариграда, затим многи византијски сликари послије пада Цариграда повукли су се у Русији и тамо наставили своје сликарско умијеће. Након турског освајања Византије Москва постаје православна престолница. У сликарству тог времена приказују се руски свеци и призори из њиховог живота, појављује се руска народна ношња. Израђују се сликарске минијатуре с минуциозно изведеним детаљима, грациозним ликовима и врло живим бојама. Владавине Петра Великог и Катарине II испуњене су утицајима са Запада који сачињавају језгро петроградског музеја Ермитраж. Прве генерације руских сликара школоване су у духу касног барока, а

његовале су портрет репрезентативне намјене. Познати руски сликари су Прокопиј, Чирин, Истома Савин са синовима Назаријем и Никофором, Алексеј Антропов, Иван Аргунов, Димитриј Левицки, Владимир Боровиковски, Григорије Угрјумов, Орест Кипренски, Максим Воробјев, Карл Брјулов, Александар Иванов, Иван Ајвазовски, Валентин Сјеров, Исак Левитан, Василиј Суриков, Василиј Верешчагин, Михаил Врубељ и други. Иља Рјепин је представник реализма и стваралац снажних и сугестивних компрозиција. У даљем току развоја руског сликарства слиједе ствараоци: Лев Бакст, Александар Беноис, Константин Сомов, Михалил Добужински, Константин Коровин, Михаил Ларимов, Александар Родченко, Казимир Маљевич, Сергеј Маљутин, Константин Јуон, Михаил Нестеров, Александар Герасимов, потом долазе Осовски, Попков, Свешников, Загонек, Домашинков, Јукин, Стожарев, Адронов, Миљников, Бородин, Захаров.

У Русији су рођени, али су је напустили, неки прије Првог свјетског рата, а други послије Октобарске социјалистичке револуције, сликари великог умјетничког реномеа: Константин Коровин, Алексеј Јоваленски, Василиј Канадински, Филип Маљавин, Михаил Ларионов, Наталија Гончарова, Александар Јаковљев, Сергеј Пољаков, Георгиј Вахевич.

Савремена руска ликовна умјетност плијени пажњу тематиком, различитим идејним орјентацијама, богатством техника и свестраним приступом проблематици природе, човјека и живота. Заступљена су сва савремена струјања у сликарству и другим умјетностима.

Скулптура у Русији вијековима има значајну улогу; она је на ванјским дијеловима грађевина клесана у камену, а у унутрашњости резбарена у дрвету (иконостас, црквени намјештај и сл.).

На територији Русије налазе се монументалне грађевине, фреске врхунских свјетских домета, сликарска остварења без премца у свијету, грандиозни споменици, величанствени манстири и цркве, непроцјењиво културно и умјетничко благо.

У народној музици Русије се сачувало много пјесама везаних за сељачки живот, нарочито оних које се односе на сјетву, жетву, бербу, купљење сијена, вршидбу, те обреде приликом прослава православних празника и народних свечаности. Биле су заступљене пјесме у којима се говори о љубави, женидби, удаји и многим

обичајима из свакодневног живота. Ту су календарске пјесме и оне везане за наведене сезонске радове (кољадке, весњанке, сашинке, дожиночније) или обредне пјесме - свадбене, погребне и слично. Из старог наслијеђа потичу и великоруске епске пјесме (билине) с мелодиком малог расопона које су прилагођене приповједачком тексту. Период између XV и XVI вијека у руској историји карактерише појава лирских или лирско - приповједачких развучених пјесама које су се одликовале експресивном мелодиком великог распона протканом мелизмима и великим интервалним скоковима. Под заповједничким утицајима у XVIII и XIX вијку настао је нови тип градске народне пјесме у којој су заступљени мелодиозни обрти из староруске пјесме овог типа, али је преображена у духу тоналне хармоније. У народу је била присутна частушка, ведра лирска пјесма која се пјева уз пратњу хармонике и балалајке. Приликом извођења руске народодне музике били су пирсутни различити облци вишегласја.

Први облици умјетничке музике јављају се у Кијевској Русији када се упредо са ширењем хришћанства развија црквено пјевање. Значајно мјесто у Кијевској Русији заузимали су дворски музичари и употреба оргуља, гудока, разноврсних дувачких инструмената и бубњева. Појављују се професионални пјевачи - рецитатори који пјевају о јуначким дјелима у дужим епским пјесмама као што је Бесједа о Игоровом ратовању. Када су Романови дошли на власт, започео је процес продирања и усвајања западноевропске музике и то највише из Пољске и Њемачке. Интернационална музика је спорије стизала у Русију због укорињене традиције локалног музицирања у цркви. Средином XVIII вијека дошао је до изражаја специфичан и популаран руски ансамбл чији се репертоар састојао од плесних облика и аранжмана, а дијелом од одредби симфонија, увертира и сличних садржаја.

Романтизам је у опери допринио буђењу интереса за теме из бајки и легенди, те за народне, епске и историјско - родољубиве садржаје. Најпознатији композитор из тог периода био је А. Н. Верстовски. Вокална се лирика испреплиће са појавом романтичне поезије, што доприноси преображају из сентиментално салонске у издиференцирану лирску пјесму. Романтични патриотизам дошао је до пуног изражаја код стваралаца тог времена. У првој половини XIX вијека започела је међународна афирмација руске музике.

Велики процват доживљава руска национална музика, посебно са појавом херојско - историјске опере у којој су присутна њена два главна типа. Касније ће услиједити професионално музичко школство.

Октобарска социјалистичка револуција наметнула је потребу омасовљења музичке културе, реформу музичког школства, као и нову концертну праксу. У првим раздобљима развитка и изграђивања совјетске, односно руске музичке културе, важну улогу су одиграли композитори старије генерације као посредници између историјског насљеђа, посебно националних школа и нових тежњи које су се појавиле у контакту са западном музичком културом, али је стално била присутна орјентација да се сачува превосходно национални стил.

Послије Другог свјетског рата композитори у музичкм животу Русије његују насљеђене врсте и облике музичког старања, али слиједи опредјељење и за нову експерименталну музику. Од XIX вијека долази до све већег замаха руске концертне и оперне праксе и појаве већег броја врхунских музичких умјетника. Руске музичке школе дале су генерације генијалних стваралаца на пољу музичке културе. Нарочито велики значај има руска духовна музика у којој до изражаја долази побожност, појење од срца и обраћање Богу за опрост гријехова и спас.

Руски народ носи у себи много непоновљивих општечовјечанских вриједности из широке словенске душе коју су дубински и суштински описали Достојевски, Толстој и многи други истакнути мислиоци у руској историји. Свестрано су приказивани снага руског народа и јуначка жртвовања у борби за слободу и одбрану мајке отаџбине од разних освајача. Руси су побиједили скоро све непријатеље који су се дрзнули да их угрозе. У историјском развоју највише су се залагали за истину, правду, слободу, сарадњу међу земљама и народима, те заштиту малих народа и њихово ослобођење од колонијализма и доминације великих сила и њихових савеза. Међутим, у новије вријеме Русија је више нијеми посматрач свега оног што се збива у свијету, него активни судионик у међународним односима.

Обиље обичаја, мултетничност, различите културе и традиције присутне су на руском тлу; неке од култура су сродне и сарађују, али има и оних које нису у блиском додиру, него посједују

специфична обиљежја. У многобожачком периоду Руси су послије смрти особе стављали храну и пиће на гроб умрлог. Приносили су жртве боговима, али им нису градили храмове. Код Руса је владало убјеђење да има људи који боље од других умију да угоде боговима и да управо ти људи могу потчинити природне силе и лијечити болести. Био је обичај да се обожавају природне силе и вјерује да је природа насељена духовима. Поштовали су различити обичаји приликом обављања послова у пољу, напасања и чувања стоке, сахране, женидбе, удадбе, добијања дјеце и у другим пригодама. У раном периоду постојало је вјеровање у добре или зле духове, вјештице, гатање и друге облике празновјерја.

Када су примили хришћанство, Руси су усвојили мноштво православних обичаја, као и оних које су поштовале народне масе на ужим и ширим просторима, али су и даље остали на снази појединi паганski обичаји или неки елементи истих.

Словенофилске идеје су веома рано биле присутне у Русији и словенски савез би био од велике користи за све земље које би природно припадале овој заједници и шире. Међутим, никад ова идеја није могла стварно да заживи, јер су се јављале прозападњачке и друге орјентације. Руси су увијек полазили од тога да они познају Европу, али Европа довољно не позна Русију и да је Русија нешто друго од Европе, далеко шире и сложеније по многим својим особинама и карактеристика. Код већине словонских народа у ранијем периоду владало је мишљење да је Словенска федерација на челу с Русијом рјешење за Источно питање. У свему томе мора се имати у виду и особеност моралности у руским условима: "Морална особеност руског државног уређења је у томе да је руски народ целовит организам на природан начин, не само посредством више или мање вештачког друштвеног механизма, већ по дубоко укорењеном нродном схватању" концентрисаном у идејама, погледима и орјентацијама владара, који је живо оваплоћење политичке самосвјести и моралне воље, тако да се његова мисао, осећање и воља преноси на цио народ, у процесу који је сличан ономе који се одвија у посебном самосвјесном бићу.[530] Такво стање траје од доба царева до владара данашњег времена.

[530] Николај Ј. Данилевски: Русија и Европа, Службени лист СРЈ: Досије, Београд, 1994, стр. 354.

2. Филозофска мисао у Русији

Филозофија у Русији је повезана с различитим друштвено-политичким, религиозним, литерарним и природнонаучним правцима и схватањима па је скоро немогуће да се разлучи превасходно филозофска проблематика од општих погледа на свијет и живот и општих историјских тенденција које су карактеристичне за руско друштво у одређеним временским раздобљима. Врло рано на руским просторима су биле присутне мистичне, религиозне и идеалистичке тенденције. Неопходно је истаћи да су до изражаја долазили заступници руског спаситељства, богоотражитељи, поборници Хегелове мисли, неокантовци, потом представници савремених позитивистичко - агностичких и субјективистичких орјентација. У самим почецима развоја друштвене мисли упоште јављају се материјалистички усмјерени "филозофствујушчи природњаци", затим народни просветитељи и напредни друштвени радници и мислиоци, литерарни критичари, истраживачи у области природних наука и многи други слободно орјентисани људи који су тежили да докуче истину и правду у постојећим друштвеним односима и изнесу визију развоја друштва у будућности. За први период развоја друштвене мисли у Русији карактеристичне су филозофеме из мистичног средњег вијека, те величање православља и истицање "вјечно смирене руске душе", док је материјалистички правац дао значајна остварења у дјелима демократски и револуционарно орјентисане интелигенције која нарочиту активност исказује средином XIX вијека и оснива марксистичке кружоке па долази до снажног развоја филозофске и друштвене мисли, чији су најеминентнији представници били Плеханов и Лењин. Док је филозофско стваралаштво у западној Европи наставак филозофског насљеђа из античког свијета, ситуација у Русији је нешто другачија: "Нешто сасвим друго налазимо у путевима Русије: кад је у њој почињала да се буди филозофска мисао, на Западу се увелико одвијао интензиван филозофски живот. Његова не само богата прошлост него и жива филозофска савременост у читавом свом богатству и снази није само подстицала руске умове, будећи њихов интерес за филозофију, већ их је и спутавала, притискала. Био је потребан велики напор да се потреба за неопходним учењем усагласи са слободом властитог стваралаштва.

Због тога је у историји руске филозофије повезаност трију елемената филозфског стваралаштва изгледала другачије него на Западу.

С једне стране, руска мисао је заувек остала везана за своју религијску стихију, за своју религиозну `почву`: ту се налазио и налази главни корен особености, али и сложености у развоју руске филозофске мисли. С друге стране, дух слободе је увек био драг руском уму. Није Црква већ је држава била та која је готово увек спроводила цензуру, а ако је у цркви и било ограничавајућих тенденција (које су, захваљујући притиску државе, биле јако изражене), дух слободе се ипак у границама црквене свести никада није гасио. Оба начела, неопходна за филозофско стваралаштво (религијски поглед на свет и слобода ума) била су присутна у Русији када је она, преживевши татарско ропство, а касније (почетком XVII века) тзв. `смутно време`, почела да излази на пут самосталног културног деловања. Трећи фактор, међутим, - постојање богатог и стваралачког филозофског живота на Западу - имао је како позитиван тако и негативан утицај. С једне стране, прихваћајући филзофску културу Запада Руси као да су скраћивали пут властитог успињања на врхове филозофске мисли, брзо овладавајући сложеним филзофским проблемима свога времена. У вези с тим зачуђује с каквом су брзином, на пример, руски научници Ломоносов, средином XVIII века, Лобачевски у првој половини XIX века, као и многи други, хватали корак са савременим достигнућима, док је властито филозофско стваралаштво ипак било спутавано управо оним што су руски људи налазили на Западу. Читава поколења су робовала Западу, праведно следећи његова дела и тражења..."[531]

Изложена оваквим збивањима Русија је у то вријеме била одраз свега оног што се дешавало на Западу. Властити руски геније дошао је до изражаја на пољу књижевности. Подржавање Запада завршило се за неколико деценија па послије Державина и Жуковског долази Пушкин у коме руско стваралаштво проналази сопствени пут. Пушкин се потпуно окренуо коријенима руског духа; прошлости, стварности историјских и културних кретања и

[531] Василиј В. Зењковски: Историја руске филозофије, ЈП Службени лист, Београд • ЦИД, Подгорица, 2002, стр. 12.

тиме ударио чврст темељ рсукој националној књижевности. Поред књижевних остварења национали печат је стављен на друге форме умјетности - позориште, сликарство, а касније се то дешава и у музици, а убрзо и филозофска мисао слиједи сопствени руски пут. Поред тога што има сличности са западном филозофском мишљу, руска филозофија посједује властито надахнуће и рјешава проблеме везане за руско поднебље. Највећи успон у руској филозофији отпочео је у XIX вијеку када се биљежи велики успон руских мислилаца у појединим областима филозофског стварања, чиме је утрта стаза за развој сопствене филозофске мисли.

Има неких савремених гледишта по којима је учење о сазнању најважнији дио филозофије, али се мора имати у виду да филозофија нема само један већ више коријена и њена специфичност је тиме одређена. Свођење филозофије само на учење о сазнању има неповољни тренд на проучавање филозофије у Русији. Неспорна је чињеница да "филозофија постоји тамо гдје постоји тражење јединства духовног живота на путевима његове рационализације". Код Руса се теорија сазнања потискује у други план, а онтологизам се примјењује у рјешавању питања теорије сазнања па се тиме долази до становишта да сазнање није "примарно одређујуће начело човека".

У дјелу И. С. Парасетова Историја о Цариграду из XVI вијека уочене су многе филозофске опсервације, затим долазе В. Н. Татишчев, Ф. Прокопович, А. Д. Кантемир. Касније стижу М. В. Ломоносов, Н. Н. Поповски, С. Ј. Десницки, Д. С. Анчиков, А. Н. Радишчев, А. Ј. Кошљев и дурги.

Словенофили су заузимали занчајно мјесто међу руским филозофима и важили као најоргиналнији правац у филозофији Русије и били под утицајем њемачке идеалистичке филозофије Шелинга и Хегела (нпр. Кириjевски), затим и светоотачке хришћанске литературе (нарочито Аксаков, Бјелински, Хомјаков). За Соловјева задатак филозофије састоји се на усаглашавању религије и науке. Важно је поменути и остале значајне представнике руске филозофије који дјелују у поменутом периоду и касније са литерарно-филозофским књижицама, међу којима значајно мјесто имају Норов, Погодин и поменути Хомјаков. Многе марксистичке и атеистичке тезе заступали су: Пестељ, Муравјов, Риљеjев и Криков.

Под утицајем Шелинга дјеловали су Валански, Галич, Давидов, али су неке струје сљедиле Хегелову филозофију.

Насупрот словенофилима, али не у потпуном разлазу са њима по свим питањима, дјелују руски филозофи под западним утицајима (Херцен, Бакуњин, Чернишевски, Доброљубов, Писарев, Бјелински, али њихови естетски и социјално - политички погледи садржавали су у себи и многе аутохтоне критичке и револуционарне елементе. Не може се пренебрећи чињеница да је међу западњачко оријентисаним руским филозофима било највише материјалистички оријентисаних мислилаца који су по својим идејама и стремљењима били блиски Марксовом учењу и на тај начин утичући на позитивно настројене руске мислиоце, претходнике руских револуционарних збивања. Доста незнатније у свом утицају од овог смјера руске револуционарно - демократске мисли биле су идеје које су у својим филозофским дјелима заступали Грот, Преображенски, Чичерин, Веденски и Турибецкој. Посебно мјесто у руској филозофији има писац Лав Н. Толстој који у својим теоретским расправама заступа филозофију осјећања блиску Русоу и према његовим филозофским идејама животни смисао се открива само осјећањима, а запостављао је разум. Прихватао је хришћански став о "непротивљењу злу" и свестрано освијетлио моралну проблематику у својим бројним дјелима, посебно у Ани Карењиној.

Био је заступљен покушај еклктичког спајања различитих филозофија изражен код Лаврова, Лесевича и социолога Михајловског. Различити облици спиритуализма појављају се код Козлова, Лопатина, Лоског, Голубинског, Јурковича, Кудрјавцева и Владисављева. Најоргиналнији представник мистичко идеалистичког правца био је Владимир Соловјов који у својим бројним филозофским списима покушава да пронађе синтезу између религиозног, мистичног и филозофског, односно научног погледа на свијет и живот. Николај Берђајев је по орјентацији идеалистички филозоф који је написао многа дјела у којима настоји да помири Кантове ставове с хришћанском мистиком и руским списатељством. Свестрано је разрађивао религиозни феномен и због неких теза које је заступао у својој филозофији сматрају га претечом филозофије егзистенције.

Цјелокупно стваралаштво Фјодора Михајловича Достојевског усмјерено је на филозофију духа. Пажњу овог, скоро ненад-

машног, мислиоца и умјетника заокупљале су теме из антропологије, филозофије историје, етике, естетике и филозофије религије. Достојевски је био религиозно настројена личност па га је цијелог живота "мучила, како је говорио, мисао о Богу". Он је настојао да огромном снагом и непревазиђеном дубином освијетли религиозну проблематику и по њему је остварење правде на земљи неодвојиво од вјере у Исуса Хрисроса. Мисао Достојевског је антропоцентрична, стога је његово филозофско схватање свијета у основи персонализам етички обојен па за њега не постоји ништа драже и значајније од човјека, као и ништа страшније од човјека. Под утицајем одређених идеја позитивизма стварали су емпириокритичари у које спадају: Бозаров, Богданов и Чернов.

Плеханов је оштрој критици подвргао различите филозофске ревизије марксизма и на онтолошком, естетском и сазнајно - теоретском плану допринио развоју марксистичке филозофије и према Лењиновој оцјени Плеханов је дао оно што је најбоље и најефикасније "у читавој међународној марксистичкој летератури".

Владимир И. Лењин је био на челу успјешно изведене Октобарске социјалистичке револуције. У својим филозофким и осталим дјелима, предавањима и говорима допунио је, смело коментарисао и разрадио многе Марксове и Енгелсове тезе и поступке.

И послије Октобарске револуције предреволуционарни идеалистички филозофи којима су припадали Булгаков, Берђајев, Лоски, Карсавин, Фанки и још неки задржали су неко вријеме своја мјеста на универзитетима и другим научним и културним институцијама. Објављивали су књиге, издавали часописе у којима је била заступљена идеалистичка филозофија, прије свега, религиозног усмерења. Међутим, вријеме ће показати да је Лењин био у одређеним заблудама и да се многе његове идеје нису остариле, а пад социјализма је доказ заблуда да ће социјализам постати свјетски процес.

Доласком Стаљина на власт, у бившем СССР услиједила је ревизија основне марксистичке филозофске орјентације. Догматска схватања у марксистичкој филозофији најнијела су велику штету у радничком и комунистичком покрету. Касније се јављају струје које настоје да се ослободе стаљинизма и подвргавају критици совјетску теорију и праксу и ту спадају: Константивов, Кедров, Митин, Шишкин, Александров и други.

Крај XIX и почетак XX вијека донијелу су раздор у психи образованих људи у Русији, што се нарочито одразило у филозофији. Идеје Ничеа, Фројда, Маркса и Ајнштајна изазивале су узнемирење и у западном свијету, а код Руса су изазвале нервозу, распадање и одсуство жеље и смисла да се тражи средњи пут између материјалнизма и спиритуализма, "између реформи у друштву и оних револуционарних" па се стоји на пола пута и не покушавају се значајније ублажити негативни трендови.

Детаљном анализом могуће је утврдити да развој руске филозофије у правом смислу почиње у XIX вијеку и обухвата и двије посљедње деценије XVIII вијека. Појави самосталног филозофског стваралаштва претходио је дуг припремни период који се назива "прологом" руске филозофије. У XV вијеку успостављају се везе са Западом које су биле прекинуте усљед двовјековног ропства под Татарима. У оквиру руске филозофске мисли прво је био заступљен религиозни поглед на свијет, а касније се развијају многе филозофске тенденције независно од њега. На основу изнесених констатација могуће је утврдити сљедеће чињенице: "У руској филозофији треба разликовати два правца: Прво, онај који се јавио под утицајем туђе мисли (најпре византијске, затим пољске и, на крају, западноевропске) и који се није супротстављао томе страном упливу, и друго, онај који се појавио под туђим утицајем и који је тежио да изрази национални поглед на свет, поглед који је био у складу са духовном особином руског народа."[532]

3. Руска етика

По Василију Зењковском теме човјека, његове судбине и путева, однос према Богу, друштву и свијету налазе се у самом средишту разматрања руских филозофа, као и проблематика смисла и циљева историје. При томе, морални став доминира и код апстрактних расправа руских филозофа, а и у свим осталим ситуацијама када је у питању литература, религиозна мисао и умјетност он постаје[533] "један од најделотворнијих и најстваралачкијих

[532] Е. Л. Радлов: Преглед историје руске филозофије, Гутембергова галаксија, Београд, 1999, стр. 31.

[533] Василиј В. Зењковски: Историја руске филозофије, ЈП Службени лист, Београд • ЦИД, Подгорица, 2002,, стр. 14.

извора руског филозофирања". Тај својеврсни "панморализам" највише је дошао до изражаја у литератури и филозофским текстовима Лава Толстоја, али и код читаве плејаде руских мислилаца у различитим периодима историје руског друштва, чак и код оних који се нису директно бавили моралним питањима. Упоредо са морално-етичком проблематиком расло је интересовање за социјално стање у друштву, али до нарочитог изражаја то је дошло на подручју историозофије па је читава руска мисао мање или више историозофична. Н. К. Михајловски наглашава особеност руске ријечи правда и сваки пут кад се она спомене изазивала би код овог мислиоца дивљење њеној чудесној унутрашњој љепоти па се "само на руском језику истина и праведност називају истом ријечју и чине на неки начин велику целину".

О интересу руских мислилаца за етку Е. Л. Радлов с правом потенцира на њеним суштинским одликама: "Руске мислиоце су занимла религијска питања и с њима тесно повезана етичка питања, први чему је главни интерес био усесређен не на критичко образлагање етичких појмова, већ на решавање практичних проблема социјалног и политичког карактера, у складу са одређеним философским доктринама. То је дало прилично неочекивану слику: иако се у уметничкој литератури, у књижевној критици и публицистици непрестано расправљало о етичким проблемима, мада је стара руска књижевност обиловала посланицама и поукама моралне природе - теоријских трактата који би били посвећени анализи моралних појава нема много. Изврсно објашњење за овакво стање може се наћи у томе што се етика никада није предавала на универзитетима као посебан наставни предмет. Истина, у духовним академијама се предавало и предаје све до данас `морално богословље`, а на унивезитетима крајем XVIII и почетком XIX века предавало се природно право, које је касније заменила филозофија права, међутим, у овим циклусима етика је имала подређено место, прво је припадала богословљу или праву. У Кијевско-могиљанској академији извесна пажња је посвећена и настави аристотеловске етике, као што се то види из уџбеника који су коришћени у колегију и брањеним дисертацијама."[534]

[534] Е. Л. Радлов: Преглед историје руске филозофије, Гутембергова галаксија, Београд, 1999, стр. 134.

Руски западњаци и словенофили и разне друге подгрупе и поједини покрети све до марксистичког погледа на свијет, живот и свакодневну стварност непрестано су се вртили у кругу етичких питања, али је специфичност у томе што се та питања "не третирају у њиховом чистом виду, већ из политичког и социолошког аспекта" па се пажња није поклањала систематичној обради ових питања и аналитичком тумачењу основа морала, већ је поента стављена на практичну примјену и емпиријско оправдање апстрактних принципа. Највише је морални феномен био заступљен у литератури, постоји много историјских истраживања реазличитих етичких праваца и школа. О поимању највишег добра присутна су неслагања па постаје студије и шире расправе посвећене овом етичком и аксиолошком проблему, посебно у дјелу Н. Г. Дебољског: О највишем добру или највишем циљу моралне дјелатности, затим слиједи излагање о етици којем је посвећена књига Оглед о систему моралне филозофије коју је написао А. Дроздов. Можда став Соловјова у писму Карејеву много говори о етици: "Ја етику не одвајам од религије, религију не одвајам од позитивног откровења, а позитивно откровење не одвајам од цркве." У својој књизи Алтруистички морал и његово индивидуалистичко утемељење А. Јероцког истиче се да алтруистичке манифестације позитивно утичу на стабилност друштвених односа и моралну климу у читавом друштву. Повезивање етике са проблемима историје било је карактеристично за словенофиле, али и код других мислилаца, нарочито у Соловјевом схватању етичког феномена и алтруистичке орјентације.

Николај В. Гоголь је подвргао критици моралистички хуманизам. По Достојевском `сви су криви за све`, али овакву формулацију не налазимо код Гогоља. Гоголь је својим дјелима доказао да је био страствени поклоник умјетности, а посебно је акцентовао на значај и тајанственост естетског начела. Он је указивао на основе етичког хуманизма који је "пуштао дубоке корјене у руској души." И код њега је присутна велика вјера у јединство естетског и моралног начела. У Тарасу Буљби млади Козак Андрej је обузет љубављу према љепотици, напушта породицу, земљу, вјеру и прелази на страну непријатеља. Код њега је доминантно естетско начело које се одражава у стихији и аморализму. Андрej истиче свој естетски однос према свијету: "Моја отаџбина је тамо гдје је

моје срце." У оваком ставу Гоголь не види одрицање од самог принципа морала, већ и потврду стихијне силе, фаталног динамизма естетске мотивације, која руши све бране моралног карактера.[535]

[535] Исто, стр. 147.

Чернишевски је посветио централно мјесто етици у својој духовној орјентацији. Као дубока морална личност био је радикално принципијелан и рано се "одушевио социјализмом, њега је надахњивала мисао о суштинској промени социјалног поретка". Међутим, Чернишевски није дубоко и оргинално обухватио област етике, био је поклоник утилитаризма и `разумног егоизма`, гдје је видио `научну основу морала`. Залаже се за анализу моралних појмова која треба да се одвија у духу природних наука. Имајући све у виду, можемо доћи до ових убјеђења: "Као и Херцен, тако и Чернишевски без колебања признаје вредност `хероизма` и `племенитости` - не са `научне` тачке гледишта (за коју је, по Чернишевском, све одређено егоизмом), већ са чисто етичког гледишта, које је потпуно независно од науке`."[536]

Лав Н. Толстој је читавог живота био заокупљен етичким тражењима и његове идеје би се могле окарактерисати као систем `панморализма`. Толстојево схватање науке одвија се у духу натурализма и позитивизма, гдје се етика не само да није уклапала у учење о бићу, већ је, просто, тежила да преобрази науку и филозофију тиме што ће их подредити себи, истиче Зењковски. Толстој је циљелог живота остао религиозан и у својим моралним тежњама непрестано је жудио за безусловним и апсолутним добром. У тежњи да оствари безусловно добро Толстојева етичка позиција открила је настојање да достигне разину мистичке етике. Не можемо пронебрећи чињеницу да су у његовој етици присутне црте рационализма, чак интелектуализма у изграђивању система мистичке етике.

Горостас свјетске књижевности Фјодор Достојевски је велики филозоф, првенствено религиозни, за њега је човјек загонетан, саткан од противрјечности, али и кад је ништаван он је узвишен и представља апсолутну вриједност. Достојевског је мучио проблем човјека па се може нагласити: "И заиста, није Бог само толико мучио Достојевског колико га је мучио човек, - у његовој ралности, и његовој дубини, у његовим кобним преступним али и светлим, племенитим поступцима".[537] Код Достојевског доживљај човјека је "унутарње одређен етичком категоријом", а то значи да овај

[536] Исто, стр. 266.
[537] Исто, стр. 335.

генијални стваралац не описује само борбу добра и зла у човјеку, већ настоји да пронађе ту борбу у њему па се персонализам Достојевског одређује као етички. По схватању Достојевског "постоји дијалектика зла у кретању слободе, али постоји и дијалектика добра у њему". Достојевски није страсну вјеру у остварење правде на земљи одвајао од вјере у Христоса, премда је и социјализам прихватао `с љубављу`.

Владимир Соловјов је бројне расправе посветио питањима етике, а његова књига Филозофија морала плијени пажњу дубинским сагледавањем етичких појмова. Он је био заговорник и поборник независности етике од религије и метафизике, чиме је доказао да не прихвата апстрактни моралзам. По свим својим карактеристикама етички детерминизам код Владимира Солојова био је у најтјешњој вези с његовом општом метафизиком и историозофијом и он их је директно подстицао у свим сегментима. Оно што треба посебно имати у виду су чињенице да је Соловјова узбуђивала судбина човјечанства, предвиђао је продор вишем бићу, али га је мучила опасност од краја историје. Да бисмо разумјели Соловјова морамо имати у виду: "Треба имати у виду да је Соловјов мислилац и моралист. Соловјов је поникао унутар традиције настале почетком вијека под снажним утицајем Шелинга. Шелинг је завладао руским филозофским промишљањима и одлучујуће дјеловао на развој самобитног руског филозофирања, што није било суђено Канту, ни Фихтеу. До оног времена док у први план нису избили Хегел и Фојербах, Шелинг је за Русију више значио него за Њемачку."[538] Руско хегелијанство није било епигонско слијеђење Шелингових ставова, већ широка стваралачка разрада и интерпретација у складу с руским условима. Соловјов одбацује слободу воље, јер је био убијеђен да слободе воље нема у моралним поступцима. Сматрао је да су слобода воље, као и слобода моралности, "сама зла или плод зла". Љубав Соловјов дефинише као "тежњу једног живог бића другоме ради сједињавања с њиме и узајамног допуњавања живота." Да би се боље схватила мисија и дјело Соловјова нужно је навести: "Како се из свега види, при крају свога живота Соловјов је одбацио онај морал-

[538] Владимир Соловјов: Филозофија морала, ЦИД, Подгорица • Издавачки центар, Цетиње, 1994, стр. XXXVIII.

ни оптимизам који му је сметао да оцени сву трачичну силу зла у свету. Соловјов се на унутарњем плану приближио Достојевском, чији значај није довољно оценио за живота писца. `Предавња о Достојевском`, поред свог њиховог значаја, не уводе нас у саму дубину духовног света Достојевског. У њима је Соловјев у извјесној мери морализовао Достојевског."[539]

Оно што треба нарочито потенцирати када је у питању етички феномен код Соловјова је беспоштедна "критика тобожњих начела моралности или различитих видова еудајмонизма и апстрактног субјективизма", гдје Соловјов припада најбољем што је у овој области написано, не само у рускоj, већ и у западноевропскоj литератури. Својом анализом стида, поимајући га на првобитним основама моралности Соловјов се показује као суптилан и оригиналан мислилац који богати област људског понашања и дубоке понире у психу личности.

Излагати филозофске идеје Берђајева је отежано због тога што је његово мишљење, што сам признаје, било афористично и фрагментно. Берђајев је цијелог живота остао, прије свега, моралист, јер су моралне теме доминирале у првом периоду његовог стваралаштва. У другом периоду долази до религиозно - мистичног преокрета Берђајева и теме из овог периода ће имати централно мјесто и доминирати у његовом стваралаштву. У трећем периоду Берђајев ставља акценат на историозофске проблеме, а у четвртом периоду стварања његов интерес обухвата проблематика персоналистичких идеја. Оно што је карактеристично за Берђајеве моралне погледе састоји се у сљедећем: "Ако пажљиво проследимо еволуцију Берђајевих моралних схватања, биће нам јасно да он није одједном спознао толике моралне идеје карактеристичне за њега. У својој књизи `Субјективизам... у друштвеној филозофији` Берђајев још није потпуно свестан унутрашње `независности` етичког сазнања: он жели да `идеал добије научну санкцију`, он верује да се слобода човека открива онда када је нужност благонаклона према нашем идеалу, прихвата учење марксизма да је `слобода спозната нужност`"[540] Берђајев је заступао тезу о апсолутности и

[539] Сергеј Левицки: Огледи из историје Руске философије, Логос, Београд, 2004, стр. 174.
[540] Василиј В. Зењковски: Историја руске филозофије, ЈП Службени лист, Београд • ЦИД, Подгорица, 2002, стр. 598.

вјечности моралног закона. Морална свијест је доста компликован феномен код Берђајева и то долази од његове привржености религијским и мистичним идејама. Он заступа идеју `новог еона` и настоји да открије `нову религијску свијест`. У својој књизи Смисао стваралаштва напомиње: "Свет је зло, читамо овде, из њега треба побећи. Слобода од света је патос моје књиге". За њега смисао живота, односно циљ, није у спасењу него у стваралаштву, али одмах ову констатацију ублажава тиме што признаје да је ипак "за стваралачко успињање потребно спасење од зла и греха". Истицао је да је етика симболична и да настаје из парадокса. У фокус њеног интересовања он не ставља добро, него однос између слободе у Бога и слободе у човјека. По њему, ако у основу етике ставимо идеју добра, она ће поново "постати законска и нормативна". У његовим разматрањима долазимо до става да је јеванђељски морал благодетна сила за коју закон не зна и више није морал због тога што је хришћанство поставило човјека изнад идеје добра. Из овог нешто ширег приказа произлази да су Берђајеви "стваралац и стваралаштво заинтересовани за спасење и смрт." Што значи да је стваралаштво "благодетна енергија, која чини вољу слободном од страха и закона и стваралаштво је прави живот, оно окренуто не старом и не новом, већ вечном".[541] Еволуција моралних идеја код Берђајева садржана је у моралном језгру идеализма и поред тога што морални закон није `од света`, он ипак у својој бити постоји `ради света`.

У својој књизи О човековом позвању Николај Берђајев износи своје мишљење о држави у рату с етичког аспекта: "Етички проблем државе посебно долази до изражаја за време рата. Држава рађа ратове, одржава се војном силом и не жели да зна за највиши морални тибунал који ратове спречава. У име свог очувања, своје организације, своје моћи, држава све сматра дозвољеним. Испоставља се да је потпуно немогуће да се на државу, као на морални објект, примени исти морал који се примењује на појединачну личност. Оно што се у појединачној личности сматра злим, неморалним, што заслужује осуду, у држави се сматра не само дозвољеним, већ и узвишеним и племенитим. Од државе се, очигледно, не може захтевати испуњење Мојсијевих заповести, оне

[541] Исто, стр. 601.

су применљиве само на личност. Људској личности је забрањено да убија и убиство се сматра великим грехом... Рат је велико зло. Пожељно је и потребно достизати такво стање света у коме ће рат бити немогућ".[542]

Читава плејада руских мислилаца разних орјентација у дугој историји слиједиле су основне поставке етичке мисли у различитим периодима. И управо у етици руска мисао је достигла своје врхунце. За вријеме Октобарске револуције и послије ње, те у дугом раздобљу социјализма, руска етика из ранијег периода била је запостављена и скоро заборављена. Поједини филозофи код којих је била заступљена етичка проблематика, више су будили интерес у иностранству него у сопственој земљи. У посљедње вријеме дошло је до ренесансе руске етике из царских периода иако још руски мислиоци нису добили оно мјесто и третман који заслужују. Русија је див који још спава и полако и пажљиво "открива" своју прошлост и пружа свијету оно што је најбоље и најдрагоцјеније из своје дуговјековне традиције.

На крају ипак се може закључити да је руска филозофија остала све до наших дана религијско-морална филозофија и ту је руски геније дошао до пуног изражаја.

[542] Николај Берђајев: О човековом позвању, Zepter Book World, Београд, 2000, стр. 218 - 219,

XXVI. ЕТИЧКА И СРОДНА ДРУШТВЕНА И КУЛТУРНА УЧЕЊА У АНТИЧКОЈ ГРЧКОЈ

"У погледу морала треба се чувати три ствари:
психичког зла, недисциплине и бестијалности".
(Аристотел)

1. Основне етно-географске и историјско-културне карактеристике грчке цивилизације

Грчка је некад била јединствено, шумовито подручје које се простирало од Родопа до Анадолије у Малој Азији. Копно је било изложено снажним потресима и полако тонуло, преливало га море и створило на хиљаде залива, тјеснаца и острва. Потреси се никад нису смирили и стална су опасност за становништво Грчке.

На западном дијелу земље налазе се Јонска острва с Крфом, Одисејева Итака и Кефаленија. Обиласком Пелопонеза пут ће нам пресјећи Киклади, затим Делос, а источно од њега је Споради, што означава распршена острва. Ту је и мноштво других острва. На јужним Спорадима збијена су острва која зовемо Додеканез, тј. дванаест острва. Најзначајније острво те скупине је Самос, а највеће Родос. На сјевероисточној страни налази се острво Лезбос, а још сјевернije неколико усамљених острва, као што су Лемнос, Самотрака и Тасос. Не могу се заобићи Сјеверне Споради и њихови велики сусједи Евбеје. Сва острва су шумовита, стјеновита и кршевита. По долинама и котлинама острва успијева средоземно воће. Изванредне оазе с благом климом налазе се на Криту и Крфу.

Копно има своје особености и карактеристична својства. На сјеверу је покрајина Тракија која представља брежулкасто подножје Родопског планинског система и Македоније која ствара лук над Егејским морем. Тај лук се наставља на полуострву Халкидици, који има изглед руке са три прста. На западу се простире брдовита Македонија с бројним котлинама и језерима, а

уз границу с Албанијом налази се Епир који на југу прелази у Етолију. То побрђе дијели средишњу Грчку од Јонског мора. Средишња Грчка обухвата подручје између Јонског и Егејског мора. Њен велики дио чини широка долина у Тесалији. С трију страна простор обухвата високо горје Пиндос с низом вијенаца високих планина, међу којима се истичу Олимп, Хеликон и Парнас. На југу Тесалија преко Отришког горја прелази у Фокиду, која је кланцем Термопиле повезана са долином ријеке Кефисос и с Беотијом. Атина је смјештена на јужном рубном дијелу тих наплављених долина и представљала је срце старе Грчке цивилизације, а у данашње вријеме је главни град Грчке. На јужном дијелу у виду привјеска копну простире се велико полуоство Пелопонез које је с копном повезано прокопаним Коринтским каналом.

Грчка има вјечно плаво небо и изразито средоземну климу. Растиње је већином средоземно и превлађује храст, бор, те засади ловора, олеандра и мирте. Од култивисаног биља најзначајније су винова лоза, насади наранџе, маслине и лимуна. Од дивљих животиња највише има зечева и фазана, али и вукова, медвједа, лисица, дивљих свиња и шакала. Грчка има развијену пољопривреду од прастарих времена, а нарочито земљорадњу, сточарство и узгој средоземног воћа. Велику улогу у привреди земље имају бродоградња од најстаријих времена, ћилимарство, а у данашње вријеме важно мјесто у развоју земље имају индустрија, искоришћавање водене снаге, поморство, трговина, туризам, саобраћај и услужне дјелатности.

Основно становништво Грчке чине Грци-Хелени. Хеленске народне заједнице почеле су се стварати у 12. вијеку п.н.е. мијешањем становништва из Мале Азије са старим пелазгијским слојем и племенима из сјеверозападног дијела Балканског полуострва. Основу су чинили Ахајци, Јонци, Дорци, Елијци (Еољани) и друе малоазијско-балканске етничке заједнице које су се постепено поистовјетиле са грчком етничком цјелином. Грци су организовали многе колоније по Средоземљу, на обалама Црног мора и дуж појединих плодних ријека медитеранског и црноморског слива. Створили су високу културу коју су преузели други народи и дали неизмјеран допринос развоју човјечанства и његових цивилизацијских тековина.

Грчки језик спада у индоевропску скупину и садржи хеленски језик на коме су написане Илијада и Одисеја, те остала дјела класичне културе и умјетности. Потом слиједи средњи (византијски) и новогрчки језик.

По археолошким ископинама утврђено је да је територија Грчке била насељена у средњем палеолиту, као и нека острва у Егејском мору и западна обала Мале Азије. У периоду неолита (крај шестог до четвртог миленијума п.н.е.) било је развијено родовско уређење, а сједилачко становништво бавило се земљорадњом, сточарством и неким занатима.

Негдје од почетка трећег миленијума настаје епоха бронзе и појављују се ранокласне државе и то прво на острву Криту. Огромно временско раздобље од 28. до 12. вијека п. н е. назива се критско-микенском културом. Тако се у Грчкој разликује култура копненог дијела земље која се назива хеленском, критска култура назива се минојском по легндарном краљу Миносу, а култура

егејских острва кикладском. Свака од њих може се подијелити на рани, средњи и позни период, као и на мноштво фаза у оквиру ових периода.

Први грчки родови почели су да се досељавају на југ Балканског полуострва негдје у трећем хиљадугодишту п.н.е., измијешали су се са старосједиоцима. На тај начин је Епир постао дорски, Атика јонска, а сасвим јужно на Пелопонез доспјели су Ахајци и нека еолска племена. На војничком и културном плану највише су се уздигли Ахајци и њихово средиште се налазило у Микени. Микенски владари су успјели да удруже мање ахајске државице и тако формиран савез држава територијално се ширио и показивао велико интересовање за Троју или Илион. Грци су врло рано успјели да населе острва на Егејском мору и малоазијску обалу. У историји се период од друге половине 12. или прве половине 11. па до 800. године п.н.е. назива хомеровским добом, а неки историчари га називају предполиским. Еолци су на сјеверном дијелу Мале Азије основали Троју која је била економски јака, имала додир с источним цивилизацијама и развијену културу. Главне карактеристике и устројство друштва садржани су у Илијади и Одисеји, премда ова најстарија европска пјесничка дјела чувају сјећање и на ранија бронзанодорско вријеме ахајских Грка. У главне привредне гране хомеровског доба убрајају се земљорадња и сточарство. Постојале су скромне куће земљорадника и сточара на острвским насељима. У архајском периоду од 8. до 6. вијека п.н.е. долази до јачања градског живота и пораста ропства. Уз родовску, јавља се и робовласничка богата аристократија и долази до сукоба међу њима, а остало становништво све више осиромашује, што доводи до озбиљних друштвено-политичких борби. Основни облик друштвено-политичке организације био је полис (град-држава). Дошло је до стварање великог броја полиса с мањим бројем становништва. Од 8. вијека п.н.е. најмоћнији полис био је Спарта коју је на војничком плану учврстио и организовао државно уређење Ликург. Утицај Спарте почео је да опада у V вијеку, а тада вођство преузима Атина.

У Атини је између 600. и 450. године п.н.е. изграђено демократско унутрашње уређење. Прво је законодавац Солон отписао дугове сељацима, ослободио робове дуга и дао свим одраслим мушкарцима изборно право. Тиранин Призистрат је

провео многе реформе и учврстио власт. Клистен је извршио реорганизацију управе и пренио власт на савјет од 500 држављана који се бирао по цијелој Атини без обзира на њихов социјални статус.

У Атини се све више учвршћивала демократија, али су земљу почели све учесталије да угрожавају Персијанци. Послије многих окршаја на копну и мору Персијанци су били поражени. Атина је у доба Перикла постала најбогатија и најмоћнија држава у Грчкој. На њеном челу налази се Перикле (455-420. године п.н.е.). Он је учврстио демократију и у његово вријеме дошло је до највећег процвата умјетности, науке, културе и филозофије и то је био почетак класичног раздобља у историји античке Грчке.

Пелопонески ратови између Атине и Спарте трајали су више од четврт вијека и у њему су Спартанци имали више успјеха и побједом 404. године п.н.е. завладали су читавом Грчком и Малом Азијом.

У то вријеме дошло је на сјеверу до јачања македонске државе. Подијељену Грчку покорио је 338. године краљ Филип II и тиме се завршава класично раздобље Грчке историје и културе. Филипов син Александар Македонски је наставио освајања која је започео његов отац. Освојио је Малу Азију и продро све до Индије. Није му се успјела супротставити ни моћна персијска војска. Александар Велики је својим освајањима ширио хеленску културу, језик и образовање. У његовој мисији учествовао је и највећи грчки филозоф Аристотел. Након Александрове смрти 323. године п.н.е. његова се империја распала на три дијела, почео је да слаби хеленистички утицај, али није потпуно нестала цивилизација коју је он ширио.

Римљани су средином 2. вијека п.н.е. укључили се у грчки отпор против Македонаца и 146. године п.н.е. заузели су Грчку, потом су још под своју власт ставили и сусједне просторе. Од 27. године п.н.е. цијела Грчка је постала римска провинција Ахаја, осим Атине која је остала слободан град. Грчка је остала у саставу Римског Царства све до његове диобе 395. године на Источно и Западно, а тада улази у састав Источног Римског Царства, односно Византије и њеним падом 1453. године слиједило је робовање под Турцима.

Грци су се 1821. године под вођством револуционарног удружења и уз помоћ добровољаца и европског јавног мнијења успјели ослободити сву средњу и јужну Грчку. Проглашена је независност и донесен устав. Турска је под притиском Русије 1829. године признала независност Грчкој. Мир са околним земљама и у самој држави био је нестабилан. Грчка је у каснијем периоду била укључена у два рата с Турцима, три балканска и два свјетска рата.

Стари Хелени нису имали ријеч која је означавала религију у латинском смислу, али су били прожети осјећањем за свето које се састојало у страхопоштовању пред нечим што надмашује људске моћи и касније се употребљава да означи побожност, страх од богова. У 4. вијеку код Теофраста религија се употребљава у смислу сујевјерја или за претјерану и неосновану богобојажљивост. Мноштво религиозних вјерских обреда којима су исказивали част појединим божанствима имали су своје посебне називе. Полиси су код Грка били политичке и вјерске заједнице. Код Хелена није било свештенства, нити вјерских школа и посебних списа, ако овдје не бисмо убројили мистеријске списе из 5. вијека, као и Хомерове епове, химну боговима и Хесиодову Теогонију. Свештеничке дужности су имале посебне породице и то се преносило по насљедном праву. Вјерски обреди су били наслијеђени од предака и обављали су се на свечан начин по строго утврђеном календару. У општеприхваћеним данима одржавале су се свечаности попраћене такмичарским карактером, борилачким, атлетским и музичким надметањем; одржавано је надметање у трагедијама, пјесништву, хорском пјевању, комедијама и сатирским играма. Мали број ових свечаности је имао панхеленски карактер. Најчешће су приређивани опходи са свечаним поворкама које су носиле слике божанских кипова или њихове симболе. Постојали су култови појединих божанстава, вјерско-обредне активности које су обухватале мистеријске обреде упућивања (иницијације) у 'свете тајне' и мантика коју су извршавале богомнадахнуте особе у екстази и нарочито обучене особе (гатаре и гатари) помоћу различитих природних знамења (шум вјетра и слично). Најпознатији су аполонски, дионизијски и орфички култ.

Хеленски митови су сачувани преко умјетничких обреда. Хеленска митологија је веома разуђена и богата. У њој су обухваћена својства и дјела свих богова, демона и хероја; она описује женска и

мушка божанства и људске особине у исконским временима. Импресивна је распрострањеност хеленске митологије кроз политеистичка вјеровања. Навешћемо само нека од грчких божанстава: Зевс, Атина, Афродита, Хад, Посејдон, Хефест, Аполон, Деметра, Хера, Хестија и мноштво других. Ова божанства заступљена су у Хомеровој Илијади и Одисеји, потом у Хесиодовој Теогонији и у другим дјелима грчких стваралаца.

Илијада и Одисеја говоре о древној прошлости хеленског народа. Везане су за циклус легенди о тројанском рату. Илијада обрађује раздобље од 49 дана десете године ратовања између Ахејаца и Тројанаца. У току ратовања дошло је до свађе између врховног заповједника ахејске, односно грчке војске, Агамемнона и прослављеног јунака Ахила. Ахил је био расрђен због отмице робиње Брисеиде и одлучио да не учествује у рату против Тројанаца.

Рат је изазван због тога што је Парис отео лијепу Хелену, жену Менелајеву. Изолација Ахила помогла је Тројанцима, међу којима се истичу Парис и Хектор да постигну значајне успјехе. Парис, осјећајући кривицу, предлаже да се сукоб ријеши двобојем између њега и Менелаја, што увријеђени грчки јунак прихвата и умало да надјача Хектора, али онда на сцену ступа богиња Афродита и склања Париса у Хеленине одаје. Богови интервенишу да се рат настави, чему се противи Зевс. Зеусова интервенција против учешћа богова у рату охрабрује Тројанце и они као на крилима јуришају на Грке. Стигли су до грчких логора и отпочели да им пале бродове и склоништа хране и ратног материјала. Ахил одбија да ступи у рат. Своје оружје и опрему посуђује пријатељу Патроклу који гине од Хекторове руке. Послије погибије Патрокла Тројанци стичу предност, али се у битку враћа Ахил и убија Хектора. Слиједи ритуал иживљавања побједника над лешом Хектора па богови одлучују да се мртво тијело Хекторово преда Пирјаму и тиме се завршава овај херојски еп. Илијада се убраја у епове и пјесничка дјела с непролазном вриједношћу.

Одисеја је сразмјерно мањи спјев од Илијаде, али по својој радњи, сугестивности, пјесничким сликама и фабулом не заостаје за њом. Бројне су сцене из Одисејевих лутања јаке и умјетничке вриједности, веома сугестивне реалистичне слике које говоре о мудрости Грка и препрекама које су морали да ријеше. Спјев носи

име по Одисеји, мудром јунаку који је ријешио загонетку Троје која је била разорена. Богови су примјенили казне, а Одисеј је морао да ријешава низ препрека, дилема и да на свом опасном и загонетном путу побиједи многе силе, искушења и безброј других опасности и неизвјесности. Ту су се на путу великом грчком јунаку испријечили: сирене, Сцила и Харибда, див Полифем, Чаробница Кирка, узбуркано море и многе друге незгоде и стихије. Лукавом Одисеју је наклоњена срећа и околности на вратоломном путу са замало трагичним исходом. На крају Одисеј стиже на родну Итаку, гдје се просци надмећу за наклоност и руку његове супруге. Прво се указује сину, успијева да јунаштвом ријеши постављену енигму, поубија просце и нађе се у загрљају вољене Пенелопе.

У Хомеровим еповима до изражаја долази начело заједнице, јер припадају грчком народу и борба се води за добро хеленске заједнице, односно њене обичајносне норме и прослављени јунаци су спремни да се у борби суоче са смрћу. Неспоразума може бити до одређене границе. Међутим, увијек су у првом плану отаџбина, војничка слава, добро породице и остале вриједности хеленског друштва. Иако зна да ће погинути, Хектор се не зауставља у борби, премда му је јасно да ће погинути. Исто тако, Ахил предосјећа своју смрт, али се не зауставља када су у питању пријатељство, отаџбина и многе друге вриједности хеленског друштва. Код грчких и тројанских јунака је у питању "срчана борба за животне интересе племена".

Има и дилама када је у питању моралност у грчким еповима па слиједи коментар: "Често се јавља мишљење како понашање хомеровских хероја не треба сматрати моралним. Примјер је Ахилово понашање због нанесене му увреде, он одступа од боја и `злурадо` Ахејцима жели пораз, штавише, преко своје божанске мајке Тетиде, шаље на њих невоље (неуспјехе). Такав је приступ, по нашем суду, превише апстрактан...

Ахилов гњев и дјела њиме мотивирана `сасвим су у жљебу херојског морала`".[543]

Истраживачи су доказали да Хесиода од Хомера раздваја неколико деценија, али су разлике међу њима епохалне. Ако узме-

[543] А. А. Хеусеинов - Г. Ирлиц: Историја етике, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1992, стр. 10.

мо Хесиодов дидактички еп Дјела и дани, схватићемо да у њему нема ни помена о херојском моралу и дотадашњој хленској обичајности.

У овом дјелу је присутна нова социјално - морална ситуација, гдје се губи стид, жуди за богатством, односно материјалним вриједностима и влада сукоб међу генерацијама. Умјесто старе племенске организације, долази освит цивилизације у којој је изражена "склоност према обмани и незаконитој добити." Јављају се елементи моралне искварености и настојање да се, на било који начин, дође до богатства и положаја, чиме се губи правичност, радиност и херојско жртвовање за отаџбину.

Своју моралну основу по умности и слављењу државног живота, интереса полиса и схватања оног што је битно садрже и изреке Седам мудраца у које убрајамо: Талеса, Солона, Питака, Бијанта, Клеобула, Хилона и Перјандара.

Грчка филозофија, књижевност и умјетност су постигли високе домете у прастара времена и претече су европске филозофије, културе и умјетности. У Грчкој је колијевка европске културе и баштине и темељи западног свијета у свим областима науке и стваралаштва.

Овдје се нећемо посебно задржавати на свим областима разноврсног стваралаштва у античком грчком свијету. То би изискивало опсежан и студиозан рад. Намјера нам је да прикажемо етичку и њој сродне проблематике у старој Грчкој цивилизацији путем историјског прегледа и приказом тема и питања којима се бавила морална филозофија од својих почетака и у каснијим периодима и нека слична подручја друштвеног стваралаштва и развоја.

Грчка је земља хиљаду острва, гостољубивих и срдачних Хелена. Она је колијевка европске цивилизације и великих генија прошлости, у њој се успјешно настављају модерни токови и спаја прошлост и садашњост. У Атини - престолници некадашње и данашње Грчке све подсјећа на дух прохујалих времена.

2. Нека општа обиљежја хеленске етике

Читањем Хомерових епова стичемо дојам да је у то вријеме у грчком друштву заснованог на полисама било више безакоња,

извитоперености и примитивизма него у друштивма Кнососа или Микене. Долазимо до закључка да је ахајска култура представљала корак назад, једну врсту прелаза између "сјајне егејске цивилизације и `мрачног доба` који ће доћи за дорским освајањем". У хомеровској цивилизацији живот је био сиромашан умјетношћу, богат активностима, сувише брз и буран, доста јак и импулсиван да би обраћао пажњу на добре манире и филозофију. Међутим, често се стиче погрешна слика о животу у то доба, јер о њему судимо када се налазио у дубокој кризи и распуштености које су посљедица ратних збивања.

И у таквим условима било је много префињених квалитета и сцена. Учесници ратних похода исказивали су великодушност и срдачност према људима, а између родитеља и дјеце била је присутна велика љубав која се очитавала у свим ситуацијама, као и она која је тињала у њиховим душама у скривеном облику. Одисеј исказује дубоку љубав према члановима своје породице и љуби их у главу и рамена при сусрету након дуге раздвојености, што му они узвраћају са истим жаром и заносом. Сузе на лицу су потекле Хелени и Менелају када су сазнали да је Телемах, син гласовитог Одисеја, јунака који се храбро и непоколебљиво борио за грчки народ. И сам Агамемнон ће пролијевати сузе за племенитим младићем Телемахом у његовом напору да нађе изгубљеног оца. Пријатељства међу људима су изузетно чврста, што доказује скоро неуротична привржености између Ахила и Патрокла, нарочито долази до изражаја Ахилов бол и туга за мртвим пријатељем. Код Хелена је било развијено гостопримство и сви странци и просјаци, по хеленском мишљењу, су од Зевса. Људска нежност и узвишена осјећања скривени су у Илијади под плаштом рата.

Ни ратна стихија није спречавала грчку страст према играма. Поред одраслих и дјеца се упуштају у вјешта и тешка такмичења, с добром вољом и изузетним расположењем да се надмећу, да донесу част и углед своме граду и племену. Пенелопини просци играју и надмећу се у атлетским дисциплинама. Такође Одисејеви "феачански гости играју бацања колута о клин и неку чудну комбинацију лопте и игре". За вријеме спаљивања мртвог Патрокла одвијају се игре које су биле у правом смислу преседан за Олимпију, а то су: такмичење у трчању, бацање копља и диска;

надметање у стрељаштву, рвању, тркама борних кола и појединачне борбе под оружјем, с тим да се све одвијало у одличном расположењу, изливу радости и весеља, те слављењу побједника. У натјецању је могла да учествује владајућа класа, а само боговима било је допуштено да варају и навијају приликом такмичења.

Друга страна медаље у такмичењима је доста непријатна. Ахил је побједнику у трци борних кола нудио "жену вешту у лепом ручном раду", док се на погребној ломачи жртвују волови, коњи, овце, пси па чак и људска бића. Ахил настоји да буде учтив према Пријаму, али тек након тога што је вукао мртво Хекторово тијело око погребне ломаче, мрцварио га и изложио срамоти и презиру. Хеленски мушкарац сматра живот јефтиним и тренутак задовољства може да га замијени. Послије освајања градова Хелени су мушкарце убијали или претварали у робове и продавали, док су згодне жене узимали за конкубине или за робиње. Гусарство је у хеленском свијету било поштовано занимање па су и краљеви организовали пљачкашке походе, пустошили градове и села и одводили покорено становништво у ропство. По Тукидидовом свједочењу главни извор за живот раних Хелена везан је за гусарство које није сматрано нечасним занимањем. То је слично ономе што у нашем времену велике силе чине и могу да освоје и подјарме мале и незаштићене земље да при томе не изгубе достојанство или поштење.

Из свега произилази да су Хелени уживали у пљачки и убијању и били склони бестидној лажљивости. Лаж и подмукло поступање, те разне врсте лукавства и довијања нарочито су били заступљени код Одисеја. Одисеј и Диомед су случајем ухватили тројанског извидника Долона и обећали му живот да им пружи тражене податке, а када је он то учинио, они га с презиром убијају и газе дато обећање. Други хеленски јунаци нису били као Одисеј, али не због тога што неће, већ му се диве и виде у њему узор, али нису у стању да учину то што је пошло за руком Одисеју па га сматрају свестраним херојем и спаситељем, упркос лажима и подмуклостима којим се он служио. Богиња Атена хвали подвиге, али и лажи Одисеја које убраја у чари и због тога га воли. Говорила је да лукав и подмукао мора да буде онај који би превазишао Одисеја па макар се то односило и на божанство које га сретне. Храбри и лукави Одисеј био је незаситан у превари и

није одустајао од лукавштине и преварених прича у свим животним ситуацијама гдје се затекао.

Ми у Одисеју откривамо неке симпатичне и уважене одлике као и код снажног и лукавог хеленског народа којем овај јунак припада. Он је брижан и њежан отац, цијењени владар у своме краљевству и није учинио никаву неправду, нити је нанио било какво зло или изрекао лошу ријеч за своје сараднике, ратну браћу, поданике и слуге. Чак и његов свињар каже да неће наћи господара као што је он, без обзира колико далеко ишао, макар се поново вратио "у кућу свог оца и мајке". У свим ситуацијама у којима се нашао Одисеј плијени својом тјелесном и атлетском грађом, снагом и мудрошћу па дјелом и ликом одаје бесмртника.

Хеленско расуђивање и мјерило се разликују од нашег "као што се врлине рата разликују од врлина мира". Хеленски свијет су карактерисали узнемиреност, нереди, глад и у којем је сопстевена стража, увијек спремна да употријеби лук и копље, потом да мирно посматра проливање крви. Борба за живот, по Одисеју, тјера људе да преко немирног мора непријатељу доносе зло. Хелени нису били сигурни ни у властитој земљи, а на страни су били изложени великим искушењима и за врхунску врлину су сматрали храбру и безобзирну сналажљивост. На тај начин за Хелене "врлина је дословно virtus, мужевност, arete, особина Ареја или Марса". За хеленски свијет добар човјек није онај који је њежан и частан, поштен и марљив, који зна да пашта и помаже другима, већ који је храбар и спреман да се бори и свети непријатељу. За злог човјека се не сматра онај који вара, пије и убија, него се рђавим човјеком проглашава кукавица, слабић, глупак и сплеткарош.

У петом вијеку морал Атињана није на висини. Прогрес на интелектуалном плану допринио је да код многих грађана дође до слабљења етичке традиције и појаве неморалних појединаца. Атински грађани су уживали високи углед у погледу правде по важећим законима, али нису исказивали несебичност и љубав према ближњима, изузев своје породице. Понашање, углађеност и манири су варирали од класе до класе. Код Платона, односно у његовим дијалозима, присутна је чаробна учтивост, док у Аристофановим комедијама нема пристојности у понашању, а у јавном говорништву долазила је до изражаја јавна клевета и погрда. Грци су у том периоду могли много тога на плану

учтивости и понашања да науче од Персије, Вавилона или неких других старих народа које су они сматрали варварима. Поздрави међу Хеленима били су срдачни, кратки и једноставни, а руковање је долазило до изражаја приликом заклетви и опроштаја у изузетним приликама.

Гостопримство се разликује од оног у хомеровском добу. Путовање је постало сигурније, појавиле су се и гостинице у којима су гостима омогућени храна и смјештај, али и даље гостопримство остаје значајна врлина Хелена, нарочито Атињана. Странцима који су доносили писма и провјерене поруке исказивана је добродошлица, добијали су преноћиште и храну, често поклоне и пратњу при одласку. Позвани гост имао је привилегију да приликом посјете доведе и неко непознато лице па су им домаћини исказивали добродошлицу, почасти и поштовање. Оваква врста слободног уласка у град на пријатељској основи омогућила је да се створи класа паразита (parasitoi) коју су првобитно сачињавали свештеници који су јели "преостало жито" које се чувало у храму. Појављивали су се јавни и приватни даваоци материјалних добара и оваква пракса је везана за хеленско друштво на вишем степену развоја. Милосрђе и љубав су посебно изражени према болесним, странцима, сиромашним и старим особама. Влада је исказивала бригу за рањене војнике и ратну сирочад, а од четвртог вијека п.н.е. исплаћује примања онеспособљеним радницима и осталим пострадалим у несрећама и у другим приликама. Држава је у временима суше, рата и осталих кризних стања исплаћивала одређену суму за грађане који су у невољи, поред давања која су се односила за обављање послова у скупштини, суду и учешће на играма.

Хелен је био увјерен да је поштење најбоља одлика личности, али је прво покушавао да себи обезбиједи привилегије и достојан положај. Хор се у Софоклеовом Филоктету залаже за поштовање према рањеном и напуштеном војнику, а кад је војник заспао користи се прилика да му се украде оружје и да се препусти судбини. Трговци у Атини су често продавали кварну робу, закидали на мјери и враћали мање кусура, упркос владиним институцијама из тог домена. Дешавале су се преваре и остале нечасне радње.

Политичари нису били ништа бољи од трговаца и није било ни једног човјека у јавном животу Атине који није оптуживан за непоштење. Поштен човјек је, као Аристид, третиран као узбудљива новост, чак и путем Диогенове свјетиљке тешко је било наћи човјека. Тукидид у својим историјским записима износи да су људи више жељели да их називају вјештим него поштеним и сумњали су у поштење и изједначавали га са глупошћу. Било је и људи који су склони издаји. Отворен је пут да се помоћу мита напредује, на некажњавање криминала, напредовање у дипломатским положајима и слично. Перикле је издејствовао да му се одобре велике суме новца за тајну употребу, највјероватније за подмићивање у међународним преговорима. Морал је у Перикловом времену имао племенска обиљежја. У једној расправи Ксенофонт се залагао да се лаж и пљачка примјењују у пословима са непријатељима земље. Атински посланици су у судбоносним временима на једноставан начин бранили своје царство и указивали да је закон да слабији подлијеже јачем, те да нико није никад дозволио да вапај за правдом омете силу.

Познато је да су обичаји и религија у мањем обиму утицали на Хелене као побједнике у рату. Редовна је пракса била да се освојени град опљачка, дотуку рањени, затим сви неоткупљени заробљеници и ухваћени цивили побију или одведу у ропство. Куће, воћке и усјеве својих непријатеља Хелени су спаљивали, а стока и сјеме за будуће сијање су уништавани, наглашава Вил Џјурант. Када је отпочео Пелепонески рат, Спартанци су убијали све Грке на мору као непријатеље, без обзира да ли су савезници Атине или неутрални. У завршној бици са Атињанима Спартанци су убили око три хиљаде атинских заробљеника, што представља скоро сав одбрамбени свијет исцрпљеног грађанства Атине. У старој Хелади било који рат; односио се он на рат града против града или класе против класе, сматран је за нормално стање. И послије Маратона Грци се сукобљавају у међусобним борбама, што је допринијело националном поразу и слабљењу колијевке европске цивилизације.

Сократ је родоначелник хеленске етике и залагао се да покаже да постоје општи критеријуми исправности, не само у сфери моралности, већ и у управљању државом и друштвом. Сократов метод у настојању да дође до истине састојао се из три

узајамно повезана субјекта: ироније, meeutike (мајеутика) и индукције. Формални принципи његове етике заснивају се на констатацијама да је врлина знање и да је она само једна и достижна, те да нико не гријеши намјерно и да је нужна вјештина мјерења. У материјалне принципе његове етике спадају: сазнање добра, самоусавршавање и блаженство. Сократов поглед на извор моралности је интелектуалистички, рационалистички. Он је желио да докаже да се својства и судови темеље на суштинским потребама људске природе и заједнице. Велики је значај Сократове дијалектике за научно заснивање етике. Сократ није ништа написао, али је све рекао. Није се одрекао својих етичких ставова и убјеђења и кад му је запријетила осуда на смрт. Достојанствено је испио врч с отровом и отишао у вјечну славу.

Опште карактеристике Платоновог мјеста у етици па и филозофији уопште састоји се у тежњи да се изгради такав појмовно-идејни апарат и таква теорија која ће превладати етички па и сваки други субјективизам и релативизам и да се код човјека развије увјерење да се могу постићи поуздана знања и вриједности. Платон је

развио објективно – идеалистички метод и на тај начин превазишао субјективизам, што ће му послужити у свим каснијим облицима објективног идеализма.

У својим дијалозима из средњег периода стварања Платон се окреће све више од метафизике према моралу и политици. Он признаје да су многа задовољства добра, те да је интелигенција потребна да би се увидјела разлика између добрих и штетних задовољстава и због страха да она може да дође сувише касно морамо код младих да изградимо навику да буду умјерени, да се код њих развије осјећај златне средине.

Платон у својим дјелима износи да душа или принцип живота има три нивоа или дијела: жељу, вољу и мисао; сваки дио има своју сопствену врлину: умјереност, храброст и мудрост, чему треба додати побожност и правду, те остварење човјекових обавеза према родитељима и боговима.

Милош Ђурић сматра да Платонова етика, теоријски гледано, произилази из његове онтологије и с друге стране, психолошки гледано, у основи Платоновог учења о бићу уопште стоји једна одређена етичко-политичка и животна тежња да се докучи суштина знања и сама истина. Најбитније и најкарактеристичније у Платоновој слици свијета јесте учење о идејама које су праоснови свега, праузори свега и као такве идеали свега.

Платон је остао пјесник и вјерник. Његова концепција добра је прожета естетским емоцијама и аскетском побожношћу, филозифија и религија постале су у њему једно, етика и естетика су се стопиле.

У његовом дјелу Држава изражен је главни етички проблем правичности, суштина и путеви за њено остварење. Ту је присутна замисао о идеалној држави која је органистичка и заснована на друштвеној подјели рада. Платонова филозофија морала, односно етика хармоније, показале је моћан утицај на каснији развитак ове дисциплине.

Аристотел је провео потпуну систематизацију етике, утврдио је као филозофску дисциплину, прецизирао њен предмет и специфична обиљежја. Појам етике Аристотел је извео из старогрчке ријечи ethos, која је код Хомера значила уобичајно мјесто пребивања, настамбу, а касније добија нови смисао у значењима ријечи обичај, ћуд, карактер и слично.

У чувеном дјелу Никомахова етика Аристотел је успио да сачини енциклопедију хеленских обичаја (карактера) и вриједносне конституције робовласничког друштва у полиској организацији. Он је врлине подијелио на етичке и дијаноетичке, расправљао о највишем добру, срећи, пријатељству и осталим етичким категоријама. Моралност је за њега област вриједности, а њено специфично обиљежје је разликовање добра и зла.

Главне особине Аристотела као етичара су: реализам, рационализам, имананентизам и енергизам.

У учењу о држави и њеном етичком задатку Аристотел полази од становишта да је човјек од природе политичко биће и да постоје добри и лоши облици државе, гдје до изражаја долазе етика и политика и емпиризам и у проучавању државних творевина.

И прије Сократа, Платона и Аристотела и касније у жижи проучавања многих хеленских филозофа заступљена је била етичка проблематика, али је она свој врхунац достигла код ових класичних представника филозофске и етичке мисли. Расвјетљавању етичке проблематике доприносили су и писци трагедија Есхил, Софокле и Еурипад, те Аристофан у својим драмским дјелима.

Градови – државе у хеленском свијету нису издржали искушење времена и убрзо су почели да пропадају, а са њима су почеле да ишчезавају и ортодоксне религије. Почели су да стижу страни трговци који нису учествовали у религиозном животу града и њихов се религиозни скептицизам ширио међу грађанима. Митологија старих заједница одржала се међу сељацима и обичним свијетом у граду и у званичним ритуалима, док су је образовани користили у поезији и умјетности. Раст великих држава утро је пут монотеизму, а филозофи су тежили да за интелектуалне кругове формулишу пантеизам који није био повезан са ортодоксним вјеровањем.

Скептицизам је постао непријатан и уносио је празнину у људе, али се отварао пут за појаву неке нове вјере која буди наду за спас од зла и невоља који су присутни у друштву и животу човјека.

Ширило се и празновјерје, а научна сазнања су сваким даном била већа и богатија. Тиме је ишчезавала религија у традиционалном облику и јављали су се нови погледи на свијет и живот,

чиме је дошло до моралног пропадања у односу на класични период.

По својим битним карактеристикама класична хеленска цивилизација била је изграђена на патриотској оданости граду – држави, а класични морал је био усмјерен на снажно подржавање вјере у натприродно. Повећано знање у друштву секуларизовало је "морал, брак, порекло и закон". Развијала су се хуманитарна знања, дошло је до оштријих негодовања и осуде рата, а арбитража између градова и људи је расла.

Из свега произилази да "стари проблеми етике и морала – усклађивање природног епикурејства појединца са неопходним стоицизмом државе – нису нашли решење у религији, државништву или филозофији". Попустиле су и кочнице сексуалног морала, што је довело до тривијалности, завођења и прељуба.

Тако је у хеленистичком периоду морал, поред домета у неким школама и учењима, почео да креће низбрдицом усљед друштвено-историјских околности и превирања у хеленском друштву.

3. Историјски преглед етичких учења

Традиција западњачке етичке филозофије ако под тим генерално поразумијевамо потрагу за рационалним разумијевањем принципа људског понашања - започела је са старим Грцима. Од Сократа (469-399. п.н.е) и његових непосредних сљедбеника Платона (427-347) и Аристотела (384-322), јасна је линија континуитета, кроз хеленску постаристотеловску, романску и средњовјековну мисао па до дана данашњег. Неопходно је напоменути да су одређена пред-етичка размишљања била присутна у хеленској филозофији и прије Сократа. Тачно је да проблеми и интересовања модерних етичких филозофа често се разилазе у односу на њихове грчке претке, њихове дискусије су препознатљиви сљедбеници оних које су се одиграле у петом и четвртом вијеку п.н.е. Та веза није често историјска.

Проучавање античких текстова, барем када је у питању словенско, па и енглеско говорно подручје, данас је увелико ствар којом се баве научници који су и сами филозофи и који у њима препознају непосредну везаност и живост која надмашује њихове

године. Процес је двостран: са једне стране, модерни увиди поново дају једну екстра димензију нашем разумијевању грчке мисли; с друге стране , грчке идеје задржавају моћ да директно обликују или изоштравају савремене одразе, ништа мање ни у сфери етике за два скорија примјера, мада нешто другачијих врста.То је видљиво у остварењима Етика и границе филозофије од Вилијама Бернарда и Крхкост доброте од Марте Нусбаум.

Спорна је тачка гдје се античка етика завршава. Лукреције и Цицерон, на примјер, два најзначајнија рана писца филозофије на латинском, углавном се усмјеравају на интерпретацију грчких извора за римску публику, а грчко је мишљење било углавном то које се односило на стоицизам у различитим формама и оно је доминирало интелектуалним животом у Риму од касне Римске републике па надаље. Међутим, у садашњем контексту грчка етика означаваће период од Сократа до Епикура (341-271) и очева

грчког стоицизма, Зенона из Китиона (336-262), Клеанта (331-232) и Хризипа (280-206).

Хризип је био нарочито продуктиван и наводно је написао више од седам стотина списа на пергаменту. Епикур је написао око трећуну од тог броја. Међутим, од свег тог великог рада тешко је ишта преостало: не посједујемо ниједан Хризипов рад, а само три сажетка и концепцију и колекцију кључних доктрина од Епикура. Лукрецијева поема О природи ствари даје нам прилично комплетан увид у принципе епикуреизма, иако са мало референци за етичке доктрине, а Цицерон, што се види из списа, дао је високо компетентан приказ епикурејског система. Исто тако, једна врста скептицизма је усвојена у Платоновој Академији у трећем и другом вијеку. За остатак, докази хеленистичке ере, која укључује и друге мање школе као што су циници, докази се морају сакупљати из разних извјештаја и референци каснијих писаца, од којих су неки нарочито недобронамјерни расположени свједоци.

Међутим, у случају Сократа, Платона и Аристотела који се углавном јављају као најутицајнији представници грчке етике имамо више среће. Сократ у суштини није ништа написао, али јасна слика његових идеја и метода види се, између осталог, из ранијих дијалога. Платон слиједи сократовску традицију оралне филозофије у писаној форми. У каснијим радовима Платон слиједи да развија серију идеја које га увелико удаљавају од Сократа иако би их он, без сумње, видио као продужетак Сократовог приступа у најзапаженијем облику, што је постало познато као теорија норми и теорија владе која је уско заснована на њој. Аристотел за свој дио ништа неће имати са Платоновом теоријом форме, коју је изгледа напустио убрзо након тога што се придружио Академији са седамнаест година. Међутим, са главним изузетком његове двије етичке расправе Еудемова и Никомахова етика (обје написане након оснивања његове властите школе, Лицеја, Перипатетоса) директно дограђују његово насљеђе из Академије, као и његова расправа о политици у истоименом дјелу. Заиста, каснији писци као што је Цицерон, нису видјели суштинску разлику између платоновске и аристотеловске филозофије иако је то увелико било заступљено из перспективе контраста између њих и Епикура. Однос хеленских филозофа према Аристотелу, Сократу и Платону,

комплексно је питање, али мало је сумње да су уопштено писали са добрим познавањем претходника.

4. Теме и питања у грчкој етици

Грчка етика се у свим периодима суштински врти око два термина, еудајмонија и арете; како се традиционално тумаче срећа и врлина. Постоје преводи који су прилично добри, али у многим контекстима, како се често може запазити, употреба појединих термина одвија се у погрешном правцу. Да бисмо били на правом путу и имали добру орјентацију, нужно је да почнемо са рашчишћавањем стварних значења ова два централна термина. Узмимо прво појам еудајмоније. На енглеском преводу овај термин означава срећу, али сада примарно конотира примарно стање задовољства. Грци су, прије свега, приписивали еудајмонију некоме односећи се прије на оно што би нормално било извор таквих осјећања, као посједовање нечега што се сматра пожељним, што се више чини као објективно расуђивање. Тако се неко може назвати еудајмон зато што је он или она богат, моћан, има петоро дјеце, итд. Ако такве ствари могу представљати задовољство, приписивање еудајмоније не мора је строго имплицирати. (Ако је тако Солонова изрека: "Не зови човјека срећним док не умре", била би буквално глупост; као и Платонов став да би добар човјек био еудајмон чак и ако је у несрећи, премда је ово мање сигуран примјер, пошто је у сваком случају намјеран парадокс). 'Срећа' се такође, наравно, може користити у нечему што је њен објективни смисао, али вјероватно само деривацијом из осталих смисаоних значења. Однос између врлине и арете је комплекснији. Прво, ствар је у томе да људи могу описати да користе своју одговарајућу арете (изванредност). Међутим, друго, што је важније листа артаи (множина од арате) људског бића, може укључити квалитете који нису врлине уопште, тј. нису моралне квалитете; тако, нпр. Аристотелова листа укључује домишљатост и могућност успјешног филозофирања, од којих се обје чине да јасно леже изван сфере моралности. Са друге стране, већина ствари које убрајамо у врлине, не све од њих, су ту и заиста оно што Сократ и Платон подразумијевају под појмом арете и чини се увелико ограничено на то. (Њихова основна листа укључује: мудрост, правду, храброст,

умјереност са побожношћу, што се односи на исправно понашње према боговима која се често додаје као пета. Мудрост, са нашег становишта, може бити једина која одскаче као услов за неке типове моралног понашања. Ипак, чини се да Сократ заузима другачије виђење, утолико што тврди да свака од осталих врлина је на неки начин идентична мудрости или знању).

Важност ових питања у вези с преводом постаје очита чим се сусретнемо са основним питањем које је окупирало грчке филозофе у погледу на етичку проблематику. Сократ је дао оквире (или да кажемо по Платоновим наводима дао их је Сократ): како чојвек треба да живи да би постигао еудајмонију? Сада, ако је питање чисто значило: Шта би чинило живот уживањем?, било би потпуно неразумљиво, пошто све може да се изокрене да одговара том опису. Можда, што је важније, то би имплицирало да је Сократ заузео фундаментално хедонистички став, што је свакако нетачно: ако је у било ком смислу он умро за своја вјеровања, није га мотивисало задовољство. (Платонов Протагора указује на начин на која би се његова гледишта могла представити хедонистичким термином, али историјског Сократа не би требало тако посматрати). Сам Епикур, уважени мислилац у Грчкој филозофији, идентификује еудајмонију са задовољством; јер све остало је у принципу отворено питање да ли је задовољство или ужитак уопште дио еудајмонског живота. Али и за самог Епикура еудајмонија је задовољство, нешто око чега треба аргументовати доказе, а није чиста таутологија. Ако је тако и ако је угодан Епикуров одговор на Сократово питање, то питање не може само по себи садржавати никакву есенцијалну референцу за задовољство. То је прије захтјев за одражај онога што је заиста пожељно у људском животу: како би човјек требало да живи, како бисмо за њега могли рећи да је живио успјешно? Сократов властити одговор, који је постао ехо готово свих других у грчкој традицији, даје узвишено мјесто аретеу. Ако се крене од тога да је појам арете еквивалента врлини, ово би се могло схватити једноставно као афирмација да је добар живот, неопходно, моралан живот. Како се дешава, ово може представљати срж Сократовог становишта, а и Платоновог, у смислу да можемо разликовати једно и друго. Насупрот изнесеним становиштима, чини се да је Ариостотел усвојио прилично различито виђење: за њега живот у

скалду са арете у највишем смислу испада живот интелекта у којем морал и друге врлине играју улогу утолико док људски интелект, за разлику од божанске стране, представља аспект комплекснијег ентитета (цијело људско биће), које има комплексније потребе и функцију. У овом случају просто, арете значи нешто прилично различито од врлине. Јасно је да су главне особине по којима се Аристотелово етичко гледиште разликује од Платоновог, а тиме и Сократовог, су реализам, рационализам, иманентизам и енергизам. По Аристотеловом виђењу највише добро, односно блаженство, једни виде у уживању, други у богатству, трећи у части, а четврти у нечем четвртом. Поред наведеног, додаје: "Често исти човјек у различитим околностима под блаженством подразумијева различите ствари, например у болести здравље, у сиромаштву богатство, у ропству слободу. Аристотел не претреса сва различита схватања него само она која су највише раширена или она за која се чини да су различита".[544] Из свега се може извући помало чудан закључак да нема искристалисане назнаке да он у својим разматрањима размишља да термин арете примјењује на било који нови радикалан начин.

Можемо се приближити идеји истинског значења арете посматрајући врсту аргумената које Платон и Аристотел користе да га повежу са еудајмонијом. Претпоставља се, прво, да људска бића, виђена као комплекс душе и тијела (Аристотел) или као душе привремено сједињена с тијелом (Платон), су као остале ствари на свијету по томе што имају функцију или активност која је својствена за њих. Друга претпоставка је да се добар живот, еудајмонија, састоји од изведбе и функције. Потом долази треће становиште по којем ништа не може извести своју својствену функцију успјешно уколико не посједује релевантни арете, односно, ако није добро своје врсте (да узмемо два Платонова примјера, једини коњи који ће моћи побиједити на тркама, и једини воћарски нож који ће успјешно резати лозу биће уистину добри). Ово поставља два питања: која је функција људских бића и који се арете односи на то? Платонови одговори су 'владајући и слични' (вођство душе у јединству са тијелом) и правда; Аристотелов, активни живот оног који посједује разум и најбоље од аретеа.

[544] Аристотел: Никомахова етика, Култура, Београд, 1958. стр. XV.

Ствар је дискусије да ли Аристотел овдје већ мисли на арете интелекта који функционише и у изолацији или мисли нешто друго, можда на комбинацију овога са врстом арете коју сматра неопходном за провођење практичног живота и што формира главни предмет Етике (практична мудрост заједно са релевантном диспозицијом етоса или карактера, правде, храбрости, домишљатости и осталог). Међутим, у садашње сврхе оно што је важно је да садржај аретеа и за Платона и за Аристотела зависи од неких претходних спознаја оног што је људско. Ово гледиште прилично је различито од концепта врлине који већ означава мање или више дефинисану област за истраживање за моралне филозофе, а то је сама категорија моралности.Модерни филозоф може започети питајући се у вези са односом моралних и неморалних консидерација, о природи моралног расуђивања или о истинским моралним питањима. Таква категорија тешко да постоји у грчком контексту, наглашавају добри познаваоци грчке филозофије. Предмет истраживања није моралност, већ природа доброг живота за човјека; и просто се могу заузети различита гледишта о томе шта је људска природа, исто тако различита гледишта се могу заузети о томе шта би то било живјети добар људски живот и улози која би се играла у таквом животу, ако би је било, типовима питања која ћемо разматрати од почетка као централнима за питања грчке етике.

С једне стране, ово је можда претјеривање. Правда, храброст, умјереност, побожност, слобода, све то чини дио грађанског идеала у Грчкој петог и четвртог вијека п.н.е. и на први поглед ово се тешко чини различито до наше властите опште претпоставке у корист врлине. Овакав поглед не треба превише форсирати за нас можда, концепт врлине се може чинити самоопрадавајућим у околностима обичног живота, у смислу да ако се у некој ситуацији ово или оно сматра за исправно или врлином, то онда већ чини барем prima facie разлог за одабир истог; и ако људи који су у позицији да одаберу то не учине, јавља се наша природна реакција да кажемо да су или недовољно принципијелни или да нису довољно размислили о нечему.

У Платоновом Горгији Сократ претпоставља нешто што се чини слично анализи арете: у називу неправедних поступака срамним, он предлаже да ће он или било ко други рећи да постоји

моћан разлог за избјегавање истих (иначе опис сраман ће постати бесмислен). Међутим, оно чему се противи јесте виђење да је неправедно понашање често боље по агента, што се Сократовом противнику чини као још снажнија консидерација. Заиста, Сократ га на крају успијева убиједити, тек демонстрирајући, премда мало искривљеним средствима, да се срамно само по себи треба разумјети у истом смислу. Правила правде по овом становишту су чисто ограничења нечије слободе поступања наметнута од друштва или како Трасимах даје у Републици, оним што влада у моћи и има смисла у продужењу својих интереса. Ако ово изгледа, као што и јесте, екстремна позиција, онда она тачно одражава широко одсјечену подијељеност, не само у вези правде, већ свих грађанских врлина. Обавеза према граду и грађанима била је призната; али постојали су и конкурентни сетови обавеза према осталим групацијама унутар града - према сарадницима, пријатељима, породици. Што је још битније, мушкараци, грађани имали су јаку свијест о властитој вриједности и о стању сталне конкуренције са другима. У одсутности било какве спознаје моралног императива и онога морати које уз себе носи властити печат ауторитета, увијек се лако постављало питање зашто би неко поштовао обавезе чија је снага, чини се, стајала у обрнутој пропорционалности са њиховом удаљеношћу од дома. (Исти став може се јавити и у другим друштвима; данас у Великој Британији и САД, на примјер, политичари, публицисти и остале присталице конзервативне деснице, чини се, понекад то подстичу. Сигурно је то било много истакнутије у друштву као што је древна Атина која никад није познавала либерални морални консензус било које врсте.

Ни Сократ, када у Горгији усваја критериј самоинтереса не мисли чисто о страху свога противника или аргументовању ad hominem. Иако је себе видио, опет ако можемо вјеровати Платоновом доказу, као некога ко је читав живот провео у служби Атињанима, покушавајући да их умијеша у активну мисао о вођењу својих живота, идеја да служење другима може бити крај само по себи тешко да је изишла на површину у његовим експлицитним аргументима. Ако, како је вјеровао, ми сви трагамо за еудајмонијом, то значи за нашом властитом, не неког другога. Стога, и за њега је чињеница да су одређени типови понашња укључивали преферирање интереса других у односу на властите било проблем

сам по себи, а не рјешење; и сваки успјешан случај правде је на неки начин указивао да су исти на крају у интересу агента. У овом смислу разумијемо чувени парадокс Сократа да је арете мудрост и да нико не гријеши намјерно. Мисли довољно јако, он говори, и увијек ћеш видјети да је чинити исправну ствар најбоље за тебе; а ако ико и почини погрешно, то је зато што није довољно промислио. Добро које се сматра да произлази из исправног поступка није материјалне врсте иако укључује исправну употребу материјалних добара; прије, то је живљење успјешног живота чији је главни састојак исправан поступак заснован на употреби разума. (Нико не гријеши намјерно, или како се са грчког преводи: 'Нико не чини лоше вољно'; Сократово чувено порицање акразије или слабости воље.

Аристотелов карактеристичан коментар на ову тврдњу у Никомаховој етици, VII је да је то јасно у супротности са датим чињеницама иако даље наставља, опет карактеристично, закључујући да је Сократ у неком смислу у праву. Оно што Сократ пориче је да неко може поступати у супротности са познавањем исправног и погрешног. Тачно, рекао је Аристотел, оно што се сматра задодољство за човјека слабе воље није знање у примарном смислу, односно знање важног општег принципа).

Нешто као генерална стратегија Сократа усвојено је од стране његових сљедбеника иако су само стоици у искушењу да добар живот тако једномислено повежу са рационалним процесом. За Платона и Аристотела кориштење разума је неопходан, али недовољан услов за живљење живота практичног аретеа. Они указују да сви пступци не допуштају одражавање. Рецимо да видим старицу (не моју баку или тетку) како иде под камион од десет тона: ако застанем да промислим о стварима, онда би одлука коју би Сократ вјероватно сматрао исправно била предухитрена од стане камиона. Што је јасно потребно, и што Аристеотел и Платон пружају, јесте паралелни нагласак на диспозицијском аспекту понашања. Ако учиним исправну ствар чинећи нешто да спасим старицу, то је дјеломично зато што сам стекао диспозицију да поступим на такав начин или зато што сам постао таква врста особе (храбар) чак и ако имам времена да застанем и размислим, а разум ће потврдити исправност мог поступка. Можда би се Сократ сложио са овим као са разумном модификацијом свога става.

Алтернативно, можда би понудио различити модел расуђивања који би некако укључивао тренутне одлуке, као што су стоици урадили. Стоички мудрац, ако је икад постојао, евидентно би знао под било којим условима шта би то тачно било погодно да уради и у складу с тим би поступио. У сваком случају, сви они који су слиједили старог Сократа, чак и на његов начин и Епикура који је трагао за задовољством, били су срећни да прихвате два основна гледишта од њега. Прво, прихватили су да људски путеви могу и треба да буду оправдани рационалним средствима. Друго, прихватили су да то оправдање мора коначно бити у смислу интереса самог појединца. Раширено је мишљење да је Сократов аретаи нужан за добар живот. Осим када се, на изненађујући начин, окрене хвали чисто интелектуалног живота, ово се чини Аристотелов став; хедонисти као што је Епикур, такође инсистирају да ове кардиналне врлине имају мјесто тиме што доприносе суми уживања. Ако је задовољство једини рационални циљ у животу и ако је оно широко дефинисано, као што га је Епикур дефинисао, као одсуство боли, чинити праведну ствар био би најефикаснији начин за избјегавање болних повреда самога себе, умјерен став према задовољствима (у обичном смислу) поштеђује особу и фрустрације због неиспуњене жеље и посљедица превеликог угађања и храброст која долази из расуђивања ствари којих се бојимо отклониће најпотпунију форму моралне патње.

Сам по себи, нагласак на властитом интересу може се чинити као врста егоизма и заиста по Епикуру то би био прави начин за описивање истог. Ипак, интерпретација властитог интереса од стране других филозофа које третира и друге квалитет као што је правда као добро за оне који је посједују, чини је разчличитим (упркос Аристотеловој парадоксалној тврдњи да онај ко чини за друге; ако човјек умире за пријатеље и земљу јесте филаутос, љубитељ самог себе, докле год узима већи дио доброга за себе самог). Једноставна чињеница била је једино средство за одбрану таквих квалитета у друштву које, упркос надуваним изјавама јавних фигура као што је Перикле у погребном говору које му је приписао Тукидид, је наставило да ставља примарну вриједност на индивидуалну вриједност и достигнуће.

Уздизање грчке етике великим дијелом може се видјелти као одражај прекривања фундаментално индивидуалистичког етоса

захтјевима за кооперативно понашање наметнуто од стране политичких институција града - државе. Оно што филозофи настоје да покажу јесте да на крају нема конфликта између то двоје. Њихова вјера у разум исто тако има дубоко коријење у грчкој култури петог и четвртог вијека, пошто изражава и навику дебате и аргументе уграђене у облик политичког друштва које је представљало одређени степен индивидуалног укључивања и ако реакција против мање рационалних форми убјеђења које су реторички теоретичари тог времена већ развили у врсту високе умјетности. Сами хедонисти су заступали повлачење из политичке сфере пошто је све у свему била превише опасна; сви остали виде човјека, да искористимо Аристотелову познату фразу, као политичку животињу или као створење одређено својом природом да учествује на рационалан начин, у животу веће заједнице. Овдје је то можда јасније него у стоицизму који убрзава нашу повезаност са осталим члановима људске расе као дио нашег сазријевања као рационалних бића.

Ако пођемо од констатације да су нам добри и исправни поступци важни, како можемо да знамо који су поступци добри и исправни? Ово питање, које се поклапа са модерним питањем око избора моралног знања неизбјежно је постало главна преокупација гчких филозофа, ништа мање због тога што су сами настојали да нагласе како је то битно. Само је хедонистима то било лако: исправан поступак био је чисто оно што је генерално сматрано је исправним, и пошто је оправдан само његовим доприносом задовољству, све сиве области би се у принципу могле освијетлити позивањем на тај критериј, што су сви признавали. По контрасту, Сократ је изгледа тврдио да ни он сам не зна како да да одговарајући опис ове ствари, арете, коју је уздизао тако високо , нити је могао да нађе било кога другог ко зна. Истовремено, Платон га представља као неког ко се понаша као да било ко може открити шта је то; за Сократа из ранијих дијалога који, као што је речено, чини се стоји близу историјском Сократу, је очито срећан да дискутује о овом предмету са свима и сваким. У каснијим дијалозима, са друге стране гдје аутентичне сократовске идеје почињу да блиједе и падају у воду, Платон почиње да третира такво знање као приступачно само неколицини. Његова општа теорија знања (теорија облика) има много заједничког са теоријом

урођених идеја. Оно што је познато на највишем и најопштијем нивоу јесте сакупљање објеката са којим смо сви имали директне сусрете прије рођења (облици или идеје). Стога, сви ми, можемо имати неки наговјештај општих истина; али само они чији су рационални капацитети нарочито добро развијени, укратко филозофи, могу у потпуности реактивирати своје успомене. Посљедица тога је да је арете у потпуности приступачно само овај неколицини, утолико што укључује употребу разума и намјерног избора (не може се изабрати оно што се не познаје) и већина, ако су уопште у стању да имитирају хармоније које су интелектуално супериорнији открили, морају се лишити своје аутономије. То је виђење које Платон претпоставља у Држави. У каснијим дијалозима идеја о могућности откривања етичких истина рационалном интроспекцијом увелико нестаје да би била замијењена већим нагласком на потреби за консензусом међу грађанима везано за јавне и приватне вриједности. Међутим, кроз све своје фазе платонски пројекат увијек има више везе са успостављањем темеља таквих вриједности него њиховим испитивањем и разумијевањем њихових импликација за провођење свакодневног живота. Он нам много говори о томе какве бисмо особе требали настојати да будемо и зашто (широко, јер бити такав је у хармонији са нашом природом људских бића и природом уопште), али релативно је мало онога што нам може помоћи да ријешимо нарочите проблеме на које особа наилази у животу.

Сам Платон показује неке знаке признавања овог јаза у свом случају, али нема начина да га испуни. Чињеница је да никакво гледање у вјечну истину или структуру свемира не може нам рећи како да поступамо сада. Стоици га прате истом слијепом улицом стављајући своју опкладу на немогући идеал мудраца чији ће став и поступци некакао без грешке одговорити на његову предодређену улогу у космичкој драми. На први поглед Аристотел нам нуди нешто што више обећава. Он започиње са одбацивањем теорије знања из Државе и на њено мјесто ставља теорију која извор етичког увиђа и лоцира у искуству самог живота. Знајући како поступити, посједовање практичне мудрости значи имати 'око' за рјешење; то се може развити само комбиновањем практиковања исправних навика и директних сусрета са практичним ситуацијама. Ово је само по себи привлачан приједлог који се слаже барем

са нашом оптимистичнијом интуицијом о људским бићима: да наша сензитивност и способност да доносимо одговарајуће одлуке сами се постепено повећавају кроз процес покушаја и грешака. Проблем је што Аристотел овдје стаје. Као Платон он описује типове исправног понашања, као на примјер у својој славној Доктрини средине као мјере која лоцира сваку од врлина између одговарајућих порока претјеривања и дефеката. Храброст ће бити ствар проналажења праве равнотеже између страха и поуздања; умјереност лежи између превише и крајњег недостатка и тадо даље. Он исто тако подвлачи, више него што је то Платон чинио, како ће тешко бити примјенити ове описе на случајеве и уопштено како је непрецизна научна етика. Имајући све у виду, наша реакција ће вјероватно бити да је ово само тачка у којој етичка филозофија постаје занимљива и корисна. Свијет је пун проблема, а најзначајнији међу њима су о суштини рата и његовим облицима, животу и смрти, добру и злу, полу, раси, религији на које постоји благо увјеравање Аристотела да ће зрелост бити одговор, али то није адекватно рјешење, нити се може дати коначан суд о тим сложеним феноменима и појавама у свијету и људском животу.

Даља потешкоћа око Аристотеловог става је та да веже његов закључак за пред-постојећа правила понашања. Аристотеловски човјек је створење Грчке четвртог вијека у многочему неспособан да се упусти у било које друго културно окружење. Сократ и Платон су нешто мање подложни овој критици утолико што се чини да настоје да реформишу постојеће ставове. Тако, ако је Сократ незадовољан одговорима које добија на своја питања о правди и побожности, то није само зато што његови сугрђани нису способни да артикулишу њихове идеје већ и зато што често говоре ствари са којима се он фундаментално не слаже. На тај начин Еутифрово разумијевање побожности испада предикат неприхватљивог виђења природе ствари; и виђење правде од стране обичног човјека које Полимаркус даје у Републици, да чинити добро нечијим пријатељима и лоше непријатељима достиже разуман циљ да повриједити било кога, пер се, више се чини као питање неправде. На овај начин Сократ и Платон, на крају је Платон тај који реконструише или изумљава Сократове аргументе за њега, се чине као прави радикали. Дјеломично ово је илузија.

Нагласак на Сократовим аргументима није на истицању грешке у начинима других људи, већ у откривању недостатака јасноће у њиховим идејама и начину на који они тако често изгледа вјерују стварима које су уствари међусобно контрадикторне. Његов цијели метод, у ствари претпоставља да истина може бити откривена од њих: оно што он жели да зна је нешто што је свима заједничо само ако се може исправно алртикулисати. Ова идеја на неки начин сликовито предочава платонску доктрину учења као реколекције, што слично имплицира да је етичка истина питање заједничке својине (чак и ако није свима доступна). Исто тако имплицира, наравно, да ова истина, као што би се Сократ и Аристотел сложили, јесте објективна а не само културално одређена. Без сумње, чињеница је да оно што сваки од три филозофа сматра откривеним путем испитивања, интроспекције или искуства има у многоме везе са разрјешењем тензије између грађанских и индивидуалистичких вриједности које смо раније идентификовали као основну карактеристику грчког друштва тог периода.

Ако би се вратили из мртвих, Сократ и дружина могли би се заузимати за ублажавање у смислу да такве тензије вјероватно постоје у сваком друштву донекле; као добру мјеру, можда би покушали да окрену оптужбу културног релативизма против својих модерних супротника због њихове опсесије са том загонетном посебном категоријом разматрања означенима моралом. Али ниједан покрет не би био ефикасан. Притужба на њих није у томе да немају шта да кажу што би било важно за неко друго друштво (далеко од тога), већ прије да су тако импресионирани потребом да бране основе цивилизованог живота, да не успијевају да размотре колико је стварно тај живот цивилизован. Платон, на примјер, здраво за готово узима институцију ропства, док је Аристотел правда на специфичан начин. Ниједан не подиже глас против подређене позиције жена у грчом друштву (осим у Платоновом случају на прагматичким основама: неке жене јасно одскачу, тако да би била штета не искористити њихове таленте). О човјеку у Сократовом поимању може се поставити питање: Коко би човјек требало да живи? Аутоматски се сматра као позивање искључиво на (одраслог, слободног мушкарца и паралелно питање о женама је, претпоставља се, што је чудно, одговорено њеном актуелном улогом у друштву у којем доминирају мушкарци. (Можда то и није тако чудно: на крају, питање се поставља у односу на мушкарце углавном због тога што им изгледа друштво нуди могућност да живе на неколико начина). Опет, оба типично укључују уски национализам и лаку претпоставку инфериорности негрчких маса и тако даље. Наравно, има неких елемената у модерном друштву са којима су такве идеје у складу и која су срећна да цитирају Платона и Аристотела као свој ауторитет .Јасно је да су неки људи, ма како били велики, изражавали неспорне предрасуде сличне нечијим властитим; тешко да је то корисно оправдање за настављање понављања истих. Нешто што се понекад заборавља је то да је водећи принцип грчке филозофије сам по себи такав да је став добар само утолико колико су добри и аргументи који га подржавају. То је оно што представља трајну оставштину исте у модерном свијету. Платонов Сократ стално упозорава против узимања било каквих пропозиција које су ауторитативне: и радећи тако он нас позива да примијенимо исти критериј на њега или било ког другог. Можемо примијетити и осудити чињеницу да су он

и његуови сљедбеници остали заробљеници своје културе. Према свему судећи, истовремено дали су једина средства којима се могуће ослободити од претпоставки које су нам дате од стране друштва или привремено модерних идеологија. Или да то кажемо на другачији начин, можемо осудити чињеницу да су трошили толико енергије на истраживање темеља субјекта па им нимало енергије није остало за дискутовање о суштинским питањима јачине самог субјекта, као када би математичари постали толико опсједнути проблемом природе математичке истине да забораве да раде математику. У контексту у којем су писали антички грчки филозофи, фундаментално питање је било о врсти живота којим би требало да се живи, а лош ће бити онај математичар који се не буде бринуо о статусу ствари са којима игра своје комплексне игре.

На крају је важно констатовати: Рекли смо да су Сократ и скоро сви након њега давали узвишено мјесто аретеу и добром животу. Ова фаза је требало да буде довољно неодређена да укључи лепезу различитих ставова: да је арете сам по себи довољан за еудајмонију која је комплетна без додавања ичега овом састојку; то би било довољно, али да друге ствари као на примјер богатство и материјална добра, могу побољшати степен нечије еудајмоније; и док је арете најважнији састојак еудајмоније, остале ствари су исто тако неопходне. Први став је од стоика, посљедњи од Платона и Аристотела (за зрелог Платона добар живот ће укључивати умјерено задовољство наших ирационалних импулса, док за Аристотела материјална добра су неопходна средства изванредне активности, било практичне или интелектуалне и он се на реторички начин питао ко би приписао еудајмонију некоме ко се сусрео са недаћама Пријама). Сва три става, међутим, могу се и била су приписана Сократу. Овај примјер може послужити као општи индикатор степена неслагања који често постоји између различитих тумача грчке етике: ово кратко становиште могло би да се има приликом расправе о наведеним питањима, проблемима и дилемама везаним за етику у античкој Грчкој, без претензије да се усвоји било које од нарочито радикалних гледишта. Свстранији и критички приступ даје више могућности да се размотре неки заједнички елементи, као и различити ставови и опредјељења, те радикални приступ у тумачењу ових сложених етичких питања.

У схватању друштва и државе могуће је закључити сљедеће: "Хедонистички принцип прожима и Епикурово учење о људском друштву. Док је Платон, мада се са хучне агоре склонио у тишину Академије, ипак појединца подређивао друштву и држави, и Аристотел је човека одређивао као биће створено за политичку заједницу, а ова је за њега била независна градска држава, у време хеленизма појединац се уздиже над државом и сматра да држава постоји ради њега а не он ради државе. Мада се ради седам година после Платонове смрти, те се и по крви и по раси зацело није од њега разликовао, ипак је Епикур носио у себи сасвим друкчије осећање живота.

И за Епикура је појединац пре државе, држава је његова творевина од које се он може ослободити кад му је воља. Епикур не пориче државу, као киничари, али пориче платонско-аристотелску тезу да је задатак државе у култивисању и моралном облагороћивању човјека. Он сматра да државни пореци не остварују или не треба да остварују етичка начела, него су они произашли из уговора да људи неће један другом чинити зло".[545]

[545] Милош М. Ђурић: Историја хеленске етике, БИГЗ, Београд, 1976, стр. 452.

XXVII. МОРАЛНО-ЕТИЧКИ ПОГЛЕДИ, ОБИЧАЈИ И ТРАДИЦИЈА У РИМСКОМ ДРУШТВУ

"Појединци богатсво стављају испред
пријатељства, други здравље, многи уживања.
А они који врлину сматрају за највеће добро, мисле
исправно, јер управо врлина рађа и обухвата собом
пријатељство које никако
не може постојати без врлине"

(Цицерон)

1. Рим од села до града и царства

На западном дијелу Апенинског полуоства постојала је цивилизација Етруршчана. Овом народу се не зна поријекло нити се могу одгонетнути записи што их је писао. Сматра се да су Етрурци налазили између Ебра и Тибра и ширили власт до Поа на сјеверу и Кампање на југу, а културно су утицали још даље - као вјешти трговци и обртници, народ који је посједовао богатство умјетничког и живог градског живота. Етрурци су пресудно културно утицали на Рим који је село у VIII вијеку п.н.е. Они су крајем VII вијека п.н.е. прешли са десне обале Тибра, запосјели Рим са више латинских насеља која су личила на село са низ колиба разбацаних по бражуљцима. Од овог села ће постати престолница једног моћног царства, које ће обухватати огроман простор, завладати Средоземљем све до петог вијека наше ере. Тако се стварао моћни град огромног царства. Римљани су крајем V вијека наше ере протјерали етрурског краља и прогласили Републику. "Римску повијест обично дијеле на три раздобља - доба краљева (до 509. године прије н.е.), доба републике (од 509. до 31. год. прије н.е.) и доба царства (од 31. прије н.е) до пада града Рима 476. године). То тисућгодишње раздобље богато је политичким и

социјалним догађајима - па ће и касније ти догађаји занимати повјесничаре и многе теоретичаре. Раздобље од 7. до друге половине 4. ст. прије н.е. у знаку је борбе патриција и плебејаца, да би давањем политичких права плебејцима био успостављен релативни социјални мир и отпочео богатији господарски живот; али Рим се од тада одао ратовању као прворазредном циљу. До средине 3. вијека прије н.е. Рим је завладао Апенинским полуотоком, а затим се дао на освајање средоземних земаља, најприје ратујући с тадашњим господаром западног Средоземља Картагом (264-146. год. прије н.е.), а затим с другим државама и народима".[546]

До краја Републике, а то значи до 31. године п.н.е. под власт Рима потпале су: Мала Азија, Сирија, Египат, данашњи Тунис (Африка), Шпанија, Галија до Рајне, Реција, Норик, Панонија, Илирија, Македонија и Грчка. Сва та подручја постале су провинције којима је управљао Рим. Од времена формирања Републике у Риму су на челу магистрати које бира народ. Рим води бројне ратове против својих сусједа из непосредног окружења и на даљим просторима. Великим освајањима у 3. вијеку п.н.е. успоставио је контролу над читавим италијанским полуострвом, а потом римска војска одлази на ратне походе у Грчку, Галију, Египат. Међутим, Република је била уздрмана грађанским ратовима који доводе 27. године п.н.е. до новог типа владавине, познате под именом Царство. Царством са владалачког трона управља једно лице оличено у цару-императору. Римска освајања се настављају све већом жестином и у II вијеку н.е. територија под влашћу Рима се шири од Атланског океана до Еуфрата, од Енглеске до пустиње Сахаре.

Да би се што ефикасније управљало овим огромним пространствима цареви га дијеле на два дијела и организују чврсту централну власт која успијева да формира јаку управу и држи у покорности освојене земље. Ипак, 476. године наше ере посљедњег римског цара свргли су освајачи и загосподарили Римом. Тиме је западно римско царство пало, док се Источно одржало још 1 000 година.

---

[546] Едуард Кале: Повијест цивилизације, Школска књига, Загреб, 1982, стр. 35.

2. Легенда о Ромулу и Рему

По народном предању град Рим је основан 753. године п.н.е. и по ономе што прича легенда настанак града веже се за Ромула, Ремовог брата близнаца. Археолока истраживања су потврдила да су се први становници града Рима заиста настанили на том простору у 8. вијеку п.н.е. па се стварност приближно поклапа са легендом по временском одређењу. Ромул и Рем су по легенди синови бога Марса и свештеници Рее Силвије. Било је одлучено да насљеде краљевство Албе, али су се историјска догађања одвијала другим током. Наиме, појавио се Амул, преузео престо и тек рођену, нејаку и незаштићену браћу бацио у Тибар. Ријека је, судбинским одређењем, избацила браћу у подножје брежуљка Палантина. Ту се нашла вучица која је задојила браћу и спасила им живот. Потом их и случајно проналази пастир, усваја и одгаја као своје синове. Када су Ромул и Рем навршили 18 година, убијају Амула и одлазе на брежуљак Палантину, на мјесто гдје су их спасили вучица и пастир. Основали су град Рим и ријешили да га прошире и ојачају. Убрзо међу браћом долази до сукоба и Ромул убија Рема, оснива чувени град Рим у којем ће се концентрисати власт и моћ једне од највећих империја старог свијета.

Археолошке ископине откривају трагове колиба, гробаља, насеља и осталих предмета и доказа, који по легендарном предању најстарије поријекло вуку из 8. вијека п.н.е. Пастири су своја насеља подизали на брежуљцима да би се одбранили од непријатеља и пљачкаша. Негдје од 6. вијека п.н.е сеоца су се претварала у град и куће су почеле да се раде од чврстог материјала, поплочава трг, касније чувени Форум, а мостови су повезивали насељена мјеста у граду.

3. Успон Републике и Царства

Послије ослобођење од етрурских краљева, Римљани успијевају да успоставе нови систем владавине - Републику. Рим је током петовјековног освајања постао престолница која је обухватала огромна пространства.

"Грађани, слободни људи, изгласавају законе и бирају магистрате који их примјењују, деле правду... међутим, ништа се важно не може одлучити без мишљења савета стараца - Сената. Само богати грађани, патрицији, могу бити магистрати и сенатори. У 4. веку пре наше ере сиромашне грађане, плебејце, бране магистрати".[547]

Током само два вијека Рим је, загосподарио Италијом. У 3. вијеку однио је побједу над Картагином и срушен је мит о непобједивости над Ханибалом и његовом војском слонова.Слиједи продор на Исток и освајање Македоније и Сирије.

Први вијек прије наше ере је испуњен даљим освајањем па Помпеј осваја Исток, а Цезар припаја Галију Риму, али сваки од њих својом славом и војском покушава да освоји централну власт, што доводи до супарничких односа и међусобног ратовања.

Цезар је рођен у породици патриција који су тврдили да им је поријекло од саме богиње Венере! Брзо је напредовао па је у 30. години изабран за магистрата, а у 41. је постао конзул. Цезар се са овим успјесима није помирио и његове су амбиције сезале до тога да постане апсолутни господар Римског царства. Успио је да за 6 година припоји Галију Риму и претвори је у римску провинцију, потом побједом код Алезије стичке велику славу и богатство.

[547] Цивилизације древних народа, Исто, стр. 48.

Сенатори су се побојали Цезареве моћи и престижа па су у Риму управу повјерии Помпеју. Цезар не поштује одлуке Сената, враћа се са војницима и преузима власт, поставши неограничени владар. Помпеј је са својим присталицама морао да бјежи из Рима, али Цезар жели да се потпуно осигура. Стиже с војском Помпеја у Египту и убија га. Приликом боравка у Александрији, упознаје младу Клеопатру и помаже јој да преузме престо у Египту. Доласком у Рим Цезар организује велике параде, излаже плијен и заробљенике, прославља свој успјех и стечену славу, постаје апсолутни господар над свим пословима.

Сенатори су се побојали да он хоће да врати краљевство, организују подлу завјеру и убијају га 44. године п.н.е. Завјереници који су убили Цезара били су убијеђени да спасавају Републику, али 27. године п.н.е. Сенат је власт повјерио усвојеоном Цезаревом сину Октавијану. Он преузима кормило над римском државом и оснива Царство. Тако је цар-император постао свемоћна власт и њему су подложни магистрати, војни предводници и сенатори. Скупштине су, наводно, и даље бирале магистрате, Сенат је такође засиједао и доносио одлуке, али је цар најчешће сам пресуђивао и одлучивао. Добио је титулу "побједнички врховни војсковођа", а ловорова круна је симболизовала његову неограничену моћ. Лична гарда је указивала на снагу Царства и славу његовог властодршца.

У 1. вијеку Римско царство је нарасло до огромне површине. Освајања су и даље у првом плану, што чине Клаудије, Трајан и остали. Највеће пространство Римско царство постиже у 2. вијеку. Природне границе Царства постају пустиња и ријеке Рајна, Дунав и Еуфрат. Циљ је био да се одржи мир у провинцијама овог џиновског царства па су се радили значајни објекти, као што су утврђења, бедеми, путеви и други објекти. Позната грађевина из тог времена је Хадријанов зид између залива Клида и Форта дужине од 110 км који је служио као одбрана од Пикта и Шкота са сјевера острва.

Нерон је био најнеобичнији цар у Римској империји. Био је познат по суровости и љубави према умјетности. Постао је страствени сликар, занесени пјесник, свирач на лири и у шеснаестој години живота стигао до трона императора. На власти је наслиједио очуха Клаудија. Ишао је у Грчку и учествовао на музичким и позоришним такмичењима и односио побједе, што је

ласкало његовој сујети и опијало га славом и поносом. Негдје средином 64. године н.е. избио је пожар у Риму који се приписује случајности, али је Нерон неправедно оптужен за појаву пожара. Овом приликом Нерон да скине сумњу са себе, одговорност преноси на хришћане и беспоштедно их прогони.

На почетку своје владавине Нерон је под великим утицајем свог учитеља и цијењеног филозофа Сенеке, али је у каснијем периоду он постао неприкосновена личност. Патио је од маније гоњења и убиства па је из заштитних мјера наручивао убиства многих људи. Уклонио је Британика, Клаудијевог сина и његову мајку Агрипину. Навукао је на себе мржњу и презир сенатора, племства и војсковођа. Проглашен је за јавног непријатеља, присиљен да бјежи из Рима и изврши самоубиство у шездесет осмој години живота.

4. Живот, обичаји, морал и вјеровање Римљана

Рим је имао добро организовану и моћну војску. Она је служила за одбрану римских територија и освајање нових земаља и региона. Оно што је посебно одликовало римску војску је строга организација и челична дисциплина. Ударна моћ римске војске заснивала на легији која се састојала од 5 000 пјешадинаца, а већином је у напад кретало по неколико легија. Обично су легионари у војсци служили 20 година. Припадници легија су се регрутовали од покореног становништва, а за проведено вријеме, вјерност вођама, оданост и ревност у војној служби добијали су плату, затим пензију и поред свега парче земље које су обрађивали. Након 25 година проведених у служби војници су постајали римски грађани. У мирним временима, тј. када се не ратује, војници су учествовали у великим јавним радовима: изградња путева, водовода, пограничних утврђења, кула, бедема и других објеката погодних за развој привреде и одбамбено -нападна дејства у случају рата. Током извршавања офанзивних дејстава римска војска је прелазила 25 км на дан. За вријеме логоровања војници су три пута мјесечно прелазили по 30 км, од чега половину трчећи са опремом тешком 40 кг, што је давало снагу и физичку кондицију.

Војсковође су биле строге, круте и безобзирне када је било у питању извршавање задатка. Вриједило је правило: успјети или одлазак у смрт. Старјешина је располагао животом својих ратника и могао сваког тренутка да их жртвује или стави на коцку. Успаване стражаре војници из њиховог логора су тукли до смрти и окрутно кажњавали. Крађа, издаја и лаж су кажњавани батинањем, бичевањем и на друге грубе начине. Већина војника су били храбри и одани добровољци поносни на своју побједничку војску. Нарочито су окрутно кажњаване уходе, кукавице, преливоде, одбјеглице, лакоми војници, дезертери и остали прекршиоци војних правила, прописане дисциплине и потписаних и уговорених обавеза.

Постоје бројне разлике и особености међу војницима и становништвом. Римско царство било је насељено Сиријцима, Галима, Египћанима, Илирима и бројним другим народима које раздваја језик, религија, обичаји, морално-етичке норме и начин живота. Поред свих разлика и мноштва особености Римљани

успијевају да их окупе, групишу и вежу за основне вриједности и тековине римске цивилизације.

Тајна римских побједа лежи у томе што су Римљани могли крајем III вијека п.н.е. да окупе око милион војника! Римска тактика ратовања је збуњивала противника и приликом напада су, умјесто ступања у једном борбеном реду, вјештом егзибицијом организовано наступали у 3 линије која се током напада повезују и сваког непријатеља збуњују и обесхрабрују. Ослабљени непријатељ очајнички безнадежно констатује да се пред његовим очима јавља још убитачнија, опаснија и снажнија борбена линија. То га тјера у страх, панику, бјекство и немогућност организације у супротстављања у ратном сукобу.

Римљани су поражено становништво тјерали на покорност и послушност. Уводили су им порезе и остале намете, подвргавали их свом правосуђу. Покорени народи су били дужни да прихвате мир, услове живота и безбједносне мјере какве су Римљани наметали. Строга управа и контрола од стране римских институција и добро организованих органа и служби омогућили су увид у све што се дешава у Царству и на вријеме предузимање потребних мјера у случају побуна, устанака и непослушности грађана.

У сврху што бољег снабдијевања, попуњавања војске, развоја културе и трговине Римљани су градили праве и поплочане путеве, водоводе, утврђена мјеста и бројне друге грађевине које свједоче о материјалној култури Царства. У Риму се сливало велико богатство стечено у ратовима, прилив је стизао из провинција; повећавао се број робова, друштвени развој, одласком у ратове смањивао се број сељаштва, повећавала се замљишна аристократија, а појављивао се и слој подузетника у новцу и другим врстама капитала. Трајале су борбе између старе и нове аристократије, пропадало је сељаштво и бројне кризе су потресале Рим и провинције који су се заснивали првенствено на војној моћи.[548] Римске границе су биле угрожене од других освајачких народа и земаља.

Раноримске и предхришћанске религиозне предоџбе и култови потичу из грчке и етрурске митологије и религије. Римски пантеон састојао се од стотине божанстава, а било је дозвољено и

548 Едуард Кале: Повијест цивилизације, Школска књига, Загреб, 1982, стр. 35.

побијеђеним народима да задрже своју вјеру. Многи римски богови подсјећају на грчке, као што су: Јупитер, Марс, Венера, Јунона, Минерва, Меркур, Веста, Нептун и други.

Огњиште и олтар су код старих Римљана били мјесто на којем се окупљала породица да би се клањало кућним боговима. Изграђиван је ларер који је представљао једну врсту капелице у којој су се налазили мали кипови од воска, лари (духови који чувају огњиште и кућу) и пенати (божанства намирница). Глава породице, односно отац, обично пред олтар ставља вино, медењаке, цвијеће, чиме, умилостивљује и храни духове и божанства. Понекад им у пламен на огњишту баца дио оброка и на тај начин се такође клања боговима и даје им дио оброка.

У случају када су заразе, земљотрес, рат или неко друго зло пријетили Риму, свештеници су посезали за књигама и савјетовали да становништво приноси жртве или изгради храм.

И Римљани су слично Грцима вребали и најмањи знак богова. Као повољне или злослутне знакове тумачили су лет птица, изглед утробе жртвованих животиња, учесталу појаву глодара, јаук у ноћи, снове, учесталост муње за вријеме олује и многе друге појаве. За вријеме заузимања Јудеје у области Палестине, долази до појаве једне нове религије која ће се проширити на огромним просторима-хришћанства. Неки Римљани прихватају ову вјеру, али је много оних који је прогоне и то ће трајати док цареви не прихвате нову религију. Хришћани су одбијали да се поклоне градским боговима па су се Римљани плашили њиховог гњева. Римљани су се свом силином обрушили на хришћане и нападали их и оптуживали да кују завјеру против цара и желе да га уклоне са престола. За вријеме владавине Нерона хришћани су били присиљавани да напусте своју религију. Уколико су се том противили и одбијали да напусте ново вјерско убјеђење, били су прогањани, живи спаљивани и бацани дивљим звијерима да их растргају. Хришћани су били приморани да се тајно окупљају и моле на осамљеним мјестима и ноћу.

Хришћански мученици су исказивали несебичну храброст и ревност у вјери и молитви. Нису се плашили прогона, спаљивања и смрти. Мирно и достојанствено, уз чврсту оданост хришћанским идеалима и молитви, напуштали су свијет и пасивним отпором пркосили и остављали снажан утисак на Римљане, пагане и

прогонитеље. Све више су Христова наука и порука; морално-етички ставови и увјерења, однос према животу и смрти, Богу, ближњим и непријатељима плијенили Римљане и они се приклањају хришћанству.

Напокон је цар Константин 313. године наше ере дозволио хришћанима да исповиједају и упражњавају своју вјеру и том одлуком хришћанство је почело да се снажно шири и постепено постаје једна од најутицајнијих религија на свијету. По легнди Константин је пре одсудну битку сањао како се Христов крст диже на небо, кренуо је одлучно са војском и извојевао побједу. Након битке промијенио је вјеру и легализовао хришћанство. За побједу хришћанског култа у Римском царству најзначајније је стварање Христове цркве, а за то је заслужан апостол Павле из Тарса.

Као што је познато, хришћанство је монотеистичка религија и учи о земљи и небесима, овоземаљском и загробном животу, Оцу, Сину и Духу Светоме, општој љубави, даје начела којих се вјерници морају придржавати и о чему зависи њихов "живот на оном свијету" - о рају, паклу и чистилишту. Хришћанство има обреде који су и свете дужности вјерника: крштење, миропомазање, исповијест, причешће, брак, свештенство, освећење јелеја (уља).

О вјеровању Римљана значајно је запазити: "Кад се Рим почиње ширити, долази до промјене у вјеровањима. Већ почетком 3. ст. прије н.е. почиње се у Риму ширити култ Фортуне (среће) с идејом да случај влада свиме и култ Судбине, те велико занимање за астрологију и врачање. Државна вјера остала је дакако вјера у римски пантеон (уз култ бога-цара који ће касније бити уведен) и остат ће све до Константинова признања кршћанства. Али државни култ све више постаје знаком патриотизма и лојалности и не задовољава милијуне. Почиње занимање за вјере које проповиједају живот на оном свијету, за свијет бољи од овога, и за мистичне култове; па већ у 3. стољећу почињу у Риму продирати многи култови с Истока - култови који проповиједају да појединац може постићи спасење уједињењем с душом спаситеља, а постиже се то увођењем (иницијацијом), очишћењем, и другим обрдима и начинима. Тако у Рим продиру култови - Бакха (Дионизија), Цибеле, Изиде, Митре и кршћански култ,"[549] Рим је већ у 2. вијеку

[549] Исто, стр. 92.

постао највећи град Запада и посједовао је велико богатство. Цареви су жељели да овај град буде одраз њихове моћи па су градили форуме, храмове, славолуке, високе зграде, поплочане улице и амфитеатре и у другим дијеловима Царства, гради се по угледу на Рим. Улице града су прометне и њима се тискају пјешаци, трговци, странци и робови с намирницама. Ноћу су се Римљани затварали у своје куће јер није постојала улична расвјета. Богате Римљане који се ноћу враћају са неке гозбе или забаве пратили су робови са бакљама, што се чинило да би се освијетлио пут и пружила безбједност и заштита у случају напада из мрака. Имућни слојеви римског становништва проводили су живот између државне службе, јавних обавеза и приватног живота, али се нису занемаривали ни тренуци задовољства, забаве и разоноде. У пријеподневним чсовима богати Римљанин је у кућу примао сиромашне грађане и они су међусобно дијелили корпу с намирницама. Постајала је нада да ће се ова великодушност наградити приликом избора за политичке функције. Послије рјешвања послова који се тичу посједа и добра, Римљанин је одлазио у Форум или Сенат да би обављао своје дужности магистрата. Карактеристично је да се његов радни дан завршавао у подне. Слиједио је лагани ручак, одлазак у јавно купатило, терме и физичке активности. Након тога Римљанин је одлазио у просторију с топлом паром и чистио је. Потом је долаузило купање у хладној води, масажа роба, брисање и посипање мирисима.[550]

Богати Римљани су знали да уживају. Вечера је представљала гозбу којом се завшавао дан. Гости су обично лежали на креветима око ниског сточића, јели су и пили. Гозба је, уз приче и забаву, веселье и шалу трајала до касно у ноћ. Понекад су се гозбе и весела дружења завршавали у саму зору, чиме се давало до знања да је живот пролазан и да је хедонизам био значајан у животу имућних Римљана.

Образовање у Риму је зависило од богатсва породице и могло је бити уже или шире. Међутим, постојао је специфичан обичај који је долазио до пуног изражаја у римским условима живота. Закон је дозвољавао да родитељ може да напусти дијете по рођењу ако је оно хендикепирано или не даје гаранцију да ће бити здраво

550 Цивилизације древних народа, Исто, стр. 57.

и напредно. Током породичне свечаности отац признаје дијете тако што га ставља на руке. Ако отац одбије да призна дијете због физичких оштећења и осталих деформиетета, оно је препуштено неизвјесној судбини. Одбачено дијете прихватају други који могу од њега начинити роба или га вољети као своје сопствено.

Римљани су гајили култ ратника па су храброст и физичка снага били у првом плану, отуда потичу овако строга обичајна и морална правила. Такође и онај који се бави државном службом треба да буде узор грађанима у физичком и интелектуалном погледу. Дијете је код Римљана добијало име по неком од предака, а надимак је наглашавао неку црту његове личности.

Основном школом у вријеме Царства била су обухваћена дјеца свих грађана, чак су и сиромашни имали право да иду у школу. Дјеца богатих између 12 и 18 година су похађала средњу школу у којој су се изучавали грчки језик, реторика, умјетност лијепог изражавања и остали наставни садржаји. Дјевојке су васпитане и образоване да буду добре домаћице, да се лијепо понашају и припремају за улогу будуће мајке.

Робови у Риму су најчешће били ратни заробљеници, криминалци, напуштена дјеца и остали слојеви понижених и одбачених у друштву. Оно што је карактеристично за римске робове је могућност да су могли радити као љекари, гладијатори, пастири, занатлије или доспијевали чак до положаја високих царских чиновника и били лишени грађанских и законских права.

Постојао је цивилизованији третман робова у Риму у односу на Грчку. Робови су сматрани стварима, а знало се, у неким случајевима, међу породицама развијати пријатељство које је повезивало господаре и робове. Најсуровије услове живота имали су робови који су радили у рудницима, али су њихови господари могли бити кажњени уколико су лоше поступали према њима или нису испуњавали минималне услове за рад.

Многобројне су масе робова које су крстариле у старом Риму. Од њих су се регрутовали: слуге, учитељи дјеце, баштовани, кувари и остали радници на одговорним пословима. Господари су хранили, облачили, обували робове и обезбјеђивали им кров над главом. Могли су да их лакше и теже кажњавају за прекршаје, недолична понашања и разне злоупотребе па чак да их се потпуно ријеше на подесан начин.

Господари су знали да у знак захвалности ослободе робове прије него што купе нове. Ослобођени људи су понекад постајали богати трговци или су обављали остале значајне послове у друштву. Важно је напоменути да су, без обзира на судибну, ослобођени робови остали вјерни и захвални својим ранијим господарима. У историји Рима најпознатији ослобођени роб био је Нарцис који је обављао дужност секретара код цара Клаудија. И поред нешто повољнијих услова него у Грчкој, робови су изузетно тешко живјели, сурово експлоатисани, радили су најтеже послове и могли да буду лишени живота у сваком тренутку, а били без права и заштите.

Године 73. наше ере робови су организовали устанак под вођством гладијатора Спартака и током двије године пружали отпор римској војсци. Побуна је у крви угушена. Робови су сурово и свирепо поубијани и тиме су биле покопане наде да се укине или поправи изузетно тежак ропски положај у Риму. Римљани су били познати као умјешни организатори игара у арени. Велики римски цареви су трошили позамашне суме блага за игре и забаву у арени, понекад читаво богатство да би задовољили народ и држали га у

покорности, а себи омиљено уживање и забаву. Арена је била прилагођена за борбу и жртве и налазаила се у оквиру амфитеатра као овална грађевина под ведрим небом. Међусобно су се у арени убијали лавови, бикови, коњи, медвједи или слонови или су гладијатори мачем убијали разјарене звијери, а понекад су их оне растргивале. Руља у арени је уживала у покољу и крви, жртвама које су падале и осталим стравичним призорима борбе.

Највише узбуђења изазивала је борба људи. У арени су ударци, ране и жестоки окршаји узбуђивали гледаоце да подстичу гладијаторе на борбу и крвоприлиће. Публика је просто урлала при изливу осјећања, при бодрењу својих љубимаца у арени и осуди њихових противника. Понекад је рањени и изнурени борац тражио милост и заштиту. Тада је на сцену ступао цар и обраћао се гледаоцима који су покретом прста одлучивали о "животу" или "смрти". Неки гладијатори су постајали славни и цијењени, бројним побједама успјели су да обезбиједе слободиу и поштовање. У Риму су биле популарне трке двоколица и полагале су се опкладе на један од четири тима који се тркају. Онај чији такмичар стигне први је ликовао од драгости и сматрао то као повољан предзнак за послове и дјелатност којом се бави. У Риму су биле организоване позоришне представе, често са огавним и натуралистичким сценама, а због бројног и непросвјећеног гледалишта радња драме је компонована и извођена на једноставан начин, а главне актере у драми карактерише: "Глумце и глумице препознавлаи су по њиховим костимима: бијел за старца, црвен за богатог, а жут за проститутку. Углед глумаца је био толико низак да су их заправо поистовјећивали с проституткама. Балет и пантонима били су врло популарни. Римљани су уживали гледати мим (врста шаљиве игре) за коју су тврдили да је 'стварни живот'. У њему су глумице скидале одјећу, приказиван је сполни однос, мучени су злочинци а понекад и разапињани на криж".[551]

Иначе, у Риму су се одвијале и многе неморалне радње: борба за власт, подвале, убиства и издаје. До положаја се често стизало интригама, обманама и лажима. Сујета, завист, клевета, љубомора, мржња и освета су долазиле до пуног изражаја. Ривалство, демагогија, тјелесна задовољства, уживање у туђим мука-

551 Edvin Jamauchi: Свијет првих кршћана, Духовна стварност, Загреб, 1985, стр. 118.

ма приликом борбе у арени, строга кажњавања, завјере, окрутна поступања према робовима и припадницима нижег сталежа били су честа појава. У рату се цијенила храброст, затим послушност и оданост старјешинама. Ратови, пљачке, сурова кажњавања, претварање поражених, слободних људи у робове су дио римске свакодневнице. Римљани су спретни градитељи и њихови инжињери показују велико умијеће у изградњи водовода, мостова, канализација, поплочаних путева и осталих грађевина. У архиктектури су користили сводове, лукове и куполе и на тај начин уљепшавали храмове и чинили их пространим. Колосеум је био ремек-дјело умијећа римских инжињера и градитеља. Овај амфитеатар могао је да прими 5 000 гледалаца, а његова градња је започета 72. године наше ере и завршила се за 10 година. Овај колосални споменик културе саграђен је по наређењу цара Веспазијана и системом пумпи било је омогућуено да се арена претвори у вјештачко језеро када су се на програму налазиле поморске битке.

Римљани су непрестано освајали туђе територије. На њих у архитектури, умјетности и филозофији велики утицај врше други народи, посебно Грци. Стране сусједе они називају "варварима". Развили су трговачке везе с многим народима. Највише увозе кожу и крзна, слоновачу, злато, дивље звијери, свилу, свјеже месо, зачине, мирисе и драго камење и то чине бродовима и караванским путевима. Извозе маслиново уље, вино и керамику. Већ смо раније напоменули да су у умјетности, књижевности и филозофији Римљани опонашали Грке и то нарочито из хеленистичког раздобља. Дали су видан допринос проучавању природног права, правде, морално-етичких и сродних феномена, те бројних практичних умијећа у владању државом и изградњи система управе и владавине мултиетничким просторима. Стоичка, епикурејска и остале школе постигле су велике домете на римском тлу (задовољство, блаженство, срећа, спокојство, духовно и тјелесно уживање, пријатељство, гњев, љубав, мржња, политика, афекти, разумско одлучивањем, мудрост, слобода, угода, етичко поступање, хармнонија и сл.).

Иако је римска књижевност под утицајем грчке многа њена дјела су, као и грчка, темељ европске књижевности. Први римски пјесници су писали на латинском језику и били су Грци или Италци (Андроник, Невије и Ениje) и стварали су под грчким

утицајем. Од прозних писаца се истиче М.П. Катон, а чувени је био комедиограф Плаут. Први вијек п.н.е. представља најплодније раздобље римске књижевности и тада се јављају Лукреције Кар, Цицерон, Варон, Г. Ј. Цезар, Салустије, Т. Ливије, те представници 'нових пјесника' у које спадају: Гај В. Катул, Вергилије, Овидије и Хорације. Видно мјесто у књижевности су заузимали и римски сатиричари Луцилије, Петроније, Марко Аурелије и Јувенал. Књижевну вриједност посједују и дјела иторичара Тацита, биографа Плутарха и Светонија, потом филозофа Сенеке.

У III вијеку наше ере варвари хрле на римску територију и угрожавају провинције и сам Рим. Разбојници и гусари у све бројнијим налетима угрожавају Римско царство. Цар Диоклецијан успоставља привремен ред око 300. године када реформише државу и територију дијели на Источно и Западно римско царство. Рим полако губи некадашњу моћ, а цар Константин оснива Константинопоље (Цариград) и одређује га за нову престолницу 330. године. Хуни и други народи из Азије све више угрожавају западно римско царство, што чине Визиготи и Германи у Европи. Западно римско царство пада 476. године под налетом Германа, а Источно је још дуго живјело.

XXVIII. СРЕДЊОВЈЕКОВНА И РЕНЕСАНСНА ЕТИКА, НАУЧНА И КУЛТУРНА ЗБИВАЊА

"У оквиру заштитничког оклопа догми кретала се сколастичка филозофија на уском путу од вјере до разума и назад, у споменутом кружењу од некритичких претпоставки до унапријед одређених закључака".

(В. Дјурант)

"Ренесанса је поново открила свијет и човјека".

(Б. Калин)

1. Опште карактеристике средњег вијека и ренесансе

Средњи вијек је епоха феудалног друштвеног поретка у којем се људско друштво дијели на феудалце и кметове и траје од пада Западног Римског Царства 476. године до средине или најдаље до краја XV вијека, као гранични датуми краја овог историјског раздобља узимају се пад Цариграда 1453, откриће Америке 1492. године и Гутембергове штампарије 1455. године. Руски историчари сматрају да средњи вијек траје од пропасти Западног Римског Царства до енглеске буржоаске револуције средином 17. вијека, којом почиње радикално рушење феудализма у Европи као друштвеног система и политичког система управе.

Негдје пред крај постојања Римског Царства, тачније у 5. и 6. вијеку н.е. Западна Европа је обухватала дио средоземног свијета који је укључивао обале сјеверне Африке, Египат, Сирију и Малу Азију и простирао се до ушћа Дунава и до Кавказа. Два најважнија политичка средишта на том великом простору били су Рим и Цариград. Најснажнији замах економског живота одвијао се у сјеверној Африци, источном Средоземљу и на обалама Босфора. Западне провинције, без обзира на неке изузетке, нису биле значајније развијене и налазиле су се на периферији. Галија је

заостајала за Грчком, а Шпанија је са тешким напором успијевала да се мјери са Сиријом. Све до краја 13. вијека у средоземном свијету одвијале су се драстичне промјене. Специфичан је био положај Италије која је, поред свега, била дио Западне Европе и одржавала континуиране везе са античким Римом и средоземним цивилизацијама. Трговина која се одвијала на Средоземљу имала је изузетан значај за европску привреду. У земљама које су се налазиле сјеверно од Алпа долази до снажног економског развоја па се најбитније одлике западне цивилизације не везују за Италију него за Њемачку, Енглеску, Низоземску и првенствено за Француску. И тако је Западна Европа добила свој основни облик у данашњем смислу.

Европа са новим обиљежјима није се обликовала у одређеном тренутку, нити је она подразумијевала јединствене околности већ значајне хетерогености и специфичне карактеритике. Наиме, средоземни свијет се битно разликовао од оног на периферији и био је разбијен сеобама германских племена преко Рајне и Дунава у западне провинције Царства у V и VI вијеку, потом арабљанским освајањем источних и јужних обала Средоземног мора у 7. вијеку. Византија је доминирала на источном Средоземљу, а на Западу је царска власт била замијењена извјесним бројем племенских краљевстава која су представљала својеврсну мјешавину римске и германске цивилизације. На источном дијелу Царства говорио се грчки језик, док је на Западу био латински са интелектуалним насљеђем римског свијета.

Велики покрети народа, разна помјерања појединих центара створили су основе за политичку географију Западне Европе, али се друштвени развој остваривао постепено. Долазило је до упорне колонизације раскрчене земље у некадашњим царским провинцијама, потом у Њемачкој и средњој Европи. Одвијао се процес стварања руралних насеља у виду села и заселака по обрасцу који је настао око 1300. године, премда је јасно да су савремена села, у ствари, средњовјековна села. Трговина и развој општег благостања прелазе на сјевер па привредни и трговачки центри ничу у Рајнској области, на Балтику и у другим дијеловима сјеверне и средње Европе. Појављују се нови производи, интензивира економски и друштвени развој па долази до стварања држава које су доми-

нирале историјом западне Европе: Њемачке, Француске, Енглеске, шпанске монархије и балтичких краљевстава.

Увећавало се богатство у земљама западне Европе, што је доводило до економске експанзије, пораста администрације и увећане агресивности која се исказивала у надметању и ратовању ових држава. Њемачки краљеви и војводе који су боравили у центрима који су се налазили у Рајнској области ширили су се на исток преко Лабе до Одре. Пустоловни Викинзи на сјеверу имали су бродове и њима пловили на запад до Исланда, Гренланда и стизали чак до Америке. Упркос свему што се дешавало, највише је плијенио југ Европе: "Међутим, експанзија је највише уперена ка југу, ка сјају старог света Средоземља. Ту су људске очи био управљене на Рим као на средиште хришћанства. Ту је, штавише, била могућа велика корист од трговине луксузном робом са Истока као и од богатства Венеције, Милана и других градова северне Италије. Немачки краљеви, као цареви Свете Римске Империје, водили су мноштво похода ради контроле над Италијом. Нормандски пустолови основали су добро организовано, богато и агресивно краљевство на југу Италије и на Сицилији. Људи свих крајева западне Европе долазили су у Средоземље да посете света места и да се боре у крсташким походима.

Било је то доба првих великих експанзија изван Европе. Током 100 година после путовања Викинга Лејва Ериксона у Америку, франачки и норманси витезови учврстили су своју власт у Антиохији, у делу Сирије и Палестине. Међутим, нису сва ова настојања донела трајне успехе. Нарочито крсташке државе нису биле дугог века, али је управо у походима који су их створили Европа развијала свест о сопственом идентитету".[552] Неопходно је истаћи да се током 15., а поготово 16. вијека у феудалном поретку, нагло развијају капиталистичка привреда и капиталистички друштвени односи: појава мануфактуре, откриће нових земаља и путева, стварање првих колонијалних империја; хуманизам и ренесанса, реформација.

У западној Европи су постављени темељи нашег днашњег живљења, што је од великог значаја за развој европске цивилизације и културе. Феудално доба у Европи се завршило појавом

[552] Средњи век и ренесанса, Народна књига. Вук Караџић, Београд, 1984, стр. 10.

различитих језика, успостављањем националне и политичке границе, организацијом управе и администрације, постављањем основе до данас непромјењиве црквене организације и стварањем оквира за законодавство у многим земљама.

Феудално друштво је било хијерархијски организовано и одређивало је посебне функције одређеним друштвеним слојевима. Организацију друштва у феудалној епохи сачињавали су: свештеници, племићи и витези, сељаци, односно кметови. Повлашћени слојеви у феудалном друштву могли су да се дигну у одбрану својих права повезаних са њиховим положајем и функцијама које су обављале, док је сељак ријетко имао могућности да то чини отворено или с успјехом. Црква је била укључена у феудални поредак и један је од његових главних ослонаца. Власт и управа одликују се у почетку партикуларизмом, али временом долази до јаке феудалне централистичке државе. Супротности између владара и вазала су јако изражена. У доба процвата развијеног феудализма од 10. до 15. вијека развијају се и јачају градови као самосталне општине занатлија и трговаца. Успон робноновчане привреде и развој производних снага карактеришу развијени феудализам, као и војни вид његовог организовања.

Религија прожима све области живота средњовјековног човјека: "У свакој земљи западне Европе током средњег века вера кују је проповедала црква играла је огромну улогу у животу свих друштвених слојева. Недељом и о празницима људи су се окупљали на богослужење које је увек било на латинској језику, неразумљивом за обични народ. Међутим, вера је у цркви пропагирана и на свима доступан визуелан начин, представама са витража фресака, статуа, слика, распећа изнад олтара и са куполе на којој је обично приказиван Страшни суд. Велики део верског живота људи у средњем веку заснивао се на такозваним светим тајнама којих је већ до XIV века било седам: крштење, посвећење (кризма), причешће, покора, последње миропомазање, божје заповести и брак. Од највећег значаја за верски живот били су причешће и божја служба. При свакој свечаној миси жртва Христова на крсту поново је приказивана, а његово тело и крв поново су приношени Богу због људских греха".[553] Ходочашће је заузимало

[553] Исто, стр. 10.

значајно мјесто у средњевјековном религиозном животу хришћана. Они су на ходочашћа одлазили у Јерусалим да посјете свето мјесто, а Рим је такође био светилиште. Најчешће се врши поклањање моштима светаца на многим мјестима у раздобљу средњег вијека. У најпознатија средишта ходочашћа у Европи спадају Сантијаго де Кампостела, катедрале у Келну, Кентерберију и Вестминстеру. Изграђене су бројне цркве и готово свака је имала неке значајне реликвије па су и најсиромашнији људи једном у животу могли да иду на ходочашће. У току 11. и 12. вијека широм Европе никла су нова црквена здања романског стила у архитектури, а такође је био присутан и готски стил. Постигнута је вјештина градње и обраде камена какву су посједовали древни Римљани. У каснијем периоду средњег вијека заокругљени лукови код цркава су комбиновани са богато украшеним стубовима, каптолима и статуама.

Научна и филозофска мисао, потом умјетност и култура са појавом хришћана највише су се развијале у источним дијеловима Царства. Манастири и цркве у старом Римском Царству, односно Византији су грађени у византијском стилу.

У средњем вијеку се развијала књижевност која је обухватала житије, апокрифе, приповијетке, басне и легенде, романе и химне, затим многе лирске пјесме обредног карактера. Сва књижевна остварења прожета су религиозним садржајима и највише су говорила о животу светаца, мученика и испосника, о борби против јереси и богохуљења, човјековој љубави према Богу, откровењу, изгону из раја, побожности и гријеховима, те побједи над сатаном и силама мрака и зла. Библија је била неисцрпни извор тема за књижевно стварање у религоозном духу и настојање да се човјек приближи Богу и ужива у његовој љубави, милости и заштити. Многа дјела византијске књижевности престављају велике домете на умјетничком плану и по избору тема из далеке прошлости и актуелне стварности.

Ријеч ренесанса је француског поријекла и означава препород, обнову и процват. Ренесанса је историјска епоха од средине 14. до почетка 16. вијека, првенствено везана за Италију, у којој долази до значајне обнове науке, филозофије и умјетности према античким узорима. Име овој епоси је дато у увјерењу да она обиљежава препород европске умјетности на основама античке грчке

културе. Карактер и појава ренесансе далеко су сложенији и вишезначајнији. Она се јавља у специфичним условима друштвеног живота, чија су главна обиљежја развитак градова, заната и трговине, затим преовлађивање лаицизма, буђење науке, рационалистички и критички поглед на свијет и живот. Све је то утицало да се јаве нова схватања умјетности: посвећивање велике пажње природи, отварање другачије перспективе и кориштења простора у сликарству, рад по живим моделима, проучавање анатомије човјека и његових пропорција и напуштање многих догми и заблуда из ранијег периода. Поимање умјетности у ренесансном смислу значило је кретање истим путем којим су ишли стари Грци и Римљани. Преузимано је од њих богато наслеђе из архитектуре, грађевинарства, сликарства, вајарства, књижевности и митологије. Велики покрет ренесансном духу у научном схватању дали су Ђордано Бруно, Коперник и Галилеј.

По времену и доприносу европској и свјетској умјетности највећи домет дала је Италија. У њој је било организовано неколико локалних школа, а најпознатије су фирентинска, сијенска, венецијалска, амбријска и друге. Чувене владарске куће, као што су Медичи д' Есте, Сфорца, Гонзага и бројне остале су се надметале у градњи велелијепих грађевина и њиховим украшавањем сликама и скулптурама.

Ренесанса оснажује духовну револуцију са овим карактеристикама: "Ренесанса представља такву једну дуготрајну револуцију, револуцију, која је започела давно прије, него што је јасно исписала своје пароле, али кад их је исписала, оне су представљале рушилачку антитезу свему, што је дотада стајало као несумњива истина и као необориви идеал. Она се развијала у континуираном борбеном ставу према свему дотадашњем. И баш та стваралачка борбеност даје и дуготрајном развојном процесу карактер револуције. Ренесанса је свакако једно од најзначајнијих таквих стваралачких раздобља, које остварује једну нову филозофску слику свијета и човјека, слику која се изграђује у супротности са старом теолошком сликом, коју негирајући хоће да замијени".[554]

[554] Бранко Бошњак: Филозовија ренесансе, Накладни завод Матице хрватске, Загреб, 1983, стр. 11.

Гријех би био у сваком времену да се забораве непобједиви људи, који ни онда када су им спаљивали књиге, дизали на њих сјекиру и мач и припремали им ломачу, нису се уплашили ни устукли да открију чињенице, идеје и истине усмјерене на добробит човјечанства, подвлачи Елие Ф. И. У доба ренесансе били су потребни неустрашиви људи наоружани знањем и прометејским духом који су били спремни да мијењају постојеће стање и стварају нови свијет ослобођен од стега и заблуда средњег вијека.

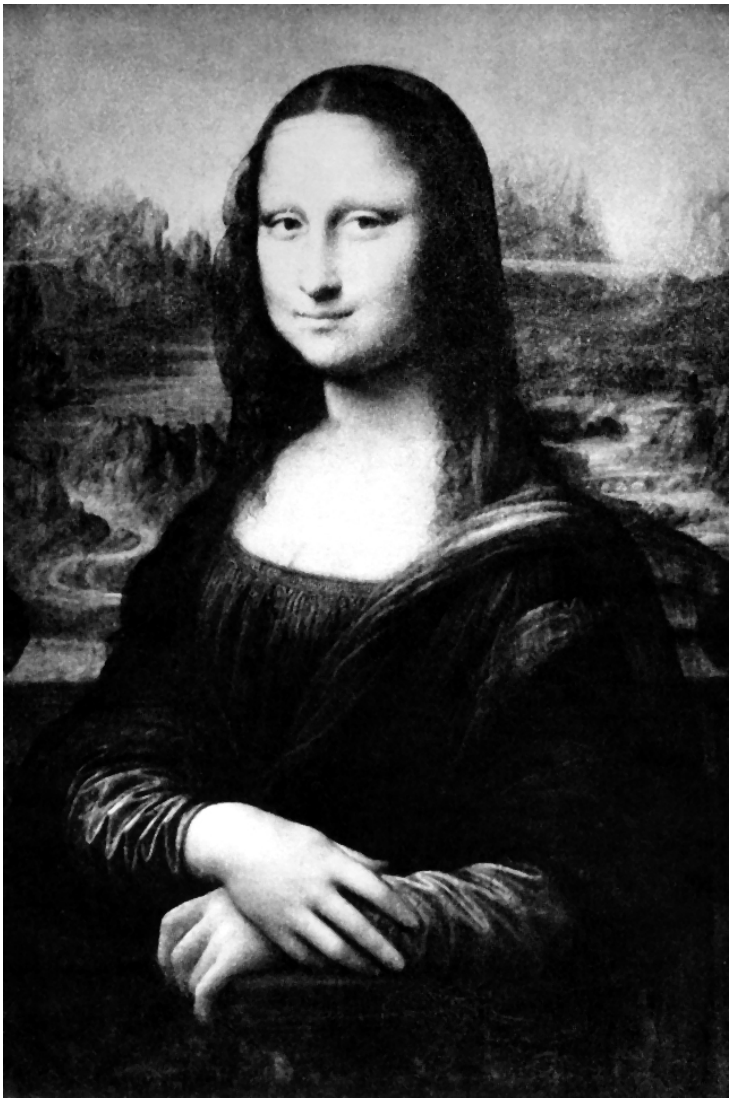

У 15. вијеку је дошло до великих промјена у архитектури и повратка античкој естетици једноставних облика и Брунелески у Фиренци гради куле, капелу Паци и базилику Сан Лоренцо. Микелоци је подигао палату Медичи и цркву Светог Марка, а Бенедето да Мајано палату Строци. Круг ренесансних грађевина у 16. вијеку се шири и на остале дијелове Италије. Браманте и Микеланђело изграђују величанствену катедралу Светог Петра у Риму. Ничу катедрале и остале грађевине у Милану, Виђенци, Венецији, Напуљу и другим мјестима.

Вајарство у ренесансној Италији има посебно мјесто. Васкрсава портрет у бронзи, споменици по трговима, наге фигуре и статуе и води се велика брига о анатомији људског тијела, те пропорцијама и естетској хармонији.

Теме из сликарства односе се на црквене списе, легенде и митове, затим о догађајима о људима из свакидашњег живота. По својој отмености, рафинираности, срећености и уравнотежености мисли и осјећања предњачи Фиренца у XV вијеку. У њој су стварали Мазачо Фра Анђелико, Полајуоло, Липи, Гирландајо, Ботичели и Леонардо да Винчи, а овој плејади стваралаца у 16. вијеку се придружује Рафаел. У другим градовима Италије стварају многи други сликари и вајари. Рафаел и Микеланђело су се обрели у Риму почетком 16. вијека, гдје су стварали своја чувена дјела. Сликарство Венеције долази у први план постепено у 16. вијеку. Оно је чулно и изразито колористичко, а које све до 18. вијека остаје вјерно оптимистичком тумачењу живота. Такву орјентацију у венецијанско сликарство унио је Ђорђоне, прихватили су је, развили и проширили Тицијa, Тинторето и Веронезе.

Ренесансна књижевност се одређује као период од половине 15. до полвине 17. вијека и најприје се јавила у Италији, па се одатле проширила по читавој Европи. Временске границе овог раздобља се не поклапају у националним књижевностима. "Италијанске претече ренесансе, писци од највећег значаја за свеколику хуманистичку традицију су Петрарка, Данте, Бокачо, као читав низ теоретичара, устали су у одбрану античке књижевности и митологије супроставивши се моралистичким и теолошким забра-

нама слободног одабира тема, стила и језика".[555] Карактеристично је да се у Италији, поред лирске поезије јављају и ремек-дјела ренесансног епа: Ослобођени Јерусалим Торквата Таса и Бјесни Орландо Лодовика Ариоста: У Француској најзначајнији писац је Рабле, затим пјесник Ронсар. Значајни шпански ренесансни књижевни стваоци били су: Сервантес, Лопе де Вега и Калдерон да ла Барка, а у Енглеској: Шекспир, Сидни и Доун. Познати су дубровачки петраркисти: Ш. Менчетић и Ц. Држић и М. Марулић из Сплита, а најзначајнији хрватски књижевници у ренесансном раздобљу били су: И. Гундулић и М. Држић.

Неоспорна је чињеница да је ренесансна Италија била повезана са осталим дијеловима Европе. Рим је у то вријеме био средиште међународне цркве, а постојали су универзитети у Падови, Болоњи и Салерну који су били чувени по студију права и медицине. Постојали су контакти између свештеника Италије и других земаља па се ренесансна култура ширила изван Италије. Међутим, свака је земља имала своју специфичну културу и усвајала само неке елементе који су долазили из Италије. Слична ситуација је била и у школству, гдје се хуманизам стварао упоредо са схоластичком традицијом.

Први знаци занимања за ново учење појавили су се у Француској педесетих година 15. вијека када су у ову земљу стигла двојица Италијана који су предавали у Паризу. Тада су у штампарији Сорбоне почели да се издају класични хуманистички текстови. Међу познатим француским хуманистима био је Робер Гаген који се залагао да знање и елоквенција буду у служби теологије. Једна од одлика сјеверне ренесансе била је савез између хуманизма и теологије. Нешто у каснијем раздобљу Херемонимос и Јан Ласкарис увели су у Француску проучавање грчког језика.

У Енглеску је хуманизам уведен у дом Хамфрија, војводе од Глостера који је запошљавао италијанске секретаре. Пошто је био одушевљен библиофил, многе књиге пристигле из Италије поклонио је Оксфордском универзитету. Подстицао је младе Енглезе да одлазе у Италију на школовање. Негдје крајем 15. вијека главни поборници хуманизма на енглеском тлу били су Вилијем Гроусин, Џон Колит, Томас Линакер и сер Томас Мор.

---

[555] Мала енциклопедија Просвета 3, По-Ш: Просветта, Београд, 1986, стр.182.

И у Шпанији се осјећао утицај италијанске ренесансе. Овдје је ренесансно учење на научне области од историографије до проучавања Библије примјенио Антонио де Небриха, а исто је наишло на добар пријем у шпанским круговима интелектуалаца и дијела свештенства. Захваљујући ангажовању кардинала Хименес де Сиснерос дошло је до оснивања универзитета у Шпанији и штампања Библије на више језика.

2. Увод у средњовјековну и ренесансну етику

Централни распон времена прекривен је филозофским разматрањима, гдје је у првом плану етика, протеже се од једанаестог до шестнаестог вијека - период од пола миленијума са којим се могу мјерити, по разноликости и живости, само модерни и савремени периоди. Ипак, помало изненађујуће, између краја ренесансе и половине двадесетог вијека фиозофија тих пет стотина година била је увелико заборављена. Заиста, тек у посљедњих двадесетак година тог периода филозофи у енглеском говорном подручју почели су цијенити истински квалитет средњовјековне и ренесансне филозофске мисли и њене важности за континуирани напор да се разумију њена централна питања. Дио потешкоћа у процјењивању филозофије средњег вијека и у мањем обиму ренесансе је у томе да је усађена углавном у непознатом теоретском ријечнику. Ово је повезано са природом сколастицизма, доминантне филозофске традиције, која је била бескомпромисно својеврсна на теоријском и практичном плану.

Даљи проблем за разумијевање и разматрање аргумената и закључака које су представљали аутори овог периода јавља се из много различитих претпоставки о природи универзума и статусу људског рода у њему које смо они и ми склони да правимо. Стога, да би се направило смисла у шемама етичке мисли, које су се развиле у средњовјековном и ренесансном периоду, неопходно је почети и са виђењем историјске и филозофске позадине до јављања сколастицизма крајем једанаестог вијека. Слиједећи овакву орјентацију, дискутоваће се о неким идејама и расправама стогодишњег периода, грубо речено, негдје између средине тринаестог и четрнаестог вијека. Ово је, без сумње, био врхунац средњовјековне мисли, период у којем су засијавана интелектуална сјемена и у којем

су порасле читаве филозофске баште које су пупале и цвјетале. Аутори великих дјела ове ере били су чланови два религијска реда - доминиканаца и фрањеваца, чија је активност одредила много од карактера позног доба у историји западне културе.

Након споменутих раздобља, међутим, слиједио је период релативне неплодности. Значајно је, да ниједан историјски важан филозоф није био рођен у четрнаестом вијеку. Најбољи кандидат за овај статус Џон Виклиф (1320-1384), био је превише теолог и црквењак да би био квалификован. Поткрај вијека, започео је нови раст који је у току периода дао неколико нових врста идеја и трансформација истих. Расправа о овом периоду довешће до испитивања главних елемената у ренесансној етици која се може подијелити на двије традиције: прва, класних сколастика, који су разрадили и синтетизовали производе генија рођених у тринаестом вијеку и друга хуманиста који су се ослањали на класични антиквитет и гледали унапријед према свјетовној политичкој будућности.

У свом дјелу Summa theologiae (Зборник теологије) Тома Аквински заступа становиште да је људски живот предмет три реда: прво, реда властитог разума; друго реда људске владе, било духовне или свјетовне и треће предмет је космичког реда божанске владавине. Тома заступа мишљење да истина не може противрјечити истини и да је ум подређен вјери.

За свијет средњег вијека и етику важно је: "Живот средњовјековног хришћанина је у свим својим односима прожет, па чак и потпуно засићен религиозним предоџбама. Не постоји ни једна ствар или поступак који се непрестано не доводи у однос према Христу и вјери".[556] Ренесанса је означила рођење новог човјека и полет људске мисли, те рушење преживјелих оквира сколастичке традиције.

Велики ренесансни филозоф Хуго Гроцијус залагао се за слободу човјека и природно право које садржи значајну моралну димензију па констатује: "Природно право је заповијест ума, које показује да је неком делу због његове сагласности или несагласности са самом умном природом својствена морална нужност или

[556] Борис Калин: Повијест филозофије с одабраним текстовима, Школска књига, Загреб, 1976, стр. 68.

морална ругоба, због чега је бог као творац природе такво дело било наредио било забранио".[557] За средњевјековну патристику и сколастику карактеристични су фундаментални принципи: теоцентризам, креационизам, провиденцијализам, персонализам и сл.

3. Од очева цркве до сколастике

Најстарији постклассични коријени средњовјековне филозофије леже у патристичком периоду хришћанства, у писањима црквених отаца. Било је уопштено да се у старој цркви однос између учитеља и ученика схвата као однос између оца и сина, исто тако црквени предстојник се ословљавао са називом отац. У раздобљу од неколико вијекова проводила се постепена и све потпунија хеленизација хришћанства. Дошло је до прожимања хришћанског учења елементима античке културе, у првом реду филозофије. Прихватало се и асимилирало само оно што је одговарало хришћанском покрету и његовим погледима на свијет и живот. У дугим временским интервалима трајала је, понајприје одбрана хришћанства од религија пагана, разних секта гностика, затим систематичније изграђивање и коначно разрада и тумачење хришћанске науке, што се назива патристика и ту је заступљено учење црквених отаца, чије мишљење и погледе прихвата црква. Списи које су створили црквени оци настали су између другог до петог вијека и нешто касније од стране религијских учитеља источне и западне цркве.

Црквени оци су битно доприносили развоју вјерског учења и њихов се суд као ауторитативни доказ могао цитирати у спорним питањима. Најпознатији црквени учитељи, односно оци у источној цркви су Атанасије, Василије из Цезареје, Гргур из Ницеје и Јован Златоусти, а у западној Амброзије, Јероним, Аугустин, Гргур Велики и у каснијим временима, између осталих Тома Аквински, Бонавентура, Леон И, Петар Дамиани, Бернард и Хиларије из Поитиерса.[558] Ови теолошки аутори имали су циљ да преведу јудеохришћанске скрипте и традиције уз помоћ идеја извучених из грчке и римске филозофије. Иако сами оци нису били

[557] Енциклопедијски лексикон: Исто, стр. 161.
[558] Религијски лексикон, Моста, Загреб, 1999, стр. 61.

спекулативни мислиоци, у своју теистичку етику унијели су сазнања од значајне важности која се јављају широм средовјековне и ренесансне фиозофије. Међу првим црквеним оцима који се јављају са списима је Климент из Александрије (150-219) који је студирао филозофију у Атини и градио, као и Ориген, мост између филозофије и теологије. Код њега и аутора који слиједе присутна је идеја да упражњавањем природног разума неки од античких филозофа су дошли до закључка који се односе на врсту живота који одговара људским бићима и подудара се са дијеловима хришћанског моралног учења. Ово подударање је касније постало тема у одбрани филозофије и у студијама паганских писаца, коју би сколастици додали оптужби да су њихова истраживања угрожавала вјеру.

Посебно откриће грчке филозофије које је занимало оце било је практично разумијевање (ratio practica) или прави разум (recta ratio на латинском, orthos logos на грчком). И Платон и Аристотел расправљали су о томе да постоји моћ рационалног расуђивања везана за одабир исправног начина поступања. Изванредност у провођењу ове моћи чини интелектуалну врлину практичне мудрости-phronesis (латински prudential), и понашање у складу са њеним ослобођењем је морална врлина. Климент, слично Филону Јудејском "сматра да су Бог грчких филозофа и хришћански Бог једно те исто, алегоријски тумачи библијске списе и доказује да је филозофија само пледоаје за хришћанство. Рђави људи су створени божијим гневом, а добри божијом милошћу".[559] За Климентовог Бога карактеристично је да посједује apatheu (стоичко бестрашће) која треба да постане правило понашања сваког правог хришћанина: да сједи правилно, говори мирно, једе умјерено, уздржава се од дивљег и грчевито смијеха, да поштује друге и слично. За Климента је Исус Назареанин 'живи Бог', 'Бог без охолости', који је 'отјеловљен божанским логосом'.

Генерално би се могло рећи да су се Климент и његови настављачи мало бавили аргументима којима су свестраније подржавали грчке узоре. Интересантна питања прије су била она да неки од закључака о томе како треба живјети су се подударали са религијским учењима извученим из откровења имплицитно, да

[559] Иван Коларић: Филозофија, Учитељски факултет, Ужице, 1998, стр. 111.

алтернативни модел моралног знања може бити на располагању. Поред знања како поступати примивши јавне инструкције, може се десити да неки индивидуал мисли на властити начин према моралној искрености. Ова могућност би олакшала потешкоћу идеје јавног откровења: да они, без властите кривице, који нису директно примили или им је нису пренијели су лишени средства за спасење. Јер, ако би пагани могли расуђивати свој пут до врлине, онда би можда сви људи имали исти унутрашњи ресурс за вођење доброг живота. Ово је заиста постао модел универзалан спасительске милости; односно идеја да је сваком човјеку дато довољно средстава за његово спасење иако наравно он може одабрати да не прати пут који му ова милост прописује. Може се примијетити да је идеја неке унутрашње моћи моралног знања отворена за најмање двије интерпретације: по првој, људи су обдарени могућношћу рационалне мисли и почињући од одређених премиса чије познавање није зависно од откровења, могу доћи до закључка о исправном понашању. По другој интерпретацији, значајна обдареност је способност моралног осјећања по којем човјек може једноставно осјећати шта је исправно и погрешно. Имајући у виду многа значења садржана у рјечнику каснијих теорија, можда би било корисно описати ова виђења као рационалистичка и интуиционистичка.

Сљедећи увођење термина од светог Јеронима (347-420), писци раног и средњег вијека везали су се за унутрашњу моћ разликовања доброг од злог термином синдереза. Јероним ово описује као искру савјести по којој расуђујемо да смо згријешили, али је касније постало уобичајно да се термин савјест користи само за могућност разликовања доброг од лошег на нивоу одређених поступака. Иначе, Јероним је превео старозавјетне књиге с јеврејског, а новозавјетне с грчког на латински језик. Написао је коментаре библијских текстова и низ догматско-полемичких списа за потребе католичке цркве. Заштитник је високих школа и библиотека.[560]

У тринаестом вијеку на примјер, Св. Тома Аквински (1224-1274) даје први принцип мисли о понашању да добро треба чинити и за њим тежити, а зло избјегавати. Тома се образовао у бенедик-

[560] Религијски лексикон, Моста, Загреб, 1999, стр. 136-137.

танском манастиру Monte Casino, потом је ступио у доминикански монашки ред. Образовање је стекао код чувеног учитеља Алберта Великог. Предавао је теологију и Паризу, Келну, Риму и Напуљу. Још за живота постигао високо мјесто у доминиканској хијерархији, а за свеца је службено проглашен 1323. године. Слава и популарност Томе Аквинског нису јењавале много времена послије смрти па је 1567. године добио изузетну почаст да буде именован за петог "црквеног оца" или "црквеног учитеља". Тома је коментарисао скоро сва Аристотелова дјела и извршио синтезу католичанства и аристотелизма. Он је промишљао на догматским основама у односу између вјере и разума, теологије и филозофије. Експлиците тврди да је вјера шира, дубља и по свему значајнија од разума. У вези са психолошким условима моралног у појединој личности Тома резонује: "Психолошке услове моралног у поједином човјеку Тома је, сагласно својој систематској тенденцији, одредио подробније него иједан од његових схоластичких претходника. Он развија не само обимно и до најситнијег детаља израђено учење о врлини и дужности него настоји да широким кориштењем аристотеловских и августиновских идеја добије психолошке основе за ова истраживања. Нарочито је учење о друштвеним способностима код њега веома брижљиво израђено"[561]. Међутим, много више него у метафизичком заснивању етике испољава се овдје дуалистички карактер цијелог система у коме се примјећује колебање између природног и натприродног.

Постоји тенденција по којој се обоје настоји одвојити, али у примјени увијек долази до мијешања. Оно чега се Тома дотиче, међутим, није исправност или неисправност овог или оног поступка, већ поларитет осе на којој лежи понашање и унутарња привлачност једног пола и одбијање другог. Дајући истинитост принципа, његова спознаја неће бити довољна да неког воли кроз живот без специфичније могућности разликовања добрих и лоших поступака, а ово је способност коју Аквински прати у идентификацији са консциденцијом. Даље, имајући у виду ово нарочито рационалистичко виђење морално знања не би требало бити изненађење када се увиди да он свијест посматра као еквиваленте практичном или исправном разуму (recta ratio). У предскола-

[561] Ф. Јодл: Историја етике I, Веселин Маслеша, Сарајево, 1963, стр. 100.

стичком периоду тенденција је била да се заузме интуиционистички став о моралном мишљењу. Важно за ово виђење, чије се верзије могу наћи у писању Св. Јеронима и Светог Августина (354-430), је свијест као унутрашња способност која открива Божији морални закон, пошто је то уписано у човјечијој души. Нешто од ове идеје постоји данас у савременој хришћанској дискусији која говори о свијести као да је она унутрашње ухо ума којим неко слуша Божију ријеч.

По Августиновом мишљењу, бесмислено је питати зашто је Бог створио свијет, али његова воља, будући да је слободна, није произвољна: она се слаже са његовим разумом, мудрошћу и благошћу. У сагласности с њима Бог ствара свијет: "Све ово потиче од Бога, потиче или из њега (ex ipso), или од њега (de ipso).[562] Августин је прије прихватања хришћанства живио као "грешник, паганин и развратник". У хришћанство се преобразио у 33. години живота, а управо је у тим годинама био разапет Исус Назаређанин на Голготи. Напустио је учење манихејске секте у којој је заступљено гледиште да свијетом владају два принципа и то добро и зло и постао ортодоксни хришћанин. Свети Августин (Блажени) је написао сљедећа дјела: De civitate Dei (О Божијој држави), Contra Academicos (Против академичара), Soliloquia (Разговор са самим собома), De immortalitate anime (О бесмертности душе), De libro arbitio (О слободној вољи), Confessiones (Исповијести) и друга. У својим дјелима одступа од хеленских филозофа, али је на њега пресудно са својим Енеадама утицао невоплатоничар Плотин. За Августинова филозофска размишљања карактеристично је :"Наравно, Августин, за разлику од хеленских филозофа, полази од догме да је Бог створио свет из нечега (ex nichilo) и да је његово стварање непрестано (creatio continua.). Према Августину, Бог је створио и време. Али он не претходи времену, јер су његове године невремене. У том смислу не може се рећи да је било једно време кад времена није било. Крајњи циљ историје је, према Августину, остваривање божје државе на земљи, уз водитељску улогу цркве".[563] У Исповиједима Августин доказује да је вјера заправо воља и

[562] Г.Г. Мајоров: Формирање средњовјековне филозофије, Графос, Београд, 1982, стр. 302.
[563] Иван Коларић: Филозофија, Учитељски факултет, Ужице, 1998, стр. 112.

одатле потиче његово чувено начело Credo ut intelligam (Вјерујем да бих разумио), што нас подсјећа на Тертулијана.

Августинови морални ставови нису изложени систематски, али је у њима заступљено хришћанско поимање свијета и човјека: "Општа метафизичка теорија о моралном, која је, дакако, наговијештена само у појединим разбацаним ставовима и коју он нигдје није изложио систематски обрађену, сагласна је код Августина на свим битним дијеловима са Павловом теоријом: вјечни, непромјенљиви закон, који почива на божјем духу, који он час као вољу, час као ум божји означава, узор је и извор земаљског закона, схваћеног у сталној промјени и има копију у унутрашњој склоности људске свијести. Али упркос овом, у бити, идентичном основном схватању, вриједност коју Аугустин полаже на првобитну човјекову природну склоност за морално и његово цијењење тога што је из ове једино у стању да настане, далеко је мање, него што је то био случај код Павла, а нарочито са његовим промијењеним схватањем о човјековој суштини и његовим учењем о радикалном злу. Павловски дуализам човјекове чулне и духове природе Августин је напустио у борби против дуализма манихејаца".[564] Аугустин је својим ставовима о прародитељском гријеху, улози жене, волунтаризму и агапизму дао велики допринос хришћанском учењу. Познат је и далекосежан његов став: "Ако се варам, постојим". Подстицајно је утицао на даљи развој теологије и филозофије, као и на заснивање филозофије и историје и изнио нову концепцију у схватању времена.

У Августиновој моралној теологији виђење савјести повезано је са линијом мишљења која сачињава други велики допринос раније традиције каснијој средњовјековној моралној филозофији. То је идеја моралног очишћења који резултира у одласку душе из свијета. Удаљени коријени ове спознаје леже у Платоновој Држави и у једнако древним мистичким традицијама. Јавља се у писањима Плотина-Плотинија (204-269), али је уведена и патристичка мисао од стране његовог хришћанског колеге студента Оригена (185-255.) Заиста, ово је била широко подржана доктрина коју је унаприједио Свети Григорије од Ниса (335-395), Псеудо-Дионизије Ареопагит (пети вијек) и Иван Скот Ериугена (810-877) и поновно је узета од стране Мирандоле (1463-1494) и оталих ново-

[564] Ф. Јодл: Историја етике I, Веселин Маслеша, Сарајево, 1963, стр. 89.

платоничара у вријеме ренесансног периода. Према Августину, бог обдарује сваког човјека савјешћу чиме он може сазнати морални закон. Међутим, ово знање није довољно за врлину која захтијева да воља исто тако буде окренута према доброме. Како би се постигла ова добронаклона орјентација Бог освјетљава душу откровењем властите доброте и тако доводи врлину, пошто душу задужује љубављу према Божијем савршенству у тежњи да се уједини с њим. Ова психологија милости је мање прозаично изражена код Августина у тврдњи да љубав вуче душу Богу као што тежина вуче тијело ка земљи; наравно пошто је Бог изнад свих ствари вуче је по правцу према горе и стога покрет узрокован милошћу постаје лет душе са свијета. Даље, питање постављено од стране ове теорије моралног знања тиче се природе онога што савјест открива. Раније је речено да савјест открива морални закон, али ова друга спознаја је поново отворена за најмање двије интерпретације, од којих су обје утицале на средњовјековну ренесансну мисао.

Израз закон преводи се на латински изразом ius, ријеч која може значити било ред или пропис, систематску регулисаност или прописану регулацију. Стога, тврдња да је савјест облик знања моралног закона може се тумачити као држање да је она средство распознавања стања ствари и својина које чине моралне чињенице и вриједности, баш као што је наука метод за откривање оних чињеница које конституишу законе физике, на примјер. Алтернативно, тврдња би се могла интерпретирати да је свијест начин упознавања Божијих заповијести, као што би употреба упутстава могла бити начин откривања садржаја закона нације. Писци класичне древности патристичког периода раног и касног средњег вијека често користе израз природни закон (ius naturale) како би се позвали на принципе који се узимају за владање људксим понашањем за разлику од оних који потичу од људске легислатуре или позитивног закона (ius positivum). За модерног читаоца природни закон вјероватно подразумијева идеју објективног моралног реда независног од ума или воље било којег бића. Међутим, треба бити јасно да за оне који су живјели у овим раним периодима то може представљати број различитих идеја. Заједнички елеменат је контраст са људском легислатуром, али иза тога леже разлике. Неки су мислили да се природни закон односи на уређене структуре свијета у које се уклапа свака врста ствари и у односу на коју

исправна шема њеног развоја се може одредити. По овом виђењу идеја да природни закон рађа прописе за људско понашање представља метафорички начин одношења на предуслове људског природног развоја, али нема никаквих импликација да њихова прописност произлази од воље легислатора. У том смислу оне нису заповијести. У складу са другим виђењем, међутим, природни закон је управо сет правила донесених од стране Бога и објављен људском роду преко презентације Декалога Мојсију и путем откровења присутног појединцима преко њиховог провиђења савјести. Прво од ових виђења дјеломично потиче из предсократовског периода грчке филозофије и било је познато ауторима раног средњег вијека у форми стоичке доктрине: да свим процесима влада космички разум (logos) и да закон (nomos) је оно што овај универзални рационални принцип диктира у вези са рационалним сферама активности. Ова идеја обично је комбинована са двије друге које су, узете заједно, давале теолошки прихватљивији став о природном закону као метафизичком реду.

Прва од ових додатних спознаја била је платонска теорија да су индивидуални ентитети и карактеристике инстанце идеалних форми (eide) и бољи су или гори у својој врсти тако што праве девијације од ових савршених парадигми. Друга спознаја извучена из патристичких тумачења првог поглавља генезе, полази од увјерења да је Бог код стварања свијета дао материјални удио плану који је претходно постојао као вјечна идеја (ratio-aeterna) у његовом уму. (Ова спознаја која се понекада наводи као божански егземпларизам несумљиво је била под утицајем претходно поменутог елемента Платонове метафизике и мит о постанку који представљен у дијалогу Тимеју, у којем врховни Бог или стваралац (demiurge) добија атрибут жеље за стварањем свијета који укључује форме). Састављене, ове идеје пружале су виђење природног закона као исправног склопа поступања у складу са рационалним редом поступака.

Битно је запазити да у том виђењу улога Бога у односу на морални закон јесте индиректна. Поступак је добар јер одговара, узевши природу ствари, природи која дугује Божијем дизајну и изради. Међутим, у складу са другим виђењем, горе поменутим, улога Бога је света, директна, јер природни закон је ништа друго до тијело легислације утјеловљено у постојање од стране Бога ради

владања над људским активностима. Овај закон не мора имати никакв везе са дизајном створеног свијета.

У тринаестом вијеку вођена је велика расправа између заступника ова два виђења универзалног моралног закона. Вратићемо се на ово у сљедећем одјељку. За сада, међутим, довољно је истаћи да постоје даље комплексности у структури предсколастичких теорија које су пренесене у претходне периоде, на примјер, како је претходно запажено, неки су држали да урођена могућност одређивања захтијева код понашања настојање откривања праве природе ствари, врло сигурно самог човјека, и разумом долажења до закључка како усавршити ове природе. За остале, практиковањем синдерезе и консијенције заиста оне које се односе на само савршенство, њихово откриће није ствар емпиријске истраге и практичног разума већ једноставно разумијевање прописа датих души од Бога. У славном одјељку свог дјела О тројству, Августин пише да човјек види морална правила написана у књизи свјетла која се зове Истина, из које се копирају све остале истине. За друге опет, форма открића овог је другог стила, али оно што она подразумијева је једноставно неоснована воља Божија изражена у заповијестима за предузимање или уздржавање од поступака, а не вођење дато у складу са законом природе.

Толико о развијању комплексности предсколастичке мисли о извору моралности. Постојала је и лепеза виђења везаних за предмете моралног процјењивања, односно оних карактеристика које су правилно процијењене као исправне или погрешне. Св. Августин је тврдио да се заслуга приписује само оним поступцима који су у складу са Божијим моралним законом и ако се изводи са одговарајућим мотивом, тј. љубављу према Богу и жељом да се неко усаврши тако да му се приближи. Он каже да живјети добро је ништа друго до волјети Бога цијелим срцем, душом и умом. Ово представља фокус на стање агента ума прије него у саму изведбу и уводи могућност да док двоје људи могу изводити поступак истог типа, нпр. његовање болесног, само ће један урадити нешто вриједно хвале пошто је његов мотив била љубав, док је код другог био фараизам, тј. крепосна жеља да се о њему мисли добро.

Други аутори, позивајући се на поређење талената имали су тенденцију да заслугу сматрају одговарајућом за достигнућа или посљедице понашања. Најраспрострањеније виђење моралне

процјене, међутим, сматрало је за неки поступак да би био добар, све везано за њега; његов тип, његов мотив и резултат мора бити добар и ако би само једно од овога било лоше, онда је поступак лош, а агент кажњив. Ова строга доктрина је изгледа имала своје коријене у раду написаном у четвртом или петом вијеку од стране Динизија Ареопагита под насловом: О Божанским именима (De divinis nominibus). Писања овог аутора, под заједничким именом познато као Corpus Dionysiacum имала су велики утицај од шестог вијека па надаље у ренесанси. Заиста, он је био главни канал кроз који су се платоновске и неоплатоновске идеје преносиле из грчког у хришћанске свјетове. Поред тога што је био један од главних извора лета душе теолошке психологије и строге доктрине моралне процјене горе поменуте, он је унаприједио виђење (као и Августин) да је зло ништа друго до оскудица доброг, као што се болест не може сматрати као посебно независно стање, већ тек као одсуство здравља. Ова идеја и доктрина о томе шта је потребно да би поступак био добар биле су прихваћене и разрађене од стране Аквинског у тринаестом вијеку и остале су дио општег корпуса томистичког учења. Запажено поштовање приписано у Corpus-u Dionysiacum-u кроз средњи вијек и ренесансу дијелом је резултат његове вриједности као извора платонске филозофије, али и због погрешног вјеровања везаног за његово ауторство. Писац тврди да је био свједок дугогодишњим збивањима у Новом завјету и користи псеудоним Дионизије Презвитер, од којег је касније идентификован са Атињанином преобраћеним од стране Св. Павла. Међутим, из унутрашњих извора, дуго се уопштено сматрало да су ова писања била сачињена око 500. године.

Прије него наставимо са тумачењем централног периода сколастицизма, добро је дати грубу идеју битних историјских догађаја у склопу претходних вијекова. Та историја је уствари од пада и поновног успостављања Римског Царства као хришћанске институције. У петом вијеку цар Западног римског царства је подлегао германским инвазијама са сјевера и када је Источно римско царство, засновано на Византији, успјело у шестом вијеку да поново успостави хегемонију на Медитерану, опет је нападнуто од Арапа са истока и југа. Поред осталих штета нанијетих инвазијом, била је деструкција римског образовног система који је кроз школе лоциране у главним градовима давао адмистраторе за цара, као што је

био случај са Британијом у овом вијеку. Образовање прилагођено потребама грађанске службе давало је људе широке културе са нечим као што је филозофски модел ума. Након инвазије такви образовни центри били су припојени манастирима смјештеним у изолованим руралним областима. У врло измијењеним околностима циљ ових манастирских школа постао је ограниченији у смислу очувања културе из прошлости.

У 800. години Карло Велики је био крунисан за првог цара светог Рима и у наредном приоду дошло је до нечега што је било као оживљавање империјске идеје и повезало је са тим културну ренесансу. Заиста, једини оригинални западњачки филозоф који је писао између Беотија (475-525) и Ивана Скота (810-877) по имену Ериугена, био је начелник школе основане у двору Карла Ћелавог. Серија ратова, политичких конфликата и расправа између цркве и цара постепено је довело до опоравка хришћанства и побједе папства над царом, обиљежене папом Грегоријем VII и његовом реформом цркве која је почела 1073. и настављена покоравањем владара Хенрија IV папи у Каноси 1077. године.

4. Златно доба сколастике

У току патристичког и раног средњовјековног периода дискусије о моралности биле су чисто теолошког типа. Тицале су се или нормативних питања о томе које врлине треба култивисати, које поступке избјегавати и које циљеве одређивати или са друге стране да успоставе генералну структуру моралности, наводећи, на примјер, њен однос са одређеним порецима или откривеном доктрином. Ни из далека, међутим, није била систематична нити се занимала за оно што је сада окарактерисано као мета-етичка питања; тј. питања о садржају и логичном карактеру моралних концепата. У једанаестом и дванаестом вијеку ово се почело мијењати, како се развио сколастички метод испитивања.

Отац сколастицизма био је Св. Анселмо (1033-1109) из Аосте у Италији и надбискуп у енглеском Кентерберију, кога зато називају Кентерберијски. Он је најбоље познат као зачетник онтолошког доказа о постојању Бога. У шестом вијеку Беотије је полазио од становишта да су неки приједлози, укључујући и неке моралне принципе, интуитивно очигледни. Био је присталица стро-

жијег стила расуђивања од тада уобичајног. У Анселмовим списима ова два фактора заједно су давала логички уређене дискусије које иду од аксиома до имплицитних закључака. Он је примјењивао метод систематског и дискурзивног расуђивања на лепезу теолошких питања и код цитирања ауторитета у форми навода из скрипти патристичких списа, водио је рачуна да то користи као средство долажења до додатних закључака. Писао је да му се чини да показујемо немар након што смо успоставили да у вјери не тежимо разумијевању оног чему вјерујемо. Познат је његов став: "Не настојим спознаји да бих вјеровао него вјерујем да бих спознао. И ово још вјерујем: ако најприје не будем вјеровао, нећу моћи спознати". У својој моралној теорији Анселмо је под утицајем Августинове психологије и усваја гледиште да милост у души усађује диспозицију кретања према добром (affectio iustitiae), укључујући поступак са Божијом вољом. Важност воље наглашена је и код Абелара (1079-1142). Августиновска тенденција ка волунтаризму (из латинског: voluntas, што значи воља), прати се са предметом и критеријем доброте. Што се овог другог тиче стандард је, као што је познато, усклађеност са божанском вољом. У вези са претходним, Абелар инсистира да су сами по себи поступци неутрални. Чак шта више, он полази од премисе да жеље и инклинације исто тако нису добро или лоше као такве. Његово познато дјело Етика носи поднаслов Упознај себе у коме је заступљена основна етичка теза да гријех настаје кад радимо против савјести, а одатле потиче став да није гријех оно што није против савјести.

По Абелару одговарајући објект моралне процјене јесте намјера агента. Порок није ништа друго до значи пристанак на гријех, односно на поступак изведен у знању, о његовом неслагању са Божијом заповијешћу. Како он пише: "Дефект је онда када... инклинирамо ка пристанку на оно што не бисмо требали радити... Тај поступак није ништа друго него презрење Бога и кршење његовог закона". И касније он илуструје како порок лежи не у жељи већ у пристанку. Примјер је човјек којем када види жену порасте похота: његов ум помамљен похотом за тијелом и помућен жељом који још увијек обуздава ову похотљиву похлепу моћу трезвености и тако убире награду због послушности према Божијој заповијести: "Не жуди за женом другога". За Абелара се може рећи а је био "трубадур међу сколастичарима и дијалектичар међу ми-

стичарима". На крају је доживио тешку и тужну судбину због превелике и недопуштене љубави према својој ученици Хелоизи. Домет Абеларових етичких ставова и погеда на свијет и живот антиципирао је вријеме које ће доћи: "Али одважност с којом је Абелар предњачио да би натприродни и религиозни моменат потпуно ишчезао у етичком и природном, једва се поново налази у каснијем развитку; општа тенденција тежи прије да обоје постави једно поред другога и да нађе једну посредничку формулу која оправдава ово двоструко постављење".[565]

Сличности са Абеларом показују каснији мислиоци, међу којима се истичу Роџер Бекон, Вилхелм Оверњански, Тома Аквински и Виљем Окам. Ово виђење које су дијелили Анселмо и Абелар касније је дијелом или цијело прихватио Хенри од Гента (1217-1293), Дунс Скот (1266-1308), Виљем Окам (1290-1350) и у вријеме ренесансе Франциско Суарез (1548-1617) има одређене потенцијално проблематичне импликације. Ако се врлина састоји од исправности намјере и ако се ово анализира опет као слагање са Божијим заповијестима, онда се јавља проблем ако агент не зна шта Бог заповиједа или да ли уопште ишта зповиједа или на крају, да ли уопште има Бога који даје заповијести. Свакако, ако некоме недостаје ово знање, онда тај не може бити грешан ни порочан, пошто у тим околностима он не може свјесно тежити кршењу божанских заповијети. По истом знаку, међутим, неко не може бити испуњен врлинама не знајући чему да дадне пристанак. Ако је врлина неопходна за спас, онда су незналице у неприлици, мада је то можда мања незгода него она са којом ће се суочити они који знају Божији закон и намјеравају да му контрирају. Везано за прву од ових импликација, Абелар је искористио да покаже да они који су (у незнању) прогонили и разапели Христоса нису починили гријех, мишљење које нису дијелили његови савременици, јер је било осуђено 1141. од стране "Council of Sens". У вези с другом импликацијом он пружа неубједљиву верзију приједлога раније дискутованог за оне који постоје изван круга хришћанског откровења да могу имати врлину бар толико колико ускладе своје намјере са садржајем моралног закона.

[565] Ф. Јодл: Историја етике I, Веселин Маслеша, Сарајево, 1963, стр. 98

Други проблем са којим се суочавало виђење Анселма /Абелара јавља се из локације моралног каракатера у агентовој намјери прије него у типу поступка који је починио. Ако неко вјерује да је јавно одредљиво која врста поступка је та коју је сваки од неколико људи починио, али није могуће одредити какву је намјеру сваки имао, онда, ако је намјера мјесто моралног квалитета неко није у позицији да каже да ли су они сви поступали по врлинама, чак и ако тај неко зна да један од њих јесте. За Абелара, овај проблем се превазилази тврдњом да Бог види шта се налази у срцу човјека иако је исто невидљиво за друге. Та могућност, међутим, биће слаба утјеха оним смртницима који можда имају одговорност да процјењују морални карактер, за који често сматрамо да је манифест у јавно видљивим догађањима. Ова друга претпоставка предлаже другачије рјешење: да се порекне да су намјере агента неопходно приватни предмети и да се допусти да су они понекад отворени за процјену. Највећи средњовјековни и сколастички филозоф Св.Тома Аквински је рођен осамдесет година након Абеларове смрти. Само они који су учинили напор да разумију филозофију Аквинског могу исправно цијенити ширину његовог система и моћ његовог ума.

Алберт Велики (1206-1280), понекад његов учтељ и заштитник, рекао је за младога Св. Тому, који, у почетку није показивао знаке велике надарености, а имао је и надимак због своје уздржаности и гојазне фигуре, да ће се он на крају својим гласним викањем док учи прочути у цијелом свијету. На концу по стандарду који ово предлаже нема сумње да је Аквински највећи од сколастика и можда од свих филозофа рођених између Аристотела и Декарта.

Томистички гениј је лежао у могућности да сагледа како се грчка мисао и католичка доктрина могу сјединити у хришћанској филозофији. Док се ова визија тицала етике имала је форму указивања да претходно запажене паралеле између идеје о врлини које потичу из филозофије класичне античке мисли и могу бити развијене тако да дају разумне основе за етику и тако демонстрирају виђење стварне врлине која би могла бити обавезујућа за свако интелигентно људско биће. Широк је распон синтезе етике и моралне филозофије Св. Томе. Он покрива и теоретска и нормативна питања и простире се кроз многе текстове. Петнаест волумена садашњег издања Blackfriars-a Summa Theologiae и многи други независни коментари и виђења баве се етиком и вриједношћу у једној или другој форми. Имајући у виду ширину овог корупуса било би апсурдно учинити нешто друго осим идентификовати суштину теорије.

Нешто од виђења Аквинског већ је показано укључујући чињеницу да се он држао рационалистичког виђења моралног размишљања у вези природног закона и како се открива упражњавањем исправног разума. У аргументовању за ово увелико су му помогли и однедавно присутни на хришћанском западу етички списи Аристотела. Позивајући се на ове он је био у могућности да развије облик консеквенцијалног еудајмонизма, у складу са којим исправни поступак је понашање које тежи да промовише или заиста оствари људско цвјетање. По овом виђењу постоји динстиктивна и есенцијална људска природа и у вези са њом, читав сет вриједности које чине изванредност у виђењу живота. Стога, врлине су оне навике поступања које воде испуњењу агентове рационалне природе.

По Б. Бошњаку Тома Аквински је филозоф с теолошким предрасудама и у разматрању филозофије и њених проблема др-

жао се свог религиозног увјерења. Све изнесено потврђује да говорити о природном закону значи односити се на онај дио општег реда ствари који укључује људску врсту и њен прогрес ка савршенству. Овај закон је утјеловљен у природним људским тенденцијама, као што је наклоност очувања живота, парења и рађања дјеце, сарадња са другима у друштву, итд. Поред овог емпиријског извора моралних вриједности и захтјева постоји закон Божији дат људском роду преко Мојсијевог учења и осталих дијелова божанскога откровења. Међутим, за Аквинског ово није извор алтернатива или додајних заповијести, већ додатни извор оних прописа са којима је неопходна усклађеност за достизање добробити. Оно што хришћанска теологија додаје на основу аристотеловске моралне теорије је прво, натприродна помоћ кроз откровење и милост и друго, натприродна трансформација циља врлине, од стања које је Аристотел поимао као цвјетање, односно срећа (eudaimonia) до благословености (beatitudo) која се састоји од вјечне уније са Богом.

Дајући заслужено мјесто религијској димензији моралности комбинујући је са широко рационалистичком теоријом, Аквински је обиљежио или исцртао стазу између двије групе савремених филозофа: латинских авероиста и фрањевачких волунтариста. Ранији мислиоци, од којих је најзначајнији Сигер од Берабанта (1240-1284), заступао је натуралистичку верзију аристотеловског еудајмонизма. Ови други, по контрасту, изразили су идеју да је божански закон у ствари водич за људски живот и држали су да је то независан извор обавеза укоријењених у Божијој легислативној вољи. Ово оживљавање августиновске мисли почело је за живота Св. Томе у радовима мистичне инклинације Св. Бонавентуре (1217-1274), Рајмонда Лулио (1235-1315) и Мајстера Екарта (1260-1327) који су наглашавали божанско расвјетљавање и окретање воље душе према Богу. Што је филозофски важније јесу писања два велика фрањевска мислиоца тога периода Дунса Скота и Вилијама Окама. Донедавно било је уобичајно сматрати за обојицу, нарочито Окама, да се залажу за верзије теистичког волунтаризма, тј. виђења да је неки поступак добар ако и само ако Бог исти заповједа или одобрава. Међутим, ситуација није једноставна. Скот има много заједничког са теоријом исправног разума Аквинског, али он даје двије посебне улоге вољи. Са једне стране,

објект моралне процјене је увијек поступак воље, а с друге, Бог може да даје моралне прописе са додатним статусом апсолутних обавеза са вољом да се слушају (Opus Oxoniense III).

Окам иде дање према лоцирању извора моралности у божанској вољи аргументујући да пошто је Бог свемоћан, он може да уради све осим што је логично немогуће. Критериј логичне немогућности је контрадикција. Тако, ако изјава није контрадикција, онда је ситуација коју описује барем логично могућа и стога је таква каквом је може дати Бог. Али морална изјава као крађа је допустљива, није контрадикторна, чак и ако је нетачна. У складу са тим ако је Бог свемоћан, онда је за њега могуће да учини да крађа буде допустљива не постижући ово промјеном било које друге логичине чињенице ствари. Један и можда једини начин на који се ово може постићи био би ако би допустљивост, захтјев и забрана, били сачињени једноставно од Божијих ставова. Тако се дешава ако је морални карактер поступка непосредна логична посљедица Божијег допуста, заповијест или забране. У ствари, Окам је био вољан да дозволи толико онога што сматрамо исправним и погрешним, наводећи то да је тако из разлога презентованог у природној теорији закона. Међутим, он је исто тако видио, као и Скот, да таква теорија има неких потешкоћа везано за легалистички карактер неких моралних захтјева и даље држао да вјера у апсолутну свемоћ Бога мора имплицирати да морални ред може бити ограничен ничим другим, до Божијом вољом да тако буде.

У вријеме превласти хришћанства нада је давала утјеху да се истраје и опстаје: "Наочиглед големих супротности, које је са собом водило социјално стање Римског Царства, поглед тих милијуна који су се сматрали искљученим од добара ове земље, чезнутљиво је усмјерен на бољи свијет. И тако се на свим странама појавила дубока, страствена потреба за спасом душе, глад за надземаљским, религиозна тежња којој није било равне (...) Главни интерес човјека премјестио се тиме за дуга стољећа из земаљске сфере у небеску".[566]

[566] Борис Калин: Повијест филозофије с одабраним текстовима, Школска књига, Загреб, 1976, стр. 60.

5. Ренесансни плурализам и пад сколастицизма

Термин "сколастичан" постао је у каснијем периоду, а посебно од ренесансе даље, ознака за бесплодан, формалан, животу туђи поступак, што често иде тек за вјежбањем ума. У духовном животу средњег вијека човјек је био несамосталан, скрушено и преплашено биће које не посједује слободу, нити је имало могућност да нешто значајније учини и своје стање поправи. Није се могао ослонити само на своје индивидуалне и духовне снаге, него се позива и ослања на ауторитете традиције, на цитате из Библије, призната мишљења црквених отаца и црквених концила, а посебно и све више на хришћански преузете и протумачене ставове Аристотела, који је за сколастику важио као неприкосновен ауторитет па се мислећи на њега једноставно говорило и писало филозоф. Превладавала је метода коментарисања и свестране расправе уз навођење аргумената pro et contra неке тезе. Уз сколастику у средњем вијеку била је присутна и мистика која је интуитивним сазнањем водила појединца јединству и љубави с Богом, истичу аутори који су се свестраније бавили раздобљем сколастике и средњовјековне филозофије која обухвата однос вјере и ума и проблем универзалија.

Окам је био посљедњи филозоф златног доба средњовјековног сколастицизма. У вијеку након његове смрти интелектуални и политички свијетови били су трансофрмисани уздизањм науке и падом моћи римске цркве. Још једном, западна Европа је постала предметом политичких и религијских ратовања, али у вези са овим другим извор напада није била, као прије, страна вјера; он је био унутар хришћанске цркве, у скандалозном и оптуженом свештенству и осталим члановима религијског реда. Није изненађујуће уопште то да су вође реформације и они нове природне науке били одлучили да ставе по страни филозофску традицију која је тада постала уско повезана са старим редом.

Кад ово кажемо, покрет развоја Аристотелове етичке теорије није престао. Он се раздвојио на два правца и наставио даље, једно извјесно вријеме. Подјела је одговарала свјетовним и религијским интересима и била је увелико географска али и са одређеном политичком мотивацијом У Италији, група писаца и природних научника лоцирана у и око Падове гледала је на латинске аверoисте од

прије двије стотине година све до самог Аристотела као на изворе свете натуралистичке етичке теорије сагласне са њиховим ширим научним виђењима свијета. Најпознатији у овој, иначе мало познатој групи, био је Пиетро Помпонаци (1462-1525) који, имајући у виду његов филозофски материјализам, скептичку епистемиологију, квазиутилитаристичку етичку теорију, би без сумње прогласио савремено филозофско окружење за прилично конгенијално.

У међувремену, на иберијском полуострву томистичка традиција се одржавала међу групом католичких неосколастика. Много од њиховог збора састојало се од образлагања и коментарисања писања Аквинског и Аристотела, али су исто тако дали допринос традицији покушавајући да је повежу са промијењеним околностима. Доминиканац Франциско де Витториа (1480-1546) на примјер, сматрао је легитимност кориштења насиља у одбрани друштва и стога је унаприједио развој доктрине праведног рата. Исто питање чинило је и дио нормативне етике предложене од језуита Франциска Суареза.

Он је вјероватно био најистакнутији од свих иберијских томиста, иако док је био главни коментатор Аквинског, његове су амбиције отишле далеко иза представљања учења анђеоског доктора. Његова властита синтеза сколастицизма исто је вукла поријекло из метафизичке идеје Окама и то је довело до његовог усвајања виђења у којем воља агента и Божија воља играју велику улогу у одређивању вриједности понашања. Можда највећи историјски значај Суарезовог писања јесте то што је оно било канал кроз који је томистичка морална филозофија ишла Европом према онима који нису били образовани у сколастичкој традицији, укључујући и оне који су као Хуго Гроцијус (1583-1645) били непријатељски расположени, нарочито према религијским удружењима, али који су ипак, често у незнању, развили моралне погледе сличне онима код католичких сколастика. Много ближи по теолошком гледишту Суарезу, али живећи у изолацији од томистичких кругова, био је његов енглески савременик Ричард Хукер (1553-1600) који се позивао на теорију природног закона Аквинског како би развио виђење односа између природног и откривеног закона. Заиста, тако је био велики утицај томистичке идеје на Хукера у његовом дјелу Закони еклесиастичке политике да је познат као англикански Аквина.

Неколико је фактора допринијело постсредњовјековној акцији против сколастицизма. Поред уздизања емпиријске науке и фрагментације универзалне цркве, постојао је покрет унутар филозофије против аристотелизма, а у корист повратка Платоновим доктринама. Овај други тренд дијелом је био ту због поновног открића аутора класичне антике и повећане расположивости њихових дјела путем превода. Ово је охрабрило донекле некритички еклектицизам гдје је било мање интереса за одређивање вјечне консистентности компилације идеја него за дјеловање естетским квалитетима дијелова и цјелине. Рано у овом развоју Никола од Кузе, звани Кузимски (1401-1464) позивао се на Питагорину и Платонову метафизку и хришћански мистицизам како би конституисао виђење реалности у складу са којим постоји општи покрет цијелог људства према Богу, вођеног мистичном љубављу.

Такве идеје биле су у писањима оних који су били удружени са неоплатонском академијом у Фиренци у петнаестом вијеку под патронатом Козима де Медичија. Двије главне фигуре у овом кругу били су Марсилио Фичино (1433-1499) и Ђовани Пико дела Мирандола (1463-1494). Као и Никола Кузински Фичино мијеша поред сократовске и августиновске идеје о ефикасности љубави као универзалног принципа, нека мистична размишљања, али онда успијева да идентификује ово са генерализованим концептом човјека и тиме уздиже идеју хуманости (хуманита) као примарну моралну вриједност.

Што је важније, можда је резултат таквих рапсодијских асоцијација произашао из бројних превода текстова које су дали чланови Академије из Фиренце. Поред увођења нових спознаја у ренесансно мишљење, ови су текстови одредили развој другачије форме по којој су се обликовали морална и социјална мисао, односно лирска фабула будућег злантог доба. Док су ренесансни сколастици тежили да продуже филозофску методологију из Summa Theologiae позивајући се на материјалне анализе и посљедице систематизације, ренесансни хуманисти су се осврtали на Републику, налазећи у њој савршен модел за литерарни израз идеја. Тако је у току дугог повечерја модерног периода Витториа писао свој Коментар другог дијела Summa Theologiae, док је Томазо Кампанела (1568-1639) састављао чувено дјело Град сунца... (Мали степен пјесничке слободе треба се дозволити у односу на хронолошко спа-

ривање ових радова). Од интереса је и чињеница док су Виториа и Суарез сачували теоцентризам средњовјековне етичке теорије, Мор и Кампанела нуде хомоцентричка виђења представљена кроз визију секуларизоване политичке будућности. Такво стање моралне мисли је преовладавало на крају ренесансе. Још пластичније морална ситуација се карактерише: "У моралном погледу, прва последица еманципације била је исто тако катастрофална. Стара морална правила су престала да важе; већина владара стекла је свој положај преваром и одржавала га немилосрдном суровошћу".[567] Расел на увјерљив начин износи да су кардинали који су позивани на ручак приликом крунисања папе, доносили своје сопствено вино и пехаре из страха да не би били отровани. Жеља за уједињењем Италије је постојала, али су владари били неспособни да је реализују. Владали су егоистички интереси и ништа значајније се није предузимало за општу ствар. Већина хуманиста задржала је оне празновјерице које су биле устаљене у античко доба. Магија и врачбине можда су били грешни, али се нису сматрали немогућим. Изван сфере морала, ренесанса је постигла велике домете и заслуге.

Полет новог духа у ренесанси био је присутан у свим областима живота и стварања: "У њој се постављају задаци критичности и самосвојности, знаности и филозофије, те постулати аутономије научнога рада, која се темељи на слободном научном увјерењу. Кроз тешке жртве и бескомпромисну борбу човјечанство је Ренесанси утврдило путове за стваралаштво новога времена. Њихови су напори и њихове спознаје, а и њихове жртве, отвориле врата новога доба, које се продужило све до данас. Иако Ренесансу смијемо сликовито предочити као прољеће, онда ваља на тој слици уочити шаролике цвјетове који ће тек у зрелом и пуном развоју - а то ће рећи цијелом Новом вијеку - уродити правим зрелим плодовима. Филозофија Ренесансе представља тако ону богату и незаобилазну културну баштину без које нема разумијевања Новог вијека ни наше данашњице, јер је духовни живот и културни развитак неминовно укључен у дијалектички ланац повезаног развоја...".[568]

---

[567] Бертранд Расел: Историја западне филозофије, Народна књига Алфа, Београд, 1998, стр. 457.

[568] Владимир Филиповић: Филозофија ренесансе, МХ, Загреб, 1983. стр. 131-132.

XXIX. ХРИШЋАНСКА ВЈЕРСКА, ЕТИЧКА И СЛИЧНА УЧЕЊА И ПОГЛЕДИ

"Јединство западног света заснива се на
овој традицији: на хришћанству и на античкој
цивилизацији Грчке, Рима и Израела".
(Т. С. Елиот)

1. Уводне напомене о хришћанској вјере и етици

Хришћанство је једна од најраспрострањенијих монотеистичких религија која има универзалан карактер и појавила се на простору моћне Римске империје, што се десило на прелазу из старог у нови вијек. Хришћанско учење су прихватили милиони људи, већином обесправљених, увријеђених и понижених у Римском царству који су припадали различитим вјерама и културама, те служили се разним језицима. Нови поглед на свијет хришћанима је обећавао искупљење из стања сиромаштва и пониженост и нудио извјеснију и бољу будућност, наду, праведнији живот и утјеху на оном свијету, затим награду за муке и страдања сиромашних и казну за оне огризле у гријесима, злу и преступима.

У религијском лексикону стоји: "Под појмом кршћанство подразумијева се свеукупост цркава и религиозних заједница који своју вјеру темеље на Исусу из Назарета, на вјери у њега, који су нам посредовали његови апостоли и ученици. На путујућег жидовског проповједника Исуса примијенила је жидовска кршћанска заједница, прожета живом вјером у његово чудесно ускрснуће послије насилне смрти на крижу, библијску титулу грчког језичког изричаја christos (помазаник). Ови жидовски кршћани сматрали су себе истинским Израелцима 'унутар жидовства'. Они су очекивали скори поновни долазак Исусов, долазак месијанског доноситеља спасења".[569]

---

[569] Религијски лексикон, Моста, Загреб, 1999, стр. 168.

Слично јеврејској религији чије је учење изложено у Старом завјету и Талмуду, тако је и хришћанство изложено у Новом завјету који се као свота књига хришћанства појавио послије смрти Исуса Христоса и према писању и тврђењу историчара религије и културе настао је у периоду од 30. до 120. године нове ере. О појави Исуса Христоса постоје различити ставови, али преовладава мишљење да је он био историјска личност, као Буда и Мухамед, само што је један период његовог живота обвијен тајном и везан је за његово учење и дјеловање који су остали неразјашњени, па се чак помиње његов боравак у Индији! У најновијим истраживањима постоје докази да је Исус Христос скоро 18 година живио на обали Мртвог мора са једном сектом која се разликовала од званичног хебрејизма и да је ту усвојио многе идеје и погледе које је уткао у свој вјерски покрет. У вези са каноном хришћанске религије суштинска су ова одређења: "У четвртом вијеку нове ере, канонизација хришћанства је завршена. Она је садржана у двадесет седам рукописа који се називају 'Нови завет', различитих од хебрејске Библије (Tanah) или 'Старог завета', који су хришћани такође канонизовали. Нови завет се састоји од четири јеванђеља (Матеје, Марка, Луке и Јована), Дела светих апостола (наставак писца Јеванђеља које се приписује Луки за кога се претпоставља да је био ученик апостола Павла). Посланица апостола (четрнаест се приписује Павлу, једна Јакову, две Петру, три Јовану и једна Јуди) и најзад Апокалипсе (Откровења) које се приписује Јовану".[570]

Интерпретација Старог завјета је заступљена типолошки и садржи пророчанства о доласку месије Исуса Христоса. Укључење Старог завјета у хришћански канон рано је наишло на отпор теолога Маркиона из Понта, негдје око 80-155. године послије Христоса, а исто питање су постављали Мартин Лутер и њемачки евангелизам у двадесетом вијеку. Писци јеванђељских текстова говорили су о Исусу Христосу као избавитељу и спаситељу, чудотворцу и исцјелитељу. По етимолошком значењу Христос је 'помазник' или од 'Бога послат'. Исус Христос (Jezus Christ) се назива још и Назарећанин, јер је поријеклом из Назарета у Галилеји и оснивач највеће свјетске монотеистичке, објављене и сотеролошке религије. Име Исус потиче из јеврејског језика и представља грчку

[570] Мирче Елијаде: Водич кроз светске религије, Народна књига Алфа, Београд, 1996, стр. 75.

форму јеврејског имена Јешуа (Јахве), што на грчком значи сотер, у нашем преводу спаситељ. Слова грчких ријечит ИХТИС значе: Исус Христос Син Божји Спаситељ. У првом вијеку отпора и борбе против хришћана римски цареви су настојали да развију и установе култ Аполонија из Тијане који се називао 'Хеленски Исус' и прогласе божанством. Аполоније се бавио филозофском мистиком и исцјелитељством па је сам себи приписивао божанске моћи и чудотворстава, што није збунило хришћанске вјернике да изразе сумњу у истинског Исуса Христоса, месију и чудотворца.

Мит о Христосу се дуго уобличавао и прилагођавао условима живота на широким просторима Римског Царства: "Пре свега, мит о Христу избавитељу рођен је на Оријенту на простору Источног римског царства. Међутим, да би делотворност ове вере и мита о Христу који искупљује и обећава ново, небеско царство, могла да се протегне и на западне, европске делове Царства, морао се прилагодити потребама народа особене духовне и филозофске традиције, грчке и римске културе, са веома богатом и развијеном филозофском мишљу. Због тога се 'источњачки мит' о Христу избавитељу дуго уобличавао, прилагођавао. То је практично значило да су јеванђелисти - писци јевенђеља, поменути 'мит о избављењу' морали заоденути у рухо грчке и римске филозофске мисли, ослободивши га орјенталног наслеђа. Тек је на тај начин он постао прихватљив и за европског човека, коме је поменути мит, у замену за овоземаљску недаћу, сиромашнима нудио рајско, небеско царство".[571]

Исус је својим чудотворним исцјелитељским моћима успјевао да врати људе из мртвих, што доказује примјер оживљавања Лазара из Витиније. Са Христосом је наступало 12 његових вјерних ученика (апостола), изузев Јуде, који су касније постали славни и величанствени, а то су: Петар, Матеј, Јован, Тома, Андреј, Јаков Зеведејев, Филип, Вартоломеј, Јаков Алфејев, Тадеј, Симон и Јуда; С тим да се умјесто Јуде Искариотског, који је издао учитеља, додаје апостол Павле, за кога се поуздано тврди да није познавао Исуса, али га је својим дјелима највише прославио. Исус Назарећанин је проповиједао хришћанство и упућивао људе да вјерују,

[571] Милован Митровић. Сретен Петровић: Социологија. Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд, 2001, стр. 189.

воле, надају се и цијене Оца небеског. Јеврејски јерусалимски свештеници, римски намјесник Понтије Пилат и припадници неких других вјерских опредјељења сумњали су да је Христос Божји посланик. У 33. години живота Христос је разапет на Голготи и том приликом Пилат је изговорио ријечи: "Ecce homo" (Ево га чојвек!). Трећег дана Исус је васкрсао из гроба и то је значило побједу живота над смрћу и спасење људског рода. Хришћанство је одлучујуће усмјерило културно-историјски развој човјечанства, а од фиктивне године рођења Исуса Христоса рачуна се хришћанска, односно нова ера. Оно се упорно и истрајно борило са римским властима преко три вијека. Коначно је цар Константин Велики из Ниша едиктом из 313. године хришћанство прогласио званичном религијом. Хијерархијски је организовао државни апарат и на хришћанским основама управљао земљом.

Детаљнијим проучавањеима може се утврдити да је хришћанство највећа објављена и спасилачка монотеистичка религија у свијету, али да је оно по својој суштини синкретичког поријекла и у своме учењу садржи многе политеистичке елементе и сличне примјере. У појму синкретизма који подразумијева спајање садржани су истовремено вјеровање и обреди из разних религија у некој духовној тековини и одређеној друштвеној заједници. Хришћанско учење о Богу који садржи више божанских особа потиче из Египта. Из истог извора води поријекло идеја о стваралачкој моћи божје ријечи и литургија. Обред крштења преузет је из Вавилона, док је Стари завјет преузет из јеврејске религије. Антропоморфно схватање божанства има своје уточиште највећим дијелом у хеленској политеистичкој религији. Само у католичкој вјери постоји неколико хиљада блажених и светаца којима се исказује посебно поштовање. Вјеровање у царство божје и пакао је заступљено у иранском мазадизму, а сакраменти ('свете тајне') подсјећају на грчке мистерије па и на старе словенске паганске обреде, док причешће има много сличности са прастарим обредом народа на степену тотемизма.[572]

У дугом раздобљу средњег вијека, тачније све до појаве хуманизма и ренесансе, религија је била изнад чула и разума и највиши ниво човјекове духовне дјелатности. Теологија је заузи-

[572] Иван Коларић: Филозофија, Учитељски факултет, Ужице, 1998, стр. 109.

мала доминантно мјесто у друштву и била краљица наука. Теолошком погледу на свијет биле су подвргнуте све науке и филозофско мишљење.

Филозофија је морала да прихвати незахвалну улогу и постане "слушкиња теологије" (ancilla theologiae), што је осиромашило област филозофких истраживања и допринијело њеној стагнацији у односу на високе домете у хеленском свијету. Хришћанска етика најједноставније се може дефинисати као начин живота приличан онима који прихватају хришћанску вјеру. Међутим, у току скоро двије хиљаде година хришћанство је постало свијетом раширени протејски феномен. Стога постоје многа становишта са којих би се хришћанска етика могла анализирати и много начина на које би се његова историја могла изложити да би обухватила све његове периоде и токове.

Морална доктрина коју је хришћанство највише развило изграђена је на ставу милосрђа и праштања. Основна морална начела била су љубав према Богу и човјеку и својим ближњима, те непротивљење злу, већ стоички подношење и трпљење свих патњи и страдања за награду на оном свијету. Овај приказ хришћанске етике састојаће се од праћења његових историјских токова и главних збивања од његових почетака до коначних обликовања хришћанских ставова и начина мишљења, хришћанског система вриједности и суштинских погледа на свијет и живот. Све ово захтијева свеобухватан поглед на феномен хришћанске етике, потом да се позабавимо њеном основом у времену Новог завјета, затим у времену Исуса Христоса и његових ученика. Посебно су инспиративна и темељно обрађена тумачења Св. Павла од којег имамо највише свједочења, као и други важни моменти и фактори који утичу на хришћанску вјеру и етику.

2. Преглед хришћанске вјере и етике

Хришћанска вјера, како јој само име каже, везана је за Исуса Христоса. Могло би се рећи да лежи на двије претпоставке. Прва обухвата стварност Бога, али увијек се поставља питање: Каква врста Бога? (пошто су постојали многи и различити богови у људској историји); друга претпоставка је да је Бог обзнањен у

служби Исуса Христоса. Ово је постало једно име у заједничкој употреби, иако термин Христос вуче коријене из јеврејске вјере у оквиру које је он живио. Односи се на очекивање Спаситеља којег је послао Бог да усмјери свијет на прави пут. Најранији хришћани били су Јевреји који су вјеровали да се ово заиста десило за вријеме службе Исусове.

Јеврејска вјера је чврсто етичка, за разлику од мистичких религија које су биле актуелне у Римском Царству у вријеме Исуса. Тако, не изненађује што је хришћанска вјера тако чврсто етичка. Њени извори се налазе прије свега, у Библији, Стари зајвет је виђен као припремање за испуњење (иако се у многоме негира) службом Исусовом. Нови завјет се схвата као свједок живота, смрти и Исусовог тријумфа над смрћу и нове заједнице или Божјег народа који је био резултат његове службе. Искуства након његове смрти водила су најближе сљедбенике да обожавају Бога кроз њега што је необично за строге монотеистичке Јевреје; и зато хришћанска црква завршава молитве кроз 'Исуса Христоса нашег господа'. Међутим, чак и термин, ускрснуће који су хришћани користили да тумаче Исусов тријумф над смрћу извучен је из рјечника јудеизма у неколико задњих вијекова п.н.е.

У почетку, традиција везана за Исуса преношена је на и у склопу нове хришћанске конгрегације усменим путем и на начине везане за њихову ситуацију. Марко је најранији, око четрдесетак године након Исусове смрти. Претходно томе имамо писмо Св. Павла упућено разним црквама, од којих је неколико он основао. Овдје је заступљено његово основно разумијевање хришћанске вјере и етике и његови одговори на специфичне етичке проблеме који су се јавили за живота ових младих цркава.

Требало је три или четири вијека прије него је постало сасвим јасно које књиге је црква сматрала укљученим у канон (правило) записа, а тако и у Библију, каквом је познајемо. Тако, извори хришћанске етике укључују и традицију етичког одражаја у заједници цркве током вијекова како се суочавала са промјенама. А подаци о овим проблемима су и сами постали још један извор хришћанске етике. Као подлога свему лежи свијест (или моћ разлучивања о етичким питањима) који хришћани дијеле са свим људским бићима. Питања која су морала бити постављена ишла су од интимно личних до комплексности економског и политичког

живота, укључиујући и питања рата и мира. Класична типологија пет карактеристичних ставова за комплетну људску културу која се константно јавља у хришћанској историји јест од Ричарда Нибура (Христос и култура, 1951). Ту су: 1) Христос насупрот културе, врсте пијетета другог свијета; 2) Христос културе, хришћанство које баца сјај јеванђеља на постојећи ред и једва га изазива; 3) Христос и култура у парадоксу, која прави оштру разлику између Божје добростиве владавине у цркви и његове чврсте владавине (за добробит реда) у јавном животу; 4) Христос изнад културе значи тријумфалистичку цркву која тражи контролу над јавним животом; 5) Христос трансформише културу, примјеса личном и јавном животу која допушта легитимну аутономију свјетовних дисциплина и тежи да утиче, али не неопходно и да контролише институције.

Свих пет позиција односе се на исти библијски материјал, показујући како је битан начин за који је одлучено да се из Библије пренесе у модерни свијет. Ових пет типова нису били изложени на потпуно чист начин; они су оно што социолог Макс Вебер назива идеални типови, у којима је начињен покушај да се издвоје дистинктивно елементи и различите тенденције у сваком. Сугестија је, пошто се исти стално појављују у хришћанској историји, да сваки вјероватно има неку основну увјерљивост. На примјер, Христос насупрот културе снажно се јавља када се хришћани нађу насурот непријатељски и агресивно настројених влада; или можда мањинска група у нарочито страном окружењу. Међутим, овим не говоримо да су свих пет једнако увјерљиве. Све су оргинално развијене у позадини релативно стабилног друштвеног поретка у поређењу с оним који свијет познаје од појаве научних и технолошких промјена које називамо индустријском револуцијом.

Ово је произвело нову врсту цивилизације и брзу друштвену промјену у скоро цијелом свијету. Данас, пети тип, Христос трансформише културу, чини се најувјерљивијим, а нарочито у доба Св. Августина и Калвина које Ричард Нибур сматра најзначајнијим за промјене датог. Ова типологија илуструје протејску природу хришћанства. У почетку као реформистички покрет, повезан с харизматичким ликом у јеврејском селу, убрзо је постао претежно

урбани покрет ширећи се великим путевима Римског Царства. Директни јеврејски утицај убрзо је ослабио (нарочито након пада Јерусалема у руке Рима 70. године н.е.), а појачао се утицај убједљиве хеленистичке културе, са оставштином грчке културе и етике. Након пада самог Рима четири вијека касније, хришћанство је постало насљедник слабог Римског царства и током времена се утјеловљује у институције једне цивилизације у Европи и њеним огранцима, касније у новом свијету. Хришћанство се сада шири глобално и тиме се презентују и нова питања доктрине и етике.

Живећи кроз све промјене хришћанство се подијелило на пет широких конфесионалних традиција, од којих је свака постигла одређену стабилност са властитим стилом доктрине и етике: 1) православна, првенствено у источној Европи и Русији; 2) римокатоличка, најбројнија; 3) лутеранска; 4) калвинистичка или реформистичка, у форми презветеријанизма, конгрегационализма и баптизма у новом енглеском говорном дијелу свијета; англиканска, којој се мора додати методизам као изданак већи од коријена. Поред тога има на стотине других цркава; неколико је историјских као удружење пријатеља или квекери и остале цркве мира, док су многе производ овог вијека, нарочито домородачке афричке цркве. Екуменски покрет доноси већу кохерентност и међусобно разумијевање у доктринарсној и етичкој рефлексији у овој разноликости, иако остаје одређена мањина која је или антиекуменска или до сада није под тим утицајем.

Ухватити се у коштац са хришћанском етиком, насупрот ове опште позадине, битно је знати да се термин користи у протестантским круговима, док у католичким уобичајан термин је морална теологија. Нема прихваћене диференцијације између кориштења термина нити неке суштинске разлике у предметној ствари. Обје се баве са два основна питања у етици, како поступати из исправног мотива и како знати шта је исправан поступак у одређеним условима. У бити методе и процедуре хришћанске етике нису различите од оних у моралној филозофији; разлика у хришћанској етици је њен почетни став у хришћанској вјери (остали системи етике имаће другачије почетне ставове, било религиозне или неке облике хуманизма, јер све морају имати неке претпоставке прије него започну). Примијетићемо да ће у многим питањима бити поклапања између различитих етичких система а ово је битно у све више

међусобно повезаном, али плуралном свијету чији становници морају да уче да живе заједно. Да су два основна питања у етици исправан мотив и исправан поступак чини се очигледним, али није се увијек схватало тако. На примјер Самјуел Батлер из деветнаестог вијека у својој новели има сљедећи одломак: "Што више видим, више сам сигуран да није битно зашто људи чине исправне ствари док год то чине, ни зашто су учинили погрешно, ако јесу. Резултат зависи од урађене ствари, а мотив није битан". Св. Павле у добронамјерном тону у првом одјељку Филипљанима заузима, изгледа, исто виђење. Он каже да неки људи проповиједају Христоса из зависти, али у сваком случају се он радује што га проповиједају. Међутим, не би се сложио са Батлером да мотив није битан. Код чињења дјела из исправног мотива хришћанска етика се бави оним што се често назива формација. Тиме се мисли на раст карактера кроз приватне молитве и јавно обожавање (оба укључују рефлексије на Библију), и разговор са осталим хришћанима (и другима гдје је прикладно) тако да се увид или моћ опажања ојачава.

Утицај мотивације на одређене одлуке традиционално је познат као казуистика. Ово је пратио лош глас у вријеме антиреформације јер се чинило да је циљ тога серија правила за избјегавање очигледних моралних дужности, прије него да се пронађе и испуни оно што је исправан поступак у одређеним околностима. На примјер, ментално ограничење, дволичност и кривоклетство су били легитимни ако је добробит особе, укључујући част и посјед, била у питању; док доктрина филозофског гријеха сматра да ниједан поступак није морално грешан, осим ако починилац није мислио на Бога приликом почињења. Такви апсурди показани су у Паскаловим Писмима из провинције (1656) и убрзо их је папа осудио. То је била пролазна фаза. Искоришћавање процедуре не значи да је сама процедура погрешна казуистика, било под тим именом или не она јесте есенцијална. Али, више се не може везати за прецизно разграничење гријехова, повезано са конфесионалним, као што скорашња римско-католичка морална теологија признаје. Нити је за претпостављати да постоје јасни, специфични хришћански одговори на све етичке проблеме које свијет задаје. Вјероватније постоји лепеза могућности, са некима одбаченим.

Призивање двосмислености избора је дио задатка хришћанске етике. Хамваш нас упозорава да хришћанство није комплетна баштина и потпуно архаичко јединство стога је фрагменат и зато се током вијекова безброј мислилаца бавило тиме "да учењу Јеванђеља догради генезу и митологију, аскетику и учење о друштву".

Према томе, слиједи да хришћанство није изграђена баштина као египатска или орфичка, а да се не помиње кинеска и хинду баштина. И на основу многих аргумената поменути мислилац долази до увјерења да хришћанство није ништа друго до учење о основном стању, о обрачуну с противницима и настојању да се побиједе зле силе и о васпостављању основног стања и слиједи унутарњи пут, јер спољног нема.

Да би се разумјела суштина хришћанства, неопходно је: "Ако човек жели да разуме хришћанство од последњег тренутка па уназад, он не може да види друго до ону особену колективну опсесију, која је преплавила Европу у посљедње две хиљаде година, у новије време и целу земљу; тиме је створена једна врста привидног хуманизма, а заправо је човечанство одвучено у кризу и средином двадесетог века изгледа да се ова криза више не може разрешити. Све могућности су пропуштене. Клер, политичка моћ и наука. Али нема неопозиве ситуације, до последњег тренутка постоји бар један пут на којем се може остварити решење. Ситуација говори да човек, уз пуно ангажовање својих снага, хоће да оствари најнеразумније, а на концу ће можда бити принуђен да учини једино разумно". [573]

О љубави према човјеку, природи и свим створењима, праштању и вишем смислу живота најбоље је хришћански проговорио узвишено и моћно Фјодор М. Достојевски: "Браћо, не бојте се грехова људских, волите човека и у греху његовом, јер је та слика божанске љубави врхунац љубави на земљи. Волите све божје створове, и целину и свако зрно песка. Сваки листић, сваку зраку божју волите. Волите животиње, волите биље, волите сваку ствар - и тајну ћеш божју разумети у стварима. А схватиш ли је једном, ти ћеш је после неуморно упознавати, све даље и више, свакодневно. И заволећеш, најзад, сав свет васцелом, васионском љубављу. Животиње волите: њима је Бог дао клицу мисли и непомућену

[573] Бела Хамваш: Хришћанство. Дерета, Београд, 1999., стр. 29-30.

радост. Немојте им то реметити, не мучите их, не одузимајте им радост, не противите се мисли божјој. Човече, не узноси се над животињама: оне су безгрешне, а ти, са својом величином, само прљаш земљу својом појавом на њој, траг свој гнојни остављаш после себе - авај скоро сваки од нас! Децу волите нарочито, јер она су безгрешна, као анђели, и живе да би нас радовала, ради чишћења срдаца наших, као неки путоказ за нас. Тешко оном ко учини нажао детету. Ако хоћете да будемо хумани и, најзад, хришћани, ми морамо и обавезни смо остварити само таква убјеђења која разум и искуство одобравају, која су прошла кроз ватру анализе, једном речју, морамо делити разумно, а не безумно..."[574]

3. Исус Христос

Враћамо се на коријене хришћанске етике у вријеме Исусове службе, а нарочито у тзв. синоптичким јеванђељима, по Марку, Матеји и Луки. Четврто, Јованово јеванђеље најбоље се може описати као селективна и зрела серија медитација на главне теме прве тројице, било да их је аутор знао или познавао усмену традицију осталу иза њих. Срж Исусовог учења се тиче Царства Божијег или начина на који Бог проводи своју владавину над свијетом. Исус примјер тога види у властитом животу и учењу. Он се одражавао на традицију сопственог народа који му је био на располагању у синагогама и преводио их на нови и оригинални начин властите мисије. Видио је тежину Божје сврхе за свијет кроз Израел који почива на њему самоме. Интимност његовог разумијевања Бога долази јасно кроз јеванђеља. Његово разумијевање Божје царске владавине било је веома парадоксално по конвенционалним стандардима па га он није много изражавао путем доктринарних афирмација, већ радије путем индиректних средстава парабола, садржајних изрека (као и избором поступака), везаних за свакодневна искуства, али сачињених да заголицају претпоставке слушалаца и гледалаца и пребацујући их у нову димензију. Посебно, Божја владавина се не гледа као кажњавање грешника,

[574] Мисли Достојевског, Дерета, Београд, 2002, стр. 13.

већ у сношењу посљедица лошег чина. Сљедило је једноставно парадоксално етичко учење.

Може се поставити питање докле можемо бити сигурни да ова учења иду назад до Исусовог времена. Широк одговор би био да су јеванђеља била подвргнута подробнијем и ширем критичком испитивању од било којих других списа старога свијета и да, допуштајући мјестимично елементе несигурности, нема сумње да из њих можемо сазнати много тога о Исусовом учењу, иако је оно до нас дошло већ филтрирано кроз питања најранијих хришћанских конгрегација.

Један од најдиректнијих доказа за ово јесте да двије велике теме постускршњег (Павловог) хришћанства, динамика Светога Духа и универзалност јеванђеља нису читани у вријеме Исусовог живота, већ се само јављају као наговјештаји у писаним јеванђељима. Какво је понашње пригодно за грађанина Царства Божијег? Нешто од тога је на нивоу природне моралности, нпр. златно правило хришћанске етике, налази се на крају Исусове Бесједе на гори и гласи: "Чините другима оно што бисте желели да други чине вама!" У негативном одређењу златно правило је формулисано на овај начин: "Не чините другима оно што не бисте желели да други чине вама!". Може се оно свести и на ову верзију: Увијек третирај друге како би желио да они третирају тебе, које се проналази у сличној форми и у осталим етикама и које се може узети на различитим нивоима под условом да је неко консистентан између самог себе и других.

На овакав начин схваћен принцип универзализације нашао је своје мјесто у Кантовој етици као "категорички императив". Неке, од Исусових ријечи чини се да слиједе природне људске просуде код нуђења награда за добро понашање и пријетње казнама за лоше. Вратимо се на ово. Међутим, динстинктивна карактеристика Исусовог учења је начин на који радикализује општу моралност. На примјер на би требало бити ограничења за опраштање за повреде не на основу да ће то бити побједа над починиоцем, већ зато што одговара Божијем опросту према нама. Слично је и са љубављу према непријатељима, не зато што ће она побиједити непријатеља (иако би наравно могла) већ зато што Бог воли своје непријатеље. Не би требало бити ограничења по питању љубави према ближњем. Исус Христос се, умјесто 10 Божјих

заповјести, одлучио за двије темељне у којима се говори о љубави према Богу и своме ближњем: "Љуби Господа бога својега свим срцем својим и свом душом својом, свом мисли својом и свом снагом својом. Љуби ближњег својега као самог себе".

Брига је знак недостатка вјере у Бога, нарочито брига око посједа. Од тога да мотив није битан под условом да је учињен исправан поступак. Исус је био критичан према самољубљу добрих људи и јасно је из многих одјељака у јеванђељима да је сматрао да лоши људи нису ни близу тако лоши каквима их сматрају добри

људи. У позадини свег овог учења лежи чињеница да је Исус Христос био човјек од вјере (повјерења). Суочен са двосмисленостима постојања посматрао је вријеме, сунце док сија, кишу како пада, исто на добре и лоше и видио то као знак безусловне доброте креативне снаге Бога. Скептик би из тога извукао закључак да је универзум поприлично индиферентан по питању моралне вриједности. У овом погледу Исус је прототип за своје вјернике.

Његова етика је доста различита од свакодневне етике чињења добрих дјела према онима који чине добро према вама; за то се може рећи да је етика реципроцитета. Ово је непроцјењиво докле год сеже. Друштвени живот захтијева ниво заједнишва на који се обично можемо ослонити. Једна од опасности међународних односа је та што владе немају довољно повјерења у међусобне односе да би се ослонили на заједништво. Међутим, у нашим животима као грађани рачунамо на то. Неки људи се понашају боље него што правило реципроцитета захтјева. Има људи који се држе пола-пола односа. Понеки прођу и са минималном сарадњом.

Неки који не чине ни толико врло вјероватно могу завршити у затвору. Исус иде много дубље, изричито упозоравајући против вођења само оних који те воле, наводећи да у томе нема ничег изузетног, радије мисли шта више можеш да учиниш. Он иде изван свијета тужби и против тужби, права и дужности или нечега што се дугује другима, као што Св. Павле јасно види када у посланици Римљанима каже: "Ништа никоме не дугујете, осим љубави једнога према другоме".

Христос позива на одређени смисао у животу и хоће милост, а не приношење жртава. Може се мислити да још један нагласак у јеванђељима, онај о наградама, није компатибилан са овом нереципрочном етиком. Заиста, константно је био погрешно разумијеван. Тачно је да постоји један одломак у јеванђељима о заузимању нижег мјеста ради промовисања на више, што је представљено као чиста моралност опреза, учећи да је егоизам самопоражавајући. Уобичајно је учење о наградама налази се у одломцима као што је Матеј 19:29, гдје је то вјечни живот, или Лука 18:22, који говори о благу небеском. Христосова Бесједа на гори има велики етички значај и највише до изражаја долази његово схватање о блаженствима:

"Блажени сиромашни духом, јер је њихово царство Небеско;
Блажени који плачу, јер ће се утјешити;
Блажени кротки, јер ће наследити земљу;
Блажени гладни и жедни правде, јер ће се наситити;
Блажени милостиви, јер ће бити помиловани;
Блажени чиста срца, јер ће Бога видети;
Блажени миротворци, јер ће се синови Божји назвати;
Блажени прогнани правде ради, јер је њихово Царство небеско;
Блажени сте кад вас срамоте и прогоне и лажући говоре против вас свакојаке рђаве ријечи, због мене".[575]

Оваква учења, као и она о казнама, мора узети као чињенично стање. У Божјем царству постоји само једна награда без обзира на то, узмимо примјер радника у винограду, није исто да ли сте радили цијели дан или сте почели у 11 часова. Тежиште учења је усмјерено према самозаборавности, што резултира несамосвјесном добротом. Писци о духовности често то називају незаинтересованошћу. Исус проповиједа строго против самосвјесне доброте као што смо примијетили код позивања на Луку 18:фф, наводи Џон Х. У алегорији о овцама и козама, овце нису свјесне нити своје доброте нити награда.

Награде о којима је Исус говорио не могу услиједити из директне тежње ка њима. Ако је Бог онакав какав Исус каже да јесте, онда слиједити његов начин живота значи стићи до Бога; а окренути се од тога мора нас довести до уништења, живо симболизованог отпадом у племену изван зидина Јерусалема. Чињеница да се може доћи у искушење да се учини добра ствар из лоших побуда, што је било четврто и најподмуклије искушење Бекета у Т. С. Елиотовој драми Убиство у катедрали, не може измијенити реалност. Награда Божјег присуства мора бити за оне који слиједе пут Исуса Господа за име љубави, а не за име награде. Да ли ће ико са пуним и правим знањем окренути леђа визији доброте коју је живио и учио Исус, јесте питање на које немамо одговор. Ако постоји пакао уништења, да ли је празан? Ово учење о наградама често није било праћено и разумијевано. Милостивост је

[575] Иван Коларић: Филозофија, Учитељски факултет, Ужице, 1998,, стр. 105-106.

лакши тест. Донације и милостиња су често давани са мотивом Божјег милосрђа сада и након смрти, а не као реакција на већ познату милостивост Божју. Битно је нагласити да Исус није дао прецизно правило о детаљним етичким питањима. Кад је упитан да ли би требало дати признање Цезару (Матеј 22:25фф), рекао је да оно што слиједи Богу треба дати Богу, а што слиједи Цезару предати њему, не рекавши које је које. На овоме је константно рађено у различим околностима. Образовање је кључна област.

Када је од њега тражено да подијели имање између два брата, одбио је (Лука 12:14). Има истине у расправи Ричарда Робинсона (Вриједност атеисте): Исус ништа не каже ни о једном од социјалних питања осим развода и све аскрипције политичке доктрине за њега су лажне. Не говори о рату, највећим казнама, коцкању, правди, примјени закона, расподјели добара, социјализму, једнакости примања, једнакости између полова, бољој примјени закона, једнакости боја, једнаким могућностима, тиранству, слободи, ропству, самопосвећености или контрацепцији. Нема ништа хришћанско у томе да ли је неко за неку од ових ствари нити против њих, ако под хришћанским подразумијевамо оно чему је Исус учио у складу са јеванђељима.

Развод је једини изузетак од чињенице да Исус није дао никаква детаљна етичка правила, али је у знаку питања да ли је то тако. Кључни одломак је Марко 10, 1-12 који се бави основном Божјом намјером за брак, без неке директне референце са црквеним, још увијек мање државним, законом. По Матеју 5:32 и 19:9 ово је модификовано и укључује клаузулу која забрањује развод, осим на основу порнеие, што се обично преводи као прељуба. Огромна дискусија је била о овим текстовима. Осим инхерентне немогућности да би Исус дао детаљна правила по једној ствари, чини се јасно да га је Матеј учинио арбитром између двије савремене рабинске школе Хилела (Hillel) и Самаиа (Shammai) око тога шта оправдава развод по питању Мозаичке (Mozaicke) владавине у Деутерономији (24:1).

Четврто јеванђеље одражава динстинктивне карактеристике Христосовог етичког учења. Нема правила за било која специфична питања. Јеванђеље по Јовану је најхеленскије и садржи највише филозофских елемената. У вези са значајем овог јеванђеља и његовој особености у односу на друга наглашава се : "Као извор за

сазнавање повести о Исусу овде нас интересују само јеванђеља. Од половине прошлог века доминирало је гледиште да је Јеванђеље по Јовану најкасније од Канонских јеванђеља и да је у данашњој форми могло настати у другој половини II века наше ере. Ипак, открића нових рукописа тог јеванђеља у међуратном периоду допринијела су да је време настанка почело да се помера на крај I века наше ере (око 90. године).

До тада се сматрало да је аутор тог јеванђеља не само познавао Синоптичко јеванђеље, него је у односу на њих играо одређену улогу: да је допуњавао и кориговаовао и настојао да замени својим описом итд. Сада пак, доминира мишљење да Јован уопште није познавао синоптичаре и да своје јеванђеље није писао у зависности од њих. Ова јеванђеља настала су знатно касније, израсла из других усмених предања и писаних извора него синоптичка".[576]

Детаљним проучавањем дошло се до констатације да Јован представља други тип предања него синоптичари, односно да изражава катехезу других група. Ту је у основи присутна идеологија палестинског хришћанства, а не дијаспорног, што говори да је било заступљено хеленистичко хришћанство. По томе што се Јованово јеванђеље ослања на друге изворе и представља други правац традиције, оно има велики значај за схватање настанка хришћанства и његове генезе. Јован нас подсјећа да је у почетку био Логос (Ријеч), да је Логос био у Бога, те да је Логос био Бог. Кроз Логос, који у почетку бијаше у Бога, све је постало и без њега ништа не постаде што је постало. У Логосу је садржан живот, а живот представља свијетлост људима. Концентрација у Јовановом јеванђељу је на радикалном изазову који Исус ставља пред прихваћене начине. Сва је тама, осим бијеле свјетлости, усмјерена ка њему и преко њега на његове најближе сљедбенике. Заиста, међусобна љубав у почетку ограничена је на њих, али је то само привидно ограничење, јер свијет треба спасисти, а не напустити. Љубав у ријечи, вољи и дјелу је наглашена чак и као услов знања. Овдје постоји паралела са класичним марксизмом која је прихваћена од скорашње либералне теологије, да ће само они који су активно

[576] Јузеф Келер: Оснивачи великих религија (Мојсије, Буда, Конфучије, Исус, Мухамед), Stoper Book, Београд , 2002, стр. 192-193.

предани питању сиромашних моћи разумјети хришћанску вјеру. Свакако је случај да је Исус изазвао друштвене стандарде стандардима Царства Божјег у свом понашању, не само према сиромашним, већ и према херетичним и шизматичним (самарићани), неморалним (проститутке и прељубници), политички компромитованима (сакупљачи пореза), одбаченима од друштва (губавцима), онима које је друштво изоловало и према женама као полу.

Које је значење на које Христос мисли када каже да се Стари завјет (Тора) може сматрати у двије заповијети: љубав према Богу и према ближњима својима као самима себи? Без улажења у детаљно изучавање заповијести, односно ријечи којима се оне исказују, добро је познато да једна енглеска ријеч љубав покрива неколико различитих грчких ријечи, као ерос (чежња за задовољењем на сваком нивоу до висина љепоте, истине и доброте) filia (пријатељство) и агапе.

Српски језик у том погледу посједује веће могућности да се прикладније изразе различити облици љубави. Агапе хришћани преузимају из грчког језика да би изразили Исусово учење, што увијек није адекватно и у неким контекстима дјелује као безбојна ријеч и није адекватна да се њоме искаже Христова мисао. Двије љубави нису једногласне, обожавање је укључено у наш став према Богу, али не и према ближњем. Укратко, љубав према ближњима значи бити одговоран за нама сродна бића, не због њихових идиосинкретских особина, већ због њихове људскости створене по угледу на Бога. На зависи од природне привржености код онога који воли нити природне привлачности онога који је вољен. Не подразумијева идентичан третман већ стављање на мјесто ближњега. То није питање шта бисте ви жељели да сте на мјесту ближњега. То не значи покоравање експлоатацији; као прво не би било добро од ближњега да му буде дозвољено да вас експлоатише. Није ни у првој инстанци везаној за саможртвовање; служба према ближњем је битна, не властити губитак. Свакако, потребна је властита потврда. Они који мрзе или презиру саме себе не могу вољети ни ближње. Понос, љеност и брига су непријатељи самих нас, а тиме и непријатељи агапе.

Када се ради више од двоје људи, израз агапе подразумијева коректан однос према свима њима. Питања корективне и дјељиве правде су у позадини Новог завјета, али њихов однос према агапе

није систематично разрађен пошто није систематично дјело етике. Фокус је на новој заједници цркве. Одговор љубави према ближњем у љубави према Богу захтијева живот унутар заједнице љубави, покајање, опроштај и помирење.

Нови завјет је врло богат сликама цркве по овом питању и врло оштар у својим критикама цркве када не успије да буде таква заједница. Али остаје питање правде. Претпоставимо, на примјер, родитеље који имају двоје дјеце. Обоје воле једнако; али дјеца истих родитеља се могу прилично разликовати, а идеја неопходно бити у коректним односима према њима. Ако је такво стање везано за интимни породични круг, још је неопходније и теже постићи исто у широј заједници људи. Ово се протеже и до питања рата. Св. Тома Аквински и његова кратка дискусија о основама доктрине праведног рата јавља се у оквиру његовог третирања љубави.

Однос правде и љубави је сложен. Врло брзо уводи питања која су расправљана у моралној филозофији, као и мјеста са посебним обавезама. Барем, може се рећи да љубав претпоставља правду; не може се захтијевати мање од правде, чак и ако је надмашује; супротно се дегенерише у сентименталност.

Љубав као мотивација не даје детаљан садржај етичкој дискусији. То захтијева знање и расуђивање, комбинацију вјештине и перцепције. Љубав која није вољна да буде формирана на овај начин и задовољава се са мислити добро је неодговорна и потенцијално опасна. Неки од најгорих гријехова према љубави приписани су онима који мисле добро, али без ваљаног поступка формирања.

Поменућемо једну теолошку традицију. Лутеранство је дало нагласак у њој произвољној и непрестаној љубави Бога, његовој запањујућој милости која ни на који начин не зависи од мјерила вољених. Ово чини јер жели да укине сваку могућност људског хвалисања, сваки траг религије дјела која сматра да може зарадити Божју прихваћеност, да је дужна равнотежа између дјела приоритетни услов за исправност у Божјим очима радије него хришћански живот као одговор на претходну Божју милост. У великом модерном дјелу Агапе и ерос Андрес Нигрен завршава поређењем људских бића са циљевима или каналима кроз које Божја милост тече према ближњима. Нешто креће наопако када се

људи пореде са циљевима. Радије, они су позвани да подијеле Божју љубав која жуди за одговором ближњега, али се не предаје кад не успије да је придобије. У овоме се разликује од пријатељства које је више међусобно и промјенљиво и треба агапе да га спаси од егоизма.

Црква је имала проблема са подржавањем овоме радикалном разумијевању љубави. Фокусирана је на питање како интерпретирати врло радикане изреке које се не налазе у Служби на гори (Матеј 5:7), најзначајнијој колекцији Исусових учења. Усвојено је, неколико начина, од којих сваки има ефекат неутрализовања ових радикалних елемената и њиховог доношења ближе моралности, заједничког циља. Један је био да се каже да је Исус очекивао неизбјежан крај свијета и да је етика, била намијењена само за кратки, преостали дио времена. Ово је вјероватно тачно о Исусовим очекивањима, али не слиједи да је етика ирелевантна сада када се свијет није завршио. Други начин био је да се радикалнији елементи преведу као савјети за перфекцију за коју је само неколико позвано. Они се углавном налазе у манастирима и дали су завјете сиромаштва, чистоте и послушности и називају се религиозним са великим Р. За остале се држи да прате основна етичка начела која су обавезујућа за све.

Један начин да се ово изрази је да се каже да неко мора да направи оштру разлику између царства љубави у цркви и чрвстог царства правде и поретка у свијету или да каже да је сврха Исусове радикалне етике да нас убиједи у гријех и спријечи развој духовног поноса. Ниједан од ових покушаја не пролази. Радикални елементи Исусове етике су аутентични додатак радикалног става Царства Божјег, позивајући нас ка потпунијем остварењу љубави. Још је изазовније јер се обиљежени гријехови хране моралним постигнућима, тако да ако постоји, морални колапс може бити већи него да је морално постигнуће било мање. Нацистичка Њемачка је велики примјер овога у двадесетом вијеку. Из тога се поставља и питање има ли смисла у тако радикалној етици која се увијек игнорише? Не би ли мање драстична и практичније била боља? То је питање које се често поставља у овом вијеку од стране пристанка других вјера, као што су Јевреји и Муслимани.

Један од првих јеврејских писаца који је начинио битан напор да уђе у срж вјерских полемика и заузме ново виђење Исуса

био је Јозеф Клаузнер (Исус из Назарета, 1925). Имао је низ сљедбеника. Ово је битна промјена. Хришћанско школство се истовремено узбунило усљед дубоког јеврејства Исуса. Клаузнерова пресуда да се сва Исусова етичка учења могу наћи у јеврејским изровима. Међутим, то је етика за дане месије. Она изазива поремећај у породици, игнорише правду и пореметила би друштвену стабилност. Више од тога била је игнорисана од стране свих, осим свештеника и самотњака; и у њеној сјенци свака врста злобе и порока је процвјетала. Колико је боља практична утјеловљена етика јудеизма? На примјер, рабини би се вјероватно сложили с Исусом да је сабат (sabbath) замишљен за човјека а не човјек за сабат, али жељели су правило за кршење нормалних правила сабата, а он то није дао. То није зато што се живот може живјети без правила и кодекса као импровизовани говорник, већ зато што је Исусова етика у другој димензији. Увијек треба адекватан израз за агапе док трансцедентује посебне инстанце исте.

На ова питања хришћани теже да дају два одговора. Један је да се каже да је заиста срећа што Исус није дао детаљне етичке конструкције јер бисмо заувијек покушавали да их повежемо са врло различитим и промјенљивим културама и укључимо се у мучно тумачење. Друго и важније, они подвлаче важност немогућности етике. Њена сврха је да нам помогне да видимо да је награда за љубав учење о дубини и распону љубави, тако да чак и они које сматрамо најсвјетлијима су они који су најсвјеснији понора у својим животима између онога што јесте и што је требало бити; ово није зато што су морбидни већ зато што су спознали више од неисцрпне природе љубави.

Таква перспектива требала би бити потицај за поступак за личном и друштвеном референцом, а не изговор за потицајни други свијет (за разлику од наде изван овог живота која је укључена у слијећење Исусовог разумијевања људске судбине). Да преферирамо прилично мозаичне ријечи модерног сљедбеника Новог завјета, хришћанска етика не даје закон за појединца или друштво, већ ствара тензију која има трансформирајуће резултате. Тако би требало изгледати. Шта су најранији хришћани направили од тога? Наш најбољи свједок је Св. Павле; његове касније

године су довеле до постапостолског хришћанства и задњих књига Новог завјета.

Хришћанство није само оживјело етичку проблематику, него је у њу унијело висину, ширину и дубину и оно се обраћа слободном човјеку. Према старозавјетном, учењу награда се добија на земљи, таква је била додијељена Јову за вјерност Богу. По хришћанском учењу ствари стоје другачије: "Хришћанство одухотворава награду. Јеванђеље не обећава награду на земљи где је све пролазно и несавршено, и стога праведник бива неретко гоњен, а злочинац као да на неки начин бива награђен. Оно говори: "Велика је ваша награда на небесима". Али то не значи да оно обећава нешто слично обећањима незнабожачке Валхале или Мухамедовог раја".[577]

Вратимо се поново јеванђељима. У Јеванђељу по Матеју главни догађаји који су описани јесу: Христово рођење, Јованово крштење, Исусове проповиједи у Галилеји, сукоб са Фарисејима и Санхедрином, као и распеће на крсту и васкрсење. Његови описи садрже Христов животопис, недостаје им природнст и оргиналност, али се поента ставља на дидактичку нит и односи превагу над историјским чињеницама. Матеј излаже материју о Исусовом животу, учењу и чудима које је чинио на увјерљив и донекле фактографски начин. Стиче се дојам да је аутор свједок збивања које описује. Аутор Јеванђеља по Марку није познат. Према Папијевом свједочењу, основни извор тога јеванђеља била је Петрова Катехеза, коме је он био друг и преводилац. Он се такође ослања на друге изворе: на усмено предање и записе. Ипак, није знао за Јеванђеље по Матеју.

Фрапанта је сличност Папијевог описа, што се може објаснисти коришћењем раније редигованог казивања. За разлику од Јеванђеља по Матеју, Марко не иступа као апологет Исусовог месијанског карактера, јер није писао за Јевреје већ за преобраћене пагане. Исус, описан у овом јеванђељу, онакав је за каквог су га сматрали у Марковој околини, дакле 'надљудски'. Јеванђеље

[577] Е. В. Спекторски: Хришћанска етика, Братство, Св. Симеона Мироточивог, Врњачка бања, 1999. стр. 74.

по Марку сматра се најпрвобитније и највише вероватно, јер најмање идеализује предмет свога казивања".[578]

Јеванђеље по Луки потиче из Антиохије која је била престолница Сирије и ту је живио његов аутор или редактор. Једно је од најкаснијих синоптичких јеванђеља и до изражаја долазе богати литерарни описи у којима је видљив утицај грчког предања. Према сачуваним документима може се утврдити да је Лука био Павлов савјетник и помоћник, те да су били блиски пријатељи, а извршио је редакцију његове катехезе. У његовом јеванђељу налазе се неке идеје које су присутне у Павловим писмима. Код Луке се сиромашним обећава царство небеско и награда за муке и патње. Лука нас опомиње на опраштање брату своме: "Ако се брат твој огреши о тебе, покарај га; па ако се покаје, опрости му. И ако ти седам пута на дан сагреше, и седам пута на дан дође теби и рече: кајем се, опрости му!"[579] Лука нас учи да свако ко се подиже, понизиће се; они који се понизе, подигнуће се. Исто тако, Лука је говорио да ће се појавити лажни пороци који ће говорити: "Ја сам Христос...", таквима не треба вјеровати нити ићи за њима.

За обраћање Христосу чувена је молитва: "Господе Боже Исусе Христе, помилуј ме грешног". Скраћени облик обраћања Богу је "Помози Боже", али је нужно да се чешће чује "Опрости Боже". По Жану Калвину у дјелу Наука хришћанске вјере наглашава се да онај у свему што чини гледа Бога, лако ће одвратити свој дух од празног размишљања, јер одрицање од самог себе Христос захтијева и то истрајно од свију ученика као прво учење, а када је срце њиме обузето прво су охолост, понос и стицање искоријењени, а потом и тврдичлук, немарност, површност, сва уживања у другим манама која потичу од самољубља. Заиста, давно је речено да читав свијет порока крије се у души човјека и он може да их превазиђе уколико се одрекне себе и посвети свој разум тражењу ствари које Бог од нас захтијева.

Највећи хришћански празник везан за Исуса Христоса је, поред рођења, његово васкрсење и тај дан се посебно слави: "Крш-

[578] Јузеф Келер: Оснивачи великих религија (Мојсије, Буда, Конфучије, Исус, Мухамед), Stoper Book, Београд, 2002, стр. 189.

[579] Епископ Николај Велимировић: Вера светих, Катихизис Источне православне цркве, Епархија бањалучка и Епископија бихаћко-петровачка, Бања Лука, 1993, стр. 126.

ћани вјерују у Христово васкрснуће и његово узнесење на небо. То ускрснуће Христово симболизуира Ускрс (Васкрс). Тај дан је благдан пролећа, вјечног живота. Ускрс је симбол подмлађивања природе. У почетку кршћанства није слављен Ускрс, већ смрт и страдање Христово. Тек у четвртом стољећу је признат као благдан".[580] Син Божји Исус Христос добровољно је страдао и умро на крсту да спаси људе од гријеха, а васкрсењем је доказао да је Његова наука истинита и дао људима хришћанку вјеру.

Пракса врховне власти је Исусу драга само под једним условом - ако некога може да ослободи гријеха. "Гријех је најнижи степен реализације човјека". У много случајева и није ништа до тромост и лош укус. За Исуса гријех долази као посљедица у почетку почињене невјерности према Богу. Управо гријех чини човјека морално корумпираним, умно деградираним и тјелесно болесним. Када се човјек успије ослободити гријеха - ум, морал здравље - поновно ступа у легалан однос с Богом. Уколико је човјеков ум деградиран, корумпиран и болестан, једина истовјетност је неопростива. Исус грешнике опомиње да не гријеше више и да их вјерност Богу и молитви одржава.

Основне Христове проповиједи и науке садржане су у овим обиљежјима: "Окружен својим првим ученицима, Исус је проповедао и поучавао по синагогама и под ведрим небом, обраћајући се пре свега угњетаванима и сиромашнима. У складу са светом историјом и најпопуарнијим библијским личностима, употребљавао је традиционална дидактичка средства користећи при том прастаре слике и симболе и, нарочито, фигуративни језик парабола. Као и толики други 'божански људи' хеленистичог света, Исус је био видар и чудотворац који је лечио све врсте болести и помагао људима поремећеног духа. Због неких од тих чуда осумњичен је за чаробњаштво, злочин који је повлачио смртну казну".[581] Исусово пророчанство, чудеса и исцјељења која је чинио, као и цјелокупна наука коју је ширио, узнемирили су двије утицајне политичке и вјерске групе - фарисеје и садуцеје, припаднике многих секти и противнике хришћанског учења.

---

[580] Иван Цвитковић: Религије сувременог свијета, ФПН у Сарајеву, Свјетска конференција, религија за мир, Сарајево, 1999

[581] Мирче Елијаде: Историја веровања и религијских идеја, Бард - фин, Београд; Романов, Бања Лука, 2003, стр. 263.

На Тајној вечери са својим ученицима Христос је узео хљеб, благословио га, преломио га и дајући им говорио: "Узмите, једите, ово је тијело моје". Потом је узео чашу, давши хвалу, понуди им редом и сви пише из ње. Исус је рекао да је то крв његова новога завјета која ће се пролити за многе. Био је свјестан да ће га један од апостола издати за шаку сребрењака. Исус Христос је, са глоговим вијенцем на глави, био разапет на Голготи и том приликом су му војници и незнабожачка маса свијета подругљиво и заједљиво добацивали: "Ако си ти цар јудејски, спаси самог себе".

Христос праведни им је, према Лукином сједочењу, изговиро чувене ријечи: "Оче, опрости им, јер не знају шта чине". Иако је Христос у тешким тренуцима пред смрт био остављен у великој немилости бездушницима и прогнаницима са вапајем на уснама: "Оче мој, зашто си ме оставио?", Бог Отац није заборавио свог једнородног сина, него га је васкрсао и тиме је побијеђена смрт као највеће људско ограничење. У Симболу вјере је записано да се Христос узнио на небеса, сјео с десне стране оца и додаје: "И који ће опет доћи са славом да суди живима и мртвима, и Његовом Царству неће бити краја".

4. Свети Павле

Свети Павле је контраверзна фигура која произлази из контраверзности у које је био укључен и које су биле усмјерене на њега у вријеме реформе. Потиче из Тарса близу Александрије, па су га многи ословљавали са Таршанин. Претпоставља се да је живио око 5-67. године и да су му родитељу били римски грађани. Поред јеврејског имена Савле (хебр. Шаул), посједовао је и римско име Павле. У почетку је био, као фарисеј и гностик, велики противник и 'прогонитељ' хришћана. Због своје фарисејске позадине и његовог отцјепљења од ње Павле се не може посматрати одвојено од питања самодефиниције хришћанске заједнице насупрот јудеизма, нарочито након пада Јерусалема у руке Римљана 70. године н.е. До тада, број Јевреја у хришћанској заједници био је прилично мали. Врста карактера којем су се дивили и Јевреји и Хришћани била је врло слична и тако је хришћанство привлачило сљедбенике јудеизма јер је проповиједало врлине јудеизма, али без

обрезивања и правила о храни. Доминантна јеванђељска слика Исусових контраверзности са фарисејима не смије се узимати као комплетна слика. У таквим сликама заиста има индикација позитивног односа између њега и неких фарисеја. Фарисеји, нису били једнолика страна. У напорима да пронађу и слиједе Божји пут у сваком детаљу живота имали су аргументе. Чак што више, аргументи нису били коначно разријешени; мањинска мишљења настављена су као дио традиције. Неки фарисеји били су као доминантна јеванђељска слика, али је била хришћанска травестија рећи да су они били задовољни религијом спољашње опсервације моралних правила као средства за успостављање њихове моралне вриједности у Божјим очима, док је Исус залазио у унутрашње мотиве. Ова травестија је била интензивирана од стране Лутерова борбе против духа касног средњовјековног католицизма, што се често приписивало фарисејима. Гдје је онда лежала разлика између Исуса и различитих дијелова јудеизма, нарочито фарисеја? На првом мјесту, то је била њихова искључивост, а на другом њихово разумијевања распона и дубине љубави није било довољно радикално. Али то се тиче Св. Павла, он је био сложен мислилац и ова питања се још увијек много дискутују и нису разријешена.

Јасно је, међутим, да је Св. Павле појмио да је основа Исусове етике радосно реаговање у животу на преплављујућу милост Божју. Дарежљиво си примио, дарежљиво дај (Матеј 10:8). Царство Божје је у прва три јеванђеља освједочено кроз писма Св. Павла као нови живот о Исусу Христосу, које је он разумио као суштински заједничко искуство. Типичан је израз ми, којих нас је много и једно смо тијело у Христосу. Закон Христоса је сам Христос. Царство Божје је и садашња реалност и примјеса у историји и доћи ће у потпуности. Љубав је његов камен темељац. Карактеристике љубави дате су у Коринћанима, што је нешто попут стоичке критике, али прилично различите по духу. Исус је био узор за овај дио. Св. Павле не цитира директно догађаје из свог живота, али претпоставља да су они познати његовим слушаоцима и читаоцима осврћући се у пролазу на његово рођење, учење, распеће, погреб и ускрснуће. Он претпоставља да младе хришћанске конгрегације по властитом искуству знају да је дјело Христоса довело до излијевања Божјег духа који је сломио баријере између људи које су људска бића створила; између Јевреја и Аријеваца, мушкараца и

жена, робова и слободних. Он користи ове претпоставке како би их употребљавао када не успију да изразе ову реалност. У Римљанима 13, он сумира хришћанску етику као етику љубави, као што је већ поменуто.

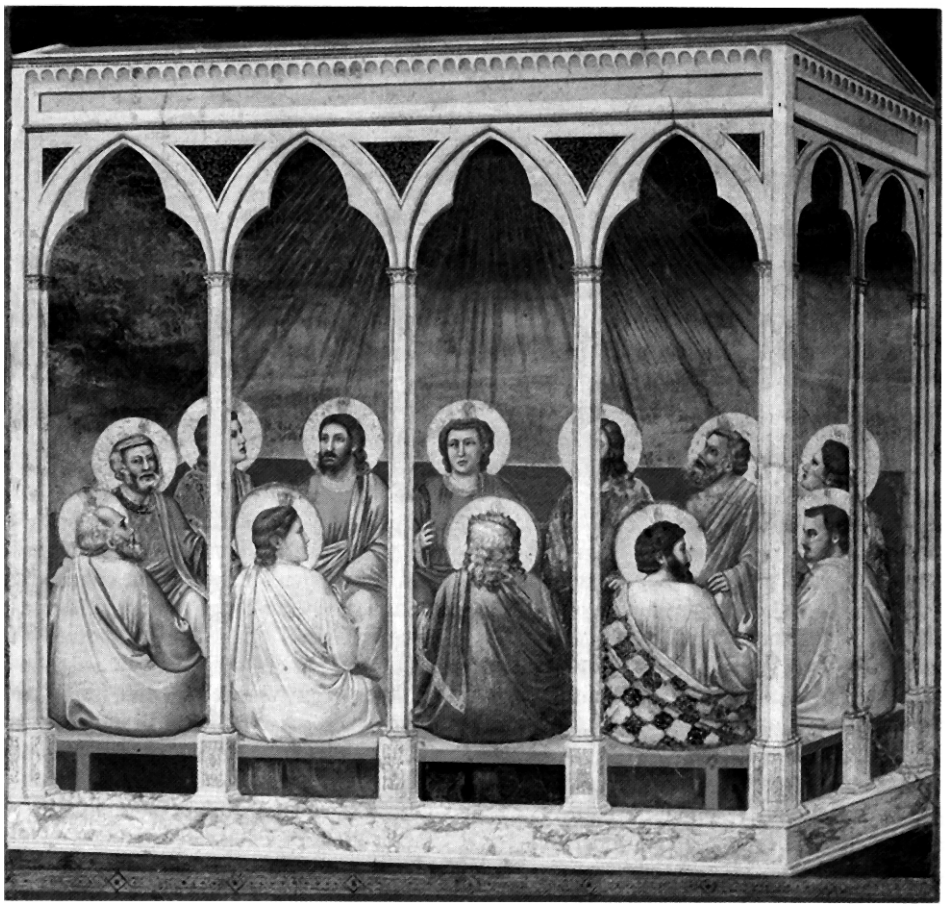

Оно што Св. Павле чини још важнијим за нас је то да је он први хришћанин којег смо свјесни, који је позиван да изнесе своје разумијевање хришћанске етике код посебних проблема задатих од стране цркви, као када изасланство из Коринта поставља различита питања о браку на која он одговара у Коријанима 7. У опхођењу са њима он првенствено указује, као што бисмо очекивали, да није сваки дио његовог ума одмах пореобраћен на разумијевање свих импликација његове нове вјере. Нешто од његовог учења веза-

ног за жене није компатибилно са његовим најбољим увидима. Пречесто је црква узимала његова упутства као стално правило тако да, узећемо тривијалан примјер, су тек у овом вијеку жене без покрова за главу могле ући у цркву због оног што је Св. Павле написао у Коринћанима 12. Опет, како бисмо и очекивали, његов савјет мора ставити у контекст ситуације у раном хришћанству у првом вијеку н.е. Његово очекивање неминовног краја свијета утицало је на његов савјет везан за брак. Павле је одлучан у својим ставовима: "Уколико Галати буду следили ове лажне проповеднике, каже Павле, изневјериће вјеру у Христа и његове жртве искупљења, у замену за спасење, уколико буду пратили захтеве Мојсијевог закона. За Павла, Стари закон више не нуди спасење; спасење нуди вера у Христов живот и смрт и хришћанима доносе плодове вере као што су доброчинство, радост, мир, стрпљење, љубазност, доброта, понизност, самоконтрола и правоверност. То су, каже Павле, дарови Духа који би требало да усмеравају њихове животе".[582]

Међутим, Павле је заузео прилично робусан став при препоручивању хришћанима да наставе са свакодневним животом и радом јер је мало времена остало, а не да сједе и чекају да крај дође. Крајем овог вијека црква је начинила велику промјену у гледању на ову ствар (иако су неки задржали став и до данас). Четврто јеванђеље поново интерпретира враћање Исуса и крај времена као дар Духа у склопу заједнице. Космички, Св. Павле је прихватио тренутно виђење да надљудске моћи утичу на људска дешавања (иако је узвишени Христос сада утицао на њихову грижу савјести). Ове идеје ми морамо превести на реалну социологију. Што се земаљских моћи тиче, хришћани нису нису били у позицији да измјене људске институције или утичу на јавну политику. У овој ситуацији Св. Павле заузима повољно виђење о паганској римској држави, чији је он био поносан грађанин и којој је имао разлога бити захвалан. Аболиција ропства не улази у његово виђење, иако он не указује како хришћани могу превазићи његове структуре (писмо Филемону). Укратко, дао је људима угњетаваним страхом од промјена и судбином датом од звијезда, сигурност у

[582] Стивен Ф. Браун: Хришћанство (Свјетске религије), Чигоја штампа, Београд, 2000, стр. 33.

садашњости и наду за будућност због његовог вјеровања у владавину Христоса.

Апостол Павле је предано и истрајно пјешачио путевима Римске империје. Пржило га је сунце, шибали су га пустињски вјетрови, обасјавале му звијезде пут, али је апостол упорно ширио Христосову вјеру. С обзиром на милост, опроштај гријехова и законе јасно је Павлово опредјељење: "Огромни значај који Павле придаје милости Божјој (Рим., 3:24; 6:14, 23 итд.) вероватно је резултат његовог сопственог искуства: упркос свему што је мисло и чинио - па чак за пристанак на каменовање Стефана - Бог му је дао опроштај. Према томе, за једног Јеврејина је узалудно да следи обредне и моралне прописе Торе: сам од себе, човек је тек кроз институцију Закона постао свестан греха; док није познавао Закон, он није могао знати да ли је грешник или није (Рим.,7:7 и даље). Бити подложан Закону исто је што и 'бити под стихијама света заробљен' (Гал., 4:3). Другим речима, 'сви који се само у Закон уздају, под клеветом су' (Гал., 3:10). Што се тиче многобожаца, иако су могли познати Бога кроз дела његова, они 'правећи се мудри, полудеше', тонући у идолатрију која је извор сваког зла и покварености (Рим., 1:20-32). Уопште, и Јевреји и многобошци, до спасења могу доћи само уз помоћ вере и светог причешћа. Опроштај је 'дар Божји', живот вечни у Христу су Исусу Господу нашем (Рим., 6:23)".[583] Таква једна теологија морала је неизбјежно супроставити апостола Павла јудео-хришћанима из Јерусалима.

Проблем хришћана у каснијим годинама првог вијека, као и свих хришћана од тада био је да се подржи строгост јеванђељске етике без очекивања неминовног краја времена. Живот локалних цркви производи бројне стандардне проблеме, нарочито у вези са браком и породицом.

У каснијим књигама Новог завјета налазимо кодексе понашања уметнуте, често преузете из грчке етике и хришћанизоване бибилијским илустрацијама. Примјери се могу наћи у Колошанима, Ефесцима, Петру, Титу и Тимотеју. Ту је разлика у емоционалном тону, као и садржају у односу на раније писма; пијетет и постојаност су наглашени, а љубав постаје једна врлина на

[583] Мирче Елијаде: Историја веровања и религијских идеја, Бард - фин, Београд; Романов, Бања Лука, 2003, стр. 275.

списку осталих. Нема разлога да се приговори на правила понашања да се покрију стандардне ситуације, под условом да је задржан радикални амбијент јеванђеља. Међутим, нешто од тога је изгубљено. Црква се прелако мири са текућим друштвеним и политичким проблемима. Једна, тако рећи несрећна карактеристика неких кодекса јесте нагласак на дужностима 'инфериорних' у односу на супериорне, жене у односу на мужеве, дјеце у односу на родитеље, робови и господари, без икаквих одговарајућих дужности за супериорне - таква једна етика стрпљења и потчињености и тешко да је адекватна за наш свијет, који је све више и више свјестан личне одговорности и потребе за друштвеним структурама које је подстичу.

Међутим, периодична програмирања спријечила су цркву да се брзо прилагоди и можемо наћи елементе изазова за оне који су то покушали у овим каснијим писањима Новог завјета. Узима форму ригористичке реакције против чистог конформизма у облику референци на гријехове који не могу бити опроштени. Ми не знамо који би био смртни гријех по Јовану (можда апостазија), али нама је забрањено чак и да се молимо за некога ко их је починио. На три места хебрејци се позивају на гријехове који се не могу опростити, док Апокалипса никад не сматра да ће ико од оних који пате од страшних казни Јованове визије покајати, нити се нада да ће се то десиити; прије би се могло рећи да тријумфује у њиховој казни. Ове двије тенденције су се наставиле. Конформизам у цркви, нарочито од Константиновог преобраћења, како се често наводи, није јасно докле је користио хришћанство као оружје у својој политичкој борби, довео је до ригористичке реакције очева пустиње и потом до почетка монотеизма заједнице и до дуплих стандарда савјета свештенства и прописа. Тако, до краја периода Новог завјета креативна тензија коју је успоставио Исус је увелико раздвојена у различите елементе, иако је увијек остала извор обнове у цркви, изазивајући одређена изокретања и уградњу нових елемената и виђења у хришћанско учење.

У посланици Коринћанима Павле је ударио темеље хришћанском агапизму, истичући да су три основна принципа хришћанства: вјера, нада и љубав; љубав Павле љубав уздиже као највећу међу њима. Наведеном посланицом (13, 14:13) Павле посвећује праву 'химну љубави': "Љубав дуго трпи, благотворна је, љубав не

завиди, љубав се не горди, не надима се; Не чини што не пристоји, не тражи своје, не радражује се, не мисли о злу; Не радује се неправди, а радује се истини; Све сноси, све верује, свему се нада, све трпи; Љубав никад не престаје, док ће пророштва нестати, језици ће замукнути, знање ће престати".[584]

Пошто је био свјестан да је у његово вријеме било превише лажних пророка, Павле Колошане опомиње да се чувају сумњивих филозофа и преваре научника: "Пазите да вас не обмане философијом, празном преваром, по предању људском, по науци света, а не по Христу" (Колошанима, 2,8).

Од својих почетака хришћанство је прошло многе промјене у историјском развоју. Још из древних времена постојала је једна црква која се непрестано изнова дијелила, еволуирала од једне у многе хришћанске цркве од којих свака има сопствено вјеровање и правила. Расцјеп (шизма) у хришћанству десио се 1054. године. Тада се Западна или римокатоличка црква одвојила од источне (изворне, ортодоксне, саборне и апостолске) цркве. У шеснаестом вијеку реформација, реформистички покрет у католицизму, довела је до даљег цепкања цркве и развоја протестантизма. До средине XVI вијека хришћанство се подијелило на четири основне гране које се и данас препознају: римокатолицизам, православље, протестантизам и англиканизам.

У хришћанском свијету су се временом појавиле бројне секте које угрожавају изворна религијска учења. Појаву секташтва у хришћанској цркви предвидио је и сам Господ Исус Христос: "Јер ће доћи у име моје говорећи: Ја сам Христос. И многи ће се преварити" (Матеј 24:5). Матеј је упозоравао да ће се појавити лажни Христоси и пророци који ће показати велике знаке и чудеса да би обманули хришћане и настојали да преваре ако је могуће и забране и одане вјернике.

Најпознатије секте у данашњем свијету које опасно угрожавају хришћанство су: јеховини свједоци, адвентисти (суботари), мормони, методисти, лутеранисти, анабаптисти, презвитеријанци, хришћански научници менонити, Хари Кришна и црква уједињења. Постоје и секте које су изузетно опасне и на отворен и директан начин служе сатани, а то су: розенкројцери, сајенто-

[584] Прва посланица апостола Павла Коринћанима 13, 4:13.

лошка црква, теозофско друштво, црна ружа, Алистер Кроли - отјеловљење сатана и друге.

Имајући у виду шизме које су се десиле, појаву секти, злоупотребу хришћанских учења и још неке слабости које су се испољиле током вијекова, могле би се хришћанству упутити одређене замјерке. Роналд Престон је упутио и одређене критике хришћанске етике, напомињући да су то неке заједничке критике које су упућене савременој хришћанској моралној филозофији. Проблеми помјерања од Библије до модерног свијета стално су присутни и непрекидно се истражују, као и различите традиције о етичким питањима које су се развиле у хришћанској историји. Запажено је било размишљање о инкорпорисању природног закона у хришћанску етику. Критика Престона и осталих на овом плану односе се на чињеницу да хришћанска етика одише нетолерантношћу и да је стога нетолерантна. Умјесто да води самоиспуњењу, хришћанска етика је репресивна. Већина модерних психолошких анализа људског раста и развоја заступају као етичку норму алтруистички, аутономни карактер. Они не гледају на хришћанство како би га произвели; радије мисле да оно води до дефанзивног и рестриктивног понашања и до статичког друштвеног конформизма. Хришћанска етика је у извјесној мјери и неморална јер ради на систему награде (рај) и пријети казном за лоше (пакао), а не обраћа пажњу на чињење добра само зато што је добро, а не из било којег другог разлога. Исто тако, хришћанска етика држи људе на једном незрелом нивоу, јер води до уобичајних моралних реакција без обзира на околности. Спречава људе да уче из искуства. Чињеница је да су многи незрели људи религиозни. У најгорем случају хришћанска етика је свакако имала овакав ефекат, али у најбољим случајевима њен ефекат је био супротан, као и у њеном традиционалном учењу о свијести. Традиционално учење било је да је оно разлог који правда морално расуђивање, а савјест је било име које је дато моћи разума и расуђивања о моралним питањима. Ово је тако централно за интегритет особе и састоји се у учењу да се савјест увијек мора слушати.

Говорећи ово не праве се притужбе на рачун тога та је савјест непогрешива или како природа несигурности утиче на доношење етичких одлука. Унутар спектра ставова хришћана према хришћанској етици постоји снажан, мада не универзалан, на-

гласак на достојанству људског бића, реалности и универзалности црквене заједнице и питања око њеног доприноса за одржавање хуманости у плуралистичом свијету. Хришћанство не смије ништа придодавати или доприносити подијељености, већ давати исцјељујући утицај. Посесивни индивидуализам је имао широк утицај у западњачким круговима, што је дошло до изражаја у касном 19. вијеку. У неким круговима формирала се етика по властитом имицу, али она која није прихваћена од већине савремених етичара. То је нарочито било изражено код оних етичара који су били под утицајем економског покрета.

Ипак, огромна је, поред осталог, етичка мисија коју хришћанство врши у савременом свијету и она се састоји у сљедећем: "Све ове активности хришћанске цркве указују на витално присуство хришћанства широм свијета и у многим људским настојањима - борби за правду, лечењу болесних, одевању и храњењу сиромашних и посећивању заточених. Ове активности се традиционално сматрају хришћанским делом милосрђа: нахранити гладне, напојити жедне, обући наге, обезбедити кров над главом бескућницима, ослободити заточене, неговати болесне и покопати мртве. Током свих ових доброчинстава и дела добре воље, хришћанин замишља да у ближњем коме помаже види Исуса Христа".[585]

5. Разлика између католицизма и православља и главне одлике православног морала

Римски цар Константин Велики (274-337) је родом из Нисша и био је значајни владар Римског царства. Постоји легенда да се управо овом цару пред почетак битке са тиранином Максенцијем, око подне на ведром небу, показало знамење у виду крста, окићено звијездама и са поруком која гласи: С овим знаком побјеђујеш! Од изузетног значаја за историју хришћанства је доношење Миланског едикта 313. године, којим цар Константин прогањаним и обесправљеним хришћанима, признаје слободу вјероисповијести. Хришћанство је великом брзином постало званична религија Царства. Своју престолницу Константин преноси у мање мјесто на

[585] Стивен Ф. Браун: Хришћанство (Свјетске религије), Чигоја штампа, Београд, 2000, стр. 14.

Босфору, а потом у Константинополис, Цариград који освајају Турци 1453. године. Поносни Византинци који су себе називали Ромејима, били су значајно средиште хришћанске вјере, културе и умјетности, а све оне који не знају грчки језик називали су варварима. На Првом "Васељенском сабору " 325. године у Никеји, којег је сазвао Константин Велики, осуђена је аријевска јерес и установљен Симбол вјере.

Исходишна учења православног или ортодоксног хришћанства налазе се у Светом писму или Библији. Свето писмо сачињавају Стари и Нови завјет и у њему је записана цијела Божја наука. У састав православног учења улази и Света предања која су људи памтили и предавали једни другима и иста су установљена на васељенским саборима. На Сабору одржаном у Цариграду 1351. године побиједило је исихастичко учење Григорија Паламе, тиме је богонадахнуто!

Камен спотицања између православаца и католика је схватање догме о Светој тројици, који чине: Бог отац, Син и Свети дух. Поставља се питање како је то јединствено. По учењу католичке цркве ријеч је о суштинском јединству у Св. тројству, при чему су сва три лика 'сливено сједињена' па Свети дух истовремено происходи из Оца и Сина. Православна црква заснива друкчије учење. Отац је по том учењу нерођен, Син рођен, а Свети дух исхођен, тако да Свети дух не слиједи директно из Бога оца, већ је са Оцем повезан посредством Сина. Тако је православна теологија заступала мишљење да је Свето тројство 'несливено јединство'. Источна, православна црква сматра да се у католичкој концепцији преналашава јединство Свете тројице на рачун различитости, док православна ту различитост посебно истиче. Католици у тумачењу Светог тројства наводе да се ради о троједном Богу и тиме истичу превасходно Христосову божанску природу, док православни хришћани наглашавају лик Христоса као Богочовјека.

Догма о Св. тројици ће постати главни догматско-идеолошки разлог и узрок највеће шизме између православаца и католика. Догма католичке мириологије, коју је формулисао папа Пије IX 1854. године, а преузео Други ватикански концил 1964. у конституцији Lumen Gentium, по којој Дјева Марија слободна од сваке мрље или посљедице прародитељског гријеха, самим њеним безгрешним зачећем и тјелесним рођењем од Јоакима и Ане. Дог-

ма је формулисана под утицајем маријанске побожности 12-13. вијека, а састављена је од особито мариолошких синтеза 17. и 18. вијека. На тај начин Св. Дјева Марија је зачета без људског сјемена и ван је сваке пропадљивости од самог почетка свога бити-сања, јављајући се као нова твар, без гријеха, обучена у једин-ствену светост. За римокатолике, теолошки повод оваквог учења заснива се на Божијој намјери у припреми спасења, што је знак човјекове припреме спасења. Штавише, ријеч је о јединственом односу који Дјева Марија има са Исусом Христосом, Богом - Сином. По римокатоличком учењу Дјева Марија је требало да буде што саобразнија са њеним Сином.[586] Та саобразност изводи се како из њеног безгрешног зачећа, тако и из њеног узношења на небо тијелом.

Иако римокатоличка теологија наводи православну тради-цију као основу за своју догму, православна црква није прихватила ово учење наводећи вјеродостојне аргументе. Наиме, православна црква јасно документује да не постоји библијска основа која би подржала наведену догму, па је однос између ауротитета магисте-рија и тумачења Писма неуравнотежен. Поред тога, рођење по тијелу, као резултат воље двају тијела, припада људском роду па Дјева Марија не може бити изузета из тога контекста, јер само тако нас представља и постаје мајка свих људи, друга Ева. Мајка Господња, како то приказује божанска икономија, не представља само прости 'инструмент', него је сарадник у оваплоћењу Логоса. И посљедњи од разлога односи се на чињеницу да је Мајка Господња ван пропадљивости не због рођења, већ због усељења божанског Логоса у њену утробу, свестрано је коментарисао Брија.

У хришћанству се посебно истичу апостоли и јеванђелисти Петар, Павле и Јован; с тим да Петра највише цијене и уважавају католици, Павла православци, а Јована филозофи.

Јованово јеванђеље садржи препознатљиве хеленске утицаје у филозофском духу. Разлике између католицизма и православља условило су језичке баријере. Источноевропска култура се базира-ла на грчком језику, а у западној цркви служба се обавља на ла-тинском језику. Између ових се постепено убацивао старословенски

[586] Јован Брија: Речник православне теологије, Хиландарски фонд Богословског факултета СПЦ, Београд, 1977, стр. 20.

језик. Све до појаве епохе ренесансе, ријетко је неки од свештеника знао сва три језика и допринио плодотворном мијешању и сарадњи ових култура. Часни примјер полиглоте у хришћанству, односно православљу, био је Свети Сава.

Иако се васељенска (саборна, свјетска) и католичка (универзална и свјетска) црква етимолошки не разликују, временом су се стварале непремостиве разлике. Католичка црква је тежила да се издигне изнад "националног" интереса и све је више постајала централизована, а за вријеме крсташких ратова (1096-1270) попримила је сва обиљежја полувојне организације. Потпуно је потврђено да крсташки ратови нису вођени само против исламиста, него у прикривеном плашту па, чак и отворено, против православаца. Крсташи су грубо и брутално опљачкали и разорили Цариград, затим су на престо васељенског патријарха поставили једну проститутку и на тај начин су жељели да крање угрозе, обезвриједе и компромитују православну цркву и православље. Послије крсташких ратова дошло је до дефинитивног разлаза између Православне и Римокатоличке цркве. Насупрот централизованој Римокатоличкој цркви, православље се развија кроз националне цркве и отуда постоје: Руска православна црква, Српска, Грчка, Румунска, Бугарска, Кипарска, Антиохијска, Александријска итд. Тенденције за проглашење аутокефалности цркава у православљу су присутне и данас, што доказује тежња Македонске православне цркве и Православне цркве у Црној Гори. Римокатоличка црква је извршила потпуну централизацију и на њеном челу је папа, док је у православљу присутна аутокефалност и на челу Православне цркве је патријарх. Обје цркве узимају право да су једини тумачи Библије и у објема се Божје откровење црпи из Новог завјета и традиције, а тумачење спорних питања одвија на концилима у Римокатоличкој и саборима у Православној цркви.

Православни вјерници полазећи са историјског и догматског аспекта, не прихватају догму о непогрешивости папе, јер полазе од става да послије Исуса Христоса није потребно да се јавља нови бог на Земљи. Православље одбацује да, поред раја и пакла, прихвати и чистилиште. Велику аверзију код православних вјерника изазивало је увођење инквизиције (црквених судова) у католичанству и индулгенције (опраштање гријехова). Православни нису усвојили

обред обавезних и детаљних исповијести, нити се слажу са редукцијом поста и другим католичким иновацијама.

Поред теолошких сукоба између католицизма и православља око тумачења Светог писма и догме о Светој тројици, неких облика богослужења, поставило се одлучно питање у вези са проблемом да ли треба у животу цркве, у литургији користити: иконе, слике, кипове. Неслагања и различити погледи довели су до добропознате иконокластичке кризе. Спор је окончао на тај начин што је православна црква на Сабору у Никеји 787. године коначно одлучила: "Знаци крста и свете слике, било да су израђене бојом или од камена, треба да се стављају на посуде, одело, зидове, куће и путеве... Уколико се те слике буду више посматрале, гледаоци ће се више сећати кога оне представљају, више ће их поштовати љубећи их и падајући пред њима ничице... Ко год поштује једну слику, поштује особу коју она представља".[587]

Двије основне и најраспрострањеније хришћанске активности јесу окупљање ради заједничог богослужења и упражњавање личне молитве. Вјерници су се окупљали да би једанпут недјељно славили Исусово васркрсење из мртвих и да би седмицу започели неком врстом 'празника свјетлости' у недјељу. Као и друге религије, и хришћанство је развило мноштво обреда и још их увијек врши. Уобиочајно се употребљавају проповиједи или бесједе. "Огромна већина хришћана, посебно у православној и римокатоличкој традицији, схвата свети обред као врхунац недељног и празничног богослужења. Овај обред, који се зове евхаристија, миса на Западу, свето причешће или вечера Господња, води порекло од последњег заједничког обреда Исусовог с његовим ученицима", истиче се у студији о хришћанству. На Истоку је литургија Св. Јована Златоустог до 13. вијека потиснула литургије Св. Марка и Св. Јакова. У православним црквама се она и данас примјењује, а у неким приликама је замјењује литургија Св. Василија или пак литургија пређеосвећених дарова. Слика овог стања на источној хемисфери је доста сложена због бројнх раскола који су настали христолошким расправама.

---

[587] Милован Митровић, Сретен Петровић: Социологија. Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд, 2001, стр. 196.

Стање на Западу је нешто другачије и ту је латинска миса стекла првенство над другим литургијама, иако су неки галски обреди, ипак, преживјели. Може се констатовати да се јавно извођење католичких богослужења назива литургија, а централни дио литургије је евхаристија или миса, што је уобичајен назив на Западу. Сви чланови цркве дужни су да миси присуствују једном недјељно у свете дане попут Божића, а други важни литургијски дијелови обухватају седам светотајстава, од којх је једно и света евхаристија. Уз то, католици изражавају обреде оданости Марији и свецима путем молитви и служби које се изводе девет узастопних дана или недјеља (новене). Служба у православној цркви се састоји од божанске литургије, божанске службе и повремених служби. Дневне службе се заснивају на Библији, нарочито на псалмима, затим укључујући химне и молитве које говоре о библијским догађајима. Службе се пјевају на језику вјерника.

Католичка црква вријеме рачуна по тзв. грегоријанском, а код православних хришћана вријеме тече по јулијанском календару. У новије вријеме све израженији је екуменски покрет за васпостављање недјељивог јединства Цркве. Полази се од чињенице да је током историје хришћанска црква била подијељена због теолошких и нетеолошких фактора па је нужно јединство путем сагласности и теолошких дијалога, заједничког исповиједања, сарадње и узајамног помагања. Рестаурисање видљивог јединства центрелизовања, нити једнообразности, нити конфесионалне сложености, него јединства заједничке вјере.

Живећи у многим културама, хришћани су развили разноликост етичких образаца и обичаја. Они треба да буду пријемчиви за божански закон и та идеја се налази у средишту њихових напора, као што то читају Библију и слушају проповиједи из ње. Већина хришћанских вјерника мисли да није могуће покоравати се баш цјелокупном закону Божјем и на тај начин задовољити Господа Бога, па је Христос дошао, не да уништи, већ да га одржи њих ради. С вјером у Бога хришћани траже нов основ за етику у Христу . Морални закон у хришћанству се разликује од физичог и означава свету вољу Божју изражену у извјесним правилима, у којима се одређује како човјек као разумно и слободно биће треба живјети и понашати се према ближњима и осталим људима са којима ради, комуницира или се случајно сусреће. Путем савјести

испољава се моћ човјековог духа којом он сазнаје и разликује шта је добро, а шта зло и то се примјењује на конкретна људска дјела и изриче позитиван или негативан суд. По ријечима Светог Тихона Задонског савјест није ништа друго до природни закон који је сличан написаном Божјем закону.

У писане или натприродне моралне законе спадају Мојсијев закон (закон Старог завјета) и Христов или јеванђељски закон (закон Новог завјета). Бог је преко пророка Мојсија дао људима писани закон на двије камене таблице у облику 10 Божјих заповијести или Декалога. Десет Божјих заповијести садрже однос човјека према Богу и другим људима. Морална правила Мојсијевог закона имају обавезну важност за све људе. У њему је изражено све оно што се налази у природном закону или савјести, дакле све што је свим људима урођено. Тај закон је прописао Бог, кога сви људи треба да слушају. Он је предат људима ради њиховог добра и спасења. Према томе, у Мојсијевом закону разликујемо: морални, обредни и грађански или државни закон.

Новозавјетни или Христов морални закон обухвата цијелу хришћанску вјеру, а главна му је предмет јеванђеље или наука о спасењу људског рода. Овај закон се састоји од закона вјере и закона о моралном владању. Посебно се апострофира: "Суштина ове моралне пријемчивости изражена је у идеји љубави, термину који се у НЗ појављује запрепашћујуће често. Ова љубав звана агапе (agape) спонтана је и није мотивисана што сматра привлачним у свом предмету; то је она врста љубави какву је Бог показао према грешним људским бићима. Сада они треба да је покажу према другима који је могу и не бити вредни: онима у невољи, болеснима, усамљенима. НЗ усмерава хришћане да, ову љубав углавном указују једни другима, 'једноверним'. Али и ту и на другим местима, хришћани су подучавани да пусте љубав Божју да их води, да живе жртвујући се за друге".[588]

Друге Христове највеће заповијести односе се на потпуну, искрену и несебичну љубав према Богу и на љубав према ближњем своме као самоме себи.

Да се људи не би погордили својом величином и да не би заборавили да је над њима Бог, који их је створио по својој слици,

[588] Енциклопедија живих религија, Нолит, Београд, 1992, стр. 267.

услиједила је Божја заповијест људима у рају: "С дрвета од познања добра и зла с њега не једи, јер који дан окусиш с њега, умријећеш".[589] Иначе, плодови дрвета живота чували су од болести и смрти. Бог је намјестио човјека у рајском врту да ради и да га чува. У рају су први људи увијек били здрави и срећни. Нису знали за бригу, страх и стид. Посао није био тежак. Често им се јављао Бог и разговарао с њима, а они су се молили њему и захваљивали на доброти и љубави. Ђаволу је било криво што су људи били добри и срећни па их је омрзнуо и ријешио да наведе на гријех да би их одвојио од Бога и одвео у пакао. Змија у коју је ушао ђаво је преварила Еву да окуси плодове с дрвета познавања добра и зла, што је учинио и Адам.

Тако су први људи учинили велики гријех, погазили заповијест и увриједили Бога. Постали незахвални и непослушни према Богу. Сви људи су наслиједли овај гријех од прародитеља па се гријех назива прародитељски или насљедни гријех. Адам и Ева су прогнани из раја и постали смртни. За недопустиви преступ Еве и Адама слиједиле су вјечне муке човјечанству, али је Бог показао своју узвишену доброту и бригу за човјека: "Због овог греха сви би људи отишли у пакао на вечне муке. Али Бог је неизмерно добар и милостив. Он је људима још у рају дао једну утеху и наду. Обећао је да ће им послати Сина Свога да их избави од власти ђавола, да их спасе од греха. Са том надом живели су добри људи много векова, док није Света Дева Марија родила Христа Спаситеља".[590] Чином кушања плодова са дрвета добра и зла човјек је пао у гријех и у исто вријеме се упознао са злом. Одмах су човјека стигла патња, слабост, болест и смрт.

Владика Николај опомиње: "Отац гријеха је ђаво, а отац смрти гријех", па из овог произлази родослов зла у свијету. Адам и Ева су имали синове Каина и Авеља. Први је био ратар, а други пастир. Каин је био рђав, бездушан и неправедан, а Авељ добар, праведан и истинољубив. Обојица браће су приносила жртве Богу, али Бог није хтио да прими Каинове жртве, чиме је Каин био увријеђен и смртно омрзнуо свога брата. Када су били заједно у

[589] Слободан Врховац: Православа етика, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 2000, стр. 13.

[590] Хришћанска наука православне вере за I и II разред средњих школа, Епархија бањалучка и епархија бихаћко-петровачка, Бања Лука, 1993, стр. 12.

пољу, Каин је напао и убио Авеља па га је Бог проклео да скита по земљи и да нема мира и среће, да се потуца и тако оконча живот. Каин је завидио своме брату, а завист је велики гријех који доводи до других гријехова. Завист је навела Каина да омрзне и убије брата, потом да лаже Бога и крши морални закон. Гријех је праотац човјека па се из једног рађа други. Нужно је да се човјек чува првог гријеха и уколико почини какав гријех, треба што прије да се покаје и молитвом тражи помоћ од Бога да се гријех опрости, врати мир и спокоји и не чине други прекршаји.

Иначе, у хришћанству је гријех највеће зло и погуба. Гријех се јавља када се врши одступање од Бога, гази заклетва дата на крштењу, руше закони Божји, вријеђа Бог, предаја душе сатани и осуда на вјечне муке. По поријеклу постоји прародитељски и лични гријех, а по начину вршења гријеси могу бити: гријеси мислима, гријеси ријечима и гријеси дјелом. По моралној величини гријеси се дијеле на тешке или смртне и мале или проштене. С обзиром на то да се мали или проштени гријеси чине у посебним околностима, разликујемо гријех због незнања, гријех због непажње и гријех због немоћи. Тешки гријеси обухватају смртне гријехове против Светог Духа и гријехове вапијуће на небо. Смртни гријеси су: гордост, среброљубље, блуд, завист, неумјереност у јелу и пићу, гњев, љеност или очајање. У гријехове против Св. Духа спадају: прекомјерно уздање у милост Божју, очајање, противити се познатој истини, завидјети туђој срећи, тврдоглавост и отпадништво од православне вјере. Напокон долазе гријеси вапијући на небо у које убрајамо: хотимично убиство, содомију, закидање најамничких плата, вријеђање и угњетавање сиромаха, удовица и сирочади, непоштовање родитеља. Господ је свезнајући па му је било јасно да ће врјерници, по немоћи своје грешне природе и слабости своје воље, падати у гријех и послије крштења и миропомазања, па је установио свету тајну покајања и исповијести. О томе да се могу опраштати гријехови Господ је у Јеванђељу по Матеју рекао: "Што год свежете на земљи биће свезано на небу: и што год разријешите на земљи, биће разријешено и на небу... Којима опростите гријехе, опростиће им се: и којима задржите, задржаће се".[591] Да би се

[591] Слободан Врховац: Православа етика, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 2000, стр. 19.

грешник поправио, неопходно је да позна своје морално стање и да се покаје за своје гријехове. Позанте су приче о Светом писму у којима Господ Исус Христос наводи примјер покајања грешника, навешћемо неке од њих: Прича о Закеју, Прича о фарисеју и цариницу и Прича о блудном сину.

Савјест и слобода воље су главне душевне силе од којих у хришћанском свијету зависи морално дјеловање људи. Савјест може бити мирна или чиста и немирна или нечиста. Најбоље је ако је савјест будна и истинита. Постоје бројни примјери гдје је савјест заблудњела, попустљива, успавана, па чак и спаљена. Јуда је издао Господа Исуса Христа за тридесет сребрењака, али се покајао, вратио назад сребрењаке, доживио душевни слом и објесио се. У слободи воље садржаване су ове карактеристике: "Слобода воље је моћ којом човјек изводи у свијету оно што му се у границама могућности прохтије. Савјест казује шта је добро а шта зло. Слобода воље има у власти да одабере једно или друго. Због тога што човјек има слободу воље да може одабрати добро или зло, он је одговоран за своја дјела. Да човјек има слободу воље учи нас здрав разум и Христова вјера".[592]

По хришћанском учењу циљ човјековог живота на земљи је постизање спасења, односно савршенства и вјечног живота у заједници са светом Тројицом. Да би постигао морално савршенство и остале циљеве којима тежи човјек мора бити добар и чинити добра дјела. О начину на који човјек може бити добар и чинити добра дјела говоре хришћанске дужности које захтијевају да сваки хришћанин буде савршен и да живи и слиједи узор небеског Оца. Сваки хришћанин је обавезан да извршава дужност према Богу, према самоме себи и према ближњима. На прво мјесту код свих хришћана је дужност вјере у Бога.

Човјек испуњава дужност према Богу ако искрено и право вјерује, узда се у милост Божју и када га свим својим срцем, свом душом и мишљу љуби. Љубав према Богу садржана је у три највеће хришћанске врлине, а то су: вјера, нада, и љубав. Хришћанска вјера у Бога има сљедеће особине: опште, сталне, истините и чисте. Гријеси који се јављају против вјере у Бога јесу: безбожништво, богохуљење, јерес, празновјерје (сујевјерје) и апо-

[592] Исто, стр. 25.

стација (одустајање од вјере). "Хришћанска љубав према Богу је дјелотворна, хуманистичка и универзална. У гријехове против љубави према Богу спадају: самољубље, лицемјерство, фанатизам и ропски страх пред Богом".

У дужности хришћана према самоме себи наводе се: познавање себе, уважавање себе, смјерност, самопријегор, трпељивост. Помињу се и посебне дужности хришћана према себи, затим старање хришћана о својој земаљској срећи: Љубав према ближњем и уопште има два основна својства а то су правичност и благост или доброта. Знаци праве хришћанске љубави према другима сачињавају: искреност, правичност, милосрђе, мирољубивост и слично. Манифестација љубави према ближњем садржи: љубав према сродницима, љубав и захвалност према добротворима, љубав према пријатељима и љубав према немоћним и болесним нашим ближњима.

Исус Христос нас учи да не мрзимо ни непријатеље своје и враћамо добро за зло. Премда у Старом завјету стоји чувена и често погрешно схваћена формулација "зуб за зуб, око за око", Христос је проповиједао љубав према непријатељима. Врхунац хришћанске љубави према ближњима је управо љубав према непријатељима за коју се залаже Христос ријечима: "Чули сте да је казано: Љуби ближњег својега и мрзи на непријатеља својега. А ја вам кажем: љубите непријатеље своје, чините добро онима, који вас мрзе, и молите се за оне, који вам чине зло и прогоне вас; да будете синови оца својега небескога, који чини, да сунце Његово сија на добре и зле и даје дажд праведнима и неправеднима". (Матеј 5:14).[593] На самртним мукама Исус није мрзио своје непријатеље, него се разапет на крсту за њих Богу молио ријечима: "Оче, опрости им, јер не знају шта раде". Гријеси противни хришћанској љубави према ближњем испољавају се у немилосрдном поступању према ближњима, срдитости или гњевитости, мржњи, зависти и освети. У свим етичким системима појам врлине заузима средишњи положај.

Средњовјековна хришћанска теологија истицала је вјеру, наду и љубав, понекад су им још додаване чистоћа и понизност. У хришћанским врлинама заступљена је слободна, искрена, разумна

[593] Сава Тодоровић: Православна моралка за више разреде средњих школа, Штампарија Ђорђа Ивковића, Нови Сад, 1899, стр. 188-189.

и постојана тежња човјекове душе да што потпуније извршава морални закон и да то чини из љубави према Оцу, Сину и Духу Светоме, Хришћани који извршавају врлине имају за циљ да задобију вјечни живот у заједници са Богом, јер је Спаситељ оличење свих врлина. Поред три врлине које смо често истицали и које треба непрестано да чинимо, постоје у хришћанској вјери и сљедеће врлине: смерност, дарежљивост, морална чистота, милосрђе, уздржљивост, кротост и ревност у вјери. Насупрот хришћанским врлинама стоје врло тешки гријехови који човјека одводе у смрт, па се стога називају смртним гријесима. Гријеси против хришћанских врлина јесу: гордост, среброљубље, разврат, завист, неумјереност, гњев и очајање.

Наш Свети Сава је на једноставан начин, лијепим језиком, изнио поуке како се понашати по врлини и оне имају опште, односно универзално значење и опомињу како треба живјети и чега се треба чувати. Рада Саратлић је одабрала одломак који се односи на живот по врлини: "Не устремљивати се у завист ни на недоличну љубав или незаконито скупљање и расцепе, чувати се првих места и светских почасти. А само на једно пазити: по врлини живети и ништа друго; ако је могуће дисати спасоносном речју, и свим што је на сазидање душе и на корист..."

Врло важно мјесто у моралном животу хришћана имају пост, милостиња, завјети, свете тајне, правда, истина, кајање, опраштање, заклетва, породица и литургија и црквене заповијести, хришћански погледи на рат, убиство, самоубиство и на рад, те многа друга питања из живота и односа према Богу, људима, свим живим створењима и природи у цјелини.

Учење о добру и злу с етичког аспекта представља предмет расправе великог руског филозофа Николаја Берђајева који о статусу хришћанске етике износи занимљива размишљаа: "Етика не треба да буде учење о нормама добра, већ учење о добру и злу. Јер, проблем зла је за етику у истој мери средишњи, као и проблем добра. Традиционална теодикеја, у суштини, уопште не решава проблем зла. Ако је ђаво у потпуности потчињен Богу и оруђе је Божје Промисли, ако Бог користи ђавола за своје добре циљеве, онда у суштини, зло не постоји. Зло постоји само у човеку а у целини, пак, постоји само добро. У Лајбницовој теодикеји зло не постоји. Пролог на небу у 'Фаусту', чији је мотив преузет из књиге о

Јову, говори о томе да је Бог сам дозволио зло ради искушења, ради корисних циљева. У суштини, то је ортодоксно гледиште. Не само добро, већ се и зло налази у Божјој руци, и зависи од Бога. Отуда, неизбежно, проистиче закључак да је зло неопходно за циљеве добра. Проблем зла је парадоксалан за нашу свест, а то рационална теологија не жели да призна. Парадокс зла је у томе што се зло налази или у руци Божјој и зависи од Бога, што значи да је потребно за циљеве добра, или зло не зависи од Бога и Бог је немоћан пред злом, у том случају, добро није коначна онтолошка сила".[594]

Неке ствараоце је проблем зла и страдања смртно намучио. Етичка трагедија је у томе што добро не може да побиједи зло па је у томе етика закона и норме. Пред проблемом зла као великом загонетком стајали су Маркион, неки гностичари, манихејци, такав је Ј. Беме и ненадмашни Достојевски. Берђајев увиђа да мука и дубина проблема зла није смао у чињеници да зло постоји напоредо са добрим и зли напоредо са добрима, већ у оправданости добра и добрих, пред лицем зла и злих.

Оригиналност хришћанске етике састоји се, прије свега, у томе што сунце једнако излази добрима и злима, што ће први бити посљедњи, а посљедњи први, што се закон добра не сматра спасоносним, а тиме добро постаје проблематично. Због овакве ситуације у хришћанској мисли веома оштро се поставља питање односа Бога и слободе, Бога и добра, слободе и вриједности. По свему судећи теодикеја је оправдање Бога не са гледишта нашег добра већ са гледишта самог разликовања добра и зла. О добру и злу, те сложености ових проблема уочио је Достојевски па каже: "Разум није никад био у стању да одреди добро и зло, чак ни да одвоји зло од добра, бар приближно; него их је увек, постидно и жалосно, још мешао; а наука је увек давала одговоре песницом".[595] Проблеми добра и зла се увијек изнова постављају у етици. Као примарне чиниоце хришћанског морала Соловјов одређује осјећање стида, самилост, побожност, солидарност са живим бићима и унутрашњу потчињеност натчовјечанском начелу, потом савјест као компас о моралним и осталим проблемима и феноменима у

[594] Николај Берђајев: О човековом позвању, Zepter Book World, Београд, 2000, стр, 46-47.
[595] Мисли Достојевског, Дерета, Београд, 2002, стр. 64.

животу. Морални задатак може се састојати у усавршавању датог. Вјера као врлина по Соловјову остварује се само под овим условима: стварност њеног предмета, његова вриједност и достојан однос вјере према стварном и вриједном предмету. Љубав према Богу подудара се са истинском побожношћу, а љубав према ближњим са самилошћу. У односу према другим људима и божанству уочавају се важне компоненте моралности: "У односу према другим људима морални закон даје осјећању самилости или симпатији форму праведности, захтијевајући да свакоме од наших ближњих признамо исти онакав безусловни значај као и себи самима или да се опходимо према другима онако како бисмо без икаквих противуречности могли жељети да се они опходе према нама, независно од овог или оног осећања. Најзад, у односу не Божанство морални закон се потврђује као израз Његове законодавне воље и тражи безусловно признање због Његовог безусловног достојанства или савршенства. Али човјеку, који је постигао тако чисто признање Божје воље као свејединственог и цјеловитог Добра, треба да буде јасно да потпуност те воље може да се открива само снагом властитог, унутрашњег дејства у човјековој души".[596]

Владика Николај Велимировић износи да су православни Срби потомци светих духовника и светих краљева задужбинара и свечара из свете лозе Немањића. И ти моћни владари српског народа, као и убоги пустињаци и богомољци, називали су себе слугама Господњим и поимали су мирно вријеме као службу Богу и рат као жртву Богу. Отуда потиче њихово задужбинарство и свечарство. Управо је овај продуховљени, поносни, слободољубиви и мученички народ послије Косова живио на свом огњишту без слободе у својој земљи под туђином, без земаљског сјаја и царства, народа који је путовао кроз пустињу ропства без свог Мојсија. Међутим, српски народ је посједовао несаломљиво вјеру у Бога отаца његових; Бога Немањина и Савина, Бога Стеванова и Милутинова, Бога Лазарева и Милошева и очекивао спас из ропства и мрака. Владика Николај је осјетио душу српског народа; његов трагизам, духовну снагу и вјеру у крст часни и слободу

[596] Владимир Соловјов: Филозофија морала, ЦИД Подгорица, Издавачки центар Цетиње, 1994, стр. 515.

златну, етику жртвовања, мучeништва и страдања на Косову, али и вјеру у Бога и наду у спас, па закључује:

"И заиста народ се одржао и све издржао, благодарећи Косову и цркви. Црква му је била тумач Косова, а Косово тумач свга што се догодило пре и после пропасти земаљског царства српског. Помоћу та два верна тумача, народ је схватио суштину слободе. Схватио је, да је слобода дар Божји, да је светиња, и да је нераздвојива од часног крста. Ко се огреши о часни крст, огрешио се о слободу и обратно, ко се огреши о слободу, огрешио се о часни крст. Слобода је светиња, отуда и назив: света слобода".[597]

[597] Епископ Николај: Косово и Видовдан, Глас цркве и Српска царска лавра Манастира Хиландар на Светој Гори Атоској, Шабац, 1988, стр. 97.

Још у раним временима српска духовност и моралност имале су родоначелника у принцу Растку Немањићу, касније Светом Сави. Он је схватио да је морал обликовање и самообликовање људског достојанства, док је вјера емотивно - волитивна везаност за Бога, Творца свега видљивог и невидљивог. Свети Сава полази од чињенице да је "живот овај сен и сан" и био је увјерен у слабост људске воље и релативност савјести као санкције у моралу па је процијенио да вјерске и правне норме имају већу стабилност и гаранцију у цркви или држави, него што их има загонетка човјек у моралу. Он не преже ни од конкретних моралисања чији је критериј Богочовјек Исус Христос. Основна карактеристика агапизма Светог Саве јесте Христоцентризам. Један од исходишних проблема који су везани за Савино схватање морала састоји се у томе да ли морал као учесник прошлих догађања може бити предмет наших анализа, јер се о мотивацији учесника никад засигурно не може знати; постоје само несигурне и често неодрживе хипотезе.

Свети Сава је упозоравао српске властелине да се богате добрим дјелима и свој народ савјетовао да се бори против љености и одражава рад, ред и дисциплину. У вези са Савиним поимањем среће и смисла живота стоји: "Сава Немањић је срећу видио у ономе борити се (агонизам), али се то, наравно, односи на православну византијску галаксију: 'јер свет не остависмо ради одмора и раскоши, него ради старања и борбе по могућству... Јер нико мени никад није постигао победу, нити је когод спавајући и сањајући победио свог ратног непријатеља, они су победни венци који добро трче, који се труде, који се боре, који издрже трудове од борбе... Што сте чули и научили не одступајте то да чините' ".[598] Свети Сава је сљедбеник Исуса Христоса и његове крилатице: "Ради и учи", те многих ставова и погледа јеванђелисте Матеја. Сава се у свим приликама радо сјећао библијског цитата: "Што око не виде, и ухо не чу, и у срце човјеку не дође, оно припрема Бог онима који га љубе". Цјелокупна агапистика Светога Саве вуче своје коријене од јеванђелисте и писца Павла из Тарса, који је изградио морал љубави до савршенства, затим из јеванђеља Матеја и Луке.

[598] Иван Коларић: Сетосавска етика, Српска слободарска мисао, Српско Сарајево, мај/јуни 2000, стр. 352.

Отац Јустин Поповић је у својим дјелима, посебно у Философским урвинама, исповиједао људски трагизам, "тмине и милине", свога сазнања и осјећања, своје "туге и чежње", своју племену вјеру у Христоса као Богочовјека. Изузетне су његове опсервације о сили српске душе, постојаности у вјери упркос сталним борбама и страдањима: "У чему је силина српске душе? - У тој авакумовској-светосавској вери у бесмртност човекова бића и народне душе. Ту је извор свеколиког народног стваралаштва, неустрашивости, пожртвовања и борбе за бесмртне вредности наше историје. Наш народ је ради тога живео и страдао, ради тога робовао и васкрсавао. Погледајте: свети манастири - нијесу ли споменици бесмртности, и сведоци наше народне вере у бесмртност и вечност човекову? Погледајте дивну поворку светих монаха све сами цареви и краљеви! а са њима велможе и себри! Није ли то доказ наше свенародне вере у бесмртност и живот вечни? То су дирљиви живи споменици бесмртности и вечности".[599]

Митрополит Амфилохије Радовић увиђа да је сумрак Ловћена видљив и опипљив знак поремећености ума оних који "за правило лудост изабраше" у овом вијеку и на нашим просторима. Прекрајање Ловћена и Ловћенске капеле за њега представља троструку гријех и четвороструко огријешење па позива народ и свештенике мудрошћу Његоша да се уздрже од раскола у овом преломном времену и сачува јединство у православној вјери. По мишљењу Амфилохија све је јасно, ако јесмо људи. Међутим, сваки православни човјек на балканским просторима је у опасности да изгуби сјеме добра и да га обујми сјеме зла. Оно "мједено гумно" из Горског вијенца свако од нас носи у себи, нарочито у злим и опаким временима, једну од најопакијих болести, а то је брозомора. Даље, Амфилохије констатује да се ми лако пришљамчујемо за сваку власт да бисмо остварили своје сујетне жеље, премда у црногорском, динарском, српском етосу има спремности за одрицање и жртве. Треба да се одрекнемо самољубља и престанемо бити "јапајајци", што каже Матија Бећковић. У предвечерје трагичних сукова у бившој Југославији. Амфилохије Радовић је подсјећао на трагизам и подјеле, те Каинову лекцију: "Наше вријеме је препо-

[599] Отац Јустин Поповић: Философске урвине, Манастир Ћелија, Ваљево, Београд, 1997, стр. 194.

знатљиво што је незапамћено у историји. Никада у историји није било толико масовних покоља, као у нашем времену. Никада у историји није било толико масовних логора, гасних комора у којима се људи уништавају као мрави - као што је у наше вријеме".[600] Силе мрака и зла су проговориле, а то је донијело, између осталог, велика морална посрнућа и суноврате.

Посебну пажњу заслужује православна социјална етика која још није довољно истражена па се на Западу схвата да овом феномену треба посветити више пажње, али се томе додају и примјесе политичке конотације: "Будући да је цијело подручје православне етике посебно испреплетено с модерним политичким изричајем, треба од почетка разликовати три ствари: прво, социјално етичке импулсе који долазе до изражаја прије свега у православној догматици и литургији; друго, социјални наук који су развили православни духовници или теолози као непосредни допринос друштвеним проблемима; и треће, дјеловање православних социјалноетичких идеја на различита филозофска, политичка, друштвена и културна реформска настојања прије свега унутар руске духовне повијести".[601]

У сваком друштву постоје старјешине и потчињени, старији и млађи и тај однос ће у друштву увијек трајати, а хришћански владари су дужни да владају мудро, благо и праведно и да увијек мисле на свој народ. И сам народ је дужан да поштује и цијени владаре и отаџбину и да изршава своје дужности према њима. С тим у вези сваки хришћанин треба да се труди да сачува добро име и поштовање међу људима, јер је то драгоцено благо за човека. Добро име и част побуђује човека да се све више труди око усавршћавања својих добрих страна: оно одвраћа човека од рђавих дела, окрепљује га у испуњењу својих дужности и побуђује друге да се на њега угледају, да му своју љубав и повереље поклањају, да се радо с њиме друже".[602]

На крају овог приказа о хришћанској етици налазимо се и на почетку и на свршетку из којих произлази: "Основне поставке ети-

---

[600] Амфилохије Радовић: Враћање душе у чистоту, Заједнички издавачи, Никшић, Подгорица, Приштина, Београд, 1992, стр. 201.

[601] Ернст Бенз: Дух и живот источне цркве, Свјетлост, Сарајево, 1991, стр. 133.

[602] Сава Тодоровић:Православна моралка за више разреде средњих школа, Штампарија Ђорђа Ивковића, Нови Сад, 1899, стр. 178.

ке, која је схватила парадокс добра и зла, може бити формулисана овако: поступај тако да чујеш Божји зов и као да си позван да у слободном и стваралачком акту саучествујеш у Божјем делу; разоткривај у себи чисту и оригиналну савест, дисциплинуј своју личност, бори се са злом у себи и око себе, али не зато да би зли и зло били одбачени у пакао, не ради стварања царства пакла, већ зато да зло буде реално побеђено, ради сопственог доприноса просветљењу и стваралачком преображају злих".[603]

Посебан израз хришћанској вјери дала је хришћанска умјетничка продукција у архитектури, кипарству, сликарству, графици, примјењеној умјетности и другим облицима стварања. Хришћанска књижевност има посебно мјесто и кроз дуге вијекове стварања обогатила је духовну ризницу човјечанства, нарочито на источном дијелу царства у раним периодима развоја хришћанства. У 2. и 3. вијеку хришћанска умјетност користи своје специфичне хришћанске садржаје обликоване под утицајем касне паганске антике. Под Контантином и Теодосијем хришћански умјетници су у саставу

[603] Николај Берђајев: О човековом позвању, Zepter Book World, Београд, 2000, стр, 323.

државне дворске свите. Међутим, у каснијем периоду доћи ће до раскола на западно римско и источно византијско подручје. Премда се ова подручја разликују и унутар хришћанске умјетности, не смије се потцијенити и занемарити утицај источне на развој западне црвкене умјетности. Византијска умјетност је остала вјерна традиционалним формама и ту су постигнути велики домети, дотле је западна хришћанска умјетност показивала плуралистичку слику.

Теолошка разрачунавања између западне и источне цркве оставила су трагове у умјетности, као што су то учиниле политичке, економске и социјалне промјене. У средњем вијеку хришћанска умјетност је била високо развијена, али је профана умјетност великим дијелом уништена. Сабирна тачка различитих врста хришћанске умјетности била је све до 19. вијека у црквеним здањима и зградама. Главни извор умјетничких тема хришћанске умјетности били су за сва времена Библија, апокрифски списи, те различите средњовјековне збирке и легенде. "Све донедавно је убедљиво највећи део свих врста уметности на православном Истоку био ако не црквени, а оно сигурно прожет хришћанством и утемељен на хришћанском духу. Такав је огроман део византијске књижевности и још већи део књижевности средњовековних Словена који се на њој заснива. Без разумевања православног хришћанства, остају неразумљиви и велики књижевници новијег доба на Истоку: Његош, Достојевски, Гоголь, Толстој... Слично је и с музиком у којој се хришћанским темама надахњују Римски - Корсаков, Мусоргски, Мокрањац и други. Сликање икона и фресака на православном Истоку никада није престајало, па је и данас често".[604]

[604] Енциклопедија живих религија, Нолит, Београд, 1992, стр. 269.

XXX. ПРЕДИСЛАМСКА АРАПСКА ЕТИКА И КАСНИЈИ АРАПСКИ ФИЛОЗОФСКО-ЕТИЧКИ ПОГЛЕДИ

"Вјера у Божију моћ и доброту не води само до захвалности и поштовања већ и до извјесног става и начина живота у практичним ситуацијама"
(W. M. Watt)

Овом приликом изложићемо етичка и слична учења код предисламских Арапа, потом ћемо се задржати на значајнијим арапским мислиоцима у раздобљу исламске културе, с тим да ће исламска етика везана за Кур'ān бити посебно обрађена.

Арапи припадају семитској заједници и насељавају полуострво Арабију. Научници су износили различите теорије о постојбини овога народа. Има их који су узимали у обзир пуно етничко сродство између Семита и Хамита па сматрају да је источна Африка њихова прадомовина; други под утицајем Старог завјета су увјерени да је Месопотамија првобитна постојбина арапског народа. Највјероватније су претпоставке да Арапи поријеклом потичу са Арабљанског полуострва и да су се у каснијем периоду раширили по југозапаној Азији и сјеверној Африци. Површина Арабије је већином пустиња, једино на периферији су дијелови насељиве земље, али периферију опасују мора. Вишак становништва није могао ићи у пустињу или преко мора, него се кретао отвореним путем на западној обали Полуотока "који је водио у правцу сјевера и који се рачвао на Синајском полуострву до плодне долине Нила".

На основу истражених података Филип Хити, говорећи о кретању семитских племена, биљежи: "Око 3 500. год. п.н.е. једна семитска миграција кренула је овим или се запутила источним афричким путем у правцу сјевера, учврстила се на самом крају територије ранијег хамитског становништва Египта, и резултат овог стапања су историјски Египћани. Ови су Египћани дали осно-

вне елементе нашој цивилизацији. Они су први сазидали грађевине од камена и пронашли сунчев календар. Скоро у исто вријеме одвијала се друга паралелна миграција источним путем у правцу сјевера и учврстила се у Тигро-еуфратској долини, у којој је већ била насељена високо цивилизована заједница, Сумерци. Семити су ушли у долину, као барбарски номади, али су научили од Сумераца, оснивача еуфратске цивилизације, зидање кућа и становање у њима, натапање земље, а, изнад свега писмо. Сумерци су били несемитски народ. Мијешање двију раса овдје је дало Бабилонце, који, заједно с Египћанима, дијеле славу да су положили темеље нашој културној баштини. Међу осталим новинама, Бабилонци су нам оставили у насљедство лук и свод (можда сумерсог поријекла), кола с точковима и систем тежина и мјера".[605] Негдје средином трећег миленијума п.н.е једна миграција Аморита стигла је у Плодни полумјесец, али су у њихов састав улазили Hanaaniti, који су заузели територије западне Сирије и Палестину нешто мало касније од 2500. год. п.н.е. и приобални народ вичан пловидби и борбама на мору и Грци су их називали Феничанима. Феничани су међу првим у свијету употребљавали гласовни систем писања, што представља један од највећих проналазака за читаво човјечанство. Хебреји су продрли у јужну Сирију, Палестину, дотле су Армејци стизали на сјевер, нарочито су насељавали котлинасту Сирију. Код Хебреја се зачела идеја о једном Богу и њихов монотеизам је важан извор хришћанског и исламског вјерског учења. Набатејци се помињу око 500. год. п.н.е. и населили су се сјевероисточно од Синајског полуострва и ова заједница је достигла високе цивилизацијске домете, о чему свједоче рушевине величанствених грађевина из тог времена.

Арапи првим становницима Полустрва сматрају племена као што су: Ад, Семуд, Ирем, Џурхум, Тасм и Џедис, за која влада мишљење да су настала прије појаве ислама.[606] Неркез Смаилагић наводи да су се народи семитских држава јужне Арабије - Сабејци, Минејци и други, сматрали потомцима Химјара па је Химјар остао општи назив за цивилизације тих држава. Може се рећи да су на просторима садашњих арапских земаља у Азији од памтивијека

[605] Филип Хити: Историја Арапа, Веселин Маслеша, Сарајево, 1988, стр. 27.
[606] Неркез Смаилагић: Лексикои Ислама, Свјетлост, Сарајево, 1990, стр. 52.

кружили каравански путеви који су повезивали средоземне луке, Турску и југоисточну Европу с Персијским заливом и азијским Истоком. На тим пространствима постојале су јаке древне државе Сумераца, Вавилонаца и Асираца, владала легендарна краљица од Сабе, ратовали и побједе односили персијски цареви Кир и Дарје, а стизао је до ових територија македонски освајач и император Александар Велики.[607] У седмом вијеку уједињују се арапске земље и наступају под заставом ислама. У данашње вријеме Арапи су захватили широке просторе. Има их у Сирији, Јордану, Израелу, Египту, Либану, Судану, Либији, Тунису, Алжиру, Мароку, Мауританији и другим крајевима.[608] У прошлости Арапи су били подијељени на бројна и међусобно непријатељски расположена племена. У историјским хроникама помињу се као добри ратници и трговци. Ширили су културу античког свијета у широком радијусу и долазили у додир са различтим културама и насљеђима па су тим обогаћивали античку баштину и постали њени тумачи и преносиоци.

Сматра се да су стари цивилизовани становници у јужној Арабији били Сабејци и Химиартити, али о њима има веома мало вјеродостојних података. Оскудна су знања и фрагментарно су сачувани неки материјали који говоре о тој далекој предисламској цивилизацији. Међутим, да бисмо разумјели филозофски и религијски систем неког народа, нужно је разумијевање његове економске и друштвене основе. Арабија представља огромну пјешчану равницу која је дијелом степа, а дијелом пустиња.

Постоје ријетке и плодне зелене оазе погодне за земљорадњу, али су оне међусобно удаљене и не могу да обезбиједе исхрану многобројном становништву. Већином је земља пуста и једнолична, насељена је била номадима који су гајили овце и камиле. Зелене су биле само неке долине. Територија арапских земаља, поготово Арабије, богате су "црним златом", па су биле поприште сталне борбе различитих интереса. Арапски сточари су били у непрестаном покрету, тражили су воду и пашњаке за своја стада и крда. Живот у овим пустињским пространствима био је тежак. Немири и нестабилност били су пратиоци номадског становни-

[607] Поглед у свијет, Школска књига, Загреб, 1979. стр. 35.
[608] Петар Влаховић: Народи и етничке заједнице света, Вук Караџић, Београд, 1984, стр. 85.

штва, затим недостатак настамби, сељење са једног терена на други и велика неизвјесност на путевима, сусрет и борба с другим племенима су били арапска свакодневница. Први становници предисламске Арабије нису познавали занатска умијећа ни науку која је пружала могућност вишег нивоа цивилизацијског живота. Владала је неписменост, јер је читање и писање било привилегија малог броја људи, већином трговаца. Духовни хоризонт овог становништва био је узак зато што је борба за опстанак била груба и немилосрдна. У таквим условима остајало је мало времена и склоности за религију и филозофско мишљење. Историчари и филозофи се слажу да је стара арапска религија била оличена у маглovитом политеизму, док је њихова филозофија изражена у већем броју побожних пјесама. У старој Арабији наилазимо идолатрију која је била заснована на политеизму. Свако племе на овом великом простору имало је свога бога којем се клањало и он је постајао центар њиховог религијског живота и непосредни објекат испољавања побожности. Код старих Арапа била је заступљена вјера у постојање Свевишњег Бога и звали су га Алахом, с тим да су вјеровали и у велики број Њему потчињених богова за које су мислили да ће се заузети за њих код Алаха уколико устреба. Вјера у Алаха дјеловала је доста неодређено, наивно и без јаког интензитета, преданости и обављања устаљених вјерских активности. Алах се призивао само у тренуцима опасности, а послије тога се све заборављало.

Нарочито пажњу предисламски Арапи су поклоњали вјери у три божанства, а то су: al'-Uzza, al-Manāt i al-Lāt, кћери Алахове. Веза потчињених божанстава с Алахом је позната као širk и била је изложена осуди пророка као велики и неопростиви гријех. Удруживање Алаха и других божанстава, тј. širk изазивао је посебну мржњу јер је овим поступком нарушавано вјеровање у једног Бога. Ибн ал-Калби је у другом вијеку исламске ере оставио писмене записе о безбројним божанствима која су обожавали пагански Арапи и сматра се највећим ауторитетом за овај период. Неопходно је нагласити да су ова арапска божанства била разнолика по својој генези и природи па спадају у различите категорије, о чему се каже: "Нека до њих била су персонификација апстрактних идеја, као ğadd (срећа), ridā (наклоност), sa'd (срећа, повољност) waad (пријатељство) и manāh (висок положај). Премда изворно апс-

трактне по карактеру, оне су биле схваћене посве конкретно; нека божанства добила су своја имена по мјестима која су била обожавана -Du-al Halasa и Du-al Šara могу се сматрати примјерима ове врсте".[609] У арабијском пантеону значајна мјеста су заузимали небеска тијела и друге природне силе, затим сазвјежђе Влашића, а постојао је култ планете Венере којег помињу многи класични арапски и сиријски аутори. Све ове небеске појаве, природни процеси и ствари били су предмет обожавања Арапа у првом раздобљу њихове историје. Извјесна изворна арапска божанства, нарочито al-Malik ("Краљ") и Ba'l или Ba'al ("Господар"), имала су важно мјесто у очима обожавалаца. Становници многобожачке Арабије представљали су своја божанства идолима, светим камењем и другим објектима обожавања. И код раних арапских племена било је развијено жртвовање камила, оваца, коза и рјеђе крава да би се бог задовољио или умилостивио. Владало је вјеровање да жртве доводе до чврсте везе вјерника с божанством. Стари Арапи су уобичајавали да жртвују првенца из свог стада или крда - fara'. Међу Арапима и другим муслиманским народима до данас је сачуван обичај да се дјетету непосредно послије рођења одреже коса и у његово име жртвује се ован и ова пракса се назива 'aqiqa. Богови у Арабији представљени су грубим блоковима камена, али и статуама са мање или више умијећа. Обожавања дрвета такође су присутна код старих Арапа, нарочито "оног на коме висе ствари". Богови код многобожачких Арапа били су представљени идолима и смјештени у храмовима, гдје се обављала молитва, те вршено посвећивање и жртвовање.

Храмови нису били као код Египћана и Грка раскошно, умјетнички и са високим степеном умијећа грађени, него су то биле једноставне структуре које су понекад чинили само зидови и ограде обиљежене камењем. Нису само храмови обожавани, већ су кактад околна подручја и поједини предјели сматрани светим и непредвидљивим. Чувари и заштитници храмова били су свештеници па се свештенички позив насљеђивао и вјеровало се да су они под утицајем богова, да имају моћ да предсказују будуће догађаје и збивања. Храмови преисламских Арапа су били мјесто молитве и ходочашћа. Вјерници су се тамо окупљали периодично, нарочито

[609] M.M. Sharif: Хисторија исламске филозофије I, Аугуст Цесарец, Загреб, 1988, стр. 148.

за вријеме великих празника, у доба године које је за то било одређено, потом кад су организована зборовања која су имала карактер сајмова и светковина. Једно од најзначајнијих мјеста хаџа (ходочашћа) била је Каба у Меки у којем су се окупљала најразличитија племена из читаве Арабије. Могућност посјете Меки постојала је само ако је трајао мир у земљи. За ту сврху ритуали и церемоније повезане са хаџом су вршене и продуживане пуна три узастопна мјесеца, у том светом раздобљу били су забрањивани сви племенски ратови. Ходочасници који су стизали на свету територију морали су да се уздржавају од лова, борбе, сексуалних односа и било каквог облика испољавања насилништва и злих дјела. Хаџ је са битним одликама задржао и Вјеровјесник, али са одређеним модификацијама паганских церемонија. Предисламски Арапи су, осим вјере у мноштво богова, такође били убијеђени у постојање демона, нестварних бића која су називали џин (ğinn), односно варијанта ğānn, што значи "биће" које је невидљиво за очи".

Поимање богова код старих Арапа одивујек је било неодређено и временом је политеизам губио своју снагу. Када је пропао паганski политеизам у Арабији, појавио се један број људи у различитим дијеловима земље који су настојали увести једно друго вјеровање и ти поклоници новог вјеровања називали су се hanīfama. Ипак, ниједан од hanīfa није имао визију свога вјеровања, нити је посједовао снагу за придобијање људи за нову монотеистичку орјентацију. Једино је Мухамедова мисија наишла на масовно прихватање код свих слојева становништва.

Многобожачки Арапи су вјеровали да је душа супстанција попут етра или ваздуха и сматрали су је идентичном с дахом и одвојеном од тијела. Били су чврстог увјерења да смрт настаје престанком дисања и да у часу смрти дах упоредо са самим животом пролази кроз уста или ноздрве. Душа у облику крештаве сове напушта лобању и одваја се од мртвог тијела. Ритаули сахране указују да су паганski Арапи вјеровали у једну врсту живота будуће душе. Почаст умрлом поглавици се одавала везивањем у близини гробова осакаћене камиле која је требало да буде у служби умрлог човјека. На гробовима старих људи клале су се животиње и тај обичај се задржао до данашњих дана. Стари арапски пјесници су жељели да гробови оних који воле буду заливени обилном кишом, а понекад су одавали и поздраве мртвацу, што

упућује на вјеровање у загробни живот. Упркос некој врсти вјере о животу душе послије смрти, старим Арапима је била нејасна оностранa визија живота душе послије смрти, након напуштања тијела.

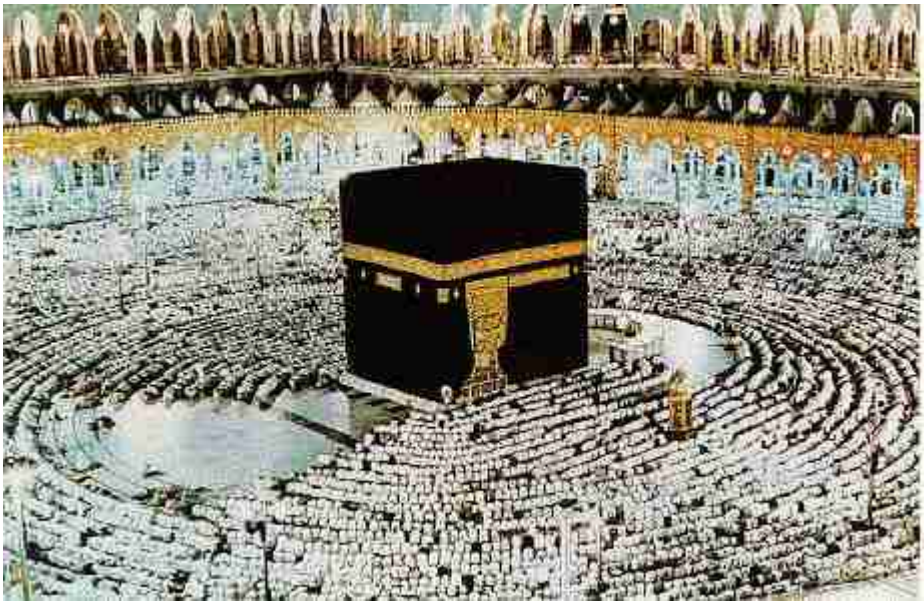

Код предисламских Арапа владало је фаталистичко убјеђење по којем су сви догађаји у људском животу предодређени судбином и не могу се избјећи. Ток догађања по раноарапским схватањима био је одређен дахром (временом) и промјену извршену временом Арапи су начешће користили у пракси, а њихови пјесници су је употребљавали да би исказали несталност живота. Такво мишљење је заступљено у раним арапским пословицама и изрекама. Можда овако поимање живота произилази из услова и околности којима су била изложена арапаска племена: "Ни у једном дијелу свијета људски живот није сигуран од изненадних промјена среће, ал у посебном милиеу Арабије, човјек се неријетко чини немоћном жртвом каприца природе као ријетко гдје. Изненадни напад непријатељског сусједног племена или куга у стаду или крду, могу свести богата човјека на биједна сиромаха готово преко ноћи; или у случају дуге суше, он може бити доведен очи у очи са застрашујућом оскудицом и смрћу. Специфичне околности

пустињског живота, тако су, изгледа узроковале раст фаталистичких тенденција међу Арапима. Имајући на уму постојање ових тенденција међу старим Арапима, није изненађујуће што су сличне тенденције превладавале у првим стољећима ислама и што је догма о предестинацији била готово опћенито прихваћена међу муслиманским масама. Предетерминација се, међутим, одвојила од dahra".[610]

У предисламско вријеме код Арапа је владало осјећање дубоке беспомоћности према неумитној судбини па се развијала идеја препуштености сљеду збивања као препоручљива врлина. Тако се формирао понизан став према тешкоћама и недаћама у људском животу. Умјесто одбацивања неприхватљивих услова живота и усмјеравања у ризик потпуног уништења, спокојно се прихватао диктат неизвјесне судбине. Дошло је до утемељења резигнације као врлине, чиме се потврђује догма о предестинацији. И поред слабог утицаја религије, пагански Арапи нису били народ који није посједовао законе. Друштво старе Арабије било је изграђено на одређеним моралним идејама и није посједовало писане законике вјерског или правног карактера, али је имало снагу традиционалних обичаја која се заснивала на јавном мнијењу. Њихова морално-етичке и друштвене идеје су сачуване у њиховој поезији као вјерном пратиоцу живота у изузетно тешким условима. Оно што се посебно истицало на морално-етичком плану код арапских номада карактеришу ове одредбе: "Вриједности које се највише цијене код старих Арапа биле су храброст у борби, стрпљење у несрећи, лојалност према саплеменику, племенитост према ономе тко је у невољи и према сиромашному, гостопримство према госту и путнику и устрајност у освети. До храбрости у борби и истрајности у рату особито се држало у земљи гдје је сила била опће право и гдје су се племена стално међусобно нападала. Стога није случајно што у славној антологији арапске поезије названој Hamāsa, пјесме које се односе на међутрибално ратовање заузимају више од половине књиге"[611].

Племенска организација Арапа била је изграђена на начелу сродства или заједничке крви, што је учвршћивало јединство и

[610] M.M. Sharif: Хисторија исламске филозофије I, Аугуст Цесарец, Загреб, 1988, стр.153.
[611] Исто, стр. 153

друштвену солидарност. Одбрана породице и племена представљала је највећу дужност, било на индивидуалном или на колективном плану. До славе се долазило истрајношћу уз свој народ у добру и у злу. Нарочито је било важно да се пружи помоћ сродницима на брз и ефикасан начин без обзира о каквом се случају ради. Највиши идеал живота састојао се у витешком позиву и безусловном пожртвовању за сроднике, односно ближње и пријатеље. Великодушност, племенитост и гостопримство су биле вриједност за славу и дивљење у свим арапским племенима и о томе су оставили свједочанство и високо их уздизали арапски пјесници. У неким племенима великодушност и доброта су заузимали високо мјесто, нарочито у гладним годинама недостатка кише за људе, стоку и усјеве. Паганси Арапи су вршили освету због убиства и увијек је тражена крв за крв и то је чврсто било присутно у свијести сваког Арапа. Убиство се морало извршити над убицом или над његовим саплеменником.

У раздобљу прије Мухамеда, Арабија није била у цјелини насељена само Арапима, него су значајан дио становништва чинили припадници јудеизма и хришћанства. За вријеме великих несрећа јеврејско и остало становништво је стизало на територију Арабије. Арапским паганима било је супротстављено хришћанско вјеровање, нарочито у јужним и сјеверним дијеловима Арабије. Негдје у шестом вијеку јудеизам и хришћанство су проширили утицај у Арабији, али је убрзо утрт пут исламској инвазији која ће захватити читаву Арабију и многе друге земље у том региону и шире. Једна од најзначајнијих карактеристика филозофије у раздобљу средњег вијека је њена подређеност теологији и ограничена улога у оквиру одређених теолошких појмова. Поред доминантног теолошког мишљења, постојала је у јачој или слабије израженој форми и филозофска орјентација која се заснивала на слијеђењу разумских форми, с тим да су теологија и филозофија у међусобном оштром сукобу у којем је већу улогу имала теологија. Постојала је строга вјерска контрола у скоро свим људским дјелатностима.

Бројни аутори су у својим дјелима разматрали однос између теологије и филозофије користећи конкретне примјере из хришћанских, исламских и јеврејских извора. Теологија је у појединим

моментима превласти настојала да сруши филозофију и успостави своју доминацију у свим областима људског духовног и материјалног стваралаштва. Овакав тренд у односима између филозофије и теологије трајао је од гашења класичне грчке филозофије до покрета хуманизма и просвијећености у 16-том вијеку и то раније у јудеизму и хришћанству, а касније и у исламу паралелно са збивањима у поменутим монотеистичким религијама. Сличан однос у измијењеном облику траје и данас са скоро истом проблематиком, али се различито дефинишу појмови који се вежу за општа и појединачна питања.

Филозофија је тешко могла постојати у таквим условима, нарочито ако се као мјерило узме начин филозофирања у 19. и 20. вијеку. Уколико бисмо примијенили строжије критерије, дошли бисмо до констатације да се може порећи постојање, како јеврејске и хришћанске, тако и исламске филозофије у средњем вијеку. Ипак, постоје бројне студије, прикази, коментари, расправе и чланци који обрађују филозофију која је егзистирала у оквиру три главна религијска система. Проблеми који су били предмет истраживања одређени су вјерским аспирацијама људи и времена, а филозофска разматрања и систематска истраживања о свијету, човјеку, животу, те људским дјелатностима и постизању сазнања и благостања која су била доминантна у грчкој филозофији, настављена су и у средњем вијеку па су се филозофска терминологија и одређена систематска рјешења развила управо у средњем вијеку. Постоје и неке специфичности у исламској филозофији када је у питању однос између теологије и филозофије, као и осталих сродних феномена, па произлази: "У том смислу ислам, у односу на јудеизам и хришћанство, у основи има исте проблеме као и ова два религијска система, наиме, сукоб између вјере и разума, теологије и филозофије, ауторитета и независног, слободног размишљања, али је природно логично да ислам као посебан самосталан, потпуни, религијски и филозофски систем, има и своје упадљиве специфичности и одвојена гледања на заједничке проблеме која му осигуравају посебно и значајно мјесто у историји филозофске мисли. У ствари, у исламу је, у току дугог низа вијекова, све можда до периода хуманизма и просвијећености, филозофија имала бољи пријем и била неоспорно у повољнијем положају него, нпр. у Евро-

пи средњег вијека..."[612] Међутим, тај повољан однос између ислама и филозофије од доба реформације је изгубљен или ослабљен да би се у каснијим периодима ситуација измијенила. Појмови арапска филозофија, као и исламска, је доста споран и не одговају потпуним чињеницама са језичког, територијалног, националног, искључиво вјерског и оталих аспеката. Имајући све чињенице у виду, арапско-исламска филозофија би био најадекватнији назив, јер се ради о исламској филозофији која је изражена углавном на арапском језику.

У садржинском смислу филозофија у исламу има два извора: први се налази унутар саме исламске вјерске традиције када су се половином седмог вијека, непосредно послије Мухамедове смрти, почеле да формирају политичко-вјерске и вјерско-политичке партије и свака од њих је давала своје погледе и мишљења на уређење државе и друштва на темељима вјерских текстова и оних из живота Мухамедовог. Нарочиту пажњу заслужује kalām као општи појам исламске сколастике и њених заступника који означава једноставно говор, али се прије свега подразумијева 'божији говор', логос, ријеч..[613] Наиме, овдје је у питању разговор о ријечи која је саопштена човјеку у Кур'ану и то наводи на питању о односу између Бога и његових ријечи, али се касније под ријечју подразумијевало и 'бављење разумом'. У оквиру kalāma дошла су до изражаја три правца, односно три школе, али је неоспорно да се стварна исламска филозофија базира на исламском теолошком систему који је од своје појаве до коначног формулисања код појединих теолога био прилагођаван и усклађиван системима са којим је вођена прилично тешка и упорна борба. Други извор арапско-исламске филозофије чини грчко филозофско насљеђе које су Арапи на свјестан и систематски начин преузели, коментарисали и на основу истог тражили надахнуће и инспирацију за сопствене филозофске идеје и надахнућа. Након затварања филозофске академије у Атини, центри филозофске учености постају Александрија, Антиохија и још нека мјеста у земљама арапског свијета. Грчка филозофија

[612] Салих А. Алић: Арапско-исламска филозофија, дефиниција и значај у историји, Симпозијум о арапско-исламској култури, Сарајево, 18-19. маја 1973., Орјентални институт у Сарајеву, 1976, стр. 110-111.
[613] Исто, стр.113.

добија нову снагу живота и преводи се на арапски језик као заједнички језик свих народности, секти и конфесија. Била је орјентација да се сакупи све што су стари Грци о животу, човјеку, природи и космосу рекли и да се употпуни оно што нису изразили и да се то учини средствима арапског језика према обичају времена и властитим способностима. Тако су на арапски језик преведена готово сва Аристотелова дјела, Платонови дијалози, неколико дјела стоика и неопитагорејаца, разни гносеолошки списи неоплатоничара, затим анонимни списи неоплатоничког карактера. Арапско-исламска филозофија нам омогућује да сазнамо како је тумачено грчко насљеђе у 5. и 6. вијеку наше ере и касније од 9. до 12. вијека, односно како је филозофска мисао Платона и Аристотела била читана и коментарисана у филозофским центрима предње Азије. Нису превођена и разрађивана само грчка дјела, него су се развијала и самостална мишљења и истраживања, како наслијеђена, тако и она о новим проблемима. Ел-Киндл је, на примјер, у истраживачком духу навео неколико дефиниција филозофије изведених од грчких аутора који се односе на: љубав, мудрост, постигнуће моралног савршенства, размишљање о смрти и крају живота, човјеково познавање самог себе, вјештину и науку, затим на познавање вјечних универзалних ствари и слично.

Исламска филозофија се дијели на двије фазе; прва на истоку и траје од 9. до 11. вијека и њени представници су: Ел-Киндл, ař-Rāzi, el-Farabi и Ибн-Сина (Авцена), и друга на западу у арапском дијелу Шпаније од 11. до 12. вијека, чији су најеминентнији представници Ibn Tufayl (Abubacer), Ibn Bāğğa (Avempрассе) и Ибн Ружд (Авероес).[614]

Плејада ових филозофа његовала је и разрађивала грчко филозофско насљеђе у цјелини, али је највећа пажња била усмјерена на Аристотела и Платона и коментарима њихове филозофије из неоплатонистичких кругова, те других кругова који су блиски њиховом филозофском учењу. Авицена и њему сродни филозофи били су претежно, али не искључиво под утицајем неоплатонизма, док је Авероес настојао да заступа чисти аристотелизам. Арапско-исламски филозофи су се трудили да ускладе филозофију Платона и Аристотела да би се избјегла супротности између ова два велика

[614] Исто, стр. 118.

духа. Главне теме и питања исламске филозофије која су мање и више прожимала стваралаштво ових филозофа су у тражењу везе између бића самог по себи, које је способно да само из себе постоји, и појединих бића и настојање да се докучи однос између божанског стваралачког духа и многобројности створења, потом идеја ствари и њихових утјеловљења. И у арапско-исламској филозофији, као у доба антике, није прављена строга разлика између природних наука и филозофије. Дошло је до спајања грчке науке и открића старо-источне културе путем арапског као културног језика и тако су сви релевантни извори ушли у једну велику синтезу. Арапски научници нису имали моћ апстрактне имагинације, али су се истакли у практичном истраживању, испитивању и експериментисању. Al-Razi је изнио увјерење да ће наука стално напредовати и омогућивати бољи живот људи. Најоргиналнији допринос исламске дијалектичке теологије је учење о атомима које се веже за Демокрита и Епикура. Била је развијена филозофска религија природе и аристотелизам је у коментарима доведен до усавршавања. Исламски отродоксни теолози су у античкој мисли видјели опасност која пријети исламу као вјери и на то непрестано указивали, али је у интелектуалним круговима владало увјерење да у сваком дубоком сазнању, без обзира што оно потиче из предисламског доба, има вриједних мисли и мудрости које могу добро доћи за продубљивање властите вјере па су се дијалектички теолози одавали изучавању античке филозофије.

У првој фази исламске филозофије која је везана за Исток најзначајнији мислилац био је Авицена (Abu-Ali Ibn-Sina, 980-1037), арапски филозоф, политичар, природонаучник, пјесник и љекар. Он је у извјесним елементима заступао аристотелизам и настојао да споји неоплатонизам са исламским вјерским представама и у својим схватањима се приближавао исламском мистицизму. Носио је надимак "кнез филозофа", али и "кнез љекара". Све до 17. вијека његово дјело Канон, преведено на латински језик, било је уџбеник медицине. По њему материјални свијет није ни од кога створен и он је вјечан, али је само у извјесном смислу, односно релативно, нужан и сврстава се у категорију могућности. О његовом погледу на свијет стоји: "Тај је свет, који вечно у времену траје, условљен вечним богом који постоји изван времена. Човекова је

душа бесмртна, али не у физичком, већ само у духовном смислу... У питању око универзалија А. је умерени реалист: за њега општи појмови постоје пре ствари, у стварима и иза ствари (ante res, in rebus и post res). Тако А. сматра да божански ум долази, претходи стварима, док људски ум долази после њих. Истовремено он тврди да је принцип индивидуализације материја, а принцип општости ум. Он мисли да је спознаја немогућа без космичког активног ума, који је јединствен код свих људи. Но, спознаја такође није могућа без осетилног искуства, јер се само највиши принципи спознају без помоћи перцепције, тј. непосредно помоћу 'активног ума'."[615] У своме дјелу Књига оздрављења Авицена, које представља истинску енциклопедију филозофске мисли, изнио је материјалистичко-атеистички поглед на свијет, што смо већ истакли, и сврстао се у ред слободоумних филозофа који су крчили пут за вријеме које ће доћи. Авицена се залагао за истину и помоћ људима, улогу науке и филозофије у друштву и тиме допринио развоју арапско-исламске мисли.

Авероес (Ибн Рушд, 1126-1198), припада другој фази на Западу, у Шпанији, арапски је филозоф и теолог, а проучавао је правне науке, астрономију, филологију и медицину. Најдосљедније је коментарисао Аритотелово дјело па се каже: "Аристотел је објаснио природу, а Авероес Аристотела". Авероес се код многих историчара сматра врхунцем арапско-исламске филозофије. Он представља коначан исход унутрашње дијалектике мисли исламских филозофа надахнутих хеленским и хеленистичким насљеђем и за свој једини и неприкосновени филозофски ауторитет одабрао је Аристотела, те је тумачењу и коментарисању његових идеја посветио највећи дио својих интелектуалних снага па је сматрао без икаквих резерви, да је Аристотел у свом савршенству највећег мислиоца био посједник Истине, "у оној мјери у којој је она доступна човјеку".[616] Настојао је да Аристотелову мисао очисти од свих недопустивих наноса што су их наталожили његови претходници. Значење Авероесових мисли у исламском контексту темељи се на свјесном и домишљеном раскиду с неоплатонистичком синтезом

[615] Енциклопедијски лексикон: Филозофија, Интерпрес, Београд, 1973, стр. 39.

[616] Abū̄l-l-Wallid Muhammad ibn Ahmed ibn Muhammad ibn Rušd Averroës:Несувислост несувислости, Напријед, Загреб, 1988, стр. XVI - XVII.

потеклом од el-Fārabija и израђеном у величанствени систем код Авицене, у наглашавању природословног увида у стварност, те на раскиду са филозофско-религијским редукционизмом и признавања два нивоа знања и то религијског и научног. У својим расправама Авероес се бави побијањем одрицања Божијих својства, те побијању тврдње да прво почело не може бити родом једнако ничему другоме, нити се од другога разликовати посебношћу и објашњава неспособност филозофа да докажу да свијет има створиtеља и узрок, потом да филозофи нису у стању доказати да прво (почело) није тјелесно и да Бог зна себе сама. Иван Коларић у својим разматрањима полази од тога да код Авероеса "нема разлике између онога што је могуће и онога што јесте, јер под видом вјечност све што је могуће мора да постане и стварно. Даље уочава да је код Авероеса значајна концепција ума, гдје је универзални и објективни ум 'земље и човечанства' бесмртан и израз је непрекидности духовног живота људског рода, из којег храну добија индивидуални ум. Авероесова теорија о сазнању с творбеним умом је заправо опис развоја човјекове спознаје: полазећи од својих осјетила човјек сазнаје појмове, обликује их својим умом и тим путем сазнања усавршава свој ум усмјерен врхунском сазнању у којој ум сазнаје себе сāма као чист облик, као душа која је творбени ум. У том процесу чији је врхунац сврха људског живота постоје: материјални ум, стечени и творбени ум.[617] Мора се додати да је Авероес развијао материјалистичку орјентацију у Аристотеловој филозофији па су његове интерпретације оригиналне и рационалистички усмјерене. У Авероесовој концепцији материјални свијет је без почетка и краја у времену, с тим што је присутно просторно ограничење, док кретање поима као вјечно и непрекидно које се увијек изазива претходним кретањима и њему је потребан универзални супстрат којег налази у материји. Ибн Рушд-Авероес сматра да је закон темељ и основа државе и иде анализи грађанина, као и анализи услова који реализирају срећу и перфекцију, човјека и Аристотелове ставове тумачи морално - филозофски. За њега бити грађанин државе представља суштину човјека.[618] Авероес је увјерен

[617] Исто, стр. XLI.

[618] Хасан Сушић: Два концепта политичке филозофије Ибн Рушд и Ибн Халдун, Симпозиј о арапско-исламској култури, Орјентални институт у Сарајеву, Сарајево, 1976, стр. 135.

да је задатак теолога, правника и филозофа управо у разматрању овосвјетских питања па је његова политичка филозофија интегрални дио његове теорије. Његов концепт државе је монархија као номократија и полази од чињенице да је идеална држава, у ствари исламска држава првих халифа утемељена на релевантном Закону. Вјеровао је у конституисање такве државе која је, по његовом мишљењу, идентична Платоновој идеалној држави.

Ibn Haldun је био секретар султана од Феза, потомак арапских патриција из Севиље, настојао је да у свом учењу обухвати све што је арапска наука дала до XIV вијека, нарочито о појму времена схваћеног као круг. Познато његово дјело је Мукадима, али је најутицајније његово остварење Књига примера из историје Арапа, Персијанаца, Бербера и народа који живе с њима на земљи, написано седамдесетих година XIV вијека, је значајно свједочанство овог арапског мислиоца кога је водила потреба да објасни настанак цивилизације и живот људског друштва, на начин који би омогућио предвиђање будућности на основама прошлости.[619] Овом мислиоцу је била позната традиционална схема о кружењу државних облика као и учењу Кабале. Проучавањем живота различитих народа закључио је да је клима онај најважнији чинилац у развитку друштва, а живот окружен луксузом води у размекшавање и пропаст народа. По Haldunu живот започиње у једноставности, да би сарађујући у заједничком добру људи организовали империје и градове. У току живота три - четири генерације губе се моралне и физичке особине народа и он постаје плијен нових завојевача из степа и пустиња. По његовом учењу класични примјер теорије циклуса потврђује да су способности генерација исте па из тога произилази да нема разлике између достигнућа садашњих, прошлих и будућих покољења.

Haldunovo дјело представља завршетак арапско-исламске филозофије која је цвјетала у претходним вијековима. Основна питања која се постављају пред овог филозофа су: држава, закони, моћ, грађанин, срећа, врлина, савршенство и слична овима. Његова полазишта су да филозофске концепције које покушавају да на идеалан начин превазиђу противрјечности друштва не могу разјаснити проблеме и питања која је наметнула његова епоха и да

[619] Смиља Тартаља: Скривени круг, Предсједништво ССО Југославије, Београд, 1976, стр. 29.

исламско промишљање о друштву мора бити критички усмјерено. Посматрајући друштво и историју он је реалистичан и по његовој концепцији држава се заснива на сили. Друштво се креће по одређеним законима које је овај филозоф јасно формулисао са уочавањем значаја економског фактора. Код њега појединац није апстрактна личност већ је ту ријеч о конкретном човјеку који у разумијевању ширих друштвених процеса треба да сазна и одреди своје мјесто у друштвеној стварности. У разматрањима овог мислиоца нема морализирања, нити идеје среће и највишег добра, него су присутне реални и конкретне форме државног механизма.

Што се тиче арапско-исламске естетике, њене главне карактеристике су ове одреднице: "Назор на свијет арапско-исламског човјека битно је опредјелио његову естетску визију. Арапско-исламска умјетност има своју посебну естетику. Она се, као вид људског дјеловања, односи према природи и стварности друкчије од европске која 'пориче стварност и настоји је надокнадити нечим другим' (Арнолд Хаузер), док је ова не пориче, не надокнађује ничим другим, него је уздиже, афирмише, уљепшава, слави, ужива у њој, не желећи је превазићи 'ничим другм'. Арапско-исламска умјетност није оптерећена широм и даљом ангажованошћу и тенденциозношћу у друштвеном смислу, она није утилитарна, у принципу не служи никаквој иделогији у смислу одношења, него на првом мјесту изражава љепоту и хармонију природе и човјека у њој. Она није ничија 'слушкиња', није у функцији неке изванестетске и изванконтемплативне примисли или мисије, па је тако најближа једној могућој 'чистој', 'слободној' љепоти у кантовском појму или чак извјесном ларпурлартизму, што напомиње и 'Izzuddin Ismā'il кад каже да 'и Арапи и њихови критичари јасно теже ларпурлартистичкој орјентацији'![620]

Проистиче да арапско-исламска умјетност није у непосредној вези са својим социјално-историјским простором и временом. Код историчара филозофије постоје два приступа изучавању арапско-исламске филозофије. Једни полазе од тога да је исламска филозофија искључиво дјело исламских Арапа и омаловажавају важност грчких удјела, што се не може занемарити. Други пажњу усмје-

[620] Сулејман Грозданић: Увод у арапско-исламску естетику, Симпозиј о арапско-исламској култури, Орјентални институт у Сарајеву, Сарајево, 1976, стр. 59.

равају грчким изворима и њиховој разради на арапском језику, а не увиђају да исламски филозофи продужују грчку традицију и заслужују да буду оцијењени у њиховом културноисторијском оквиру и времену. Традиција грчке филозофије никад није била прекинута, али док је она на Западу била јако ослабила, дотле је у исламској култури нашла нову снагу и полет. Оно што посебно заслужује пажњу да је међу филозофским текстовима грчких аутора било низ таквих који су загубљени у грчком оригиналу, али су сачувани само у арапским преводима.

Посредством Арапа дошло се до коментара неких од Аристотелових дјела, а учени Арапи су сачували многа неоплатонистичка дјела о којима се ништа није знало на Западу. Арапске преводилачке школе слиједиле су исте стандарде филолошке прецизности и израђене методске поступке са критичким одабиром најбоље верзије грчког оригинала за превод. Дуги низ вијекова хришћанском Западу нису била доступна филозофска дјела са грчких извора, али дубоке промјене које су се десиле у 11. и 12. вијеку у Шпанији и Италији допринијеле су интензивном превођењу са арапског и грчког језика дјела грчких и арапско-исламских филозофа. Захваљујући Авицени и Авероесу Аристотелова дјела: Физика, Метафизика, Етика, Политика и остала била су преведена, изазвала су преокрет у историји не само филозофске мисли, него и цијелог јавног живота. У дотадашњем развоју филозофија је била везана за вјеру и бавила се вјерским питањима, а од тог времена се схвата као физика и метафизика, односно доктрина о свијету и Богу са рационалном повезаношћу, напомиње Салих Х. Алић. Нарочита пажња је била усмјерена на етичку проблематику са грчких, али и арапско-исламских извора па је незаобилазна консантација "Аристотелова Никомахова Етика, а избором из грчких и арапско-исламских коментара, указивала је на оно што сачињава филозофску моралност и природну мудрост. Тако су из Шпаније и Италије дошле Аристотелова филозофија и природна наука од његових арапских коментатора и разрађивача у облику који је преобразио европску мисао".[621] Латински запад је могао да добије

[621] Салих А. Алић: Арапско-исламска филозофија, дефиниција и значај у историји, Симпозијум о арапско-исламској култури, Сарајево, 18-19. маја 1973., Орјентални институт у Сарајеву, 1976, стр. 125.

филозофска дјела, између осталог, захваљујући арапским преводима, премда су она превођена и са грчког језика, али је "признати и раширен језик науке тог времена био арапски".

Морално-етичка проблематика је била присутна код скоро свих арапско-исламских филозофа, али је код неких од њих била израженија и комплексније захваћена у коментарима, расправама и анализама појединих питања везаних за ову област.

Мухамед ибн Закарија el-Rāzi (Muhammed ibn Zakarīyā el-Rāzi) се, поред филозофије у ширем смислу, бавио и етиком. Његова морална филозофија произлази из његових дјела. Било је приговора да он не живи према моделу свога учитеља Сократа, али се он није осврtао на такве приjекоре. Врло је интересантна и необична апологија за његов живот. Његово мишљење је да у животу филозофа треба да постоји умјереност - неодлажење у превелики аскетизам нити претјерано препуштање задовољствима и ту је увијек потребно знати горњу и доњу границу да би се могло исправно поступати и дјеловати. Преко горње границе филозоф не треба да иде уздржавајући се од задовољства које није у стању постићи. Уколико се дрзне да то ради, чини неправду и поступа супротно разуму. Код доње границе у питању је храна и одјећа па је нужно да човјек једе оно што му није штетно и да облачи такву одјећу која може да довољно заштити кожу од хладноће и високих температура.

El-Rāzi се труди да у практичном животу не прије̂ђе ове границе. Очувао је у свом животу умјереност, јер није претјеравао у јелима, пићу и задовољствима. Посједовао је жеђ према науци и заслужује с теоријског и практичног стајалишта да се назове истинским филозофом. Изнад свега el-Rāzi је говорио о томе шта су пороци и како их се човјек може лишити. Величао је разум, али расправља о страстима, тврдећи да човјек може да обузда своје страсти. Он инсистира на разлици коју је Платон дао између трију аспеката душе: разумски, вољни и пожудни и упућује на начин како правда треба да влада међу њима. Човјек мора бити свјестан властитих слабости и ради тога може позвати и разборита пријатеља који ће му омогућити да спозна властите недостатке. О овим питањима el Rāzi је консултовао и Галенове текстове - О спознаји властитих недостатака и Како се добри људи користе

својим непријатељима. За овог филозофа и етичара "ужитак није друго до повратак онога што је уклоњено нечиме штетним у претходно стање". El Rāzi се окомио на лаж као лошу навику и разликује двије врсте лажи - у доброј намјери која заслужује похвалу и у лошој за коју упућује покуду. Исто тако, он сматра да не треба осуђивати и оскудицу у цјелости, јер је она у разумним оквирима без гријеха, а у супротном јесте. Првелика брига није добра, а похлепа доводо до болести и штете. За опијање каже да води разним невољама и болестима тијела и ума, док је и претјерано опћење штетно и доводи до ране сенилности, слабости и многих тешких болести. Умјерено стицање материјалних вриједности и економичност су добри за живот, али је лакомисленост убитачна и опасна као отровна стријела у свим ситуацијама. Превелике амбиције могу увући човјека у авантуре и ризике па их се мора клонити уколико нас угрожавају и излажу таквим ризицима и стресовима. О страху од смрти овај мислилац износи: "Овдје се el Rāzi задовољава бављењем смрћу са стајалишта оних који мисле да, ако тијело пропада, пропада и душа. Послије смрти нема ничега јер човјек не може осјећати ништа. За живота, човјек је утопљен у бол-послије смрти нема ничега јер човјек не може осјећати ништа. Најбоље је клонути се страха од смрти; наиме, ако вјерујемо у дуг живот, морамо бити сретни, јер након смрти идемо у бољи живот. Ако мислимо да нема ничега послије смрти онда нема мјеста бризи".[622]

Ахмед ибн Мухамед ибн Јакуб по надимку Miskewejh (Ahmed ibn Muhmmed ibn Jakub - Miskewejh) своју филозофију морала веже за психологију и своју велику расправу о етици - Tahdib el-Ahlāq- представља, у првом реду као велико учење о души. У својим расправама мање је на нивоу филозофије, али је његово дјело богато детаљима и дјелује живо и увјерљиво. На мањем дијелу овог дјела примијећен је прелаз од филозофије ка етици. Слиједећи филозофију великог Платона, проналази паралелу између способности душе и врлине. Душа посједује три способности: рационалну, вољну и апетитивну, а у складу са тим се јављају три врлине: мудрост, храброст и умјереност. Кад се ускладе ове три врлине, добија се четврта, тј. правичност. Платон у својој расправи

[622] M.M. Sharif: Хисторија исламске филозофије I, Аугуст Цесарец, Загреб, 1988, стр. 453.

није ишао даље од овог. Miskewejh одређује седам врста мудрости: оштрина интелигенције, брзина интелекта, јасноћа разумијевања, лакоћа схваћања, прецизност разликовања, памћење, сјећање; једанаест врста храбрости: великодушност, присебност, узвишеност циља, одлучност, прибраности, достојанственост, стрпљење, самопоуздање, издржљивост, приступачност и милостивост, дванаест врста темперамента: стидљивост, приступачност, правичност, помирљивост, умјереност, стрпљење, задовољство, сталоженост, побожност, правилност, честитост и великодушност (даље се дијеле на шест подврста), затим слиједи деветнаест врста правичности.[623]

Овај филозоф се у својим филозофским и етичким погледима користи мислима претходника. Расправља о људској природи у њезином изворном стању, било да је оно добро или лоше. На прво мјесто ставља мишљење старих Грка да се природа никада не мијења, али га побија и одбацује. Потом износи мишљење стоика по којем су људи створени добри, али постају лоши због своје склоности ка лошему и дружењем са лошим. Овим ставовима се додаје и трећи по којем су људи створени лоши, а добри постају образовањем. Истичу се и двије врсте перфекције и то теоријска којом се постиже савршена наука и практична која доприноси савршенству карактера. По свим битним особеностима Miskewej-

[623] Исто, стр. 477.

hova етика добрим дијелом зависи од Порфиријевог коментара Аристотелове Никомахове етике. У даљим разрадама он констатује да оно што је корисно за циљ може бити названо добрим. Кад говори о срећи наводи више њених облика који су узети највјероватније од Порфирија и ова класификација обухвата: здравље, богатство, славу и част, успјех, добро размишљање.

Поред излагања Аристотелове доктрине овај филозоф наводи и ставове Хипократа, Питагоре, Платона, стоика и неких лијечника да је тијело дјелом, а не средством човјековим. Одбацује ставове по којима се срећа може остварити само послије смрти, наводећи да је она могућа и у овом животу. У расправи о правичности, аутор слиједи Никомахову етику. У поглављу о пријатељству и љубави узимају се у расправу двије врсте љубави: љубав човјека према Богу и љубав ученика према учитељу. Ова прва је недостижна смртницима, изузев мањине која је ипак остварује. У паралели између љубави сина према родитељима и ученикове љубави према учитељима, аутор се опредјељује за ову другу. По њему учитељ је 'духовни отац и хумани господар, његова доброта и племенитост према ученику су божанске, јер му оне усађују врлине и напајају га највишом мудрошћу'. У погледу на правичност Miskewejh заузима аристотеловски став, премда је за њега ова врлина сјенка божанског јединства. Своје ставове он заузима и према љубави, милосрђу, склоности и правичности, слажући се у неким ставовима са Аристотелом, али их и допуњује својим коментарима и погледима.

Абу Бакр Мухамед ибн Јахја ал-Са'иг, познат као ибн Бага (Abu ibn Yahya el-Sa'ig-ibn Bāğğa) све акције дијели на животињске и људске. Уколико јело не испуњава потребу и жељу, оно је животињско, али је људско ако је намијењено да сачува снагу и живот како би се постигло духовно блаженство. Ибн Бага сву пажњу усмјерава на активне способности и одређује човјека Багу за расуђивање (мишљење) констатује да се каткада, у бити исправно и то се дешава онда ако жуди вјечно. Код препредењака и ласкаваца расуђивање (мишљење) је исправно у свијетлу циља што су га они себи поставили, али није у сусштини исправно. Кисела јабука је неким људима корисна, за друге то није. Хљеб и месо су корисни природно и универзално. Исправно схватање је релативно и уопштено и апсолутно је исправно. Дешава се каткад

да оно што је релативно тачно није опћенито па се стога узима за тачно у једном смислу, али се показује погрешно у другом. Ако хоћемо и желимо да се утврди да ли је једно дјело анимално или људско, неопходно је да се спекулација придружи вољи.

Имајући у виду природу воље и спекулације, ибн Бага врши подјелу врлина на два типа, на формалне и спекулативне. Формална врлина је урођена без икаквог трага воље, а спекулативна је утемељена на слободној вољи и спекулацији. Највриједнија дјела у животу су она која се чине ради правичности, а не врше се ради испуњења неке природне жеље, називају се божанским а не људским и ријетко су својствена човјеку. Он све постојеће проглашава за добро, а његово одсуство за зло.[624] Изузетна дјела су одвећ племенита и не треба да буде одређен пасивним спсособностима, било материјалним или анималним. Активна способност има претензију да постигне савршенство и ту се зауставља као и умијеће којим се обавља занатска вјештина. Апетитивна душа омогућује акцију коју извршава чинилац ради самог себе.

Међутим, понављање умијећа почива на апетитивној души и на расуђивању. Мишљењем се постиже акција другог циља. Оно што се нарочито треба умати у виду је да апетитивна душа стално тежи за објектом и таква жудња се назива задовољством, а њено одсуство - бол и тупост. Акција овакве врсте је анимална. "Они који дјелују на темељу расуђивања дјелују утолико уколико су људи. Мишљење или покреће ка ономе што је по својој бити стално или ка ономе што је стално јер је изобилно. Ако је дјело стално због изобиља, онда ће циљ заузети мјесто приправног чина; ова сврховитост је или само због склоности, кад се ради о анималној акцији, или због схватања, које има пред собом циљ којега досизање значи довршење. Циљ варира у складу с природом индивидуе: неки су рођени за једне позиве, други за друге. Циљеви служе међусобно једни другима, а сви воде ка највишем циљу. Главни човјек је, дакако, онај који је себе приредио за главни циљ; они који нису припремљени за то потчињени су по природи. Неки су стога по природи покорни и њима владају други, а неки имају углед и власт па владају другима"[625], наглашава Баги.

[624] Исто, стр. 521.
[625] Исто, стр. 521.

Насир ет-Дин Туси, Nasiruddin Et-Tusi (Nasīr el-Dīn Tūsi) слиједи Ibn Miskewejha и тврди да је срећа главни морални циљ одређен простором и мјестом човјека у космичкој еволуцији, а смисао среће може се остварити кроз покорност, дисциплину и потчињавање. Tusijev појам среће битно се разликује од Аристотелове идеје среће која обухвата и космичку позицију човјека, али не садржи 'небески елеменат'. И код њега су платонистичке врлине - мудрост, храброст, умјереност, правичност изведене из тројства душе у које спадају разум, воља и пожуда и присутна је њихова подјела на седам, једанаест, дванаест и деветнаест посебних врста као што је то учинио и Miskewejh, али он у својој етици посљедњих деветнаест своди на дванаест. Tusi је досљедно слиједио Аристотелову подјелу, практичност извео из практичног ума, с тим да није порицао везу са платонистичким становиштем особеног и хармоничног функционисања све три моћи душе.[626]

Оно што је карактеристично за Tusija је да, попут ibn Miskewejha, а што се разликује од Аристотела, доброчинство ставља изнад правичности, а љубав као природни извор јединства изнад доброчинства, што даје особеност његовим етичким разматрањима. У својим расправама о врлинама Аристотел износи да је порок удаљавање од врлине путем претјеривања или недостатка на екстреман начин. Гален дефинише порок као болест душе, а у Кур'ану је порок као болест срца, док Miskewejh набраја осам врста порока и, према Аристотелову моделу, описује узроке и лијек страху и тузи и не прецизира "да ли страх и патња представљају вишак или недостатак воље и пожуде". Овај проблем разрадио је Tusi на ингениозан начин. Аристотел, као и Miskewejh држе да је болест одступање душе од равнотеже у терминима квантитета као претјераност и недостатак и то стање представља једним двама узроцима моралне болести. Управо Tusi увиђа да девијација није само квантитативна, већ и квалитативна и новој врсти девијације даје име перверзија. По њему морална болест треба имати један од три узрока: претјераност, недостатак и изопачење разума, воље и пожуде. Пошто је на теоретском плану изнио троструки узрок болести душе, Tusi класификује кобне болести теоријског ума и

[626] Исто, стр. 563.

разликује: ссметеност, просто незнање и сложено незнање, што све чини његову претјераност, недостатак и изопачење.[627]

За Tusija су љутња, кукавичлук и страх три главне болести воље схваћене као претјераност, одсуство или изопачење. Узроци претјераности апетита налазе се у превеликој жудњи, а лакомисленост произлази из њезиног недостатка, дочим туга и завист представљају изопачење ове моћи. У зависти Tusi види жељу да се нечија срећа преокрене, без чежње да се за себе оствари таква срећа. Слично el-Gazaliju, он разликује љубомору од зависти и одређује је као чежњу за срећом који други има без жеље да се некоме другом учини било каква сметња, док за завист може да уништава врлину као што ватра уништава гориво. Овдје се љубомора која води стицању врлине препоручује, а није препоручљива она која води свјетовним задовољствима. У расправи о друштву и моралу рефлектују се ставови: "Tusi друштво држи нормалном позадином моралног живота, јер је човјек по природи друштвено биће, а његово савршенство састоји се у доказивању обиљежја друштвености

[627] Исто, стр. 564.

према бићима своје врсте. Љубав и пријатељство, стога, сачињавају животне принципе његове моралне теорије - теорије у којој очито нема мјеста повучену животу и животу аскете. У доцнијем дјелу Ausāf el- Ašrāf, међутим, он с одобравањем пише о аскетизму као о стању у мистичком животу".

Он се није залагао за мистично икуство и разјашњава да је његов напор "чисто интелектуално процјењивање и рационално формулирање мистичке традиције". Из Tusijевих разматрања проистиче рационалан однос према мистицизму. Извршио је класификацију мистицизма у шест прогресивних фаза и свака од њих, са изузеком последње, садржи по шест својих моралних стања. У првој фази одобрава се припрема за мистично путовање и за то су нужне претпоставке: вјеровање у Бога, истрајност у вјеровању, чврстина намјере, истинољубивост, контемплација Бога и искреност. Друга фаза се састоји у одрицању од свјетовних веза које ометају мистички пут и посједује шест битних елемената, а то су: кајање за гријехе, аскетизам воље, незаинтересованост за богатство, строга пракса савладавања ирационалних жеља, предвиђање врлина и порока, хармонија између дјела и намјера и побожност. У трећој фази налазе се мистичка путовања која карактеришу повученост, контемпација, страх и питања, нада, стрпљење и захвалност Богу. Четврта фаза обухвата искуства путника прије постизања коначног циља и ту су заступљени: посвећеност Богу, жудња за посвећеношћу, љубав према Богу, спознаја Бога, непрестана вјера у Бога и смиреност душе. Пета фаза представља стање покорности Богу, потчињавање Божанској вољи, увјереност у Божје јединство, тежња ка сједињавању с Богом и утопљеност у Бога.

У шестој фази долази до кулминације процеса сједињавања и путник се коначно губи у јединству Бога.[628]

Не треба заборавити да су се на арапским пространствима, посебно Арабији, од најстаријих времена укрштали трговачки путеви и долазило до различитих културних образаца. Било је утицаја Египта, Вавилона, Сирије, Ирана, Индије, Византије, Абисиније. На том пространству живот није текао једнолично. Различити природни и друштвени услови створили су разноликост у друштвеним облицима, начину живота, обичајима и културним стремљењима.

[628] Исто, стр. 566.

Помиње се држава краљице од Сабе у Јемену, везана за десети вијек прије нове ере. На сјеверу и југу Арабије у стара времена настајале су напредне државице, а у унутрашњости је превладавало племенско уређење. Нарочито вриједне арапске тековине су: арапско писмо, народна и умјетничка књижевност, величанствене грађевине (пирамиде, куле, храмови, џамије, медресе, палате, вртови, дворци и остало), накити и украси; развој геометрије, медицине, ботанике, филозофије, права, астрономије, астрологије, архитектуре, калиграфије, музике, географије, историографије и преводилаштва, исламистике, филологије, лингвистке; предмети израђени од дрвета и метала, керамика, узгој расних коња и камила, богата умјетничка баштина.

Када се говори о арапској књижевности, мора се нагласити да се ради о источњачкој књижевности, чије се естетске вриједности, више него другдје, тешко могу одвојити од историјско-културних, првенствено примјене религиозних вриједности и религиозних момената у средњовјековној арапској књижевности. Класична Броклманова историја арапске књижевности освјетљава све облике књижевног стварања на арапским пространствима у дуговјековном историјском развоју, а пажњу стручњака писане ријечи плијени и Браунова историја персијске књижевности. У овим и мање значајним дијелима књижевности, стриктно речено, прате се и с њом мијешају расправе о филозофским и религиозним дисциплинама, праву, медицини и егзактним наукама. Овај научни, историјско-религиозни и културно-историјски дио арапске књижевности био је први и чак једини познати читаоцима Запада. Може се примијетити и били бисмо донекле у праву уколико устврдимо да је баш ту, прије него у умјетничкој и књижевној продукцији, највреднији и најоргиналнији допринос арапско-исламске културе духовном животу човјечанства. Не могу се заборавити дуге серије прича и својеврсна мудрост из Хиљаду и једне ноћи, те друга прозна и поетска остварења којим се типично исказује на арапски дух. У арапској књижевности посебно мјесто има приповједачка и забавна проза, као и историјска, етничко-дидактичка и моралистичка које бар дјеломично припадају сфери умјетности.

Пророк Мухамед који, извјесно, није књижевник, нити пјесник одлучујуће је утицао на судбину ове књижевности као и

бројни други ствараоци. Имајући на уму пјеснике, приповједаче, писце из осталих области прозног стварања, филозофе и научнике, може се изрећи поуздан суд о овој књижевности: "Но и у овом случају није сва поезија у стиховима. Допринос Арапа (или тачније: на арапском) светској књижевности који бисмо овде покушали да проценимо не исцрпљује се у делима мање или више професионалних песника. Класична арапска књижевнсот не зна за епику и драмску књижевнсот, већ клице уметности ничу другде, у новелистици, анегдотици, уметничкој прози, која парадоксално на крају постаје гробница уметности. Мање или више свесне уметничке ефекте достижу, у својим најбољима деловима, историографија, паренетика, религиозна, моралне и аскетско-мистичне расправе. Да и не говоримо о модерној арапској књижевности, која се, не губећи своју везу са националним изворштима, развија под пресудним европским утицајем, опробава у свим западним књижевним родовима и формама и већ је пожњела, ако не ремек-дела, а оно свакако племенита и значајна остварења, на која с правом може да буде поносна"[629].

У омајадском раздобљу (VII-VIII вијек) може се говорити о националној арапској књижевности у строгом смислу поимања књижевности на арапском тлу, али то ограничење нестаје у абасидском раздобљу (VII-XIII вијек), који представља врхунац арапско-исламске средњовјековне књижевности на широј интернационалној основи. Уз чисту књижевност, поезију и умјетничку прозу, историју и географију, реторику, остварују се огромна подручја теологије и филозофије, вјерског права, егзегезе, предања, филологије, наука.[630]

Ипак, поезија је најаутентичнија арапска умјетност која је егзистирала и прије VI вијека наше ере у пустињама и оазама сјеверних и средишњих области Арабије. Период настанка поезије скривен је у тами историје Арабљанског полуострва, али је пјесништво блеснуло у скоро савршеној форми на стотинак година прије појаве ислама ко један од најутицајнијих друштвених и културних чинилаца у арапском свијету који је тада био на нивоу племенских заједница.

---

[629] Francesco Gabrieli: Историја арапске књижевности, Свјетлост, Сарајево, 1985, стр. 7.
[630] Исто, стр. 11.

У вријеме арапског тријумфа на бојном пољу, поезији је била намијењена свјетска мисија, али и кроз вријеме слабљења арапске цивилизације па све до данас поезија је задржала изузетно мјесто, а пјесници су слављени у арапском друштву и уздизани као највиши израз снаге и стваралачке моћи. Још у периоду прије појаве ислама у Арабији поезија је заузимала високо мјесто и пјесници су се трудили да овладају узвишеним занатом умјетничког исказивања. За усмени пут пјесништва типично је: "Предисламска поезија преносила се усменим путем, кретала се од племена до племена, од оазе до оазе, са једног номадског вашаришта на друго. У одређено време године одржавани су прави песнички турнири, приликом паганских светковина и народних скупова у појединим насеобинама Арабије, а по предању побједници на тим надметањима, која подсјећају на агонистичке игре древне Хеладе, уживали су неподијељено поштовања и славу. Њихове стихове су бројни расподи преносили, казивали, мењали, понекад изневеравали, али и сачували од заборава који се претећи надвија над све творевине усмене књижевности. Тек у VIII вијеку, значи већ у исламско доба, почело је запсивање најпознатијих и најцењенијих предисламских песама, наравно у облику који су оне тада имале, а који

сигурно у мањој или већој мери одступа од давно заборављених изворника. У таквој ситуацији, већ су поједини средњовјековни арапски књижевни критичари изражавали благу сумњу у аутентичност преисламске поезије, тј. њеног писмом фиксираног облика".[631] Најпознатији пјесници овог периода су: Имрул Кајс, Шанфара, Антара, Амр ибн Кулсум, Тарафа, Ал-Ханса и други.

Абул ала ал- Мари (973-1057) у пјесми Заблуде људске опомиње у чему се оне састоје:

"Кад слепац поред вас прође смилујте се:
Сигурни будите, сви сте ви слепи код отворених очију!
Осванух у садашњости, прошлост заборавих,
У будућности никакве чари не слутим".

За арапски свијет и ислам XIII вијек доноси велику кризу. Дошло је до упада Монгола у Малу Азију, ликвидације халифата и хришћанских освајања на западу Шпаније, што је довело до дубоке декаденције, особито на књижевном и научном плану па арапски свијет остаје у таквом стању пет вијекова.

Из такве летаргије и дубоког мрака Арапи ће се пренути у поодмаклом деветнаестом вијеку.

[631] Арапска поезија, Рад, Београд, 1977, стр. 130.

XXXI. ИСЛАМСКА ВЈЕРСКА, ЕТИЧКА И СРОДНА УЧЕЊА И ПОГЛЕДИ

> "Сви људи су постали од праха и биће прах. Зато су сви пред Богом једнаки и нема разлике између раса, племена и народа, између господе и робова. Круна заједница мора да се поштује, али много је преча заједница верника, заједница оних који верују у једног Бога, у великог Алаха. Мека, најсјајнија међу градовима, најмилије је Алахово благо."
>
> (Есад Бej: Мухамед • Алах је велик)

1. Уводне напомене

Ислам је једна од најзначајнијих свјетских религија, спада у млађе велике религије и породицу монотеистичких вјера универзалног значења. Са више од милијарду и двјеста милина сљедбеника (22% од укупне људске популације на Земљи), ислам представља доминантну духовну традицију у широкој географској и културној области које се протежу од западне обале Африке, преко Средњег истока и Азије до индонежанских острва. Ислам има дугу и фасцинантну историју, а кроз токове њеног развоја постојали су чести политички заплети од самог оснивања у доба дјеловања пророка Мухамеда до нашег времена.

Ова религија се односи на једну компактну етничку, народоносну групу коју су сачињавали Арапи, односно на народе који припадају истом поријеклу па је ова религија по тим својим особинама и карактеристикама слична јеврејству. Из својих почетака, што је до сада познато као Саудијска Арабија, прије више од 1 400 година расла је и ширила се на огромни број сљедбеника који живе, буквално у сваком дијелу свијета. Иако је већина сљедбеника ислама, названим муслимани, смјештена у Африци и Азији (укључујући и азијске републике бившег Совјетског Савеза и

сјеверозападне Кине), знатно је повећан број муслимана који настањују Америку, Аустралију и Европу у задњој четвртини двадесетог вијека. У скорије вријеме различите нације - државе и заједнице, које чине глобалну муслиманску заједницу покушавају да наметну потребу на различитим нивоима, да би довели у везу своје исламско насљеђе са питањима националне и културне самоидентификације. Гдје је овај феномен доведен у везу са домаћом или међународном реакцијом и конфликтом, узроковао је приличну конфузију и неспоразум у вези улоге ислама. Стога је важно развити историјски увид у то како је цијели спектар исламских вриједности и њихових моралних и етичких претпоставки обликован током муслиманске историје, како би се цијенила разноликост исламског насљеђа етичке мисли и живота.

Исламска религија се појавила у раном 7. вијеку и то у граду Меки, који се налази на сјеверозападном дијелу Арапског полуострва. Мека је била трговачки центар и на њеној главној пијаци се одвијала куповина и продаја добара из многих крајева Блиског истока. Трговци су, са свих страна, долазили да би у врелом пустињском граду купили за живот неопходне производе или продали своје вишкове и робе.

Мухамед (арап. Muhammad) је рођен у Меки око 570. године и припадао је арапском клану Бану Хашим. Пратила га је тешка судбина, јер му је отац умро прије његовог рођења. Кад му је било свега шест година, губи и мајку. Остао је сироче и бригу о њему је преузео дједа а након тога стриц Абу Талиб, који је био старјешина клана Хашим. Нико није могао претпоставити којим ће током кренути живот овог сиромашног сирочета.[632] Оснивач ислама је успио да уједини арапска племена и свој духовни и вјерски рад је усмјерио на Медину и Меку. Слично Буди и Исусу, Мухамеду се "сам Бог открио" и он је кренуо на свој чувени духовни и вјерски поход. Мухамед је умро 632. године, али је иза њега остала једна од најбројнијих и најутицајнијих свјетских религија. "Пророкова религија био је прости монотеизам кога није компликовала разрађена теологија Тројства и Инкарнације. Пророк није за себе тврдио да је божанског порекла, нити су његови следбеници тражили да буде признат као такав. Он је забранио јеврејску забрану израде

[632] Метју С. Гордон: Ислам: светске религије, Чигоја штампа, Београд, 2001, стр. 13.

идола и забранио вино. Дужност верника била је да освоје уз ислам што већи део света, али није смело доћи до прогона хришћана, Јевреја или Зароастра - народа Књиге, како их назива Коран, тј. оних који су следили учење Светог писма".[633]

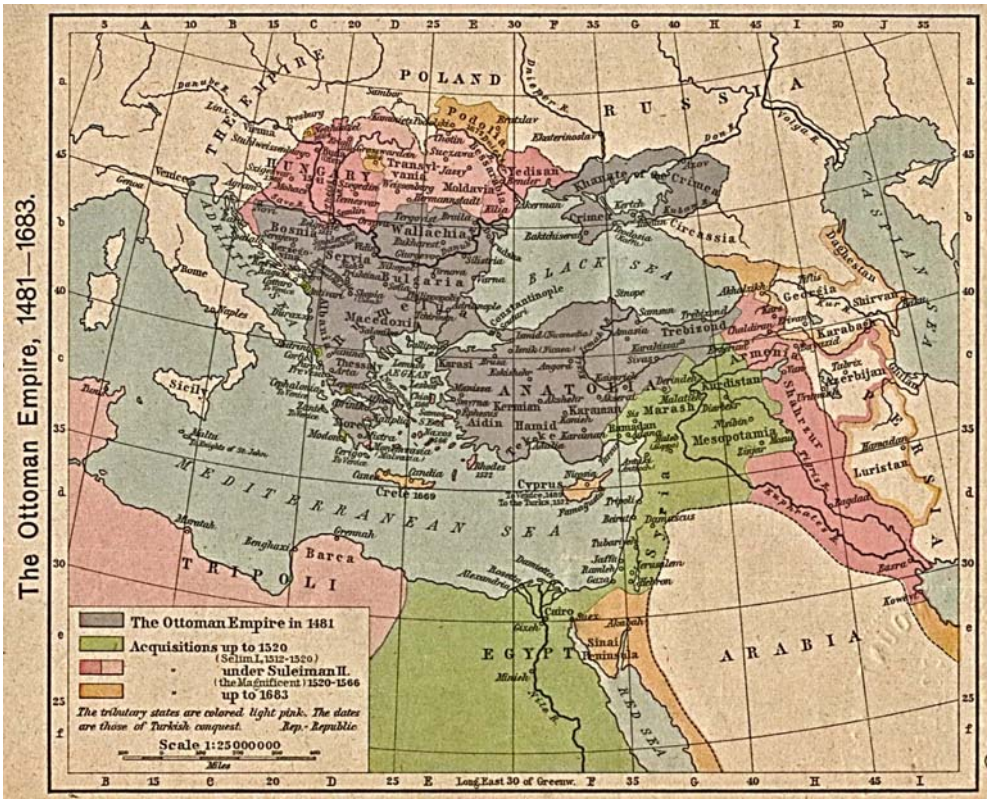

Предисламски Арапи, упркос преовлађујућем многобоштву (širku), незнању, нарушавању појединих важних животних вриједности и норми моралног понашања, извршили су утицај на формирање неких моралних осјећања код каснијих исламских покољења. Стари Арапи су посједовали многе врлине које су се цијениле, као што су: стрпљење у невољи, храброст у борби са непријатељем, племенит и срдачан однос према онима који су сиромашни или се налазе у невољи, радо прихватање госта и путника, те поштовање

633 Бертранд Расел: Историја западне филозофије, Народна књига Алфа, Београд, 1998, стр. 385-386.

међусобних договора и преузетих обавеза. Све ове врлине дошле су до изражаја у арапској поезији и биле општеприхваћене и уважаване, што је имало великог утицаја на генерације које долазе.

Персијска цивилизација је у древна времена постигла високи степен развоја. На тлу некадашње Персије појавио се један од најзначајнијих духовних реформатора у старом свијету Заратустра. У средишту етичког учења мазадизма налазила се борба добра и зла. Персијска етичка мисао је стигла преко Ибн Мукафе, а посебну заслугу за свестраније увођење персијске етичке мисли у исламску религију стиже преко Ибн Кутејбе. Његово дјело "Ujunu-l-ahbar исцрпно обрађује бројна питања и проблеме из исламске етике па је служило као први приручник који систематски и свестрано уводи у токове исламске етике.

Скоро хиљаду година ислам је вршио велики утицај на Индију. Исламска култура је извршила преломни утцај на индијску културу управо кроз сусрет Индије с исламским монотеизмом (tewhid) и добро познатом исламском идејом универзалне духовне основе јединства чојвечанства и једнакости свих људи као божанских створења пред Богом који је створитељ свих људи, свијета и живота. Индијски утицај на исламску духовност био је препознатљив и очитовао се на представнике мистичког (суфијског) живота у исламу. Учење о нирвани (утрнуће или угаснуће жеђи за животом) у индијској духовној баштини има сличности са суфијским утапањем у Божјем бићу (фена). На тај начин је индијски аскетизам и мистицизам доспио у исламску етичку мисао.

Муслимани су врло рано дошли у додир са грчком филозофијом и на арапски језик су преведена већина дјела класичне грчке филозофске мисли. Најистакнутији преводилац био је Исхак Ибн Хунејн, али су поред њега дјеловали и многи други преводиоци, међу којима се истичу: Исхак Ибн Хунејн, Jahja Ibn Batriq, Ел-Химси, Qusta Ibn Luqa, Ебу Биср, Mutta El-Qannaya и многи други.[634] Er-Razi и Ibn Miskewejh су са грчког језика на арапски преиначили познате и широко читане Галенове расправе из области фармације, затим о томе како човјек може открити властите пороке и окористити се од својих непријатеља. Исхак Ибн Хунејн је превео Аристотелову Никомахову етику која је била подијељена у

[634] Џевад Хоџић: Увод у исламску Етику, Бемуст, Сарајево, 1999, стр. 46.

једанаест књига. Порфиријев коментар у поглављу 3-5. је највероватније користио Ibn Miskwejh, док је El-Farabi написао коментар увода у Никомахову етику. Писци у Андалузији током XII вијека су радо користили поменути увод и у својим дјелима позивали се на исти. Џевад Хоџић напомиње да утицај Платона, стоичара и Галена налазимо код Ел-Киндија и Er-Razija, с тим што се код овог посљедњег, поред платоновског духа, налазе и неки аристотеловски елементи, као и код Ibn Miskawejha.

Свакако, највећу пажњу заслужује најпознатије муслиманско дјело са подручја филозофске етике (Tehzibu-l-ahlāk) које је написао Ibn Miskewejh. У овом дјелу настоје се усагласити термини и основне поставке грчке моралне филозофије са темељним принципима исламске религије. Запажен је и утицај грчке моралне филозофије на исламску персијску литературу и на том плану највећу заслугу има Ibn Miskewejha, тако су Nasiruddin Et-Tusi и Ибн Сина врло блиски Miskewejhu. Не треба заборавити да су на исламску религију и етику одређене утицаје имале јеврејска и хришћанска религија и етика, као и традиције још неких азијских народа.

Расправља се о јединству и различитости ислама и при том наглашава: "Сунитски и шијитски ислам одражавају два различита одговора на Божје објављење. Сунитски ислам више се бави стварањем и очувањем друштвених структура у којима заједница може испуњавати своје обавезе, које јој налаже Бог.

Шиитски је ислам започео с мученишТвом Алије и његовог сина Хусеина и увијек је био свјестан патње и отуђења у људском животу. Одговоре тражи у посебним тумачењима Кур'ана и шеријата. Али међу њима очито нема неке велике разлике. И сунитски се ислам бави унутарњим животом а шиитски управо тако ванјским. Најважнија, пак, мистична традиција, суфизам, придоноси сједињењу шиитске и сунитске свијести".[635]

Јасно је да ријеч етика потиче из грчког језика (ethos) и има слично значење као и морал у латинском, те да се у свом првобитном смислу под појмом етика подразумијевала навика, уобичајна активност или понашање. Етика као наука о моралу бави се питањем шта је добро и развија различите теорије и правце с

[635] Религије свијета (Енциклопедијски притучник): Исто, стр. 335-336.

обзиром на то основно питање, с тим да се већина етичких теорија слаже да су моралне норме универзалног карактера.

У исламском учењу употребљава се и ријеч ahlāk која потиче из арапског језика и означава урођену склоност, нарав, начин људског опхођења са свијетом, душевна и морална својства која посједује личност у формирању људског понашања, што нас упућује да има скоро исто или слично значење као и морал. Када се о ahlaku говори у Кур'ану и Хадису, увијек се доводи у везу с вјеровањем (imān).

Ислам има своју етику и по Џеваду Хоџићу ilmul-ahlāk је исламска наука о моралу и истовремено је исламска традиционална, шеријатска, практична наука и наука која се изворно темељи на Кур'ану и Хадису. Ilmul-ahlāk с политиком и економијом чини практичну филозофију.

Овдје још треба имати у виду појам edeb који обухвата лијепо понашање и одгој, односно васпитање. Edeb у исламској култури и цивилизацији обухвата књижевност која стоји у присној вези с моралним васпитањем. Исламско учење полази од става да су вјера и морал (imān и ahlāk) двије стране јединственог човјековог односа према свијету и животу. Да бисмо свестраније схватили исламску етику и суштину ислама нужно је да наведемо пет стубова који представљају темеље ислама:

1. "Салат - молитва, изводи се пет пута дневно.
2. Шахада - 'исповедање вере'; кратка изјава којом се потврђује величина и јединственост Алаха.
3. Саум - ритуални пост који се одржава сваке године током месеца Рамазана, деветог месеца исламског календара.
4. Закат (зекат) - давање милостиње: верска такса која се одваја за сиромашне, болесне, умоболне и сличне унесрећене чланове исламске заједнице.
5. Хаџ - ходочашће у свети град Меку. Прилика за хаџилук пружа се сваке године дванаестог месеца исламског календара. Циљ сваког муслимана је да га обави бар једном у животу".[636]

[636] Метју С. Гордон: Ислам, светске религије, Чигоја штампа, Београд, 2001, стр. 70.

Значи, фундаменталне вриједности на којима се заснива исламско учење су вјера да не постоји бог сем Алаха и да је Мухамед његов посланик, молитва пет пута дневно (зора, подне, послије подне, сумрак и ноћу), давање милостиње као вида помоћи болесним и сиромашним, пост од зоре до сутона у вријеме Рамазана, деветог мјесеца исламског календара и ходочашћа у свети град Меку које се препоручује, а није апсолутно неопходно.

2. Почеци и развој: основне вриједности

Норме и претпоставке које су карактерисале вјеровање и поступке у исламу имају своју почетну инспирацију у два фундаментална извора. Један је скриптуални, које утјеловљује поруку откривену од стране Бога која је упућена Мухамеду и забиљежена у Кур'ану. Друга је егземплификација те поруке, у прихваћеном правилу пророкованог поступка, изрека и норми који се заједничким именом називају Суна. Муслимани на Кур'ан гледају као на коначни закључак у серији откровења људима од стране Бога, а Суна је као историјска пројекција божански инспирисаног и вођеног људског живота у личности пророка Мухамеда, за којег се исто тако вјерује да је посљедњи у серији Божјих посланика.

Покојни Фазлур Рахман, запажени учењак исламске мисли на Универзитету из Чикага и модернистички муслимански мислилац, расправљао је о томе да је ислам у својој почетној фази био под утицајем дубоких рационалних и моралних питања за друштво у реформи и да је ова морална интенционалност била представљена на начине који су дали дубоку преданост разуму и рационалном расуђивању. Као и остале религијске традиције, а нарочито јудеизам и хришћанство, ислам је одговарајући на питање 'Шта треба, а шта не треба чинити' имао јасно дефинисан смисао извора моралног ауторитета. Откривајући своју вољу људима у Кур'ану, Бог их наводи да раде на разуму код поимања откровења. Један дио овог рационалног упита у значењу откровења довео је муслимане до елаборирања правила за етичко понашање и принципа на којима би се та правила могла заснивати. Процес одређивања и елаборирања укључио је и примјену људског расуђивања и

ова континуирана акција између разума и откровења потенцијала и ограничења првог у односу са другим, дало је основе за формални израз етичке мисли у исламу.

У једном од поглавља Кур'ана названим Критерион (Фуркан: сура 25), откровење - цијелом људском роду постаје референца за разликовање исправног од погрешног. Исто поглавље цитира примјере прошлих библијских пророка и њихове улоге као преносилаца Божје ријечи својим друштвима. Као јудеизам и хришћанство, почеци ислама имају коријене у идеји божанске заповијести као основе за успостављање моралног поретка кроз људско стремљење. На другим мјестима у Кур'ану, исти термин исто тако назначава концепт откривене моралности који представља људски род са јасном разликом између исправног и погрешног која није подложна људској несталности. Заснивајући морални кодекс на божанској вољи, даје се прилика људским бићима да реагују стварајући рационалну свјесност која подржава валидност откровења. Тако је могућа шира основа за људски поступак, ако разумност буде примијењена као резултат откровења за елаборирање критерија за обухватање цијелокупности људских поступака и одлука. Ове теме су представљене у кур'анском опричавању Адамовог стварања и повратка.

Адам, први човјек, разликује се од постојећих анђела, од којих се тражи да му се поклоне по својој врлини од Бога датој да даје имена стварима, да поима знање које се може изразити језички и тиме кодирано, могућност која није доступна анђелима који се виде као једнодимензионална бића. Ова креативна способност са собом носи обавезу да не прије̂ђе постављене границе.

Сатана у Кур'ану представља екцес пошто одбија послушносг Богу да се поклони Адаму и да га поштује, тако подстичући властиту урођену природу и границе. Временом Адам такође не успијева да живи унутар граница које је Бог поставио, губи свој почасни статус, који ће накнадно морати повратити борећи се и превазилазећи своје склоности на земљи, арени која допушта извор и поступак. На крају он успије да поврати свој претходни статус доказујући способност да се врати на прави пут поступања кроз рационално разумијевање свог лошег поступка, трансцендујући потребу да ту рационалност стави са стране и тестира границе постављене божанском заповијешћу. Адамова прича, стога одража-

ва сав потенцијал за добро и зло који је већ уграђен у људско стање и необјашњиву сагу о људској реакцији на константно божанско откровење у историји. Показује сталну борбу унутар људског рода да се открије средство које пружа уравнотежено поступање и потенцијалност божанском критерију. У том смислу ријеч ислам стоји за оригинално откровење, захтијевајући потчињеност да би се достигао еквилибријум и да је муслиман онај који кроз поступке настоји да достигне еквилибријум у личном животу и друштву.

Qanun player.
(The Thousand and One Nights)

Људска врлина која обухвата концепт идеалне етичке вриједности у Кур'ану сажета је у термину таква (taqwa), који се у својим различитим формама јавља преко двије стотине пута у тексту. С једне стране он представља моралну основу која подвлачи људски поступак, док с друге стране означава етичку савјест која људска бића чини свјеснима своје одговорности према Богу и друштву. Примијењен на шири друштвени концепт taqwa постаје

универзално етичко обиљежје истинске моралне заједнице: "О, људски роде! Створили смо те од мушкарца и жене поставили у различите групе и друштва, да можете једни друге да знате, најузвишенији међу вама, у Божјим очима, су они који посједују taqwu". Специфичније , при обраћању првим муслиманима, Кур'ан их спомиње као заједницу средњег пута, свједоцима људског рода, баш као што Гласник (тј. Мухамед) јесте свједок за вас. Муслиманска ума и или заједница је стога виђена као инструмент путем којег су кур'ански идеали и заповијести преведени на друштвеном нивоу. Појединци постају повјереници преко којих се испуњава морална и духовна визија у личном животу. Они одговарају Богу и заједници јер то је чувар путем којег се одржава конвенционална веза са Богом. Кур'ан потврђује двојну димензију људског и друштвеног живота - материјалну и духовну, али на ове аспекте се не гледа у смислу конфликта, нити се претпоставља да духовни циљеви треба да буду доминантни на тај начин да обезвређују материјалне аспекте живота. Кур'ан, препознајући комплементарност између ово двоје тврди да људско понашање и аспирација имају важност као поступци вјере унутар ширег људског, друштвеног и културног контекста. У овом се смислу може разумјети идеја да ислам утјеловљује укупан начин живота. Стога је Кур'ан изузетно значајан за етику у исламу: "Темељни извор исламске етике је Кур'ан. Кур'ан је Божја објава која човјека усмјерава на исправан пут. У Кур'ану се у многобројним ајетима и сурама говори о добру и злу. У највећем дијелу Кур'ана говори се о моралним питањима људског живота. Релативно говорећи, изразито је мали број кур'анских ајета који се односе на правне прописе. А и у таквим ајетима (о правним питањима и темама) изразито је наглашен морални аспект. Средишња порука која се у Кур'ану варира у многим сурама, ајетима и 'темама' јесте: вјеровати и чинити добра дјела. Кур'ан је вјерска књига која нагласак ставља на 'чини' више него на 'мисао'".[637] Илустрација једног од аспеката визије утвјеловљења укупног живота јесте нагласак Кур'ана на етици преобраћања неправде у економском и друштвеном животу. На примјер, појединци се нукају да потроше своје богатство на:

[637] Џевад Хоџић: Увод у исламску етику, Бемуст, Сарајево, 1999, стр. 27.

а) породицу и рођаке
б) сирочад
в) сиромашне
г) путнике и бескућнике
д) људе у потреби
ђ) ослобођење поробљених.

Такви поступци дефинишу одговорност муслимана да развију друштвену свијест и да дијеле индивидуалне и заједничке ресурсе са мање привилегованима. Они су институционализовани у Кур'ану кроз дужност, зекат, термин који означава давање, врлину, увећавање и очишћење. Временом, ово је постао обавезни чин асимилиран у оквиру ритуала вјере, укључујући молитве, пост и ходочашће. Кур'ан је исто тако тражио да укине лихварске поступке у меркантилној заједници Мека и Медине, сигнализирајући такву праксу као недостатак радне етике и неправедно експлоатисање људи у стању потребе.[638]

На друштвеном нивоу, нагласак Кур'ана на породици укључује и питање амелиорације статуса жене путем напуштања предисламске праксе чедоморства женске дјеце и прописујући женама нова права. Међу њима била су права власништва над имовином, насљеђивања, право на уговорни брак и иницирање развода ако је потребно и одржавање властитог мираза. Полигамија, мноштво жена, била је регулисана и ограничена, тако да је мушкарцу било дозвољено да има највише четири жене, али само под условом да их може једнако третирати. Муслимани су традиционално разумијевали ову праксу у контексту седмог вијека као пружање неопходне флексибилности како би се одговорило на друштвене и културне разлике које су се јавиле ширењем ислама. Неки модерни муслимани, међутим, држе, да је и притисак реформе био у правцу моногамије и побољшања јавне улоге жене. Они исто тако држе да су развој и појава обичаја и праксе отуђења и прекривања жене били резултат локалне традиције и обичаја, понекад опречне духу еманципације жене педвиђене у Кур'ану. Пошто су муслимани били привилеговани од стране Кур'ана као најбољи од свих заједница, чија је функција била да раде добро и спре-

[638] Ninian Smart: The World's Religions, Cambridge University, Pres, 1989, стр. 282-285.

чавају лоше, мисија пророка Мухамеда, као и других ранијих пророка, укључивала је креирање праведне Богом установљене политике. Борба за остваривање овог циља довела је Мухамеда до ратовања и термин у Кур'ану који обухвата овај напор у цјелини јесте џихад. Често је једноставно и иронично преведен као свети рат, џихад носи много ширу конотацију која укључује сређивање стања у друштву мирним путем, као што је проповиједање, образовање и у много личнијем и интернијем смису борбу за очишћење човјека. Ту се борба подразумијева као оружана одбрана или паведно извршен рат. Кур'ан наводи услове рата и мира, третман заробљеника и разрјешење конфликта, истичући да је главна сврха Божје ријечи била да позове и води људе ка путевима мира.

Како се обликовала муслиманска традиција постало је неопходно да се она позабави и питањем њеног односа и става према немуслиманима и са сличним скриптуралним традицијама, нарочито Јеврејима и хришћанима. У Кур'ану они се помињу као људи из књиге. Гдје су живјели међу муслиманима, као поданици, имали су право на заштићени статус путем заједничког споразума. Били су подложни главарини и њихова приватна и религијска својина, закон и религијска пракса били су под заштитом. Међутим, нису се могли обраћати међу муслиманима. Признајући посебност муслиманске заједнице и њен преeминентни статус, Кур'ан подстиче шире поштовање разлика и другачијих ствари у људском друштву, фаворизујући заједничке моралне циљеве у односу на заједнички дјељиве и антагонистичке ставове: За сваку заједницу дали смо закон и кодекс понашања. Да је Бог желио, могао је дати једну заједницу, али он радије жели да вас искушава оним што вам је дао. Стога, надмећите се међусобно у доброти и моралним врлинама.

Потреба за подударањем између божанског моралног императива и људског живота одсликана је у очуваној пророчанској традицији која је схваћена као објашњавање и усклађеност кур'анских вриједности и заповијести. Биљежење епизода из пророковог живота, његових ријечи, поступака и навика временом је за муслимане почело представљати ванвременски модел за свакодневни живот. Исто тако представљало је и ауторитативну улогу у објашњавању и допуњавању Кур'ана. Његов лични карактер, борба, побожност и евентуални успјех представљају за муслимана Мухамедову улогу

парадигме и печата пророчанства. Богата традиција поезије у славу пророка постоји буквално у свим језицима које говоре муслимани и велича обавезу да се ревносно прати његово понашање и осјећај личне привржености и љубави према његовој личности и породици. За муслимане тако порука Кур'ана и примјер пророковог живота остају недовољно повезани кроз цијелу историју као парадигме за морално и етичко понашање. Они су формирали основу за муслиманске мислиоце да касније развију правна средства за утјеловљење моралних императива.

Елаборација правних наука довела би до кодификације норми и статута који су дали форму концепту закона у исламу од којих је сваки кроз правну дисциплину (fikh) разрадио правне кодексе како би укључио њихову специфичну интерпретацију начина на који би муслимани требало да одговарају на Божје заповијести у провођењу свакодневног живота. Овдје је неопходно имати у виду да fikh представља исламску вјерско-правну науку која се бави проучавањем укупних људских права и дужности и чињеницу да су исламска етика и fikh тијесно повезани. У појму fikh садржана је муслиманска етичка мисао колико и сама правна наука. Унутрашња сфера моралности и ваљаности углавном нису обухваћене у појму fikha. Fikhska класификација људских дјела обухвата: дужност (vādžib или fard), забрана (harām), препоруке (nedb), одвраћања (kerāhet) и допустивост (Ibāhāt).

Паралелно с развојем правних израза јавио се и сет моралних претпоставки које су садржавале етичке вриједности укоријењене у спекулативној и више филозофској концепцији људског понашања као одговора на Кур'ан и пророков живот. Групације у исламу као и школа права нису биле тако јасно описане у прва три вијека муслиманске историје као што се то уопштено мисли. Већина се још увијек кристалисала и њихове накнадне границе и опозиције тек су требале бити дефинисане и разрађене. Јавне, правне и образовне институције у муслиманском свијету тога врмена нису достигле класичне форме и сврхе које су се повезивале са њима. Кључ за овај процес дефиниције и разликовања јесте природа јавне дискусије која је карактерисала растуће муслиманско друштво у прва три вијека. Муслиманска освајања и ширење резултовало је у контакту са културама чија су интелектуална насљеђа

била у то вријеме селективно усклађена од стране муслимана, рафинирана и даље развијена. Интеграција интелектуалног и филозофског насљеђа из Грчке, Индије и Ирана, између осталих, створила је услове и традицију интелектуалне активности која би довела до космополитског насљеђа растуће исламске цивилизације. Хришћански и јеврејски учењаци који су се сусрели са горе поменутим оставштинама у различитим степенима играли су кључну посредничку улогу као преводиоци, нарочито стога што су били свјесни да је морална диспозиција муслимана, као и њихова, била обликована од стране заједничке моралистичке концепције, заснована на божанској заповијести и откровењу. Термин edeb почео се користии како би се дефинисала широка концепција значења датих моралним, интелектуалним, етичким и литерарним дискусијама које су се јавиле. Исто тако, у току овог периода, од осмог до десетог вијека, видимо и појаву нечега што је каније постало јасно изражено код препознатљиве теолошке и интелектуалне позиције, а у склопу муслиманске заједнице је идентификовано са традицијама суни, шија (ši'a), mu'tazila) и муслимански филозофи.

Главне карактеристике моралног окружења и перспективе засноване су на поруци Кур'ана, дефинисане су опет тим етичким становиштима која су се почела сматрати као нормативна кроз њихов израз у правном језику и терминима, У раном периоду исламске интелектуалне историје ове вриједности су исто тако дале референтни оквир за селективно пролагођавање и развој филозофских, моралних и етичких претпоставки из других традиција, као што је хеленистичка и служила као основа за проширивање садржаја и примјене исламског референтног оквира за везивање етичких и моралних вриједности изван чисто правних дефинисаних вриједности. Пошто је јасна разлика у исламу између религије, друштва и културе тешко одржива, чини се погодно код дискутовања о исламској етици, допустити читавом спектру тенденција правних, филозофских и мистичких да представљају ресурсе за откривање моралних претпоставки и обавеза како би се цијенио и развој и континуитет кроз цијелу спектар муслиманске мисли и цивилизације. Основна питања и категорије који су присутни у исламској етици своде се на добро, намјера, слобода воље, савјест; морална норма, морални суд, дужност и забрана. У исламској етици добро је оно што је Бог одредио и по мишљењу већине ислам-

ских теоретичара оно се може сазнати разумом. Кур'ански термин којима се најчешће одређује добро су: hajr, sālihatun, hasenetun, ma'rūf и tajjibun. Да би се извршила верификација моралног добра, од велике важности је намјера, односно одлука.

Морални суд о дјелима у исламској етици доноси се према израженим намјерама, гдје је човјек слободан при доношењу моралних одлука и стога морално одговоран за своје поступке и облике понашања. Услови за морално поступање и морално расуђивање сваког чојвека су слобода воље и могућност избора, јер слобода представља једну од фундаменталних вриједности у исламу па се човјек у исламској етичкој мисли поима као слободно и одговорно биће које својом онтолошком суштином потврђује ово одређење.

По исламском учењу савјест је Богом поклоњени дар људима и означава унутрашњи осјећај помоћу којег се јасно и сигурно може утврдити и разликовати добро и зло. Моралне норме у овој етици

се одређују у смислу априорних закона, чије је поштовање услов за моралну ваљаност човјекових поступака, достојног и поштеног живљења, те остваривања моралних вриједности и норми за припаднике ислама је Бог и према њима он ствара човјека.

Морално суђење је свакодневно присутно у животу и полази од критеријума који сачињавају саставни дио човјекових увјеравања на основу којих се изриче оцјена. При доношењу моралног суда о неком и нечему мора се поћи од намјере која се увјек налази у саставу оног о чему човјек изриче свој суд.

Дужност заузима веома важно мјесто у исламској етици и представља у савјести доживљени одраз осјећаја категоричке условљености човјека да у одређеној ситуацији, без утицаја ванъских фактора, беспријекорно и неизоставно мора нешто учинити или стоји забрана за његово извршавање у датим околностима. Када су у питању дужности, треба знати да њихово извршавање није никад у моралном смислу средство, већ увијек и искључиво циљ. Постоје различите дужности: "у исламској етици, као и fikhu, дужност се формално узевши, дијели на:

дужност према Богу;
дужност према другим људима;
дужност према себи и
- дужност према живој и неживој природи".[639]

Забрана је средишњи појам у скоро свим етикама, а тиме и у исламској. Човјек је тек онда у моралном односу према животу уколико се придржава неких забрана, нечега што за њега значи harām. Harām у кур'анском тумачењу, премда се употребљава и у Хадису, подразумијева ускраћивање, светост, неповриједивост, поштовање и самопоштовање, с тим да Бог посједује изворно право и моћ да нешто учини harāmom. Када се односи на морал, harām је одраз и доживљај у свијести оног што се ни у којем смислу не смије учинити.

Темељне вриједности и норме у исламској етици су: живот, tewhīd, моћ, знање, правда и правичност, доброта, љубав, љепота и милост.

[639] Џевад Хоџић: Увод у исламску етику, Бемуст, Сарајево, 1999, стр.118.

Врлине су украс људи и непроцјењиве вриједности за појединца и заједницу и у исламској етици садрже сљедећа обиљежја: "Међу најзначајније врлине о којима се говори у Кур'ану и Хадису, које су у највећој могућој мјери красиле Алахова посланика Мухамеда, alejhisselam, али и његове асхабе и све добре муслимане, које треба да красе све људе о којима се у свим временима писало и расправљало када је у питању исламска етика спадају: правичност, доброта, скромност, самилост, стрпљивост, устрајност, захвалност, храброст, нада, задовољство, поуздање у Бога, стид, самосавлађивање, покајање, страхопоштовање пред Богом, дарежљивост, спремност да се чувају и стичу пријатељства, доброта и самилост према живим бићима, искреност, праштање другима, одговорност за вријеме, за преузете обавезе, здравље, иметак, љубав према породици, родбини, знању, раду, цемату, домовини и чистоћа. Споменуте врлине расправљају се у многим дјелима из подручја ahlāka".[640] Што се тиче гријеха, у исламској етици је истакнуто да је он повезан са слободном вољом човјека и да у моралном смислу узнемирује његову савјест. У основи гријеха пристуно је сагрешење према Богу, а подјела гријехова своди се на: гријехове учињене против Божјих права и гријехове учињене против права других људи, потом на ванјске и унутрашње гријехове. Кајање (tewba) у моралном погледу је настојање искупљења за почињени гријех и умиривање савјести којом смо повриједили Божја права и друге људе. Кајањем вршимо корекцију своје савјести и пред собом и другима настојимо да се ослободимо тежине за учињени прекршај или недјело, чиме се покушава смањити одговорност и смирити осјећање кривице за почињени гријех. Лоша својства и морални пороци о којима расправља исламска етика своде се на ове одлике: " Најизраженија лоша својства о којима се говори и која се осуђују у Кур'ану, Сунету, о којима се често расправља у исламској етици су: незнање, охолост, мржња, клевета, оговарање и преношење туђих ријечи, срџба, самозаљубљеност, шкртост, себичност, лицемјерство, незадовољство, незахвалност, неискреност, издаја, претјеривање и расипништво, раскалашеност, малодушност, упорност у гријешењу, тврдоглавост, злурадост, умишљеност, ружно мишљење о другима, завидност, похлепа, кукавичлук, инат, изругивање,

[640] Исто, стр. 118.

вријеђање и понижавање другога, склоност кривом заклињању, лукавост и петљерана журба".[641]

Да би човјек могао несметано да живи и ради нужно је да извршава одређене дужности, а најважније међу њима су: тјелесне дужности, духовне дужности и дужности према Богу, што смо, на неки начин већ истакли. Међутим, неминовна је потреба да се сваки човјек чува лоших својстава и моралних порока.

Човјек се на овом свијету припрема за боравиште у вјечном животу на другом свијету: "Живот на овом свијету без сумње је значајан и сврховит, али је његов циљ добро будућег живота на другом свијету. Бог је створио живот и смрт да искуша који су људи бољи са стајалишта дјеловања. Овај свијет је мјесто боравишта и мјесто одласка. Његова задовољства су кратка и мало их је, док је у поређењу с овим свијетом загробни живот бољи и трајнији. Он је бољи за праведне и трајат ће вјечно. Садашњи и будући живот, међутим, треба посматрати као јединство, јер човјеково стварање овдје и његово ускрснуће доцније су догађаји који се односе на појединачну душу. У ствари, живот на овој земљи је припрема за будући живот. Добра дјела која чинимо овдје, у овом животу, изаћи ће пред нас да нам освијетле пут у оном послије гдје ћемо имати потпуну прилику да развијемо наше духовно свјетло до све већег савршенства".[642]

И у Кур'ану љубав има значајно мјесто и њен идеал захтијева од човјека да воли Бога као потпуно отјеловљење свих моралних врлина изнад свега осталог. Она захтјева љубазан однос према родитељима, да их дјеца воле и цијене. Ова се љубав даље проширује и односи на рођаке и осталу родбину, пријатеље, сирочад, оне који су у невољи, своје ближње у сусједству, путнике и намјернике. За велику честитост сматра се потрошити дио иметка за љубав према Богу, рођацима, за сирочад и оне који су у невољи, те за путнике-намјернике и остале који су тешко угрожени и налазе се на ивици егзистенције. Вјернике Бог опомиње да треба да буду милостиви и воле једни друге. Људи који вјерују земљом морају да ходају понизно, да праштају и да се срдачно и пријатељски односе

[641] Исто, стр. 129.
[642] M.M. Sharif: Хисторија исламске филозофије I, Август Цесарец, 1988, стр. 183.

према другима и занемарују грешке других и онда када су нас много увриједили и наљутили.

Суштина историје исламске етике, садржи ова својства: "Исламска етика обликовала се постепено, а традиција разних елемената, од којих је састављена, није се коначно утврдила прије 5/11 ст. Супротно грчком свијету, у којем је популарна етика била истанчана и преобликована филозофским размишљањем, а да међу њима није постојао раскид сталне повезаности, исламска етика јавља се, на свом највишем ступњу као занимљив спој, и сасвим успјела укупност арапских предисламских традиција и кур'анских поука са неарапским елементима, особито персијским и грчким, који су укључени у опћу исламску структуру. Вриједност опћенито изражена од традиционалиста, мистика, филозофа, те од свих писаца који имају за циљ дати практичне савјете владарима и 'цивилним функционерима'."[643]

3. Теолошки и приступи традиционалиста

Традиција коју Маршал Ходгсон (Marshall Hodgson) назива "исламска" цивилизација означавала је два типа моралних и интелктуалних почетака. Оба су инспирацију црпила из основних исламских текстова и отварања самоодржавајућих рационалних процеса. Први је укључивао, везаност за ране муслимане, прелаз од предисламске арапске културе карактеристичне за локалне, оралне традиције, до оне која је заснована на откривеном тексту, чије очување и запис, у арапској традицији, креира услове за јављање нове исламске културе засноване на Кур'ану и инкорпорисаним и проширеним монотеистичким императивом садржаним, односно одраженом у јудеизму и хришћанству. Други почетак био је под утицајем дијела античке филозофије, медицине и науке (у мањем обиму укључујући и антички Иран и Индију). Моралне дискусије и интелектуалне снаге које су изникле из јукстапозиције и интеграције истих у свјеж почетак, омогућен до одређене мјере присутношћу јеврејских и хришћанских учењака, стимулисале су питање како моралне и религијске перспективе могу бити ускла-

[643] Неркез Смаилагић: Лексикон ислама, Свјетлост, Сарајево, 1990, стр. 175.

ђене са интелектуалним моделом упита. Јављање интелектуалне традиције упита засноване на примјени рационалних средстава као начина разумијевања налога из Кур'ана довело је до употребе формалне дисциплине посвећене изучавању калама, буквално говора, тј. Божје ријечи. Циљеви ове дисциплине били су теолошки у смислу да је примјену разума требало учинити разумљивом и оправдати ријечи Божје. Дискусије су укључивале муслимане у разраду и дефинисање одређених етичких питања, као што су:

а) значење етичких атрибута из Кур'ана као што су праведан, обавезан, добар, зао, итд.

б) питање односа између људске слободне воље и божанске воље.

в) капацитет људских бића да путем разума дођу до знања о објективним етичким нормама и истинама.

Без чињења пуно неправде процесу дебате и дискусије међу различитим групама муслимана, може се рећи да су се уопштено јавиле двије групе; једна повезана са mu' tazilom и други традиционални приступ (уопштено повезан са суни традицијом у исламу).

Mu'tazila су аргументовали да пошто је Бог праведан и награђује и кажњава у склопу тог контекста, људска бића морају имати слободан избор како би се могли сматрати у потпуности одговорнима. Стога су порицали да се поступци могу унапријед одредити. Даље, држали су да пошто етичке спознаје имају објективно значење, људска бића посједују интелектуални капацитет да докуче то значање. Разум је стога био кључни атрибут способан, неовисно од откровења, да направи емпиријску опсервацију и доноси етичке закључке. Природни разум се опет мора надопунити и потврдити божанским откровењем. Везано за ово постојало је и друго убјеђење mu'tazila да је Божја праведна природа унапријед искључивала свако вјеровање да је он можда намјерно водио вјернике до грешних поступака.

Историјски, mu'tazila школа мисли одумрла је и њени погледи су се сматрали неприхватљивима за већину традиционалиста. Побијање главних ставова од стране ових других предлаже различиту орјентацију према изворима из којих долазе етичке вријед-

ности и контекст вјере у којима они имају значење. Став традиционалиста какав је утјеловљен, на примјер, у класичном дјелу једног оснивача муслиманске правне школе, ал-Софија, био је да су темељи вјере били ствар праксе, не спекулације. Насупрот вјеровању mu' tazila да се ослања природни разум који вјеровању омогућује одређивање добра и зла, ал-Суфи наглашава откровење као коначни извор дефиниције. Пошто је принцпи људске одговорности исто био камен спотицања правне мисли, обавезе су имплицирале капацитет за њихово подузимање, добро и зло се одређивало на основу текстуалног доказа, кур'анског и додатака садржаних у пророчкој традицији. Поступци и обавезе коначно су били добри и зли зато што их је божанска заповијест дефинисала као такве.

По питању људске слободе за поступање mu'tazili дио се борио са једне стране путем спознаје добитка. Расправљало се да људска моћ да се изводе поступци није њихова властита, већ је долазила од Бога. Људска бића стичу одговорност за своје поступке и тако постају одговорни. Мора се подвући да се традиционални мислиоци нису противили употреби разума, чак шта више; размимолазили су се са рационалистима само око вриједности дате разуму. Они су га сматрали помоћу или средством за потврђивање питања вјере, или често секундарно у његовом односу са дефиницијом етичке обавезе.

У сажимању етичке позиције Џорџ Макдиси нагласио је да коначна основа за моралну обавезу, из своје перспективе, јесу подаци базичних исламских текстова Кур'ана и Суна, елаборираних и примијењених као Божје заповијести и забране, обухваћеним у шеријату (šari'a), формулисаним кроз муслиманске правне школе. Такве формулације заповијести и забрана у муслиманским правним књигама изражене су етичким терминима. Пет категорија се користи за оцјењивање сваког поступка:

а) Обавезни поступци, као што је дужност обављања ритуалне молитве, плаћање зеката и провођења поста;

б) Препоручени поступци, који се не сматрају обавезанима, као што су чинови милостиње, доброте, молитве итд;

в) Дозвољени поступци, у вези којих закон заузима неутрално становиште, тј. не очекује се ни награда ни казна за такве поступке;

г) Поступци који се не подстичу и сматрају се пријекорним, али не строго забрањеним; муслимански правници различито мисле о томе које поступке да укључе под ову категорију;

д) Поступци који су категорички забрањени, као што су убиство, прељуба, богохуљење, крађа, опијање, итд.

Ове категорије су даље успостављене од стране правника у склопу дуалног оквира обавеза: према Богу и према друштву. У сваком случају трансгресија је прихваћена и у правним и у теолошким терминима, у конституисању кривичног дјела и гријеха. Такви поступци били су кажњиви законом и правници су настојали да специфицирају и разраде услове под којима би се ово могло јављати. На примјер, једна од казни за крађу или разбојништво на друму била је одсјецање руке и у блажим случајевима бичевање. Традиционално, правници су покушали да узму у обзир активно кајање да би ублажили такву казну, пратећи традицију пророка да се ограничи примјењивост таквих казни на екстремне случајеве.

Неке од ових категорија задобиле су пажњу у неколико муслиманских земаља у скорије вријеме, гдје се традиционалне правне процедуре поново успостављају, али је присутно много дивергенција у муслиманском свијету око неопходности и примјењивости неких од ових процедура. Гдје се примијени, таква казна мјери се преко šari'a судова и дијели се од стране овлаштених муслиманских судија. Правници или правни експерти исто тако функционишу као преводиоци šari'e и слободни су да дају правна мишљења. Таква мишљења могу бити потакнута од стране појединаца који желе бити сигурни око моралне намјере одређенх поступака, али код већине муслиманских правних школа таква мишљења нису обавезујућа. Четири суни правне школе сматрају једна за другу да одражавају нормативне ставове о питањима правне и етичке интерпретације. За ове муслиманске прваке и закон и етика се коначно баве моралним обавезама за које вјерују да су централни фокус поруке ислама.

На крају приказа поглавља теолошког и приступа традиционалиста, између осталог, може се закључити да постоји ислам-

ска традиција, односно пут Пророка, његових савременика, друге и треће генерације гдје у најсавршенијем виду и најраширенијој форми и садржају долази до изражаја исламски ahlāk. Развијена етичка мисао у исламском свијету кроз историјски развој исламске духовности своју основу имала је у исламској традицији, која је своје подстицаје, идеале и смјернице налазила у Посланикову Sunnetu, односно узрок и ауторитет његовог личног живота и понашања су најбољи примјер традиционалистичке етике. Најеминентнији представници традиционалистичке етике на исламском простирима су: Ibn Hanbel, Ibn Tejmijje, Ibn Kajjim El-Džewzi, Ebu Ala El- Mewdudi, Muhammed Ibn Abdul-Wehab, Hasan Nedewi и бројни други.

Важна етичка питања и проблеми били су предмет исламске расправе као духовне традиције у оквиру науке која се назива ilmu-l-kelām. Mu'tezijski покрет је полазио од става да постоји потпуна слобода људске воље, док су ешарије, за разлику од њих, заступале нешто умјернију и неодређенији став. Tahāvi и El-Maturidi јасно и недвосмислено разрађују и фаворизују становиште човјекове одговорности у којој је садржана одређена разина човјекове слободне воље.

И да не заборавимо на заштићене вриједности у исламском праву. Фикрет Карчић ту сврстава: "У ову категорију спадају ствари, односно вриједности које су неопходне за одржавање људског друштва и поретка у њему. то су вјера (din), живот (nefs), разум ('akl), част (ard) и имовина (māl). Неки правници додају и потомство (насл.). Ријеч је о универзалним вриједностима које морају бити очуване 'на сваком мјесту и сваком времену'. Такве вриједности познају и штите сви правни системи цивилизираних народа без обзира на то да ли означавају Божанско право, природно право или вјечно право (ius divinu, naturale, lex aeterna). За заштиту сваке од ових вриједности шеријат је одредио посебне установе и прописе. Вјера се штити служењем Богу (ibādāt) и налогом да се брани ако је онемогућено њено исказивање. Живот се штити кривично-правним одредбама о талиону, забраном самоубојства и обавезом отклањања опасности које пријете појединцу или друшву. Разум се штити забраном узимања опојних пића или дрога. Потомство се штити одредбама о законитом браку као основом поро-

дичног живота, забраном изванбрачних полних односа и против природног блуда".[644]

4. Филозофски приступ

Интеграција филозофске оставштине антике у исламском свијету била је главни фактор који је омогућио кориштење филозофске традиције међу муслиманским интелектуалцима. То је уздигло фигуре као што је El-Farabi, Ибн Сина (Авицена), Ибн Рушд (Авероес) и остале који су постали познати у средњовјековној Европи као филозофи, коментатори, тумачи класичне традиције све до Платона и Аристотела. Јавна расправа о edebu, базирана на филозофском и моралном језику и питањима, представља значајан дио космополитског насљеђа етике у исламу и одражава напоре да се помире религијске и спиритуално изведене вриједности са интелектуално и морално заснованом етичком подлогом. Муслиманска филозофска традиција етике је стога двоструко значајна: због своје вриједности у настављању и уздизању класичне грчке филозофије и због своје преданости да изврши синтезу ислама и филозофске мисли.

El-Farabi (950. н.е) расправљао је у корист хармоније између идеала врлина религије и циљева праве политике. Кроз филозофију, може се стићи до разумијевања како се постиже људска срећа, али стварни ресурси моралних врлина и поступака укључују инструменталност религије. Он успоређује оснивање религије са оснивањем града. Грађани треба да стекну црте које ће им омогућити да функционишу као становници полиса врлина. Слично томе оснивач религије успоставља норме које се морају подржавати поступцима, ако се жели успоставити добра религијска заједница. Нагласак Fabrijevih аргумената, нарочито како је дато у његовом класичном дјелу Град врлина, предлаже оквире заједнице за постизање коначне среће, из тога и знајачну друштвену и политичку улогу религије, као и укључивање политичара у слична питања. У вези с тим нагласак на врлини и њеним етичким конотацијама предлаже заједнички фокус и за грчку и муслиманску филозофију, рецимо примјену таквих стандарда и норми на политичка

[644] Џевад Хоџић: Увод у исламску етику, Бемуст, Сарајево, 1999, стр. 33-34.

друштва. Што је већа мудрост и врлина владара и грађанина, то је већа могућност постизања правог циља филозофије и религије - среће.

Ибн Сина (1037) развија аргументе да пророк утјеловљује укупност поступака врлине и мисли, од чега је оно најбоље одражено у постизању моралне врлине. Пророк је стекао моралне карактеристике потребне за његов властити развој који, резултирајући савршеном душом, не само да га прожима капацитетом слободног интелекта, већ га чини способним за постављање правила за друге људе путем закона и успостављањем правде. Ово имплицира да пророк прелази границе филозофа и владара са врлинама, који посједује капацитет за интелектуални развој и практичну моралност. Успостављање правде је, по гледишту Ибн Сине, основа за сво људско добро. Комбинација филозофије и религије обухвата живљење у хармонији и на овом свијету и послије њега.

Ибн Рушд (1198) био је суочен са обесхрабрујућим задатком за муслиманског филозофа да брани филозофију од напада од којих је најпознатији био велики муслимански суни филозоф Ел-Газали (1111). Овај други је кроз рад под насловом Недосљедност филозофа представио филозофе као самоконтрадикторне, антискриптуралне и да у неким случајевима потврђују херетичка вјеровања. Ибн Рушдова одбрана била је базирана на његовој препирци да је Кур'ан удружио употребу рефлексије и разума и да је проучавање филозофије употпунило традиционалистички приступ исламу. Он је тврдио да филозофија и ислам имају исте циљеве, али су до њих стизали на различите начине. Стога постоји основни идентитет интереса између муслимана који су усвојили филозофски оквир упита и оних који прихватају оне правне. Различити муслимански филозофи у њиховом проширивању повременим ревизијама мањих класичних спознаја повезивали су етику са теоретским знањем које је требало стећи рационалним средствима. Пошто су људска бића разумна, врлине и квалитети које су прихватили и практиковали виђени су као наставак крајњег циља појединца и заједнице. Тај циљ је био постизање среће.

Расправе и филозофксе опсервације Ел-Киндијеве биле су значајне и привлачиле су пажњу каснијих муслиманских писаца. Његова распава о ослобођењу од бола била је запажена и посебно

интересовање је изазвала код Miskewejha, Ибн Сине и других мислилаца. Ел-Кинди у заснивању своје моралне филозофије понешто користи од стоичара, Галена и других каснијих грчких филозофа; упознат је са платонском подјелом душе на три дијела: рационалну, страсну и пожудну душу или способност, као и са четири врлине у платонској дефиницији: мудрост, храброст, умјереност и праведност. Шема врлина од које је пошао Ел-Кинди може се упоредити са стоичким системом врлина и мана или са псеудоаристотеловским дјелом De Virtutibus et vitiis (О врлинама и пороцима), које је у 11. вијеку превео Ибн ат-Тајиб. Запажено је да се аристотеловска дефиниција врлине као средине између двије крајности спаја с платонским учењем, што даје овим етичким погледима еклектички карактер. По свему судећи, Ел-Кинди је утицао на Miskewejhovo утемељење врлина и мана. У Ел-Киндијевој филозофији измијешани су платонски, перипатетички и стоички елементи, што је било уобичајно у хеленитичком периоду.

Miskewejh (1030) прихвата предисламску традицију која му служи као надахнуће, али извјесну симпатију изражава за персијску етичку традицију. Из сачуваних коментара и одломака препознатљиви су његова тежња и истрајавање на сагласности грчке моралне филозофије и темељних принципа ислама. За каснији период развоја исламске етике значајно је запазити: "Неки грчки писци споменути по имену наведени, понекад, врло дугим ставцима, потичу сви из задњих стољећа римског царства. Гален, Брисон (О врлинама и одгоју дјеце), Порфирије као коментатор Аристотелове "Етике" и Темистиј, наведен погрешно под именом Сократа. Постоје позивања на Платона и Аристотела у тексту тих задњих дјела. Премда Ел-Кинди није споменути поименично до два пута, Miskewejh је, вјероватно, обавезан према Ел-Киндију великим дијелом свога дјела".[645] Де Бур је указао на утицај филозофске етике на литературу edeba, јер су многе филозофске и аскетске идеје несистематски спојене и обухваћене у књижевности. Поред чисто интелектуалние филозофске традиције, са повременим осекама, преживјела у облику коментара било као инструмент теологије или као њена критика, постојао је важан правац који се може назвати изразито религијском филозофијом или филозоф-

[645] Неркез Смаилагић: Лексикон ислама, Свјетлост, Сарајево, 1990, стр. 177.

ском религијом. У оквиру филозофије религије обрађиване су теме из исламске етике и давате моралне упуте за живот вјерника и младих покољења. За покрет филозофске религије у исламској традицији карактеристично је: "Попримајући религиозноцентрички карактер, овај нови покрет несумњиво је био подстицан чињеницом да је филозофија, како је раније описана, сама по себи била изразито религиозне природе, с обзиром на то да је, полазећи од природњачких и рационалних принципа и користећи их, као полазну тачку, изградила поглед на свет - и кулминирала у том погледу на свет - који је неоспорно религиозан. Али, нова филозофија била је такође под утицајем суфијског спиритуализма, који је одвраћао интересовање од филозофије природе, сем у случају ако је општа концепција филозофије природе могла користити зарад сопствених религијских циљева".[646]

Најпознатији представници филозофске религије били су Pihãb-ud-Dina Suhrawardi, Ибн ел-Араби и Садр-уд-Дина Ширази.

5. Етика у шиа традицији

Међу шиитима који су се разликовали од суни групе у приписивању легитимног ауторитета након смрти пророка Мухамеда његовом рођаку и зету Алији и посљедично његовим потомцима, познатим као имами, развили су спознају рационалности под инструкцијама вођења имама. Имам, за којег се вјерује да је божански вођен у вријеме ране историје шиа био је чувар Кур'ана и пророковог учења и преводилац и водич за разраду и систематизацију визије Кур'ана за појединце и друштво. Шиизам, као раније теолошке и филозофске школе, потврдио је употребу разума и интелектуалне дискусије и био је предан синтези и даљем развоју одговарајућих елемената присутних у другим религијама и интелектуалним традицијама изван ислама. Шиа представља једину важну шизму у исламу и за разлику од карицита, који су се побунили против иџме заједнице на практичном нивоу, шиити су, током вијекова, развијали доктрину о божанском праву које је неспојиво са самим духом иџме. Настанак шие су условила сљеде-

[646] Фазлур Рахман: Дух ислама, Југославија, Београд, 1983. стр. 178.

ћа збивања: "Основу за одвајање шие дали су такође политички догађаји, наиме непријатељство између Алије и његових противника, Умајада. После Алијиног убиства, Алијина шиа (партија) у Куфи затражила је да се калифат врати породици злосрећног калифе. Овај легитимистички захтев у име Алијиних наследника представља политичке доктрине шие".[647] Примјер рада о етици од стране шитског писца јесте познато дјело Насиријска етика коју је написао Насир Ет-дин Туси - Nasiruddin Et-Tusi (1275.). Даље развијајући филозофске поступке већ присутне међу муслиманима и повезујући их за шиитске концепције вођења Tusi привлачи пажњу на потребу за етичким одредбама које би биле засноване на супериорности знања и надмоћи дискриминације, рецимо од стране особе која се разликује од других по божанској потпори, тако да може достићи њихово савршенство. Вилфред Маделунг покушао је показати да је Tusi у свој етички рад умијешао елементе неоплатонског, као и шиа исмаили и Дванаесте шиа филозофске и моралне перспективе. Дванаести шиа тако названи због свог вјеровања да се дванаести ред имама повукао из свијета да би се поново јавили физички тек на крају времена да поврате стварну правду. У међувремену, у току његовог одсуства, заједницу су водили обучени учењаци названи муџтахид (mujtahids) који су појединцима вјерницима интерпретирали исправно и погрешно у свим питањима личног и религиозног живота. Стога у традицији дванаестог шиа такви појединци названи мула играју значајну улогу у политичком животу државе, настојећи да је обликују у складу са својим виђењем муслиманске политике. Унутар исмаили група које се заклињу на вјерност живућем имаму, присуство имама сматра се неопходним како би ставило у контекст ислам са временом које се мијења и околностима и његова учења и интерпретација настављају да воде сљедбенике у њиховом материјалном и духовном животу. Један примјер је улога садашњег имама Низари Исмаилија, Ага Кана, који предводи заједницу широм свијета. Међу шиитима настављање муслиманске традиције и вриједности тако остаје везано за континуирани духовни ауторитет установљен у имаму или његовим представницима.[648]

[647] Исто, стр. 239.
[648] Исто, стр. 239.

6. Суфи перспективе

Суфизам је мистична и езотерична димензија ислама која наглашава култивисање унутрашњег личног живота у потрази за божанском љубави и знањем. Појам tesawwuf означава настојање да се у личном напору и искуству доживи духовна порука Мухамеда и пут васпитања којим се човјек приближава Богу.[649] У свим временима у муслиманском свијету био је живи извор практичног морала и живота у побожности уз самосавлађивање и самоусавршавање. Пошто суфијска етика ставља поенту на човјеков унутрашњи свијет, занемарују се задовољства у овоземаљском животу. Полазећи од tesawwufa, морална исправност се постиже ваљаном спознајом, а изражава се противљење сваком конформизму, раскалашености и необузданости у муслиманском друштву.

Пошто је већи дио суфи учења усмјерен да оспособи појединца муслимана да трага за интимношћу са Богом, осјећало се да такви тражиоци морају прихватити преданост једном унутрашњем животу оданости и моралног поступка који ће довести до духовног буђења. Опсервације би требало да буду надопуњене присталошћу уз стазу моралне дисциплине која тражиоцу омогућује да прође кроз неколико духовнх станица од којих свака представља унутрашњи духовни раст, све док тај не разумије суштински однос љубави и заједнице између тражиоца и Бога. Пошто је унутрашње значење поступка било значајан аспект суфи схватања етичког и моралног понашања, суфији су наглашавали повезаност између унутрашње, искуствене свјесности о моралности и њеног спољњег израза тако да је прави морални поступак био онај који је окруживао и прожимао цјелину живота.

Током своје историје суфизам је доживљавао значајан развитак и промјену када су муслимани дошли у додир са народима других раса и култура. Оно што је суфизам постао касније, ваља разликовати од оног што је суфизам био у рано доба.[650] У институционалном окружењу организоване суфи групе училе су пристајање уз традиционалне муслиманске вриједности, али су додавали компоненту дисциплине и унутрашњег прочишћења. Пошто

[649] Ninian Smart: The World's Religions, Cambridge University Press, 1989, стр. 286-287.
[650] M.M. Sharif: Хисторија исламске филозофије, Аугуст Цесарец, 1988, стр. 329.

су праксе које су укључивале дисциплину и моралну свјесност биле различите у различитим културама и традицијама са којима се ислам сусретао, усвојене су многе локалне праксе. Ово је укључивало, на примјер, прихватање моралних циљева и пракси који су упражњавани у локалним традицијама, као у Индонезији и другим земљама, гдје је дошло до великог обраћања. Тако су суфи етичке праксе дале мост за инкорпорацију етичких вриједности и перспективе на појединачност унутрашње димензије различитих вјера. Да бисмо схватили друштвену улогу суфизма, наводимо њихове неке димензије живота: "Друштвена улога редова се огледа у њиховим грађевинама и организацији. Биле су изграђене куће за ученике, породицу и посетиоце: оне су често биле лоциране у близини неког значајног гроба; уосталом, смрт је представљала важан моменат у функционисању ових комплекса, јер по смрти једног шејха, могао је бити изабран његов наследник халифа. Принцип на коме је вршен избор варирао је од реда до реда. Одлучујућа је била воља преминулог учитеља".[651]

Суфијска братства су доприносила експанзији ислама. Она су омогућила исламизацију Анадолије и западне Африке. У касније периоду испољиле су се и неке негативне тенденције, али је суфизам имао присталице међу обичним народом и интелектуалцима.

Међу најистакнутије суфијске етичаре убрајају се: Абдулкāдир Гилāни, Pihāb-ud-Dina Suhrawardi, Харис Мухāсиби, Џунејд Багдāди, Ебу Хамид ел-Газали и још неки.

7. Муслиманска етика у савременом свијету

Пракса и утицај различитог етичког насљеђа у исламу наставили су се у различитим степенима међу муслиманима у савременом свијету. Муслимани, било да чине већину у великом броју независних националних држава које су настале у овом вијеку или гдје живе у значајном броју и заједницама другдје, пролазе кроз важну фазу транзиције. Присутна је растућа самосвјесност везана за идентификацију са насљеђем из прошлости и признавање потребе да се то насљеђе прилагоди промјенљивим околностима и

[651] Енциклопедија живих религија, Нолит, Београд, 1992, стр. 666.

глобализацији људског друштва. Као и код осталих питања, етичка питања не могу се одразити у једноименим и монолитским одговорима. Морају се у обзир узети разлике и плурализам који обиљежавају муслимане из прошлости и садашњости.

Етички критерији који могу владати питањима економске и друштвене правде и моралне стратегије за бављење питањима сиромаштва и неједнакости узели су велики дио пажње муслимана о етичким питањима. Било да су ти одговори означени као модернистички или фундаменталистички они сви одражавају специфична тумачења муслиманских симбола и правила из прошлости и у њиховом поновном размишљању и давању норми и вриједности користе различите стратегије за укључивање, искључивање и тумачење специфичних представнки ислама. Промјене у савременом исламском свијету своде се на: "У наше време, различити муслимански вођи су на различите начине покушали да реше проблеме који су настали услед бурних промена и процеса модернизације: неки од њих теже враћању чистом исламу (Гадафи у Либији или Хомеини у Ирану), други одбацивању сопствене исламске прошлости (Ататурк у Турској), а трећи прилагођавању ислама европској технологији и институцијама (Бургиба у Тунису, Садат у Египту). Али се не може порећи да сви они прихватају европску цивилизацију, науку и технику под критиком најевропскије институције од свих - национализма"[652] Муслимани и на почетку 21. вијека, за разлику од Јевреја и хришћана, не могу одвојити свој национални идентитет од вјерског. Према томе, рјечник исламског живота је истовремено религијски и политички. Џамија и држава се не могу одвојити, оне представљају комплементарне изразе исте, јединствене стварности: ислам обухвата све сфере живота. У данашњем свијету муслимански национализам ствара одређене напетости и парадоксе који уносе забуне у јавно понашање и приватну вјеру, премда многе умјерене и толерантне струје у исламском свијету настоје да се поштују изворне основе ислама и мултиетничност живота.

Исламски фундаментализам је екстремнији политички покрет који је оснажио послије пораза Арапа у рату с Израелом 1967. године. Присталице овог покрета заузимају нетрпељив став

[652] Исто, стр.299.

према другим религијама, а посебно према западноевропској цивилизацији и култури. Фундаментализам захтијева повратак на изворно учење ислама и за своје присталице сматра да исповиједају правовјерно учење, а за слабљење моћи и утицаја ислама оптужује вјернике који се удаљавају од изворног кур'анског, хадиског и шеријатског учења. Исламски фундаменталисти захтијевају јединство источне муслиманске заједнице под видом панисламизма. Доктрина о светом рату (џихаду) који заступају екстремне струје у исламу и настојање да се у повољним приликама остали дио свијета доведе под власт ислама је директна пријетња миру и добросусједским односима са припадницима других религија и нација. И нека драстична кажњавања у исламу су у директној супротности са хуманистичким и либералним тенденцијама у савременом свијету, те са Декларацијом о правима човјека и грађанина и осталим међународним тенденцијама и конвенцијама.

Изузев подјеле на суните и шиите, те неких занемарљивих секти, ислам је остао јединствена и хомогена религија. Исламски екстремизам је понекад одговор на оагресивну и освајачку политику великих сила и њихових војних, политичких и економских алијанси.

У исламу је у 13. и 14. хиџретском вијеку дошло до реформистичких струјања, што представља покушај да се свијет ислама пробуди из вишеструке летаргије и покрене на нова научна, економска, политичка, филозофска, културна, историјска изражавања на свјетском нивоу. Карактеристика исламске етичке мисли за вријеме муслиманске ренесансе је активан приступ животу, свијету и историји, те бављење моралним питањима и проблемима који обухватају друштвену, економску, политичку, социолошку, историјско-културну и остале димензије исламског свијета и живота. Као најзначајнији представници модерне исламске ренесансе наводе се: Џемāлудин Афгани, Мухаммед Абдухў и Мухамед Икбāл.

У смислу ширих моралних и етичких питања у исламу одвија се стална дискусија у којој се настоје успоставити норме за приватни и јавни живот и стога је симултано културна, политичка, друштвена и религијска.

Пошто модерна концепција религије позната већини људи западног свијета претпоставља теоретску одвојеност између нарочито религијске и схваћене свјетовне активности, неки аспекти

савремене муслиманске дискусије, који не прихватају такво одвајање, чине се чудни и често назадни. Гдје је таква дискусија, изражена језиком, традиционално религијским језиком, постала повезана са радикалном промјеном и насиљем, нажалост, продубила је стереотипску перцепцију о муслиманском фанатизму, насиљу и културној и моралној разлици. Како догађаји и развијања крајем 20. вијека и почетком 21. нису назначили ниједан одговор међу муслиманским друштвима у свијету, не постоје нормативи за све муслимане.

У потрази за визијом која ће водити муслимане код одлука и избора у вези садашњих и будућих етичких питања, најважнији изазов неће можда бити да се једнставно формулише континуитет и дијалог са властитим прошлим етичким основама, већ као и муслимани из прошлости, остати отворени за могућност и изазове нових етичких и моралних открића.

Полазећи од кур'анских и хадијских начела и садржаја моралности, те настојања на социјалном, културном и осталим нивоима, те тежњу за духовном обновом и многа друга отворена питања и проблеме могуће је примијетити: "Имајући у виду дугу сторију ислама, током које се она суочавала са изазовима и кризама различитог типа - духовним, интелектуалним и социјалним - умесна су очекивања да ће ислам, ако буде имао довољно времена да развије

потребни интерни инструментаријум, бити способан да успешно преброди садашње изазове. Но, апсолутно је нужно да буде јасно у чему је заправо суштина данашњег изазова. Ако из тога не проистекне јасно сагледавање проблема - а судећи према свеколиком понашању конзервативаца и модерниста, неизбежно се намеће питање да ли је то сагледавање већ потпуно остварено - могла би настати непоправљива штета. Према нашем схватању, у основи постоји следећа два изазова: један који потиче од карактера 'модерног' живота - 'материјализам' - и други, са обележјима муслиманског конзервативизма!"[653]

Ислам није створио само успјешне војсковође и државнике, већ и даровите пјеснике и музичаре, архитекте и грађевинаре. Ту су, прије свега, муслимански филозофи и природословци, који су дали велики допринос развоју науке и филозофије и ударили темељне поставке развоја цивилизације, с тим да је много тога преузето из античке и источних цивилизација. Муслимани су почели проучавати свијет из религиозних побуда и сматрали су да је Алах недостижан и недокучив. Богати багдадски трговац ел-Мамун је у сну видио Аристотела који га је увјерио да не постоји противрјечност између вјере и разума. Наредио је да се сагради "кућа мудрости" и ту су сакупљана дјела грчких, персијских и индијских писаца. Стечена знања су била преправљана, проширивана, допуњавана, коментарисана па чак и критички провјеравана. На тај начин се дошло до полазишта којег заступају Грци: иза видљивог свјетског хаоса постоји темељни ред, којим владају општи закони доступни људском разуму. Научно настојање имало је, превасходно, филозофске циљеве путем којих су се настојали открити основни закони који владају у свијету и животу. Муслимански лијечници, математичари, астрономи и остали научници дају значајна остварења у различитим областима теоретске и практичне науке.

Исламска умјетност, иако декоративна, има многоструку симболичну основу, што је нарочито тачно за прва раздобља и селџучку еру. "Било би, међутим, потпуно неумесно закључити о једноставности о једнообразноти исламске уметности на основу нацрта који је дат једним прегледом. Стварнот је управо супротна. Гледана изблиза, ова уметност изненађује својом изванредном

[653] Фазлур Рахман: Дух ислама, Југославија, Београд, 1983, стр. 338.

разноликошћу која је, уосталом, условљена већ и огромном географском распрострањеношћу. Шпанија, северна Африка, Египта, Мала Азија, Палестина, Сирија, Месопотамија, Туркестан и дијелом Индија чине ланац земаља у којима влада закон ислама. У погледу, пак, времена трајања, оно обухвата више од хиљаду година, ако се рачуна да је освит уметничког развоја био у 7. веку, а његов пад - у последњим деценијама 18. века. Али, одлучујући чинилац који је условио разноврсно ове уметности налази се у политичким основама на којима је она настала. Оне нису ни етнички ни динамички јединствене. Сасвим супротно томе, освајања ислама су спроводили најразличитији народи: Арапи, Турци, Монголи, Бербери, у чијим недрима израстају династије које узурпирају затечена културна добра и преображавају их на совј сопствени начин".[654] Европа је могла много тога да научи од исламског свијета, од тога што су нам сачували Арапи у богатим ризницама науке и умјетности, те преведним и сачуваним филозофским дјелима из античког свијета и њиховим арапским коментарима. Ту се истичу већ поменути Ибн Ружд (Авероес) и Ибн Сина (Авицена). Обиље жанрова, облика стварања, разноврсна тематика и многа оригинална књижевна остварења у великом временском раздобљу присутна су у исламском свијету. За ликовну умјетност и слично стваралаштво важе одређења: "У ликовној умјетности, калиграфији, керамици, и архитектури ислам је у себе упио утјецаје. Он је преузео културну баштину освојених народа и преправио је стварајући свеобухватну јединствену културу. Исламска се архитектура може видјети у Кордоби, Гранди, Каиру, Истанбулу и Дамаску, Агри и Делхију. Све одражава облик и стил земље у којој се налази, као и исламски утјецај који их сједињује. Исламски 'стил' је посебно осјетљив на украсе и настоји преокренути збиљски изглед ствари у апстрактни".[655]

По својој тајанствености, мистицизму и дубини нарочито су инспиративни текстови суфија. Абу-Саид опомиње: "Избаци оно што ти је у глави, одбаци оно што ти је у руци, не избјегавај оно с чиме се сусрећеш - то је суфи". Другом приликом апелује на поко-

[654] Катарина Ото-Дорн: Исламска уметнот, ИП Братство-Јединство, Нови Сад, 1971, стр. 9-10.
[655] Религије свијета (Енциклопедијски приручник), Графички завод Хрватске и Кршћанска садашњост, Загреб, 1987, стр. 331.

рност: "Ако Бог жели да буде наклоњен човеку, он му покаже пут који води у покорност".

Шибли узорно репрезентује суфијски мистицизам: "Бити један једини трен заједно с Богом више је него поштовање целог човечанства од стварања па до краја света".

XXXII. ТУРСКА РАТНИЧКА И МОРАЛНО-ЕТИЧКА ПОИМАЊА И ПОНАШАЊА

"Чинити добра, а спашавати од зла дјела -
највиши је принцип кур'анске моралне револуције".
(Неркез Смаилагић)

Турска је опкољена морима, простире се на двама великим полуострвима, има много језера, високе планине, заравни и низије. Она се налази мањим дијелом у Европи, а већим у Азији. То је земља бурне прошлости и значајних историјских споменика. Захваљујући историјским збивањима, економским, политичким, вјерским, културним и умјетничким особинама, Турска је веома занимљива земља за проучавање ратничког и осталог насљеђа из богате прошлости. Она је смјештена на најзападнијем дијелу азијског континента, те малом површином обухвата југоисточни дио еропског континента, тако да је изложена утицајима оба континента и ту се интереси најјаче сукобљавају, прожимају и допуњавају.

Језгра турске културе и цивилизације налазе се у Анадолији, Малој Азији и њима блиским локалитетима. На тим просторима пронађени су остаци пећинских људи из палеолита, мезолита, неолита и бронзаног доба. Чувена Троја налази се на сјеверозападу полуострва и она је око 3000. година п.н.е. господарила улазом у Дарданеле. Управо на том мјесту трајала је Тројанска битка, односно одвијао се тројански рат између Грчке и старосједилаца у распону између 1350. и 1000. године п.н.е. Асирске трговачке колоније биле су смјештене на западу полуострва и ту су пронађени бројни историјски споменици који су на плочама исписани клинастим писмом.[656] Догађаји из далеке историје Анадолије и Тракије везани су за грчког пјесника Хомера који је творац величанствених епова Илијаде и Одисеје, а ратна драма из ових епова трајала је већином на територији данашње Турске. Двестогодишња влада-

[656] Поглед у свијет: Школска књига, Загреб, 1977, стр. 22.

вина Персијанаца оставила је трагове културе и споменике на тлу Турске који свједочи о војној моћи и походима ове цивилизације на стварању империје и доминације на тим просторима. Ту су остаци владавине Александра Македонског у 4. вијеку п.н.е. и хеленистичке епохе, која траје до 133. године п.н.е, када је Анадолију покорио Рим. Подјела Римског Царства десила се 395. године, али је Рим пао 476. године н.е. па је Анадолија 6 вијекова била под византијском влашћу, што свједочи да је Турска била под влашћу Византије.

Турци Селџуци су почели да се учвршћују у Анадолији и походи крсташа нису успјели да их потисну. Арапска и персијска цивилизација у Анадолији утичу на Турке Селџуке да приме ислам и тада долази до њиховог културног и економског процвата. Из тог периода остали су караван-сарајии (свратишта), медресе (вјерске школе), џамије, мостови и други објекти који свједоче о култури и умјетности Селџука. Друго турско племе стиже из средишње Азије и намеће данак Селџуцима. Анадолију су покорили Турци Османлије који су названи по своме вођи кану Осману. Они су дуго владали већим дијелом свијета.

Турци чине основно становништво Турске и представљају народ који је настао мјешавином припадника различитих етничких и језичких састава и поријекла од продора турског номадског племена Огуза и туркменских племена из Средње Азије и Ирана у Анадолију у вријеме када се дешавало селџучко завојевање и монголска најезда (11-13 вијека) до савременог доба.

Турско становништво има примјеса старосједилачких народа (Грци, Курди, Јермени, Грузини, Лази), потом семитских народа, Арапи разних земаља, кавкаских (Черкези, Абхази) и балканских (нарочито Срба), тако да у антрополошком погледу Турци не личе Турцима из 13. вијека.[657] Језик којим се служе Турци је мјешавина персијског и арапског језика, а изворна турска лексика је веома мало заступљена у њиховим личним именима. У састав Турака који живе у Турској улазе етничке групе: Јуруци, Тахтаџи, Абдали, Зејбеци, Чепни, те Мухаџири. Етничка група Кизилбаши присутна је у Турској, Ирану и Авганистану. У Ирану се налазе

[657] Миле Недељковић: Лексикон народа света, Човечанство 2000, Српска књижевна задруга, Београд, 2001, стр. 210.

још турска номадска и полуномаска племена: Кенгерлу, Инанлу, Бахарлу, Нафар, Хорасани, Пичагчу, Караји, Карагозлу, Тејмурташ и Годуари, а у Турској међу Турке убрајају и Кашкајце, азарбејџанојезички народ у Ирану, истиче Миле Недељковић.

Након Јустинијанове смрти, на истоку Византијског Царства Арапи су освојили велики дио територије и стизали до самог Цариграда, али га нису успјели освојити. Дуго су трајали ратови између Византинаца и Арапа, али је византијска одбрана била јака и упорна. Авари и Бугари су нападали Византију са запада, али се ситуација погоршала када су престолницу почели да опсједају Турци Селџуци. Тако се мало-помало стварала турска државност, гдје су у почетку Селџуци били најбројнија група турских племена. Династија Селџукида је дошла из западних дијелова средишње Азије, добро организована, спремна за ратовање и освајање, успјела је да покори Анадолију. Пристизала су и остала турска племена и настањивала се на разним дијеловима Мале Азије.

Послије инвазија које су дуже трајале и одвијале се у различитим временским интервалима, Селџуци су крајем 11. вијека доприли на границе са Византијом и све је више угрожавали. Феудална Европа је увидјела опасност која пријети од Турака и организовала крсташке ратове од 11. до 13. вијека који су се претворили у пљачкаше и угњетачке походе са циљем који није доприносио јединству хришћана и одлучној борби против Турака, па су ови ратови завршени без трајних успјеха и истинске помоћи Византији. Селџуци у Анадолији су успјели да Мала Азија постане значајно трговачко и културно средиште Азије у 13. вијеку, што представља златно доба у њиховом историјском развоју.

У 13. вијеку долази до снажног налета Турака Османлија, названих по свом вођи Осману, у Анадолију . Успјели су да побиједе Турке Селџуке и оснују своју државу - османлијску Турску. О Турцима Османлијама и њиховој инвазији сазнајемо из византијских извора: "Савремени византијски историчар Пахимер бележи да су Палеолози, који ће повратити Цариград тек 1261. године толико били заузети збивањем на Балкану да су занемарили своје азијске границе и тако Туркменима оставили отворен пут за упаде. У посљедњој деценији тринаестог века, продори туркменских газија у западну Анадолију готово да су били прерасли у праву

инвазију. Од свих бегова, Осман Гази је владао територијом најистуренијом према северу, а најближом Византији и Балкану. Према Пахимеровом запису, Гази је око 1301. предузео опсаду Изника (Никеје), некадашње византијске престонице. Цар је против њега послао најамничку војску од две хиљаде војника, коју је Осман дочекао из заседе и потукао код Бафеона у лето 1301. године. Ова победа над византијском војском пронела му је славу. Османски, а исто тако и савремени византијски извори наводе да су се газије из свих крајева Анадолије сјатиле потом под његову заставу. Као и у осталим пограничним кнежевинама, они су узели име свог вође и постали познати под називом Османлије."[658]

Османлије су 1354. године прешле тјеснац Дарданеле, ушле у Европу и утврдили се у Галипољу. Султан Мурат I бацио се свим својим снагама да продре што даље у Европу. Он је од Галипоља, преко Марице 1371. године, са својом војном снагом стигао на Косово 1389. године. Кнез Лазар и здружене формације хришћанске војске нису успјели да поразе Турке Османлије. Послије косовске битке команду над турском војском преузео је Јилдирим Бајазит који је владао од 1389-1403. године. Велики дио Анадолије пао је у руке Османлија који су код Никопоља у Бугарској поразили једну крсташку војску. Византинци су били немоћни да задрже силовите нападе Османлија. На истоку се појавила нова опасност монголски кан Тамерлан који је био вођа источних Турака са добро наоружаном војском која је била страх и трепет свуда куда су пролазили. Са својом војском монголски кан је поразио Бајазита и његове Османлије код Акаре и тиме потресао османску државу и разбио њено јединство. Анадолија је изгубила ранију компактност и поједине вође су почеле да успостављају своју самосталност.

Када је на престо дошао Мехмед II Фатих (Освајач), извршио је унутрашњу реорганизацију у држави и наставио освајачку политику. Заузео је Цариград 1453. године и тиме срушио Византију. Услиједило је освајање Србије 1459, Босне 1463, Херцеговине 1482. и Црне Горе 1499. године. Османско царство се нагло ширило и за идућих стотину година захватало је велике просторе у Европи, Азији и Африци. Након побједе код Трабзона 1461. Османлије су

[658] Халил Иналџик: Османско царство (Класично доба 1.300-1.600), Српска књижевна задруга, Београд, 1974, стр. 10-11.

заузеле читаву Анадолију, покориле Грчку и контролисале Егејско и Црно море. Селим I (1512-1520) помиче границе царства до Етиопије, средишње Африке и Индијског океана. Освајањем Египта Селим постаје најмоћнији исламски владар. Врхунац своје моћи Царство је достигло под влашћу Сулејмана Величанственог (1520-1566) и незадрживо напредовање је трајало до смрти Мурата III (1574-1595).[659]

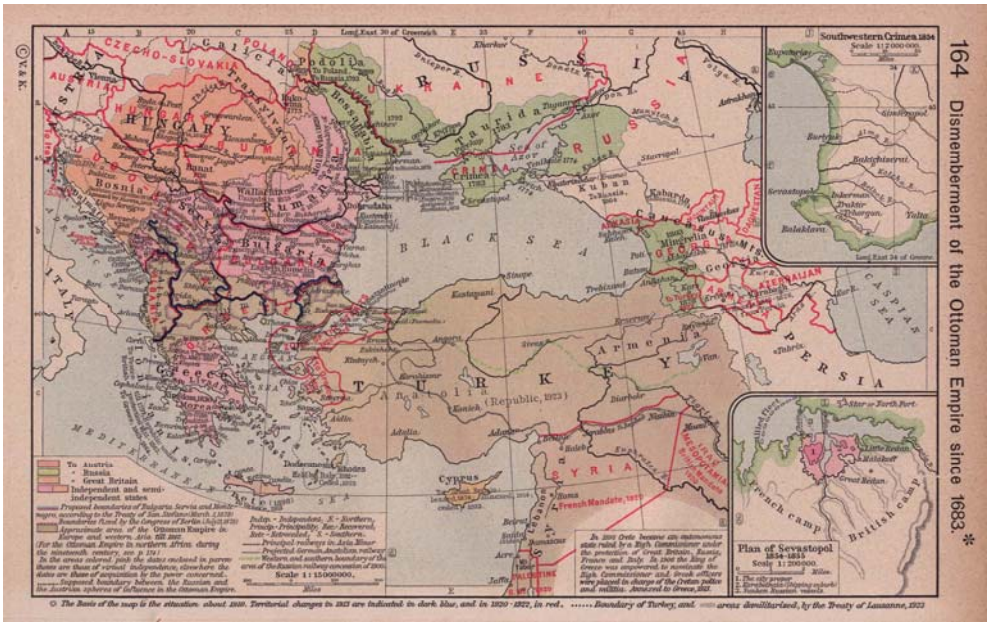

Османлије даље заокружују своје просторе у наредних 90 година и у појединим раздобљима оживљавали су сјај и славу царства из доба врхунца његове моћи, као што се то десило у вријеме Мурата IV и када се на престолу нашао велики везир Ћуприлић. Тај ванјски дојам није био прави одраз стања у земљама под турском владавином.

Негдје поткрај 17. вијека застарјели поредак војно-феудалне државе почео је да доживљава пропадање. Уједињене снаге европских држава осујетиле су покушај Турске да поново заузме Беч. Закључивањем Карловачко спорзаума о миру 1699. године, Турска је

[659] Поглед у свијет: Школска књига, Загреб, 1977, стр. 23.

изгубила Пољску, Мађарску и Трансилванију. Османлије су се консолидовале, извршиле реформе и повратиле територије изгубљене Карловачким миром па је Турска остала најјача војна сила и то је трајало до друге половине 18. вијека. Реформе које је подузела Турска нису биле ефикасне, јер нису обухватиле јањичаре који су постали узроком немира и раздора, те је долазило до побуна и устанака поробљених народа. Свему томе треба додати и пораз у рату против Русије. Реформе које су подузимали турски владари у другој половини 18. вијека и првој половини 19. вијека у циљу модернизације турске државе нису успјеле. У Европи је дошло до индустријске револуције, а Турска је остала онаква каква је била у средњем вијеку. Побуну јањичара у Истанбулу Мухамед II је у крви угушио, укинуо јањичарске одреде и увео редовну војску, вратио ауторитет централне власти. Предузетим реформама Мухамед II није успио да се приближи европским земљама, али је омогућио опстанак царства до сљедећег вијека. И други владари су покушавали реформама да спасе Турску и иду у корак с Европом, али су за тај подухват недостајала новчана средства.

У другој половини 19. вијека Србија и Црна Гора су уз помоћ Русије повеле рат за ослобођење од Турака. Турска је била присиљена да миром у Сан Стефану и Берлинским уговором призна независност Србији и Црној Гори, али је Аустро-Угарска окупирала Босну и Херцеговину. Послије Берлинског конгреса Турска је у све тежем положају и доживљава новчани слом. Младотурска револуција је извршена 1908. године, чиме је турска буржоазија проводила још жешће потурчивање нетурских народа, што је довело до отпора и побуна и ратова поробљених народа у европским земљама против Турака. Балкански ратови (1912-1913 године) утицали су да Турска изгуби неке територије и њена граница се помакла с Јадрана на ријеку Марицу. У Првом свјетском рату Турска је била на страни Централних сила, претрпјела пораз и била сведена на Малу Азију и мањи дио Европе.

Султан Мехмед VI је збачен с власти 1922. године, а 29. октобра 1923. године проглашена је република на челу са Мустафом Кемалом који је назван Ататурк, отац Турака, чиме су усљедиле грађанске, културне и остале друштвене реформе и изградња савремене Републике Турске. Оно што је нарочито било изражено код Турака су војничка, вјерска цеховска удружења.

Ghāzi-e i alp-ovi је удружење које спомиње 'Ashikpashazāde под именом Ghāzyān-i Rūm, а у другим изворима ово удружење се помиње под именом alpar, arp erenler као друштвена творевина везана за крај анадолијско-селџучког царства, гдје alp има значење хероја, ратника и ова титула је остала у службеној употреби муслиманских турских држава и послије проведене исламизације. Ова удружења су имала типично војнички карактер са разним прилагођавањима духу османске државе. Akhi-e су једна група чију вриједност спомиње 'Ashikpashazāde и то је група Akhiyān-i-Rūmakhi-a Анадолије. Ова формација је била распрострањена у Анадолији у XIV вијеку и привукла је пажњу орјенталиста, али историјска неизвјесност и даље остаје. Bodjiyān-i-Rūm је трећа друштвена организација о којој говори 'Ashikpashazāde и представља организацију жена. Прво се мислило да се ради о "ходочасницима Анадолије" или о неким облицима организованог окупљања из монголског периода, јер овакво окупљање је појава јединствена за муслимански свијет. Четврту групу коју помиње 'Ashikpashazāde је Abdālān-i Rum коју су чинили хетеродоксни дервиши, играла је важну вјерску и друштвену улогу.[660]

Турска је одувијек била богата трговцима и обртницима. Турска племена су са собом донијела и од старосједилаца усвојила израду изванредно лијепих украсних дјела од дрвета, глине, метала, као што су: многобројне џамије, маузолеји, дворци и фонтане. Веома цијењени су били турски сагови (ћилими), покривачи, везови, самт-катма и чипке, затим производи од злата и остали накит, коже, стакла изванредних украса, боја, облика који имају дугу традицију и широку употребу. Погодан географски положај омогућио је разноврсну исхрану, скоро све врсте меса осим свињетине, јухе, пите, јела од поврћа, слаткише и специјалитете. Турци су били поклоници земље, ватре и воде.

Турска је домовина кадифе, а ријеч турк значи снажан. Византт, Константинопољ и Цариград су три имена истог града. Турска је од давнина позната по изради сабаља и осталог оружја, затим резбарству које је добро очувано у старим палачама и џамијама, ткалачкој и књиговезачкој активности, предметима од

[660] Мехмед Фуад Копрулу: Поријекло османске царевине, Веселин Маслеша, Сарајево, 1955, стр. 95-107.

злата и других племенитих метала, позлаћеним рељефима и многим рукотворинама домаће радиности. Народна музика Турске је богата, разноврсна, једноставна и мелодична. Турски споменици су присутни у Европи, Индији, сјеверној Африци и Арапском полуострву са јединственом архитектуром, премда су Турци највише времена проводили у ратовању, одржавању мирног стања у покореним земљама, ширењу ислама, а на турским дворовима били су присутни хедонизам, провод, харемски живот, државничке активности, пресуде и помиловања, образовање и умјетност, исповиједање вјере и бављење политиком, устројена администрација, припреме за ратовање и дипломатска одмјеравања, интриге, завјере и подмукли обрачуни.

За Турке и Монголе је карактеристично да све док нису освојили велике сједилачке државе као што су: Кина, Индија, Месопотамија, Иран и Мала Азија, сматраће се превасходно као степски сточари који су испољавали бројне заједничке особине са овим који су водили живот као и они - Иранцима, попут Скита, Сармата и Алана и Германима какву су Готи.[661]

И религија ће им бити пастирска, али је погрешно уколико их сводимо само на номадске пастире. Веома рано међу турским и монголским становништвом јављају се каравански трговци и земљорадници. Мало је земаља које се у дугој историји нису сукобиле са Турцима и Монголима или пак поштеђене њихових пљачкашких похода. Тешко је утврдити која су племена током посљедњих вијекова прехришћанске и првих вијекова хришћанске ере говорила алтајским језицима, али је још теже сазнати која су од њих била прототурска, протомонголска, а која опет прототунгуска, јер не постоје текстови из којих бисмо могли доћи до тачних, односно поузданих, података. Турци су се налазили на путевима које су утирали шаманизам, будистички калуђери и ходочасници, ламе, а такође су продирали и несторијанско хришћанство и манихејство, а могуће и још неке религије. Ријечи које Кинези приписују Тониукуку указују на daoizam (taoizam), али о тој религији се код Турака не зна ништа, премда нам јасно указује

[661] Жан-Пол Ру: Религија Турака и Монгола, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци. Нови Сад, 2002, стр. 10-11.

"да будизам није био једина религијска струја за коју су се Туђуе и њима сродне популације везивале".[662]

Без сумње, турски владари су из овог или оног разлога, изражавали извјесну наклоност према будизму. Широке масе су, поред свих искушења, остајале вјерне ономе што чини националну религију. Билга-каган је можда могао да буде привржен овој религији, али га је Тониукук највјероватније од тога успио одвратити. Има индиција које упућују да се код Турака вјерност сопственим коријенима манифестовала враћањем најстрожијим традицијама, које су се огледале у одбацивању согдијског језика и искључивим опредјељењем за турски језик, позивању на претке, Бумин-кагана и Итами-кагана, а такође уздизањем и неких локалних божанстава, попут Отукана и одређених мјеста за која се сматрало да су посвећена на земљи. Неки хебрејски извор од

[662] Исто, стр. 20-21.

почетка 7. вијека, а Масуди то смјешта у вријеме Харуна ал Рашида, биљеже да су хазарски каган и његова властела били прихватили јудејство.

Турска племена у источној Бугарској назвали су се Бугарима, стопила су се са Словенима и примила хришћанство, док су она са средње Волге и Каме основала Велику Бугарску и тражила да им се проповиједа ислам. У читавом историјском развоју везе Турака с исламом веома су значајне и задиру у далеку прошлост. Само што су Туђуе биле поражене, Арабљани су постали велика свјетска сила и отпочињу освајање у централној Азији. Сасвим случајно један кинески гувернер убио је турског владодршца у Ташкенту, што је убрзало припреме да се операције наставе. Син од убијеног оца упутио је позив и Карбицима за савез и заједнички отпор Кинезима. Године 751. на Таласу (између Сир-Дарје и Балкаше) савезничка војска је до ногу потукла Кинезе и сасвим неочекивано у једном дану ријешена је судбина централне Азије.[663]

Умјесто да Азија постане кинеска, она је широм отворила врата исламу. И поред таквих околности ислам у њој није имао значајнијег успјеха до краја 10. вијека. Након елиминације кинеске доминације у Азији, снаге муслиманског царства и турских номада биле су изједначене. Турци су по вокацији ратници и били су у свом продору на Запад заустављени од једне моћне теократије. Почели су да се ангажују као најамници и поданици у служби абасидских калифа и њихових моћних вазала Саманида. Тако су нашли мјеста у служби Арабљана који су постали богати и нису имали жељу за даљим ратовањем. Када су Турци почели да се регрутују као ослобођеници, нема вјеродостојних података, претпоставља се да је то било крајем 8. вијека за вријеме калифе Харуна ал Рашида. У 9. вијеку захваљујући грађанском рату међу Ал Рашидовим синовима, стекли су велики значај и моћ па их је ал Мутасим, насљедник двојице побуњеника, као своје неукротиве ратнике, морао да заштити од непријатељства багдадског становништва, па је нешто сјевернije од Багдада за њих основао нови престолницу у Самари. У њој су се Турци веома брзо домогли положаја. Турци су у том тренутку наметнули становништву своје

[663] Исто, стр. 37.

хтијење и своје склоности, скренули су на себе пажњу, а било је и тако ватрених преобраћеника који су захтијевали да се у Самари подигне једна мала Каба.

Процес исламизације је текао доста неуједначено и непримјетно па се на основу свега што се дешавало може рећи: "Па ипак, опште је мишљење да су већ тада били увелико исламизовани и да у исламски свет нису унели ништа, или бар ништа значајније, од својих традиција из централне Азије; такав став заступају готово сви, осим неких турских ултранационалиста".[664] Муслиманско друштво се добрим дијелом захваљујући религијским представама преобликовало. Преобраћање у ислам, без обзира колико је искрено и дубоко, праћено је и чувањем неисламских идеја. Не може се тврдити да је извршена потпуна асимилација Турака, јер би онда морале бити испуњене друге околности.

Сви арабљански аутори листом признају да су се Турци одликовали дубоком везаношћу за завичај и своје традиције. Често неки туски истраживачи, као и историчари нетурске умјетности, пренаглашавају у својим ставовима да је велики дио исламске умјетности настао под утицајем традиције из централне Азије. Може се поставити питање да ли исламска архитектура и њихова живописна и занатска умјетност много дугују Турцима. У централној Азији највећи утицај да турске масе прима ислам имао је принц, звани Сатук Бугра-кан. На тај начн је Кашгарија, дуго припремана да буде будистичка и манихејска, постала важан вјерски и културни центар ислама, али је остао тијесан контакт са свијетом који је и даље под јаким утицајем паганских обичаја. Од тог периода исламизација турских маса почеће да се развија убрзаним темпом на свим просторима.

Да бисмо сагледали морално и шире друштвено стање у османској држави неопходно је да упознамо каква је била ситуација на њеном почетку, гдје се могу извући ове карактеристике: Један мали дио османлијских племена дошао је у Анадолију већ од почетка селџучког освајања, настанио се на разним мјестима и већ крајем 13. вијека, живио је на сјеверозападу Анадолије и на турско-византијским границама и под командом емира Пафлагоније борио се против Византинаца. Положај Османлија на турско-

[664] Исто, стр. 40.

византијским границама у географском смислу морао је довести до стварања једне аутономне групе, неке су претходиле османској и биле јаче од ње. Послије освајања граничних византијских земања у Азији, Османлијама је олакшан пут продора у Европу. Турски бејлици, сусједни Османлијама нису, заузели непријатељски став према тој новој творевини. Прве Османлије нашле су међу турским номадским племенима материјалну и моралну снагу која им је била потребна да би се освојиле византијске територије у Анадолији и да би ту учврстили положај. Брзина којом су Османлије освојиле пограничне дијелове и прешли у Европу и смјестили се у Галипољу, охрабрила их је за даље напредовање. Освајања Османлија на Балкану текла су олакшано и без великих губитака због тога што су државице биле разједињене и пружале слаб отпор доста јакој турској војсци. Јањичарски корпус је био састављен од младих робова који је као стална пјешадија пратио владара, али се највећа војна снага државе састојала од коњице коју су формирале спахије и уживаоци тимара.

Османлијска држава је освојене земље дијелила на тимаре неједнаке вриједности, а они мање вриједни додјељивани су спахијама као награда за војну службу. Цивилна, војна и судска организација османлијске државе уважила је све елементе који су били потребни да би ова држава функционисала под Турцима, а крупне личности у држави и војни заповједници су припадали високој турској аристократији. Османлијски владари су били интелигентни и посједовали су истакнуте стваралачке способности на војном и цивилном плану.[665] Османлијско Царство је било апсолутистичка монархија заснована на робовском систему. Османлије су имале робовску војску, а султан се трудио да управне положаје повјери посебно школованим робовима који су му дуговали недвосмислену покорност и вјерност, а механизмом строгих наређења, контроле, награде и казне обезбијеђивао је апсолутну власт. Постојао је тајни договор између султана и великог везира коме је власт била ограничена. Султан је могао уздићи своје заповиједнике, а да се при том не излаже било каквој опасности.

[665] Мехмед Фуад Копрулу: Поријекло османске царевине, Веселин Маслеша, Сарајево, 1955, стр. 114-122.

Веома важно мјесто имао је царски двор: "Османски двор у Цариграду, као и царске палате у Ктесифону и Багдаду прије њега, блиставо је изражавао ту идеју. Слично Византинцима, Турци никада нису сматрали царског кандидата легетимним сувереном све док не би обезбедио неки престони град или област за коју се веровало да је пребивалиште свете моћи.[666] Робови у турском царству су коришћени у војној служби. Бирократија је давала везире и она је била у рукама домаћих муслимана, особито улема. У четрнаестом вијеку робове су чинили ратни заробљеници, а петина од укупног броја заробљеника чинила је султаново власништво. Угледна дјеца аристократских породица из новоосвојених земаља довођена су понекад у Порту као таоци, а један од извора били су тргови с робовима, нарочито је то било изражено у Цариграду у 17. вијеку, гдје је годишње стизало "двадесет хиљада те врсте заточеника".

Данак у крви се састојао у одвођењу здраве мушке хришћанске дјеце између осам и двадесет година. Султан је ферманом именовао по једног опуномоћника и јањичарског официра за сваку област. Та је комисија под надзором локалног кадије и спахије сазвала у сваком селу мушку дјецу са њиховим очевима и вршила избор који су најздравији и најспособнији за службу у војсци. Одводила су се дјеца земљорадника са села, а градска и јединчад су изузимана. Дјеца су прелазила на ислам, школовала се у исламским школама, све заборављала и по стасању за ратне походе од њих су постајали окрутна и сурова јањичарска војска, а појединци су стизали до значајних командних дужности у њој и борили се касније против своје истокрвне и једновјерне браће. Без обзира да ли су дјечаци били Грци, Срби, Бугари, Арбанаси, Угри или Руси, они су потпуно раскидали са својом прошлошћу, стицали темељно муслиманско-турско образовање, постајали одани исламски вјерници и сљедбеници науке и морала, те осталог што су лансирали турски учитељи. Султанова спољна служба је обухватала све организације које су регулисале султанове односе са спољним свијетом, а у њену надлежност су спадале и државне и протоколарне канцеларије, као и царева стајаћа војска. Старешине тих разних одеље-

[666] Халил Иналџик: Османско царство (Класично доба 1.300-1.600), Српска књижевна задруга, Београд, 1974, стр. 108.

ња биле су миралем, капиџи-баша, капиџилар-ћехаја, мирахор, чакирџи-баша. Међу њих су се убрајали и војни команданти - аге јањичари, аге спахијских буљука, команданти султанових коњичких одреда, џебеџи-баша, главни оружар, главни топџија".[667]

Харем је био простор намијењен султановим женама које су пажљиво одабиране међу ратним заробљеницима и трговима робиња. Поред жена, у харему је била султанова породица и то је био двор у двору и имао је свој приватни дио у који је био забрањен приступ странцима. Врховне надзорнице у харему одрастале су у углађене и спретне жене. Оне су, поред основа ислама, училе да шију, везу, играју, пјевају, свирају у музичке инструменте, праве лутке, причају приче, зависно од наклоности с којим располажу и по османском закону пракса се стицала по систему шегрт-мајстор. Османлијски систем робова дубоко је утицао на културни, политички и привредни живот. Из дворских школа које су султани организовали излазили су умјетници, учењаци и чиновници, али и занатлије, војници и остале професије и сви су они на стваралачком плану дали допринос турској цивилизацији. Спахија је добијао земљу и сељаке на њој и био одговоран за рад у селу. Половину новца прикупљеног у име глобе за ситне прекршаје узимао је спахија за себе, а другу половину санџак-бег. Право на одређивање казне имао је искључиво локални кадија. Спахија је живио у селу које је припадало његовом тимару, обављао је своје војне дужности, али се није бавио земљорадњом, могао је да ухвати прекршитеља, али није могао да му изрекне казну.

Нарочито је био тежак положај сељака: "Да би спахија могао живети на селу, османске канум-наме су прописивале да сељак мора чинити спахији ситне услуге. Био је дужан да му сагради житницу, али не и кућу, затим, морао је да превози спахијин десетак до његовог амбара или до пијаце, уколико она није била даља од једног дана путовања. Сељак је, такође, морао да коси спахијину ливаду, али не и да сено пребацује у његову шталу. Уколико би спахија дошао у село, сељак је био дужан да му пружи тродневно гостопримство, које је подразумевало и старање о његовом коњу. Закон је, уз то, одобравао обичај да сељак дарује спахију о

[667] Исто, стр. 115.

празницима. У неким областима сачувао се обичај да сељак на спахијином поседу ради један дан до три дана".[668]

По енглеским путописцима сврха тимарског система била је да "улије страх у народ који живи у провинцијама и натера га да добро обрађује земљу". Прворазредни задатак тимарског система састојао се у обезбјеђењу трупа за султанову војску и да одржава велике коњичке снаге које је контролисала централна влада. Спахија је био наоружан луком и стријелом, мачем, штитом, кратким копљем и буздованом, посједовао је коња и прописана овлашћења. Аге су код Турака биле провинцијски намјесници који су стицали вјештину и искуства у обављању разних административних и војних послова, а они кадрови који су се истицали на овој дужности могли су бити унапријеђени у виши чин. Бегови и имаоци зијамета образовали су најбогатији слој друштва. Да би спахија добио зијамет морао је да учини нешто изузетно. Ова врста посједа била је намијењена за султанове робове и беговске синове. Касније су бегови злоупотребљавали свој положај и тимаре давали неспособним људима исламске вјере у накнаду за мито.

Османска војска је представљала најјачи стуб турске царевине и ударну компоненту свих освајања и одржавања стања у земљи и на освојеним територијама, а њену специфичност чине: "Султани су размишљали како да створе војску која се разликовала од других војски оног времена. Османска војска се може подијелити у пет родова: коњицу, пешадију, артиљерију, морнарицу и специјалне јединице. Супротно ономе што се често мисли, у османску војску нису регрутовани само муслимани, него и хришћани".[669] Нарочита пажња је посвећивана лакој коњици која је продирала дубоко у непријатељску територију и разбијала линије за комуникацију и припрему одбране, а јањичарска пјешадија могла је у брзим налетима да збрише противничку одбрану или да успјешно брани утврђења под опсадом. Војничку класу у турском друштву чинили су сви војници који су се налазили у султановој служби, све војне формације које се нису бавиле производњом, свештена лица и чиновништво, као и њихове породице, затим рођаци, слуге и робови. Пошто су Турци били ратнички народ, код њих су посебно

[668] Исто, стр.158.
[669] Робер Мантран: Историја Османскг царства, Clio, Београд, 2002, стр. 153.

цијењени: храброст и оданост султану и осталим старјешинама, поштење, солидарност са немоћним и сиромашним, доброта, скромност, самилост, стрпљивост, истрајност, правичност, нада, дужност, поуздање у Алаха, дарежљивост, искреност, покајање, праштање другима, здравље, иметак, пријатељство, љубав према породици и родбини, знању, џемату и домовини.

Нису биле искључене и негативне тенденције, као што су: лицемјерство, подмићивање, лукавство, лажне оптужбе, пљачкашки походи, интриге, полтронство, властољубље, одметништво, крађа туђе имовине, подаништво, кривоклетство, отмице, изопаченост, насилне обљубе, пријетње, уцјене, дупли аршини, присила, зулум над рајом, наметање превеликих дажбина, изигравање закона, подмукла убиства, освета над невиним и остале нечасне радње. Султан је наређивао када се креће у ратни поход и то је био позив спахијама да се под заповједништвом субаше окупљају под санџак-бегову заставу. Потом су се санџак-бегови стављали под заставу беглербега и на одређеном мјесту прикључивали се султановој војси.[670]

У пракси исламског законодавства у једанаестом вијеку султански закон (канун) се чврто уселио у пракси, а његово поријекло потиче са Блиског истока гдје се укоријенио далеко прије успона Османлија. У турској традицији владарски суверенитет и установљење његовог зборника закона, торуа, тијесно су повезани. Османлијски закон (канун) се сводио на фермане по којима све оно што султан наређује постаје закон.

Сваки нови владар је по свом доласку на власт настојао да се потврди, док је једини непромјењиви закон остајао шеријат, вјерски закон ислама, па је сваки ферман морао бити усаглашен са шеријатом. Основни принцип на којем се заснивао законик Кануна-и Османи био је да 'раја и земља припадају султану'. Овим законом уведен је фискални систем који је био мање подложан злоупотребама и његова сврха се састојала у томе да се спријечи војничкој класи да израбљује сељачке масе па је прикупљање дажбина у складу са имовинским стањем сељака био владајући систем пореске политике. У њему су регулисана и друга питања:

[670] Халил Иналџик: Османско царство (Класично доба 1.300-1.600), Српска књижевна задруга, Београд, 1974, стр. 161.

"Посебна поглавља била су посвећена прељуби, физичком нападу, пијанчењу и разним врстама крађе, за шта су као казне прописиване глобе или батинање по табанима. Кривични законик био је састављен у духу принципа lex talionis, који је чинио основу и шеријатског закона. Овај закон је обухватио глобе и казне које шеријат није јасно прописивао. На пример, коњокрадици је одсецана шака или је морао да плати одговарајућу глобу, која је износила две стотине акчи, око пет стотина дуката. За узимање алкохола кадија је одређивао број удараца по табанима, док је султански закон прописивао глобу. Прељубници су кажњавани зависно од имовинског стања - три стотине акчи плаћали су богати, две стотине акчи слој са средњим примањима, а сто акчи сиротиња. Због ванбрачних веза, неудата и неожењена лица кажњавана су са сто, педесет, четрдесет, односно тридесет акчи, зависно од имовинског стања.[671] Тјелесне казне су се односиле на ампутацију шаке или ноге, а могла је да услиједи осуда на робијање на галији или батињање по табанима. Обично су се за мање преступе изрицале казне батињања или новчане глобе. Постојале су и справе за мучење којим се од оптуженог изнуђавало признање, а уколико би у таквим случајевима дошло до смрти, није се покретала истрага. Ако би се десило да починитељ недјела не буде пронађен, могла се казнити читава заједница (село, породица). Висина казне и строгост у кажњавању зависила је од тога да ли је починитељ недјела био мушког или женског пола, слободно лице или роб, да ли је у браку или није, затим да ли је припадник исламске или неке друге вјероисповијести.[672]

Смртна казна без проливања крви извршавала се дављењем гајтаном, била је намијењена члановима династије и личностима на високим положајима и угледним достојанственицима. Она се изрицала за завјере, издаје, покушаје смакнућа султана, везира, заповједника у војсци или било којег другог достојанственика. Ако се десио случај за који се не налазе јасне одредбе у канунами, кадија је спорна питања упућивао у престолницу. Ту је требало да се донесе одлука која ће разријешити спор. Кадије су имале незамјењив положај у дијељењу правде па је и у нашем народу остала

[671] Исто, стр. 105.
[672] Исто, стр. 105.

изрека: "Кадија те тужи, кадија ти суди". Султан је званичном повељом именовао кадије и овлашћивао их да тумаче подједнако шеријат и канун. Кадије су на основу законодавних наређења која су добијали од султана били дужни да дијеле правду.

Негдје у десетом вијеку појавили су се карамаћани који су били представници једног вјерског, друштвеног и политичког покрета, супротстављали су се управи абасидских халифа и организовали у еснафе. Дошло је тада до ситуације у којој су исламски еснафи постали карамаћанска духовна братства. Послије монголских ратничких похода у 13. вијеку, вјерски редови суфија, а посебно етика футуве снажно дјелују на еснафе. Друштва футуве сачињавали су млади неожењени радници који су се организовали у већим градовима. "Према етици футуве, савршен човјек је племенит, пожртвован, дисциплинован, послушан према вишима од себе и трезвен. Приликом уласка у ову организацију обављао се симболичан обред, после којег је нови члан у потпуности прихватао футува-етику. У треинаестом и 14. веку исти покрет је под називом ахизам преовладао у анадолском друштву. У духу футува-принципа, по градовима је свака категорија занатлија била организована тако што се на њеном кормилу налазио ахија, кога су мајстори бирали из сопствених редова".[673] У то вријеме у Анадолији није било јаке централне власти па су ахије обављале и неке јавне дужности и постајале значајна политичка сила у градовима. Ово је био риједак примјер да су исламски еснафи организовани, прије свега, на етичким принципима представљали значајну опозицију народа према владајућој војној и административној класи.

Административна и бирократска пракса у сваком друштву имају изузетно важно мјесто. Код Турака је она значаила продужетак древних традиција предисламских држава које су постојале на Блиском истоку. У исламској политичкој теорији постоје "човјек од мача", "човјек од вјере" и "човјек од пера" који је био стуб администрације и уживао велики углед и поштовање. Писари су били на цијени, а калиграфија се убрајала међу практичне науке, док су у писарској професији постојале двије гране и то кореспонденција и финансије. Руководиоци писарских одјељења - хаџегјани су били толико умијешни да су исправљали и радове калфи и упућивали

[673] Исто, стр. 215.

како да усвоје вјештину писања. Писари се разликују од чланова улема и залагали су се за политичке и свјетовне интересе државе, "да сачувају независност политичке власти и централизованост владе, да увећају државне приходе и заштите рају". Без обзира на све, бирократске структуре нису увијек радиле у складу са најбољим интересима државе. Било је мита, корупције, кривотворења фермана, користољубља, издавање за један посјед више повластица чак и међу највишим слојевима чиновништва. Велики везир је 1598. године контролисао администрацију у Османској држави и незадовољан стањем прекорио је писаре: "Многим својим издајама ви ћете поткопати добар ред у нашој држави".

У Европи 16. вијека Турска је била непријатељ кога су се сви бојали, али и респектовали. Плашили су се је као силе која се темељила на дисциплини и храбрости војске, ватреној вјери која је све то подстицала. Велики утисак на Европљане је остављало снажно и ефикасно државно устројство у коме су се политичка, војна и вјерска власт налазиле у рукама само једног човјека. Свим изасланицима западних земаља је остао упечатљив лик Великог господара који је био апсолутни монарх. Рико је напомињао да су Турци срећни у ропству и задовољни што су живјели под тиранијом у то вријеме, јер је то за њих било толико природно као хранити се намирницама на које је човјек од дјетињства навикао. Сваком монарху била је потреба врлина због природе државног склопа, као и част зато што велики дио његових утицаја почива на мишљењу које његови поданици имају о њему. Свеколика власт деспота почива на страху који улива, али је и сам непрестано изложен страху. Значи, да начело владавине није оно због чега се и чему се људи покоравају, ни оно чему се и помоћу чега се заповиједа.[674]

Ту су присутне три разнородна начела (врлина, част и страх) која представљају особене видове једног јединог 'осјећања' које се подједнако може назвати ријечима 'љубав' или 'страх'. Монтескије је рекао да деспотска владавина удара у очи. Упркос љубави људи према слободи и осуди насиља, већина народа се покоравала деспотској владавини. Деспотизам је увијек постојао у несавршеном облику, а смрт је саставни дио деспотовине и утолико што

[674] Ален Гроришар: Структура сараја, Вук Караџић, Београд, 1988, стр. 42.

"тјелесно извитоперење страха неминовно гура људе у смрт уместо да их од ње одвраћа". Господар треба све да види. Деспот може бити глуп, незналица, пијаница или болестан човјек и све то није много значајно, битно је да он види. Он "својом вољом дјелује на друге људе онако као што билијарска кугла покреће кугле у које удара". Појава деспота одликује се величанственошћу и правилношћу које га чине сличним некој астрономској појави. Одлике азијског деспотизма, односно облика управљања који се назива 'деспотска држава' састоји се у томе да "једини закон и једину правду представља хир једног јединог човека". Уколико деспотски владар нешто заповиједи, смјеста мора све да се извршава шта он каже, па чак онда и кад не зна шта чини ни шта говори, јер може да се налази у пијаном стању. Деспот уста отвара да би му се чуо глас, његова ријеч не трпи провјеравање, он ствара нову истину и тако обзнањује нови закон, који треба да важи за природу и његове поданике. Онда када се извезе на свом велелијепном броду на море, "султан, поласкан, натенане ужива у томе што види како се непрегледно мноштво његових поданика покорава његовом гласу и како море, та његовим законима подређена страшна природна сила, као да обуздава јарост својих таласа да би својом мирном површином изразило поштовање које се његовој сили мора одати".[675] На крају би се могло рећи да је деспотизам наказна утвара која се односи на једну фантазму.

Нама је јасно и једноставно је схватити да су персијско, турско и монголско царство плод војничких освајања и да су се простирала на огромном пространству. С обзром на огромне територије које су обухватала ова царства, она су могла да се одржавају истим оним војничких средствима помоћу којих су била створена. По Рикоовом мишљењу у Турској, начин владања 'чији су први темељи постављени у складу са начелима која су се најбоље прилагођавала војничкој дисциплини', јер све што су Турци освајали "оружјем и стављали главу у торбу бивало је њему подређено и имало је њему да користи тако да све провинције заједно данас доприносе задовољавању жеље једне једине особе".[676] То је служило искључиво султану који је некад био једини заповједник војске. По

[675] Исто, стр. 73.
[676] Исто, стр. 99.

сачуваним документима види се војничко поријекло деспотског начина владња које нам објашњава центрипетално кретање добара према деспоту и у томе лежи разлог постојања установе као што је везирство. Јањичарска војска је имала основни задатак да чува деспота и служи цара и да изврши све што се од ње буде тражило. Била је то огромна сила састављена од младића који су могли све да учину и који су увијек били орни за борбу и подвиге. Треба знати да су турски војници били охоли, самоувјерени, одважни, пријеки, понекад немилосрдни и дрски, окрутни у кажњавању и понашању према непријатељима, заробљеницима и немоћном народу који је вртоглаво бјежао испред турског мача и сабље. У ратним походима рушени су градови, села, утврђења и вјерски објекти, школе и остали господарски објекти. Вршена је пљачка, силовање, свирепо убијање, одвођење у ропство војника, жена и дјеце. Турски војници су слијепо извршавали султанову жељу и често су се користили свим средствима за остваривање циља.

Поражене формације и њихове старјешине су понекад били изложени крајњем презиру, цинизму, иронији и освети од стране турских ратника. Међутим, било је султана и војних заповједника који су се на људски начин односили према заробљеницима и становништву у освојеним градовима и селима. Пљачка, свирепо убијање, насилно одузимање имовине и осталих вриједности били су једно вријеме забрањени. Становништво је добијало гаранције за останак на својим огњиштима и настављало је да нормално живи и ради. Чак ни порези и остали намети нису били велики па се туђа власт прихватала са олакшањем и надом да ће моћи да се поштује своје: вјера и национално опредјељење, те сопствена култура и традиција. Међутим, то је кратко трајало и поново се враћало безакоње и тиранија над хришћанском рајом.

Живот српског народа под Турцима био је изузетно тежак. Турци су измишљали свакојаке казне и мучења за становништво и његове кнежеве и остале старјешине који нису слијепо слиједили турска наређења и потпуно извршавали захтјеве султана, паша, субаша, спахија, кадија, ага, бегова и осталих представника турске власти. Најгоре су пролазили они који се побуне, затим хајдуци и јатаци, устаници и раја која није могла измоћи да даје разне дацбине у натури, новцу и радној снази. Турци су отимали имо-

вину, пљачкали, убијали виђеније људе, одводили у ропство становништво, проводили расељавање, палили куће, измишљали свакојаке глобе и намете, скрнавили православне богомоље, забрањивали прославе, окупљања, традиционалне обичаје, гушили сваку напредну мисао, држали су у заосталости и неписмености народне масе, вршили изолацију многих села и засеока, обављали свакојаке срамотне радње, нечасна дјела и ширили страх и трепет над покореним народима. Најтежа и најсрамнија недјела која су Турци вршили над српским становништвом су: данак у крви, провођење прве брачне ноћи са дјевојком која ступа у брак, одвођење у ропство мушке и женске дјеце, сакаћење дјеце и одраслих, прогони раје са тимара и беглука, прекомјерни намети и глобе, присилна исламизација одређених села и крајева, наметање турских обичаја и закона, начина одијевања, забрана слободног исповиједања вјероисповијести и градње вјерских објеката, насилно одвођење на кулук и мобилисање мушкараца за ратне походе против хришћана, забрана образовања и просвјећивања, пјевања уз гусле, зборова, моба и других облика окупљања, потом су чинили остала зла, иживљавања; подмукло, кукавички, примитивно и крајње нечовјечно се понашали; проводили терор и безакоње над српским становништвом, убијали му вјеру и наду и вијековима га држали у потчињености и биједи.

Турци су се надметали у мучењу оних који се нису покоравали турској сили и наређењима: набијали су на колац побуњенике, пребијали им ноге и руке, те спаљивали, вјешали и гушили све оне који се било чему супротставе, мамили и на вјеру призивали одметнике па их тихо и крадом ликвидирали, дерали и за ноге над ватром вјешали најчешће невине особе, бацали у јаме и провалије живе људе и у воду да се гуше и утапају, затварали у тамницу, убијали оштрим и тупим предметима, клали немоћне и за ситнице сабљом одсијецали главе, растргивали унесрећене вежући их коњима за репове; мучили рају глађу, жеђу, несношљивим ниским и високим температурама; тукли кољем, ћускијама и чекићима; откидали живо тијело, палили ужареном жицом и отварали ране на заточеницима, робљу и непослушним, пуштали воду и гмизавце у тамнице и куле да гуше и уједају затворенике; везали у ланце, конопце, гвожђе и окове кажњенике; тјелесно злостављали особе женског пола, батинали до несвијести непослушне

за безначајне ствари, иживљавали се над хришћанском рајом; чупали косу, бркове и браду виђенијим људима и свештеницима, пуштали да им хладна вода тече за врат, излагали тијела безнадежне раје убодима пчела и осталих инсеката, убијали људе и њихове главе узиђивали у куле; организвали мукотрпне кулуке, те остале тешке физичке радове и измишљали свакојаке муке и тегобе за хришћанско становништво. Турци су били нерадни, оптерећени пороцима, одани уживању, лакоми и користољубиви, подложни миту и корупцији. У турском друштву нису постојале велике социјалне разлике. Хришћанско становништо је стално излагано прекомјерним мукама и кажњавању у датом дијелу владавине Турака, нарочито у оним случајевима гдје су очито нарушени турски интереси. Највеће злочине чинила је јањичарска војска, одметнути турски властодршци, али су дахије учиниле положај православног становништва у српским крајевима несношљивим.

Бартоломеј Георгијевић, познати путник и турски заробљеник провео је низ година у Турској и потом у неколико дјела описао начин живота, обичаје и навике Турака, као и положај хришћана под њиховом владавином и све ужасе којим су изложени: "Поред тешких намета, које морадоше хришћани под Турцима сносити, турска свирепост одузимаше им с времена на време најлепшу децу. Турци их одвајаху од родитеља и по том васпитаху ратној вештини. Ова се деца нигда више не враћаху родитељима, од којих су силом одвојени. Прво их одлучиваху од хришћанске вере; и они постепено заброравише на веру, родитеље, браћу, сестре и остале крвне сродние, и ако се доцније каткад сусретну с родитељима, они се не познају. Ја немам речи којима би могао представити како родитељи страшно јаучу и туже, како лелечу и запевају кад им децу из родитељског крила и наручја отржу они свирепи зликовци. Јер родитељи, који су своју децу тако мало обучавали Христосовој вери, увиђају да ће их ови одвратити од православне вере и створити их страшним непријатељима хришћанске вере и хришћана".[677]

Иво Андрић у својим дјелима говори о геноцидном понашању Турака, њиховим злодјелима, ослањајући се на аутентичне

[677] Иво Андрић: Развој духовног живота у Босни под утицајем Турске владавине, Просвета, Београд, 1997, стр. 35-36.

податке изнесене у хроникама, путописима, аналима и историјској грађи, али их он умјетнички траспонује. Нарочито су увјерљиве и живописне сцене данка у крви и набијања на колац у роману На Дрини ћуприја, а не изостају призори мучења и зулама над хришћанским становништвом и у другим дјелима. На живописан начин и уз осмишљене слике језиво и стравично дјелује набијање на колац: "Абидага је отишао још једном до појате где му је јављено да је све спремно: ту је лежао храстов колац дугачак близу четири аршина, како треба зашиљен, на врху покован гвожђем и сасвим танак и оштар, а цео намазан лојем... Затим извади иза појаса кратак, широк нож, клекну пред испруженог осуђеника и нагну се над њим да му пресече сукно чакшира међу ногама и да прошири отвор кроз који ће колац ући у тело... Углавише доњи дебели део коца међу ове две греде и уковаше све ексерима, затим позади у истој висини, подупреше кратком живоком коју такође приковаше за колац и за греду око скела".[678] Андрић описује даље како се објешеник Радисав са Уништа дуго мучио издишући на коцу, што се подудара са сличним и уопштеним описом Мартина Ђурђевића . У свом есеју Његош као трагични јунак косовске мисли Андрић износи Његошево рвање са самим собом, затим размишљања о околностима и задацима који су му наметнули улога владара и владике Црне Горе, као и пјесничка имагинација.

Највећу пажњу Његош је посветио одбрани своје мале земље од поробљивачке турске силе и води борбу за очување територија и слободе, за правду, истину и остале узвишене вриједности, потом жели да спаси своју истокрвну браћу од исламизације и неслоге. Турска је за Његоша овоземаљско зло и пакао па је дужност борити се без страха и колебања и кад нема помирења и наде у побједу. Андрић ће рећи исто што је рекао у дисертацији: "То није био само сукоб двеју вера, нација и раса, то је био судар двеју стихија, Истока и Запада, а судбина је наша хтела да се та борба одигра на нашим територијама и да преполови и подвоји нашу националну целину својим крвавим зидом".[679]

Васа Пелагић је 1869. године прогнан у Азији, између осталог, и због тога што је ђаке учио гимнастици, јер су турске власти

[678] Исто, стр. 136-137.
[679] Исто стр. 153.

пронашле да је она "налик на војничку муштру". Млади и радознали Дефосе у Травничкој хроници опомиње фра Јулијана из Гуча Горе: "Ви видите да је народ у Босни подељен на три или чак четири вере, подељене и закрвљене међу собом, а сви заједно одвојени непрелазним зидом од Европе, то јест од света и живота... У току столећа ваш се народ умногоме толико изједначио са својим тлачитељима да му неће много вредети ако га Турци једног дана напусте и оставе му поред његових рајинских мана, и своје пороке: лењост, нетрпељивост, дух насиља и култ грубе силе".[680] Иван Франо Јукић је цјелокупном својом тежњом и настојањем припадао кругу оних људи 19. вијека који су у најтеже вријеме, уз велике личне жртве и одрицања, настојали да хришћанима у османлијском царству створе предуслове за бољи и достојанственији живот у будућности, али су постали трагични заточеници. Јукић је тражио правду и слободу за балканске народе, али је пао у немилост Омер паше Латаса, коме је до тада бо сарадник и савјетник, ухапшен је и прогнан у Малу Азију.

[680] Исто, стр.154.

Вук Стефановић Караџић је још у 19. вијеку запазио да српско-православни свештеници живе у биједи и неимаштини и да "ору, копају, крче, косе, цијепају дрва", затим да неки од њих "служе литургију од године до године". Какво је било стање за вријеме прве владе Милоша, најбоље нам говори дијагноза прилика које нам износи Тихомир Р. Ђорђевић: "Кад је реч о Турцима у Србији у XIX веку, ваља одмах поменути да је међу њима било врло мало правих Турака, или како су их онда звали, Туркуша, Гангрца, или Манџука. Истина је, да су многи од њих били прилично давно настањени у њој, да су пролазили кроз све мане, које су је пратиле и да су се сви називали Турцима, али их највећа већина није била турског порекла. Знатно већи део били су Срби Мухамедове вере из Босне и Херцеговине, Старе Србије и Србије. Велики број дошао их је из Босне после свиштовског мира 1791. године. Ни дахије нису били прави Турци. Аганлија је био Босанац, у младости је вукао лађе као чамџија, послије је био субаша у једном селу у Колубари и, најзад, дахија, Кучук-Алија је био Рудничанин и презивао се Ћеврлић, Мула-Јусуф-Новопазарац. Фочић Мехмедага изгледа да је био из Фоче. Исти је случај и са другим Турцима: Ћерим-паша, господар Јагодине, био је Босанац, Сулејман-паша Скопљак био је из Скопља, у Херцеговини. Његови војници, муселими и чиновници расејани по читавом Београдском Пашалуку, били су из Босне".[681] Даље слиједи да је исти случај био и са јањичарима, а ни турска маса није била другачија. Турци у Шапцу били су, по већој части, Бошњаци, који су потурчени Срби и једва се нашао неки који је знао турски говорити. За села у Соколској Нахији било је карактеристично да су у њима живјели "Срби турског закона". Такве тврдње важе и за Турке који су живјели поред Дрине. Послије Срба долазили су потурчени Арбанаси који су живјели у неколико вароши и сматрали се, исто тако као и потурчени Срби, Турцима. Хришћани у Србији, то јест Срби, су Турци сељаци, којих је највише било у околини Сокола, били ослобођени дажбина, арача, пореза и чибука. Спахије су били држаоци спахилука и бранили су земљу као коњаници у случају рата, а њихов командант звао се Алја-бег, док су другу групу турског

[681] Тихомир Р. Ђорђевић: Наш народни живот, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1932, стр. 4-5

становништва у граду чиниле ерлије, који су се бавили трговином, занатима и још неким пословима. Турци су развили добар систем контроле и слали уходе које су испитивале шта мисли раја и вићенији Срби.

У начелу цијениле су се код Турака: правда, истина, храброст, поштење и дата ријеч, али се увријежила пракса код већине турских старјешина да се цијене додворице, доушници, ласкавци, лицемјери, преливоде, поданици, слијепо послушни, а нису много држали до дате ријечи и обећања, те до заклетве и молби њима упућених. Оно што је Андрић рекао о духовном положају хришћана под Турцима илуструје се пословицама, изрекама или стиховима, најчешће из Вукових збирки и Његошевих дјела. Један број пословица и изрека заступљен је у његовој дисертацији: "Најбољи је везир који је из Царигада пошао у Босну и није дошао", "Криво не смијем од Бога, а право од бега", "Тешко Босни док је у њој кадија", "Лаж је фукарска сермија", "Раја је као трава - можеш је косити колико хоћеш, ипак ће поново израсти", "Угојен као да је араче по Босни купио".[682]

Отоманско царство се у својој геополитичкој цјелини састојало од разноликих народа, вјера, језика и култура. Било је за очекивање да дође до великих интелектуалних и културних мијешања, што би довело до стапања, гдје би се турски елемент увелико преобразио или снажно наметнуо. Усљед разноврсних узајамних утицаја дошло је до извјесних изједначавања у различитим доменима свакодневног живота: становање, одјећа, кухиња, занатство, архитектура, декоративна умјетност, музика итд. Турски рјечник је постао доминантан у Царству, али у турској писаној лексици првенство има арапски језик. У Албанији и Босни долази до преобраћања у ислам, што је увећало стварање оаза турских колониста. Османско царство је на тај начин задржало свој језик, своје културне традиције, своју вјеру и одређену националну свијест.

Хришћани су буђењем националне свијети током 19. вијека жељели да се отцјепе од Царства. Турци су током вијекова остали дубоко везани за своју традицију, своју вјеру и свој језик. Не могу

[682] Иво Андрић: Развој духовног живота у Босни под утицајем Турске владавине, Просвета, Београд, 1997, стр. 139.

се поређи разнолики утицаји са стране: "Тачно је да су они у свакодневном животу, у својој уметности, привредном развоју, једном делу администрације, прихватали бројне стране елементе и тачно је да њихова прадедовска тежња ка егзогамији чинила да су се непрекидно етнички мешали са локалним становништвом (али увек у истом смеру присвајањем жена), али, исто тако, они све до првих деценија 19. века нису значајно променили свој начин мишљења. Њихова вероваља, концепција света и друштва, њихове интелектуалне тежње, књижевна и уметничка усмерења и њихова сензибилност, веома мало су еволуирали (осим неколико појединачних изузетака) у односу на оно што може да се примети код њихових анадолских предака с почетка XV века".[683]

Број и значај пјесника се повећавао са ширењем Османлијског царства. Њих је штитио и издржавао сам султан и остали великодостојници. Неки од њих уживали су велики успјех међу члановима вјерских редова мистичног опредјељења и развијали су се скоро током читавог трајања Османлијског царства. На двору се највише његовала поезија и неки султани су сами писали пјесме, а поезија је налазила почасно мјесто међу дамама из царског харема и племством, гдје се писала поезија и изузетно цијенила пјесничка ријеч. Османлијски пјесници који су били утицајни на царском двору у младости су стицали класично образовање у медресама. Добро су познавали арапски и персијски језик и били прожети арапско-персијском књижевном културом. Надахнуће за своје стварање ови пјесници су налазили у персијској традицији са нарочитим смислом за развијање симбола, игре ријечи и музикалности стиха. Не ради се ту о дубини мисли, него о екстремној рафинираности и прецизности стила и мелодичности језика. Турски дворски пјесници су се својим остварењима приближавали најчувенијим арапско-персијским шемама, великом савршенству у римама и стварали хармоничне пјесничке творевине од великог значаја и умјетничке вриједности. Доминирале су вјерске теме, пролазност живота и медитација о оностраном, световна и љубавна проблематика, бол растанка, туга старости, призори из природе и жалост за временима која су прошла. Као што смо напоменули, у Турској су многа дјела писана класичним исламским стилом, а најпознатија

[683] Робер Мантран: Историја Османскг царста, Clio, Београд, 2002, стр. 847.

су месневи (дуге епске и мистичне пјесме), као и оде зване касиде и газели, те неке друге творевине. Турска књижевност достигла је свој врхунац у 16. вијеку кад су се развиле народна и диванска (дворска) поезија. Најљепша поетска остварења оставили су Мехмет Сулејман Фузули и Махмут Абдул Баки. Прозна књижевност се највише бавила путописима и географским записима. Посебну пажњу плијени познати путописац из 18. вијека Елвија Челебија, чије познато дјело Путопис садржи свједочанство о многим нашим крајевима и збивањима из тог времена.

Башескијин Љетопис с краја 18. вијека, казује да је то период кад почиње "кварење и споро осипање Османског Царства", "кад је нестајање добрих адета постало очевидно". У овом вјеродостојном аналу приказана је слика друштва у расипању, кварењу, у манифестацијама различитих видова порока; перверзија, хистерија, уморстава, потказивања, убијања, дављења и тихих ликвидација у тврђавама без суђења, лакомства, страдања невиних и

недужних, дволичности, лицемјерства, појаве свакојаких занесењака и луда и све се то вртило око богомоља, а то су пратили поплаве, земљотреси и пожари. Сва ова негативна кретања довела су, поред осталог, и до слабљења у војсци, главној полуги турског феудалног система.

У првој половини седамнаестог вијека долази до губитка независности великог везира, што узрокује изражену кризу и морално посрнуће у Османлијској царевини, а нарочито у њеним периферним дијеловима и такве тенденције ће се наставити до пропасти овог царства.

О нашим крајевима под Турцима, те култури, обичајима, моралу и традицији у турско доба из XVII вијека и раније, највјеродостије говори Елвија Челебија у својим Путописима, затим велики историчари и писци романсираних биографија, романа, хроника и осталих дјела из тог периода историје.

XXXIII. ОБИЧАЈНО-МОРАЛНА, ВЈЕРСКА И СЛИЧНА СХВАТАЊА АЛБАНАЦА

"Беса је рок слободе и безбједност који кућа убијеног даје убици и његовим укућанима да их привремено неће гонити за крв до одређеног времена"

(Канон Леке Дукађинија)

Албанце Срби називају Арбанасима, а остали народи већином употребљавају назив Албанци, док они сами себе називајући Шћипетарима, "што значи брђани"; по тумачењу Џемса Бекера, стари су балкански народ о чијој етногенези не постоје јединствено мишљење.

О поријеклу Албанаца има врло мало поузданих података. Сматрали су их Словенима и њихово поријекло везивали за досељење са Кавказа на чијим је просторима у средњем вијеку постојала покрајина Албанија, затим су се ширили тезе да су се Албанци раније називали потомцима Пелазга, Етрураца, Трачана, Дачана и напокон Илира.

Највећи број истраживања и покушај идентификације Албанаца вршен је на основу језика. Њемачки научник Готфрид Вилхелм фон Лајбниц је проучио албанско језичко насљеђе и утврдио сродност албанског језика са латинским и келтским, док баварски генерал – мајор краљевске лозе Јозеф Ритер фон Ксиландер заступа мишљење да албански језик није посуђен из сусједних и да спада у староевропске прајезике. Лингвиста Франц Боп је испитивао албански језик у односу на њему сродне и дошао до резултата који потврђују да је албански језик представљао посебну скупину међу индоевропским језицима и овим истраживањима на плану језика Албанци су сврстани и давно насељене Европејце. Шведски историчар Јохан Тунман, професор филозофије и реторике на Универзитету у Халеу, бавио се, између осталог, питањем поријекла Албанаца и дошао до података који не упућују на сродност овог

народа са прасусједима Грцима и Римљанима, већ у њима види становнике који своје насљедство везују за Илире и посједују једну врсту аутохтоности. Тезу о аутохтоности Албанаца коју је заступао Туман прихватио је Јохан Георг фон Хан, заступајући мишљење по којем су Албанци прастановници Балкана и по својим етнолошким карактеристикама слични су Пелазгима. Ханово становиште о аутохтоности Албанаца на блиским поставкама потврдио је Георг Штатмилер па је његово становиште доминантно у новије вријеме: "До данас је непобијена Штатмилерова теза да се албански народ развио на основама неког старобалканског реликта, усред опште романизације у периоду позне антике. Оно што је било пре тога, дакле време 200. године пре Христа, Штатмилер назива 'пребалканским периодом', о којем се услед недостатка података не могу износити никакве тврдње. Тај рани период Штатмилер дели на два главна периода: 1. 'прабалкански' (од 200. година пре н.е – око 600. н.е.) и 2. 'ранобалкански' (од 660.н.е. до друге половине 11. века").[684]

Занимљиво је напоменути да су нека истраживања показала да Албанци потичу од прото-илирско-трачких етничких заједница на Балканском полуострву, али у њиховом језику и култури има доста словенских елемената, нарочито од VI вијека н.е. па у читавом каснијем развоју. Јован И. Деретић полази од становишта да се Албанија налазила на Кавказу и то на источним падинама до Каспијског мора, у покрајини Ширван, што у новијој историји припада Азербејџану и Дагестану. Бекер и неки други писци констатују да су Албанци на Кавказу исти као и њихови истоимењаци у Турској. Примјећено је да су Тоске из Албаније слични са Черкезима са Кавказа. О овим становницима Деретић напомиње да су били познати по узгоју великих и опасних паса, такозваних кавкаских овчара и они су Александру Великом у вријеме кад је освајао Азију поклонили једног великог пса, а њихова кршевита и сиромашна земља није привлачила освајаче. Временом је име Албаније нестало, али албански народ је остао да живи на Кавказу и са Римљанима је у неколико наврата водио борбе.

Према одређеним историјским изворима Албанију су 604. године п.н.е заузели Келти, затим Илири који су у 4. вијеку п.н.е.

[684] Петер Бартл: Албанци, Clio, Београд, 2001. стр. 15.

подлегли македонској експанзији, а у 3. вијеку п.н.е. албанске територије су припадале Риму, да би диобом Римског царства Албанци дошли у састав Византије.[685] Западни извори биљеже да су од 9. до 11. вијека албанским народом владали Бугари, а поткрај овог вијека приморским дијеловима албанске земље завладали су су Нормани, с тим да се у другој половини 6. вијека и током наредних историјских раздобља били под јаким утицајем Словена. Средином 14. вијека српски цар Душан је издијелио албанске територије српским и албанским феудалцима, да би по смрти овог цара оснажила власт албанских феудалаца. Једно вријеме у 14. вијеку над албанским градовима власт је успоставила Венеција, а потом долази до турске инвазије и крајем прве половине XV вијека заузета је цијела Албанија, тиме су албански племићи постали турски вазали. Албанци су повели борбу против турских завојевача, коју су помагали и Срби, 1443-68. под вођством Ђурђа Кастриота Скендербега и постизали значајне успјехе. Послије Скендербегове смрти дошло је до сукоба међу албанским феудалцима, што је искористио Мехмед II и успио поново да заузме Албанију. Тек буђењем националноослободилачке борбе у Србији и Црној Гори против турског јарма и код Албанаца је нарастала национална свијест и жеља за ослобођењем, али је Албанија крајем 19. вијека постала објект интересовања европских империјалистичких држава. У балканским ратовима здружене земље су освојиле Албанију и намјеравале да је подијеле, али је међународна ситуација условила проглашење независности Албаније 20. децембра 1912. године и тиме је она остала у интересној сфери великих сила у свим преломним догађајима, што је имало кобне посљедице по српски народ, а поготово на Косову, гдје су мешетарења великих сила условила губљење највиталнијих простора на којима се зачела српска духовност.

Од Словена су Албанци примили кориштење пољопривредних оруђа, изградњу насеобина и начин употребе саобраћајних средстава. Имајући у виду антрополошке карактеристике, Албанци на сјеверу и сјевероистоку се сврставају у динарски антрополошки тип. Основна занимања албанског становништва била су сточарство, земљорадња, лов и риболов, зависно од поднебља у

[685] Мала енциклопедија Просвета 1, A-J, Просвета, Београд, 1986, стр. 43.

којем су живјели, а била је заступљена и трговина путем трампе. Правили су станишта од камена са једним или два спрата и остављали пушкарнице умјесто прозора. У сјеверним дијеловима земље преовладавала је масивна кула, а на југу "турска источњачка кућа са истуреним другим спратом преко првог". За Албанце је било типично: "Родовско-племенска организација код Тоска на југу настала је током 19. вијека. Код Гега на северу позната је и у наше време подела на фисове (племена), барјаке (братства), мегале (родове) и шпи (куће). На челу друштвених заједница налазили су се донедавна наследне старешине, савет стараца и скуп домаћина. С родовским уређењем сачували су се егзогамија, обичај крвне освете, беса (вера, часна реч), побратимство, гостопримство".[686]

Претпоставља се да су на тлу данашње Албаније становници – "синови орла" били потомци некадашњих Илира, јер они тврде да њихово име значи дјеца орлова (shqipe-орао). По предању први њихов владар би ује Агрон, који је негдје средином 3. вијека п.н.е. на територији Скадра основао краљевство Ардијејаца. Након његове смрти на престо долази супруга Теута која изграђује најмоћнију флоту на Јадрану у то доба. Побједу над Илирима односе Римљани и њихове земље претварају у своје провинције. Међутим, потомци Илира, данашњи Албанци, склонили су се у тешко приступачне планинске предјеле и током дугог периода успјели да задрже старе обичаје и навике.

Имена првих албанских породица први пут се помињу када се врши додјела земљишта или звања, а то је у вези са византијском правном праксом која се везује за назив Гропа, када је 1273. године извјесни Павле Гропа добио неколико села на кориштење.

Карло Анжујски настојао је да путем уговора са албанском властелом себи обезбиједи подршку домаћег становништва у Албанији, али су га са сигурношћу прихватили Гропе, Скуре и Музаке, док су остали, највјероватније због утицаја италијанско-француске управе, оклијевали да служе Анжујцима.[687] Турско освајање онемогућило је Албанцима да у средњем вијеку остваре своју државотворност, али је забиљежена као лош период у њиховој историји. Освајање Албаније не може се поредити са оним у Бугарској и

[686] Петар Влаховић: Народи и етничке заједнице света, Вук Караџић, Београд, 1984, стр. 76.
[687] Петер Бартл: Албанци, Clio, Београд, 2001. стр.24-25.

Србији, гдје су Турци угасили високу средњовјековну културу. У Албанији у томе периоду није било ни црквене организације нити државне традиције, а нису постојале умјетност и књижевност које би се могле назвати албанским.

У средњем вијеку Албанија је била изложена утицајима грчке, ромејске и словенске културе, а с Турцима стиже још један снажни утицај који потискује све остале који су били у претходном периоду. Албанско становништво је током вијекова било изложено снажној исламизацији, али су Албанци имали значајну улогу у војном, политичком и културном животу Османског царства и били заступљени у далеко већој мјери него што је то њихова снага и популација омогућивала. Турци су им омогућавали да знатно прошире своје посједе. На основу изложеног произилази: "Из свега тога је јасно да турска владавина за Албанце – ако узмемо у обзир период распада Османског царства није прекинута турским освајањем да би петсто година касније поновно била настављена оснивањем националне државе, нити је била историја непрестаног

отпора против завојевача. Албанска историја је, у највећој мери остала оно што је била и пре турског освајања:историја народа, у конкретном случају у оквиру вишенационалне државе, у којој су Албанци имали своје место"[688]

Што се тиче исламизације у Албанији, она се одвијала под околностима које нису имале никакве везе са религиозним убјеђењима. Хришћани су прелазили у ислам да би избјегли плаћање пореза, односно главарине коју је морао да плаћа сваки немуслиман, као и многе друге намете и даџбине. Други момент преласка у ислам заснивао се на отварање перспективе напредовања преласком на ислам. У турским архивима је забиљежено да је 25 од укупно 92 велика везира од 15. до 17. вијека било албанског поријекла, а били су заступљени и на многим другим положајима у државном и војном апарату. Међутим, било је и присилне исламизације за вријеме и послије турских ратова у 17. и 18. вијеку када су "непоуздане" хришћанске групе у муслиманским срединама морале да подлегну новонасталој ситуацији створеној туским освајањима. Послије неуспјелих устанака хришћани су покушавали да избјегну освете тако што су прихватали ислам, јер су их турске власти на то приморавале. Процес исламизације у Албанији је најприје имао формални карактер па су појединци узимали исламска имена и повремено одлазили у џамије, а задржавали су хришћанске обичаје и начин живота, поготову што није било подучавања за новопримљену вјеру. Много тога су задржали припадници исламске вјере из ранијег хришћанског начина живота, а дешавале су се овакве ситуације: "Тако су новопечене муслиманке и даље крстили своју децу, а муслимани и даље славили хришћанске празнике и ишли на хришћанска места ходочашћа. Често се дешавало да се промени смао глава породице, док су жене и деца остајали при старој вери. Мешани бракови хришћана и муслимана у северно-балканским планинским подручјима нису били никаква реткост, при чему је важно било и то што су се у тим областима очувале и племенске заједнице. У њима је, наиме, владала егзогамија, тј. припадници истог племена сматрани су крвним сродницима и нису смели међу собом да се венчавају, већ су, када је о томе реч,

[688] Исто, стр. 47-48.

опстајали традиционални односи са суседним племенима, који самом променом вере нису могли бити тако брзо раскинути".[689]

Раширена је била и појава тзв. криптохришћанства и у таквим околностима Албанци су се код власти декларисали као муслимани, али су суштински и даље остајали хришћани "и даље одлазили на хришћанске службе, венчавали се у цркви, поштовали пост и црквене празнике". Оваква двојна муслиманско-хришћанска егзистенција могла је да се одржи у мјестима гдје није било у близини турских административних центара, а то су брдско-планински предјели далеко од путева, у скоро неприступачним и непроходним областима. Криптохришћане, албански laramane - љарамане, толерисале су прећутно обје хришћанске цркве уважавањем изузетно неповољног стања под турском влашћу. Код албанског становништва било је распрострањен религијски синкретизам, као што је примјер дервишког реда и на просторима Албаније прихватан је више него на осталим просторима Османлијског царства. Дервиши су припадали мистичном реду и формирали су се тако да су на формалном плану били под утицајем будистичких и хришћанских редова. Организовани девриши су живјели у редовима и били под надзором шеиха којима су се завјетовали на безусловну послушност. У Албанији су дервиши имали велику привлачност за широке народне слојеве становништва, а исто тако и у осталим дијеловима турске југоисточне Европе због тога што су заступали народну религију у којој су се, у извјесној мјери, задржали остаци хришћанског и прехришћанског начина размишљања. Већи број дервишких редова његовао је култ свеца, гдје су се најчешће славили хришћански свеци, али и поједина паганска божанства, али све се то одвијало по исламским законима.

Албанци су највише прихватали бекташки ред, чији је патрон био Хаџи Бекташ који је дошао из Персије у 13. вијеку у Малу Азију, смјестио се у близини Кирсехира у Малој Азији, гдје се налазила и главна текија реда. По овом оснивачу мјесто је касније добило име, а бекташи су развили учење које је имало хришћанских елемената, садржавало неку врсту причешћа и исповијести са опрашћањем гријехова. О бекташким редовима карактеристична су тумачења: "Бекташи су браћа и једна душа, не само међусобно

[689] Исто, стр. 53.

већ и према другим људима. Они гаје љубав и према другим муслиманима и хришћанима као према својој души и понашају се добро и лепо према свим људима. Ипак, највише од свега воле домовину и пријатеље домовине јер је то највеће добро свих", истиче Петер Бартл у већ поменутом дјелу.

Бекташи су у Турској забрањени 1925. године, али су у Албанији остали и у комунистичко доба са центром у Тирани, с тим да су сведени на мањи број присталица. Поглавар албанске бекташке заједнице постао је предсједник читаве свјетске бекташке заједнице.

У равничарским дијеловима албанске територије османлијска власт је успјела да утиче на промјене односа и то у градовима и дуж главних саобраћајница гдје су се налазили центри за цивилну и војну управу. Албанско друштво у планинским предјелима сјеверне Албаније остајало је углавном заштићено од политичких промјена. Ту је била присутна племенска организација која се није много измијенила у односу на стање прије турског освјајања.

Оно што је типично за албански начин живота садржано је у породичним односима: "Основна јединица албанског племенског друштва било је домаћинство или (велика) породица (stëpi), на чијем челу се налазио отац породице (zoti e stëpis) са најширим овлашћењима. Он није имао само власт над члановима домаћинства (којих је било од пет до осамдесет), већ и над добрима. Управљао је финансијама и располагао иметком и земљиштем, који нису припадали њему већ домаћинству у целини. Ипак, његова моћ није била неограничена. Мушки чланови домаћинства имали су право да смене оца породице уколико би се он показао као неспособан и одаберу новог. Поред тога, имали су власт само над својим оружјем, својим женама и својом децом. Сву своју зараду морали су да ставе на располагање оцу домаћинства. Када постане превелико, домаћинство се могло поделити, али се то избегавало јер је већа заједница ефикасније привређивала, а и њена одбрамбена моћ је била већа".[690]

Албанци у сјеверној Албанији имали су своју скупштину која је била саставни дио система власти и исту су толерисали Турци.

[690] Исто, стр. 55-56.

Посредник између племена и паше називао се буљубаша и боравио је у Скадру. На челу племена налазио се вођа (бајрактар) који је водио војну формацију племена у рат заједно са турским трупама. Више домаћинстава у албанском друштву чинила су братство (vëllazëni), док је племе представљало већу скупину становништва од братсва. Сви припадници племена у Албанији сматрани су крвним сродницима и није био дозвољен брак међу њима. Старјешина братства имале су функцију да одређују глобе за преступе које су се обично давале у натури. Паша је постављао одређени број осталих достојанственика који су имали улогу јемаца и јамчили су за послушност племена. Обједињени достојанственици заједно са представницима највиђенијих породица, односно "старцима" сачињавали су вијеће стараца (pleqësia). Албанци су истицали идеал народног поноса, имали су осјећај за част и срчансти, изванредно поштују законе и преузете обавезе.

За све оно што се одвијало у племенском животу и заједници Албанаца важили су обичаји и навике (adet) и некодификовани Закон Леке Дукађинија (Kanuni i Lek Dukagjinit). Канон даје пра-

во мужу да сијече ресу или косу жени, те да је отјера ако не буде доведена код њега како треба. Ипак, брак и у таквим приликама остаје па ни муж ни жена не могу склопити нови брак за вријеме свог живота. Уколико се жена поправи, муж је могао, на молбу пријатеља, да је поновно узме. "Због двије ствари жена је добијала метак у леђа", а због једне ствари сјекла јој се коса и тјерала се из куће, а то се дешавало због преваре и убиства госта.[691] Поменути кодекс је давао право мужу да савјетује и укори своју жену, те да је туче и веже када не извршава наређења. Отац је имао право на живот и живљење сина, затим да га туче, веже, затвара или убија сина или кћер, потом да пошаље сина на посао било гдје, да присваја зараду сина; да продаје, даје или узима и да сина отјера из куће кад не извршава своје обавезе, али, чим отац умре, син се враћа у кућу. Синови су дуговали покорност и послушност родитељима с тим да је најстарији син имао највећа права послије очеве смрти у кући, а насљеђивао је и титулу уколико је отац посједовао исту. Заклетва је имала значајно мјесто у албанском обичајном праву и преко заклетве се не тјера мржња, она подмирује крв, рјешава изгубљену ствар и изгубљену крв, доводи до позиције или заклетва, или ствар. Она је призивала бога у свједочењу истине и потчињавала појединца терету вјечних казни и овоземаљској глоби по одредбама канонских правила понашања, али су постојали услови под којима се даје заклетва, њена контрола и санкција за лажну заклетву.

У канонским одредбама налазиле су се лакше и тешке одредбе, а заклетве у главу синова спадала је у изразито тешке и над овом заклетвом тужилац није имао право мучити оптуженог другим заклетвама. О побратимству и пријатељству код Албанаца Марко Миљанов пише: "Даклен, ја ћу сад почет' о њи'номе побратимскоме обичају. Кад се побратиме они говоре да је побратим ближа својта но брат, јер брат је по оцу и мајци, а побратим је по Богу брат, а пошто је Бог над свијем, што је Богу ближе то је чоеку ближе. И они по томе: ако му случајно, убије ко брата и побратима, он треба да освети побратима па тек послије брата; ако се потрефи и други и трећи или колико браће да погине од крвника

[691] Канон Леке Дукађинија, Стварност, Загреб, 1986, стр. 47.

побратимова, ни једног не треба светит' док се побратим не освети; ондар има право да бије друге за погинулу браћу.

Тако, исто, и пријатеља му ваља осветит ка побратима, али не само онога пријатеља којега други људи држе за пријатеља, но ту је пријатељ с једне ријечи с којом ће му име поменут', а то јево како. Обично се бију и грабе љуђи у Турско, како ко може: јачи нејачега, кâ ђе нема стра'а од суда. Па кад иде један или вишина кудијен се боје, они именују једнога чоека којему су име чули да је добар; па он се ко у пут учини, они рекну: Идемо у руке' овога или онога, којему име помену".[692]

Беса или дата поштена ријеч код Албанаца је представљала светињу. Ко није џао бесу, није се могао сматрати поштеним човјеком. Беса се давала ради узајамног чувања и одбране, али и у многим другим приликама. Албанац је толико поштовао задату бесу да би прије погинуо него би погазио, него што би учинио супротно, поготово ако је неког узео у своју заштиту. Беса се давала пружањем десне руке и том приликом би се изговарале ове ријечи: "Дајем бесу да ћу, или да нећу то и то учинити". Обично се беса давала на један дан, пет, десет, тридесет дана, а могла се давати на једну годину и више. Госта или пријатеља који се налазио у кући неког из села и добио бесу нико није смио да убије. Уколико би се десило да и поред бесе буде убијен, могла се затражити освета за њега. За потврду ове констатације наводи се догађај који се давно збио: "Двојица мјештана се посвадише. Младић је убио свог противника и побјегао. Бјежећи угледа на вратима домаћицу у кући. Замоли је за конак и бесу да га неће издати. Она му даде бесу и уведе га у своју кућу. У међувремену мајка дознаје да јој је син убијен и да је убојица у њеној кући. Крв јој се у жилама следила, проблиједила је, но тајну своју није одала. Убојица њезиног сина био је у њеним рукама. Но, она га је узела на бесу која се не смије прекршити. Изведе младића из куће, те му даде за пут комад круха и сира, говорећи:"На ти ово да имаш за пут, узела сам те на бесу и одржала сам је па сада хајде, али да си проклет што си ми сина убио".[693]

---

[692] Марко Миљанов: Живот и обичаји Арбанаса, Српски хајдуци, Графички завод, Титоград, 1967, стр. 11-12.

[693] Asllan Puhka: Албанија, Школска књига, Загреб, 1978, стр. 53.

Крвна освета је постојала још од давнина код многих медитеранских и азијских народа, а била је развијена и код илирских племена. Овај тешки и компликовани начин кажњавања убице преносио се с кољена на кољено и задржао до данашњих дана. Освета је посљедица друштвено-економских услова живота и зависно од тога какви су односи владали међу људима, била је јаче или слабије изражена. Најинтензивнија освета дешавала се у турско доба када су друштвени развој и начин привређивања били на ниском нивоу. Било је и таквих случајева да се дјетету остављала порука да освети крв чим порасте и буде способан за пушку и оно је било обавезно да нађе начин на који ће да изведе освету. Младић који не би хтио да се освети, осрамотио би кућу и племе. Уколико није могао да изврши освету, сматран је кукавицом и то је била срамота за кућу и племе којем је припадао. Крвна освета, се није смјела заборавити и многи су се оветили због околине и племенских односа. Крвна освета је била чест узрок миграције албанских породица и напуштање села и досељавања у друга села и удаљена мјеста. Она се могла опростити без новчане глобе или с њом. Долазило је и до таквих ситуација да су се послије помирења склапала кумства или побратимства. Крвна освета је укинута законским путем у Албанији 1951. године, а распадом великих здружених породица престали су услови њеног даљег постојања. И поред законског укидања и непостојања психолошке подлоге за крвну освету, она и у данашње вријеме није потпуно искоријењена.

У албанским кућама никакви се трошкови не штеде за госта и за друга доброчинства. Стицао се дојам код варошке господе да би се радије умирало него живјело "под тијем ропством гостопримства и доброчинства". Госту се поклањала изузетна пажња и све је одисало неком питомом, премеком и преслатком чашћу да би се госту угодило. Гост се осјећао нелагодно због велике мушке озбиљности и чинило се да то наноси штету лијепој људској природи и уљудном гостопримству због великих увијања, изузетне брижности и части која се указује, што је умножавало љубав и дуготрајно пријатељство. Засут таквом пажњом и уважавањем, човјек је био збуњен и зажели би да се све одвија умјереније и да не излаже укућане толиком терету, издацима и претјераној пажњи. Сложени ритуал гостопримства упућује на размишљање: "Но кад видиш колико се чељад муче да ти угоде, чим би било млого и Богу толико

угадат' с некијема ситницама и крупнијема стварима, без којије' се може, и ш-њима ти се чини да понижају не само себе и госта но неки природни дио човеков, па, нешто с тога, а нешто са себе, тешко ти долази, јер ти смета ономе што си дошâ, као чељаде код чељади, којијема си својим доласком донио весеље и заједничку слободу да уживате. А сад они сву слободу гостима даше, без да себе и мало оставе, а то је тешко и чорбу не подијелит з-дружином, а не слободу".[694]

У обичајима Албанаца част има посебно мјесто па се у вези са чашћу може просуђивати на ове начине: "Добар и лош имају исту цијену; канон их сматра људима: 'Од лошег излази добар и од доброг лош'. 'На свом кантару свако тежи четири стотине дерхема'. 'Ако нетко дирне у нечију част, за одузету част нема залога и старца; канон каже: ако хоћеш, опрости оцрњен образ. Сватко има част за себе и нитко се не може никоме мијешати ни да га придобије залозима и старцима. Два прста части велики бог нам је усред чела оставио'. 'Одузета част нема глобе. Одузета част никада се не прашта'.[695]

Албански обичајни закони одлучно устају против учешћа и саучешћа у отмици жене, убиства и разбојништва, затим против крађе у свим облицима, грабежи, и отимања, као и против помагача у овим нечасним радњама и сваком злу. По албанским обичајним нормама пушка гони убицу, али започето потезање, прва пушка и шкљоцање пушком се кажњава. Уколико се двојица посваде и дође до потезања пушке једног на другог слиједи одговорност. Ако шкљоцну и том приликом се не убију, казну сноси први који је пушком опалио. Албанац који умре слободно и јуначки заслужује све почасти и да буде у пјесми опјеван. Постоји прича да је Албанац узео пушку од једног свог земљака да је прегледа. Свидио му се изглед, али је сумњао у њену ефикасност па је окренуо себи у прса и повукао обарач, али пушка није направила никаквог ефекта. Постиђен и осрамоћен посједник пушке је захтијевао обрачун са тим човјеком. Он се снашао и одговорио да пристаје да му плати срамоту и даје му двије своје пушке да удара себи у прса умјесто

[694] Марко Миљанов: Живот и обичаји Арбанаса, Српски хајдуци, Графички завод, Титоград, 1967, стр. 56-57.

[695] Канон Леке Дукађинија, Стварност, Загреб, 1986, стр. 107.

његове једне па је тиме част његове пушке освећена. Онај постиђени узе двије пушке, прегледа их и утврди да бише на оца, што но кажу, врну пушке и опрости срамоту. Албанци су иначе, вољели да расправљају чија је пушка боља, убојитија, с којом се лакше бије и која боље пробије, потом која подбацује или пребацује. Више плаћају пушку која биљег погађа, те премеће и зрна јој више у циљ ударају. Код њих је оружје светиња и они га на било који начин, легални или илегално, посједују. Традиција је у Албанији од посебне важности па се све прати и памти. То потврђују и ови наводи: "Међу Арабанасима се пази од стотине година, који је сој љући, за чам ко бољи био и више добра чинио. Виђели смо да је њи'не јунаке друге надмашио пушком они који на себе убјен бије, те му из мртве руке пушка пуче, те га не може крвник добит' никад без своје зле среће. Они говоре да је то сретња породица, која такве з-бафтом јунаке рађа, те је и на умрли час срећан, те и' се потомство дичи смрћу кâ вјечноме животу".[696]

Албански народ у прошлости је научио на муке и неимаштину. Богати су сиромашним скоро вазда били на услузи. Стављали су брашно и потрепштине сиромашног на свог коња, преносили болесне. Сиромашној жени се помагало код стоке, налијевања воде, јер је оставила кућу, малу дјецу која су често била у колијевци. Жене из богатих кућа су помагале оне из сиромашних када су у питању вода, дрва и остало. Мушко и женско, старо и младо из узорних кућа при сусрету са сиромашним на путу понашали су се људскије, питомније и умилније него према другима; ако ништа друго, бар из сажаљења према њима. Често су жалили што се није указала прилика да им помогну, а постоји увијек много начина да се помогне оним који пате и немају довољно за живот и рјешавање примарних потреба. Помоћи се може готовином сједећи, али је далеко већа помоћ разним активностима које захтијевају труд, разумијевање, услуге и несебичан однос у пригодним ситуацијама, влада мишљење у албанском народу. Албански домаћини ласно подносе сиромаштво боље од многих других народа. Ако се не може богатством изједначити са својим ближњима, они гледају да оружјем не изостану иза њих па је друго све надокнађено.

[696] Марко Миљанов: Живот и обичаји Арбанаса, Српски хајдуци, Графички завод, Титоград, 1967, стр. 49.

Сваки појединац све напоре улаже да он и његово племе не буду гори од других, те да га нико не може прекорити и онда је свако сиромаштво лако подносити и трпити. Кад би се некад ушло у албанску кућу у којој је све жалосно изгледало, домаћин и његова породица би обогатили госта добром вољом и гостопримством, заборавило би се на ону оскудицу и сиромаштво и за час се показао призор богате куће, пуне весеља и неке милине Богом благословене којом је свако чељаде опијено па се таква блажена атмосфера преноси и на госта.

Карактеризацију Албанаца, односно Арбанаса, како су их звали Срби и Црногорци, Миљанов даје на овај начин: "Виђели смо колико та' народ све трпи, а поштење жели, колико његова умна сила досеже. Поштује побратимство, пријатељство, гостопримство и друго ситно и крупније, што је ближе Бога и поштења, све потанко умије подијелит' и цјелину му дат'. Истина је да су одвише весели с малијем лијепијем, а одвише невесели с малијем ружнијем; али ја мислим да је то стога што су одвише лакоми на добро и лијепо. А има људи који говоре да је то све њи'на нека фантазија, кâ што може бит' јест', кâ и што млоги народи и појединци људи сами себе фантазијом чине задовољнијема. Но фантазија арабанашка нијесу 'опорна, но и' служи њиноме простоме и бесудноме народу и свачему њи'номе кâ најтврђи закон изображеној држави, те и' је обогатило карактер и намамило и' на поштење за које су кадри жртвоват' себе и своје, више од другог народа којему је наука и положај њи'номе раван. А што не умију, то их је васпитање скључастило, у које и' помагају силе које су око њи', те ради своје паклене себичности међу њима сију сјеме, које би давно родило и пожњело се по жељи силније, грабаџија, који су моге народе пожњели и преклапали по своме ћефу. Тако и Арбанасе бише, да су они други народ који се да калапит".[697]

Свака албанска кућа треба да има свога господара. Ако се деси да нема одраслог мушкарца, постављао се тутор (алб. dorzon), који је вршио функцију господара куће. Дужност господара куће била је да заштити породицу, имовину и све људе који су на његовом огњишту. Мушкарци у кући били су под његовом командом и морали су да извршавају заповијести, а нарочито да

[697] Исто, стр. 31.

пазе на "образ" куће. По албанском обичајном праву 'образ куће' узима се увредом или повредом госта на огњишту господара куће. Пошто је господар куће вршио дужност војног поглавице, био је дужан да спријечи увреду или погибију госта на свом огњишту.

Уколико би се неко од оних који су дошли у кућу машио оружја, господар куће би наредио својим момцима да се наоружају сјекирама и разваде завађене ријечима: "Не дајте да на мом огњишту мањка коме длака са главе сем ако хоћете да сви изгинемо. Ја одговарам за сваког госта. Потом кад изиђу из моје куће и буду испраћени докле желе, нека се бију до миле воље. Не дајте да нам узму образ, да пролију крв на нашем огњишту и да нас увуку у одговорност за крв".[698] Заштита породице врши се уз пријетњу крвне освете. Господар куће треба да изврши освету и прима честитку послије извршене освете, а господари завађених кућа одлучују о примирју. Такође господари бирају чуваре бесе које шаљу да изваде од повријеђених дозволу за слободу кретања (бесу) својих мушких укућана који су пали у дуг крви. У тешким и несигурним приликама, за вријеме немира, хајдучија и пљачки, господар куће је одлучивао ко ће се бавити 'пљачкашким начином производње', те о начину употребе својих оружника у заштити од пљачкашких најезди, испомоћи другима, ком ће бити дата оружана пратња од једног до другог мјеста и којем селу је потребно послати оружане чуваре.

У 17. и 18. вијеку дидактичко-моралне идеје албанских племена под турском влашћу и појачаном исламизацијом са аспекта друштвених наука прожимали су сљедећи основни недостаци: уопштен карактер моралних норми и њихова подложност искључиво једном моменту - моралним знањима, као и свођење знања и моралног васпитања на религијске догме ислама, ослањање на традицију и тражење излаза у мистицизму и посезање за утицајима са стране. Под утицајем Кур'ана било је забрањено убити, отети, криво се заклети, неистину говорити, другог исмијавати, клеветати, подцјењивати другу вјеру, животиње мучити и слично. Од моралних категорија посебно мјесто су заузимали праведност,

[698] Милутин Р. Ђуричић: Господар куће код Албанаца, Гласник Одјељења друштвених наука 3, ЦАНУ,Титоград, 1981, стр. 136.

искреност, поштење, доброта и љубав, док су се осуђивали лаж, лукавство, неуредност, насиље, шкртост.

Турска освајања утицала су на помјерање албанског становништва, нарочито на подручја Косова и Македоније. Крајем 13. вијека Албанци из планинских области досељавају на Косово, а у вријеме турских освајања интензивира се досељавање овог становништва. У то вријеме долазили су Албанци који су били захваћени таласом словенизације. Након сто година на Косову долази до промјене структуре становништва, а већ 1582. године албански елеменат је предњачио у неким општинама. Појединa села су крајем 15. вијека била српска, а 100 година касније водила су се као напуштена. Турској власти је одговарало ширење албанских насеобина и стално пристизање Албанаца на те просторе трајало је до краја њихове владавине. Суштински разлози за колонизацију Косова били су различити: "Економски разлози били су најјачи мотив овог досељавања: За разлику од сурових планинских предела северне Албаније, из којих су Албанци највише долазили, косовске низије биле су плодније. Други разлог било је бежање од крвне освете. Турци су, опет допринели својим акцијама расељавања, желећи на тај начин да уклоне побуњеничке и пљачкашке групе, али и да опустошена подручја поновно населе".[699]

Хришћани су се селили из муслиманских области, или њихови свештеници нису могли да иду са својим народом па су подстакнути или присиљавани да прихвате ислам. Већина муслиманских Албанаца памти своје хришћанско поријекло. Срби на Косову били су изложени суровој албанизацији или су морали да напуштају Косово. Погрешни потези политике према Косову у ранијем периоду, а нарочито у Брозовој Југославији довели су до скоро потпуне албанизације Косова и нечувеног страдања српског становништва на тим просторима, што је настављено и у новије вријеме, улази у завршну фазу реализације идеје Косово без Срба уз свесрдну војну и политичку помоћ међународне заједнице и њених ментора.

Притисак на Косово и Македонију је у таквим размјерима да ће ови простори потпуно остати без некад бројнијег становништва старосједлаца и биће препуштен албанској хегемонији под патро-

[699] Петер Бартл: Албанци, Clio, Београд, 2001. стр.60.

натом великих сила и њихове калкулације на рачун Блиско истока и стварање тампон зоне за стратешке и политичке интересе великих сила и њихових сателита. Јован И. Деретић је у малој књижици Арбанаси у Србији показао како су Албанци дошли у Србију, њихове намјере и циљеве, зулуме над српским народом, правце њиховог кретања, турско учешће у вријеме досељавања Албанаца, процесе етничког чишћења Срба са најсветијег дијела српске земље, отимање српске земље и низ других појединости о којима свједоче научници, дипломати, свештеници, путописци и остали угледни и учени људи из времена албанских најезди на српске територије. Можда овај опис илуструје сву тежину и сложеност проблема пред којима се нашло српско становништво у доба албанских надирања: "Живот српског народа био је необично тежак. Он је био културнији и као такав физички мекши. У непосредном суседству имао је малисорска и миридитска арбанашка племена, физички можда најјача на Балканском Полуострву, која су из сиромашнх планинских предела надирала у плодне старо-србијанске равнице. Арбанашка племена имају, поред тога и други елемент и друкчију духовну културу која им је помагала да још брже и лакше постану господари у Старој Србији. Српски народ је био дубоко одан православној вери у коју је он унео знатни део свог етничког и свог хришћанског веровања, навика и обичаја. И због тога српски народ, специјално онај из Старе Србије, ретко и само под изузетно тешким случајевима је напуштао своју веру. Арбанаси су далеко од саобраћајних линија и културних центара, живели у катунима у забитим малисорским и миридитским планинама. Као и данас, то је и тада био најнеприступачнији и најнепознатији део Европе. У такво номадско становништво, које је већи део године лутало од пашњака до пашњака и које, је ретко имало сталних насеља, тешко је било дубоко усадити хришћанску веру. Због тога, арбанашка племена, чим сиђу у ниске и плодне старосрбијанске котлине, листом прелазе у ислам."[700]

Терор Албанаца над Србима састојао се у глобљењу, уцјењивању, пљачки, прогону и убиствима. Извјештај руског конзула Тимајева крајем 1866. године руском Посланству у Цариграду говори: "У похари десетак српских села убијали су мушку чељад и

[700] Јован И. Деретић: Арбанаси и Србија, "Никола Пашић", Београд, 1999, стр. 22-23.

силовали жене и чак скрнавили гробове. Злочини Арнаута су безбројни и неизмерни, Арнаути спроводе страшну самовољу". Почетком 20. вијека, тачније од 1906-1912. године, извршено је над Србима на Косову 436 убистава, 261 покушај убиства, 293 крађе, 160 насиља, 213 злодјела, 31 паљевина, 9 скрнављења светиња, 146 лишавања слободе и 22 силовања, наведено је у изворима из овог времена. Да би сачували голи живот и имање, Срби су примали албанску ношњу, говорили албанским језиком, бријали главу и носили косу слично Албанцима. Често је читава породица пред Албанцима говорила албански, а у кући се служила спским језиком. На сличан начин вршила је и вјерске обреде на двојак начин и то јавно исламске, а тајно православне. Додајмо томе рушење и пљачку српских храмова, сталне прогоне и свакојаке злочине па ће бити јасно под каквим је терором живио народ на Косову. Постоје подаци из којих се види да је од првог српско-туског рата 1876. до 1912. године са Косова у Србију иселило преко 400 000 Старосрбијанаца.

Турци, који се нису по злочинима много разликовали од Албанаца, неколико пута су у периоду своје владавине слали војску да растјера албанске терористе који су чинили велике злочине над српским становништвом. С. Пуљана фалсификује историју и пише некакву другу, не само вјеродостојну, историју наводећи да су Албанци на Косову аутохтони и, наравно, доминантни, а стварне историјске чињенице и истина га не интересују, наглашава Каплан Буровић. Албанци су се, како наводи Буровић, још у 17. вијеку у горским предјелима намножили изнова до тог степена да је њихов живот постао немогућ у тим областима. Потреба за обрадивом земљом приморала је читаве масе горштака и сељака да се селе заједно са својим породицама и стоком из горских села у низинске области. Велике скупине људи, односно многа албанска племена, су доселила на Косово и у Македонију. У даљем току историјских збивања долазило је до нечасних и сурових догађања. "Дуж векова XIX и XX, у покојној југословенској покрајини, као у Метохији, албански елемент је почео да доминира, пошто је словенски елемент деломично масакриран а деломично се иселио у унутрашњост Србије и Црне Горе. Они Срби, Црногорци и Маке-

донци, који се нису иселили у већем делу су се муслиманизирали и, преко муслиманске вере, албанизирани су".[701]

Узмимо да је само дио истине забиљежен у писаним изворима, а много тога је прекрила тама вијекова и никад нећемо сазнати за многа индивидуална страдања српског становништва, личне трагедије и судбине па и злочине већих размјера, јер су Албанци и Турци много тога радили у заједничкој спрези, присиљавали и насилно исламизирали и албанизирали читава села и подручја, палили и протјеривали масе несрећних и немоћних житеља: одводили мушке популације на пут без повратка, српске жене су постајале слушкиње и робиње турских и албанских господара и моћника, а млади нараштаји су ријетко стизали и рађали се у сеобама, збјеговима и беспућу. Усуд и зла судбина су пратиоци српског битисања на балканским просторима од њиховог доласка до најновијих времена.

А Косово је грдно судилиште и рак-рана српског народа и опомена савјести човјечанства да се морају подузети одлучне мјере против страдања једног народа, зла и неправде који му се непрестано наносе. Затиру се трагови злочина, а један народ полако нестаје, његове се светиње скрнаве и спаљују, а само као ирониј дјелују демократија, људска права и слободе, што нам нуде тобожњи чувари мира и поретка на Косову које је етнички очишћено, али треба да се потпуно искоријене они који су у недавној историји били већина и старосједиоци на овим просторима, о чему свједочи манастир, цркве и остала дјела духовне и материјалне културе. Оно што се дешава на Косову подсјећа нас на турска времена и зулуме које су они чинили, па се може закључити: "После свега, Арбанаси кажу да они, као већинско становништво, имају право на ту српску земљу. Па да ли постоји закон који даје право разбојнику на кућу и имање свога комшије, пошто је овај побио и растерао сву његову породицу? Не, тога права нема! Не може се криминалац позивати на некаква демократска начела већине када је он ту већину стварао убиствима и прогонима-геноцидом. Немају демократска начела ничег заједничког са тероризмом. Разбојник мора да буде кажњен за свој гнусни злочин - то стоји у свим законима на

[701] Каплан Буровић: Стварност и албанске илузије, Издавачко предузеће Балкан, Женева, 2000, стр. 62.

свету. Закони цивилизованх народа најоштрије осуђују разбојништво и отимачину".[702] На Косову добар број Албанаца живе бесправно као странци, без држављанства и правних докумената државе у којој живе. Пале се манастири и цркве пред очима свјетске јавности да би се затирало историјско памћење. Уништавају се матичне књиге у општинама на Косову или се Албанци који немају легалан статус накнадно уписују. Тероризам на Косову траје, што би требало да се заустави и успоставе цивилизацијски токови живљења.

[702] Јован Деретић: Арбанаси и Србија, "Никола Пашић", Београд, 1999, стр. 52.

Албански језик је веома стар и припада групи индоевропских језика. Дуга и бурна историја разлог је међусобног утицаја с језицима оних народа који су живјели на том простору. Тачно вријеме настанка албанског писма се не зна. Најстарији писани документи потичу из 14. вијека и у њима је заступљена латинска абецеда. У средњем вијеку су на територији Албаније поред цркава и џамија, радиле и вјерске школе, па се користило грчко, латинско и арапско-турско писмо. На почетку 19. вијека прихваћено је латинично писмо са 36 слова, а до јединственог албанског књижевног језика дошло је 1972. године. Писана књижевност на албанском језику почиње средином 15. вијека и тада се појављују први писани споменици. Слово крштења обухвата једну проширену реченицу, потиче из 1462. године и написао је савјетник славног војсковође Скендербега. Други писани споменик је Параскевино еванђеље, затим долази Бузукин Албански мисал; у 17. вијеку јавља се већи број стваралаца, а пажњу заслужује стара књижевност Албанаца у Италији, а посебно плодно раздобље је књижевност албанског народног препорода, потом у доба независности, а велику пажњу заслужују савремена књижевна струјања. Прва домаћа писана дјела у правом смислу потичу из средине 18. и почетка 19. вијека, а ту се истичу пјесме Ибрахима Назмија и новеле и Мухамеда К. Кацанија, затим слиједе остала пјесничка и прозна остварења.

У тешке прекршаје у албанском племенском животу спадају: убиство с предумишљајем, отмица, браколомство, клевета; за кршење дате ријечи или лажно свједочење на суду слиједила је крвна освета и она се могла искупити једино уз сагласност оштећене стране, односно породице, што је регулисано Каноном Леке Дукађинија који садржи норме обичајног права и морално-етичких понашања. Стари Албанци су били поносни људи са изванредним осјећајем за част, достојанство, срчаност, изванредно су простодушни, гостољубиви, храбри, одважни и поштују задату ријеч, правдољубиви и осветољубиви су, поштују законе и правила племенског живота. Били су доста поуздани и прилично ратнички настројени и поносно су штитили своје племе и вриједности патријархалног живота.

У каснијим периодима код Албанаца је долазило до пљачкашких похода, освајања туђих територија, тиранисања старосједи-

лачког становништва, превртљивости, користољубља, подаништва под Турцима, али угњетавања и албанизације словенског становништва, посебно српског. Проводили су се насиље, прогони, гнусна убијања, подмуклости и друге нечасне радње, премда је било понекад изузетака који су остали вјерни старој албанској традицији. Познато је да је код Албанада наглашен идеал независности и народног поноса, али су нека сточарска племена из сјеверне Албаније дрско и безобзирно газила све пред себом, палила, уништавала, рушила и убијала све куд су пролазили. Без стида и гриже савјести отимали су туђе просторе, успостављали своју власт, стално нападали старосједиоце и узнемиравали своје сусједе, оспоравали им обичаје, вјеру, културу и рушили њихове цивилизацијске тековине. Радили су то самостално или уз наклоност великих сила којима су прилазили ради ширења својих територија и других користољубивих интереса.

Албанци су у новије вријеме доста изманипулисани од екстремне албанске националистичке емиграције, великих сила и албанског лобија у свијету. Идеологизација и политизација Албанаца на Косову уз дејство страних фактора отворила је подручје ирealних апетита, митоманије и фантазије. Албанци као да губе осјећај за стварност и постајну поводљиви, незајажљиви у својим прохтјевима, задојени сепаратистичким тежњама и губе смисао за правду и истину. Код њих се развија својеврсни егоизам и идеализам, постају лицемјерни, пркосни, агресивни, освајачки настројени, уз помоћ страних медијатора желе да остваре етнички чисто и независно Косово, државу у држави. Служе се лажима, пропагандом, инсинуацијама, прљавим радњама и интригама да би од туђих територија створили своју државу. Поштени и часни албански становници, њихова искрена тежња, достојанство, одлучност да живе у миру и слози са својим сусједима, не могу доћи до изражаја поред екстрема, острашћених националиста и освједочених непријатеља српског народа.

На косовским просторима нужно је успоставити функционисање правне државе, развити поуздани безбиједносни систем, вратити мултиетничност и повјерење, казнити преступнике, обновити и заштитити манастире, цркве и остала дјела материјалне и духовне културе, створити потребне услове за цивилизацијско жив-

љење и спријечити употребу силе и вандалско понашање албанских иредентистичких кругова. На Косову је дошао у питање голи живот и опстанак Срба који су непрестано изложени терору и насиљу шиптарских банди, шовиниста и терориста. Угрожена су основна људска права и слободе на најсветијем дијелу српске земље, а прогони, убиства и терор над становништвом се одвијају пред очима међународне јавности. Трајан, стабилан живот, уз међусобно уважавање и поштовање, затим гаранција физичког интегритета, мира и слободе су насушна потреба да би се било шта учинило у овој јужној српској покрајини у којој Албанци проводе завршно етничко чишћење, затиру трагове историје и културе Срба и успостављају албанску доминацију и хегемонију. Питање је тренутка када ће Косово потпуно остати без Срба, што је велика неправда, срамота и на част онима који штите употребу силе и терора у данашњем свијету!

XXXIV. НАЧИН ЖИВЉЕЊА, ОБИЧАЈНО-МОРАЛНЕ НОРМЕ ВИКИНГА

"Бродови су омогућивали Викинзима освајање, јуначка дјела, велику славу и угодан живот. Стари Викинзи су одлазили у смрт заједно са својим бродовима, на којима су тада жртвовани и њихове жене, коњи и пси".

(Олга Московљевић)

Германска племена су група индоеврсопских племена чије је присуство археолошки доказано у Сјеверној Европи око 600. године п.н.е. Скандинавију која се налази на сјеверу Европе интензивније насељавају Данци, Швеђани и Норвежани између 7. и то траје до краја 11. вијека. У 9. и 10. вијеку дио Нормана, односно Викинзи, опустошио је западну Европу и уставио се на ушћу Сене (Нормандија), затим су нека викиншка племена продрла на Исланд и Гренланд и сјевероисточни дио Америке. Освојили су знатни дио Енглеске у 11. вијеку, наметнули јој власт и династију и одржали се све до 12. вијека. У 11. вијеку, приликом једног снажног продора, доспјели су у јужну Италију и на Сицилији су до почетка 12. вијека основали државу коју су назвали Краљевина Двију Сицилија. Њихови сусједи су Лапонци и Финци, балтичка и иранска племена Скита и Сармата на истоку и Гали на југу.[703]

Викинзи су населили и ненасељене предјеле, као што је Исланд. Током Норманских освајања угрожена је егзистенција преосталих слободних сељака који су били присиљени да се као кметови стављају под заштиту ситних феудалаца, потом су постали вазали крупних сениора, чиме је убрзан процес феудализације у западној Европи. Балтички Нормани - Варјази продрли су у Русију у 9. вијеку, освојили Новгород и Кијев, али су се током 9. и почетком 10. вијека слили са домаћим словенским живљем. Скоро

[703] Мирче Елијаде: Водич кроз светске религије, Народна књига Алфа, Београд, 1996, стр. 133.

сви нордијски ратари и стоичари имали су заједнички језик (нордијски) и писмо (руне).

Скандинавска земља је доста хладна и прилично неплодна. Становништво се бавило земљорадњом, сточарством и ловом. Шуме и језера, велике мочваре и планински предјели остављали су мало простора пољопривредним културама. Море је било извор хране па се Викинзи окрећу лову бакалара, моржева и фока. Гајили су разне врсте стоке, али се посебна пажња посвећује узгоју сјеверних јелена који се називају ирваси.

Викинзи су током дугог периода у историји нападали градове од Сјеверног до Средоземног мора. У унутрашњост појединих земаља стизали су долинама ријека и морским путем. Са ратних похода у Скандинавију су се враћали бродовима (дракарима) који су били натоварени ратним плијеном. Ови освајачи су били изврсни трговци, велики пустолови и морски гусари. У потрази за новим земљама крстарили су читавом Европом и даље. Као трговци и освајачи пловили су у својим окретним лађама Дњепром и Волгом. Лађе су биле натоварене крзнима, медом, робовима и многим драгоцјеностима. Уколико се није могло више пловити ријеком, људи одгурају пловила до земље, а потом их на копну гурају на дрвеним балванима. Већ смо раније истакли да су се Викинзи у Русији стопили са словенским становништвом и прилагодили њиховом начину живота, вјеровању и осталим карактеристикама живота словенских племена. У 9. вијеку Викинзи су открили да постоји плодно земљиште сјеверно од Шкотске и сукобљавајући се са непознатим племенима, морем стижу до Исланда. Нешто касније, тачније 981. године Викинг Ерик Црвени стиже до копна које назива Гренланд - "зелена земља". Претпоставља се да су Викинзи стизали и до Америке!

Викиншки бродови су у десетинама пловили Рајном, Сеном и пљачкали накит, новац, велике количине хране и других производа. Нападају Париз 885. године и убрзо се ови дрски пљачкаши претварају у праве ратнике и освајаче. Успјели су да у једном силовитом налету од француског краља добију Нормандију. Десило се то 911. године.

Земља на којој су живјели Викинзи била је сиромашна, а приноси са ње слаби и недовољни за исхрану. Међутим, Викинзи су били добри морепловци и неустрашиви ратници који су крста-

рили морима и ријекама у својим покретним и лаким дракарима. Као на крилима ношени упадали су у манастире и градове, разна утврђења и стизали на остала мјеста гомилајући богатство, одводећи робове и сијући страх и трепет међу становништво које није успијевало да одоли или се одбрани од мушевитих напада Викинга.

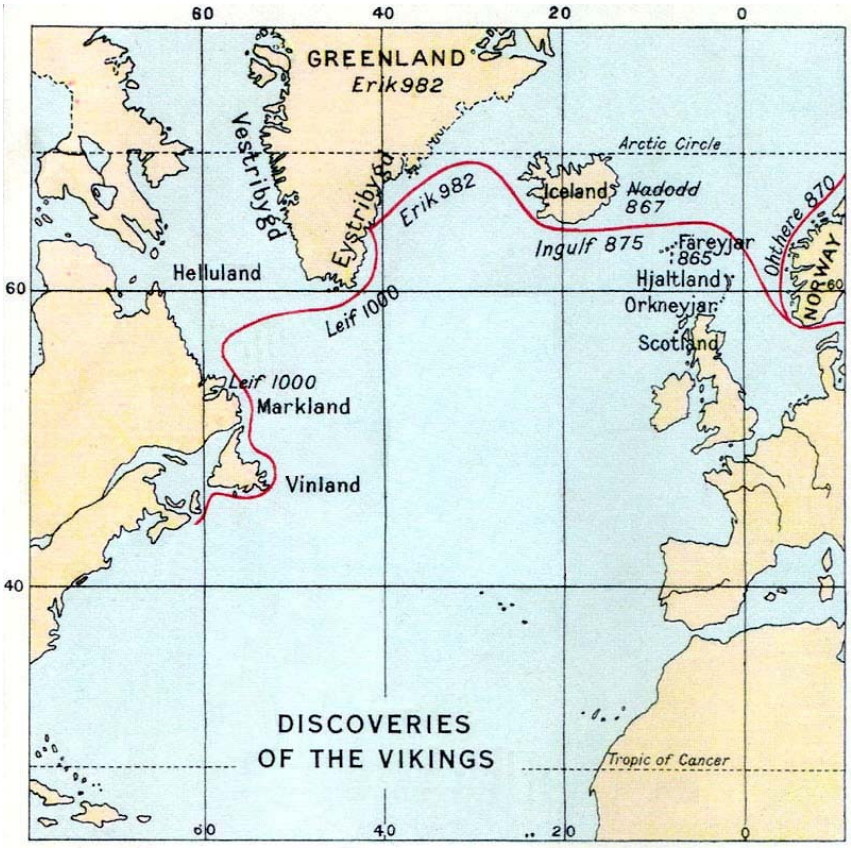

Приликом ратних похода уступали су своја села и мјеста онима који су остајали на тим просторима и бринули се о безбједности, одбрани и заштити старијих људи и жена, дјеце и осталог становништва које је остајало код кућа. Викинзи су били храбри, вјерни и одани ратници. Нарочито велико пожртвовање су показивали да би спасили своје вође и старјешине приликом битака на мору и копну. Викиншки ратници су на бродовима успјешно весла-

ли, подизали су високо једра и велика барка са равним дном и коритом, састављеним од дасака, је пловила брзо у жељеном правцу, ношена немирним таласима мора или ријека. Искрцавањем на копно, Викинзи су постављали на прамац, главу застрашујућег чудовишта, најчешће змаја, змије или неке опасне звијери. На тај начин су се штитили и плашили непријатељске злодухе и друге невидљиве и опасне силе.

Када се силуете дракара укажу на хоризонту мора, становништво спопада страх и паника. Сјеверњачки ратници и поморци су код становништва градова, манастирских здања и утврђених кула и замака изазивали велики немир, несигурност, преплашеност, бјежанију и немоћ да се на брзину снађу и организују за борбу и одбрану. Викинзи су употребљавали посебну ратну тактику, непријатељу су се застрашујуће приближавали у збијеним редовима и њихови штитови су у нападу образовали неосвојиви зид. Слиједили су убрзани ударци мачем, копљем и сјекиром. Главе и лешеви становништва које се бранило остајали су на све стране. Попут вихора викинши ратници су наносили непријатељу силовите ударе, убијали га у великим масама, претварали у робље или тјерали на погубну бјежанију. Значи, и на мору, ријекама и копну Викинзи су представљали скоро несавладиву опасност за племена и народе који су се нашли на њиховом освајачком путу.

Скандинавско становништво је указивало пошту и оданост боговима кроз молитве, жртве које су се приносиле у сред природе пригодом појединих празника, разним тајанственим обредима и на друге начине. Било је устаљено мишљење да постоје зла бића, која се јављају као џиновски патуљци и елфови (духови). Своје имућне покојнике Викинзи су сахрањивали на бродовима. На појединим мјестима могли су се срести гробови од камења које је било распоређено у облику брода. Таквим гробовима ратници су се клањали, молили се поред њих, нарочито када су полазили на ратне походе и одсудне битке. Викинзи су били велики освајачи и поморци па је у центру њиховог вјеровања била велика битка, о чему је забиљежено: "За Викинге свет је поприште непрестане борбе између богова и џиновских чудовишта, снага нереда. Људе очекује конач-

но уништење: људи и богови ће се међусобно поубијати, али ће нов свет настати из старог".[704]

Викингшка космогонија је представљена у складу са три едске поеме или Пророчанства видовњака. У почетку ништа није постојало осим велике празнине која се звала Гинунгагап. Прије постанка земље у свијету се налазио Нифлхајмр или свијет мртвих. Тада се из велике јаме Хвергелмир појавило једанаест ријека; на југу се налазио свијетлећи и ужарени свијет Муспел, којим је владао Црни Див Суртру. Вода из ријека се претворила у лед онога часа када се срела са Гинунгагапом. Кроз ватру Муспела у активном стању успио је на леду да се појави антропоморфни див Јамир. Из зноја испод његовог десног пазуха рођено је пар дивова, што је утицало да се његове ноге споје и из тог односа појавио се син. Из леда у отапању појавила се крава Аудхумла која је својим млијеком дојила подизала Јамира. Млијеко је капало на лед и из њега је настало друго једно биће по имену Бури па је његов син Бор оженио Бестлу, кћерку дива Болторна. Потом је тај пар изродио три сина: Одина, Вилија и Ве. Три божанска брата се удруже и убију дива Јамира, чија је крв потопила дивовски род, али је остао Бергелмир и његова породица. Богови су се договорили, узели тијело Јамирово и однијели га до средине Гинунгагапа и ту су настали: од његовог меса земља, од крви вода, од његове лобање небо, од костију планине, од косе дрвеће, и тако даље. Звијезде се јављају као искрице из ватре Муспела. У средишту кружне земље богови су саградили ограду од Јамирових обрва, успостављајући тако границу Мидгарда, боравишта људских бића која су настала убрзо послије тога. Потпуно стварање су завршили богови на тај начин што су изградили Асгардр као своје сопствено станиште. Један је створио први људски пар, Аскру и Емблу од два дрвета која је пронашао на обали океана. Успио је да им удахне живот, док им је Хоенир подарио чула, а Лодхур им је дао људски облик и поклонио им језик, чиме је било заокружено стварање.[705] Богови су код Викинга подијељени у двије групе: Асе и Вине који

[704] Цивилизације древних народа, ИТП Змај, Нови Сад; ДОО Атлантис, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица, 2002, стр. 117.

[705] Мирче Елијаде: Водич кроз светске религије, Народна књига Алфа, Београд, 1996, стр. 133-134.

су били у рату, али су напосљетку склопили мир. Међу најмоћнија и најважнија њихова божанства спадају Один и Тор. По вјеровању ових сјеверних народа Один је творац људи и бог умрлих ратника и пјесника. Он је једноок, стар и миљеник народа. Њему је јасна судбина сваког живог бића, свијета и планете па настоји да чини добро људима и да их штити од зла и гријехова.

Германског бога Тора Нормани-Викинзи су изузетно поштовали, поготово Швеђани. Тор је био бог плодности и посебно се бринуо да стигне успјешна жетва и сазрију усјеви. Када је био у љутом стању, он је са раскошних кола које су вукли јарци, бацао свој чекић и на земљу су се обрушавали мује и громови.

Викинзи безрезервно вјерују да умрли имају велики утицај на свијет живих. Они се јављају у сновима својим најближим, па чак и познаницима. Шаљу одређене знаке и симболе живима и враћају се да би упућивали пријетње или се светили. Код Викинга је заступљена магија и користе је да би комуницирали са прецима, поготово кад траже помоћ.

Када иду на освајања мора и далеких земаља, Викинзи су ратнички и агресивно расположени. Храбри су и неустрашиви ратници, послушни и одани своме вођи. Умију да сурово кажњавају преступнике, издајице и кукавице. Спремни су на колективну сарадњу и узајамну помоћ.

У својој отаџбини живе у миру и слози као сточари, ковачи, дрводјеље и воде свакодневни живот који прати смјену годишњих доба.

Викинзи су правили дрвене куће, обично поркивене шиндром и раздвојене дрвеним тарабама. Најчешће су куће биле без прозора у старо вријеме или са веома малим отворима умјесто њих који су били застрти или затворени неким другим материјалом. Недостајало је свјетлости у унутрашњости, али се ватра налазила на средини куће и обасјавала простор и гријала, омогућивала да се пече риба, месо дивљачи и кува овас или неке друге житарице. Жене су обично сједиле на клупама и преле вуну, затим ткале хаљине, покриваче и друге одјевне и покривне предмете. Заступљена је била плетња и други женски послови, а мушкарци су чували стоку, ловили рибу, дивљач и сакупљали остало за исхрану, одијевање и обување породице.

Стока се код Викинга води на испашу у пролеће. Земља је, као што смо рекли, прилично неплодна, али има низија поред ријека и мора које су подесне за земљорадњу. Највише се сију раж, јечам, овас и кромпир. Мрежама се у најсјевернијим предјелима лове птице, сакупљају њихова јаја и врше други послови типчни за сурове зимске услове.

Вриједни сточари сакупљају у јесењем периоду своју стоку, већином овце, козе, краве и свиње; обављају пребројавање сточног фонда и врше склањање на сигурно мјесто током зиме. Поред тога вриједни Викинзи праве пиво, суше бакалар прије него их спакују и припреме за зиму.

Лапонци који живе на сјеверу су давно покрштени, али су и даље остали пагани и имају своје специфичности: "Лапонци веома воле ракију и новац. Да би сузбио то зло и поправио морал међу Лапонцима, један шведски свештеник је прије нешто више од једног вијека основао тзв. листатију - вјерску секту чија је главна црта потпуна забрана алкохола и Лапонци који су њени чланови велики су пуританци".[706] Јасно је да су викиншким бродовима извајаних кљунова у стара времена пловили Скандинавци кроз своје велико доба Сага. Освајали су њима далеке прекоморске земље, пљачкали и вршили покоље. И ови витки и скоро извајани бродови били су симбол њиховог живота.

Не можемо Викинге сврстати само у окрутне и свирепе ратнике, авантуристе и освајаче жељне славе, богатства и заузимања туђих теритоија. Они су имали у себи нечег вишег од тога: "Чак Викинзи који су пустошили британску, француску и медитеранску обалу имали су извесна правила понашања, храбрости и верности због којих нису били само прости гусари, и њихова примитивна култура била је обогаћена у додиру са прекоморским цивилизацијама".[707]

Викинзи су грозно мучили и гнусно уз ритуале и иживљавања убијали своје непријатеље. Заробљенике су тјерали да раде најтеже послове уз понижавање, стављање на свакојаке муке,

[706] Олга Москољевић: У земљи поноћног сунца, Вук Караџић, Београд, 1966, стр. 138.

[707] Цивилизације древних народа, ИТП Змај, Нови Сад; ДОО Атлантис, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица, 2002, стр. 115.

рушење њиховог достојанства и могућност ликвидације у сваком тренутку.

Иначе, у Данској, Норвешкој и другим скандинавским земљама живот је био херојска борба са природом, суров живот са снежним олујама, немилосрдна битка са узбурканим морима, суморан живот са тако мало радости, среће и задовољства. Поред свега, Норвешка је одувијек имала поноћно сунце и Лапонце са стадима ирваса; била одана традицији, као и остале земље сјеверног дијела Европе, и његовала култ предака.

Одвајкада је риба у Норвешкој и сусједним земљама сјеверног круга била главна храна. Њом су се хранили, не само људи, већ и животиње. Свиње се тове рибом па чак и коњи, нарочито врста "лофотског коња", изразито малог и чупавог који се сматра директним потомком коња из каменог доба.

Викинзи су сјеверни народи који обожавају гозбе, националне празнике уз алкохол, музику и многе свечаности и ритуале. Зими веслају, клижу се залеђеним језерима или завијаним планинама. Код њих су популарне борилачке вјештине, нарочито борба голим рукама.

Увијек је било код Скандинаваца да се најдужи дан у години слави као највећи празник, а тек кад се појави мрак осјећа се чежња за сунцем. Ватре горе на свим бреговима, у сваком граду, али најречитије су оне, високо горе на сјеверу изнад поларног круга, "тамо где сунце ни за трен не силази испод хоризонта, већ букти у поноћ пурпурним пожаром у коме један дан умире, а други се рађа".[708] И тада све добија чаробни и магијски облик! Нестају хладноћа и уздржаност. Као чудом одлазе сви устаљени обичаји па се људи и жене предају својим исконским нагонима безобзирно и дивље. Има нечег тајанственог, скоро мистичног и необјашњивог у дану када се људи максимално опуштају и настоје да буду понесени заносом и топлином, разузданошћу и врелином осјећања: "Чудна је та колективна веселост која се јавља тачно тога дана у години и која од невероватно мирних људи створи раздрагане весељаке што иду улицама са заставицама заденутим у шешир".[709]

---

[708] Олга Московљевић: У земљи поноћног сунца, Вук Караџић, Београд, 1966, стр. 25.
[709] Исто, стр. 26.

Веома су снажне везе између малих Викинга и њихових родитеља. Они се морају доказати као храбри, поштени и поносни да на достојанствен начин освете образ и породичну част ако они буду угрожени. Посебан се ритуал изводи приликом порођаја и бабица помаже да се дијете покаже боговима, али понекад се деси да отац одбија да прихвати дијете које има минималне шансе да преживи у природи. Дијете се од малена учи активностима ратничког живота: пењању на коња, руковању мачем и копљем, пливању, хрвању и слично. Код Викинга име значи све, пажљиво се бира и подсјећа на неког бога или животињу.

Најстарији писани споменици скандинавске књижевности представљају рунски записи на старонордијском који су били заступљени од IV до VI вијека, а на појединим националним језицима у каснијим вијековима. Поред писане књижевности била је заступљена богата усмена традиција везана за легенде, епске пјесме, загонетке и бајке, с тим да се јављају трагови о изгубљеној старошведској књижевности. У Норвешкој и Исланду може се говорити о елдичким пјесмама и шкалдичкој поезији. У већини нордијских земаља, поред наведеног, јављају се јуначке легенде и дјела о освајању земаља, разни записи и коментари, митолошка предања, спјевови, генеолошка стабла, освјетљавање прошлоти кроз историјска збивања и хронике. Може се говорити о извјесној повезаности, сличности и утицајима данске, норвешке и исландске књижевности, као и шведске и финске. Калевала је фински народни еп из 12. вијека а израста из догађаја и доживљаја везаних за космогонију, рођење хероја-пјевача, сина "Мајке земље", те појаву чаробњака и луталица и личности из националне историје, које се налазе у средишту збивања. До изражаја долазе добра и зла дјела створених и митских бића, те морално-етичка стања и проблеми са којима се сусрећу.

Продором латинице у сјеверне земље од 1000-те године и касније условили су развој црквене литературе која се пише на латинском (хагиографије, књиге мртвих, анали и хронике). Нарочито до изражаја долази интересовање за историјске и религиозне теме; јављају се приручници, популарна литература, неке научне књижице и закони, повеље и земљишне књиге, што почињу да се пишу на националним језицима. У 13. вијеку развија се средњовје-

ковна књижевност са религиозном тематиком, а у 14. и 15. вијеку у неким од ових земаља јавља се застој па чак и назадовање, што је трајало до почетка 16. вијека, од тога времена долази до јаког утицаја хуманизма и ренесансе, реформације и многих других напредних идеја. Књижевност се у већини ових земаља развија у два правца и то народне на матерњем језику и ексклузивна на латинском.

Почиње интересовање за старе рукописе који се проналазе, преписују, тумаче и издају, поготово религиозне. Касније слиједе предромантичарска и романтичарска струјања у прози и поезији, утицаји из Њемачке и Француске, у неким земљама из Русије; јавља се национално буђење, а апсолутизам и положај сељака све више постају у жижи интересовања књижевника. У даљем току развоја књижевности до изражаја долазе писци романа, поготово са психолошком проблематиком. Представници реализма и натурализма створили су велика дјела. Савремена скандинавска књижевност се у одређеним правцима развијала, створена су велика остварења из лирске поезије, на плану романа, драмске књижевности, прихвата се журналистичка форма писања и бришу границе између прозе и поезије. У току Другог свјетског рата, нужно је напоменути, владало је велико интересовање за етичку и филозофску проблематику. Иначе, нордијски књижевници су у свом стварању заокупљени темама и мотивима који се односе на страх, пролазност, отуђеност, песимизам, усамљеност, суморност тешкоће бивствовања, што нарочито долази до изражаја у психолошкој прози.

Истакнути скандинавски ствараоци као што су: Кјеркегор, Јенсен Алфред, Фритјоф Нанзен, Едвард Мунк, Јенсен Ханс, Х. Ибзен, Б. Бјернсон, Бор Нилс, као и бројни други заслужују значајно мјесто у историји човјечанства.

Нордијска умјетност је разноврсна и богата по мотивима, техникама, тематици и начину израза. Нарочит процват је постила у доба велике сеобе, а доминирали су дрворези и везови, призори из свакодневног живота, пејзажи, те остала проблематика везана за живот сјеверних народа.

XXXV. ОБИЧАЈНО-РЕЛИГИОЗНЕ И ОСТАЛЕ НОРМЕ СТАНОВНИШТВА АУСТРАЛИЈЕ, ОКЕАНИЈЕ И НОВОГ ЗЕЛАНДА

> "Кад би се људи сакупили на прашњавом ритуалном тлу, певали су не о победама над суседним земљама, већ су певушили у својој жудњи за кишом која ће испунити бару и донети богату жетву ларви... Бели људи тврде да нисмо од људске расе, јер не водимо ратове против својих суседа""
>
> (Б. Вонгар)

Аустралија је најмањи континент по површини и броју становника, изузетак је ненасељени Антарктик. Обухвата простор-копно између Индијског и Тихог окена са називом Аустралија, острво Тасманију и неколико мањих острва, док јој назив потиче од Terra Australis - Јужна земља.

"Океанија представља назив за малобројна острва, у југозападном и централном дијелу Тихог океана. Главне групе острва су: Меланезија (Нова Гвинеја или Иријан, Бизмарков архипелаг, Соломонова острва, Нова Каледонија, Вануату, односно Нови Хебриди и Фиџи), Микронезија (Каролинска, Маршалска, Маријанска, Гилбертова острва и Науру) и Полинезија (Хавајска острва, Елисова, Самоа, Тонга, Кермадек, Кукова, Фениксова, Божићно, Маркијска, Туамоту, Тахити, Питкери и др.) и са Новим Зеландом чине цјелину Аустралија и Океанија".[710]

Нови Зеланд је острвска земља у југозападном дијелу Тихог океана, југоисточно од Аустралије.

Први становници Аустралије, односно домородачко становништво били су Аборџини и остали племенски народи на овом тлу, а Тасманци су изумрла етничка скупина са острва Тасманије.

---

[710] Мала енциклопедија Просвета 2, К-Пн: Просвета, Београд, 1986, стр. 861.

Касније стижу досељеници и њихови потомци, највише Британци, Италијани, Грци, Срби и остали народи бивше Југославије, Нијемци, Кинези, Вијетнамци и многи други. Старосједиоци који су први насељавали област Гибсонове пустиње припадали су култури Западне пустиње. То су била полуномадска племена чији је живот био тежак, али су и у најтежим временима обезбјеђивали довољно хране. Старосједилачке скупине које и даље живе традиционалним начином живота могу се срести углавном у сјеверним областима, у подручју које се назива Арнхемова земља, у Кимберлеју и средишњем дијелу континента. За ову посљедњу област карактеристичан је дијалект Западне пустиње, док је у западном дијелу Арнхемове земље главни језик гунвингу, а у сјевероисточном дијалекти малаг или јолнгу. У Кембарији је језик валмадјери који се све више прихвата. Домороци Лардили живе на острву Морнингтон које је богато водом и храном, одани традицији својих предака. Тасманци су насељавали острво Тасманију и о њиховом поријеклу постоје разне претпоставке. Многи научници сматрају да су они припадали досељеничком таласу који је из југоисточне Азије доспио на аустралијске просторе. У другом таласу данашњи домороци Аустралије доспјели су касније и потиснули домородачко становништво са црначким особеностима према југу. Према неким подацима Тасманија се прије десет до дванаест хиљада година одвојила од аустралијског копна па су њени становници остали у природном изолату, гдје није било расних и културних додира све до 17. вијека. Тиви су домородачко становништво Аустралије и живе на острву Мелвил. Говоре тивијским језиком и налазе се на ловачко-сакупљачком степену, као и већина домородачких аустралијских племена.

Главно становништво Новог Зеланда су Маори полинежанског поријекла, затим досељеници из Велике Британије, Аустралије, Холандије, Ирске, САД, Канаде, Кине и Индије, те са осталих острва. Имали су свој језик маорски и писмо.

Становништво Океаније сачињавају Меланежани, Микронежани, Полинежани, Папуанци, Мелпа, и др. Меланежани су бројно домородачко становништво Меланезије, припадали су различитим расним варијантама, као што су: неокаледонска, негроидна, папуанска и меланежанска, док је Мелпа етничка заједница, а њихови преци су дошли на подручје Меланезије у далекој прошло-

сти, можда прије четрдесет хиљада година. Домороци у Аустралији, Новом Зеланду и Океанији формирали су своја насеља уз обалу и бавили се ловом, риболовом, земљорадњом и сточарством. Сматра се да је прије око 60 000 година морски ниво био нижи и да су биле повезане Аустралија, Тасманија и Нова Гвинеја. Човјек се први пут осмјелио да на аустралијски континент стигне из своје постојбине у југоисточној Азији.

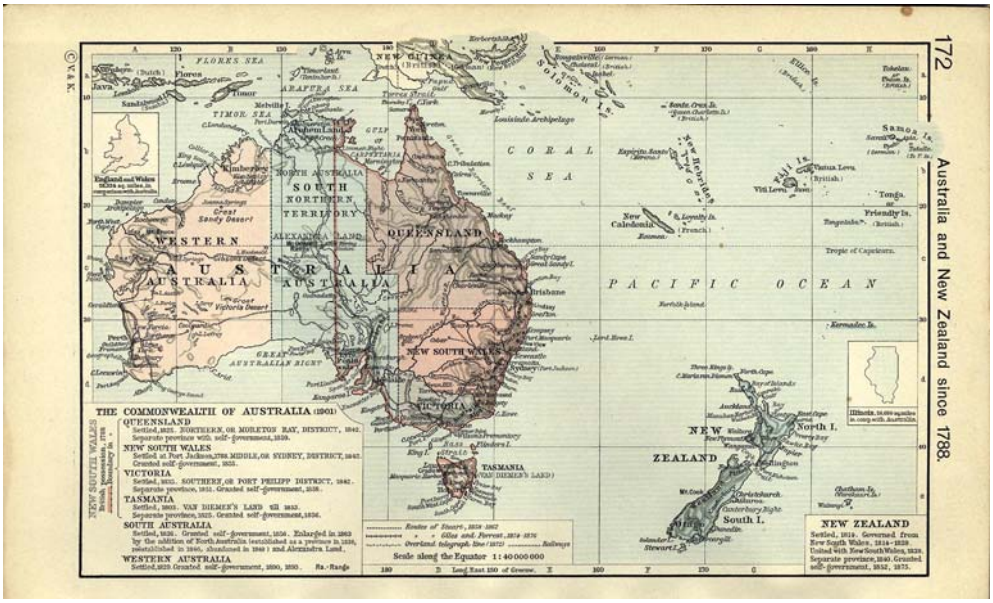

Аустралијски домороци су полуномади, ловци и сакупљачи, а пас је био једина њихова животиња коју су довели из Азије. Прастаре домородачке скупине употребљавале су камено оруђе и оружје; сјекиру са брушеним бридом, груба стругала, шиљке од кости, мало аустралијско оруђе које је замијенило камено, бумеранг, направу елипсастог облика, копље, кij (кијачу) од дрвета и слично. Кад су Европљани стигли у Аустралију, затекли су 300 000 домородаца који су живјели у 500 племенских подручја. Животињски свијет на тлу Аустралије се разликовао од оног у осталим дијеловима свијета.[711]

[711] The Times: Атлас свјетске повијести, Цанкарјева заложба, Љубљана-Загреб, 1989, стр. 48.

Значајно мјесто је имала размјена производа међу племенима, заступљена је била домаћа радиност, обрада дрвета и дрворезбарство, израда чамаца. Крчили су и палили шуме, а ватру су добијали обртањем једног дрвета у жлијебу другог. Неке аустралијске старосједилачке групе, углавном у унутрашњости и на сјеверу, задржале су свој животни простор и успјеле да сачувају много од свог традиционалног начина живота и сопственог културног развитка. За старосједилачки начин живота типично је: "Својевремено су сви староседиоци били полуномади који су у малим групама ловили и сакупљали плодове по њима добро познатим стазама. У оквиру једне области поједина станишта су припадала члановима једног рода који су за њих били одговорни и у обредном смислу. Овакве родовске групе су биле егзогамне, а њихови чланови посебно везани за митска бића у различитом облику, понекад у човјечијем, а некад у животињском или неком другом. Староседеоци су били организовани у мала друштва и обезбеђивали су узајамно разумевање у свакодневним пословима, али су били осетљиви на притиске са стране".[712]

Религија је била главни основ власти и правило понашања, како у вјерском тако и у свакодневном животу. Она је представљала надахнуће за стварање музике, развој пјесништа, игре, сликарство и вајарство. Двије основе домородачке културе су биле тијесно емоционално везане за земљу и вјеровање да се суштина живљења дијели са цјелокупним живим свијетом. Врховна божанства су створила земљу и људе и остала вјечито присутна у својим становиштима. За домороце су, иначе, у бити живота била вјеровања у свете појаве у природи и упоредни мистички живот у облику Великог сна. У Океанији љествица вјеровања је дуга, од хијерархије врховних богова до скупине нејасних духовних сила, шумских ђавола, пољодјелских полуобогова, божанских предака и тотемизма. Понегдје се наглашава религијско искуство, на другом мјесту вањски, формални обреди. Обреди се могу протезати од једноставне пјесме до разрађеног култа. Извођач може бити једноставан, свестрани сеоски свештеник, лијечник (шаман), врач, пророк или скупина свештеника или чак чаробњак. Однос према стварању се разликује. Неке заједнице вјерују да је земља одувијек постојала.

[712] Атлас човечанства, Рад, Београд, 1986, стр. 158.

Друге су створиле митове о стварању и о врховном богу створитељу. О духовима су двојака мишљења и вјеровања. Има вјерника који сматрају да духови одувијек постоје или су приказе - духови мртвих који су некад живјели на земљи као људи, а нису били исправно отпремљени на други свијет. Нарочиту важност заузимају обичаји о којима се наводи: "Постоји веровање у динамичку моћ за добро или зло, ману, која овиси о жељи онога ко је користи. Та се моћ преноси, контролира и супротставља јој се сасвим наравно, а о њој овисе религијски и магијски обреди. Мана може бити активирана обредом или случајним додиром. Добро здравље, дуг живот, плодност, сигурност, успјех, добре жетве и трговина овисе о исправној употреби мане".[713]

У митовима су се користили ритуали за плодност земље, при мијењању годишњих доба, првом воћу, обредима пролажења (укључујући погребне обреде), свечаним дочецима и растанцима, при трговачкој размјени, свечаностима прије рата и послије побједе, у лову на главе, канибализму, дављењу удовица и осталим локалним обичајима. Духовна бића у која се вјеровало у Океанији су могла, али нису морала имати стално мјесто боравка, али им се могло обратити тражећи савјете и приносећи жртве. Богови и духови су били утјеловљени у миту, животињи или човјеку, а могли су да се населе и у предмете и да постану култна бића која се поштују или им се приносе жртве. Бројне сеобе и долазак нових племена донијели су религији Океаније нова обиљежја. Освајачи су често преузимали имена ранијих локалних богова.

Вјероватно су сви народи Океаније и Аустралије вјеровали у загробни живот. За неке народе који су живјели на овим просторима постојали су различити нивои загробног живота. Понегдје се дешавало да угледни преци у живом сјећању постају богови и враћају се на овај свијет да помогну подручјима гдје су се раније истицали у рату, магији и земљорадњи. Мртви одлазе на мјесто чекања или пролазе кроз низ искушења. Ако се постави питање на којем је степену религија Океаније данас, отварају се спорна питања на која је тешко дати одговор. Већи дио овог великог подручја прихватио је хришћанство, а некад доминантне религије Тонга, Маора

[713] Религије свијета (Енциклопедијски приручник), Кршћанска садашњост, Загреб, Графички завод Хрватске, Загреб, 1987, стр. 144.

и отока Фији нестале су. Остаци анимизма, магије и чаробњаштва могу се наћи и у градским срединама, а примитивне религије још су се сачувале у племенским подручјима већих острва. Обреди који су у вези с рибарењем, земљорадњом, размјеном добра и свакодневним животом још се увијек одржавају у Меланезији, Папуи на Новој Гвинеји и Западном Иријану. Многи облици врачања, гатања и магијских обреда су присутни у многим племенима и изводе се на застрашујући начин и од њих се згрожавају и учени људи. По вјеровању многих племена само човјек који се супростави врачању може да осигура добар живот у сваком граду. Колонијалне власти су забрањивале облике обредних окрутности које се односе на канибализам, лов на људске главе и остале ужасне радње слабећи њихово основно религиозно вјеровање, али су примитивне религије успијевале да се прилагоде промјенама и да живе истовремено с неким локалним обликом хришћанства.

Маори су били становници Новог Зеланда и имају многа заједничка религиозна обиљежја с Полинежанима, њихове приче о стварању свијета су веома сличне, као и о многим божанствима, премда се њихова улога и положај разликују. У маорској митологији говори се о првим родитељима Рангину и Папатуануку, који су били спојени чврстим загрљајем. Кад су се родили синови, родитељи су их држали између себе и нису им давали довољно свјетлости па су се синови борили да побјегну. Након неколико неуспјелих покушаја, син Тане упро се ногама о Ранги и с испруженим рукама о Папу. Жестоко се борио помоћу своје браће и успио да раздвоји родитеље. Ранги је постао небо, а Папа земља - отац небо и мајка земља. Њихова жалост представља падање кише и дизање магле. Ослобођени у свијет свјетла браћа су се борила за власт. Танг постаје бог шума, Тангороа бог мора, Туматауенга рата, Ронго пољопривреде, а Виро, зли брат, добија владавину над мрачним странама живота. Тавхириматеа је остао са својим оцем и постао бог вјетрова и оркана. Браћа су била бесмртна и од земље су направили жену, а Тане јој је удахнуо животну снагу, тако је на свијет дошла жена. Тане јој је дао име Хинетитама и узео је за жену.[714] Њихово потомство постало је људска раса и названо је боговима или "силама". И пред старе маорске филозофе поставио се проблем

[714] Исто, стр. 155.

почетка, а своја вјеровања су изражавали у пјесмама. Једна од њих говори о ништавилу, потом долази вријеме моћних бића, а иза тога стиже дубоки мрак. Послије свих мука и искушења тама је била побијеђена и појавио се свијет свјетла.Та пјесма допире у прошлост, у вријеме прије доласка Европљана на Нови Зеланд.

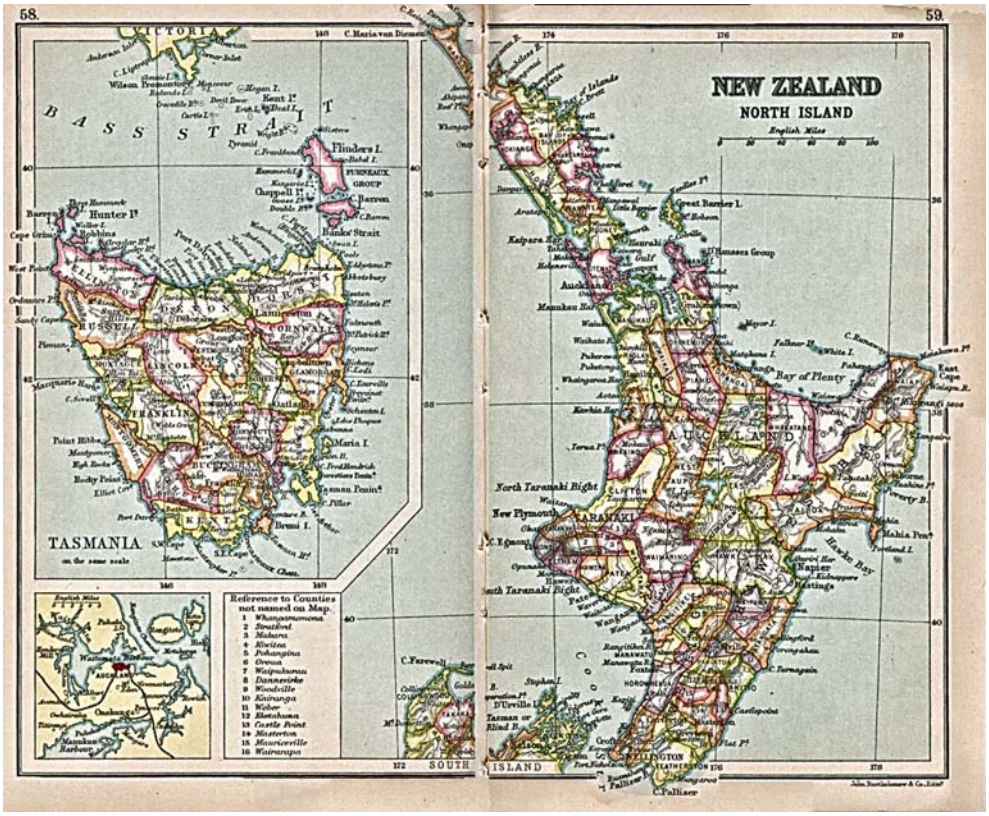

Из ових занимљивих идеја потиче маорски поглед на трослојни свијет: небо, свијету свјетла и царство мртвих. То је био посљедњи извор сваке натприродне моћи који је живио у највишем од дванаест неба и имао власт над свим догађајима. Био је познат по пажљиво одабраним посвећеницима који су се обучавали у потпуној изолацији. На потпуно усамљеним мјестима обављали су одговарајуће обреде и никад нису говорили о Иу. Поред обичаја који су били заступљени у маорском вјеровању, признавале су се и многе друге силе. Неке од њих су биле значајне за одређена

племена и подручја, друге за породичне богове, који су познати као чувари или су упозоравали на опасност, охрабривали људе и стварали услове за њихов безбједан живот. Многа маорска племена имала су предмет зван митско чудовиште, што се односи на примјер на пањ или пловећу масу траве и те предмете је требало избјегавати као свете. За многе се вјеровало да се налазе у дубоким ријечним или језерским дубинама и понекад су сматрана добрим, а у неким другим приликама злим и опасним. Духови су могли бити добри или зли, зависило је од одређених околности. Предак који није сахрањен на достојан начин и није доспио да буде са својим прецима, постајао је лутајући дух који узнемирава своје потомке све док се не обаве сви потребни обреди. Духови побачене дјеце сматрани су злим и неугодним. Маори нису имали своје храмове или олтаре и за неке обреде користили су посебно забачена мјеста. У одређеним ситуацијама постављали су велико, грубо обрађено камење на чистину шуме, а користио га је пророк да би дозвао на то мјесто свог одређеног бога. Каменови нису представљали жртвенике или идоле, већ су били простор на којем је пророк полагао жртву и чекао док бог не пристане да привремено сиђе са висина и настани камен.

Напуштани су мањи богови који нису испунили њихова очекивања. За маорску религију није било типично често жртвовање, осим приношења хране, чиме се умиривао бог и исказивано му је поштовање. Ронгу су обично приношени први плодови жетве, док се Туматауенгу приносило срце првог убијеног човјека у рату и ако се десило да је то била особа на положају, побједник би га појео да би добио духовну моћ жртве. У случају смрти и жалости, тијело се односило у племенску кућу, гдје је лежало док се не би обавили сви племенски обреди. То је могло да траје неколико дана и ноћи док се не би окупили сви чланови шире породице. Обреди код Маора који су везани за рођење и смрт били су значајни и подразумијевали ритуале којима су се посебно обиљежавала ова два највећа чина којима се говори о почетку и крају живота. Приликом рођења дјетета отац или свештеник изговарали су каракиа да би дијете, нарочито прворођено, добило наднаравну моћ. Славило се дуго, дијете је својим рођењем постајало пуноправни члан племена без посебних обреда који омогућују такав његов статус. Обреди који су се односили на смрт били су сложени и дуги, заузимали су важно

мјесто у маорском животу. Тиме се изражавала жалост, изговарало због мртвима, извршавало посљедње помирење, а затим се дух мртве особе слао у древну домовину, гдје се настањивао с прецима. Завршним обредом враћају се живи свакидашњем животу, очишћени од жалости и тапуа смрти. Жалост је јавна и обреди се, кад год је то могуће, обављају у племенској кући. О будућој награди или казни нема ни помена. По маорском вјеровању духови умрлих одлазе "изнад" или "испод" и започињу живот сличан животу на овом свијету. Они могу дјеловати са живим члановима потплемена којом су припадали прије смрти. Сви умрли морају проћи кроз царство мртвих које чува Велики Хине Мрака, да би стигли у подземни свијет. Маори су представљали животну снагу која је присутна у сваком човјеку и у извјесним талисманима који симболизују заштиту животности, духовних моћи, плодности земље и шуме. Кихање дјетета при рођењу био је знак његове животне снаге. Уколико би животна снага човјека била уништена, губила би се духовна моћ и то је био знак да ускоро наступа смрт. Духовна моћ је божји дар, а тапу је систем забрана који упозорава на опасност и штити појединце од необуздане духовне моћи док је ноа биће без ограничења тапуа. Посебно значење у обредима имали су вода, ватра и кухана храна, јер могу побиједити свако зло. За Маоре свемир је свети па земља има веома важну улогу. Сва се људска бића послије смрти враћају Мајци земљи. Земља држи племена и потплемена вјерујући у будуће генерације. Земља се мора пазити као што мушкарац пази своју жену. Од земље људи добијају, не само своју храну, већ и своје карактеристике, те уточиште за живот и смрт.

У средњем вијеку за Аустралију се у Европи није знало. Претпостављало се да у јужним морима постоји копно које су средњовјековни географи називали Непозната јужна земља. Установљено је да су у Аустралију Индонежани долазили прије Европљана. На слабо насељени континент Европљани су почели да стижу у 16. вијеку, прво Португалци и Шпанци, а нешто касније и Холанђани. Абел Тасман је опловио копно и искрцао се на највеће острво на југу које је касније по њему добило име Тасманија. Енглески морепловац Џемс Кук је извршио детаљније истраживање континента и прогласио га за енглески посјед. Године 1788. енглески осуђеници су депортовани у Аустралију и од ове насе-

обине израстао је касније највећи аустралијски град Сиднеј. Крајем 18. и почетком 19. вијека досељавају многи Европљани, посебно Енглези, који поједине области континента проглашавају својом колонијом. Средином 19. вијека досељавања се интензивирају откривањем златних налазишта. Имиграција Европљана вршила се с грубим и насилним потискивањем старосједилаца Аборицина, који су били истребљивани и принуђени да се повлаче у резервате. Сматра се да су се ови старосједиоци населили у Аустралију са азијског копна. Велки број старосједилаца налазио се у Аустралији за вријеме прве велике инвазије Европљана у 18. вијеку, али су се домородачка племена повлачила и највећи број племена је касније живио у резерватима. Првог јула 1901. године све су колоније, изузев Сјеверне Територије, образовале Аустралисјки Савез, који добија статус британског доминиона и улази у састав Комонвелта. У новијим временима у Аустралији се доселио велики број европских, азијских и народа са осталих континената, тако да је у Аустралији заступљена највећа мултиетничност народа у свијету.

Нови Зеланд је 1642. године открио холандски морепловац Абел Тасман, а први се на ово копно искрцао и истраживања извршио Џемс Кук 1769. године. Британска колонија Нови Зеланд је постао 1841. године, што је изазвало велике миграције. Британски досељеници су запосјели плодне области, а Маори су морали да се склањају у планинске крајеве. Они су у више наврата дизали буне против досељеника и колонијалне власти, али су оне силом угушене. Напоком је 1907. године Нови Зеланд, постао британски доминион и ушао у састав британске заједнице народа.

У Океанији су у дугим историјским раздобљима живјела домородачка племена. Било је и досељавања неких народа са азијског континента. Прије II свјетског рата углавном је под колонијалном влашћу Велике Британије, Француске, САД, Јапана и других земаља. Послије рата ослобађа се колонијалне зависности и постаје независна држава. Нека острва су независна, а има их у колонијалном односу или су ваздухопловне базе великих земаља, нарочито САД. У Аустралији међу старосједилачким племенима била је присутна расподјела рада међу младима и старима, међу мушкарцима и женама, заснивала се на међусобним правима и обавезама. Жене су одлучивале о исхрани и имале велики утицај на вјерски и свакодневни живот. Улога мушкарца заснивала се

више на тајном и организованом дјеловању. Полигамија је била скоро свагдје дозвољена, али је моногамија била чешћи вид брачне заједнице. Брак је био уобичајан у свим дијеловима земље, али је понегдје постојао и обичај вјеридбе. Бракови су се унапријед одређивали, али нису увијек били лишени љубави; откривени су и облици групног брака, као и обреди иницијација. Међу старосједиоцима су се оранизовала мала друштва од 20 до 200 особа која су обезбјеђивала узајамно разумијевање, помоћ, солидарност и уважавање. Аустралијска племена су била осјетљива на утицаје са стране, прогоне и убијање својих сународника. Ослањала су се на прошлост, традицију и претке, али су Евопљани уништили многе њихове институције, обичаје и остале тековине материјалне и духовне културе. Током игре изразом лица код домородаца се исказивала добродошлица или непријатељство. Тиви су као домороци Аустралије задржали породично уређење ослоњено на традиционална схватања. Код њих свака жена мора бити удата, од рођења до смрти. У вријеме када почне сазријевати, жена обећа неком мушкарцу још незачету дјецу женског пола, износи у својим сагледавањима ове етничке заједнице П. Влаховић. Мушкарац је могао да буде старији и по 20 до 30 година. Због тога његова обећана "невјеста" рано постаје удовица, слиједи поновна удаја за мушкарца њеног узраста, али често и млађег од себе. Ови домороци су сматрали да до зачећа долази због 'дјечјег духа' којег открива муж дјететове мајке. Ова племена су била везана за номадски живот у прашумама, становали су у пећинама, колибама и надстрешницама, али су у новије вријеме дошли у додир са другим облицима културе и настанили се у близини мисионарског сједишта у Мелвилу.

Жене су код Тивија биле симбол мужевљевог угледа и одлучивале су о удаји својих кћери и избору зетова, биле на великој цијени, али је мушкарац могао имати и по 20 супруга. Жене су могле да се удају и по неколико пута у животу, а неожењени мушкарци нису уживали углед у овој заједници. Погреб се организовао и за читаво то вријеме породица и ближи сродници налазе се у једној врсти забране. Од послова им је дозвољено да украшавају копља и сликају на крпама које се праве од дрвене коре. Остали чланови племена припремају погребне стубове на ко-

јима се обавља дводневни обред. Око гроба може да се ставља већи број обредних стубова, што зависи какав је углед уживало лице које се сахрањује. Шарају лице и тијело бојама у шарама разноврсних облика. Код ове етничке заједнице осјећа се прелаз од традиционалног у савремени начин живота.

Тасманци су у Аустралији живјели номадским животом. Нису познавали одјевне предмете и само су племенске старјешине посједовале кенгурову кожу коју су пребацивали преко рамена. Припадници ове етничке заједнице украшавали су груди, руке и леђа симетричним бразготинама. Пса су прихватили од досељеника па су се толико спријатељили с њим да су Тасманке њихову младунчад дојиле слично својој дјеци. И Тасманци су храну сакупљали у природи или су до ње долазили ловом, док им је риболов био непознат. Племена су бирала своје поглавице и на челу су се налазили мушкарци који су се истицали снагом, храброшћу и другим способностима у племенским сукобима.

Станишта су им била мање позната и претпоставља се да су их градили од грана у виду једне врсте завјетрине иза које је горјела ватра. Знали су за полигамију и моногамију, али код ових племена положај жене је био изузетно тежак. У случају сеоба и бјежања пред непријатељем жена је била дужна да носи дјецу, намирнице и све остале ствари које су припадале заједници. И ова заједница је имала племенски тотем, који је представљао њихов интегративни фактор. Ови домороци су у досељеницима гледали непријатеље и дуго је трајао сукоб међу њима због земље и предјела за лов и сакупљање хране. Досељеници су утицали да се Тасманци уселе у куће и почну да се облаче, али су донијели и одређене негативности, попут алкохола, дувана, болести, одвајање од природних услова, отимање земље и осталих ресурса, те укидање племенских обичаја и начина живота, изолацију и потчињавање. Све се то лоше одразило на Тасманце па се смрћу посљедње Тасманке 1876. године угасила се ова етничка заједница.

Маори на Новом Зеланду су били подијељени по племенским везама за одређена подручја. Ради се о племенима која немају заједнички идентитет, али се сви слажу да су им преци први досељеници на Нови Зеланд. Група маорских племена су хапун-група која води поријекло од релативно младих генерација и ванау, већа група која се могла пратити до пет генерација

уназад. Поријекло се може пратити посматрањем оба родитеља и даље од првог кољена, али постоји широко гранање рођачког стабла. Приликом ступања у брак не постоје нека формална ограничења. Маорска култура је специфична и не заснива се само у оквирима везе међу људима, већ се она темељи и на метафизичком односу човјека и натприродног. Уколико се повриједи тапу, на полинежанском табу, то представља повреду основа друштвеног система и односа према прошлости и традицији.

Друштвена организација маорских племена у прошлости заснивала се на аристократском поријеклу које је давало престиж

породицама, али је ту било садржано и право да владају по аутоматизму. Насљедни престиж се доказивао кроз вредновање успјеха у различитим областима - у економији, вјештини командовања у рату, умјетности, говорништву, знању и мудрости. Маорске жене су скоро у стопу пратиле мушкарце у разним пољима дјелатности, а неке су постизале славу једнаку мушкарцима или су биле чак цјењеније од њих. "Средиште живљења Маора је маре, насеље које се састаоји из har huia (главне племенске зграде) и дворишта са групом зграда. Mare (тачније: земљиште које укључује и кућу) везано је кавом (јасним правилима понашања) и тапуем који се разликује од једног другог племена. На северу се цео ритуал изводи у har huiu где се излажу покојници, спавају људи, или се одржавају говори и воде расправе. У другим деловима земље за овакав обред се користи двориште. У складу са табуом, у племенску зграду се не сме уносити храна, а формални договори са посетиоцима са једне и саплеменицима с друге стране, обављају се уз одређени ритуал на местима на којима се спава. Унутар племенске куће која обично носи име неког претка, по резбаријама и другим украсима као и размештању предмета по њој, види се да су људи који ту живе духом и телом везани за свог претка".[715]

У оранизацији друштвеног живота Маори се крећу између два свијета и то између дијела ширег друштва којим доминирају бијели људи и оног дијела живота који припада Маорима. Друштво у којем главну ријеч воде бијели људи заснива се на прихватању општих интереса, познавању маорског језика и културе, те обавеза према саплеменицима. Може се десити да и најнеобразованији Маор доживљава дио ширег друштва дубоко и са поражавајућим исходом. Смрт рођака се снажно доживљава и има велики одјек у заједници, што упућује на чињеницу да је изолована јединка чврстим нитима везана за околину. И обавезе сахране далеко превазилазе захтјеве свакодневног урбаног живота. Маори се дијеле на племена, а она на родовске групе. Сродство у племенима се рачунало по очевој и мајчиној линији. Маорске племенске скупине су његовале предања која су имала посебна значења.

[715] Атлас човечанства, Рад, Београд, 1986, стр. 159.

Маори су пружили отпор и водили рат против енглеске инвазије, али су их Енглези покорили, чиме је почело распадање родовско-племенских заједница и ширење европских културно-техничких образаца. У савременим условима живљења Маори су учинили низ компромиса на свим нивоима између новозеландског друштва и њиховог традиционалног живота. Неки маорски становници су успјели да се задовоље на овом плану, али кад остаре враћају се традицији, а други не налазе себе и страна им је властита култура, па долазе у сукоб са законом и са израженим асимилаторским тенденцијама. За временски период од уговора у Вајитангију проблем очувања културе Маора проузроковао је различите реакције које се састоје у сљедећем: рат, пасивни отпор, вјерски синкретизам и иновација, као и политичка активност. Маори на Новом Зеланду настоје да очувају бар неке тековине своје традиционалне културе, затим обичаје, моралне норме и остале вриједности везане за потврду сопственог идентитета. Бит друштвеног живота за Маоре била је племенска кућа, вјеровање у породично огњиште које симболизује дух поштованог претка. Европски насљедници искоришћавају плодно маорско земљиште, злато и остала рудна богатства, уништавају дио цјелокупног живота ових домородачких житеља - њихову традицију.

Аустралијска књижевност доживљава свој процват у првој половини 19. вијека, послије пола вијека од оснивања првих европских насеобина (1788). На повремене, анонимне, спонтане и пригодне саставе надовезује се поезија Чарлса Харпура, Хенри Кендала и Адама Линдсеј Гордона. Крајем XIX вијека развија се народна баладна, поезија у атмосфери демократског национализма, а њен најеминентнији представник је А. Б. Петерсон. Међу приповједачима се истиче Хенри Лосон. Каснији талас је донио читав низ пјесничких имена различитих по тематици, мотивима и опредјељењима. К. Џ. Бренан његује филозофску поезију, Леон Гелерт се заноси култом средње класе и домаћин огњиштем, Р. Д. Фицџералд наставља филозофску струју, док Кенет Слесор пише импресионистичке стихове. Значајни књижевници су Шо Нелзон, Хју Мак Кре, Розмери Добсон, Френк Вилмот и други. А.Д. Хоуп обнавља традиционалистичку орјентацију у поезији, затим слиједе млађи пјесници који његују социјалне, сатиричне, хуморне и

мисаоне теме у духу савремених стремљења. Потом долази плејада прозних писаца, а 50-их и 60-их година прошлог вијека јављају се и драмски текстови.

Остаци материјалне културе аустралијских домородаца нису изузетно богати. Оружје, оруђе и други употребни предмети скромно су украшени. Далеко је богатија тотемистичка веза за религиозне обреде. Најзначајнији ритуални предмети су од дрвета или камена и украшени су геометријским шарама. У аустралијској домородачкој умјетности распрострањено је сликање на кори дрвета, прикази животиња, биљака, призора из лова и сл. Слике и урезани цртежи у стијени заступљени су широм Аустралије. Досељеници који су стигли у Аустралију доносили су из старих крајева различите утицаје који су дали обиљежје новијој аустралијској умјетности.

XXXVI. ОБИЧАЈНО-РЕЛИГИОЗНЕ И ОСТАЛЕ НОРМЕ RĀPA NUI НА УСКРШЊЕМ ОСТРВУ

"Острво лежи усред океана заштићено од очију с неба и земље"

(Непознати путописац)

Ускршње Острво или Isla de Pascua је троугаоно вулканско острво пречника 17 квадратних километара. Налази се у југоисточном дијелу Тихог океана, припада Чилеу, површина му је 163 км² и на њему се налази неколико хиљада полинежанско-шпанских мелеза. На острву врх највишег од три угашена вулкана уздиже се до 411 метара надморске висине. У једном граду који се налази на југозападу острва и носи име Ханга Роа живи око 3000 становника, а остатак острва у данашње вријеме представља природни резерват. Ово острво је у виду комада огромне стијене, готово 4025 км удаљено од Чилеа, те 4185 км од Тахитија у Француској Полинезији и једно је од најизолованијих насељених копнених мјеста на планети. Скривено је од уобичајних морских путева и радозналих очију пролазника и намјерника. На острву се налази око 240 огромних монолитних камених статуа званих Моаи, чија висина достиже и 25 м, израђене су од вулканског туфа. Пронађене су бројне дрвене плочице са урезаним идеографским натписима непознатог поријекла које ни до данашњих дана нису дешифроване.

Острво је откривено на Ускрс 1722. године и Холанђанин Jakob Rogeveen је одлучио да му дадне име Ускршње Острво.[716] Становници острва копно су звали Rāpa Nui што у преводу значи "Пупак свијета". Острвске статуе су из далеке прошлости, а најстарије воде поријекло од 5. вијека н.е. Сматра се да су први становници стигли са Маркеских острва у Француској Полинезији и да су се досељавали у раздобљу од 5-8. вијека п.н.е. Већ од 9. до 11. вијека н.е. рађа се цивилизација Rāpa Nui и сваки клан по-

[716] Мала енциклопедија Просвета 3, По-Ш: Просвета, Београд, 1986, стр.690.

кушава да направи највећи и најбољи Моаи-гигантску скулптуру која представља њихове претке. За становнике који су боравили на острву од 12.-16. вијека н.е. карактеристично је да долази до врхунца Моаи религије и транспорта џиновских скулптура помоћу дрвених облица које су израђене од стабала дрвећа.

Већ 1756. године поморац Хуан Фернандез из даљине је угледао статуе Rapa Nuija, а сличан призор видио је 1867. године и енглески гусар Едвард Дејвис. Међутим, тамо је 1722. године доспио већ споменути адмирал Рогевен, а само двије године касније допловио је и капетан Кук, коме су се Пасквенци учинили малобројни, сиромашни и јадни.

Александар Милинковић на сликовит и упечатљив начин описује становнике овог острва: "Спољашњим изгледом, Пасквенци су остављали упечатљив утисак: високи, снажни, чврсто грађени – мушкарци уочљиво виши од жена. Многи су се кретали потпуно голи, док су други носили траку преко бедара а жене сукњице од траве – а готово сви и кабанице исплетене од коре, да би се заштитили од хладног ветра. Мушкарци су били брадати, увезивали су косу у пунђу, и провлачили дрвене украсе кроз ушне ресице. Тетовирали су се по читавом телу исцртавајући живахне слике у црвеном и црном. Кад би стигао какав посетилац, они би излазили на плажу, поскакивали, плесали и подврискивали. Већина је била непријатељски расположена, а други су и на најмањи изазов задивљујуће тачно камењем гађали посетиоце.

У 16. вијеку потпуно су исцрпљени пољопривредни ресурси, а море је било сиромашно рибом. Превише стабала је исјечено да би се транспортовале скулптуре па су људи изгубили вјеру у Моаи религију и она је напуштена. Кланови су се борили за ограничене острвске ресурсе па канибализам постаје свакодневна појава. У периоду од 16. до 18. вијека почиње да се његује религија Човјека-Птице да би се спријечила анархија на острву и живот кренуо правим током. Шампион такмичења Човјек-Птица уживао је изузетно поштовање код овог народа. Колонизација Европљана одвија се у 18. и 19. вијеку, већином трговаца који су острвске домороце претварали у робље. Они који су успјели да побјегну, саплеменицима су доносили сасвим нову врсту пошасти која се састојала у поштовању и наклоности малој богињи.

Свој трагични и фатални слом култура Rapa Nuija доживјела је 1862. године. Тог кобног дана до острва је допловио перуански брод. Посада је мучки напала острвљане и мноштво становништа поубијала, а око хиљаду људи похватала и одвела у ропство. Услиједио је оштар протест бискупа Јаусена са Тахитија па је перуанска влада наредила да жртве буду враћене. У стравичним животним условима око девет десетина заробљеника је помрло, а преосталих стотину је по повратку обољело од великих богиња и само петнаестак је преживјело. Болест се као пожар проширила на читаво острво па је број становника од неколико хиљада сведен на неколико стотина.

Том приликом умро је краљ Камакоија и скоро сви врачеви и виђенији острвљани, а са њима су ишчезли догађаји и збивања из историје, тајне о старим документима, церемоније, традиција, култура и многе друге драгоцјене вриједности.

Непостојање домородачких вођа и распад традиције олакшао је активности католичким мисионарима да обаве свој "узвишени" и "просвјетитељски" посао.

Становништво Ускршњег Острва бавило се земљорадњом, сточарством (овце, говеда) и риболовом, живинарством, те израдом предмета од дрвета, камена и још неким активностима. На културном плану племена која су живјела на острву посвећивала су велику пажњу обожавању предака и њихова тежња састојала се у настојању да саграде највећи и најбољи Моаи-оргомну статуту која је представљала њихове претке, а тиме би се стицала сигурна заштита духова.

Највећа скулптура пронађена на острву тешка је око 300 тона, дуга 33 метра, што представља монументални призор који плијени пажњу археолога, путника, научника и туриста. Нова религија у чијем се центру налазио лик Човјека-Птице, односно она је представљена у необичном бићу које је полу-човјек, полу-птица, је значила спас за острвљане па је у њену част на југозападној страни вулкана Рано Као сграђен нови град Оронго. На Ускршњем Острву највише се поштује и уважава бог рата Маке Маке који је оличен у локалној верзији полинежанског бога Тане. Легенда каже да је Маке Маке помијешао шаку земље са водом и од тога створио три мушкарца и једну жену па одатле настаје људски род. По вјеровању ових острвљана Маке Маке контролише плодност живине и биљака које се користе за исхрану и израду одјеће. Сађењем биљака, народ Rāpe Nui поставља лобање у земљу које представљају бога Маке Маке. На мјесто посађених усјева стижу свештенци и пјевају магијске бајалице. Култ бога Маке Маке је веома раширен и његова скулптура има почасно мјесто на прославама. Њему су се приносиле и људске жртве, чије су дијелове јели свештеници. На језику Rāpa Nui људска жртва се звала ика (риба) и то потиче из времена када су се боговима жртвовале рибе као симбол богате трпезе и обиља. Полинежани се боје костију, не усуђују се да их додирну и сматрају их за свете реликвије.

Вјероватно су Rāpa Nui напустили своја првобитна божанства због природне катастрофе која се сручила на острво и довела до колапса свих аспеката друштва, укључујући раст популације, употребу ватре да би се обновила вегетација и нагла експанзија полинежанских пацова који су уништавали коријење дрвећа, наво-

ди Андреа Друсини. Тада се највећи број људи посветио клесању све већих и већих Моаиа умјесто да рибаре на отвореном мору и прибављају храну за себе и породицу. У грчевитој борби за опстанак ови становници су готово истријебили рибу у приобалном дијелу острва. Огроман број стабала био је потпуно уништен да би се транспортовале скулптуре. Сјеча посљедњих стабала довела је до велике глади. Огорчени, изнемогли и скоро полумртви људи су повјеровали да су их преци издали. Дрвећа је нестало од кога би се саградили бродови за рибарење на отвореном мору и евентуално напуштање острва. По костима се може закључити да су се очајни људи међусобно борили, истребљивали и месо погинулих користили за исхрану, што потврђује да су сурови услови живота довели до канибализма. Ископине у којима су нађени остаци црвеног дрвета Торо Миро приказују људе који гладују. Претпоставља се, према пронађеним скулптурама, да су их Rāpa Nui укопавали испод прага сопствених кућа у посљедњем очајничком покушају да умилостиве духове предака. У XVI вијеку дошло је до обарања и сламања многих од 1200 Моаиа. Скулптуре су у огорчењу бацане на земљу и Rape Nui су судбински били предодређени да нестану.

Занимљиво је било утркивање младића сваког прољећа пливајући узбурканим морем препуног ајкула до острвца Motu Nui да би видјели прво јаје које је те године снијела морска ласта. Најспретнији међу младићима успио би да украде јаје и врати се назад пливајући до стијена родног острва, гдје га је дочекао свештеник и прогласио побједником, са својим саплеменицима владао је острвом годину дана. Могао је да бира шта да узме из оскудних залиха хране и да остатак правилно расподјељује свим житељима острва. Захваљујући систему који је спријечио даље исцрпљивање животних ресурса, затим поновни развој вегетације, племенску толеранцију и праведни начин расподјеле животних добара Rāpa Nui су успјели да се спасе и опстану све до пристизања Европљана на острво.

На овом малом острву људи нису никад напуштали сопствене кланове, био је присутан феномен "генетски уско грло", бракови блиских сродника су били неминовни. Колосални церемонијални олтар - Ахуа је прављен од базалтних плоча и на његов врх су стављане Моа скулптуре. Богатсто и друштвена моћ поглавице

клана или племена цијенила се по величини и броју Моаиа које је посједовао на свом Ахуу. Међу поглавицама кланове владало је надметање ко ће имати највећи и најбољи Моаи. Сваки племенски старјешина на свом Ахуу је располагао са једном или више Моаи скулптура високих између 3 до 8 метара, а изузетно богате поглавице имале су и до 15 оваквих скулптура.

Моаи скулптуре су прављене од вулканске седре, са очима од корала и опсидијана. Преко скулптуре Rāpa Nui су вјеровали да свемоћна течност путем канала долази са неба и преноси се на Земљу. Владало је право ривалство, испољавала се суровост у трци да се направи што више величанствених скулптура Моаиа и обезбиједи наклоност предака и заштита духова. Ови вриједни острвљани су живјели у миру и слози, међусобно се помагали, праведно дијелили животне намирнице, а канибализам се јавио када је дошло до недостатке хране, што је довело до борбе за опстанак и кланова за превласт. Чим се успоставила природна равнотежа, појава људождерства је ишчезла и ови блиски сродници су успоставили нарушену хармонију са традиционалним племенским обиљежјима. Предузимали су се заједнички послови, нпр. пошумљавање острва, стваране су залихе хране које су дијелили свештеници и племенске старјешине. Уважавали су се спретни, храбри, мудри и праведни људи. Највећи проблем који су се јављали на острву односили су се на болест и глад, изолацију, тоталну сјечу дрвећа и бјесомучну борбу за спас и опстанак, промјену религијских опредјељења и слично. Народ Rāpa Nui је успио да пронађе систем којим се спречава даље исцрпљивање животних ресурса и успостави племенска толеранција. Дуго је владало мишљење да су први становници на острву били из Јужне Америке, али "најновија генетска истраживања показују да су Rāpa Nui стигли из Француске Полинезије". Језик и култура Rāpa Nui зове се Ронго Ронго и представља стари облик полинезијског језичког насљеђа. Лингвиста Стивен Фишер је провео неколико година на дешифровању овог језика и утврдио да је било тешко осмислити писање овим језиком који се састоји из хијероглифа. Поменути језик је линеаран и чита се с лијева на десно, али кад читалац стигне на крај, мора окренути плочицу за 180 степени, наставити са читањем наопачке, поново с лијева на десно да би остварио континуитет прекинуте реченице текста.

Ранија истраживања острва нису унијела много свјетла у разумијевање живота, обичаја, морала, навика и културе на Ускршњем Острву. Научници Ђузепе Орфичи, Андреа Друсини и Дерис Свиндлер подузели су обимна истраживања да би се сазнала права истина о острву и његовим становницима.

Подаци до којих је дошао истраживачки тим археолога, антрополога, ботаничара, лингвиста и стручњака за мегалите представља драгоцјено благо у настојању да се у обиљу легенди, фантастичних прича, митова и археолошкх остатака пронађу необориве чињенице. Ускоро ћемо знати далеко више о овом необичном острву, народу Rāpa Nui, његовој култури, обичајима и навикама. Андреа Друсини у рјешавању загонетке становништва Ускршњег Острва види могућност откривања нашег постанка, судбоносног пута и превазилажење опасности пред којом се налази човјек и природа па резимира: "Можете осетити симпатију и саосјећање према људима Ускршњег Острва који су толико дуго

опстали упркос свим тешкоћама, али им не можете помоћи. Ако разумемо шта се догодило и искористимо то сазнање, можда ћемо успети и да разумемо и сопствено порекло и судбину".

Ускршње Острво може да послужи као метафора за тренутно стање на читавој планети да би се схватило како човјек успијева, не само да уништи флору и фауну и доведе себе пред понор, већ на који начин да у безизлазном и безнадежном положају пронађе неко спасоносно рјешење.

Суштина свега што смо да сада рекли о древним цивилизацијама су пролазност живота и нијеми остаци славе и моћи:

"Моје име је Ozymandis, Краљ Краљева:
Погледај на моја дијела, о Моћни и падни у очај!
Ничег осим тога нема. Око остатка
Те колосалне рушевине, безграничан и наг
Самотан и раван простире се пијесак и бескрај."
(Percy Bysche Shelly)

XXXVII. МОДЕРНА МОРАЛНА ФИЛОЗОФИЈА

"Крв и власт опијају: човек постаје туп и развратан, најнеморалније појаве постају схватљиве и, најзад, слатке његовом срцу".

(Фјодор М. Достојевски)

1. Неке напомене у вези са модерном и моралном филозофијом;

Античка западњачка филозофска мисао о начину живљења била је концентрисана на питање највећег добра: какав је живот најпотпунији и трајно задовољавајући? Расправљало се о томе докле је врлина требало да влада нечијим односима са другима и прије свега је била услов за придобијање добра за самог себе.

Хришћанство је сматрало да је највеће добро било достизљиво само путем сазнања и искомпликовало је трагање за истим инсистирајући на послушности према Божјим заповијестима. Динстинктивни подухват модерне филозофске етике је растао како су идеје о највећем добру и вољи хришћанског божанства пружале све мање и мање практичних упутстава. Пошто многи људи данас не вјерују, како древни јесу, да постоји само један дефинитиван начин живљења који је најбољи за све и пошто многи сматрају да не можемо разријешити наше практичне проблеме на религијској основи, питања модерне заједничке етике су неизбјежно и наша властита питања.

Уколико нема највећег добра одређеног природом Бога, како можемо знати да ли су наше жеље погрешне или исправне? Ако нема божански датих закона, шта нам може рећи када бисмо требали да одбијемо урадити оно на шта нас жеље нагоне, а када можемо наставити даље? Модерна морална филозофија произашла је из разматрања ових проблема. Нема стандардног начина организовања њене историје, али је корисно мишљење да она има три фазе.

1. Прва фаза је фаза постепеног произлажења из традиционалнх претпоставки да моралност мора проистећи из истог ауторитативног извора изван људске природе до вјеровања да се моралност може уздићи из ресурса унутар саме људске природе. То је прелазак од виђења да се моралност људима мора наметнути до вјеровања да се моралност може разумјети као људско самовладање или аутономија. Ова фаза започиње са есејом Мишел де Монтењовим (1595) и кулминира Кантовим (1785) радом, Реидовим (1788) и Бентамовим (1789).

2. У току друге фазе морална филозофија је увелико била окупирана разрадом и одбраном гледишта да ми индивидуално самовладамо и са новим циљевима и алтернативама везаним за њу. Овај период се пружа од асимилације радова Реида, Бентама и Канта која се односе на задњу трећину претходног вијека.

3. Од тада, пажња моралних филозофа почела се помјерати од проблема аутономне индивидуе према новом питању везаном за јавну моралност. У свим прохујалим вијековима човјек је морао своју моралност свакодневно у свим повољним и неповољним ситуацијама показивати, доказивати у конкретној манифестацији врлине. У ово модерно доба много се тога промијенило: понекад мане и гријеси, пороци, преступи, богохуљења, антихуманистичке орјентације, негативни јунаци и примјери настоје да се прикажу позитивним, моралним, истинитим и нормалним. Човјек полако почиње да мијења свој однос према Богу, себи, другим људима, животу и природи. Можда би се много тога могло свести на тврђење из Браће Карамазових: "Satana sum et nihil humanum a me alienum puto" (Сатана сам, и ништа човечанско не сматрам да ми је туђе).

Живјети на достојанствен и људски начин, поштовати одређена етичка начела и пронаћи смисао властитог живота одувијек је заокупљало људе разних времена и то је могуће учинити на различите начине. Многи људи су положили животе за одбрану властитих увјерења. Нису их плашиле осуде на смрт или су сами себи пресуђивали. Својим интелектуалним и моралним дјелима постајали су бесмртни, премда су физички рано и неоправдано били присиљени да напусте овај живот и преселе се у вјечност.

Било је у свим епохама моралних узора и идеала. Међутим, може се говорити и о антиузорима, нарочито у модерно доба. "На жалост, слично се може рећи за моралне антиузоре, којих су, не

ретко, остварили већи утицај од својих моралних пандана. То је наметнуло тешка питања пред науку, филозофију, теологију и праксу, које барем до сада нису давале поузданије и трајније одговоре. Кључна су, наравно, она која се односе на 'чуђење' од куда толико зло, од куда толики злочинци, од куда толико присталица злочинаца у појединим раздобљима људске историје?!".[717]

Стоји чињеница да је савремени морал испуњен бројним супротностима, противрјечностима, дилемама и неизвјесностима у погледу даљег развоја па су морални проблеми у данашњем свијету већи и тежи него што су икада раније били. Разне аномичне појаве, морални преседани, антиетичност, морални мрак, безнађе и суноврат пријете човјеку и човјечанству у модерно доба. Добро је уочио битне особине савременог друштва и морала Адам Нинковић: "Суштинске карактеристике савременог друштва и човека преламају се у области морала: он се ту манифестује највише кроз разне врсте повезивања или сукобљавања. Деломично се повезује (слаже) традиционално и ново (савремено), а у одређеној мери, и сукобљава, па и искључује. Свеопшта сложеност и динамичност људског друштва условљава и сложене (деликтне) проблеме и дилеме у животу људи, а све то заједно чини и област морала изузетном".[718]

Модерни морал се различито поима у данашњем свијету и он успијева да се супериорније афирмише од традиционалног па се све више неке традиционалне вриједности доводе у питање или су се измијениле до непрепознатљивости, док су поједине потпуно ишчезле. Највећа је опасност што се нове моралне вриједности нису још конституисале и њихово уобличавање траје и одвија се споро и постепено. Ипак, нужно је напоменути да су идеалне вриједности скоро увијек биле удаљене од реалних животних токова и свакодневне људске праксе. Човјек никад у историји није успио да испуни моралне заповијести, нити је то урадио скупно и на савршен начин.

У економској сфери морал се испољава у дјеловању закона вриједности робноновчане привреде, гдје до изражаја долазе све законитости и услови, под утицајем фетишизације роба и новчаних токова. Ту долази до отуђења, експлоатације, одређеног вида дехуманизације и неправедних односа међу људима, што повећава јаз

[717] Крстан Малешевић: Људски траг II, Прелом, Бања Лука, 2003, стр. 188-189.
[718] Адам Нинковић: Филозофија, Учитељски факултет, Јагодина, 1998, стр. 309.

између власника средстава за производњу и најамне радне снаге. Модерни пословни морал је у жижи интересовања и треба да регулише односе између капиталиста и радничке класе која је поново дошла на маргине друштвених збивања и мора да се бори за своја економска и политичка права, те праведније односе у друштву.

У политичком плурализму, вишепартијским политичким системима, а исто тако у преосталим монистичким, јављају се разне девијације и морални проблеми у које спадају: демагогија, каријеризам, лидерство, полтронство, елитизам, ласкање, лицемерје и слично па стоји: "Наше време, то је време знатне средине и безосјећајности, привржености незнању, лењости, неспособности за рад и потребе да се узме све готово. Нико да се замисли, ретко ко може сам да дође до неке идеје".[719] У друштву увијек нешто ври прилично нејасно па искрсава неко питање и постоји одређена сумња.

Николо Макијавели је рани ренесансни мислилац који је први у политици разбио античку предрасуду да политика апсолутно мора бити везана с моралом и примијетио да се на политичкој арени одвија стална игра пуна варки и обмана. Он ни најмање није вјеровао да се стиче нека корист од "описивања идеалног лика владара о коме приповиједју религија, филозофи утописти и друштвени реформатори" па је у њему тињао револт према традиционалним обиљежјима: "Макијавелијев 'реалистички' револт према традицији довео га је до тога да патриотизам, или чисто политичку врлину замијени за узвишеност човјека, или тачније, за моралну врлину и контемплативни живот. Јер ако би се филозофија човјека открила, не као његов морални васпитач, већ као судионик у најдражим сновима, тада би филозоф у наклоности мноштва могао да заузме мјесто свештеника, политичара и пјесника. На то је мислио Макијавели када је старим писцима замјерио што граде измишљене кнежевине и републике не водећи рачуна како људи стварно живе, у корист онога како треба да живе".[720] Ристо Тубић констатује да Макијавели своју теорију политике изводи из антропологије, али не из хришћанске антропологије и не позива се, попут његових претходника, као и многих савременика, на Библију, већ на оно што

[719] Мисли Достојевског, Дерата, Београд, 2002, стр. 74.
[720] Ристо Тубић: Огледи из моралне и политичке филозофије, Глас српски, Бања Лука, 2003, стр. 128.

човјек стварно јесте, а то је: Човјек је по природи бескомпромисан егоист, увијек зао и заокупљен личним интересом и сопственом коришћу. У Владаоцу стоји да су људи неблагодарни, непостојани, доста притворени, настоје да избјегну опасност и лакоми су на богатство и добит. Док им човјек помаже и чини добро, дотле су одани, несебични, спремни да се жртвују и чине све што је потребно, и чак то прелази границе њихове могућности, али ако не осјећају потребу или задеси невоља оног ко им помаже, окрећу главу и постају зли и опаки. Макијавели сасвим јасно разликује тежње народа и владара, с тим да су часније и племенитије тежње народа, а великаш којем народ није пријатељ "у невољи нема помоћи". Оно што је карактеристично за Макијавелијеву политичку мисао је да се лукавство налази у њеној сржи, затим игра узрока и посљедица и схватање да је циљ људског живота сам живот. Из поступања у складу са политиком макијавелизма произлази: "Политичар, дакле, мора дјеловати у склау с околностима; у границама могућности треба да поступа морално, али кад буде на то принуђем треба да зна и другачије но, увијек задржавајући привид да није нарушио етичка правила. Отуда се људски поступци могу разматрати с етичког и политичког становишта".[721]

Сматра се да су Г. Е. Мур својим дјелом Приниципи етике и Џон Ролс Теоријом правде одредили етички и политички дискурс у 20. вијеку. Премда се Мур бавио нормативном етиком, али његово строго раздвајање етичких и мета-етичких питања, те његово поимање "натуралистичке обмане", допринијели су радикалном заокрету у етици. Након Муровог схватања појма етике у којем је присутно њено поистовјећивање са анализом, односно критиком језика и са захтјевом за неутралношћу, услиједиле су битне измјене у којима се етика традиционално конципирана као практична филозофија постаје теоретска дисциплина. На основу поменутих заокрета услиједило је: "Резултат анализе језика водио је нонкогнитивизму, који је представљао доминантну парадигму у етици средином 20. вијека. Промјене у етици у задњи четврт вијека односе се на промјене интереса од искључиве уседсређености на језик ка рјешавању конкретних моралних проблема (примијењена етика), те градњи нових нормативних, али и нових епистемолошких теорија. Друго

[721] Исто, стр. 139.

битно обиљежје је напуштање нонкогнитивизма као главне етичке опције и грађење когнитивистичких теорија".[722]

Може се примијетити да чак и Р. М. Харе као велики заступник мета-етичког нонкогнитивизма, односно класичног 'поимања етика изграђује нормативнистичку, утилитаристичку теорију која одаје изглед рационално утемељене теорије, имајући у виду да почива на принципу универзалности. И морални скептицизам у модерно доба мијења своју форму. Раширено је мишљење у филозофским круговима да је орални дискурс когнитиван и то кад обухвата претпоставке које имају истиносне вриједности.

Ролсова теорија покушава да изнађе принципе правде који су одлучујући у друштвеном и политичком животу и нераздвојиви од либералних западњачких друштава. Тумачење правде Џона Ролса се може извршити на четири јасно рашчлањене тезе: правда је фундаментални критеријум политичих институција у смислу моралности, институција правде као морала (коректног понашања) стоји насупрот англосаксонској дискусији са владајућом нормативном етиком утилитаризма; може се одлучивати у конкуренцији између утилитаристичке и моралне интерпретације правде на основу операционалистичког поступка испитивања, с тим да се под идеалним условима спроводи рационалан и мудар избор који је научно обавезан и на крају методиски циљ научне етике је да произведе рефлективну равнотежу између рационалних и легитимних принципа правде и промишљених моралних увјерења.[723] Правда схваћена у смислу праведности и једнакости је морална категорија, односно вриједност и то не само у генералном виду, већ и у свакодневном животу и понашању.

Када се има у виду морал, наука и моћ, може се верификовано судити о свему ономе што се дешавало у појединим епохама: "Погледајмо чудно биће ове епохе. У време најбурнијег напредовања наука и уметности од 16. до 18. века одигравали су се највећи и најбруталнији друштвени потреси - од верских и сељачких ратова, реформације и контрареформације до грађанских револуција - који су збрисали са земље велики део европског становништва и европске

[722] Јасминка Бабич-Авдиспахић: Етичко-политички дискурс, Међународи центар за мир, Сарајево, 1996, стр. 7-8.

[723] Драгољуб Стојановић: Праведно право, Justitia, Београд, 1998, стр. 31.

уметности. У том времену видимо Декарта, Бекона, Леонарда, Микеланђела, Галилеја, Кеплера, Њутна, Еразма, Шекспира, Молијера, Баха, Моцарта, Лајбница, Канта, Рембранта, Дирера, Монтескјеа, Волтера и још дуги низ генијалних стваралаца, на једној страни, а на другој - чудовишну аморалност папских владавина са Борџијама на челу, крволочне владе Хенрика VII и Хенрика VIII и подле ликвидације хугенота за владе кардинала Ришељеа, Вартоломејску ноћ, мрачне шпанске владаоце Фердинанда и Изабелу, страх и језу пред инквизицијом, ломаче, погроме и покоље, силовања и пљачкања разузданих војски, страшна опадања хуманости и моралности. Па ипак је вера у прогрес човечанства и боље будућности истрајала, као и вера у слободнији и праведнији свет. Наука и култура биле су успешне тачке ове наде, док се људска природа и посебно њена морална структура нису критички преиспитивале".[724] И у Библији је била присутна корелација знања и моћи. Свемоћни Бог је казнио Адама и Еву истјеравањем из раја зато што су убрали јабуку са дрвета сазнања, премда их је на то подстакао сатана претворен у змију.

Противрјечност људске природе присутна је од самих почетака људског друштва, а испољавала се и описивала као борба добра и зла, агресивности и хуманости, себичности и солидарности, моралности и неморалности. Драгољуб Мићуновић у расправи о овим проблемима напомиње да је Протагора говорио Атињанима путем мита о Прометеју и Епиметеју који су били задужени да живим бићима дијеле особине, али се Прометеј послужио лукавством, украо ватру од Хефеста и поклонио је људима. Људи су од ватре исковали оружје и почели да се ужасно међусобно уништавају. Прометеј је кажњен за прекршај, лакомисленост и недалековидност, а Зевс је људима додијелио још двије особине: правду и стид да би могли да разликују добро од зла, допуштено од недопуштеног и да, поред права, и моралом регулишу односе у друштву и постану морална бића.

Политичка филозофија полази од претпостављене несавршености људске природе, склоне моралним аберацијама усљед себич-

[724] Драгољуб Мићуновић: Филозофија минима, Филип Вишњић, Београд, 2001, стр. 280-281.

ности и агресивности. Народ има своје представнике, не врши директно власт и она увијек може да се злоупотријеби.[725]

Сујета, завист, љубомора, освета и саучешће су с моралом повезани у том смислу што могу бити предмет позитивне или негативне моралне оцјене па анализа ових осјећања или диспозиција интересује науку о моралу само посредно: као анализа која улазећи поближе у специфичност предмета похвале или пријекора може да допринесе објашњењу механизама моралног оцјењивања.[726]

Када се говори о злочину геноцида није лако дефинисати ову појаву која се односи на фашистичке злочине у Другом свјетском рату, премда се појављује и у новије вријеме. Овај злочин, односно његов третман и осуда, су дошли до изражаја на процесу у Нирнбергу 1946. године. 'Вође народа' се преко својих џелата у једном краћем времену 'злочиначки огријешују о основне принципе људске егзистенције'. Људи који извршавају овај изузетно тежак облик злочина су: свирепи, брутални, окрутни, бездушни, крвници и сурове убице. Помрачење савјести, искључивост и мржња према припадницима других народа, вјера и раса, полазећи од догме антихуманизма и идеологије новог "морала" води их у гнусна убијања и тешке злочине против човјека и човјечанства. Нацистичка и усташка идеологија у Другом свјетском рату јасно су биле опредијељене на искоријењивање појединих нација, раса, етничких скупина и вјера. Разне чистке, попут оних стаљинистичких, затим масовна етничка чишћења квалификују се као злочин геноцида. Увијек постоји опасност рецидива овог злочина, помрачења свијести и других девијација и деструкција, нарочито у вријеме криза када се опасност пребацује на другу страну и сва се средства за остваривање циља и намјера проглашавају легалним и дозвољеним.

Прошли вијек су обиљежиле двије опасне идеологије и још неке појаве: "Из унутрашње дијалектике грађанског друштва родила су се у овом суровом, још увек нашем веку два тоталитаризма: леви (бољшевички) и десни (фашистички). Њихова антитеза постала је демократија као политичка и друштвена противтежа тоталитаритичкој тиранији. Она је наступила из преке људске потребе за

[725] Драгољуб Мићуновић: Филозофија минима, Филип Вишњић, Београд, 2001, стр. 286.
[726] Ристо Тубић: Огледи из моралне и политичке филозофије, Глас српски, Бања Лука, 2003, стр. 250.

слободом, изражена у либералној и либералистичкој идеологији, насталим из сукоба грађанства са апсолутизмом и свемоћи државне власти. Ратној офанзиви фашистичког тоталитаризма и идеолошкој офанзиви бољшевичког тоталитаризма западна либерална демократија истакла је као противотров магију бизниса и слободног предузетништва, тих неополитичких вредности западног света. Њима је додата идеологија људских права из духовног арсенала раног капитализма и грађанских револуција".[727]

Фројд је за Први свјетски рат рекао да је био "крвавији и убилачкији од било кога рата из прошлости због свога ужасног савршенства датог оружју напада и одбране". У том смислу се наставља: "Фројд не пропушта да помене да држава у рату себи дозвољава све неправде, сва насиља која најгоре обешчашћују индивидуу. Као да је антиципирао сва савремена недела, нарочито у сфери пропаганде, да држава, с једне стране, намеће грађанима највећу послушност, а с друге третира их као малодобне, скривајући им истину и потчињавајући сваку комуникацију и свако изражавање мњења цензури. Тако људе, већ интелектуално депримиране, она онеспособљава да се одупру неповољној ситуацији, или новој неприлици. Отуда се грађанин цивилизованог универзума осећа потпуним странцем у свету који га окружива. Тако Фројд открива двоструки морал, један који влада унутар државе и други који влада у међудржавним односима. Закључак до кога долази после извесних анализа је, као и увек, песимистичан: народи репродукују еволуцију индивидуа. Тако је могуће да се још и данас налазе у фази веома примитивне организације, на етапи која је мало напредовала на путу који води организовању највишег јединства".[728] Фридрих Ниче је критиковао општеприхваћене ставове и творевине свога времена као препреке које су се нашле на путу потпуној слободној и богатој егзистенцији човјека. Под ударом његове критике нашле су се друштвене реформе, парламентарна влада, опште право гласа, прогрес путем науке, хришћански морал, либерална увјерења о човјековој доброти и рационалности, као и дотадашње вриједности. Сматрао је да је човјек препун свирепости, неправде, бесмисла и да не постоје

[727] Љубомир Тадић: Филозофија у свом времену, Ф. Вишњић, Београд, 1998, стр. 30-31.
[728] Љубомир Тадић: Загонетка смрти (Смрт као тема религије и филозофије), Филип Вишњић, Београд, 2003, стр. 120.

никаква апсолутна начела добра и зла. Дошао је до закључка да је модерно буржоаско друштво жртва претјераног развоја рационалне способности на рачун воље и инстинкта па га је окарактерисао као немоћно и декадентно. Ниче уочава да у модерном добу владају лажне вриједности и деструктивни токови па изврга руглу и подсмјеху такве појаве: "Али, додаје Ниче, ове врлине љубави, самилости и сажаљења у ствари су само фасада; оне сакривају права осећања хришћана: завист, презир, мржњу и освету против надмоћних, бољих и мучитеља. Један од разлога због кога потлачни теже царству небескоме јесте тај што ће се тамо осветити; моће да гледају у пакао, како је Аквински примијетио, и наћу задовољство у мукама проклетих, укључујући и њихове старе непријатеље".[729]

У својим дјелима Ниче је дошао до констатације да је "Бог мртав" и да Европу може спасити једино натчовјек кога не би зауставиле глупости које проповиједају демократи и социјалисти. За њега је у натчојвеку оличење жудње и непрекидне и бескомпромисне борбе за моћ. Увиђа да су масе кукавичке и завидљиве па схватају натчовјека као злог и то проистиче из њихове природе, али оне заборављају да је демократија кочница и неповјерење "у снажна људска бића и елитно друштво". По Ничеовом увјерењу хришћанство је наметнуло неприродни морал, гдје се захтијевају кротост, понизност, самилост, трпљење и пасивизам. У Ничеовим расправама о моралу у модерном добу присутна су два етичка стајалишта и мјерила: морал господара и морал робова, затим заступање херојског морала у коме доминирају: мушкост, храброст, снага, усталаштво и јунаштво, а све то може да оствари натчовјек који раскида са општеприхваћеним моралом и ствара сопствене вриједности.[730] Ниче је добро примијетио да увећање моћи ствара врхунско задовољство људима па констатује: "љубав према моћи је демон у људима који чека и чека да буде задовољен".

Артур Шопенхауер је полазио од становишта да се испод свјесног интелекта налази воља која се испосљава у снази и она се бори, захтијева и заповиједа, те истински детерминише људско понашање. Воља је централни проблем Шопенхауерове филозофије и "она је ствар по себи, унутрашњи садржај, суштина свијета..."

[729] Марвин Пери: Интелектуална историја Европе, Clio, Београд, 2000, стр. 400.
[730] Вил Дјурант: Ум царује, Бајка, Ниш, 2002, стр. 309-311.

Шопенхауер је заступао аскезу, бијег од живота, дубоки песимизам, усамљеност и трајну патњу као битну за сав живот који је читав воља и представа. За њега су тјелесне активности само објективни чин воље, а рођење и смрт подједнако припадају животу и налазе се у једној врсти равнотеже као узајамни услови. У модерном добу Шопенхауер увиђа арену у којој се смјењују борбе, ратови, окрутно уништавање, трагедије, комедије, трка за ждерањем и богатством, разне гадости, конфликтна стања и разарања. Као и Буда, његов индијски узор, Шопенхауер је цијелог живота био обухваћен јадима и патњама. Ипак, морао је постојати излаз из пањеништва који постоји на два начина: један је привремени естетске, а други трајне етичке природе. По Шопенхауеровом филозофском увјерењу естетички пут изражавају геније и умјетност уопште, а етички се заснива на порицању, чак сламању воље. Самоубиство је чин у којем Шопенхауер види уништавање индивидуалне појаве воље, али не и њу саму па се ово протеже у индијску митологију, гдје се воља за живот појављује у самоубиству (Шива), лагодности самоодржања (Вишну) и сладострашћу стварања (Брама). Тиме се изражава унутрашње јединство тримуртија.

У Хајдегеровој филозофији истакнуте су и посебно наглашене егзистенцијалне одредбе човјека које обухватају страх, тјескобу, баченост у свијет, незавичајност свијета, сусрет са смрћу, са ништавилом и уплетеност у ништа. Из тих тешких стања и ограничења може се извући закључно о оним што се често назива "трагични херојски нихилизам", а то подразумијева прихватање ништавости људске егзистенције.

Хајдегер види дубоку опасност смрти која је оличена у суштини технике. За Хајдегера епохална опасност не долази од атомске бомбе, "већ од апсолутног субјективитета који заступа учење о човјеку као апсолутном субјекту - господару и производитељу свега бивствујућег". Егзистенција код Хајдегера црпи своју снагу из билости, предања, традиције. У дјелу Писмо о хуманизму Хајдегер се дистанцира од Сартра и хуманизма и пише: "Човјек постоји тако што је Ту, то јест он је чврстина (Zichtung) бивства. Ово бивство (тога) Ту и само ово, има темељну ознаку ек-систенције, тј. екстатичног

унутрашњег стајања у истини бивства".[731] Хајдегер је добро уочио да у модерном добу "бјесни разјармљена техника и организација, у којима нема тла за нормалног човјека".

Хајдегер се у савременом свијету нашао пред оштро постављеним питањем смрти и смисла постојања, о чему Пери изриче своја запажања: "Хватањем у коштац са смрћу, каже Хајдегер, обезбеђује нам могућност да видимо аутентичан живот. Траума наше смртности и коначности, слика бесконачног празног простора у коме биће прелази у не-биће, испуњава нас ужасом; суочавамо се с безначајношћу људског постојања, са животима без смера које следимо. Да би умакли том ужасу, каже Хајдегер, неки људи једноставно зароне у ситне животне детаље или прихвате вредности које су им други прописали. Али и ужас од смрти је некаква могућност. Он нас може довести у контакт с нашом сопственом једноставношћу, нашим сопственим бићем допуштајући нам да учврстимо своју егзистенцију и учинимо живот заиста нашим сопственим."[732]

У Заокретима Хајдегер износи суштинске одредбе о томе да је бивство добило првенство пред тубивством и да се у том првенству испољио тајанствени карактер бивства и та тајанственост бивства изражава се у скривености поријекла сваке истине.

Жан-Пол Сартр је аутентични француски филозоф у том смислу што наставља традицију француског скептицизма и моралзма. Основне поставке његове онтологије полазе од два модуса бића: бића - по себи и бића - за себе. Биће - по себи чини свијет ствари, објекат. Оно је испуњено самим собом, док је биће - за - себе супротно карактеристикама бића - по себи и не може апсолутно коинцидирати са собом. Оно је раздвојено и управо се зато може рећи да је себи присутно.[733]

У Сартровим филозофским погледима прави људски живот започиње с оне стране очајања, док слобода проистиче из негације изазова свијета, а појављује се чим се јединка одијели од свијета у којем је била ангажована да би поучила саму себе као свијест. Стога је неограничена одговорност човјека која слиједи из његове

[731] Љубомир Тадић: Загонетка смрти (Смрт као тема религије и филозофије), Филип Вишњић, Београд, стр. 171-172.
[732] Марвин Пери: Интелектуална историја Европе, Clio, Београд, 2000, стр.604.
[733] Вуко Павичевић: Основи етике, БИГЗ, Београд, 1974, стр. 358.

неограничене слободе. Сартр човјека интерпретира као свијест, а свијест као слободу и ништавило. Пошто је човјека у савременом свијету одредио као ништавило и као "бескорисну страст", Сартра су оптужили за антихуманизам. Он је такве оптужбе одбацио. У дјелу Егзистанцијализам је хуманизам своју филозофију одређује као атеистички егзистенцијализам, али је напоменуо да и "кад би бог егзистирао, то не би ништа променило". По Сартровом мишљењу човјека не треба узети као циљ и не сматрати га највишом вриједношћу. Из тога би се могао извести погрешан хуманизам. Слиједи да човјек најприје "није ништа", а постаће "оно што од себе учини".

Запажене су Сартрове расправе о "психологији маса" и "монструозној материјалности гомиле" у модерном добу. У свом посљедњем дјелу Биће и ништавило Сартр говори о имању, чињењу и бивствовању као "главним категоријама људске стварности". Сумњу у позитивност, порицање и одбијање постојећег Сартр ће развити у додиру са марксизмом, што ће представљати погонску снагу за промјене и могућност напретка. Феномен досаде јавља се у Сартровој Мучнини, а досада је продор бесмисла у доживљај човјека.

У погледу на етичку проблематиу за Сартра је карактеристично: "Своје дело он је завршио наговештајем једне етике која би одговарала његовој онтологији, мада не би следила из ње:'Сама онтологија не може да формулише морална правила'. Он сматра да треба напустити 'дух озбиљности', који се приписује и Марксу, као револуционару. Преко човека се откривају и постоје вредности. Оне нису трансценденталне суштине. Идеал човековог бивствовања је да буде оно што јесте и да буде оно што није".[734]

Албер Ками обухвата један феномен у коме се испољава дистанца између човјека и свијета. Он не посматра апсурд као завршетак, већ као полазну тачку у погледу на свијет и стварност. Сама свијест о апсурду показује се као двојство између човјека и његовог живота. Ками обухвата појам туђости и необичности и увиђа да је постојало првобитно непријатељство свијета према човјеку. Постало му је јасно да је човјек постао "туђинац себи самом и у овом свијету".

[734] Глигорије Зајечарановић: Савремена филозофија (други део), Просвета, Ниш. Универзитет у Нишу, 1995, стр. 160.

Тло морала је пољуљано у савременом добу па Камијева резоновања се своде на ова одређења: "Сумњајући да постоји сигурно тло морала, Камијева мисао непрестано кружи око средишњег етичког проблема: како се с обзиром на искуствену апсурдност света, може практично водити властити живот? И како се у апсурдном свету, у коме влада воља за моћ неког осредње типа Калигуле (Gaius Caesar Caligula) треба понашати? Живот значи дозволити да живи апсурд, а дозволити да живи апсурд значи: гледати му у очи. Према томе, један од малог броја филозофски непобитних ставова је побуна (револт)".[735] Ками је дошао до убјеђења да човјек не може открити апсурд, а да не буде потакнут да напише приручник о срећи. Данас се потенцира на изградњи нове теорије одговорности које још нема у оном смислу који захтијева принцип одговорности и његов значај у савременом свијету. Уколико имамо на уму димензију будућности, онда се принцип одговорности намеће као својеврсна утопија, јер проширена динамика технолошког напретка садржи у себи имплицитни утопизам по тенденцијском усмјерењу[736].

Одговорност се у данашњем свијету неодложно намеће и стога је неопходно изградити макроетику одговорности за будућност човјека и природе. Ради се о томе да сам ја одговоран за другога и одговоран сам пред трећим, који је, по Шијаковићу, пра-други, истински други, наиме први.

Стога Саво Лаушевић, позивајући се на ставове Јонаса, износи: "Шта нам преостаје: да се пробијамо до одговорности преко вјере, преко унутрашње историје одговорности, кроз традицију мистичког и семантику трајности и васкрсења, то јест, преко есхатолошког како бисмо доспјели до једне етике, одговорноти". Пандорина кутија је одавно отворена и сва зла овог свијета крећу у походе и узимају данак. Ако се нескромно постави циљ, који је еколошки и антрополошки иде у погрешном смјеру, јесте оно чему Ханс Јонас супротставља основни принцип своје етике - принцип одговорности.[737]

Фјодор М. Достојевски наглашава да смо сви криви за све и сваки пред свима, а ја више од осталих, док Емануел Левинас

---

[735] Љубомир Тадић: Загонетка смрти (Смрт као тема религије и филозофије, Филип Вишњић, Београд, 2003, стр. 211.

[736] Ханс Јонас: Принцип одговорности; Веселин Маслеша, Сарајево, 1990, стр. 9.

[737] Саво Лаушевић: Језик, личност, одговорност, Октоих, Подгорица, 1999, стр. 77.

потенцира превасходно личну одговорност па сам ја "одговоран једном тоталном одговорношћу".

Жил Делез поима разлику као оно на основу чега се може схватити и сам идентитет који представља понављање разлике. Двије категорије у које спадају разлика и понављање, морамо да мислимо уједно и истовремено, а не као супротности. По њему је циљ историје процес ослобођења, односно слобода и ренесанса несвјесног. Као и Ниче критикује усаглашеност и ауторитет који се заснивају на прихваћеним вриједностима, као и сталне, статичне истине којима ум поима стварност. Слично осталим постструктуралистима прихвата да је све процес и развој. У схватању историје Жил разликује три основна типа производње: територијални (дивљаштво), државни (варварство) и капиталистички (цивилизација) и њима одговарају одређени облици морала.

Мишел Фуко указује на 'ништавост савремене филозофије и цијелог њеног наклапања о човјеку и природи'. Његова истраживања су, прије свега, усмјерена на историјско које он назива археологијом. Он дубинске структуре знања неке епохе назива епистемом. У водеће науке модерне епистеме убраја биологију, политичку економију и филозофију. Овим наукама одговарају категорије живота, рада и језика као трансцендентали. Фуко је дошао до закључка да у савременом свијету доминира моћ. Њега занима разлика између субјекта и објекта (пониженог). Био је увјерен да постмодерна епистема XX вијека доноси смрт човјека, што је наговјештено у дјелима Ничеа и Достојевског. За Фукоа је важно истраживање археологије хуманистичких наука.

Мишел Фуко настоји да открије суштину епистеме модерне мисли наводећи ове значајке: "За разлику од класистичке епистеме 'модерна мисао доводи у питање... однос између смисла и облика истине и облика бића'; но по Фукоу 'на хоризонту наше мисли влада говор - који би у исти мах био и онтологија и семантика' тј. у коме се укрштају мотиви Хајдегера и Перса, односно Витгенштајна".[738] Запажа се да је морална проблематика код овог савременог аутора некохерентна и парцијална.

---

[738] Глигорије Зајечарановић: Савремена филозофија (други део), Просвета, Ниш. Универзитет у Нишу, 1995, стр. 307.

Жак Дерида је познат као теоретичар граматологије. Његова наука о писму говори да се писмо јавља упоредо са говором, ако не и прије њега. Он изражава сумњу у разлику означитеља и означеног, чулног и интелигибилног, субјекта и објекта и још многе друге сумње и резерве према одређеним разликама. Своју филозофску методу Дерида је означио као деконструкцију, а њен основни принцип гласи: Не постоји ништа изван текта. "Дерида одбацује два основна принципа структурализма: да постоје општи закони, непромјењиве структуре, које леже у основи људских поступака; и да једно филозофско или књижевно дело садржи одређено значење које разум може да схвати и пренесе другима".[739]

Уколико се посматра са етичке тачке гледишта, онда експеримент на човјеку није дозвољен, поготово ако се он чини из стручне и научничке радозналости, затим публицитета и настојања да се дође до одређене користи и зарада. Тешко је утврдити побуде и мотиве због којих се чини експеримент. Полазећи од општих етичких начела која се односе на експеримент, дозвољено је да се исти извршавају у биолошке и терапијске сврхе, али уз све предострожности и поштовање људског живота. Практична етика обухвата практичну примјену етике или моралитета на питања као што су: третирање етничких мањима, једнака права жена, коришћење животиња као хране и истраживања, очување природне околине, абортус, еутаназија, клонирање и обавезе богатих да помажу сиромашним.[740]

Такође Јован Бабић сматра да област политичког морала, као и разни видови перофесионалног морала у науци, судству, војсци, новинарству, у опасним занимањима, у кризним раздобљима, у ратним сукобима итд. могу да се разматрају у оквирима "примијењене етике". Примијењена етика је увелико закуцала на врата савременог човјечанства, захтијева редефинисање прихваћених појмова и вриједноти на новој основи, суочавање са многим проблемима, отвореним питањима и изазовима, те је морално исправно регулисање ове осјетљиве и сложене области од изузетног значаја за здравље човјека, квалитет живота и дужину људског живљења. Ради се о заузимању става у вези живота и смрти, потом о њиховом

[739] Марвин Пери: Интелектуална историја Европе, Clio, Београд, 2000, стр. 643-644.
[740] Драган Јаковљевић: Етика, ЦИД, Пдгорица, 1999, стр. 9-10.

више друштвеном него моралном регулисању. Нека од питања примијењене етике била су увијек релевантна и актуелна; ту се, прије свега, мисли на питања глади, рата, сиромаштва, абортуса, еутаназије, а у новије вријеме на клонирање, вјештачку оплодњу, хендикепиране особе и психијатријске случајеве. Иако је на снази забрана биолошких експеримената на људима, клонирање све више продире у савремену медицину, што може да изазове промјене у генетском, физиолошком, анатомском, психолошком и другим погледима. Ови опасни медицински поступци могу да омогуће стварање нових личности са измијењеним реакцијма, појаву чудовишта, дегенерика "штампања дјеце" и многе друге девијантне особе и појаве. Постоји могућност да се поступком клонирања побиједе тешке и неизљечиве болести па се оно налази између страха и наде.

Актуелни етички проблеми данашње медицине који се односе на пресађивање органа везани су за трансплантацију органа узетих са живих бића или са лешева. И ова проблематика захтијева детаљније морално и правно регулисање.

Еутаназија је један од најсложенијих медицинских поступака и односи се на гашење живота без болова, убиство из милосрђа, односно помагање при умирању да би се спријечили несношљиви болови, прекинула агонија безнадежног болесника или клиничка стања из којих нема повратка.

Многи медицински стручњаци из хуманизма и сличних побуда наводе да људски живот треба продуживати до крајњих граница, докле је то могуће, али треба имати у виду и ово: "Савремена медицина је данас у стању да средствима интензивне неге веома дуго одржава терминални стадијум па заговорници еутаназије сматрају да је то некорисно, лансирају паролу да 'човек има право на достојанствену смрт'.[741] У свијету у којем живимо постоји очигледна могућност избијања нуклеарног рата, непрекидно загађивање околине, исцрпљивање ресурса, све веће сиромашење становништва, смањивање плодног земљишта, критична угроженост човјека и планете па се у први план постављају проблеми наших ставова према будућим генерацијама и да ли етичка теорија може чинити географска и просторна ограничења моралне заједнице, а исто тако, да ли се под моралном заједницом подразумијевају само

[741] Јован Марић: Медицинска етика, Медицинска књига, Београд, 1991, стр. 165.

генерације које сада живе или и оне које ће доћи у ближој или даљој будућности.

О духу савременог капитализма и његовој етичкој компоненти могуће је докучити: "Питање о покретним силама експанзије модерног капитализма није, на првом мјесту, питање о поријеклу капиталистички искористљивих залиха новца, него, прије свега, питање о развитку капиталистичког духа. Гдје оживи и могне да се испољи, стваће он себи новчане залихе као средства својег дјеловања, а не обратно. Али његов наступ обично није био миран. Море неповјерења, понекад и мржње, а прије свега моралног негодовања, редовито би се испријечило пред првим новатором, често је - познато ми је више таквих случајева - настајало стварање формалне легенде о тајанственим сјенама у његовом ранијем животу".[742]

Управо таквог предузимача 'новог стила' само чрвст карактер може да сачува од губитка трезвеног самосавлађивања и моралног, као и економског бродолома, да се, поред бистрине погледа и енергије, прије свега, ипак и сасвим одређени и врло изразити "етички" квалитети оно што је уопште омогућило да он при таквим новотаријама стекне апсолутно неопходно повјерење радника и одржи енергију за савлађивање безбројних отпора, да постигне много интензивнији радни учинак, који се каткада тражи од предузимача и који је неспојив с удобним животом и уживањем. Јављају се етички квалитети специфично друкчији него они традиционални у прошлости.

Међутим, зло има своје тло, каријеру и бруталне облике испољавања у савременом свијету па су сљедеће његове одреднице: "У наше дане, ових година, свакако и у читавом 20. вијеку, а било је тако и раније, изгледа чак и одувијек - зло упорно настоји да направи наизглед што успјешнију каријеру. Та каријера је неодвојива од прогреса човјечанства, она је срођена с каријером људске цивилизације. Зло је на неки начин присутно у цјелокупној људској каријери и све је очигледније да се из ње не може изагнати. Изгледа да се не можемо ослободити зла. Не можемо се ријешити зла јер оно припада нама.

---

[742] Max Weber: Протестантска етика и дух капитализма, Веселин Маслеша - Свјетлост, Сарајево, 1989, стр. 39.

Уосталом, имиџ је сасвим у складу с природом зла. Зло је присутно одувијек и свугдје: оно је данас толико уобичајно да је постало баналност. Али, супротности се допуњавају: што је зло баналније то је захјев за његовом спектакуларношћу већи. А што је зло спектакуларније то се све више навикавамо на његову баналност. Данас су спектакуларност и баналност двије ортачке особине зла".[743]

Међу великим умовима прошлог вијека, и нешто раније, било је више значајних мислилаца који су својом интуицијом и промишљањем продрли до највећих животних и метафизичких тајни. Истаћемо само неке од њих: Његош, Лаза Костић, Урош Миланковић, Ајнштајн, Тесла, Вилијам Блејк, Бела Хамваш, Берђајев, Ролан Барт, Николај Велимировић, Витгенштајн, Бертранд Расел, Ханс Георг Гадамер, Јустин Поповић, Марвин Пери, Павле Савић, Солжењицин и многи други.

А. Х. Хесе и остали велики умови су упућивали отворене критике савремене цивилизације и увиђали несагластност између природног и духовног, затим остале аномалије и преступе које чини човјек угрожавајући себе и планету на којој живи. По њима свијет на прави пут може да се изведе само проповиједањем космичког тока хармоније и преображаја; највиши стадијум космичког принципа хармоније односи се на љубав према свеукупном човјечанству и цјелини природе.

Никола К. Пантић примјећује да се човјек данас понаша као ћелија рака. Он разара ткиво, организам у коме живи. Управо то ради човјек у овом тренутку развоја савремене цивилизације. Зато је неопходан један нови поглед на свијет који би био заснован на сасвим другим основама, на некој новој парадигми чија би основа била хармонија. При том се не смије занемарити стара мудрост да они који желе да разумију садашњост и успјешно планирају будућност морају упознати прошлост, онда ће даље, брже и успјешније ићи напријед. Да би човјек био успјешан, успоставио склад у природи и космосу и спасио се од катастрофа које му пријете, неопходно је да успостави хармонију сам са собом, људима око себе и напокон са природом. Изгледа да се савремени човјек дрзнуо да наруши

[743] Богољуб Шијаковић: Пред лицем другог (Фуга у огледима), ЈП Службени лист, Београд, Јасен, Никшић, 2002, стр. 102-103.

природни и божански поредак, што може да га доведе на ивицу катастрофе и запријети уништењем живих бића и природе у цјелини.

У свим овим разматрањима судбине човјека и човјечанства, визије будућности, неопходно је имати на уму да је етика највиши степен основног космичког принципа хармоније и да креативне и активне снаге човјечанства и људске природе у свим срединама раде на уздизању наше моралне савјести да би се пронашао спас и остварили далеке и блиједе наде. Људска популација неумјерено расте, а на другој страни долази до нестанка свих других врста живог свијета и разарања одређених система. Разне диспропорције, разарачке силе и несмотрени потези могу да доведу до катастрофе па је нужна хармонија између човјека и природе и љубав међу људима.

2. У правцу аутономије

Овдје ћемо се вратити фазама у развитку модерне филозофије да бисмо на потпунији начин освијетлили проблеме и феномене модерне моралне филозофије са особеностима и карактеристикама које су у њој биле присутне.

Мишел Монтењ (1533-1592) је покушао да покаже да су идеје доброг живота које је предложила класична антика омануле као водиље јер већина људи не може живјети како оне упућују. Иако је и сам католички вјерник, исто тако је мислио да већина људи не може живјети према хришћанским стандардима. Није понудио ништа на мјесто ових идеала. Сматрао је да нема јасних норми које владају друштвеним и политичким животом изнад закона властите земље, које како је он сматрао, увијек треба слушати. Оно што је позитивно, предложио је да свако од нас може лично пронаћи, а што је начин живота који нам наша властита природа налаже као неопходан.

Монтењови радикални изазови за прихватање идеје о ауторитарној моралности говорили су у прилог услова једне нарочито разнолике самосталне и писмене еворпске популације, али јавни живот тога времена тражио је принципе онакве врсте какве он није познавао. Бескрајни, окрутни ратови оставили су дубоку потребу за мирним начином рјешавања политичких спорова. Хри-

шћанство више није могло помоћи јер је протестанство подијелило Европу тако дубоко да није могло доћи до споразума око онога што је историјска религија захтијевала. Иако је свако религијско вјеровање сматрао суштинско за моралност, једноставно је било неопходно отићи изван секташких принципа. Универзитети су наставили да подучавају навођену верзију аристотеловске етике, али је то тешко одговарало потребама тог времена. Иновација се позивала на друге изворе.

Најтрајнија традиција мисли о нормама које владају људским понашањем била је традиција томистичког природног закона. Тврдња је била да је она указивала на принципе јавног живота који су били на располагању људском разуму, независно од откровења и без нарочито хришћанске основе. Прихваћена од многих протестаната и католика такође је утицала да Божји закон од нас захтијева да се понашамо на одређен начин који је, било да ми то знамо или не, јесте за добробит свих. Сматрало се да законе могу познавати барем они мудри који би могли онда дати инструкције другима и показивала је које награде и казне Бог повезује са послушношћу и непослушношћу. Морална мисао седамнаестог вијека започела је од класичне теорије природног закона, али ју је драстично измијенила.

Класични природни закон видио је људе као створене да играју улогу у божански уређеној заједници изражавајући Божју славу, а моралност као учење, каква је то улога. Модерни природни закон почео је са поимањем да су индивидуе овлаштене да саме одреде своју сврху и да моралност сачињава услове под којима се та може постићи.

Хуго Гроцијус (1583-1645) признати зачетник новог погледа, био је први теоретичар који је тврдио да су права природни атрибут појединца, без обзира какав допринос појединац даје заједници. У свом Закону рата и мира (1625) он инсистира да смо ми социјални по природи, али кад формирамо политичка друштва то радимо под условом да се наша индивидуална права поштују. Иако се наша права могу размијенити за политичку сигурност, ми почињемо, учио је Гроцијус, као пиродно овлаштени да само одредимо властите животе унутар простора који наша права стварају.

Ремек дјело Томаса Хобса Левиатан (1651) пориче природну друштвеност и наглашава наше самоинтересне циљеве. За њега нема крајњег добра: ми неуморно тражимо моћ након моћи да себе заштитимо од смрти. Просто смо у основи једнаки у природним способностима, ово би могло узроковати рат свих против свих, ако се сложимо да нам влада суверен способан да наметне мир док сви ми идемо за властитим циљевима. Закони природе или моралности нису ништа више до индикатори најосновнијих корака које морамо подузеи како бисмо могли постајати уређено друштво. Наше безграничне жеље зато стварају проблем који се једино може ријешити постављањем владара који је изнад законске контроле, али саме наше жеље су те које нас покрећу да ријешимо тај проблем.

Теорија по којој политичко друштво произилази из друштвених уговора чини човјека, а не Бога, творцем свјетовних моћи које њиме владају. Многи натуралистички правници седамнаестог вијека прихватили су ово виђење. Док је Хобс давао скоро универзалну опозицију због свог поимања да моралност служи људској себичности, натуралистички правници су се слагали да су људи самовољна бића којима је потребна јака контрола владавине.

Џон Лок (1631-1704) противрјечио је Гроцпису и Хобсу својом тврдњом да су нека од наших права неотуђива и да стога постоји морална организација у смислу онога што влада може урадити. Али, чак је и Лок сматрао, заједно са својим савременицима, да већина без инструкције не може знати шта моралност захтијева и да су пријетње казном потребне како би се већина понашала пристојно. Иако природни закони треба да нас воде до индивидуалног и заједничког добра и уколико смо компетентни да успоставимо властити политички ред и даље нас треба гледати; према већини мислилаца седамнаестог вијека, као да нам је потребно наметнути моралност.

У касном седамнаестом вијеку критика овог гледишта постала је гласна; и током осамнаестог вијека један број мислилаца развио је виђења по којима се моралност схватала до једног степена, не тако једноставно наметнута нашој природи, већ као њен израз.

Велики корак је направљен када је Пјер Бејл расправљао 1681. године у вези тада шокантне тврдње да би група атеиста могла формирати савршено пристојно друштво. Систематичнији напор да се скицира нова слика људске природе и моралности дошла је од

трећег, од грофа Шефтсберија. У свом дјелу Упит у вези врлине (1711) он расправља и закључује да ми посједујемо моралну снагу која нам омогућује да просуђујемо о властитим мотивима. Часни смо када поступамо само у складу са онима које одобравамо; а одобравамо само наше добровољне или неусиљене мотиве. Шефтсбери је мислио да наш морални смисао мора чак бити и наш водич у одређивању да ли је наводно божанска заповијест од Бога или неког демона. Тако је моралност постала изданак људских осјећања.

Много је дебате било у осамнаестом вијеку везано за улогу добровољности и властитог интереса у људској психологији и да ли једно од то двоје може бити једино објашњење за наше морално понашање. Слично томе значајна дискусија је била везана за то да ли су наша моралана убјеђења резултат осјећања, како Шефтсбери предлаже или резултат разума, како су натуралистички правци вјеровали. Обје дебате укључују питање до које границе људи могу бити аутономни.

Све стране су се сложиле да врлина захтијева од нас да радимо за добро других. Неки у расправи истичу да нам је ово показано кроз морална осјећања одобравања и неодобравања, а неки други опет да се оно учи из интуиције или директног моралног увида. У било ком случају може се расправљати да би свако могао бити свјестан захтјева моралности, пошто памет и образовање нису захтијевани како би се имала осјећања или да се наслути оно што је очигледно. Неки су критиковали Хобсову психологију расправљајући да ми природно желимо добро другима. Стога екстремне санкције нису потребне да нас мотивишу: иако можемо видјети шта доноси добро другима, онда можемо и властите поступке водити без упутства. Они који су као и Хобс сматрали да је властити интерес једино то што покреће било кога, покушали су да покажу да је природа тако сачињена да ако радимо у властитом интересу, уствари ћемо помагати другима. Неки су тврдили да ништа не пружа толико уживања као врлине. Други су у расправама заступали мишљење да се врлина исплати јер без ње не можемо добити помоћ код остваривања властитих пројеката. У оба случаја циљ је био показати да властити интерес, традиционално оцрњен као извор злих поступака, би нас природно водио према добром

понашању. Чак и себична људска природа могла би онда бити виђена као изражена кроз моралност.

У свим овим дебатама нико се није чинио способним или вољним да каже више о добром него да је то било шта што пружа срећу и задовољство. Ипак, препостављало се да оно што бисмо требали да чинимо је увијек функција онога што би било добро: поступак може бити исправан само зато што производи добро. Два најугледнија морална филозофа осамнаестог вијека Дејвид Хјум (1711-1776) и Имануел Кант (1724-1804) изазвали су ову укорије њену идеју, Хјум индиректно, Кант формално.

Хјум је одбацио натуралне моделе моралности и тежио је да покаже како је теорија концентрисана око врлине најбоље описивала наша морална убјеђења. У својим расправама је тврдио да моралност мора бити укоријењена у нашим осјећањима јер нас она покреће на дјеловање, а сам разум то не може. Одобравање и неодобравање су морална осјећања. Они су усмјерени на основне жеље и аверзије које нас нагнају на дјеловање. Хјум је расправљао о томе да ми одобравамо оне који нас покрећу да радимо уопштено корисне ствари, а не одобравамо оне које наносе штету. "Упоредо с егоистичким тежњама, по Хјумовом мишљењу, у човјеку постоје и друштвена осјећања као што су благонаклоност, човјекољубље и правичност. Он уводи и трећу, уосталом већ сувишну, групу врлина, које су пријатне и појединцу и другима. Самим тим, умекшавају се противречја моралног субјекта настала у процесу уздизања индивидуе од непосредног до родног друштвеног бића, противречја између датог и оног што би требало да буде, између среће и врлине. Жељење добра другима показује се таквим антрополошким својством човјека какво је и жељење добра себи".[744]

Ми често само за властити интерес имамо и жеље за добро других и обични поступак који из тога проистиче и чини врлину. Ово је случај ако ништа онда барем за врлине као што су привржености и доброта према онима који су у стању потребе, што одражава наше природно занимање за добробит других. Питање је било да ли се све врлине могу изразити на овај начин.

---

[744] А. А. Хусеинов - Г. Ирлиц: Историја етике, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1992, стр. 224.

Хјум је по својим погледима и опису етичких феномена праотац неопозитивистичке етике. Он је први уочио и описао разлику између моралних судова који описују чињенице и моралних судова који изражавају осјећања и на тај начин се открива чулна основа моралних судова.

На основу изнесених ставова долазимо до сазнања да је човјеку својствена "склоност да симпатизира друге људе и прихвата, посредством комуникације њихову наклоност и осјећања, ма како се они разликовали од наших или им, чак, били супротни". Хјум сматра да је природна особеност индивидуе основа морала. Овај филозоф има велике заслуге за истицање кључне улоге емоционалних механизама у моралном понашању људи, али је евидентан и конформизам његове теорије који полази од тога да се морал показује као антрополошка задатост, али се у том случају губи потреба за социјалним промјенама.

Хјумова етика има занимљиве и плодотворне теоријске елементе, као што су појам моралног осјећања, морално чувство и морална рефлексија, потом морално усавршавање; посредовање између моралних и рационалних субјеката, расправу о противрјечности човјекове прирорде као чулног, мисаоног и вољног бића, напомињу Хусеинов и Ирлиц. По Хјуму правда је проблематичан случај.

Хјум је био досљедни критичар религијске етике. Он оспорава основу хришћанске етике по којој се морално спасење постиже по цијену одступања од човјекових природних потреба и жеља. У својим бројним расправама Хјум стиже до вјере у завјет и препоруке Исуса и тада се она поклапа са аутономном моралношћу, тј. са спољашњом принудом и пријетњом па у таквим случајевима њено постојање значи огромну штету за морал, већу него када уопште не би постојала. Оно што заслужује нарочиту пажњу је Хјумов критички однос према тадашњем моралу који се изграђивао на религијској санкцији и био неодјељив од владајућих институција друштва.

Један од Хјумових непосредних претходника Бишоп Батлер (1692-1752) примијетио је да праћење правила правде не даје увјек повољну равнотежу доброг, било за агента било за друге, као када, на примјер, добар и сиромашан врати изгубљени новац милионеру

који јадикује. Ако је оно што је исправно увијек одређено оним што је добро како можемо гледати на врлину правде? Хјум је расправљао да оно што доноси добробит друштву има прихваћену праксу праћења познатих правила правде, чак и ако пракса понекад наноси штету. Исто тако једно од његових подручја о којем је расправљао је неизражена жеља за посматрањем ових правила у нама која природно расту усљед симпатије према осјећањима других. Из Хјумовог виђења можемо запазити како чак и врлине поштовања закона могу произићи у потпуности из наших властитих осјећања и жеља.

Кант је подржавао радикалну визију виђења да моралност произлази из људске природе. Он је заузео централни став о моралности да намеће апсолутне дужности према нама, показујући нам шта морамо урадити без обзира на све. Међутим, сматрао је да ова посебна врста моралне неопходности може проистећи једино из закона који себи наметнемо. Кључ Кантовог виђења је слобода. Када знамо да морално нешто морамо урадити, знамо да то можемо; ово може да буде тачно само уколико смо слободни.

"Оно што је за читаво ово разматрање значајно и што доиста у темељу преокреће дотадашњу (још-не-повијесну, искључиво и битно теоријску, дакле контемплативну) метафизичку слику свијета, јест с Кантом постављен проблем каузалитета слободе (или прецизније управо: каузалитета из слободе), одакле започиње тек истинска проблематика повијесно артикулираног појма слободе која претходи нужности, да би уопће заслужила то име. То да слобода уопће може имати неки каузалитет, или што је исто - како би рекао Кант - да оно Ја као акт спонтаности уопће може започети, један нови (сада већ еминентно људски) поредак у свијету, јест једна теза која исказује више од своје властите формулације. Она свој извор има у револуцији (управо у француској револуцији!) и сама је најдубље револуционарна. Она артикулира не само могућност једног новог свијета и то тако радикално да Кант њоме налази разрјешење основног питања сувремене повијести. односа природе и слободе".[745] Слобода код Канта која се односи на поступања искључује детерминацију било чега изван нас и то није тек неодређено или насумично понашање. Једини начин на који можемо бити слободни

[745] Кант: Критика практичног ума, Напријед, Загреб, 1990, стр. 24.

за Канта је да наш поступак буде одређен нечим унутар наше властите природе. Ово значи да у слободном дјеловању не можемо тежити за природним добром или укључености са вјечним законом или законом које Бог налаже, јер у свим тим случајевима били бисмо одређени нечим изван нас самих. Наше моралне обавезе морају произлазити из закона које сами донесемо.

Кантово оштро супротстављање моралитета и права открива ту околност да за човјека модерне епохе друштвени односи добивају реифицирани лик. Кант је на примјерима илустровао антагонизме правног и моралног понашања у грађанском свијету, а из тог супротстављања права и моралитета скрива се разумијевање дуализма егзистенције грађанског друштва, које се у себи прелама.

Кант полази од премисе да морални закон није захтјев да се чини добро другима. Радије нам говори да поступамо само на начине са којима се можемо рационално сложити. Закон стога поставља формални захтјев и његова функција у нашем размишљању је да служи као тест за наше планове. Свако од нас, по Канту, може методички закључити да ли је планирани поступак допустљив или не питајући: могу ли ја без противрјечности хтјети да овај план буде закон у складу са којим свако увијек поступа? За Канта увијек морамо одредити шта је исправно прије него можемо знати шта је добро.

По Кантовом мишљењу у свијету и ван свијета није могуће замислити што би се без ограничења могло сматрати добрим, као врховно добро и урзок свег осталог, осим добре воље.

Веома је значајно Кантово учење о дужностима: "Он дужности дијели на оне према самоме себи и оне према другима. Прве, опет, дијели на дужности човјека пред самим собом као живим бићем и дужност пред ссобом као моралним, тј. друштвеним бићем. Морална дужност човјека у односу према себи састоји се у 'формалном (елементу) односа између максима воље човјека и врлине човјечанства у његовој особи... '. Она се своди на то да се човјек не може лишити предности да буде морално биће, не може се лишити слободе. Дужност у односу према другима Кант рашчлањује на дужност љубави (добротворност, благодарност, саосјећајност) и дужност која проистиче из уживања. Јединство љубави и уважавања

обавезује пријатељство као морални феномен".[746] У Кантовој етици хипотетични императив је ако упућује на какво дјеловање као добро и уколико је средство за нешто друго, док је категорични безусловни императив онај који упућује на некакво дјеловање као себи добро.

По својим значењским одликама обиљежје императива је сљедеће: "Императив не одређује никакву конкретну врсту дјеловања, већ само прописује формални услов у који се може укључити свако дјеловање. Стога императив није друго већ захтјев да се воља из дужности потчини норми. Морални имаперативи не постоје с обзиром на неки циљ којим би била подржана срећа, корист, уживање и сл. Они напросто јесу и важе по себи као категорички захтјев. Са своје формалне стране морални императив је једна безусловна заповијест".[747]

Основни закон чистог и практичног ума посматран са аспекта категоричког императива гласи: "Ради тако да максима твоје воље у свкао доба уједно може да важи као принцип општег законодавства".

Кантова етика чисте дужности је ригорозна и он одбацује све циљеве мралног дјеловања, као што су: нагони, наклоност, задовољство, срећа, интерес итд. Уколико се човјек користи овим циљевима и мотивима, Кант сматра да човјек долази у искушење да друге људе користи као средствои за своје циљеве, што је крајње неморално дјело, сходно моралном закону који је само друга форма категоричког императива: "Ради тако да човјечанство како у твојој личности тако и у личности сваког другог узмеш увек као циљ а никада као средство".

Кант исто тако сматра да је у моралност укључен посебан мотив. Свјесност нашег дјеловања у легислацији за нас саме генерише посебно поштовање закона којег смо наметнули. Пошто је увијек могуће да слиједимо дужност из поштовања, не морамо зависити од спољњих извора за мотивацију ништа више него за вођење. Потпуно смо аутономни.

Кант је имао екстремни облик виђења по којем је моралност израз људске природе. Међутим, један централни дио барем његовог револуционарног виђења био је подржан, потпуно независно, и од

---

[746] А.А. Хусеинов - Г. Ирлиц: Историја етике, Књижевна заједница Новог Сада, 1992, стр. 271.
[747] Слободан Томовић: Имануел Кант (Филозоф еванђеоског духа), Побједа, Подгорица, 1997, стр. 93.

стране Томаса Реида (1710-1796), оснивача важне школе здравог разума у Шкотској 19. вијека и Џеремија Бентама (1748-1832), зачетника модерног утилитаризма. Ово је било вјеровање да обични људи могу добити адекватно вођење за поступање свјесно примјењујући апстрактне моралне принципе. Ранији мислиоци апеловали су на такве принципе како би објаснили моралне одлике, али нису сматрали да је свако посједовао методички начин свјесног кориштења истих. Након радова Канта, Реида и Бентама постало је широко прихваћено да је основни принцип моралности морао бити онај који би у ствари могли користити сви слични.

Томас Реид најконзервативнији од ове тројице сматрао је да моралност здравог разума утјеловљује принципе чију истинитост свако може видјети интуитивно и може их примијенити. Сами знамо да се од захтјева да помажемо другима, поступамо потпуно праведно, говоримо истину, итд. не би требало одступати. Није могућа даља систематизација ових принципа, нити је потребна. Тако, здрав разум и са њим морална концепција индивидуе су заштита од теоретских сумњи и симплификација. Са овог становишта Реид је расправљао и иступао против свјетовног хедонизма којег је видио код Хјума. Циљ му је био да брани хришћанство, сада уграђено у здрав разум од његових клеветника.

За разлику од Бентама, сматрао је да апеловања на интуицију су једноставно сакрила опасни властити интрес оних који су их направили. Тврдио је да његов утилитаристички принцип, да треба да поступамо тако да донесемо највише среће у највећем броју, био рационалан и давао рационалан метод доношења моралних одлука. Исто тако сматрао је да ниједан други принцип то није чинио. Ако производња уопште среће и наше властите не позивају увијек на исте поступке, онда, рекао је он, требали бисмо промијенити друштво да тако буде: у супротном људи неће поуздано подузимати поступке како то модерност захтијева. Није случајно што су Бентам и његова филозофија били центар активне групе политичких реформиста.

3. Аутономија и теорија: за и против

У овом дугом периоду након Канта, Реида и Бентама корпус моралне филозофије постао је још више фрагментаран по националностима него што је раније био и појачано је прерастао у технички предмет универзитетских студија прије него што је био тема расправе за цјелину образованог друштва. По цијену игнорисања великог дијела њеног софистицираног развоја продискутоваћемо само о три аспекта рада у току тог периода: а) наставак напора да се докаже и објасни моралан аутономија; б) напори за утврђивање примарности заједнице у односу на индивидуу; в) уздизање нихилизма и релативизма и повећана важност питања о епистемиологији морала.

а) Бентамова утилитаристичка теорија довела је до неких нових питања. Принцип је чини се давао моралне закључке у строгој супротности са убјеђењима здравог разума; и упркос Бентамовој тврдњи да би се то могло користити за доношење одлука, чини се да је то захтијевало калкулације које обични људи нису могли извести. Џон Стјуарт Мил (1806-1873) разрадио је одговоре у свом дјелу Утилитаризам (1863.). Моралност здравог разума, рекао је, коју сви учимо као дјеца представља акумулисану мудрост људског рода везану за пожељне и непожељне посљедице поступака. Стога ми можемо и морамо живјети у складу с тим, осим у уобичајним или новим случајевима, када је директно позивање на принцип користи погодно. Међутим, у тим случајевима здрав разум је сам по себи погодан да буде неодлучен. Тако интерпретиран утилитаризам неће довести до закључака које здрав разум сматра неприхватљивим. Стога никакво позивање на интуитивно докучене неутилитаристичке принципе није потребно да објасни нашу обичну моралнот. Мил је, поред осталог, предложио нову моралну теорију мотивације. Можемо бити директно повезани за наше моралне принципе, расправљао је он, као што шкртица постаје везана за свој новац, чак ако их почнемо сагледавати као инструменте наше властите среће. Тако можемо имати унутрашњу мотивацију да поступамо морално и тако будемо потпуно аутономни.

Утилитаристи су наставили с покушајем да извуку принципе исправног понашања у потпуности из разматрања доброга које доноси исправан поступак. Иако је Мил расправљао у корист

комплекснијег разматрања људске среће него што је Бентам допустио, ипак се сматрао добро као ствар задовољавања преференци које се разликују често драстично, од особе до особе. Интуиционисти насупрот томе су сматрали да се принципи исправног поступка нису једноставно могли извући из разматања онога што људи уствари желе. Сматрали су да не можеш чак ни извући ваљан закључак о ономе шта је добро једноставно из премиса о томе шта људи желе. Премиса што год људи желе је добро, мора се додати. У супротном, основни принцип утилитаризма нема основе. Али расправљало се о томе да само интуиција може дати недостајуће премисе. И заиста како су сматрали интуиционисти, није све што људи желе добро. Како је Реид тврдио, постоје очити принципи који захтијевају правду и истинитост као и добровољност. Стога смернице у вези исправног поступка не могу се добити само из разумијевања доброг. Британски интуиционисти деветнаестог вијека, од којих је био најцјењенији Виљем Хјуел (1794-1866), покушали су да одбране хришћанску етику од утилитаристичке тврдње да је сврха моралности да произведе овоземаљску срећу за све. Међутим, њихов интуиционизам је дозвољавао да свака особа има способност да зна шта захтијева моралност. У дјелу Методе етике (1874) Хенри Сицвик је покушао да покаже да виђење интуиционисте у вези основа моралности може служити утилитаристичком виђењу у вези његове сврхе. Сматрао је да је утилитаризам требао неку интуицију као свој основ; али без утилитаристичког метода интуиционизам би био бескористан у рјешавању моралних питања. До детаља се расправљало о томе да утилитаризам даје најбоље теоретско гледиште када се полази од убјеђења здравог разума.

Друге варијације интуиционизма су такође биле добро развијене. Филозофи њемачког говорног подручја Франц Брентано (1838-1917), Макс Шелер (1874-1928) и Николај Хартман (1882-1950) разрадили су различите теорије опште природе вриједности у оквиру којих је морална вриједност као једна врста.

У расправи о Шелеровој критици Кантовог учења наглашено је: "И заиста општа особина Schelerove критике јесте да то није иманентна критика Кантовог учења, већ више, да се тако каже, понуда, наместо тог учења, једног другог, које, по њему, више одговара људској вриједносној стварности. Кантова етика је

ригористичка и формалистичка. Ригоризам и формализам уносе у Кантово учење атмосферу хладноће и бешћутности, неосетљивости. Кант је према оваквом схватању, очито пропустио да у своје учење унесе потребну дозу топлине и људских осећања, као што су, на пример, љубав, или симпатија, која су богата, ако не у етичком садржају, а оно у моралној алузији. Зато је потребно изградити једно такво етичко учење које ће боље и прецизније обухватити и описати богатство света вредности. Очито је разлика у приступу самом моралном феномену, од оног који налазимо код Канта".[748]

Николај Хартман је у почетку припадао марбуршкој новокантовској школи, али у свом стваралачком периоду прихватио феноменолошко основно становиште у филозофији, као и Шелер прије њега, налази основу сваког сазнања, а тиме и моралног у објекту и то у таквом објекту који је у односу на свијет сазнајног субјекта трансцендентан. У основама Хартманове етике, односно у њеним полазиштима, налази се Шелерово учење које је остало прилично неразвијено. Хартман је даље и детаљније развијао Шелерову материјалну вриједносну етику и покушавао да потпуно опише царство вриједности којег он у расправи на једном мјесту назива "звјезданим небом вриједности". О вриједности, прије свега, о добру и вриједности добра Хартман констатује: "Вриједности нису само независне од вриједносних ствари (добра), него су позитивно њихов увјет. Оне су то по чему ствари - и у ширем смислу реално ствари и стварни односи сваке врсте имају карактер 'добра', то јест по чему су оне вриједне. Може се ова реченица превести на Кантов језик: вриједности - уколико уопће имају однос спрам стварних односа - јесу 'увјети могућности' добра.

С друге стране, неоспорна је чињеница да се вриједности ствари не може сагледати другачије него у добрима; и блиска је помисао да се та чињеница протумачи емпиритички. Није ли евидентно да су при таквој врсти датости вриједност ствари апстрахиране од вриједносних ствари, то јест да наше знање о овим вриједностима потјече из искуства које ми имамо са стварима".[749]

---

[748] Јован Бабић: Кант и Scheler, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, Београд, 1986, стр. 43-44.

[749] Hartman: Етика, Наклада Љевак, Загреб, 2003, стр. 124-125.

У свом опширном разматрању људског етоса Хартман је дошао до релевантних ставова по којима се он односи на мноштво вриједности, од којих нису све моралне. Јасно је да се морално понашање и просуђивање односи на личност, али обухвата оно вриједности и невриједности разних врста. У извјесном смислу све што постоји може се подвести под вриједносно становиште. Из тог произлази да је свијет "исто толико свет добра и зла, колико и свет ствари и њихових стања".

Моралне вриједности садрже вриједности добра као своју материју и оне су вриједности личних аката, али се исте не би могле формирати без вриједности добара, али из тога даље слиједи да без њих не би постојала ни морална вриједност аката. "На питање о томе како се долази до свести о разлици о вредносној висини Hartmann одговара као и Scheler: преко вредносног осећања које заправо представља облик априорне емоционалне вредносне интуиције. У животу се вредности - у сваком случају се то односи на моралне вредности - појављују са захтевом за реализацијом. Штавише, претпоставка је моралних вредности (вредности интенције) нереалности интендираних вредности, вредности добара. Претпоставка да се уопште оствари виши вредносни тип, морални, јесте да је интендирана вредност нереална, непостојећа, и ова нереалност интендираних вредности јесте једна од основних вредности за морално биће личности: У томе се по Hartmannu састоји једна од многобројних аутономија које постоје у царству вредности аутономија реалног бића и небића".[750]

Вриједности су творевине етички идеалне сфере, царства с властитом структуром, законом и поретком па у даљем развијању 'етичке сфере' Хартман активира појмове и категорије своје онтологије која у то вријеме није имала свој довршени облик. Ипак, он већ тада с гносеолошког становишта разликује реално и идеално бивство по себи.

Насупрот Канту представници различитих теорија вриједности, које смо претходно поменули, у Њемачкој су расправљали да кроз осјећања имамо приступ царству стварних вриједности: они су истицали структуре хијерархије објективно постојећих вриједности

[750] Јован Бабић: Кант и Scheler, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, Београд, 1986, стр. 104-105.

нама тако датих. Ове вриједнсти показују садржај доброг и на крају постављају правце за исправне поступке. Ово нам омогућава да одемо даље од виђења која су дијелили Кант и утилитаристи, да оно што је добро за човјека се може само дефинисати у смислу задовољења жеља. Слично виђење објективности и вриједности бранио је у Енглеској Г.Е. Мур, који је расправљао у дјелу Принципи етике (1903) да познавање вриједности се не може извући из познавања чињеница већ само из интуиције, доброте, врста стања ствари, као што је љепота, задовољство, пријатељство и знање. Исправни поступци су они који дају највише добра, сматрао је он, тако заступајући форму утилитаризма која иде иза хедонистичке верзије. За разлику од кантизма и класичног утилитаризма који оба тврде да дају рационалну процедуру за рјешавање моралних расправа, интуицијска виђења се сва ослањају на тврдње о увиду и не нуде метод за измиривање несугласица.

Виђење да морална заједница зависи од одлука које су одвојено донијеле индивидуе способне да виде за себе који морални захтјеви заузимају главно мјесто у заједничкој мисли деветнаестог и двадесетог вијека било је прилично раширено. Међутим, постојао је и стални правац мислилаца који су то одбијали. Међу раним реакцијама на Канта, критике Г. В.Ф. Хегела (1770-1831) су најзначајније. Хегел је истицао да Кантов чисто формални принцип захтијева садржај и расправља да садржај може доћи само из институција, рјечника и орјентација које друштво пружа својим члановима. Морална личност, расрпављао је Хегел, јесте и мора бити формирана од стране заједнице у којој особа живи. Тврдња да има критички став у потпуности изнад тога је неодржива; и заједница има властиту структуру и подстицај који иду далеко иза нечега што би индивидуални избор могао намјерно конструисати. За Хегела моралност представља: "Виши моменат слободе јесте моралност". То више није моменат коначне, него бесконачне воље човјека, у којој се човјек као особа појављује не само у праву на приватно власништво, него и у праву на 'бесконачну субјективнст'. Прво је право формално - правно, у њему је човјек само особа, те је управљен на спољашње предмете. У моралности се човјек појављује као субјект, тј. окреће се у себе самога па себе узима као највластитији предмет, чиме може бити самосвјестан. Право на моралност јесте право субјективне воље, тј. бесконачно право човјека

на властито увјерење. То је слобода у себи, интимна, унутрашња слобода човјека. Она је претпоставка сваке 'друштвене слободе' човјека, па стога Хегел каже да 'право посебности субјекта' доиста представља 'прекретницу и средиште у разлици старога и модерног времена'. Манифестни правни облик ове слободе јесте право на савјест, као високо становиште модерног живљења. Међутим, савјест није највиши облик озбиљења слободе. Напротив, у својој бити она је преломљена, па је Хегел одређује као 'највише становиште', али и највишу болест нашега времена' ".[751] По Хегелу формално право и моралност се показују као ограничене форме слободе, које своју истину и озбиљност морају тражити у свом вишем јединству - у обичајности.

У Француској, Огист Конт (1798-1857) развио је филозофију историјске еволуције друштва која је игнорисала индивидуално морално расуђивање у корист начела која су се требала извући из напредне научне социологије. Нагласак који је Карл Маркс (1818-1883) ставио на неизбјежни историјски развој произведен од економских снага исто тако мало важности придаје избору и принципима индивидуе. Често се каже да иако ови писци имају јако морално виђење, немају моралне филозофје; међутим, њихово одбијање да централно мјесто дају индивидуалној моралности, Кант и Мил су видјели као филозофску позицију о томе како треба да гледамо на етику самоупућеног агента.

Амерички прагматзам је имао мање да каже о моралности него о осталим предметима, али Џон Дјуи (1859-1952) под утицајем хегелијанских тврдњи о примарности заједнице у структурирању моралне личности, био је запажен изузетак. У дјелу Људска природа и понашање (1922) и осталим радовима покушао је да покаже да либерално друштво не треба да претпоставља, како је Хегел тврдио, било становиште изван историје или иједан апстрактни принцип као своју основу. Иако индивидуе обликује њихова заједница, они могу путем рационалног испитивања развити нова рјешења за друштвене проблеме, радећи заједно савјесно на реформи своје заједнице и властитих моралних погледа.

---

[751] Миленко А. Перовић: Историја филозофије, Одсјек за филозофију Филозофског факултета, Нови Сад, 1997, стр. 272.

Скептичке и релативистичке сумње о постојању једне вјечне универзално повезујуће моралности, која проистиче из свесности о лепези кодекса и пракси широм свијета, заступао је Монтењ у току седамнаестог и осамнаестог вијека. Питање је оживљавано великом снагом и у дубину од стране бриљантних напада које је Фридрих Ниче усмјерио против свих претензија друштава и теоретичара да дају принципе обавезујуће за све. У свом дјелу Генеологија морала и оталим радовима Ниче није покушао да побије кантовске и утилитаристичке теорије, него је умјесто тога изожио оно што је сматрао за психолошке силе које воде људе да упознају таква виђења. Борба за надмоћ, завист и презир према онима који су је постигли били су коријен модерне моралности. Чак и апстрактне тврдње о моралности нису избјегле Ничеово демаскирање: и оне су, сматрао је он, фронтови иза којих се не крије ништа друго до борба за моћ. Нема неличног водича за поступак; све што неко може да уради је да одлучи какву врсту особе он предлаже да буде и да се бори да такав буде. О осталим аспектима Ничеове моралности и критике дотадашњих учења говорили смо у уводу у ову проблематику.

Уздизање модерне антропологије охрабрило је филозофе као што је Едуард Вестермарк (1862-1939) да поново отворе старо релативистичко питање да ли постоје ствари као што је морално знање. Дебата о релативизму водила се у заоштреном тону међу етичарима, односно филозофима различитих орјентација у модерном добу. Уопштеније научно оријентисани логички опозиционисти као што је Мориц Шлик (1881-1936) сматрао је да било које наводно вјеровање које не одговори на тестове какве могу срести научна вјеровања нису једноставно нетачна: она су без значења. Мур и остали убиједили су многе људе да тврдње о моралности не могу бити извучене из изјава о чињеницама. Ако је тако, сматали су позитивисти, онда морална вредновања не могу бити емпиријски тестирана како то научна вјеровања могу бити. Стога морална вјеровања су заиста само израз осјећања, а не когнитивне тврдње. Тако је иницирана дебата о значењу моралног језика и могућности моралног расуђивања, започела је у 1930-има и трајала неколико деценија.

За разлику од ранијих дискусија о моралности ова контраверзност чинила се у потпуности индиферентна према суштинским

питањима које принципе и вриједности треба одржавати. Често се говорило да су ово била мета-етичка питања и да филозофи нису могли ни требали ништа рећи о актуелним моралним проблемима и специфичним принципима. Међутим, цијела дебата била је структурисана претпоставком да, оно што је важно у вези са реалношћу је то да индивидуе треба да буду у стању да доносе властите моралне одлуке и живе у складу са њима. Питање се тицало статуса индивидуалног доношења одлука: је ли то резултат знања или ствар осјећања или обичаја? На сличан начин континентални писци, као Жан Пол Сартр, који су развили егзистенцијалистичку мисао посежу за ничеанским виђењем како би расправљали да моралност почива на неспутаној слободној одлуци сваке индивидуе. Ништа уопштено се не може рећи о моралности, сматрао је Сартр, јер свака особа мора донијети чисто личну одлуку о томе и онда живјети у складу с тим.

Ако су егзистенцијалисти изражавали своје моралне погледе радије преко литературе него формалних студија етике, ово онда тешко да је изненађујуће. Филозофи заинтересовани за мета-етичка питања, вратили су се на изучавање моралних принципа, понекад уз помоћ аргумената до тога да моралност може имати своју властиту врсту ненаучне рационалности и да одређени специфични принципи су тражени ако моралност треба да буде рационална. Р. М. Харе, Курст Бајер и Ричард Бранд су међу многим филозофима који су радили на овим линијама. Они сви виде коначну сврху моралности као повећање људске среће пружањем рационалних метода за рјешавање несугласица. Иако су и други ставови заступани, било би коректно рећи да су широко утилитаристички погледи доминирали англо-америчком етиком у току 1960-их.

4. Нови правци

За разлику од дуге традиције утилитаристичке мисли, кантовска виђења су релатизована у скорије вријеме. Раније смо истакли да централно мјесто на овом плану заузимају идеје Џона Ролса и његово дјело Теорија правде којим настоји да покаже како принципи његовог поступка, барем у домену правде, могу бити оправдани независно од количине добра који праведан поступак

доноси. У исцрпним расправама дошао је до убјеђења да ниједно утилитаристичко виђење правде не може адекватно инкорпорирати наша јака убјеђења здравог разума као што то може његово кантовско поимање да исправно претходи добру.

На крају размишљања долази се до два фундаментална принципа правде која обухватају сљедеће: свака особа мора имати права на слободу примјерена са сличном слободом других и да друштвене и економске неједнакости треба да буду тако подешене да се у њима с извјесношћу може очекивати да свакоме буду од користи, као да се вежу за положаје и службе које ће бити приступачне за све чланове друштва.

Налазимо се у ситуацији када су правци савремене етике све више усмјерени на све уочљивије супротности које се дешавају у идеолошкој, политичкој и економској сфери, па новац, по ријечима Милана Кангрге, постаје једини посредник између људских бића и смисла њиховог постојања. Ерозија морала је стигла до крајње неприхватљивих граница па су у стварности заступљена нежељена понашања која се очитују у дисперзији интереса, у конфликту вриједности и стварног живота, што ствара сукобе међу људима и угрожава човјека и његов опстанак на планети. Све више долазе до изражаја непредвиђена кретања у етичкој сфери: "У новије вријеме етика постаје кћерка глобализације, судара култура па је неопходно да се установе универзалне вриједности које би се поштовале у читавом човјечанству уколико оно жели да избјегне свакојака зла и планирано страдање, истакла је Ноел Леноар, представница Европске етичке групе. И Жан -Франсоа је замишљен над збивањем у данашњем свијету и поставља питање пословне етике, солидарне економије, трке за богаћењем и профитом и проналажење правичности у друштвеним односима".[752]

Не можемо се отети од дојма да су сексуалне изопачености и настраности, профанисање и потискивање љубави, робовање нагонима, трговање љубављу, губљење смисла за здраве и хумане односе међу половима, те неприродна сексуална иживљавања доводе до разних болести, рушења институција породице и брака, легализације неких патолошких појава у овим односима, генетских

[752] Остоја Ђукић: Филозофски темељи морала и права, Филозофски факултет, Бања Лука, 2002,. стр. 195.

посљедица, слабљење друштва и многих других девијација које угрожавају цјелокупне људске односе, хуману људску репродукцију и највиталније темеље живота.

Добро запажа Јасминка Бабић-Авдиспахић да либерализам све очитије тражи да у политичкој ситуацији у којој живимо игноришемо ставове који су средишњи и легитимни у нашој личној сфери. Он захтијева да не водимо бригу о нама блиским особама него о странцима и скоро императивно условљава да заборављамо наша најјача и најдубља убјеђења о томе како треба да живимо, извршавамо своје обавезе и градимо хумане односе међу људима. Изопачене либералистичке тенденције изгледају као политика етичке и моралне шизофреније.

Фридрих Ниче је мрзио либерализам зато што се он супротставља снажним и ватреним обавезностима које је он сматрао суштински значајним за живот. На другој страни утилитаристи сматрају да личну перспективу треба реформисати како би она била што ближа либералној политичкој перспекиви. Одбрана либерализма укључује нужност да се помире ове двије перспективе на посве други начин. Ипак, гледано у цјелини, либерали су претјерали са захтјевом за легализацијом одређених настраности и патолошких појава у име индивидуалних слобода и нашли се на приличној странпутици, гдје су нужна критичка преиспитивања, хумана и здравствено прихватљива одмјеравања.

Земље у транзицији се налазе на посебној проби и пред великим испитима који се састоје у трансформацији друштва на основама нових друштвено-економских и политичких односа. У ратном сукобу етички проблем се димензирао јер су многа кретања и односи кренули у супротном смјеру. Дошло је до дехуманзације у многим сферама живота и стварања девијантних појава у области етике и морала. Намеће се потреба редефинисања многих етичких појмова и спајања традиције са савременошћу на што прихватљивијим односима. Компас у стварању здравих моралних односа у друштву и спајања традиције са савременим токовима и кретањима могли би да послуже Јапанци. Они су изградили чврсте етичке односе поштујући традицију и прошлост, хумана начела и савремене захтјеве економије и политике. Типичне су особине нашег вијека да човјек никад није био даље од човјека. Стварају се огромне

провалије међу људима и народима. Авети деструкције, дехуманиуације, нихилизма и бесмисла круже човјечанством. Баук кружи свијетом и отвара се Пандорина кутија са свим злима и утварама, нестају мостови међу људима и народима. Стижу незрели плодови глобализације, а "ђаво не копа и не оре, већ о злу ради", каже наш народ. Новац и интерес избијају у први план, а мржња полако разара све оно позитивно насљеђе које је вијековима стварано. Човјек, чини се, све више заборавља Бога и хрли на погубне сатанине путеве.

Достојевски је давно констатовао да ако Бога нема, све је дозвољено. Човјек нашег доба се дрзнуо да замијени божанство и кренуо низ опасан залеђени бријег и безглаво јури без могућности за безбједно заустављање. Умјесто умских, односно рационалних рјешења, у свијету све више до изражаја долази ирационализам и трка за влашћу, новцем и богаћењем. Духовне вриједноти и традиционални морал се потискују, презиру и о њима се са цинизмом и омаловажавањем говори. Као да се понављају мисли Едгара Алена Поа из Тишине: "Слушај, сине мој, рече ђаво стављајући ми на главу своју руку".

У односу на друга жива бића човјек може да смишља и одобрава, али зато је подложан грешкама, што дабровима, пчелама и мравима не може да се деси, па слиједи савјет: "Зато треба бити разборит и добро се уседсредити на оно што радимо и омогућити прави избор. Управо то умеће живљења или уметности живљења ако више волиш, зову етиком".[753] Управо због сложености живљења, мноштва етичких дилема и изазова, те могућности избора најприкладнијег пута за будућност и опстанак, Емануел Левинас сматра да етика у савременом свијету све више преузима мјесто онтологије.

Имајући у виду све противрјечности и контраверзе пред којима се налази савремено живљење, човјек и човјечанство, који су наднесени над понор и провалију сопственог нестанка, нужно је да се подузму одлучујући кораци и нађу рјешења која гарантују спас и опстанак.

Поред све учесталијих слабости, контроверзи, девијација, изражених негативних тенденција и све неповољнијих трендова у свијету у којем живимо, савремени морал има и позитивнх

[753] Фернандо Саватер: Амадорова етика, Геополитика, Београд, 1999, стр. 22.

стремљења у свом развоју у области људских права и слобода, женских права, поштовања људске личности, демократије, развијању хуманих односа међу половима, ослобођењу од робовања и многих предрасуда и догми прошлости, расних, религиозних и још неких традиционалистичких убјеђења и заблуда.

Етика у вијеку технике је посебна загонетка па се појављује страх с обзиром на могуће посљедице атомске експлозије и уништење живог и неживог свијета. Приближава ли се човјек своме крају? Карл Линферт запажа да је природнонаучна спознаја затегла омчу која нам се дуго допадала као раскошна огрлица, а сада пријети да стегне врат човјечанству. У овим временима се губи неутралност и самопоуздање научника. Морали би сви научници наступати у духу нешириња страха и пружање потпоре моралу техничке ере. Етика у доба научног прогреса захтијева шире разматрање: "'Још увијек живимо више у добу техничког ритуала него техничке етике'. Оно што се мисли под захтјеваном 'иманентном етиком техничког свијета' објашњава се оним што се зове теничком зрелошћу', нпр. да се аутом не вози брже него што се за то технички може одговорити..."

Пошто етика постаје питање будућности, спасења човјека и планете и све израженијег смисла људског постојања, она обухвата све бројније области и развија се у различитим правцима. Поред постојећих традиционалних етика, односно филозофије морала која је усмјерена на бројне области, све израженије су тенденције у профилисању, конституисању, појави разноврсних етика или се назиру могућности за њихово обликовање у класичном, неокласичном и модерном и постмодерном смислу. У том духу појављују се и постепено свој статус добијају, а неке јаче потврђују: космичка етика, медицинска етика, техничка етика, еколошка етика, макроетика одговорности, политичка етика, етика научноистраживачког рада, аксиолошка етика, псловна етика, правна етика, мета-етика; стоји наговјештај за још неке етике које ће одговорити на изазове времена у којем живимо и какво нас очекује, јер етика сигурним корацима улази у све научне области.

Пропаганда је форма комуникације којом се у посљедње вријеме жели постићи промјена у понашању онога на кога се утиче пропагандом; саопштавањем одређених идеја, мишљења, ставова, погледа и заузимањем емоционалних опредјељења да би се гледа-

оци и слушаоци, потом читаоци на локалном и глобалном плану придобили за сервиране идеје, ставове, акције и усмјерења.

На тај начин се развија пропагандна етика са мноштво инсинуација, обмана, лажи, клевета, монтираних процеса, камелеонског дјеловања, демагошких тврђења, непровјерених истина, заблуда и обмана да би се напала, сатанизовала или на крајње непоштен начин осудила нека страна за злочине, геноциде, етничка чишћења и сличне појаве. Обично се у таквим случајевима оптужује једна страна и примјењује политика дуплих аршина. До изражаја долази хипокритични, камелеонски, малограђански, хегемонистички, дуалистички, ауторитаристички, аутократски и друге врсте морала којим се обмањују, дезавуишу, заблуђују и непринципијелно убјеђују масе и формира јавно мнијење какво је потребно великим силама и творцима новог економског поретка. Најочитији је примјер грађански рат на просторима бивше Југославије, гдје се за злочине у њему највише, ако не и једино, оптужују Срби, а остале стране су поштеђене или им се гледа кроз прсте. У Хагу се искључиво суди Србима као реметилачком фактору, рушитељима бивше државе и виновницима за све злочине, чиме се може сумњати у добре намјере међународне заједнице, објективност суђења, а највише у поштење, истину и правду оних који су формирали овакве институције и наглашавали непристрасност у суђењу, поштовање етичких и правних кодекса, хуманистичких начела и једнаких мјерила за све који су се у рату огријешили на било који начин.

Ерозија морала је достигла такве размјере да се неморал настоји изједначити са моралом; суди се првенствено нејаким, немоћним и малим земљама, односно виновницима злочина из тих земаља, док су велике и савезничке земље поштеђене и није риједак случај да се изједначавају злочинци и жртве.

Криза морала се осјећа на локалном и глобалном плану, што условљава негативна морална кретања и прилично обесхрабрује хуманисте и пацифисте и све мање долази до изражаја глас савјести човјечанства. Крстан Малешевић увиђа да се "криза смисла и криза моралности увећава паралелно са јачањем процеса глобализације који представља главни мегатренд свијета у коме живимо". Комерцијализација односа је присутна у општим размјерама па је духовно, душевно и морално доста потиснуто из живота и полако одлази на споредне колосијеке и маргине живота.

На сцени је инструментализација ума и постварење живота. Формира се утилитарна свијест пред којом се руше и настају потврђене и традиционалне моралне вриједности. На једној страни је присутна свеопшта реално-економска доминација, а на другој се све отвореније потискује аутентична култура и њене вриједности, што ствара погодне услове за насеље, мржњу, агресију, хипокризију, равнодушност, пасивизам, нихилистичке тенденције, безвољности и неутрализам. Стање у коме се нашло модерно друштво може се свести на разне врсте злоупотребе знања и науке и у тим односнима зло постаје често и изузетно јако. Од економије, техноогије и информација се очекивало да донесу благодет и омогуће бољи и лакши живот, али су оне доприносиле, у доста случајева, увећавање зла, аморалности и неправде међу људима. На веома упечатљив начин описују се сви видови деструктивности и моралне патологије: "Морална безобзирност, неограничени егоизам и огромни дефицит у етичком расуђивању управо кореспондирају са том наглашеном 'материјализацијом' свакодневног живота. Неки аутори то означавају и својеврсним моралним лудилом, које грубо игнорише достојанство људске личности".[754] На овакав начин долази до тога да се бришу разлике између добра и зла, потом између истине и лажи и губи се прави и пуни смисао људског постојања.

Девијантна и деструктивна кретања била су предмет разматрања постмодерниста који су велики критичари западне цивилизације: "Постмодернисти такође изражавају свој презир према западњачком хуманзму, који је претпостгављао да је достојанство својствено људским бићима, залажу се за пун развој способности појединца, а рационално самоодређујуће људско биће сматра средиштем постојања. Постмодернисти тврде да хуманизам није успео: хуманистичка визија комунизма завршила се стаљинизмом, а либерални хуманизам, као и хришћанство, није представљао неку препреку нацизму. Они примећују да наше време рационално-хуманистичке традиције није успело да реши проблеме пренасељености, загађеност природе широких размера, глад у свету, сиромаштво које пустоши нашу планету. Разум се није успешно носио са недаћама, бескућништвом, насиљем, расним тензијама или наркоманијом који разарају наше гадове. Штавише, постмодернисти

[754] Крстан Малешевић: Људски траг I, Прелом, Бања Лука, 2002, стр. 119.

тврде да је западна традиција, која се ценила као велико и креативно људско достигнуће, препуна предрасуда у погледу пола, класе или расе".[755]

Постмодернисти су примијетили злоупотребе Запада које се односе на експлоатацију, империјализам, етноцентризам, уништавање природе и злоупотребу комуникација. Жрвањ западне цивилизације жели да уништи урођеничке народе и културе. Покушава се наћи мудрост у афричким, азијским, урођеничким и сличним традицијама. Постмодерна струјања су довела до огромне фрагментације живота великих друштвених група и појединаца. Дошло је до кризе у култури, етици, идентитету и све се то одразило на смисао живљења и постојања. Деструкција и осиромашење људског духа прелазе дозвољене границе и све се своди на пуко животарење, учмалост и прилично безнадежно стање. Поставља се питање о моралности и уопште о смислености људског живота. Постмодернистичка радикална критика иде тако далеко да поткопава темеље демократије, затим омогућује да се промовише опасни нихилизам у коме се све допушта и правда, а могу се поставити питања: "Зар не постоје моралне норме по којима можемо да осудимо геноцид, канибализам, убијање деце, мучење, ропство, верске и расне прогоне, силовања, родоскрвнуће, злоупотребу дроге или вожњу у пијаном стању? Зар не постоје критеријуми по којима можемо нешто да означимо као побољшање - као прогрес?"[756]

Не можемо се отети утиску да су само свјежи догађаји двадесетог вијека омогућили да човјек открије активитет који је започео клерикализмом, затим настављен ренесансом и просвјећеношћу и који је кулминирао социјалистичко-комунистичким револуцијама. Шта се збило? Дошло је до магијског пљачкања живота. Принципијелна формула дјелатности сводила се на овај смисао: у интресу идеје, која се проглашавала вишом, поступало се нечовјечно и смјело се лагати, експлоатисати, практиковати насиље, односно могло се починити било какво безакоње које је у општем интересу. Као што знамо, могли су се затварати људи који се не допадају, за рад се могла плаћати произвољна најамнина, такође се могла забранити слобода говора. Постојала је могућност да се класе држе потлачене,

[755] Марвин Пери: Интелектуална историја Европе, Clio, Београд, 2000, стр. 651-652.
[756] Исто, стр. 649.

они који протестују могли су се депортовати и цијели народи су могли бити искријењени. Изгледа да људима нису били потребни мир, истина, ред, поштење, разум, знање и једноставност. Радије су се одлучивали за страх, посртање, хаос, нихилизам, насиље, ратове, пустош и разарање. Људски род су магично привлачили: "Вавилон, глупа узбуђења, нејасна тетурања, пијани брод, трка за новцем и богаћењем, пороци и зла".[757]

У модерно, посебно постмодерно доба и ери глобализације, испољавају се голи материјализам, необуздани хедонизам, морални преседани и суноврати, духовна празнина, доминација експлоатације и науке, потрошачки менталитет, сексуалне настраности, промјена правца у размишљању о Богу и трансцендентним моралним апсолутима, оружје за масовно уништавање, отуђење и страх човјека за своју егзистенцију, пренасељеност градова и земаља, загађеност животне околине и природе у цјелини, антихуманизам, наступање са позиције силе и моћи, ратни сукоби, неоколонијализам, одбацивање конвенционалних образаца живљења, традиционалних вриједности и рационалних принципа, одбацивање свих идеологија и многа друга обиљежја. Централно мјесто се даје аутономном бићу, независном уму, одбацује се униформност и хомогеност; нема бити, важно је постојати, присутни су једино дисконтинуитет, фрагментација, несталност и промјена, нема објективног знања и истине и све се доводи у сумњу и провјеру.

Глобализација доводи до искушења да ли се одлучити за сингуларитет или плурализам. Говори се о крају историје, филозофије, великих метафизичких система, науке, постхуманизму, те крају човјека и планете. Хрлимо ли своме крају, отварају ли се нове перспективе хуманизма и благостања или се враћамо у раздобља предцивилизације? Стојимо пред загонетком новог и неизвјесног доба пред којима су стајали Ајнштајн, Тесла, Достојевски, Ниче, Фројд, Маркс, Сартр, Фром, Касирер, Орвел, Андрић, Расел, Ками, Левинас, Лиотар, Дерида, Фуко, Сиоран, Меклуан, Фукујама и огроман број научника, филозофа, књижевника, умјетника, пророка, теолога, психоаналитичара, државника, војсковођа, мудраца и осталих мислилаца?

---

[757] Хамвашев бревијар, Дерета, Београд, 2001, стр. 179-181.

Руше се друштвени системи и пореци и све се поодређује једном систему и хегемонизму, а мале и вишенационалне заједнице плаћају огроман цех и данак. Организација уједињених нација престаје да функционише у својим изворним принципима и ставља се у службу господарења једне свјетске силе и њених освајачких циљева и интереса. Обистињују се неке од тајни сионских мудраца и оног што је Збигњев Бжежински изнио у Великој шаховској табли.

Разорен је међународни морални кодекс, а међународно право је у сјенци политике и најдиректније је ангажовано у прекрајању свијета и стварања сателитских творевина у којима трају национални, политички и вјерски сукоби.

Аморализам, морална аномија са елементима моралног лудила, изокренутих и поремећених моралних вриједности полако се увлаче у међународне односе и нарушавају дипломатска правила, обрасце понашања и комуникације међу државама и народима. Поједине земље и нације се сатанизују од стране владајуће силе и њених епигона (све)моћним медијским арсеналом и против њих се уводе драстичне санкције, организују судови за ратне злочине, врше економски и политичи притисци, те друге репресивне мјере неоколонијалног типа. Манипулације и инсинуације твораца новог свјетског поретка проводе се под плаштом људских права, слободе и демократије па се тако замагљују истина и правда и једнострано и пристрасно приказују догађаји и збивања у савременом свијету. Разним злоупотребама на медијском плану просјечни слушалац и гледалац, корисник новинских, радио и телевизијских информација, доводе се у позицију да не познају право стање и истину, те у таквим случајевима као недовољно, површно и погрешно информисани често осуђују невине и немоћне, оне који су на периферији друштвених збивања, желе мир и сарадњу са свим народима и боре се за голи живот и опстанак.

XXXVIII. НЕКА ИСХОДИШТА ЦИВИЛИЗАЦИЈА ИСТОКА И ЗАПАДА

Устаљено је мишљење да култура обухвата духовну и материјалну сферу, а да је цивилизација вањско манифестовање одређених средстава и поступака којима друштво ствара материјалне услове за свој опстанак, као што су произвођење материјалних добара, техника и сличне претпоставке за своју егзистенцију.

Премда неки теоретичари указују на разлике и дихотомије између цивилизације и културе, присутна је одређена повезаност културе и цивилизације, технике и хуманизма. Наиме, све више долази до изражаја схватање да је цивилизација укупност материјалних и духовних достигнућа у историјском развоју друштва. Тако се под појмом цивилизација подразумијевају материјалне и духовне творевине којима се обухватају културне, научне, политичке, умјетничке, правне, економске и друге вриједности на националном, интернационалном и општечовјечанском нивоу у настојању да се остваре што повољнији услови људског живота и култивишу укупни односи у природи и друштву.

Од великог значаја за развој сваке цивилизације је проналазак писма, премда неке цивилизације, посебно на тлу Јужне Америке нису имале писма. Најзначајнија писма древних цивилизација су: сумерско клинасто писмо, затим слиједе хетитско хијероглифско, потом египатско хијероглифско и хијератско па кинеско писмо. У каснијем периоду јављају се писма других цивилизација чиме се богати културна ризница човјечанства.

Најзначајније теорије о цивилизацији и култури су: рационалистичка, еволуционистичка, функционалистичка, метафизичко-ирационалистичке теорије, затим психоаналитичка и теорија културних циклуса.

Из досадашњег прегледа цивилизација и њихових главних одлика изражених у морално-етичком учењу, обичајима, вјеровању, традицији и сродним феноменима битно је уочити неке опште

карактеристике, заједничка обиљежја која омогућују шири и свестранији увид у ову сложену и изузетно значајну проблематику. Доминира мишљење да древне цивилизације свој врхунац достижу тек послије 1200. године п.н.е. Негдје половином другог миленијума п.н.е., тачније између 1500-1200. године, дошло је до једне од највећих масовних сеоба у историји човјечанства, која је судбински и одлучујуће дјеловала на даље кретање и развој цивилизација. Наиме, услиједила су велика помјерања племена индоевропског поријекла, названа "коњички народи", насталих од народа јужне Русије и њихових сусједа, у сасвим друге предјеле и услове живота. Ова племена напуштају постојбину из до сада неутврђених разлога, прелазе кавкаски масив и попут бујице обрушавају се према истоку и западу. Постоје претпоставке да је дошло до неке природне катастрофе, што је изазвало колективни страх за егзистенцију и могућност опстанка у постојећим насеобинама па су отпочела помјерања и сеобе огромних размјера. Бујице "коњичких народа" наједном су стизале са свих страна у нова станишта, биле су предвођене женама и дјецом у потрази за бољим условима живота и новим пребивалиштима. На новоосвојеним просторима племена индоевропских народа нису се осјећала као досељеници и дошљаци, нити су жељели да живе као покорени народи, већ су настојали да буду господари на својој земљи и да ту учврсте свој положај и остану трајно да живе. Ова помјерања мноштва народа из раније постојбине у нове предјеле увјерљиво је приказао Сретен Петровић: "Један огранак ових `коњичких народа`, под именом Касити, врло вероватно претходница, продире у Акадску државу, на тле Месопотамије, древног Сумера. Други огранак се зауставља на простору северне Персије, а у трећем таласу тзв. `аријске инвазије` пробија се народ Аријаца преко северног Белуажиштана у Индији".[758]

По истраживањима које је извршио и научним доказима до којих је дошао културолог Алфред Вебер произлази да су се развиле специфичне особине код народа Истока, односно Запада, у погледу прихватања "новог таласа" културе којег су ширили народи коњаника. Чињенице и подаци од којих полази Вебер садржани су

[758] Сретен Петровић: Митологија култура цивилизација, Чигоја штампа: Салус, Београд, 1995, стр. 47.

у ставу да се Исток одликује извјесним конзервативизмом и старе, примарне културе Истока "апсорбују сваки придолазак, а не доживљавају распад". Из тога слиједи да на Истоку и даље постојање првих високих култура, прије свега, у највећим земљама (Индији и Кини), не пролази без помјерања, али су те промјене биле незнатне и нису се шире одразиле у земљама Истока. "Насупрот томе, на Западу је освајање и... нова структура живота, нови културни садржај и нов израз".[759]

Вебер је дошао до закључака да су се коњички народи у великим таласима око 1200. године п.н.е. на цијелом појасу од Кине до Грчке ширили и надирали у правцу југа, југозапада и југоистока и то огромно подручје којим су се кретали поменути народи може се одредити као евроазијски блок. Дошло је до симбиозе нове придошле и старосједилачке културе и ствара се "нов период света, период духовног преврата"..., а све ће то изазвати нова уобличавања, прихватања или одбијања у формирању културних обиљежја и карактеристика.

Појаву новог културолошког феномена Сретен Петровић одређује на сљедећи начин: "С културолошког гледишта било је значајно то што је дух коњаника симболизовао тзв. `мушки слободно покретни господарски дух и господарски став` који се радикално сукобио са `првобитно матријархатским у тлу, у мајци земљи укорјењеном везаношћу за земљорадњу`. Једино се у Кини овај патријархатски дух споро пробијао, у овој можда најконзервативнијој култури уопште, која је очувала своје хтоничне назоре, који су били транспоновани у taoizmu као особеном споју религије и филозофије са култом природе".[760]

Бројни истраживачи сматрају да су се орјенталне културе у високим цивилизацијама доста разликовале у погледу на рјешавање проблема човјека и бића уопште. Преовладавају ставови да је на Истоку "човек у сваком тренутку био потчињен потпуно самовољним, многоструким, несавладивим спољашњим снагама, што тајанствено бивствују". На Истоку се биће схвата као "стално трпљење", а "избављење" се постиже укидањем индивидуализма и успостављањем колективног духа, односно колективног ми у

[759] Вебер Алфред: Трагично и историја, Нови Сад, 1987, стр. 56. и даље.
[760] Сретен Петровић: Култура и цивилизација, Лела, Београд, стр. 62.

култури. На Западу је ситуација другачија, избјегавање води кроз индивидуалну призму активности која је изражена у основама хришћанства па се испољава жеља за индивидуализацијом и долази до дуалитета ја и свијета, што условљава индивидуални дух, јаство.

Свестраниим изучавањима древних култура и цивилизација С. Петровић је констатовао да је у митологији древних народа присутан цјеловит "поглед на свијет", што је потврђено и овим истраживањем, али се у каснијем развоју поједине културе могу одредити као идеалистичке или реалистичке, имајући у виду да ли превагу има дух или материја, субјект или објект као филозофске категорије од којих се полази. Имајући у виду изнесену констатацију да су у основи сваке митологије присутни садржаји свијести древног човјека који отјеловљују исту ону снагу која се открива у субјекту и објекту, цјелокупна филозофска мисао може се поимати као извјесна и особена алегорија одређених митологија.

Током читавог истраживања била ми је присутна Шехингова инспритивна идеја да се све познате митологије високоразвијених древних цивилизација, односно култура могу подијелити на три основна типа: идеалистички тип митологије карактеристичан за индијску, персијску, хришћанску културу, гдје Петровић додаје још исламску; реалистички тип митологије присутан је у египатској, кинеској и сумерско - вавилонској култури, затим грчка култура која представља парадигматичан примјер реал - идеалистичке митологије. Све ове митологије садрже одређења која зависе од погледа на свијет и живот, од тога шта се узима за основ у митологији појединих древних цивилизација.

Из опсежних увида у проблематику старих цивилизација проистиче да су античке културе и њима сродне митологије, у ствари, природне религије. Међутим, будизам, хришћанство и слам спадају у историјске религије. Антички тип културе израста на митологији и политеизму, док се средњовјековна култура заснива на монотеистичкој религији.

Полазишта у изучавању цивилизација крећу се од прачовјековог, античког до атомског доба, гдје се могу сагледати сви релевантни фактори који су били доминантни у историјском развоју човјека и човјечанства. Аутор је имао на уму друштвено -

економске формације и раздобља дивљаштва, варварства и цивилизације. У свим цивилизацијама анализирана је одређена филозофска и морално - етичка проблематика, затим институције које су натале из обичаја, вјеровања, традиција, организације власти у рату и миру, потом однос према сусједима и странцима и бројна друга сагледавања стања и односа у друштву. Духовни облици живота у свакој цивилизацији имају изузетан значај и манифестују се кроз облике живота и понашања који обухватају ритуале, магију, обраде, разне друге активности, облике стваралаштва, комуникације, свечане манифестације и све друге радње и поступке на индивидуалном и колективном плану.

У епицентру ауторовог разматрања, поред религије као незаобилазног феномена, нашли су се обичаји и традиција који су оставили неизбрисив печат у свакој цивилизацији. Из обичаја ће се развијати религијске, моралне, правне и остале норме у друштву. Плијени пажњу разноврсност обичаја у историји цивилизација, поштовање истих и њихов значај за развој друштва. Може се уочити разноликост обичаја, али и одређене веће или мање сличности у прошлим историјским раздобљима, што не искључује аутохтоне обичаје. Традиција се у скоро свим цивилизацијама беспријекорно поштује и многе земље и у савременом добу су остале вјерне својој древној традицији, нарочито је то случај код источњачких цивилизација.

Знање има изузетно мјесто у свакој цивилизацији, поготово у времену у којем ми живимо. Источњачке религиозне филозофије бавиле су се безвременским мистичним знањима која леже с оне стране разумских мишљења и тешко се поимају и изражавају ријечима. Однос поменутог знања у источној традији према савременој физици представља "тек један од његових многих аспеката који се, као уосталом ни сви остали, не може са сигурношћу демонстрирати једном за свагда, већ се мора доживети на непосредан интуитиван начин".

Дубљим увидом у ову сложену проблематику долазимо до констатиације да главни модели и теорије савремене физике, воде једном погледу на свијет који садржи унутрашњу досљедност и који се налази у савршеном складу са основним схватањима и опредјељењима од којих је полазио источњачки мистицизам.

Ако имамо у виду механицистичко схватање свијета класичне физике, које се користи за описивање ових врста физичких појава које срећемо у свакодневном животу, оно је сасвим погодно за рјешавање примијењених знања која поставља непосредна околина и служе као освова за технологију. Супротно механицистичком погледу на свијет, налази се мистичко схватање које се често означава изразом "органско", зато што се све појаве по њему присутне у огромном универзуму означавају интегралним дијеловима једне складне и неразучите цјелине. Овакав поглед на свијет и живот јавио се у мистичким традицијама израслим из медитивних стања свијести тадашњих цивилизација.

У двадесетом вијеку физика полази се од становишта да су појмови органског погледа на свијет, некорисни за науку и технологију у свакодневним животним ситуацијама, али су изузетно значајни уколико се користе на атомском и субатомском нивоу, јер је, изгледа, органско схватаање фундаметалније од механицистичког увида у свакодневна збивања појавног свијета. Из свега је могуће закључити да су погледи на свијет савремене физике и источњачког мистицизма доста слични, па квантна теорија имплицира класичну физику, док то у обрнутом смислу не важи.

Сличности између физичара и мистика постоје упркос њиховим различитим приступима, од којих полазе у тумачењима одређених појава и феномена.

Наиме, непобитна је чињница да су оба метода у потпуности емпиријска. Физичар заснива своје знање на експерименту, док мистик до знања долази путем медитације. Оба ова метода постижу се посматрањем које се сматра јединим извором знања, премда је објект посматрања у оба ова случаја различит. Мистичар настоји да погледом унутра истражи стање своје свијести на њеним различитим нивоима и манифестацијама па ту укључује тијело као физичку манифестацију ума, док физичар отпочиње своје испитивање суштинске природе ствари у материјалном свијету.

Карактеристично да у својим истраживањима и мистик и физичар, полазећи један од унутрашњег, а други од спољашног свијета, долазе до истих разултата истраживања.

Физичар и мистик постижу сличност у том што се њихова посматрања одвијају у областима које су недоступне чулним опажањима. Код мистика то је стање свијести којим се превазилази

чулни свијет, а код савременог физичара област атомског и субатомског свијета.

Суштинским освјетљавањем путева савремене физике и источњачке мистике произилази да они, поред почетног удаљавања, садрже много тога заједничког. Овдје се отварају бројна друга питања која захтијевају суштинска објашњења.

Изгледа да савремена наука и технологија тек у нашем времену откривају оно што је древним источњачким мудрацима било познато хиљадама година. Све више до изражаја долази узајамни утицај науке и мистицизма, па се можда назире чак њихова синтеза?

Оно до чега се може доћи свестранијим увидима у ову проблематику је да наука и мистицизам представљају "двије комплементарне манифестације људског ума: његових рационалних и интуитивних способности", па савремени физичар доживљава свијет путем рационалне манифестације ума, а мистик на интуитиван начин чулним поимањем. У смислу старе кинеске мудрости могуће је доћи до сазнања да су мистици разумијевали коријене дао-а, али не и његове гране. Насупрот томе. научници су разумјевали његове гране, али не и његове коријене.

Мистицизам и наука нису потребни једно другоме, али су човјеку у проучавању свијета и живота неопходне обје области да би имао свестранији увид у ову проблематику. Мистична димензија погледа на свијет је неопходна да би се схватила најдубља природа ствари, али је без науке немогуће разумјевање и тумачење савременог живота.

Усвајањем мистичних знања постиже се преображај, што је у освнови сваког знања.

Научна знања су често теоријска и остају у сфери апстракције. Фритјоф Капра с правом примјећује да већина данашњих физичара заборавља или запоставља филозофске, културне и духовне импликације својих теорија, без чега нема цјеловитих открића на пољу физике.

Да би се постигли стабилни темељи нове цивилизације, неопходна је "радикално другачија друштвена и економска структура: једна културна револуција у правом смислу те речи".

Зна се с поуздањем да савремени човјек није настао од човјеколиких мајмуна у раније тврђеном раздобљу и на начин како се то претпостављало, бећ се његово поријекло веже за далеку прошлост и постаје нада да ће се утврдити развојни ланац од мајмуна до човјека.

Уколико не будемо спремни за суштинске промјене и препород у скоро свим областима људске дјелатности, може доћи у питање опстанак наше цијеле дивилизације.

Знања која се шире у новој физици спајају у себи напоре и трагања древних цивилизација и ове наше у којој живимо. Познато је да су Бор и Хајзенберг кроз цијелу историју квантне теорије истицали појам суштинске "квантне међузависности", па је тај појам поново побудио пажњу у посљедње двије деценије када су физичари дошли до сазнања да би унивезрум могао бити повезан на много тананији начин, него што се до тада мислило. Та нова врста међуповезаности појачава сличности између схватања физичара и мистика и отвара могућност повезивања субатомске физике са јунговском психологијом, па чак и са парапсихологијом.

У класичној физици су скривене варијабле локални механизми, а у квантној физици оне су нелокалне, па је постојање нелокалних веза и проистичуће фундаменталне улоге вјероватноће, представљало нешто што је Ајнштајн тешко могао да прихвати.

Новија истраживања на пољу физике настојала су да уједине квантну и теорију релативности у једну потпуну теорију субатомских честоца. Није се још остварило формулисање једне такве потпуне теорије, али постоји неколико парцијалних теорија и модела који на прихватљив начин описују одређене аспекте субатомских појава и обећавају велике успјехе у овој области.

Фритјоф Капра у дјелу Тао физике напомиње: "Можда се најупечатљивији развој у физици честица одиграо недавно у теорији С-матрице и идеји пертле (видјети седамнаесто и осамнаесто поглавље), гдје се не прихватају некакви фундаментални ентитети, већ се настоји да се природа разуме искључиво кроз њену сопствену само-досљедност."[761]

Филозофија означава врхунац данашње мисли на плану пертле, управо се она највише приближава источњачкој мисли по

[761] Fritjof Capra: Тао физике, Опус, Београд, 1985., стр. 378.

својој цјелини у општој орјентацији и свом специфичном сагледавању материје.

Кључни елеменат који је присутан у новој теорији пертле јесте појам почетка као један нови, и значајни аспект физике честица, па поредак у овом контексту означава поредак у међузависности субатомских процеса. На различите начине се честичне реакције могу међусобно повезивати и сходно томе, могу се дефинисати различите категорије поретка. Иза свега проистиче да се "кварковска структура појављује као испољавање поретка и нужна последица само-доследности, без икакве потребе за постулирањем кваркова као физичких сачинитеља хадрона".

Поредак у физици честица постоје нови и средишњи појам који доводи до великог пробоја у теорији С-матрице и то може имати далекосежне посљедице по развој науке у цјелини: Џефри Чу се сматра зачетником идеје пертле и био је филозофски предвоник у идеји и теорији С-матрице, настоји да прошири приступ пертле изван описа хадрона, што ће захтијевати да се у будуће теорија материје експлицитно укључи изучавање људске свијести. По Чуу би један будући корак "био неупоредиво дубљи од било чега што сачињава хадронску пертлу".

Теорија Дејвида Бома је отишла даље од свих осталих које проучавају однос између свијести и материје у једном ширем научном контексту. Бомов приступ овом феномену је доста општији и амбициознији него што је то савремена терорија С-матрице и могао би се односити на покушај да се са аспекта пертле одреди простор - вријеме у заједништву са "неким темељним појмовима квантне теорије, како би се изнела једна доследна квантно - релатинистичка теорија материје".

Даље, Бом наглашава да се простор и вријеем појављују као облици који проистичу из холокретања и да су они скривени у његовом почетку.

По Бомовом мишљењу разумијевање имплицитног поретка ће омогућити дубље схватање вјероватноће у квантној физици и извођење основних својстава релативистичког простор - времена. Тиме се улази у једно ново подручје више стварности које није ни материја ни свијест.

У новије вријеме постоји сродна између Бомове теорије имплицитног почетка и Чуове теорије пертле и односи се на сагледавање свијета као једне динамичке мреже односа, постављање средишњег појма почетка, коришћење матрице да би се представила промјена и трансформација и слични начини да би се класификовале категорије почетка. Значи, суштинско схватање универзума у будућности мораће да укључи свијест у теорију физичких појава.

У науци преовладава мишљење да су се прва сићушна и примитивна жива бића створила прије нешто од четири милијарде година од воде, гасова и разних материја које су се налазиле у камењу насталом од комета или усљед вулканских ерупција. Сва догађања приликом "првог праска" или на друге начине нису била погодна за стварање живота, нарочито је недостајала заштита озонског слоја од ултраљубичастих сунчевих зрака, а вребале су и друге опасности из свемира. Дивље комете су непрестано јурише према Земљи и обрушавале се у праокеане.

За научнике је велика тајна и чудо како су се и у којим околностима бјеланчевине, масти и вода могле спојити у нешто тако сложено што се назива ћелија.

По научним објашњењима ланац невјероватних случајева изазвао је стварање живих бића, или пак прве живе ћелије нису уопште биле везане за Земљу, него су дошле из свемира, вјероватно с бактеријама у кометама или на кометама. У повољним еколошким условима праћелије су се размножавале и развијале у најразличитије животне облике и онда је даље слиједио процес еволуције.

Неизвјесно је како су се на различитим дијеловима планете формирале људске заједнице и на који начин се одвијао контакт међу њима. Остаје вјечна загонетка како је човјек од сићушних, примитивних и једноставних облика своје егзистенције стигао до освита цивилизација.

Новјековно мишљење садржи историзам у друштвеним и еволуционизам у природним наукама. За оба ова погледа на свијет и схватања друштва и природе типично је линеарно протицање времена са обиљежјима ранијег и каснијег у релацијама које подразумијевају раније ниже и касније више олбике живог свијета. У духу овог схватања раније цивилизације/културе представљају ни-

же облике развоја, а бића која се јављају у раним периодима еволуције само су ступњеви који су омогућили стварање виших и савршенијих животних облика. Новија истраживања показују недовољност и недостатке у оваквом поимању цивилизација/култура и настанка живота на нашој планети.

Многе старе цивилизације постизале су високе домете у појединим областима знања, али га нису развијале и увећавале до данашњих граница, већ је оно пропадало и одлазило у заборав заједно са ишчезавањем појединих цивилизација и остајало ван употребе и утицаја на даљи развој друштва. Према томе, у старим временима било је цивилизација које су имале веома развијене науку, културу и умјетност, односно многе техничке изуме и духовност који изазивају велику пажњу и дивљење и у нашем добу.

Знатижељни Хелени су постигли врхунац у развоју филозофије и њених дисциплина у древним временима и сматрају се колијевком знања западне цивилизације, али је филозофска мисао била рзвијена и у другим дијеловима свијета, поготову у старим источним цивилизацијама, премда то неки угледни њемачки филозофи не прихватају.

Изучавањем историје религија, нарочито коришћењем компаративног приступа, увидјело се да хришћанство није "једина", "најбоља" и "савршена" религија, већ да су у историји човјечанства присутни бројни религијски системи. Данас су се на Западу појавиле многе секте и незадовољници који утјеху траже у религијама других народа и старих цивилизација.

Нису само Грци у историји умјетности створили велика умјетничка дјела. Цивилизације Блиског и Далеког истока, Индије, југоисточне Азије, Јужне Америке, па и Африке, старог Балкана, Византије и бројне друге у прошлости и савременом добу оставиле су свједочанство о човјеку и његовом животу у умјетничком стварању. Велика умјетничка дјела из разних епоха су обогатила умјетничку баштину човјечанства.

Каузалност у својој основи означава нужне везе па су филозофија и наука у своја разматрања ставиле проширење каузалитета на тоталитет збивања, док су, с друге стране, етика и хуманизам тражили слободу субјекта као своју претпоставку. У дугом временском периоду филозофија је била заузета проблемом

нужност-слобода који се испољавао као фиктиван у метафизичкој, а реалан у политичкој постави, наглашава Душан Пајин.

Начело синхроницитета је веома битно у разумијевању неких важних одредница човјековог живота и омогућује да се надиђу оквири које је мишљењу трасирала метафизика, што је у подручје нововјековне науке стигло заједно са латинским језиком и задржало се негдје до половине прошлог вијека.

Теорија вјероватноће онемогућила је двијехиљадегодишњу доминацију каузалитета, али је и у даљем току оно "мало вероватно" истовремено схватано као "мало важно", а "вероватно" као скраћени израз за веома сложен каузални низ, закључује Пајин. Имајући речено у виду, долазимо до убјеђења да би се синхроницитет могао схватити као други назив за каузални низ који је недокучив. Много је прихватљивије да се допусти могућност другачијих начела стицања него растезање начела каузалитета у бескрај, што се у појединим случајевима потупно искључује.

Имајући у првом плану егзистенцијалну неизвјесност и анксиозност, било је покушаја да се у традицији на различите начине изиђе на крај. Човјекова немоћ да ублажи страх, зебњу пред неповољним догађајима и природним стихијама условили су потребу за разним видовима предсказивања, гатања, врачања, приношења жртава, молитава упућених натприродним бићима, ангажовање особа са паранормалним способностима у очитавању судбине и будућности и заштите од злих сила и магијских радњи. У једном временском периоду постојале су тежње да се "та традиција схвати као примитивна замена за научна, поуздана предвиђања", што упућује на чињеницу да ти системи нису завршавали само на колективним циљевима, него су служили и у специфичне сврхе, повезане за судбину и смисао живота појединца.

У појединим филозофским и религијским учењима старог вијека присутна је испреплетеност линеарног и кружног схватања времена. Хиндуизам и будизам заступају кружну путању човјека, али "ослобођење" или "избављање" као процес је линеарног карактера, док је његова реализација садржана у затварању другог и већег круга. Индијски поглед на свијет је статичан и неисторијски, јер су навикли да вријеме мјере космичким мјерилима цикличне еволуције свемира па се то протеже и на развојни ток култура и личности. Уколико упоредимо схоластички систем индијске и

европске средњовјековне филозофије, нама се чини тачнијим обрнути закључак у погледу статичности схватања свијета и предвиђања апсолутне вриједности одређеним историјским догађајима.

За хришћанство је карактеристичан пут човјека у свијету и тражење спасења линеарно и једнократно. Креће се од Адама и све траје до страшног суда, а избављење и искупљење се постиже враћањем у првобитно рајско стање.

У схватању и расвјетљавању одређених психичких појава и феномена у врхунских облицима на Истоку и Западу Д. Пајин употребљава појам океанско осјећање који у филозофског смислу означава доживљај идентификације са тоталитетом, односно са универзумом и са свеобухватним и безграничним, док у религијском смислу оно достиже врхунац у идентификацији или стапању с апсолутном, с божанском суштином.

Филозофска и религијска традиција за типично религијско осјећање источних цивилизација одређују озарење и просвјетљење или пробуђење, а океанско осјећање по хришћанском увјерењу обухвата милост и благодат.

Основне егзистенцијалне вриједности нису лишене сваког рачуна, али њихово техничко реализовање човјек каткад интуитивно одбија, јер би уношење рационалних и срачунатих елемената у поједине ситуације водило баналности и тривијалности. Из поменутих разлога нека збивања или доживљаји вриједе као чаробни у домену маште и фантазије, а немају реализовану вриједност.

Религија и магија разликују се по томе што човјек у религији игра подређену улогу и упућен је да тражи одређену интервенцију виших сила да би их убиједио у моралну подобност своје молбе. Магијски чин је карактеристичан по томе што у њему човјек игра улогу наредбодавца па настоји да "изрази што већи енергетски набој у правцу жељеног исхода..." Путем магије једнако се дјелује за добро као и за зло, док су претпоставке од којих полази религија етичност циља и побуде. Постизање практичних циљева означава суштину магијске праксе, док је то за религију идеја избављења и спасења, прелазак у нов квалитет из стиуације која је била тешка и незадовољавајућа.

Нарочито је вишезначан појам дарме (dharme) у индијској традицији и она се употребљава да означи користи које се стичу жртвовањем, а карма је само радња при извођењу тог чина, затим као ознака самог начела вриједности еквиваленције и у том склопу дарма је ред, закон, док је у будизму ознака за само будистичко учење, а може се говорити о имперсоналном закону (дарми), те о још неким значењима везаним за богату и дуготрајну индијску традицију.

Када је систем жртвовања у Индији запао у кризу, етички аспект рте је, уз одређена подешавања и трансформацију, у упанишедским текстовима уобличен у појам карме. Рта представља онтолошки појам, а карма има антрополошко значење и односи се на човјека, али има онтолошко важење и остварује се независно од воље људи и богова. Може се констатовати да дарма обезбјеђује ред и смисао у човјековом животу и њена основна идеја је у складу са начелом вриједносне еквиваленције или правде. У учењу о карми се заобилази појам етичке релативности, а тешкоће су у томе што хиндуизам и будизам сматрају да карма и реинкаранција немају почетке.

Апсолутно важење и надљудски домашај у оцјени добра и зла, праведног и неправедног били су привилегије свих метафизичких етика које су оспоравали бројни мислиоци Индије, Кине и Грчке. Сабласт карме је у томе што она не објашњава појединачно зло, а посебне тешкоће произилазе из тога што се њом представља основни регулативни принцип моралног живота у хиндуизму и будизму, али се то односи на морални поредак у цјеловитом опсегу. Хиндуизам, будизам, Платон и хришћанство су досљедни у поимању моралног поретка као апсолутног у временском и просторном смислу.

У вези са правдом и њеном етичком димензијом Душан Пајин износи: "У етичком погледу, чини се, да је извор вероваља у правду потребан да се поткрепи морално понашање. Реинкарнација, карма, првобитни грех, све те идеје претварају неправду (незаслужену патњу) у правду, јер дају патњи образложење и смисао".[762]

[762] Душан Пајин: Исходишта Истока и Запада, Вук Караџић, Београд, 1979, стр. 107.

Што се тиче патње, у западној цивилизацији, односно у хришћанству, она је отпочела првим гријехом који се могао десити из незнања, а не из намјерне тежње ка злу.

У приступу проблемима карме и реинкаранције уочили смо да се оне јављају као рђава бесконачност и вјечно враћање истог. Индуси полазе од става да је незнање полазна карика патње и за њих је свијет бесконачно понављање циклуса. У кинеском будизму стоји да се "на основу сабраности духа одражава јединство патње..."

Стабилност духа је без чврстог утемељења и промјенљива појава, а то значи непостојана и пролазна и ко је то спознао лако се ослобађа талога страсти, бивствовања и незнања.

Крајњи увиди у чистоту и чисто дјелање, незагађујући став наспрам свијета, као и о разради одређених ставова којим се иде корак даље од етике дали су Лао Ц`, Чуанг Ц` у Кини, затим индијски мислиоци који су расправљали о обестрашћености, карми и јоги и неким проблемима у будизму, потом су била заступљена слична поимања код киника и стоика и других филозофа у Грчкој и код још неких мислилаца на Истоку и Западу.

Лао Ц` морал, просвјећивање и све упуте за понашањ и слично дјелање сматра извјештаченим, јер већ претпостављају ово "изгубљено јединство", а рјешење се по њему налази у изворној једноставности. Сходно Лао Ц`у и Чуанг Ц` идеју неремећеног дјеловања употпуњује "специфичном техником прочишћења", чије се дјловање остварује у посве другим облицима од праксиолошког принципа, односно начела wu – wei.

Питагора и Емпедокле се директно супротстављају ритуалу жртвовања који је био карактеристичан за грчку религију, чиме потврђују свој пуританизам и опредјељење за вегетаријанизам. Пошто се душа прља од крви и једењем меса, забрањује се убијање и пролијевање крви. Платон у свом дјелу Федон развија даље питагорејску претпоставку о души као ентитету независном од тијела па је тјелесност за Платона извор "сваке невоље, загађења, глупости, страсти и зла".

У освјетљавању прочишћења Пајин полази од сљедећих опредјељења: "Највећу скалу идеја о духовном прочишћавању има индијска традиција. Почев од упанишада па закључно с будистичким учењима, постоје идеје о супраетичком прочишћа-

вању (надилажењу етичког двојства) и прочишћењу егзистенције и ослобођењу од реинкаранције и карме, о чистом делању које је обестрашћено и ослобођено приањање за исход, као и надилажење саме идеје прочишћења у ставу да је разлика између чистог и загађујућег привидна, будући да бића и немају суштине која би била оваква или онаква. Помоћно средство прочишћавања била је специфична психотехника уобличена у различите типове јоге и медитације".[763]

Тјелесну срећу и егзистенцију у ширем смислу чини незадовољавајућем њена неизвјесност и привременост. Мноштво је фактора који негативно утичу на људску срећу у свим приликама и случајевима цивилизацијског трајања, као што су: ратови, болести, недаће, људска мржња, завист, сујета, пакост, а на крају неминовно долазе старост и смрт. Мудраци напомињу да је потребна скромност да би човјек живио без гаранта и утјехе и да не постоји неко поравнање које ће ублажити несрећу и вратити срећу, јер се сва збивања у човјечијем животу своде на сада и овдје.

Платон је заступао становиште да човјек чулним задовољствима не постиже смирај у себи, док су он и Аристотел велики значај давали душевном блаженству које омогућује филозофија која интегрише у себи финалитет, довршеност, самодовољност и доприноси смирењу и животу без страха и патње. Неки кинески мислиоци сматрају да се једноставност живљења постиже превладавањем "патње" и "сумње", те обављањем свакодневних послова који омогућују егзистенцију и комуникацију међу људима.

У традиционалном поимању дух је извор стварања, а тијело омогућује репродукцију и опстанак врсте. Платоновско-хришћанска хијерархија полазила је од става да је дух нешто виши у односу на тијело па се души приписује оно што је чисто, а за тијело се веже оно што је прљаво. Духовни живот садржи окренутост духовним садржајима, али он може бити једностран и изазивати завист према животу тијела, наводи Пајин у својим расправама о овој проблематици. Многи људи се опредјељују за живот тијела и не посједују склоност ни прилику за живот духа. Они су понекад разочарани, осјећају да им је нешто важно промакло и у таквим ситуацијама исказују бијес и презир према животу духа.

---

[763] Душан Пајин: Исходишта Истока и Запада, Вук Караџић, Београд, 1979, стр. 159-160.

У свим цивилизацијама присутни су били живот тијела и духа, затим трећи и најрјеђи случајеви који су били у оба жвота (тијела и духа). Не може се рећи да је жвиот тијела "лошији" или "нижи" од живота духа, зависи од опредијељености, налажења смисла и осталих околности који ће у животу имати примарни значај, а само ријетким омогућен је живот у обје сфере.

На Истоку и Западу влада увјерење да се побољшање друштвених прилика и положаја појединца може постићи духовним преображајем.

Исток гаји наду да ће духовни преображај појединца постепено захватити све већи број људи на планети и допринијети измјени међуљудских односа, елиминацији сиромаштва и неправде, те смањењу сукоба и зла међу људима.

На Западу влада велико незадовољство постојећим друштвеним стањем, гдје су угрожени природа, човјек и планета у цјелини. Излаз из конфлитног стања везује се за анархистичка збивања, ненасиље и унификацију, али се много тога одвија под плаштом глобализације и неколонијализма. Мотивација и инспирација за дјеловање траже се код хуманистичких мислилаца различитих орјентација. Источне идеје преображаја путем медитације, индивидуалног усавршавања и ненасиља стичу све већу популарност на Западу, нарочито код интелектуалаца и омладине.

Све више се увиђа да су нужни одсудни кораци на смањењу идеологизације и политизације у савременом свијету, избјегавање сукоба и успостављање сарадње и разумијевања између цивилизација Истока и Запада.

По свим резултатима истраживања може се закључити да нас очекује ново поимање древних цивилизација и ове у којој ми живимо, уз праћење достигнућа у савременој физици, егзобиологији, археологији и неким другим научним и духовним дисциплинама.

Источне и западне цивилизације и култура имају извјесне сличности, али су евидентне бројне фундаменталне разлике у свим аспектима духовног и материјалног живота. Заједничка обиљежја типична за источне цивилизације/културе су: духовност, унутрашњи живот, ирационализам, медитативност, интиутивни тип мишљења, емотивност, близак однос са природом, непостојање

сукоба науке и религије, смиреност, толерантност, скромност, вјерност традицији, умјереност и слично.

Западне цивилизације/културе садрже оне заједничке карактеристике: рационалност, објективност, екстраверност, сцијентизам, прагматизам, прогрес, идеологичност, својеврсна привржености религији, мегаломански захтјеви, потреба за истицањем, наглашени индивидуализам, отуђеност од природе, трка за материјалним вриједностима, такмичарски дух.

Заједничка нит која је била присутна у писању овог дјела садржана је у констатацији да је цивилизација "увек старија него што мислимо; ако којом год ледином корачали, под њом су кости мушкараца и жена који су исто тако радили и волели, писали песме и правили дивне ствари, али чија су имена, а и само њихово постојање изгубљени у немарном току времена".

Занимљиво је напоменути, поштујући глобални аспекат, да свако доприноси историји своје или опште цивилизације и да су се хиљадама година таложила насљеђа свих људи на планети и да она улазе у поре традиције и будућности свих народа.

Сви људи у историјском трајању залажу се за оно што је мудро, напредно и лијепо, али ту је и оно што је ружно, зло и нечовјечно.

Радозналост и жеља за потврђивањем и трајањем подстиче филозофе, научнике и умјентике да стварају и одолијевају времену и пролазности. Непобитна је чињеница да цивилизације не умиру, него се селе у друга станишта и мијењају своју одору. Наиме, сматра се да нестанак једне цивилизације отвара могућност за појаву друге и тако се непрестано смјењују цивилизације.

У свим цивилизацијама јављали су се велики мислиоци и ствараоци који су својим дјелима остављали трајно свједочанство о човјеку, начину његовог живљења и проблемима и дилемама са којим се сусретао у свом историјском трајању.

О 19. и 20. вијеку оставили су свједочанства многи истраживачи, напомињући да је то вријеме омогућило наслућени развој науке и технологије, али је дошло до сумрака хуманизма и рушења традиционалних вриједности и моралне ерозије. В. Џурант је антиципирао 20. вијек који је био "најкрвавији до сада у историји постојања човека" и додао у виду упозорења: "Од варварства до

цивилизације потребан је век; од цивилизације до варварства потребан је само један дан".

И на почетку 21. вијека актуелна је Дјурантова опомена да људи не треба да буду загрижени поборници једне расе или вјере, већ космополите који у своја изучавања неће уносити политичке предрасуде, националну искључивост или вјерски анимозитет па долази до карактеристика које су типичне за свако истраживање цвилизације, а тиме и за моје дјело: "Нисмо се потпуно опоравили од мрачног доба: несигурност која побеђује похлепу, велики страх који подстиче свирепост, сиромаштво које потхрањује прљавштину и незнање, прљавштина која ствара болести, незнање које рађа лаковерност, празноверје, окултизам – све то још живи у нама; а догматизам, који се попут гангрене развија у разне облике нетолеранције и инквизиције, само чека прилику или дозволу за угњетавање, убијање, пустошење и уништавање. У том смислу, модерност је тек плашт, пребачен преко средњовековности, који потајно опстаје; а у свакој генерацији, цивилизација је с напором створен продукт и несигурна обавезујућа привилегија прогутане мањине", истиче се у Политикином додатку: Култура, уметност и наука.

У данашњој цивилизацији политика постаје судбина па етика полако ишчезава из међународних организација и институција, што значи да "без новца и оружја ни истина нема право на живот".

Ристо Тубић је добро уочио да у свијету слободе мора да постоји ред, као што је то присутно и у природи, али морална заповијест се не може испунити снагом инстинкта, него је потребна "снага воље, савести и свести, да би се добио онај једини рат који и јеванђеље препоручује – рат против самог себе".

У савременој цивилизацији до изражаја долазе сваковрсна моћ, а особито је порасла моћ новца који постаје култ и једна врста божанства па је све подређено стицању новца. Газе се све моралне норме и принципи и руше све вриједности да би се задобила власт и остварила што већа новчана добит. Политици господарења и моћи није потребна истина па је све дозвољено да би се остварио материјални циљ и интерес, те се припадници већине агенција држе сљедећих правила понашања: "Ми смо професионалци, радимо свој посао за који смо плаћени, а нисмо плаћени да будемо

морални". Тако овај злокобни слоган постаје "златно правило" наше цивилизације.

Америка је у новије вријеме израсла у суперсилу која господари свијетом и своје интервенције оправдава залагањем за слободу и људска права и демократију, а не за војну моћ и престиж? Ристо Тубић добро уочава проблематику савременог човјечанства: "Уместо да се глобализацијом шири плурализам и узајамно уважавање различитих цивилизација, шире се културни и верски сукоби. Садашње учвршћивање осетљиве мреже која нас повезује нуди и наде и проблеме".

Све више се у свијету у којем живимо губи појам гријеха, а изостају стид, кривица и кајање. Сукоби до којих долази у нашем добу прерастају у смртна непријатељства и велику мржњу па је неопходно умијеће превазилажења истих. Такође до изражаја треба да дође нова етика која ће уважавати еколошке и друге глобалне проблеме пред којима се налази човјек и планета. Уједињене нације ће своју истинску мисију у свијету, оптерећеном сукобима, извршити када се поврате изворним принципима с проширеном Повељом о људским правима и слободама.

Људе је одувијек занимало да ли постоје друге цивилизације. Трагање за цивилизацијама изван Земље омогућила је научно-техничка револуција новог доба, поготово развој савремене астрономске технологије, а учестала су и геолошка истраживања.

На раскршћу вијекова прилично су интензивирани напори НСА и руских свемирских агенција у потрази за цивилизацијама и животом ван Земље. Велика су настојања да се добију што потпунији подаци о Марсу, јер уколико се тамо открије вода, морао би да постоји живот на тој планети, макар у најједноставнијим облицима. Сви индикатори упућују на то да шансе за сензационална сазнања могу да понуде и истраживања на сателиту Европа.

Анализом фотографија добијених са орбиталне летјелице на Марсу Артур Кларк је закључио да се на овој планети очигледно догађа смјена годишњих доба, што се манифестује промјеном боје оаза вегетације која тамо постоји и доказују о присуству живота на црвеној планети.

Џорџ Којн, директор Ватиканске астрономске опсерваторије сматра да је "лудост" мислити да живот ван Земље не постоји и да су људи сами у свемиру, док Жак Бержије, оснивач научног правца

клипеологија, полази од става да човјек није једино цивилизовано биће у васцијелом космосу и настоји да објасни многе древне загонетке и посјету ванземаљаца нашој планети.

Карл Сеган полази од претпоставке да посјету бића других цивилизација можемо очекивати са планета које су 8 до 15 свјетлосних година удаљене од нас. Путовање на ове раздаљине могле би да остваре цивилизације које су у стању да произведу енергију 4 x 10^{44} ерга/секунди, тј. енергију какву емитује читава галаксија.

Према програму СЕТИ већи број потенцијалних енергија очекује се до 2030. године.

Полазећи од закона егзобиологије животни вијек једне цивилизације износи 7 400 000 000 година, онда постоји могућност да нас једна од таквих цивилизација већ посјећује!

Све иде у прилог размишљањима и претпоставкама да ми спадамо у "најпримитивнију цивилизацију" у свемиру и да у свемирским пространствима постоји велики број цивилизација које су развијеније од наше, премда од читавог свемира имамо у виду 8 одсто, док преосталих 92 одсто за нас представља загонетку и скоро недокучиву тајну.

Ако призовемо у помоћ Ајнштајнову теорију релативности и разлике протицања земаљског времена и времена прошлог на свемирском броду – под условом да се брод креће 280 000 км у секудни, онда да би посада прошла пут од 137 свјетлосних година, морала би да лети пуних 20 година брзином свјетлости, а за вријеме тог лета на Земљи би протекло равно 280 година!

Цивилизације у космичким пространствима се разликују по томе да ли троше енергију Планета, Звијезда или Галаксија. По свим расположивим астрономским знањима "Планете Богова" би требало тражити у сазвјежђима Влашић, Канис мајор и Волар, а на звијездама Алкион, Сиријус Б. и М 451.

Артур Кларк је једном приликом изјавио: "...небројно пута у геолошкој историји Земље, страни бродови могли су да дођу и посете нашу планету! Сада нам таква могућност изгледа све вероватнија. Захваљујући моћнијим средствима осматрања космоса, а пре свега моћном телескопу Хабел, сада све поуздано знамо (према

подацима од марта 2003. године) да ван нашег Сунчевог система постоји још 85 других планета".[764]

Још Платон је говорио о Атлантиди као "изгубљеном континенту" старом више хиљада година, Маје имају своју легенду о континенту Му који је нестао у таласима Пацифика, док су научници у Индији и Јужној Америци покушали да поставе теорију по којој је постојао огромни континент назван Лемурија који се протезао на оба ова копна. Континет који је предмет многих легенди назван је Хипербореја и по препоставкама простирао се јужно и западно од Сјеверног пола. Цивилизације са ових континената су нестале у океанима и о њима се ништа поуздано не зна.

Можда би за истраживање прошлости била актуелна мисао Бертранда Расела: "Оно што нам је заиста потребно, није `воља да се верује` (или не верује), већ жеља да се открије, што је нешто сасвим супротно".

Аутор сматра да су нужна даља истраживања цивилизација, прије свега филозофска, археолошка, филолошка, антрополошка, етнопсихолошка, културолошка, историјска, научна, умјетничка, херменеутичка, морално-етичка, економска, национална, интернационална и на свјетској разини. Посебно су значајна трагања за тајнама космоса и живота ван наше планете, даља открића у молекуларној физици, генетици, медицини и проучавању разних нематеријалних појава.

Приликом проучавања цивилизација/култура намећу се бројни проблеми, отворена питања и дилеме. Највећи проблем представљају ишчезле цивилизације, изумрли и недешифровани језици, нестале религије и културе, загонетни митови, догађаји и многа збивања у далекој историји појединих цивилизација, различити климатски услови некад и данас, изумрлост биљног и животињског свијета, непостојање писмености код многих народа из далеке прошлости, велике сеобе народа, неразјашњене природне катастрофе, недовољна археолошка истраженост многих локалитета старих цивилизација или су исти прекривени стамбеним блоковима, удаљеност локалитета за истраживање, недостатак средстава, опреме и стручних тимова за истраживање; однесени

[764] Александар Милинковић: Лексикон митова и легенди старог и новог света, Беокњига, Београд, 2004, стр. 306.

или отуђени појединi предмети и експонати из појединих налазишта и музеја, разне асимилације неких племена од стране моћних освајача у прошлости, мистерија око нестанка цивилизације и свјетова и многи други проблеми и тешкоће.

Могу се поставити отворена питања која траже одговоре: Шта је условило да "коњички народи" напусте своју постојбину? Зашто је дошло до пропасти некад моћних цивилизација? На који начин су настали чудни обичаји жртвовања и окрутности у старим цивилизацијама? Постоји ли нека основа која повезује цивилизације од њихових освита до данашњих дана? Како је клима утицала на живот у древним цивилизацијама? Које су карактеристике морала у источним и западним цивилизацијама? Који су фактори утицали на настојање и пропадање источних деспотија? У каквим околностима су народи Високе Азије напуштали своја станишта? По чему се савремена цивилизација разликује од оних које су се јављале у древна времена? Да ли је могуће приближавање цивилизација Истока и Запада? Могу ли се ријешити загонетке несталих и ишчезлих цивилизација? Пред каквим се изазовима и замкама налази савремена цивилизација? Колико и како филозофско мишљење утиче на човјека у цивилизацијском трајању?

Постоје и одређене дилеме пред којима се налазио човјек у древним и данашњој цивилизацији: Да ли се тајна живота крије у цивилизацијама на земљи или ван ње? Јесмо ли сами или у космосу постоје развијеније цивилизације? Да ли ће савремена цивилизација донијети прогрес или ће сама себе уништити? Може ли етика у глобализацији да утиче на спас човјека и свијета или је неминован крај ове цивилизације? Налазимо ли се пред избором монизма, плурализма или судара култура и свјетова?

Велике катастрофе су се дешавале у далеким раздобљима историје наше планете и живота који је трајао на њој. Претпоставља се да је једна разорна стихија задесила планету прије 65 милиона година и да су том приликом изумрли диносауруси, а мање је познато да је тада изумрло 75% свих живих бића на Земљи. У периоду од неколико хиљада година и раније нестајали су континенти као што је Атлантида, а пред великом поплавом

Ноје је саградио барку. Нема поузданих података о страдању других свјетова и цивилизација.

Постоје свједочанства да се крај наше планете предвиђао прије неколико хиљада година и такве злослутне најаве односиле су се на вријеме које се налази пред нама. Нису искључене могућности да се историја овог свијета оконча далеко раније него што ишта поузданије о њој сазнамо. Вјероватноћа да дође до катастрофе далеко је већа него што смо ми у то увјерени. Карл Сеган опомиње да је "могућност да се Земља судари са неким великим астероидом знатно је већа него да човек погине у авионској несрећи или да добије премију на лутрији", истиче А. Милинковић.

Уколико би се десила апокалипса, створио би се густ дим и прашина на огромном дијелу планете. Помрачење би изазвало хлађење Земље, исушивање воде, нестанак биљног и животињског свијета и страдање наше цивилизације. Био би то "смак свијета", односно "страшни суд", о којем говоре предања из далеке прошлости.

Два нијема свједока која нам очитије говоре о катастрофи у прошлости су кратер у Аризони и Тунгуска катаклизма 1908. године. Има их, можда, још, али и њима се скоро ништа не зна.

Према подацима са којима се располаже око 200 астероида на путањи око Сунца пресијеца Земљину путању, док 2000 небеских тијела у близини Сунца имају пречник већи од једног километра.

Између два велика судара није пролазило мање од сто хиљада година па је мала вјероватноћа да се судар догоди у нашем вијеку и оконча наша цивилизација. Ипак, теорија вјероватноће указује на могућност судара са неком кометом од неких 200 метара сваких десет хиљада година, у сваких милион година с кометом од око 2,5 км у пречнику. Такве катастрофе би изазвале потпун нестанак цивилизације и живота на Земљи.

Неки научници преувеличавају опасности од космичке катастрофе, али несрећа није неизбјежна.

Тим међународних стручњака припремио је план за истраживање астероида који пресијецају Земљину путању око Сунца. Направљен је пројекат небеске страже са шест телескопа који би били распоређени широм Земље и могли да региструју све пријетеће објекте и њихов евентуални пад на Земљу у наредних

сто година, али су за његову реализацију потребна знатна материјална средства.

Људи сваког дана страдају од пушења, ејдса, ратова, глади, у саобраћају и од многих тешких и неизлječивих болести, чиме се наша цивилизација доводи у велику кризу.

Нашу цивилизацију, поред наведеног, могу уништити атомска и еколошка бомба.

XXXIX. З А К Љ У Ч А К

"Nil novo sub sole"

У досадашњим истраживањима дошло се до несигурних података о појави човјека на земљи, који представљају више хипотезе него поуздано знање. Претпоставке су да Земља постоји неколико милијарди година, а да се живот на њој појавио отприлике прије једну милијарду година, док се за организовани живот мисли да је отпочео тек прије 500 милиона година. Појава човјека везује се за нешто прије милион година. Тешко се може утврдити када је он постао homo sapiens (разумни човјек), али за прве трагове културе мисли се да нису старији од 40 000 година. Наиме, из свега произлази да су мишљења археолога и осталих истаживача о постанку планете на којој живимо, почетку живота на њој и појави човјека, доста подијељена, па не постоји сагласност и стално се настоји продријети у дубине далеке прошлости.

Прве цивилизације појавиле су се у регионима Блиског истока, јужне и југоисточне Азије, сјевероисточне Африке; плијене пажњу археолога и осталих научника неки локалитети и региони у Европи, посебно Балканско полуострво, а има мишљења да су и неке цивилизације претколумбовске Америке далеког поријекла.

Карактеристична форма државе у цивилизацијама древног Истока била је источна деспотија и сва власт, скоро апсолутно, се налазила у царевим, односно краљевим рукама, па су се сви земљишни ресурси налазили под врховном ингеренцијом суверена и одатле је долазио извор материјалне моћи деспотије. Деспот се налази на врховном трону и њему, његовом двору, чиновницима, великодостојницима било је све подложно и одговорно у цивилном и војном сектору. Врховни господар и самодржац је био неприкосновени ауторит, а народне масе биле су осуђене на тешке пољопривредне послове, бесплатну изградњу храмова, путева и осталих објеката, вођење ратова и налазиле се у поданичком положају, најчешће на нивоу робова, слуга, раје и слијепих и покорних извр-

шилаца жеља, прохтјева и потреба властодржаца. Трговина и занати учинили су велике промјене у древним цивилизацијама.

У раним цивилизацијама јављале су се различите митске представе и предања о постанку свијета и живота, док се религија испољавала у мноштву облика: од примитивних начина обраћања предметима и појавама у природи и њених различитих анимистичко-тотемистичких варијација до политеизма и напокон је утрт пут монотеизму, с тим да још и данас постоји велики број племенских религија и осталих прастарих вјеровања, гдје се јављају шамани, чаробњаци и поглавице који изводе одређене ритуале и церемонијалне радње уз музику, плес, игру и остале активности. Врачеви, поглавице, а касније свештеници играју прворазредну улогу у раним цивилизацијама. Ипак, неограничена деспотска власт цара, фараона, краља, кана или султана била је оправдавана религијом па су они сматрани за живо оваплоћење божанства на земљи или само божанство. Владар је наређивао приношење дарова за божанство, затим људске и животињске жртве да би се одобровољио бог и спријечио сушу, омогућио кишу, побједу у рату, завршетак изградње храма, пирамиде и осталих грађевина у прадавна времена.

У различитим епохама и временима постојали су разноврсни критеријуми за оцјене природних токова и стварности па су знања појединих епоха остајала аутономна, тј, једним дијелом потпуно изолована и неприступачна у информативном смислу на општечовјечанском нивоу. Оно што се сматра знањем представља дио тоталитета једне културе. Знања ранијих епоха су структурирана према сасвим другим обрасцима који се разликују од наших и примјерена су датој култури и њеним вриједностима па се, по Д. Пајину, ради о другим знањима. Примијењена знања која су водила научном и техничком прогресу спадала су у домен занатлија и умјетника, док су она у области теорије плијенила пажњу филозофа, пророка, свештеника и бројних других мислилаца и разликовала се по сврси којој служе. Дубљим и свестранијим увидима долази се до констатације да су се у читавом обиму теорије налазила знања која се тичу односа међу стварима и обухватала су оно што ми у данашњем времену називамо науком и знања којима се настоје докучити и спознати први узроци и посљедње сврхе свијета и човјека била су предмет сталног инте-

ресовања различитих култура и традиција и њима су се бавиле митологија, религија и филозофија.

Нарочито је долазио до изражаја специфичан однос између религије и филозофије у старом свијету и он је био на сасвим другим основама од оног на какав смо ми навикли и представа које смо имали. Наиме, дешавало се да унутар саме организације учености и предања која су развијале различите религије и њихови системи појави низ филозофских школа и учења која су имала велики значај у развоју филозофске мисли. Исто тако, често се догађало да једно учење које се развијало као филозофија сасвим неочекивано поприми религиозна обиљежја на тај начин што се институционализује, поприми снагу друштвене обавезности и идентификације, усвоји или уведе обичаје, разради систем вјерске организације, прогласи свога вођу и каноне које слиједи. На такав начин су настали велики религиозни системи будизма и davizma (taoizma).

Антички мислиоци су настојали да путем митских представа изразе највишу збиљу, односно да пронађу праначело из којег све потиче и за њих је то arhe, у браханизму brahman у daoizmu (taoizmu) то се односи на dao (tao), у конфуцијанизму на ren. Влада мишљење да управо спознајом те стварности човјек долази до највишег одредишта о свијету и животу. Још код Анаксимандра apeiron се поима као беспочетан, бесконачан и неисцрпан, али он у исти мах представља и to theion (божанство). Касније се јавља Хераклитов logos и Анаксагорин nus, те поимања осталих филозофа.

Прва врста знања заснива се на релацији субјект - објект, док је друга она превазилазећа и надилази ову релацију и сва друга двојства и супротности. Индијски мудраци, на сличан начин као и Платон, били су убијеђени да се филозофска мисао не може пренијети у писаном облику, него једино у непосредном контакту.

Различито је поимање филозофије у кинеској и индијској цивилизацији од оног у европским оквирима. Кинези задатак филозофије схватају у настојању да се учини синтеза - "овоземаљске" и "надземаљске" филозофије, али духовну базу у њиховој цивилизацији пружа етика, а не религија. Мудрац посједује карактер састављен од унутрашње мудрости и спољашњег краљевства.

Предмет кинеске филозофије је оно што они називају dao (tao) и ren. Кинески мудрац се бавио свакидашњем питањима и проблемима у друштву, али и космосом. И код Кинеза су обједињени знање и врлине.

Индијска цивилизација има богату и разноврсну традицију филозофске мисли која сеже у далеку прошлост око два и по миленијума и садржи неколико значајних вјерских традиција. Према томе, филозофија има значајан статус и у Индији се верује да је улога филозофског размишљања, у смислу да се разумије природа онога на што је размишљање усмјерено, директно повезана са личном судбином појединца. Индијска филозофија се поима као својеврсно професионално трагање да се разумије истинска природа стварности у смислу унутрашњег духовног трагања. Оно што се у западном смислу разумијева под појмовима религија и филозофија у Индији је садржано у комбинацији помоћу које људи настоје да разумију значење и структуру живота изражену у највишем смислу ријечи. Значи, религија и филозофија се налазе у одређеној врсти синтезе у настојању да се докуче истине о човјеку, животу и постојању живе и неживе природе.

Крајњи домет до којег су дошле индијска и кинеска медитивна традиција састоји се у чињеници да добро и зло иду у пару и да се разрешење људске ситуације може потражити само с ону страну добра и зла.

У свим цивилизацијама уочљиви су различити облици и начини владавине који имају извјесне сличности, али најбоље резултате у владању земљом и народом постизали су просвијећени цареви, краљеви, императори и други владари са добро уређеним системом организације централне и периферне власти, строгим поштовањем обичаја и закона, беспријекорном контролом коју су вршили одани царски или краљевски чиновници, изасланици и повјереници, те изрицањем адекватних мјера за преступе, непослушност и насиље.

Ропство је било присутно на Истоку у знатној мјери као примитивно домаће ропство, док је у Грчкој и Риму достигло већи степен и обухватало скоро цјелокупну производњу. Сељаци су били у различитом третману; од строге везаности и потчињености царском или било којем другом ауторитету, до обезбјеђивања знатног дијела земље у сеоским општинама, односно неке врсте

аутономије, а било је и слободних сељака, као и оних који су се посвећивали другим активнсотима које нису типично везане за земљу. О ропском животу излишно је говорити, али су и сељачке масе у разним цивилизацијама током историјског развоја биле крајње угрожене, сурово експлоатисане; морале су да плаћају различите порезе и намете, обављају присилне и неплаћене радове на изградњи путева, мостова, храмова и других грађевина, потом да бесплатно обрађују царске, свештеничке и посједе истакнутих ратника, те да одлазе у ратне походе, а била су им ускраћена основна права, изузев поданичког и претешког начина живљења. Упркос томе, сељаци су били најбројнији, веома виталан слој друштва и њихов живот је, у многоме, био учитељ штедње, вредноће, врлина и правде.

Обичаји су имали велику улогу у свим етничким заједницама и представљали су навике у начину живота и међусобном опхођењу чланова једне заједнице или народа. Били су правило како ће се поступати у међусобним односима или у додиру с другим народима. Обичаји су били већином строги, често су за њихов прекршај предузимане оштре мјере и сурове казне. Морали су се беспријекорно извршавати и поштовати. Тако су слично култним радњама регулисали укупне односе у примитивним друштвима, као и онима у каснијем периоду развоја. Били су донекле истовјетни с писаним законима у цивилизацијама које се такође придржавају обичаја у међусобним комуникацијама и с другим субјектима, мада, у највећем дијелу, нису обавезно предвиђени (гостопримство, побратимство, усвајање сирочади) до оних који регулишу извођење одређених активности везаних за рођење и смрт; обичаји приликом косидбе, жетве, бербе и вршидбе; они који се односе на захтјев за кишу и повећање плодности. Неки обичаји су били законом забрањени (крвна освета, окрутно поступање према жени, абортус, остављање хендикепиране дјеце да умру у природи и слично). У свим цивилизацијама заступљени су бројни вјерски и народни обичаји и свечаности током дугомиленијумског развоја који су обогатили културну историју човјечанства. Разнолике традиције везане су за легнде, ратна и културна збивања, вјерска понашања, култне обреде и радње, гдје посебно мјесто има култ предака; преношење морално-етичких ставова на млађе генерације и

других позитивних тековина усменим или писменим путем. Традиције се дуго одржавају у народном памћењу и представљају важну и вриједну културну баштину сваке цивилизације.

Што се тиче морално-етичких учења, евидентна је заступљеност етичког рационализма у античком свијету који се заснива на ставовима да је морално понашање повезано са знањем и да човјек мора знати шта је добро да би се тако понашао. У учењима других цивилизација, посебно када је ријеч о хиндуизму и будизму, па донекле и у конфуцијанзуму, постоји систем моралних норми са јасним разликовањем добра и зла, али и другачија учења о врхунском знању, етичким идеалима, савршенству, манирима, облицима индивидуалног и колективног понашања, начину владања, схватању божанства, ритуала и релација односа господа-поданик или слуга, те низа других морално-етичких ситуација.

Има један број мислилаца који закључују да у посљедњих 2500 година човјечанство није направило морални прогрес, него запало у морални регрес и деструкцију, премда је без постојања и поштовања морално-етичких феномена тешко замислива и одржива било која цивилизација. Упркос свему, живот је моралнији у наше вријеме у односу на старе цивилизације у којима су примјењиване сурове казне, оштре и окрутне мјере па је човјек био роб и поданик без икаквих права. Данас су заступљени хуманизам, демократија, људска права и слободе. Друга питања која плијене значајну пажњу у свим цивилизацијама су принцип одговорности, проблеми кривице и патње у текућим друштвеним збивањима па заслужују да се анализирају и расвијетле од раних цивилизација до наших времена.

У свим цивилизацијама филозофи, првенствено антрополози, онтолози, етичари, затим умјетници, књижевници, теолози, мистичари, археолози, историчари, културолози и научници из бројних области, мање познати и признати мислиоци, настојали су да открију човјекову истинску природу, суштину и сврху његовог постојања. Из понуђених одређења слиједи да је човјек социјално, духовно, стваралачко, рационално, ирационално, често парадоксално, цивилизацијско биће; у начелу трагично, између Бога и природе, у коме се сукобљавају два свијета и два поларизовано супротстављена начела, из којег често проговара његова демонска, рушилачка, осветничка и агресивна природа. Код човјека су

присутне многе илузије и он вара свијет и самог себе од старих времена до најновијег доба. Те обмане потичу дијелом из незнања, дијелом из лукавства, а дијелом из његове зле природе која увијек може да попримі неприхватљиве и опасне токове. Човјеку је својствено да лаже друге, па и себе, често живи у заблудама и свјесно или несвјесно прихвата лажне вриједности. Произлази да је таштт, охол, ограничен и у одређеној мјери слијеп. Батрга се у зачараном кругу, губи у сопственом сањарењу, непромишљено лупа о многим стварима и појавама, подваљује другима, кривотвори и бива кривотворен па је у бескрајној заблуди онај који мисли да је могуће одбацити глупости и искоријенити зло међу људима. Људи кратке памети, тврда срца, заслијепљени фанатизмом и мржњом, не презају да убијају друге људе, да их муче и свете им се. Трагично је што зло тежи да се понови!

Најобмније и најсвестраније учење о архетиповима и компаративно истраживање којим су обухваћене широке области разних култура извршио је Јунг.

Посебно побуђује интересовање схватања смрти у старим цивилизацијама. Оно се креће од једноставног поимања смрти и загробног живота до сложенијих увида у ову проблематику. У старим цивилизацијама Месопотамији и Египту, смрт је схватана као коначно стање, премда је жеља фараона и осталих владара била да обезбиједе бесмртност. Поједини грчки филозофи и неки индијски мудраци одбацивали су идеју егзистенције послије смрти, али се, скоро у свим старим цивилизацијама, у смрти није видио "само престанак човекове егзистенције"

Људска прошлост је обиљежена радом и равнотежом, идејама и идеалима, непрестаном борбом, хуманизмом и деструкцијом, љепотом умјетничког и етичог стварања. Човјека су магично, скоро неодољиво, силином нагона током прохујалих миленијума и вијекова привлачили власт, богатство, моћ и слава па је као омађијан често претворен у чудовиште, чинио разна злодјела да би задовољио своје циљеве, ниске побуде, понекад хирове, сујету и таштину. У многим елементима своје биолошке, психолошке и социјалне природе човјек је био и остаје опасна и неукротива звијер. Без обзира на научну оправданост, не можемо се отети од дојма о цикличном кретању цивилизација у историји човјечанства и

достизању врхунца и пропасти, те појаве процвата на другом мјесту и поновном ишчезавању. Остају дилеме и спорења око тога да ли се и како зачео живот на земљи или ван ње, те о улози божанства, природе и осталих фактора у стварању живота и свијета.

Човјечанство биљежи огромни научно-технолошки прогрес, али на морално-етичком плану није дошло до значајнијег напретка. Прије би се рекло да је дошло до назадовања! Ипак, на глобалном плану нестале су многе зле силе и авети прошлости и човјек је хуманији и нешто ближи човјеку! Што су некад били пороци и мане, данас постају обичаји и правила понашања, резигнирано закључују присталице традиције и не само они!

У презентовању огромне грађе о минулим цивилизацијама, поред филозофског, посебно морално-етичког и ширег друштвенг приступа, значајну пажњу је заузимала и теолошка димензија. Могло би се поставити питање: У чему је смисао људског живота и битисања на овој планети током цивилизацијског трајања? Стара мудрост каже да човјек у своме животу треба да свије кров над главом, пронађе љубав и мир, остави траг постојања, окити се пријатељима, ревносно и с радошћу обавља свој посао, води бригу о породици и ближњима, да у добру и злу нађе мјеру и истраје; поштује своју вјеру, обичаје и традицију; да сачува образ и добар глас, помаже несрећним и немоћним, те да засади воћку, напише књигу и припреми се за пут који га очекује. Из истинског и правог човјека треба да зраче љубав, племенитост, милост, сажаљење, нада, вјера и радост за успјех којег постужу људи својим знојем и трудом. Само неке од наведених активности и подузетих мјера препородиће човјека, испуниће му живот и учиниће га срећним.

Берђајев је упозорио да ће "преображење света, ново доба и нова земља, несумњиво бити најдубља промена, коренита промена". Неоспорна је чињеница да су различита изопачења и морална деструкција доприносили највише, поред осталих фактора, пропасти цивилизација. Нужно је да људи поштују поредак у друштву, природи и космосу, морални закон, добре обичаје и правила понашања, да се руководе хуманистичким начелима и уважавају принцип одговорности. Са мало више воље, љубави, разумијевања, милости и дјеловања из добрих намјера, живот би био подношљивији и далеко бољи, наглашавају владика Николај и отац Јустин. Хајдегер опомиње да је "у ништовању ничега

утемељен битак бића", а "заборав битка" је карактеристика човјека и читаве западне цивилизације па се при сваком тражењу суштине човјековог живота и постојања морамо враћати темељима старих цивилизација. Левинас износи да "непамтљива прошлост није прошла кроз садашњост", али је оставила трага и представља темеље цивилизацијског хода. Достојевски је најдубље освијетлио скоро само дно људске душе кроз призму кретања човјечанства, а Тесла опоменуо на проучавање и нематеријалних феномена и других свјетова. Владета Јеротић новом духовном бакљом освјетљава свијет и човјека.

Ја сам, попут Кунг Фу Ц'а, наклоњен његовању традиције и култа предака па сам настојао да их изучим у древним цивилизацијама да бих лакше схватио савремену цивилизацију, њене токове, изазове, замке и загонетке. При томе се сада намећу отворена питања плуралитета или сингуларитета, приближавања или удаљавања Истока и Запада, опстанка или пропасти наше цивилизације, слична оном:" бити или не бити, моје питање је сада".

У најновије вријеме актуелизују се питања медицинске етике која етичаре, правнике, љекаре и антропологе доводе у велике дилеме и искушења. Све већа загађеност и угроженост планете узрок су појаве еколошке кризе и апокалиптичних пријетњи. Еколошка етика је снажно закуцала на врата човјечанства и опомиње да се човјек наднио над опасну провалију и да му предстоји скори крај и пропаст планете! Човјек мора да се уразуми и схвати неслућене опасности и да је раб Божји и слуга природе, а никако божанство и господар. Опасности су биле присутне у свим цивилизацијама, али је до кулминације дошло у ово наше злослутно вријеме, па "звона звоне" и опомињу да се на вријеме спасава човјек и планета. Талмудска мудрост нас учи да спасити једног човјека значи спасити човјечанство!

Посебна опасност долази због потискивања духовне димензије у други план, што доводи до све израженије материјализације, пустошења и нихилистичких тенденција у савременом свијету у којем владају новац, моћ и интереси, егоизам и право јачега. Све је више вапаја сиромашних, гладних, незапослених и обесправљених који не допиру до срца и ушију богатих, охолих, моћних и себичних снобова. Прошлост цивилизација нас није научила да се на ври-

јеме предузму мјере и спаси човјек и планета. Човјек се увијек налази на почетку и пред истим и сличним дилемама и загонеткама. Етика полако преузима мјесто онтологије и показује нам излаз из беспућа савремене цивилизације.

На крају мог путовања кроз лавиринте цивилизација могло би се поставити питање: Quo vadis, homme? У свему сам најближе Спинозном поимању Бога или природе и Ајнштајновом прихватању овог става и његовом указивању да би послије нуклеарног сукоба услиједио рат луком и стријелом. Можда смо на прагу сусрета са ванземаљским цивилизацијама и неслућеном напретку цивилизација које долазе или нас, пак, очекује и апокалипса о којој су говорили и писали пророци! Изгледа да се у цивилизацијама које ће доћи очекују радикалне промјене и да ће живот у будућности мало личити на онај из прошости, али поуке, мудрости и опомене остају. Пророчанства и дубинско схватање паранормалних феномена отварају нове могућности за схватање божанских и цивилизацијских тајни и енигме стварања и постојања.

Остварују ли се предвиђања Вил Џјуранта и Беле Хамваша, разумијевања мистерија Артура Кларка или нас очекује апокалипса из Откровења Јованова?

Хоће ли нас задесити судбина Атлантиде и других изгубљених земаља и свијетова који су геолошким процесима отишли у океанске и морске дубине, нестали у космичкој катастрофи, некој непознатој природној стихији или осудом моћне више силе, односно Божјом казном и о њима мало или ништа не знамо?

Легенде, митови и предања говоре о природним катаклизмама, постојању других свјетова и њиховом мистериозном нестанку и осталим масовним страдањима људског рода, затим о великим изумима и раскоши коју су достизале поједине древне цивилизације и чудесно ишчезавале; о њима сазнајемо из библијских и осталих сродних ралигиозних текстова, епова, казивања мудраца и пророка, невјероватних прича о постанку и страдању, открића археолога, праћења небеских појава од стране астролога, те из свједочанстава која су нам оставили Платон, Аристотел, Херодот и многи други мислиоци старог свијета, износећи из "олупина бродолома" оно што је спасено.

Претпоставља се да су неке цивилизације нестале због дегенеративних процеса, разврата, разблудних уживања, анархије,

казне за тајне гријехове, дрске охолости усљед благостања, безбожништва и богохулништва, неморала, колективних самоубистава, одласка у прашуме без повратка, одлијетања загонетним летилицама на удаљене космичке просторе, истребљивања у вјерским сукобима, нарушавања поретка у друштву и свијету, мржње међу људима, уништавања природе и живог свијета, гажења обичаја, енормне смртности становништва, болести, непоштовања правила живљења и понашања, међусобних борби до истребљења, непротумачених стихија, безумља, асимилативних процеса, недостатка извора исхране и мотива за одбрану и безбједност, исцрпљивања у сталним ратним походима и сличних појава.

C O N C L U S I O N

"Nil novo sub sole"

In research done so far reached were uncertain conclusions about the appearance of man on Earth, which are rather hypotheses than the certain knowledge. There are hypotheses according to which Earth exists for a couple of billion years, life appeared around one billion years ago, while the organized life is believed to first started only some 500 million years. Appearance of man is associated to the period of around a million years ago. It is difficult to determine when homo sapiens first (wise man) appeared, however, traces of first cultures are believed not to be older than 40 000 years. Namely, as it derives, opinions of archeologists and other researchers on the appearance of life on Earth are rather divided and no concurrence exists among them in their striving to penetrate deeper and deeper in archaic past.

First civilizations appeared in the Near East regions, in the regions of the South and Southeast Asia, Northeast Africa, then, there are some localities and regions in Europe, particularly, the Balkan peninsula, which are attracting attention of the archeologists and other scientists, as there are convictions that even some pre-Columbus America's civilization's reach depths of the far past.

Characteristic state organization form within the civilizations of the ancient East was eastern despotism, where all power, almost absolutely, was in the hands of the king, consequently, all land resources were under the supreme authority of the ruler, which was the source of material power of the despotic state. Despot is on a supreme throne and everybody and everything in civil and military sector is his subject, or subordinated to him, to his court, clerks, and notables. Supreme master and ruler was an undisputable authority and masses were condemned to hard agricultural works, free construction works, building of shrines and churches, roads and other buildings, waging wars etc. They were subjects, close to the slave position, servants and blind and servile executors of wishes, whims, or

needs of the authority holders. Trade and crafts caused significant changes in ancient civilizations.

In early civilizations existed different varieties of myth notions and sagas on the creation of universe and life, while religion had been manifesting in a large variety of forms: from primitive ways of addressing things and natural phenomena in its animistic-totemic variations to polytheism and finally the path was strengthened to monotheism, irregardless to the fact that there still are many tribal religions and other ancient beliefs, in which shamans, sorcerers and chiefs perform certain rituals and ceremonial actions accompanied by music, dance, play and similar activities. Magicians, chiefs, and later priests play a leading role in early civilizations. However, unlimited despotic power of emperor, pharaoh, king, khan or sultan was justified by religion, so that they were considered alive personifications of deity on Earth or the deity itself. The ruler was ordering presenting of offerings for the deity, then human or animal sacrifices in order to please god and prevent dry season, to make rein fall, to enable victory in war, finishing of shrine, pyramid or similar buildings in ancient times.

In the different eras and times there were different criteria for the assessment of natural courses and reality so that the scope of knowledge in the different eras would remain autonomous, i.e. partially totally isolated and inaccessible in information sense on the mankind level. What is considered knowledge represents the part of one culture's totality. Earlier epochs' knowledge has been structured according to entirely different templates that absolutely differ from those of our own and are appropriate to the subject culture and its values so that, according to D.Pajin, this makes it a completely different knowledge. Applied knowledge leading to scientific and technical progress was falling into domain of artists and craftsmen, while those from theoretic sphere were attracting attention of philosophers, prophets, priests and many other contemplators and were classified according to the purpose of its use. Deeper and more comprehensive insight leads to the observation that the overall scope of theory comprising types of knowledge in regard to the relationships between the things and encompassing what we call science nowadays, as well as knowledge seeking to reach and comprehend real causes and final purposes of universe and man, has always been the subject

to the continuous interest of the different cultures and traditions, dealt with in mythology, religion and philosophy.

Particularly expressed was a specific relationship between religion and philosophy in ancient times, which was on entirely different foundations from what we got used to and notions that we have. Namely, it had happened that from the very organization of educational schemes and sagas, being developed in the framework of certain religion and its system, emerge series of philosophic schools and teachings, which were very important for philosophic ideas development. Also, it would frequently happen that a certain teaching, until one particular moment developing as a philosophy, all of a sudden assumes features of a religion turning that way into an institution, assumes the social necessity and identification force, adopts or introduces customs, develops religious organization system, proclaims its leader and canons to follow. That way were created the great systems of Buddhism and Daoism.

Antique thinkers tried to express the highest reality through the mythic notions, that is to find out a pra-principle everything emerging therefrom, which is arche for them, or Brahman in Brahmanism or Dao in Daoism, and ren in Confucian ethics. It is a generally spread conviction that getting into these very things, man reaches the highest determinations on universe and human. Already within Anaximander apeiron looks like originless, endless, and exhaustless, but at the same time he represent to theon (deity). Later there appear Heraklite's logos and Anaxagora's nus, as well as anticipations of other philosophers.

First kind of knowledge is based on the relation subject – object, the second one being, however, that transcending one, which overpasses this relation and all other features, as well as antagonisms. Indian wise men, similar to Plato, were convinced that philosophic ideas couldn't be transferred in writing, but only in a direct contact.

Concept of philosophy in the Chinese and Indian civilization is opposite to this existing within the European limits. Chinese put the objective and task of philosophy within the grasp of their effort to create synthesis of "this world's philosophy" and "transcendental world's philosophy", however, the spiritual basis of their civilization is

found in ethics not in religion. A wise man possesses the character compounded of the internal wisdom and the external kingdom. Subject to the Chinese philosophy is what they call Dao (Tao) and ren. Chinese wise man was addressing issues of every-day's living and problems facing the society, but also the universe. Chinese as well have unified knowledge and virtues.

Indian philosophy has a rich and assorted tradition of philosophic ideas reaching the far past around two and half millenniums ago and consists of a couple of important religious traditions. Therefore, philosophy has an important status in India and it is believed that the role of philosophic contemplation, in sense to understand the nature of what is subject to contemplation, directly linked to a personal destiny of an individual. Indian philosophy is understood as a professional research in order to comprehend the real nature of reality, in sense of the internal spiritual research. What is, in the Western sense, understood to be religion and philosophy, in India is contained in a combination by way of which people try to understand the meaning and the structure of life expressed in the highest meaning of the word. Thus, religion and philosophy create a certain synthesis, in effort to reach the truth about man, life and the existence of living and still nature.

The ultimate grasp of Indian and Chinese meditative tradition is consisted in the fact that good and evil go in pair and that solution of human situation can be found only beyond good and evil.

In all civilizations are visible different forms and methods of rule, which are to some extent similar, but the best results in ruling a country or a people had those enlightened tsars, kings, emperors and other rulers had established well-arranged organizational systems of central and peripheral power, strict respect for customs and laws, perfect control performed by their faithful clerks, emissaries and envoys, and applying the adequate measures for the offences, disobedience and violence.

Slavery existed on East to a rather large extent as a primitive, domestic slavery, while in Greece and Rome in reached higher degree and comprised almost all aspects of production. Peasants were treated differently; from strict binding and subordination to tsar of any other authority, to providing of larger areas of land in the rural municipalities that is some kind of autonomy, as there were free peasants, as

well as those who were committed to the other activities, which are not typically linked to land cultivating. It is unnecessary to talk about life in slavery, however, masses of peasants during the different historic periods were also utterly endangered and severely exploited; they had to pay the different taxes and duties, were exposed to the forced labor on the construction of roads, bridges, shrines and other buildings, then they had to cultivate land properties of emperors, kings, priests and distinguished warriors for free, finally they had to go to wars, while being deprived of the basic rights and freedoms, having nothing but a hard life of subordinated subjects. Nevertheless, the peasants were a very vital class of society and their lives was in many aspects examples of diligence, virtues and justice.

Customs had a great role in all ethnic communities and represented habits in mutual communication of society members of certain community or certain people. They were rules regulating how to treat each other within the community or how to treat other communities when interacting. Customs were mostly strict and punishment for their breach severe and harsh. Customs had to be followed and respected consequently and with no objections. Similar was way how primitive societies regulated their relationships by practicing their cult activities, and later societies also provide such examples. It was to some extent similar to written laws in civilizations, which also stick to the customs in their mutual communication, although all of it is not necessarily foreseen and regulated (hospitality, brotherhood, adoption of orphans) to those which regulate practicing of certain activities related to birth and death; customs during scything, harvesting, picking and threshing; customs related to rein appealing or fertility. Some customs were forbidden by law (vendetta, cruel treatment of women, abortion, letting handicapped children to dye outside etc.). In all civilizations there are many religious of folk traditions and celebrations that enriched the cultural history of mankind. The different traditions are linked to some legends, war or cultural happenings, religious behavior, cult rituals and activities, where the special place takes the ancestors' cult; conveying of moral and ethic beliefs to younger generations, as well as other achievements either orally or in writing. Traditions hold for long times

in collective memory and represent an important and valuable heritage of every civilization.

As for moral and ethic teachings, evident is presence of ethic rationalism in the antique world, which is based on convictions that moral behavior relates to understanding of awareness of the distinction between good and bad, as one should know what is good in order to behaves so. In other civilizations' teachings, especially when it comes to Hinduism and Buddhism, and to some extent Confucianism, there is a system of moral norms with clear distinction between good and evil, but also different teachings on supreme knowledge, ethic ideals, perfection, manners, forms of individual and collective behavior, way of ruling, comprehension of deity, rituals and relations between the ruler and the servant or subordinate subject, and series of other moral and ethic situations. There is a number of philosophers who conclude that mankind made no moral progress in the last 2500 years, but fell into a moral regression and destruction, although is difficult to imagine existence and survival of any civilization without moral and ethic phenomena. Despite all, life is more moral in our time than it was comparing to the old civilizations where were applied severe punishments, cruel measures, where people were kept in slavery and subordination without any rights whatsoever. Today is on scene democracy, human rights and freedoms. Other issues attracting the attention in all civilizations are the principle of accountability, problems of guilt and suffering within the current social happenings, so these issues deserve to be analyzed and more lights has to be shed on it from early civilizations to our times.

In all civilizations, philosophers, as well as anthropologists, anthologists, ethicists, then artists, writers, theologists, mystics, archeologists, historicists, culturologists and scientists from variety of other fields, recognized or unrecognized ones, sought to discover real human nature, a gist or essence and purpose of his existence. From the offered determinations there arrives a conclusion that man is a social, spiritual, creative, rational, irrational, often parradoxal, civilizational creature; principally tragic, between God and nature, in which two worlds confront each other, as well as two polarized and controversial principles, a creature from which often speaks his demonic, destructive, vengeful, aggressive nature. Man has many illusions and he deceives the world, as well as himself from old times

to the modern age. These delusions arrive partially from the ignorance, partially from cunningness, and partially from his evil nature leading him sometimes to unacceptable and dangerous courses and paths. It is characteristic for man to lye to others, sometimes to himself as well. He often lives in illusions and accepts false values, sometimes being aware of it, sometimes with no awareness about what he does. Conclusion is that man is vain, haughty, limited and to some extent blind. It goes round within the vicious circle, gets lost in his day- dreaming, talks about many things without a clue, cheats others, but also cheats himself, forges and gets forged. It is illusion if somebody things that it is possible to throw away stupidity and eradicate evil among people. Short-minded people, people with hard hearts, blinded with fanatism and hatred do not hesitate to kill each other, to torture them and get revenge. It is tragic that evil inclines to repeat itself!

Jung delivered the most comprehensive and all-embracing teaching on archetypes, in addition to a comparative research comprising a wide range of areas and aspects of the variety of different cultures.

What attracts particular attention is the understanding of death in ancient cultures. It varies from simple comprehension of death and life after death to the most complex insights into this issue. In old civilizations of Mesopotamia and Egypt, death was understood as a final state, nevertheless the wish of Pharaohs and other rulers to secure immortality. Some Greek philosophers and some Indian wise men would reject idea of the after-death existence, however, almost no ancient civilization so death as a "bare cessation of human's existence."

Work and harmony, ideas and ideals, never ending combating, humanism and destruction, beauty of artistic and ethic creation feature man's past. During the past millennium, man had magically, almost irresistibly, by force of instincts, been attracted to power, wealth, influence, and fame, so that he, enchanted by it, sometimes turned into an animal, had committed many misdeeds and transgressions to satisfy his basic instincts, wimps sometimes, or his vanity and conceit. In many elements of his biological, psychological and social nature man has been and continues to be a dangerous and

untamable animal. Regardless to its scientific justification, we cannot resist the conclusion that history of mankind goes in ever-repeating circles of development and reaching the culmination and then destruction in order to appears somewhere else and start flourishing before it diminishes and disappears again. Dilemma remains about if and how life was created on Earth or outside of it, as well as about the role of deity, nature and other factors in the creation of life and universe.

Mankind has achieved a huge scientific and technology progress, however, on moral and ethics plan it has not moved significantly forward. Just opposite, we could rather claim that it moved backwards! However, on a global plan, many evil forces and ghosts of the past have disappeared and humans become somewhat closer to each other! From the other side, what was in the past considered to be a vice and a shortcoming, today became a custom and a rules of conduct, conclude the supporters of traditional thinking and many others!

In presenting of a huge material on the past civilizations, in addition to the philosophic, especially moral and ethic and wider social approach, a very important place has always had theological dimension. We could pose a question: What is the purpose of human life and existence on this planet during the civilization? An old saying says that a man should, during his life, to build a roof over his head; to find love and peace; to leave a trace on his existence; to decorate himself with friends; to do his job diligently and with joy; to take care of his family and people around him; to find measure in good and bad, and to resist; to have respect for his religion, customs and tradition; to preserve and keep his reputation and moral; to help those less fortunate and weak; to plant a tree; to write a book and to prepare himself to trip expecting him. Real and good man should radiate with love, nobility, mercy, grace, compassion, hope, faith and joy for the successes achieved by others with their efforts and diligence. Even some of mentioned activities are sufficient to recuperate man, fulfill his life with joy and happiness.

Berdjajev warns that "transformation of the universe, emergence of new era and new Earth will, with no doubt, be the most profound change of all, a radical change." There is no doubt that the different perversions an moral destruction contributed the most, in

addition to the other factors to the destruction and disappearance of civilizations. It is necessary that people respect the order in society, nature and universe, moral codex, good habits and rules of behavior, to be guided by humanistic principles, and respect for the principle of accountability. With more good will, love, understanding, grace and good intentions, life could be much more bearable and much better, emphasizes Bishop Nikolaj and father Justin. Heideger warns that in "voiding of nothing is based the existence of human", while "forgetting of the existence" is characteristic of human being and the whole Western civilization, so that in his seeking of the substance of human life and the existence we must go back to the foundations of the ancient civilizations. Levinas claims that "unmemorable past has never crossed the present", but it left traces and represents foundations of civilization's pace. Dostoyevski enlightened the best the deepest depths of human soul's substance through the prism of mankind's motion, while Tesla turned attention to the research of non-material phenomena and other worlds as well. Vladeta Jerotić is now shedding light to the universe and to man by a new spiritual torch.

Just like Kung Fu Ce, I incline to nourishing of tradition and the ancestors' cult, so that I have always striving to study old civilizations in order to understand easier the contemporary civilization, its courses, challenges, traps and riddles. It opens questions of plurality or singularity, getting closer or further of the East and West, survival or diminishing of our civilization, so like "to be or not to be" is my question now."

Nowadays, many issues related to medical ethics are actual, which puts many experts in ethics, as well as lawyers, doctors and anthropologists into big dilemmas and temptations. Increasing pollution and endangering the planet cause ecologic crises and opens apocalyptic threats. Environmental ethics are knocking the doors of human society warning man of his standing on the edge of a deep abyss and that the end and destruction of the planet is an option! Man must come to his conscience and realize the extent of danger that he is causing, he must realize that he is a slave of God and a servant of nature and in no way a deity and a ruler. Dangers were present in all civilizations, but this time of ours is a culmination of all threats, so

that "bells are ringing" warning that it is high time to save the planet and save the man. Talmud teaches us that save one human means to save humanity!

Especial danger comes from suppressing of spiritual dimension into the second plan, which leads to increasingly present materialization of all values, destruction and nihilistic tendencies in the modern world ruled by money, power and interests, egoism and the right of stronger. Cries of poor, unemployed and deprived of rights do not reach ears and hearts of the rich, vain, arrogant, powerful and egoistic snobs. Past civilizations have not taught us that such times are chances for salvation. Man is always at the beginning and is always before the same or similar dilemmas and riddles. Ethics are taking place of ontology and showing us the exit from the labyrinth of modern civilization.

At the end of my trip through the labyrinths of civilizations we can ask: Quo vadis, man? In all the closest to Spinosa's understanding of God or nature and Einstein's acceptance of this opinion while warning that after nuclear war the next one could be waged by arch and arrows. Maybe we close to the meeting point with the other extraterrestrial civilizations and unimaginable progress, or we are on the edge of apocalypse which was described by saints and prophets! It seems that civilizations to come will face radical changes and that future life will have so little in common with the past one, but morals, wisdom and warnings stay. Prophecies and a deep insight into the paranormal phenomena open new possibilities for understanding of God's mysteries and secrets of civilization, and issues of creation.

Are now on scene predictions of Will Durante and Bela Hamvash, understanding of mysteries of Arthur Clark or we are facing Apocalypse described in the Book of Revelation by St.John?

Are we are close to the destiny of Atlantida and other countries and worlds that disappeared and traces of it are lost in oceans and depths of the seas due to the variety of different geological processes, or were victims of some cosmic catastrophe, some unknown natural elemental force or God's punishment so that we know little or nothing about it?

Legends, myths and sagas say about natural cataclysms, about the existence of other worlds and their mysterious disappearance, mass perils of the human race, about great inventions and luxury

reached by some civilizations and then diminished; as we know from the Bible and other similar religious texts, eposes, wise men and prophets' stories about the creation and disappearance, then we learn about it from the discoveries of the archeologists, then from astrologists and their following the happenings among the stars, as well as from writings of Plato, Aristotle, Herodot and many others thinkers of the ancient worlds, which were collecting what was saved from the "wrecks".

Assumption is that some civilizations disappeared as a consequence of degenerative processes, perversions, lust, anarchy, as a punishment for secret sins, arrogance and vanity arisen from the wealth, atheism, blasphemy, immorality, collective suicides, leaving without coming back to primeval woods, taking off by some unknown mysterious planes to the far cosmic areas, extinction in religious wars, collapse of social order, hatred among people, destruction of the living world, nature, lack of respect for customs and habits, abnormal mortality rate among the population, illness, lack of respect of the rules of living, mutual fights to the last man, unknown catastrophes, madness, assimilation, lack of food and motif for defense, exhaustion in continuous wars and similar causes.

BESCHLUß

"Nil novo sub sole"

In den bisherigen Forschungen wurde es zu den unsicheren Angaben über die Erscheinung des Menschens auf der Erde gekommen, die mehr Hypothesen als gewißes Wissen vorstellen. Voraussetzungen sind, daß die Erde einige Miliarden der Jahre besteht, und daß das Leben auf ihr ungefähr vor eine Milliarde der Jahre erschienen ist, bis über ein organisiertes Leben gedacht wird daß es erst vor 500 Millionenjahre begonnen hat. Erscheinung des Menschens wird an etwas vor eine Millionjahre gebunden. Mann kann schwer festgestellt wann er homo sapiens (ein vernünftiger Mensch) geworden ist, aber es wird für die ersten Kulturspuren gedacht, daß sie nicht älter als 40 000 Jahre sind. Nämlich, aus allem geht hervor, daß die Meinungen der Archäologen und der anderen Forscher über die Entstehung des Planeten auf dem wir leben, über den Beginn des Lebens auf ihm und über die Erscheinung des Menschens, sehr geteilt sind, und es besteht keine Übereinstimmung und man strebt immer in die Tiefe der weiteren Vergangenheit durchzudringen.

Die ersten Zivilisationen sind in den Regionen des Nahen Ostens, des süden und südosten Asiens, des nordosten Afrikas erschienen;einige Regionen in Europa ziehen die Aufmerksamkeit der Archäologen und der anderen Wissenschaftler, besonders der Balkanhalbinsel , und es gibt Meinungen daß einige Zivilisationen des Vorkolumboamerikas der weiteren Abstammung sind.

Charakteristische Forme des Staates in den Zivilisationen des altertümlichen Ostes war Ostdepotie und alle Gewalt, fast apsolut, hat sich in den Kaisers- bzw. Königshänden befunden, und alle Grundressourse haben sich unter der obersten Ingerenz der Herscher befunden und von daher ist eine Quelle der materiellen Macht der Despotie gekommen. Despot befindet sich am obersten Thron und ihm, seinem Hof, den Beamten, den Großwürdenträgern, war alles untergeordnet und verantwortlich im Zivil- und Militärsektor. Der oberste Herr und Alleinherrscher war ein unverletzlicher Autorität, und Volksmassen waren zu den schweren landwirtschaftlichen Feldarbeiten, zum freien Ausbau der Gotteshäusern, der Wegen und

der anderen Objekten, zum Führen der Kriege und sie haben sich in der Untertanslage, am meisten im Niveau der Sklaven, der Diener, der Rajah und der blinden und gehorsamen Wunschvollführer, der Forderungen und Bedürfnisse der Machthaber befunden. Handel und Handwerke haben größe Änderungen in den altertümlichen Zivilisationen gemacht.

In den früheren Zivilisationen sind verschiedene mythische Veranstaltungen und Traditionen über die Bildung (Entstehung) der Welt und des Lebens erschienen, bis die Religion in den vielen Formen gezeigt wurde: von primitiven Arten der Umkehrung zu den Sachen und Erscheinungen in der Natur und ihrer verschiedenen anymisthisch-totemysthischen Variationen bis zum Polytheismus und endlich wurde einen Weg zum Monotheismus gebahnt, damit daß noch heute eine große Anzahl der Stammreligionene und der anderen uralten Glauben besteht, wo sich Schamanen, Zauberer und Häuptlinge erscheinen, die bestimmte Ritten und zeremonielle Handlungen mit der Mysthik, mit dem Tanz und Spiel und mit den anderen Aktivität ausführen. Weissager, Häuptlinge, und später Priester spielen eine erstrangige Rolle in den früheren Zivilisationen. Doch, unbeschränkte despotische Gewalt des Kaisers, Faraons, Königs, Kans oder Sultans war durch die Religion berechtigt und sie wurden um eine lebendige Verkörperung der Gottheit auf der Erde oder um alleine Gottheit betrachtet. Herrscher hat befohlen, eine Darbringung der Geschenke für die Gottheit, dann menschliche und tirische Opfer damit sich der Gott begütigt hätte und eine Trockenheit abhalten würde, einen Regen, einen Sieg im Krieg, einen Schluß des Ausbaues eines Tempels, einer Pyramide und anderer Bauten in den grauen Vorzeit abhalten.

In den verschiedenen Epochen und Zeiten sind verschiedenartige Kriterien zur Bewertung der natürlichen Laufen und Wirklichkeit dagewesen, und die Wissen der einzelnen Epochen sind als autonom, dh. mit einem Teil vollständig isoliert und geschlossen (unnahbar) im Informativsinne im allgemeinmenschlichen Niveau geblieben. Das, was man für das Wissen betrachtet, stellt einen Teil des Totalitäts einer Kultur vor. Die Wissen der früheren Epochen sind nach den ganz anderen Vordrucke strukturiert die sich von unseren unterscheiden und sind in der gegebenen Kultur und in ihren Werten entsprechend, und nach D. Pajin handelt es sich um anderen Wissen.

Die anwendbare Wissen die zu technisches und wissenschaftliches Progreß geführt haben, gehörten zur Domäne der Gewerbebetriebenen und Künstler, bis sie im Gebiet der Theorie eine Aufmerksamkeit der Philosophen, Weissager, Priester und der zahlreichen anderen Denker gezogen haben und sie haben sich zum Zweck unterschieden für welchen sie dienen. Mit den tieferen und allseitigen Einsichten kommt man zur Konstatation daß sich im ganzen Theoriumfang die Wissen befunden haben die sich ein Verhältnis zwischen den Dingen betreffen und sie haben jenes umfangen was wir in heutiger Zeit Wissenschaft nennen und Kentnisse mit denen man strebt, die ersten Gründen zu erreichen und zu erkennen, und die letzten Zwecken der Welt und des Menschens waren ein Gegenstand des ständigen Interesses der verschiedenen Kultur und Tradition und mit ihnen haben sich Mythologie, Religion und Phylosophi gefasst.

Besonders ist zum Ausdruck ein spezifisches Verhältnis zwischen Religion und Phylosophie in der alten Welt gekommen, und dieses Verhältnis hat auf den ganz anderen Gründen bestanden, von diesem auf welchem wir uns gewöhnt haben und von den Vorstellungen die wir gehabt haben. Nämlich, es ist geschehen, daß innen in der alleinen Organisation der Gelehrheit und Tradition, die verschiedene Religionen entwickelt haben, eine Reihe der phylosophischen Schulen und Kentnisse erscheinen, die eine große Bedeutung in der Entwicklung des phylosophischen Denkens gehabt haben. Und so, ist es oft geschehen daß eine Lehre, die als Phylosophie entwickelt hat, ganz unerwartet religiöse Eigenschaften erhält, auf dieser Weise daß man sie institutionalisiert, daß sie eine Macht der gesellschaftlichen Verpflichtung und Identifikation erhält, eine Gewohnheit einnimmt oder einführt, ein System der religiösen Organisation behandelt, ihr Führer und ihre Kanons, die sie folgt, verkündet. Auf solche Weise sind große religiösen Systems des Buddhismus und Daoismus (Taoismus) entstanden.

Antike Philosophen haben gestrebt, mit den mysthischen Vorstellungen die größte Wirklichkeit auszudrücken, bzw. ein Urprinzip zu finden, aus welchem alles stammt und für sie ist es arhe, im Brachanysmus Brahmann im Daonismus (Taonismus) das bezieht sich auf Dao (Tao), im Konfuzionismus auf ren. Es besteht eine Meinung daß eben mit der Erkenntnis dieser Wirklichkeit der Mensch

zum höchsten Bestimmungsort über die Welt und das Leben kommt.Noch bei Anaksimander versteht man apeiron als unanfänglich, endlos und unerschöplich, aber apeiron stellt gleichzeitig theion (Gottheit). Später erscheint logos von Heraklit und nur von Anaksagor, und Unternehmen der anderen Philosophen.

Die erste Art der Lehre wird auf der Relation Subjekt-Objekt gegründet, bis die zweitte Art dieser Relation übersteigt und alle andere Zweiheiten und Gegensätzen. Indische Weisen, auf ähnliche Weise als auch Platon, waren überzeugt daß der phylosophische Gedanke im schriftlichen Form nicht übertragen kann, sondern nur im unmittelbaren Kontakt.

Es ist ein Unternehmen der Phylosophie in der kinesischen und indischen Zivilisation von diesem in den europäischen Rahmen verschieden. Chinesen begreifen eine Aufgabe der Phylosophi im Trachten, eine Synthese der ,,diesirdischen´´ und ,,überirdischen´´ Phylosophi zu machen, aber eine geistliche Grundlage in ihrer Zivilisation anbietet Ethik und keine Religion. Der Weise besitzt Charakter von der inneren Weisheit und vom Außenkönigtum zusammengesetzt. Gegenstand der kinesischen Phylosophie ist das was sie dao (tao) nennen und ren. Der chinesische Weise hat sie mit den alltäglichen Fragen und Problemen in der Gesellschaft, aber auch mit Kosmos befassen. Und auch bei den Chinesen haben Kentnisse und Taugenden zusammnegebracht.

Indische Zivilisation hat eine reiche und verschiedenartige Tradition des philosophischen Gedankes, der in die urlate Vorzeit etwa zweieninhalb Milenium ergründet und einige charakteristische religiöse Traditione umfasst. Daher, Phylosophie hat einen charakteristischen Staus und in Indien wird geglaubt, daß eine Rolle des philosophischen Überlegen im Sinne daß man die Natur jenes versteht, worauf das Überlegen gerichtet ist, direkt mit dem persönlichen Schicksal des Einzelnen verbunden ist. Indische Phylosophi wird als eine eingenartige profesionelle Nachforschung ergründet, daß man eine wirkliche Natur der Sachlichkeit im Sinne der inneren geistlichen Nachforschung versteht. Dieses, was man im Westsinn unter den Begriffen Religion und Phylosophie versteht, ist in Indien in der Kombination erhalten, mittels welche die Menschen streben, eine Bedeutung und eine Struktur des Lebens zu verstehen, die im größten Sinn des Wortes ausgedrückt ist. Es bedeutet, daß sich Religion und

Phylosophi in der bestimmten Art der Synthese befinden, im Streben die Wahrheiten über den Mensch, das Leben und Entstehen der lebendigen und toten Natur zu erreichen.

Die Endleistung zu welcher indische und chinesische meditative Tradition gekommen ist, besteht sich in der Tatsache, das Gut und Übel im Paar stehen und daß die Auflösung der menschlichen Situation nur von jener Seite des Gutes und Übels aufsuchen kann.

In den allen Zivilisationen sind verschiedene Formen und Arten der Regierung bemerkbar, die einige Ähnlichkeiten haben, aber die besten Resultaten in der Regierung mit dem Land und Volk haben aufgeklärte Kaiser, Könige, Imperatoren und andere Herrscher mit einem gut gebildeten System der Organisation der Zentral- und Peripherherrschaft, mit der strengen Sitten- und Gesetzachtung, mit einer tadellosen Kontrolle erreicht die die treue Kaiser- oder Königsbeamten, Gesandten und Vertrauten aufgeführt haben, und zum Aussprechen der entsprechenden Maßgaben für Übertretungen Ungehorsamkeit und Gewalt.

Sklaverei war im Osten im bedeutenden Maß als primitive Haussklaverei anwesend, bis in Grichenland und Rom eine größere Stufe erreicht hat und fast gesamte Erzeugung umfangen hat. Bauern waren in der verschiedenen Behandlung; von der strengen Verbindung und Unterordnung der Kaiser- oder irgendwelcher anderen Autorität, bis zur Sicherheit des bedeutenden Teil der Erde in den Dorfgemeinden, bzw. einer Art der Autonomie, und es war freie Bauern, als auch dieser, die sich den anderen Aktivitäten gewidmet haben die nicht typisch zur Erde verbunden waren. Über das Sklavenleben ist unnötig zu reden, aber und Bauernstände waren in den verschiedenen Zivilisationen im Laufe der geschichtlichen Entwicklung sehr gefährdert , fast exploatiert; sie mußten Steuer und Angaben entrichtnt, sie verrichten gezwungene und unbezahlte Arbeiten, zum Ausbau der Strecken, der Brücken, der Tempel und anderer Bauten, sie mußten unbezahlt die Kaiser- und Priesterbesitze und die Besitze der hervorragenden Krieger, sie mußten Marsch führen, und waren die Grundrechte verweigert, außer der Untertanenrechte und des schwersten Lebensartes.Trotzdem die Bauern waren in der größten Anzahl, sehr vitale Schicht der Gesellschaft und

ihr Leben war, in vielen Sachen ein Lehrer der Sparsamkeit, der Würdigkeit, der Taugend und der Gerichtigkeit.

Sitten haben eine große Rolle in allen ethnischen Gemeinschaften gehabt und haben Gewohnheiten im Lebensweisen und im gegenseitigen Verkehr der Mitglieder einer Gemeinschaften oder des Volkes vorgestellt. Sie waren eine Regel wie man in den gegenseitigen Verhälnisse oder zum Kontakt mit den anderen Völker verfahren wird. Sitten waren meistens streng, oft wurden zu ihrer Verletzung die starken Maßregeln und grobe Strafe getroffen. Sie mußten sie tadellos verrichten und achten. So haben sie ähnlich den Kulthandlungen die gesamten Verhältnissen in den primitiven Gesellscaften, als auch in jenen im späteren Zeitabschnitt der Entwicklung reguliert. Sie waren einigermaßen identisch mit den geschriebenen Gesetzen in den Zivilisationen die sich an die Sitten in den gegenseitigen Komunikationen und mit anderen Subjekten halten, obwohl, im meisten Teil sind nicht verpflichtet vorgesehen (Gastfreundlichkeit, Bruderschaft, Adoption der Waisen) von jenen die eine Ausführung der bestimmten Aktivitäten regulieren die zur Geburt und zum Tod verbunden sind; die Sitten bei Gelegenheit der Mahd, der Lese und des Drusches, jene die sich auf Wunsch für den Regen und für die Vergrößerung der Fruchtbarkeit beziehen. Einige Sitten waren mit dem Gesetz verboten (Blutrache, grausames Benehmen zur Frau, Abortus, Verlassen der gehinderten Kinder, in der Natur zu sterben und ähnliches).In allen Zivilisationen sind zahlreiche religiösen von Volkssitten und Festlichkeiten im Laufe der langtausenden Entwicklung vertretet, die die Kulturgeschichte der Menschheit angereicht haben. Verschiedene Traditionen sind an den Legenden, Kriegs- und Kulturerreignisse, religiösen Benehmen, Kultritten und Handlungen angebunden, wo eine besonderen Rolle ein Kultverfahren; Übertragung der moral-ethischen Absätzen an den jüngeren Generationen und der anderen positiven Errungenschaften mit dem mündlichen oder schriftlichen Wege hat. Die Traditionen bleiben lange in Erinnerungen des Volkes erhalten und stellen ein wichtiges und wertvolles Kulturerbe jeder Zivilisation dar.

Was die moralisch- ethische Lehre betrifft, ist das Vorkommen des ethischen Rationalismus evident in der antiken Welt, und ruht auf der Basis, dass das Moralverhalten mit dem Wissen verküpft ist, und dass der Menschen wissen muss was gut ist, um sich so verhallte

zu können. In der Lehre anderer Zivilisationen, vor allem im Hinduismus und Buddhismus und in gewissem Maße in Konfuzianismus, gibt es ein System der moralischer Normen mit klarem Unterschied zwischen Gut und Böse, aber auch andere Lehren über höchstem Wissen, ethischen Idealen, der Perfektion, Manieren, individuellen und kollektiven Verhaltensarten, Herrschensarten, Erkenntnis der Götter, Rituale und Realisation des Verhältnisses Herrscher- Diener, sowie eine Reihe anderer moralisch- etischer Situationen. Es gibt Denker, die zu einem Beschluss gekommen sind, dess in letzten 2.500 Jahren die Menschschheit keinen moralischen Progress gemacht hat, sondern in einen moralischen Regress und Destruktion hineingeraten ist, obwohl sich ohne Existenz und Respekt der moralisch- ethischer Phänomene eine Zivilisation schwer vorstellen und erhalten kann. Trotz allem, ist das Leben in unserer Zeit moraler als in alten Zivilisation in denen grobe Strafen und Maße angewendet wurden, so dass der Mensch ein Sklave und Untertan ohne jedes Recht war. Heute sind Humanismus, Demokratie, Menschenrechte und Freiheiten vorhanden. Andere Fragen, die eine bedeutende Aufmerksamkeit in allen Zivilisationen verdienen, sind die Verantwortungsprinzipien, die Schuldprobleme und die Analyse und Aufklärung von frühen Zivilisationen bis unserer Zeit.

Die Philosophen, vor allem Anthropologen, Ontologen, Ätniker, dann Künstler, Schriftsteller, Theologen, Mystiker, Archäologen, Historiker, Kulturologen, und Wissenschaftler aus allen Gebieten, mehr oder weniger bekannte Danker in allen Zivilisationen, versuchten die wesentliche Natur des Menschen zu entdecken, Wesen und Grund seines Daseins, seiner Existenz. Aus angebotener Bestimmungen folgt, dass der Mensch ein soziales, geistiges , schöpferisches, rationales, irrationales oft paradoxes, zivilisiertes Wesen ist; Im Grunde tragisches, zwischen Gott und Natur, wo zwei Welten aufeinander treffen, zwei gegenseitige Lehren, woraus oft seine dämonische, zerstörerische, rachsüchtige und agressive Natur spricht. Bei dem Menschen sind viele Illusionen anwesend, er betrügt die Welt und sich selbst schon seit alten Zeiten bis zu den neuen. Dieses Betrügen kommt zu einem Teil aus dem Unwissen, zum anderen aus der Weisheit und aus seiner bösen Natur, die immer unannehmbare und gefährliche Wege einnehmen kann. Dem Menschen ist es einig,

sich selbst und andere zu belügen, er lebt oft in einem Irrtum, und bewusst oder unbewusst nimmt er falsche Werte an. Es geht hervor, er ist eitel, böse, begrenzt und bis zum gewissen Maße blind. Er zappelt in einem verzauberten Kreise, Verliert sich in seiner eigenen Träumerei, erzählt unbedacht über viele Sachen und Erscheinungen, betrügt Andere, fälscht und wird gefälscht, so ist derjenige in unendlichem Irrtum der denkt, dass es möglich ist die Dummheit abzwerfen und das Böse unter Menschen zu vernichten. Menschen kurzer Sinne, harten Herzens, geblendet von Fanatismus und Hass, zweifelen nicht bei der Tötung anderer Menchen, ihrer Qual und Rache. Das Tragische ist, dass das Böse zum Wiederholen neigt!

Die breiteste und vielseitigste Lehre über Archetypen und komparative Forschung, die breite Gebiete der verschiedener Kulturen umfasst, hat Jung gemacht.

Vorallem weckt er das Interesse für Begreiffung des Todes in alten Zivilisationen. Diese Erkenntnis geht von einfacher Erkenntnis des Todes und des Lebens nach dem Tode aus, bis zu den komplizierten Einsichten in dieser Problematik. In alten Zivilisationen, Mesoptamien und Ägypten, wurde der Tod als endliches Zustand betrachtet, obwohl der Wunsch der Pharaos und der anderen Herrscher war, die Unsterblichkeit zu sichern. Einige griechische Philosophen und manche indische Denker lehnen die Idee der Existenz nach dem Tode ab, aber in allen alten Zivilisationen sah man in dem Tod nicht nur "das Ender der menschlichen Existenz".

Die menschliche Vergangenheit ist durch Arbeit und Gleichgewicht, Ideen und Ideale, unendlichen Kampf, Humanismus und Destruktion, Schönheit der künstlerischen und ethischen Schöpfung geprägt. Der Mensch wurde magisch, fast unwiderstehlich, durch ein starkes Bedrängnis, während der vergangenen Jahrtausenden und Jahrhunderten, von der Macht, Reichtum und Ruhm angezogen, so hat er, in einen Monster verwandelt, viel Böses gemacht um seine Ziele zu befriedigen, seine niedrigste Triebe, manchmal, Macken, Nüchternheit, Eitelkeit. In vielen Elementen seiner biologischen, psychologischen und sozialen Natur, war und blieb der Mesch ein ungebändigtes Biest. Ohne Rücksicht auf wissenschaftliche Rechtfertigung, können wir uns nicht von dem Eindruck der zyklischen Bewegung in der Geschichte der Menschheit, von dem Erreichen der Spitze und des Untergangs, sowie die Erscheinung der Blühte auf

einem anderen Ort und Wiederverschwinden, reissen lassen. Es bleibt ein Dilemma und Auseinanderesetzung darüber, ob und wie das Leben auf der Erde oder auserhalb von ihr anfing, sowie über die Rolle der Götter, der Natur und über anderen Faktoren der Lebens- und Weltentstehung.

Die Menschheit verzeichnet ein riesiges wissenschaftlich-technologiesches Progress, aber auf dem moralisch- ethischen Plan, kam es nicht zu einem bemerkenswerten Vorrankommen. Es kam eher zu einem Rückgang. Trotzdem verschwanden auf dem globalen Plan viele böse Mächte und die Dämone der Vergangenheit, und der Mensch ist etwas humaner und näher seinem Mitmenschen geworden. Damalige Laster und Nachteile, werden heute Gebräuche und Regeln des Benehmens, beschließen resigniert nicht nur die Anhänger der Tradition.

Neben dem philosophischen Zutritt in der Präsentation des riesigen Inhalts der vergangener Zivilisationen, nimmt die theologiche Dimension, neben der philosophischen und vorallem moralisch-ethischer und breiter gesellschaftlicher, eine wichtige Rolle an. Man könnte die Frage stellen: Worin ist der Sinn des menschlichen Lebens und Daseins auf diesem Planet im Laufe der Zivilisation? Eine alte Weisheit sagt, der Mensch soll in seinem Leben einen Dach über dem Kopf haben, Liebe und Ruhe finden, eine Spur seiner Existenz hinterlassen, sich mit Freunden schmücken, fleißig und gerne sine Arbeit machen, sich um seine Familie und Mitmenschen kümmern, im Guten und Schlechen einen Maß finden und ausdauern; man soll sein Glaube, seine Bräuche und Tradition respektieren, seinen guten Ruf behalten, Unglücklichen und Schwachen helfen, einen Obstbaum einpflanzen, ein Buch schreiben und sich für die kommende Reise vorbereiten. Aus einem ehrlichen und aufrichtigen Mensch soll die Liebe, Aufrichtigkeit, Barmherzigkeit, Mitleid, Hoffnung, Glaube und Freude am Erfolg, zu dem die Menschen durch ihren Schweiß und ihre Mühe kommen, strahlen. Nur einige von diesen Aktivitäten und angegebenen Maßen, werden den Menschen wieder aufleben lassen, werden sein Leben ausfüllen und ihn glücklich machen.

Bergyaev hat gewarnt, dass "die Verwandlung der Welt, neue Zeit und neue Erde, die tiefste Veränderung, die durchgreifende Veränderung sein wird". Es ist eine unbestreitbare Tatsache, dass

neben anderen Faktoren, verschiedene Entstellungen und moderne Destruktion am meisten zu dem Untergang der Zivilisationen geführt haben . Es ist notwenig, dass die Menschen die Anordnung in der Gesellschaft, in der Natur, in dem Weltraum, in moralischem Gesetz, gute Gebräuche und Verhaltensregeln respektieren, dass sie sich von humanistischen Ideen führen lassen und das Prinzip der Verantwortung ehren. Mit weing mehr Wille, Liebe, Verständniss, Mitgefühl, Mitleid und Handeln aus guten Absichten, wäre das Leben ertragbarer und weit besser, betonen Bischof Nikolaj und Vater Justin. Heidegger warnt, dass "in dem Nichts von Nichts das wesentliche des Wesens ruht" und "die Vergessenheit des Wesentlichen" ist die Charakteristik des Menschen und der ganzen westlichen Zivilisation, so müssen wir, bei der Suche nach dem Sinne des menschlichen Lebens und Daseins, zu der Basis der alten Zivilisation Zurückkehren. Levinas betont, dass "die undenkliche Vergangenheit nicht durch die Gegenwart kam", aber sie hat Spuren hinterlassen und stellt die Basis der Zivilisationsbewegung dar. Dostoyevsky hat am besten die menschliche Seele bis zu ihrem Grund durch das Prisma der Bewegung der Menschheit erleuchtet, und Tesla warnte uns vor Erforschung unmaterieller Phänomene und anderer Welten. Vladeta Jerotić erleuchtet die Welt und den Menschen mit einer neuen geistigen Fackel.

Ich bin genau wie K'ung Fu-Tzu, der Traditionspflege u Kultpflege unserer Urahnen geneigt, so bemühe ich mich, sie in alten Zivilisationen zu erforschen, damit ich die gegenwärtige Zivilisation verstehen kann, ihre Gänge, Aufförderungen, Fallen und Rätseln. Dadurch werden jetzt offene Fragen der Pluralität oder Singularität, des Zusammenkommens und Entfernung zwischen Osten und Westen, des Überlebens oder Untergangs unserer Zivilisation aufgezwungen, wie: "Sein oder nicht sein, ist meine Frage jetzt".

In der neuersten Zeit werden die Fragen der medizinischen Ethik aktualisiert, die die Ethiker, Rechsanwälte, Ärzte und Arthropologen in das große Dilemma und Versuchung bringen. Immer größere Verschmutzung und Gefährdung des Planeten, sind die Gründe der ökologischen Krise und apokalyptischer Bedrohung. Ökologische Ethik klopft stark an der Tür der Menschheit und warnt, dass der Mensch gefährlich über den Rand der Schlucht hängt, und dass ihm das Ende und der Untergang bald bevorstehen. Der Mensch soll sich

besinnen und ungeahnte Gefahr begreiffen, dass er ein Untertan Gottes und der Diener der Natur ist, und keine Gottheit und Herrscher. Gefahren waren in allen Zivilisationen anwesend, aber die Kulmination kam in unserer üblen Zeit, so klingeln die Glocken und warnen, den Mensch und den Planet zu richtigem Zeitpunkt zu retten. Eine talmudische Weisheit belehrt uns, wer einen Menschen rettet, rettet die ganze Menschheit.

Besondere Gefahr kommt von Verdrängung der geistigen Dimension in zweiten Plan, was zu einem immer mehr betonten Materialismus, Verwüstung oder nihilistischer Tendenz in der modernen Welt führt, in der nur Geld, Macht und Interesse, Egoismus und das Recht des Stärkeren herrschen. Es sind immer mehr Jammerrufe der Armen, der Hungrigen, Arbeitloser und Rechtloser vorhanden, die nicht zu den Herzen und Ohren der Reichen, Bösen , Mächtigen und egoistischen Snobs kommen. Die Vergangenheit der Zivilisationen hat uns nicht gelehrt, dass man rechtzeitig reagiert, so dass der Mensch und der Planet gerettet werden können.

Der Mensch ist immer am Anfang und vor gleichen und ähnlichen Dilemmas und Rätseln. Ethik nimmt langsam die Rolle der Ontologie an und Zeigt uns den Weg aus der Weglosigkeit moderner Zivilisation.

Am Ende meiner Reise, könnte man eine Frage stellen: Quo vadis, Mensch? In allem bin ich am nächsten Spinous Erklärung des Gottes oder der Natur und Einsteins Annehmung dieser Ansichtsweise und seiner Deutung, dass nach dem Atomkrieg, ein Krieg mit Bogen und Pfeil folgen wird. Vielleicht sind wir kurz vor der Begegnung mit außerirdischer Zivilisationen und vor einer unerwarteten Entwicklung der Zivilisationen, die nach uns kommen, oder uns erwartet die Apokalypse, wie es die Prophäten voraussagten und geschrieben haben! Es sieht so aus, als ob die Veränderungen in kommenden Zivilisationen sehr radikal zu erwarten sind, und dass das Leben in der Zukunft sehr wenig wie das Leben in der Vergangenheit sein wird, aber die Belehrungen, Weisheiten und tiefe Erkennung paranormaler Phänomene, öffnen eine neue Möglichkeit zur Verständnis der Geheimnisse der Gottheiten und der Zivilisation, und der Enigma über Schöpfung und Existenz.

Werden sich die Voraussagen von Will Durant und Bela Hamvaš, und die Mysterie des Verstehens von Arthur C. Clarke

erfüllen, oder erwartet uns die Apokalypse aus Johannes Offenbarung?

Werden wir den Schicksal von Atlantis und anderen verlorenen Ländern und Welten haben, die durch geologische Prozesse in die Tiefe der Meere und Ozeane gesunken sind, die in einer kosmischen Katastrofe verschwunden sind, in einem unbekannten natürlichen Element, oder durch die Verurteilung von der mächtigen höhren Macht, beziehungsweise durch die Gottesstrafe über die wir nichts wissen?

Legenden, Mythen und Sagen erzählen über natürlichen Kataklysmen, Existenz anderer Welten und ihrem mysteriösen Verschwinden und anderen zahlreichen Leiden der Menschheit, und über den großen Erfindungen und Reichtum, die einige alte Zivilisationen erreicht haben, und dann seltsam verschwanden; über sie erfahren wir aus den biblischen und anderen verwandten religiösen Texten, Epen, Erzählungen von Weisen und Prophäten, aus unglaublichen Geschichten über Entstehung und Untergang, über Entdeckungen von Archeologen, archeologischen Verfolgungen himmlicher Ereignisse, und auch durch die Zeugnisse, die uns Plato, Aristoteles, Herodot und viele andere Denker alter Welt hinterlassen haben, sie brachten das ans Licht, was aus den "Trümmern des Schiffbruchs" gerettet wurde.

Es wird vermutet, dass einige Zivilisationen wegen degenerativer Prozesse, Wollust, wollüstiger Genüsse, Anarchie, Strafe wegen geheimer Sünden, gemeinen Eifer wegen Wohlstand, Gottlosigkeit und Gotteslästerung , Unmoral, kollektiver Selbstmorde, Gang in den Urwald ohne Zurückkommen, wegfliegen mit rätselhaften Flugmaschinen zu den kosmischen Weiten, Ausrottung in religiösen Kriegen, Störung der Anordnung in der Gesellschaft und in der Welt, Treten an den Bräuchen, enormen Sterben der Bevölkerung, Krankheiten, keinen Respekt gegenüber den Regeln des Lebens und des Verhaltens, gegenseitiger Kämpfe bis zu Ausrottung, unerklärter Elemente, Sinnlosigkeit, assimilativer Prozesse, Mangel an Ernährungsquellen und Motive der Verteidigung und Sicherheit, Erschöpfung in ständigen Kämpfen und anderer Ereignisse, verschwunden sind.

XL. СЕЛЕКТИВНА ЛИТЕРАТУРА

1. Дјела аутора са бивших југословенских простора и пријеводи

1. 100 највећих дјела свјетске књижевности, Накладни завод Матице хрватске, Загреб, 1980.
2. 1001 ноћ, књига 1 и 2., Дерета, Београд, 2002.
3. 365 приповедака, Издавачко предузеће Братство Јединство, Нови Сад,1991.
4. A.J. Ayer: Филозофија у двадесетом вијеку, Свјетлост, Сарајево, 1990.
5. Abduhu, Muhammed: Risale et-Tewhid: расправа о исламском мистицизму, Сарајево, 1989.
6. Apelfeld, Aharon: Баденхајм 1939, прев. Ана Шомло, Дечије новине, Горњи Милановац, 1989.
7. Arnold, W. Thomas: Повијест ислама, Старјешинство Исламске заједнице БиХ, Хрватске и Словеније, Сарајево, 1989.
8. Asad, Muhammed: Пут у Меку, Старјешинство Исламске заједнице, Сарајево, 1989.
9. Auboyer, Jeannine: Индија до VIII стољећа, Напријед, Загреб, 1979.
10. Auel, Jean: Племе пећинског медведа, Алогоритам, Београд, 2004.
11. Абу Али, ибн Сина: Књига напутака и опасака, Деметра, Загреб, 2000.
12. Авдијев, В.Ј.: Историја старог Истока, Издавачко предузеће НРС, Београд, 1952.
13. Аврамовић, Смиља: Међународно јавно право, Савремена администрација, Београд, 1976.
14. Адлер, А.: Познавање човека, Космос, Београд, 1963.
15. Ал - Фараби: Књига о словима, Деметра, Загреб, 1999.
16. Америка, Југословенска ревија, Београд, 1988.
17. Ананд, М. Р.: Кама кала, Ријека, 1968.
18. Андрић, Иво: Сабрана дјела, Удружени издавачи, Београд, 1976.
19. Антички Рим (Панорама једне цивилизације), Вук Караџић • Просвета, Београд; Младинска књига, Љубљана, 1967.
20. Антологија јапанске поезије од XIV-XIX века, приредио и превео Петар Вујачић, Београд, 1990.
21. Антологија јуначких народних песама, приредио Војислав, Ђурић, СКЗ, Београд, 1961.
22. Антологија народних умотворина, Матица српска, Српска књижевна задруга, 1957.
23. Антологија свјетске лирике, Напријед, Загреб, 1965.
24. Арапска поезија, приредио Д. Танасковић, Београд, 1987.
25. Арвон, Анри: Будизам, Плато, Београд и Чигоја штампа, Београд, 2001.
26. Аристотел: Никомахова етика, Култура, Београд, 1970.
27. Аристотел: Политика, Култура, Београд, 1970.

28. Атлас светских религија, Stoper Book, Београд, 2004.
29. Атлас свијета за 21. стољеће, Наклада Фран, д. о. о., Загреб, 2003.
30. Атлас човечанства, Рад, Београд, 1986.
31. Афричка митологија, Отокар Кершовани, Опатија, 1987.
32. Barnett, Mary: Богови и митови старога свијета, Душевић & Кршовник, д.о.о., Ријека, 2000.
33. Beltz, W.: *Митологија Курана*, ГЗХ, Загреб, 1982.
34. Benz, Ernst: Дух и живот источне цркве, Свјетлост, Сарајево, 1991.
35. Bleckwellova Енциклопедија политичке мисли I и II (A - LJ; M - Ž), Деметра, 2003.
36. Buddhine бесједе, Деметра, Загреб, 2002.
37. Бабић, Драган: Право и морал, Правни факултет, Београд, 1984.
38. Бабић, Јован: Kant i Scheler, Издавачко-исртраживачки центар, ССО Србије, Нови Београд, 1986.
39. Бабић, Јован: Морал и наше време, Просвета, Београд, 1998.
40. Бабић-Авдиспахић, Јасминка: Етичко-политички дискурс, Међународни центар за мир, Сарајево, 1986.
41. Бајац, Владислав: Зен приче, Београд, 1980.
42. Бајац, Владислав: Чан приче, Београд, 1982.
43. Бајке азијских народа, приредио М. Шијаковић, Београд, 1964.
44. Бајке народа света, Народна књига, Београд, 1977.
45. Бакуњин, Михаил: Исповијед, Глас Славоније, Осијек, 1976.
46. Баранин, Душан: Сабрана дела, Вук Караџић, Београд, 1969.
47. Бартл, Петер: Албанци, Clio, Београд, 2001.
48. Бац, Волис, Е. А.: Египатска књига мртвих, приватно издање, Београд, 1989.
49. Бедли, Алан: Људско памћење, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004.
50. Бej, Есад: Мухамед. Алах је велик, Ново дело, Београд, 1991.
51. Бек-Ханс, Георг: Византијски миленијум, Clio, Београд, 1998.
52. Берђајев, Николај: Дух и слобода, Чигоја штампа, Београд, 1998.
53. Берђајев, Николај: Личност и заједништво у руској свести, Логос, Београд, 1999.
54. Берђајев, Николај: Ново средњевековље, КИЗ, ХИПНОС, Београд, 1990.
55. Берђајев, Николај: О човековом познању, Zepter Book World, Београд, 2000.
56. Берђајев, Николај: Симисао историје, Дерета, Београд, 2001.
57. Берђајев, Николај: Смисао стваралаштва, Бримо, Београд, 2001.
58. Берђајев, Николај: Смисао стваралаштва, Бримо, Београд, 2001.
59. Берђајев, Николај: Самоспознаја, Zepter Book World, Београд, 1998.
60. Бернард, Иван: Централна и Источна Европа, ЦИД, Подгорица, 2001.
61. Бесаревић, Јовица: Добро дошли у Африку, Свјетлост, Сарајево, 1981.
62. Библија, Свети архијерејски синод СПЦ, Београд, 1997.
63. Бидерман, Ханс: Речник симбола, Плато, Београд, 2004.
64. Birket-Smith, K.: Путеви културе, Матица хрватска, Загреб, 1960.
65. Бичков, В. Виктор: Византијска естетика, Просвета, Београд, 1991.

66. Благојевић, Мома: Хималајска кнежевина, Седма сила, Београд, 1966.
67. Блажановић, Јово: Морал у српском отаџбинском рату, Народна универзиетска библиотека Петар Кочић, Бања Лука, 1999.
68. Бланшо, М.: *Есеји,* Култура, Београд, 1960.
69. Блофелд, Џон: Ји Ђинг (Књига промена), Дечје новине, Г. Милановац, 1985.
70. Блох, Е.: Принцип нада (I-III), Напријед, Загреб, 1981.
71. Бобио, Норберто: Држава, владавина, друштво, ЦИД, Подгорица, Издавачки центар Цетиње, 1995.
72. Бовар, де Симон: За морал двосмислености, Гафос, Београд, 1989.
73. Богишић, В.: О облику названом иконштина у сеоској породици Срба и Хрвата, Београд, 1984.
74. Бодријар, Ж.: Прозирност зла, Светови, Нови Сад, 1994.
75. Бодријар, Ж.: Симболична размена и смрт, Дечје новине, Г. Милановац, 1991.
76. Бојић, Мирко: Земљо Индијо! Просвета, Београд, 2000.
77. Бонард, Левин: Стара индијска цивилизација, Београд, 1983.
78. Борхес: Будизам, Selimir No limit Books, Београд, 1999.
79. Бофре, Жан: Увод у филозофију егзистенције, БИГЗ, Београд, 1977.
80. Бошковић, Александар: Мајанска религија, Опус, Београд, 1988.
81. Бошњак, Бранко: Грчка филозофија, Напријед, Загреб, 1956.
82. Бошњак, Бранко: Филозофија (Увод у филозофско мишљење и рјечник), Напријед, Загреб, 1982.
83. Брајковић, Драгомир • Витезовић, Милован: Читанка косовског боја, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1989.
84. Брајовић, Гордана: Индија, Индија!, Научна књига, Београд, 1988.
85. Брандт, Мирослав: Средњовјековно доба повијесног развитка, Свеучилишна наклада Либер, Загреб, 1980.
86. Браун, Ди: Сахраните ми срце код рањеног колена, СКЗ, Београд, 1983.
87. Браун, Ф. Стивен: Хришћанство, Чигоја штампа, Београд, 2000.
88. Брej, ди Пол: Заратустра и преображење свијета, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци • Нови Сад, 1995.
89. Брија, Јован: Речник Православне Теологије, Хиландарски фонд Богословског факултета СПЦ, Београд, 1997.
90. Бркљач, Р. • Вукмир, Ј. • Бојчић, Р.: Ризница мудрости и поука, Хермес, Београд, 1989.
91. Бубало, Иван: Кантова етика и одговорност за свијет, Загреб, 1984.
92. Будимр, Милан: Преглед римске књижевности, Завод за издавање уџбеника Народне републике Србије, Београд, 1963.
93. Бујић, Драган: Водич кроз свет Византије од Константина до пада Цариграда; Дина, Београд • Радионица, Панчево, 2004.
94. Булгаков, Сергеј: Изабрани списи, ЦИД, Подгорица, 2000.
95. Буровић, Каплан: Стварност и албанске илузије, Балкан, Женева, 2000.
96. Burhart, Schmidt: Противречности постмодерне, Art Press, Београд, 1999.
97. Буха, Алекса: Етика њемачког класичног идеализма, Сарајево, 1983.

98. Буха, Алекса: Идеје версус историја, Свјетслост, Сарајево, 1990.
99. Буха, Алекса: Ка темељним извјесностима, Плато, Београд, 1999.
100. Бухарина збирка хадиса, превео Хасан Шкапур, I-III, 1415/1994.
101. Бухвалд, Волганг • Холвег, Армин • Принц, Ото: Лексикон: Писци • Филозофи • Теозофи антике и средњег века, Дерета, Београд, 2003.
102. V. Hoesle: Филозофија еколошке кризе, Загреб, 1997.
103. Vajtech, Zamarovsky: Јунаци античких митова, Загреб, 1973.
104. Vandenberg, Philip: Нофретета, Загреб, 1976.
105. Varenne J.: Тантризам, Дечје новине, Горњи Милановац, 1988.
106. Vox populi (Пословице и изреке народа света) Mono Manana Press, Београд, 2002.
107. В. С., Најпол: Енигма доласка, Плато, Београд, 2004.
108. Васиљев, Спасоје: Словенска митологија, Србобран, 1928.
109. Вебер, Алфред: Трагично и историја, Нови Сад, 1987.
110. Велика енциклопедија афоризма, Просвјета, Загреб, 1977.
111. Велика енциклопедија историје, ИТП Змај, Нови Сад ДОО • Атлантис, Нови Сад • Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица, 2004.
112. Велике цивилизације свијета, Extrade, д.о.о, Ријека, 2000.
113. Велики атлас свијета, Младинска књига, Љубљана, 1986.
114. Велики атлас свијета, Младинска књига, Љубљана; Мозаик књига, Загреб, 2003.
115. Велс, Х. И.: Рат светова, Verzal press, Београд, 1999.
116. Вељачић, Чедомил • Ивековић, Рада: Индијска и иранска етика, Свјетлост, Сарајево 1980.
117. Вељачић, Чедомил: Philosophia perennis I и II, Деметра, Загреб, 2003.
118. Вељачић, Чедомил: Будизам, Вук Караџић, Београд, 1977.
119. Вељачић, Чедомил: Етхос спознаје у индијској и европској филозофији, БИГЗ, Београд, 1982.
120. Вељачић, Чедомил: Од Непала до Цејлона, Минерва, Суботица, 1981.
121. Вељачић, Чедомил: Писма са пустињачког отока, Напријед, Загреб, 1986.
122. Вељачић, Чедомил: Пјесма просјака и просјакиње, Веселин Маслеша, Сарајево, 1977.
123. Вељачић, Чедомил: Проблем ништавила у buddhističkoj филозофији, часопис Praxis, 3-5/74.
124. Вељачић, Чедомил: Размеђа азијских филозофија, I и II, Либер, Загреб, 1978.
125. Вељачић, Чедомил: Рала Хамијева арања, Београд, 1980.
126. Вељачић, Чедомил: Феноменологија мистичког доживљаја с buddhističkog становишта, чаопис Praxis, 1-2/1970.
127. Вељачић, Чедомил: Филозофија источних народа, I и II, МХ, Загреб, 1958.
128. Вељковић, Владимир: Политички морал Срба од Немањића до Милошевића, Просвета, Ниш, 2001.
129. Византијска филозофија у средњовековној Србији, Стубови културе, Београд, 2002.
130. Викерс, Миранда • Петифер, Џејмс: Албанија (Од анархије до балканског идентитета), Неа, Београд, 1998.

131. Вилсон, Франкфорт & Јакобсен: Од мита до филозофије, Суботица, 1967.
132. Вилхар, Аббин: Латински цитати, Матица српска, Нови Сад, 1984.
133. Вишеславцев, П. Борис: Етика преображеног ероса, срце у индијској и хришћанској митици, ЦИД, Подгорица, 2002.
134. Вишић, Марко: Књижевност древног Блиског истога, Октоих, Подгорица, 2000.
135. Владика Николај Велимировић: Сабрана дела, Евро: Невен, Београд, 2000.
136. Влаховић, Петар: Живот и обичаји народа Кине, Научна књига, Београд, 1973.
137. Влаховић, Петар: Народи и етничке заједнице света, Вук Караџић, Београд, 1984.
138. Вонгар, Б.: Цвет у пустињи, Просвета, Ниш, 2004.
139. Врт лотоса, Багдала, Крушевац, 1983.
140. Вуд, Ернст: Речник зена, Дечје новине, Горњи Милановац, 1989.
141. Вујаклија, Милан: Лексикон страних речи и израза, Просвета, Београд, 1970.
142. Вуковић Драгутин, Етичке контроверзе у медицини, ЦАНУ, Подгорица, 2000
143. Вучковачки-Савић, Вера: Енциклопедијски речник индијске митологије и религије, Слово, Врбас, 1995.
144. Вучковачки-Савић, Вера: Култура и уметност Индије, Просвета, Београд, 1970.
145. Вучковачки-Савић, Вера: Стара Индија, Југославија, Београд, 1978.
146. Gabrieli, Francesco: Историја арапске књижевности, Свјетлост, Сарајево, 1985.
147. Geoffrey, Parrinder: Афричка митологија, Отокар Кершовани, Опатија, 1987.
148. Groslier, Bernard Philippe: Индокина, Отокар Кершовани, Опатија, 1973.
149. Gunther, John: Непозната Африка, Зора, Загреб, 1966.
150. Гавела, Бранко: Из дубине векова, Техничка књига, Загреб, 1977.
151. Гавела, Бранко: Предања и знања о старом Балкану, Нолит, Београд, 1978.
152. Гадамер, Ханс – Георг: Похвала теорији, Октоих, Подгорица· Требиње, 1996.
153. Гадамер, Ханс- Георг: Ум у доба науке, Плато, Београд, 2000.
154. Гадамер, Ханс-Георг: Европско наслеђе, Плато, Београд, 1999.
155. Гамс, Андрија: Друштвена норма (појава, настанак и значај), Савремена администрација, Београд, 1990.
156. Ганди, Махатма: Борба ненасиљем, Комунист, Београд, 1970.
157. Ганери, Анита: Атлас светских религија, Stoper Book, Београд, 2004.
158. Георгијевич, Мајоров Генадиј: Формирање средњовјековне филозофије, Графос, Београд, 1982.
159. Гете, Јохан Волганг: Фауст, Српска књижевна задруга, Београд, 1985.
160. Гиденс, Ентони: Социологија, Економски факултет у Београду, Београд, 2003.
161. Гикић, Радмила: Намасте, Индијо, Матица српска, Нови Сад, 1987.
162. Гикић, Радмила: Разговор о Индији, Издавачки центар Божидар Масларић, Осијек, 1989.
163. Гилгамеш, Унирекс, Подгорица, 1997.
164. Гитанђали, предговор и превод Весне Крмпотић, Просвјета, Загреб, 1983
165. Гјатсо, Герше Кесланг: Увод у будизам, Алфаграф, Петроварадин, 2003.
166. Глобализација (Документи против), Clio , Београд, 2003.
167. Голдберг, Ц. Дејвид • Рајнер, Д. Џон: Јевреји (Историја и религија), Clio, Београд, 2003.

168. Голдман, Л.: Скривени бог, БИГЗ, Београд, 1980.
169. Голосовкер, А. Е.: Логика мита, Москва, 1987.
170. Гордон, Метју С.: Ислам, Чигоја штампа, Београд, 2001.
171. Грабар Андре: Византија, Братство Јединство, Нови Сад, 1969.
172. Грлић, Данко: Лексикон филозофа, Напријед, Загреб, 1982.
173. Грол, Милан. Искушење демоктарије, Научна књига, Београд, 1991.
174. Гроришар, Ален: Структура сараја, Вук Караџић, Београд, 1988.
175. Група аутора: Антропологија данас, Вук Караџић, Београд, 1972.
176. Група аутора: Илустрована историја Света од великог праска до трећег миленијума, Stoper Book, Београд, 2003.
177. Група аутора: Кризе и перспективе филозофије, Тресит; Београд, 1995.
178. Група аутора: Култура и религија, Београд, 1981.
179. Група аутора: Мистерије историје, Логос-арт, Београд, 2004.
180. Група аутора: Социјализам и етика, Глобус, Загреб, 1979.
181. Грусе, Рене: Царство степа, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 1996.
182. Daoizam, Деметра, Загреб, 2002.
183. Davidson, Basil: Геније Африке, Стварност, Загреб, 1969.
184. De Rougement, D.: *Љубав и Запад*, Књижевне новине, Београд, 1974.
185. De Saagun, Fraj Bernardino: Књига шеста (О религији, етици и теологији мексиканских народа), Просвјета, Ниш, 1997.
186. Decartes, Rene: Медитације о правној филозофији, Плато, Београд, 1998.
187. Dhammapada - Стаза савршенства, Просвета, Београд, 1991.
188. Dhamma - padam. Пут исправности, Антологија будистичке етике, прев. Чедомил Вељачић, Загреб: Напријед, 1990.
189. Dicta medica Latina, J. Лучанин, Јована trade, Београд, 1997.
190. Давид, А.: Мистичари и магичари Тибета, Гафос, Београд, 1988.
191. Дамаскин Свети Јован: Источник знања, Никшић, 1997.
192. Дамјановић, Милан: Националност против рационализма, Свјетлост, Сарајево 1984.
193. Даниловски, Николај: Русија и Европа, Службени лист СРЈ, Досије, Београд, 1994.
194. Дворник, Френсис: Словени у европској цивилизацији, Clio, Београд, 2001.
195. Дворниковић, Владимир: Карактерологија Југословена, Просвета, Београд • Просвета, Ниш • Геце Кона, д.д., 1939.
196. Де Крешенцо, Лучано: Историја средњовјековне филозофије, Светови, Нови Сад, 2003.
197. Девиде, Владимир: Из јапанске књижевности, Спектар, Загреб, 1985.
198. Девиде, Владимир: Јапан (Прошлост и будућност у садашњости, Знање, Загреб, 1988.
199. Девиде, Владимир: Јапанска хаику поезија, Либер, Загреб, 1977.
200. Делез, Жил • Гатари, Феликс: Шта је филозофија, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци • Нови Сад, 1995.
201. Деникер, Јан: Расе и народи на земљи, ЦИД, Подгорица, 2002.

202. Деспот, Ђуро: Тибет и Индија спасили ми живот, Еликсир, Ријека, 1996.
203. Дијалог 1 -2, Сарајево, 1979. (Индијска филозофија језика)
204. Дилтај, Вилхелм: Суштина филозофије и други списи, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 1997.
205. Дјурант, Вил: Великани историје, Народна књига Алфа, Београд, 2002.
206. Дјурант, Вил: Доба Луја XIV, Народна књига Алфа, Београд, 2002.
207. Дјурант, Вил: Живот Грчке, Народна књига Алфа, Београд, 1996.
208. Дјурант, Вил: Источне цивилизације, Народна књига, Алфа, Београд, 1995.
209. Дјурант, Вил: Почетак доба разума, Народна књига Алфа, Београд, 2001.
210. Дјурант, Вил: Реформација, Народна књига Алфа, Београд, 2000.
211. Домети (Ријека), бр. 11 (1976); бр. 4, 5 (1979)
212. Доналд, Никол: Бесмртни цар, Clio - Глас српски, Београд - Бања Лука, 1997.
213. Дорн-Ото, Катарина: Исламска уметност ИП Братство Јединство, Нови Сад, 1971.
214. Достојевски, Фјодор Михајлович: Сабрана дјела, Београд, 1986.
215. Драгичевић, Иво: Кина, Прометеј, Загреб, 2002.
216. Драшковић, Сретен: Кратка историја Кине, Тара - Београд, 1998.
217. Древна кинеска култура од Династије Танг до династије Qing 618-1911. године, Музејски простор, Загреб, 1988.
218. Древна кинеска култура, МТМ, Загреб, 1984.
219. Древне цивилизације (Велике културе свијета), Младинска књига, Љубљана; Мозаик књига, Загреб, 2004.
220. Дреж, Жан-Пјер • Бирер, Емил: Пут свиле, Југословенска ревија, Београд, 1986.
221. Дрејн, Џон: Увођење у Нови завјет, Clio, Београд, 2004.
222. Дугин, Александар: Конспирологија, Бримо, Београд, 2001.
223. Ђинђић, Славољуб: Уџбеник турског језика (треће измењено издање), Научна књига, Београд, 1989.
224. Ђорђевић, Тихомир: Наш народни живот, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1932.
225. Ђукић, Богомир, Људска прашина, Графомарк, Лакташи, 2002.
226. Ђукић, Богомир: Естетичке теме, ИП Октоих - КИЗ, Београд, 1997.
227. Ђукић, Богомир: Одсјаји Леванта, ИП Октоих, Београд, 1997.
228. Ђукић, Остоја: Филозофски темељи морала и права, Филозофски факултет, Бања Лука, 2002.
229. Ђурашиновић, Пејо: Социологија рата, Глас српски, Бања Лука, 2000.
230. Ђурђевић, Мирјана • Зечевић, Ада: Антологија старе кинеске поезије, СКЗ, Београд, 1995.
231. Ђурић, Војислав: Говор поезије, I и II, Просвета, Београд, 1969.
232. Ђурић, Војислав: Књижевност старог истока, Издање НО Новинарске и дипломатске школе у Београду, Београд, 1951.
233. Ђурић, Војислав: Лирика у светској књижевности, Српска књижевна задруга, Београд, 1982.
234. Ђурић, Војислав: Трагање за духом речи, Српска књижевна задруга, Београд, 1990.

235. Ђурић, Михаило: Мит, наука, идеологија, БИГЗ, Београд, 1989.
236. Ђурић, Михаило: О потреби филозофије данас (Филозофија између Истока и Запада), Прометеј, Нови Сад, 1999.
237. Ђурић, Михаило: Стихија и савременост, СКЗ, Београд, 1972.
238. Ђурић, Милош: Филозофски списи, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.
239. Ђурић, Н. Милош: Из хеленских ризница, Београд, 1959.
240. Ђурић, Н. Милош: Историја хеленске етике, БИГЗ Београд, 1976.
241. Ђурић, Н. Милош: Историја хленске књижевности, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1986.
242. Ђурић, Н. Милош: Филозофија старих Грка, Рад, Београд, 1959.
243. Ellert, Gerhard: Атила, Наклада Хрватска тискара, Загреб, 1945.
244. Erlich, V. St. : У друштву с човјеком, Напријед, Загреб, 1968.
245. Еко, У.: Уметност и лепо у естетици Средњег века, Светови, Нови Сад, 1992.
246. Еко, Умберто: Спис о моралу, Paideia,Београд, 1988.
247. Ел - Газали, Ебу Хамид: Избављење од заблуде, Старјешинство исламске заједнице, Сарајево, 1989.
248. Ел - Кардеви, Јусуф: Исламско право, Старјешинство Исламске заједнице Босне и Херцеговине, Хрватске и Словеније, Сарајево, 1989.
249. Едгар, Алан По: Сфинга (Избор из дела), Mono, Manana, Београд, 2003
250. Елијаде, М.: Историја вероваља и религијких идеја, (I-III) Просвета, Београд, 1991.
251. Елијаде, Мирча: Јога. Бесмртност и слобода, БИГЗ, Београд, 1984.
252. Елијаде, Мирче и Кулиано, Јоан, П.: Водич кроз светске религије, Народна књига Алфа, Београд, 1996.
253. Елијаде, Мирче: Историја вјеровања и религијских идеја, I, II и III, Просвета, Београд, 1991.
254. Елијаде, Мирче: Свето и профано (Природа и религија), Алнари, Београд, Табернакл, Лаћерак, Београд, 2004.
255. Елијаде, Мирче: Шаманизам, Матица српска, Нови Сад, 1985.
256. Елиот, С. Томас • Борхес, Л. Хорхе • Мићевић, Р. Кољa: Данте: његова етика, естетика и техника, Литера, Бања Лука, 2004.
257. Енгелс, Фридрих: Поријекло породице, приватног власништва и држава, Напријед, Загреб, 1945.
258. Енглеско-хрватски или српски ријечник у редакцији Р. Филиповића, Зора, Загреб, 1974.
259. Енциклопедија Британика (1-10) Политика; Народна књига, Београд, 2005.
260. Енциклопедија Лексикографског завода, 1-7, Издање и наклада Лексикографског завода ФНРЈ, Загреб, (1955-1964).
261. Енциклопедија Мистика, Напријед, Загреб, 1990.
262. Енциклопедија митологија Америке /Rachel Storm; Leo Comerce, Ријека, 2003.
263. Енциклопедија митологија Истока / Rachel Storm; Leo Comerce, Ријека 2002.
264. Енциклопедија опћа и национална у 20 књига, Pro leksis, d.o.o., Вечерњи лист, д.д. Загреб, 2005.
265. Енциклопедијски Атлас свијета, Extrade, д.о.о, Ријека, 2004.

266. Епископ Глигорије: Долази час и већ је настао, Удружени издавачи, Требиње - Врњци, 2004.
267. Епштејн, Михаил: Руска култура на раскршћу, Народна књига Алфа, Београд, 1996.
268. Епштејн, Михаил: Постмодернизам, Zepter Book World, Београд, 1998.
269. Ердељановић, Јован: О почецима вере и другим етнолошким проблемима, Српска Краљевска Академија, Београд, 1938.
270. Ерман, В. Г • Темкин, Е. Н.: Митови старе Индије, Рад, Београд, 1981.
271. Есхил • Софокле • Еурипид: Грчке трагедије (Оковани Прометеј, Цар Едип, Антигона, Медеја), Веселин Малеша, 1982.
272. Етика у исламу, Зборник радова трећег симпозијума, Загреб, 1991.
273. Етика: приручник једне дисциплине, приредили Иван Чехок и Иван Копрек.
274. Женевска конвенција о заштити жртава рата од 12. августа 1949. Прометеј, Нови Сад, 1991.
275. Живанов, Сава: Русија на раскршћу векова, Службени лист СРЈ, Београд, 2002.
276. Живановић, Миодраг: Плава предавања, Медиа центар, Бања Лука, 1999.
277. Живановић, Миодраг: Појам непребола, Литера, Бања Лука, 2004.
278. Живановић, Тома: Основни проблем етике, Српска Краљевска Академија, Београд, 1935.
279. Животић, Миладин: Прагматизам и савремена филозофија, Нолит, Београд, 1996.
280. Животић, Миладин: Аксиологија, Напријед, Загреб, 1986.
281. Животић, Миладин: Моралитет, легалитет, легитимитет, Научна књига, Београд, 1990.
282. Животић, Миладин: Однос морала према обичају и праву, Рад, Београд, 1962.
283. Зајечарановић, Глигорије: Савремена филозофија, II, Просвета, Ниш и Универзитет у Нишу, 1995.
284. Закони древне Месопотамије, Службени лист СЦГ • ЦИД, Подгорица, 2003.
285. Замаровски, Војтјех: Јунаци античких митова, Алнари, Београд, 2002.
286. Замуровић, Александар: Митолошки речник, Херес, Београд, 1998.
287. Зборник радова ИТФ-а у Сарајеву 2/1987, Сарајево, 1987.
288. Зборник радова Јагње Божје и звијер из бездана (Философија рата), уредник Радош, Н. Маденовић - Јерођакон Јован Ћулибрк, Светигора, Цетиње, 1996.
289. Зборник садашњих правних обичаја Јужних Словена, Загреб, 1974.
290. Здравковић, Мирослав: Мисли великана, Дивит, Београд, 1998.
291. Зенгер, фон Харо: Стратегеме, Научна, Београд, 2001.
292. Зењковски, Василиј: Историја руске филозофије, ЈП Службени лист, Београд • ЦИД, Подгорица, 2002.
293. Зечевић, Слободан: Митска бића српских предања, Вук Караџић, Београд, 1981.
294. Златна правила живота, Ханфер, Горењски тисак, Крањ, 1975.
295. Зрнић, Л.: Митологија старих Грка и Римљана, Пожаревац, 1898.
296. Ивековић, Рада и остале: Почеци индијске мисли, НОЛИТ, Београд, 1981.
297. Ивековић, Рада: Преглед индијске филозофије, Завод за филозофију, Филозфски факултет, Загреб, 1981.

298. Ивековић, Рада: Рана хиндуистичка мисао, Веселин Маслеша, Сарајево, 1997.
299. Из персијске поезије, Рад, Београд, 1985,
300. Из ризнице богословља, Требиње - Никшић, 2003.
301. Изреке световњака Phenga, Графос, Београд, 1982.
302. Икбал, Мухамед: Обнова вјерске мисли у исламу, Сарајево, 1979.
303. Илустрована енциклопедија Историје, 1 и 2, Вук Караџић, Београд, 1985.
304. Илустрована Енциклопедија Повијест свијета, Simon Adams • Philip Brook • John Farndon • Will Fowler • BRIAN Ward, Extrade, Ријека, 2003.
305. Илустрована историја Света, Stoper Book, Београд, (Словенија: Младинска књига) 2003.
306. Иљеников, В. Е.: О идолима и иделаима, Загреб, 1975.
307. Имам Newewi: Rijadu-s-Sālihin, Бејрут, 1986.
308. Иналџик, Халил: Османско царство, СКЗ, Београд, 1974.
309. Индија, Југословенска ревија, Београд, 1986.
310. Историја света од I-IV; Вук Караџић, Рад, Београд, 1984:
    - Стари свет,
    - Средњи век и ренесанса,
    - Свет у експанзији,
    - Савремени свет
311. Историја средњег вијека I и II, група аутора, Научна књига, Београд, 1950.
312. Историја филозофије (Дйнник, М. А и др.) Том I-IV, Ан СССР Наука, Москва, 1957-65.
313. Исус Христос (Јеванђелски животопис), Глас Цркве, Ваљево, 2002.
314. Jerome, Pietri: Реинкарнација и надживљавање душе, Арион, Земун, 1985.
315. Јаковљевић, Драган: Етика, ЦИД, Подгорица, 1999.
316. Јан, В: Џингис-кан, Рад, Београд, 1988.
317. Јан, Шан: Књига владара у области Шан, БИГЗ, Београд, 1977.
318. Јанарас, Христос: Хајдегер и Дионисије Ареопагит, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњачка Бања, 1997.
319. Јанековић, Дара: Девето небо, Младост, Загреб, 1987.
320. Јанековић, Дара: Јошуини насљедници (Израел • Арапи • Палестина), Младост, Загреб, 1982.
321. Јапан, Југословенска ревија, Београд, 1988.
322. Јапан, уздуж и попреко, превела Марија Војводић, Унирекс, Подгорица, 1995.
323. Јасперс, Карл: Анаксимандар-Хераклит-Парменид-Плотин-Анселмо-Лаоце - Нагарђуна, Вук Караџић, Београд, 1984.
324. Јасперс, Карл: Сократ, Буда, Конфучије, Исус, Вук Караџић, Београд, 1981.
325. Јасперс, Карл: Филозофија егзистенције, Увод у филозофију, Просвета, Београд, 1967.
326. Јевремовић, Павле: Хималаји, небеско предворје, БМГ, Београд, 2001.
327. Јежић, Мислав: Ргведске упанишади: Aitareya, Kaušitaki, Baškalamantra - Upanišad, Загреб: Матица хрватска, 1999. (санискритски изворник, хрватски пријевод, увод, објашњења, интерпретације).

328. Јектић, П.: Карма и реинкарнација, КТЗ, Нови Сад, 1988.
329. Јеротић, Владета: Путовање у оба смера, Бесједа, Бања Лука • Космос, Београд, 2003.
330. Јеротић, Владета: Старо и ново хришћанство, Ars libri, Београд; Бесједа, Бања Лука, 2000.
331. Јеротић, Владета: Хришћанство и његове претече (Лао Це – Начела Таоа), Гутембергова галаксија, Београд, 2004.
332. Јеротић, Владета: Човјек и његов идентитет, Бесједа, Бања Лука • Космос, Београд, 2003.
333. Јерусалем, Вилхелм: Увод у филозофију, Изавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1921.
334. Јефтић, П.: Индија ризница мудрости, Београд, 1937.
335. Јовић, Момир: Рано хришћанство на Балкану, Просвета, Ниш, 1994.
336. Јонас, Ханс: Принцип одговорности, Веселин Маслеша, Сарајево, 1990.
337. Јукио, Мишима: Патриотизам, Апостроф, Београд, 1999.
338. Јунг, К. Г.: Човјек и његови симболи, Загреб, 1973.
339. Јунг, К.: Лавиринт човека, В. Караџић, Београд, 1969.
340. Kasuya, Meikof • Kawasaki, Mami: Икебана, Младост, Загреб, 1977.
341. Kenneth Clark: Цивилизација, Младост, Загреб, 1972.
342. Kur'an с пријеводом на бошњачки језик, превео Енес Карић, Сарајево, 1995.
343. Kur'an Часни: превод Мухаммед Панџа и Џамалудин Чаушевић, Загреб, 1969.
344. Kyoto цвијет културе Јапана, Музејски простор, Загреб, 1986.
345. Кајтез, Никола: Демон Соловјова, Stylos, Нови Сад, 2001.
346. Кале, Едуард: Увод у знаност о култури, Школска књига, Загреб, 1977.
347. Кале, Едуард: Повијест цивилизације, ИРО, Школска књига, Загреб, 1982.
348. Калезић, Димитрије: Историја античке философије, Богословски факултет, Београд, 1997.
349. Ками, А.: Мит о Сизифу, Веселин Маслеша • Свјетлост, Сарајево, 1987.
350. Кангрга Милан: Критика моралне свијести, Нолит, Београд, 1984.
351. Кангрга, Милан: Етика и слобода, Загреб, 1966.
352. Кангрга, Милан: Рационалистичка филозофија, Накладни завод Матице хрватске, Загреб, 1979.
353. Кандада, Југословенска ревија, Београд, 1987.
354. Кант, Е.: Критика практичног ума, Култура, Београд, 1956.
355. Капетановић, Љубушак М.: Народно благо I и II, Сарајево, 1987.
356. Каслер, Клајв: Злато Инка, Лагуна и Марго, Београд, 2003.
357. Катерел, Артур: Речник светске митологије, Нолит, Београд, 1998.
358. Катичић, Радослав: Стара индијска књижевност, Матица хрватска, Загреб, 1973.
359. Келер, Јузеф: Оснивачи великих религија, Stoper Book, Београд, 2002.
360. Кембрички речник: Научници, Дерета, Београд, 2003.
361. Кенеди, Пол: Припрема за двадесет први век, Новинско издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд, 1997.

362. Керовић, Радивоје: Човјек у средишту, Филозофски факултет, Бања Лука • Светови, Нови Сад, 2002.
363. Кигшнер: Општа енциклопедија, Анлари/Апокриф, Београд - Зрењанин,2005.
364. Кина, Југословенска ревија, Београд • Младост, Загреб, 1980.
365. Кинеска уметност, Вук Караџић, Београд, 1980.
366. Кинески речник, Обод, Цетиње • Нови дани, Београд, 1996.
367. Кјелс, Антон: Таоизам, Дечје новине, Горњи Милановац, 1988.
368. Кјеркегор, С.: Осврт на моје дело, Вук Караџић, Београд, 1965.
369. Клод, Леви-Строс: Митологике, I, II и III, БИГЗ, Београд, 1980.
370. Књига о књигама Ћилам Балам, Багдала, Крушевац, 1981.
371. Козловски, Петер: Водич кроз филозофију, Плато, Београд, 2003.
372. Кокун: Десет слика о чувању лика (зен), Београд, 1979.
373. Коларић, Иван: Филозофија, Учитељски факултет, Ужице, 1988.
374. Коларић, Иван: Филозофско-теолошки лексикон, Учитељски факултет, Ужице, 2000.
375. Конфуцијанчић, Горазд: Посредовања (Увод у хришћанску филозофију), Јасен, Никшић, 2001.
376. Конфуције: Велико учење, БИГЗ, Београд, 1984.
377. Конфуције: Изреке, Графос, Београд, 1984.
378. Копелстон, Ф. Историја филозофије (Грчка и Рим), БИГЗ, Београд, 1987.
379. Копрек, Иван: Као дио мене:етика-пријатељство-крепост, Загреб 1995.
380. Копривица, Радомир: Драгуљи Тибета, Копривица Радомир, Прокупље, 1998.
381. Копрулу, Мехмед Фуад: Поријекло Османске Царевине, Веселин Маслеша, Сарајево, 1955.
382. Косидовски, З.: Кад је сунце било бог, Београд, 1987.
383. Косидовски, Зенон: Библијске легенде, Агенција Тривић, Београд, 2002.
384. Костић, Младен: Гешталт терапија, часопис Трећи програм, Јесен, 1974.
385. Котарбински, Тадеуш: Трактат о добром делању, Нолит, Београд, 1964.
386. Котерел, Артур и Сторм, Рејчел: Свеобухватна енциклопедија митологије, Алнари, Београд, 2004.
387. Крмпотић, Весна: Египатска школа смрти, час, "Књижевност", 7/1973.
388. Кропоткин, Петар: Анархизам и морал, Просвета, Београд, 1984.
389. Круг, Григорије: Иконе, Врњачка Бања,1997.
390. Кршић, Војислав: Лексикон религија, митологије и вјерских секти, Војноиздавачки завод, Београд, 2002.
391. Кузмановић, Рајко: Есеји о уставности и државности, Правни факултет, Бања Лука, 2004,
392. Кузмановић, Рајко: Основи уставног система Сједињених Америчких Држава (Судски систем), двојезично, Правни факултет, Центар за публикације, Бања Лука, 200.
393. Кузмановић, Рајко: Упоредни политички системи, Нови Глас, Бања Лука, 1991.
394. Кузмановић, Рајко: Уставно право, I - II, Правни факултет, Бања Лука, 1997.
395. Куленовић, Твртко: Чакра (Исток Западу данас), Свјетлост, Сарајево, 1973.

396. Купер, Е. Дејвид: Светска филозофија (историјски увод), Светови, Нови Сад, 2004.
397. Курјак, А. • Шепаревић, З.: Етика и право у хуманој репродукцији, Загреб, 1990.
398. Кустић, Живко: Велике религије свијета, друго издање, ГК, Загреб, 1987.
399. Le, Goff, J.: Средњовјековна цивилизација западне Европе, Југославија, Београд, 1974.
400. Leonard, Jonathan Norton: Давна Америка, Младост, Загреб, 1970.
401. Lounsbery, K.: Будистичка медитација, Арион, Земун, 1988.
402. Lukacs, G.: Етика и политика, Факултет политичких наука у Загребу, Загреб, 1972.
403. Лаертије, Д.: Животи и мишљења истакнутих филозофа, БИГЗ, Београд, 1979.
404. Лазарев, Виктор: Историја византијског сликарства, Бримо • Логос, Београд, Глобосино – Александрија, 2004.
405. Лакер, Ворнер: Историја Европе 1945-1992, Clio, Београд, 1999.
406. Лама Saang, Stan - Pa, Ćen Dzog: Тибетанска медитација, Издавач Si - fu Dai - fu (др Смајо Сархатлић), Београд, 1989.
407. Лама Ангарика, Говинда: Тибетанска мистика, Графос, Београд, 1987.
408. Лангер, С.: Филозофија у новом кључу, Просвета, Београд, 1967.
409. Ландгребе, Л.: Савремена филозофија, Веселин Маслеша, Сарајево, 1976.
410. Лао Ц (Knjiga o Daou i Deu), превео Радосав Пушић, Плато, Београд, 2003.
411. Лао Ц', превео и припремио Радосав Пушић, Светови, Нови Сад, 1987.
412. Лао Це: Тао Те Ђинг, ИП Бабун, Београд, 1987.
413. Lao-Tse: Књига о путу и врлине, Младост, Загреб, 1981.
414. Лаоуст, Хенри: Расколи у исламу, Напријед, Загреб, 1989.
415. Лаоце: Начело таоа, Народна књига Алфа, Београд, 1996.
416. Лаушевић, Саво: Језик, личности, одговорност, Октоих, Подгорица, 1999.
417. Левинас, Е. :Друкчије од бивства или с ону страну бивствовања, Филозофкса библиотека, Јасен, Никшић, 1999.
418. Левинас, Е.: Тоталитет и бесконачно, Сарајево, 1976.
419. Левицки, Сергеј: Огледи из историје руске филозофије, Логос, Београд, 2004.
420. Легенде о старим јапанским јунацима, Народна књига, Београд, 1967.
421. Легенде света, приредио Ричард Кевендиш, Рад, Београд, 1984.
422. Лексикон страних писаца, Школска књига, Загреб, 2001.
423. Леонтјев, Константин: Белешке пустињака, Логос - Арт, Београд, 1997.
424. Лесли, Вајт: Наука о култури, Београд, 1970.
425. Линг, Тревор: Историја религије истока и запада, треће издање, Српска књижевна задруга, Београд, 1993.
426. Лоски, Николај: Бог и светско зло, Zepter Book World, Београд, 2001.
427. Лудовигович, Сејмон Франк: Духовне основе друштва, ЦИД, Подгорица, 1999.
428. Луис, Бернард: Муслиманско откриће Европе, АТЦ Авангарда, Београд, 2001.
429. Лукић, Д. Радомир: Систем филозофије права (I Филозофија, II Филозофија права), Савремена администрација, Београд, 1992.
430. Лукић, Д. Радомир: Социологија морала, Научна књига, Београд, 1982.

431. Лукић, М.: Eticca aeterna, Научна књига, Београд, 1989.
432. Лукшић, Бранимир: Право и етика, Загреб, 1995.
433. Mabbott, John David: Увод у етику, Београд, 1981.
434. Macbain, Alexander: Митологија и религија Келта, Дечја књига, Београд, 2003.
435. Marcuse, H: Човјек једне димензије, Веселин Маслеша, Сарајево, 1968.
436. Meyerovitch, Eva de Vitray: Антологија суфијских текстова, Загреб, 1988.
437. Mumford, Levis: Мит о Мишими, Загреб, 1986.
438. Muslim, El-Džami'us Sahih, Бејрут (без године издања).
439. M. J. Матје: Искуство древног Египта, Москва, 1970.
440. M. J. Матје: Староегипатски митови, Сарајево, 1963.
441. Мајендорф, Џон; Византијско богословље, Каленић, Крушевац, 1985.
442. Максимовић, Владан: Венац живота (Систем моралне филозфије), Београд, 1936.
443. Мала енциклопедија Просвета, 1,2,3 (А-Ј; К-Пн, По-Ш), Просвета, Београд, 1986.
444. Мала ризница мудрости, Логос - Арт, Београд, 2003.
445. Малешевић, Крстан: Људски траг I и II, Медиа центар Прелом, Бања Лука, 2002. и 2003.
446. Малиновски, Бронислав: Магија, наука и религија и друге студије, Просвета, Београд, 1971.
447. Манго, Сирил: Оксфордска историја Византије, Дерета, Београд, 2004.
448. Мандић, Олег: Лексикон јудеизма и кришћанства, Матица хрватска, Загреб, 1969.
449. Мантран, Робер: Историја Османског Царства, Clio, Београд, 1982.
450. Маринковић, Нада, Кина, Слога, Загреб,1958.
451. Марић, Јован: Медицинска етика, ИДП Научна књига, Београд, 1991.
452. Марић, Светислав: Филозофски речник, Дерета, Београд, 2004.
453. Марицки Гаћански, Ксенија: О миту и религији, Идеа, Београд, 2004.
454. Марковић, М.: Филозфски основи науке, Београд, 1981.
455. Марковић, М.:Дијалектичка теорија, значења, Београд, 1984.
456. Марковић, М.:Хуманизам и дијалектика, Просвета, Београд, 1967.
457. Марковић, С. Божидар: О праведном праву, Visio mundi acedemic press, Нови Сад, 1993.
458. Маркс, Карл: Капитал, I-III, Култура, Београд, 1947-48.
459. Маркузе, Херберт: Ерос и цивилизација, Загреб, 1965.
460. Марчетић, Никола: Вољена Африка, Школска књига, Загреб, 1981.
461. Матје, M. J.: Староегипатски митови, Дечја књига, Београд, 2004.
462. Махабхарата, Аугуст Цесарец, Загреб, 1989.
463. Махфуз, Нагиб: Карнак, Универзал, Тузла, 1989
464. Махфуз, Нагиб: Разговори на Нилу, Књижевне новине, Београд, 1989.
465. Мацуо, Башо: Уска стаза у Забрђе, Драганић, Београд, 1994.
466. Машкин, Н. А.: Историја старог Рима, Научна књига, Београд, 1978.
467. Меки, Џон: Етика, Плато, Београд, 2004.
468. Мерешковски, Д. С.: Тајна Запада (Атлантида/Европа), Metaphysica, Београд, 2002.

469. Микулић, Борислав: Karmayoga • Студије о генези идеје `практичног` у раној индијској филозофији, Сарајево: Веселин Маслеша, библ. Логос, 1988.
470. Миларепа, Графос, Београд, 1985.
471. Милинковић, Александар: Вечност и светло пирамида, Беокњига, Београд, 2004.
472. Милиновић, Драган • Суцуко, Инумеру: Кигаку (Тајна јапанске астрологије), Verzal press, Београд, 1998.
473. Милић, Зоран: Књига планина и мора, Горњи Милановац, 1994.
474. Милићевић, Никола: Златна књига свјетске љубавне поезије, Накладни завод Матице хрватска, Загреб, 1983.
475. Милићевић, Петар, Логос и парадигма, Требник, Београд, 2000.
476. Милинковић, Александар: Лексикон митова и легенди старог и новог света, Беокњига, београд, 2004.
477. Миловић; Мирослав, Етика и дискурс, ФДС, Београд, 1997.
478. Милошевић, Зоран: Религија новог светског поретка, Шабац, 1995.
479. Милошевић, М.: Антрополошки есеји, Нолит, Београд, 1964.
480. Милошевић, Никола: Филозофија структурализма, БИГЗ, Боград, 1980.
481. Миљанов, Марко: Сабрана дјела, Графички завод, Титоград, 1967.
482. Минстерберг: Индијска умјетност, Отокар Кершовани, Ријека, 1971.
483. Мисли Достојевског, приредио Драган Лакићевић, Дерета, Београд, 2002.
484. Мислило, Алфа Сезам, Београд, 1991.
485. Мит, традиција, савременост, зборник радова, Дело - Аргументи, Београд, 1989.
486. Митологија и религија Астека, Заједница књижевних клубова Србије, Београд, 1989.
487. Митологија и религија севеноамеричких Индијанаца, Заједница књижевних клубова Србије, Београд, 1989.
488. Михајлович, Фјодор Достојевски: Легенда о Великом инквизитору, ЦИД, Подгорица • Романов, Бања Лука, 2002. (поменут)
489. Михалик, Мјечеслав: Морал и рат, Савремена војна мисао, Београд, 1976.
490. Михаљчић, Раде: Сабрана дјела (1-6), Школска књига и Konwledge, Београд, 2001.
491. Монет, Pierre: Египат: Египат у добра Рамзеса, Загреб, 1979.
492. Морен, Е.: Човек и смрт, БИГЗ, Београд, 1981.
493. Московљевић, Олга: Александар Велики и ја, Гутенбергова галаксија, еоград, 1997.
494. Московљевић, Олга: Земље лотосовог цвета, Гутенбергова Галаксија, Београд, 2003.
495. Муминовић, Расим: Етхос и људско бивствовање, Веселин Маслеша, Сарајево, 1989.
496. Мумоканон, Графос, Београд, 1980.
497. Мунстерберг, Х.:Индијска умјетност, Отокар Кершовани, Ријека, 1971.
498. Мур, Е. Џ.: Принципи етике, Плато, Београд, 1998.
499. Мухамудра, Графос, Београд, 1985.
500. Namakhai, N.R. Zer-nga: Ати јога, Београд, 1986.

501. Njanaponika, Tera: Будистичка медитација, Књижевна радионица Славија, Нови Београд, 1988.
502. Nyanatiloka: Будистички речник, Тешић и синови, Београд, 1996.
503. Наградић, Слободан: И етика и политика, Глас српски, Бања Лука, 1998.
504. Најман, Е.: Историјско порекло свести, Просвета, Београд. 1994.
505. Наропа, Графос, Београд, 1983.
506. Настић, Димитрије: Пут у земљу фараона, издавач Љиљана Настић, Београд, 2005.
507. Недељковић, Душан: Етика I, II и III, Научно дело, Београд, 1971.
508. Недељковић, Душан: Историја филозофије, I-IV, Просвета, Пожаревац, 1981.
509. Недељковић, Миле: Лексикон света, Човечанство 2000, Српска књижевна задруга, Београд, 2001.
510. Недомачки, В.: Археологија Блиског Истока, Научна књига, Београд, 1978.
511. Несувислост несувислости, Напријед, Загреб,1988.
512. Неуступни, Ј.: Праисторија човјечанства, Веселин Маслеша, Сарајево, 1960.
513. Нинковић, Адам: Филозофија апсурда и побуне Албара Камија, Просвета, Ниш, Учитељски факултет, Јагодина, 1997.
514. Нинковић, Адам: Филозофија, Учитељски факултет у Јагодини, Јагодина, 1998.
515. Нирнбершка пресуда, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1948.
516. Ниче, Уметничко друштво Градац, приредио Новица Милић, Чачак, 2004.
517. Ниче, Фридрих: Генеологија морала, Графос, Београд, 1983.
518. Нова енциклопедија у боји I и II, Вук Караџић, Београд, 1977.
519. Новак, Виктор: Magnum Crimen, Нова књига, Београд, 1986.
520. Новак, Г.: Египат, Издавачки завод, ЈАЗУ, 1967.
521. Новаковић, Станиша: Проблеми метафизике у савременој античкој филозофији, Институт друштвених наука у Београду, Београд, 1967.
522. Новалис: Изабрана дјела, Нолит, Београд, 1964.
523. Новачић, Александар: Кина: Змајеви долазе, Verzal press, Београд, 1999.
524. Новачић, Александар: Кинески мозаик, Народна књига Алфа, Београд, 2000.
525. Новесел, Петрица: Индија, Школска књига, Загреб, 1980.
526. Oliphant, Margaret: Стари свијет, Свјетлост, Сарајево, 1998.
527. Osborne, Harold: Јужноамеричка митологија, Отокар Кершовани, Опатија, 1986.
528. Од мита до филозофије, Група аутора, Београд, 1967.
529. Окарура, Какузо: Буђење Јапана, Один, Београд, 2002.
530. Оксфордска историја хришћанства, проредио Џон Макманерес, Clio, Београд, 2004.
531. Оксфордски филозофски речник, приредио Сејмон Блекбурн, Светови, Нови Сад, 1999.
532. Олдус, Хаксил: Вечна филозофија (Philosophia perennis), Metaphysica, Београд, 2003.
533. Олујић, Гроздана: Призивање светлости (Савремена поезија Индије), Рад, Београд, 1980.

534. Опћа енциклопедија (1-9), Југословенски лексикографски завод, Загреб, различите године издања.
535. Опште енциклопедије (А-Ј, К-П, Р-С), Просвета, Београд, 1998.
536. Острогорски, Георгије: Историја Византије, Народна књига Алфа, Београд, 1998.
537. Осхо: Живот, љубав, смех, прев. С. Вучковић, Сутоморе, 1989.
538. Ото-Дорн, Катарина: Исламска умјетност, Братство Јединство, Нови Сад, 1971.
539. Pandeya, R. C.: Индијска филозофија језика, Мала едиција Идеја, Београд, 1975.
540. Pareti, L.- Brezzi, P.-Petch. J. : Стари свијет, I, II, III, Напријед, Загреб, 1967.
541. Paulme, D.: Афричка цивилизација, Матица хрватска, Загреб, 1970.
542. Placelized, Robert: Грчка у доба Перикла, Загреб, 1979.
543. Praxis 3 - 4, Загреб, 1973. (упнишаде, buddhizam)
544. Павичевић Вуко: Однос вриједности и стварности у модерној њемачкој идеалистичкој аксиологији, Култура, Београд, 1958.
545. Павичевић, Вуко: Основи етике, БИГЗ, Београд, 1974.
546. Павичевић, Вуко: Расправа о филозофским основама науке, Нолит, Београд, 1973.
547. Павичевић, Вуко: Социологија религије с елементима филозофије религије, БИГЗ, Београд, 1980.
548. Павловић - Вук, П.: О смислу филозофије: Филозофија и светови, Филозфија и власт, Школска књига, Загреб, 1969.
549. Павловић, Банко: Филозофски речник, Плато, Беогад, 1997.
550. Павловић, Бранко: Пресократовска мисао, Плато, Београд, 1997.
551. Пајин, Душан: Друга знања, Доб, Београд, 1975.
552. Пајин, Душан: Исходиште истока и запада, Вук Караџић, Беогад, 1979.
553. Пајин, Душан: Океанско осјећање, Свјетлост, Сарајево, 1990.
554. Пајин, Душан: Отеловљење и искупљење, Нолит, Београд, 1995.
555. Пајин, Душан: Сан, јава и буђење, Дечје новине, Горњи Молановац, 1991.
556. Пајин, Душан: Тантризам и јога, Просвета, Београд, 1986.
557. Пајин, Душан: Унутрашњи светови (Филозфија и уметност), Светови, Нови Сад, 1997.
558. Пајин, Душан: Филозофија уметности Кине и Јапана, БМГ, Београд, 1998.
559. Пајин, Душан: Филозофија Упанишада, Дечје новине, Горњи Милановац, 1990.
560. Пандит, Џ. Нехру: Откриће Индије, Рад, Београд, 1952.
561. Панчовски, Фил. Ив. Г.: Етика хришћанске љубави (етичка генеалогија и аксиологија), Просвета, Ниш, 1973.
562. Патанђали: Изреке о јоги, БИЗГ, Београд, 1977.
563. Пеинтер, Сидни: Историја средњег века, Clio, Београд, 2002.
564. Пејаковић, Самуило • Оташевић, Вујадин: Развој етичке мисли и моралног понашања, Просвета, Ниш, 1999.
565. Пејовић Данило: Велики учитељи Мишљења, Наклада Љевак, Загреб, 2002.
566. Пенге, Морис: Драговољна смрт у Јапану, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 1990.
567. Пенигтон, Х. Доналд: Европа у седамнаестом веку, Clio, Београд, 2002.
568. Пери, Марвин: Интелектуална историја Европе, Clio, Београд, 2000.

569. Перл, Бак: Сабрана дјела, Рад, Београд; ИП Матица српска, Нови Сад, 1971.
570. Перовић, А. Миленко: Граница моралитета, Дневник, Нови Сад, 1999.
571. Перовић, А. Миленко: Етика, Ined CO "Grafomedia" Нови Сад, 2001.
572. Перовић, А. Миленко: Историја филозофије, Одсек за филозофију Филозофског факултета, Нови Сад, 1997.
573. Перовић, А. Миленко: Хегел и проблеми свијести, Братство · Јединство, Нови Сад, 1989.
574. Петар, П. Његош: Сабрана дјела, Просвета, Београд, 1955.
575. Петровић, Б. Петар: Окултистичка енциклопедија, Београд, 1986.
576. Петровић, Сретен: Култура и цивилизација, ·Лела·, Београд, 1997.
577. Петровић, Сретен: Митологија култура цивилизација, Чигоја штампа, Салус, Београд, 1995.
578. Петровић, Сретен: Митологија Срба, Просвета, Ниш, 1997.
579. Петровић, Сретен: Српска митологија у веровањима, обичајима и ритуалу, Народна књига Алфа · Неве, Београд, 2004.
580. Платон: (Одабрана Сократова, Критон, Федон), БИГЗ, Београд, 1976.
581. Платонов, Олег: Тајна светска влада, Алтера, Београд, 2001.
582. Плеханов, Г. В.: Историја руске друштвене мисли, Веселин Маслеша, Сарајево, 1974.
583. Плутарх: Славни ликови антике, Дерета, Београд, 2002.
584. Повијест свијета (Зборник), Напријед, Загреб, 1977.
585. Повијест свјетске књижевности 1-8, Младост, Загреб, различите године издања.
586. Појам Бога у филозофији, Културни центар Новог Сада, Катедра за филозофију Филозофског факултета у Новом Саду, 1996.
587. Пол, Ру-Жан: Религија Турака и Монгола, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци • Нови Сад, 2002.
588. Поларно сунце (Поезија и проза Шведске), Београд, Крушевац, 1998.
589. Поло, Марко, 1-7, Државна заложба Словеније и Вук Караџић, Љубљана, 1984.
590. Попер, Р. Карл: Отворено друштво и његови непријатељи I и II, Правни центар, Форум отворено друштво Босне и Херцеговине, Сарајево, 1998.
591. Попов, Димитар: Трачка цивилизација, Геополитика, Београд, 2001.
592. Поповић, Милоје: Феномен Јужне Кореје, Књижевне новине, Београд, 1990.
593. Поповић, Отац Јустин: Философске урвине, Манастир Ћелија, Ваљево, 1987.
594. Порекло звезда Великог Медведа, Дечије новине, Горњи Милановац • Јединство, Приштина, 1987.
595. Портиљо, Леон Мигел: Тринаест астечких пјесника, Paideia, Београд, 1998.
596. Правна енциклопедија 1 и 2, Савремена администрација, Београд, 1985.
597. Превод Kur'ana, Бесим Коркут, Сарајево, 1997.
598. Предања афричких народа, Београд, 1964.
599. Примћерио Елена: Калевала (Финска, земља јунака), НИП Младо покољење, Београд, 1968.
600. Пролеће и јесен Ly Bu Vea, Графички завод Хрватске, Загреб, 1982.
601. Протоколи скупова сионских мудраца, Балкан, Београд, 1939.

602. Прошић, Лука: Филозофија старих Грка, Скрипта интернационал, Београд, 1996.
603. Пуљо, Ј: Јога, Медицинска књига, Београд, 1991.
604. Пут у социологију, Завод за проучавање културног развитка и Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 2004.
605. Пушић, Радосав: Космичка шара (О строкинеској философији), Плато, Београд, 2001.
606. Пушић, Радосав: Празне руке, Плато, Београд, 2003.
607. Riffard, A. Pierre: Речник езотеризма, Аугуст Цесарец, Загреб, 1989.
608. Russel, Bertrand: Мудрост Запада, Младост, Загреб, 1983.
609. Радакритнан, Сарвепали: Индијска филозофија I и II, Нолит, Београд, 1964.
610. Радић, Томислав: Vox populi (златна књига пословица свијета), Глобус, Загреб, 1989.
611. Радлов, Е.Л.: Преглед историје руске филозофије, Гутембергова галаксија, Београд, 1999.
612. Радовановић, Љубинка: Велика једначина, Београд, 1973.
613. Радовић, Амфилохије: Враћање душе у чистоту, Унирекс, Никшић • Октоих, Подгорица • Јединство, Приштина • Књижевне новине - Комерц ДД, Београд, 1992.
614. Разић, Дејан • Сјангвен, Чанг • Лонгјуен, Хуа: Кинески језик, Завод за уџбенике и натавна средства Београд, 1983.
615. Разић, Дејан: Зен, Дечје новине, Гоњи Милановац, 1985.
616. Ракић, Радомир: Библијски речник, Златоусти, Београд, 2002.
617. Рани, Моника: Мати пиринча, Лагуна и Марго, Београд, 2004.
618. Расел, Бертранд: Историја западне филозофије, Народна књига Алфа, 1998.
619. Рахула, Валпола: Чему је Буда подучавао, Књижевна радионица Славија, Нови Сад, 1989.
620. Религије свијета, Графички завод Хрватске и Кршћанска садашњост, Загреб 1987.
621. Религијски лексикон, Моста, Загреб, 1999.
622. Риз, Виљем: Речник: Филозофија и религија (источна и западна мисао), Дерета, Београд, 2004.
623. Ризница мудрости и поука, приредила група аутора Хермес, Земун, 1989.
624. Ристић, Лазо: Методолошки техницизам Карла Попера, Филозофски факултет, Бања Лука, 2004.
625. Ристић, Лазо: Традиција и друштвена реконструкција, Филозофски факултет Бања Лука, 2000.
626. Ристић, Светислав. Мит и умјетност, Београд, 1984.
627. Роб, Верди и Колапс култура, Clio, Београд, 2005.
628. Ролс, Џон: Теорија правде, Службени лист СРЈ, Београд • ЦИД, Подгорица, 1998.
629. Ромић, Јаков Рафаел: Персоналистичка етика, Кршћанска садашњост, Загреб, 1973.
630. Ростовцев, Михаил: Историја старог света, Матица српска, Нови Сад, 1990.
631. Руис, Дон Мигуел: Четири споразума, Manana press, Mono, Моћ књиге, Београд, 2002.

632. Рус, Војан: Етика и социјализам, Глобус, Загреб, 1987.
633. Русо, Жан - Жак:Емил или о васпитању, Култура, Београд, 1950.
634. Русо, Жан-Жак: Друштвени уговор, Либертас • Филип Вишњић, Београд, 1993.
635. Sahihu-l-Buhari, Бухаријева збирка хадиса, четврта књига, пријевод и коментар Хасан Шкапур и Хасан Макић, Сарајево, 1991.
636. Sejjid, Husein Nasr: Човјеков сусрет с природом, Сарајево, 1992.
637. Sharif, M.M.: Хисторија исламске филозофије, I и II, Загреб, 1990.
638. Sherman, an Lee: Историја уметности Далеког истока, Југословенска ревија, Београд, 1972.
639. Snow, Edgar: Црвена звијезда над Кином, Отокар Кершовани, Ријека, 1971.
640. Stcherbatsky, Th.: Buddhistička логика, св. I - II, Загреб: Деметра, 2005.
641. Stcherbatsky, Th.: Концепција buddhističke нирване, Загреб: Деметра, 2004. (превео и приредио Г. Кардаш)
642. Stcherbatsky, Th.: Средишња концепција buddhizma и значење ријечи дхарма, Загреб: Деметра, 2005. (превео и приредио Г. Кардаш)
643. Sun Tzu: Умеће ратовања, Алнари, Моно. Manana Press, Београд, 2002.
644. Саватер, Фернандо: Амадорова етика, Геопоетика, Београд, 1999.
645. Савић, Сњежана: Почеци теорије и филозофије права у Срба, Правни факултет, Бања Лука, 1998.
646. Савремени свет; ИРО Народна књига, ИРО Вук Караџић, Партизанска књига, Београд, 1984.
647. Саикаку, Ихара: Саикакуови посљедњи савјети, Вјечна ризница јапанске породице, СНЛ, Загреб, 1985.
648. Самбуњак, Славомир: Граматофилозофија Константина Филозофа Солунског, Деметра, Загреб, 1998.
649. Самбуњак, Славомир: Граматофилозофија Константина Филозофа Солунског, Деметра, Загреб, 1998.
650. Самојлович, Лисович Игор: Књижевна мисао Кине, Група изавача, Нови Сад, Скопље, Загреб, Титоград, Београд, Сарајево, 1983.
651. Сартр, Жан-Пол: Биће и ништавило, Београд, 1983.
652. Сведенборг, Емануел: Божанска промисао (Андеоска мудрост о божанској промисли), ИП Трагови, Београд, 2004.
653. Света књига Маја: Попол Вух, Рад, Београд • Будућност, Нови Сад, 1998.
654. Светска филозофија (Историјски увод), Светови, Нови Сад, 2004.
655. Семпини, Андреа: Мултикултурализам, Clio, Београд, 2004.
656. Сен К. М.: Хиндуизам, Дечја књига, Београд, 1990.
657. Сервантес, Мигуел Де: Дон Кихот I и II, Веселин Маслеша, Сарајево, 1973.
658. Сигмунд, Фројд: Мојсије и монотеизам, Београд, 1979.
659. Симић, Предраг: Кина (Кратка историја), Неа, Београд, 2003.
660. Сина, Абу Али ибн: Књига напутака и опасака, Деметра, Загреб, 2000.
661. Сире, Едуард: Велики посвећеници, Ново дело, Београд, 1989.
662. Сјангхуа, Чанг: Антологија савремене кинеске поезије, Филип Вишњић, Београд, 1994.
663. Складер, Никола: Видици практичне филозофије, Хијатус, Зеница, 2004.

664. Скрутон, Роџер: Критика историје модерне филозофије (Од Декарта до Витгенштајна), Народна књига Алфа, Београд, 1998.
665. Словенско средњевјековно наслеђе, Чигоја штампа, Београд, 2001.
666. Слово о Полку Игорову, БИГЗ, Београд, 1979.
667. Смаилагић, Неркез: Класична култура ислама, књига, Загреб, 1973.
668. Смаилагић, Неркез: Лексикон ислама, Сарајево, 1990.
669. Смаилагић, Неркез: Увод у Kur'an, Загреб, 1975.
670. Соловјов, Владимир: Политичка филозофија, Службени лист СРЈ, Београд, 2001.
671. Соловјов, Владимир: Руско национално питање, ЦИД, Подгорица, Издавачки центар, Цетиње, 1995.
672. Соловјов, Владимир: Светлост са Истока, Логос - Ортодос, Београд, 1995.
673. Соловјов, Владимир: Филозофија морала, Издавачки центар, Цетиње и ЦИД, Подгорица, 1994.
674. Соломон: Пословице • Проповедник, Metaphysica, Београд, 2003.
675. Спасојевић, Момчило: Искре у тами, Бесједа, Бања Лука, 2003.
676. Спахић, Дервиш: Поуке о моралу и богобојазности, Сарајево, 1980.
677. Спахић, Мустафа: Болести душе и срца, Тузла, 1995.
678. Спекторски, В. Евгеније: Хришћанска етика, Братство Св. Симеуна Мироточивог, Врњачка Бања, 1999.
679. Спекторски, Евгеније: Историја социјалне филозофије, Службени лист СРЈ, Београд • ЦИД, Подгорица, 1997.
680. Срејовић, Драгослав: Археолошки лексикон, Савремена администрација, Београд, 1977.
681. Срејовић, Драгослав: Илири и Трачани, Српска књижевна задруга, Београд, 2002.
682. Срећа и стварање, Одсјек за филозофију, Филозофкси факултет, Нови Сад, 1997.
683. Стефановић, Карацић Вук: Народне пословице, Нолит, Београд, 1969.
684. Стефановић, Момчило: Африка (Сјај и тама), БМГ Београд, 1999.
685. Стипичевић, Александар: Култни симболи код Илира, Академија наука и умјетности БиХ, Сарајево, 1981.
686. Стипчевић, Александар: Илири, Школска књига, Загреб, 1974.
687. Стјуарт, Роберт · Твист, Клинт · Хортон Едвард: Мистерије историје, Логос арт, 2004.
688. Стојаковић, Петар: Даровитост и креативност, Завод за уџбенике и наставна средства РС, Српско Сарајево, 2000.
689. Стојаковић, Петар: Психологија за наставнике, Медиа центар Прелом, Бања Лука, 2002. и 2003.
690. Стојановић, Синиша: Будистичка мисао према изворним и најстаријим теоријама, Белетра, Београд, 1990.
691. Стојановић, Синиша: Теорија и пракса зен будизма, Арион, Земун, 1988.
692. Стојановић, Синиша: Уметност медитације, јоге и будизма, Арион, Земун, 1988.
693. Стојичић, Ђоко: Норвешки дневник, Дјечје новине, Горњи Милановац, 1991.
694. Суе, Хамилтон: Индијска филозофија, Шахинпашић, Сарајево, 2003.

695. Сузић, Ненад: Глобализација и српски национални интереси, ТТ-центар Бања Лука, Бања Лука, 2001.
696. Сузуки Д. Т.: Зен будизам и психионализа, Нолит, Београд, 1964.
697. Сузуки, Д. Т.: Увод у зен будизам, Пан публик, Београд, 1988.
698. Сузуки, Т. Даисец: Зен и јапанска култура, Геополитика, Београд, 2005.
699. Супек, Иван: На прекретници миленија, Прометеј, Загреб, 2001.
700. The Times, Атлас свјетске повијести, Цанкаријева заложба, Љубљана - Загреб, 1989.
701. Toshihiko, Izutshu: Суфизам и Таоизам, Сарајево, 1995.
702. Tucci, G.: *Рати-лила*, Ријека, 1970.
703. Тагоре и свет, приређивач Радослав Јосимовић, Градска бибилиотека Жарко Зрењанин, Зрењанин, 1982.
704. Тадеи: Индија, Октобар Кершовани, Ријека, 1973.
705. Тадић, Љубомир: Загонетка смрти, Филип Вишњић, Београд, 2003.
706. Тадић, Љубомир: Наука о политици, Рад, Београд, 1988.
707. Тадић, Љубомир: Филозофија права, Напријед, Загреб, 1983.
708. Тајна златног цвета, Градина, Ниш, 1982.
709. Таквим 1399, Сарајево, 1978.
710. Тако је говорио Буда, Графос, Београд, 1985.
711. Таоистичке приче. Откровење, Београд, 2000.
712. Тарквил, С. Г.: Дванаест римских царева, Напријед, Загреб, 1978.
713. Татакис, Василије: Историја византијске филозофије, Друштво филозофа и социолога Црне Горе, Филозофски факултет, Никшић, 1996.
714. Тацит: Анали, Матица хрватска, Загреб, 1970.
715. Телебак, Милорад: Говоримо српски, Републички педагошки завд, Бања Лука, 2004.
716. Телебаковић, Бошко: Античка филозофија I, Завет и Култура, Београд, 2002.
717. Телебаковић, Б.: Античка филозофија II, Завет, Београд, 2003.
718. Темков, Кирил: Добро, боље, најбоље: етика за младе: етички лексикон, Бајка, Ниш, 2003.
719. Тибет, Народна књига из Шангаја и Југословенска ревија, Београд, 1981.
720. Тибетански божански лудак, Графос, Београд, 1987.
721. Ткалчић, Маријан: Етика од Платона до Nietschea, Загреб 1957.
722. Токарчук, Олга: Свирка на много бубњева, Нолит, Београд, 2004.
723. Толстој, Лав: Сабрана дјела, Народна Просвета, Београд, 1934.
724. Томовић, Слободан: Имануел Кант филозоф еванђеоског духа, Побједа, Подгорица, 1997.
725. Томовић, Слободан: Слово у времену, Октоих, Подгорица, 1996.
726. Toshihiko, Izutshu: Суфизам и Таоизам, Сарајево, 1995.
727. Тревор, О. Линг: Речник будизма, Геополитика, Београд, 1998.
728. Тронски, Ј. М.: Историја античке књижевности, Научна књига, Београд, 1952.
729. Трубецкој, Јевгениј: Смисао живота, Логос, Београд, 1998.
730. Тубић, Ристо: Британска филозофија морала, Свјетлост, Сарајево, 1987.

731. Тубић, Ристо: Огледи из моралне и политичке филозофије, Глас српски, Бања Лука, 2003.
732. Турјачанин, Милан: Религиозно и традиционално, Слово, Бања Лука, 1995.
733. Турјачанин, Милан: Социјално биће клерикализма,Филозофски факултет, Бања Лука, 2001.
734. Тучи, Ђузепе: Историја индијске филозофије, Нолит, Београд, 1982.
735. Угриновић, Д. М.: Искуство и религија, Москва , 1982.
736. Удеки, Х. и Баскин, В.: Речник паганских религија, Ново дело, Београд, 1988.
737. Узелац, Милан: Историја филозофије, Stylos, Нови Сад, 2004.
738. Умберто, Еко: Границе тумачења, Paideia, Београд, 2001.
739. Умјетност Азије, Отокар Кершовани, Ријека, 1980.
740. Упанишаде, Књижевна заједница Новог Сада, 1988.
741. Успенски, Леонид: Смисао и садржај иконе, Зборник тектова, Православље у уметности, Библиотека Завет, Београд, 1997.
742. Успенски, Фјодор: Историја византијског царства, I,II и III, Zepter Book World, Београд, 2000.
743. Fritjof, Carpa: Tao физике, Опус, Београд, 1989.
744. Фазлур, Рахман: Дух ислама, Југославија, Београд, 1987.
745. Фардон, Џон: Историја старог света, Прометеј, Нови Сад, 2004.
746. Фарндон, Џон: Планета Земља, Прометеј, Нови Сад, 2002.
747. Фенихел, Ото: Психоаналитичка теорија неуроза, Београд, 1961.
748. Фиаменго, Анте: Основе опће социологије, Народне новине, Загреб, 1982.
749. Филиповић Владимир: Филозофија ренесансе, Матица хрватска, Загреб, 1983.
750. Филиповић, Владимир: Класични њемачки идеализам, Матица хрватска, Загреб, 1983.
751. Филозофија модерног доба (Филозофска антропологија), одговорни уредник А. Шарчевић, Веселин Маслеша, Сарајево, 1986.
752. Филозофија старе Кине, Син неба (Лао Ц'• Конфуције • Мо Ц' • Чуанг Ц'), припремио и превео Радосав Пушић, Светови, Нови Сад, 1996.
753. Филозофија, Енциклопедијски лексикон, Интерпрес, Београд, 1973.
754. Филозофијски рјечник у редакцији Владимира Филиповића, Накладни завод Матице хрватске, Загреб, 1984.
755. Филозофска енциклопедија, Том 1-5, Совјетскаја енциклопедија, Москва, 1960-70.
756. Филозофске хрестоматије I-XII, Матица хрватска, Загреб, 1955-1968.
757. Финк, Еуген: Основни феномен људског постојања, превео Алекса Буха, Филозофски факултет, Бања Лука, 2004.
758. Фјодоров, Николај: Филозофија заједничког дела, Логос- Ортодос, Београд, 1994.
759. Флего, Гвозден: Темељне мисли главних упанишада, час, "Praxis", 3-4/73.
760. Флоренски, Григорије: Путеви руског богословља, ЦИД, Подгорица, 1997.
761. Флоренски, Павле: Стуб и тврђава, Логос - Арт, Београд, 1998.
762. Француски, Божидар: Махараџа и странац, Филип Вишњић, Београд, 2003.
763. Француски, Божидар: Ненадмашни Бог, Филип Вишњић, Београд, 1997.

764. Фрејдберг, Олга: Мит и античка књижевност, Београд, 1987.
765. Фрејзер, Џемс Џорџ: Златна грана и проучавање магије и религије, Иванишевићи, Београд, 2003.
766. Фригановић, Младен: Јапан, Школска књига, Загреб 1970.
767. Фригановић, Младен: Кина, Школска књига, Загреб, 1978.
768. Фрицхенд, Марек: Етичка мисао младог Маркса, Нолит, Београд, 1966.
769. Фројд, С.: Тотем и табу, Матица српска, Нови Сад, 1969.
770. Фројд, Сигмунд: Цивилизација и њена незадовољства, Нови Сад, 1969.
771. Фукујама, Френсис: Крај историје и посљедњи човјек, ЦИД, Подгорица • Романов, Бања Лука, 2002.
772. Фукујама, Френсис: Судар култура, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1997.
773. Фунг, Ју-Лан: Историја кинеске филозофије, Нолит, Београд, 1977.
774. Hamidullah, Muhammed: Увод у ислам, Старјешинство исламске заједнице, Сарајево, 1989.
775. Hartmann, Nicolai: Етика, Наклада Љевак, д.о.о. Загреб, 2003.
776. Hearn, Lafcadio: О жељи да се дохвати мјесец, Студентски издавачки центар, УК ССО Београда, Београд, 1987.
777. Heidegger Martin:Пролегомена за повијест времена, Деметра Загреб, 2000.
778. Heidegger, Martin: Битак и вријеме, Напријед, Загреб, 1988.
779. Hildebrand, Joachim: Кина, Extrade, Ријека, 2005.
780. Hiriyanna, M: Основе индијске филозофије, Напријед, Загреб, 1980.
781. Hly, KE: Кунг фу медитације, Арион, Земун, 1977.
782. Houtidij, J. Paulin: О "афричкој филозофији", Школска књига, Загреб, 1983.
783. Hulin, Michel: Скривено лице времена, Напријед, Загреб, 1989.
784. Х. С., Робинскон. Н. Вилсон: Митови и легенде свих народа, Рад, Београд, 1976.
785. Х. Џ. Велс: Историја света, Народно дело, Институт за национални публицитет П. М. Петровића у Београду, Београд, 1931.
786. Хабермас, Јирген: Постмодернистичко мишљење (Филозофски чланци), Часопис, Београдски круг, Београд, 2002.
787. Хагакуре и Мишима, Бонарт, Нова Пазова, 2001.
788. Хајам де Ангуло: Индијанске приче, Политоп-П, Београд, 1994.
789. Хајдегер, Мартин: Предавања и расправе, Плато, Београд, 1990.
790. Хајдегер, Мартин: Путни знакови, Плато, Београд, 2003.
791. Хамваш, Бела: Scientia sacra I, Дерета, Београд, 1999.
792. Хамваш, Бела: Scientia sacra II, Дерета, Београд, 1999.
793. Хамваш, Бела: Антологја хумана (Пет хиљада година мудрости), Дерета, Београд, 2001.
794. Хамваш, Бела: Хришћанство, Дерета, Београд, 1999.
795. Хамвашев бревијар, Дерета, Београд, 2001.
796. Ханигингтон, Самјуел: Сукоб цивилизација, ЦИД, Подгорица, 1998.
797. Харер, Хајнрих: Седам година на Тибету, Дечје новине, Горњи Милановац. Јединство, Приштина, 1990.
798. Харц, Р. Паула: Шинто, Чигоја штампа, Београд, 2002.

799. Хаџи Василева, Јокица: Африка идеологије и стратегије развоја, Експортпрес и Институт за међународну политику и привреду, Београд, 1987.
800. Хегел: Енциклопедија филозофских знаности, Веселин Маслеша, Сарајево, 1965.
801. Хегел: Феноменологија духа, Култура, Загреб, 1955.
802. Хејвуд, Ендру: Политика, Clio, Београд, 2004.
803. Хенкок, Грејем: Трагови богова (Потрага се наставља), Моћ књиге, Београд • Будућност, Нови Сад, 2004.
804. Херигел, Еуген: Зен и уметност гађања из лука, Градина, Ниш, 1975.
805. Херман, Хесе: Сабрана дјела, Слово љубве – Народна књига, Београд, 1979.
806. Херодотова историја, Нови Сад, 1988.
807. Херцен, Александар: Прошлост и размишљање, Култура, Београд, 1951.
808. Херцен, Александар: Руски народ и социјализам, превео с руског Петар Буњак, ЦИД, Подгорица, 1999.
809. Хиљаду лотоса (Антологија индијске књижевности од најстаријих времена до 17. стољећа), превела и припремила Весна Крмпотић, Нолит, Београд, 1987.
810. Хити, Филип: Историја Арапа, Веселин Маслеша, Сарајево, 1983.
811. Ховелман, Кај: 1000 мистерија, Народна књига Алфа, Београд, 2004.
812. Хомер: Илијада, Матица српска, Нови Сад, 1983.
813. Хомер: Одисеја, Матица српска, Нови Сад, 1983.
814. Хомерове мисли, Дерета, Београд, 2001.
815. Хомјаков, Алексеј: Црква је једна, Zepter Book World, Београд, 1999.
816. Хоџић, Џевад: Увод у исламску етику, Бемуст, Сарајево, 1999.
817. Hoesle, V.: Филозофија еколошке кризе, Загреб, 1997.
818. Хоџић, Шабан: Ahlak за I разред ГХ медресе, Сарајево, 1990.
819. Хрестоматија етичких текстова, Ahlak за II разред ГХ медресе, Сарајево, 1990.
820. Хсин, Лу: Кратка историја кинеске прозе, Рад, Београд, 1985.
821. Хуанг, По: Учење о преношењу духа, Графос, Београд, 1986.
822. Хусеинов, А.А. • Ирлиц, Г: Историја етике, Књижевна заједница Новог Сада, 1992.
823. Хусерл, Едмунд: Идеја феноменологије, Београд, 1975.
824. Calmette. J.: Феудално друштво, Веселин Маслеша, Сарајево, 1964.
825. Camus, Al.: Одабрана дјела, Зора, Загреб, 1971.
826. Cassirer, E.: Мит о држави, Београд, 1972.
827. Chavalier, J • A. Cheerbrant: Рјечник симбола, Загреб, 1983.
828. Conteneau, Georges: Бабилон и Асирија, Напријед, Загреб, 1978.
829. Corbin, Henry: Хисторија исламске филозофије, Сарајево, 1978.
830. Цвајг, С: Саборна дјела, Рад, Београд, књ. VII, 1983.
831. Цвитковић, Иван: Религије сувременог свијета, Факултет политичких наука у Сарајеву, Свјетска конференција за мир, Сарајево, 1999.
832. Цивилизације древних народа, Змај и Атлантис, Нови Сад • Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица, 2002.
833. Цивилизације на раскршћу (Друштвене и људске последице научно-техничке револуције), Комунист, Београд, 1972.

834. Цигани света, Југословенска ревија, 1988.
835. Ципра, Маријан: Мисли о етици, Школска књига, Загреб, 1999.
836. Чајкановић, Веселин: Сабрана дјела, Српска књижевна задруга, БИГЗ, Просвета, Партенон М. А. М., Београд, 1994.
837. Чанакја: Спис о моралу, Metaphysica, Београд, 2004.
838. Чарлс, Тејлор: Болест модерног доба, Београдски круг и Чигоја штампа, Београд, 2002.
839. Чедвик, Џон: Микенски свет, Београд, 1980.
840. Челебија, Елвија: Путописи, Свјетлост, Сарајево, 1967.
841. Четири годишња доба, Нова Холдинг Д.О.О., Београд, 1994.
842. Чомски, Ноам: Година 501, Светови, Нови Сад, 1998.
843. Чомски, Ноам: Контролисана демократија, ЦИД, Подгорица, 1999.
844. Џаит, Хашим: Европа и ислам, Старјешинство Исламске заједнице БиХ, Хрватске и Словеније, Сарајево, 1989.
845. Џејмс, Питер • Торп, Ник: Древна открића, Народна књига Алфа, Београд, 2002.
846. Џинић, Ф.: Етика, Институт друштвених наука и Ветеринарски факултет, Београд, 1995.
847. Џозефи, Ју • М., Елвин: Поглавице патриоти, Metaphysica, Београд, 2003.
848. Џорџ, Г. Ди Ричард: Пословна етика, Филип Вишњић, Београд, 2003.
849. Џубран, Халил: Мирисни плодови душе, Багдала, Крушевац, 1986.
850. Џумхур, Зуко: Писма из Азије, Прва књижевна комуна, Мостар, 1973.
851. Шанин, Ј.В.: Олимпијске игре и поезија Елонов, Кијев, 1980.
852. Шантић, Војин: Јапан, Култура, Београд, 1961.
853. Шарчевић, Абдулах: Филозофија у модерни, Међународни центар за мир, Сарајево, 1999.
854. Шекспир, Виљем: Сабрана дјела, Култура, Београд, 1966.
855. Шелонговски, Адам: Исток и Запад - проблеми историје цивилизације, превео с пољског Петар Буњак, ЦИД, Подгорица, 1998
856. Шепард, Филип: Византија, Београд, 1972.
857. Шестов, Лав: Кјеркегор и егзистенцијална филозофија, Плато, Београд, 2002.
858. Шехибрахимовић, У. Исмет: Снагом вјере до савршенства душе, Сарајево, 1990.
859. Шешић, Богдан: Савремени човек и свет, Београд, 1969.
860. Шијаковић Б. Миодраг: Естетски нагон и мит, Београд, 1984.
861. Шијаковић, Б. Миодраг: Седам чуда античког света, Дечја књига, Београд, 2003.
862. Шијаковић, Богољуб: Историја • Одговорност • Светост, Подгорица, 1997.
863. Шијаковић, Богољуб: Критика балканистичког дискурса, ЈП Службени лист СРЈ, Београд • Јасен, Никшић, 2000.
864. Шијаковић, Богољуб: Пред лицем другог, ЈП Службени лист, Београд. ЦИД, Подгорица, 2002.
865. Шире, Едуард: Велики посвећеници, Ново дело, Београд, 1989.
866. Шкаљић, Абдулах: Турцизми у српско-хрватском језику, Свјетлост, Сарајево, 1966.
867. Шолајић, Драгутин: Кинеска културна револуција, Седма сила, Београд, 1966.

868. Шосбергер, Павле: Основни појмови јеврејских обичаја и религије, Прометеј, Нови Сад, 1996.
869. Шри, Чинмој: Упанишаде: Круна индијске душе, "Јутро", Београд, 1997.
870. Штегмилер, Волганг: Главне струје савремене филозофије, Нолит, Београд, 1962.
871. Шушњић, Ђуро: Религија I и II, Чигоја штампа, Београд, 1998.
872. Watss, W. Alan: Пут зена, Књижевне новине, Београд, 1982.
873. Watt, W. Montogomery: Мухамед - пророк и државник, Свјетлост, Сарајево, 1989.
874. Weber, Max: Протестантска етика и дух капитализма, Веселин Маслеша, Сарајево, 1989.
875. Wendt, N.: Почело је у Бабилону, Напријед, Загреб, 1961.
876. Wenze: Тибетанска књига мртвих, ЗК; Врњачка Бања, 1978.
877. Wisser, Richard: Одговорност у мијени времена, Свјетлост, Сарајево, 1988.
878. Wojtyla, Karol: Темељи етике, с пољског превео Владо Владић, Сплит 1998.
879. Woolley, Leonard: Почеци цивилизације, Напријед, Загреб, 1966.
880. Xiantian, Gong: Однос права и морала са посебним осврtом на схватања у класичној кинеској политичкој и правној филозофији (докторска дисертација), Правни факултет, Сарајево, 1987.
881. Yamauchi, Edvin: Свијет првих кршћана, Духовна стварност, Загреб, 1985.
882. Yeshi, Donden: Равнотежом до здравља, увод у тибетанску медицину, Арион, Земун, 1988.

а) Коришћени часописи

Културе Истока, Часопис за филозофију, књижевност и уметност Истока, Горњи Милановац, (1984-1992);

Гласник Одјељења друштвених наука, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград - Подгорица, различите године издања;

Годишњак, Центар за балканолошка испитивања, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, различите године издања;

Градац, Часопис за књижевнсот, уметност и културу, Дом културе Чачак и Уметничко друштво "Градац", различите године издања;

Остали часописи, зборници и посебна издања академија наука на бившим југословенским просторима.

2. ЛИТЕРАТУРА НА СТРАНИМ ЈЕЗИЦИМА

А) ДЈЕЛА НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

1. A Companion to Ethics, Edited by Peter Singer, Basil Blackwell Ltd. 1991-1993, Reprinted 1993 (twice), 1994, Blackwell Publishers, Oxford 1999.
2. Abdu`l-Baha: Some Answered Questions, BPT, Wilmette, Illinois, 1981.
3. Abdu`l-Baha: The Promulgation of World Peace, BPT, Wilmette, 1982.
4. Aklukjar, Ashok: `Sumry of Bhartrhari` s Vākyapadiya` in Karl H. Potter (ed.), Encyclopdia of Indian Philosophies, Delhi: Motilal Banarsidass, 1991.

5. Aldred, C.: Egypt to the end of the Old Kingdom, Thames and Hudson, London, 1965.
6. Allen, Grant: Evolution of the Idea of God, New York, 1987.
7. Al-Tusi, Nasir al Din: The Nasirean Ethics, London, Allen and Unwin, 1964.
8. Andrews, Roy C.: On the Trail of Ancient Man, New York, 1930.
9. Annas, Julia: Morality of Happiness, New York, Oxford University Press, 1993.
10. Anthropology today, An Encyclopedic Inventary, (prep. A.L. Krocber), The University of Chicago Press, Chicago, 1957.
11. Arberry, A. J.: The Seven Odes, New York, London, 1957.
12. Armstrong, R.C.: Light form East: Studies of Japanese Confucianism, University of Toronto Press, 1914.
13. Arnold, Sir Edvin: The Song Celestial, or Bhagavad - Gita, London, 1925.
14. Arrian: Anabasis of Alexandre, and Indica, London,1893.
15. Artur, F. Wright, (ed.): Studies in Chinese Thought, University of Chicago Press, Chicago, 1953.
16. Aston, W. G.: History of Japanese Literature, New York, 1899.
17. Ayscough, Florence: Tu Fu: The Autobiography of a Chinese Poet, Boston, 1929.
B. Cook: Zeus; a Study in Ancient Religion, Cembridge, 1940.
18. B. Seal: Positive Sciences of Ancient Hindus, Calcutta, 1915.
19. Babur: Babur-name in English, London, 1922.
20. Baha`u`llah: Gleanings From the Writings of Baha`u`llah, BPT, 1963.
21. Baikie, Rew. Jas.: TheAmarna Age, New York, 1926.
22. Baillie, James: Hume on Morality, University Collage, London, 2000.
23. Baring, A. & Cashford, J.: The Myth of the Goddess, Viking, London, 1991.
24. Barnes, Jos., ed: Empirie in the East, New York, 1934.
25. Barnett, L. D.: Antiquities of India, London, 1914.
26. Barnett. R. D.: Assyrian Palace Relifs Batchworth Press, London, 1959.
27. Baudin, Louis: "A Socialist Empire: The Incas of Peru" Van Nostrand, 1961.
28. Beach, W. and Niebuhr, H. R.: Christian Ethics: Sources of the Living Tradition, New York: Ronald Press, 1955.
29. Beauvoir, S. De: The Prime of Life, Harper, New York, 1976.
30. Bebel, August: Woman under Socialism, New York, 1923.
31. Bellah, Robert N.: Tokugawa Religion, The Tree Press, New york, 1969.
32. Benedict, R.: Patterns of Culture, Houghton Mifflian the Riberside Press, Cambridge, 1934.
33. Bengston, Herman et al.: The Greeks and the Persians from the sixth to the fourth centuries , Weidenfeld and Nicolson, London, 1968.
34. Berlin, Isaiah: Two Concepts of Liberty, Oxford, Claredon Press, 1958.
35. Bernar, Theos: Natha yoga, London, 1971.
36. Besant, Annie: India, Madras, 1923.
37. Bharati, Agehananda: The tantric tradition, New York, 1970.
38. Bhikkhu Nanajivako: Studies in Comparative Philosophy, Colombo, 1983.
39. Bickerman, E.: Chronology of the Ancient World Thames and Hudson, London, 1968.
40. Bingham, Hiram: "Last City of the Incas", Duell, Solan and Pearce, 1948

41. Binyon, Laurence: Flight of the Dragon, London, 1927.
42. Bisland, Elizabeten (Mrs. E.B. Wetmore): There Wisse Men of the East, Chapel Hill, N.C. 1930.
43. Black, John R.: Young Japan, Yokohama and Yedo, Oxford University Press, Tokyo, 1968.
44. Blackburn, Think: Oxford: OUP, 1999.
45. Blofeld, J.: Bodhisattva of Compassion, Sham-bhala, Boulder, 1978.
46. Blofeld, John: The zen teaching of hui hai, London, 1969.
47. Boas, Franz: Antropology and Modern Life, New York, 1928.
48. Boehme, J.: Six Theosophic Points, Univ. Of Mich. Press, 1958.
49. Borchardt und Riche: Egypt, Berlin, 1929.
50. Bouguet C. C: Comparative Religion, Penquine Books, London, 1971.
51. Boulger, D.C.: History of China, London, 1881.
52. Bourke, Vernon : A history of Ethics, Garden City, N.J. 1968.
53. Brandt, R. B.: A Theory of the Good and Right, Oxford, University Press, Oxford, 1979.
54. Breasted Jas. H.: Ancient Times, Boston, 1916.
55. Breasted Jas. H.: Conquest of Civiliyation, New York, 1926.
56. Breasted, Jas. H.: Ancient Records of Egypt, Chicago, 1906.
57. Breasted, Jas. H.: The Oriental Institute, Chicago, 1933.
58. Briard, Jaxques: The Bronze Age in Barbarian Europe: from the Megaliths to the Celts, Book Club Associates, London, 1979.
59. Briffault, Robert: The Mothers, New York, 1927.
60. Brinkley Capt. F.: China: Its History Arts and Literature, Boston, 1902.
61. Brinkley, F.: A History of the Japanese People, (Encyclopedia Britannica, New York, 1915)
62. Brinton, C - Christopher, J. B. - Wolff, R. L: Civilization i the West, Prentice Hall, New York, 1964.
63. British moralists. 1650-1800, ed D.D. Raphael, 2 volumes, Oxford 1969.
64. Brown, Brian: The Story of Confucius, Philadelphia, 1927.
65. Brown, Brian: Wisdom of the Egyptians, New York, 1923.
66. Brown, Brian: Wisdom of the Hindus, New York, 1921.
67. Brunt. P. A.: Social Conflicts in the Roman Republic, Chatto and Windus, London, 1978.
68. Buddhaghosa, B.: The Path of Purification, (I-II), Shambhala, Berkeley, 1976.
69. Budge, E. A.T.: Wallis Babylonian Life and History Religious Tract Society, London, 1885.
70. Burl, A.: Megalithic Brittany, Thames and Hudson, London, 1985.
71. Burnet, John: Greek philosophy, New York, 1968.
72. Burnet, John: Greek philosophy, New York, 1968.
73. Buxton, L.H. Dudley: The Peoples of Asia, New York, 1925.
74. C. Burnell, E. W. Hopkins: The Ordinaces of Manu, London, Trübner, 1884.

75. Campbell, J.: The Hero with a Thousand Faces, Bollingen, Princeton, 1949.
76. Campbell, J.: The Power of Myth, New York, 1988.
77. Camus, A.: Selected Essays and Notebooks, Harmondsworth Penguin, 1984.
78. Candee, Helen: Angkor of the Magnificent, New York, 1924.
79. Capart, Jean: Thebes, London, 1926.
80. Cardona, George: `Indian Linguistics`, in Giulio Lepschy (ed.) History of Linguistics, Vol. I: The Eastern Traditions of Linguistics, London: Longman, 1994.
81. Catterji, Jagadish C.: India's Outlook on Life, New York, 1930.
82. Cavell, M.: The Psychoanalytic Mind: From Freud to Philosophy, Cambridge: Harward University Press, 1993.
83. Chadwick, Norah: The Celts Pelican, London, 1971.
84. Chameerlain, B.H.: Things Japanese, London, 1905.
85. Chan, W. T.: Source book in chinese philosophy, Princeton, 1972.
86. Chang, Garma: Buddhist teaching of totality, London, 1972.
87. Chang, Garma: The budhist teaching of totality, London, 1972.
88. Chaudhuri, N.C.: The Continent of Circe, An Essay on the Peoples of India, Bombai, 1966.
89. Childe, V. Gordon: The Dawn of European Civilization, New York, 1925.
90. Clark, J.D.: The Prehistory of Africa, Thames and Hudson, London, 1970.
91. Close, Upton: The Revolt of Asia, New York,1928.
92. Cohen-Solal, A.: Sartre: Life, Pantheon, New York, 1987.
93. Collins, Robert: The Medes and Persians: Conquerors and Diplomats, Cassell, London, 1974.
94. Confucius as a Teacher, Foreigen Languages Press, Beijing, 1990.
95. Contemporary Indian Philosophy, Edited by Radhakrishnan and J.H. Muirhead, London, Allen - Unwin, 1952.
96. Contenau, Geoges: Everyday Life in Babylon and Assyria, Edward Arnolg, London, 1954.
97. Conze, Edward: Budhist wisdom books, London, 1970.
98. Cook, J. M: The Persian Empire, J.M. Dent and Sons, London, 1983.
99. Cotterell, Arthur (ed.): The Encyclopedia of Ancient Civilizations, Mayflower Books, New York, 1980.
100. Cottrel, Leonard: The lost pharaons, London, 1969.
101. Craven, Roy: Indian Art, a consise History, Thames and Hudson, London, 1976.
102. Crawford, Michael: The Roman Republic, Fontana, London, 1976.
103. Curtis, J.: Ancient Persia, British Museum Publications, London, 1989.
104. Curtis, John (ed.): Fifty years of Mesopotamian Discovery The British School of Archeology in Iraq, London, 1982.
105. D. M. Datta: The Chief Currents of Contemporary Philosophy, The University of Calcutta, 1961.
106. D. T. Suzuki: Essays in Yen Buddhism, London, 1927.
107. Dakshina, Ranjan Shastri: A Short History Indian Materialism, Calcutta, 1930.
108. Dancy, Jonathan: Moral reasons, Oxford 1993.

109. Das Gupta: A History of Indian Philosophy, Cambridge, 1932-1955.
110. Das Gupta: Yoga Philosophy in relation to others systems of Indian thought, Calcuta, 1930.
111. David, S. Nivison and Arthur, F. Wright, (eds.): Confucianism in Action, Stanford University Press, 1959.
112. Day, Clive: A History of Commerce, London, 1926.
113. Deikman, Arthur: Experimental meditation, Jour. of Nerf, and Ment. Disease, No. 4/63 i 2/1966.
114. Delaporte, L.: Mesopotamia, London, 1925.
115. Derry, T. K. and Williams T. D.: Short History of Technology, Ohford University Press, London, 1960.
116. Desmomond A. The Ape's Reflexion (London: Blond and Briggs, 1979.).
117. Deussen, Paul: The philosophy of the upanishads, New York, 1966.
118. Deutsch, E.: Studies in Comparative Aesthetics, Univ. of Hawaii Press, Honolulu, 1975.
119. Dhalla, M.N.: Zoroastrian Civilization, New York, 1922.
120. Dickinson, G. Lowes: An Essay of the Civilization of India, China and Japan, New York, 1926.
121. Diekman, A. J.: "Deautomatization and the Mystic Experience", 1972.
122. Diekman, A.J.: "Experimental Meditation" - u zborniku Altered States of Consciousness, Doubleday, New York, 1972.
123. Doane T. W.: Bible Myths, and Their Parallels in Other Religions, New York, 1882.
124. Donagen A.: The Theory of Morality (The Unversity of Chicago Press, Chicago and London, 1997.
125. Doniger Wendy, O`Flaherty, (ed. and trans.) The Rig Veda: An Anthology, Harmondsworth: Penguin, 1981.
126. Dudbridge, G.: The Legend of Miao-shan, Ithaca Press, London, 1982.
127. Dumont, L.: Homo Hierarchicus. The Caste System and Its Implications, London, 1972.
128. Dundas, Paul: The Jains, London: Routledge, 1992.
129. Dutt R. C.: The Civilization of India, Dent, London, n.d.
130. Dutt, R. C.: The Ramayana and Mahabharata, t. Everyman Library, 1949.
131. E.S. Creasy: History of the Ottoman, Turks, London, 1877.
132. Eckhart, M.: A Modern Translation (R.B. Blakney), Harper, N. York, 1957.
133. Eddy, Sherwood: The Challenge of the East, New York, 1931.
134. Edwards, M.: History of India, Thames and Hudson, London, 1961.
135. Eliade, Mircea: Myths, Dreams & Mysteries, New York, 1972.
136. Eliade, Mircea: The myth of the eternal return, Princeton, 1971.
137. Eliade, Mircea: Yoga, Imorortality and Freedom, London, 1969.
138. Emery, Walter: Egypt in Nubia, Hurchinson, London, 1965.
139. Encyclopedia of ethics, ed. Lawrence and Charlotte Becker, New York 1992.
140. Encyclopedia of Ethics, R. Shannon Duval Edtor, New York, 1999.
141. Encyclopedia of Islam, Leiden, London, 1960.

142. Erly, R. E.: Chinese Art, New York, 1925.
143. F. Fremantle and Chögyam, Trungpa: The Tibetan Book of the Dead, Berkeley, Shambala Publications, 1975.
144. Farnell, L. R.: Greece an Babylon, Edinburgh, 1911.
145. Fenollosa, E. F.: Epochs of Chinese and Japanese Art, New York, 1921.
146. Ferguson, J. C.: Outlines of Chinese Art, Unversity of Chicago, 1919.
147. Finley, M. I.: The World of Odyssus Pelican, London, 1956.
148. Finley, Moses, I. (ed.): Aspects of Antiquity Viking Press, New York, 1968.
149. Finnis, John M: Fundamentals of Ethics, Georgetown 1983.
150. Frankena, William K: Ethiccs, Eaglwood Cliffs, N.J. 1963; 2nd edition 1973
151. Frankfort, H.: Ancient Egyptian Religion, Harper and Row, New york, 1961.
152. Frasheri, Kristo: The History of Albania, Tirana, 1964.
153. Frauwallner, Eric: Introduction to Philosophical Analysis (3rd edn), London: Routledge, 1990.
154. Frayer, R. W.: Literary History of India, London, 1920.
155. Fung Yu-Lan: A History of Chinese Philosophy, Prinaton University Press, 1952-53.
156. Fung Yu-Lan: The Spirit of Chinese Philosophy, London, Kegan Paul, 1947.
157. G. Tucci: The Theory and Practice of the Mandala, London, 1961.
158. Ganeri, Jonardon (ed): Indian Logic: A reader, Richmnd, Curzon Press, 2000.
159. Gangoly, O.C.: Art of Java, Calcutta, n.d. Gowen, H.H.: Outline History of Japan, New York, 1927.
160. Gardiner, Sir Alan: Egypt of the Pharaohs, Oxford University Press, Oxford, 1961.
161. Garma, C. C. Chang: The Buddhist Teaching of Totality: the Philosophy of Hwa Yen Buddhism, London, Allen - Unwin.
162. Geshé, Wangyal: The Door of Liberation, Essential Teaching of the Tibetan Buddhist Tradition, New York, M. Girodias, 1973.
163. Gethin, Rupert: The Foundations of Buddhism, Oxford: Oxford University Press, 1998.
164. Ghosh A.: The City of Early Historical India, Simla, 1973.
165. Gibb, H. A. R.: Arabic Literature, London, 1926.
166. Gibb, H. A. R.: Studies on the Civilization of Islam, London, 1962.
167. Giles, H.A.: Gems of Chinese Literature: Prose, Shanghai, 1923.
168. Gino K. Piovesana, Rencent Japanese Philosophical Thought (1862-1962), Tokyo, Enderle, 1963.
169. Goddard, Dwight: Buddhist bible, Boston, 1970.
170. Goety, Delia and S. G. Morley: "Popul-Vuh", University of Oklahoma Press, 1950.
171. Goldenweiser, A. A.: History, Psychology and Culture, New York, 1933.
172. Gordon, Cyrus: The Common Background of Greek and Hebrew Civilizations, New York, 1965.
173. Gowans, Christopher W. ed. Moral Dilemmas, New York an Oxford: Oxford University Press, 1987.
174. Graetz, H.: Popular History of the Jews, New York, 1919.
175. Granet, Marcel: Chinese Civilization, New York, 1930.

176. Guide to Eastern Literatures, London, 1971.
177. Gurney, O. R.: Hittites, London, 1966.
178. Halbfass, Wilhelm: On Being and What There is: Classical Vaisesika and the History of Indian Ontology, Albany, NY: State University of New York Press, 1992.
179. Halbfass, Wilhelm: Tradition and Reflection: Explorations in Indian Thought, Albany, NY: SUNY Press, 1991.
180. Hall, Josef W.: Eminent Asiāns, New York, 1929.
181. Hamilton, Sue, Early Buddhism – A New Approach – The I of the Beholder, Richmond: Curzon Press, 2000.
182. Harper, R. F., ed.: Assyrian and Babylonian Literature, New York, 1904.
183. Hart, G: Dictionary of Egyptian Goddesses, London, 1986.
184. Hart, H. L. A.: Law, Liberty and Morality (The Harry Comp. Lecturs), London (PP. 1978.).
185. Haynes, Renee: The hidden springs, London, 1973.
186. Hearn, Lafcadio: Japan: an Interpretation, New York, 1928.
187. Henricks, Robert G.: Lao-Tzu: Te-Tao Ching, New York, Ballantine Books, 1989.
188. Herrigel, Eugen: The Method of Zen, New York: Vintage Books, 1974.
189. Herring, Hubert: A History of Latin America, edition Alfred Knopf, 1962.
190. Himman, Lawrence M: Ethics: A pluralistic approach to moral theorie, Fort Worth, Tx/Philadelphia 1994.
191. Hiriyanna, M.: Essentials of Indian Philosophy, London: George, Allen & Unwin, 1985.
192. Hiriyanna, M.: The essentials of Indian Philosophy, London: George Allen & Unwin, 1985.
193. Hiriyanna, M.: The Outlines of Indian Philosophy, London, 1951.
194. History of Civilization - Notes (Ed. by G. T. Barstowe), Cloes Publishing Co, Toronto, 1968.
195. Hoarding, D. W.: Prehistoric Europe, Elsevier, Oxford, 1978.
196. Hobhouse, L.T.: Morals in Evolution, New York, 1916.
197. Hodgson, M. G. S.: The Venture of Islam: Conscience and History in World Civilization, Chicago: University Chicago Press, 1974.
198. Holland, Clive: Things Seen in Japan, Sceley, Service and Co, London, n.d.
199. Hopkins, Thomas J.: The Hindu Religious Tradition, Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company, 1971.
200. Hopper, R. J. The Acropolis, Weidenfeld and Nicolson, London, 1971.
201. Hu Shih: The Development of Logical Method in Ancient China, Shanghai, The Orient Book Comp. 1922.
202. Huart, Clement: Ancient Persian and Iranian Civiliyation, New York, 1927.
203. Hunt, Arnolg., et al.: Ethics of World Religions, rev. ed. San Diego, Calif.: Groenhaven Press, 1991.
204. Huntingdon, C. W.: The Emptiness of the Emptiness, An Introduction to Early Indian Mādhyamika, Honolulu: University of Hawaii Press, 1989.
205. Huntingdon, E.: The Pulse of Asia, Boston, 1907.

206. Huyley, Aldous: The perennial Philosophy, London, 1950.
207. Ibel, M.: Kabbalah, New Heven: Yale University Press, 1988.
208. J. B. Butry: History of Greece, 1913.
209. J. Blofeld: Beyond the Gods, London, Allen - Unwin, 1974.
210. J. H. Woods: The Yoga System of Patanjali, Harvard Oriental Series, XVII, 1914.
211. J. K. Brige: A Guide to Turkish Area Studies, Washington, 1949.
212. Jaeger, Werner: Theology of the early greek philosophers, Oxford, 1967.
213. Jain, J. L.: Outlines of Jainism, Oxford, 1940.
214. James, Legge: The Chinese Classics, Hong Kong, 1861
215. Jastrow Moris Jr.: The Civilization of Babylonia and Assyria, Phila, 1915.
216. Jennings J. G.: The Vedantic Buddhism of the Buddha. Oxford, 1927.
217. Johansson, Rune: The psychology of nirvana, London, 1969.
218. Johansson, Rune: The psychology of nirvana, New York, 1970.
219. Jonas, Hans: The gnostic religion, Boston, 1963.
220. Jung, C. G.: On the nature of the psyche, Princeton, 1973.
221. Jung, C. G.: Two essays on analitical psychology, New York, 1971.
222. Jung, Carl Gustav: Mandala symbolism, Princeton, 1973.
223. K. C. Bhattacharyya: Studies in Philosophy I-II, Calcutta, Progressive Publishers, 1956.
224. K. Nishidia: A. Study of Good, Japanese National Commission form UNESCO, 1960.
225. Kagan Shelly: The Limits of Morality, Oxford University Press, 1989.
226. Karambelkar, V. W.: Atharvavedic Civilization, Nagpur, 1959.
227. Keith, A. B.: Religion and Philosophy of Veda and Upanishads, I-II, Cambridge, 1925.
228. Keown, Damien Buddhism: A Very Introduction, Oxford: Oxord Univerzity Press, 1996.
229. Khadduri, Majid: The Islamic Conception of Justice, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1984.
230. King, Richard: Indian Philosphy: An introduction to Hindu and Buddhist Thought, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999.
231. Kingship and Gods: A study of ancient Near Eeastern religion, University of Chicago Press, Chicago, 1978.
232. Koestler, Arthur: Arrow in the blue, London, 1972.
233. Kramer, Samuel Noahand Time-Life Books (eds.): Cradle of Civilization, Time-Life Books, Amsterdam, 1969.
234. Krishna, Gopi: Kundalini, London, 1971.
235. Kroeber, A.: Antropologist Looks at History Unversity California Press, Barkeley, 1963.
236. Kroeber, A.: Antropology: Culture patterns and processes, Hartcourt, Brace and World, New York, 1963.
237. Laing, Ronald D.: The politich of experience, Penguin, 1970.
238. Langdon, S.: Babylonian Wisdom, London, 1923.
239. Lannoy, R.: The Speaking Tree. A Study of Indian Cultue and Society, London, 1971.
240. Latourette, K.S.: The Chinese: Their History and Culture, New York, 1934.

241. Layre-Mc Cord G. (ed.): Essays on Moral Realizm (Cornell University Press, Ithaca, NY, 1998.).
242. Ledoux, L.V.: The Art of Japan, New York, 1927.
243. Lee, Simon: Law and Morals, Oxford University Press, Oxford • New York, 1996.
244. Lewis, David: Papers in Ethics and Social Philosophy, University Pres, Cambridge, 2000.
245. Li Hongzhi: Zhuan Falun (English Version) Fair Winds Press, Massachusetts, 1996.
246. Lillie, William: An introduction to ethics, London 1948, 1951, 1955.
247. Lin Yutang: The Visdom of China and India, New York, Random House, 1942.
248. Lindsay, J.: A Short History of Culture, Studio Books, London, 1962.
249. Linton, R.: The Study of Man, Appleton - Century - Crofts, New York, 1936.
250. Lloyd, Seton: Archeology of Mesopotamia, Thames and Hudson, London, 1978.
251. Lowie, R.H.: Are We Civilized, New York, 1929.
252. Lukes, Steven: Moral Conflict and Politics, Oxford, Clarendon Press, 1991.
253. Mackie, John L: Ethics inventing right and wrong, London, 1977.
254. Maclntyre, Alasdair: A short historiy of Ethics, New York 1966.
255. Macqeen, James, G.: Babylon, Robert Hale, London, 1964.
256. Majumdar, D. N.: Races and Cultures of India, Asia Publishing House, Bombay, 1961.
257. Makdisi, G.: Ethics in Islamic tradicionalist doctrine; in Houvannisian, 1985.
258. Man Culture and Society, (Ed. by H.L. Shapiro(, Oxford University Press, New York, 1971.
259. Marshack, Alexandar: The Roots of Civilization, London, 1972.
260. Mascati, Labationo: Ancient Semitie Civilization, London, 1957.
261. Maslow, Abraham: Toward a psychology of being, New York, 1968.
262. Mason, John Halden: The Ancient Civilization of the Andes, Penguin, 1964.
263. Maspero, G.: The Struggle of Nations : Egypt, Syria and Assyria, Calcutta, 1877.
264. Masters & Houston: The varietes of psychedelic experiene, New York, 1966.
265. Mead, M: Lives for Old London: Golancz, 1956.
266. Mel, Thompson: Ethics, London, 2000.
267. Mishra, Ramurti: Yoga sutras, New York, 1973.
268. Mitford, A. B.: Tales and Old Japan, Macmillan, London, 1871.
269. Modern Jewish Morality: A Bibliographical Survey, Wesport, Conn.: Greenwood Press 1986.
270. Mohanty, J. N.: Classical Indian Philosophy, New York: Rowman and Littlefield, 2000.
271. Mohanty, J. N.: Reason and Tradition in Indian Thought, Oxford: Clarendon Press, 1992.
272. Morley, S. G.: The Ancient Maya, Stanford University Press, 1958.
273. Murdoch, Jas.: History of Japan, London, 1925.
274. Murti, T. R. V.: The central philosophy of buddhism, London, 1974.
275. Nagel, Thomas: Moral questions, Cambridge 1979
276. Naranjo, Claudio & Ornstein, Robert: On the psychology of meditation, London, 1972.

277. Needham, Joseph: Science and Civilization in China, University Press, Cambridge, 1956.
278. Nelson, E. E., ed.: Conscience: Theological and Psychological Perspectives, New York: Neuman Press, 1973.
279. Nicholson, R. A. A.: A Literatury History of the Arabs, London, 1907.
280. Nilakanta Sastri: Foreign Notices of South India, Madras, 1939.
281. Ninian Smart: The World's Religions, Cambridge University Press, 1992.
282. Nitobe, Inazo: Bushido, The Soul of Japan (Teibi, Tokyo, 1920).
283. Nozick, Robert: Anarchy, State, and Utopiā, New York: Basic Book, 1974.
284. Oates, D. and J.: The Rise of Civilization Phaidon, Oxford, 1976.
285. Olivelle, Patrick: Upanishads, Oxford: Oxford University Press, 1996.
286. Oppenheim, A.Leo: Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1964.
287. Otto, Rudolf: Mysticism east and west, New York, 1970.
288. Pandit, M. P.: Kundalini Yoga, Madras, 1968.
289. Peffer N.: China: The Collapse of a Civilization, New York, 1930.
290. Perls, F., Hefferline, R., & Goodmann. P: Gestalt therapy, New York, 1965.
291. Perls, Fritz: Ego, hunger and aggression, New York, 1969.
292. Petrie Sir W. Flinders: Egypt and Isreal, London, 1925.
293. Pojman, Louis P: Ethick: Discovering and wrong, Belmont, Calif. 1990.
294. Potter, Karl: Presuppositions Of India`s Philosophies, Delhi: Motilal Banarsidass, 1993.
295. Powell, J. M.: Civilization of the West, The Macmillan Co, New York, 1968.
296. Pratt, W.S.: History of Music, New York, 1927.
297. Prior, W. J: Virtue and knowledge:an introduction to ancient Greeek ethics, London 1991.
298. Quran, The: The Meaning of the Gloriust Koran, an explanatory translation by M. M. Pickthall, New York; Mentor, 1964.
299. R. Davison: Turkey, Englewood Cliffs, N. J. 1968.
300. R. Otto: East and West, New York, 1932.
301. R. Ronald: The Life of Ramakrishna, Calcutta, 1928.
302. R. Tagore: Mahatma Gandi, Calcutta, Visva - Bharati, 1963.
303. Rachels, James: The elements of Moral philosophy, Philadelphia 1986; 2nd edition, New York 1993.
304. Radakrishnan, S.: The Hindu View of Life, London, 1928.
305. Raphael, D.D.: Moral philosophy, Oxford 1981.
306. Rawson, Philip: The art od tantra, London, 1973.
307. Reich, Wilhelm: The functions of the orgasm, London, 1970.
308. Reinach, S.: Orpheus: A History od Religions, New York, 1909. and 1930.
309. Reischauer, E. and Fairbank, J:East Asia: The Great Tradition,
310. Rele, Vasant: Mysterious kundalini, Bombay, 1970.
311. Renard, G.: Life and Work in Prehistoric Times, New York, 1929.
312. Renfrew, C.: Befoe Civilization Penguin, London, 1976.

313. Renou, L.: Religions of Ancient India, L. 1953.
314. Reps, Paul: Zen flesh, Zen bones, Pelician, 1972.
315. Rieker, Hans-Ulrich: The yoga of light, London, 1972.
316. Riepe, D: The Naturalistic Tradition in Indian Thought, Delhi, 1964.
317. Rogerson, John: The New Atlas of the Bible Macdonald, London, 1985.
318. S.K. Ghose: Taith of a Poet, Selections from Rambidranath Tagore, Bobmay, 1964.
319. Sangharakshita, Bhikshu: The three Jewels, New York, 1970.
320. Sansom, G. B.: Japan, A Short Cultural History, New York, 1943.
321. Scheffler, Samuel: Human morality, Oxford 1992.
322. Schnewind, J.B. : Moral philosophy from Montaigne to Kant, 2 volumes, Cammbridge 1990.
323. Schreiber, H.: The History of Roads Barrie and Rocklife, London, 1961.
324. Seward, Jack: Hara-Kiri: Japanese Ritual Suicide, Tuttle, Tokyo, 1968
325. Singer, Peter: (ed.) Ethics, Oxford University Press, Oxford • New York, 1994.
326. Singer, Peter: Practical Ethics, second edition, University Press Cambridge, 1996.
327. Singer, Peter: The Expandig Circle, Oxford University Press, Oxford, 1981.
328. Skilton, Andrew: A Concise History of Buddhism, Birmingham, Windorse Publications, 1994.
329. Smith, B. K.: Classifying the Universe: The Ancient Indian Varna System and the Origins of the Caste, Oxford: Oxford University Press, 1994.
330. Smith, G. Elliot: Human History New York, 1929.
331. Stace, W. T.: Mysticism and philosophy, London, 1961.
332. Statman, Daniel, ed.: Moral Luck, Albany, N.Y. State University of New York Press, 1993.
333. Stavro (Hrsg.): Albania, New York, 1956.
334. Stcherbatsky, Th.: The Conception of Buddhist Nirvāna, Leningrad, 1927.
335. Stelmo, Nauman Jr: Dictionary of Asian Philosophies, Routledge, London, 1989.
336. Story, Richard (Ed.): Miror, Sword and Jewel, Croom Helm, London, 1973.
337. Suyuki, B. L.: Mahayana Buddhism. A Brief Otline, London, 1959.
338. Suyuki, D. T. Zen and Japanese Culture, Routlage and Kegan Paul, London 1959.
339. Suzuki, D. T.: Basic Thoughts Underlying Eastern Ethical and Social Practice Philosophy and Culture East and West, University of Hawaii, Honolulu, 1962.
340. Suzuki, D. T.: Living by Zen, Sanseido, Tokyo, 1971.
341. Suzuki, D. T.: Outlines of mahayana buddhism, New York, 1970.
342. Suzuki, D. T.: Outlins of mahayana buddhism, New York, 1970.
343. Suzuki, D. T.: What is Zen? New York: Perennial Library, 1972.
344. Swain., J. W.: The Harper History of Civilization I,II Harpe and Brothers, New York, 1958.
345. T. R. V. Murti: The Central Philosophy of Buddhism, London, 1955.
346. Tart, Charles T.: Altered states of conciousness, New York, 1972.
347. Taylor, E. B.: Primitive Culture Brentanos Publishers, New York, 1924.
348. Thapar, Romila: A History of India, Penguin, London, 1966.

349. The Buddhist Tradition, Ed. by Th. De Barry, Vintage, N. York, 1972.
350. The Cambridge Ancient History, Cambridge University Press, Cambridge, 1970-84.
351. The Encicloopedia of Philosophy, Macmillan, New York, 1967-70.
352. The German Philosophers (Kant, Hegel, Schopenhauer, Nitsche), Oxford University Press, Oxford • New York, 1997.
353. The Japanese Mind (Essentials of Japanese Philosophy and Culture, Edited by Charles A. Moore, A East-west Center Book, Published for East-West Center by the University of Hawaii Press, Honolulu, First Edition, 1967, Copyright 1967.
354. The New Encyclopedia Britannica, William, Benton: Publisher, 1943-1973, Helen Hemingway, Benton Publicsher; Chicago, London, Toronto, Geneva, Sydney, Tokyo, Manila, Seoul, Johanesburg.
355. The Oxford - Duden Pictorial Japanese and English Dictionary, Oxford University Press, New York, Melbourne, 1997.
356. The Principal upanisads, trans, by S. Radakrishan, London, 1953.
357. The Rider Encyclopedia of Eastern Philosophy and Religion, London • Melbourne • Auckland • Johannesburg, 1999.
358. The Vaiśesika Sūtras of Kanāda, Allahabad, 1923.
359. Thomas, E. J.: Life of Buddha, New York, 1927.
360. Toynbee, A. J.: A Study of History I-XII, Oxford University Press, New York, 1962.
361. Tucci, Guiseppe: The theory and practice of the mandala, London, 1971.
362. W. H. D. Rouse: God, Heroes and Man, USA, 1957.
363. Wagner, Michael: An historical introduction to moral philosophy, Englewood, N.J. 1990.
364. Waley, Arthur: The way and its power, London, 1968.
365. Waley, Arthur: Three Ways of Thought in Ancient China, Allen an Unwin, London, 1939.
366. Wallbank, F. W.: The Hellenistic World, Fontana, London, 1981.
367. Warder, A. K.: Indian Buddhism, Delhi, 1970.
368. Warnock, Geoffrey J: Contemporary Moral philosophy, London/ New York 1967 (New studies in etics).
369. Warnock, Mary: Ethics since 1900, Oxford 1960.
370. Watts, Alan: Psychotherapy east & West, New York, 1973.
371. Watts, Alan: The supreme identity, New York, 1972.
372. Watts, Alan: The way of zen, Penguin, 1971.
373. Wentz-Evans, W. Y.: The tibetan book of the dead, Oxford, 1969.
374. Wentz-Evans, W. Y.: The tibetan book of the dead, Oxford, 1970.
375. Wentz-Evans, W. Y.: Tibetan yoga and secret doctrines, Oxyford, 1969.
376. Wheeler R. E. M.: The Indus Civilization, Cambridge, 1968.
377. Wheeler, M.: Early India and Pakistan, Thames and Hudson, London, 1968.
378. Wheeler, R. E. M.: Civilization of the Indus Valley and Beyond, London, 1966.
379. Whicher, Ian: The Integrity of the Yoga Darsana: A Reconsideration of Classical Yoga, Albany, NY: State University of New York Press, 1998.
380. Wilhelm, R.: Short History of Chinese Civilization, New York, 1979.

381. Williams, Bernard • Arthur, Owen: Morality: An introduction to morality, New York 1972.
382. Williams, E. T.: China Yesterday and Today, New York, 1927.
383. Williams, Paul: Mahayana Buddhism: The Doctrinal Foundations, London: Routledge, 1989.
384. Windelband, Wilhelm: A history of philosophy, New York, 1958.
385. Winternitz, M.: History of Indian Literature, Calcuta, 1927.
386. Woodroffe, John: Shakti and shakta, London, 1920.
387. Woodroffe, John: The garland of letters, Madras, 1969.
388. Woodroffe, John: The serpent power, Madras, 1925.
389. Y. P. Mei: The Ethical and Political Works of Motse, London, 1929.
390. Y. Sinha: Indien psychology perception, London, 1934.
391. Yamakami, Sogen: Systems of Buddhist Thought, Calcutta University, 1912.
392. Yü K`uan, Lu: Ch`an and zen teching, London, 1972. (I-III)
393. Yutang, Lin: The Wisdom of China and India, Random House, New York, 1942.
394. Zaehner, R. C.: Hindu and muslim mysticism, New York, 1969.
395. Zaehner: Hinduism, Oxford, 1970.
396. Zimand, Savel: Living Indīa, New York, 1928.

Б. Дјела на њемачком језику

1. F. Pott: Die Zigeuner in Europa und Asien, Halle, 1844.
2. Adorno, Theodor: Philosopishe Terminologie, Auflage Rudolf zur Lippe, Frankfurt am Main, 1973.
3. Alfred, Forke: Geschichte der mittelalterlichen chinesischen Philosophie, Gram De Gruyter und CO, Hamburd, 1964.
4. Alfred, Forke: Geschichte der neuren chinesischen Philosophie,Gram, De Gruyter und CO Hamburg, 1964.
5. Althusius: Politice metodicae digesta, Herborn, 1603.
6. Andrae, T.: Mohammed, Sein Leben und Sein Glaube, Göttingen, 1932.
7. Anzenbacher, Arno: Einführung in die Ethik, Düsseldorf 1992
8. Apel, K.O.: Böhler D.: Berlich A.; Plumpe G. (pr.): Praktische Philosophie: Ethik, 1,2, Frankfurt, 1980.
9. Apel, K.O.: Transformation der Philosophie, Tom 2, Frankfurt, 1972.
10. Assmann,I.: Liturgische Lieder an den Sonnengott, Berlin, 1969.
11. Aster, Ernst von: Geschichte, der Philosophie, Auflage, Kröner Verlag, Stuttgart,
12. Atlas der Weltreligionen, Wien, 1997.
13. Meissner: Babylonien und Assyrien Heidelberg, 1920.
14. Baruyai, Arno: Treiheit Recht und Gemeinnchol (Grundfragen seiner, Freiheit, Buchgesellschaft Darmstadt, 1990).
15. Böhler, Dieter: Metakritik der marxistischen Ideologie Kritick, Frankfurt a. Main, 1971.

16. Braun, V. (u.a), (Hrsg): Ethische und rechtische Fragen der Gentechnologie und der Reproduktionsmedizin, München, 1987.
17. Brockelman C,: Geschichte der arabischen Literatur, Leipzig, 1901.
18. Burkhart, Helmut: Einführung in die Ethik, Teil I: Grund und Norm sittlichen Handels (Fundamentalethik), Gießen/ Basel 1996.
19. Chinesische - Deutsches Wörterbuch, Hamburg, 1963, Werner Rüdenberg.
20. Cohen, Herman: Ethik des reinen Willens, Berlin, 1907.
21. Coing, Helmuth: Grundzüge der Rechtiphilosophie, Berlin, 1950.
22. Coomaraswamy: Geschichte der Indischen und Indonesischen Kunst, 1927.
23. Coudenhove, G.: Vollmond und Zikadenklänge, Bertelsman, Gütersloh, 1955.
24. Podskalsky: Theologie und Philosophie in Byzanz, München, 1977.
25. Debon G.: Lao Tse, Tao Tê King, REclam, Stuttgart, 1974.
26. Die Frage nach dem Glück, hg. V. Günther Bien, Stuttgart 1978.
27. Dieterici, F.: Al-Fārāli's philosophsche Alhandlungen, Leiden, 1892.
28. Diez: Die Kunst Indiens, 1926.
29. Doering, Karl: Indische Kunst, Berlin, 1925.
30. Frauwallner: Die Philosophie des Buddhismus, Berlin, 1956.
31. Klengel-Brandt: Reise in das alten Babilon, Leipzig, 1971.
32. E.Curtius: Olimpia, Berlin, 1935.
33. E.V. Zenker: Geschichte der chinesischen Philosophie, 1926.
34. Edelstein W., Nuner-Winkler G. (pr.): Zur Bestimmung der Moral, Frankfurt, 1986.
35. Eibach, Ulrich:Experimentierfeld, Werden des Leben-Eeine ethische Orienticrung, Göttingen, 1983.
36. Erman, A.-Grapow, H.: Ägyptisches Handwörterbuch Darmstadt, 1961
37. Ernst R. Sandvoss: Geschichte der Philosophie von den Anfängen bis in die Gegenwart, Marix Verlag Wiesbaden, 2004.
38. F.Rose: Australien ud seine Ureinwohner, Berlin, 1976.
39. Falkenstein, A.-Soden, W.: Summerische und akkadische Hymnen und Gebete, Zürich, 1953.
40. Forscher, Maximilian: Die stoische Ethik, Stuttgart 1981.
41. Franke Oto: Geschichte des chinesischen Reiches, Walter de Gruyter und Co, Berlin, 1961.
42. Fränkel, H.: Wege und Formen frühgriechischen Denkens, München, 1955.
43. van der Leeuw: Vom Heligen in der Kunst, 1957.
44. Geschichte der neuen Ethik, Tübingen 1992.
45. Gil, Thomas: Ethik, Stuttgart (Sammlung Melzler), 1993.
46. Glück und Wohlwolle: Versuch über Ethik, Stuttgart 1989.
47. Gopi, Krischna, Kundalini: Entwicklung der geistigen Kraft im Menschen Weilheim / Obb, 1971.
48. Grassi, Erneto: Humanismus und Marxismus, Reinbek bei Hamburg, 1973.
49. Gundert W.-Schimmel, A. Schubring, W.: Lyrik des Ostens, Hanser, Munchen, 1965.
50. Bengtson: Griechische Geschichte, München, 1950
51. Dobler: Magie, Mythos, Religion, München, 1972.

52. Hackmann: Chinesische Philosophie, Buch 5. Kafka, Geschichte der Philosophie, München, 1927
53. H. Jacobi: Die Entwicklung Gottesidee bei dem Indern Bonnund, Leipzig, 1923
54. H. von Glasenapp: Entwiklungsstufen des indischen Denkens, Halle (Saale), 1940.
55. H., Diels: Die Fragmente der Vorsokritiker (V Auflage Kranz) Berlin, 1935.
56. H.G. Beck: Leben in Byzanz, Ein Lesebuch, München, 1991.
57. H.G.Beck: Geschichte der Kirche in byzantinischen Reich, Göttingen, 1980.
58. H.V. Glasenapp: Madhva's Philosophie des Vishnu-glaubens, Bonn-Leipzig, 1923.
59. Hartmann. N.: Ethik, 2. Auflage, Berlin und Leipzig, 1935.
60. Hasumi, T.: Yen in der japanischen Dichtung, Bart, Weilheim, 1961.
61. Hausmann, Frankfurt/M, 1963.
62. Hegselman R./Merkel R.: Debatte über Euthanasie, Frankfurt a M., 1991.
63. Heidegger, Martin: Sein und Zeit, Tübingen, 1949.
64. Heinrich, Zimmer: Philosophie und Religion Indiens, Suharkamp Taschenbuch wissenschaft, Basel, 1960.
65. Historisches Wöterbuch der Philosophie (Basel: Schwabe, 1971-84).
66. Höffe, Otfried:Ethik und Politik, Frankfurt 1979.
67. Hölse, Vittorio:Praktische Philosophie in der modernen Welt, München 1992.
68. Horten Max: Die Philosophie des Islam, München, 1924.
69. Horten, M.:Die philosophischen Ansichten von Rāzi und Tūsi, Bonn, 1910.
70. Hurlimann, N.: India, Berlin, 1928.
71. Huserl, Edmund: Ideen zu einer reinen Phänomenologie und plänomenologischen Philosophie, Halle, 1913.
72. H.. Shultz: Das autogene Training (Konzentrative Selbstentspannung, Versuch einer klinisch - praktische Darstellung, Stuttgart, G. Thieme Verlag, 1956.
73. Jahn, E.: Fallende Blüten: Arche, Zürlic, 1968.
74. Jaspers Karl: Philosophie, 2. Auflage, 1948.
75. Jaspers, Karl: Die grossen Philosophien I, München, Piper, 1957.
76. Jaspers, Karl: Philosophie, 2. Auflage, 1948.
77. Jonas, H.: Das Prinzip der Verantwortung, Frankfurt, 1984.
78. Jonas, Hans: Technik, Medizin und Ethik, Franfkurt a. M. 1987.
79. Kant, E.: Die Metaphysik der Sitten, Frankfurt a. M. 1977.
80. Koch, Guntram: Albanien, Kunst und Kultur im Land der Skipetaren, Köln, 1989.
81. Krämer, Hans Joachim: Integrative Ethik, Frankfurt 1992.
82. Kramer, Hans: Neue Wege der philosophischen Ethik, Universitäs Stuttgart, 1985.
83. Kungtse und der Konfuzianismus, Berlin, 1928.
84. Kutschera, Franz von: Grundlagen der Ethik, Berlin 1982.
85. Laotse Taoteking, Das Buch des Alten vom Sinn und Leben, Jena, 1921.
86. Lendvai, Paul: Das einsame Albanien Reportage aus dem Land der Skipetaren, Zürich, 1985.
87. Lenk, Hans: Zwischen Wissenschaft und Ethik, Frankfurt a. M. , 1991.
88. Lexikon der Ethik, hg. V. Otfried Höffe, München 1977. 4. neubearb. Auflage 1992

89. Liu Mau Tsai: Deutsch-Chinesische Syntax Universität Bonn, 1964.
90. Lurker, M.: Lexikon der Götter und Symbole des alten Ägyptens, Berlin, 1987.
91. M. Vogt: Der Antike Sport, München, 1934.
92. M.L. Kasxhnitz: Griechische Mythen, Hamburg, 1943.
93. Menzel, T. Taeschner, F.: Die Altosmanische Chronik des Mevlana Mehmed Neschri, Leipzig, 1951-1955.
94. Messner, J.: Ethik, Tyrolia Verlag, 1955.
95. Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, I-II, Wien, 1921-3.
96. N. Krebs: Vergleichende Landerkunde, Stuttgart, 1951.
97. Otfried, Höffe: Ethik and Politik, Grundmodelle und Probleme der praktischen Philosophie, Frankfurt am Main, 1979.
98. P. Deussen: Das System des Vedānta, Leipzig, 1883. und 1920.
99. P. Deussen: Geschichte der Philosophie, Leipzig, 1894-1917.
100. Patzig:Günther:Ethik ohne Metaphysik, Göttingen 1971: 2. gurchges. U. Erw. Auflage 1983.
101. Pieper, Annemarie: Einführung in die Ethik, 2.überarb. u. Aktualisierte Auflage, Tübingen/ Basel 1991.
102. Pipa, Arshi: Albanian Literature: Social Perspectives, München, 1978.
103. Purtil, R. L: Grundfrage der Ethik, Düsseldorf 1977.
104. R. Garbe: Die Samkya - Philosophie eine Darstellung das indischen Rationalismus, Leipzig, 1917.
105. R. Wilhelm: Chinesische Philosophie, Breslau, 1929.
106. Ralf, Moritz: Philosophie im alten China, Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1990.
107. Rapp, F.: Ideal und Wirklichkeit der Techniksteuerung, Düsseldorf, 1982.
108. Reinhold, Lubenau: Beschreibung der Reisen (1573-1589, W. Sahm, Königsberg, 1912.
109. Ricken, Friedo: Allgemeine Ethik, Stuttgart 1983.; 2. durchges. Auflage 1989.
110. Riedel, M. (pr.): Rehabilitierung der praktischen Philosophie, 1,2, Frankfurt, a. M, 1974.
111. Ronald, Sekqueira: Die Philosophien Indiens, ein-Tachverlag Aahen, 1996.
112. S. vand den Bergh: Die Epitome der Metaphysik des Averroes, Leiden, 1924.
113. Schluchter, W.: Rationalismus der Weltbecherschung, Frankfurt am Main, 1980.
114. Schott, S.: Altägyptische Liebeslieder, Zürich, 1950.
115. Schulz, W: Grundprobleme der Ethik, Pfullingen 1989.
116. Schweitzer, Albert: Die Weltanschauung der indischen Denker, Velag C.H. Beck, München, 1987.
117. Schwemmer, O.:Philosophie und Praxis, Frankfurt am Main, 1980.
118. Sloterdijk, Peter: Der Denker af der Bühne, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1986.
119. Sloterdijk,P.: Kritik Zynischen Vernunft, I und II, 1983.
120. Sommer, M.: Identität und Übergang, Frankfurt am Main, 1988
121. Spaemann, R: Moralische Grundbegriffe, München 1982.
122. Strauss, J: Naturrecht und Geschichte, Frankfurt am Main, 1988.

123. Suzuki, D.T.: Zen und Japan; Rowohlt, Hamburd, 1958.
124. Th. Gomprez: Griechische Denker (IV Auflage) Berlin-Leipzig, 1922-1931.
125. Tischer, Otto: Die Kunst Indiens, Chinas und Japans, 1928.
126. Tugendhat, Ernst: Probleme der Ethik, Stuttgart 1984.,
127. Volker Zotz: Konfuzius, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg, 2000.
128. Vorlesung über Ethik , Frankfurt 1993.
129. W. Hestle: Von Mythos zum Logos, Studgardt, 1940.
130. W.Wolff: Die Kunst Ägyptens, 1958.
131. Weber, M.: Die protestantische Ethik, I, II, Hamburg, 1972, 1975.
132. Weischedel, Wilhelm: Skeptische Ethik, Frankfurt 1980.
133. Wellmar, A.: Ethik und Diálog, Frankfurt am Main, 1986.
134. Wendt, J.Y.: Zen, Japan und der Westen,, List, München, 1961.
135. Werner, E.: Die Geburt einer Grossmacht Die Osmanen (1300-1481), Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus, Berlin, 1966.
136. Wittek: Das Türstentum Mentesche, Studie zur Geschichte Kleinasiens im 13-15 Jahrhundert, Istanbul, 1934.
137. Wittgenstein, L.: Philosophie Untersuchungen, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1971.
138. Witzel, Michael: Das alte Indien, Verlag C.H. Beck München, 2000.
139. Wolf, Ursula:Das Tier in der Moral, Frankfurt am Main, 1990.
140. Wolfgang, R.: Dialektische der Neuzeit, Bd. 1, Bd.2, München, 1974.
141. Wörterbuch Philosopisches, Leipzig, 1975.
142. Zimmer, H.:Kunstform und Yoga in Indischen Kunstbild? 1926.
143. Zinkeisen, J.W.: Europa, II, Gotha, 1854

В. Дјела на француском језику

1. Hrorny: Historie de l' Asie Anterieure, de l' Inde et de la Créte, Paris, Payot, 1947.
2. J. Festugière: Les monies d' Orient, I-IV, Paris, 1959-1965.
3. Bareau A.: Les religions de L'inde, tom III, Payot, Paris, 1966.
4. Bareau, Andre: Bouddha, Ed. Seghers, Paris, 1962.
5. Baudrillart, M.H.: Des rapports de la morale et de l' économie politique, Paris, 1860.
6. Bayet, A.: Historie de la morale en France. La moralité des Gaulois, Paris, 1930.
7. Bayet, A.: Le suicide et la morale, Paris, 1982.
8. Beniot, H.: La doctrine supreme selon la pensee yen, Paris, 1967.
9. Bergson, H.: Les deux sources de la morale et de religion, Paris, 1932.
10. Bettelheim, Ch.: L' India Indipendente, Paris, 1965.
11. Bidez et F. Cumont: Les Mages helléniseés, Paris, 1938.
12. Bieler, A.: La pensée economique et sociale de Calvin, Gnof, 1959.
13. Blofeld: Aux confins du Nirvana, Albin Michel, Paris, 1962.
14. Blofeld: Le Bouddhisme tantrique du Tibet Ed Seull, Paris, 1976.
15. Bonneau, G.: La sensibilité japonaise, Geuthner, Paris, 1935.

16. Brehier, Emile: Historie de la philosophie, III, Quadrige - PUF, Paris, 1983.
17. Castberg, T.: La philosophie du droit,Editions A. Pedone, Paris, 1978.
18. Charron, Pierre: De la sagesse, Paris, 1618.
19. Chi Chi: Dhyana por les debutants Andrien Maisonneuve, Paris, 1976.
20. Chogyam Trungpa Rimopoche: Partique de la voie tibetain, Ed. Seuil, Paris, 1973.
21. Commaraswamy: Hindouisme et Bouddhisme, Gallimord, Paris, 1972.
22. Conze, E.:Le bouddhisme Payot, Paris, 1972.
23. Daval, R.: La valeur morale, Paris, 1951.
24. David AN: Initation lamaiques, Adyar, Paris, 1957.
25. Dermenghem, E.: Littérature arabe, Paris, 1955.
26. Dictionnare d' éthique et de philosophie morale, Sous la direction de Monique Canto-Sperber, Presses Universitaires de France, Paris, 1997.
27. Duby, G.: Les trois orders ou l' maginaire du Feodalisme, Paris, 1978.
28. Dupreel, E.: Fraite de Morale, Paris, 1973.
29. Durkheim. E.: Sociologie et philosophie, Paris, 1914.
30. E-B: Plaies d' Europe et baumes du Gange, Paris, Editions du Cerf, 1931.
31. Fouillé, A.: La morale des idees - forces, Paris, 1907.
32. Foulquid, Paul: L'existentialisme, PUF, Paris, 1930.
33. Gaulit, Georges: La Ruine d'un Empire, Paris, 1913.
34. Gautier, R. A.: La morale ches Aristote, Paris, 1955.
35. Goldschnit, James. L'a priori dans le droit et dans le moral, Archives de Philosophie du droit, Paris, 1937.
36. Gurvitch, G: Les tendences astuelles de la philosophie allemande, Paris de la philosophie allemande, Paris, 1930.
37. H. V. Glasenapp: Brahma et Bouddha, Paris, Payot, 1937.
38. Hamilton, Edit: La Mythologie, Paris, 1955.
39. Houei, Neng: Discours et Sermons, Albin Michel, Paris, 1963.
40. Humpreys: Le Bouddhisme, Bushet Clastel, Paris, 1971.
41. ID.: La Vie future d' après le maydeisme, Paris, 1901.
42. J. Bacot: Le Bouddha, Presses Universitaries de France, Paris, 1947.
43. J. Filliozat: La doctrine classique de la médecine indienne, Paris, 1949.
44. J. Filliozat: Les Philosophie de l' Inde, PUF, Paris, 1970.
45. J. Gonda: Les Religions de L' Inde: I -Védisme et hindouisme ancien, Payot, Paris, 1962.
46. Kasyapa: Le Dhamma du Bouddha, Adyar, Paris, 1947.
47. L.Suali: Introduzione allo studio della philosophia indiana, Pavia, 1913.
48. La Vallée - Pousin: Bouddhisme, Gabriel Beauchesne, Paris, 1925.
49. Le Renou: Anthologie sanskrite, Payot, Paris, 1961.
50. Le Renou: L' hindouisme, PUF, Paris, 1974.
51. Levi, S.: L' Inde civilisatrice, Adrien Maisonneuve, Paris, 1938.
52. Levy Bruhl, L. La morale et la science des mouers, Paris, 1903.
53. Limpens:La vent, Paris, Bruxells, 1960.

54. Lounsbery, K.: La meditation bouddhique, Adrien Maisonneuve, Paris, 1947.
55. Lyotard, Jean-Francois: La phénomenologie, PUF, Paris, 1964.
56. M. Eliade: Le Yoga, Immoralité et Liberte, Paris, 1954.
57. M. Eliade: Technigus du Yoga, Paris, 1948.
58. M. Mourre:Les religions et leg philosophies d' Asie, La Table Ronde, Paris, 1939.
59. M. Spannent: Le Stoicisme des Pères de l' Englise, Paris, 1957.
60. Madeleine, Biardeau: Cléfs pour la pensée hindoue, Séghers, Paris, 1972.
61. Masson - Oursel:La Philosophie en Orient, Paris, Alcan, 1938.
62. Merton: Zen, Tao et Nirvana, Fayard, Paris, 1974.
63. Miellet, A.: Introduction a l' étude comparative des langues indoeuropaennes, Paris, 1967.
64. Mignot: Sariputra, Adrien Maisonneuve, Paris, 1954.
65. Mounier, Emmanuele: La personalisme, PUF, Paris, 1962.
66. Nyanatiloka: Deus esseus sur la Bouddhisme, Ad. Mas., Paris, 1976.
67. Nyanatiloka: La parole du Buddha, Adrien Maisonneuve, 1948.
68. Odier, D.: Nirvana, Tao, Laffont, Paris, 1974.
69. P. Masson - Oursel: Esquisse d' une historie de la philosophie indienne, Librairie Orientaliste, Paris, 1923.
70. Platel, M.: La sociologie moderne et la crise morale, Numeque, 1952.
71. Poulantzas, Nicos: Nature de chose et droit, Paris, 1965.
72. R. Grousset: Les Philosophies Indiennes, Paris, 1932.
73. R.Guyon: Antihologie bouddhique, Paris, 1924.
74. Rivaud, Albert: Historie de la Philosophie, Tome V, PUF, Paris, 1968.
75. Roussept. P.: Historie des Croisades, Payot, Paris,1957.
76. Scholem, G.G.: Les Grands courants la mystique juive, Payot, 1968.
77. Seux, J. - M.: Hymnes et prières aux dieux de Bbylonie et d' Assyrie, Paris, 1976.
78. Sönderblom, N.: Les Fravashis, Paris, 1899.
79. Virolleaud, Ch.: La légende de Keret, roi des sidoniens, Paris, 1936.
80. Watts: Le bouddhisme yen, Payot, Paris, 1972.
81. Weill, R. La Phénicie et l' Asie, Paris, 1939.
82. Wenze: La livre tobatain de la grande liberation, Adyar, Paris, 1960.

3. Важније интернет адресе:

http://www.ouhsd.k12.ca.us/lmc/ohs/netref/socsci/worciv/worciv.htm
http://www.misterije.org/
http://www-lib.haifa.ac.il/www/art/archimedia.html
http://www2.sptimes.com/Egypt/
http://research.haifa.ac.il/~hecht/archaeology/index.html
http://www.britannica.com/
http://encarta.msn.com/

http://www.historychannel.com/
http://www.harappa.com/
http://chinapage.com/china-rm.html
http://www.historylink101.com/ancient_rome.htm
http://www.historylink102.com/greece2/index.htm
http://www.historylink101.com/mythologies.htm
http://www.pbs.org/wgbh/nova/archive/int_hist.html
http://www.pbs.org/wgbh/nova/pyramid/explore/
http://www.pbs.org/wgbh/nova/vikings/
http://history.boisestate.edu/westciv/ancient/
http://www.metmuseum.org/explore/Byzantium/byz_1.html
http://www.fordham.edu/halsall/sbook.html
http://history.boisestate.edu/hy309/100YW/
http://www.ku.edu/kansas/medieval/108/lectures/hundred_years_war.html
http://www.lib.byu.edu/~rdh/eurodocs/
http://www.mnsu.edu/emuseum/cultural/mesoamerica/aztec.html
http://home.freeuk.net/elloughton13/mexico.htm
http://volweb.utk.edu/Schools/bedford/thomas/Aztec.htm
http://www.halfmoon.org/culture.html
http://www.internet-at-work.com/hos_mcgrane/china/eg_china_intro.html
http://www.hartford-hwp.com/archives/54/index-a.html
http://members.aol.com/Donnclass/Indialife.html
http://www.nda-cvg.org/superfolder/wciv.html
http://www.netmuslims.com/info/philosophy.html
http://www.pbunjak.narod.ru/prevodi/Szelagowski.htm
http://www.quranm.multicom.ba/linkovi-bosanski.htm
http://www.davidrumsey.com/
http://memory.loc.gov/ammem/gmdhtml/gmdhome.html
http://www.uidaho.edu/special-collections/Other.Repositories.html
http://www.bbc.co.uk/sn/prehistoric_life/redesign.shtml
http://sr.wikipedia.org/wiki/

XLI. П Р И Л О З И

"Нека благост победи љутњу,
Нека добро савлада зло,
Нека грамзивца победе дарови,
Нека лажљивца надигра истина.
О, нека мржњи преко љубави дође крај"
(Буда)

ОПШТИ ПОГЛЕД

1. ИСТОРИЈА СВЕТА

Према тумачењу званичне науке, ево како се развијао живот на нашој планети, од настанка првих људи до данас:

Пре 40.000 - 60.000 година

Кромањонци су открили: обраду костију животиња, стрелу, иглу за шивење кошуље с крагном, светиљку с лојем и – уметност.

Пре 50.000 година

Људи су направили прве веће чамце и њима чак успели да доплове до Аустралије.

Пре 30.000 - 40.000 година

Људска раса је физички и ментално достигла форму модерног човека. Тада су настали и многи од сложених језичких система, јер археолошки налази потврђују нагли процват проналазака на све стране, као резултат развијене комуникације. Негде у том периоду умире и последњи неандерталац.

Пре 18.000 година

Врхунац леденог доба. Највећи део планете прекривен је дебелим слојем леда. Место на коме је данас Београд покривено је леденим слојем дебелим преко 500 метара.

Пре 10.000-15.000 година

Почетак развоја пољопривреде и прве домаће животиње. Пре тога, кокошке су носиле јаја само у одређено доба године, а краве су давале млеко само када се отеле.

Пре 11.000 година

Први градови. Највеће насеље тог доба је ирачки град Шанидар, са 150 становника.

Број становника планете

10.000 година п.н.е. – 5 милиона

1. године н.е. – 200 милиона

1500. године – 420 милиона

1900. године – 1,6 милијарди

1990. године – 5,5 милијарди

2033. године – 8,7 милијарди

(А. Милинковић)

2. КУЛТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЈА

Култивисаност није у свим случајевима култура. Култура претпоставља да између друштвеног, уметничког, привредног живота постоји високо стилско јединство. Иза сваке појаве стоји исти дух који за себе сама твори особиту и једнократно танану могућност живота. Где нема творачке цивилизације, постоји тек оплемењивање, ниво није висок нити танан, па опет ништа није природно, ни земља, ни поднебље, нити човек.

Ретка је права цивилизација. Атина, Рим, Париз, и у Европи нема више. Цивилиација је оно што је јаче од природе. Оплемењивање не ствара, само негује јер дух у чије име негује није њен сопствени. Она само обуздава природу, али је не уздиже. Где нема цивилизације, тамо се природа искоришћује, не негује се. Где постоји цивилизација, тамо постоји оплемењивање, од врста биљака и животиња па до људских особености. Због тога цивилизација ствара племенито воће и цвеће, поврће, животиње, јела, исто као и књижевност и морал и обичаје и начин живота, одевање и становање. Сваки угао цивилизоване куће је сврсисходан и човек настањује целу кућу.

(Бела Хамваш)

3. ИЗ КИНЕСКЕ ТРАДИЦИЈЕ

УМЕЋЕ РАТОВАЊА

(одломак)

Стога се победе добрих ратника не помињу по лукавости или храбрости. Стога њихове победе у биткама нису сплет срећних околности. Њихове победе нису сплет срећних околности, јер они заузимају положај који их сигурно води до победе, надвладавајући оне који су унапред поражени.

Велика мудрост није очигледна, велика заслуга не хвали себе. Када видите оно што је суптилно, лако је победити - какве то везе има са храброшћу или лукавством? Када је проблем решен пре него што је и настао, ко то може назвати лукавством? Када се победа оствари без борбе, ко то може назвати храброшћу?

Према томе, добри ратници боре се када не могу изгубити, и не превиђају околности које њиховог противника воде у пораз.

Стога победничка војска прво
побеђује а потом иде у битку;
поражена војска се прво бори
а потом покушава да победи.

По томе се разликују они који имају стратегију и они који не размишљају унапред.

Они који добро управљају
војском негују Пут и држе се
закона. На тај начин они
побеђују непросвећеног
непријатеља.

Савладати противника својом сталоженошћу, не нападати земљу која није крива, не заборављати људе и не пљачкати током целог војног похода, не сећи дрвеће или загађивати изворе, очистити и освештати храмове који се налазе у градовима и на брдима у пределима кроз које пролазите, не понављати грешке држава које су на своме заласку - све ово назива се Пут и његови закони. Ако у војсци влада стриктна дисциплина, таква да би војници радије дали своје животе него прекршили наређења, ако је систем награђивања заснован на поштењу и праведности - ако су војни команданти способни да то постигну, војска ће бити у стању да победи непријатеља чији владар се не држи Пута и његових закона.

Постоји пет војних правила: мерење, процењивање, прорачунавање, упоређивање и победа. Мерење се заснива на локацији, процене зависе од мерења, прорачуни се изводе на основу процена, поређења на основу прорачуна, а победа се постиже на основу поређења.

"Најбоље је победити без борбе"

(Sun Tzu: Умеће ратовања)

ЛАО Ц` (ОДЛОМАК)

(Онај ко поседује) највише de[765] нема (потребу да по сваку цену задобија) de, зато (он) заиста има de.

(Онај ко поседује) ниже de (стално истиче како он) не губи (никад) de, зато (он), у ствари, не поседује de.

(Онај ко поседује) највише de, дела из празног (daoa), и ничега нема што (он) није у стању да учини.

(Онај ко поседује) највише ren[766], дела без намерног испољавања (тог) чина.

(Онај ко поседује) највише yi[767], дела без намерног испољавања (тог) чина.

(Онај ко поседује) највише li[768], и када га не прихвате (људи), засуче рукаве, пљуне у дланове, (и настоји да) народ усмерава ка његовом упражњавању.

Зато,

(тек када се) изгуби dao, јавља се de;
(тек када се) изгуби de, јавља се ren;
(тек када се) изгуби ren, јавља се yi;
(тек када се) изгуби yi, јавља се li,

У ово li се не може (до краја) веровати, (оно) предводи хаос у свету.

(Из књиге : Лао Ц`)

Сазнавање се код Лао Цеа одвија на исти начин: стаза ка апсолуту води сазнању трансцендентног (мишљења); стаза ка постојању води до спознаје просторног ограничења света и индивидуације. Ово двоје ("мишљење" и "егзистенција", као што би рекао Спиноза) су, међутим, само својства све - Једног, суштински истог, а различитог само у својој појавности. Симболична слика tai đija (прималног почетка) може послужити за појашњавање овог јединства.

Овај симбол одиграо је важну улогу у древној кинеској мисли. Коришћен је у бескрајном низу разиграних приказа, као на пример "постојање једног у дургоме" позитивног и негативног, при чему бела половина круга која садржи црни кружић са белом тачком представља позитиван, мушки, светао принцип, који

[765] de - моћ
[766] ren - човекољубље
[767] yi - правда
[768] li - церемонијално или конвенционално понашање

одговара црној половини круга што симболизује негативни, женски, таман принцип. Ради се вероватно о "великој тајни јединства постојања и непостојања" (то је увек када Лао Це говори о "непостојању"). Још дубља тајна тајне било би оно што се назива vu đi ("не - почетак", који је чак изнад tai đija) у којем су све разлике још увек недефинисане и измешане. Прењдстављено је обичним кругом:

Ради се, у извесном смислу, о пукој потенцијалности постојања, или хаосу. Види поглавље 25.

За "капију Тао" уп. Конфуције, Аналедти, књига VI, 15.

Тао Те Ђing

Нека се сав свет усхити лепотом лепог
ружноћу ружног умањити неће.
Све и да се читав свет окрене добром
рђавом неће сагледати краја.
Јер, постојање и непостојање рађају једно друго.

Тешко се и лагано употпуњују.
Дугачко и кратко обликују једно друго.
Високо и дубоко смењују се.
Пре и после се надовезују.

Такав је и Узвишени Човек.
Он је делотворан а не дела.
Он подучава а не прича.
Он се не опире
свим бићима у настајању.
Он ствара а ипак не намиче.
Он дела а не везује се.
Када је дело окончано
више се њиме не бави.
Баш зато
остаје увек у центру збивања.

Коментар:

Овдје је сазнање о добру и злу описано као почетак зла, слично као у Постојању 3. Лао Це примећује опште правило да у појавном свету нека тврдња нужно повлачи за собом своју супротност, пошто све супротности настају једна из друге и узајамно су условљене. Лао Це се залаже за "надилажење добра и зла" и тако се суштински разликује од Ничеа.

Нарочито је занимљиво опажање да је "добро" врхунац лепог, а не нешто што се квалитативно разликује од њега. Ово се сасвим уклапа са терминологијом која се користи кроз читаво дело. "Добро" се такође преводи као "способно". То није ништа друго до идеал истине и лепоте спроведен у дело. У том погледу се дело дрвеног кинеског мислиоца подудара са савременим расправама о највишим идејама.

Фраза која се често понавља "отуда Узвишени човек" обично подразумева практичну примену неке теоретске поставке. "Узвишени човек" је човек у складу са Таом, "светац" или "пророк", који је позван да управља светом. Према неким кинеским изворима, сви делови текста где се појављује овај израз представљају цитате из изгубљеног дела под називом Fen dian.

Учење о "делотворности без делања" које се провлачи кроз читаво дело овде је први пут истакнуто. Смисо је аналоган са Толстојевим "радити ништа". То подразумева допуштање креативним силама да делују кроз човечији его, без жеље да се нешто надопуни спољашњим средствима. Истина, овај идеал генерално обележава кинеску философију, те га и Конфуције спомиње као највиши идеал (уп. Аналекти, књига XV, 4). Међутим једино мистици се постојано држе ове идеје у том смислу. Она је, стога, безвремена. Уп. Гетеова и Спинозина гледишта о овоме. (Ch. Schrempf Goethes Weltanschauung, I, стр. 179).

Стихови од 5 до 10, који се у оргиналу римују, вероватно су цитат из неке старије збирке изрека.

Када се нико не размеће својим умећем
нема ни разлога за распре међ` људима.
Када је благо далеко од очију
ни лопови се око куће не шуњају.
Кад нису окружени предметима жудње
мир се усељава у срца људи.

Томе се приклања и Узвишени Човек:
Он празни људска срца, а пуни њихове стомаке.
Он слаби њихову вољу, а јача њихове кости
Чини да завлада незнање
и стање без жеља,
мотрећи добро да се они што знају
не усуде да делају.
Уистину, Он не чини ништа
а све долази на своје место.

Коментар:

Осми ред: Срце је седиште жеља за спољашњим, туђим стварима. Према кинеском схватању пет чула, срце важи за за "чуло додира", "осетилност". Ако је срце празно, човек није везан за спољашњи свет оковима жудње.

"Тело" и "кости" су фигуративни изрази за природну основу људског постојања. Њихове потребе морају бити задовољене; уколико нису, из осећања неиспуњености рађају се жеље које се могу проширити и на друге ствари.

Препознавање, у смислу сазнавања спољашњег, такође се сматра рђавим (уп. поглавље 2).

Тао вечито тече
А ипак се у свом току никада не прелива.
Он је као бездан, претеча свих ствари.
Он ублажује њихову жестину.
И распетљава њихову замршеност.
Он пригушује њихову блиставост.
И сједињује се са њиховом прашином.
Тако недокучив, а ипак тако стваран.
Не знам чији је то син:
Изгледа да је старији и од самог Бога.

Коментар:

Реч ди, коју је Штраус (Strauss) превео као "Господ" означава, на једној страни, божанског управитеља из најдревније старине, а с друге стране опредмећеног Господа Неба, "праоца" и највишег бога.

Четири реченице које се понављају у одељку 56, овде су изостављене.

Што се тиче веома тешког места "Не знам чији је то син" - које је негде поменуто као "којег човека је то син" - видети поглавље 25, где је речено: "Не знам његово име".

Небо и Земља нису добростиви
За њих су људи попут жртвених сламених паса.
Узвишени човек није добростив.
За њега су људи попут жртвених сламених паса.
Простор између Неба и Земље
налик је на свиралу:
празан, а ипак не пропада.
Када се узбурка из њега израња мноштво ствари.

(Rihard Vilhelm)

ИСТИНСКО ЧОВЈЕШТВО (ОДЛОМАК)

Конфуције је рекао: "Нађи за наше морално биће прави (централни) кључ који нас спаја са универзалним поретком (или постићи средишњу хармонију), то је заиста највише људско постигнуће. Већ дуго времена људи су само у ретким случајевима били способни за то".

Јен Хуеи је питао шта је то истинско човештво, а Конфуције је рекао: "Истинско човештво се састоји у томе да се схвати своје сопствено биће и врати морлном реду и дисциплини (или li - ju). Ако човек може само за један дан да схвати своје

истинско биће да поврати потпуну моралну дисциплину, свет ће га следити. Бити истински човек зависи од самог човека. Какве то везе има са другима?"

Конфуције је рекао: "Понизност је блиска моралној дисциплини (или li - ju); једноставност карактера је блиска истинском човештву; а оданост је блиска искрености срца. Ако човек пажљиво негује те особине у свом понашању (поступцима), можда ће мало и грешити, али неће бити далеко од истинског човештва. Јер уз понизност и скрушеност, човек ретко прави грешке; углавном се може најчешће ослонити на човека искреног срца, а кад поседује једноставност карактера, обично је племенит. Ретко ћете кад погрешите, ако полазите од те три особине". (Лики, Глава XXXII)

(Конфуције: Велико учење)

ИЗРЕКЕ И ПОСЛОВИЦЕ КИНЕСКИХ МИСЛИЛАЦА

Онај ко не зна, да не зна, будала је - клони га се.
Онај ко не зна, а зна да не зна, дете је - научи га.
Онај ко зна и не зна да зна, спава - пробуди га.
Онај ко зна, и зна да зна, мудар је - следи га.
(Конфуције)

Ко познаје друге, бистар је.
Ко познаје себе, мудар је.
Ко победи друге, силовит је.
Ко победи себе, снажан је.
Ко повреди себе, моћан је.
Ко довољан је самом себи, богат је.
Ко сачува положај, трпељив је.
Ко изгуби свест у смрти, и даље живи.
(Лао Ц`)

Најбоља акција која се може предузети јесте не предузимати ништа.
(Чуанг Ц`)

Ономе који не мисли само на себе откривају се сви облици ствари: у свом кретању он је као вода, у свом мировању он је као огледало или као одјек.
(Лијен Ц`)

Нема човека који не би хтео добро, као што нема воде која не би текла низбрдо.
(Менг Ц`)

Држава која је сакупила сву своју сангу у једну песницу, моћна је. Држава (чији владар) воли (празне) речи, биће распарчана.
(Шан Јан)

Хаос је искон свих ствари и прапочетака.
(Феј Ку)

Командовање је ствар интелигенције, поштења, хуманости, храбрости и строгости.
(Сун Цу)

Ружама је потребно сунце, а женама љубав.
(Ли Тај По)

Треба знати да су за љубавника начела битке иста као и за војске: онај који је способан да упозна противника, тај зна да распореди трупе.
(Ли Ју)

Човек који мрзи особу коју ти мрзиш теби је добар човек.
(Чу Шујен)

Мудрац је врхунац људских односа.
(Менције)

Непотребно је стварати музику (коју ће малобројни слушати).
(Мо Ц`)

Чинити зло за зло.
(Ли Ју)

Такозвани мир је интервал између два рата.
(Чу Шујен Лусин)

Шта штети држави? Кад простаци владају народом и држе власт.
(Хсин Ц`)

Човека расположена и добре воље болести избегавају.
(Лао Ц`)

Оно што је немогуће, захтева само мало више.
(Лао Ц`)

Кад видиш доброг човека, покушај да надмашиш његов пример, кад видиш неког рђавог човека, испитај да и ти немаш исте грешке.
(Конфуције)

Племенит је човек миран и великодушан.
Простак је увек узбуђен.
(Конфуције)

Само истински човек зна како се воле људи и како се мрзе људи.
(Конфуције)

Није ми жао што ме не познају људи, али жалим што ја не познам њих.
(Конфуције)

Човек који направи грешку и не исправи је, прави другу грешку.
(Конфуције)

Човек је слободан онолико колико је мудар, а подложан је судбини толико колико је велико његово незнање.
(Лао Ц`)

Сви људи не могу бити значајни и богати, али сви могу бити добри и паметни.
(Конфуције)

Човекољубље се састоји из љубави према другима. Човек који заиста воли друге је човек кадар да обавља своју дужност у друштву.
(Конфуције)

Човек rena јесте онај који желећи да себе одржи, одржава друге, и желећи да развија себе развија друге. Бити кадар извући из свог ја паралелу за понашање према другима, то се може назвати начином упражњавања rena.
(Конфуције)

Тајна се тајни додаје и то су двери чудеса.
(Лао Ц`)

Срећа се налази у свему. Треба је само знати издвојити.
(Конфуције)

Највиша доброта је води налик,
помаже свему и тихо тече
местима презреним од људи,
али баш таква, блиска је природи.
(Лао Ц`)

Кравља балега корисnија је од свих догми, од ње се бар може начинити гнојиво за усеве.
(Мао Цедунг)

Племенит човек је достојанствен, али није горд, простак је горд али није достојанствен.
(Конфуције)

Испред свега треба поставити дужност, а други ред плод који се њоме постиже.
(Конфуције)

Узвишен човек оптужује себе, док обичан човек окривљује друге.
(Конфуције)

Са практичног становишта филозофија је бескорисна, али нам може пружити једно становиште које је врло корисно, а то је "корисност бескорисног".
(Чуанг Ц`)

Буди господар над собом, мало ћеш починити грешака.
(Конфуције)

Познато је да истина носи неприлике, али ја је се не могу одрећи.
(Кин Јан)

Људи могу величати истину, истина не може величати људе.
(Конфуције)

Мудар човек гледа на пространство и не сматра мало тако малим, ни велико тако великим, јер он зна да димензије немају граница.
(Лао Ц`)

Најбољи лекар спречава болест, осредњи лечи болест у почетку, слаб лекар када се болест развила.
(Хуанг Ти, кинески лекар)

Љубав се храни надањем.
(Лао Ц`)

Кад волиш, чини ти се и мајмун леп, а кад не волиш, не мариш ни за лотосов цвет.
(Лао Ц`)

Ко је уљудан преко мере, постаје досадан.
Ко је опрезан преко мере, изгледа страшљив.
Ко је одважан преко мере, проузрокује нерад.
Ко је искрен преко мере, делује окрутно.
(Конфуције)

Пазити на своје мисли, оне су почетак поступака.
(Лао Ц`)

Не дозволимо да понављамо грешке и да верујемо да постоји тотално добро и зло.
(Лао Ц`)

Моралан човек живи свој живот равномерно, мирно чекајући божије одређење, док се сиров човек прихвата опасних токова, очекујући неизвесне заокрете среће.
(Конфуције)

У вештини гађања стрелом имамо нешто што личи на принцип у животу моралног човека. Кад стрелац не погоди средиште мете, он се окреће и у себи тражи разлог промашаја.
(Конфуције)

Мудар човек у ритама светом ходи, али у недрима крије драгуљ.
(Конфуције)

Мудрац не зна многе ствари, онај који зна многе ствари - није мудрац.
(Лао Ц`)

Познавати друге је мудрост, познавати самога себе врхунска је мудрост.
(Лао Ц`)

Мудар човек се не препушта ниским задовољствима чула.
(Конфуције)

Све несреће и нереди у свету потичу од недостатка међусобне љубави.
(Мо Ц`)

Женске хаљине су компромис између признате жеље да би биле обучене и непризнате жеље да би се разголитиле.
(Лин Ју Тонг)

Само се две категорије људи могу прилагодити свакој промени: веома мудри и веома глупи људи.
(Конфуције)

Немој мислити да си велики зато што ти је сенка велика ујутро кад сунце изгрева.
(Конфуције)

Три пута воде мудрости: размишљање - оно је најплеменитије; васпитање - оно је најлакше; и искуство - оно је њнеугодније.
(Конфуције)

Због једне речи човека често сматрају мудрим, а због једне речи често га сматрају глупим. Зато морамо добро пазити што говоримо.
(Конфуције)

Похлепан човек увек мучи двоструку муку: Како да згрне новац и како да га потроши.
(Лао Ц`)

Племенит човек је спреман на помирење, али се не понижава. Хуља се понижава, али није спреман на мир.
(Конфуције)

Љубазност узврати љубазношћу, али зло врати правдом.
(Конфуције)

Само у крајности треба прихватати оружје. Тако нас уче мудраци.
(Ли Тај По)

Ако неког победиш аргументом, то још не мора значити да си га уверио.
(Чуанг Ц`)

И најзначајнија скривена људска реч одјекује на Небу попут грома.
(Ли Ју)

Врлина племенита човека јака је као ветар, а човека ниског порекла слаба као трава која се на ветру повија и полеже.
(Конфуције)

Ако живот и смрт подносиш не придајући им важност, не требаш се бринути да ли ћеш умрети раније или касније.
(Јанг Чу)

Родити се у прави час свакако је милост неба, али умрети у прави час такође је милост неба.
(Лијен Ц`)

Срећа долази сама, а несрећа у друштву.
(Кунг Фу Ц`)

Највеће добро је попут воде.
Она користи небројеним бићима,
а никад се низашта не отима.
Већ је задовољна с положајем што га сви људи презиру.
И то чини воду тако блиску daou.
(Конфуције)

Ко је постојан, једноставан и шкрт на речима, није далеко од потпуне истине.
(Конфуције)

Када човек познаје властито зло, а не мења се, штети сам себи и упропашћује властиту личност.
(Ји Шијунг)

Закон то је израз љубави према народу.
(Шан Јан)

Зли језик, који није кажњен ујутро, учиниће рђаво дело увече.
(Лао Ц`)

Хтети повећати своје знање највећа је лакомост.
(Чуанг Ц`)

Похлепна жеља је највећи извор бола.
(Фо Хо Шинг)

Изаћи у живот значи ући у смрт.
(Лао Ц`)

Живот разочарава као сан. Зашто дакле да се осврћемо уназад?
(Ли Тај По)

У зену искуство је све. Све што се не темељи на искуству спољашност је зена.
(Čen - čing Ke - wen)

Стара мачка никада се не опече.
(Лао Ц`)

Кад у земљи влада ред, беда и понижење су срамота. Кад у земљи влада неред, онда су углед и богатство срамота.
(Конфуције)

Приређивач и издавач: Срђан Јаворина, Ушће, Београд, 1999.

4. ИНДИЈСКА ЦИВИЛИЗАЦИЈА

СПИС О МОРАЛУ - НИТИ ШАСТРА

ПОГЛАВЉЕ II

1. Лажљивост, лакомисленост, подмуклост, тупоглавост, шкртост, нечистоћа и окрутност, седам су урођених мана жена.
2. Огладнети када је јело спремљено и на дохват руке, снага и мужевност у друштву своје, пред Богом, венчане жене и спремност да дамо милостињу када постанемо успешни - нису плодови обичних трпљења.
3. Човек чији је син послушан, чија се жена понаша у складу са његовим жељама и који је задовољан оним што има - поседује свој рај на земљи.
4. Прави су они синови који су одани својим очевима, а прави отац је онај који помаже своје синове; прави пријатељ је онај коме се можемо поверити, а права жена је она у чијем друштву је муж задовољан и миран.
5. Избегавај онога ко ти ласка, али иза твојих леђа покушава да те уништи, јер он је као врч пун отрова са млеком на врху.
6. Не веруј свом пријатељу ако је покварењак, нити веруј најобичнијем другу, јер ако се наљуте на тебе, раскринкаће све твоје тајне.
7. Не разоткривај своје намере, већ их држи у тајности и одлучно их спроведи у дело.
8. Глупост је свакако болна, исто тако и младост, али још болније је бити приморан да живиш у туђој кући.
9. Рубин се не проналази у свакој планини, нити бисер у глави сваког слона; слично томе, свете особе се не могу пронаћи било где, нити сандалово дрво у свакој шуми.
10. Паметан човек треба да одгаја своје синове на моралан начин, јер деца која познају списе о нити (моралности) и лепо се понашају, постају слава своје породице.
11. Они родитељи који не одгајају своје синове њихови су непријатељи, јер такви неуки синови су на јавним скуповима као вране међу лабудовима.
12. Многе лоше навике развијају се због превелике попустљивости, а многе добре кажњавањем. Зато туци свога сина, као и свога ученика, никада их не штедећи ("Ко штеди прут, поквари дете").
13. Не дозволи да ти прође дан, а да не научиш неки мудри стих, или бар половину, или четвртину стиха, или макар једно слово. Не дозволи да ти прође дан, а да не даш милостињу, да не научиш нешто, или да не обавиш друге побожне делатности.
14. Ових шест врста зла, ако те задесе, спалиће те без пламена; раздвојеност од жене, сиромаштво, срамота коју претрпиш од својих рођака; непријатељ кога спасеш у битки; служење покваренom господару; и најпосле, рђаво друштво.

15. Дрвеће на обали реке, жена у кући другог мушкарца и краљеви без саветника - сви они, без сумње, брзо пропадају.
16. Снага брахмане лежи у његовом проучавању списа, снага краља у његовој војсци, снага ваишје у његовом богатству, а шудре у ставу служења.
17. Проститутка се мора одрећи човека који нема новца, поданик краља који није способан да га заштити, птица дрвета које не рађа плодове, а гост куће у којој му не понуде ручак.
18. Брахмане напуштају своје заштитнике након што од њих приме милостињу, ученици напуштају своје учитеље након што од њих добију образовање, а животиње напуштају ватром опустошену шуму.
19. Ко подржава човека који се подло понаша, чије је гледање на живот неморално и који је непоправљиви варалица - тај врло брзо пропада.
20. Пријатељство међу једнакима цвета, служење краљу вредно је поштовања, добро је бити послован у заједничком послу, а лепа жена сигурна је у свом властитом дому.

(Чанакја)

DHAMMA-PADAM - ПУТ ИСПРАВНОСТИ

Антологија buddhističke етике[769]

А) Мане /Mala-vaggo/
Б) О праведнику /Dhamatta-vaggo/
В) Злодјело /Papa-vaggo/
Г) Свијет /Loka-vaggo/
Д) Срећа /Sukha-vaggo/
Ђ) Пријатност /Piya-vaggo/
Е) Жеђа за животом /Tanha-vaggo/
Ж) Паметан човјек /Pandita-vaggo/
З) Разно /Pakinnaka-vaggo/

Dhamma-padu називамо антологијом buddhističke етике зато што се од укупно 423 изреке у стиховима ове збирке 152 налазе у другим дјелима основне канонске buddhističke књижевности, а неке се строфе налазе и у другим, каснијим дјелима buddhističke и остале индијске класичне књижевности, међу осталим двадесетак у Mahabharati. У том смислу Dhamma-padam садржи несумњиво најважнији и најнепосреднији дио учења Gotame Buddhe кроз стољећа и тисућљећа. (Buddho се родио 563. г. п.н.е. у Јужном Непалу, у мјесту Kapilavatthu, мање од 200 километара сјеверно од Бенареса, а умро је 483. п.н.е. у осамдесетој години, на

[769] С пали језика превео Чедомил Вељачић

повратку у свој родни крај. Године 1956. слављена је 2500-годишњица buddhizma.)

A) МАНЕ /Mala-vaggo/

1. Сада си као увели лист; посланици смрти се појављују око тебе;
стојиш на прагу пропасти, а немаш ни попутнине.

2. Зато направи сам од себе оток, брзо се потруди, буди паметан!
Кад прочистиш нечистоћу и будеш без натруха,
ући ћеш у небеско царство племенитих.

3. Твој вијек је сада при крају. Приближио си се гробној јами.
На путу немаш постаје, а немаш ни попутнине.

4. Зато направи сам од себе оток, брзо се потруди, буди паметан!
Кад прочистиш нечистоћу и будеш без натруха,
нећеш више упадати у рађање и старост.

5. Постепено, мало по мало, повремено,
као што ковач прочишћава сребро,
тако и мудрац треба одстранити мане из самога себе.

6. Као што хрђа нагриза жељезо у којем се је појавила,
тако и властита злодјела одводе починиоца злим путем.

7. Непрожимање смисла је мана светих изрека;
безбрижност је мана домаћинства; немар је мана љепоте;
непажња је мана стражара.

8. Зло понашање је мана жене; шкртост је мана дароватеља;
злочинства су мане и на овом и на другом свијету.

9. Али мана већа од свих осталих је мана незнања.
Напустивши туману, будите без мане, просјаци!

10. Лако је живјети безобразнику, лакомоме као врана, клеветнику,
насилнику и дрском човјеку,

11. али је тежак живот скромноме, тко стално тежи за оним што је чисто,
несебичноме, тко није лаком, тко живи чисто и увиђавно.

12. Тко убија жива бића, тко лаже,
тко узима од свијета што му се не даје, и иде туђој жени,

13. човјек који је склон опојним пићима,
тај већ на овом свијету поткопава властити коријен.

14. И тако схвати, добри човјече, да су зла дјела неразумна,
да те лакомост и неисправност не одвуку у дуготрајну патњу.

15. Људи врше доброчинства или према вјери или према склоности;
зато тко завиди другима на јелу и пићу,
тај ни дању ни ноћу не постиже сабраност духа.

16. А у коме је то сасјечено, искоријењено и одстрањено,
тај и дању и ноћу постиже сабраност.

17. Нема огња једнаког страсти ни грабљивца једнаког мржњи;
нема мреже једнаке заблуди, ни бујице једнаке пожуди.

18. Лако је видјети туђу погрешку, али је тешко видјети властиту.
Човјек туђе мане плијеви као коров,
док властите крије као варалица коцку.

19. У ономе тко трајно вреба на туђе погрешке, спреман да приговори,
властите зле склоности бујају. Тај је далеко од докончања злих утјецаја.

20. Нема пута по зраку, нема испосника изван редовничке заједнице.
Свијет се радује опрекама, савршени су неспријечени.

21. Нема пута по зраку, нема испосника изван редовничке заједнице.
Нема сталних састојака нити несталних buddha.

Б) О ПРАВЕДНИКУ /Dhammatta-vaggo/

22. Не постаје се праведник по самовољној одлуци.
Тко зна лучити смисао од бесмисла, тај је паметан (pandito).

23. Тко не води друге по самовољној одлуци, него равноправно,
мудар заштитник правде је назван праведником.

24. Нитко не постаје паметан зато што много бесједи.
Спокојан, без мржње и страха, назван је паметним.

25. Ни поуздано исправан нитко није зато што много бесједи.
Онај тко с мало поуке стварно схвати исправност,
тај је поуздано исправан, тај се не одриче правде.

26. Нитко не поста старјешина зато јер му је сиједа глава;
дозрео тек да сагњије и узалуд остарио.

27. У коме је истина и правда, ненасиље (ахимса), спознаја и стега,
тај је мудрац лишен мане и по томе назван старјешином.

28. Ни зато што је добар говорник, ни као лотосов цвијет, због љепоте,
не поприма изглед доброте човјек завидан, шкрт и непоуздан.

29. Него онај у коме је све то посјечено, и затрто у коријену,
тај је беспријекоран мудрац рјечит израз доброте.

30. Бријањем главе не постаје редовником распуштени лажов.
Зар да редовник буде похотан и лажан?

31. Тко укроти гријехе, све, и мале и велике,
по ћудоредној кроткости назива се редовник.

32. Не постаје се испосник самим прошењем хране.
Потпуношћу исправног владања постаје се испосник, и ничим осим тога.

33. Тко се удаљи од добра и зла
и узорним животом промишљено борави у свијету,
тек тај заслужује назив испосника (bhikkhu).

34. Ни глупан ни незналица зато јер шути није ушутјели мудрац (muni),
него онај тко промишљен одвагне па прихвати највредније.

35. Тко се клони гријеха, тај је и зато утихнули мудрац.
И зато јер у свијету увиђа обје стране, завређује назив утихлог мудраца.

36. Племство се не стјече насиљем над животом.
Ненасиљем према свем што живи стјече се углед племенитости.

37. Не само по зависности од прописа у вјери и моралу, а ни по многом знању,
чак ни по досегу сабраности (samadhi), ни осамљену боравишту

38. Немој се поуздати, испосниче, да постижеш благодат одрицања
до које свјетован човјек не досеже - све док се ниси ријешио изљева страсти.

B) ЗЛОДЈЕЛО /Papa-vaggo/

39. Похрлите према добру, одвратите се од зла.
Ако се доброчинство врши на силу, дух се радује у злу.

40. Ако човјек згријеши, нека то не понавља,
нека уз то не приволи; болно је гомилање злих навика.

41. А када човјек учини добро дјело, онда нека га и даље понавља,
нека уз то приволи; сретно је гомилање заслуга.

42. И злочинац се осјећа ободрен док га злодјело не опржи;
тек када га опржи, злочинац увиђа злочинство,

43. дочим поштен човјек увиђа и злочин прије него му поштење уроди плодом,
а кад поштење уроди плодом, онда поштен човјек увиђа поштење.

44. И вједро воде се пуни воденим капима,
а будала се пуни злом и ако му притјече мало по мало.

45. Не помишљајте лакоумно о добру, "то ме неће задесити".
Вједро воде се пуни воденим капима,
а паметан човјек се пуни добром и ако му притјече мало по мало.

46. Као што се трговац с малобројном пратњом боји опасна пута,
или као што се боји отрова онај тко жели живјети,
тако треба избјегавати зло.

47. Тко на руци нема рану, може носити отров на длану.
Отров не продире гдје нема ране; нема зла за онога тко га не чини.

48. Тко увриједи недужног човјека,
чисто и невино биће,
зло погађа једино ту будалу
као ситна прашина бачена против вјетра.

49. Неки се препорађају у мајчиној утроби,
а злочинци у паклу,
праведници иду у небо, необманути се трну у nibbani.

50. Нити на небу, нити усред мора, нити у нутрини планинског процијепа,
нема таквог мјеста на свијету
гдје би се могао склонути итко да умакне посљедицама злодјела.

51. Нити на небу, нити усред мора, нити у нутрини планинског процијепа,
нема таквог мјеста на свијету
гдје би се могао склонути итко да умакне смрти.

Г) СВИЈЕТ /Loka-vaggo/

52. Не слиједи ниски закон; немој живјети немарно;
не слиједи погрешно гледиште; не унапређуј свјетовност.

53. Устани, не буди немаран; живи исправним животом.
Тко живи исправним животом сретан је и на овом свијету и на другоме.

54. Тко живи исправно, тај живи сретно; не ваља живјети злим животом.
Тко живи исправно, тај је сретан и на овом и на другом свијету.

55. Проматрај овај свијет као пјену, проматрај га као привид;
онога тко га тако проматра, не види владар смрти.

56. Дођи и погледај овај свијет као шарена краљевска кола.
Ту гдје се будале утапају, разумни им се не придружују.

57. Тко је прије био немаран, а касније то више није,
тај обасјава овај свијет као Мјесец незасјењен облаком.

58. Чије је зло дјеловање надстрто доброчинством,
тај обасјава овај свијет као Мјесец незасјењен облаком.

59. Овај је свијет замрачен, ријетко тко ту нешто прозире,
као птица кад се ослободи из мреже, мало је оних који одлазе у небо.

60. Лабудови иду путем Сунца, иду зраком натприродном снагом,
а мудраце изводи из свијета побједа над Смрћу и њеном пратњом.

61. Тко прекрши јединствено правило, тко лаже и презире надземаљски свијет,
за тога нема гријеха који неће починити.

62. Шкртице не иду у божански свијет,
а ни будале не цијене доброчинство,
док се мудрац радује дарежљивости,
јер ће га само то усрећити у надземаљском свијету.

63. Од искључиве власти на земљи, или од одласка на небо,
вреднији од господства над цијелим свијетом
јесте плод уласка у струју ослобођења.

Д) СРЕЋА /Sukha-vaggo/

64. Живимо доиста сретно и без мржње међу онима који мрзе,
боравимо без мржње међу мрзовољним људима.

65. Живимо доиста сретно и без патње међу патницима,
међу људима који пате боравимо без патње.

66. Живимо доиста сретно и безбрижно међу забринутима,
међу људима који су забринути боравимо безбрижно.

67. Живимо доиста сретно ми којима ништа не припада,
тажимо се пријатношћу као свијетли богови.

68. Побједа потиче мржњу, побијеђени остаје у патњи.
Тко је смирен остаје сретан кад напусти побједу и пораз.

69. Нема огња равног страсти, нема зле коби равне мржњи;
нема патње равне дјеломичном опстанку,
нема среће равне спокоју.

70. Лакомост је најгора болест, склоности су најгоре патње.
Тко то збиља спозна, утрнуће (nibbanam) му је крајња срећа.

71. Здравље је највећа добит, задовољство је највеће благо,
поуздање је највеће сродство, утрнуће највећа срећа.

72. Тко окуси осамљеност и смирење
постаје неустрашив и безгрешан, утажен окусом исправности.

73. Вриједан је сусрет с племенитима, боравак с њима је увијек сретан.
Тко се не сусреће с будалама, тај ће увијек бити сретан.

74. Тко се креће у друштву будала, тај се каје дуго времена.
Другарство с будалама увијек је патња, као и с непријатељем,
а дружење с разборитим је сретно као сусрет са сродницима.

75. Као што Мјесец слиједи пут сазвијежђа
тако и ви слиједите мудраца, паметног и ученог,
подношљивог, ревног, племенитог
- таквог доброг и разборитог човјека.

Ђ) ПРИЈАТНОСТ /Piya-vaggo/

76. Тко се веже за безвезност, а не повезује се
стегом (yogasmim) духовног напора,
одриче се смисла због онога што му је пријатно
- завидјет ће ономе тко себе обуздава.

77. Зато се немој везивати за оно што је пријатно,
а поготово за непријатно.
Не видјети оно што је пријатно је патња
као и видјети непријатности.

78. Зато не чините ништа због пријатности;
престанак пријатности је неугодан.
Нема спона за онога за кога ништа није ни
угодно ни неугодно.

79. Из угодности се рађа туга, из угодности се рађа бојазан.
За онога тко је лишен угоде не постоји туга, а камоли бојазан.

80. Из привржености се рађа туга, из привржености се рађа бојазан.
За онога тко је лишен привржености не постоји туга, а камоли бојазан.

81. Из радости се рађа туга, из радости се рађа бојазан.
За онога тко је лишен радости не постоји туга, а камоли бојазан.

82. Из пожуде се рађа туга, из пожуде се рађа бојазан.
За онога тко је лишен пожуде не постоји туга, а камоли бојазан.

83. Из чежње се рађа туга, из чежње се рађа бојазан.
За онога тко је лишен чежње не постоји туга, а камоли бојазан.

84. Тко је постигао врлину и увид, исправност и искреност,
тко врши властити посао - тога људи сматрају пријатељем.

85. У коме се испољи воља за неизрецивим, и ако је потакнут у духу,
а мисао му није потлачена страстима,
- за тога се каже да плива узводно.

86. Као што се човјеку који је дуго био одсутан, па се сретно врати из даљине,
радују рођаци и знанци добродошлицом на повратку -

87. исто тако и добротвора кад с овог свијета отиђе на други
добра дјела дочекују пријатељски као рођаци повратника.

Е) ЖЕЂА ЗА ЖИВОТОМ /Tanha-vaggo/

88.

89. У немарном човјеку чежња буја као пузавица.
Он стреми из живота у живот као мајмун у шуми тражећи плод.

90. Кога свлада та бијесна отровна жеђа за свијетом,
његови јади бујају као обиље траве бирана.

91. А тко може свладати ту бијесну тешко искорјењиву жеђу за свијетом
са њега отпадају невоље као капи воде са лотоса.

92. Зато кажем вама који сте се овдје смјело сакупили:
Ископајте коријен жеђи за животом
као онај тко трга коров бирана у потрази за мирисним коријеном усира
да вас као трстику не прелама струја смрти увијек поново.

93. Као што одсјечено стабло чији је коријен чврст и неоштећен
поново израсте, исто тако док склоност према жеђи за животом
није прекинута и та се патња обнавља увијек поново.

94. У коме 36 струја теку према ужицима
тога погрешна схваћања и одлуке заводе путем страсти.

95. Струје струје на све стране, пузавци стално бујају.
Кад спазите да тај пузавац клија, пресијеците му коријен мудрошћу.

96. Радости притјечу и приањају уз жива бића.
Пригрливши ужитке у тежњи за срећом
ти људи упадају у рађање и старост.

97. Свјетина тјерана пожудом бјежи наоколо као прогоњени зец.
Подјармљени и притијешњени потпадају увијек поновно под дуготрајну патњу.

98. Свјетина тјерана пожудом бјежи наоколо као прогоњени зец.
Зато нека се редовник одврати од пожуде у тежњи за властитом обестрашћеношћу.

99. Ако нетко раскрчивши прашуму чежњи, ослободивши се из џунгле,
ослобођен поновно похрли у ту исту шуму,
прозрите његову ћуд: ослобођен спона поновно прибјегава у њих.

100. Мудраци кажу да није чврста она спона која је направљена од жељеза,
ни од дрвета ни од конопа,
него је снажнији занос за низове драгуља, за дјецу и жене.

101. Ону спону називају чврстом мудраци
која нас вуче и кад попушта и тешко попушта.
Они који њу раскину бјеже од свијета
напустивши чежњу за срећом у страстима.

102. Они који су под утјецајем страсти
упадају у струју као паук у мрежу коју је сам сплео,
док мудри људи тргајући ту мрежу напуштају тај свијет
безбрижни одрекавши се све патње.

103. Напусти оно што је било прије и оно што ће бити касније,
и оно што је у средини на пријелазу преко струје бивања.
У духу одасвуд разријешеном нећеш поновно упадати у рађање и старост.

104. У бићу чије је мишљење поремећено надмоћном страшћу
која тежи за оним што јој је драго,
чежња све више расте и појачава зависност.

105. Тко се радује у смирењу размишљања
и увијек развија увид у непожељност,
тај ће доиста одстранити, тај ће докинути споне смртности.

106. Тко је стигао до краја, неустрашив, без пожуде, безгрешан,
тко је истргнуо трње бивања,
ово му је посљедње утјеловљење.

107. Тко је лишен чежње и лакомости, вјешт у аналитици и метрици,
у правопису и реду ријечи, за тога се каже
да је велики мудрац и велик човјек
и да је у посљедњем утјеловљењу.

108. Све сам надмашио, све сам прозрео,
ничим што постоји нисам окужен,

све сам напустио; докончањем жеђе сам се ослободио,
самостално сам се уздигао до спознаје. На кога да се угледам?

109. Дар истине надмашује све дарове.
Укус истине надмашује све укусе.
Радост у истини надмашује све радости.
Докончање чежње надмашује сваку патњу.

110. Богатство убија неразумног, а не онога тко стреми да га надиђе.
Чежњом за богатством неразуман човјек убија и друге и самог себе.

111. Коров је пошаст њива, страст је пошаст овог људског рода.
Зато је дар онима који су лишени страсти врло плодоносан.

112. Коров је пошаст њива, мржња је пошаст овог људског рода.
Зато је дар онима који су лишени мржње врло плодан.

113. Коров је пошаст њива, заблуда је пошаст овог људског рода.
Зато је дар онима који су лишени заблуде врло плодан.

114. Коров је пошаст њива, жеља је пошаст овог људског рода.
Зато је дар бежељнима врло плодан.

Ж) ПАМЕТАН ЧОВЈЕК /Pandita-vaggo/

115. Тко увиди да је мудар човјек који га опомиње
и указује што треба избјегавати,
таквог мудрог човјека треба поштивати
као откривателља скривеног блага -
за онога тко поштује таквог човјека то је боље,
а не лошије.

116. Нека опомиње и поучава,
нека обуздава оно што је непрочишћено."
Тако се стјече пријатељство искрених,
а непријатељство неискрених.

117. Не треба цијенити непоштене пријатеље, нити необуздане;
треба цијенити узорне пријатеље, оне који су најбољи.

118. Тко тажи жеђ исправношћу, тај је сретан бистрином намјере.
Паметан човјек се увијек радује
у исправности коју објављују оплемењени.

119. Градитељи разводе воду,
ковачи оштре стријеле,

дрводјелци тешу дрво,
паметни људи укроћују себе.

120. Као што вјетар не сатире чврсту стијену
исто се тако ни паметни људи не колебају пред
пријекором ни похвалом.

121. Као језеро - дубоко, разбистрено и смирено -
исто се тако и паметни људи разбистре кад чују поуку исправности.

122. Добри људи пролазе свуда, а да не приањају уз страсти.
Паметни људи не примјећују разлику и не тиче их се ни радост ни бол.

123. Тко не живи ни за себе ни за друге ни сина, ни имање, ни власт,
нити тежи неисправно за властитом моћи,
тај је крепостан, мудар и исправан.

124. На свијету има мало људи који досежу другу обалу,
док остала свјетина хрли све даље по овој обали.

125. Али они који слиједе исправност кад им се исправно предочи,
ти људи прелазе на другу обалу,
изван власти смрти коју је тешко надмашити.

126. Зато нека паметни људи напусте пут таме и његују пут свјетлости,
одлазећи из домаћег живота у бескућнички,
у осамљеност у којој је тешко наћи задовољство.

127. У томе треба тражити радост напустивши било какву страст;
паметан човјек нека прочишћава себе од натруха духа.

128. Они чији је дух одњегован у складу са врлинама духовног пробуђења
и који се радују у обестрашћености без примјеса;
који су укинули све утјецаје свјетовности
ти су утрнути и расхлађени.

3) РАЗНО /Pakinnaka-vaggo/

129. Ако одричући се мање среће увиђа већу срећу,
мудар човјек напушта мању срећу и обазире се на већу.

130. Тко тражи срећу себи самоме наносећи патњу другима,
заплетен у сплетке мржње не ослобађа се мржње.

131. Кад оно што би требало учинити остане необављено,
а врши се оно што не би требало,
у онима који су необуздани и немарни бујају зли утјецаји.

132. Али они чија је пажња стално усмјерена на тијело,
који не служе ономе што није потребно, али марљиво раде оно што треба,
те пажљиве и марљиве зли утјецаји не погађају.

133. Убивши мајку и оца и два владара ратничког рода
и њихово царство са свим становништвом,
брахман одлази неокаљан.[770]

134. Убивши мајку и оца и два посвећена владара
са још једном моћном особом као петом,
брахман одлази неокаљан.

135. Увијек се добро пробуђени буде сљедбеници Готаме
чија је пажња дању и ноћу стално посвећена Buddhi.

136. Увијек се добро пробуђени буде сљедбеници Готаме
чија је пажња дању и ноћу стално посвећена његовој науци.

137. Увијек се добро пробуђени буде сљедбеници Готаме
чија је пажња дању и ноћу стално посвећена редовничкој заједници.

138. Увијек се добро пробуђени буде сљедбеници Готаме
чија је пажња дању и ноћу стално посвећена надзирању тијела.

139. Увијек се добро пробуђени буде сљедбеници Готаме
чија се мисао дању и ноћу радује ненасиљу (ахимса).

140. Увијек се добро пробуђени буде сљедбеници Готаме
чија се мисао дању и ноћу радује њези духа.

141. Тешко је побјећи од свијета (pabbaḍḍa), тешко је уживати у томе.
Тегобан је боравак у домаћем животу,

---

[770] Типично коментарско разјашњење: "мајка" *(mata)* је метафора за животну жеђ, "отац" *(pita)* за охолост, "два владара ратничког рода и њихово царство са свим становништвом" су симбол етернализма и деструкционизма.
У своме предговору постхумно и приватно објављеном преводу *Bhagavad-gite* Ђуре Роботића (1983, Загреб, а претходно објављеном у *Praxisu* 1973, бр. 3/4) осврнуо сам се на опреку *Bhagavad gite* овим стиховима *Dhamma-pade* у двадесетом вијеку. Mahatma Gandhi је на основу *Gite,* као хиндуистичког молитвеника, проповиједао ненасиље (*ahimsa*), позивајући се на искључиво симболичко значење заповиједи бога Кришне да треба убијати и оца и браћу и учитеље религије у рату. *Dhamma-pada* се служи истом симболиком, и то близу тисућу година раније од *Gite*.
Шездесетих година, у доба кад сам био у Индији, *Gita* је служила ратнохушкачким проповједницима против Махатме Гандхија у ратовима Индије и Пакистана. Због таквог спора су брахмани и убили Махатму већ двадесет година раније.

мучна је заједница с онима који нам нису равни.
Патња спопада и путника. Зато не буди путник да те не спопадне патња.[771]

142. Обдарен повјерењем и врлином тко стекне славу и богатство,
у којој год земљи да борави свуда га једнако цијене.

143. Поштење се показује већ из далека као горје Хималаја.
Непоштење, ни из близа неприметно, личи из ноћи одапетој стријели.

144. Тко сам сједи и сам лежи, тко сам иде неуморно,
тко сам себе обуздава, зна да буде радостан у шуми.

ИЗРЕКЕ ИНДИЈСКИХ МИСЛИЛАЦА

Ум је празан, али не и свет.

(Капила)

Нашу врлину не ствара наша религија, а још мање боја коже; врлина се стиче делима. Стога не допусти да било ко учини другима што не би допустио да се њему учини.

(Јангавалкаја)

Ниједна од јога не оставља разум, ниједна не тражи да се обмањујете, или да свој разум предате у руке каквих било свештеника.

(Вивекананда)

Највиша истина је ово: Бог је присутан у свим бићима. Она су његови многоструки облици.

(Вивекананда)

Надмоћност човека почива на драгуљу разума.

(Акбар)

[771] Према коментару "путник" је човјек који кружи свемиром из живота у живот, из свијета у свијет, у вјечној патњи, људској, подљудској и надљудској патњи богова.

У свако доба је и на сваком месту, било да ручам или се налазим у женским одајама палате, или сам у спаваћој соби, или се облачим, или сам у кочијама, или у врту моје палате, службени известиоци морају да ме извештавају о наредним пословима...

(Ашока)

Све на земљи даје разлог за страх, а једино ослобођење од страха је кад се одрекнете својих жеља.

(Бартри-хари)

Моје године су отишле без успеха. Бог је био у мом срцу, ипак моје замрачене очи нису препознавале његову светлост.

(Аурангзеб)

Време игра, време ишчезава – ипак дашак наде никад не нестаје.

(Шанкара)

Разни путеви воде до Бога. Сваки поглед на живот – свијет је један пут...
(Шри Рамакришна)

Кад би неки стари Индијац из времена Упанишада, Буде, или каснијег класичног доба сишао у савремену Индију, видео би да се његова раса држи форми, љуштура и отпадака прошлости, а пропушта девет десетина њеног племенитијег значаја.

(Ауробиндо Гхосе)

Бесмртност, склад и слобода су у нама самима, и ту оне чекају своје ослобођење.

(Шри Ауробиндо)

Никад се мржња не уклања мржњом. Само благост брише сваку мржњу. То је закон вечан и непроменљив.

(Буда)

Не верујте зато што тврди неки стари спис, не верујте ни зато што је таква вера вашег народа, вера којој су вас учили од детињства, већ о свакој ствари добро размислите. И видите да ли је добро другима, верујте у ту ствар; живите и помозите другима да живе.

(Буда)

Нека човек бес савлада добротом, зло добрим... Победа храни мржњу, јер потлачени је несрећан.

(Буда)

Човеку празног желуца храна је бог.

(Ганди)

Истинска демократија је она која допустивим средствима, искључиво ненасиљем, храни слободу своју, односно слободу своје земље и напокон слободу целог човечанства.

(Ганди)

Правилан одгој састоји се у томе да извуче из сваког оно што је најбоље.

(Ганди)

Лакше је људе ласкањем натерати на врлине, него их истерати из порока.

(Ганди)

Ако чините добро, чините га себи; ако чините зло, чините га себи.

(Ганди)

Достојанствен човек тражи покоравање највишем закону – моћи духа.

(Ганди)

Туга је као пиринач у амбару: сваког дана се осипа по мало.

(Нехру)

Снаге капиталистичког друштва, уколико их не надзиремо, теже да богате учине још богатијим, а сиромашне још сиромашнијима.

(Нехру)

Нико није задовољан својом срећом, ни незадовољан својим разумом.

(Тагоре)

Само оно што чиним из љубави чиним слободно, па ма колико патње из тог произишло.

(Тагоре)

До истине можемо доспети само онда ако нам је дата слобода да грешимо.

(Тагоре)

Истина се не налази у чињеницама, већ у складу између чињеница.

(Тагоре)

Несавршенство није негација савршенства; коначност не пориче бесконачност. То се само целина исказује у деловима. То се бескрај открива у границама.

(Тагоре)

Изаћи из границе наше сензибилности и наше менталне представе, те постићи бескрајну слободу, такво је значење бесмртности.

(Тагоре)

5. ЈАПАНСКА ЦИВИЛИЗАЦИЈА

ПРАВИЛА ЗА ЖИВОТ И СМРТ САМУРАЈА

Драган Миленковић

а) НАЧЕЛА САМУРАЈА (из кодекса Бушидо)

I Немам родитеље: небо и земља су моји родитељи.
II Немам божанске моћи: оданост је моја моћ.
III Немам посед: послушност је мој посед.
IV Немам магијску моћ: душевна снага је моја магија.
V Немам ни живот: вечност је мој живот и моја смрт.
VI Немам тело: снага је моје тело.
VII Немам очи: моје очи су сев грома.
VIII Немам уши: моје уши су осећајност.
IX Немам удове: моји удови су спремност.
X Немам планове: моји планови су прилика.
XI Немам чудеса: моја чудеса су Закон (Дарма).
XII Немам захтеве: моји захтеви су прилагођавање.
XIII Немам пријатеље: моји пријатељи су мој дух.
XIV Немам непријатеље: моји непријатељи су небудност.
XV Немам оклоп: добра воља и исправност су мој оклоп.
XVI Немам замак: непоколебљиви дух је мој замак.
XVII Немам мач: сан духа је мој мач.

б) РИТУАЛ ХАРАКИРИЈА

Харакири је једна од јапанских речи, које су, уз реч самурај, гејша, и неке друге, постале интернационалне. Буквално, овај појам означава "расецање стомака" (хара = стомак, киру = сећи), а употребљава се да означи ритуално самоубиство, које су у средњем веку у Јапану вршили припадници јапанске ратничке класе самураји.

Харакири, који се често означава и као seppuku (seppuku је само други начин читања идеограма за овај појам) је у почетку успостављен као казна припадницима ратничке класе, како се њихова част не би повредила егзекуцијом од стране џелата. Касније су самураји почели да врше харакири у знак протеста против неке одлуке феудалца коме су били подређени. Самураји су такође обичавали да се убију на овакав начин и ако би у боју били толико угрожени да је постојала опасност од заробљавања.

Временом је успостављен веома чврст ритуал за харакири. Ритуал се обављао на тачно утврђен начин, на посебним местима. У почетку је било правило да може да се врши само у кућама племића који дају одобрење за то. Харакири је у почетку вршио појединац, али су временом самурају постали мање издржљиви и нису могли да изведу све потребне радње (стомак се требало расећи три пута унакрст, а после се врх мача заривао у врат). Због тога је уведена институција асистента, који је после расецања стомака одсецао главу самурају који врши самоубиство.

Симболика харакирија лежи у веровању да је дух човека у његовом стомаку и да се расецањем дух ослобађа и спаја са универзумом.

6. АФРИЧКА БАШТИНА

МОРАЛНИ ПОРЕДАК

Овдје, наравно, говорим углавном о оним "племенима без државног уређења" што су проматрачима из вана изгледала "најпримитивнија", "најбеспомоћнија". Њихова етика била је свјесно рестриктивна, јер је морала бити таква. Своју је снагу црпила из борбе за овладавање природом што ју је обликовало и потом прихватило искуство. Резултат тога можда и јест технолошко сиромаштво, материјална заосталост, неспособност развоја. То су биле њезине негативне посљедице. Но то није било сиромаштво у неком другом погледу, особито не у моралном и умјетничком. Дапаче, чини се да сама горљивост њихова искуства често тим друштвима даје унутрашњу напетост и креативност које су резултирале морално надахнутим врхунским умјетничким остварењима. Као да је свијест о границама могућег, или, точније, допуштеног уродила смислом за контролирану слободу најочитије изражену у њиховоу плесу и експериментима у скулптури: контролирану слободу коју ми данас, кад остајемо без морала заједништва, тешко можемо замислити.

То не значи да је тим друштвима недостајало динамике промјенâ или да нису знала одговорити на њу. То само значи да је нарав њихове цивилизације претпостављала појам заједништва који је у становитом одлучном смислу сужавао промјене. За њих је разлика између добра и зла у свакодневном, практичном, свеобухватном прихваћању и одбацивању овлаштених преседана оног што се показало као "исправно и природно". Одатле потјече њихов потискивајући конзерватизам. Племе Пондо у југоисточној Африци типично је у том погледу. Исте силе које су придониjеле стабилности међу њима, примјетила је Monica Wilson, онемогућавају тко покуша свој живот прилагодити новим приликама, а карактерне особине као што су подузетни егоизам и жеља за особним богатством или моћи којима се диви сувремени свијет, управо су особине због којих његови ближњи нису вољели неког Понда или су га се чак бојали.

Но ствари су се ипак измијениле. Нека су друштва била мање успјешна од других. И кад год преседани - правила свакодневног живота - нису могли успоставити потребну равнотежу, заједница се распадала, или је правило ваљало измијенити. Тада је, на начине што их све боље разумијевамо проучавајући усмену повијест, наступао низ разноврсних механизама промјене који су проузрокаовли ширење великог броја контрастâ и протурјечjâ, чак и између сусједних племена.

(Basil Davidson: Геније Африке)

7. ДРЕВНА АМЕРИКА

МОРАЛНЕ ПОУКЕ УПУЂЕНЕ ДЈЕЦИ

О размишљањима препуним лепих моралних поука, које су господари казивали својим синовима, кад су већ били у временима разборитости и промена, опомињућу их да се клоне свих порока, како би научили да се достојно, племићки владају и да прихватају све врлине.

1. О децо моја, послушајте шта хоћу да вам кажем, јер ја сам ваш отац и владар сам у овој земљи, граду или насељу и то по вољи светој наших богова; иако ово што радим, извршавам са много погрешака према свемоћним боговима и према људима који ће умрети: ти, који си сада пред нама, ти, који си прворођени и настарији од све браће: ти, који си такође овде присутан и други си по рођењу, и ти, који си трећи и ти, који си тамо на крају и најмлађи си.
2. Сазнаћете да сам тужан и ражалошћен, јер помишљам да ће неко од вас бити у животу узалудан и бескористан, да ће неко бити без правих способности па неће моћи ни да говори, да неко од вас неће постати човек, неће служити богу; не спознајем да ли ће неко од вас имати велике способности, да ће заслужити достојност владара земље коју ја имам, а можда то неће моћи нико од вас, па ће се са мном завршити ове достојне дужности и ове почасти које ја имам.
3. Или је можда господ одлучио да ова кућа у којој ја живим, коју сам саградио уз велике муке и жртвовања, мора да се сруши на земљу, да би била као гомила смећа и хрпа сломљеног материјала, можда ће се сећање на мене потпуно помутити па се нико неће сетити мога имена, да неће бити никога ко ће мене памтити, сви ће ме сасвим заборавити, кад умрем.
4. Послушајте добро сада, јер желим да вам кажем како ћете ценити вредности на овоме свету; како ћете доћи до бога, да би вас удостојио милостима, због тога вам могу рећи да они који лију сузе, уздишу и тугу осећају, који се умољавају и поклањају, они који, по својој вољи, бдију срцем целе ноћи и дочекују зоре, да би чистили улице, путеве и брисали куће, припремали рогозне покровце и огртаче, украшавали места где ће служити богу приносима и жртвама; и они који се припремају пажљиво да ујутру принесу тамјан боговима; они који то чине, долазе пред лице бога, постају његови ближњи, добијају његове милости; он им отвара груди да би их наградио богатствима, напредовањима и частима, управо да би били достојни, јаки и одлучни за ратне окршаје.
5. Са овим служењем и оваквим делима, бог сазнаје ко су његови ближњи, ко се са одношћу моли, зато им у срца и душе оставља дужности и задатке бранитеља, да би просипали крв у рату, или их одређује за судије да пресуђују и доносе одлуке: одређује их као мајке и очеве сунца, да би му они давали храну и пиће, не само сунцу које је изнад свих нас, него и боговима пакла, који су испод нас.

6. И сви они су уздизани међу војницима, храбрим бојовницима: све их прихватају као мајке и очеве и то због истине да их је господ бог удостојио овим милостима и то не по њиховим заслугама, даје им способност да заслуже престоље и саг владарски, да управљају народима и земљама, оставља им на руке дужности владања и управљања људима по правди и по поштењу.

7. И поставља их у близину бога ватре, који је отац свих богова, који пребива у зденцу воде, и међу цветовима, међу украшеним зидовима, завије воденим облацима, то је старински бог који се зове Ајамиктлан и Шиухтекутли.

8. Или их поставља за господаре који се зову тлакатекутли и тлакоћтекутли; можда им даје друге достојноти, неке мање важне, како је то потребно по дужностима државе, даје им и друга достојанства, да би били поштовани и уважавани; или им додељује милости које ће их уздићи међу посланицима и господарима, као што су почасти и достојности које ја сада имам и обављам, као опчињени и без заслуга мојих, јер није разабрао наш господ какве мале заслуге ја имам.

9. Нећу рећи да заслужујем ове достојне дужности, нити су моје племените побуде то зарадиле, није то по мојој вољи; никада нисам рекао да све ово желим, да желим имати ове почасти, али то је само хтео наш господ и то је доброчинство које је учинио према мени, све је то његово, све то поклања наш господ и све је то из његове руке, јер нико није вредан да каже - желео бих да постанемн ово или оно, желео бих да стигнем те почасти, јер нико не бира почасти које жели; само бог даје шта хоће и коме хоће и нема жељу да тражи савет ни од кога, све је то само његова воља.

10. Почујте други тугу и невољу моју, која ме доводи до очајања око пола ноћи, када устајем да се помолим и да се покајем: моје срце размишља о многим стварима, подиже се или спушта, као неко ко се пење на планине и силази у долине, нико од вас не пружа ми задовљство, нико од вас ми не даје поуздање.

11. Ти, НН, који си старији, не могу да видим у твоме понашању ничега старијег, ничега најпаметнијег, рекао бих да су у теби само детињарије и играрије, не изгледа да у теби има икаквог понашања озбиљног, старијег, што се очекује од прворођеног.

12. И ти, НН, који су други, и ти НН, који се трећи, не изгледа ми да се у вашим главама крије велика мудрост, не трудите се да постанете прави људи, чини ми се да вас је, као млађе, бог одредио као другог и трећег, нисте пажљиви чак ни према себи.

13. Шта ће бити од вас на овоме свету? Видите ли да потичете од стабла милостивих и племића; видите ли да не потичете од вртлара и дрвосеча. Шта ће бити са вама, да ли хоћете да постанете трговци који у руци имају тојагу, а на раменима свој терет? Да ли желите да постанете земљодјелници или укопници? Да ли ћете изабрати занимање вртлара или дрвосеча?

14. Желео бих да вам изговорим оно што бисте морали да радите; послушајте и запамтите: - обратите пажњу на певање народно, на музику, на удараљке, на мелодије; тиме ћете пробудити људе из народа, а даровaћете лепоту нешем

господу богу, који је свуда и на свако месту: тиме ћете га умилостивити да вам он удели благодети, тако ћете пружити своје руке на груди његових дарова, јер игре и песме траже нашега господа да би даровао доброчинства.

15. И трудите се да одаберете неко часно занимање, као што је припремање украса од перја и други ручни радови и зато што је овакав рад погодан за стицање хране у време кад је она најпотребнија, а ту првенствено мислимо на тешке послове земљоделства, јер храну земља ствара, а не само да тражите да вам се поклони храна и пиће, земља има услове да се на њој ствара.

16. Све ове радове трудили су се да обављају и уче ваши преци, јер иако су били одлични и племићи, пазили су увек на то да њихове њиве и наслеђена имања буду обрађена и уређена, још су нам казивали да су све то радили њихови прадедови, јер ако се само држиш своје родбинске узвишености и племенитости, ако не желиш да приучиш о овим пословима, псебно из земљорадње, чиме ли ћеш одржавати све у својој кући? Чиме ћеш се одржати ти сам?

17. Још нигде нисам видео да се неко храни и пои само својом отменошћу, или племенитим пореклом: потребно је да обратите пажњу на намирнице које су нам потребне за одржање живота, то је основа нашег живљења, потпора нашег живота, то нас све носи на рукама.

18. Ово се не назива узалуд тонакајо томио, што би се рекло - наше тело, наше месо и кости, јер са тим деловима живимо и они нам дају снагу, тако корачамо и радимо: ово нам даје радости и велико задовољство, јер материје за одржавање наших тела стварају наше господаре и они који имају часне задатке чувара реда.

19. Нема на свету човека који не осећа глад и жеђ, јер сви имају стомак и утробу: нема ни једног господара или посланика који не једе и не пије, нема на свету ратника и бојовника који не зависе од свога ранца.

20. Сви који живе осећају потребу да нахране своје тело, то даје живот целом свету, тиме је попуњен и насељен цео свет. Материје за одржавање тела остају као нада и жеља свих који живе да би продужили живљење.

21. Трудите се, деца моја, да бринете о сејању кукурузних њива, да засађујете агаве и кактусе, и воће, јер према ономе што нам је остало у казивању наших старих, воће је задовољство и за децу, освежава и убија жеђ код дечице. А ти, дечачићу, да ли волиш воће? Где ћеш га наћи, ако га не засађујеш и на гајиш на твојим имањима?

22. Запамтите сада деца, на крају мојих поука и запишите све у вашој глави, у вашем срцу. Много речи сам свима вама морао изговорити, готово да нема краја оваквим разговорима; само бих још две речи морао да искажем које су достојне пажње, а наши стари су нам их оставили и пренели.

23. Једна је - да се пажљиво трудите да будете ближњи са богом, који се свуда налази, али је невидљив и недодирљив, он је задовољан кад му се да цело срце и тело, гледајте да не скренете са овог пута; немојте да прихватите таштину; гледајте да се не узносе ваша срца, али немојте ни да падате у

очајања, немојте кукавичлук да осећате у својим грудима, нека ваша срца буду умиљата, нека имају наду у бога, јер ако то не чините, огорчење ће он имати према вама, јер он види све скривене појаве, па ће вас казнити како сам сматра да је потребно и како жели.

24. Друго о чему морате бринути јесте - да живите у миру са свима, не срамотите се ни са ким, не презирите никога.

25. Подичите се са сваким, поштује свакога, не показујте дрскост према другима, нека не нађете разлога да понизите било кога, не откривајте све што знате пред другима; поклоните се и пред другима, без обзира шта се о вама приповедало; ћутите, макар вас гурали од себе, не одговарајте.

26. Трудите се да не будете ни са ким као змија напасна: не насрћите ни на кога, не нападајте ни на кога; будите трпељиви и суздржани, бог ће вас умилно гледати и одговараће за вас, он ће вас и осветити, трудите се за умиљатост према свима, због тога ће вам бог бити захвалан и удостојиће вас поштовањем.

27. Треће, што морате запамтити јесте - да не губите време које вам је бог поклонио на овоме свету: не занемарујте ни дане, ни ноћи, јер су нам они веома потребни, као што је храна потребна за одржавање тела; свако време је потребно дочекати молитвама богу и уздасима, тражите од њега што вам је потребно; гледајте да будете заузети корисним мислима сваког дана и сваке ноћи, не превиђајте своје време и не губите га.

28. Све ово вам је довољно што сам исказао, са овим сам и ја обавио свој задатак. Можда ћете ово све заборативи и загубити, можда ће све отићи у ништавило. Радите како мислите да је добро: ја сам обавио свој задатак.

29. Ко ће од вас све ово прихватити? Можда ти који си најстарији и прворођени, или ти који си други, или можда ти који си најмлађи од свих, биће тако васпитан, и опрезан, и разуман, као што се каже - биће пророк, разумеће размишљања и машту других, показаће се као онај који из даљине види све ствари, разумева их, памти у себи и записује у своје срце, да их никоме не открива? Ко од вас овако поступи, учиниће себи велико дело и живеће на земљи много година.

(Fraj Bernandino De Saagun)

8. ГРЧКА - КОЛИЈЕВКА ЕВРОПСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

МОРАЛ И РЕЛИГИЈА

На први поглед грчка религија као да није имала великог утицаја на морал. По свом пореклу била је систем магије, а не етике, и то је у великој мери остала до краја; већи нагласак стављао се на тачан ритуал, него на добро понашање, а ни сами богови, како на Олимпу, тако и на земљи, нису баш били пример поштења, врлине или благости. Чак је и у Елеусинским мистеријама, мада су нудиле натприродне наде, спасење зависило од ритуалног очишћења, а не од племенитог начина живота. "Патекион лопов", говорио је саркастични Диоген, "имаће после смрти бољу судбину од Агесилаја или Епаминонде, јер је Патекион примио иницијацију у Елеусини".

Ипак, у битнијим моралним односима, грчка религија притекла је на суптилан начин у помоћ народу и држави. Ритуал очишћења, ма како екстеран по форми, служио је као подстицајни симбол моралне хигијене. Богови су врлини давали општу, мада нејасну и непостојану подршку; мрко су гледали на покваренost, светили се гордости, штитили странца и молитеља и страхом су помагали светлости заклетве. Дика је, кажу нам, кажњавала свако зло, а страшне Еумениде терале су убицу, као што је био Орест, у лудило или смрт. Религија је централним догађајима и институцијама људског живота - рођењу, браку, породици, клану, држави - давала сакраментално достојанство и избављење од хаоса непромишљене жеље. Кроз клањање или указивање почасти мртвима, генерације су повезиване у стабилизирајућем континуитету обавеза, тако да породицу нису чинили само брачни пар и њихова деца, па чак ни патријархални скуп родитеља, деце и унука, већ свети савез и ток крви и ватре огњишта који се протеже далеко у прошлост и будућност, који држе мртве, живе и још нерођене у светом јединству, јачем од сваке државе. Религија је рађање деце чинила не само узвишеном дужношћу према мртвима већ га је подстицала и кроз страх човека да неће имати потомства да га покопа или пази на његов гроб. Све док се одржавао утицај ове религије Грци су се бујно размножавали и то како најбољи, тако и најгори; на тај начин су се уз помоћ немилосрдне природне селекције одржавале снага расе и њен квалитет. Религија и патриотизам били су повезани хиљадама импресивних ритуала; бог или богиња највише обожавани на јавним свечаностима представљали су апотеозу града; сваки закон, сваки састанак скупштине или суда, сваки велики подухват војске или владе, свака школа и универзитет, свако економско или политичко удружење, били су окружени религиозном церемонијом и молитвом. На све ове начине заједница и племе користили су грчку религију за обрану од природног егоизма човека појединца.

Уметност, књижевност и филозофија прво су овај утицај ојачали, а затим ослабили. Пиндар, Есхил и Софокле унели су у олимпско веровање свој сопствени етички жар, а Фидија је богове оплеменио лепотом и достојанственошћу; Питагора и

Платон су повезали филозофију са религијом и подржавали доктрину о бесмртности као подстицај моралу. Али Питагора је у богове сумњао, Сократ их је игнорисао, Демокрит порицао, Еурипид им се подсмевао; и на крају је грчка филозофија, вероватно без намере да то учини, уништила религију која је обликовала морални живот Грчке.

(Вил Џурант)

9. БЛИСКИ ИСТОК

МОРАЛ У ДРЕВНОЈ ПЕРСИЈИ

"Узмогнимо бити од оних који ће радити на обнови света!"
(Заратустра)

Морална лепота и телесна лепота

Заратустра је пророк без лица као што је Ахура Мазда био бог без кипа. Пре него што су успоставили везе с Асирцима, чија је уметност била надахнуће за фреске у Персеполису, Аријевци нису правили кипове својих богова, не пре но што су се Артаксеркси надахнути грчком уметношћу. Због свега тога остали смо без портрета Заратустре, и нема сумње да је боље замишљати га, ако његова ликовна представа има икаква значаја. Фирдуси ставља Пророка под алегориску слику чемпреса, рајског дрвета мистичке иранско - муслиманске књижевности. Чемпрес служи као естетски модел и алегоријски канон лепоте у поезији насталој у источноме Ирану, с муслиманским династијама из Хорасана, Согдијане и данашњег Авганистана, забринутих што виде како њихови песници васкрсавају преисламску и авестијску епопеју.

Ни зороастрејско предање није оставило никакву тлелесну слику Заратустре, јер код њега је све толико одуховљено да је он пре Платона захтевао да се лепота тела уздигне на лепоту душâ. Стога Авеста даје само један врло алегоричан опис Пророка речима које се, иначе користе за опис божанских битности или чисто духовних анђела: "Ти си леп, о Заратустра; ти си добро грађен, о Спитама: лепе су твоје ноге, дугачке су твоје руке: твојем је телу дата Слава, а дуготрајно блаженство твојој души". За разлику од грче уметности која је учинила богове чулима, илии наших ренесансних сликара који су слично урадили са анђелима, зороастризам, у томе веран Заратустриној мисли, одуховљује естетичке појмове да би преко телесне лепоте доспео до узвишеног, она је средство а не циљ.

Тако ће бити описано једно божанство, Сраоша, некад Митрин помоћник који је постао војник и "анђео божји гласник". Први изасланик Ахуре Мазде на овом свету, Сраоша је био изједначен и са сунчаним божанствима, од којих узима оружје и коње, због свог непрестаног бдења над оружјем: "Праведног Сраошу, пристале појаве, штујемо, побожног учитеља истине, који бдије над мировним савезима и над уговорима Лажи и Светог Духа" (Јашт 11. 14). У земаљскоме поретку, Виштаспа, кави - заштитник Заратустрин, оно је Пророку што је Сраоша Ахури Мазди: "Приносимо жтрве побожноме Сраоши, лепога стаса, победнику, који увећава свет, светоме... крепкоме, брзом и снажном; неустрашивом, срчаном, висока раста... најјачем међу младићима, најкрепкијем међу младићима, најенергичнијем међу младићима... најчастољубивијем међу младићима... ратнику снажних руку који својом уздигнутом руком удара главу Даева (демона)

Истока и Запада... ког четири бела ата, блистава, сјајна, божанска и вешта, носе и не праве сенку" (јер само чиста душа не прави снеку) (Jасна 57).

Слично томе, у духу наслеђеном од те авестијске духовности, у епским песмама Фирдусијевим, моралистичкој поезији Омара Хајјама и Санаја (XII век), укратко, у целој муслиманској поезији од чувене Хиљаду и једне ноћи, све до грузијског песника Шоте Руставелија (XII век), природа се непрестано велича у вези с лепотом тела, и заједно са сасвим зороастрејском борбом Добра и Зла која раздире чисте душе. У Књизи краљева, као и у Руставелијевом Витезу у тигровој кожи, борбама савести, у правом смислу речи заратустранским, захваћене су не само душе племенитих, него је и тело јунака овенчано платонистичком лепотом, више грчком него иранском. Витезови старога Ирана, међу које Фирдуси смешта и Заратустру, носе лепоту која можда више није само духовна, и која ће се поново родити тек из средњовековне удворне љубави али, због јудео - хришћанског оквира, само према жени. Фирдуси своје јунаке, као и Пророка, упоређује с чемпресима, док их Руставели упоређује с алојама. Као наследници старих небеских, и врло иранских алегорија, та два песника овенчавају своје јунаке и праве их "сличнима сунцу", с лицима "лепим као месец"; величање мушке лепоте које подсећа на грчку уметност али се не губи у уобичајеној ликовној деификацији. Лепота јунака лепа је само зато што се идеално везује уз моралне врлине по којима се и одликује: "Као чемпрес по висини, и сунце, ти изгледаш као јунак по смелости, ти познајеш напор а исто тако знаш и за бол и муку." По Заратустри, пре Платона је свака лепота, као и свака врлина, била окренута својој аксиолошкој сврси. Отуда, Даена, наша небеска двојница или духовна близнакиња, на неки начин анђео одговоран за post - mortem судбину покојника три дана после смрти, бива помрачена и поружнела услед наших рђавих дела, а улепшана и обасјана нашим чистим делима, зато је она чине способнијом да нашу душу озрачи божанском светлошћу. Визуално представљена у Авести као лепа девојка, Даена каже праведнику, у свитање после треће ноћи: "бејах лепа, а ти ме начини још лепшом".

(Пол ди Брej)

10. ЧОВЈЕК И ВРИЈЕМЕ

ДУГ НАШ ЧОВЕКУ
(одломак)

ЉУДСКОЈ ПРИРОДИ ЈЕ БЛИСКО да своја запажања па и своје мисли више упућује стварима које се збивају око нас него у нама самима. Ретко и премало се загледају оне фине нити од којих је саткан човек и које могу, као и све ствари овога света, да се троше, тање и кидају. Човек се обично узима као готов и довршен производ природе, друштвене и личне воље и свести. Заборавља се да се ткиво људског бића тка већ стотинама хиљада година и да се у њега упредају облици и боје, дела и мисли од којих се ствара мозаик човековог лика и његове душе.

У тој дугој историји човековог живота и његове културе издвојила су се, изгледа ми, три пресудна доба: оно најраније, прачовеково, у коме је ово биће одабрало пут стваралачког рада, естетских преокупација и хуманости; у друго доба, у античкој епохи, људска мисао је заблистала светлошћу сазнања света, допирући до његових тајни и козмичких дубина; треће је наше доба, атомско, високо по својим достигнућима, али и пуно немира, бриге и неизвесности. У овој епохи динамика живота све више и све брже прелази у кретање чије су осцилације и амплитуде тешко приступачне оном ходу и оној брзини којом се човек кретао у својој биолошкој и културној еволуцији. У таквој ситуацији, у таквим брзинама и у сенци будућности над којм се надвија опасност катаклизме тешко је бити и остати човек. Човек чија је прошлост обележена радом и равнотежом, идејама и идеалима, лепотом уметничког и етичког стварања. А то су вредности које је човек градио и стицао у небројеном низу векова и миленија, у току којих је извајао своје људско биће, одредио своју интелектуалну физиномију и однеговао схватања личног и друштвеног морала.

Путеви којима се човек пробијао до висина и врхова са којих данас посматра свет и себе у свету нису били готово никада уравнати, стазе никад утабане и прокрчене. Али су они непрестано водили навише, ка ширим и светлијим видицима, дубљим знањима, племенитијим осећањима и хуманијм односима. Довољно је бацити само један поглед на живот прачовека, па да се схвати још у то његово далеко доба сва величина човековог стваралачког духа и лепота његовог хуманог лика.

(Бранко Гавела)

ОДА XX ВЕКУ (ЕСЕЈ)

Свима нам је заједничка судбина да најпре знамо шта ћемо видети, а тек потом то и видимо. Нажалост, с том чињеницом се морамо помирити. Цео овај пространи свет јесте чаролија, кажу стари мудраци, али није чаролија коју су нам наметнули туђини, него ми сами. Сабласти су наше сабласти. Ми унапред знамо да ћемо их видети и, гле, не смемо се чудити кад искрсну.

Мислим да још никада није било времена кад је за сасвим кратких педесет година моглао да се проживи готово у концентрисаном стању ужас од много хиљада година. То је величанственост нашега века.

Своме веку управо зато захваљујем од срца, јер ме је научио највећој ствари, научио ме је ведрини.

Према мојем сазнању, свако мора сам да умре, као што сам мора да сања, да чара, да буде заљубљен и да види сабласти. То спада међу ствари које се не могу преносити.

Све у свему, желим да кажем, према искуствима човечанства од више хиљада година, свако ко је рођен, он ће и умрети. Уколико се људска искуства могу узимати озбиљно, то је тако. Смрт није шала и није трик и није болест и у догледно време веома је мало наде за то да се смрт било ухапси, било да се ликвидира као привредна криза, било пак да се с одређеном надом распише награда као за излечење рака. То свако зна. Штета је да се човек бави тиме шта би било кад не би умро. Нека буде миран, умреће.

Умрите сами. И умрите тихо. Тим пре, јер и иначе свако, чак и истакнути колективац мора да умре без било какве спољње помоћи, усамљено, индивидулано и ту не помаже никаква галама. Живите весело и умрите тихо.

Људе није зато немогуће принципијелно убедити што се придржавају свога схватања света и својих принципа, него зато што заправо озбиљно немају ни принципа, ни схватања света, а нису их ни имали, нити ће их имати. Схватање света је елеменат човекове утваре.

У Америци, као што се прича, баве се мишљу да се у школу као редован предмет уведе учење о љубави. Не знам да ли су помишљали на очигледну наставу или на педагошке научно - популарне филмове уз неопходна пратећа предавања. Ови који су се прихватили овакве мисли очигледно желе да покрену усредсређен напад на најосетљивију тачку њеног величанства живота, против еротике, и надају се ако почне да се подучава љубав, онда ће је толико огадити младима као историју, математику, граматику и књижевност... Ако се амерички експеримент оствари, иницираћу да се у школе уведе обавезно учење технике нерада, евентуално саботаже, бадавацисања, скитње, пијанчења и цепарења. После тога у основној школи ће се већ учити лагање, провале, убиства, тровања, дволичности, различити методи мучења и на концу и сама модерна педагогија.

Човек схвати да је јеванђеље највреднија књига света. То је књига, једина од свих књига, која прихвата свет и каже "да" његовој укупној целини, без било каквог искључивања и приговора критике. Књига није ништа друго до блистави бели хумор. Исус је учитељ овога хумора, он је овај бели хумор укључио чак и у своју патњу и смрт.

(Бела Хамваш)

11. МУДРОСТИ НАРОДА СВИЈЕТА

Овдје доносимо пословице и изреке народа свијета које су преузете из листа Треће око. На овом мјесту одлучили смо се за оне пословице и изреке које је прикупио Ј. М. из неколико извора, односно књига и превода који су били доступни на нашем језику, затим за пословице и изреке из књиге Vox populi које је одабрао и приредио Стојан Ристић. Били смо ограничени простором да их све презентујемо. Навели смо оне које плијене пажњу и увијек актуелно дјелују. Пословице и искре мудрости освјежавају ум, отварају нове видике, поучавају и опомињу како да поштено живимо и радимо, поштујемо људе, подносимо неправду, зло и несреће и на који начин да се боримо против порока и свих негативних утицаја. У свакој прилици ово народно благо добро дође да нас развесели, поучи и упути на прави пут.

Албанске

Боље је један дан соко, неко сто година лешинар.
Часна смрт је златни поклопац.
Част се не купује новцем.
Све истине имају свој извор у части.
Дете је славуј у кући.
Боље је у хладу свога трња, него у хладу туђе смокве.
Опекло га млеко, па сад дува и на јогурт.
Ко своје запоставља, туђем се клања.
Прави јунак се, каткад, и једним метком часно растаје.
Где се краде, ту богатства нема.
Два лажна сведока вешају човека.
Побегох од вука, наиђох на змију.
Блага реч зове пријатеље, она теши и мири непријатеље.
Код мајке је дете гладно, а код маћехе жедно.
Оног дана кад је мајка умрла, почела је старост.
Једи колико имаш, ради колико можеш.
Неожењен живи као краљ, а умире као пас; ожењен живи као пас, а умире као краљ.
Риба без кости и дом без речи не постоје.
Брод с више капетана је често у опасности.
Ко пара и пријатеља има, ни кадије, ни судије се не боји.
Не позајмљуј новац пријатељу, јер ћеш остати без новца или изгубити пријатеља.
Теже ми је што си замахнуо него да си ме ударио.
Кад су стогови у планини били, онда сам видео ко су ми кум и кума били.
Или ради па имај, или нестани да те нема.
Благо ономе ко живи од својих руку.
Из затвора се излази, али се из смрти не враћа.
Највећа је срамота себе сматрати паметним.
Жена без стида и страха је као јело без соли.
Ко се боји, напола је побијеђен.
Онај ко те на сузе тјера, тај те воли.

Зао човек несрећа је завичаја.
Лакше је заповиједати шаци бува, него једној жени.
Једна је жена полу врага; две жене су десет врагова.
Риба најприје смрди од главе.

Авганистанске

Брахман за пријатеља и говедину једе.
Кратак је пут до благостања, само је одвише опасан.
Не уздај се у срећу, него у самог себе.

Азербејџанске

Бестидни нема свести, несвесни нема стида.
Из страха пред људима не сме се говорити истина, из страха пред свешћу не сме се лагати.
Мајчина клетва је молитва.
Свака река која тече увек мора да нађе себи одговарајући пут.
Човек је тврђи од камена и нежнији од руже.

Америчке

Ако ти дугујем сто долара, то је мој проблем, ако ти дугујем сто хиљада, то је твој проблем.
Неке одеће ништа не говоре, а све кажу.
Онај ко ради сувише напорно нема времена да заради сувише пара.
Ако одлучујете срцем, завршићете са срчаним обољењем.
Умјесто мржње и љубави, развијајте трговину.
Вредно је само оно што се може претворити у новац.
Кад је бура јака, свака лука је добра.
Кичма малих стубиште је великих.
На лестве живота човек се не може попети са рукама у џеповима.
Онај ко прислушкује туђе разговоре, не чује о себи ништа добро. (пословица америчких црнаца)
Осим смрти и пореза ништа није сигурно.

Арапске

Ако желиш да нека земља пропадне, помоли се да у њој буде много вођа.
Ако сејеш кактус, не очекуј грожђе.
Без узрока се човек може насмејати, али не и заплакати.
Боље је имати хиљаду непријатеља изван куће, него једног у кући.
Боље је пријатељу опростити, него га изгубити.
Боље се види црна буба у мрклој ноћи, на црном камену, него охолост у властитом срцу.
Буди мудар на речима, а још мудрији на делима.
Вапај сиромаха диже се до неба, али не стиже у људске уши.
Вредност човека налази се у његовом срцу и језику.
Време је господар онима који немају других господара.
Да бисмо неког савршено волели, треба га тако волети као да ће већ сутра умрети.
За разлику од људи, пси, кад се наједу, спремни су да препусте један другом оно што је остало.
И између зала постоји избор.
Има ствари којима је потребан сведок, али и таквих које су саме за себе сведоци.
И онај кога гоне и онај ко гони, призивају Бога.
Кад испустиш стрелу истине, њену оштрицу умочи у мед.
Кад се срећа пење према нама, она се помаже једном власи, а кад нас напушта, покида чак и ланац.

Казна не исправља ниједну неправду, али може да се спречи стотину других.
Ко не зна своје место, остаће без њега.
Много плеве - мало хлеба, много речи - мало мудрости.
Нађи оправдање, па и из џамије укради ћилим.
Не пери сирћетом зделу пријатељства.
Немој се љутити што ружин грм носи трње, него се радуј што трнов грм носи руже.
Никад не потцењуј људске глупости.
Да се памети на пазар изнесу, опет би свако своју купио.
Две ствари откривају своју вредност тек кад их изгубимо: младост и здравље.
Дела сведоче о човковој памети, а речи о његовом знању.
Деца су човекова крила.
И једна ноћ анархије гора је него много година тираније.
Има две врсте људи: оних који могу бити срећни али то нису, и оних који траже срећу али је не налазе.
Један пријатељ - није мало, ако их је хиљаду није много.
Једно корисно искуство више вреди од свих правила мудрости.
Језик је као лав: ако га држиш - штити те, ако га пустиш - растрже те.
Кад се са неким свађаш, остави места за помирење.
Кад се двоје препиру око вере, онда је бар један будала.
Кад немаш оно што желиш, жели оно што имаш.
Коме су докази кратки, језик је дуг.
Лаж је и самом лажљивцу каткад одвратна. (такође и мађарска)
Мала је корист од очију ако је ум слеп.
Мед у кошници среће брзо се укисели.
Мудрост је стабло које у срцу расте а на језику доноси плодове.
Надаш ли се праштању од онога који је изнад тебе, буди спреман да опростиш и онима који су испод тебе.
Најдрагоценији су они пријатељи које не познајемо.
Не поседује тврдица злато, већ злато тврдицу.
Ниједној ствари се превише не радуј, али се и не растужуј, јер ствари нису вечне.
Од науке од које нема користи исто је као од лека који не лечи болесника.
Онај који жели добро личи на онога који чини добро.
Пожури да учиниш добро кад можеш, јер увек нећеш моћи.
Посећуј мудре људе: ако си глуп - они ће те поучити, ако си мудар - постаћеш мудрији.
Послушј оног ко те натера у плач, а не оног ко те засмеје.
Разлика између знања и богатства у томе је што нас знање чува, а богатство ми морамо да чувамо, и што знање употребом расте, а богатство се смањује.
Речи које долазе из срца досежу до срца, а оне из устију најдаље до ушију.
Рука која даје увек је изнад оне која прима.
Свако часно добро полако капље, нечасно обилно притиче; али мало и праведно, боље је него много а зло.
Смрт те може заборавити један дан, али те неће заборавити сутрадан.
Спорост долази од Бога, а брзина од ђавола.
Три ствари воде у пропаст: лакомост, пожуда и самољубље.
У расрђеном срцу мора бити места за измирење.
У свађи се не одај јарости; она одузима део твоје моћи и предаје је твом беспомоћном непријатељу.
Учени без рада - као облак без кише.

Учење у старости, то је писање по песку; учење у младости, то је клесање у камену.
Ћутање је украс умнога, а маска глупога.
Човек без васпитања је као тело без душе.
Човек је још господар речи које није изговорио, али је роб оних које су му измакле.
Чувај се журбе, јер она увек доводи до кајања: онај ко жури - говори пре него што нешто сазна, одлучи пре него што провери, куди пре него што се у нешто увери.

Афричке

Ако имаш циљ, наћи ћеш и пут.
Ако птица кљуца жито твог друга - отерај је, јер ће доћи време кад ће и твоје кљуцати.
Ако ти неко каже да је глад боља од ситости, немој му веровати.
Боље је непријатеља задржати ван куће, него га терати из куће.
Грубе шале пријатеља исто су што и издајство.
За гашење пожара не тражи се чиста вода.
Знање је као стабло баобаба: један човек га не може
обухватити.
Када ти је тешко - плачи, али нека твоје сузе не теку по земљи - могле би је упрљати.
Лаж има седам завршетака, а истина само један.
Лаж може нанети бол сто пута већи него копље.
Мудрост не станује само у једној кући.
Остави ономе који воли оно што воли, јер ако му кажеш да остави оно што воли, он ће и даље волети оно што воли, а тебе ће мрзети.
Превелика мудрост граничи се с глупошћу.
Претераном добродушношћу нећеш далеко догурати.
Само глупог човека могу сломити ситне ствари.
Срећна је кртица која живи под земљом и не види овај и овакав свет.
Срце је то које нас води у рај и пакао.
Срце није колено да би се могло савити.
Шта ће нам богатство ако због њега сваког тренутка можемо изгубити главу.
Што не постигнеш виком, постићи ћеш ћутањем.

Бугарске

Ако ми станеш на ноге, на срећу не можеш.
Ако хвалиш Бога - немаш шта да изгубиш, ако га хулиш - немаш шта да добијеш.
Ако хоћеш да се удавиш, не мучи се у плиткој води.
Време црни, време бели.
Глад не види ништа осим хлеба.
Господ се највише чудио кад је видео да синови краду од оца.
Да нема сиромаха, не би имао ко да ради.
Док правда тамнује, кривца царује.
Зна коњ ко га може јахати.
Једним новац одузима памет, другима је даје.
Кад некоме чиниш добро, мисли и на последице.
Од једне искре много кућа изгори.
Од ходања нешто, од седења ништа.
Одакле се вода замутила, одатле треба да се избистри.
Паметна глава вреди стотину руку.
Свака птица има над собом свога сокола.
Снага без памети сама се распада.
Тикве од једног семена, па једне зреле а друге незреле.
У туђе јело не стављај со.

Човек није цвет да га помиришеш и знаш какав је.
Што човек сам себи направи, не може ни ђаво да му направи.

Буњевачке

Ако не можеш да будеш славан и богат, можеш да будеш поштен и добар.
Ако ниси мио живини, нећеш ни човеку.
Ако се на мржњу мужњом одговара, како ће се мржња завршити.
Ако се малим не можеш задовољити, веће ниси ни заслужио.
Богат је ко није дужан, а млад ко је здрав.
Боље је волети и изгубити, него никад не волети.
Где брат брату руку пружи, тамо род и дом не тужи.
Где има пута, не иди странпутицом.
И у рђавом бурету може бити добро вино.
Ко зло за добро враћа, зло му се неће од куће одмаћи.
Најгора је птица која своје гнездо каља.
Част твог ближњег нека ти буде исто тако мила као твоја.
Чистом образу и суза је доста.
Човек се не мери лактом, него памећу.

Бурманске

Ако будеш много питао, сазнаћеш оно што ти треба.
Ако више знаш, имаћеш више среће.
Ако увек идеш, стићи ћеш куда си наумио.
Најважније од свега јесте да не личиш ни на кога другога.
Само висина има сенку.
Чак и сунце стари.

Вијетнамске

Боље је бити слеп очима него умом.
Више вреди живети и најбеднијим животом са својом породицом, него живети сам у изобиљу.
Добар карактер више вреди него најлепше лице.
Док је год човеку на рамену глава, ништа није изгубљено.
Жена без мужа је као барка без једра, а дете без оца је као раскршће без путоказа.
За један куан можеш купити човека, али честитост не можеш купити ни за какве паре.
Иако је боја злата жута, од ње, често, поцрни човекова душа.
Када супружници живе у слози, они су кадри воду из мора исцрпсти.
Кућа без домаћина - као орман без браве.
Лепе речи не коштају ништа, па их, стога, употребимо када је реч о нечијој срећи.
Мач има само две оштрице, а језик их има на стотине.
Мекано уже чврсто уже.
Не бој се сурове школе, она ти неће остати дужна.
Пакост се увек награђује пакошћу.
Само се обрати лекару, он ће већ да ти пронађе болест.
Све знање мудраца не вреди толико колико вековна мудрост једног народа.
Стара школька бисер даје.
Чинити добро је тешко као пењати се на литицу, чинити зло је лако као спуштати се с литице.
Човечији отров једнак је отрову десет змија.

Грчке

Кукавица кука и на родној трешњи, а славуј пева и на сувој грани.
Добар муж је онај коме је жена добра.
Помози сам себи и небо ће ти помоћи.

Ако си јак, изазови поштовање својим знањем и добротом, а не снагом и положајем.
Смрт је бесмртна, све остало је смртно.
Један минут стрпљења, десет година мира.
Да бисте успели потребни су вам пријатељи. Да бисте веома успели, потребни су вам непријатељи.
Брзо смртни људи у невољи живећи старе.
Зло је туговати без краја и прихватити безнадежно стање.
У јунаштву је највећа снага.
Честити човек осећа прекор и замјерку од људи.
Богови вечно држе у рукама победе уже.
Грехота је кад један човек ради о злу другима.
Не збори лажи, кад истину знаш.
Уз грло и уз врат животу најближа смрт је.
Људима смртнијем зла од потуцања нема горег.
Јунаштво и снага су и у сну, јелу и пићу.
Океанске воде су почетак свим стварима.
Боље се човеку спасити лежећи него ли пропаст.

Грузијске

Ако нема огледала, свет може послужити уместо њега.
Богатство је грех пред Богом, а сиромаштво - грех пред људима.
Богатство је као мува: час слети на смеће, а час на ружу.
Дуг улази кроз пукотину, а онда толико нарасте да не може да изађе ни кроз врата.
Знање је вредније од новца, оштрије од сабље, моћније од пушке.
И у млеку ћеш наћи црне мрље ако се у њега загледаш.
Ко се покорава судбини умире као роб.
Људско проклетство горе је од Божијег.
Најбоље птице иза свих лете.
Не купуј прве краставце и прве гласине, јер ће им цена брзо пасти.
Отвори своја врата, па ћеш их и код других наћи отворена.
Своји недостаци се лако препознају код других.
Тамо где једеш со, не разбијај сланик.
Тражи лек од онога који је већ преболео болест.
Човек не може да прође а да не остави траг.
Човек пре оставља веру него навику.

Индијанске

Запамти да су сви људи на земљи свети и да треба да их третираш као такве.
Ако је нама добро, биће добро и другима.
Жена је уже на ногама, а деца су узде на врату.
Младићи треба да раде, јер људи који раде не могу да сањају, а мудрост нам долази у сну.
Дана који су преостали нема много, из даљине јечи тужан глас ветра...
Није човек творац разбоја живота, већ је само влакно у њему. Шта учини с разбојем, чини са собом.
Пепео наших предака нам је светиња, а њихови гробови света земље.
Ходамо земљом која је наша мајка и на сваком месту и кораку одише светошћу.
Попут таласа на мору једно племе долази за другим, један народ смењује други.
Наши мртви никад не заборављају овај прелепи свет који им је подарио живот.
Црвени ловац не увиђа потребу да седми дан у недељи сматра светим - за њега су сви дани Божији.
Требало би да знамо да су све ствари дело Великог Духа и он је у свему и изнад свега.

Индијске

Ако га опереш у ружиној водици, бели лук неће изгубити свој мирис.
Ако квочка и стане на пиле, оно неће од тога угинути.
Ако хоћеш да будеш срећан један дан - напиј се. Ако хоћеш да будеш срећан недељу дана - ожени се. Ако хоћеш да будеш срећан целог живота - гаји цвеће.
Ако хоћеш да сачуваш част, ни воду не тражи.
Ако човек воли себе, нека не чини зло, ма како оно мало било.
Брушење даје сјај жени и дијаманту.
Да би уловио зеца, узми оружје којим можеш убити тигра.
Динар и памет - два динара.
Добром човеку кап воде је океан, а злом је океан кап воде.
Држи главу усправно, макар се на тебе брдо рушило.
Држи се седам корака од слона, десет корака од жене, тридесет корака од пијана човека.
Зајмодавац нам жели здравље, а дужник болест.
Зло и добро пре или касније добију што заслуже.
Изговорено разуме чак и стока; неизговорено разуме само мудар човек.
Кад волиш и мајмун ти се чини леп; кад не волиш, не мариш ни за лотосов цвет.
Кап воде која падне на усијано гвожђе, испариће. Иста кап, ако падне на лотосов цвет, блистаће као перла, а ако падне не шкољку, постаће бисер. Тако и човек постаје оно с чим се удружује.
Каприци лошег човека само њему пружају задовољство.
Крчаг кога је сломила свекрва био је напукнут, крчаг кога је сломила снаха био је увек нов.
Људи могу да избегну последице злобе својих непријатеља, али никад неће избећи последице својих грехова.
Мајка гледа не стомак, а жена на леђа.
Мајка је божанство, а отац богатство дома.
Може се пробудити човек који спава, али не и онај који бдије.
Може се распући стена, али се не може увек омекшати срце.
Натпис на челу не може се избрисати.
Нема пријатеља као што је брат, нема непријатеља као што је брат.
Нико отворених очију неће прогутати муву.
Одузети другом живот значи увек путовати узбрдицом, место сунчаних зрака осећати хладноћу, лишити се правог осмеха, не видети цвеће и стално се борити са немирном и нечистом савешћу, бити сахрањен пре смрти.
Освета доноси задовољство за један дан, опроштај за цео живот.
Пиће које ти никад не досади је вода; плод који ти никад не досади је дете.
Похлепног човека мучи двострука брига: како да згрне новац и како да га потроши.
Пријатељство нечасног човека је као сенка ујутру: најприје је велика, а затим се смањује и нестаје. Пријатељство племенита човека као сенка поподне: најприје је мала, а потом постепено расте.
Пријатно је слушати свађу у комшијиној кући.
Реке не пију своју воду; дрвеће не једе своје плодове; облаци не гутају своју кишу.
Руке адвоката су увек у нечијем џепу.
Сграђену кућу може свако да критикује, али је не може свако сградити.
Само ноге које иду могу да се оклизну.

Сваки човек једини је чувар властите части.
Све што је велико увек је корист других.
Свој ум и туђе богатство увек се неколико пута увећавају.
Својој школьки бисер је безвредан.
Срећа лежи на врху твога језика: на њему су пријатељи и непријатељи, живот и смрт.
Срџба прелази у бес само кад је непријатељ слаб.
Стабло не ускраћује своју сенку чак и ономе ко је дошао да га обори.
Сувише брзо уздизање почетак је пада.
Треба добро да знаш шта ти можеш прогутати и шта тебе може прогутати.
У гњеву можемо да скочимо у бунар, али никакав гњев неће помоћи да се отуд извучемо.
У раду роб, у послу дипломата, у врлини чврста као земља, у снабдевању као мајка - то је идеална жена.
Хлеб сиромаха слађи је од хлеба богаташа, јер глад му даје слаткоћу.
Чак и бивол неће остати у кући у којој нема слоге.
Чак и ђаво има потребу за другом.
Човек који невин изгуби живот у рату или саобраћају добија за награду божанска станишта, а виновник његове смрти кажњен је и без изрицања казне, и не овом, и оном свету.
Човек који пропусти прилику и мајмун који промаши грану не могу се спасити.
Човекову природу могу изменити само две ствари: новац и жене.
Што је во без јарма, то је дете без надзора.

Италијанске

Ако желиш да будеш јак, победи самог себе.
Беда не изазива завист.
Велики бол је нем.
Више зла доживимо ништа не радећи, него радећи много.
Више каже један поглед, него проповед.
Владари имају осетљиве и нежне уши, јер не могу да чују ништа осим ствари које им се свиђају.
Воду и савете дај само ономе ко их од тебе тражи. (такође и португалска)
Где има љубави, ниједно зло не штети; где нема љубави, ниједно добро не користи.
Говорити много и говорити лепо ретко кад се срећу заједно.
Да би имао оно што немаш, мораш да радиш оно што не радиш.
Деца добијају ударце које су њихови родитељи заслужили.
Довољно добија онај ко изгуби празне наде.
Дугова и грехова увек имамо више него што мислимо.
Зато што си без туђих мана, не мисли да си без мана.
Јадан је онај који жели смрт, а још јаднији онај који се ње боји.
Јаче вуче једна женска влас него сто пари волова.
Један цвет не чини венац.
Кад би млад зано, а стар могао и лењ хтео, нема ствари коју не би урадили.
Кад је воља спремна, ноге су лагане.
Кад си здрав, радиш свашта да оболиш, а кад оболиш једино радиш да оздравиш.
Кад стари иду натрашке, ни млади не иду напред.
Ко је према теби превише фин - или те је преварио, или ће те преварити.
Ко мало жели, мало и вреди.
Ко хоће да плаче, нису му потребни гледаоци.
Ко у журби тражи, ретко кад нађе.
Клевета је као рана која увек оставља бразготину.
Клевета је кукавица: она се увек бори против одсутних.

Књигама мртви уче живе.
Лепота има лепо лишће, али горке плодове.
Љубав је почетак добра и зла.
Мале лопове често вешају у присуству великих лопова.
Мало јести и мало говорити никоме није нашкодило.
Мане су као мириси: мање их осећа онај који их носи, него они око њега.
Много зна ко зна да живи.
Мува слеће на мед све дотле док не изгуби главу.
Нада је као млеко: ако се мало дуже држи, укисели се.
Не треба радити као остали, него као они који раде исправно.
Нема горег господара од бившег слуге.
Није живео онај који живи након смрти.
Нико неће да те воли ако само на себе мислиш.
Нико није толико сиромашан да се не би могао обогатити неком врлином.
Никоме се не допада онај ко се сам себи највише допада.
О великим и мртвима или говори добро, или ћути.
О стаблу се не суди по његовој кори.
Очи које плачу, очи су које говоре.
Поље ленштина пуно је коприва.
Права љубав никад не остари.
Пре него што нешто упознаш, немој ни хвалити ни кудити.
Са несрећама је као са кијањем: ретко кад једно долази само.
Само нас Бог може спасити од грешака мудрог човека.
Сваки слабић има свог тиранина.
Свет је широк и дубок: ко у њему не зна да плива, удави се.
Сећање на патњу удвостручује срећу.
Смрт треба да нас затекне живе.
Стотину оних који хоће јачи су од хиљаду оних који морају.
Страх чува врт боље од вртлара.
Страшљивац има пуна уста претњи.
Тешко оној години у којој птице не направе штету.
Тихе турпије највише раде.
Три ствари су тешке: чувати тајну, подносити неправду и корисно искористити време.
Уста су мала, али гутају брда. (такође и турска)
Храброг боље штити храброст него кукавицу штит.
Част је као ветар који излази на све рупе.
Човек вреди онолико колико од себе учини.
Шала треба да има јагњеће, а не пасије зубе.
Што више жртвујеш своје ја, то је твоја љубав јача и истинитија.

Јапанске

Ако се не углача, ни драги камен не светли.
Гледај туђе понашање и поправљај своје.
Грешку оправдава само лош човек; добар је исправља.
Дан има очи, а ноћ уши.
Добар лек је горак у устима, као што је искрен прекор тежак ушима.
Добро промотри цвет пре него га убереш.
Док је вере, и богова ће бити.
Жаба из бунара ништа не зна о океану.
Живе родитеље поштуј, а умрлих се сећај.
Изучавај старо да би могао да упознаш ново.
Једино сиромах нема слободног времена.
Једна слика вреди колико хиљаду речи.
Кад ти се највише жури, буди најспоријн.
Када би се човек мање бринуо за ствари које су му далеко, сигурно би више мислио на ствари које су му близу.
Ко признаје своје незнање, показује га једанпут; ко га скрива, показује га више пута.

Лаки почеци припремају тешку сутрашњицу.
Лед настаје од воде, али је хладнији од ње.
Лице је огледало душе.
Море је зато велико што и мале реке не потцењује.
Највише је патњи због недостатка хлеба и љубави.
Не доноси суд о стварима чији су ти само ехо и сенка познати.
Не лови рибе на стаблу.
Не може се свађати без друге свађалице.
Несрећа може бити и мост ка срећи.
Нико на свету није јачи од човека који зна.
Нико се не спотиче лежећи у постељи.
Онај чијим је срцем овладала похлепа бескрајно је сиромашан, макар био и богат.
Очи су исто тако лажљиве као и уста.
Очева доброта премашује висину брда, мајчина доброта дубља је од мора.
Пре одлуке размисли; после одлуке не размишљај.
Превелика памет не налази пријатеље.
С невољом се човек бори памећу, а не сузама.
Само мало стрпљења и резултат ће бити другачији.
Сила срцу не може ништа.
Скривен и ћутљив црв решета моћно дрво.
Сломљена грана даје сломљену сенку.
Срећа улази у дом из кога се смех чује.
Тамо где љубав влада, нема ни великих ни малих.
Тешко је увек да се живи на једном месту - мало тога сазнаш.
У размишљању буди сличан пужу, у делању птици.
Уради све што можеш, остало препусти судбини.
Учење је светлост.

Јеврејске

Благо је оном који остане миран при првој увреди, јер тако избегне стотине других.
Бог није могао да буде на сваком месту, па је зато створио мајке.
Воли ме мало, али воли ме дуго.
Жали онога који никога не воли, али се чувај онога који воли свокога.
За неуког, старост је зима; за ученог, то је добра жетва.
Завист и мржња разорише Јерусалим.
Злом нагону сладак је почетак, али му је горак завршетак.
Имај времена за пријатељство - то је пут до среће.
Кад би Бог живео на земљи, људи би му поразбијали прозоре.
Кад би богаташи могли купити људе да умиру уместо њих, сиромаси би могли одлично живети.
Кад зао човек пати, уз њега пати и његов комшија а кад је добром човеку добро, уз њега ужива и комшија.
Кад изгледа да нема излаза из неке ситуације, имају
бар четири.
Какво је у води лице прма лицу, такво је срце човечје према човеку.
Ко сам себе напусти, није достојан спасења.
Коме је суђена несрећа, сама му дође у кућу.
Најбезбеднији живот је у истини.
Научи да ћутиш, како би знао да говориш. (такође и немачка)
Нека те срећа никада не заведе, јер ћеш тако остарити и разочаран отићи на онај свет.
Немој се пењати кад други пада.
Нема места за Бога у ономе ко је пун самог себе.
Неплодно дрво радо стоји уз трње.

Ни најбољи соко неће ништа уловити ако му не дају да узлети.
Овај свет личи на предворје будућег света: уреди се у предворју, да уђеш у салон.
Од каквог је значаја ако сањаш да пијеш млеко из земљаног или златног суда?
Онај ко тражи пријатеља без грешке, неће имати ниједног.
Прво пијемо вино, затим вино пије вино и најзад, вино пије нас.
Сиромаштво није срамота, али није ни част.
Смејао се или плакао, више од једног живота нећеш проживети.
Тајна је твој заробљеник; ако је пустиш, ти си њен заробљеник. (такође кинеска)
Тешко је људима који виде а не знају шта виде, стоје а не знају на чему стоје.
Учећи једну ствар добро, можеш научити још десет.
Човек превише добар за свет, најчешће није добар за своју породицу.

Јерменске

Ако другоме јаму копаш, копај је по свом узрасту.
Бог је патњу доделио стенама, али оне нису издржале, па је дале човеку.
Бог једноме даје прст памети и врч среће, а другоме врч памети и прст среће.
Боље је бити слеп очима него умом.
Вода чисти тело, а сузе душу.
Грло је зато уско да из њега речи не би брзо излазиле.
Данашња реч сутрашњи је мост.
Док не покуцаш на врата, нико их неће отворити.
Док су сабљу оштрили, језик већ одавно главу погубио.
Завист никада нема одмора.
И без петла свиће.
Има речи које ни с много меда не можеш да прогуташ.
Кад би могао при одласку да оставиш своје ухо, шта ли све не би чуо.
Кад половина није истинита, онда то више није шала.
Кад се превише радујеш - оди на гробље, кад превише тугујеш - опет оди на гробље.
Ко се стално боји смрти, покојник је међу живима.
Лајање је такође занат.
Милостињу дај тако да ни твоја кошуља то не дозна.
На мирног магарца двојица седају.
На неплодно дрво нико не баца камење.
Од кашике до уста још је дуг пут.
Од уста до уста игла постане дебло.
Оно што учини хлеб, не учини ни мач.
Оче, колико дуго ћемо трпети сиромаштво? - Четрдесет дана. А онда? - Навикнућемо се!
Рекло стабло секири: "Не би ти мене оборила да држаља није моја".
Рибе се лове удицом, а људи речима.
Ружа отворена на силу нема мириса.
Свет је као прозор: свако прође, осмотри и оде.
Сви се обазиру на време, само се време не обазире ни на кога.
Смеј се тако, да се и ја смејем.
Тугу несрећника разуме само несрећник.

Калмичке

Властити задах човеку је непознат.
Прво напој, па тек онда питај зашто су ти у кућу дошли.

Каракалпачке

Боље је себи желети живот, него другима смрт.
Караван један, али судбина путника у њему различита.

Јакутска

Живима ускраћујемо даску, а мртвима дајемо цели сандук.

Кавкаске

Ако желиш да упознаш себе, питај друге.
Болест долази кроз ушицу секире, а излази кроз ушицу игле.
Глава није само за то да се капа носи. (такође и српска)
И змија памти ко јој је на реп стао.
Из уста мајке и проклетство је благослов.
Ко не воли децу, не воли никога.
Кућа која је процветала насиљем, разруши се проклетством.
Научи да сам примећујеш своје грешке.
Несрећа је кућа у коју не улазе гости.
Нико се није попео на врх мердевина једним скоком.
Од великог дрвета велика је и сенка.
Опасан је непријатељ који носи маску пријатеља.
Поведи ме тамо где је нашао добро онај ко је чинио добро.
Слабић је по невољи добар.
Чак и непријатељу буди праведан сведок.
Чим се изусти, реч оседла ветар.
Што је души угодно, и очима је лепо.

Казахстанске

Врх савлађује онај који иде.
Не зна много ко много чита, него онај ко памећу схвата.
Светло свеће не пада на њено подножје, исто као што врлине ваљаног човека његови блиски не запажају.
Човек јаких руку обори једног, а човек великог знања хиљаде.

Кинеске

Ако верујеш у чуда, чуда ће почети да се дешавају.
Ако знамо да смо учинили зло, а одбијамо да то признамо, двоструко смо криви.
Ако имаш мана, поправи се; ако их немаш, чувај се.
Ако је неко уморан да ти да осмех, дај ти њему свој.
Ако си стрпљив, и лист дудов баршун ће постати.
Ако срце није на месту, онда гледаш а не видиш, слушаш а не чујеш, једеш а не осећаш укус.
Ако су деца зла, не заслужују наследство; ако су добра и радна, наследство им није потребно.
Ако три дана не читаш књиге, твоје речи губе лепоту.
Ако човеку даш рибу, нахранићеш га за један дан; ако га научиш да пеца, нахранићеш га за цео живот.
Био сам бесан што немам добре ципеле, а онда сам отишао на трг и тамо срео човека без ногу,
тек тада сам био задовољан својим животом који ми је судбина одредила.
Блато може драгуљ упрљати, али га не може претворити у блато.
Богатство одузима више задовољства него што га пружа, али треба имати душу да би се то осетило.
Боље и колиба од салме у којој има смеха, него мермерна палата у којој има плача.
Боље је сачувати живот човека, него саградити храм од седамдесет спратова.
Боље је спасти једнога који умире, него покопати стотину мртвих.
Бржи је један језик него две ноге.
Брзо отварај очи, споро отварај уста.
Буди добар с добром особом, али јој ипак увек не повлађуј.

Буди кротак и скроман ако желиш да те узвисе; хвали туђе врлине ако желиш да стекнеш пријатеље.
Вино не опије човека, него се човек опије сам.
Вино пиј из мале боце, ученост из велике.
Врата иза којих је добро тешко је отворити, а иза којих је зло тешко је затворити.
Врлина је лепа и у најружнијих, а порок ружан и у најлепших.
Врлине које се купују увек се скупо плаћају.
Где се ништа не може помоћи, лепо је (бар) осмехнути се.
Да се научиш добру потребне су три године, да се научиш злу довољно је једно јутро.
Деца су огледало родитеља.
Добар говор личи на уметника који, обрађујући жад, не повлачи ни један погрешан потез.
Добар тркач не подиже прашину за собом.
Добро које рачуна на противуслугу, није добро.
Дубока река тече мирно, паметан човек говори тихо.
Дуг дан је као мала година.
Живи како можеш, када не можеш како хоћеш.
Живот је само мост; не гради кућу не њему.
Заборавити претке значи бити поток без извора, стабло без корена.
Завист је као зрно песка у оку.
Злутати и погрешити, а не променити правац, значи коначно погрешити.
Затвор је затворен и дању и ноћу, па ипак је стално пун; храмови су стално отворени, а у њима нема ни живе душе или: једва да неког има).
Зло и добро не долазе сами, већ како их дозивамо.
Зло које се боји да се за њега сазна, сигурно је велико.
Знање је највеће благо, које свог власника на сваком путу прати.
И ако хиљаду људи верује у глупу ствар, она и даље остаје глупа.
И доброг човека и доброг коња људи јашу.
И драгом камену потребна је рука вештог мајстора.
И лепи цветови лепи су за неко време.
И највеће куле подижу се од земље.
И пут од хиљаду миља почиње првим кораком.
Изгубљено злато може се наћи; изгубљено време - никада.
Излечити се може једним ударцем мача, али не и једним ударцем језика.
Један дан замењује три када се све време ради.
Једна од главних дужности човекових је да распали у себи оно блиставо начело разума које добијамо од бога.
Једно једино "ево ти" вреди више него десет "нека ти небо помогне".
Једном показати више вреди него сто пута казати.
Кад изгубиш понос, ниси изгубио ништа; кад изгубиш здравље, изгубио си пола; кад изгубиш вољу, изгубио си све.
Кад си сам, мисли о својим недостацима; кад си у друштву, заборави на туђе.
Када дуго живе скупа, животиње се заволе, а људи замрзе.
Када једна реч не погоди циљ, хиљаду речи губи смисао.
Кајање је пролеће врлина.
Као што незахвалник заборавља доброчинства, тако мудар човек заборавља увреде.
Као што се затвара боца да би се вино очувало, тако треба и уста зачепити.
Као што се у огледалу нечији лик може показати, тако се из прошлости садашњост може упознати.

Ко добро познаје себе и непријатеља - увек побеђује, ко само себе познаје - може једном победити, али ће други пут претрпети пораз; ко пак не позаје ни себе ни непријатеља - тај неће никад победити.

Ко има много новца а нема деце, није богат; ко има много деце а нема новца, није сиромашан.

Ко има храбрости да исправи своје грешке, дуго их не понавља.

Ко је добар син, добар је и брат, добар муж, добар отац, добар рођак, добар пријатељ и добар грађанин.

Ко је способан да поцрвени, нема црно срце.

Ко ме иза леђа куди, тај ме се боји; ко ме у очи хвали, тај ме презире.

Ко не мисли на друге, једног дана ће утврдити да ни други не мисле на њега.

Ко нема ниједног пријатеља, иде као странац по земљи.

Ко тежи врлинама, личи на човека који се пење на брдо; ко се препусти пороцима, личи на човека који се с висине руши.

Ко тражи иситну, мора занати да је поднесе.

Ко у мраку клечећи моли, тај истински моли.

Ко уме да слуша, више вреди од онога који уме да говори.

Колико год био снажан, један стуб не може носити кућу.

Лакше је преместити реку него јој променити ћуд.

Лепе речи нису уверљиве, а уверљиве нису лепе.

Лепи путеви не воде далеко.

Љубав се сва састоји од очију, па ипак ништа не види.

Људска срца су исто тако различита као и лица.

Мало волимо себе кад неког мрзимо, али кад волимо само себе, мрзимо пола света.

Марљивоме недеља има седам дана, а лењоме седам сутра.

Медани језик остаје, тврди зуби испадају.

Мисао је слична копању бунара: вода је најпре мутна, па се затим полако разбистри.

Мудар човек заборавља све, осим својих погрешака и својих доброчинитеља.

Мудар човек је велик и у најмањим стварима, а зао мали и у највећим стварима.

Надај се најбољем, буди спреман на најгоре.

Најбоље су затворена она врата која се могу оставити отворена.

Најмање желимо да сазнамо оне истине које би нам донеле највише користи.

Не питам те колико си скочио, већ колико скачеш.

Не плаши се лоших речи, већ лоших дела.

Незнање је ноћ без месеца и звезда.

Немој се бринути што те људи не познају, већ што ти њих не познајеш.

Несрећа је ефикасан лек: одједном лечи од многих болести.

Несрећан је човек који види ствари само онакве какве јесу.

Несреће излазе из уста, болести улазе кроз уста.

Несрећа улази само на она врата која смо јој оставили отворена.

Неће пропасти човек који познаје своју снагу.

Ни најлепши сутрашњи дан не може нам вратити онај јучерашњи.

Ни оно што се догодило пред нашим очима није обавезно истина, а зар се онда може веровати речима изреченим далеко иза наших леђа?

Ништа није тешко, треба само хтети.

Новац зарађен трговином траје тридесет година; новац зарађен знојем и крвљу, траје сто хиљада година.
Новорођено теле ни тигра се не боји, а кад му нарасту рогови, и вука се боји.
Од злог човека остаје смрад десет хиљада година.
Они који лепо говоре, не говоре увек и најбоље.
Ономе ко зна да чека, време отвара врата.
Опрезна нога може свуда да хода.
Планину ће померити само онај који је у почетку помицао каменчиће.
Познавати друге само је знање, познавати себе - то је мудрост.
Половина способности су од рођења, а друга половина од учења.
Прву половину ноћи мисли на туђе мане, другу половин мисли на своје.
Пре него што кренеш да се осветиш, ископај два гроба.
Претрпи малу увреду, и бићеш поштеђен од велике.
Пријатељи говоре срцу, небо души, све остало ушима, а књиге духу.
Пун чајник ћути, напола празан пишти.
Родитељи су ти дали живот, а вољу мораш образовати сам.
Само туђим очима могу се видети своји недостаци.
Сваки дан без смеха, изгубљен је дан.
Свако на свој начин тумачи небеску музику.
Све заблуде имају своје време, а и најмања истина и после безброј потешкоћа, мудровања и сплетки остаје увек оно што је била.
Сви цветови будућности су у семену садашњости.
Свој дух обогатити и своје срце олакшати, свој језик одморити и своје руке уморити, полако јести
и брзо спавати - у томе је сва мудрост.
Сенка се види тамо где жели сунце.
Срце је кућа с две спаваће собе. У једној борави патња, а у другој радост. Никад се не смије сувише гласно смијати, иначе би се јад пробудио у сусједној соби.
Срећа следећег века гради се у овом веку.
Срећан човек је брод који плови под повољним ветром.
Страст којој испустимо узде личи на пијанство. Лек против тога састоји се од две речи: владај собом.
Стрпљење штити од увреде, као одело од хладноће.
Стрпљивом човеку време брзо пролази.
Тражи и наћи ћеш, занемари и изгубићеш.
У часу успеха не заобрављај своје неуспехе.
Упали светло, уместо што се жалиш на таму.
Учити, а не мислити је глупо; мислити, а не учити је погибељно.
Хладан чај и хладан пиринач још можемо да поднесемо, али хладне речи никако.
Чак и онима који владају знањем, опрезност је најбоља заштита од непредвидивог.
Чим упознаш болест, близу си оздрављењу.
Чини најбоље, остало остави.
Чиста савест не боји се куцања ноћу.
Човек живи сто година, а брига се накупи за хиљаду.
Човек који не мења своје мисли или је врло мудар, или је будала.
Човек без воље - као нож без челика.
Човек може да буде скроман а да не буде мудар, али је немогуће да буде мудар а да не буде скроман.
Човек стари онако како је живео.
Учити је као узводно пливати: застани за тренутак и већ си враћен.

Киргизијске

Добро од доброг човека увек се добије; зло од злог човека добије се у тешко време.
Кад ваљан човек погреши, окривљује себе, кад лош човек погреши, окривљује друге.
Кад види злато, и пророк скрене с пута.
Ко има шесторо деце, тај на шест места има богатство.
Нема храбрих без рана.
Неосетљивом човеку реч пролети мимо ушију; осетљивом кажеш реч, па му падне на срце.
С језика капљу и мед и отров.
Саосећати са болесним, значи вратити му пола здравља.
Ум је одећа која се никад не износи, знање је рудник који се никад не исцрпе.

Корзиканска

Једно искрено "да" и једно одлучно "не" вреде више него стотину "ако" и стотину "али".

Кубанске

Изгубљено време оплакује се до саме смрти.
Послушај шта говоре о другима и знаћеш шта говоре о теби.
Што не уђе кроз очи, не стигне до срца.

Корејске

Ако рибу пустиш у посуду с водом, не мисли да си јој дао слободу.
Вештина сабеседника зависи од твоје вештине.
Где нема тигра, онда се и зец сматра владаром.
Дубина реке може се измерити, али не и дубина човечје душе.
Дубока река бешумно тече.
И будала ради по свом убеђењу.
И за руковање чудотворним мачем потребно је знање.
И највеће дрво је израсло из малог семена.
И плитку реку прелази опрезно.
Из родног краја и гавран је мио.
Језик је без ногу, али јури на хиљаде миља.
Кад паднеш у воду, љути се на себе, а не на поток.
Љубав је кадра да за једну ноћ сагради Кинески зид.
Најбоље дрво пре свих секу.
Насликани хелб не може се (по)јести.
Несрећа је као река: у њу се слива више извора.
Несрећан човек, и кад на перје падне, разбије главу.
Новац који дајеш свештенику не добија Буда.
Отровне гљиве прве израсту.
Просути пиринач можеш покупити, али изговорене речи не можеш вратити.
Птица која дуго стоји на једном месту врло брзо постаје плен.
Река се упознаје пливањем, а човек у разговору.
Свако за своју несрећу окривљује друге.
Соко сломљених крила није соко.
Срећа је као птица у кавезу: кад је једном пустиш, више је нећеш ухватити.
У животу нема равних путева.
У сиромашној кући и бог је гладан.
У срећном дому и на парадајзима расту тикве.
Храбрима и звезде помажу.
Чак и ако си неброjено пута одапео стрелу, сваки пут води рачуна како затежеш лук.
Частохлепан мисли да је небо капа његова.
Човек без воље личи на слепца у пољу.
Човек који живи по својим уверењима, не боји се казне.

Што у почетку ниси поправио малом мотиком, касније ћеш поправљати великом лопатом.

Курдске

Владари личе на змије: поседују и отров и лек.
Добрим на добро може свако узвратити, а на зло узвратити добрим може само прави човек.
Ђаво не улази у кућу пуну деце.
Мали дуг расте као и дете.
Мушкарац је као река, а жена као језеро.
Не дај, Боже, лисици снагу лава.
Не дао Бог ни планини да буде сама.
Оно што припада срцу нека у срцу и остане.
Речи су бисери, али кад их је монго, губе смисао.
Свака лепа грађевина још није храм.
Хлеб је као вера: кад њега нема, човек је данас хришћанин, а сутра муслиман.

Латинске

Ако желиш да живиш мирним животом: слушај, много гледај, пази да много не говориш.
Ако хоћеш неког да упознаш, питај га шта мисли о себи.
Без пријатеља је и најјачи човек несигуран.
Богови помажу онима који раде.
Бол се савлађује стрпљивошћу.
Буди љубазан да би био вољен.
Будите строги према себи, а благи према другима.
Велике идеје траже велике мученике.
Веруј, али пази коме.
Више је људи помрло од претераног јела и пића, него од мача.
Време је најкориснији човеков саветник.
Врлину треба хвалити и у непријатеља.
Врлина је сама себи највећа награда.
Где је добро, тамо је отаџбина.
Грешити је људски.
Двапут греши ко пориче кривицу.
Добар човек не уме да чини неправду.
Добро даје, много даје, онај ко за поклон даје и насмејано лице.
Док живиш, треба и да се надаш.
За другога треба да живиш ако хоћеш живети за себе.
За тућом несрећом се сузе брзо осуше.
Завист нагриза људско срце.
Заједничка несрећа утјеха је свима.
Закони нужде су најгорчи.
Затвори уста, отвори очи! Ћути и гледај!
Здрави су богатији од богаташа.
Знај (имај на уму) да си смртан.
Из малих пламенова настају највећи пожари.
Или не покушавај, или доврши.
Имање вреди, а умеће још више.
Истинско пријатељство ретка је птица на земљи.
Истину прихватају малобројни, а много више њих ласкање и одобравање.
Као у драми, тако и у животу, није важно колико траје, већ како је проведен. /Важно је како живиш, а не колико.
Кад је одговор благ, жесток гнев се стишава.
Када престане узрок, престаје последица.
Капљица дуби камен не падајући двапут, већ често.
Ко даје да би добио, не даје ништа.
Ко је сиромах? - Тврдица. Ко је богат? Ко ништа не жели.
Ко пропусти прилику, биће од прилике напуштен.
Ко се правда, тај самог себе оптужује.
Ко сеје ветар, пожњеће олују.
Ко сеје страх, више се сам плаши; то је судбина тираније.
Ковач постаје ковањем.
Колико човек зна, толико и може.
Кошуља не може сакрити карактер.
Ласкав говор има свој отров.

Ласкање је хранитељка мана.
Лења младост ствара старог просјака.
Љубав не зна за потешкоће.
Љубав рађа љубав.
Људски живот је као мач. Ако га употребљаваш, исторши се; ако га не употребљаваш, ипак га изједе рђа.
Ма шта радио, мисли на крај.
Мудар човек избегава опасности.
Мудрост може личити на плашљивост, али оно што личи на јунаштво, често није ништа друго него непромишљеност.
Навика је као друга нарав.
Најближи боговима је онај кога покреће разум, а не гнев.
Најгора је навика на срећу.
Научи да слушаш ако не знаш да говориш.
Научи да живиш без пријатеља, јер ти може користити у данима несреће.
Не заборави стару стазу, ни старог пријатеља.
Не можемо сви све.
Не саветуј пријатеље угодно, већ корисно.
Не тражи меко да ти не допадне тврдо.
Негуј мир с људима, а ратуј с пороцима.
Нека не заповеда онај ко не уме да се покорава.
Нека ти јучерашња погрешка буде данашњи учитељ.
Нема спаса без врлине, нема врлине без рада.
Неправедне молбе бог не слуша.
Није живети зло, већ зло живети.
Није све часно што је допуштено.
Није срамота ништа не знати; срамота је ништа не учити.
Није срећан онај ко има оно што жели, већ онај који не жели оно што нема.
Ниједан пут није неопходан за врлине.
Ниједно доба није касно за учење.
Нико није обавезан да чини оно што је изнад његових могућности.
Ништа не очекуј од пријатеља што би могао урадити сам.
Ништа није тако лоше, а да не садржи и нешто корисно.
Од два зла треба изабрати мање.
Обоје је зло: и свима веровати и никоме.
Обуздај гнев, јер он заповеда ако се не покори.
Одлука треба да преноћи.
Оног ко се обогатио за годину дана требало је обесити пре дванаест месеци.
Опрезност је мајка мудрости.
Освета је увек уживање ситне и слабе душе.
Патње и радости су пролазне.
Патуљак стављен на џина више види него сам џин.
Плашљивац се боји пре опасности, подалц у опасности, одважан човек после опасности.
Племенит начин освете је побеђеном праштати.
Побеђује нас само оно чега се плашимо.
Подноси и не жали се на оно што се не може избећи.
Позивати се на рђава дела других, значи прати се блатом.
Почасти мењају карактер, ретко набоље.
Почеци свих ствари су мали.
Почни! Започето је половина посла. (такође и српска)
Поштење је најбоља политика.
Правда понекад спава, али никад не умире.
Прва врлина је бити без мане.
Превелика амбиција није без сенке злочина.
Пријатељ је најбоља имовина.
Пријетеље треба ценити по делима, не по речима.
Природа је у најмањим стварима највећа.
Природа нам је свима дала један језик и два уха, да би нас опоменула да мање говоримо а више да слушамо.
Реч "мораш" је погана реч.

Речи уче, а примери привлаче.
Савест је као хиљаду сведока.
Саветуј ко старац, доноси одлуке као зрео човек, ради као младић.
Само је оно дрво чврсто и јако које често бије ветар.
Свађа свађу рађа.
Свако се дрво позна по свом плоду.
Све има онај који не тежи ни за чим.
Светлост баца сенку, а истина открива тајну.
Силом урађено није поуздано.
Сиромаштво научи све вештине.
Слогом расту мале ствари; неслогом се и највеће распадају.
Сребро је јефтијије од злата, а злато од врлине.
Стави омчу на језик, док је није он теби ставио.
Стара љубав никад не зарђа. (такође и немачка)
Сузе понекад имају вредност говора.
Тешка времена ублажавај лепим временом.
Треба да промениш дух, а не поднебље.
Треба одржати реч ако је и непријатељу дата.
Удвостручава грех ко се греха не стиди.
Узалуд је паметан онај који није паметан за себе.
Цени стабло према воћу (плоду), а не према лишћу.
Чело, очи и поглед врло често лажу, а говор најчешће.
Чисти рачуни - добри пријатељи. (види сличну српску)
Човекова сенка је често слична пријатељу: нестане је чим сунце зађе.
Човеку сваког дана прети опасност од човека.
Што је природно, није срамно.
Што је учињено, не може се изменити.

Лезгинска

Опасан је непријатељ који носи маску пријатеља.

Летонске

Ако коњ сређе стоји пред твојом шталом, одведи га на јасле.
Гладна бува високо скаче.
Да је месец од новца, људи би га већ одавно с неба конопцем
привукли на земљу.
Лепота и стид једно друго подносе.

Либанска

Дим је увек већи од ватре.

Литванска

Коприва расте и непосејана, а пшеница ни кад је посејана.

Малајска

Нека се горњи лист не смеје кад доњи лист опадне.
Речи су као трешње; једна другу вуче.
Срећној кокошки јастреб није страшан.

Малоруска

Била једном једна истина, али ју је рђа појела.

Малтешка

Правда је побегла са света јер нико није хтео да је прими у своју кућу.

Мадагаскарске

Бол је као пиринач у остави: сваког дана се помало смањује, док сасвим не ишчезне.
Живот је као мирис јела: никад не знаш када ће ишчезнути.
Језиком се може сав свет изорати, али рукама се тешко борити и с груменом земље.
Кад је сама, лаж је дебела, али чим има сведока, брзо смрша.
Ко хоће да се обогати, мора да лови рибу одједном у три реке.
Кућу не греје топлина огњишта, већ слога међу супружницима.
Љубав је као клица приринча: ако је пресађујеш, боље успева.
Мудре речи су као шећерна трска: сечемо их, али њихова сласт је неисцрпна.
Нека ваша љубав буде као пролећна киша која ситно пада, али преплави обале.
Није добро заборавити одједном, боље је заборављати помало.
Неимаштина и беда не чине људе бољима, неги их, напротив, кваре.
Паре су као гости: дођу и прођу.
Поштеном човеку већи бол наноси шамар него рана.
Поштење може бити побеђено, али оно не може бити уништено.
Праведна реч је као шећерна трска; била дуга, била кратка, подједнако нам је слатка.
Речи су као јаја: тек што се отворе, већ имају крила.
Свака земља има нешто своје: у једној је то људска реч, а у другој лавеж паса.
Снага која нема циља, мајка је лењости.
Снажне побеђује стид, а слабе страх.
Судбина је као камелеон: трпи да се дете њиме забавља, док он на грани не промени своју боју.
Удвоје је увек лакше да се живи: ако један падне, други ће га подићи.
Ум је попут сељачких вила: кад су превише равне - носе премало, а кад су превише савијене - носе и оно што не треба.
Што људи више имају, то више желе.

Мађарске

Благо ономе ко има пријатеље, тешко ономе коме су потребни. Ко се довољно воде напио, извору леђа окреће.
Лако је одржавати мир кад је пас на ланцу.
Љубав и мржња нису праведне судије.
Чак и бели љиљан баца црну сенку.
Стара дјевојка живи као написано, али непредано писмо.
Ко се довољно воде напио, извору леђа окреће.
Љубав и безумље разликују се само по имену.
Самачки живот не може бити без туге.

Македонске

Ако ме гледаш с два ока, ја ћу тебе с четири; ако ме, пак, гледаш једним оком, ја ћу тебе ниједним.
Без времена ништа не зри. Вино не стоји у човеку као што стоји у бачви.
Високо дрво плод нема.
Вода све носи, само срамоту не може.
Два љута камена брашно не мељу.
Лажне сузе Бог не прима.
Многи су се родили као људи, а умрли као магарци.
На камену који се котрљао, трава не ниче.
Отвори очи, да ти их не отворе.
Само два пута има: један нагоре, један надоле.

Монголске

Ако избугиш пријатеља, седам година ћеш се сећати, а ако изгубиш домовину, сећаћеш се до смрти.
Брзо се најести - штети желуцу; брзо се обогатити - штети животу.
Велике птице су ћутљиве, а мале највише креште.
Велики товар - мука за камилу; велика љубав - мука за срце.
Вук остаје вук чак и ако овце није појео.
За слепца не постоји дан, за пијаног не постоји време.
Како год зима била топла, увек је зима.
Ко часно умре, људи га памте и стотину година, а онога без части и рођена деца забораве.
Кад доживиш искуство, радуј се као да си добио награду.
Међу људима размисли о својим речима, кад си сам размисли о својим мислима.
Мудрост која прелази меру гора је од глупости.
Паметан скрива своје врлине у срцу, будала их држи на језику.
Ракија улети у уста као комарац, а излази као тврдоглави слон.
Сопствени задах човеку је непознат.
Стећи знање, исто је као у џеп ставити драгоцености.
Чега нема у мислима, неће бити ни у очима.

Немачке

Ако детелина лежи уз руже, и она ће мирисати као ружа.
Ако не желиш да закасниш, не чекај оне који за тобом иду, и немој да јуриш оне који пред тобом иду.
Ако природа хоће десно, не иди лево.
Богатство је леп ћилим којим се, често, прекривају прљави зидови.
Бол је једини без зависти.
Боље је мало речи а много срца, него много речи а мало срца.
Боље је на правом путу шепати, него на погрешном (кривом) јахати.
Боље је "не" у прво време него "да" и невреме.
Брак долази после љубави, као што дим настаје после пламена.
Брига пре времена, брига на време и брига након тога; две су сувишне.
Велики лонац који кључа стиша се с мало хладне воде.
Величина не означава и вредност, јер би, иначе, огроман камен био вреднији од дијаманата.
Више може срџба за трен да поквари, него разум за дан да исправи.
Власт је као крчма: из ње ретко ко излази трезан.
Где недостаје људи, треба да сами будемо људи.
Глава се познаје по језику.
Говори, да те видим.
Грешка дебела као влас одвуче од циља стотину миља.
Грубост се често кајала, благост никада.
Дај онако како би желео да примаш, примај онако како би желео да даш.
До пете године дете је твој господар, до десете твој слуга, од десете до петнаесте твој тајни савезник, а затим постаје твој пријатељ или непријатељ.
Добре махуне се саме од себе расцепе.
Добро које на леђима носи зло, није добро.
Довољно је срећан онај који нема времена да буде несрећан.
Дугови, старост и смрт неопажено се увуку у кућу.
Ђаво је напустио овај свет, јер је знао да ће људи сами на земљи да направе пакао.
Жито не траје толико дуго као слама.
Заљубљени су као пси кад имају буве.
И најопаснији пас маше репом.

Искуство је добар лек, али он увек долази кад је болест већ прошла.

Истина је као света вода: свако је хвали, али нико не воли да му је у очи прскају.

Истини није потребан сапун, она има природну лепоту.

Истини није потребно много речи, а лаж их никад нема довољно.

Једни сами стварају своју судбину, а други је добијају већ готову.

Још и данас умиру људи на путу у обећану земљу.

Ка рају највише бацају поглед они који су најближи паклу.

Како Бога тражимо, тако га и налазимо.

Кад обе ласте доносе блато, гнездо је брзо готово.

Кад се љубавна ватра угаси, види се доста пепела, али нимало злата.

Кад торањ падне, он је још увек торањ; кад се ђубриште уздиже, оно остаје ђубриште.

Ко грех оставља да му почива пред кућом, лако му уђе у кућу.

Ко иде исправним путем, брзо ће добити сапутнике.

Ко има брига довољно је болестан.

Ко има среће - није му потребна памет, ко има памети -потребна му је срећа.

Ко на прву увреду ћути, другој ломи кости.

Ко научи децу да се задовоље малим, оставља им више од
богатства.

Ко оклева, већ је напола изгубио.

Ко сам спава, не може друге да пробуди.

Ко се може радовати данас, нека не чека до сутра.

Ко срећи не отвори врата, не сме да се жали ако она не уђе.

Ко трпи стару неправду, тај нову позива у кућу.

Ко хоће да учи, свуда нађе школу.

Коме је сваког дана досадно, не сме се жалити на краткоћу живота.

Крај греха - почетак кајања.

Лаж је као грудва снега: што се више ваља, то је већа, а што је сунце јаче, то се брже истопи.

Лепа суза лако нађе марамица која ће је обрисати.

Лепе речи и блага киша свуда продру.

Љубав и мржња вео су пред очима: приви допушта да видимо само добро, а други само зло.

Људи о добрим делима говоре, а не извршавају их; напротив, лоша извршавају, и о њима не говоре.

Мале лопове вешамо, а пред великим скидамо шешир.

Мале непријатеље и мале ране не ваља потцењивати.

Мало говори с дугима, али много са самим собом. (такође и руска)

Мир у школькама ствара бисере.

Многи би хтели да схвате свет, а видели су га само кроз отвор на кључаоници.

Многи знају многе, али самога себе нико.

Многи су добри само док име не нарасту рогови и канце.

Много ашова треба да се истина сахрани.(такође и српска)

Мого срца, много суза.

Муж је сунце, а жена месец: муж влада дању, а жена ноћу.

На велика једра удара највише ветра.

На млину који ради нема паучине.

На точку среће четворица се возе: један се пење, други силази, трећи је на врху, а четврти на дну.

Нада је брод са јарболом од сламе.

Највећа је победа победити самога себе.

Највећа је мудрост не бити увек мудар.

Народ је кугла која се може усмерити у било којем смеру.

Не ваља стално указивати на црну одећу онога ко ју је већ свукао.

Не веруј човеку који много са многима прича.

Не мисли оно што сви људи не би смели да знају, не говори оно што сви људи не би смели да чују, не ради оно што сви људи не би смели да виде.
Не налази се бисер у свакој шкољци, али сваку треба прегледати.
Некад су цркве биле мрачне а срца светла, сада су цркве светле а срца мрачна.
Нема горе самоће од оне удвоје.
Нема стабла које би носило тако зле плодове као што је човек.
Ни рак не остаје увек у истој љуштури.
Није довољно љубав посадити, треба је и залевати.
Нико се није покајао што је умерено јео и мало говорио.
Нису срећни сви они који имају среће.
Од истог дрвета теше се и свињац и црквена клупа.
Онај коме срећа хоће да снесе златна јаја, треба брзо да направи гнездо.
Орао који жели да досегне сунце, не сме да опусти крила.
Прерана сетва често изневери, закаснела увек.
Рад је десна рука среће, а умереност лева.
С туђом штетом јефтино се долази до памети.
Сиромах има само једну болест, а богаташ сваког дана другу.
Сиромаштво је крава богаташа.
Скуп је чекић који на наковњу почива.
Срећа и ципеле не смеју да буду ни превелике ни премале.
Срећан је онај који нема непријатеља, а још срећнији онај који није никоме непријатељ.
Срећу и дугу не видимо изнад своје куће, већ само изнад туђе.
Срце боље види него очи. /Очи виде, а срце је видовито.
Стара заблуда (често) има више пријатеља него нова истина.
Сумња је змија коју не смемо да хранимо, већ јој одмах треба да згњечимо главу.
Тамо где ниједан кључ не отвара, отвара стрпљивост.
Туђе сузе могу да уштеде сопствене.
У мекани восак може се утиснути и анђео и ђаво. (у вези с васпитањем деце)
Упознаш лиману, већ си је пола исправио.
Уши су опасније од језика.
Ћути или говори нешто што је вредније од ћутања.
Чавке причају свракама како су гаврани црни.
Чиста савест има одважан језик.
Човек има много пријатеља све док му они нису потребни.
Човек може све што хоће, само кад би хето оно што може.
Човек надмашује животињу говором, а она њега ћутањем.
Човек у младости мора да се побрине за штап о који ће да се ослони у старости.
Чувај се да људима не уђеш у уста, јер ћеш из њих тешко изићи.
Што вековима није успело, нужда обави за један дан.
Што ће постати коприва, одмалена жеже.

Нигеријска

Блато се не пере крвљу.

Непалска

Тешко је умрети, али ни живети није ништа лакше.

Норвешке

Галеб који седи - гладује, а онај који лети - насити се.
Срећу не упознаш главом, већ срцем.
Сутра је увек дан кад ленштина има највише посла.

Осетинске

У похлепна човека никад нема ни поста ни празника.
У стаду без надзора, вук је господар.

Српске

Ако Бог да!
Ако гости нису бесни, није кућа тесна.
Ако враг није разбио колијевку, разбиће гроб.
Ако желиш некога да упознаш, питај како живи са комшијама.
Ако знаш шта је било, не знаш шта ће бити.
Ако је Бог дао, није записао.
Ако је Бог узео коњу ноге, није њисак.
Ако је дуг, одужио сам, ако је ред, одредио сам.
Ако је зборено, није створено.
Ако је и доцкан, али је с образом.
Ако је и го, али је соко.
Ако је и змија, од срца је.
Ако је и рђаво вријеме, путници путују.
Ако је ко јачи, но и Бог је свачији.
Ако је кратак дан, дуга је година.
Ако је мед и сладак, ма не ваља прст угризати.
Ако је небо и тамно, звезде су јасне.
Ако је неко луд, не буди му друг.
Ако је одлетио ждрал, остали су ждраловићи.
Ако је преша (хитња), није судњи дан.
Ако је све Бог убио, није трпеж (трпљење) и лијепу ријеч.
Ако је сила силовита, ма је мало мјеховита (тј. прође брзо као из мјешине пара).
Ако је трава покошена, остало је коријење.
Ако је црн, није ђаво.
Ако кантар не ваља, буди ти како ваља.
Ако квоцаш, не мораш ме у срце кљуцати.
Ако коза лаже, рог не лаже.
Ако коре, не море.
Ако купујеш оно што ти треба, продаваћеш оно што ти не треба.
Ако љето не дадне, јесен нема часа (чега).
Ако ми бране пјевати, не бране ми плакати.
Ако ми желиш добро, не хвали ме.
Ако ми не можеш помоћи, немој ми одмагати.
Ако ми он добро мисли, тако му Бог добро мислио на овом и на оном свету.
Ако ми што можеш на силу узети, не можеш дати.
Ако мислиш да ме жалиш, пожали ме док сам жив.
Ако му је срце као збор (говор), добар је.
Ако не знаш шта је здравље, питај болесника.
Ако не могу у рај, у пакао моле да уђем.
Ако не можемо како хоћемо, а ми ћемо како можемо.
Ако не начува, не натече.
Ако не платиш на ћуприји, платићеш на мосту.
Ако не пожуриш, срећа те неће чекати.
Ако не почнеш, нећеш ни завршити.
Ако неће будала од тебе, бежи ти од будале.
Ако неће зло од тебе, бежи ти од зла.
Ако нећеш милом, хоћеш силом.
Ако нећеш с миром, онда ћеш са чиром.
Ако не ухвати за галву, за реп никад.
Ако нисам кокошка да снесем јаје, знам шта је мућак.
Ако је и зло, моје је.
Ако ти је живот мио, добро је где год био.
Ако ништа друго не знамо, знамо да се од јавора на коме је јуче кукавица кукала, не може данас направити добар астал.
Ако пљуне сто људи, настаће бара.
Ако правда не помаже, кривда неће помоћи.
Ако радиш умрећеш, ако не радиш, још пре ћеш.
Ако рекох, не посјекох.

Ако сироти станеш на скут, нећеш на срећу.
Ако сам изгубио слободу, нијесам душу.
Ако сам сиротиња, нисам просијак.
Ако се не родиш срећан, срећу нећеш ни стићи ни срести па да проживиш гаваранов век.
Ако слијепац слијепца води, обадва ће у јаму пасти.
Ако смо људи, лако ћемо.
Ако смо се и попсовали али смо се и пожанли.
Ако смо се свадили, нисмо зубе повадили.
Ако срећу не сретнеш, стићи је нећеш.
Ако су волови спори, земља је стрпљива.
Ако сутра буде сунца, неће падати киша.
Ако те срећа не причека, на вељега је хата стић* не можеш.
Ако те онај пре који ти суди, онда (само) од Бога ваља суда искати.
Ако те ударим, остаћеш без себе.
Ако ти је душман колико мрав, чувај га се као лава.
Ако ти кажем гријех, нећу грешника.
Ако ти не захвали на огаху, неће ни на товару.
Ако ти он каже "добро јутро", знај да је вече.
Ако ћеш се топити, скочи бар у велики вир.
Ако ћу криво, не смијем од Бога, ако ћу право, не смијем од бега.
Ако узмеш, кајаћеш се, ако не узмеш, кајаћеш се.
Ако хоћеш да се наједеш, ручај код сиромаха.
Ако човек не може бити лијеп и богат као што би ћео, може бити добар и поштен.
Ако човек није јачи од себе, није ни од кога.
Анђели с тобом!
Ао мој гласе, на зло ти ме напасе!
Немала му куд душа на онај свет.
Немам се чиме заклети осим лаком смрћу и земљом у коју ћу.
Немао се зашта Богу молити.
Немој, ако Бога знаш! /Немој кумим те Богом!
Немој Бог да те заборави.
Немој да јаучеш кад ти нико није стао на реп.
Немој да примаш срцу.
Немој да се прсиш ако немаш добра леђа.
Немој да те ђаво однесе.
Немој после да ти буде ђаво крив.
Немој сваког својим аршином мерити. /Нећеш измерити ако све мериш својом мером.
Неправедно тециво на треће кољено не слази. (тј. проклетство неправедно стеченог погађа и више генерација твојих потомака)
Непријатељ ће те најлакше победити ако му помогнеш.
Несрећа је волети истину, а немати снаге да сузбијеш лаж.
Несрећа не долази без дуге пратње.
Несрећа танко преде.
Неће га ни ватра ни вода.
Неће га опрати ни Дунав ни Сава.
Неће јеж у свилу, него у трње.
Нећ му Бог душу.
Нећемо се оковати на овоме свијету. (него ћемо помријети и отићи с њега - Вук)
Нећеш, да си Господ Бог! /Нећеш, да си се с Богом свезао. /Нећеш, да ти је Бог отац.
Нећеш, да ти је звезда на челу.
Нећеш живети пун кантар.
Нећу да га носим на души целог живота.
Нећу то, и Бог!
Нечастиве силе. /Нечисте силе.
Ни Богу, ни људима.
Ни враг црн, ни мати му бела.
Ни жив, ни мртав./Нит може живети нит умрети.
Ни за милога Бога.
Ни крвнику, Боже! /Не дао Бог (такво зло) ни највећем непријатељу!
Ни на небу, ни на земљи.

Ни сенку туђу није згазио.
Ни најбоља квочка од мућка не може пиле излећи.
Ни највећем непријатељу да не пожелиш.
Ни о Богу, ни о слову (не зна).
Ни помози Боже мимо света, ни убиј Боже мимо света!
Ни рај ни пакао не могу без људи.
Ни рђа није све што личи на њу.
Ни самом себи добро не мисли.
Ни сваки облак не дажди, ни сваки гром не бије.
Ни сви људи све не знају.
Ни сви твоји свети, ни сви моји клети.
Ни сврака не би на њега слетела.
Ни се у злу покди, ни се у добру похвали. /Нит се у добру понеси, нит се у злу поништи.
Ни сву гору посећи, ни без дрва кући доћи.
Ни сунце не може сваком да угоди./Ни Бог не може сваком да угоди.
Ни цару харача, ни Богу колача (не даје). (у вези с пословицом: Дај цару дарево, а Богу божије). Није било суђено. /Није Богом дато.
Није Бог врана да извади очи одмах.
Није Божић сваки дан, али и нек вам је сваки дан Божић. (у смислу: живите сваки дан по Божијим заповестима!)
Није благо ни сребро ни злато, већ је благо што је срцу драго.
Није важан дар, ваћ ко даје. /Није до поклона, већ до љубави.
Није важно ко каже, већ шта каже.
Није важно одакле си пошао, већ куда идеш.
Није глава да клима, него да мисли.
Није грех у блато пасти, већ је грех по блату се ваљати (или: из блата се не дићи)
Није грех у помишљеном, већ у учињеном, али и грех је и помислити (зло), а камоли учинити.
Није грех у телу већ у делу.
Није дао Бог ни ђаво.
Није добро ни кад много благосиљају, а камоли кад много куну.
Није добро, али не дај Боже горе.
Није довољно знати, треба и мењати.
Није довољно само бити у праву.
Није ђаво црн како говоре.
Није заслужио Бога да му на путу назовем.
Није злато, него је олово највише променило свет.
Није злато све што сија. /Ни све злато што сја, ни све пећина што зја.
Није јео с Богом из исте чиније. Није како је жуђено, већ како је суђено.
Није коме је нуђено него коме је суђено. /Није коме је речено, већ коме је суђено.
Није корист од велике памети, него и малу памет добро употребити.
Није крива Дрина.
Није крива сва трава што коприва жари.
Није ли Богу плакати?
Није матере за сису ујео.
Није ми тешко што ми је тешко, већ ми је тешко што ми није лако.
Није мудар ко у потребно време не уме бити луд.
Није небо пало.
Није ни божје слово. /Није то Божја заповест. /Није то Свето писмо (па да не може да се мења).
Није никаква мајсторија међу добрима добар бити.
Није он Богу претекао. (тј. није мање вредан од других)
Није он писао Јеванђеље, па да му је свака реч света.
Није он шупаљ на врх главе, али и шупаљ на врх главе.
Није паметно искушавти зло у човеку.
Није потребно доказивати да је сунце светло.
Није речено да се верује малу (материјалним добрима), него Богу.

Није сам са собом.
Није сва мудрост у једној глави.
Није свака добит корисна.
Није (свака) мука довека.
Није сваком цвету суђено да постане плод.
Није све у хлебу.
Није своје ране излечио, а хоће другога да лечи.
Није срамота ћутати кад се нема шта рећи.
Није тако далек дан да брзо не дође. /Није толико дуг дан да га ноћ не стигне.
Није то без неке. (тј. без неког узрока)
Није човек ради суботе, већ субота ради човека.
Није човеку жао на мало, него на неправно.
Није што очи виде, но што Бог хоће.
Никад, а можда ни тада.
Никад не осване у истој памети.
Никада није толико добро да не може бити боље.
Никад ништа не желио, но свега имао!
Никад ништа није узалудно.
Никад се не зна зашто је нешто добро.
Никада се не пожали ономе ко не пати као ти.
Нико беду не дозива, она долази сама. али и Свако сам своју беду дозива.
Нико му не може помоћи кад је сам свој душманин.
Нико не зна где му је срећа.
Нико не живи два вијека.
Нико не зна шта носи дан а шта ноћ.
Нико не може са спречи долазак пролећа.
Нико не може овога свијета у свачему срећан бити.
Нико није леп кад га изврнеш.
Нико није с онога свијета разбијене главе дошао.
Нико није тако слеп као они који неће да виде.
Нико није увек добар.
Нико никога не може понизити и обрукати ако се сам не понизи и обрука.
Нико сам себи судија не може бити.
Нико се не тужи на малу памет.
Нико се није научен родио.
Нико те неће питати шта си хтео, него шта си урадио. /Бог те неће питати шта си хтео, већ шта си учинио.
Нико ти не може помоћи кад си сам свој душманин.
Нико у свом шору није постао велики.
Ником ништа, а себи нимало.
Никоме није написано на челу шта је у њему.
Нисам ђаво да ми је мало.
Нисам ја толико глуп, колико ти мислиш да си паметан.
Нисам кокош да снесем јаје, али знам шта је мућак.
Нисам ни ја убио Богу јуне.
Нисам се ни ја на Бога камењем бацао.
Нисмо ми научили пчеле да купе мед.
Нису му богови наклоњени.
Нит је добар ђаво, нити му је добра мајка.
Нит наш, нит ваш, вуци га враже, куд знаш.
Нит смо се заједно родили, нит ћемо заједно умрети.
Нити воду можеш сећи, нити ватру можеш пећи.
Нити га човек правио, нити га жена родила.
Ниче (и) где га не сеју. /Ниче где није посејан.
Ничија (свећа) није горела до зоре. /Ничија није завазда.
Ништа му није свето.
Ниша не пада с неба.
Ништа не долази само од себе.
Ништа није ново на свијету.
Ништа под милим Богом.
Ништа се не може однети на онај свет.
Ништачоек и ништачељаде.
Нишчи духом.

Нов дан - нова храна. /Нова година - нова срећа.
Нова метла чисто мете.
Новац је душогубац. /Новац је ловац.
Новац је паметном слуга, а глупом господар.
Ново време тражи нове људе.
Ново, па не ваља.
Нову срећу тражи, а стару не губи!
Носи га на души.
Носила те добрина!
Носи(ти) свој крст.
Нужда гони, невоља гура, а несрећа села па се вози.
Нужда закон мења.
Нужда закон не зна.
Нужда ће те научити да и воду у решету носиш.
Нужда учи да се Богу моли.
Њега је и Бог заборавио.
Њега може да воли само рођена мајка.
Њега су нам послали.
Његов грех не могу отписати ни црквена звона.
Његов језик ће га коштати.
Његова болест, другога здравље.
Његова реч је црвено слово.
Његова реч ко маслачак на ветру.
Његова реч пије воду.
Његова судбина је запечаћена.
Његова ципела пертли добро не мисли.
Његове су сузе од воде.
Његови возови само одлазе, ниједан не долази.
Његово зло, па ничије.
Његово јаје нема жуманце.
/Његово јаје двожуче.
Њему глава служи за чешљање.
Њему и вода узбрдо иде.
Њему и петлови јаја носе. /Њему и петлови пилад легу. /Њему се и волови теле. /Његове кокошке не раколе, него говоре.
Њему не треба ни Бог да помаже.
(тј. све он тобоже може сам, не треба му помоћи)
Њему су обе ноге леве.
Њима је образ иза леђа.
Њима се овце саме музу.
Њина сорта говори све језике.

Персијске

Ако удараш главом у крчаг, па зачујеш како звечи шупље, не доноси закључак да је крчаг празан.
Блага рука и слона води за једну длаку.
Бој се оног ко се тебе боји.
Боље је бесплатно радити него ништа не радити.
Властољубива жена муж је свог мужа.
Дај свакоме хлеба, али га од сваког не узимај.
Знање је венац на глави, а богатство јарам на врату.
Има три врсте непријатеља: непријатељ, непријатељ пријатеља, и пријатељ непријатеља.
Кад је срце чисто, и језик је одважан.
Каквом руком даш, таквом ћеш и примити.
Као што вода не остаје на висинама, тако доброта и мудрост нису међу охолима.
Ко никад није волео, никад није био срећан.
Криво дрво од корена је криво.
Лаж је као рана: ако се и залечи, остају брazготине.
Нада је хлеб несрећника.
Не плаши се хидре са седам глава, већ човека са два лица.
Растанак зачини праву љубав, а затрује лажну.
Сломљена рука још може да ради, сломљено срце никад.
Срећа нас брзо напушта, нада никад.
Срце незахвалника личи на пустињу која пожудно пије небеску кишу, гута је, а ништа не доноси.

Срце није столњак да се пред сваким простире.
Стрела наноси бол телу, а језик души.
Уљудност не обогаћује само онога који је прима, већ и онога који је даје.

Пољске

Боље је имати у глави него у сандуку.
Грех тражи затворене очи.
Ко жури, двапут исту ствар ради.
Ко не позна своје мане, нек пита комшије.
Лако је децу васпитавати, ал' тешко је добро их васпитавати.
Лепа је свака рука која нешто даје.
Мане богаташа ретко ко запажа, врлине сиромаха ретко ко види.
Није мудар онај који много зна, већ онај који зна шта му је потребно.
Није највећа мудрост мудро говорити, већ треба знати кад не ваља говорити.
Правог пријатеља познаћеш по томе да ли више воли тебе или нешто твоје.
Пре се потврди зла него добра вест.
Пријатеља свиленом руком бирај, а гвозденом држи.
Свако је онолико лењ колико је слаб.
Срећа памет узима, а несрећа је враћа.
Страх има велике очи, али нема разума.

Португалске

Ако ти неко прича о туђим манама, знај да ће другима причати о твојим.
Боље је на овом свету ићи на штакама, него на оном у кочијама.
Боље је ништа не рећи, него рећи ништа.
Боље је прочитати једног човека него десет књига.
Боље је црвено лице него црн образ.
Ватра у срцу изазива дим у глави.
Волети и владати никада не иду заједно.
Добри људи и облаци примају само зато да би једног дана и дали.
Добри савети увек су горки.
Добро које се ради из страха нема ни трајности ни вредности.
Довољно има онај који је задовољан оним што има. /Ништа нема онај коме ништа није довољно.
Желиш ли да дознаш тајне, тражи их у тузи и радости.
Заљубљени мисле да други држе очи затворене.
Кад би умро ђаво, мало би људи марило за Бога.
Кад се нешто лоше завршило, сви су то предвидели.
Како реку прошли, тако и свеца заборавили.
Као што време нагриза гвожђе, оно још више нагриза љубав.
Касно даје онај ко чека да га моле.
Ко доноси добар поклон, снажно лупа на врата.
Ко пита оно што не би требао да зна, одговоре му оно што жели.
Ко живи само за себе, за мало живи.
Ко саслуша плачнога, већ је близу опроста.
Ко ми чини добро, учи ме да будем добар.
Ко може да плива, а жели да лети, доживеће да неће моћи ни да плива ни да лети.
Ко о своме лоше говори, тешко ће о туђем ћутати.
Ко се упусти у лов, политику и љубав, неће изићи кад то жели.
Књиге су лек за заборав.
Лагати можеш и тада кад не кажеш ништа.
Лоше друштво од доброга направи злог, а од злог још горег.
Лоши су путеви сви једнаки.
Љубав и дете почну смехом, а заврше плачем.
Много даје ко даје што може.
Највише обећавају они који немају шта да дају.

Не ваља се шалити с оним што смрди, што штети и што боли.
Не враћај се да глођеш кост коју си већ одбацио.
Незнање је болест, али, срећом, није заразна.
Нема тако злог времена да га време не би ублажило.
Нико не губи без бола оно што поседује с љубављу.
Никога тако мало не познајемо као самог себе.
Ништа тако не разбесни као истина.
Онај који је био магарац пре него што се обогатио, магарац је остао.
Први пад може свако да доживи, други онај ко је забораван, а трећи - само будала.
Прво воће и прва љубав су најбољи.
Пре него што обећаш - помисли, кад обећаш - испуни.
Размисли о ономе што говориш чак и онда кад ћутиш.
Само нас Бог може сачувати од непријатељства пријатеља.
Само оно што никад не почне никад не заврши.(такође српска)
Свака реч коју није чула душа - изгубљена је.
Скрати жеље, па ћеш продужити живот.
Срећан је онај који хоће само што може.
Тамо где љубав заповеда, нема другога господара.
Тешко је присилити на ћутање онога ко је чуо и ведео.
Три ствари упропашћују човека: кад много говори а мало зна, кад много троши а мало има и кад много хоће а мало може.
Уживања су на граме, а болови на килограме.
Учи на туђој глави, док други нису дошли да уче на твојој.
Чим се родимо - плачемо, а сваки дан казује зашто је то било неопходно.
Чувај се човека кога искуство није поучило.
Што је предмет чишћи, то се лакше на њему примећују мрље.
Што мање мислимо, то више говоримо.

Румунске

Бити богат - лако је; бити срећан - тешко је.
Боље је бити три дана чекић, него годину дана наковањ.
Добро је говорити, а још боље ћутати; треба само знати кад је
чему време.
Једни говоре шта знају, други знају шта говоре.
Кад се камен откотиља, повуче много камења за собом.
Кад сиромаштво уђе на врата, љубав изађе кроз прозор. (такође италијанска и енглеска)
Ко много говори - или много зна или много лаже. (такође српска)
Ко пази на језик, пази на главу.
Кућа без мушкарца - пустиња је споља, кућа без жене - пустиња је изнутра.
Љубав је посао оних који су без посла.
Љубав је слепа, али јој брак брзо нађе лек.
Немој ни врага псовати, јер не занш чији ћеш бити.
Плачимо с оним који плаче, а с оним кој се смеје немојмо се увек смејати.
Под најлепшим каменом скрива се шкорпија.
Помози слабом, да не би морао после и његово бреме на себе узети.
Руже отпадну, али трње остаје.
Слушај очеве поуке, али не заборави мајчине приче.
Свако себи тражи икону да би јој се клањао.
Човек се рађа за друге, умире за себе.

Чувај ме, Боже, пријатеља, јер се непријатеља чувам сам. (такође српска.)

Руске

Ако соко у младости није под небо летео, неће ни у старости.
Ако хоћеш - и на планину ћеш скочити, ако нећеш - ни с брда нећеш сићи. /Хоћу је пола од могу. /Више уради пола воље него туце присила.
Без корења ни пелин не расте.
Без правде се и може живети, али је тешко умрети.
Богатом капом не може се прикрити сиромаштво у галви.
Болест једна, али је свако на свој начин болује.
Болест сама каже шта јој треба.
Боље је и недорећи него превише рећи.
Брачни лонац увек ври.
Брод који је ударио у хрид, а затим наставио вожњу, није био ну у каквој опасности.
Брод се са два сидра држи.
Велика је реч: хвала.
Велика су уста, али ништа не виде.
Велики бол зна за сузе у срцу, али не и за сузе у очима.
Вео који покрива лице ретко кад покрива лепоту.
Вер има две сестре: љубав и мржњу.
Више вреди грешник спреман на покајање, него десет светаца који нису никад дошли у искушење.
Више има коприва него ружа.
Време, додуше, лечи ране несрећника, али често то чини тако невешто да остају дубоке бразготине. /Време лечи старе ране, али не и оне које се стално обнављају.
Време нема само зуб, оно има и језик.
Време од дворца прави рушевине, али од рушевина никад дворце.
Ге су речи ретке, тамо оне имају тежину.
Главом започињи, а рукама завршавај.
Гладно јагње сваку овцу сиса.
Дај језику слободу, па ће рећи и оно што не зна.
Дан је дуг, а век кратак.
Дани проведени у беспослици равни су самој крађи.
Девојке мисле на брак, удате мисле на љубав.
Дете је као тесто: како га замесиш, тако ће и израсти.
Док ниси почео - мисли, кад си почео - ради.
Дрво се држи корењем, а човек пријатељима.
Дуг је језик у кратке памети.
Дуго чека ко нестрпљиво чека.
Душом измери, умом провери, а тек онда веруј.
Ђаво није толико опасан када се појави као ричући лав, већ као пас који репом маше.
Живот је као Месец: час пун, час окрњен.
За правду смо чули, а кривду смо видели.
Заборави моје добро, али ми не чини зла.
Завист види ружу, али не и трње.
Завист је дивља хијена, која откопава чак и лешеве из гроба.
Закон је као паучина: стршљен га пробија, а мува се хвата.
Зле мисли претходница су злих дела.
Знај живети, али знај и умрети.
И мудроме су потребни савети.
И на бисеру има огреботина.
И на сунцу има мрља.
И најбоље жице не ваља непрестано стезати.
И под шупљом капом живи човек.
И срце има уши. /Што срце не уочи, то не виде ни очи.
Има осмеха горих од суза.
Искуство је књига коју знају да читају и неписмени.

Истина право иде и са њом се нећеш мимоићи.
Један је оболео од глади, а други од злата.
Једна кап воде у очима цара кошта земљу много марамица.
/Ко је на положај дошао као лисица, тај ће се на њему понашати као вук.
/Тешко песницима ако је цар песник.
Јефтинији су седам мудраца него један искусан човек.
Кад би вепар правио бога, он би му направио рило.
Кад бисмо имали само оне грехе које признајемо, скоро сви бисмо били свеци.
Кад ветар дува, више подрхтава јасика него трава.
Кад допустимо да се куће сруше, настојимо да спасимо рушевине.
Кад имаш своју децу, схваташ доброту родитеља.
Кад новац говори, савест ћути.
/Коме је савест чиста, јастук му се не врти под главом. /Савест је као комшија: што си с њим већи пријатељ, то боље.
Кад нужда говори, она заповеда.
/Нужда не чека лепо време. /Нужда не зна за закон, она кроз њега корача.
Кад сломиш руку или ногу можеш да живиш, а кад сломиш душу - не можеш.
Кад судбина гађа, она гађа у средину.
Као што се у кремену не види ватра, тако се ни у човеку не види душа.
Ко јадикује под самом гором, никад неће угледати њен врх.
Ко је незадовољан светом, како може бити задовољан Богом?
Ко с љубазним лицем прође, том не окрећу леђа.
Ко сам у себе дубље погледа, тај се неће хвалити.
Ко свакоме својим лицем (се окреће), томе добри људи неће леђима.
Ко се боји несреће, неће видети ни срећу.
Ко се двапут осврне, неће ништа изгубити.
Ко се одвећ боји смрти, покојник је међу живима.
Ко сеје мир, жање срећу.
Коњи наде галопирају, а магарац искуства иде полако.
Лаж је као ситан новац: с њим се не може дуго живети.
Лакше је кад снага живи без ума, али не ваља ни кад је ум без снаге.
Лакше је мач са зида скинути, него га поново обесити.
Ласкавац под речима - као змија под цвећем.
Леп поздрав и мачки је мио.
Лепа реч је човеку као киша у време суше. /Лепа реч је и блага киша свуда продру.
Лоши дани почну већ ноћу, добри дани тек изјутра.
Љубав има крила на леђима, а брак штаке под пазухом.
Љуби, али добро знај кога љубиш.
Људи грде коња среће све дотле док га сами не узјашу.
Медом се не лове муве, већ и медведи.
Мило дете много имена има.
Млади и луди мисле да двадесет година и двадесет рубаља немају краја.
Многи живе, а сви умиру.
Много је греха тамо где има много новца.
Много је људи, али је човек редак.
Много је паметног на свету, али је мало доброг.
Море живота препуно је подводног камења.
Мудар нема довољно ушију, а глупоме и један језик превише.
Мудар човек штеди време и речи.
На лошем путу нећеш далеко стићи.
/На кривом се путу не види напред.
На смелог пас лаје, а плашљивог уједа.
Најлепше гљиве су и најотровније.

Не бој се смрти ако хоћеш да живиш. /Нису нам потребне припремне вежбе да бисмо могли да умремо. /Онога ко није умео да живи, нећеш научити ни да умре. /Смрт не воли дуге преговоре.

Не доноси суд о човеку по лепоти одела, већ по лепоти душе.

Не заборави земљу у којој ти је пупак резан.

Не полажи темеље, ако ниси у стању саградити целу кућу.

Не треба отварати очи више него што је потребно.

Неке су љубави као снег: брзо се отопе и претворе у блато.

Нема врелине без борбе.

Нема човека без бола, а ако га и има, онда то није човек.

Ни врабац не живи без људи.

Није пријатељ онај који те медом маже, већ онај који ти истину у очи каже.

Није пријатељска само рука која глади, већ и она која за косу вуче.

Није смешно што жена туче мужа, већ је смешно што муж плаче.

Никад не недостаје времена ако се жели да се чине добра дела.

Од једног дрвета и икона и лопата. (такође српска)

Од ране љубави, као и од раног цвета, ретко кад имамо користи.

Од устајалог јајета увек постане мућак.

Окретан цар на ноге својих министара причвршћује крила.

Они који вуку кола среће, често су паметнији од оних који у њима седе.

Очева клетва суши, а мајчина искорењује.

Очи без душе су слепе, уши без срца су глуве.

Паре су као чавке: све се у јато скупљају. /Паре су као голубови: где се удоме, ту се и размножавају.

Понижавајући друге, и сам се понижаваш.

Похлепном човеку и у гробу је тесно.

Пре него што се уздигао небу под облаке, и орао је на земљи поскакивао.

Пред јакима смо зечеви, пред слабима смо слонови.

Пријатељство, као и љубав, трудом се добија. /Пријатељство не трпи никакве обмане и престаје тамо где почне лаж. /Желиш ли пријатељство - буди пријатељ.

Размисли прво с јастуком, а онда с људима.

Реч није стрела, него страшнија од стреле.

Руке пуне жеља не знају за досаду.

С истог цвета пчела мед, а паук отров сакупља. (такође српска)

Само је онај човек слободан који собом влада.

Сан је као богатство: што га више имаш, више ти се хоће.

Своје "хвала" не жали, а туђе не очекуј.

Својим жаром и својим сузама прва љубав личи на младо дрво које на једној страни гори, а на другој пушта воду.

Сећати се, значи старити.

Сиромаштво је рупа коју само срећа може да закрпи (запуши).

/Сиромаштво није срамота, али је од Бога грех.

Служи се памећу као кормилом, а врлинама као једром.

Смрт на крају показује какав нам је био овај живот.

Срећа и несрећа на једном коњу јашу.

Срећа је као грозница: кога хоће, тога спопадне.

Срећа не долази сама, њу рад за руку доводи. /Срећа без ума је као шупља кеса: где је нађеш, ту је и изгубиш. /Срећу треба као гуску полако черупати, а не заврнути јој врат као јастребу.

/Ако ти срећа дође гола, огрни је својим најбољим огртачем.
Срџба друге боде иглом, а себе мачем.
Стари манастир имао је дрвени иконостас и златне игумане; нови има дрвене игумане и златни иконостас.
Страх је десна рука непријатељу.
Сузе су као олуја: после њих човек је увек мирнији.
Тешко је загрејати собу обећаним дрвима.
Треба чекати да љубав дође на нишан, иначе се не погађа.
Туђа душа је као непроходна шума; у њу се не може ући.
Тупи срп сече руку горе од оштрог.
У великој души и бол је велик.
У великом срцу и далеко је блиско.
У дубини сваке душе чучи властита змија.
У кога је срце тмурно, у тога сваког дана киши.
У плитким рачима се и велике ствари изгубе.
Уздај се у своју памет, с туђом се саветуј.
Укорени залогај не иде у грло.
Ум без књиге, као птица без крила.
Усамљено стабло ветар лако обори.
Учи добре ствари; лоше уче саме од себе.
Уши паметног отворена су врата за речи мудрих и подигнути штит против речи глупих.
Човек није животиња; њега и речима можеш да убијеш.
Што паметнија глава, то лакше леђима.
Што родитељима слети с језика, то детету долази на језик.
Што срце не уочи, то не виде ни очи.

Ромске

Бог воли сиромашне, а даје богатима.
Вреди колико мува испод коњског репа.
Да нема ђавола, ко зна шта би бог радио.
Образ нема цену, скупљи је и од живота.

Сенегалска

Око иде тамо куда не жели, али нога никад не сме да иде тамо где срце не жели.

Сомалијске

Леопарду су и младунци пегави.
Ма колико га истезали, врат неће надвисити главу.
Реч као рђа.
Што је лако, ветар носи.

Словачке

Голим рукама још се нико није обогатио.
Добар комшија најбоља је ограда. (слично српска)
Добру крушку највише тресу.
За златна кола увек се нађе златни клин, а за дрвена само дрвени.
За сутра је добро само гнев одгодити.
Жена без мужа је као врт без плота.
И најдебље дрво изгори.
Љубав, дуг и смрад не могу се сакрити.
Муж је глава, а жена круна на њој.
Не знаш шта су бриге док не солиш својом сољу.
Од богатства које је лако стечено деца ретко имају користи.
Последња је то љубав која се за новац купује.
Пуна је торба тешка, а празна још тежа.
Савест се може на час успавати, али се мора брзо пробудити.
Срећа очи затвара, а несрећа их отвара.
У једном гнезду се само два голуба подносе.
Што си научио у младости, у старости као да си нашао.

Швајцарске

Воли свог комшију, али не руши ограду.

Кад би се од рада богатило, магарац би имао златно седло.
Људи славе стара времена, али не раде као стари људи.
Пристојност је досадна само онима који је не познају.
Речи су као пчеле: оне су истовремено и мед и жаока.
У језеру се утопе они који преко њега иду први и последњи.

Шведске

Браћа имају исту крв, али ретко кад исту ћуд.
Зли људи се познају по речима као биљке по мирису.
Истина не мења боју.
Ко је опростио - довољно се осветио.
Љубав је као роса: подједнако падне и на коприву и на љиљан.
Младост има лепо лице, а старост лепу душу.
Најмање је слаб онај који не заборавља своју слабост.
Не обећавај дуго оно што можеш одмах да даш.
Несрећа, коса и нокти расту сваког дана.
Пара радо стоји тамо где је поштују.
Присилна љубав, дотерана лепота и пролећни снег не трају дуго.
Природа нас учи да говоримо, а разум да ћутимо.
Тешка је храна кад своје властите речи гуташ.

Шкотске

Иако су људи створени од истог материјала, нису сви изливени из истог калупа.
Нико не може тако добро да игра будалу као паметан човек.
Не пролевај стару воду док ниси донео нову.
Подноси богатство, а сиромаштво ће се само подносити.
Пријатеље губимо и зато што их често позивамо и зато што их ретко позивамо.
Свежа риба и сиромашан пријатељ брзо се усмрде.

Шпанске

Ако желиш да даш, не допусти да те чекају.
Ако си на високом положају, нећеш познати самог себе; ако ниси, нико те неће познати.
Бежи од доколице (беспослице) ако желиш да се одмориш.
Благословен био онај крај који дође након доброг живота.
Бол радо прича о себи.
Боље је са добрима и красти, него са злима се молити.
Боље човек без иметка, него иметак без човека.
Брани ме, Боже, од мене сама.
Велика је она победа која се без крви извојује.
Велики је део нашег здравља, сама жеља у нама за здрављем. /Велики је део здравља у познавању болести.
Више уради онај који хоће, него онај који може.
Време све покрива и све открива.
Грешка је онолико велика колико је велик онај ко је начини.
Да бисмо умрли, довољно је само да смо пре тога живи.
Две птице грабљивице неће се дружити.
Добар глас је као чемпрес: кад се једном сломи, више не зазелени.
Ђаво се мање меша у наше послове него људи.
Жену и мач не ваља никад искушавати.

Жену и поморанџу не ваља превише стискати, да не дају горак сок.
За добру глад нема тврдога хлеба.
Завист пријатеља гора је од мржње непријатеља.
Запамти савет онога ко те воли, па макар ти се чинио и лошим.
Кад би глупост била бол, из сваке куће би се чуло урликање.
Кад о некоме говориш, пази о коме, где, шта, како, кад и коме говориш.
Казнама добар постаје бољи, а зао гори.
Ко види времена ова, а видео је времена прошла, коме суза из ока не би пошла.
Ко има добру жену, не може га задесити ниједно зло које се не би могло поднети.
Ко ми се превише улагује, или жели да ме купи, или жели да ме прода.
Ко од ноћи направи ноћ а од дана дан, живот ће му бити радостан.
Ко остане сам и несрећан, нека се саветује са старим пословицама.
Ко много клања, стражњицу показује.
Ко се срамно успео, још срамније пада.
"Куда ћеш несрећо?" - "Тамо где је већ много има."
Купуј од онога ко је наследио, а не од онога ко је купио.
Лези и начини се болесним; ускоро ћеш сазнати колико пријатеља имаш.
Лоша су та времена кад се добија навцем оно што се не може добити правдом.
Многи имају част, али их је мало који је знају сачувати.
Много није никад мало коштало.
Најгори је онај сведок који ти је некад био пријатељ.
Наше изгубљено време оплакујемо све до саме смрти.
Не радуј се мом болу, јер кад он остари, твој ће бити млад.
Нема бољег огледала од старог пријатеља.
Никад не питај у онога који превише има, већ тражи у онога за којег знаш да те пуном душом воли.
Новац, љубав и бриге не могу се сакрити.
Одакле стид једном изађе, тамо више не улази; где сумња једном уђе, оданде више не излази.
Плати шта дугујеш, па ћеш знати шта имаш.
Подлац је као џак ћумурџије: црн споља, још црњи изнутра.
Правди није потребна сила, сили није потребна правда.
Празан новчаник и завршена кућа опамете човека, али касно.
Пријатељу реци лаж, па ако је сачува, реци истину.
Промени се, па ће ти се и срећа променити.
Ране се излече, али не и зле речи.
Рђавој навици треба пребити ноге.
Родбина ти је онаква какву ти је Бог по рођењу дао, а пријатељи онакви какве си сам изабрао.
С временом се све дозна и све заборави.
Свака миља има део лошег пута.
Свако жели правду, али не у својој кући.
Све очи не плачу истог дана.
Све патње с хлебом су мање.
Сећање на срећу није срећа, а а сећање на бол јесте бол.
Сиромах је пун планова, а богаташ пун превара.
Сиромаштво никада не диже главу.
Срце без љубави је ко врт без цвећа.
Срце и очи никада нису стари.
Стаклу и части довољан је један ударц.
Тамо где те воле иди ретко, где те не воле не иди никако.
У затворена уста мушица не улеће. (такође италијанска)
Част и корист не станују под истим кровом.
Шта ти таје, не тражи да знаш, шта су ти открили, држи скривено.

Што за живота ниси учинио, не очекуј ни од својих наследника.

Татарске

Ако и од злата направиш опанак, он ће опет бити опанак.
Ако су ти уста и пуна крви, пред непријатељем не пљуј.
Боље подучи једна несрећа него хиљаду савета.
Глава не може да тражи мирисно цвеће кад стомак тражи шаку пиринча.
Добро васпитање је најбоље наследство.
И камила је поклон, и дугме је поклон.
И мале ствари ради као велике.
Једанпут не задржи језик, и целу годину нећеш моћи да уклониш последице.
Кад овца падне - нико не види, кад камила посрне - сви виде.
Ко има снажне руке - победиће једног, ко има велико знање - победиће хиљаду.
Ко много поклања - са хрпе поклања; ко мало поклања - од срца поклања.
Ко падне на исправном путу, брзо се усправи.
Кога су добро васпитали у детињству, неће се осрамотити кад буде отац.
Коме чини добра онај који свом оцу не чини добра?
Лоше вести имају дуге ноге, а лажљивац дуге уши.
Љубави лепота није потребна.
Навика која је у карактер ушла с млеком, изаћи ће с душом.
Најлепши цвет најбрже од мраза страда.
Нису опасни они који су моћни, већ они који су осветољубиви.
Нога која се жури, брзо се спотакне.
Свакој се брави нађе кључ.
У мудраца језик у души, у будале читава душа на језику.
Усамљена врана не презими зиму.
Хладне речи, док дођу до срца, претворе се у лед.
Што није ушло с мајчиним млеком, неће ни са крављим.
Што ниси објаснио речима, нећеш ни штапом.

Таџикистанске

Ако смех не реши бол на души, онда је плач бољи од таквог смеха.
Бисер се може (лако) разбити, али реч се не сме прекршити.
Знање у рукама злог човека исто је што и оштар нож у рукама пијанца.
Изрећи гласно, пред свима, своје мане, значи добити битку, јер ћеш затворити уста сваком свом противнику.
Језик клеветника се може одсећи, али се не може везати.
Коме је ћилим среће саткан црн, неће га обелети па макар га прао и водом с рајског извора.
Крупни новац прождире ситни.
Љубазно лице кључ је за затворена врата.
Памук отупи и најоштрију секиру.
Посао је урадио онај који га је завршио.
Рад једне жене вреднији је од речи стотине мушкараца.
Свако (треба да) се дружи са себи сличнима: голуб лети с голубом, гуска с гуском.
Све што је ушло са мајчиним млеком, изаћи ће тек са душом.
Стрпљивост је кључ за врата жељеног блага.

Тибетанске

Власт је као со: треба је с мером употребљавати.
На земљи је најјачи онај ко има најбоље очњаке и најоштрије канџе.
О својој невољи и патњи не говори никада другима, јер ће једни саосећати

с тобом, али ће се други твоме злу радовати.

Туркменске

Већ кад си се попео на камилу, не скривај се иза седла.
Гост мало седи, али много види.
Живот без љубави - ко година без пролећа.
Кад изађе месец, цео свет види.
Када говориш опрезно - језик је твоја врлина, када говориш како (и шта) ти падне на памет - језик је твоја несрећа.
Кола почну да шкрипе четрдесет дана пре него се сломе.
Лепо је постати учен, али је тешко постати човек.
Од похвала магарац неће постати коњ.
Очима удовца не узимај жену, очима пешака не узимај коња.
Само отвореном срцу сваки је пут отворен.
Свађај се, туци се, псуј, али остави места за помирење.
У огњу кривога гори и праведни.
У сложном стаду један шепави ован се не види.
Уместо да желиш смрт непријатеља, боље је да себи пожелиш дуг живот.

Турске

Ако си наковањ, буди стрпљив; ако си чекић, буди јак. /Добар наковањ не боји се чекића.
Ако су животиње захвалне, како онда да не буде и човек.
Боље да те вода однесе, него да идеш преко моста злог човека.
Будућност је налик на трудну жену: ко зна шта ће донети на свет.
Весео човек је као сунце: куд год иде осветљава.
Гладан пас не побесни. /Гладноме коњу нећеш узду натакнути.
Далеко пада камен који цео народ у истом часу заједно баци.
Два свеца - заштитника пусте чамац да потоне.
За осам дана живота потребно је девет дана рада.
И кад би се читав свет удружио против тебе, не може ти направити толико зла колико га сам себи можеш направити.
И стрела је крива, и лук је крив.
Изречена реч је одапета стрела.
Један разговор разбије срце, и хиљаду разговора не могу да га излече.
Кад се љубав угаси, ни у пећи је нећеш распалити.
Камење се баца (само) на дрво које носи (добар) плод.
Клевета од пријатеља - као хиљаду од непријатеља.
Ко је рођен да буде обешен, неће се удавити у реци.
Ко је смрт видео својим очима, тај је спреман боловати.
Ко воли руже мора да трпи и њихово трње.
Ко мало говори, спокојан је увек.
Ко сам једе властити хлеб, тај сам и сопствени терет носи.
Ко се не стиди да пита, много тога дозна; ко се стиди да пита, заборави и оно што је знао.
Ко се пред једним клања, другом показује леђа.
Кола преврне пањ кога се не бојимо.
Крв се не пере крвљу, већ водом.
Лепе речи чак и змију намамљују да изађе из своје рупе.
Љубав је као море: ко не зна да плива, потоне.
Мали кључ велика врата отвара.
Много речи - лоша савест.
Не бацај камен у блато, јер ће и тебе попрскати.

Не плаче онај ко сам падне.
Не скидај одећу док не стигнеш до реке.
Нема већег сиромаштва од недостатка ума.
Ни руже без трна, ни радости без бола.
Нико не реже руку која даје.
Од оца се насеђује богатство, а не врлине.
Очи варалице увек су влажне.
Паметан има само један пут.
Против љубави помаже само дуго путовање или још дуже стрпљење.
Реч је као необрађена кожа: како је натегнеш, таква ће бити.
Самоћа пристаје само богу.
Све се ствари ломе зато што су слабе, само се човек ломи зато што верује да је јак.
Свет је лађа, ум једро, а мисао кормило. Користи се њима, па ћемо видети какав си и шта си у стању урадити.
Срце и језик су мали, али показују величину човека.
Срце је као дете: оно се нада ономе што жели.
Туђим очима нећеш видети свет.
У срцу сваког човека скривен је лав.
Чак ако ти је и мрав непријатељ, буди опрезан.
Чистој води не може бити ништа од крекетања жабе.
Човек је непријатељ онога што не зна.
Човек који није упознао туђину, не зна праву вредност човека.
Широк је пут ономе који нема дугова.
Штап досеже до тела, а лоша реч до кости.
Штета је брат користи.

Тринидадска

Речи морају једном умрети да би људи могли наставити да живе.

Тајландске

Празне речи никога неће наљутити, љутите речи никога неће обрадовати.
Пријатеља ћеш оценити у беди, а родитеље кад сам будеш имао децу.

Тајске

Кад похлепа уђе на једна врата, срећа изађе на друга.
Одбацити слободу, исто је што и наћи ропство.
Рат је као јаје: шта ће се из јајета излећи - петао или кокош - неизвесно је, као што је неизвесно да ли ће се рат завршити победом или поразом.

Узбекистанске

Ако си се и растао са својом земљом, не растај се са својим народом.
Ако ти лаж у почетку и донесе користи, она се на крају обрне у штету; а ако ти истина у почетку и нанесе штету, после се покаже корисном.
Дом без јела бива, дом без свађе никад.
Изгубљени нож је имао ручицу од злата.
Истина се може савити, али не и сломити.
Ко плаче од срца, чак и код слепих изазива сузе.
Лако је бити човек, тешко је бити човечан.
Лепе наде већ су пловина среће.
Младост која је постала мудра учењем, вреднија је од разумне старости.
Накит наноси бол ушима, док су мудре речи њихов најлепши украс.
Није мајстор ко добро започне, него онај ко на време заврши.
Патка која не жури, пре свих стигне.
Посао у којем нема душе дуго се не заврши.
Пријатељ твоје душе за тебе ће своју душу да жртвује, а пријатељ твог богатства неће ни живинче да да.

Сакупи мудрост у младости, да имаш шта трошити у старости.

Украјинске

Ако имаш за чим, не жали да плачеш.
Злато не говори, али много твори.
Нису сви стрелци који много гађају, нити су сви говорници који много говоре.

Финске

Ако си запазио да глад долази, не моли се Богу, већ сагни се и ори.
Где је закон немоћан, ту је криминал свемоћан.
И мрве су хлеб.
И стари дуг је увек свеж.
Кад Бог узме душу, ђаво доведе наследнике.
Кључеви навика налазе се у вољи.
Кћи Мира зове се Радост.
Љубав је цвет који у браку доноси плодове.
Међу људима буди човек, међу псима буди вук.
Мисли младих мењају се као таласи на мору.
Млад си само једном, а дете два пута.
Мого тога треба чути, али не и даље причати.
На мирном путу миље су тако кратке.
Не хвали мачку док није ухватила миша.
Ономе који иде, пут се скраћује.
Прва љубав је слична првом снегу: ретко када остане.
С добрим гостом је и домаћину добро.
Само језиком нећеш дуго бити поштован.
Сиромах је на крају и кад је у средини.
Слабо користи закон јагњету које на вучјем суду тужи медвједа.
У дому без оца и при сунцу је тмурно.
Уз лошег комшију све ћеш законе упознати.
Хвали коња увек, сина кад му нарасте брада, кћер кад се уда, а себе никада.
Хлеб узимај из земље, а не из туђих уста.
Човек не растужује мали део, већ неправедна деоба.

Хрватске

Боље је више пута осигурати, него једном одрати.
Боље је у кући своје мајке слушати, него у кући своје таште господарити.
Јадан ти је човек кад на њега његови пси лају.
Кад сева, и загрмиће.
Не зна више од овце онај ко не иде даље од овце.
У сваког трговца душа попреко стоји.

Француске

Ако сиромахова одјећа има рупе, богаташева има мрље.
Ако хоћеш да будеш богат, научи се не само да зарађујеш, већ и да штедиш.
Брзо је урађено оно што је добро урађено.
Будалино звоно брзо зазвони.
Велика је срећа често камен спотицања.
Велику потребу за будалом има онај ко од себе будалу направи.
Више је глупих купаца него глупих продавача.
Гуске се черупају у себи, а парничари у граду.
Да бисмо постали богати, довољно је само богу окренути леђа.
Девојка која се много вија и одећа која се много носи нису на великој цени.
Добош је најбољи пример колико буке прави машина.
Добрим оружјем је наоружан онај који је ожењем добром женом.
Довољно зна онај ко зна да живи и ћути.
Довољно пости ко сиротињски живи.

За законе ништа није тако штетно као њихово мноштво.
Завидљивци умиру, зацист никада.
Злато даје сјај, али не и срећу.
Језик је женски мач, и оне никад неће допустити да он зарђа.
Кад бог неће, светац не може.
Кажемо ли некој жени да је лепа, ђаво јој то стотину пута понови.
Ко дуго живи, зна шта је туга.
Ко издалека долази, лако му је да лаже.
Ко ми све обећава, ништа ми не обећава.
Ко може све, није ни за шта.
Ко не личи на свога оца, велику срамоту наноси својој мајци.
Ко не мисли на зло, тај и не ради зло.
Ко не носи радост својим доласком, чини то својом одласком.
Ко позајмљује пријатељу, двостурко губи.
Ко превише гледа на то који ветар дува, никад неће сејати ни садити.
Ко се оправдава, тај се оптужује.
Ко суди између два пријатеља, изгуби једног или другог.
Колико језика знаш, толико људи вредиш.
Коцкару је непотребна врпца на коси.
Љубав и дете почну смехом, а заврше плачем.
Љубав је једина болест од које не желимо да оздравимо.
Љубав једним мигом укроти неукротиве.
Љубав чини да пролази време, време чини да пролази љубав.
Мали поклони одржавају пријатељство, а велики - љубав.
Мало је потребно да се стекне велико богатство, али много да се скупи мало.
Млади говоре о ономе шта раде, старији о ономе шта су радили, а луди говоре о ономе шта намеравају да раде.
Младост живи од наде, а старост од успомена.
Многи не знају да нашкоде својим непријатељима, а да је више не нашкоде себи самима.
Мудар човек не каже све што мисли, али мисли све што каже.
Најбоље је хваљена она жена о којој се не говори.
Не плаши се почетка,него краја.
Нема тако доброг коња који у старости не би постао кључусе.
Нему жену муж није никад истукао.
Ни од кога не треба очекивати немогуће.
Није важно колико знаш, већ како знаш.
Нико није тако дарежљив као они који немају шта да дају.
Ништа није учинио онај ко није довршио.
Новац се губи само због недостатака новца.
Паметније је савијати него ломити.
Паметнији попушта и, на крају, испадне будала.
Пола живота прође док дознамо шта је живот.
Пољубац ништа не значи кад је срце немо.
После штете свако је паметан.
Превише питому овцу многи јагањци сишу.
Пријатељство је љубав без крила.
Приход је неизвестан и пролазан, а расход увек сталан и сигуран.
Радосно срце уљепшава лице.
Само онда истински волимо кад више немамо потребе да то кажемо.
Све се може победити, осим доколице.
Старе љубави и стара клада упале се у свако доба.
Сумња је отров пријатељства.
Тврдица нема ништа и кад има све.
У несрећи нема такмичења.
Увређена љубав никад не опрашта.
Усамљеној голубици трешње су горке.
Учена будала већа је будала од будале незналице.

Често се треба више бојати лекара него болести.

Ескимске

Жени се увек сам, без туђе помоћи.
Наспавао се толико да му се више не мили да живи.
Ако ми је судбина таква, пашћу и рабићу се.
Ако ти је жена добра, други ти не траба.
Хранио се као вук, па је као вук и живео.
Тек кад стане пуцати лед, знаћеш ко ти је пријатељ.

12. МИСЛИ О ВЕЛИЧИНИ И ЧУДЕСНИМ МОЋИМА ЉУБАВИ

Љуби Господа Бога свога свим срцем својим, свом душом својом, свом мисли својом и свом снагом својом.

Љуби ближњега својега као самог себе.

(Исус Христос)

Сад нам остаје вера, нада и љубав, ово троје; љубав је међу њима највећа. Она све сноси и све верује, све трпи. Љубав не престаје никада.

(Прва посланица апостола Павла Корицанима)

Бог је љубав, ми треба да га љубимо зато што је он нас први заволео, ми у Богу живимо, крећемо се и постојимо.

(Јеванђелист Јован)

Имајте љубав међу собом.

(Симеон Мироточиви)

Али боља је и још виша љубав; јер молитва је део врлине, и од свега савршеног у телу најсавршенија, као неки одсечени уд, а љубав је глава и савршенство; она показује са њом спрегнуту смерност, која чини узвишеним, и милостињу и човекољубље, а ради њих Бог постаде човек и зове се Бог...

Јер у љубави нема страха, пошто савршена љубав изгони страх, а ко се боји није савршен у љубави

(Свети Сава)

Човек који је пронашао и мир и љубав никад умрети неће

(Кабир)

У народном сећању остаје само онај кога народ воли.

(Достојевски)

Amor vincit omnia (Љубав побеђује

(Латинска изрека)

Све кружење ишчезава у магли, непокретно је само сунце љубави.

(Владимир Соловјов)

Љубав је скривена сила човека, снага која пробија зидове који раздвајају човека од његових ближњих, која га уједињује с другима,

Љубав помаже човеку да превлада осећање усамљености и одвојености, а ипак му дозвољава да буде свој, да задржи свој интегритет.

(Ерих Фром)

Од свих ствари мудрих и прекрасних најлепша је и најмудрија љубав.

Од свих вјера највјернија је љубав.

Од свих истина највећа је љубав

Љубав је најчудније чудо.

(Весна Крмпотић)

XLII. ТУМАЧ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА И ИЗРАЗА УПОТРЕБЉЕНИХ У ТЕКСТОВИМА

(Појмови се односе на ријечи и изразе из индијских језика, кинеског, арапског, турског, персијског, албанског, латинског, грчког, јеврејског, египатског, јапанског и још неких језика)

А

A tergo - од позади

Аборицини - старосједилачки народ у Аустралији

Авеста - Књига мудрости у Персији

Ага - газда, добро стојећи грађанин, господар првак

Адам - први човјек по космогонији древних Јевреја

Адет - обичај, навика

Аину - етничка заједница која живи на острву Хокаидо.

Аја Софија - Света Софија, некада чувена хришћанска црква, а данас џамија у Цариграду

Ајет - kur'anska реченица, односно став, одломак из Kur'ana

Акл - разум

Акле - "дјевице Сунца" код Инка које су боравиле у храму.

Акропољ - брдо изнад Атине

Алај - барјак ~ барјак одређене војне јединице

Алај - бег - заповједник спахија у санџаку Ахија.

Алај - врста војне јединице

Алах (Allah) - ар. - тур. Бог.

Амајлија - предмет који доноси срећу и спасава од невоља и опасности

Аманет - завјет, предање

Амон - староегипатски бог живота, репродукције и пољопривреде.

Ан, семитски Ану - врховни бог древних Вавилонаца

Анк - древни египатски симбол у виду крста лучно затвореног и симболизује живот и космичко знање

Ант - риба ~ симбол нечастивог код Асираца који су живјели у сјеверној Месопотамији

Апартхејд - одвојеност, одијељеност; у наше вријеме политика расне дискриминације

Апокалипса - откровење, објава; познато је Откровење апостола Јована (књига која углавном прориче крај свијета)

Апокалиптичан - чна, чно - тајанствен, злосутан, фантастичан, кобан, катастрофалан

Апокатастаза - повјерење у првобитно стање; Оригенова спекулација о свршетку историје, по којој ће свијет који се открије човјеку послије његовог пада у гријех, на крају бити успостављен у првобитно стање у циљу општег спасења.

Апокриф - спис библијског садржаја који је канонски непознат као вјеродостојан

Апологетика - значи одбрану, оправдање; грана овоземаљске теологије која покушава да докаже постојање Божије кроз рационалне заједничке или логичке доказе

Аполон - божанство поријеклом из хетитског пантеона; старогрчки бог сунца, пјесништва, музике, покровитељ умјетности.

Апостол - посланик, вјеровјесник (један од прве дванаесторице Христових ученика)

Апофактика - оспоравање, оповргавање; оповргнуто, негирање, нешто негативно

Арапи - народ Арабије и још неких простора, род војске у турској империји

Арена - рвалиште, борилиште, позорница, поприште

Аретологија - етичка дисциплина која изучава врлине

Аријанство - христолошка јерес коју је проповједао Арије, свештеник из Александрије.

Аријци - индоевропско племе, први значајни освајачи Индије, отприлике 1500 година п.н.е.

Арконе - тајна код Египћана

Асилук - (ар. - тур.) гријешење, обијест

Аскеза - означава вјежбање, навике, подвиг; ослобођење од страсти или одвајање душе од пропадљивог живота да би се дошло до стања бестрашћа кроз стицање врлина.

Асхрам - пустињски живот

Ататурк - отац Турака; мисли се на Мустафу Кемала - пашу Ататурка који је извео револуцију и постао први предсједник Турске.

Атила - гот. ("татица"), окрутни краљ номадских Хуна из 5. вијека н. е., прозван "Бич божији"

Атлантида - чудесна и бајковита земља која је на мистичан и загонетан начина нестала, односно потонула у Атлански океан, између осталог и због гријеха који су њени становници починили. Аристотел износи да се то десило у древној прошлости и никад нису пронађени остаци нестале земље.

Атон - египатски бог у лику сунчевог диска, симбол свијетла и живота

Аутократ - неограничени господар, самодржац

Африка - назив потиче од латинске ријечи и значи сунчана или од грчке ријечи која у преводу означава "никад хладна".

Ахар - коњушница

Ахимса (ahimsa) - етички постулат ненасиља код Гандија, пасивни отпор

Ахирет - онај свијет, загробни живот

Ахриман - праузор сатане, оличење таме, гријеха, злочина, и зла, господар доњег свијета и збир свих негативних одлика

Ахура - Мазда - божанска персонификација Врховног начела мудрости из којег потиче шест "бесмртних врлина".

Ачарја (ačarja) - који зна и поучава правила

Ацанта - назив групе пећинских храмова око 400 км сјевероисточно од Бомбаја

Ашур или Assur - име врховног божанства и главног града древних Асираца

Ab initio - од почетка

Abu-hàjāt - врело, вода живота, врело неумрлости

Advaita - недвојство, без онтолошког двојства

Advaya - термин madyamika будизма; означава средњи став у сазнању, који одбацује разна гледишта као крајност

Ađivika - индијска стара (нестала) секта

Ahankara - свијест о својој личности

Ahbāva - небиће, небитисање

Ahićara (Ahikšetra) - митски град на горњем току ријеке Ганга

Ahlāk - ћуд, нарав; морал, лијеп одгој

Aikido - стаза хармоније са космичким системом, борилачка вјештина

Ajálet - област, покрајина, провинција

Ajjava -поштење, честитост

Amida - име које се у јапанском будизму користи за Амиду, транценденталног Буду

Ammamat - чудовиште у доњем свијету код древних народа Блиског истока.

Ananda -један од најистакнутијих Будиних ученика

Anatta - непостојање душе, непостојање сопства

Ancilla theologia - слушкиња теологије

Angutara - Nikaja - једна од пет nikaja, збирка сута или расправа које заједно чине Suta-Pitaka на палију Nikaja је разврстана по темама и областима

Apsû - понор, сумерско - вавилонски бог доњих слатких вода, Велики бог плодности, оличење мушког почела

Artha - богатство

Asàba - (тур.) сродници по мушкој лози, по "мушкој крви"; законски насљедници по шеријатском праву који спадају у ред универзалних насљедника

Ashram - пустињачки живот

Ashvamedha – (хин.) жртвовање коња.

Ašem - темељна врлина у "исправности" у мазадистичкој етици

Atman - сопство, его

Avidyā - "заблуда, метафизичко" незнање", основ науке о неадекватности емпиријске спознаје.

Avijja - незнање, обмана, привид

Azija - име потиче од сем. ријечи и на асирском језику значи исток; Грци су ову ријеч преузели од Феничана, а Римљани до Грка

Àрка - (тур.) леђа; оно што стоји позади, страга, стражњи крај

Âрка - од лат. arca; орман, ковчег, сандук, лађа у облику ковчега у којој се према Библији спасио Ноје од потопа.

Б - В

Баптизам – крштење, ритуално потапање у воду, којом се човјек иницира, чисти или му се даје име.

Бар мицва - (јев.) "под обавезом", а то значи да свако мушко дијете које наврши 13 година, добија право да пуноправно учествује у заједничким молитвама и читању Торе.

Барјактар, бајрактар - заставник, онај који носи барјак на челу племена или војске

Бат мицва - (јев.) проглашење пунољетства дјевојака које су напуниле дванаест година.

Баш - кадуна ~ "главна жена"; прва жена у дворском харему

Беглербег - врховни војни и цивилни заповједник једне веће облати или покрајине која се састоји од више санџака

Беглербеглук - покрајина, највећа административна јединица у Османском царству којим је управљао беглербег

Беглук - беговско имање, бегов посјед

Бедуини - номадски становници пустиње, становници пустињских предјела, пустињаци

Безгрешно зачеће - догма римокатоличке мирологије, који је формулисао Папа Пије IX, а усвојена на Другом ватиканском концилу 1964. године, износи да је Дјева Марија ослобођена од сваке мрље или посљедица прародитељског гријеха, самим својим зачећем и тјелесним рођењем од Јоакима и Ане. Иако римокатоличка теологија прихвата православну традицију, Православна црква није прихватила ову доктрину из разлога што не постоји библиска основа која подржава ову догму, а начин рођења по тијелу је резултат воље двају тијела, што припада људима; Мајка Господња у божанској иконимији није само проста појава, него сарадник у оваплоћењу логоса, потом је ослобођена пропадљивости и то не због рођења, већ због усељавања божанског логоса у њену утробу.

Безех (bezeh) - гријех (на циганском језику)

Безистан - (тур.) покретна тржница гдје се продавала скупоцјена роба

Бекташије - дервишки ред којег је за вријеме владавине турског султана Орхана основао шејх Хаџи Бекташ Вели.

Беса - рок слободе и безбједности који кућа убијеног даје убици, односно дата поштена ријеч код Албанаца.

Библија - грч., књига, писмо; означава скуп светих књига јудејске (јеврејске и хришћанске религије, предања, моралних поука и понашања вјерника и ови свети списи су Божје откровење посредством пророка, апостола, јеванђелиста. Њу чине Стари и Нови завјет, а назива се још и Свето писмо.

Бијела магија – позитивна магија која се користи за добра дјела или за одбрану од зла. Најпознатији облици су амулети за срећу, љубавне чини или ритуално изљечење.

Бог - највиша Суштина (Биће), лично божанска Егзистенција. Представа о Богу потиче од самог Бога који даје својим дјелима појављивања у творевини и у своме доласку оваплоћењем Сина у историји. За разлику од Старог завјета, Нови завјет говори о Богу Светој Тројици: Оцу, Сину и Светоме Духу.

Богојављање - Божије мнифестовање нарочито оваплоћењем Сина и јављањем Свете Тројице приликом крштења Исуса Христа од Јована у Јордану.

Богородица - Мајка Божија, Дјева Марија, кћерка Јоакима и Ане који је посветише да служи у храму и родом је из Назарета у Галилеји, заручена

за Јосифа и због те заруке Исус је сматран сином Јосифа и Марије.

Богохулник - невјерник, онај који не вјерује у одређену вјеру и оспорава Бога

Божић - велики хришћански празник којим се обиљежава рађање Исуса Христоса и слави се 25. децембра и 7. јануара уз традиционалне обреде и црквене свечаности.

Брахмана (брамана) - припадник највише касте у Индији

Будизам - вјера названа по њеном оснивачу Буди који је живио и радио у Индији у 6. вијеку и заснива се у стрпљивости и аскетизму, те вјеровању у реинкарнацију

Буљубаша - код јањичара заповједник буљука, официр у рангу јазбаше, капетан; заповједник једног буљуба уопште

Буљук - тур. гомила људи, у војсци чета

Буш - то је комбинација три боје предјела у Аустралији и то црвена - земље, зелена - траве и плава - неба.

Bahatali i bibahtali - бијела и црна магија код Рома

Bajram (Bàjram) - муслимански вјерски празник

Bandha - у тантричкој yogi специјалне контракције појединих група мишића

Beijing (Peking) - сјеверна престолница

Bezeh - гријех код Рома

Bhakta - посвећеник Богу који му служи с преданошћу

Bhakti - "посвећење, побожност"

Bhavad - Gita - (Пјесма Господња, Пјесма Узвишеног).

Bhāvanā - саморазвиће у будизму, процес саморазвића кроз медитацију

Bizarrerie – (фран.) нешто чудно, необично.

Bodhi - знање, илуминација

Bodhi - пробуђеност, просвјетљење, духовно стање пробуђеног

Bohemija - латинско име за Чешку

Bonze - будистички монах с Далеког истока

Brahmačari (brahmachari) - прво доба живота једног

Brahman - свеобухватно, бивствовање (битак), бит, тоталитет

Brāhmane (брамане)- један дио ведског текста (8. вијек п.н.е.) који излаже теорију ведских обреда.

Buddhatā - означава будинство, односно природу пробуђености

Budo - борилачке вјештине, стаза борбе

Burdo Thödol - "Тибетанска књига мртвих" (VII вијек) у којој се даје опис доживљаја и пута по тибетанском будизму (ламаизма) који пролази дух умрлог да би се реинкарнирао.

Bushi - до (Bushido) - "пут ратника"

Bušido (Бушидо) - стаза самураја

B - V

Ваисја (ваитја) - назив за трећу касту индијског друштва гдје спадају трговци, банкари и змљорадници, мада се већина бави земљорадњом

Васкрс (Ускрс) је хришћански празник над празницима, њиме се слави васкрсење Исуса Христоса и побједа живота над смрћу.

Васкрсење (мртвих) - доктрина је под видом обећања и очекивања у Симболу вјере под опредјељењем "чекам васкрсење мртвих и живот будућег века". По апостолу Павлу доказ васкрсења мртвих заснива се на христолошкој стварности, јер је "васкрсење, прије свега, последица оваплоћења и васкрсења Исуса Христоса, Сина Божијег", а с друге стране је сходно са суштвеношћу човјека са оваплоћеним логосом. Источно хришћанство жели да нагласи да смрт није ишчезавање и уништавање човјека и његове личности, "него прелаз у јединствену егзистенцију са Богом у вечности". Православна побожност васкрсење мртвих не заснива на поузданој вјери у бесмртност, већ на очекивању Другог најављеног доласка Исуса Христоса. Исус Христос је васкрсењем побиједио смрт и спасио род људски.

Веде - дословно на санкскриту значе знање, али означавају свето знање, откривење које је примљено слушањем, односно усменим преношењем

Везир - највиша титула у државној хијерархији Турске Царевине; министар, гувернер једне покрајине, управник вилајета

Вихара - будистички манастир, каптолска сала

Вјера - заснива се на повјерењу, знању и вјеровању да постоји божанство и творац свега видљивог и невидљивог. Према томе, вјера је "темељ, извесност, онога чему се надамо, доказ ствари невидљивих" (Јеврејима 11, 1). У вјери апостол Павле увиђа дјелење благодети Божије која у палом човјеку постиче наду и производи стање спасења. Праведник који живи по вјерским начелима је убијеђен да извршава богоугодна дјела и поштује закон божански. Царство Божије познају само они који га имају и живе по божанским заповијестима, вјерују у љубав, истину, правду, добра дјела, посједују наду, очекују спасење у јединству с Богом у вјечности.

Војвода - титула војног заповједника у српској средњовјековној војсци.

Вуду – веома стар и примитиван начин бијеле и црне магије, потиче из афричке теологије.

Vedānta - закључни дио Веда и обично синоним за Упанишаде и каснији ведантски текстови који се односе на филозофски смисао Веда.

Vëllazëni - алб. братства

Vidyā - виђење, увид, знање

Vipako - биолошки циклус "сазријевања"

Vita activa - активни живот

Vita contemplativa - мисаони, односно размишљајући живот

Vitrus dormitiva - просторија у којој је фараон управљао државним пословима и слушао молбе својих поданика

Г - G

Газија - херој, ратни јунак, побједник

Галија - брод на весла којег су вукли, односно којим су управљали кажњеници

Гилгамеш - јунак старих сумерских, вавилонских и асирских прича. Опјеван је у истоименом епу и помиње се 2000. године п. н. е., симболизује човјека који жели да побиједи смрт и оствари бесмртност.

Гладијатори - заробљеници, робови, криминалци или слободни људи који учествују у борбама у арени

Гномон - нагнут штап чија сјенка пада на усправну или водоравну подлогу и омгућава одређивање Сунчевог положаја

Горгона - персонификација апсолутног страха (ужаса) у старогрчкој митологији

Гордијев чвор - изузетно замршен узао (чвор) кога је, према легенди, сачинио фригијски краљ Гордије као нерјешиву енигму. Александар Македонски је мачем исјекао чвор и ријешио дотле нерјешиву загонетку.

Греланд - "зелена земља"

Гуанако - животиња слична деви код Инка

Гуњ - (трач.) зејра

Gaad - (ар.) срећа

Garuda - према вишнуистичкој митологији света птица, манифестација бога Вишнуа

Gazel - лирска пјесма истог метра и тужних расположења код Персијанаца и Турака са 7-12 дистиха у којој се прва два стиха римују, а онда сваки парни.

Geisha - образована милосница

Geta - јап. натикача од дрва

Gijur - прихватање јеврејске религије

Giri - представља правила морала или многе социјалне обавезе потребне за остварење успјешних односа у јапанском вертикалном друштву.

Gopuram - капија

Gotra - група

Grihastra - породичан човјек, домаћин, муж и отац

Gŭ - стар, древан; долина

Guipu - подсјетник у облику врпце с чворовима

Gunas – (хин.) активни квалитети.

Guó - кин. држава, земља; царство

Guru - на санкр. у дословм смислу тежак, који има тежину; у хиндуизму означава духовног оца, вјерског и световног учитеља

Д - D

Далај лама - "океански лама" код Тибећана

Дан Господњи - недјеља је први дан седмице или осми дан, који су хришћани прослављали умјесто суботе, од самог почетка Цркве, као литургијски дан сам по себи, или сјећање на Христово Васкрсење, приносећи евхаристијску жртву и вршећи друге тајне и богослужења.

Данак - врста турског пореза, а најтежи је био данак у крви.

Дахија - силник који је недисциплинован у односу на власт и државне законе, а тиранин према народу

Демологија - наука које се бави изучавањем фолклора

Демонологија - наука о вјеровању у демоне и натприродне силе, клањање демонима и натприродним створењима

Дервиш - припадник дервишког реда, секте (тарика) који на разне начине врше побожност путем специјалних обреда

До (do) - стаза

Добро - основна морално - етичка вриједност и највиша вриједност уопште, а у Платоновој филозофији прва у царству идеја.

Дракари - викиншки бродови у којима се налазила војска и ратни плијен.

Друиди – свештеници прехришћанских религија код древних келтских народа у Галији, Бригтанији и Њемачкој, а по неким тунмачењима они су или колонисти или директни преци свештеника са Атлантиде.

Дрво живота – кабалистички дијаграм с приказом десет Сефирота (еманације богова) и њихових међусобних односа.

Дух Свети - трећи је члан Свете Тројице о којем се у Симболу вјере каже: "(Вјерујем) и у Духа Светога, Господина животворнога, који од Оца исходи, који се са Оцем и Сином заједно поштује и слави."

Е

Ева - хришћанска прамајка која је Адама навела на гријех, што је за посљедицу имало изгон из раја и кажњавање рода људског.

Евнух - чувар кревета, ушкопљеник, хадум, чувар харема

Евхаристија - потиче из грчког језика и значи благодарење, захвалност. Тајна установљена од самог Исуса Христа кроз молитву благодарности и чином благослова хљеба и вина.

Егзегеза - означава објашњење и подразумијева методу која ставља библијски текст у његов историјски и културни контекст, разумијева његове сопствене теолошке поруке пазећи на интегритет и јединство библиског откровења.

Егзотеричан - популаран, приказан на популаран начин

Егзорцизам – истјеривање ђавола, чији је дух запосјео људско биће, мјесто или предмет и управља његовим дјелима.

Еликсир живота – у народном искуству и древним медицинским списима постоје лијекови који се стотинама година преписују или преносе с кољена на кољено а неки од њих су свемогући, чудотворни, потичу од чудородитеља и са самих извора живота. Ови лијекови на тајанствен и чудотворан начин обнављају младост и обезбјеђују, ако не вјечни, бар пристојно дуги живот.

Едеб - значи лијепо понашање, одгој и књижевност, јер су исламска књижевност и одгој у тијесној вези.

Екаграта - концентрација, аспекти филозофије јога, вјерско-етичког принципа

Еклезијаст - назив једне старозавјетне књиге, обично се мисли на Проповједника

Екскомуникација - формално искључивање особе из живота цркве и пријема светих тајни

Екстаза - занос, крајње интензивна осјећања, а код исихаста ознака је за директно општење с Богом.

Екуменизам - вјерски покрет који почива на христологији и сотерологији, залаже се за уједињење цркава и јединствено хришћанско учење у свијету.

Еманација - произлажење свих ствари и бића из једног као праосноове и највишег извора, као што зраци

излазе из Сунца и овај појам је карактеритичан за неоплатонизам

Емир - властелин, владар, вођа

Есени - јеврејска аскетска и гностичка секта и по свој прилици настала је у II вијеку прије Христа.

Есхатологија - учење о посљедњим стварностима спасења или васпостављању Царства Божијег и вјечног живота, што ће се догодити на свршетку историје

Етаблиран - намјештен, основан; настањен, окућен

Еутаназија - безболна смрт или убиство из милосрђа

E. S. P.- способност ванчулног опажања (Extrasenzory Perception).

Ex tempore - латински смјеста, одмах, без припреме

Ж - Ž

Житије - опис живота угледне државне или црквене личности

Жупан - словенски, српски властелин, владар области

Занд - "коментар" авестичких текстова

З - Z

Зигурат - огромна кула која се уздиже до неба

Зид плача - западни зид који је једини преостали дио Другог порушеног храма. Овај зид је највеће светилиште јеврејског народа. Смјештен је у подножју брда Морија у старом дијелу Јерусалима. Док је трајала арапска окупација, Јеврејима није било дозвољено да се моле код Зида плача. Данас се на овом мјесту окупљају сви Јевреји, без обзира да ли су побожни или не.

Зло - морална категорија, супротност добру, ваљаном и исправном; према Дионисију Ареопагиту зло је недостатак, непотпуност добра.

Zen - облик будизма који подржава непосредан мистички доживљај стварности кроз сазријевање унутрашњег искуства и заступа преношење суштине и духа будизма директно, без ослањања на списе, ријечи или схватања или поступања на основу њих. Стреми унутрашњем, духовном просвјетљењу и подстиче упражњавање медитације и контемплације

Зохар - значи Библију мистицизма која је први пут објављена у XIII вијеку, а ауторство се приписује Симону Јакаиу, познатом великом мистичару. Садржи скоро све аспекте окултних наука и сматра се темељним учењем Кабале.

Zoti e stëpis - алб. отац породице

И - I

Икона - грч. слика, лик, слика свеца или божанства у православним црквама на дрвету или платну

Иконоборство - покрет у Византији који је био за поштовања икона у богослужењу

Иконоборци – борци против поштовања и употребе икона у богослужењу.

Иконокласти – борци против поштовања икона и осталих вјерских слика у православном богослужењу.

Иконодули – поштиваоци, односно обожаваоци икона и слика у

вјерским обредима при обраћању Богу и свецима у православљу.

Иконофили – пријатељи, односно љубитељи употребе икона и слика у православним вјерским обредима.

Иконолатрија – обожавање икона у богослужењу.

Иконокласт - особа, односно покрет, који се противи употреби слика у богослужењу у цркви и осталим објектима

Икономија - промисао, управљање, руковођење, план, нацрт, разрјешење; Божји план у погледу судбине твори и човјек, особито у припреми спасења у Старом завјету и отварењу спасења у Новом завјету

Имиграција - усељавање становништва

Индра - најзначајније божанство ведског хиндуизма

Индулигенција - опроштење гријехова

Иницијација - почетак, увођење, посвећење, упућивање (у неку тајну)

Инка - полубог, а његов отац "Инти" је бог сунца

Инквизиција - црквени судови

Инклинација - нагињање, склоност

Инро - (јап.) кутија за ношење за појасом

Ирвас - сјеверни јелен

Иредента - тежња националних мањина да се сједине с матицом земљом, нпр. албанаца са Косова с Албанијом

Ирокез - припадник једног изумрлог индијанског племена у Сјеверној Америци

Исихазам - ћутање, тиховање и унутрашња уседсређеност, аскетска тенденција монашког поријекла

Исус Христос - име утјеловљено у Новом завјету, укључено је у прво проповиједање хришћанске вјере и односи се на Исуса из Назарета као Месију, Сина Божијег, Господа и Спаситеља рода људског.

Ихрам - бијела одјећа ходочасника у Меки

Idhi - будистички термин који означава "психичку моћ"

Ikebana (икебана) - јап. "говор цвијећа", посебан начин аранжирања цијећа у вазама и другим пригодним приликама.

Imitatio Dei - имитација Бога

Išta purta - жртвена залиха, залога

"Иглу" - ескимско станиште (колиба) направљено од леда обложена изнутра крзном

J

Ја Минђу (Ја Minđu) - женски дух у ескимској митологији

Јамато - покрајина средњег Јапана

Јанус - један од најстаријих римских богова индоевропског поријекла

Јањичари - тур. познати род турске војске који се регрутовао из хришћанских земаља од најспособнијих младића који су превођени на ислам и школовани за војничке дужности, овај род војске је основао султан Орхан.

Јеванђеље - блага вијест или откровење славе Божије у личности и спаситељском дјелу Исуса Христоса, као порука и садржаја који су садржани у Његовим проповиједима и учењу којег су забиљежили јеванђелисти.

Јерес - порицање истине хришћанске вјере

Јети – представља једну врсту загонетног бића у чије се постјање оправдано сумња. "Свједоци" тврде да су га видјели, наводе "доказе" са фотографијама његових стопа и мјеста пребивалишта, али такво створење никад није ухваћено. Уколико и постоји Јети са Хималаја, заслужује свој мир и живот му није, нимало лак у становштима на 6000 м надморске висине па је за човјека који живи на таквој хладноћи, изузетне снаге и величине, потребно доста хране да се одржи у животу. Према наводима оних који тврде да постоји велико биће које пролази планином стоји да то није ни човјек, ни медвјед, нити било која врста мајмуна познатих у Азији. Има и оних који мисле да је Јети "сњежни" човјек, други га изједначавају с "демоном" или дивљим човјеком. У сваком случају, потрага за Јетијем траје и налази се на граници између илузије, маште и стварности. Тибетанци прије дјеци дивљим људима, а Индијанци говоре о "длакавом џину" који потиче из Канаде.

Јурта - склопљиви шатор од решеткасте грађе покривен филцем; често и као наткровље изнад кола и саоница, понекад се употребљава као назив за дрвену колибу, брвнару покривену земљом, травом и кожом

Јадžна - жртвовање, жртвени обред који се, поред осталог, састоји од крвне жртве

Jara - marana - старост и смрт

Jati - рођење

Javana - онај који једе месо, човјек нижи од шудре

Jenseits von Gut und Böse – (њем.) с оне стране добра и зла.

Ji Đing (Ји Ђинг) или Књига промјена у Кини – заснива се на идеји да човјек и космички закони чине нераздвојно јединство. У средишту посматрања ове књиге налази се промјена, а вријеме се усваја као суштински чинилац у структури свијета и развоју људске јединке.

Jinricksha – (јап.) лака отворена двоколица коју вуче човјек.

Jiva - овај термин означава јединицу и принцип живота, затим душу.

Juan zi - племенити господин

Jujitsu – (јап.) у буквалном смислу мека умјетност, џију-џицу, односно јапански метод самоодбране без употребе оружја.

Junshi - јап. праћење у смрт, самоубиство да би се служило мртвом господару

К

Кадија - тур. судија

Кадис - жалосна молитва код Јевреја којом се велича Бог чија су дјела праведна

Кајак - чамац направљен од коже и причвршћен око ескимског појаса

Камење љубави – камење изван храма Кијомизу дера за које постоји увјерење уколико се хода правом линијом од камена до камена сигурно је да ће се пронаћи права љубав.

Кан - монголски, а понекад и турски владар, цар, а врховни заповједник војске и државе.

Канибализам - лов на главе, људождерство у првобитној епоси развоја човјечанства и дивљаштва

Канони - црквени прописи, закони

Кантор - (јев.) лице које води богослужење, а примарна обавеза му је да службу попрати достојном музиком.

Капућехаја - представник валије или које високе установе при царском двору у Цариграду или заступник неке стране државе у Турској.

Караван - сарај - свратиште

Касте - стара подјела индијског друштва која је потекла од Аријаца, првобитно подјела према боји коже

Ката Кјута - Главе џинова на домородачком језику у Аустралији и означава масив са 36 врхова који изгледају као да их је неко спустио у равницу

Кецалкоатл - "царство Четири стране" код Инка

Кеча - језик Инка

Кијомизу деру – један од најпознатијих од 1600 будистичких и 200 шинтоистичких храмова у Јапану.

Кјото – древна престолница Јапана.

Кодашим - (јев.) светиње

Колосеум - најбоље очувано римско позориште

Компедијум - приштеда времена, прекрађење, пријеки пут, скраћено излагање, приручник, уџбеник

Компрехенсивни - осјетљив, способан да схвати, схватљив

Конквистадори - освајчи Јужне Америке, мисли се на Шпанце. У пренесеном значењу овај термин значи завојеваче, поробљиваче и пљачкаше.

Конфуцијанизам - скуп моралних, филозофских, књижевних и осталих учења и поука великог кинеског филозофа Конфуција

Крст - један од првих хришћанских симбола који представља тајну хрушћанске вјере, а то су страдање и смрт кроз распеће Исуса Христоса.

Кшатрије - припадници касте која се налази на другом мјесту у Индији и ту спадју краљеви, државници, администратори, племићи и војници.

Kakemono – (јап.) – свитак на којем се налазе сликане сцене или калиграфија.

Kalpa - космички циклус у којем се одвија "размотавање и замотавање", односно експанзија и контрадција космоса у једну тачку.

Kama ili Kamadeva - хиндуистички бог љубави и природе

Kamadhenu - чежња, жеља задовољство, тјелесно

Kami - Бог

Kamikaze - јап. "божански вјетар", пилоти самоубица у Другом свјетском рату

Kanope - погребни ћупови у које су полагани органи извучени из тијела прије мумификације

Karma - "дјело", "дјеловање; дјелатност као покретна снага моралног детерминизма у индивидуалном животу, а такође и општег каузалног збивања у свемиру

Karuna - "самилост"

Kaze - јап. вјетар

Kehāret - одвраћање

Kirtana - гласна медитација, пјевање у славу Бога

Kleša - страсти које загађују, премда поједине школе употребљавају различита одређења овог термина

Klešah - особито у будизму (морална) запрека, морална нечистота

Kršna (Кршна) или Krišna - санскр. "црни, мрачни"

Kur'an (Кур'ан) - света књига ислама

"Kalmekak" - велика школа

Л - L

Ло́нг - змај, богат

Лавра - манастирско калуђерско братство

Лакшми - санкср. у дословном смислу "богатство"; богиња богатства, благостања и краљевске моћи

Лама -тибет. монах - свештеник код будиста ламаиста

Ламаизам - тибет. секта будизма настала у 14. вијеку, а нарочито се проширила у 16-18. вијеку међу монголским народима

Леваја - сахрана

Левитација – лебдење човјека или предмета уз помоћ натприродне силе, магије или телекинетичких моћи.

Легија, лат. legio - већа борбена јединица римске војске (око 6000 војника)

Лотос (padma) - популарни симбол Индије: означава генеративну снагу божанства; плодност богиње мајке.

Лунги - мушка хаљина у јужној Индији

La seule morale – једна морална поука.

Le chanson de Roland – (фран.) Пјесма о Роланду.

Lex talonis - Закон о освети који је ушао у Римско право.

Line qua non – (лат.) нужно стање.

Lohan – (кин.) онај који је заслужио нирвану.

М

Маја (Mâyâ) - варка, илузија

Мастаба - стара врста гробнице сграђена од цигала и правоуганог облика са равним кровом

Махабхарата - (Mahâbhârata) -"велика прича племена Бхарата", односно њихових потомака и рат око насљедства

Махараца - буквално велики краљ, назив за владара у Индији

Медреса - вјерска школа

Мезуза - трећи је знак Торе и свитак на коме је руком написан одломак из молитве (Чуј, Израелу!) и (Ако се будете придржавали мојих закона) у футроли од метала, дрвета, камена или пластике, који се причвршћују у косом положају на десни довратак или капију, на првој трећини висине од горе.

Мелеча - "странац", "варвар", у пренесеном смислу човјек без касте

Мемоари једне гејше – књига мемоара која садржи исповјест образоване милоснице.

Метох - велико манастирско имање

Ми (Mi) - кин. рижа, метар

Микве - ритуално купатило код Јевреја чији је најважнији дио базен са текућуом водом.

Мин - кин. народ, људи

Минг - кин. свијетао, чист, јасан

Миомàнтија - врачање, гатање, прорицање уз помоћ животиња (мишеви)

Мирахор - имрахор ~ дворски царски коњаник

Мисови - дуге епске и мистичне пјесме

Мистицизам - вјера у тајанствено и натприродно

Моаи - монолитне камене статуе

Монах - православни калуђер

Мошти - посмртни остаци неког свеца који се чувају у манастиру или цркви

Мујезин -особа која позива на молитву

Мумија - балзамовано тијело покојника

Мумоканон - збирка од 48 кинеских коана које је израдио Мумон Екај у XIII вијеку

Maat - свеопшти склад који управља свијетом

Macuri -јап. јапанске светковине

Mahatma - велика душа

Mahayana - "велико возило (или смјер") и означава касније школе будизма које заговарају идеал Бодхисатве

Manāf - (ар.) висок положај

Manas - хин. ум

Mandala - представља сложени појам који се односи на симболичне ликовне представе митолошких, космичких или психо - медитивних снага.

Mantra - најчешће означава слог, ријеч или реченицу и истој се обично придају самостална значења.

Mārga - пут, значење, приступање

Mašá - "смртник", назив за "човјека" "бесмртне светости"

Mater dolorosa – болом скршена мајка, Богородица у болу и сузама због патње свога сина.

Megal - род

Mokša (Мокша) - (хин) ослобођење од материјалног богатства

Mullah - (ар.) муслимански учењак

Muni – (хин.) светац.

H - N

Намлулу (namlulu) - сумерски појам који се употребљава да означи човјечанство, али значи и човјечност која представља збир моралних квалитета

Науатл (nauatl) - језик којим су говорили Астеци

Нгу Еру - господар неба код Ескима

Незикин - штете на јеврејском језику

Неоплатонизам - обнављање Платонове филозофије у неким њеним основним дијеловима, али повезано и с науком Аристотела, стоика и питагорејаца, те орјенталном мистиком

Нетсуке (netsuku) - јап. изрезбарен чвор за држање кићанке

Нинг - кин. мир, тишина

Нирвана - (Nirvâna (pali Nibana) - гашење, утрнуће, реализација, остварено ослобођење од поновног рађања, стање којем душа треба да тежи

Ноа - биће без ограничења тапуа, односно табуа код Маора

Номос (nomos) - (грч.) закон

Nāda - унутрашњи звук, а у тантризму означава звук у ушима који се јавља приликом концетрације енергије у једном од точкова.

Naga - хин. змија

Nastika - онај који негира, безвјерац или припадник неортодоксног хиндуизма

Nautch – (хин.) играчица у храму.

Nembucu - исказивање поштовања према Буди

Nihon или Nippon - јап. тачка Сунчевог изласка

Ninjo - подразумијева осјећања љубави према породици у јапанском друштву, односно људска осјећања која сви имамо

Nirvrtti - довршење, инволуција, а служи да означи и повратни ток

Niti Šastra (Нити Шастра) - Спис о моралу

Nivrttija - контемплација

О

Оаза - насељено и обрађено мјесто у пустињи

Обичај (ност) - скуп свих облика понашања, дјеловања, вјеровања, живљења и односа међу људима унутар једног племена, заједнице или шире популације и у односу са сусједима, а најбоље се овај феномен може разумјети у анализи начина живота хеленских градова - државица (polisa).

Обоа - краљ Бенина који се поштовао као Бог

Обред - акција која прати митске представе и вјеровања и састоји се од разноликих предмета и радњи па је вјера без обреда душа без тијела. Обично се обред карактерише као биће митских симбола, приказ симбола игром тијела, сценски приказ свете приче, те се у свим религијама практикују обреди разним поводима.

Окултизам – подразумијева проучавање окултних моћи, натприродних утицаја и других појава недокучивих уобичајним схватањима и сазнањима.

Ортодоксија - постојано и непоколебљиво придржавање принципа неке идеологије, науке, политике; провјереност, православље

Орфеј - пјевач у старогрчкој митологији који је својим пјесмама утицао да се крећу дрвеће, пећине и биљке, те кротио дивље звијери и коме су богови дозволили да сиђе у свијет мртвих и пронађе Еуридику, али је по повратку заборавио на упознавање богова и морао да поднесе казну која се састојала у повратку Еуридике у подземни свијет.

Откровење - основни и најважнији појам свих великих монотеистичких религија и путем њега Бог открива људима своје тајне, вољу и милост

"On mani padme hum" - тибет. ("Буди поздрављен драгуљу са лотоса")

O sumo - јап. часна борба

П - Р

Пагода – посебан архитектонски облик својствен кинеској цивилизацији.

Грађене су на више спратова и сваки горњи је мањи од доњег. Међу најпознатијима је храм Бога жетве који је дио светилишта у Пекингу.

Пакао - према хришћанској религији мјесто у подземном свијету гдје ђаволи муче ватром и влада плач и шкргут зуба.

Панчајат (pančajat) - савјет петорице

Папирус - водена биљка од које су прављени листови за писање

Паренеза - потиче из грчког језика и значи опмену, моралну поуку, препоруку, савјест, наук, пропис, бодрење.

Партенон - светилиште посвећено Атини

Патеси ~ свештеник - краљ у Сумеру

Патристика - учење црквених отаца

Паше - турски великаши, световне и војне титуле

Пирамида - гробница огромних размјера у којој је сахрањен фараон или цар

Писар - човјек који је познавао писмо и вршио дужност јавног службеника

Плед - коцкасти вунени огртач у облику четвероугаоног комада материје

Подвижник - јунак који чини подвиге

Поклисари - посланици, преговарачи

Предестинација - унапријед одредити, предодредба, предодређење; учење да је човјеку судбина унапријед одређена

Псалме - ударање о жицу, свирање; хвалоспјеви, химне, заносне побожне пјесме; чувене пјесме старозавјетног краља Давида којима се величају љубав, радости живота, пријатељство, вјера, побожност, затим врлине и вриједности.

Pace – (лат.) с миром, са дужним поштовањем.

Pandita - учене особе, учењак

Paramatma - Бог срца, тзв. над-душа, и други вид сазнања Бога

Paratantra - релативно знање

Parikalpita - илузија

Parinišpana - апсолутно знање

Pesah (pasha) - празник ослобођења Јевреја од мисирског ропства и први је од три празника ходочашћа

Philosophia perennis - вјечна филозофија

Pishuchas – (хин.) духови, зли духови.

Plegësia - вијеће стараца

Post mortem - послије смрти

Prāna - енергија, то се обично односи на универзалну енергију која се манифестује у свијету и у живим бићима као "дух" или "вјетар".

Pratyāhāra - ситуација када се одвајају чула од објекта и њихова усмјереност на спољне објекте и повлачење енергије у точак.

Pravrttija - акција

Pro tempore – (лат.) за сада.

Punarbhava - reinkarnacija

Punkha – (хин.) обожавалац.

Purana (Purâna) - древност или старина; епске пјесме о боговима и херојима

Purdah – (ар.) застор или завјеса, одвајање жена од погледа и контакта са мушкарцима.

Puruša (Purusha) - особа, човјек, а у ведском смислу означава митску идеју "великог човјека" из кога нестају људи и четири касте.

P - R

Раамазан – (ар. Ramadān) назив за девети мјесе исламског календара током којег влада пост између изласка и заласка Сунца.

Рабин - учитељ, јеврејски свештеник, учењак

Рај - у библијском смислу рај је мјесто гдје борави Бог и у који је уведен први човјек. Рај означава божански живот и вјечну славу и Царсто Божије.

Раскол (shizma) - одвајање, цијепање, дијељење; стање канонског одвајања и прекид литургијске заједнице између римског и православног престола, односно раскол у хришћанској цркви

Реколекција - прибраност, саборност, црквена духовна вјежба

Ријеч - обухвата ријеч, слово и глагол; "која излази из уста Божијих" односно науке Господње, исписану стварност у којој се манифестује ознака божанског логоса.

Риокан – традиционална јапанска дрвена кућа.

Ритуал - вјерске манифестације које се практикују код примитивних и племенских народа, а вјерски обреди и обичаји су заступљени у цркви и другим вјерским установама.

Ромул - оснивач Рима по легенди

Raga - хин. музички мотив или мелодија

Raja – Maharaja – (хин.) краљ, велики краљ.

Raksha – (хин.) ноћни дух.

Rapā Nui - "Пупак свијета", Острво камених стражара.

Religieux – (фран.) калуђери.

Ren - кин. човјекољубље, љубав.

RG - Veda (Rig veda) - најстарији писани текст девних Аријаца и састоји се од 1028 химних насталих у усменом предању између 1500-900. године п.н.е.

Rig - хин. химна

Rikša - јап. двоколица

Rishi - хин. мудрац

C - S

Саке - јап. пиће од риже са мало алкохола

Сампан – кин. повезана дрвена грађа; једноставни чамац који су Кинези користили за пловидбу бројним ријекама и мочварама.

Самурајци - официри и чиновници старог Јапана, повлашћени војничко-племићки слој

Санџак - бег - намјесник санџака

Сатрапија - персијска провинција, односно провинција на персијском

Семирамида - на асирском језику значи "која воли голубове"; легендарна краљица којој се приписују "висећи вртови" у старом Вавилону.

Семити - воде поријекло од библијског Сема, мисли се на припаднике неког семитског народа, обично Јевреја

Сет - египатски бог мрака и црне магије

Синагога - грчки мјесто за окупљање, а на хебрејском храм, светилиште, богомоља

Синкретизам - мијешање религијских учења, система и обичаја, култних облика, божанстава и обреда различитог поријекла

Содома и Гомора - према библијском предању два старозавјетна града гријеха и разврата па их је Бог огњем спржио и на њиховом мјесту постало је Мртво море.

Созерцање - сагледавање

Сотериологија - религиозно поучавање људи о спасењу од вјечне пропасти.

Спахија - посједник тимара, спахилука, који је дужан као коњаник да иде у војску у случају рата; ленски коњаник.

Субаша - надзорник имања, онај који убире агинске и беговске приходе са чиглука, а у ранијим периодима Турске Царевине био је градски надзорник

Сука - (јев.) колиба, шатор, израђена је од лаког материјала, конструкција од летава, обложена јутом и покривена палминим лишћем, гранчицама или трском.

Сукови - пијаце код Бербера у Африци

Султан - ар. цар, владар

Сундетички - повезани, спојени, везивни

Сура - поглавље Kur'ana (Кур'ана)

Суши – традиционални јапански доручак, гдје је на менију обавезно сирова риба.

Сфинга - чудесна фигура од камена лежећег лава која има облик човјечијег тијела и налази се у древном Египту; код Грка је означавала тајанствену животињу са шапама лава, тијелом пса, главом и грудима жене која је посједовала крила; у пренесеном значењу загонетно и мистериозно лице, загонетка уопште, а схвата се и у смислу великог лептира са изнесеним карактеристикама.

Sadaka – (арап.) давање милостиње у исламу, чиме муслиман доказује истинитост своје вјере.

Sadhu - санскр. "свети човјек, светац, мудрац"

Sakura - јап., трешња

Samatha - смирење, концентрација

Samhita – (хин.) збирка, зборник.

Samsara (самсара) или sansara - на санскр. пали и пракрту дословно "пролажење, лутање"; сеоба душа, непрестано поновно рађање и умирање; прелажење из једног у други живот у кружном кретању, што је посљедица моралних и материјалних дјела

Sanskr(i)t - древни индијски говорни, писани и језик књижевности

Santanam - процес, континуум

Sati - удовица; заснива се на концепцији да је брак перманентна обнова споја оба пола у смрти јер, према вјеровању, супружници се у сљедећем животу поново рађају заједно и постају брачни пар, па се жива жена сахрањује или спаљује заједно са умрлим мужем

Satya - честитост

Sei - јар. kasta

Seppuku - ритуално вађење утробе самом себи у Јапану, односно ритуално самоубиство

Shaduf – (ар.) ведро закачено за мотку (ђерам) да би се вадила вода.

Shaman – (хин.) мађионичар, свештеник који има моћ да чини чуда.

Shi - оно спорно; заклињање

Shodo - јап. калиграфија

Shqipe -алб. орао

Shtëpi - домаћинство или велика породица код Албанаца

Sicang (Сицанг) - Тибет који се још назива "кров свијета"

Siddhi - означава различите моћи које се стичу избављењем, ослобођењем или медитацијом

Siddhi - савршенство

Siesta – (шпан.) поподневни одмор, обично се односи на одмор послије оброка.

Sihr – (арап.) "опсјена", "магија"; у исламу је отворен пут према надискуственом и оностраном с којим можемо ступиту у додир путем магије или вјере.

Sila (сила) - морал, врлина; у бидизму етничка дисциплина, систем моралних норми као вјежби карактера.

Silam - "врлина", "морал"

Sjānti - духовни мир

Skandha - обично овај термин се употребљава да означи гомилу, а у будизму "пет гомила" (осјећања, опажања, позиви, свијест и тијело).

Smarta - оно што се односи на традицију, засновано на памћењу

Stūpa - гробна могила, будистичко светилиште

Sukha - срећа

Sumo - надметање јапанских рвача у рингу округлог облика

Sutta - извори палијски текстови о Буди и све оно што је сакупио и оставио његов ученик Ананда

T

Тајга - (рус.) подручје сјеверно и јужно од границе дрвећа

Таква (taqwa) - термин који је многоструко заступљен у различитим исламским текстовима и употребљава се да означи моралну основу која подвлачи људски поступак, затим етичку савјест која људска бића чини свјесним своје одговорности према Богу и друштву. Уколико се примјени на шири друштвени концепт, таква постаје универзално обиљежје истинске моралне заједнице. Таква је ознака за добро и моралне и хумане акције у различитим варијацијама.

Таламбаси - врсте бубња, мала посуда превучена кожом

Талисман - хамајлија, запис који се носе уза се, предмет који свом посједнику даје чудотворне могућности, доноси срећу, успјех и здравље. Талисмани могу бити астролошки, магијски, мјешовити, затим планетарни печати и хебрејска имена и слова, односно симболи.

Талмуд - на хебр. lamad значи проучавање, знак, наук и представља енциклопедију јеврејског предања, закона и вјерских учења у постхришћанском периоду

Танах - хебр. Библија

Тантризам - назив вјерског покрета и усмјерења у Индији, Кини, Јапану у оквиру будизма, џаинизма и хиндуизма

Тапас - хин. праведност, топлина

Татарин - персијски коњаник

Тахарот - (јев.) чишћење

Текија - двориште зграде у којој се обавља дервишки обред

Теодицеја - оправдање, исприка; учење хришћанских филозофа да је Бог ипак добар, иако је створио и премда трпи многа зла на свијету

Теократија - облик власти гдје свештенству и жрецима припада непосредна и политичка власт

Теологија - религиозно учење које настоји систематизовати, објаснити и поткријепити религиозне догме и вјеровања.

Тимар - феудални посјед, лено, спахилук; пољско добро, сеоски посјед, а може да значи његовање, чишћење и уредно храњење коња

Т. М. – транцендентална медитација. То је облик медитације који захтијева потпуно опуштање и концетрацију на личну мантру да би се постигла самосвјест и лични духвони мир.

Токио - јап. источна престолница

Тора - учење, назив за пет књига Мојсијевих код Јевреја

Треће око – је шеста од седам чакри и третира се као ађана чакра, у људском тијелу позната је као највећи извор снаге, натприродних и пророчких визија. Треће око је невидљиво и налази се негдје на средини чела и као духовна категорија оно је слика у огледалу астралног облика шесте – ађана чакре па представља канал или излаз у више, сложеније свјетове.

Туарези - они које је напустио Бог

Туманлије - широке турске хлаче

Тумулус - брежуљак, гомила, посебна гробна хумка

Тунгузија - покрајина у Сибиру, симбол далеке непознате земље

Тундра - мочвара обрасла маховином, голема равница на сјеверу

Tahuantinsuju - "царство Четири стране" код Инка

Tai de - небеска моћ испољавања

Tathatā - таквост, наусловљена стварност

Tattwa - (хин.) стварност

Terra Australis - Јужна земља

Tesawwuf - посебан облик побожности и моралности унутар исламске духовности

Tewba - (ар.) кајање

Tewhid - исламски свјетоназор јединства по коме је Бог Један и једини

Thera - vado - "наука старјешина", назив за најстарију верзију Будине науке, сачувана у пали - језику

Tian yi - (кин.) наклоност неба

Tian zhi - (кин.) налог неба

T'ien min - (кин.) грађанин неба

Torii – (јап.) капије.

"Te marel man o kris" - на ромском језику значи: "Нека ме крис убије".

"Термафрост" - стално смрзнута земља

Ћ - Ć

Ћарака (ćaraka) - у митологији Веда велики врач, чаробњак

Ћарока - у индијској митологији фабулозна птица која према легенди борави у мјесечивим зрацима

Улеме - богослови и правници у муслиманским земљама

Улус - племе или мали народ код Монгола

Унијак - лађа Ескима која се облаже кожом

Упанишаде - текстови који означавају закључне дијелове Веда, чији најстаријих десетак текстова потиче од VII - VI вијека п.н.е.

Ускршње Острво - Isla de Pascua

Upādāna - егзистендијално пријањање, жудња за животом, а у будизму овај термин се односи на девет карика егзистенцијалног ланца.

Uraeus – (лат.) слика змије која симболизује мудрост и живот, као једну врсту амајлије носили су египатски владари.

Ф - F

Факир - побожни муслимански припадник који се завјетовао на сиромаштво.

Фама - митлошко биће које је породила земља из пркоса боговима

Фанатизам - нетолерантан однос према другим светилиштима, светињама, нацијама, мишљењима и слично

Фантазема - привиђење, приказа, утвара, авет, сабласт, дух, фантом

Фара - првенац из стада или крда код Арапа

Фараон - староегипатски владар, син бога сунца и само божанство

Фаризам - морална жеља

Фарисеј - припадник религиозно-политичке секте у Јудеји, а у пренесеном значењу симболише лицемјера

Фатализам - убјеђење по којем је све унапријед судбински одређено и неизбјежно

Фатум - виша сила која управља свим збивањима и људским дјеловањима, унапријед тачно одређен.

Фенеху (Feneh) - египатска ријеч која значи бродоградилац и од ње потиче назив за Феникију

Феникс - бајкословна птица везана за источну митологију и бајку; ова птица осјећајући близину смрти сагори у гнијезду, а онда се поново рађа из пепела, симбол је препорођења.

Ферман - султанов указ, султанова наредба, царска заповијест

Филаутија - заљубљеност у себе, себичност, егоизам

Филогенеза - постанак, развитак неке врсте, живих бића

Форономија - грч. наука о кретању и његовим законитостима, а и наука о кретању која сачињава дио механике

Форум - поплочан трг на којем се налазе јавна здања, у историјском смислу ова грађевина је везана за Рим

Фундамент - основ на којем се што темељи

Фуџи (Фуџијама) – планина удаљена два сата вожње од Токија, право светилиште и најпрепознатљивији симбол Јапана и ту се на безбиједан начин из непосредне близине могу посматрати најочигледније вулканске активности.

Fan - окретање и враћање назад ка извору

Fatih - (арап.) Освајач. почасни назив (надимак) за Мехмеда II који је добио

послије освајања Цариграда 1453. године

Fei - кин. оно погрешно

Feng - кин. врх, вјетар

Fikh - представља исламску вјерско-правну науку која се бави проучавањем укупних људских права и дужности

Filioque - догмат Римокатоличке цркве по којем Ду Свети исходи и од Оца и од Сина

Fis - племе

Futong - јап. мудрац, лежај на поду (татамија)

"Фестивал ватре" - одржава се сваке године у старом дијелу Кјота и том приликом мушкарци се обуку у одјећу намашћену крвљу од бубрега и запаљене бакље носе улицама.

Х - Н

Хагада - јеврејски прича

Халаха - (јев.) пропис

Хаома - једна врста опојног пића код Персијанаца

Харем - женско одјељење у муслиманској кући гдје се мушкарцима забрањује улазити, односно кућа за жене.

Хаџ - ходочашће у Меку у сврху посјете Кабе (Ћабе)

Хаџагјани - руководиоци писарских одјељења

Хималаји - "боравиште сњегова"

Хирософија - вјештина тумачења рукописа

Хиротонисан - рукоположен, поставити за православног свештеника или епископа

Храм - "Божја кућа"

Храм Кодаиџи – величанствени храм у Јапану чувен по ритуалу чаја и зенбудистичким церемонијама.

Hadīs - Sunnet Allahova посланика Мухамеда, а.с., други је темељни извор исламске етике

Хиндуизам - религија у Индији којој припада највећи број индијског становништва

Hāhāt - допустивост

Haiku - најраширенија пјесничка форма у свијету која се састоји из три стиха са 17 слогова и представља одраз зена у поезији

Hako - itiu - јап. поглед на свијет по којем сви људи треба да живе у миру и слози као велика породица под истим кровом.

Hamajlija – (ар.) запис који се носи око врата, под пазухом или на турбану и служи као заштита од злих сила па је употреба овог записа раширена у исламским земљама.

Han (Хан) - народ Хан (Кинези)

Har huia - главна племенска зграда

Harām - све оно што је у муслиманској вјери недозвољено, забрањено је.

Harikiri (харикири) - јап. самоубиство расјецањем трбуха самурајским мачем

Hen kai pan - на грч. Једно и Све, филозофски проблем који је доминирао у досократовској филозофији.

Hetairai – (њем.) образоване милоснице у Грчкој.

Hinayāna (hinajana) - термин се употребљава у смислу малог возила или "уског пута"

Hokaido - јап. "сјеверни пут"

Hóng - кин. поплава, црвен

Honšu - јап. "главно копно"

Ц - C

Цадик (cadik) - (јев.) праведник

Царски змај – први цар ујединитељ Кине 221. године п.н.е. одабрао је митског змаја за свој знак. Змај за Кинезе представља мудрост, снагу и доброту; древни Кинези су вјеровали да змајеви живе у свакој ријеци, језеру, мору, кишним облацима и садрже обиљежја више животиња: нпр. има рогове јелена, канџе орла, крљушти змије, гриву...

Цедака (tzedaka) - (јев.) правда, закон, права; морални стандард који се односи на договор између Бога и Хебреја

Цивилизација - обично означава период развоја људске историје који долази послије дивљаштва и варварства док код Нијемаца значи област материјалне производње, технике и технологије, а код Француза и Енглеза цивилизација и култура имају исто или слично значење, а постоје још нека значења ријечи цивилизација

Цивилизација долине Инда - назив за праисторијску културу Индије

Ционизам - национални покрет Јевреја за успостављање јеврејске државе у Палестини

Црква - ријеч потиче из грчког језика и означава хијерархијски организовану групу или установу састављену од вјерника који исповиједају исту религију на темељу установљених догми и обавезних вјерских обреда.

Црна магија – негативна магија са себичним или злим намјерама. Примјењује се да би се нанијела повреда, несрећа или изазвала смрт другог човјека.

Ca (Circe) - отприлике

Candragupta Maurya - оснивач индијске старовјековне династије Maurya

Cela vous abêtira – (фран.) то ће вас заглупити..

Cha - li - чајни дар

Cha no yu - чајни обред код Јапанаца

Chanda -жеља.

Chandala – (хин) група изгнаника.

Chang - константан

Charka - преслица

Chinoiseries - франц. дјела кинеске умјетности

Ci - љубазно опхођење

Citta - ум

Civitas – (лат.) грађанска држава.

Condottire – (итал.) војсковођа, бандит.

Credat qui vult – (лат.) нек вјерује ко хоће.

"Цукији" - највећи рибљи маркет на свијету у Јапану.

Ч - Č

Чаки - божанства која шаљу кишу

Чакра - точак, у филозофији хиндуизма симбол концентрације психичких снага према медицинским кодексима који сежу у прошлост преко пет хиљада година у људском

тијелу постоји седам основних тачака психичке енергије. Те тачке почињу од гениталног дијела и завршавају на тјемену лобање. Примјеном третмана ових тачака специјалним техникама успоставља се евентуално поремећена енергетска равнотежа.

Чана - у будистичким легендама Будин слуга

Чандала - зао дух, покварењак у индијској митологији

Чибук - лула, цијев луле, данак који се некада у Туској од оваца и коза давао султану

"Чича" - једна врста алкохолног пића код Инка.

Čakravartin - владар свијета

Čang Čeng (Chang-Cheng) - кинески Велики зид

Čonkgkuo - Kina

Ц - DŽ

Цаинизам (ћаинизам) - припадници екстремног аскетизма, гдје се полагала заклетва да се ништа не убија, не лаже, не узима оно што није пружено, чува чистота, одричу се задовољства и живи крајње оскудно, сводећи потребе на минимум

Џамија - муслиманска богомоља са једним или више минарета, док богомоља која нема минарета зове се месџид

Џапа - тиха медитација о Богу

Џебе - "Стријела", војсковођа код Монгола.

Џебеџи - баша - заповједник у турским редовима војске који се бринуо о оружју и другим ратним потребама.

Џингис - кан - Велики кан, оснивач монголског царства, прослављени ратник и државник

Џихад - "борба" за вјеру, а назив је и за свети рат екстремних исламских организација које се залажу за вјерско и политичко чистунство; џихад (džihad) - (ар.) свети рат.

Džinovi или džini – (ар.) су за муслимане парне или пламене невидљиве сподобе или напасти које се јављају у различитим видовима и обављају тешке послове који угрожавају живот човјека.

Ш - Š

Шаман – надчовјечанско биће које има снове и визије, посједује изузетну снагу коју добија гладовањем, излагањем непогодама, чедношћу, самобичевањем и слично. Невидљива свјетлост излази из таквих бића, те посједују изузетну моћ дјеловања на човјека, исцјелења и предсказивања догађаја и збивања.

Шамес - (јев.) службеник синагоге, црквењак, који брине како о самој синагоги, тако и о службама које се одржавају у њој.

Шангај – на кин. према мору

Шастра (šastra) - врста религиозних учења и доктрина, те компилација тих доктрина

Шеик - старији човјек, учитељ или племенски вођа

Шеријат - муслимански вјерозакон, исламски пропис и вјерско право

Шизма (shizma) - раскол, односно расцјеп међу црквама у чијем коријену није порицање било које вјерске истине

Шинтоизам - главна јапанска многобожачка вјера прожета учењем Буде и Конфуција

Шосон - "Земља јутарње тишине", термин везан за корејску државу

Шофар - (јев.) један од најстаријих јеврејских дувачких инструмената на свијету

Шудра - назив за најнижу касту традиционалне четверокастинске друштвене структуре и то је најнижи слој ведског друштва, радничка класа

Šogun (шогун) - јап. војсковођа, врховни заповједник царске војске, а касније титула племића који су приграбили власт и неовисно од цара владали неким дијеловима Јапана

Šou si - шала с младом код Кинеза

W

Wabi - естетика рођена из чајне церемоније чији је принцип откривање раскоши и спокојства у једноставности

Wadd - (ар.) пријатељство, наклоност

Wu - биће; обликујуће почело

Wu - wei - принцип недјеловања у daoizmu, односно оно што се односи на принцип који проистиче из унутрашњости daoa

X

Xiang - slika

Xiao - поштовање породичног реда

Xin - истина

Xuan de - дубока и чудесна моћ испољавања daoa

Y

Yaki - јап. роба

Yama - или Yamadraža - хиндуистички бог смрти

Yamamoto Shichirei - познати социјални коментатор у Јапану који јапанску радну етику сматра резултатом будистичке традиције

Yang - svijetlo, suvo, aktivno

Yazata - " поштовања достојни" богови, нарочито у мазадистичком култу

Yi - правда, исправност

Yin - одсјечено, влажно, пасивно

Yoga (јога) - једна од шест система даршана у хиндуистичкој филозофији, дисциплина уседсређена на технике медитације и заноса, односно "екстазе"

Yuan - удаљавање

Yuganaddha - обично принцип јединства и сједињење супротности, а у тантризму сједињење на десет начина.

XLIII. Р Е Ц Е Н З И Ј Е

Р Е Ц Е Н З И Ј А

научног рада – монографије "Сфинга цивилизација", аутора др Остоје Ђукића, професора Филозофског факултета у Бањој Луци

Рукопис проф. др Остоје Ђукића под насловом "Сфинга цивилизација" представља најпотпуније научно дјело, које се појавило на овим просторима током двадесетог вијека. Ријеч је о феномену цивилизације у свим њеним димензијама.

Цивилизација је сложен феномен који се као pojam јавља у XVIII вијеку и у блиском је семантичком односу са изразом и појмом културе. Француски и енглески појам цивилизације подразумијева политичке или привредне, религијске или техничке, моралне или друштвене карактеристике, док се њемачки појам културе односи у првом реду на духовне, умјетничке и религијске факте и поставља се јасна граница између поменутих факата, на једној, и политичких, привредних и друштвених, на другој страни. За Норберта Елиаса значење термина култура и цивилизација обухватају у првом реду западно друштво насупрот тзв. "исконским или 'примитивним' савременим друштвеним творевинама" које желе да доминирају у посљедња три вијека. Затим се додаје: "Овим појмом западно друштво тражи да означи све оно што чини његову особност, на коју је поносно: то је стање његове технике, начин његовог понашања, развој његовог научног сазнања, или његовог Weltanschauunga".

У посљедње вријеме цивлизација и култура обухвата човјека, друштво, историју, природу, религију, духовне и материјалне појаве, стваралачку активност и продирање у тајне људског бивствовања, комуникацију међу људима и њиховим заједницама.

У току развоја људског друштва долазило је до разних стихија и катастрофа које су можда имале и космичке размјере. Ратови и остали сукоби, потом чест утицај непознатих сила и околности, условљавали су пропадање, односно ишчезавање одређених цивилизација и појаву нових.

У досадашњем трајању цивлизације су, оставиле многе друштвене, културне и освједочене вриједности, али се дешавало и много тога што представља деспотски однос, ропско потчињавање и деструктивне токове.

Са данашње тачке гледишта је несхватљиво како су некад моћне цивилизације нестајале и иза њих су остајале рушевине, камене громаде, нијеми свједоци у пијеску, огромним шумама и пустињама.

Цивлизације се вреднују по доприносу којег су дале човјечанству, али ту се увијек морају имати у виду природа, човјек, свијет, људске заједнице на локалном и глобалном нивоу. Оне се могу посматрати са више аспеката да би се изразиле њене опште карактеристике, посебности, квалитети, или уочиле неке негативне одлике и збивања.

Уколико се при сагледавању појма цивилизација крене од антрополошког ослонца, разума и воље, односно рационалног и ирационалног, могу се јасно уочити рационалистичке и метафизичко-рационалистичке теорије цивилизације/културе.

Писмо је једно од битних обиљежја сваке цивилизације. Током историјског развоја, посебно у ранијим цивилизацијама, јављају се сумерско, египатско и кинеско писмо и управо захваљујући њима дошли смо до драгоцјених података о овим и другим цивлизацијама.

Данас у свијету постоји бројна литература о цивилизацијама, културама и то на енглеском, руском, њемачком, шпанском, португалском, кинеском, јапанском, индијском и другим језицима, а на нашим и ширим просторима преведена су многа дјела из ове области. Стално се јављају нова дјела и освјетљавају поједине цивилизацијске феномене.

Код нас нема довољно литературе о цивлизацијама и њиховом трајању. Кренути у проучавање цивилизација значи упутити се у своје-врсну авантуру духа и сусрести се са бројним тешкоћама, непознаницама, изразима, дилемама па све то упућује на свестран приступ и велики напор у разјашњавању бројних питања из области цивилизацијског трајања.

Обимно, занимљиво, надахнуто вишеструко корисно дјело Остоје Ђукића, професора на Филозофском факултету у Бањој Луци, "Сфинга цивилизација" је преглед морално-етичких учења, обичаја у цивлизацијском трајању које плијени изузетну пажњу.

Наиме, овакво дјело, настало вишедеценијским изучавањем разноврсне грађе са подручја цивилизација старог и класичног периода, на Западу пишу стручни тимови. Ђукићево дјело је плод настојања да продре у суштину и смисао постојања и значаја цивилизација у историјском развоју човјечанства. Прати се развој старих цивилизација/култура од њиховог настанка до развоја и успона, затим, њихово пропадање и освјетљивање мноштва дилема пред којима је стајао човјек у некадашњој и данашњој цивилизацији. Ово изузетно дјело попуњава потребу која се јављала за овим типом литературе. Добро ће доћи стручњацима из ове области, професорима, студентима, интелектуалцима које

привлачи ова проблематика и свим осталим знатижељним читаоцима. Предност ове Ђукићеве књиге је у томе што на једном мјесту садржи обимну грађу о цивилизацијама и свим њеним пратећим појавама, факторима и условима који су утицали на цивилизацијска и нецивилизацијска збивања. Дјело је теоретске природе, али је коришћен мултидисциплинарних, аналитичко-синтетички приступ тумачења појединих текстова, али и елементи компарације Истока и Запада у цивилизацијском трајању. Поред разматрања првенствено филозофске и етичке проблематике користи се грађа из мноштва других дисциплина и области (магија, религија, обичаја, традиција, историја, геграфија, етнопсихологија, антропологија, екоминија, астрологија, астрономија, политика, умјетност...) Поред тога разматрани су и паранормални феномени, окултне појаве и разна теолошка питања, спиритална и сличне спекулације.

Израда овако обухватне студије захтијевала је коришћење бројних енциклопедија, монографија, лексикона, рјечника, студија, расправа, зборника, академијских издања, књига, публикација, часописа, листова и бројне друге литературе на нашем и страним језицима.

Предности су у томе што је Ђукић пропутовао велики дио свијета и посјетио многе археолошке локалитете, грађевине, научне установе, музеје, храмове, споменике, галерије, библиотеке, раритете, чуда природе и занимљивости.

У Предговору књиге Ђукић наглашава: "Основу за филозофске, етичке и остале ставове и убјеђења стекао сам увидом у бројну литературу на нашем и неким страним језицима, слушајући предавања умних људи, затим путујући по бијелом свијету, за вријеме годишњих одмора и у осталим пригодним приликама и учећи из отворене књиге свијета". Међу ауторима које је Ђукић консултовао из свијета напоменућемо само неке: Морган, Диркем, Кале, Вил Џјурант, Хајнрих Харер, Филип Хити, Есад Бej, Сарвепали Радакришнан, Лафкадио Херн, Мирча Елијада, Ернст Бенц... Аутори са бивших југословенских простора су: Тома Маретић, Павле Јефтић, Милош Н. Ђурић, Вера Вучковачки-Санић, Чедомил Вељачић, Радослав Катичић, Владимир Девиде, Радосав Пушић, Душан Пајин, Радмила Гикић, Дејан Ракић, Петар Влаховић, Дарко Танасковић, Неркез Смаилагић, Синиша Стојановић, Мислав Јежић, Сретен Петровић и други.

Поглавља Ђукићеве књиге протежу се од I – XLII и обухватају цивилизације различитих епоха, земаља, народа, региона и континената. "Сфинга цивилизација" обрађује грађу о сљедећим цивилизацијама. Блиског истока, Индије, југоисточне Азије, Високе Азије, Далеког истока, Византије, Русије, Арапа, Турака, Албанаца, јужне Америке, племенских народа, посебно Африке, Азије, те сјеверноевроп-

ских и сјеверноамеричких народа, Гале, Готе и Франце, Роме, Тибет и Кореју, народе Аустралије, Океаније и Новог Зеланда, цивилизације Грчке и Рима, хришћанску и исламску цивилизацију, Арктичке у субарктичке предјеле, Хуманизам и ренесансу, Модерну филозофију и Нека исходишта цивилизација Истока и Запада.

Посебне вриједности Ђукићеве књиге живота су: Селективна литература на српском и њему сродним језицима, затим на енглеском, њемачком и француском језику, преводи Закључка на енглески и њемачки језик, Тумач основних појмова, илустрације, цитирање бројних аутора, одређени преводи са страних језика, Прилози који садрже оригиналне списе и друга остварења.

Аутор се трудио да налази занимљиве садржаје и објашњења о значајним цивилизацијама/културама и то је посматрао цјеловито и систематски кроз сва поглавља књиге.

У Неком исходиштима цивилизација Истока и Запада Ђукић је изнио полазишта која се односе на језик, затим теорије о цивилизацијама, покрете "коњичких народа", и њихово мијешање са старосједиоцима, затим је указано на специфичности које су се јавила код источних и западних цивилизација, неке одлике магије и религије, указао на Шелингову инспиративну идеју о подјели цивилизација/култура на три типа и многе друге карактеристике минулих цивлизација и оних које долазе. Указао је на познату тријаду у развоју друштва и подјелу на дивљаштво, варварство и цивилизацију, те имао на уму друштвено-економске формације од првобитне заједнице до комунизма, односно социјализма. Посебно наглашава: "У свим цивилизацијама важно мјесто заузима одређена филозофска и морално-етичка проблематика, затим, институције које су настале из обичаја, вјеровања, традиција, организација власти у рату и миру, потом однос предма сусједима и странцима".

Потенцира се да су обичаји и традиција ударили неизбрисив печат свакој цивилизацији.

Аутор ове књиге је компаративним путем изнио најважније карактеристике источне и западне цивилизације, указао на бројне проблеме, дилеме отворена питања и шта треба учинити на даљим изучавањима цивилизација.

У Закључку Ђукић је понудио резултате истраживања до којих је дошао у својој обимној и надахнутој студији. Полази од локалитета на којима су се појавиле прве цивилизације, карактеристичне форме држане у источним деспотијама и шире, представа о постанку свијета и живота и улога магије и религије, значаја знања, специфичног односа религије и филозофије, праначела у источним и западним цивилизацијама и начина схватања филозофског мишљења, различитих облика

владавине, феномена ропства на Истоку и Западу, потом одређења обичаја, морално-етичких учења, истинске природе човјека, схватања смрти, ширег одређења морално-етичких феномена у цивилизацијама које су нестале, проблема, опасности и дилема који стоје пред савременом цивилизацијом, изазова пред којима стоји човјек и човјечанство у данашње вријеме, узрока нестанка појединих цивилизација, традицијских обиљежја и многих других тајни и загонетки пред којима су стајали мислиоци у свим епохама и раздобљима у историји цивилизација. Веома важно је Ђукићево одређење прошлости и људске похлепе за влашћу: "Људска прошлост је обиљежена радом и равнотежом, идејама и идеалима, непрестаном борбом, хуманизмом и деструкцијом, љепотом умјетничког и етичког стварања. Човјека су магично, скоро неодољиво, силином нагона током прохујалих миленијума и вијекова привлачили власт, богатство, моћ и слава, па је као омађијан често претворен у чудовиште, чинио разна злодјела да би задовољио своје циљеве, ниске побуде, понекад хирове, сујету и таштину" Скоро се ништа на овом плану није промијенило од давне прошлости до наших дана.

Непобитна је чињеница да је Ђукић зналачки и умјешно уочио и објашњавао, повезивао и презентовао огромну грађу о цивилизацијама од праисторије до нашег времена.

Из свега се може поставити питање: Да ли се човјек у цивилизацијском ходу понашао, као разумно биће или се понекад претварао у опасну звијер која је представљала опасност за ближу околину и сусједе?

Појмовима морално-етичке проблематике, посебно добра и зла, Ђукић је посветио изузетну пажњу па их истински и суштински анализира у цивилизацијском трајању.

Упркос свему, Ђукић је дошао до закључка да су у старим цивилизацијама казне биле суровије, оштрије и окрутније, те да је већина људи била у подаништву и ропству без икаквих права. Данас више до изражаја долазе људска права и слободе, демократија и хуманизам, али је непобитна чињеница да су властодршци лукавији и подмукли па на ријечи у законској регулативи пропагирају нови мит о људским правим и слободама, а у стварном животу тога нема у потребној мјери, и назначеном обиму па је илузорно да ће се она било кад остваривати у изворним начелима. И поред заступања хуманистичких начела и тежње истинској правди и слободи, људска природа остаје загонетна, непредвидљива па остаје опрезност и мудрост по којима човјеку сваког дана пријети опасност од другог човјека.

Аутор је антиципирао проблеме у савременој цивилизацији који се односе на: нови свјетски поредак, научно-технолошку револуцију, еколошке пријетње, супротстављање глобализма и локализма, унифи-

кацију или мултипликацију, атомске пријетње, постмодерна посртања, заоштрену кризу морала, нуклеарну пријетњу, јаз између развијених и неразвијених, однос моћних и нејаких, господарење једне силе и њених сателита у свијету, угроженост флоре и фауне, злоупотреба науке, стварање лажних митова, пољуљан систем вриједности, недостатак хуманизма, противрјечна збивања у култури и низ других девијација, деструкција и неповољних кретања у данашњој цивилизацији.

По свим мјерилима изузетно дјело енциклопедијског карактера у које је уткан вишегодишњи труд и напор. Својеврсна космополитска виђења цивилизација у њиховом историјском кретању потекла овом приликом из мање средине и пера свјетског путника и ентузијасте. Ово дјело представља камен – темељац у разумијевању и вредновању цивилизација на нашим просторима, јер су се овим проблемом раније бавили само ријетки истраживачи. У ствари, може се закључити да је Ђукић читав живот стварао ово капитално дјело.

Недостатака има у свком па у овом темељито обрађеном и капиталном научном дјелу. Тешко је било одржати континуитет током читавог времена писања ове изузетне књиге. У неким дијеловима књиге није могуће лако уочити оно што је важније и битније од оног што је споредно и мање битно. Без обзира што је поменута огромна литература, само у неким мањим цијелинама недостају још нека дјела. Било би добро да је ова замашна студија у коју је уложен изузетно велики напор, илустрована у колору, као и да се штампа у већем броју примјерака.

На крају, свима који много или мало знају о овој проблематици топло препоручујем књигу професора Остоје Ђукића која представља догађај и компас у проучавању цивилизација/култура у свјетским размјерама.

Дајем пут безрезервни имприматур издавачу, штампару и свим корисницима овог вриједног дјела.

Бања Лука
28. јуни 2005.
(На Видовдан)

Рецензент

Академик проф. др Рајко Кузмановић

ОСТОЈА ЂУКИЋ: СФИНГА ЦИВИЛИЗАЦИЈА

У укупном људском знању (непрекидно увећаваном а никада довољном) неки феномени су толико широки и дубоки, садржајни и променљиви (развојни) да их је веома тешко (ако не и немогуће) довољно јасно појмити, схватити и разумети. Јер: ради се о феноменима који су у најдубљој основи и бројним, кључним манифестацијама људске егзистенције, који тако повезују свет и човека (људско друштво и историју; традицију и савременост; материјалност и духовност; природу и бога (богове) да се без њиховог истраживања, сазнавања и објашњавања – не може напредовати ни у сазнавању свега наведеног па и осталог, свега значајног за постојање, разумевање и вредновање свега постојећег, више или мање (не) људског.

Међу таквим феноменима је **цивилизација.** О њој су до сада написане бројне и разноврсне књиге и друга дела, са различитих аспеката (историјског, филозофског, социолошког, културолошког, психолошког…). У њима је она објашњавана са више приступа, са разних полазишта (материјалистичких – идеалистичких; метафизичких – дијалектичких; аналитичких – синтетичких; целовитих – фрагментарних; теистичких – атеистичких…) и – сходно томе – са обиљем исходишта и резултата у описивању, објашњавању, доказивању, оповргавању… Поготово је то изражено при вредновању цивилизације; како ње саме, тако и (посредством ње) свега осталог (света, човека, природе, људског друштва, историје…). При том се цивилизација (у целини или нека њена посебна врста) вреднује са више квалитета, особености, оцена и слично. У глобалу, оцене су и позитивне и негативне, цивилизација(е) има(ју) и предности и недостатке; могу се представити и праволинијски и кружно; могу бити оцењене и као прогресивне и као регресивне, као аутохотне и наметнуте…

У сваком случају, у цивилизацији, уопште, те и у свакој посебној – како у њеном постојању (настанку, развоју и нестајању) тако и сазнавању и вредновању – има још много тога нејасног, тајновитог. Отуда и потребе, подстицаји и напори за њихово даље истраживање и објашњавање. Отуда и нова дела. Управо једно од таквих је пред нама.

То је дело проф. др Остоје Ђукића (наставника Филозофског факултета у Бањалуци), са прикладним насловом и поднасловом: **СФИНГА ЦИВИЛИЗАЦИЈА – Преглед морално – етичких учења, обичаја и вјеровања, традиције и сродних феномена у цивилизацијском трајању.**

Дело је веома обимно (има преко 1300 страница), а по садржају је веома богато и разноврсно. У методолошком смислу ово је теоријско, аналитичко - синтетичко, мултидисциплинарно, а првенствено филозофско, и то етичко.

Дело СФИНГА ЦИВИЛИЗАЦИЈА је довољно кохерентна целина са одговарајућим деловима: њих чак 41. После – колико инспиративног, толико и инструктивног ауторовог **Предговора**, нижу се централни делови – поглавља (од I – XXXVII) о цивилизацијама значајних земаља, народа и епоха; од најстаријих до наше, данашње. Конкретно: од Месопотамије па преко Древног Сумера, Старе Вавилоније, Старе Асирије, Старе Феникије, Старог Египта, Старе Персије (Ирана); те старих цивилизација Јевреја, Кинеза, степских народа (Скита, Хуна, Авара, Хазара…); народа на Тибету, корејског и индијског народа, те Илира, Трачана, Келта; па Франака, Гала и Гота; те у Византији; па у Русији; те код предисламских Арапа, па у античкој Грчкој и Риму; затим током Средњег века и Ренесансе, преко народа Југоисточне Азије, па Рома, старог Јапана, древне Африке, као и арктичких народа, те и више племенских заједница у Азији, Африци, Америци, Европи… а затим преко хришћанства и ислама па Турака, Албанаца, Викинга, становника Аустралије, Океаније и Новог Зеланда, па и Ускршњег острва – до Модерне моралне филозофије.

После свега тога је синтетичко поглавље **Закључак**. Следи **Селективна литература**, те **Прилози** и **Тумач основних појмова**…

У **Предговору** аутор обавештава да је ово дело плод његовог вишедеценијског проучавања старих цивилизација, без претензије да се свестрано и темељито прикажу цивилизацијска раздобља, већ да се да преглед морално – етичких учења, обичаја, веровања, традиције и њима сличних феномена, у селективном облику. А тежиште је на значајним цивилизацијама сваког континента, углавном из старог и класичног периода, и то тако да се што јасније уоче три пресудна доба: **прачовеково, античко и атомско.**

У том циљу, др Остоја Ђукић је ишчитао импозантан број значајних дела (како страних, тако и домаћих), посетио велики број земаља и њихових културних институција (библиотека, музеја, архива, галерија, храмова, споменика…), користио бројне енциклопедије, лексиконе, речнике, зборнике.

Поменимо, бар, неке угледне ауторе. Стране: Вил Џјурант, Морган, Диркем, Рудолф Ото, Кристофер Роу, Бела Хамваш, Едуард Кале, Мирча Елијаде, Сарвепали Радакришнан, Ролан Барт, Хироши и Кајоко Јамасаки. Домаће: Чедомил Вељачић, Тома Маретић, Милош Н. Ђурић, Радослав Катичић, Рада Ивековић, Душан Пајин, Војислав Ђурић, Дејан

Разић, Владимир Девиде, Светозар Петровић, Дарко Танасковић, Сретен Петровић, Петар Влаховић, Бранко Гавела, Милан Будимир, Тврtко Куленовић, Марко Вишић.

Резултат тога је избор садржаја битних за објашњавање настанка и развоја разноврсних и значајних цивилизација у њиховим основним одређењима - осветљеним из угла културе у целини, а највише кроз призму филозофског мишљења и етичког објашњавања и вредновања.

Аутор је при том појам цивилизација (или цивилизације) користио у његовом најбитнијем значењу, и то тако што је узимао у обзир како његов велики обим, тако и вишезначност. Јер: појмом цивилизација се обухватају – такорећи, малтене – све значајне људске творевине (како материјалне, тако и духовне) које имају трајне и разноврсне вредности (културне, историјске, научне, уметничке, политичке, правне, економске, националне, интернационалне, светске…). А Ђукић се, у овом делу, усмерио највише на цивилизацијске вредности помоћу којих се може (што потпуније) објаснити суштина човека, људског друштва и историје, и то на оне вредности које свој највиши израз налазе у све бољем друштвеном организовању људског живота, те тако и у култивисању свега, (природе, човека, друштва) истовремено и неопходног и битног за човечанство; како током историје, тако и данас; и у будућности. Зато се у овом делу говори највише о друштвеном животу људи и творевинама које су израсле и усавршавале се у тој димензији живота човека. Отуда честа објашњења бројних, трајних и значајних појава, односа, процеса, институција, као што су: **хорда, клан, племе, народ, власт…; односи између мушкарца и жене, групе и појединца, владара и поданика; процеси у производњи (материјалних и других добара), расподели, размени, потрошњи… догађања у рату и миру; институције настале из обичаја, веровања, начина вршења власти, организовања друштвених (духовних) облика живота и понашања,** као што: су ритуали, магије, обреди разних врста…

У вези с тим, битно је истаћи да аутор, разложно, схвата цивилизацију као целовиту укупност материјалних и духовних достигнућа једног друштва, једног народа, једне епохе…

Затим је битно да Ђукућ и уочава и објашњава начине повезивања, прожимања и међузависности свих значајних чинилаца како једне цивилизације (одређеног народа и времена) тако и више цивилизација током праисторије, историје, све до нашег времена. При том он има у виду више могућности за класификовање епоха развоја човечанства а – утисак је – да највише користи стандардну тријаду: дивљаштво, варварство цивилизација.У поимању и разумевању цивилизације наш аутор показује не само свестрану обавештеност него и способност да бројне

податке (чињенице, чиниоце…) повезује на одговарајући начин и тако – колико аналитично, толико и синтетично – излаже и објашњава структуру и развој цивилизације(а). Из обиља чинилаца он зналачки издваја и повезује чиниоце (природне, географске, социјалне, демографске, биолошке, антрополошке, културне, економске, политичке, правне, државне, војне…).

На крају - после дугог и напорног али плодоносног мисаоног (превасходно филозофско-етичког) пута и стицања знања о цивилизацијама - вредни и врли аутор, проф. др Остоја Ђукић, је извео закључке о томе какве су цивилизације биле, те и о томе какве јесу па и какве могу (не) бити. Те закључке је изложио, изузетно (можда и превише) сажето (на само десетак страница) у поглављу **Закључак**.

Ту је констатовао да се у досадашњим истраживањима дошло до недовољно поузданих знања о најбитнијим питањима-проблемима света и човека; то јест планете Земље, живота на њој, настанка и развоја човека а посебно човека као **разумног бића** (homo sapiensa-а). Он подсећа на, углавном, прихваћене хипотезе да Земља постоји неколико милијарди година, живот на њој око једну милијарду а човек око један милион; а као homo sapiens тек око 40 000 година.

Затим истиче да су се прве цивилизације јавиле у регионима Блиског истока, јужне и југиосточне Азије, североисточне Африке, као и у неким регионима Европе, посебно на Балкану.

Уважавајући државу као битну институцију организовања друштвеног (па и укупног) живота људи, аутор наводи да је карактеристична форма државе у древним цивилизацијама Истока била (источна) деспотија, са такорећи неограниченом влашћу господара и тешким животом његових поданика. Затим, да су ране цивилизације имале различите митске представе и предања о постанку света и живота и да се религија испољавала у мноштву облика, веома често и у функцији власти над људима путем повезивања светог и световног, "небеског" и "земаљског".

Посебно место и улогу имало је знање. У разним цивилизацијама знање је било саставни део укупне културе и, углавном, је остајало у одређеној цивилизацији као аутономно у смислу независности од осталих цивилизација. Највише је било практичних знања, али и оних о "крајњим питањима" света, живота, човека; на основу којих су настајале и развијале се митологије, религије, филозофије… као и односи међу њима. Посебно је значајан однос религије(а) и филозофије(а).

У, такорећи, свим цивилизацијама постојала је повезаност власти, знања, религије, филозофије, обичаја и сл. Посебно су обичаји имали велику улогу у свим етничким заједницама, а поготово у начину живота

и радњама при кључним манифестацијама (рођењу, крштењу, свадби, слави, смрти, сахрани…).

Из свега тога настајала су, развијала се, усваршавала се и морално-етичка схватања, учења, објашњења… На основу њих су разликовани **добро** и **зло**, постављане моралне норме, утврђиване (и извршаване) казне. На изузетну комплексност морала (посебно његовог развоја) указује следећа Ђукићева констатација: "Има један број мислилаца који закључују да у последњих 2500 година човјечанство није направило морални прогрес, него запало у морални регрес и деструкцију, премда је без постојања и поштовања морално-етичких феномена тешко замислива и одржива било која цивилизација. Упркос свему, живот је моралнији у наше вријеме у односу на старе цивилизације у којима су примјењиване сурове казне, оштре и окрутне мјере па је човјек био роб и поданик без икаквих права. Данас су заступљени хуманизам, демократија, људска права и слободе. Друга питања која плијене значајну пажњу у свим цивилизацијама су принцип одговорности, проблеми кривице и патње у текућим друштвеним збивањима па заслужују да се анализирају и расвијетле од раних цивилизација до наших времена." (стр.1096).

Следе констатације о томе да су у свим цивилизацијама филозофи и други мислиоци и ствараоци (научници, уметници) настојали да утврде и објасне човекову природу, суштину, порекло, смисао и сврху постојања. Из веома широке лепезе објашњења види се да је човек (био и јесте) изузетно сложено биће, испуњено супротностима па и противречностима. Он на чудан, сфингоидан (тешко појмљив и прихватљив) начин обједињује: индивидуално и социјално, материјално и духовно, рационално и ирационално, нагонско и култивисано, свесно и подсвесно физичко и психичко, рутинско и стваралачко, конструктивно и деструктивно, хумано и нехумано, те - наравно - на основу свега тога : **добро и зло.**

У оквиру бројних супротности човека, људског друштва и историје – а на основу богатог знања о цивилизацијама, Ђукић – закључује:

"У многим елементима своје биолошке, психолошке и социјалне природе човјек је био и остаје опасна и неукротива звијер. …

... Човјечанство биљежи огромни научно – технолошки прогрес, али на морално – етичком плану није дошло до значајнијег напретка. Прије би се рекло да је дошло до назадовања! Ипак, на глобалном плану нестале су многе зле силе и авети прошлости и човјек је хуманији и нешто ближи човјеку! …

... У најновије вријеме актуелизују се питања медицинске етике која етичаре, правнике, љекаре и антропологе доводе у велике дилеме и искушења. Све већа загађеност и угроженост планете узрок су појаве еколошке кризе и апокалиптичних приетњи. Еколошка етика је снажно

закуцала на врата човјечанства и опомиње да се човјек наднио над опасну провалију и да му предстоји скори крај и пропаст планете! …

... Етика полако преузима мјесто онтологије и показује нам излаз из беспућа савремене цивилизације." (стр. 1097 – 1100).

Овим и осталим (сродним) закључцима, као и укупним делом, овај изузетно вредан аутор нам показује да је створио једно од капиталних дела о цивилизацијама, виђеним из угла филозофије. Он је у том делу дао значајне одговоре: **онтолошке (о томе шта су цивилизације), гносеолошке (о томе како их проучавати) и аксиолошко-етичке (како их вредновати).**

Због свега тога ово је, итекако, значајно дело. Не само због наше окренутости прошлости већ исто толико (ако не и више) садашњости и будућности. Јер: чињеница је да ми не можемо ни близу довољно упознати, схватити и разумети нашу цивилизацију без познавања претходних. А затим: ни то како ћемо усмеравати нашу цивилизацију (њену структуру и динамику) и утицати на њене битне чиниоце и токове? Како усмеравати, рецимо, економику, политику и културу у савременим трендовима: "новог светског поретка"; научно-техничког прогреса; еколошких претњи; супротстављања глобализма и локализма; унификације и мултипликације културе; једноетичности и мултиетничности, хегемоније моћних над немоћнима; развијених над мање развијенима… Уствари, како све то што потпуније прво сазнати и вредновати па-колико је могуће – усмеравати; прво ка очувању наше планете па онда и живота достојног човека и битних вредности његове егзистенције: **слободе, рада, стваралаштва, разумности, праведности, солидарности…**

Уз наведене, постоје и други квалитети овог дела. Они су, углавном, у прилозима на његовом крају. Прво у списку обимне литературе, распоређене на: 1. Дела на српском језику (882), 2. Дела на страним језицима (на енглеском 396; на немачком 143; на француском 82). А затим у избору изворних текстова о цивилизацијама, културама и сл. те у (веома богатом) избору народних мудрости (пословица, изрека) многобројних народа. Наводимо бар нечије: албанске, арапске, бугарске, грчке, индијске, италијанске, јеврејске, кинеске, корејске, латинске, македонске, немачке, српске, руске, шпанске, турске, француске.. Коначно, на крају је - такође обиман и богат - **Тумач основних појмова и израза употребљених у текстовима.**

Посебан квалитет овог дела је у језику и стилу. Проф. др Остоја Ђукић пише сасвим разумљиво, јасно и - допадљиво. Његове реченице су логичне, правилно повезане, обогаћене раскошима (стилским фигурама) књижевности.

Из свега тога, ипак, не би могао произаћи закључак да **СФИНГА ЦИВИЛИЗАЦИЈА** проф. др Остоје Ђукића нема недостатака. Има их. Али они су – у односу на укупан квалитет – мали. Сматрамо да су недостаци у, местимично, повеликој расплинутости у излагању, те се тешко одваја битно од небитног - од детаља (делова) тешко се види целина. Затим, на основу избора суштинског, могла је бити и већа удубљеност аутора у понирању ка искону и суштини човека, а нарочито његовог морала.

Сумирајући све изложено, сматрамо да је оправдано закључити следеће: прво, СФИНГА ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ је изузетно обимно и веома вредно научно (првенствено филозофско-етичко) дело; друго, у њему је садржана обимна грађа о цивилизацијама и дати су значајни одговори о њиховим особеностима и вредностима; треће, покренута су бројна питања и дати подстицаји за нова истраживања и четврто дело је веома пријемчиво за бројне и разноврсне читаоце.

Због садржаја и начина излагања ова књига може бити корисна свим истраживачима цивилизација а поготово студентима и наставницима одговарајућих наука (филозофских, социолошких, историјских, културолошких, политичких, правних, педагошких, психолошких…), као и осталим посленицима у областима науке, културе, просвете и др.

Због свега, још једном велика похвала прво аутору а затим издавачима и осталима.

Јуна 2005. године

Проф. др Адам Нинковић

И НА КРАЈУ ...

Имајући у виду задатке и циљеве које сам поставио, напоре, жртве и настојања уложене у остваривање идеја и стремљења, налазим се на крају или на почетку. Покушао сам да пронађем бар трачак свјетлости који избија са прозора куће у мрачним дубинама. Схватио сам да су потребна огромна напрезања и посртања да би се пронашао смисао живота и постојања, стварања, страдања и смрти или евентуално покуша докучити тајна бесмртности. Пред овим проблемима и дилемама стајали су мудраци, научници и филозофи, те остали најмудрији људи од постанка свијета до данас. Уколико се људска знатижеља дрзнула да прије̂ђе границе и препреке, услиједиле су казне, резигнација и бесмисао.

Гилгамеш је од богова за тренутак добио траву бесмртности у морским добинама. Богови такво знање нису предвидјели за људе па је змија украла чудесну биљку и тако је онемогућено откривање тајне над тајнама.

Орфеј крши упозорење богова и на повратку са другог свијета обазире се да види Еуридику и тим дрским чином све је изгубио. Остао је јадан, усамљен, немоћан и остављен од богова и људи. Једноставно, божанско знање и моћи нису предвиђени за људе и смртна створења.

Стар брачни пар без дјеце у јапанској бајци је награђен за доброчинства, добија прелијепу стироту дјевојку за кћерку која пристаје да тка и да их одржава до краја живота, али под условом да се не гледа како она то ради. Сирота старица је провирила кроз пукотину и скупо платила своју знатижељу.

Има мудрости на вишем нивоу и она може да послужи за примјер у свим временима и цивилизацијама.

Ту се истиче прича о старом ходочаснику, који је ишао усред зиме преко моста у подножју Хималаја када је почела опасна олуја. Чувар прелаза му је рекао: "Како ћеш, добри човече, стићи горе по

оваквом невремену?". Старац му је весело одговорио: "Моја срце је већ стигло тамо, остатку мене лако је да га прати".

Можда се суштина живота и свијета крије у појму daoa (taoa) старог учитеља и мудраца Лао Ц`а који наводи да поменути појам обухвата "почетак Неба и Земље и мајку свих ствари", затим све оно што је безимено, нејасно и неухватљиво. Оваква и слична размишљања асоцирају нас на apeiron и остала начела и праосноове од којих све потиче у грчкој филозофији. На приближно једнаким основама тражи се смисао о поријеклу свега што постоји у одређеним учењима филозофа и мислилаца древне индијске цивилизације, а касније школе и учења других народа из непосредног и даљег окружења моћних цивилизација старог свијета слиједе њихове узоре, примјере и опредјељења на филозофском и научном плану.

Ако се човјек већ појавио на овом свијету, онда га кинески филозоф и етичар Конфуције опомиње да поштује претке, добре обичаје и ren, хуманистичка опредјељења и стремљења.

Користећи бројну литературу у обради ове вишеструко сложене проблематике, схватио сам поуку из корејске легенде која говори да су богиње богатства и сиромаштва нераздвојне и стални пратиоци људског рода, те да једна без друге не могу, с предношћу једне или друге у одређеним периодима живота и ко отјера једну од њих, друга сама одлази из куће.

Многа збивања у савременој цивилизацији опомињу да духовна и морална криза узимају све више маха, човјека нашег времена неодољиво привлаче материјалне вриједности, новац, власт и моћ. (Не) одговорни појединци, нарочито у политичкој и идеолошкој сфери, наступају с позиције макијавелизма, егоизма, утилитаризма и не осврћу се на грижу савјести, гријех и кајање. Сва средства се користе да би се остварили властити циљеви и интереси.

Становници Ускршњег Острва из далеке прошлости оставили су упозорења свим каснијим покољењима људског рода каква страдања и масовне трагедије очекују људе који потпуно исијеку шуме, угрозе природу и доведу у питање опстанак читаве популације у микро и макро размјерима. Еколошка криза попут опасне црне змије угрожава човјека, природу и планету па човјечанству, поред атомске и хидрогенске, пријети еколошка бомба, зато циви-

лизација у којој живимо мора да размишља о свом опстанку и рјешавању бројних питања, криза и жаришта у читавом свијету.

Изгледа да се сваком човјеку у току живота појави птица са златним перјем и ако му промакне, отишла је за читав живот.

У кретању попут носорога човјек тумара стазама и богазама, изложен опасностима и искушењима, а највећа опасност долази од другог човјека. Међутим, онај ко свије кров над главом, пронађе мир и љубав, има циљ и идеале, остварио је смисао живота и своје спасење.

Постоји ли кошуља срећног човјека за којом се трага у индијском предању, задовољство и спокој код полупразног или тек ненапуњеног ћупа златника или обмана и похлепа прате људски род, попут māyē у индијској традицији. Ипак, човјек је у свим цивилизацијама био на губитку, јер за све што је остварио уложио је велика одрицања и жртве, остајао немоћан пред силама природе, друштвених зала и неумитне пролазности.

Цивилизације су долазиле и пролазиле, а остајале су у памћењу људског рода само оне које су остваривле високе степене развитка духовне и материјалне културе. Ишчезле цивилизације свједоче да се пред истим и сличним проблемима и дилемама налазио човјек у прошлости као и у нашем времену и да су на нестанак цивилизација утицали многи ванјски фактори, али су неке и саме себе уништавале.

Ипак, на крају је нужно закључити да је поље људског незнања огромно и да је најбоље ћутање о свему што се дешавало и дешава у прошлости и данас.

Јасно је да се културе преплићу, мијешају и утичу једна на другу, стога је инспиративна мисао Сенгора:

"Сви смо ми културни мјешанци који лутају стазама предака и осјећају духове који траже благонаклоност и жртве."

На крају, ипак неминовно произилази да су људи упућени да се међусобно воле, помажу и жртвују за добро свих житеља Планете. Сам човјек је "посјечен дуб", слаб и немоћан да се одупре разорним силама природе, друштвеној стихији и свакојаким злима па је нужно спасавати сваког човјека, јер тиме спасавамо човјечанство. Сви смо ми синови исте мајке Земље, дијелимо исту Планету и судбину и

упућени смо да гледамо заједничко Сунце и звијезде и чекамо неминовни крај.

Звона звоне и упозоравају да се човјек и планета налазе на ивици провалије и да је одсудно питање "бити или не бити".

Џон Дон у филозофском духу опомиње:

"Ниједан човек није Острво, сасвим сам за себе; сваки човек је део Континента, део Земље; ако море однесе Грудву земље и Европе је мање, као да је однело какав Рт, посед твога пријатеља или твој властити; смрт сваког човека смањује мене, јер сам обухваћен човечанством; И стога никад не питај коме звоно звони; Теби звони."

Преостаје нам да се напокон увјеримо да над овом огромном васељеном божанска моћ и милост торжествују, одређују смисао постојања, смјерове и путеве наших кретања, наду и вјеру у васкрсење и спасење, побједу добра и љубави над злим силама и мржњом и живота над смрћу.

ЗАХВАЛА

Користим прилику да се захвалим на помоћи при превођењу текстова познаваоцима страних језика, затим свима онима који су ми пружили било какву помоћ да би ово дјело угледало свјетлост дана. Посебну захвалност дугујем својим професорима и љубитељима и познаваоцима старих цивилизација који су ме надахнули и припремили за пут у прошлост на којем ћу, надам се, макар мало одшкринути врата од злата!

Искрено и топло се захваљујем Филозофском факултету у Бањој Луци, затим руководству Општине Котор Варош и руководствима општина Кнежево и Челинац, те СПКД "Просвјета" из Котор Вароша са изразима искреног жаљења што није стекла услове да буде један од издавача и Народној библиотеци "Иво Андрић" из Челинца на материјалној и осталој помоћи коју су ми пружили поводом издавања и штампања ове књиге. Такође, захвалност дугујем и Средњошколском центру "Никола Тесла" Котор Варош и АД "Витаминка" из Бање Луке.

Захвалност дугујем свим лицима која су била ангажована на припремању књиге, посебно техничком уреднику, приређивачима ликовних прилога, дактилографима, рецензентима, лекторима, издавачима и штампарији.

Велика хвала покојном оцу Душану, мојим професорима и пријатељима који су давали моралну подршку да истрајем у вишегодишњем стварању овог значајног дјела.

Остоја Ђукић

О АУТОРУ

Остоја Ђукић је професор на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци. Родом је из села Вагана, општина Котор Варош.

Доктор је филозофских и правних наука. Предаје *Етику, Филозофију са етиком на Филозофском факултету,* затим *Културу, етику и вођење организације* на Факултету за пословни инжињеринг и менаџмент Бања Лука. Раније је предавао *Историју филозофије I* и од тада посебну пажњу посвећује изучавању грчке и филозофије источних народа, древних култура и цивилизација. Служи се енглеским и познаје основе неких страних језика.

Објавио је, поред докторских теза, монографију Филозофски темељи морала и права 2002. године, те многобројне огледе, студије, чланке, расправе, коментаре, приказе и рецензије, затим је учествовао на научним скуповима и у редакцијама часописа.

Путовао је бескрајем на планети и учио из отворене књиге свијета. Преко три деценије интересује га филозофија, књижевност и умјетност Истока. С многим културним и цивилизацијским дотигнућима упознао се на самим изворима или од страних и домаћих ерудита из ове области.

Привлаче га старе културе и цивилизације, село и сељаштво, обичаји, традиција и вјеровања српског и осталих народ на планети.

Његов поглед на свијет и живот, односно његове почетке и трајање, изражен је у латинској изреци ”Ex Oriente lux" (Са Истока долази свјетлост)

Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци
Народна библиотека "Иво Андрић" Челинац

Проф. др Остоја Ђукић
Сфинга цивилизација

Преглед морално-етичких учења, обичаја, вјеровања, традиција и сродних феномена у цивилизацијском трајању

Фотографије, илустрације и карте преузете су из различитих извора

Тираж:
300

Штампање завршено у децембру 2005. године

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

930.85
008:17.32

ЂУКИЋ, Остоја

Сфинга цивилизација : преглед морално-етичких учења, обичаја и вјеровања, традиције и сродних феномена у цивилизацијском трајању / Остоја Ђукић. - Бања Лука : Филозофски факултет ; Челинац : Народна библиотека "Иво Андрић", 2005 (Лакташи : Графомарк). - 1 306 стр. : фотогр., геогр. карте ; 24 цм

Тираж 300. - Тумач основних појмова и израза употребљених у текстовима: стр. 1 263-1 287. - Биљешке уз текст. - Библиографија: стр. 1 127-1 172.

ISBN 99938-34-41-6

П.О.: ИСТОРИЈА ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ, КУЛТУРНА ИСТОРИЈА - Морално-етички аспекти

MFN=002829
Winisis-Библио

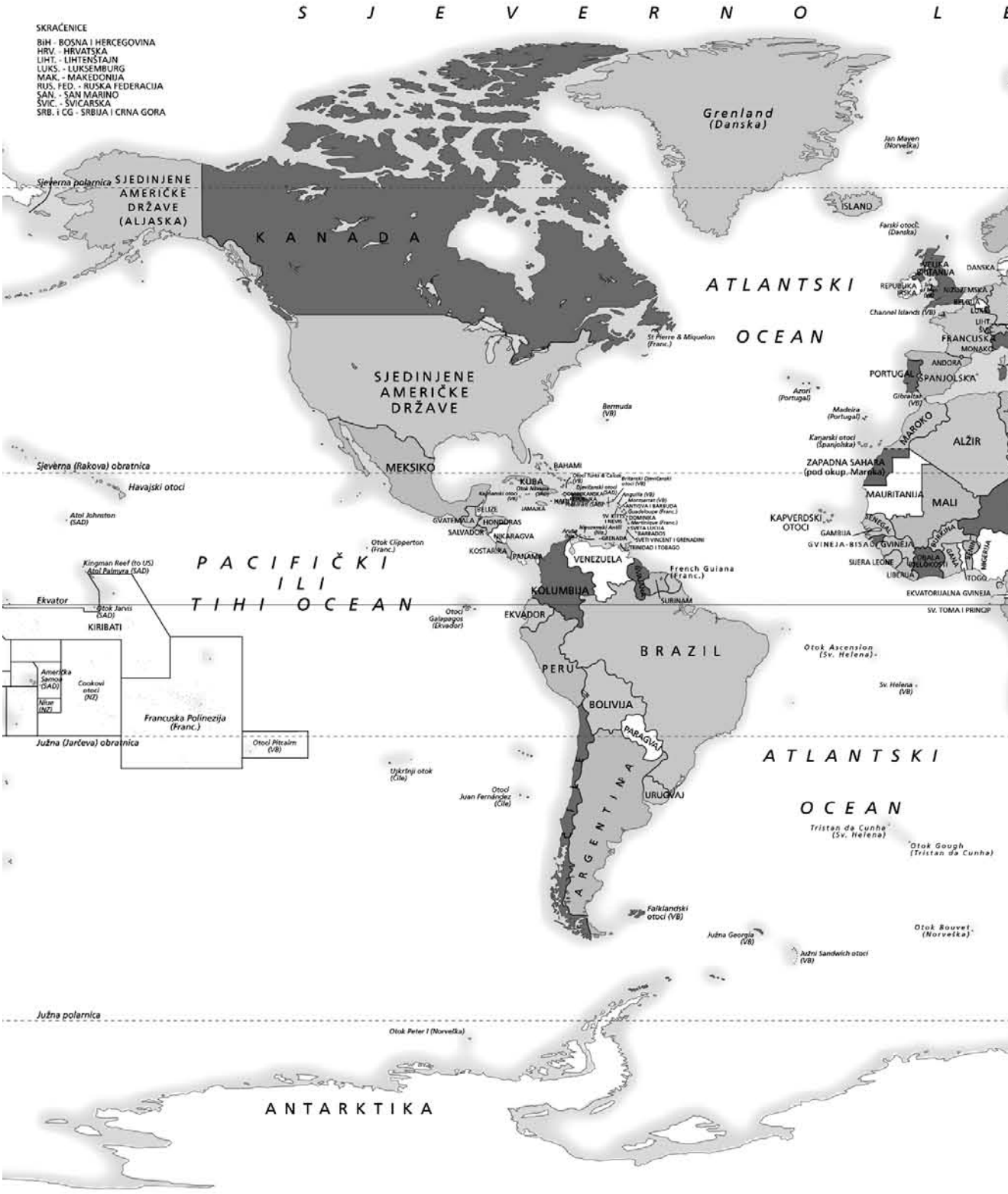
S J E V E R N O L
SKRAĆENICE
BiH - BOSNA I HERCEGOVINA
HRV. - HRVATSKA
LIHT. - LIHTENŠTAJN
LUKS. - LUKSEMBURG
MAK. - MAKEDONIJA
RUS. FED. - RUSKA FEDERACIJA
SAN. - SAN MARINO
ŠVIC. - ŠVICARSKA
SRB. i CG - SRBIJA I CRNA GORA
Grenland (Danska)
Jan Mayen (Norveška)
Sjeverna polarnica
SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE (ALJASKA)
K A N A D A
ISLAND
Farski otoci (Danska)
ATLANTSKI
OCEAN
VELIKA BRITANIJA
DANSKA
REPUBLIKA IRSKA
NIZOZEMSKA
BELGIJA
LUKS.
Channel Islands (VB)
LIHT.
ŠVIC.
FRANCUSKA
MONAKO
St Pierre & Miquelon (Franc.)
ANDORA
PORTUGAL
ŠPANJOLSKA
SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE
Azori (Portugal)
Gibraltar (VB)
Bermuda (VB)
Madeira (Portugal)
MAROKO
ALŽIR
Kanarski otoci (Španjolska)
Sjeverna (Rakova) obratnica
MEKSIKO
BAHAMI
ZAPADNA SAHARA (pod okup. Maroka)
Havajski otoci
KUBA
MAURITANIJA
MALI
Atol Johnston (SAD)
KAPVERDSKI OTOCI
SENEGAL
GAMBIJA
GVINEJA-BISAO
GVINEJA
BURKINA FASO
GANA
NIGERIJA
SIJERA LEONE
OBALA SLONOVAČE
LIBERIJA
TOGO
BELIZE
JAMAJKA
GVATEMALA
HONDURAS
SALVADOR
NIKARAGVA
KOSTARIKA
PANAMA
Otok Clipperton (Franc.)
Kingman Reef (to US)
Atol Palmyra (SAD)
P A C I F I Č K I
I L I
T I H I O C E A N
VENEZUELA
GVAJANA
SURINAM
French Guiana (Franc.)
KOLUMBIJA
EKVATORIJALNA GVINEJA
SV. TOMA I PRINCIP
Ekvator
Otok Jarvis (SAD)
KIRIBATI
Otoci Galapagos (Ekvador)
EKVADOR
BRAZIL
Otok Ascension (Sv. Helena)
PERU
Sv. Helena (VB)
BOLIVIJA
PARAGVAJ
Američka Samoa (SAD)
Cookovi otoci (NZ)
Niue (NZ)
Francuska Polinezija (Franc.)
Otoci Pitcairn (VB)
Južna (Jarčeva) obratnica
ATLANTSKI
OCEAN
Uskrsnji otok (Čile)
Otoci Juan Fernández (Čile)
URUGVAJ
ARGENTINA
Tristan da Cunha (Sv. Helena)
Otok Gough (Tristan da Cunha)
Falklandski otoci (VB)
Otok Bouvet (Norveška)
Južna Georgia (VB)
Južni Sandwich otoci (VB)
Južna polarnica
Otok Peter I (Norveška)
ANTARKTIKA

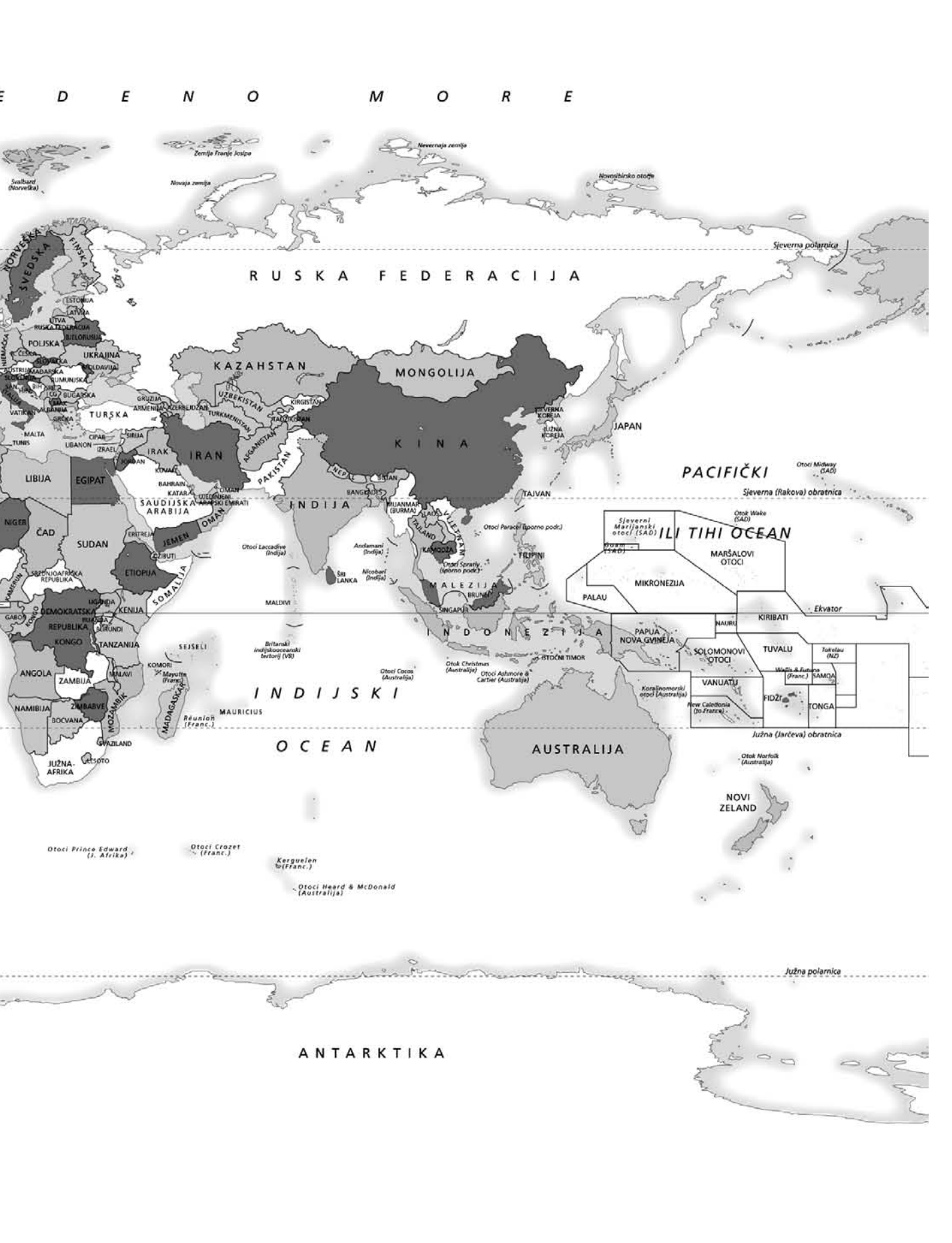
E D E N O M O R E
Nevernaja zemlja
Zemlja Franje Josipa
Svalbard (Norveška)
Novaja zemlja
Novosibirsko otočje
Sjeverna polarnica
NORVEŠKA
SVEDSKA
FINSKA
RUSKA FEDERACIJA
ESTONIJA
LATVIJA
LITVA
RUSKA FEDERACIJA
POLJSKA
BJELORUSIJA
UKRAJINA
MOLDAVIJA
ČEŠKA
SLOVAČKA
AUSTRIJA
MAĐARSKA
RUMUNJSKA
SLOVENIJA
HRVATSKA
BiH
SRB
CG
BUGARSKA
ITALIJA
VATIKAN
ALBANIJA
GRČKA
TURSKA
GRUZIJA
ARMENIJA
AZERBEJDŽAN
KAZAHSTAN
UZBEKISTAN
TURKMENISTAN
KIRGISTAN
TADŽIKISTAN
MONGOLIJA
SJEVERNA KOREJA
JUŽNA KOREJA
JAPAN
KINA
MALTA
TUNIS
CIPAR
LIBANON
SIRIJA
IZRAEL
JORDAN
IRAK
KUVAJT
IRAN
AFGANISTAN
PAKISTAN
NEPAL
BHUTAN
BANGLADEŠ
INDIJA
MJANMAR (BURMA)
LAOS
TAJLAND
VIJETNAM
KAMBODŽA
TAJVAN
FILIPINI
Otoci Paracel (sporno područje)
Otoci Spratly (sporno područje)
MALEZIJA
BRUNEJ
SINGAPUR
INDONEZIJA
ISTOČNI TIMOR
PACIFIČKI ILI TIHI OCEAN
Otoci Midway (SAD)
Sjeverna (Rakova) obratnica
Otok Wake (SAD)
Sjeverni Marijanski otoci (SAD)
Guam (SAD)
MARŠALOVI OTOCI
MIKRONEZIJA
PALAU
Ekvator
NAURU
KIRIBATI
PAPUA NOVA GVINEJA
SOLOMONOVI OTOCI
TUVALU
Tokelau (NZ)
Wallis & Futuna (Franc.)
SAMOA
VANUATU
FIDŽI
TONGA
New Caledonia (to Francuska)
Koraljnomorski otoci (Australija)
Otoci Ashmore & Cartier (Australija)
Otok Christmas (Australija)
Otoci Cocos (Australija)
Britanski indijskooceanski teritorij (VB)
Otoci Laccadive (Indija)
Andamani (Indija)
Nicobari (Indija)
ŠRI LANKA
MALDIVI
SEJŠELI
KOMORI
Mayotte (Franc.)
Réunion (Franc.)
MAURICIUS
MADAGASKAR
INDIJSKI OCEAN
AUSTRALIJA
Otok Norfolk (Australija)
NOVI ZELAND
Južna (Jarčeva) obratnica
Otoci Prince Edward (J. Afrika)
Otoci Crozet (Franc.)
Kerguelen (Franc.)
Otoci Heard & McDonald (Australija)
Južna polarnica
ANTARKTIKA
LIBIJA
EGIPAT
SAUDIJSKA ARABIJA
UJEDINJENI ARAPSKI EMIRATI
KATAR
BAHREIN
OMAN
JEMEN
NIGER
ČAD
SUDAN
ERITREJA
DŽIBUTI
ETIOPIJA
SOMALIJA
KAMERUN
SREDNJOAFRIČKA REPUBLIKA
UGANDA
KENIJA
DEMOKRATSKA REPUBLIKA KONGO
RUANDA
BURUNDI
TANZANIJA
GABON
ANGOLA
ZAMBIJA
MALAWI
MOZAMBIK
NAMIBIJA
ZIMBABVE
BOCVANA
SVAZILAND
LESOTO
JUŽNOAFRIČKA REPUBLIKA

1234
VIII
Ж